ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ 50. KURULUŞ YILDÖNÜMÜ
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ ARMAĞANI

DOĞUDAN YÜKSELEN IŞIK
ARKEOLOJİ YAZILARI

Hazırlayanlar

Birol CAN & Mehmet IŞIKLI

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ 50. KURULUŞ YILDÖNÜMÜ
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ ARMAĞANI

DOĞUDAN YÜKSELEN IŞIK

ARKEOLOJİ YAZILARI

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ 50. KURULUŞ YILDÖNÜMÜ
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ ARMAĞANI

DOĞUDAN YÜKSELEN IŞIK
ARKEOLOJİ YAZILARI

Hazırlayanlar

Birol CAN & Mehmet IŞIKLI

2007

Doğudan Yükselen Işık
Arkeoloji Yazıları

ISBN 978 975 807 190 6

© 2007 İstanbul

Her hakkı saklıdır. / All rights reserved.

Hazırlayanlar
Birol Can
Mehmet Işıklı

Baskı / Printed by
Graphis Matbaa

Yapım ve Dağıtım / Production and Distribution

Zero Prod. Ltd.

Aslan Yatağı Sokak, Sedef Palas No: 19/2 Cihangir
34433 İstanbul - Turkey
Tel: +90 (212) 244 7521 - 249 0520 Fax: +90 (212) 244 3209
e.mail: info@zerobooksonline.com
www.zerobooksonline.com

İçindekiler / Contents

Önsöz
Prof. Dr. Yaşar SÜTBEYAZ, Rektör ix

Önsöz
Prof. Dr. Ümit DEMİR, Dekan xi

Önsöz
Prof. Dr. Cevat BAŞARAN, Bölüm Başkanı xiii

Sunuş
Birol CAN – Mehmet IŞIKLI
Erzurum Arkeoloji: Arkeoloji'nin Anadolu'daki Serüveni xiv

Tomris BAKIR
Kale Köy (Elazığ) Kazıları Demir Çağ Buluntuları 1

Cevat BAŞARAN
Muş-Malazgirt'ten Bir Grup Pişmiş Toprak Sahte Figürin 9

Nevzat ÇEVİK
Antalya-Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 1997-2006 ve Yeni Keşifler 17

Altan ÇİLİNGİROĞLU
Ayanis Kalesi'ndeki Evsel Mekânlar 37

Adnan DİLER
Ülkemizde Arkeoloji Mesleğinin Çıkmazları ve Farklı Yaklaşımlar:
Pedasa'da Hobi Arkeolojisi Parkı Önerisi 45

Fahri IŞIK
"Ex Oriente Lux" Güneş Doğudan Doğar 55

Mehmet KARAOSMANOĞLU
Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları 69

Vecihi ÖZKAYA – Aytaç COŞKUN
Körtik Tepe Kazıları,
Erken Neolitik Dönemde Bölgesel Kültürel İlişkiler Üzerine Bazı Gözlemler 85

Mustafa ŞAHİN
Uludağ Üniversitesi, Mozaik Araştırmaları Merkezi: Kuruluş Öyküsü 99

Burhan VARKIVANÇ
Kaunos Tiyatrosu'nda Deneysel Arkeoloji: Kuzeydoğu Tonozu Kapısı 109

Abdullah YAYLALI
Kyzikos'dan Bir Mezar Steli 123

Taner KORKUT
Antik Çağlarda Amphiktionia, Symmachia, Sympoliteia Yapılanmaları ve Likya Birliği 129

Aslı SARAÇOĞLU
Hellen Evlilik Ritüelinde Kadının Rolü ve Sosyal Konumu 141

Turan TAKAOĞLU
Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Bölgesi İlk Arkeoloji Araştırmaları 159

Serap YAYLALI
Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü 165

Birol CAN
Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası 189

Rafet ÇAVUŞOĞLU
Erzurum Müzesi'nden Bir Urartu Kadın Kemeri 207

Zafer DERİN
İzmir - Yeşilova Höyüğü (İzmir'in En Eski Yerleşim Alanı) 217

K. Serdar GİRGİNER – Hakkı Fahri ÖZDEMİR – Betül KAPLAN
2002–2006 Yılları Kapadokya ve Kilikya Yüzey Araştırmaları: Genel Bir Değerlendirme 231

A. Semih GÜNERİ
Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da
Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler 267

Mehmet IŞIKLI
Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı,
Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi 325

Vedat KELEŞ
Hatalı Darplar 351

Nurettin KOÇHAN
Kyzikos'dan Silindirik Girlandlı Sunak 357

Korkmaz MERAL
Kyzikos Kurosu 361

Nurettin ÖZTÜRK
Kyzikos'ta Bulunan Bir Kybele Yontusu Üzerine Bazı Gözlemler 367

Ali Yalçın TAVUKÇU
Samsun Müzesi'nden Bir Grup Roma Sikkesi Işığında Müzelerimizdeki Buluntu Yeri Bilinmeyen ve
Kayıtları Yetersiz Eserleri Çalışma Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler 375

Zerrin AYDIN TAVUKÇU
Parion Altınları 383

Enver AKIN
Güneydoğu Anadolu Neolitiğinde Atılımcı Bir Site "Demirköy" 401

Yusuf ALBAYRAK
Antik Dönemde Edessa 407

Süleyman BULUT
Gazelin İni: Trebenna Teritoryumundan Bir Çiftlik Evi 417

Ertuğ ERGÜRER
Burdur Arkeoloji Müzesi'nden Bir Kremna Heykeli 433

Ş. Dilek FUL
Antik Dönem Lydia Panegyris'leri 443

Fatih GÜLŞEN
Patara'daki Roma Dönemi Hamamlarında Planlama ve Mimari 453

Davut KAPLAN
Apollon'un Kökeni 471

Hasan KASAPOĞLU
Parion Nekropolü Mezar Tipleri 481

Halim KORUCU
Kars İli Höyükleri 521

Ertan KÜÇÜKEFE
Artemis ve Apollon'un Benzerlikleri ve İkizliği Üzerine Bazı Düşünceler 539

Recep OKÇU
Sikkeler Işığında Bursa İlindeki Antik Kentler 545

S. Sezin SEZER
Başlangıcından Roma Dönemine Kadar Mozaikler Üzerinde Görülen Meander Motifleri 551

Akın TEMÜR
Hitit Sfenkslerinde Mısır, Suriye ve Fenike Etkileri 567

BÖLÜM BAŞKANLARI

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL
(1973-1976)

Prof. Dr. Fahri IŞIK
(1976-1990)

Prof. Dr. Zafer BAYBURTLUOĞLU
(1990-1993)

Prof. Dr. Abdullah YAYLALI
(1993-1994)

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
(1994-1999)

Prof. Dr. Cevat BAŞARAN
(1999-)

Önsöz

Kültürler arası köprü rolünü üstlenen Anadolu'da yolların kesişim noktasında yer alan Erzurum toprakları, bu ticari ve kültürel hareketliliğin doğal sonucu olarak binlerce yıldır çeşitli kültür ve uygarlıklara ev sahipliği yapmaktadır. Bölge topraklarının tarihi, kültürel ve arkeolojik açıdan sahip olduğu zenginlik, bugün yöreyi gezen kişiler tarafında da rahatlıkla görülebilmektedir. Erzurum'un bilim ve kültür alanında sahip olduğu zenginlik ve potansiyel, bugün kuruluşunun 50. yılını kutladığımız "Atatürk Üniversitesi" ile taçlandırılmıştır. Ülkemizin eğitim ve akademik anlamda ilklerine imza atan, bilimin ve kültürün Anadolu'ya yayılmasında önemli bir görevi üstlenen üniversitemizin bu misyonu, hemen her alanda olduğu gibi Arkeoloji Bilimi için de geçerlidir. Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün Türk Arkeolojisi'nin biçimlenmesinde ve gelişmesinde üstlendiği rolün önemi tartışılmaz. Yaklaşık 35 yıldır üniversitemizin bünyesinde faaliyet gösteren Arkeoloji Bölümü, ülkemizin değişik üniversitelerindeki Arkeoloji Bölümlerinin kurulmasında ve gelişmesinde her zaman etkin olmuştur. Diğer yandan Türk Arkeolojisinin kurumsallaşmasında arkeoloji bölümleri kadar önemli olan müzeler ve diğer ilgili resmi kurum ve kuruluşlarda da üniversitemizin Arkeoloji Bölümünden mezun arkeologların etkinliği hissedilmektedir.

Üniversitemiz Rektörlüğü, Arkeoloji biliminin bölgemizde gelişmesine kuruluş aşamasından itibaren hep destek vermiştir. Bölgemizdeki ilk arkeolojik kazılar olan, Anadolu ve Doğu Anadolu Prehistoryasının şekillenmesinde birer kilometre taşı niteliğindeki Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları, hem maddi hem de manevi açıdan rektörlüğümüz tarafından desteklenmiştir. Arkeoloji Bölümü'nün kuruluşundan çok önce başlayan bu destekleme ve Arkeoloji bilimine olumlu bakış süreci bugün de devam etmektedir. Arkeoloji Bölümü tarafından bugün yürütülen her türlü bilimsel faaliyet ve çalışma da aynı yaklaşımla rektörlüğümüz tarafından desteklenmektedir.

Elinizde bulunan, Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşunun 50. Yılına Arkeoloji Bölümü'nün "Armağan Kitabı" aslında üniversitemiz Arkeoloji bölümünün zengin geçmişinin ve sahip olduğu gücünün küçük bir göstergesi durumundadır. Genç akademisyenlerin desteği ile hazırlanan bu kitap, aynı zamanda oluşmaya başlayan "Erzurum Arkeoloji ruhunun ve felsefesinin" de bir çeşit yansımasıdır. Atatürk Üniversitesi Rektörü olarak bu armağan kitabın ortaya çıkmasında emeği geçen herkesi kutluyor ve kitabın asıl amacı olan bilim dünyasındaki yerini almasını diliyorum.

Prof. Dr. Yaşar SÜTBEYAZ

Atatürk Üniversitesi Rektörü

Onsöz

Üniversiteler, bölgesel kalkınmada bilimsel ve teknolojik yöntemlerin kullanılmasında lokomotif görevlerinin yanı sıra, uluslar arası anlamda faaliyetlerini duyuran ve tüm alanlarda bilimsel yenilikleri takip ederek geliştiren, toplumların beyinleri konumundadırlar. Toplum tarafından da, Üniversitelerden, bu konularda önderlik etmesi ve her türlü problemin çözümünde aktif olması beklenir. Üniversite-Toplum ilişkisi açısından değerlendirildiğinde, Atatürk Üniversitesi, kendisinden beklenen fazlasıyla yapmış ve kendini yenileyerek bilimsel niteliklerini bölgesel ve ulusal kalkınmaya yönelik olarak geliştirmektedir.

Tarımdan el sanatlarına, sağlık bilimlerinden mühendislik dallarına kadar birçok alanda faaliyet gösteren Üniversitemiz, bir yandan kalifiye uzmanlar yetiştirirken, diğer yandan bölgede insan merkezli hizmetlere de öncülük etmektedir. Bölgenin ve Erzurum şehrinin tarihi ve kültürel potansiyeli Üniversitenin gelişmesine zemin hazırladığı gibi, Üniversitemiz bu kültürel altyapının araştırılması ve aydınlatılmasında yadsınamaz katkılarda bulunmuştur.

Üniversitemizin 50. kuruluş yıldönümünü kutladığımız 2007 yılında, bu yarım asrın gururunu, Fakültemiz de paylaşmaktadır. 1958 yılında bir ortaokul binasında 7 bölümle eğitime başlayan Fakültemiz, bugün 6 binada eğitim veren toplam 18 bölüme ulaşmış olup, bu süreç içerisinde pek çok bilim insanı ve eğitimci yetiştirmiştir. Bu aşamada, Arkeoloji Bölümünün, Fakültemizin ulusal ve uluslar arası başarılarında ve vizyon sahibi olmasında tartışmasız katkıları olmuştur. Sosyal Bilimlerin köklü ve deneyimli bölümleri arasında olan Arkeoloji Bölümünün, Üniversitemizin 50. Kuruluş Yıldönümü anısına hazırlamış olduğu bu çalışma, bu birikimin açık göstergesidir. Bölümün, Türkiye Arkeolojisine katkılarının devamını dilerken, çalışmada emeği bulunan herkesi kutlarım.

Prof. Dr. Ümit DEMİR

Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı

Onsöz

Her karış toprağı zengin tarih ve kültür birikimi barındıran Anadolu, belki hiçbir bilim dalına nasip olmayacak imkanlar sunmuştur Arkeoloji bilimine. Hem coğrafi, hem de kronolojik anlamda farklı kültür izleri yan yana hatta iç içe yaşayabilmiştir bu topraklarda. Bu zenginlik, beraberinde arkeologlar, konuyla ilgili branşlardan uzmanlar ve araştırmacılar yetiştirilmesinin ne denli önemli bir gereksinim olduğu gerçeğini de ortaya çıkarmıştır. Üstelik, söz konusu kültürel zenginliğin her geçen gün gittikçe azalması, hatta yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması, konuyla ilgili akademik eksikliğin aciliyetini de göstermektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bilinen bu durum, Üniversite bünyelerinde yerli arkeologların yetiştirilmesi amacıyla bölümler kurulması için öncelikli gerekçe olmuştur. Bu aşamada, ilk kurulan Arkeoloji bölümlerinin tartışmasız önemine rağmen, söz konusu açığın kapatılması için yeterli olmaktan oldukça uzak kalmışlardır. Ardından, konularında uzmanlaşmaları için çeşitli Avrupa Üniversitelerine gönderilen arkeologların Türkiye'ye dönmesiyle, Türkiye genelinde arkeolog akademisyenlerin ve Arkeoloji Bölümlerinin sayısında artış sağlanabilmiştir.

İşte bu aşamada, Atatürk Üniversitesi bünyesinde 1973 yılında kurulan Arkeoloji Bölümü, genç araştırmacılara kucak açan ilk bilim kurumu olmuştur. Bugün ülke arkeolojisinin gelişmesinde uluslar arası başarılarıyla, her biri "Hocaların Hocası" olmuş bu isimler, Erzurum Arkeolojisi çatısı altında başlattıkları çalışmalarını tüm yurda yayabilmişlerdir. Hem arazi çalışmalarını hem de bağlı bulundukları kurumlarda, ülke arkeolojisine yeni isimler kazandırmak adına eğitim ve öğretim görevlerini aralıksız sürdüren hocalarımıza, hem Erzurum Arkeoloji hem de Türkiye Arkeolojisi minnet borçludur.

Yaklaşık 35 yıl önce başlayan bu serüven, heyecanından hiçbir şey yitirmeden günümüze kadar yaşatılabilmiştir ki, bu anı kitabı ortaya çıkmıştır. Bölümümüzün genç akademik kadrosu, yürüttüğü Altıntepe, Parion, Kyzikos ve Zeytinliada arkeolojik kazılarıyla bu bilinci gelecek kuşaklara taşıyacak potansiyele sahiptir ve köklü geleneğinin sorumluluğunu da omuzlarında taşımaktadır.

Üyesi olmaktan gurur duyduğum "Erzurum Arkeoloji Ekolü"nün böyle bir çalışmayla vurgulanmasını sağlayan ve esere her türlü emeğiyle katkıda bulunan herkese teşekkürü borç bilirim.

Prof. Dr. Cevat BAŞARAN

Arkeoloji Bölümü Başkanı

SUNUŞ
ERZURUM ARKEOLOJİ
Arkeoloji'nin Anadolu'daki Serüveni

"Büyük davamız, en uygar ve en refaha kavuşmuş ülke olarak varlığımızı yükseltmektir.

Bu, yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde köklü bir inkılap yapmış olan büyük Türk Milletinin dinamik ülküsüdür. Bu ülküyü en kısa bir zamanda başarmak için, düşünce ve eylemi birlikte yürütmek zorundayız. Bu girişimden başarı, ancak hukuki bir planla ve en verimli bir biçimde çalışmakla gerçekleşebilir. Bu nedenle, okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak, ülkenin büyük kalkınma savaşının ve yeni yapısının istediği teknik elemanları yetiştirmek, ülke davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak, kişi ve kurumları yaratmak, işte bu önemli ilkeleri en kısa sürede sağlamak, Kültür Bakanlığının üzerine aldığı büyük ve ağır görevler arasındadır. Belirttiğim ilkeler, Türk gençliğinin beyninde ve ulusun bilincinde her zaman canlı tutmak, üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca görevdir.

Belirttiğim ilkeler, Türk gençliğinin beyninde ve ulusun bilincinde her zaman canlı tutmak, üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca görevdir.

Bunun için ülkeyi şimdilik üç büyük kültür bölgesine ayırarak, batı bölgesi için İstanbul Üniversitesinde başlanmış olan reform programının daha köklü bir biçimde uygulanmasıyla Cumhuriyete gerçekten modern bir üniversite kazandırmak, merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesini az zamanda kurmak gerekir. Doğu bölgesi için Van gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her aşamadaki okulları ve bunlara ek olarak üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden harekete geçilmelidir.

Bu yararlı girişimin, doğu illerimiz gençliğine vereceği verimlilik Cumhuriyet hükümeti için en mutlu bir eser olarak kalacaktır."

Atatürk'ün, 1 Kasım 1937'de
Türkiye Büyük Millet Meclisinin
V. Dönem 3. Yasama Yılını Açış Konuşmasından
(Millet Meclisi Tutanak Dergisi D. V, C. 20, Sa. 3)

Ulu önderin, bir ulusun çağdaşlaşması ve her yönde gelişmesinde, eğitimin öncelikli önem taşıdığı bilinciyle 1 Kasım 1937'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin V. dönem 3. yasama yılı açış konuşmasında açıkladığı ideali, konuşmasından 20 yıl sonra hayata geçirilebilmiştir. 1957 yılında Erzurum'da, üç büyük ilimiz dışında Anadolu'da kurulan ilk üniversite olarak ülkemizin altıncı üniversitesi ve Cumhuriyet döneminin en büyük eğitim kurumlarından biri olan Atatürk Üniversitesi kurulmuştur. O tarihte, 2 fakültede, 4 öğretim üyesi ve 135 öğrencisiyle eğitim hayatına başlayan kurum; 50. kuruluş yıldönümünü kutladığımız 2007 yılında, 15 fakülte, 6 yüksekokul, 10 meslek yüksekokulu, 6 enstitü ve 16 araştırma merkezinde, toplam 2.460 öğretim elemanı ve 35.638 öğrencisiyle eğitim ve öğretime devam etmektedir. Bilimsel birikimiyle ülkemizin saygın ve köklü üniversitelerinden biri konumuna gelen kurum, bölgesel anlamda da önemli bir rol üstlenmiştir. Bölgede başka üniversitelerin kurulmasındaki rolüyle "*üniversite kuran üniversite*" sıfatını hak eden Atatürk Üniversitesi'nde yetişmiş 1000'den fazla öğretim üyesi, ülkemizin birçok üniversitesinde önemli görevler almışlardır.

Ülkemizin köklü üniversitelerinden biri olan ve bölge üniversitesi durumundan uluslararası bir eğitim kurumu düzeyine gelen Atatürk Üniversitesi bölgedeki birçok ilklere imza atmıştır. Bu ilklerden biri de, sadece Doğu Anadolu'da değil, tüm Anadolu genelinde Türk Arkeolojisinin serüveninin başlamasına ve yükseliş göstermesine öncülük etmesidir. Üniversitemiz, daha Arkeoloji Bölümü kurulmadan çok önce Arkeoloji'ye olumlu bakış açısını 1960'larda bölgede ilk yapılan arkeolojik kazılar olan Pulur ve Güzelova kazılarına verdiği maddi manevi destekle göstermiştir[1]. Üniversitemizin, Arkeoloji çalışmalarına verdiği bu destek günümüzde de devam etmekte, kazı ve araştırmalar dışında, genç araştırmacıların yüksek lisans ve doktora projelerine her türlü maddi imkan sağlanmaktadır.

Bir asırdan uzun bir geçmişe sahip olan Türk Arkeolojisinin tarihsel gelişim sürecine bakıldığında[2]; 1931 yılında Atatürk'ün direktifleriyle kurulan Türk Tarih Kurumu'nun, Cumhuriyet Dönemi Arkeolojisinin başlangıcı olduğu görülür. Akademik düzeyde ise, 1934 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve 1936 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi bünyelerinde kurulan Arkeoloji Bölümleri, Türk Arkeolojisinin gelişiminde lokomotif görevi üstlenmişlerdir. Bunun ardından, 2. Dünya Savaşı yıllarını da kapsayan 1939-1968 arası dönem, Türk Arkeolojisi için "*Durağan Dönem*" olarak adlandırılır[3]. Her ne kadar arkeoloji araştırmaları açısından durağanlık olarak kabul edilse de, Arkeoloji biliminin elitist ve aydın bir zümre tarafından yürütülen zengin uğraşısı olmaktan çıkıp, toplumun her kesiminden bireylere hitap eden bir disiplin olmaya başlaması açısından bir geçiş dönemidir. Şüphesiz bu geçiş sürecinin devamında, kurumsallaşma aşamasına giren Türk Arkeolojisinde, iki köklü eğitim ve araştırma kurumu olan İstanbul ve Ankara'daki Arkeoloji Bölümlerinin ardından Anadolu'da kurulan ilk bölüm olan Erzurum Arkeoloji, toplumun her kesiminden başarılı genç arkeologlar yetiştirerek Türk Arkeolojisine kazandırılması açısından tartışmasız önemli rol oynayacaktır.

---

1 T. Takaoğlu "Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Bölgesi İlk Arkeolojik Araştırmaları" *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü, Arkeoloji Bölümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık* (Ed. B. Can ve M. Işıklı) 2007.

2 G. Arsebük, "Dünden Bugüne Arkeoloji" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 3*, İletişim Yayınları, 1983, 66-75; T. Ökse, "Atatürk ve Türk Arkeolojisi'nin Gelişmesi" *Atatürk'ün Doğumu'nun 125. Yılına Armağan*, Kocaeli Üniversitesi, 2007, 181-192.

3 M. Özdoğan, "Türk Arkeolojisine Tarihsel Süreç İçinde Bir Bakış" *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti* (Ed. Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta) Bochum, 2006, 29-46.

Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, Temmuz-1973'de, Edebiyat Fakültesi[4] bünyesinde kurulmuştur. Dönemin Rektörü, kendi dönemine "*Üniversite'nin Yükseliş Dönemi*" dedirtebilen Merhum Prof. Dr. Kemal BIYIKOĞLU; Edebiyat Fakültesi Dekanı, öğrencilerinin "*Efsane Hoca*"sı, bu ay ölümünün yirminci yılı olan Merhum Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL'dir. Sanat Tarihçisi Doç. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL başkanlığında bir grup asistanla işe başlanır. Bölümün hem kuruluş aşamasında, hem de ilk bilimsel faaliyetlerinde maddi ve manevi her türlü imkanı sağlayan bu ilk dönem yöneticilerinin destekleri asla yadsınamaz. İlk kurucular ve hocalar, o dönemde doktora çalışmalarını yurt dışındaki eğitim kurumlarında tamamlayarak yurda dönmüş ve günümüzde Türk Arkeolojisinde önemli figürler olmuş isimlerdir: Tomris BAKIR, Hayat ERKANAL, Güven BAKIR, Fahri IŞIK, Erol ATALAY, Abdullah YAYLALI, Altan ÇİLİNGİROĞLU. Kuruluş döneminin bu her biri genç ve idealist hocaları, kısa sürede bölümde inanılmaz işler başarır.

Resmi olarak 1973 yılında kurulan bölümün ilk işi, bugün hala övünç kaynağımız olan zengin bir Arkeoloji Kütüphanesi ve fotoğraf laboratuarının kurulması olur. 1975-1976 öğretim yılında Türk Arkeolojisi'ne ve eğitimine hizmet etmeye başlayan bölümün ilk yıl 65 öğrencisi vardır. Bu ilk kuşak öğrencileri, Anadolu'nun değişik kentlerinden gelmiştir. Bu durum bile Arkeoloji'nin Anadolu'daki serüveni için heyecanlı bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Kısa bir süre sonra, 1977-1978 eğitim ve öğretim yılında kurulan Sanat Tarihi Bölümü de, faaliyetleri ve misyonu bakımından Arkeoloji Bölümü'yle aynı doğrultuda çalışmalarını sürdürür. 1982-1983 eğitim ve öğretim yılında, YÖK kararıyla bu iki bölüm "Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü" adı altında birleştirilir. Bu birliktelik 1999 yılına değin devam eder ve bu tarihten itibaren her iki bölümün tekrar ayrılmasıyla, eskiden olduğu gibi faaliyetlerini ayrı birer bölüm olarak sürdürürler.

İlk dönem mezunları, özellikle Türk Arkeolojisinin kurumsallaşmasında önemli payları olan kurumlarda ve müzelerde çeşitli kademelerde görev alırlar. Bu durum devam eden dönemlerde de aynı şekilde sürer. Bu sürecin sonucu olarak, bugün için ülkemizin hemen her müzesinde ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın birçok biriminde, Erzurum Arkeoloji mezunu arkeologlar görev yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Türk Arkeolojisinin kurumsallaşmasında, "Erzurum Arkeoloji"nin rolü hiçte küçümsenecek boyutta değildir.

Türk Arkeolojisinin Anadolu genelinde yaygınlaşmasında lokomotif görevi gören bölümümüz, eğitim hayatındaki faaliyetlerini ara vermeden sürdürürken, diğer yandan önemli arkeolojik kazı projelerine girişmeye başlar. Kaleköy, Sos Höyük, Patara ve Kyzikos ilk etapta başlanan ve bir kısmı bugün de devam eden önemli kazı projeleridir. Bunun dışında ilk kuruluş aşamasından itibaren bölümde görev yapan hocalar, yakın çevrede yüzey araştırması niteliğinde araştırma ve inceleme gezileri gerçekleştirerek, hem bölgede arkeolojik çalışmaların başlamasına öncülük etmişler, hem de bölgenin arkeolojik ve kültürel varlıklarının envanter çalışmalarını başlatmışlardır[5].

İlk dönemin ve onu izleyen sürecin mezunları arasından çok sayıda kişi akademik yolu tercih etmiş olup, bugün ülkemiz Üniversitelerinin 26'sında bulunan Arkeoloji Bölümlerinin birçoğunda halen çalışmalarını sürdürmektedirler. Hatta söz konusu bölümlerin birçoğunun kurucuları olmaları sebebiyledir ki, bölümümüz "*Bölüm Kuran Bölüm*" olarak anılagelmiştir. Erzurum Arkeoloji, bu sıfatını her zaman bir övünç kaynağı olarak görmüşse de, 1980'li yıllarda başlayan ve 1990'lara kadar süren bu göç, akademik personelini önemli ölçüde yitirmesine neden olmuştur. Eğitim ve öğretim faaliyetleri

---

[4] Üniversitemizin kuruluşundan 1969 yılına kadar Fen-Edebiyat Fakültesi adıyla faaliyet gösteren fakültemiz, bu tarihten itibaren Fen, Edebiyat ve İşletme Fakülteleri olarak ayrılmıştır. 20 Temmuz 1982 tarihinde, 2547 sayılı "Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" ile Fen ve Edebiyat Fakülteleri tekrar birleştirilmiştir.

[5] Yapılan bu inceleme-araştırma gezileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. *20. Kuruluş Yılında Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü (1975-1995)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1995, 8-11.

açısından doğrudan bir olumsuzluk yaşanmasa da, kazı ve araştırma faaliyetlerinin sayıca azalması anlamında bu dönem, bölümümüz için durağanlık olarak kabul edilebilir. Sosyal ve ekonomik nedenlerinin yanında; Erzurum'un, söz konusu araştırmacıların uzmanlık alanları olan Klasik Arkeoloji ağırlıklı bölgelere olan uzaklığı da bu durumu etkileyen önemli faktörler arasındadır. Ağırlıklı olarak Önasya Arkeolojisi ve Protohistorya anabilim dallarına yönelik potansiyele sahip olan bölge ve yakın çevresi, uzun süre bu bölümde görev yapan Klasik Arkeoloji kökenli hocalar için dezavantaj oluşturmuştur. 1989 yılında bölüm bünyesinde -bölge kültürlerine yönelik araştırmaların artması amacıylafaaliyete geçirilen "Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı" da, uzun bir süre istenilen ve beklenilen seviyeye ulaşamaz.

1990'ların sonundan itibaren Arkeoloji Bölümü tekrar ivme kazanır ve genç akademik kadrosu ile yeni bir canlanma sürecine girer. Bu dönemde bölüm bünyesinde gerçekleştirilmeye başlanan çeşitli yüzey araştırmaları ve kazılar bu heyecanın somut göstergeleridir. Erzincan-Altıntepe, Çanakkale-Parion ve Balıkesir-Kyzikos Kazıları; Çanakkale-Skepsis ve Balıkesir-Zeytinliada Kurtarma Kazıları; Erzurum-Pasinler Ovaları ve Çanakkale-Bozcaada Yüzey Araştırmaları, bölümümüz öğretim üye ve elemanlarının katılımlarıyla başlatılmış ve sürdürülmekte olan önemli projelerdir. Günümüze bakıldığında ise, Erzurum Arkeoloji Bölümümüzün, genç ve dinamik akademik kadrosuyla, yeni arkeolojik kazı ve araştırma projeleriyle ve 35 yıllık birikiminin verdiği güvenle, Türk Arkeolojisine daha çok başarılı araştırmacılar kazandıracağından şüphemiz yoktur.

Günümüze kadar uzanan gelişim süreci açısından Arkeoloji Bölümümüz, tarihçesinden de anlaşılacağı gibi, Atatürk Üniversitesi'ne paralel bir yol izlemiştir. Her iki kurum, "*bilimsel çalışmaları Anadolu geneline yaymak ve yakın çevresine faaliyetleri doğrultusunda ışık tutmak*" olarak özetlenebilecek ortak bir misyonu paylaşmışlardır. Türkiye'nin ilk üniversitelerinden (altıncı) olan Atatürk Üniversitesi gibi, Türkiye'nin ilk Arkeoloji Bölümlerinden (üçüncü) olan bölümümüz, kurucuları, yetiştirdiği bilim insanları, uzun yıllara dayanan birikimi ve arkeolojik çalışmaların tüm yurt geneline yayılmasındaki rolü açısından alanında bir kilometre taşı niteliğindedir. Bölüm bünyesinde yetişerek Türkiye'nin birçok üniversitesinde önemli akademik ve idari kadrolarda görev alan bilim insanları, yeni Arkeoloji Bölümlerinin kurulmasını sağlamışlardır.

Bölüm olarak üniversitenin kuruluşunun 50., bölümümüzün ise 35. yılında kalıcı olarak ne yapabiliriz sorusu üzerine uzun uzun düşündükten sonra bunun için en uygun projenin bir "Armağan Kitap" olabileceğine karar verdik. Kitap için düşünülen konsept kısaca "yolu her hangi bir şekilde Erzurum Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden geçmiş olan tüm akademisyenlerin kendi özgün çalışmalarıyla katıldığı bilimsel içerikli kaynak eser oluşturmak" olarak tanımlanabilir. Ön çalışma sırasında oluşturduğumuz olası katılımcı listesine baktığımızda, bugün ülkemizin birçok ilgili bölümünde görev yapan ve Türk Arkeolojisinin biçimlenmesinde söz sahibi olmuş hocaların adlarının sıralandığı görkemli bir listeyle karşılaştık. Bu listeyi oluşturmaktan daha güzel olanı, buradan yıllar önce gitmiş hocalarımızın ve arkadaşlarımızın hemen hepsinin davetimize coşkuyla yanıt vermeleri oldu. Üzerinden yıllar geçmiş ve coğrafi olarak ne kadar uzaklaşılmış olsa da, böyle bir proje içinde yer alarak "Erzurum Arkeoloji"li yönlerini hala taşıdıklarını dile getirmeleri, ne kadar doğru bir iş yaptığımız konusunda bizi ayrıca umutlandırmış ve sevindirmiştir. Bize bu onuru yaşatan tüm katılımcı hocalarımıza ve meslektaşlarımıza minnettarlığımızı bir kez de buradan vurgularız.

Yukarıda da değinildiği gibi; bu armağan kitap, amaçlandığı gibi bilimsel içerikli bir kaynak niteliğindedir. Herhangi bir konu sınırlamasına gidilmemiştir. Böylece, Anadolu'nun en erken dönemlerinden geç antik çağa kadar geniş bir sürece; mitolojiden epigrafiye, nümizmatikten mozaiğe kadar geniş bir konu yelpazesine yer verilebilmiştir. Bu çalışmalar kitap içinde sıralanırken; çalışmaların içeriği göz önünde bulundurulmamış, çalışmalar önce yazarların unvanlarına göre sıralanmış, her unvan grubu

içindeki sıralamada yazar soyadlarının dizimi belirleyici olmuştur. Arkeoloji yayıncılığında, birçok bilim dalında olduğu gibi, bilimsel ve teknik standartlar oluşmamıştır. Bu yüzden, her ne kadar yayın ilkeleri önceden yazarlara bildirilmişse de, gelen ilk çalışmalarda karşılaşılan farklı teknik kurallar gözden geçirilerek gerektiği yerde değiştirilmiş, böylece uyumlu ve akıcı bir bütünlük sağlanmıştır. Tabi, bu yapılırken, yazarların kendi özgün dilleri ve ifade tarzlarına dikkat edilmiş, anlamı değiştirebilecek müdahalelerden kaçınılmıştır. Kitabın içeriği gereği, katılımcıların çalışmaları, herhangi bir hakem kurulu değerlendirmesine tabi tutulmamıştır. Dolayısıyla, makalelerdeki tüm tanımlama, örnekleme, karşılaştırma, yorum, yargı, değerlendirme, görsel seçimi vb. bilimsel ve teknik içerikten doğrudan yazarlar sorumludur.

Sonuç olarak, birçok kişinin emeğini taşıyan bu "Armağan Kitap", "Erzurum Arkeoloji Ruhu"nun bir simgesi olarak ortaya çıkmıştır. Öncelikle, Atatürk Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Yaşar SÜTBEYAZ, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Ümit DEMİR ve Arkeoloji Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Cevat BAŞARAN'a maddi ve manevi destekleri, sundukları fırsatları ve Arkeoloji Bilimine olumlu ve gelişimci bakış açıları için minnettarız. Makale bazındaki katılımları ve manevi destekleriyle projenin hayata geçirilmesinde önemli pay sahibi olan, olumlu eleştirileri ve fikirleriyle bu çalışmayı benimsediklerini ve sahiplendiklerini gösteren tüm hocalarımıza ve çalışma arkadaşlarımıza hem Arkeoloji Bilimi hem de Bölümümüz adına teşekkür ederiz. Sadece bu çalışmaları bir araya getirerek bütünlük kazanmasına vesile olan editörler olarak, her aşamasında ayrı bir keyif ve heyecan duyduğumuz bu çalışmayla anılma ve her zaman bunun onurunu taşıma fırsatı verdikleri için emeği geçen herkese kendimiz adına teşekkür ederiz. Son olarak, çalışmanın prestijine yakışır biçimde kaliteli bir kitap olarak basımını gerçekleştiren, Sayın Ahmet BORATAV'ın nezdinde tüm Zero Prod. Ltd. (Ege Yayınları) çalışanlarına teşekkürü borç biliriz. Temennimiz ***"Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü, Arkeoloji Bölümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık"*** adını verdiğimiz bu çalışmanın kalıcı ve bilimsel açıdan faydalı olması, Erzurum-Arkeoloji geleneğinin genç araştırmacılarca yaşatılması ve bu bayrağın geleceğe taşınmasıdır.

Erzurum, Ekim-2007
Birol CAN & Mehmet IŞIKLI

Kale Köy (Elazığ) Kazıları Demir Çağ Buluntuları

Tomris BAKIR*

Zusammenfassung[1]

Die Ausgrabungen von Kaleköy (Elazığ) und ihre Funden aus Eisenzeit

Die eisezeitlichen Schichten von Kaleköy sind nicht vollstaendig ergraben worden. In dem begrenzten Rahmen dieser Ausgrabung laesst sich keine Keramik in die frühe Eisenzeit einordnen; daher ist es nicht möglich den Anfang der mittleren Eisenzeit in Kaleköy chronologisch zu fassen. Die zeitgleichen Schichten von Kaleköy können lediglich durch vergleich der Gefaessformen festgelegt werden.; die einzige, vollstaendig erhalten gebliebene, bemallte Kanne aus Schicht III c laesst sich in das 8. und in den Anfang des 7. Jh. V. Chr., ist ein weiteres Kriterium, die dritte Bauschicht in das 8. und den Anfang des 7. jh. v. Chr. Zu datieren.

Die Datierung der mitteleisenzeitlichen Schichten von Kaleköy ist noch weniger gewiss. Das Ende der Mitteleisenzeit von Kaleköy ist noch ungewisser, weil keine Anhaltspunkte für die Datierung der Schichten II und I vorhanden sind.

Dass die Keramik durch die Schichten III, II und I fortlaeuft, deutet auf eine durchgehende besiedlung waehrend der mittleren Eisenzeit hin. Es finden sich jedoch, keine Anhaltspunkte, die das Ende dieser Periode auf ein bestimmteres Datum festlegen liessen. Nicht nur das Ende der mitteleisenzeitlichen Schichten von Kaleköy ist schlecht zu fixieren, ihr Beginn ist es nicht weniger. Stilistische Vergleiche der Keramik lassen diesen Beginn allenfalls im ausgehenden 9. Jh. v.Chr. zu . Fest steht nur, dass diese periode vom Anfang bis zum Ende des 8. Jh. v. Chr. Dauerte; vor und nach diesem Jahrhundert sind zeitliche Fixierungen nicht möglich.

Die vielfaeltigkeit der Keramik aendert sich innerhalb der dritten Schichten von Kaleköy kaum; die technischen Merkmale der Scherben und die Gefaesstypen der Phasen III a bis c gleichen sich sehr.

Architektonisch betrachtet handelt es sich bei der vierten Schicht offenschichtlich um eine aeltere Bauschicht der gleichen Periode. Es bestehen keine Anhaltspunkte, die auf eine andere Periodenzuordnung hindeuten könnten.

Kale Köy, Euphrates'in doğusunda Elazığ İli, Baskil İlçesinin 40 km. kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşim, yaygın bir kaya kütlesinden oluşan yüksek bir tepenin üzerinde bulunmaktadır ve antik kalenin güney yamacında modern köy bulunmaktadır. Kayalık tepe kuzey-güney doğrultusunda 1600 m. uzunluktadır. Doğu yamacı çok dik olduğundan, % 55 eğimi olan batı yamacı üzerinde yerleşim olmuştur. Yerleşimin doğusunda ve kuzeyinde tepeler yer almaktadır. Bu tepelerin batısında verimli, fakat dar bir tarım alanı

* Em. Prof. Dr. Tomris BAKIR, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 35100, Bornova/İZMİR. tomrisbakir@hotmail.com

Heidelberg Üniversitesinde altı yıl süren doktora eğitimimi devlet bursu ile tamamlayıp, Türkiye'ye döndükten sonra, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından mecburi hizmetimi yapmak için 03.07.1973 tarihinde Atatürk Üniversitesine, Fen Edebiyat Fakültesine Arkeoloji Bölümünün ilk kurucu elemanı olarak tayin edildim. Zaman içinde Arkeoloji Bölümüne katılan diğer meslektaşlarımla (Prof. Dr. Fahri Işık, Prof. Dr. Hayat Erkanal, Prof.Dr. Abdullah Yaylalı, Prof. Dr. Güven Bakır, Doç. Dr. Erol Atalay, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu) birlikte, 1974 yılında eğitime başlayarak, bölümün fotoğraf laboratuarını kurduk ve kapsamlı bir kütüphanenin temellerini attık. Bu Üniversitede görevdeyken Doçentlik sınavımı tamamlayıp, Profesör Halet Çambel'in teşviki ile 1978 yılında Elazığ/Kale Köy Kurtarma kazısına başladım. Bu kazı çalışmaları 1982 yılında son bulmuştur. Hem ilk kez yönettiğim bir kazı olması nedeniyle, hem de Atatürk Üniversitesinin bu kazıya sağladığı önemli katkılar nedeniyle, Atatürk Üniversitesinin 50.yıl kutlamaları kapsamında, Kale Köy Kazısının Demir Çağlarına ait buluntu durumunu son bilimsel veriler ışığında burada bir kez daha sunmayı uygun buldum.

[1] Als Zusammenfassung wurden hier die Bewertungen von Tuba Ökse direkt hingetragen / Almanca özet olarak Tuba Ökse'nin değerlendirmeleri doğrudan buraya aktarılmıştır: Ökse 1988, 226-227, 242.

bulunmaktadır. Güneyde yer alan Bilal Uşağı Köyüne ulaşım güçlükle sağlanmaktadır.

METU Aşağı Fırat Projesi kapsamında 1975 yılı Ağustos ayında Ankara Üniversitesi'nden ve 1977 yılı Mayıs ayında İstanbul Üniversitesinden ekipler tarafından bu bölgede arkeolojik yüzey araştırmaları yapılmıştır. 1978-1981 yıları arasında da önce Atatürk Üniversitesinden ve sonra da Ege Üniversitesinden oluşan ekiplerle, tarafımdan Kale Köy'de kurtarma kazıları sürdürülmüştür. Atatürk Üniversitesi bu kazılar boyunca Araç, şoför temini, ulaşım giderleri başta olmak üzere, kazı çalışmalarını desteklemiştir.

Kale Köy'ün müzelik ve etütlük seramik buluntuları Elazığ Müzesi ve Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümündedir. Bu malzemeler arasında Orta Demir Çağ'a tarihlenen 11 tam kap ve 750 profil veren seramik parçası Tuba Ökse tarafından Berlin'de, Hartmuth Kühne denetiminde doktora tezi kapsamında ele alınmış ve bu çalışma, 1988 yılında **"Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens"** başlığı altında yayınlanmıştır. Tarafımdan hazırlanan ve 1978-1981 yıllarının kazı sonuçlarını içeren raporlar ise "KST" ve "METU-Aşağı Fırat / Karakaya" yayınlarında yer almaktadır[2].

Burada, tüm bu yayınlardan yararlanarak, Kale Köy Kazılarının Demir Çağ dönemindeki durumu yeniden ve güncelleştirilerek değerlendirilmiştir. 1978-1981 yılları arasında Kale Köy'de yürütülen kurtarma kazılarında yedi ayrı alanda çalışmalar yapılmıştır. Üç alanda Erken ve Orta Demir Çağ malzemeleri veren tabakalara ulaşılmıştır. Ancak bu alanlardan ikisi olan Kalenin Güney Girişi ve Kuzeydeki Nişli Alan, Bizans Dönemi yapılaşması nedeni ile yoğun tahribata uğramışlardır ve bu alanlarda tabakaların izlenmesi mümkün olmamıştır. Sadece F/14 Açmasında Erken, Orta ve Geç Demir Çağ Tabakalaşması in-situ buluntularla ve kısmen de mimari kalıntılarla izlenebilmektedir (Çizelge 1).

F/14 Açması

1979-1980 yıllarında, kalenin batı yamacında 7 x 7 m ebadında kazısı yapılan F/14 Sektöründe, tepenin eğimine karşın Demir Çağ Tabakalarının oldukça iyi korunduğu izlenmiştir. Bu açmada 6.75 m. derinliğe kadar inmek mümkün olmuştur. 741.30 ile 738.40 m. kodları arasında 2.80 m yüksekliğe sahip dört ana katmanda korunmuş olan Demir Çağ Tabakaları, bir yangın tabakası ve teras dolgusu ile Orta Çağ'a tarihlenen yapı evrelerinden ayrılmaktadır. Demir Çağ Tabakaları, yangın tabakasının altında 3 m. derine kadar kazıldığı halde ana kayaya ulaşılamamıştır.

Burada ulaşılan sonuçlar, birbirini izleyen tabakaların relatif olarak Demir Çağları içinde farklı dönemlerdeki yerleşim katmanlarına işaret etmektedirler. Dört ayrı yerleşim katmanından en alttaki ikisi arasında doğal bir kil tabakası yer almaktadır. Bu doğal kil tabakasını Erken ve Orta Demir Çağ Evreleri arasındaki bir Hiatus olarak yorumlamak doğru olacaktır. F/14 açmasında gün ışığına çıkartılan bu tabakalar aynı zamanda kısmen mimari kalıntılar ve kısmen de "in-situ" buluntular vermişlerdir:

Kale Köy "F/14" Açmasının Geç Demir Çağ Tabakaları

I. Tabaka (Geç Demir Çağ II): Üstte yer alan Bizans Dönemine ait güçlü bir yapının temellerinin yoğun olarak tahrip ettiği bu tabakada olasılıkla Demir Çağ'ın son dönemine ait bir yapının temelinin bir bölümü açığa çıkartılmıştır. Güney köşesi de belli olan bu yapıda, taban gene Orta Çağ'a ait bir Fırının inşası ile tahrip olduğundan herhangi bir tarihleyici buluntuya rastlanmamıştır. Duvar, dış ve iç yüzleri büyük taşlardan ve içi dolgu taşlarından oluşan yapı tekniği ile Tuba Ökse'ye göre[3], komşu yerleşim olan Köşkerbaba üçüncü tabakadaki duvarlarla benzeşmektedir.

II. Tabaka (Geç Demir Çağ I): Doğrudan I. Tabakanın altında şekilsiz taşlardan oluşmuş bir başka duvar kalıntısı bu tabakanın tek buluntusu olmuştur. Bu duvarın işaret ettiği yapının tabanı da korunmamıştır. Yapının sözü edilen duvarı teras dolgusu üzerinde yer almaktadır. Duvarın üç metre doğusunda Teras Koruma Duvarının geç evresine ait taş temeller dikkati çekmiştir.

---

2 Ökse 1988; Bakır ve Çilingiroğlu 1980; Bakır 1980; Bakır 1981; Bakır 1982; Bakır ve Çilingiroğlu 1987.

3 Ökse 1988, 40.

Kale Köy "F/14" Açmasının Orta Demir Çağ Tabakaları

III. Tabaka (Orta Demir Çağ): Teras dolgusunun ve geç evre teras koruma duvarının altında birbirleri arasında bir metre yükseklik bulunan, üstteki doğuda, alttaki batıda yer alan teras duvarına ait ve II. Tabakada ele geçen teras duvarından daha erken olan, bir metre yükseklikte korunmuş iki ayrı bölüm daha ele geçmiştir. Bu tabaka üç alt evre ile temsil edilmiş olarak izlenmektedir:

Tabaka III/c = Orta Demir Çağ 3. Evre: Üst Teras bir kül (Yangın) tabakası ile örtülmüştür ve bu yanık/kül tabakanın üstünde de II.Tabakanın Geç Teras Duvarının temelleri yer almaktadır. Buradaki kül/yangın tabakasının bir özelliği de vardır. Beyaz renkte ve ince bir kül tabakası hasır/sepet gibi bir materyalin yanması ile oluşmuştur. Yapıya ait duvar bir mekanı ikiye bölmektedir. Mekanlardan güneyde yer alanın tabanında "in-situ" buluntular ele geçmiştir. Bu buluntular on bir adet tam korunmuş kap ile tam bir konteks oluşturmaktadırlar (Resim 1, 3, 4)[4]. Bu kaplar arasında özellikle boyalı bir yonca ağızlı oinochoe dikkati çekmektedir (Resim 1). Bu kabın iyi bir analizini yapan Tuba Ökse[5], bu kabın form, kil rengi, krem-astar rengi, bezeme şeması ve boyama prensipleriyle en yakın iki benzerinin Van Bölgesinden[6] ve Erzincan/Altıntepe'den[7] geldiklerini söylemektedir. Krem astarın varlığı Kale Köy Oinochoesi'nin bu formun geç tipleri arasında yer almasını sağlamaktadır. Kaleköy boyalı Oinochoesi için Tuba Ökse'nin kullandığı karşılaştırma örneklerinin tarihleri 6. yüzyılın ilk yarısı ve ortasına rastlamaktadır[8]. Hem Kap formları, hem de buluntu yerleri bu mekanın bir depo/kiler olarak kullanıldığına işaret etmektedirler.

Tabaka III/b Orta Demi Çağ 2. Evre: Altta, bir kül tabakası üstünde yer alan alt teras, bu mekanlara ait taş dolgu ile örtülmüştür.

Tabaka III/a Orta Demir Çağ 1. Evre: Orta Dönem Evresine ait kül Tabakasının altında teras duvarına zıt yönde yer alan bir duvar kalıntısı daha ele geçmiştir. Bu terasa ait taban kalıntıları alttaki kil tabakası üzerinde yer almaktadırlar.

Kale Köy "F/14" Açmasının Erken Demir Çağın Son Evresine Ait Tabakası

IV. Tabaka (Erken Demir Çağ): Kil tabakanın batı kesitinin altında tabanları da korunmuş olan iki mekana ait duvar kalıntıları ele geçmiştir. Kuzeydeki mekanda bir ocak ve diğerinde de taştan yapılmış bir havan ile bir kül çukuru ele geçmiştir. Bu buluntular ile yapının mutfağı olduğu anlaşılan bu mekanların ele geçtiği IV. Tabaka Erken Demir Çağ'a tarihlenmelidir[9].

Güney Giriş Açmaları

Kale Köy kayalık tepesinin güneyinde, kaleye girişi sağlayan bir "Güney Giriş Yapı Kompleksi" de kazılmıştır. Bu kompleks hem üst terasın yıkılıp kayması ile, hem de Orta Çağ'a ait kule yapılarının temelleri ile neredeyse tamamen tahrip olmuş durumdadır. Bu nedenle Demir Çağlara ait Kapı Kompleksinin rekonstrüksiyonu yapılamamaktadır. Orta Çağ'a ait Kule yapıları ise, kalenin başka bir yerinden buraya taşınmış olan toprak dolgu üzerine inşa edilmişlerdir. Bu nedenlerle Güney Giriş Açmalarında tabakaların izlenmesi mümkün olmamıştır.

---

4 Seramiklerin profillerini « Corel Draw » programı ile digital ortamda düzenleyen Araştırma Görevlileri Hülya Bulut ve Hatice Kalkan'a teşekkür ederim.

5 Ökse 1988, 90-92.

6 Ökse 1988, 90, dn. 7. Yayınlanmamış olan bu kap, müzeye müsadere yoluyla gelmiştir.

7 Emre 1966, abb. 22.

8 Ökse'nin karşılaştırma örnekleri: Karahöyük: Ökse 1988, 91, dn. 10; Kültepe 2. Kültür tabakası: Ökse 1988, 91, dn. 11; Boğazköy, Büyükkale: Ökse 1988, 92, dn. 5; Maşat Höyük II: Ökse 1988, 92, dn. 9.

9 Bakır 1982, 167.

Kale Köy Güney Giriş Açmalarında Erken Demir Çağ Kalıntıları

Topografik plandaki 11/D-E karelerinde, burada iki taş duvar kalıntısı ele geçmiştir. Hem Duvarlar, hem de bunlar arasında gün ışığına çıkartılmış olan bir taş döşeme doğrudan ana kaya üzerine inşa edilmişlerdir[10] ve bu duvarlar ile taş döşeme Erken Demir Çağ'a ait Kale Girişi Yapı Kompleksi'nden kalan yegane buluntulardır ve bunların üstü orta çağ yapılarının yıkılmış kalıntıları ile örtülmüştür. Gene de Demir Çağ Kale Güney Girişi duvarlarının büyük boyutlu dış ve iç duvar örgüsü ile aralarında yer alan kırık, küçük taşlardan oluşmuş iç duvar dolgusundan oluşan bir teknik ile yapıldığı ve bu duvar tekniği ile Kale Köy mimarisinin bölgedeki Değirmen Tepe ve Köşker Baba yerleşimlerinin duvar mimarisi ile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır[11]. Kuzeyde yer alan duvar kuzeybatı-güneydoğu yönünde; güneydeki duvar ise kuzeydoğu-güneybatı yönünde yer almaktadır. Her iki duvar da güney uçlarında batıya doğru dönüş yapmaktadırlar. Duvarlar arasındaki genişlik (Giriş Koridoru) 2.30 m. ve duvarların korunan uzunluğu 5 m. olarak saptanmıştır. Bu kapı yapısının Kuzey Suriye kapı yapılarına benzediği ele geçen Demir Çağ'a tarihlenen seramik parçaları yardımıyla da düşünülebilir.

Nişli Alan Açmaları

I / 19 Plan karesinde, kayaya oyulmuş Nişin batısında bir platform üzerine inşa edilmiş olan bir Bizans Şapelinin kazısı yapılmıştır. Şapelin üzerine oturtulduğu bu platformu oluşturmak için altta yer alan tabakalar tahrip edilmiş ve bunlara ait toprak ve taş kalıntılar yer kazanmak amacı ile tepenin başka bir yerine taşınmışlardır. Bu nedenle bu açmalardaki buluntular karışık olup, tabakaların izlenmesine olanak sağlamamaktadırlar.

Kale Köy Nişli Alan Açmalarında Orta Demir Çağ Buluntusu

Gene de bu açmalarda, kırmızı hamurlu, parlak perdahlı yüzeyi olan ve Urartu Dönemine tarihlenen tam korunmuş bir kasenin gün ışığına çıkartılması önem taşımaktadır (Resim 2) ve bu kase Tuba Ökse tarafından "Schalentyp III" olarak sınıflandırılmış olup, Iğdır Mezarları[12]; Argiştihinili Yerleşimi[13]; Haftavan Tepe[14] ve Kuzeybatı Iran'daki Urartu Yerleşimleri[15] gibi merkezlerde ele geçen benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucunda MÖ. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir[16].

Değerlendirme

Sadece dört yıl süren ve sınırlı alanlarda yapılan kazı çalışmaları her ne kadar Kale Köy / Elazığ yerleşimleri hakkında kesin sonuçlar vermese de, F/14 açmasındaki dört yerleşim tabakası ve bunlardan bazılarında ele geçen in–situ buluntular ile, Nişli Alan Açmalarında ele geçen ve ancak formsal olarak tarihlendirilebilen Urartu Kasesi yardımıyla relatif tarihlendirme sonuçlarına ulaşmak mümkündür.

Ayrıca, F/14 açmasındaki tabakalaşmanın sağlam olması ve burada ayrı ayrı evrelerde üç yangın tabakasının ele geçmesi bazı tarihsel olaylarla da synkronizasyon yapma olasılığını sağlamaktadır.

Sonuç olarak; Kale Köyde, Erken Demir Çağda kalenin güneyinde bir giriş kapı kompleksi olduğunu; Bu evrenin sonunda yerleşime ara verildiğini (doğal kil dolgu), Orta Demir Çağ Döneminin üç alt evreden oluştuğunu, Geç Demir çağ Evresinin ise iki alt Evreden oluştuğunu söylemek mümkündür (Çizelge 2).

Orta Demir Çağın ortalarında ve sonunda iki yangın geçiren Kale Köy sakinlerinin yaşadığı yapılara ait ele geçen tabanlarda in-situ olarak bulunan seramiklerin

---

10 Bakır 1982, 166.

11 Ökse 1988, 41

12 Barnett 1963, 165, abb. 19:2-4.

13 Martirosjen 1974, 105, abb. 67.

14 Burney 1970, taf. VIIa.

15 Kleiss 1979, abb. 4: 8-10 (7. Yüzyıl) ; Kleiss, AMI, Erg. Bd.2, Type 1 (8. Yüzyıl).

16 Ökse 1980, 110-112.

tarihlenmeleri sonucunda bu tabakalar tarihsel çerçeve içinde değerlendirildiğinde, üç evreli Orta Demir Çağın, bir diğer değiş ile Kaleköy'deki Urartu Dönemi'nin Kimmer istilalarına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. F/14 açmasında Erken Demir Çağın altında kuvvetli mimari izlerin bulunduğu gözlenmiştir, ancak bu tabakanın incelenmesi yapılamadan Kale Köy kurtarma kazıları son bulmuştur. 738.40 seviyesinin altında, Erken Demir Çağın devamına ait tabakalar veya Geç Tunç Çağ dönemine ait bir yapılaşma düşünülmelidir.

Kaynakça

Atalay 1987
İ. Atalay, "Kaleköy ve Yakın Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi" *Aşağı Fırat Projesi 1978- 1979 Çalışmaları" TEKDAM, 1987, Seri 1, No: 3,* 177-189.

Bakır 1980
T. Bakır, "Kaleköy 1979" *Anatolian Studies XXX,* 1980, 219-220.

Bakır 1981
T. Bakır, "Kaleköy 1980" *Anatolian Studies XXXI,* 1981, 191-192.

Bakır 1982
T. Bakır, "Kaleköy 1981 Kazı Sonuçları Raporu" *Kazı Sonuçları Toplantısı IV,* 1982, 165-168.

Bakır ve Çilingiroğlu 1980
T. Bakır ve A. Çilingiroğlu, "Kale Köy Kazıları 1979" *Kazı Sonuçları Toplantısı II,* 1980, 65-67.

Bakır ve Çilingiroğlu 1987
T. Bakır ve A. Çilingiroğlu, "Kaleköy Excavation 1978 ve 1979" *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları TEKDAM, 1987, Seri 1, No: 3,* 157-182.

Barnett 1963
R.D. Barnett, "The Urartian Cemetery at Iğdır" *Anatolian Studies 13,* 1963, 153-198.

Burney 1970
C.A. Burney, "Excavations at Haftavan Tepe" *Iran 8,* 1970, 157-171.

Emre 1969
K. Emre, "The Urartian Pottery From Altıntepe" *Belleten 33,* 1969, 279 vd.

Kleiss 1979
W. Kleiss, "Bastam I" *Teheraner Forschungen 4,* 1979.

Martirosjen 1974
A.A. Martirosjen, *Argiştihinili; Archeolog.pamjatniki Armenii 8,* 1974.

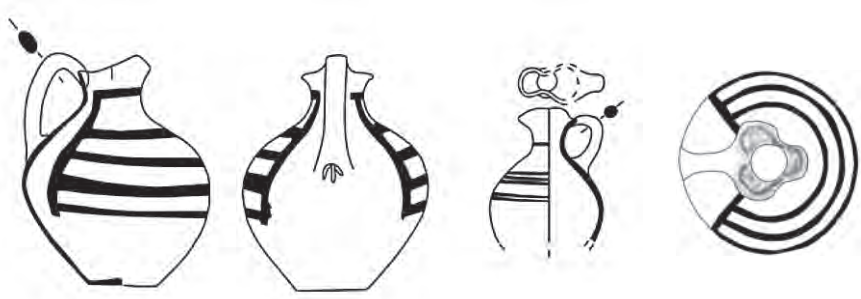
Ökse 1988
T. Ökse, "Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens: Mit dem Schwerpunkt Karakaya-Stauseegebiet am Euphrat" *Berliner Beitraege zum Vorderen Orient, Band 9,* 1988.

Demirçağ Dönemleri	Derinlikler (m.)	***F/14 Açması Yapı Katları***	***Batı Yarı (F/14)***	***Doğu Yarı (F/14)***
	741.56		Küllü Tabaka **YANGIN**	Bizans Dolgusu
GeçDemirçağ II	741.31	Tabaka I	Duvar	Teras Duvarı
GeçDemirçağ I	741.20	Tabaka II	Duvar	Teras Duvarı
	741.05 740.87	Dolgu	Teras Dolgusu	Teras Dolgusu
	740.57			Küllü Tabaka **YANGIN**
Orta Demirçağ III	740.50	Tabaka III c	11 adet konteks buluntu halinde kap **(Şekil 1;2;4;5)** Boyalı Yonca Ağızlı Kap, Ökse 1988: Tip II a **(Şekil 1;2;3)**	Taban
Orta Demirçağ II	740.18	Tabaka III b	Taş Dolgu	
	739.58	Küllü Tabaka ***Kimmer İstilası (?)***	Küllü Tabaka **YANGIN**	Küllü Tabaka
Orta Demirçağ I	739.43 739.00	Tabaka III a Taban **Urartu Dönemi**	Taban	Teras Duvarı
	738.75	Doğal – Kil Dolgu **HİATUS**	Doğal-Kil Dolgu **HİATUS**	
Erken Demirçağ Başı	738.60 738.40	Tabaka IV Taban	***Ocak***	***Taş Havan*** ***Çöp Çukuru***

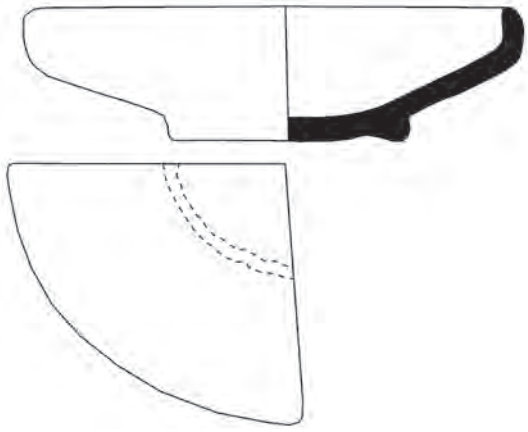
Çizelge 1 Kaleköy “F/14” Açmasının Tabakaları ve Buluntuları

Seviyeler (m.)	Demirçağ Tabakaları	Buluntular	Bulunduğu Açma	Absolut Kronoloji
741.31-741.20	Geç Demirçağ I-II	Teras Duvarı	"F / 14" Açması Doğu Bölüm	M.Ö.550-330
740.57-740.50	**YANGIN**	**YANGIN**	**YANGIN**	
740.50-740.18	Orta Demirçağ II-III	 **Geç Phryg Oinochoesi**	"F / 14 " Açması Batı Bölüm Tabanda yer alan Konteks Buluntular	M.Ö.750-550
740.18-739.43	**YANGIN**	**YANGIN**	**YANGIN**	
739.43-739.00	**Orta Demirçağ I**	 **Kırmızı Hamurlu Perdahlı Urartu Kasesi**	**"Nişli Alan "**	**M.Ö.850-750**
739.00-738.60	**HİATUS**	**HİATUS** **Doğal Kil Dolgu**	**HİATUS** **"F / 14 " Açması Batı Bölüm**	**M.Ö.900-850**
738.60-738.40	**Erken Demirçağ Sonu**	**Taş Havan - Ocak**	" F / 14" Açması Doğu	M.Ö.900

Çizelge 2 Kale Köy Demir Çağ Evreleri ve Buluntuları

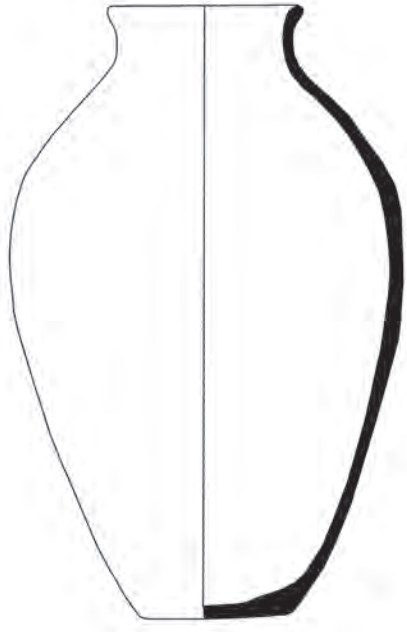
Res. 1 Boyalı Bant Bezemeli Oinochoe
Kil Rengi: Munsel:7,5 YR 74
Firnis Rengi: Munsel: 10 R 33

Res. 2 Kırmızı Hamurlu, Perdahlı Urartu Kasesi
Kil Rengi: Munsel:10 R 46

Res. 3 Emzikli, Çift Kulplu Çömlek
Kil Rengi: Munsel:75 YR 75

Res. 4 Monocrome Büyük Çömlek
Kil Rengi: Munsel:75 YR 75

Muş-Malazgirt'ten Bir Grup Pişmiş Toprak Sahte Figürin

Cevat BAŞARAN*

Abstract

A Group of the False Terracotta Figurines from Muş-Malazgirt

One of the most important threats that the archaeological potentials and cultural heritages face in our country is smuggling and illegal marketing. Besides the disappearing of the original artworks these illegal activities also result in the appearance of many imitations of artworks. Because of the green incrustation on the imitations they can only be distinguished from their originals by technical analyses or their accordance with archaeological styles. Stil there are many works in museums which couldn't be defined whether as original or imitation. The subject of this essay, the Malazgirt findings which consist of nine works probably by the same artist is a good example to show the extend of the production of imitation in our country. These works were examined according to their archaeological styles and period/culture features and as a result defined as imitation.

Katalog

Kat.No: 1 (Resim 1a, b, c)

Pişmiş toprak, Çıplak Erkek Figürlü Kap

Bul. Müze: Trabzon Müzesi

Yük.: 20 cm.

Taban Çapı: 6.8 cm.

Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan içi boş kalıp.

Tanım: Baş kırık, sonradan yapıştırılmış. Burun ucu tümüyle kopuk. Düz taban şeklinde biçimlendirilmiş, kabın alt bölümü çift çizgi bantlar arasında iç-içe "v" şekilli çizgisel desenli etek şeklinde düzenlenmiş. Desenler arasına yer yer çivi yazısı benzeri düzensiz çentikler atılmış. Yuvarlak bitimli kabın üst kısmında, kollarını dirseklerden kırarak ellerini dizleri üzerine koymuş, çıplak erkek figürü yer alıyor. Figürün saçları balık kılçığı şeklinde çentiklerle belirtilirken, başın üstünde kabın ağız deliği bulunuyor. Elmacık kemikleri çıkık, gösterilen figürün yüzünde kaşlar kalın ve çatık, gözler çekik işlenmiş. Figüre arkadan bakıldığında, belinde kemer bulunan bir kadın görüntüsüyle karşılaşılıyor.

Kat.No: 2 (Resim 2a, b)

Pişmiş toprak, Pelerinli Çıplak Kadın Figürini

Bul. Yer: Muş-Malazgirt

Yük.: 33 cm.

Kanat Gen.: 12 cm.

Taban Çapı: 4.5 cm.

Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan içi dolu kalıp.

Tanım: Tabanı baskı-mühür şeklinde düzenlenmiş, göğüsleri hayvan başı maskla kapatılmış, kollarını yana doğru açarak, ellerini beline dayamış, çıplak kadın figürininin başında, kaşlar bitişik, iri göz ve burun, geniş açık ağız, vücuda göre orantısız yapılı baş dikkati çekiyor. Saçların arka kısmı ayrıntısız, ön kısmı taç şeklinde düzenlenmiş, sırtında yelpaze-kanat şeklinde pelerini bulunan, gövdenin alt kısmı tümüyle çıplak bırakılmış.

Kat.No: 3 (Resim 3a, b)

Pişmiş toprak, Sürücülü At Arabası Figürini

Bul. Yer: Muş-Malazgirt

Yük.: 16.5 cm.

Gen.: 7 cm.

Uzun.: 26 cm.

Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan elle biçimlendirme-içi boş kalıp.

Tanım: Atın sol kulağı kırık, arabanın gövdesi üzerinde çatlaklar izleniyor. Koşum takımları kabartma olarak belirlenmiş atın baş yapısı bir deveyi anımsatıyor. At arabanın iki oku arasında kuyruğu bağlı işlenmiş. Arabanın tekerlek ispitleri 7'şer kazıma çizgiyle belirtilmiş. Üzeri yarım külahla kapatılan arabanın içinde, başında tiara türü bir başlık bulunan ayakta durur durumdaki çıplak sürücü, sol eliyle arabanın kenarını tutarken, yukarıya kaldırdığı sağ elinde yılan şekilli kırbaç bulunmaktadır. Arabanın üstünü kapatan külahın ön kenarıyla, arka bölümünde, çivi yazısını anımsatan çentikler ve külahın tam arkasında ortada bir rüzgar gülü rozeti yer almakta.

* Prof. Dr. Cevat BAŞARAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM. E-Mail: cbasaran@atauni.edu.tr

Kat.No: 4 (Resim 4a, b, c, d)
Pişmiş toprak, Sürücülü At Arabası Figürini
Bul. Yer: Trabzon Müzesi
Yük.: 16,5 cm.
Gen.: 7 cm.
Uzun.: 23.5 cm.
Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan elle biçimlendirme-içi boş kalıp.
Tanım: Kulakları ve ağız kısmı tahrip olmuş atın, sağ bacağı kırık, sonradan yapıştırılmış. Ağzı açık işlenen ve deveye benzeyen atın üzerinde koşum takımları kabartma olarak gösterilmiş. At, arabanın iki oku arasında boynundaki bağlama kemeriyle yansıtılmış. Arabanın çoklu ve kabartma olarak düzenlenen tekerlek ispitleri farklı farklı biçimlendirilmiş. Üzeri yarım kapalı bir külahla kapatılan arabanın içinde, başında tiara türü bir başlık bulunan oturur durumdaki sürücü, sol eliyle arabanın kenarını, yukarıya kaldırdığı sağ elinde kırbaç tutmaktadır. Arabanın üstünü kapatan külahın kenarlarında çivi yazısı benzeri çentik bezeme bulunuyor.

Kat.No: 5 (Resim 5)
Pişmiş toprak, Sürücülü At Figürini
Bul. Yer: Muş-Malazgirt
Yük.: 15 cm.
Gen.: 4 cm.
Uzun.: 16 cm.
Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan elle biçimlendirme-içi boş kalıp.
Tanım: Üzerinde uzun saçlı ve sakallı elleriyle atın dizginlerini tutan sürücüsü bulunan, kuyruğu topuzla bağlanmış, yularlı boğa benzeri at figürini.

Kat.No: 6 (Resim 6)
Pişmiş toprak, Boğa Rytonu
Bul. Yer: Muş-Malazgirt
Yük.: 7,5 cm.
Gen.: 9 cm.
Uzun.: 20 cm.
A. Çapı: 3 cm.
Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan elle biçimlendirme-içi boş kalıp.
Tanım: Ayrıntıları işlenmemiş, ayakları düzleştirilerek yere basan, boğa rytonunda kuyruk kalçaya yapıştırılmış. Sırtın tam ortasında, arka kalça üzerinde, kabın ağız kısmı yer alıyor. Buradan çıkan ve kulp işlevi de gören bir yılan gövdesi, boğanın başının arkasına, başıyla bağlanmış durumda. Boynuzlar öne doğru eğik gösterilirken, ağız dar bir çizikle, gözler yuvarlak kabartılarla belirlenmiş. Boğanın sırtı üzerinde bir eğer bulunmakta.

Kat.No: 7 (Resim 7a, b, c)
Pişmiş toprak, Dağ Keçisi Rytonu
Bul. Yer: Muş-Malazgirt
Yük.: 9 cm.
Gen.: 9 cm.
Uzun.: 17 cm.
A. Çapı: 3 cm.
Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan elle biçimlendirme-içi boş kalıp.
Tanım: Baş, boynuzlar ve belden kırık, sonradan yapıştırılmış. Uzun boynuzları geriye doğru kıvrılarak omuzlar üzerine bağlanmış, kulakları ayrıntısız gösterilmiş, gözleri kabartma şeklinde belirtilmiş dağ keçisinde bacaklar, yüzeysel olarak karın altına yapıştırılmış. Kuyruk kısa işlenirken, sırtın tam ortasında kabın ağız açıklığına yer verilmiş.

Kat.No: 8 (Resim 8a, b)
Pişmiş toprak, İnsan Figürlü Yayık-oval Kap
Bul. Yer: Muş-Malazgirt
Yük.: 13 cm.
Gen.: 9 cm.
Uzun.: 20 cm.
A. Çapı: 3 cm.
Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan elle biçimlendirme-içi boş kalıp.
Tanım: Kabın genelinde yüzeysel aşınma, kadının sağ kol ve eli kırık, sonradan yapıştırılmış. Orta kısmı ve tabanı çift çizgi bantla sınırlandırılmış metop içi gülbezek rozetler ve çentiklerle bezeli, yayık şekilli oval kabın, üstte tam ortada ağız deliği bulunuyor. Ağızın iki yanında iki ellerini kabın üzerine yapıştırmış, cinsel organı büyük gösterilen çıplak erkek ve göğüsleri belirtilmiş çıplak kadın figürini yer alıyor. Figürlerin yüz ayrıntıları yoğun patina nedeniyle seçilemiyor.

Kat.No: 9 (Resim 9)
Pişmiş toprak, Yılan Kulplu Gaga Ağızlı Sürahi
Bul. Yer: Muş-Malazgirt
Yük.: 14.5 cm.
Gen.: 10 cm.
A. Çapı: 3 cm.
T. Çapı: 3 cm.
Yapım: Üzeri perdahlı, kızıl-siyah çömlekçi hamurundan elle biçimlendirme-içi boş kalıp.
Tanım: Gövdenin alt kısmında yatay çizgisel bezeme ve çizgi-bant arasında çivi yazısı taklidi bulunan, emziği uzun boynuzları geriye doğru kıvrılan dağ keçisi protomu şeklinde düzenlenmiş; kulpu, gövdeden çıkarak üstten kabın ağız kısmına birleştirilen iki yılan şeklinde gösterilmiş, gaga ağızlı kap.

Değerlendirme

Yukarıda katalog bilgileri bulunan ve burada özlüce tanıtılmaya çalışılacak pişmiş toprak eserler, kaçak kazılarla ortaya çıkartılan eserler arasında, güvenlik güçleri tarafından ele geçirildikten sonra, getirildikleri Malazgirt Adliyesi'nde bilirkişilik sırasında incelenmişlerdir[1]. Bilimsel yüzey araştırmaları ya da kazılarda bulunan orijinal malzemelerle bir ilişkileri yoktur.

Çeşitli kültürlerin izlerini taşıyan Doğu Anadolu Bölgesi, ne yazık ki yasal olmayan eski eser meraklılarının da yoğun ilgisini çekmeye devam etmektedir. Eski eser koleksiyoncularının, farklı ve zengin koleksiyonlara sahip olma arzusundan kaynaklanan kaçak kazılar zamanla yeterli olmayınca, 19. yüzyıl içerisinde sahte eser üretimi başlamıştır[2]. Başlangıçta çoğunlukla altın ve gümüş sikkelerin sahteleri piyasaya sürülmüş, ardından da pişmiş toprak eserler; tabletler, heykeller, figürinler, kabartmalar ve mimari kaplama levhalarının sahteleri üretilmiştir[3]. Kaçakçılıkla kazanılan, ancak yasal olmayan sıcak para, yerli ve yabancılar arasında eski eser ticaretini hızla geliştirmiş, bu durum son zamanlarda farklı boyutlar kazanmıştır[4]. Bazı uyanıkların sahte eser üreterek, kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan özgün malzemeyle birleştirmeleri, zengin buluntu gruplarının oluşmasına neden olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ele geçirilen buluntular içerisinde, şimdilik 9 parçadan meydana gelen ve hepsi, olasılıkla aynı ustanın elinden çıkmış Malazgirt pişmiş toprak figürinli kapları, sahte eser üretiminin ulaştığı boyutları göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir.

Batı Anadolu üretimi sahte pişmiş toprak figürinleri ayrıntılı olarak inceleyen Özyiğit, sahte eserlerle özgün eserlerin iki yolla ayırt edilebileceğini belirtir[5]. Buna göre, birinci yol ısıl-ışıldamayla yaş tespiti; ikinci yol ise, arkeolojik stildir. Özyiğit'in de araştırmasında uyguladığı arkeolojik stil metodu, olasılıkla orijinalleri Muş-Bulanık/Elmakaya'dan çıkan ve bunlara öykünülerek, aynı bölgede üretilen sahte pişmiş toprak figürlü kaplar için de uygulanabilir. Özyiğit, sahte eserlerin tespitinde dikkat edilecek bazı noktaları da belirtir[6]. Bunların başında, buhar deliği gelir. Buhar deliği kalıba döküm tekniğinin özelliğidir ve tabanlarda açıklık bulunması gerekir. Tek kalıp kopyalanmış, bunun üzerinde değişiklikler yapılarak yeni tipler elde edilmiştir. Sahte pişmiş toprak üretimlerde figürinler, hantal yapılı; kaplar ise, kalın cidarlıdır ve iyi pişmemişlerdir, bu yüzden kolay kırılabilirler. Ayrıntılar önemsenmemiş, acemi işçilik ve kaba düzeltmelerle biçimlendirilmişlerdir. İlkel ve basit yapılıdırlar. Figürinlerin üzerinde doğal patina yerine, kireç ve beyaz renkli toprakla sahte ağır bir patina oluşturulmuştur. Çok iyi fırınlanmadıkları için figürlerin tümü, kırmızı-siyah bir renk tonu göstermektedir. Bazı kısımları parlatılmıştır. Orantının tümüyle bozuk olduğu figürlerde, dönem stiline uymayan özellikler yansıtılmıştır. Orijinal yapımlar genelde kırık ve eksik oldukları halde, sahte eserler tümlenmiştir. Sahte eser üreticisi ustalar, orijinalde olmayan ve kendi hayallerinde kurdukları bazı fantazileri figürinler üzerine yansıtmışlardır.

Yukarıda belirtilen sahte eserlerin genel ayırt edilebilir özelliklerinin çoğunu, Malazgirt pişmiş toprak eserleri üzerinde de görmekteyiz: Kat.No: 1'de yer alan çıplak erkek figürlü kap, birbirinden farklı elemanlardan meydana getirilmiş, bütünlükten uzak bir

---

1 Pişmiş toprak eserler, Muş-Malazgirt Adliyesi ve Trabzon-Maçka Adliyesi'nde yapılan bilirkişilik sırasında dikkate değer eserler olarak görüldüğünden, burada incelemeye alınmıştır. Adliye kayıtlarından, eserlerin Muş-Bulanık/Elmakaya kökenli olabileceği anlaşılıyor. Daha önce, yine Malazgirt Adliyesi'nde tarafımızdan incelenen bir başka eser daha önce tanıtılmıştır: Başaran 2007, 87 vd. Eserlerin incelenmesi sırasında yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. A.Y. Tavukçu ve Yrd. Doç. Dr. V. Keleş'e burada bir kez daha teşekkür ederim.

2 Özyiğit 1989, 411 vd.; Özyiğit 1990, 239 vd; Tavukçu 1999, 32 vd., Lev. 62-64.

3 Anadolu kökenli sahte pişmiş toprak üretimler için bkz. Mollard-Besques 1963, 108 vd., Lev. 32.1-2.

4 Erzurum, Kars, Ağrı, Bingöl, Trabzon ve ilçelerindeki Savcılıklarca yapılan soruşturmalar ve bu konudaki bilirkişilik talepleri bunu göstermektedir. Bu bilirkişiliklerde en çok karşılaşılan ise, değişik yollarla pazarlanan sahte eserlerdir. Aynı elden çıkmış ya da aynı eserlerin kopyalarıyla değişik yerlerde karşılaşılmaktadır. Bunların en ilginci, aynı buluntu grubu içerisine sokularak, bilinçsiz meraklıların dolandırılmasının amaçlandığı, "Efes Artemis Heykelciği, Vikingli Savaşçı Heykelciği ve Efes Meryem Ana Heykelciği"nden oluşan gruptur. Adliye kayıtlarında aynı yerde ele geçtikleri belirtilen bu üçlü heykel grubu aslında hiçbir zaman aynı yer ve mezarda bulunmamıştır. Orijinallerinden elde edilen kalıplarla üretilen bronz döküm heykelcikler, çok sayıda kopyalanarak, "altın" görüntüsü içerisinde bölgenin çeşitli yerlerinde pazarlanmıştır. Bu grubun bazı parçalarıyla hem Erzurum ve ilçelerinde, hem de Trabzon ve çevresinde karşılaşılmıştır.

5 Özyiğit 1989, 411-450, Res. 1-44.

6 Özyiğit 1989, 420 vd.; Özyiğit 1990, 239 vd.

yapı göstermektedir. Eser, önden yuvarlak bitimli bir kaide üzerine oturan çıplak erkek görüntüsündeyken; arkadan bakıldığında, belinde kemer bulunan, çizgi bezemeli geniş eteklikli bir kadın görünümüyle karşılaşılıyor. Baş, gövde ve gövdeye basitçe bağlanmış kollar ile el ve ayaklar orantıdan uzaktır. Çizgi bezeme arasına yer yer çivi taklidi çizikler yerleştirilmiştir.

Benzer özelliklerle Kat.No: 2'de de karşılaşılıyor. Baş gövdeye göre çok büyük, kollar kırılacak gibi zayıf, el ve ayaklar ise, çok küçüktür. Ellerin arkadaki pelerin-kanat önünde gösterilişi de anatomiye uygun değildir. Buna karşın göz bebekleri, alın bandı ve göbek ile cinsel organın bütün ayrıntıları işlenmiştir. Göğüsler üzerine yerleştirilen ve birer hayvan -olasılıkla maymun- başını yansıtan protomlar da, eserin genel bütünlüğünden uzaktır ve olasılıkla, orijinalinde olmayan özelliklerdir. Başın arkasındaki saç ve pelerin-kanat ayrıntılarına hiç yer verilmemiştir. Figürün sırtındaki pelerin-kanat olarak tanımladığımız elemanın ne olduğu da tam anlaşılamıyor.

Kat.No: 3'de görülen sürücülü at arabası figürü de, Kat.No: 1 ve Kat.No: 2'de belirtilen teknik özelliklerle karşımıza çıkıyor. İçi-boş kalıba döküm, sonradan yapılan elle biçimlendirmelerle düzeltilmiştir. Bazı ayrıntılar elle işlenmiştir. Atın gövdesi çok büyük, buna karşın bacakları çok kısadır. Atın başında da anatomik detaylar uygun değildir. Bacaklar gövdenin anatomik olarak bulunması gereken yerinden farklı bölümüne yerleştirilmiştir. Bir attan çok "deve başı" protomu görülmektedir. Arabanın içerisinde anatomiden uzak, ayakta duran sürücü, atın dizginlerini tutması gerekirken; bir eliyle arabanın kenarından tutar, diğer elinde yılan şekilli kırbaç taşır. Araba külahının ön kısmına yine çivi yazısı taklidi çizgisel bezeme yapılmıştır. Arabanın tekerlek ispitleri ise, basit eğri çizgilerle belirtilmiştir. Atın sırtında orijinal kalıbın izleri, silik de olsa görülmektedir.

Kat.No: 4, hemen hemen aynı görünümdeki Kat. No: 3'ün özelliklerini farklı açılardan göstermektedir. Kat.No: 4 olasılıkla Kat.No: 3 ile aynı orijinalden elde edilen kalıba dökülmüş, daha sonra bazı ayrıntılar elle biçimlendirilerek değiştirilmiştir. Ön bacaklar anatomik olarak çok geridedir. Atların gövdesi ve baş ile göz yapıları aynıdır; ancak, Kat.No: 3'te kapalı tutulan ağız, Kat.No: 4'te açık gösterilmiştir. Atın kuyruğu ise, Kat.No: 3'te düğümlü; Kat.No: 4'te açık işlenmiştir. Koşum takımları her iki figürde de aynıdır. Bununla birlikte, Kat.No: 4'te atın sırtına bir atkı örtülmüştür. Sağ elinde kırbaç tutan tiaralı sürücü, Kat.No: 3'te ayakta iken, Kat.No: 4'te oturur gösterilmiştir. Kat.No: 4'te arabanın tekerlek ispitleri kalın bantlı, üst örtü çizgi bezemesizdir. Her iki figür de iyi pişirilmemiş ve özensiz kaba işçilikle üretilmiştir.

Kat.No: 5'te görülen ve at olarak tanımladığımız ancak, yapı olarak bir boğaya benzeyen ve üzerinde sürücüsü yer alan at figürü, 3 ve Kat.No: 4'te gördüğümüz at figürleriyle benzer özelliklere sahiptir ve olasılıkla üç figürdeki atlar, aynı kalıptan elde edilmiştir. Üç figürde de atların başı ve gözleri aynıdır. Kat.No: 5'te, atın koşum takımları ve atın üstüne yerleştirilen basit yapılı sürücü ile atın kuyruğu, ana kalıba daha sonra eklenmiştir.

Kat.No: 6 rytonu, Kat.No: 3, Kat.No: 4 ve Kat.No: 5'te gördüğümüz ve at figürü olarak tanımladığımız, olasılıkla bir boğa figürüne ait kalıptan çıkartılmış bir sahte üretimdir. Doğrudan orijinal figüre ait kalıptan çıkartıldığından, boğada gövde ve ayrıntılar belirgin bir orantı içerisinde gösterilmiştir. Figürün omuzları ve arka kalçaları üzerindeki kabartılar doğaldır. Aynı doğallık ve kaliteli işçilik, boğanın baş ayrıntılarında -boynuz, kulak, göz, ağız, burun- ve ön bacaklarda dikkati çekmektedir. Buna karşın, boğanın sırtı üzerine yerleştirilen kabın ağız açıklığı ve buradan çıkarak boğanın ensesini ısırır tanımlanmış yılan ile yukarıya doğru kaldırılmış kuyruk, sahte üretimi gerçekleştiren modern ustanın eklemeleridir.

Kat.No: 7, sahte üretim yapan ustanın elindeki boğa kalıbından (Kat.No: 6) türettiği yeni bir örneği, bir dağ keçisi rytonunu gösteriyor. Figürde, ana kalıbın gövdesi temel tutularak, bazı ayrıntılarla yeni bir tür ortaya konulmuş. Boğa kalıbındaki bacaklar yok edilerek, bunların yerine, hayvanın gövdesi altına yerleştirilen basit yapılı dağ keçisi bacakları getirilmiştir. Baş ve göz büyük oranda aynı bırakılmış, kulaklar yok edilerek, uzun boynuzlar, omuzlar üzerinden aşağıya doğru sarkıtılmıştır. Boynuzların bu kadar uzun tutulması doğal değildir. Kuyruk dikleştirilmiş, figürün sırtı üzerine kabın ağız açıklığı yerleştirilmiştir.

Kat.No: 8, modern ustanın elinden çıkan ilginç örneklerden biridir. Kat.No: 8, antik çağda olup olmadığını bilmediğimiz, ancak günümüzde bölgede hala kulla-

nılan yayık şekilli bir kap üzerine yerleştirilen, çıplak kadın ve erkek figürlerinden oluşmaktadır. İnsan figürleri doğallıktan uzak ve orantısız, erkekte cinsel organ abartılı işlenmiş; saç ve yüz ayrıntıları basit ve acemice verilmiştir. Tam ortasına bir ağız açıklığı yerleştirilen yayık üzerinde, çizgi bantlarla hazırlanmış metoplar içerisine, gülbezek rozetler yerleştirilmiştir. Kabın omuzları üzerinde daha önce, Kat.No: 1, Kat. No: 3 ve Kat.No: 4'te gördüğümüz, çivi yazısı taklidi çizgisel bezeme bulunmaktadır. Yayık üzerindeki erkek figürü, Kat.No: 5'te at üzerinde duran sürücüyle benzerlik göstermektedir.

Kat.No: 9, sahte pişmiş toprak eserler grubu içerisinde tümüyle elle biçimlendirilmiş tek örnektir. Üzerindeki çamur patina, diğer ürünler üzerinde görülenlerle aynıdır. Gaga ağızlı sürahide, Kat.No: 6'da gördüğümüz gibi, kulp iki yılanın birleşmesinden meydana getirilmiş; emzik ise, bir dağ keçisi olarak gösterilmiştir. Buradaki dağ keçisinin başı, Kat.No: 7'dekine göre daha doğaldır. Kabın omuzu üzerindeki çizgi bantlar arasında, nokta bezemeye yer verilmiştir.

Sonuç

Yukarıda ayrıntılı değerlendirmeleri yapılan, olasılıkla aynı ustanın elinden çıkmış figürler, bugün orijinalleri bilinmeyen, olasılıkla İÖ. 2. binyılda biçimlendirilmiş eserlerden çıkartılmış kopyalardır[7]. Hepsinin, üzerlerindeki patina, basit çizgisel bezeme özellikleri ve kendi içerisinde bütünlükten uzak orantısız yapıları açısından benzer niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Boğalar ve atların bacakları çok kısa tutulmuş, ayakların anatomisi birbirine karıştırılmıştır. Eserlerin hepsi aynı renk ve özellikler gösteren çamurdan yapılmışlardır. Yine hepsi çok iyi fırınlanmamıştır. Buna karşın, hemen bütün eserler günümüze kadar sağlam gelmiştir. Üzerlerinde görülen birkaç kırık, yeni oluşmuş kırıklardır. Bu da eserlerin sahte oldukları konusundaki düşüncemizi doğrulamaktadır. Bugün Trabzon Müzesi'nde bulunan Kat.No: 1 ve Kat.No: 4'ün, Maçka'da; diğerlerinin, Malazgirt'te yapılan operasyonlarda yakalanmış olması, olasılıkla Muş-Bulanık/Elmakaya yapımı bu figürlerin, Karadeniz üzerinden dış pazarlara satış amacıyla üretildiklerini akla getirmektedir.

7 Erzurum Arkeoloji Müzesi deposunda da, olasılıkla aynı bölgede üretilmiş çok sayıda sahte pişmiş toprak figür bulunmaktadır.

Kaynakça

Başaran 2007
C. Başaran, "Muş-Bulanık Elmakaya'dan Geyik Figürlü Dinsel Tempo Çalgısı" *Patronvs. Coşkun Özgünel'e 65 Yaş Armağanı* (Ed. E. Öztepe ve M. Kadıoğlu) 2007, 87-90.

Mollard-Besques 1963
S. Mollard-Besques, *Les Terres Cuites Grecques*, 1963.

Özyiğit 1989
Ö. Özyiğit, "Avrupa Koleksiyonlarındaki Batı Anadolu Üretimi Sahte Terracottalar" *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1989*, 411-450.

Özyiğit 1990
Ö. Özyiğit, "Pişmiş Toprak Sahte Heykelciklerin Stil ve Teknikleri" *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1990, 239-266.

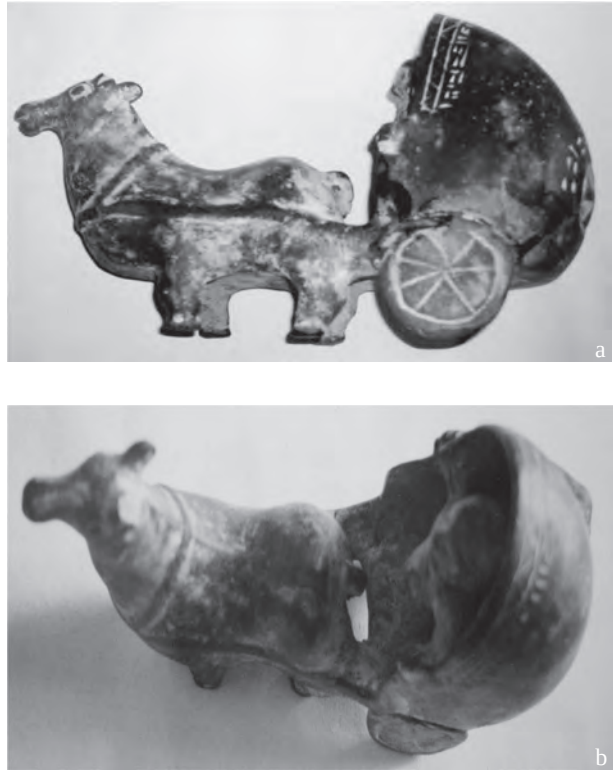
Tavukçu 1999
A.Y. Tavukçu, *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1999.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Antalya-Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 1997-2006 ve Yeni Keşifler

Nevzat ÇEVİK*

1981-1992 arasında bulunduğum eski "okulum"a saygı ve minnetle…
Nice 50 yıllara…

Abstract

The Survey in Antalya-Beydağları 1997-2006 and New Discoveries

The general results of the 8 survey periods between 1997-2006 (1997, 1998, 2001-2006) of Bey Dağları Surface Survey research can be summarizing as follows:

All of the mountainous region from Keldağ (Neapolis) to the South of Kemer has been researched employing the total surface survey method and the archaeological inventory of the discovered ruins and remains nears completion. As a second stage, surveys have been started of the region's contents at Kitanaura, Lykai, Kossara, Mnnara and their territories. Work at Kitanaura is nearly finished and will be completed in 2007. Detailed works has been completed in the region, of contents of the first stage, at cities such as: Trebenna, Neapolis, Kelbessos; the middle size settlements such as Typallia, Onobara, İn Önü; at the garrison settlements such as Hurma, Badırık and Belen; at villages such as Hisar Çandır and Kessener; of the fortified and unfortified farmsteads and their ruins; and also of numerous olive oil and wine workshops and of numerous agricultural terraces. Numerous small settlements such as villages and farmsteads that were discovered by our team; cities and big settlements were investigated in detail. These are have been published both as articles and as monographs.The antique city of İn Önü that was discovered by our team; all of the archaeological ruins within the cities of: Kelbessos, Neapolis and Typallia have been researched and are in the process of preparation for publication.

The name of the city Trebenna was known prior to our surveys. But the only published ruins of the city were a church. It published by S. Eyice in a small report. All of the other ruins together with this Byzantine church were studied and published together in the first volume of the monograph series from the Bey Dağları survey team in 2005. During these periodic surveys in the region, information was obtained and scientific results concerning cultural chronology, the density of settlements, the typology of settlements, the road network, the arts, architecture, religions and beliefs, the burial customs, social structures, economy and cultural interrelations of the region were established. Some of the results are in the course of being published.Data is being provided concerning the relations between cities such as Termessos, Trebenna and Phaselis and of the borders of their territories. During our works, we also employed the epigraphical information produced by the researches of B. İplikçioğlu and V. Çelgin. As a natural result of the location of the survey area, lying at the junction of three cultural areas (Pamphylia-Pisidia and Lycia) the art and culture in the region provide different traces originating from these three different areas. Although the region of territorium of Trebenna was politically inside Lycia, the art does not form a part of Lycian art and culture as its contents are mostly of a Pisidian artistic character.

Due to the majority of findings from small and rural settlements, much evidence discovered concerning life, art and the ways and manner of life of the rural population. In particular, many scenes on the tomb reliefs provided information about rural life. Workshops, terraces, farmsteads confirmed the evidence of rural life mentioned above. Original and different forms of architecture and settlement were discovered. For example, The Principia at Kelbessos, the fortifications of the Roman farmstead at Belen, the workshops at Neapolis and Gazellikat and the circular rock cut ostotheks with conical cover, form some

* Prof. Dr. Nevzat ÇEVİK, Akdeniz Üniversitesi, F.E.F., Arkeoloji Bölümü. ncevik@akdeniz.edu.tr

of the unique finds from this region. The agricultural terraces, the workshops and the farmsteads show there was significant agricultural production mainly concerned with grapes and olives. It was understood that these were most important of the exported commodities from this region.

The ruins surveyed mostly date from the Roman and Byzantine periods. But many ruins were also found that date from the Prehistoric period to the Ottoman. All of these finds have been scientifically archived and were sent to the relevant scholars and to related scholars invited to participate in our survey for their evaluation of this material. A serious scientific program has been followed concerning the publication of all these finds, to present them as early as possible to the scientific world, in a timely and considered fashion and as quality publications.

Giriş

Antalya'nın batı ufku boyunca perde perde uzayan Bey Dağları görsel bir şölen içerisinde eski zaman yaşamlarından zengin izler saklar (Resim 1). İsa'dan sonra 3. bine girmiş olmamıza ve Anadolu topraklarında da arkeolojik araştırmaların çoktandır başlamış olmasına karşın Bey Dağları'nda hala yeni kalıntılar buluyor olmamız, esasında arkeolojik zenginliğiyle bilinen Anadolu için bile şaşırtıcıdır. Yeni araştırmalarımız göstermiştir ki dağların ve düzlerin taşıdığı kültürel ve tarihsel zenginlik, bilinen ve varsayılanın çok üstündedir. Arkeolojik kalıntıların birçoğu ilk kez keşfedilmekte ve bilim dünyasına sunulmaktadır. Bölgeye gelen bunca araştırmacı ve aradan geçen onca zamandan sonra kent Antalya'nın hemen batısında görülen kalıntılara ilişkin ilk arkeolojik yayınların çoğunlukla ekibimize kalmış olması sevinç vericidir. Ancak, Akdeniz Üniversitesi'nin bu kadar yakınındaki dağlarda yayılı kalıntıların araştırılmasında bunca geç kalınmış olması nedeniyle hem bilim gecikmiş, özellikle de tespit ve tescille başlayan korumada ve keşifle başlayan bilimsel tanıtımda zaman kaybedilmiştir. 2006 sezonunda başladığımız Rhodiapolis çalışmaları ile Doğu Likya'ya bu kez kazıyla el verilmiştir.

Araştırmalar

Bey Dağları yerleşimlerinden Trebenna bizden önceki yayınlarda adı anılan birkaç yerleşimden biridir. Onun da diğerleri gibi kalıntıları bilinmemekteydi. Trebenna'nın adı arkeolojik veriler üzerinde ilk kez okunur ve yıl 1846'dır. 1885'de Ramsay, kentin adı ve bölgedeki konumuyla ilgili kısa bir not düşer[1]. K. G. Lanckoronski'nin bulduğu bir yazıtla ilk kez adı belgelenen ve lokalizasyonu doğrulanan kentin adı[2], daha sonraki yıllarda başka yazıtlarda ve özellikle sikkelerde açıkça okunmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan önce bölgede araştırmaya gelen R. Paribenni ve P. Romanelli, özellikle Trebenna'da çoğu mezarlardan olan ve daha önce bir kısmı Lanckoronski tarafından ele alınmış olan 13 yazıtın kopyasını alır ve yayınlarlar[3]. Savaştan sonra yine İtalyan araştırmacılar bölgeye gelir. C. Anti 1923'de yayınladığı araştırmasında[4] Gedeller, Çandır Vadisi ve Gökdere Vadisi'ni günün şartlarına göre yüzeysel olarak gezer. Onobara'dan yazıtlar derler. Diğer İtalyan V. Viale (1922) yine Gökdere ve Çandır Vadileri ve Doyran çevresinde ön araştırmalar yapar[5]. Gedeller çiftlik evi gibi bazı yapıların krokisini çıkarır. Bu gezideki en önemli bulgu Hurma Dağı'ndaki bir mağaradır. Burada pişmiş topraktan yapılmış adak objeleri bulunur. Nihayet, son İtalyan'dan 50 yıl sonra ilk kez bir Türk bilimci, S. Eyice Trebenna'ya uğrar. Eyice, Antalya Müzesi Müdürü'yle birlikte gerçekleştirdiği günübirlik gezinin sonucunda bilinen Trebenna tarihini özetledikten sonra, asıl ilgili olduğu Bizans çağına ilişkin bazı kalıntılardan Ortaçağ Kilisesi'ni ele alır. Bu araştırma, kentin Bizans kalıntılarına yönelik olarak ilk ve tek çalışma olmuştur. Bölgedeki ilk kapsamlı epigrafik araştırmalar, 1991 yılında B. İplikçioğlu, G. ve V. Çelgin ekibi tarafından

1 Ramsay 1885, 343 vd.

2 von Lanckoronski 1892, 13, 223 vd., No. 183-187.

3 Paribenni ve Romanelli 1914, 6-274.

4 Anti 1923, 657-786.

5 Viale 1929, 381 vd.

Termessos'ta başlatılır[6]. Bugün de doğu ve kuzeydoğu Lykia'da sürmekte olan epigrafik çalışmalarda bölgede bulunan yazıtlar toplanıp değerlendirilir[7].

Genellikle Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine ait olan kalıntıların detaylı ve periyodik yüzey araştırmaları ilk kez tarafımızdan gerçekleştirilir. 1997'de "*Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları*" olarak başlayan çalışmalarımız[8], 2001 yılı sonrasında "*Bey Dağları Yüzey Araştırmaları*"na dönüştürülmüştür[9]. Çoğu zaman 25 kişiyi geçen geniş katılımlı uluslararası bir ekiple gerçekleştirdiğimiz çalışmalar baştan beri Kültür Bakanlığı ve Akdeniz Üniversitesi adına yapılmakta ve bu kurumlar ile AKMED tarafından desteklenmektedir. Prof. Dr. N. Çevik başkanlığında yürütülen çalışmaların (Bey Dağları Yüzey Araştırmaları ve Rhodiapolis Kazıları) çekirdek yürütme ekibi (Başkan Yardımcıları Yrd. Doç. Dr. İ. Kızgut, Öğrt. Gör. S. Bulut; Yürütücü Yardımcıları Arş. Gör. E. Akalın, Arş. Gör. B. Özdilek, Arş. Gör. Onur) ve yürütme merkezi Akdeniz Üniversitesi'nde olmakla birlikte İstanbul Üniversitesi'nden Doç. Dr. E. Akyürek, Arş. Gör. A. Kızılkayak, Bordeaux Üniversitesinden Prof. Dr. I.P. Pedarros, Dr. O. Henry ve Mannheim Üniversitesi'nden Prof. Dr. M. Kunze, Dr. S. Bruer gibi değerli bilimciler de ekibimiz içinde yer almaktadırlar. Kendi ekibimiz dışında bölgede epigrafik araştırmalar yürüten B. İplikçioğlu ve V. Çelgin'le de bilgi ve veri alışverişlerinde bulunulmuş, birlikte çalışılmıştır.

Bey Dağlarını, Yüzey Araştırmaları Proje alanı (Resim 1, 2) olarak seçişimizin nedenleri şöyle sıralanabilir:

Bu bölgede arkeolojik envanterin henüz yapılmamış olması.

Akdeniz Üniversitesi'nin en yakınındaki bilimsel sorumluluk alanında bulunması. Zor arkeolojik çalışmalarda önemli başlangıç etkenlerinden biri olan lojistik açıdan çok avantajlı bir konumda bulunması.

Özellikle Hellenistik, Roma ve Bizans dönemleri açısından var olan bilimsel sorunların çözümüne katkı sağlayacak ve her dönem ve her konuda yeni bilgiler sunacak daha önce bilinmeyen veriler içermesi.

Arkeolojik açıdan çoğunlukla hala çok bakir olması. Daha önceki çalışmaların büyük çoğunlukla yazıtların keşfine yönelik olması nedeniyle yeni keşifler ve orijinal bilimsel yayın nitelik ve niceliğinde beklenen düzeye ulaşmak için çok uygun bir alan olması.

Keşiflerin bugüne kalmasında etkenlerden biri olarak görünen araziden kaynaklanan araştırma zorluklarının bizim açımızdan –pek çok orijinal bilgiyi sakladığı için- özellikle tercih edilmesi.

Arkeolojide genellikle bir alışkanlık olarak büyük kentler ve anıt yapıların öncelikle araştırılma geleneği ve doğal isteği nedeniyle, araştırmaları daha eksik kalmış olan küçük yerleşim birimleri ve küçük yapıların, yani eski çağların geniş halk kitlelerinin yaşamına ilişkin verilerin yoğun bulunduğu bir bölge olması. Bölgede çok sayıda çiftlik, köy yanında garnizon ve kule gibi diğer küçük çaplı kalıntıların yoğun varlığı.

Küçük yerleşim birimleri yanında, göz alıcı ve daha önce arkeolojik kalıntıları büyük çoğunlukla yayınlanmamış olan Kelbessos, Neapolis, Trebenna, Onobara, Typallia, Kithanaura, Mnnara, Lykai gibi farklı ölçekte yerleşimlerin de bulunması.

Kronolojik zenginliğin: Prehistorik mağaralardan erken Türk yerleşimlerine kadar, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde zenginleşen kalıntıların varlığı.

Termessos, Trebenna, Attaleia ve Phaselis gibi kentlerin territorium sınırlarını ve bu yerleşimlerin birbirleriyle ilişkilerini anlama şansının olması.

Roma dönemi sanat ve mimarlığı büyük kentlerden elde edilen verilerden büyük ölçüde bilinmekteydi, Bey Dağları'nda küçük birimlerin, içindeki kalıntıların tespitiyle Roma dönemi taşra mimarisi ve sanatına ilişkin de pek çok ipucu bulunması.

Farklı karakterler gösteren yerleşimleri nedeniyle, yerleşim arkeolojisi araştırmaları için benzersiz örnekler içermesi.

Arkeolojik Yüzey Araştırmaları yöntemlerinin farklı biçimlerde uygulanması ve çok farklı topografik ve kalıntısal özellikleri nedeniyle kafamızdaki yenilere

---

6 İplikçioğlu 1999, 309-313.

7 B. İplikçioğlu, "Epigraphische Forschungen in Trebenna und seinem Territorium. Forschungsjahre 1997-2001".

8 Çevik ve diğ. 1998, 401-423; Çevik ve diğ. 1999, 321-329.

9 Çevik ve diğ. 2003, 97-112; Çevik ve diğ. 2004a, 265-278; Çevik ve diğ. 2004b, 101-114; Çevik ve diğ. 2005a; Çevik ve diğ. 2006; Çevik ve diğ. 2007.

yönelik uygulamalar için de çok uygun bir laboratuar olması.

Yöntemimiz, uydu fotoğrafı ve hali hazır 1:25.000 ölçekli haritalar yardımıyla ilk ayakta ön keşif gezileriyle varlıkları ve yoğunluklarını saptamak, ardından organize araştırmalarla önce GPS ile Coğrafi bilgi sistemleri (GIS) üzerinde doğru küresel yer tespiti yapıp bunu 1:25.000 ölçekli sayısal haritalarda konumlandırmak; bulunan yerleşimlerin total station yardımıyla detaylı haritasını çıkarmak; bulunan her kalıntının rölevesini çıkarmak ve fotoğraflamak yanında detaylı tanımlamalarını yerinde yapmak; bunları büroda temiz arşiv verileri haline getirmek ve haklarında literatür araştırması yapmak ve nihayetinde yayınlamaktır.

1997-2006 yılları araştırmalarımız boyunca bugüne dek elde edilen genel sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Doyran-Keldağ'dan güneye doğru Tünektepe'nin güneyine kadar olan dağlık alan taranmış ve tüm envanter çıkarılmıştır.

İkinci ayakta Kitanaura, Lykai, Kossara ve Mnnara'yı içine alan bölgede araştırmalara başlanmıştır. Ön araştırmaları ve tespitleri tamamlanmış, bunlardan Kithanaura (Saraycık) detaylı olarak haritasıyla birlikte tamamlanma aşamasına gelmiştir.

I. etap bölgesinde Trebenna, Neapolis, Kelbessos, gibi orta ölçekli kentler; Typallia, Onobara, İn Önü gibi küçük ölçekli kentler; Hurma, Badrık ve Belen gibi garnizonlar; Hisar Çandır ve Kessener gibi köyler; az sayıda savunmalı ve çok sayıda savunmasız çiftlikler ve bu çiftliklere ait yapılar; çok sayıda zeytinyağı ve şarap işliği ve yine çok sayıda tarım teraslarına ilişkin detaylı çalışmalar tamamlanmıştır.

Bunlardan çiftlik ve köy düzeyindekilerin büyük çoğunluğu ilk kez tarafımızdan tespit edilmiş; daha büyük diğer yerleşim ve şehirler de özellikle arkeolojik açıdan ilk kez tarafımızdan yayınlanmış ya da yayınlanmaktadır.

İn Önü tarafımızdan keşfedilmiş; Kelbessos, Neapolis ve Typallia'nın varlıkları tarafımızdan tespit edilmiş; bu yerleşimlerin isim tespitleri ve yazıtlarının incelenmesi B. İplikçioğlu – V. Çelgin tarafından yapılmış, diğer tüm kalıntıları da tarafımızdan detaylıca çalışılmıştır.

Adı önceden bilinen Trebenna'nın da S. Eyice'nin yayınladığı kilise dışındaki tüm kalıntıları tarafımızdan detaylı olarak ilk kez tarafımızdan çalışılmış/değerlendirilmiş ve Bey Dağları monografi serisinin ilk kitabı olarak yayınlanmıştır.

Elde edilen verilerden, bölgenin yaşam kronolojisi, yerleşim yoğunluğu, yerleşim tipolojisi, yol ağı, şehirciliği, sanatı, mimarisi, dinsel inançları, ölü gömme mimarisi ve ölü gömme gelenekleri, sosyal yapısı, ekonomik yapısı ve kültürel ilişkilerine değgin pek çok bilimsel sonuç çıkarılmış bunlar kısmen yayınlanmıştır.

Termessos, Trebenna ve Phaselis gibi büyük kentlerin birbirleriyle de ilgili olan territorium sınırlarına ilişkin bulgular yanında küçük birimlerle büyük yerleşimler arasındaki bağlar da daha açık anlaşılmıştır. Bu açıdan B. İplikçioğlu ve ekibinin değerlendirdiği yazıtların da büyük katkısı olmuştur.

Pamphilia, Pisidia ve Lykia'nın kavşağında olması nedeniyle üç bölgenin sanatından esintiler içeren pek çok görüntünün yan yana ya da iç içe olduğu görülmüş, daha çok da siyasi olarak Lykia'dan olan Bey Dağları I. Etap bölgesindeki yerleşimlerde sanatın Likya'yla çok ilgisi olmadığı daha çok Termessos'tan-Pisidia'dan etkilendikleri anlaşılmıştır.

Taşra yerleşimleri ve kırsal yaşam birimlerinin çokluğu nedeniyle bu tür halk kesimlerinin sanatı, yaşamı ve geçimine ilişkin pek çok veri elde edilmiştir. Özellikle mezar kabartmalarında günlük kırsal yaşama ilişkin sahnelerin yoğunluğu dikkati çekmiştir. Bu kırsal yaşam, tarımsal işlik ve alanlar yardımıyla somut karşılıklarını bulmuştur.

Mimaride ve yerleşim biçimlerinde özgün tür ya da tipler bulunmuş ve hatta başka yerde benzeri olmayan Kelbessos Principiası, Belen Garnizonu, Neapolis İşliği veya Trebenna konik kapaklı yuvarlak kaya ostothekleri gibi çok özgün veriler de arkeoloji literatüründe yer almıştır.

Teras kompleksleri, işlikler ve çiftlikler, bölgenin başat ürünleri olan zeytin ve üzüme dayalı bir tarımsal üretimin bulunduğunu göstermiştir. Bu üretimin ihtiyaçtan fazla olduğu ve önemli dış satım kalemleri olduğu da kolaylıkla anlaşılmıştır.

Kalıntıların büyük çoğunluğu özellikle Roma ve Bizans dönemlerindendir. Ancak prehistorik dönemden Osmanlı'ya kadar geniş bir yelpazede kalıntılara

rastlanmış ve bunlar da arşivlenerek ilgili bilim adamları haberdar/davet edilmiştir.

Elde edilen verilerin zamanında ve nitelikli yayınlarla bilim dünyasına sunulmaları konusunda ciddi bir program izlenmiş ve izlenmektedir.

Araştırmalarımız boyunca Akdeniz Üniversitesi, AKMED ve diğer destekçilerimiz ve bilim ekibimizin varlığı ve öz kaynakları sayesinde parasızlık, ilgisizlik ya da elemansızlık hiçbir zaman sorun olmamıştır. Ancak, araştırma sahamızda çok yoğun rastladığımız defineci tahribatları ya da izinsiz araştırma ve yayın yaparak emeğimizi hiçe sayan ve yasaya karşı duran araştırmacılar sürekli bizleri üzmüştür. Her şeye rağmen, kısa zamanda araştırma ve yayında gelinen noktanın bizim açımızdan çok doyurucu olduğunu, asal programın en az 3 yıl önünde olduğumuzu ve araştırmalarımızın aynı nitelikte sürmekte olduğunu belirtip arkeoloji adına keyfimizi sizinle paylaşarak da çoğaltmak istiyorum.

Araştırılan alanından seçilmiş bazı önemli yerleşimlerin kısa özetleri:

Trebenna çevresinde Sivridağ eteklerinde inen vadiler (Hurma[10], Gökdere ve Asar Vadisi) boyunca çok sayıda kalıntı bulunmaktadır[11] (Resim 1, 2). Bunlar genellikle Roma ve Bizans kalıntıları içerse de daha erken ve daha geç dönemlere ilişkin kalıntılar da bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu genel yer ismi olarak anılacak bazı önemlileri de önemli yanlarıyla özetlenecektir. Kalıntılar tespit edilen bazı önemli yerler şunlardır: Çağlarca Gözetleme Kulesi, Geyikbayırı yerleşimi (Kaya mezarları, yapılar, işlikler), Elmin Çiftliği, Asar Tarlası çiftlikleri, Asar Vadisi boyunca prehistorik yerleşimler-mağaralar; Hisarçandır, Kalebaşı (Ortaçağ Kalesi), Gedeller (Onobara), Dipsiz (Yerleşim, kilise, nekropol) Hacısekililer, Gasetin İni (Çiftlik, işlik), Gökdere Ören (Çiftlik, köprü, işlik ve geleneksel arı konağı), Kızılcapınar, Kocaköy (İçlikler, lahitler, çiftlikler), Yalnız Mezar (Çiftlik, işlik ve lahit), Hurma (Çiftlikler, işlikler, teraslar, kale), Yarbaş Çandır-Typallia (yerleşim), Doyran Özü, Gökseki, Şehitbeleni, Moryer, Sinan Değirmeni, Çarıklıpınar, Badırık Tepe garnizonu, Kessener komu, ve ek olarak da Ortaçağ Kalesi, Çağlarca Böcek Evi'nde etnografik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu küçük yerleşimler genellikle çiftlik unsurları ve askeri amaçlı yapılar içermektedir. Çiftliklerde işlik kalıntıları, tarım terasları, çiftlik evleri ve mezarlar bulunurken, askeri amaçlı olanlarda gözetleme ve korumaya yönelik unsurlar bulunmaktadır. Askeri amaçlı yapılar bazen bir kule bazen de kapsamlı bir garnizon biçiminde organize edilmiştir. Kalıntıların genellikle birbirlerine yollarla bağlı olduğu anlaşılmaktaysa da tüm bağlantılar tespit edilememiştir. Ancak Stadiasmus Paterensis'de anılan Typallia-Trebenna-Attaleia/Onobara güzergâhına ilişkin yeterince yol kalıntısı izlenmiştir.

Trebenna

Bey Dağları kitap serisinin ilk bandı olarak yayınlanmıştır[12]. Bey Dağları araştırmalarının en önemli yerleşimlerinden biridir. Bilimsel araştırmalar, Akropol, Kent Merkezi, Nekropoller ve Kent Dışı olarak bölümlenmiş, önemli kalıntılar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Kalıntıların yayılım sınırlarını, güneyde Sivridağ'ın kuzey eteklerindeki Elmin bölgesi, doğuda Akropol'ün doğusunda inen vadi içlerindeki son teras yapıları ve birkaç mezar, batıda İrimli nekropolü batı ucu ve kuzeyde de Akropol'ün kuzey sınırı belirler[13].

Surla çevrili olan ve anıtsal bir girişle çıkılan (Resim 3) Akropolle Elmin yakası arasındaki sırtta Roma ve Bizans yapıları yoğunlaşır. Yerleşimin, büyük boyutlu yapılara uygun tek alanı, özellikle doğuya inen vadide geniş teraslar oluşturulmasıyla genişletilmiş ve bir kamu yapıları meydanı yaratılmıştır. Yapıların topografyaya başarılıca yerleştirimi ve organik ilişkileriyle alan tam verimli olarak kullanılmıştır. Yüzü güneydoğuya dönük ve yan yana sıralı Ekklesiesterion, İmparator Salonu ve Stoa Roma kent meydanının batı sınırını oluşturur. Bu yapı dizisi kuzey güney yönünde uzanır. Kent merkezini güneyden hamam sınırlar. Hamam Elmin nekropolü yamacına giren tek kamu

10 Çevik 1995, 40-62.

11 Çevik ve diğ. (baskıda)

12 Çevik ve diğ. 2005b.

13 Çevik ve diğ. 2004c, 41-49.

yapısıdır[14]. Toplantı Salonunun önünden doğuya uzanan agora ve bağlantılı diğer yapı kalıntıları ilk terası doldurur. Devamındaki diğer düzlük pek çok mimari parçayla doludur. Ancak geç dönemlerde yuvarlak bir alan olarak organize edildiği için tüm parçalar yer değiştirmiştir. Bunların ne tür bir yapıya ait oldukları anlaşılamamaktadır. Ancak bazı nitelikli yapıların bulunduğu bir alan olduğu anlaşılabilmektedir. Bu terasın sonunu yarım yuvarlak bir yapı belirler. Vadi inişine doğru başka teraslamalar devam eder. Kuzey güney uzantısında vadiyi enine kesen büyük magazin yapısına kadar. Bundan sonra birkaç mezar dışında, artık hiç bir kalıntı yoktur. Bu kesimle akropol arasında kalan geniş yamaç tamamen yapılarla doludur. Yaygın bir konut alanı olduğu anlaşılmaktadır. Roma merkezi, yerleşimin İS. 2-3. yüzyıllardaki altın çağında imar olmuştur.

Akropolün kuzeyi ve doğusu dışındaki yönlerine dağılan nekropoller üç ana bölüm halinde incelenmiştir[15]. I. Akropol, II. İrimli, III. Elmin. Kenti batı ve güneyden çevreleyen asal nekropoller dışında, Akropolün güneydoğusundan inen Dereözü'de de mezarlar vardır. Akropol kayalığındakiler tamamen kaya mezarları, İrimli'dekiler daha çok soylu mezarları, Elmin mezarları ise çoğunlukla orta ve alt sınıfa ait lahit ve kaya lahitleriyle ostotheklerden oluşmaktadır. Dereözü de yine orta ve alt sınıfa aittir ve diğerlerine oranla az sayıda mezar içerir. Mezar tiplerinden lahitler ayrı bir dosya altında kataloglanmıştır. Tümünün özellikleri ve arşiv bilgileri üretilmiş ve Neapolis ve Kelbessos alanlarında daha önceki yıllarda tespit ettiğimiz diğer lahitlerle birlikte ayrı bir monografi amacıyla birlikte ele alınmaktadır. Çünkü sadece Trebenna nekropollerinde 200'ün üzerinde lahit tespit edilmiştir.

Onobara

Daha önce kaynaklarda adı anılan ancak ilk kez, bölgede epigrafi araştırmaları yapan İplikçioğlu-Çelgin ekibinin okuduğu yazıtlarla lokalizasyonu kesinleşen yerleşimin kültürel kalıntılarına yönelik ilk araştırmalar ekibimiz tarafından gerçekleştirilmiştir. Trebenna territoriumunun bu yönde (G) sınırlarının tespitine yönelik verilerin de saptandığı araştırmalarda bu küçük yerleşimin Trebenna'ya bağlı olduğu saptanmıştır. Yerleşim çevresinde dağınık bulunan çiftliklerdeki lahitler Onobara'nın merkezi yerleşimle kalmadığı dağınık çiftliklerin de bu isime bağlı olarak anıldığı ve bulunan çiftliklerle birlikte tümünün Trebenna'ya bağlı olduğu anlaşılmıştır. Yerleşimin bulunduğu tepenin güney yüzünde İplikçioğlu ekibinin bulduğu sınır yazıtıyla da Phaselis-Trebenna sınırı aydınlanmıştır. Bu durumda güney sınırı Tünektepe'nin güneyi, kuzey sınırı Badrıktepe ve Belen'in kuzeyinden geçen derin vadi (Sinandeğirmeni), Antalya düzlüğünde ise Hurma kalıntıları sınırı çizmektedir.

Yerleşim, Gökdere Vadisi'nin doğusunda, kuzey güney doğrultusunda uzanan Deveboynu Tepesi'nin güney ucunda konumlanır. Kente ulaşımı, vadi içinde kuzey güney doğrultusunda uzanarak Gedeller Köyünü Gökdere Mahallesine bağlayan orman yolu sağlar. Deveboynu Tepesi'nin güney bitiminde, orman yolundan doğuya dönülüp, yamaca doğru hareket edildiğinde karşılaşılan ilk patika, Onobara kentine ulaşır. Onobara'dan devam eden antik yol Stadiasmus Patarensis'de anıldığı gibi Thalasa'ya (Deniz) varır. Denize varmadan önce yol üstündeki Dipsiz yerleşiminden geçer. Tepenin sırtı tamamen kayalık, kuzeyi ve batısı ise oldukça sarptır. Bu nedenle kent, tepenin yerleşime uygun olan doğu yamacın güney ucunda konumlanmıştır. Deveboynu Tepesi'nin batı ucunda iz veren, 2.00-2.50 m. kalınlığındaki sur duvarları, doğu yönünde 50 m. arayla iki kule ile desteklenerek kent merkezine yönelir.

Yerleşim merkezinde görülen yapılar Bizans ve Roma dönemlerine aittir. Yapı malzemeleri neredeyse tamamıyla Roma iken, yapılar son halleriyle Bizans yapımıdır. Devşirme malzeme ile yapılan 3 odalı Bizans yapısı dikkat çekicidir. Söz konusu Bizans yapısının güneyinde, doğu batı doğrultusunda konumlanmış 3 ayrı mekan daha vardır. Tüm bu yapıların doğu altında yamaca paralel sıralanmış mekanlar dikkati çeker ki, bu alan Roma yerleşim meydanı için oldukça uygundur. Agora'nın, Bizans Dönemi'nde tümüyle devşirme malzeme kullanılarak yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalarda ekibimiz tarafından 18 adet yazıtlı blok tespit edilmiştir.

14 Çevik ve Varkıvanç 2004, 223-249.

15 Çevik ve İplikçioğlu, 1998, 127-150.; Çevik 2003a, 147-156; Çevik (baskıda).

Merkezde 4 adet aslan ayaklı lahit podyumu, bir adet ostothek parçası, şimşek kabartmalı küçük bir altar ile yarısı ele geçen bir güneş saati diğer önemli parçalardandır. Bunların yanı sıra aynı alanda tespit edilen hafif kavis yaparak sonlanan profilli bloklar bir exedra yapısına işaret etmektedir. Oldukça yoğun olarak görülen diğer mimari bloklar kentin Roma Dönemi yapılarına dair önemli bilgiler vermektedir. Kentin onur yazıtlarından bazılarının, anıtsal bir giriş üzerinde konumlandığı düşünülmektedir. Tüm yapılar Bizans dönemi değişiklikleri geçirdiğinden ve tüm malzemeleri tekrar kullanıldığından bunların plan ve fonksiyonlarını tam belirlemek güçtür. Bizans dönemine ilişkin en önemli yapı iyi korunmuş küçük bir kilisedir.

Typallia

Çakırlar Mahallesi bitiminden sonra, Körler Mezarlığı Mevkii'nde yer alan kavşaktan Çandır istikametine doğru gidildiğinde asfalt yolun on dördüncü kilometresinde sağa, toprak ve bozuk orman yoluna döndükten sonra 3.100 m. daha ilerlendiğinde ilk kalıntılara ulaşılır. Çitdibi Köyü kuzey arkasında konumlanan antik yerleşimin bulunduğu bölgeye haritalarda ve ormancılar arasında "Asarlık Tepe" adı verilmektedir.

Sarp bir tepe üzerine kuruludur. Trebenna ve Kitanaura ile yol bağlantılıdır. Patara Yol Kılavuz Anıtı'ndan edindiğimiz bilgiler bu konuda kuşku bırakmaz. Lahit yazıtları da kentin adını doğrular. Bugünkü orman yolu çıkışı boyunca lahitler dizilidir. Sırta varıldığında yine lahitlerden oluşan bir mezarlık görülür. Sağda yükselen kayalık tepe üzerinde akropol güney eteğinde de yerleşim kalıntıları izlenir. Birkaç yapı ve teras duvarları dışında tanımlanabilir çok fazla yapı görülmemektedir. Yaygın bina yıkıntıları söz konusudur. Kalıntılara bakıldığında küçük bir yerleşim olduğu anlaşılır. Akropolün ana kayaya açılı giriş kapısından tepenin doğu ucuna kadar uzanan alanda yapı kalıntıları ve kaya alanları izlenir. Aşağı indikçe teras duvarları ve üstlerinde yine kalıntılar görülür.

Yerleşimde tüm planıyla ve işleviyle saptanabilen tek yapı bir Roma hamamı kalıntısıdır[16]. Akropolün GD eteğindedir. Yapı üst duvarlarına kadar ayaktadır. Yan yana dizili üç bölümden oluşur. En doğudaki, küçük bölüm (4.40x3.70 m) giriştir. Profilli dış kapı 0.73 m genişliğinde ve 1.86 m yüksekliğinde ayaktadır. İç ve dışındaki menteşeler ikili bir kapı olduğunu göstermektedir[17]. Bu da çok bölümü olmayan küçük taşra hamamlarında ısıyı korumak amacıyla yapılması beklenen rutin bir uygulamadır. Bu bölümün batı yan duvarından ana bölüme geçilir. 4.90x3.40 m ölçülerindeki dikdörtgen bölüm hamamın yıkanma bölümüdür. Üçüncü bölüm 3.80x3.40 m ölçülerindedir. Binanın köşeleri ve kapılar bloklarla örülüyken ara duvarlar moloz taşlarla örülüdür. Duvarlar yaklaşık 0.50m genişliğindedir. Tonozun başladığı kotta bir sıra blok taş tüm yapıyı çevrelemekte ve bir konsol çıkıntısı oluşturmaktadır. Binanın akropole yönelik arkası boyunca bağımsız ve güçlü bir duvar uzanır. Duvar ile hamam arasında 3.30 m'lik bir koridor oluşur.

Mimarisi ve planı dışında duvarların dış ve içte sıvalı olması, yuvarlak ve kare tubuliler ile mermer levha parçalarıdır. İnce kristalli, mavi damarlı beyaz mermer plakalar yapının buranın bir hamam olduğunu doğrulamaktadır. Orman yolu sonlanırken lahitlerin sıralandığı antik yol başlar. O noktadan çevreye bakıldığında görülebilen kalıntıların azı düzlükte konumlanmış, geri kalanı topografya gereği yamaçlarda yerleşilmiştir. Kent içinde yer alan tek küçük düzlük nekropol alanı olarak kullanılmış ve 15 lahit çoğunlukla bu alana yerleştirilmiştir.

Yerleşimde akropol kayalığının batı yüzüne açılan üç kaya mezarı vardır[18]. Birbirlerine benzeyen üç mezar ortak karakterdedir. Sarp kayalığın yüzündeki çok dar giriş önü alanıyla ve küçük bir kapıyla girilen tek odadan oluşur. İki yan duvar boyunca ölü yatağı yapılmıştır. Arka duvar önünde ise iki ölü yatağı arasında kalan küçük boşluk bir armağan ve mezar eşyası sehpası işlevinde arada düzgünce kesilerek bırakılmıştır. Ortada kalan kısım ise derince bir hareket alanı çukurudur. Sivri tonozlu çatı taklidi biçiminde kesilen ana kayada, tepede ana kiriş de kayaya işlenerek taklit tamamlanmıştır. Kirişin ucu dışarıda mezar önü alanında da çıkarılmıştır: Ahşap konutlarda olduğu gibi.

16 Çevik ve Varkıvanç 2004, 223-249.

17 Varkıvanç 2005.

18 Çevik 2003b, 97-116.

Bu durumuyla mezar Likya'dan bilinen kaya mezarı geleneğinden farklı yanlar gösterir. Örneğin Likya'da mezar içlerinde ahşap taklidine rastlanmaz. Dışta vardır. Typallia'da ise tam tersi söz konusudur: İçte ahşap taklidi var, dışta yoktur.

Kitanaura

"Termessoslular'ın Kitanaurası" olarak Stadiasmus Paterensis'te adı geçer[19]. Burada verilen güzergâha göre de İdebessos'a 20 km. kadar mesafede olması gereken Kitanaura adından bahsedilir. Saraycık kalıntılarıyla örtüşen bu yol anlatımı 9 âdeti Kita ismiyle basılmış olan sikkeler aracılığıyla da doğrulanır[20].

Antalya'dan Söğütcuma (Eski Kemer) yoluyla gidildiğinde, Kemer yol ayrımından sonra 44. km'de Dörtçam Mevkii'ne varılır. Buradan üç yol kavşağına gelinir. Sağa, KB'ya dönen yol izlenir 6 km. sonra Saraycık Köyü'ne varılır. Eskiden stabilize olan yol şimdi asfalttır. Doğu-batı yönünde çift deve hörgücü gibi uzanan akropol üstünde ve akropolün G ve B. eteklerinde kalıntılar bulunur[21]. Orman yolunun devamında iki yanı boyunca yine kalıntılar dağılıdır. Hamamın yanından geçip dönen orman yolu nekropol içinden geçer. Bu yol antik yol güzergâhıyla paraleldir.

Akropolü batı ve kuzeyi sarp kayalıklar üstünde yükselir. Güney kesimi daha az eğimli kayalık ve yamaçtır. GB girişten itibaren sur duvarları başlar bu kesimde surlar iki kademelidir. Çoğu kısmı Bizans dönemi işçiliği gösteren bu surlar akropolün G köşesine doğru izlenmektedir. Yer yer 5-6 m civarında korunmuştur. İki sur arasında hybrid yapıların kaya kesimleri görülmektedir. Akropolün G köşesinde, Yazıtlı Yapı'nın hemen doğusunda bosajlı duvarlı sağlam ve yüksek korunmuş bir kule kalıntısı vardır. Kulenin hemen ilerisinde (D) sur duvarı bir köşe yapar. Bu köşenin oluşturuluş nedeni içinde söveleri ve lentosuyla izlenen D kapısıdır. Kapıdan sonra surlar kuzeye dönüp içeriye doğru doğal kayalıkların formunda kavis çizerek ilerler. Sur duvarının kalınlığı 1.30 m.'dir. Genellikle büyük moloz taşlardan ve harçla yapılmıştır. Duvarda bazı devşirme malzemeler görülür. Bizans onarımıyla ilgili olmalıdır. İçerdeki kule yapısıyla işçilik olarak benzemez. KD köşede çok sarp yamaçların başladığı yerde duvarlar izlenmez. Ancak mevcut kaya tabanlarından burada da bazı duvarlar olabileceği düşünülebilir. Surun ve güvenliğin tümlenmesi için devam etmesi de kaçınılmaz görülmektedir. Sarp Kuzey kesimde sur duvarı görülmez. KB köşeye gelindiğinde kesme blok taşlardan bazı duvarlar görülür. Burası kalenin KB kapısıdır. Eşik taşı korunmuş olan girişten aşağıya basamaklar indiği izlenir. Bu kapıdan kaleye çıkıldığında 100m sonra akropolün ana meydanına bağlanır.

Akropole 3 giriş tespit edilmiştir. Biri GB, biri D diğeri de KB taraftadır. Asıl giriş GB taraftadır. Tamamıyla ana kayaya oyulmuş ve nitelikli blok taşlarla tamamlanmıştır (Resim 4). Hamamın palaestrası tarafından gelen ve zikzaklar çizerek girişe tırmanan basamaklı yol kimi yerde insitu basamaklarıyla izlenebilmektedir. Girişin iki yanındaki kayalıklarda kapıyı soldan ve sağdan nişler çevreler. Bunlar ata kültüyle ilişkili, kuruculara ait stellerin yerleştirildiği nişlerdir.

Akropolün GB ucunda bir bazilika kalıntısı bulunmaktadır. İki sıra sütun olduğu ve apsisli olduğu görülmektedir. Sütun altlıkları ve parçaları insitudur. Bazilikanın apsisinden doğuya doğru akropol merkez meydanı bulunur. Akropol meydanının doğu sınırında önemli kamu yapıları başlar. Kuzey tarafta meydana bakan yapıların arasından bir sokak bırakılmıştır. Bu sokak büyük bazilikaya gider. Bunun sağında akropol meydanına bakan bir yapının önünde iki basamaklı platforma oturan olasılıkla 4 sütunlu bir revak yerleşiktir. Bu yapıdan doğuya dönüldüğünde D-B doğrultusunda bir sokak bulunur. Sokağı, işlevi tam anlaşılamayan bir yapı sınırlar. Burada 4 basamaklı bir duvar kalmıştır. Yanında ilerleyen alanda büyük altlıklar bu kesimde heykellerle dolu bir sokak olduğunu ve belki de basamaklı yapının bir sebasteion olabileceğini gösterir. Merkez yapılarının devamında tam akropolün ortasında büyük bazilika bulunur. Nartexi, üç girişi, üç nefi, iki sütun sırası ve apsisi belirgindir. Sütunların çoğunlukla altlıkların yanlarına devrildiği ve altlıkların insitu olduğu görülmektedir. Kapılar ön yüzlerinde

19 Işık ve diğ. 2001.

20 Nolle 1996, 7-29.

21 Çevik ve diğ. 2005a, 144 vdd.,res. 4; Çevik ve diğ. 2006.

bezelidir. Palmet ve inci dizileriyle süslü söveler ayakta durmaktadır. Oldukça nitelikli ve büyük boyutlu bu yapı bir Roma Bazilikasıdır. Bazilikanın K yanı boyunca büyük, dikdörtgen bir sarnıç uzanır.

Akropolün doğu yarısı, doğu kayalıklarının başladığı yere kadar tamamen konut doludur. Konutların aralarında işlik kalıntıları görülür. Evlerin, özellikle doğu kayalıklarına yakın olanlarının alt ve arka kısımları kayalara oyulmuştur.

En yakın benzerini Kelbessos'dan bildiğimiz *Phallos Kült Yapısı* formundan çok duvarındaki phallos kabartmasıyla dikkat çeker. Güçlü duvarları olan büyük, dikdörtgen bir yapıdır. Yapıdan öne yuvarlanmış altlık ve sütun parçaları dikkat çeker.

Yerleşimin en nitelikli yapısı *Hamam-Gymnasium'dur* (Resim 5). Neredeyse tüm bölümleri açıkça izlenebilir. Yapı 7 bölümden oluşur. KG doğrultusunda uzanır. İlk bölüm Akropole çıkan yolun sağından başlayan dikdörtgen planlı palaestradır. Palaestranın doğu ve batı kesimleri tamamen tahrip olmuştur. Sınırları ana kayadan ve genel hamam planından tespit edilir. Palaestranın girişi kuzey yüzdedir. Burada insitu söve kalıntıları bulunur. Palaestranın tam yapısallığını anlayacak kadar veri kalmamıştır. Palaestranın G duvarının batısından bir giriş servis bölümüne açılır. Servis bölümü hamama girişi sağlar ve ikinci bölüme kadar dikdörtgen olarak uzar.

Servis bölümünden, hamamın en büyük ve nitelikli bölümüne girilir. Girişin olması gereken yer tamamen çöktüğünden görülmez. Burası Frigidarium/Apoditeriumdur. İlk ana hamam bölümü burasıdır. İki yanda 4'er anıtsal kemerle düzenlenmiştir. Kemerlerin içinde ortalama 1,65m derinliğinde nişler oluşmuştur. 4 profille yüzü çevrelenen kemerler profilli altlıklara oturur. Zemin görülmemektedir. Kemerler tamamen kesme taştan yapılıdır. K uzun duvarda 3 kemer tam korunmuş, sonuncu kemer üstten çökmüştür. G duvarda ise sadece bir kemer korunmuş diğerleri çökmüştür. Ancak tüm kemerlerin insitu ayakları görülebilmektedir. Kemerlerin üstünde yükselen duvar dışa çıkıntılı bir blok taş sırasıyla sınırlanmıştır. Bu düzenleme çatıyı oturtmak içindir. Bu bölümün yapısallığından ve benzerlerinden burada bir beşik tonoz beklenmekteyse de bölümün içindeki kalıntılarda beşik tonoza işaret edecek her hangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Ahşap çatıyla örtülü olması beklenir. Frigidariumun doğu dar duvarı önünde bir altlık bulunmaktadır. Hemen yanındaki altlık taşlarından anlaşıldığı kadarıyla olasılıkla insitudur. Altlık yüzünde bir çelenk vardır ve altında ANTONINA APIPHANEI yazmaktadır. Altlık üzerinde olması gereken heykelin ayak izleri görülmektedir. Anlaşılan frigidariumun baş köşesinde yerleşik bir heykeldir. Bu bölüm aynı zamanda apoditerium olarak kullanılmış olmalıdır.

Frigidariumdan güney tarafındaki bölümün büyükçe bir yarım yuvarlak devamı vardır. Benzeri Side Hamamından bilinen havuz bölümüdür. Havuz yuvarlağının güney duvarı içinden büyükçe bir su kanalı geçer. Havuz suyu buradan temin ediliyor olmalıydı. Bu kesimden itibaren basamaklarla havuza iniliyor olmalıydı. Bu odanın güney düz duvarı ortasından tepidariuma geçilir. Başka bir kapıyla bir odaya daha girilir. Buradan da bir kapıyla Caldariuma geçilir.

Kentin farklı yerlerinde işlik yada işlik elemanlarına rastlanır. Batı tarafta uzanan su-yolu duvarında yarım kalmış bir trapetum, kuzeybatı nekropolde ana kayalıkta kalas yuvası, oluklu baskı yeri ve toplama çukuruyla tüm bir işlik bulunur. Bu işliğin bulunduğu kayalığın kuzey yüzünde bir kült nişi açılıdır. Kentin farklı yerlerinde bazı işlik unsurlarına rastlanır.

Kalenin güneyinde yol kenarında önemli ve anıtsal bir mezarın kalıntıları bulunur. Çevreye dağılmış parçalardan, önünün açık olduğu kemerli bir üst yapısı, dişli mimari elemanlarıyla önemli birinin mezarı olduğu anlaşılır. Mezar bloklarından birine haç işlenmiş. Anıt mezarın çevresinde ve yolun karşısında başka mezarlar bulunur. Akropolün batısında uzanıp kuzeye dönen orman yolu boyunca iki yanlı nekropol devam eder. Akropolün bu yönde etekteki son yapısı hamamdır. Hamam sonrasında yolun kuzeyde -sağında- aedikula mezarlar ve lahitler bulunur. Yolun karşı tarafında da yine lahitlerden oluşan mezarlar ve mezar kümeleri vardır. Hamamın karşısındaki yükselti üzerinde bir anıt mezarın kalıntıları izlenmektedir. Lahitlerin hemen hepsi Pisidia karakterinde kalkanlı-mızraklı ve ortalarında tabula ansatalıdır. Yolun sağındaki mezarlar ünlü Saraycık Heroonuna kadar gider. Heroonun çevresinde yine lahitler uzanır. Heroonun doğusunda aynı sıra üzerinde 4 odaya kapı açılmaktadır. Bu heroonun temenosu gibi gözükür. Heroonun

batısından kuzeye inen güçlü duvar tüm yapıyı çevreler (Resim 6).

En yoğun mezar Akropolün kuzeybatısına denk düşen bu kesimdeki orman yolunun sol yamacında –sur duvarının çevresinde özellikle de kuzeyde/altındadır. Lahitlerin bitim sınırında kaya kütleleri üzerinde khamosorionlar ve ostothekler açılmıştır. Trebenna örneklerinde olduğu gibi bazı kayalıklarda mezarlar yanında yuvarlak kaya ostothekleri de açılmıştır. Bu ostothekler yanında bazı stel yuvaları ve çukurluklar gözlemlenir. Yolun sol üstünde nekropol sonunda bulunan bir kaya kütlesi üzerinde yuvarlak kaya ostotheki ve stel oturtma yerleri bulunmaktadır. Akropolün KB'sında orman yolunu döndükten sonra yolun altındaki alanda 14 lahit bulunmaktadır. Yerleşimin mimari açıdan en özgün mezarlarından biri akropolde ana kayaya açılmış bir yer altı oda mezarıdır. Büyük bir tekne biçiminde açılan tonozla örtülü mezara üstten girilmektedir (Resim 7).

Ovacık Tümülüsü

Altınyaka yolundan, Kemer yol ayrımından 4,2 km sonra Bölücek Dağına dönülür. Bu yolun 3,5 km sonrasında Yığılıtaş mevkiinde sürpriz bir kalıntı vardır (Resim 8). 17 m çapında yığma taş parçaları yuvarlak bir alan oluşturmuştur. Bu alanın kuru-moloz duvarlarla çevrelendiği ve Tümülüs üstü yığma tepeciğinin sınırlandığı görülür. Tamamı defineciler tarafından açılmış ve tahrip edilmiştir. Yığmanın içinde uzunca bir dromosu olan mezar odası görülür. Giriş doğudandır. Dromosla birlikte mezar odasının uzunluğu 9m'dir. Yuvarlak planlı mezar odasının çapı yaklaşık 2,5 m.'dir. Korunan duvar yüksekliği ise 1,80 m'dir. Bu bölgede ele geçen –bilinen- ilk tümülüs olmasıyla çok önemlidir.

Lykai / Bölücektepe

Gedelma'dan 1.8 km batıda bulunur. Ovacık yolundan orman yangın kulesi yolundan gidilir. 1276 m yüksekliğinde bir tepedir. Stadiasmus Patarensis'e göre S. Şahin'in yaptığı lokalizasyon sonucu Lykai'nin burada olması doğru görünmektedir. Stadiasmus'a göre, Kossara'dan (Resim 9) Lykai'ye giden yol buradan Kithanaura ve Pygela yönlerinde iki güzergaha ayrılıyordu. Lykai'den 60 stadia uzaklıkta Kitanaura bulunmaktadır.

Orman kulesinin GD ve KD eteklerinde kalıntılar bulunur. KD etekte iki exedra (Resim 10), 4 lahit, 1 ostothek, exedra içinde bir tropaion ve tanımlanamayan başka kalıntılar bulunmaktadır. Burada çok sayıda defineci kazısı yapılmıştır. Defineci artıkları içerisinden ok ve mızrak ucu, kilit mekanizmaları, spatula gibi çok sayıda metal buluntu, 5 adet pişmiş toprak ağırşak, 1 adet lykion parçası, bıçak ucu yanında, bir de bulle benzeri çok küçük kurşundan yapılmış bir obje bulunmuştur. Eliptik formlu objenin bir yüzünde "Appollonios'a" anlamında Eski Yunanca bir sözcük diğer yüzünde ise mızrak kabartması vardır. Bu obje büyük olasılıkla Lykai'ye gönderilen bir kargo'nun sahibini gösteren mühürdür.

Kadrama/Gedelma

Lykai'de/Bölücektepe Orman Kulesi'nden 1,8 km. uzaklıktadır. Kemer'in 12 km batısındadır. Güneşli-Gedelma yerleşimi içerisinde, çok iyi korunmuş bir Bizans Ortaçağı kalesi bulunmaktadır. Toplam 5 kule vardır. Kale Jacobek tarafından İS. 9. yüzyıla tarihlenir[22]. Kalenin, bu kesimden geçen Roma yollarının ve stratejik alanların kontrolünü elde bulundurabilmek için Roma geçmişi olabilecekken daha öncesine ait hiç bir buluntu yoktur. Ve zaten topoğrafya da erken yerleşime elverişli değildir. İS. 6. yüzyıl coğrafya sözlüğü olan Ethnika'ya (Stephanos) göre "tahıl phrygmos'u -tahıl kurutma, tahıl koruma" anlamındadır. G. Neumann "hububat çukuru" anlamını yükler. Jakop, "buranın sadece Gedelma için değil aynı zamanda bölge için bir depo-kale niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Kalenin içindeki magazin formlu bölümler de farklı amaçlı depolardır. Ancak yaşama amaçlı birimler de görülmektedir. Sonuçta, "tahıl koruma kalesi" anlamına gelmelidir.

Kelbessos

Bey Dağları'nın Antalya'ya bakan Çağlarca-Doyran çanağında Ağırtaş Mevkiinde bulunur. Trebenna ve Neapolis ile birlikte oluşturduğu bir üçgenin batı

22 Jacobek 1993, 68-70.

noktasını oluşturur (Resim 1, 2). Termessos egemenlik alanı içerisindedir ve onun adına Helenistik dönemden Roma'ya kadar önemli bir uç kaledir (Resim 11). Askeri yerleşim olarak kurulmuştur. Roma içerisinde de bu askeri karakterini koruduğu anlaşılmaktadır. Termessos egemenlik alanının güneyi antik dönemde büyük olasılıkla idari sınırın oluşumunu da etkilemiş olan Beydağları tarafından çevrilmiştir. Likya ve Pamphylia arasında da doğal bir kültürel sınır durumunda olan bu dağlık bölge güvenli tepeleri ve bereketli vadileriyle Hellenistik ve Roma Dönemleri boyunca çok sayıda köy ve ikincil yerleşimle iskan edilmiştir. Bu yerleşimlerin bazıları *in situ* yazıtlar sayesinde tanımlanabilmiştir. Ele geçen yazıtlar ışığında bu ören yerinin Kelbessos olduğu ve Pisidia Termessos'u egemenlik alanında *peripolion* statüsüne sahip olduğu ortaya çıkmıştır[23].

Arkeolojik kalıntılar açısından ilk kez Bey Dağları Yüzey Araştırmaları kapsamında incelenmekte olan yerleşimdeki arkeolojik kalıntılar Hellenistik Dönem'den başlayıp Geç Roma Dönemi'ne uzanmaktadır. Yerleşimde, ana kayaya oyulmuş çok sayıda sarnıcın yanı sıra birçok mimari kalıntı da saptanmıştır. Savunma duvarının dışında, tepenin kuzey yamacına serpiştirilmiş olarak farklı yapı ve yapı grupları bulunur (Resim 11). Bunlar askeri yapılar, kamu yapıları, konutlar, mezarlar ve işliklerdir. Biri kuzeydoğuda, diğeri ise güneybatıda olmak üzere iki *nekropol* çoğunlukla lahitlerle doludur. Bizans dönemine ilişkin olarak sadece küçük bir şapel görülür.

Kalıntılar incelendiğinde, yerleşimin yavaş geliştiği ve yüzyıllar boyunca ciddi bir değişim geçirmemiş olduğu gözükmektedir. Mimari kalıntıların yoğunluğu ve yayılımı değerlendirildiğinde, savunma çemberinin dışında kalan Roma Dönemi yapılaşmasının oldukça gelişmiş olduğu görülür. Öte yandan, Kelbessos antik kentinin gerçek anlamda bir şehirleşme sürecine girmediğini, daha çok tüm tarihi boyunca ikinci derece askeri bir taşra yerleşimi olarak kaldığını söyleyebiliriz.

Rampalar Hellenistik Dönem'de ve büyük ihtimalle II. ve III. yüzyıllar arasında inşa edilmiştir. Kulelerin ölçü, biçim ve iç düzenlemeleri fırlatmaya dayalı düzeneklerin kullanımına işaret eder ve IV. yüzyıl sonundan daha geç bir tarih verir. Tıraşlanmış duvar köşeleri ve diş yapan blok bağlantıları da aynı tarihe işaret eder. Duvarların içerisinde büyük ölçekli kamu yapılarının yer almayışı, şehirsel özelliklere sahip olmayan bir yerleşimin korunduğunu gösterir. Sarnıçların bolluğu, mezarların yoğunluğu ve askeri motiflerin baskınlığı göz önüne alındığında Roma Dönemi'nde burada çok sayıda askerin yerleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Buradaki askeri varlığın, savunma duvarının büyük kısmının inşaatıyla da bağlantılı olarak, Hellenistik Dönem'e dek geri gittiğini düşünebiliriz.

Kelbessos'taki en önemli/özgün yapı bir yönetim yapısıdır. Her yönüyle Roma *principia*'sı olarak tanımlanmaya uygundur. Ginouvès bu tipi, "*…bir anıtsal giriş, bir avlu, ...toplantı salonları, bir mahkeme, ve her şeyden önemlisi askeri nişanların tutulduğu bir kutsal yer*" olarak tanımlar. Anıtsal girişin haricinde avluyu E odasıyla, toplantı odasını B odasıyla, mahkeme ve ek odayı A ve C odalarıyla ve son olarak kutsal yeri F odasıyla eşleştirmemiz mümkündür. Bu bina tipi askeri bir kamptaki general çadırının evrimleşmesiyle oluşmuştur ve bir *peripolion* bağlamı içine rahatlıkla örtüşür. Kelbessos'da da başlangıçta küçük bir askeri karargâh vardı. Sonradan bu daha büyük bir yerleşime dönüştü. Ancak yönetim biçimi değişmedi. Peripolionu her zaman askerler yönetti. Bu yapı Kelbessos'un siyasal ve kentsel statü ve yapısını aynısıyla yansıtmaktadır. Dolayısıyla sadece kendisini bir kamu yapısı olarak değil aynı zamanda Kelbessos kentini de anlatmaktadır.

Alanın stratejik değeri kuzey-güney ve doğu-batı ana iletişim akslarının kesişiminde ve birçok bölgesel topluluğun (Likia, Pisidia, Pamphilia) sınırında bulunan coğrafi konumundan ileri gelmektedir. Yerleşimin detaylı bir çalışmayla çıkarılan haritasından (Resim 11, 12) anlaşılan topografik özellikleri de bu değere katkıda bulunur. Burası Pamphilia düzlüğünün yanı sıra, hem içerilere, hem de denize doğru görüş veren dağlık bir boğazın hemen kenarında, sivri bir kayanın yamacı boyunca yerleşmiştir: gözlem ve savunma açısından imtiyazlı bir konumdadır. Neapolis antik yerleşimi –bu yerleşim de Termessos egemenlik alanındadır ve *peripolion* statüsüne sahiptir- komşu yerleşimlere ve

[23] Çevik ve Pedarros 2004, 283-291; Çevik ve Pedarros 2005, 439-447 ; Çevik ve Pedarros, 2006, 261-273.

özellikle Kelbessos ile sınır şehri Trebenna'ya ulaşan geniş bir görüş açısına sahipti.

Kelbessos *peripolion*'unun, Hellenistik Dönem'den itibaren Termessos egemenlik alanına yerleşmiş sürekli bir garnizon olduğunu ve hem şehir savunmasının bir kolu, hem de gerektiğinde çevredeki kırsal birimlerde yaşayan halkın sığınabileceği güvenli bir kale olarak hizmet verdiğini düşünüyoruz. Başlangıçta belki de bir piyon işlevine sahipti, yani yeni toprakların ele geçirilmesi ve kontrolünde ilk adımdı. Bu askeri ve kırsal oluşum, Roma Dönemi'nde sosyal ve demografik yapıların çeşitlenmesiyle birlikte bir ikincil yerleşim haline gelmiş, ancak Termessos'un ön karakolu olma işlevini devam ettirmiştir. Bu ön sonuçların ışığında sorulması gereken sıradaki soru şudur: Termessos egemenlik alanında yer alan *peripolia* acaba bir şehir çokmerkezciliğinin mi göstergesidir? İleriki çalışmalarımızın bilimsel hedeflerinden biri olacak bu sorunun cevabı kırsal peyzaja, yerleşime, toprağın işletilmesine ve elbette ki savunma düzenlerine dair önemli birçok bilgiyi de beraberinde getirecektir.

İn Önü

Tarafımızdan keşfedilen diğer bir yerleşimdir[24]: Üç ana bölümden oluşur. Merkez, doğu ve batı. Merkezi yapılar kamuya yöneliktir. Çevresinde konutlar ve mezarlar yer alır. Roma ve Bizans dönemlerinde ait kalıntılar iç içedir. Doğu kesimde üretime yönelik yapılar ve işlikler bulunur (Resim 13). Bu kısma ait mezarlar da aynı alandadır. Batı kesimde yüksek bir tepe üzerinde dinsel amaçlı yapılara ait kalıntılar vardır. Küçük bir yerleşim olmasına karşın, kısmen yönetim erki olduğuna dair, toplantı salonu gibi veriler bulunmaktadır.

Yerleşimde kayaya bağımlı ve bağımsız olarak yazıtlı ve kabartmalı eserler de bulunmuştur. Bunlar kakasbos betimlemeli dört adet adak stel, yine atlı tanrının betimlendiği kaya kabartmasıdır (Resim 14). Buluna stel parçaları üzerinde "*Perikles oğlu Hermais Herakles'e (adadı)"* ifadesi geçmektedir. İlk incelemelere göre, yerleşimde bulunan seramikler Roma, Geç Roma ve Bizans Dönemlerine tarihlenebilecek özellikler göstermektedir.

Neapolis

İlk kez 1996'da tespit edilmiş, ön gözlemleri 1997'de yapılmış[25] ve detaylı haritalama ve envanterleme çalışmalarına da 2003'te başlanmıştır. İsmi B. İplikçioğlu ve V. Çelgin tarafından tespit edilmiştir. 2004 sezonunda da baştan planlandığı gibi haritalama ve envanterleme çalışmaları tamamlanmıştır. Kentteki kalıntılar dört ayrı başlıkta gruplanmıştır. I. Kutsal yapılar II. Kamu yapıları, III. Nekropoller, IV. Konut, işlik ve sarnıçlar.

Henüz kesin saptanamayan Zeus Tapınağı dışında kentte tanımlanan Artemis Tapınağı (Resim 15) ve Dionysos Tapınağı'nda bulunmaktadır. Bunlar yanında başka bir yapının da kült amaçlı olduğu büyük bir monoblok taştan altar masasından anlaşılmıştır. Zor okunan yazıtta *Aurelios Trokondas …* adı okunmaktadır. Aynı alanda bulunan başka bir yazıt güney kemerin sol ilk bloğunun ön yüzündedir. Bu yazıt tamamen deşifre edilebilmiştir. Bu yazıtta *Aurelius, Artemis, Herakleion Eigis…* gibi adların (yaptırdığı) yazmaktadır. Bu yazıtta sıralanan isimler bu yapının inşaatına yardım eden isimler olduğu söylenebilir. Kentle bağlantısızlığı ve diğer yapılardan çok ayrı ve tepenin yüksek bir kesiminde inşa edilmiş olmasıyla kaliteli taş işçiliği tanrısal amaçlı bir yapı olduğunu göstermektedir. Hangi tanrı yada kültle ilişkili olduğu ise bugün için karanlıktır.

Kent girişinden gelen ana yolun kent merkezine, Bazilikaya doğru yöneldiği güzergâh üzerinde bazı anıt ve yapılar görülmektedir. Bu kesimde yoğun Bizans yerleşimi ve yıkıntı nedeniyle kamu yapıları ve anıtlar konusunda fazla kalıntı kaldığı söylenemez. Kent merkezinin kuzey başlangıcındaki ilk iki yapı yan yana dizili iki exedradır. Bağlaşık düzenlenen bu iki exedra da "U" planlıdır. Bunun biraz daha güney ilerisinde diğer bir exedra yer alır. Bu 2003 yılında ele alınan yarım yuvarlak exedradır. Roma merkezi kent yolu resmini heykel altlıkları bütünler. Bunlardan birinin ön yüzünde İmparator Kommodos anılmaktadır. Anıt, Kommodos öldükten sonra S. Severius döneminde İS. 195'te yapılmıştır[26]. Bu altlığın üzerinde bronz heykelin ayaklarının tutturulduğu dübel delikleri bulunur.

---

24 Kızgut ve Kunze, (baskıda).

25 Çevik ve diğ. 1999, 409 vd.

26 B. İplikçioğlu, Neue Inschriften aus dem Territorium, 216 No. 183.

Kent içerisinde dağınık durumda bulunan üç lahit ve üç khamosorion dışında diğer tüm mezarlar kente ulaşan yol boyunca dizilidirler[27]. Çoğunlukla lahit olan bu mezarlar içerisinde khamosorionlar ve ostothekler yanında örme mezarlar da bulunmaktadır. Kentte toplam 1 oda mezar, 1 aedicula mezar, 23 lahit, 11 khamosorion, 1 bağımsız ostothek ve 3 adet de kaya ostotheki bulunmaktadır. Mezarlar çevresinde, ölü kültüne yönelik unsurlar da bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi bugüne dek sadece zıvana yuvalarını bulduğumuz, üstü kavisli biten yalın bir steldir. Özellikle kent içindeki yan yana yerleştirilmiş iki khamosorion yanındaki stel zıvanaları ve aynı alanda ana kayaya oyulu biçimde bulunan ölü kültü sunağı dikkati çekmektedir[28]. Lahitlerin çoğunda kabartma ve yazıt bulunmaktadır. Genellikle Pisidia tipi kalkanlar arsında tabula ansata düzenindeki ön yüz bezemeleri dışında yan yüzlerinde portreler işlenmiş mezarlar da vardır. İki lahit bezemeleriyle diğerlerinden ayrılır: Bunlardan biri nekropolde diğeri de kent merkezinde kilisenin apsisi arkasındaki kayalıklar içerisindedir. Kilise arkasındaki lahdin ön yüzünde ayı avlayan mezar sahibi ve ayakta betimlenmiş üçlü bir grup vardır. Bunlardan ikisi kadın biri erkektir. Sağda altlık üzerinde çift ağızlı baltaya benzer bir örge durmaktadır. Nekropoldeki örneğin ön yüzünde de altar, phiale gibi kült unsurları işlenmiştir. Yerleşimde ve çevresinde çok sayıda üzüm ve zeytin işliği ve bunlara ilişkin ekim alanları keşfedilmiştir. Bazı işlik tipleri ünik örnekler ortaya koymuştur[29]. Neapolis ve çevresinde çok zengin ve özgün Bizans kültür varlıkları tespit edilmiş ve bunlar Bizans ekibimiz tarafından çalışılmıştır[30].

Yukarıda çok kısaca özetlenmeye çalışılan Bey Dağları'ndaki bulguların araştırma ve yayın çalışmalarımız devam etmektedir.

27 Özdilek 2006.

28 Çevik 2005, 121-135; Özdilek (baskıda).

29 Bulut 2005, 191-210; S.Bulut 2005-2006. S.Bulut keşfettiğimiz tüm işlikleri değerlendirmeye devam etmektedir.

30 Akyürek (baskıda); Akyürek ve diğ. 2003, 13-26. Ayrıca Neapolis'e bağlı Kisle Çukuru'nda bulunan çok özgün ve iyi korunmuş manastır (A.Tiryaki) ile Neapolis bazilikası (G. Kızılkayak) birer doktora çalışmasıyla detaylıca değerlendirilmiştir.

Kaynakça

Akyürek 2006
E. Akyürek, "The Bey Mountains in the Middle Ages: the Bizantine settlements at Trebenna and Neapolis" *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005 Antalya. Sempozyum Kitabı.*

Akyürek ve diğ. 2003
E. Akyürek, G. Tiryaki ve A. Kızılkayak, "Antalya'nın Doyran ve Aşağı Karaman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi 112*, 2003, 13-26.

Anti 1923
C. Anti, "Secondo Itinerario. Esplorazioni archaeologiche nella Licia e nella Pamfilia" *MonAnt XXIX*, 1923, 657-786.

Bulut 2005
S. Bulut, "Likya-Pamfilya-Pisidia Sınır Bölgesinden Sıra dışı İki Zeytinyağı işliği" *Adalya VIII*, 2005, 191-210.

Bulut 2005-2006
S. Bulut, "Bey Dağları Çiftlik Yerleşimleri ve İşlikler" *Silifke Müzesi Konferansları 2005-2006 Kitabı.*

Çevik 1995
N. Çevik, "Antalya Hurma Köyü'nde Bir Çiftlik Yerleşimi" *Lykia II*, 1995, 40-62.

Çevik 2003a
N. Çevik, "Neues zu den Felsostotheken in Trebenna" *Epigraphica Anatolica 35*, 2003, 147-156.

Çevik 2003b
N. Çevik, "The rock-cut tombs of Etenna and the rock-cut tomb tradition in southern Anatolia" *Anatolian Studies 53*, 2003, 97-116.

Çevik 2005
N. Çevik, "New Finding about Dead Cult in Neapolis" *Adalya VIII*, 2005, 121-135.

Çevik 2006
N. Çevik, "The Social Structure as Reflected Through the Necropolii of Trebenna" *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07–10 Kasım 2005 Antalya. Sempozyum Kitabı.*

Çevik ve İplikçioğlu 1998
N. Çevik ve B. İplikçioğlu, "Yuvarlak Kaya Ostothekleri: Trebenna'da Bulunan Yeni Bir Mezar Tipi ve Onun Işığında Benzeri Çukurların Yeniden İrdelenmesi" *Adalya II*, 1998, 127-150.

Çevik ve Varkıvanç 2004
N. Çevik ve B. Varkıvanç, "An evaluation of the Roman rural baths of Lycia in the light of two new examples from Trebenna and Typallia" *Adalya VII*, 2004, 223-249.

Çevik ve Pedarros 2004
N. Çevik ve I. P. Pedarros, "The Fortified Site of Kelbessos I" *Anatolia Antiqua XXII* 2004, 283-291.

Çevik ve Pedarros 2005
N. Çevik ve I.P. Pedarros, "Kelbessos dans le Beydağ. Un Peripolion sur le Territoire de Termessos de Pisidie: Resultats Preliminaires" *Anatolia Antiqua XXIII*, 2005, 439-447.

Çevik ve Pedarros 2006
N. Çevik ve I.P. Pedarros, "Recherches Archeologiques dans le Beydağ. Troisieme Rapport Preliminaire sur le Site de Kelbessos" *Anatolia Antiqua XXIX*, 2006, 261-273.

Çevik ve diğ. 1998
N. Çevik, İ. Kızgut ve Ş. Aktaş, "1997 Yılı Trabenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 1998, 401-423.

Çevik ve diğ. 1999
N. Çevik, İ. Kızgut ve Ş. Aktaş, "Trabenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 1998" *XVII Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 1999, 321-329.

Çevik ve diğ. 2003
N. Çevik, B. Varkıvanç ve İ. Kızgut, "Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2001" *XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2003, 97-112.

Çevik ve diğ. 2004a
N. Çevik, B. Varkıvanç, S. Bulut ve E. Akyürek, "Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2002" *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2004, 265-278.

Çevik ve diğ. 2004b
N. Çevik, B. Varkıvanç, S. Bulut, İ. Kızgut, E. Akyürek ve I.P. Pedarros, "Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2003: Neapolis-Kelbessos ve Çevreleri" *XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2004, 101-114.

Çevik ve diğ. 2004c
N. Çevik, B. Varkıvanç, S. Bulut ve İ. Kızgut, "Trebenna: eine fast vergessene stadt am lykisch-pamphylisch-pisidischen grenzgebiet" *Antike Welt 2004-1*, 41-49.

Çevik ve diğ. 2005a
N. Çevik, B. Varkıvanç, S. Bulut, İ. Kızgut, E. Akyürek, I.P. Pedarros, M. Kunze ve B.Özdilek "Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2004" *XXIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2005.

Çevik ve diğ. 2005b
N. Çevik, B. Varkıvanç, İ. Kızgut, S. Bulut ve E. Akyürek, Trebenna, Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası / Trebenna. Its History, Archaeology and Natural Environment. (Ed. N. Çevik, B. Varkıvanç ve E. Akyürek) AKMED Yayınları, *ADALYA Supplement 1*. 2005.

Çevik ve diğ. 2006
N. Çevik, S. Bulut, İ. Kızgut, E. Akyürek, I.P. Pedarros ve M. Kunze, "Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2005" *XXIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2006.

Çevik ve diğ. 2007
N. Çevik, S. Bulut, İ. Kızgut, E. Akyürek ve M. Kunze, "Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2006" *XXV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2007.

Çevik ve diğ. (baskıda)
N. Çevik, S. Bulut, İ. Kızgut ve E. Akyürek, *Trebenna Çevresinde Bulunan Kalıntılar / Archaeological Ruins in the Vicinity of Trebenna.*

Işık ve diğ. 2001
F. Işık, H. İşkan ve N. Çevik, Miliarium Lyciae: Patara Yol Kılavuz Anıtı / Das Wegweisermonument von Patara" *Lykai IV* (Ed. H. İşkan ve F. Işık) 2001.

İplikçioğlu 1999
B. İplikçioğlu, "Zum Territorium von Termessos in Pisidien" *Steine und Wege, Festschrift für D. Knibbe* (Ed. P. Scherrer, H. Taeuber ve H. Thür) 1999, 309-313.

Jacobek 1993
R. Jacobek, "Das mittelalterliche Kestel bei Gedelma" *II. Likyen Symposions* Wien 1993, 68-70.

Kızgut ve Kunze 2006
İ. Kızgut ve M. Kunze, "Bemerkungen zu -İn Önü- einer unbekannten Stadt im lykisch-pamphylisch-pisidischen Grenzgebiet" *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005 Antalya*.

Nolle 1996
J. Nolle, "Kitanaura. Münzen und Geschichte einer kleinen Stadt in den ostlykischen Bergen" *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 46*, 1996, 7-29.

Özdilek 2006
B. Özdilek, *Neapolis Nekropolü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 2006.

Özdilek (baskıda)
B. Özdilek, "Neapolis Nekropolü Üzerine Bir Ön Rapor" *Anadolu/Anatolia Ekdizi 3*.

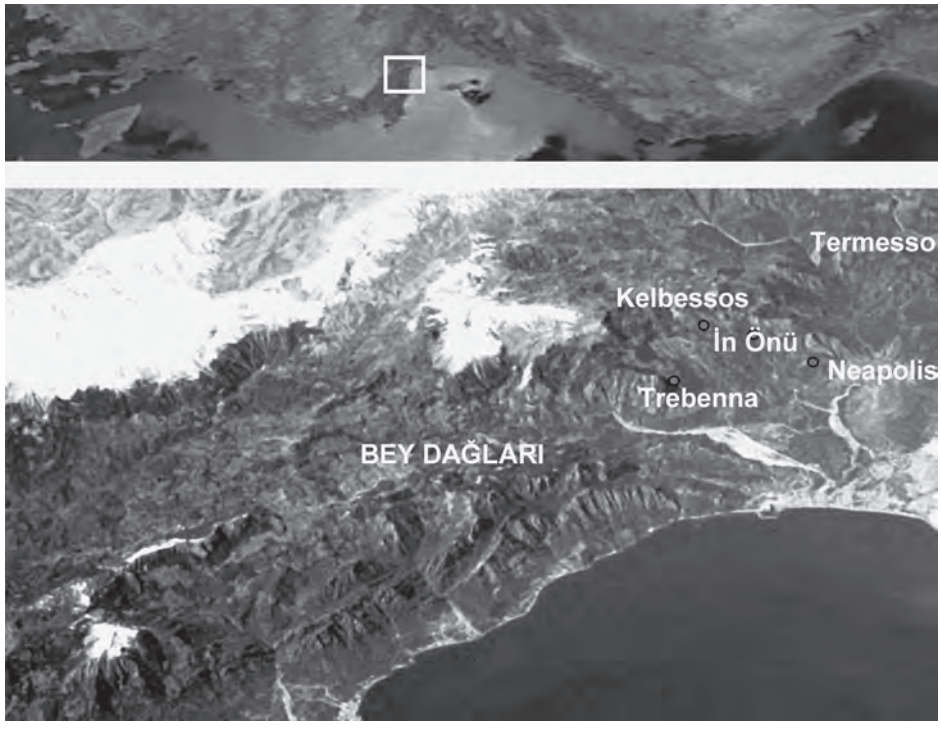
Paribenni ve Romanelli 1914
R. Paribenni ve P. Romanelli, "Studii e ricerche archaeologigiche nell' Anatolia meridionale" *Monumenti Antichi XXIII*, 1914, 6-274.

Ramsay 1885
W.M. Ramsay, "Notes and Inscription from Asie Minor V. Trebenna at Pamphylia" *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 10*, 1885, 343 vd.

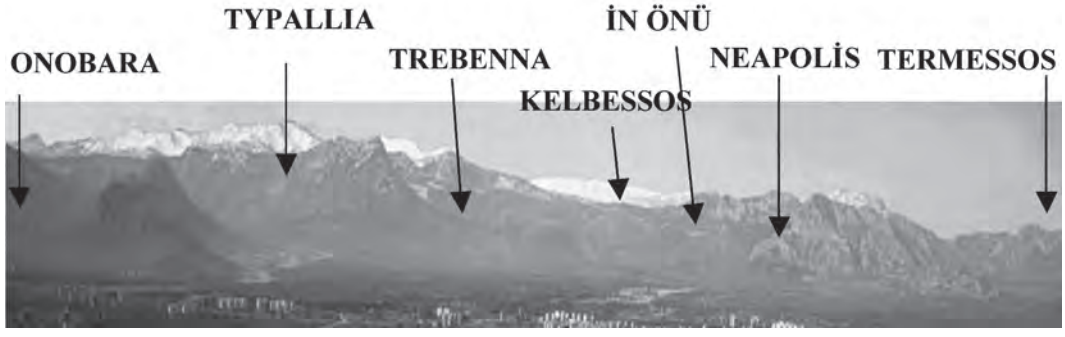
Varkınç 2005
B. Varkıvanç, "Doppeltüren besonderer art. Beis piele aus dem Lykisch-Pamphylisch-Pisidischen Granzgebiet" *Archaeologischer Anzeiger*, 2005, s. 47-62.

Viale 1929
V. Viale, "Relazione sull' attivita della Missione Archeologica di Adalia" *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente VIII-IX*, 1929, 381 vdd.

von Lanckoronski 1892
K.G. von Lanckoronski, *Stadte Pamphyliens und Pisidiens I, Pisidiens*, 1892.

Res. 1 Uydudan araştırma bölgesi

Res. 2 Doğudan. Araştırma bölgesinin kuzey kesimi.

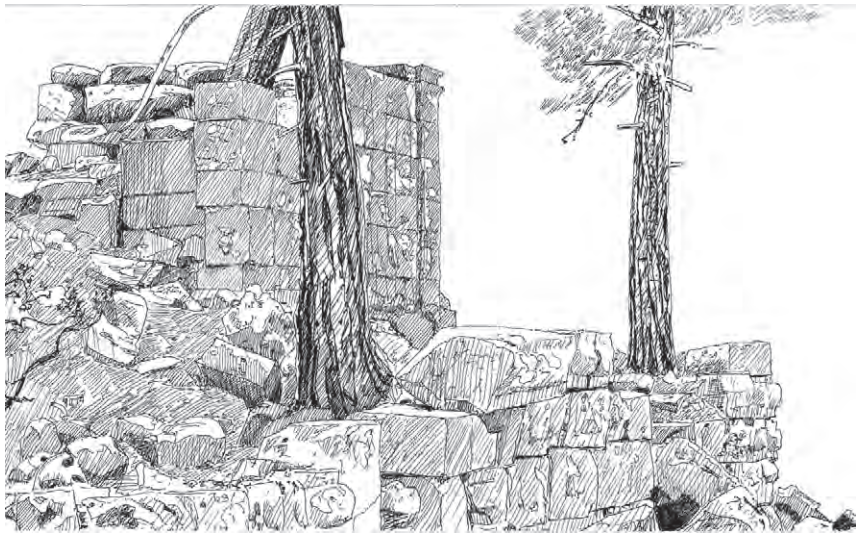
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

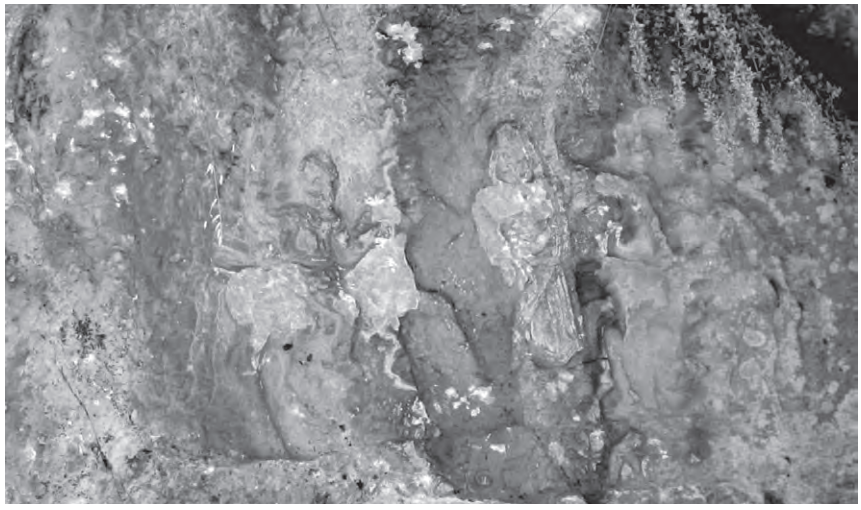
Res. 11

Res. 12

Res. 13

Res. 14

Res. 15

Ayanis Kalesi'ndeki Evsel Mekânlar

Altan ÇİLİNGİROĞLU*

Abstract

Domestic Places in the Fortress of Ayanis

Excavations at the fortress of Ayanis have been going on since 1989. While we have been working on the second volume of Ayanis publication we want to give some information about architectural finds recently discovered. The fortress of Ayanis takes place in a small village, namely Ağartı or Ayanis, on the eastern shore of Lake Van, 38 km north of Tushpa, the capital city of the Urartian Kingdom. Ongoing excavations have yielded important monumental buildings, such as a temple area, storage rooms and a columned hall, together with various small finds including dedicatory weapons, pots, bulla and tablets apart from an inscription, the longest temple inscription ever found in Urartu, on the façade of the temple.

A new excavation was carried out in two trenches (Area XI) in the area west of the temple to find out possible buildings which might connect to the temple area. Nine rooms in rectangular plan, some of them connected each other by doors or openings, were unearthed in 2005 and 2006 seasons demonstrating that a building complex was constructed just out side of the temple perimeter wall in the west. There should be more rooms under the unexcavated section of Area XI. Walls of the building were made of mud bricks on stone foundation. All rooms have beaten clay floors and a number of pots and small pithoi filled with wheat, barley and millet. A terracotta basin in Room No.5 is of interest from the point of containing wheat and barley. Small finds, pots in different forms and the characteristic features of the architecture clearly demonstrate that the building in Area XI served for domestic purposes. Considering that we have mostly excavated and published monumental buildings such as temples and palaces, excavating a domestic section in Ayanis would be interesting to provide us valuable information about domestic organization in an Urartian fortress.

Ayanis Kalesi (Resim 1) kazıları 1989 yılında başlamış ve kesintisiz olarak devam etmektedir. 400x150 m boyutlarındaki kale içinde farklı işlevleri olan çok sayıda anıtsal yapı ortaya çıkartılmış ve bu yapılar ve içlerinden çıkan farklı türdeki eserler birçok yayında bilim dünyasına sunulmuştur. Ayanis kazıları ile ilgili ikinci kitabın hazırlanmakta olduğu bu günlerde, kazıda ortaya çıkan ve Urartu mimarisi için önemli olacak bazı yeni buluşların bir an önce bilim dünyasına sunulmasının gerekli olduğuna inanılmaktadır. Van'ın 38 km kuzeyinde Ağartı adlı (eski adı Ayanis) köyün yakınında yer alan Ayanis Kalesi'nde 2005 ve 2006 yıllarında sadece bir bölümü gün ışığına çıkan ve Urartu sanatında evsel mimari konusunda etraflı bilgi sunacak mekânlar ile ilgili verilerin bilim dünyası ile paylaşılması istenmiştir. Bu veriler önümüzdeki yıllarda yürütülecek yeni kazılarla daha da artacak ve bu konudaki bilgilerimizi arttıracak ve buna bağlı olarak yeni öneriler yapmamızı sağlayacaktır.

Ayanis Kalesi kazılarında XI No.lu alan olarak adlandırılan kazı alanı E 23 ve E 22 gritlerini kapsamaktadır. Bu alanda kazı yapmanın amacı tapınak alanının batı kısmında kalan, henüz kazılmamış alanlardaki yapılaşmayı ortaya çıkarmak ve burada tespit edilecek yapıların tapınak alanı ile olan bağlantısını anlamaya yönelikti. Tapınak Alanı'nın batısında yer alan ve alanı çevreleyen kalın kerpiç duvarın dışında yürütülen arkeolojik kazılar bu alanda tapınak alanı ile doğrudan bir bağlantısı olmayan mekânların varlığını kanıtlamıştır. 2005 ve 2006 kazı sezonunda ortaya çıkartıldığı kadarı ile şimdilik dokuz adet mekân burada yer alan yapının bazı bölümlerini oluşturmaktadır. Kare veya dikdörtgen planlı mekânların bazıları birbirleri ile kapılar veya açıklıklar ile ilişkilendirilmiş

* Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU, Ege Üniversitesi, Bornova/İZMİR.

bazı mekânların kapı veya açıklıkları henüz bulunamamıştır.

Mekânlar içinde dört duvarı ile tam olarak tespit edilen ve tamamı kazılıp ortaya çıkarılan mekânlardan biri 1 No.lu mekândır. 4.60x4.60 m boyutlarındaki kare planlı bu mekân oldukça iyi korunmuş şekilde tespit edilmiş ve kerpiçten yapılmış duvarları yaklaşık 2.0 m yüksekliğe kadar günümüze ulaşmıştır. Mekân doğudan nişli bir kapı ile 3 No.lu mekâna ve kuzeyden de bir başka kapı ile 2 No.lu mekâna açılmaktadır. Mekânın kuzeydoğu köşesinde 0.50x0.80 m boyutlarında bir platform bulunmaktadır. Platform üzerinde kırık ama tüm bir çömlek in situ olarak tespit edilmiştir. Yoğun yangın geçirmiş olan mekânın güney duvarının batısında ve doğusunda birer adet olmak üzere iki adet kırık pithos parçaları tespit edilmiştir. Mekânın tabanı üzerinde yoğun yangına maruz kalmış keramik ve kemik buluntular ortaya çıkartılmıştır. Çanak çömlek ve küçük buluntu açısından fazlaca zengin olmayan alan olasılıkla geçiş mekânı olarak kullanılmıştır.

Bu mekânın kuzeyinde 4 ve 5 No.lu mekânlara geçişleri bulunan 2 No.lu mekân vardır (Resim 2-3). Yoğun bir buluntu topluluğuna sahip olan mekân yoğun bir yangın geçirmiştir. Mekânın içinde olasılıkla üst katın zeminini oluşturan büyük boyutlarda ağaç hatıllar tespit edilmiştir. Odanın kuzey duvarına bitişik olarak yapılan sekinin ve mekânın kuzeydoğu köşesindeki etrafı kerpiç yükselti ile çevrelenmiş alanın içinde çok sayıda küpçükler ele geçmiştir. Mekânın tabanı üzerinde kırık durumda tüm kaplar ve içinde akdarı bulunan örme bir sepet dikkat çeken diğer buluntulardır. Tunç ve demirden yapılmış iki adet kılıç (Resim 7) Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkartılan ilk örneklerdir. Bir kılıcın Adilcevaz kabartması üzerinde betimlenen tanrı Teişeba'nın belindeki kılıç ile olan yakın benzerliği gözden kaçmamaktadır. Kılıcın yanında bulunan kemikten yapılmış ve üzerinde "hayvan üslubu" özellikleri taşıyan bir at betimlemesinin bulunduğu yuvarlak biçimli eser, kılıcın kabzasını sonlandırmış olmalıdır. Kılıçların ve bunlarla birlikte dağınık halde bulunan çekiç, ince dalların kullanımı ile yapılmış mobilya parçaları, mobilyayı süslediğine inanılan mavi renkli küçük taşların olasılıkla yıkılan üst kattan aşağıya düşmüş olması mümkündür. Ele geçen çanak çömlek ve depolama küpleri ve *in situ* olarak ortaya çıkartılan sepet 2 No.lu mekânın evsel karakterini açıkça ortaya koymaktadır. Seki üzerinde sıralanan kaplar veya köşeye yığılmış farklı biçimdeki çanak çömlekler bu alanın küçük ölçekli ve günlük kullanıma dönük bir depo alanı olduğunu göstermektedir (Resim 6). Sekinin üzerinin bir kumaş ile örtüldüğü saptanmıştır.

2 No.lu mekâna batı yönde bitişik olan 4 ve 5 No.lu mekânlara genişlikleri 1.0 m olan açıklıklarla girilir. Mekânları oluşturan kerpiç duvar kalıntıları 2.0 m yüksekliğe kadar korunmuştur. Duvarların üzeri diğer mekânlarda da gözlendiği gibi beyaz badana ile boyanmıştır. Elde edilen veriler boyanın en az dört kez tekrarlandığını kanıtlamaktadır. Duvarlar üzerinde var olan insitu durumundaki yassı taş plakalar açıklıkların üzerini örtmek amacıyla kullanılan ahşap hatılları taşımak için koyulmuş olmalıdır. 4 No.lu mekân içinde üç adet küp duvarlara bitişik olarak ele geçmiştir. Küplerin içlerinde akdarı olduğu gözlenebilmektedir.

3.10x2.56 m boyutlarındaki 5 No.lu mekân kuzey yönde bir merdiven boşluğuna (2.10x1.03 m) sahiptir. Ele geçen çok miktardaki yanmış hatıllar dikkate alınırsa olasılıkla ahşap bir merdiven ile alanın üst katına ulaşılmakta idi. Kareye yakın planlı mekân içinde güney ve batı duvarlarına yapışık olarak üç depolama küpü, bir adet büyük boyutlu lenger ve ağız uzunluğu 1.10 m ve yüksekliği 0.8 m olan tekne biçimli saklama kabı ele geçmiştir. Küplerin dip kısmı taban içine gömülmüş ve yanları taşlar ile desteklenmiştir. Teknenin içinden bol miktarda arpa ve buğday karışık olarak ele geçmiştir. Küvetin kuzeyinde 2.56 m uzunluğunda ve 1.10 m genişliğinde kerpiçten yapılmış dikdörtgen biçimli bir yükselti vardır. Yükseltinin yerden yüksekliği 0.40 m'dir ve boyutları 0.37x0.37 m olan iki sıra kerpiç ile örülmüştür. Alan içinde bulunan öğütme taşı mekânın ortasında ele geçmiştir.

6 No.lu mekân olarak tanımlanan alan 2 No.lu mekânın kuzeyinde yer almaktadır. Şimdilik bir koridor görünümünde olan ve kuzeydoğu köşesi kazılmayan alanla ilgili fazla veri yoktur. Mekânın kazılan boyutu 4.85x1.30 m'dir. Alanın kuzeyinde yer alan duvar 2.50 m'ye kadar korunmuştur. Önümüzdeki yıllarda yapılacak kazılar bu alanla ilgili bilgiler sunacaktır.

Ayanis Kalesi'nde 1989 yılından beri yürütülen kazılar kale içinde tapınak alanı ve çekirdek tapınak, payeli salon ve depo alanları olarak hep anıtsal olarak

yorumlanabilecek yapıların varlığına işaret etmişti[1]. Tapınak Alanı ve tapınak dini mimarinin en güzel örneklerini vermiş, Doğu'da bulunan payeli salon gerek boyutları ve gerekse işlevi açısından kalenin önemli yapılarından biri olduğunu kanıtlamıştır. Batı Depo Odaları olarak adlandırılan mekânlar ise kalenin gereğinde dağıtılan çeşitli yiyecek ve içecek gibi mallarının saklandığı alanlar olarak karşımıza çıkmıştı. Sözü edilen tüm yapılar içinde kalkan, mızrak, miğfer, kılıç gibi genellikle yazıtlara sahip adak eşyaları ve kaliteli Urartu çanak çömleği, ele geçen buluntuların çoğunluğunu meydana getirmekte idi. Bu yapılarda dini merasimlerin ve depolamanın dışında günlük yaşam hakkında bilgi verecek malzemeler çok az sayıda olduğu da dikkat çeken bir durumdu. Yapıların mimari karakterleri ve sahip oldukları işlevler bunların "evsel" nitelikte olmadıklarını açıkça ortaya koymakta idi. Herhangi bir Urartu kalesinde yaşayan veya görev yapan insanların dini nitelikli yapıların yanında evsel yapı veya mekânlara ihtiyaçları olması gereklidir. Bir kale içinde din adamlarının dışında yöneticiler, askerler ve hizmetlilerin yaşamış olduğu gerçeği bu insanlara hizmet edecek evsel mekânların var olmasını zorunlu kılmaktadır. Bir başka deyişle kaleler sadece görkemli tapınak veya salonlardan, anıtsal büyüklükteki depo odalarından ve bu alanlar içinde yer alan saygınlık mallarından ibaret değildir. Kalelerin bazı bölümlerinde evsel nitelikli yapıların ve bu yapılar içinden çıkan evsel buluntuların var olması kaçınılmazdır. Ayanis Kalesi'nde Tapınak Alanı'nın batısında kazılan ve ortaya çıkartılmaya başlanan mekânlar yukarıda sözü edilen evsel mekânlardır. Bu mekânlardan elde edilen veriler Urartu arkeolojisinde pek fazla kazılmayan ve buna bağlı olarak irdelenmeyen günlük yaşam ve bu yaşamın geçtiği mekânlar ile ilgili bilgi sunmaktadır.

Şimdilik dokuz mekânının ortaya çıkartıldığı ve önümüzdeki yıllarda bulunacak olanlar ile daha geniş bir alanı kapsayacak olan yapının sadece giriş katı mimarisi ile ilgili veriler sağlanabilmiştir. Bu yapının ikinci bir katının olduğu, bulunan merdiven boşluğu ve zemin üzerine üst kattan düşmüş olması muhtemel küçük eserlerden anlaşılmaktadır. 2 No.lu mekânda ele geçen kılıçlar, mobilya parçaları ve süsleme elemanlarının evsel malzemenin bulunduğu alanda yer almaması gereklidir. Ortaya çıkartılan mekânların birbiri ile olan organik bağlantıları, mekânlar arasında kapıdan çok açıklıkların bulunması ve mekânların boyutlarının birbirinden farklı ve küçük oluşları dikkat çekicidir. 2, 4 ve 5 No.lu mekânlarda bulunan kapların genellikle depolama kapları oluşları içlerinde bulunan akdarı, arpa ve buğday gibi kalıntılardan anlaşılmaktadır. 2 No.lu mekânın kuzeydoğu köşesine yapılmış olan ve yarıçapı 1.5 m olan dairesel yükseltinin kenarları çamur ile yükseltilerek sınırlandırılmıştır. Bu yükseltinin içinde de küçük küpler ortaya çıkartılmıştır. Aynı durum mekânın kuzey duvarına yapışık olan seki için de aynıdır. Günlük depolamak amacıyla kullanılan bir başka nesne kalın saz ve ince dallardan örülerek zemin üzerine yerleştirilen 0.75 m çapındaki yayvan sepettir (Resim 5). Sepetin içinin akdarı ile dolu olduğu gözlenmiştir. Depolama amaçlı küp, lenger ve tekneler 5 No.lu mekânın buluntu grubunu oluşturur. Mekânda bulunan tüm kapların içinde farklı türde tahıl olduğu kesindir. Mekân içinde ortaya çıkartılan alçak platformun çeşitli hazırlıklar için kullanılmış olması olasıdır. Mekânlar içinde bulunan tüm eşyalar bu alanın bir depolama amaçlı mekânlar topluluğu olduğunu göstermektedir. Bu öneriyi destekleyen bir başka buluntu ise 2 ve 5 No.lu mekânlar içinde ele geçen öğütme taşlarıdır. Mekânların çeşitli malların uzun süre depolanmak için kullanılmadığını daha çok günlük ihtiyaç için burada saklandığını göstermektedir. Kaldı ki uzun süreli depolama için gerekli depo mekânları kalenin batısındaki alanda yeterince vardır (Resim 4).

Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkartılmaya başlanan ve genel mimari karakteri ve mekânlar içindeki eşyaların çeşitleri ve alan içindeki dağılımları konusunda bilgi edindiğimiz evsel alanlar Urartu mimarisinde sadece tapınak yapımında değil daha az anıtsal olan evsel mimaride de bazı standartların uygulandığı konusunda ipuçları sunmaktadır. Bu durum en azından çeşitli yeniliklerin ve değişimlerin uygulamaya koyulduğu II. Rusa dönemi için geçerlidir. Van'ın 11 km güneyinde inşa edilen Yoncatepe Kalesi'nde ortaya çıkartılan birbiri ile bağlantılı mekânlar bütünü, mimari açıdan Ayanis örneği ile yakın benzerlikler göstermektedir. Yocatepe'deki yapıların planlarının henüz yayınlanmamış olmasına karşın Kazılar

[1] Ayanis Kalesi ile ilgili fazla bilgi için bkz: A. Çilingiroğlu – M. Salvini (Ed.), Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai,1989-1998, Rome, 2001.

Toplantısı'nda (Çanakkale 2006) Yoncatepe ile ilgili sunulan bildiriden ve günlük gazetelerin haberlerinden[2] bilgi ve resimler edinmek mümkündür. Yoncatepe mekânları içinde bulunan kaplar ve özellikle "küvet" Ayanis örnekleri ile boyut ve biçim açısından çok yakın benzerliklere sahiptir. Gazete haberlerinde ifade edilenlerin kazıcının fikrinden çok haberi veren gazetecinin önerisi olduğunu düşünerek, Yoncatepe'de bulunan mekânların bir hamam yapısını ve mekân içinde bulunan teknenin de hamamda "cariyeler" tarafından kullanılan bir "küveti" temsil ettiğini benimsemek çok zordur. Hava sıcaklığının çoğu zaman düşük seviyelerde olduğu Van Bölgesi'nde hamam olarak kabul edilen yapının bir mekânının "soğukluk" olarak nitelendirilmesi de ilginçtir. Kaldı ki "soğukluk" olabilmenin ön koşulu mekân veya mekânların ısıtılmasına bağlıdır. Ne Ayanis örneğinde ne de Yoncatepe'de mekânlar içinde ocak veya mangal gibi ısıtmaya yarayan başkaca bir sistem bulunamamıştır. Tüm bunların dışında Ayanis'te bulunan teknenin ve tekneye bitişik olarak kazılan küplerin içinin tahıl ile doldurulmuş olması bu alanlar ile ilgili depolama mekânı olmanın dışındaki tüm önerileri göz ardı etmemizi gerektirir. Ortada var olan gerçek, Urartu Krallığı'nın son görkemli yıllarında inşa edilen kalelerde saptanan benzer mimari ve yönetimsel benzerlikler, kalelerde yer alan depolama alanlarında, payeli anıtsal salonlarda, tapınaklarda gözlendiği gibi kale içinde yer alan evsel alanlarda da izlenebilmektedir. II. Rusa döneminde yaşanan "yeniden doğuş" çalışmaları içinde, kalelerin planlanması ve inşa edilmeleri konusunda krallığa bağlı uzmanlaşmış kuruluşların var olduğu gözlenmektedir. Bu kuruluşlar II. Rusa döneminde, MÖ. 673/2 yılında inşa edilen Ayanis Kalesi'nde ve aynı dönemde yapıldığına inandığımız Yoncatepe Kalesi "küvetli" mekânlarında benzer planları uygulama imkânını bulabilmişlerdir.

2 "Urartuların 2 bin 800 yıllık küveti" Hürriyet, 24 Ağustos 2005; "2800 Yıllık Küvet" Milliyet, 25 Ağustos 2005.

Res. 1

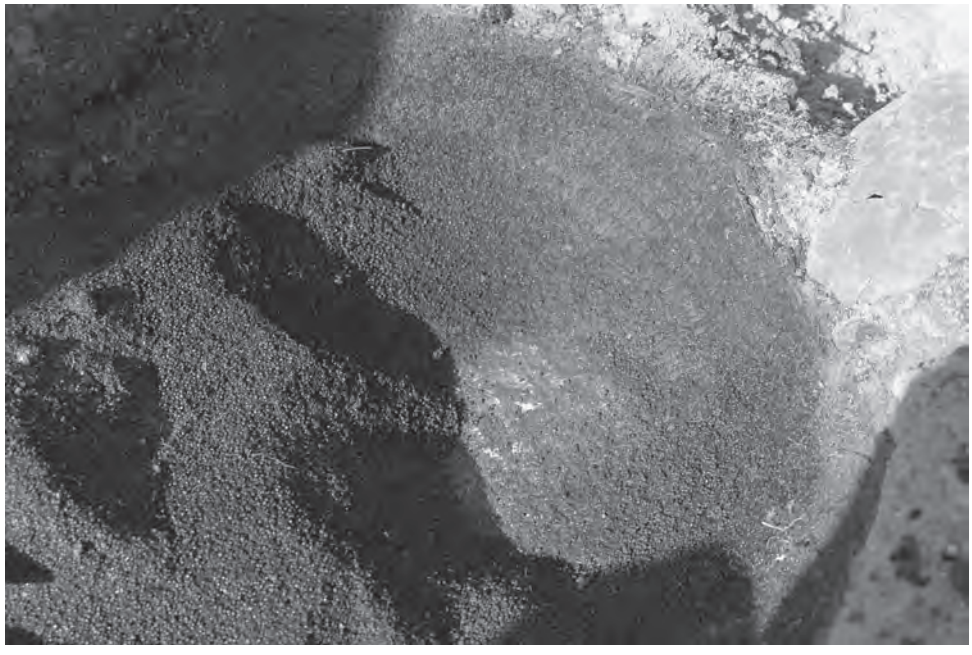
Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Ülkemizde Arkeoloji Mesleğinin Çıkmazları ve Farklı Yaklaşımlar: Pedasa'da Hobi Arkeolojisi Parkı Önerisi

Adnan DİLER*

Abstract

Dilemmas of the Profession of Archaeology in Turkey and Different Approaches: Proposal of an Archaeological Park in Pedasa

Although it comes to mean "the science of the ancient" consisting of a combination of Akhaios (ancient) and logos (science); the science of archaeology enables the illimunation of today's and tomorrow's world thanks to the light it throws on the unknown facts of the past shaded by darkness. In the 18th century, when it was the line of adventure lovers, archaeology started developing as a modern branch of science for the first time with Winckelmann, has developed many subsidiary political, social, philosophical and industrical branches, right at its crawling stage. Today's modern archaeology is a modern science open to all scientific developments.

Historical artifacts traffic, illegal excavations and ravages are on the archeological agenda of today just as they were in the past. The development of Turkish Archeology gained momentum thanks to Ataturk and his right minded world view. It was as a result of his attempts that the first industrial establishments of the newly established Republic were named after the Anatolian and Mesopotamian civilisations such as "Sumerbank" and "Etibank" and that the first scientific excavations were carried out.

Although we have not made a significant progress on attending to the cultural values we have since the first years of the Republic, we have raised a significant number of archeologists thanks to the departments of archaeology founded in the newly established universities. Unfortunately, a few among 1000 graduates annually can do their own jobs. Taking into consideration the archeological wealth of Turkey and the contribution made to the cultural tourism by such wealth, it is obvious that we actually have a larger work potential.

An important responsibility is assigned to the science of archeology and archaeologists in creating tomorrow's individuated sociey and peace-loving world and in carrying the message born by the archeological artifacts into today and tomorrow. On the other hand, the fact that the modern science of archaeology developed in a way that it shall raise the architects that will carry out the "archaeological site management" and the "archaeological park" project taking place in Turkey is very important. Such projects will help archaeologists be more effective in the society. We have initiated the "Hobby Archaeology and Archaeological Park Model" study in Pedasa, which is the center of the Lelegian Civilisation in Bodrum Peninsula for similar purposes.

Arkhaios (eski) ve Logos (bilim) kelimelerinin birleşmesi ile "eskinin bilimi" olarak tanımlanmıştır arkeoloji. Öyle ki doğuşundan bugüne insanın antropolojik olarak tanımlandığı zaman diliminden başlayarak, onun yaşama geleneği, inanç, sanat gibi kültürel anlamda geride bıraktığı somut verileri kendi kullandığı özel tekniklerle araştıran bir bilim dalıdır. Özlüce, arkeoloji insanın yarattığı en yüce değerlerle ilgilenen geçmişin karanlığına tutulmuş bir ışıktır diyebiliriz. Arkeolojinin geçmişe tuttuğu ayna bir yerde yaşamın gerçeklerini daha iyi anlamamıza ve daha insanca bir dünyanın kurulmasında yönlendiricidir.

Arkeoloji bir yandan 18. yüzyılda başta Anadolu, Mısır ve Mezopotamya olmak üzere kendini doğunun

* Prof. Dr. Adnan DİLER, Muğla Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 48000 Kötekli MUĞLA.

büyüleyici mistizmine kaptırarak eski eserlere sahip olma hırsı ile maceraya sürükleyen burjuva sınıfının bir metası olarak ortaya çıkarken diğer taraftan, yine aynı yüzyılda Winckelmann (1717-1768) ile bir bilim dalı olarak gelişmeye başladı. Winckelmann, Vezüv yanardağının külleri altında saklanan Pompei ve Herculaneum kentleri kazılarında bulunan eserleri yayınlama eylemi ile modern arkeoloji biliminin de temelini atmıştı. 19. yüzyıl arkeolojinin emekleme süreci olsa da doğu ve yakın doğunun yüksek kültürlerinin dünyaya tanıtılmasında öncülük etti.

Arkeoloji bilimi daha emekleme sürecinde siyasi, sosyal, felsefi, ekonomik ve endüstriyel pek çok yan dalını da kendisi ile birlikte geliştirmiştir. Bu olguların ortaya çıkışında başta sosyal bilimciler olmak üzere bilim insanlarının geleceğin dünyasının biçimlenip yönlendirilmesinde arkeoloji misyonunu kavramalarının hatırı sayılır bir katkısı olmuştur. Geleceği kurgulayan insanoğlu şüphesiz geçmişin binlerce yıllık deneyimlerini görmemezlikten gelemezdi.

Amatör arkeoloji kulüp ya da dernekleri yanında daha bilimsel amaçlarla tasarlanan okul ve arkeoloji enstitülerinin giderek çoğalması, geleceğe yönelik ulusal politikaların yaratılmasında öncülük etmiştir. Bu politikalar çerçevesinde kimi zaman ne yazık ki arkeolojik çalışma ve malzemeler, ütopik düşünceler, misyonerlik, sömürgecilik, bölücülük gibi politik çıkarlara hizmet aracı olarak da kullanılmıştır. Çok sayıda örneği arasında burada özellikle İngiliz araştırmacıların Güneydoğuda gerçekleştirdiği ayrılıkçı etkinlikleri hatırlamakla yetinelim.

Bilime hizmet eden kazılar gibi kaçak kazı ve eski eser kaçakçılığı da geçmişten bugüne arkeoloji tarihinin gündeminde hep kalmıştır. Bugün de devam eden eski eser talan ve yağmasının yüzyıllarca önceye, Osmanlı Dönemi'ne köklenen uzun ve değişmeyen bir yazgısı var. Bir avuç Osmanlı aydını, zamanın talan ve yağmasına karşı ilk Türk müzesini 1846 yılında, zamanında Harbiye ambarı olarak kullanılan Hagia Ireni Kilisesinde bir askeri müze olarak açmıştı. 1874'te Asar-ı Attika Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesi, yabancılara buldukları eserlere sahip olma ve satın alarak yurt dışına çıkarma hakkını tanıyordu.

Türk müzeciliği ve arkeolojisinin kırılma noktası 1881'de müze müdürlüğüne atanan Osman Hamdi Bey ile başlar. Osman Hamdi Bey bir taraftan Asar-ı Attika Nizamnamesi'ndeki yanlış maddeleri değiştirirken Anadolu ve Anadolu dışındaki topraklarda yaptığı arkeolojik kazılarla önemli bir dönemi de başlatmıştır. Osman Hamdi Bey'in izinden giden Halil Ethem Bey ve Theodor Macridi Bey de ilk bilimsel Türk kazılarını başlatan kişiler olmuşlardı.

Türk arkeolojisinin modern Türkiye ve insanın doğru kültür politikaları ile biçimlenmesi büyük Atatürk ve onun sağduyulu dünya görüşü ile somutlaşmıştır. Anadolu toprakları üzerindeki kültürel varlıkların dönemi ve adı ne olursa olsun bu topraklar üzerinde yaşayanlara ait ve yurt sevgisini arttıran değerler olduğu politikası, O'nun evrensel dünya görüşünün bir sonucuydu. Batıyı aydınlatan Avrupa kültürünün kaynağı olan Anadolu uygarlıkları ve onları oluşturan tüm değerleri kurumsal bazda sahiplenip araştırmalarla geliştirmek için 1931 yılında Türk Tarih Kurumu, 1932 yılında Türk Dil Kurumu ve 1934 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ni kurdu. Artık, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Yakın Doğu kültür ve dillerini araştıran kürsüler, kültür ve arkeoloji araştırmalarının hizmetindeydi. Türk araştırmacılar tarafından yönetilen ilk sistematik kazı ise yine Atatürk'ün emri ile 1935 yılında Alaca Höyük'te başlatılmıştır.

Temelleri yeni atılmış Cumhuriyetin ilk sanayi kuruluşlarına Sümerbank, Etibank gibi isimler verilirken, batının gelişen arkeolojisi ve dil araştırmalarından yararlanmak için geleceğin Türk arkeolojisinin kurucuları olan genç arkeologlar yurt dışına gönderildi. Bu yolla Ekrem Akurgal, Kemal Balkan, Emin Bilgiç, Sedat Alp, Suat ve Samim Sinanoğlu, Baki Öğün, Arif Müfid Mansel gibi modern Türk arkeolojisinin temellerini atan ilk bilim adamları yetiştirildi.

"Bir vatanın sahibi olmanın yolu, o topraklarda yaşanmış tarihi olayları bilmek, doğmuş uygarlıkları tanımak ve sahiplenmekten geçer" diyen Büyük Atatürk, bu söylemi ile Cumhuriyeti sonsuza dek yaşatacak genç kuşaklara kültürel varlıkları sahiplenmenin gerçekte ülkeye sahip olma ile özdeşleş olduğu mesajını vermiştir. Atatürk'ün 1935 yılında Yalova deniz köşkünde Afet İnan ve zamanın TTK başkanı Hasan Cemil Çambel'e verdiği 10 maddelik direktif, kültür varlıklarının belgelenmesi, koruma önlemlerinin alınması, bunların tanıtımı ve halkın bunlara

sahip çıkmasını sağlayacak politikaların geliştirilmesi gibi konuları içeriyordu.

Geçmişten bugüne ne olup bittiğini sorguladığımızda hatırı sayılır bir gelişme gösteremediğimizi itiraf etmek zorundayız. Ne son otuz yılda altına ulusça imza attığımız uluslararası sözleşme ve anlaşmalar ne de koruma yasalarımız geniş kitlelerce benimsenen uygulanabilir bir koruma politikasının oluşturulmasında yeterli olmamıştır. Buna karşın Cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne kurulan Üniversitelerimizde açılan arkeoloji bölümleri ile birlikte arkeolog ve sanat tarihçilerinin sayısında "önemli" bir artış sağlanmıştır.

Ülkemizdeki en eski arkeoloji bölümleri 1934 yılında İstanbul Üniversitesi ve ardından Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde Kurulmuştur. Bu yıl kuruluşunun 50. yıldönümünü kutlayacağımız Atatürk Üniversitesinde faaliyet gösteren Arkeoloji Bölümü ise 1973 yılından bu yana lisans ve lisans üstü eğitim vermektedir. Bugün itibariyle toplam 34 üniversitemizde arkeoloji bölümü bulunmaktadır. Bu kapsamda 22 üniversitede etkin lisans eğitimi, 17 üniversitemizde lisans ve lisansüstü eğitim, 8 üniversitede ise doktora eğitimi verilmektedir. Özlüce, yılda yaklaşık 1000 civarında mezun arkeolog yetiştiğini söyleyebiliyoruz. Bugün ne yazık ki bunların ancak çok az bir kısmı kendi mesleğini yapma olanağına sahipken, büyük çoğunluğu işsizler ordusunun yeni neferleri olarak yerini alıyor. Üniversitelerde görev alma dışında Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİM bünyesinde geçici işçi olarak da olsa bir kadroya atanmak genç arkeologların sahip olabileceği önemli bir fırsat olarak görülüyor.

Hızlı bir yapılanma ve kentleşme süreci yaşayan ülkemizde başta imar ve yatırım projeleri olmak üzere her türlü uygulama öncesinde Koruma Kurullarından SİT kararlarına ilişkin görüş alınarak uygulama yapılabilmektedir. Ancak ülkemizde kültürel varlıkların envanterine yönelik çalışmaların eksikliği nedeniyle bunun sonuçları bakımından tutarlı bir yaklaşım olduğunu söyleyemiyoruz. Ülkemizin sahip olduğu geniş topraklar ve kültürel varlıklarının zenginliği göz önünde bulundurulursa ülkemizde başta kültür envanteri çalışmaları olmak üzere, bir alanda geniş bir iş potansiyeline sahip olduğunu görebiliyoruz. Yerel Yönetimler, Karayolları, DSİ, Orman ve Maden Ocakları ve daha pek çok kurum ve kuruluşta henüz gereği yeteri kadar anlaşılmamış olsa da arkeologlara geniş bir iş olanağı vardır.

Her yıl 1000 civarında mezun verilmesine karşın işsizler ordusu yanında çalışan arkeologların son derece güç koşullarda ancak asgari ücretle çalıştığı bir başka gerçektir. Bunda arkeoloji mesleğinin ne olduğunun toplumda anlaşılamamasının büyük bir etkisi vardır. Arkeoloji alanına giren malzemeyi salt sanat tarihi kapsamında ele alan ve işleyen ilk üç kuşak arkeolog eğiticilerin bunda payı olduğunu inkar edemeyiz. Şimdi hepimiz tarafından görülen resme bakılırsa arkeologların sadece mezarları kazan ve yaptıkları işin neye yaradığı tam olarak anlaşılamayan bir meslek gurubunu temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Arkeolojinin bugün artık başka bir boyutta tanımlanması gerekmektedir. Her gün acımasızca biraz daha fazla tükettiğimiz dünyada modern arkeoloji bilimini sadece geçmişi araştıran *"eskinin bilimi"* olarak görmek ve icra etmek gibi bir lüksümüz kalmamıştır. Arkeolojinin Kazı, araştırma, sınıflama, dönelmeme ve işlev gibi geleneksel temaları yanında, onun bugüne dek irdelenmeyen sosyal boyutu öne çıkarılmalıdır.

Geleceğin kimlikli toplum ve daha iyi korunmuş barışçı dünyasının kurulmasında Kültürel değerlerin taşıdığı mesajın bugüne ve geleceğe taşınması ve bunu tüm insanlık hizmetinde kullanılabilir yaratıcı bir kaynağa dönüştürülmesinde çağdaş arkeoloji ilimi ve arkeologların önemli sorumluluğu vardır. Tüm bunları yaparken gelişmiş teknolojileri en üst düzeyde kullanma becerisi yine arkeologların toplum içindeki niteliğini olduğu kadar iş bulma potansiyelini de arttıracaktır. Para kazanan profesyonel bir meslek yapısında olmamaları, arkeologların meslek odasına sahip olmamalarında önemli bir engel olarak görülmektedir. Taşınmaz anıt eserlerin, arkeolojik kalıntıların, özellikle restorasyona yönelik rölöve ve restitüsyon çalışmalarının arkeologlar tarafından çizilmesinde hiçbir sakınca yoktur, hatta bu çalışmalar mimarlar tarafından değil arkeologlar tarafından yapılmalıdır. Bu tür çalışmaların bilimsel bir dayanağa oturtulması ve ilgili benzer yasal düzenlemelerinin yapılabilmesi için lisans ve lisansüstü ders içeriklerinin belgeleme, dokümantasyon, ölçme bilgisi ve Coğrafi Bilgi Sistemleri gibi ders içerikleriyle yeniden yapılandırılması gerekmektedir.

Çağdaş arkeoloji eğitiminin son yıllarda gerçekleştirilen Alan Yönetimi ve Yönetim Alanlarının geliştirilmesine

ilişkin usul ve esaslar hakkında yönetmelik ve yasalar kapsamında Arkeolojik Alanların yönetim, plan ve Arkeoloji Parkı gibi projelere uzman hazırlayan bir yapıda gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Hatta bu tür arkeolojik park ya da Alan Yönetim Planlarının arkeologlarca yönetilmesi amaçlanmalıdır. Arkeologları "müzeleri soyan" ya da "geçici işçi" statüsünde çalıştıran zihniyetin aşılması ancak bu yollarla gerçekleşebilir.

Son yıllarda uluslararası düzeyde önemli ölçüde büyüme gösteren kültür ve doğa turizminin mülk sahiplerine, bölge ya da ülkeye önemli katkılarda bulunduğunu biliyoruz. Dünya genelinde bu konu ile ilgili olarak yapılan araştırmalar, kültür amaçlı seyahat eden turist tiplerinin, diğer turist gruplarına oranla, daha fazla harcama yaptıklarını, daha uzun konakladıklarını ve yüksek bir eğitim düzeyine sahip olmaları nedeniyle de bu tür varlıklara karşı duyarlı olduklarını ortaya koymuştur. İnsanların sadece deniz-kum-güneş üçlüsü için seyahat etmediklerini kanıtlayan bu veri, ülkelerin sahip oldukları kültürel varlıklarının önemini de ortaya koymaktadır. Geliştirilerek koruma sağlayacak bir yönetim planı ve bunu sağlıklı bir şekilde uygulanmasıyla bölge halkının kültürel değerleri sahiplenmesi konusunda ilgi artacak ve kitle turizminin yol açtığı kültürel bozulma kısmen önlenerek, turizm gelirleri ülke içinde daha dengeli bir şekilde dağılabilecektir. Bunu en önemli sonuçlarından birisi de hiç kuşkusuz sağlıklı ve sürdürülebilir bir turizm anlayışının giderek yerleşmesi olacaktır. Daha da önemlisi, bölge ya da ülke ölçeğindeki kültürel değerlerin zenginliğinin kişisel ya da toplumsal boyuttaki keşfi, bu değerlerin özümsenmesi kadar dışarıya tanıtımını ve pazarlanmasını da kolaylaştıracaktır.

"Kültürel ve Doğal Kaynak Yönetimi" modelinin uygulanmasının doğal, ekonomik ve toplumsal maliyetinin de oldukça düşük olması ayrı ve önemli bir avantajdır. Özetlemek gerekirse, bu modelin mikro ve makro düzeyde temel hedefleri arasında basit bir tanımlama ile;

(I) ülkenin doğal, kültürel ve tarihsel kimliğini öne çıkararak yabancı ziyaretçileri Türkiye hakkında doğru bilgilendirmek; böylece kendi ülkelerinde bu konuda olumlu tanıtımlarda bulunmalarına teşvik etmek,

(II) bölge halkının turizmde günübirlik değil, uzun dönemli düşünmelerini sağlamak,

(III) iç ve dış turizmden elde edilen geliri arttırarak bölge ve ülke ekonomisine daha fazla katkıda bulunmak,

(IV) turizmden elde edilen gelirin ülke ve bölge içerisinde dengeli dağılımını sağlamak,

(V) turizmdeki gelişmenin toplumsal, ekonomik ve doğal yapı üzerinde meydana getirdiği olumsuz bazı sonuçlardan, kültürel çevrenin ve bölge halkının en az düzeyde zarar görmesini sağlamak gelmektedir.

Bodrum Yarımadası'nda Leleg Uygarlığı'nın Merkezi Pedasa'da "Hobi Arkeolojisi ve Arkeoloji Parkı Modeli"

Herhangi bir koruma önleminden yoksun çevrede yer alan, insan tarafından ciddi şekilde tahrip edilen ve bu nedenle yok olma riski altında bulunan arkeolojik sit alanları arasında bölgemizdeki en önemli kalıntıları barındıran, Leleg yerleşmesi Pedasa'nın yaşatılarak gelecek kuşaklara ulaştırılması amacıyla:

Yöreye özgü ve iyi tanınmayan Leleg Uygarlığı ve onlara ait eşsiz kalıntıları barındıran Pedasa yerleşiminin kültürel ve arkeolojik potansiyelinin yüzey incelemeleri ve kazılarla araştırması, tanıtımı ve koruma önlemlerinin alınması. Öncelikli yapı ve kalıntıların restorasyonunun finanse edilmesine yönelik başta arkeolog ve diğer uzman gruplar yönetiminde ziyaretçilerin günlük ve haftalık süreçlerle eğitilerek sergileme ve arkeolojik çalışmalara dolaylı ya da doğrudan katılımlarının sağlamak ve bu yolla elde edilecek gelirle antik kentlerin araştırma, restorasyonları, korunmalarını sağlamak ve yöre halkının bundan gelir elde edebileceği işletme modelini tasarlamak ve uygulamak.

Pedasa ICOMOS ve UNESCO gibi kuruluşlarca da tanımlanmış olan bir uygarlığın binlerce yıllık kalıntılarını barındıran eşsiz bir kültür mirasıdır. Projenin desteklenmesi bu tür uygarlıkların tanınması ve gelecek kuşaklara aktarılmasına da katkı sağlayacaktır.

Proje, alt çalışmalarla bireysel ve kurumsal gönüllü katılımcıları içine almaya davet ederek, süreç içinde benzer projelerin Türkiye'nin başka yerlerinde de

uygulanması için bir model yaratmayı özel bir hedef olarak belirlemiştir.

Model, hobi arkeolojisini ve arkeoloji parkını kalıcı ve sürekli bir organizasyon haline getirmeyi de hedeflemektedir. Bu çerçevede, başlangıç aşamasındaki başarı projenin geleceğini olumlu etkileyecektir.

Bütün bu hedeflere ilaveten, küçük ölçekli de olsa, bir "Pedasa Leleg Arkeolojisi Araştırma Merkezi" oluşumunun temelini atmak ve bu merkezi kurmak; mimarlık, sosyoloji, antropoloji, botanik, jeoloji gibi bilimlere bir araştırma nesnesi olarak "laboratuar" niteliğinde sanatsal ve mekânsal olanaklar yaratmak, Türkiye'deki maddi kültür mirasının korunmasına yönelik ulusal ve uluslararası projeleri cesaretlendirmek, projenin kısa vadeli diğer hedefleri arasında sayılabilir.

Modelin Gerekçesi

Türkiye'deki arkeolojik alanlar, bazı önemli merkezler dışında yeteri kadar bilinmemektedir. Ülkemizdeki farklı arkeolojik alanların da kazanılabilmesi ve bu sürecin hızlanması, geniş parasal kaynaklarla birlikte, arkeolojik ve sanatsal çalışmaların toplumsal, kültürel ve ekonomik kalkınmadaki rolünün de anlaşılmasına bağlıdır. Bu çerçevede Türkiye'deki temel darboğaz, arkeolojik alanların yaşama kazandırılmasında, gereken parasal kaynakların yetersiz olması dışında halkın arkeolojik mirasa ve sanatsal çalışmalara yönelik ilgi düzeyinin düşük olmasıdır.

Bu sorunun aşılması ise ancak arkeolojik çalışmaların yaygınlaşması ile mümkün olabilecektir. Bu bağlamda projelerin profesyonel olarak yürütülebilmesi ve sonuçlandırılabilmesi için maddi kaynağa gereksinim duyulmaktadır. Parasal kaynakların bulunması, özellikle büyük kentlerde var olan birikimin ülke genelinde yayılması, kültürel mirasa daha geniş kesimlerin de ilgi göstermesini sağlayabilecektir.

Proje'den doğrudan yararlanacak kesim Konacık ve çevresinde yaşayan yöre halkı ve SİT alanında mülkü olan halk olacaktır. Proje'nin toplumsal, kültürel ve sanatsal getirilerinden dolaylı yararlar sağlayacak kesimler ise çok daha geniştir. Proje'nin kültürel ve sanatsal olarak hedef kitlesi sadece Türkiye ile sınırlı olmayıp tüm Avrupa'yı kapsamaktadır. Proje'nin hedef gruplarını bölgesel, ulusal ve uluslararası olarak tanımlayabiliriz.

Türkiye ve Avrupa'daki tüm üniversitelerin güzel sanatlar, sanat tarihi, mimarlık, şehircilik disiplinleri başta olmak üzere, projeye araştırma, kazı gibi alanlarda katılarak uygulamalarda yarar sağlayacaklardır.

Proje'nin tanıtımının etkin bir biçimde yapılmasının profesyonel bir iletişim şirketinin katkılarıyla mümkün olacağı düşüncesinden hareketle bu konuda yeterliliği kanıtlanmış bir iletişim şirketinin proje sponsoru olarak danışmanlık sağlaması ve iletişim programını uygulamayı kabul etmesi amaçlanmaktadır. Bu profesyonel destekle yerel ve ulusal basının projeye ilgi göstermesi sağlanabilecektir. İletişim programı dâhilinde, Konacık (Pedasa) açısından başlangıç tarihinden itibaren görsel ve yazılı ulusal ve yerel basında sürekli ve düzenli takibi sağlanacaktır.

Proje sonunda üretilecek olan belgesel filmin CD'leri ve kitap, üretim sayılarına uygun olarak mümkün olduğunca eşit biçimde, Türkiye'deki (ve diğer hedef ülkelerdeki) bütün üniversitelere, müzelere, büyük resim atölyelerine, sanat-sanatçı örgütlerine, projenin tanınması oranında isteyen tüm kurum ve kuruluşlara ücretsiz olarak ulaştırılacaktır. Böylelikle, mümkün olduğu kadar fazla sayıda kişinin proje ve sonuçlarından doğrudan yarar sağlamasına çalışılacaktır. Projede arkeolojik alanın seçilmesinin temel nedeni, kültürel miraslar arasında Türkiye'de en az ilgi gören alanlardan birinin antik yerleşimler olmasıdır. Bunun yanı sıra projenin en temel etkinliği olan etkinliklerin çok uluslu olarak planlamasının da, kültürlerarası ortak bir dilin yaygınlaşmasında katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Bölgede son zamanlarda yapılan toplantılar ve çalışmalar, halkın bu gibi etkinliklere karşı "artmakta olan" bir ilgisi olduğunu göstermektedir. Türkiye'de son dönemlerde düzenlenen uluslararası etkinliklere gösterilen ilgi artan bir potansiyele işaret etmektedir.

Bu proje Türkiye'de gerçekleştirilecek bir süreçle üretilmesi katılımcıların kendi kültürel birikimlerini Türkiye deneyimiyle zenginleştirecek olmaları nedeniyle hedef gruplarla doğrudan bir ilgi içindedir.

Proje'nin, Avrupa coğrafyası içinde kültürel mirasa ilgi düzeyinin düşük olduğu Türkiye'de ve imar rantının en yüksek olduğu Bodrum Yarımadasında yapılacak olmasının programın öncelikleri açısından büyük bir önem taşıdığı düşünülmektedir. Ayrıca, daha projenin başlangıç aşamasında, Bodrum Sanayi ve Ticaret

Odası, Bodrum Mimarlar Odası, Konacık Belediyesi, Muğla Üniversitesi, özel sektör kuruluşlarından kişilerin katıldığı "proje tartışma toplantılarda projeye son derece yüksek bir ilgi oluşmuştur. Katılanlar kurumsal katkıların geliştirilmesi için çaba göstermeyi benimsemenin yanında, bireysel katkıları için bir haberleşme grubu oluşturmuşlardır. Proje'nin daha resmi olarak başlamadan ve kamuoyuna duyurulmadan sağladığı bu yüksek ilgi, programın hedeflerinin Türkiye'de yaygınlaştırılması açısından projenin etkin bir araç olacağını göstermektedir.

Model Alanı

Bodrum Yarımadası'nda Kazı araştırmaların yetersiz olması nedeni ile haklarında yeterince bilgi sahibi olmadığımız gizemli Leleg Uygarlığı'nın en önemli kalıntılarını barındıran Pedasa Kalesi ve territoriumu.

Bodrum Yarımadası Türkiye master planında yüksek kaliteli kültür turizmi için ön görülen öncelikli bir bölgedir. Yarımada her çeşit turist gruplarını ağırlamaya uygun bir bölgedir:

Doğal ve arkeolojik değerleri bir arada içerir.

Dünyanın yedi harikasından biri olan Halikarnassos Mausolleumu buradadır.

Dünyaca ünlü Halikarnassos Sualtı Arkeoloji Müzesi buradadır.

Hava ve deniz yolu ile kolayca ulaşım olanağı vardır.

Proje konusu amaçları yerine getirebilmeye uygundur.

Çünkü:
Otantik ve bir benzerinin hiçbir yerde yaratılamayacağı özgünlüktedir.

Hedef kitlelerin sanal olmayan gerçek yaşama duyulan arayışlarını tatmin edici özelliktedir.

Müşteri talep ve oryantasyonuna uygundur.

Bugüne Dek Yapılan Çalışmalar

- Model arkeolojik alanda 2002-2005 tarihleri arasında Adnan Diler başkanlığındaki bir ekip tarafından Pedasa kenti ve territoriumunda arkeolojik yüzey araştırmaları yapıldı.
- Bundan sonraki çalışmalara veri tabanı oluşturması amacıyla sit alanlarında yaşanan sorunların saptanması için bir anket çalışması yapıldı ve raporu yayınlandı. (The problems of the protection of Cultural and Natural Heritage in Muğla: A Preliminary Research on the Cultural and Natural Resource Manegement).
- Muğla Üniversitesi Sosyoloji Bölümü elamanlarınca Sosyolojik Yapı ön araştırması yapıldı.
- Sivriçam Tepesinde Proto Geometrik Dönemden çok önemli bir Tümülüs mezarda Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesiyle ortaklaşa Kurtarma Kazısı yapıldı. Ve çalışma sonuçları yayınlandı.
- Model sit alanda yaşayan mülk sahipleri ile farklı zamanlarda toplantılar yapıldı. Pedasa harabeleri yakınındaki Konacık yerleşmesindeki şenliklerde ve Bodrumda Lelegler ve Pedasa hakkında toplantılar yapıldı konferanslar verildi.
- Projenin tanıtımı için farklı zamanlarda konferanslar verildi, basın toplantısı, radyo ve TV programlarında proje hakkında tanıtıcı bilgiler verildi.

Bundan Sonra Ne Yapılması Planlanıyor

Doğal Envanter: Bodrum Yarımadasının en iyi korunan doğal alanlarından biri olan bölgede bitki florası ve jetasyonunun envanteri. Red Data Book içinde yer alan risk altındaki endemik türler için data bank oluşturulması, doğal bitki ve yayvan türlerinin yaşama alanlarının belirlenmesi, herboryum oluşturma, etnobotanik ön araştırmalar, ve bitki kataloğu.

Kültür Envanteri: Proje alanında yerleşik her türlü taşınır özellikteki kültür varlığı (sütun, mimari parça, antik endüstriel döşem, çanak çömlek vd.) ile taşınmaz (sur, mezar, tapınak, tarım terası vb. mimari kalıntı) G.P.S. ölçüm sistemleriyle saptanıp bunların haritalar üzerine işlenmesi.

- Topoğrafik 1/1000 1/5000'lik haritaların uydu görüntülerinin elde edilmesi.
- Yüzey araştırmasının sürdürülmesi, araştırma verilerinin ve sonuçlarının değerlendirilmesi ve bu verilerin sonuçlarına göre park modellerinin saptanması bu alanlarda yapılan araştırmaların sürdürülmesi.
- Çevre Düzeni, Gökçeler Kalesinde ve territoriumda yok olma riski altındaki kalıntıları belirlemek bunların restorasyon ve konservasyon projelerinin hazırlamak ve uygulama programı elde etmek.

- Ziyaret grupları için uygun konaklama modelleri araştırması ve uygulaması.
- Ziyaretçilerin arkeolog denetiminde kültür varlıkları, Lelegler, ölçme bilgisi, kazı ve araştırma teknikleri konusunda eğitilmeleri ve onların proje alanında araştırma ve uygulamalara katılabilecekleri uygun modelleri araştırmak ve bunları uygulamak.
- Turizm sektörü çeşitli hizmet dallarının proje uygulamalarından yararlanmalarını sağlamaktır.

Modelden Beklenen Sonuçlar

Yöreye özgü ve iyi tanınmayan Leleg Uygarlığı ve onlara ait eşsiz kalıntıları barındıran Pedasa'da interdisipliner uzman guruplarının katılımı ile proje alanında, araştırma ve kazıların yapılması yanında Pedasa'nın tanıtımı ve koruma önlemlerinin alınması.

Öncelikli yapı ve kalıntıların restorasyonunun finanse edilmesine yönelik başta arkeolog ve diğer uzman guruplar yönetiminde ziyaretçilerin günlük ve haftalık süreçlerle eğitilerek sergileme ve arkeolojik çalışmalara dolaylı ya da doğrudan katılımlarının sağlamak ve bu yolla elde edilecek gelirle Pedasa araştırma ve restorasyonlarını ve korunmalarını ve yöre halkının bundan gelir elde edebileceği işletme modelini gerçekleştirmek. Ziyaretçi gruplarından elde edilen gelirlerle kültürel mirasın onarım ve korunmasına ve arkeolojik araştırmaların devamını sağlayacak fonlar oluşturmak ve bunu sürekli kılacak bir yönetim planı hazırlamak.

Projenin önemli katkısı ise Leleg uygarlığının tanınmasına katkı sağlayacaktır. Bilgiler ışığında Karia Bölgesi'nin dip tarihi ile ilgili olarak Leleg yerleşimlerinin araştırısının büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Homeros'tan başlayarak bilinen Leleg yerleşimlerinin neredeyse en ünlüsü olan Pedasa Kenti konumu nedeniyle erken dönemlerden itibaren kesintisiz bir yerleşim görmüştür. Kentin en üst noktasında yer alan iç kale yerleşim çekirdeğini oluşturmakta ve izleyen dönemler boyunca kentin gelişimi adım adım izlenebilmektedir.

Karia Bölgesi yerleşmelerinin kentleşme döneminin en iyi izlenebildiği merkez olarak öne çıkan Pedasa'nın bir diğer önemli özelliği de geleneksel Leleg mimarisinin tüm öğelerini içinde barındırmasıdır. Bu nedenle Karia Bölgesi'nin hem dip tarihine hem de ilerleyen dönemlerine ve de kentleşme sürecine ilişkin sorunlara en doğru cevapların bulunabileceği merkez olarak öne çıkmaktadır.

Anadolu'nun antik yerleşimler bakımından en yoğun bölgelerinden birini oluşturan Karia Bölgesi, 200 yıldır araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Doğu ile batı kültürlerinin iç içe girdiği bir bölge olarak düşünüldüğünde bu bölge yerleşimlerinin büyük önem içerdiği anlaşılmaktadır. Leleg ve Kar gibi iki toplumu bünyesinde barındırmış ve denizciliğiyle ünlü bu iki kavmin hem birbirleriyle kaynaşmasına hem de Mausollos dönemi ile birlikte Hellenleşmesine sahne olmuş Karia Bölgesi'nin daha kapsamlı çalışmalara gebe olduğu açıktır. Bu bağlamda Pedasa antik kenti ve çevresinde sürdürülecek uzun süreli, kapsamlı araştırmalar büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmalar sonucunda Kar, Leleg ve Hellen toplumu arasındaki en erken bağlantılar, Karia Bölgesi toplumlarının, antik yerleşimler ve bunların bölge ile bağlantıları, Hellenleşme ve kentleşme süreci, toplumsal örgütlenmeler, bölgedeki ekonomik ve dinsel yapılanma gibi konularda sorunlara ışık tutacak somut veriler beklenilmektedir.

Yaşamın ritmi gibi arkeolojik çalışmaların da bir ritmi var. Ancak ne yazık ki bu ritim ülkemiz gerçeklerine bağlı olarak güçlüklerle dolu ve ağır işliyor. Bizlere düşen şüphesiz doğru yolda doğru çalışmaları sürdürmede sürekli çaba içinde olmaktır. Amacımız benimde mezun olduğum ve yaklaşık 15 yıl hizmet ettiğim ülkemizin "Üniversiteler kuran Üniversitesi" özelliğini taşıyan Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde edindiğim bilgi ve deneyimleri yaygınlaştırmak ve özellikle ülkemizin yoğun yapılanma ve kitle turizmi baskısı altındaki bu önemli bölgesinde sürdürülebilir bir koruma modelini geliştirmektir.

Kaynakça

Arkeolojik Mirasın Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi, 16 Ocak 1992, Valetta-Malta, Resmi Gazete 13 Ekim 1999, Sayı 23845.

Çığ 2005
M.I. Çığ, "Atatürk'ün Kültürel Mirasa Bakışı" Tarihi ve Kültürel Çekicilikler Açısından Türk Turizminin Dünya Turizmindeki Yeri IV. Ulusal Sempozyumu, 18-19 Aralık 2003, İzmir, 2005, 41 vdd.

Diler 2004
A. Diler, Muğla'da Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunmasında Yaşanan Sorunlar, Kültürel ve Doğal Kaynak Yönetimi Ön Araştırması, İstanbul, 2004.

Diler ve Kozak 2005
A. Diler ve M. Kozak, "Kültür Turizminin Geliştirilmesine Yönelik Bir Öneri: Kültürel Kaynak Yönetimi Modeli Uygulaması" Tarihi ve Kültürel Çekicilikler Açısından Türk Turizminin Dünya Turizmindeki Yeri IV. Ulusal Sempozyumu, 18-19 Aralık 2003, İzmir, 2005, 211 vdd.

Koç 2004
S. Koç, "Yahudi Urfa Projesi İmzada" Aydınlık, Ağustos, 2004, 4 vdd.

Mazzanti 2003
M. Mazzanti, "Valuing Cultural Heritage in a Multi-Attribute Framework, Microeconomic Perspectives and Policy Implications" Journal of Socio-Economics 32-5, 2003, 549 vdd.

Mclntyre 1993
G. Mclntyre, Sustainable Tourism Development: Guide for Local Planners, World Tourism Organisation, Madrid, 1993.

Nuryanti 1996
W. Nuryanti, "Heritage and Postmodern Tourism" Annals of Tourism Research 23, 1996, 249 vdd.

Oktik ve Öztürk 2007
N. Oktik ve Ş. Öztürk, Sosyolojik Yapı Araştırmaları, Kültürel ve Doğal Kaynak Yönetimi Ön Araştırması II, Muğla, 2007.

Şahin 2004
S. Şahin, "Sahipsiz Kültür Mirasımız Nemrut Dağ" Bilim ve Ütopya, Ağustos, 2004, 28 vdd.

Res. 1 Pedasa'dan Bodrum.

Res. 2 Pedasa Kalesi, Surlar ve Kule.

Res. 3 Pedasa Kalesi, Yönetici Binası.

Res. 4 Pedasa, Athena Tapınağı.

Res. 5 Pedasa, Athena Tapınağı Bothros'u, Athena Başı (?)

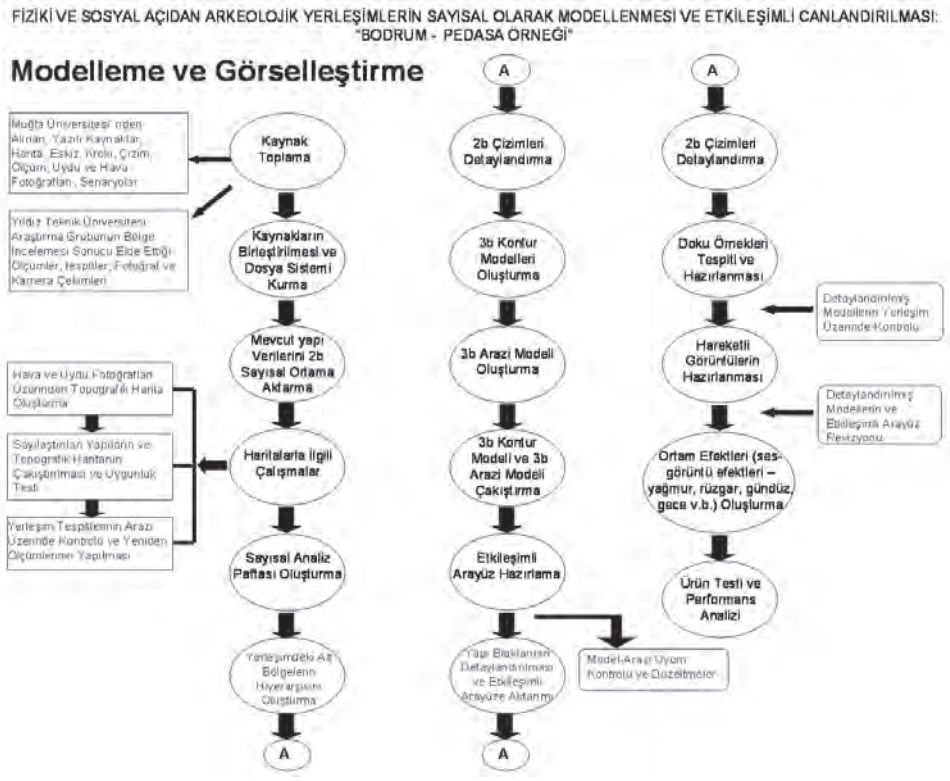
Res. 6 Pedasa, Gebekilise, Tümülüs Mezar.

Res. 7 Pedasa, Üçörenler, Tümülüs Mezar.

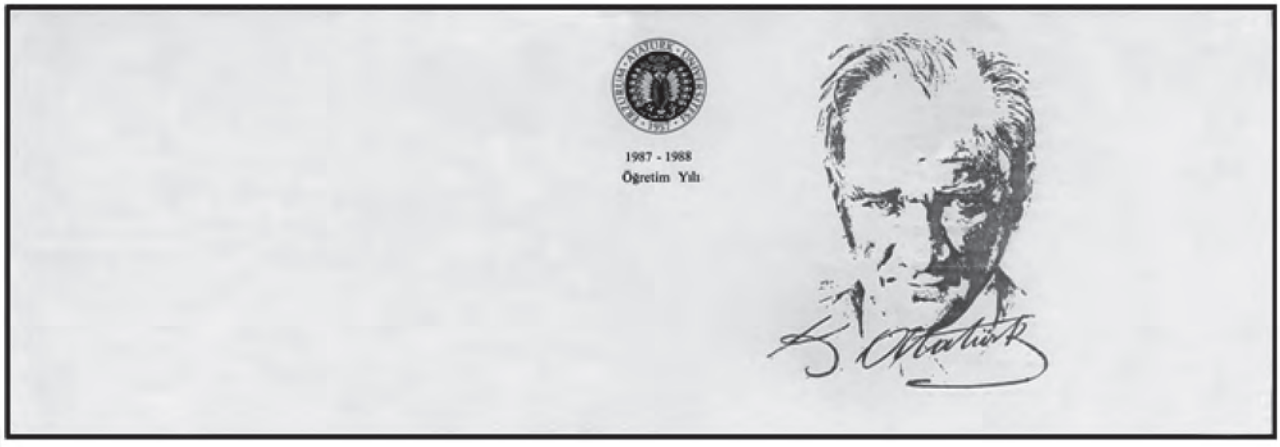
Res. 8 Pedasa Şenliklerinden Halk Oyunları Ekibi.

Res. 9 Pedasa Modelleme Çalışması.

“Ex Oriente Lux”
Güneş Doğudan Doğar

Fahri IŞIK*

PROGRAM :

— Saygı duruşu - İstiklâl Marşı
— Açılış Konuşması
Prof. Dr. Hurşit ERTUĞRUL
Atatürk Üniversitesi Rektörü
— Öğrenciler adına bir konuşma
İlteriş KEMERLİOĞLU
— Açılış Dersi
“Güneş Doğudan Doğar”
Prof. Dr. Fahri IŞIK
Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Tarih : 5 Ekim 1987
Saat : 10.00
Yer : Kültür Sitesi — Üniversite

Atatürk Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Hurşit ERTUĞRUL

Üniversitemizin 1987 - 1988 Eğitim - Öğretim yılına başlaması dolayısiyle düzenlenen ”AÇILIŞ TÖRENİ’ni” onurlandırmanızı arz ve rica eder.

* Prof. Dr. Fahri IŞIK, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 07058 ANTALYA.

Zusammenfassung

“Ex Oriente Lux”

Nach E. Akurgal ist die Verbindung der Phryger mit der vorhergehenden hethitischen Kultur abgerissen. Die phrygische Kultur bzw. Kunst sei von Anfang an ausschließlich unter dem Einfluß der Griechen gestanden. Denn nach Akurgal “scheinen die katastrophalen Ereignisse, die sich um 1200 abgespielt haben, derart schwerwiegend gewesen zu sein, daß heute die Zeitspanne von 1200-750 für die meisten Teile des anatolischen Raumes noch in völliger Dunkelheit liegt... Die Phryger, die ohne Zweifel die Nachfahren der um 1200 nach Kleinasien eingewanderten thrakischen Völker sind, können erst um 750 archäologisch festgestellt werden... Dies besagt, daß die Phryger keinen direkten Kontakt mit den Hethitern Zentralanatoliens gehabt haben”. Nach dieser in der Forschung allgemein anerkannten These gehörten die Phryger geistig-kulturell zur griechischen und nicht zur anatolischen Welt.

Mit meinen Aufsätzen zur Entstehung der phrygischen Plastik bzw. der Kybelebilder (*Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 57, 1986 Beiblatt. Sp. 41-108), zur Entstehung der phrygischen Felsdenkmäler (*Anatolian Studies* 37, 1987, 163-178) und zur Entstehung der phrygischen Verkleidungsplatten (*Anatolian Studies* 41, 1991, 63-86) habe ich versucht, diese These zu widerlegen. Akurgal antwortete, daß “die geringe Qualität der phrygischen Plastik dieser (meiner) Auffassung im Wege steht”. Obwohl meine Argumentation, die eine Orientierung der Phryger nach Osten bzw. Südosten Anatoliens vertritt, inzwischen in der Forschung Anerkennung findet und obwohl “sich die Sachlage auf die Wahrscheinlichkeit zuspitzt, daß die Musg/ka-Leute von 1164, 1114 und aus der 1. Hälfte des 9. Jhs. identisch sind und daß mit dem anatolischen Stammsitzt der Muşki die phrygische Sprache zu verknüpfen ist”, gilt das früheisenzeitliche Zentralanatolien in der Forschung noch immer als weitgehend siedlungsleeres Gebiet.

Seit 1995 werfen die früheisenzeitlichen Befunde aus dem Büyükkaya in Hattuşa auf die ‘Dunkelheit’ im Hattiland neues Licht. “Die Daten für die Schichten des ‘Dunklen Zeitalters’ -der Frühen und Mittleren Eisenzeit- auf Büyükkaya füllen den Zeitraum zwischen der Aufgabe der Stadt Hattuşa um 1200 v. Chr. und dem ‘magischen Datum’ 900 v. Chr., das traditionell als Beginn der ‘phrygischen’ Zeit in Zenralanatolien genannt wird...Und diese bestätigen die archäologische Einschätzung”. Dabei handelt es sich um “so viele Keramikfunde, wodurch wir nun über ihre Mannigfaltigkeiten innerhalb des ‘Dunklen Zeitalters’ Kenntnisse haben. Die Keramikart mit Ornamenten aus der roten Farbe kommt schon in den untersten Schichten ans Tageslicht. Es ist nun möglich, den Ursprung des polychromen phrygischen Vasenstils unter den Funden der ‘Dunklen Jahrhunderte’ nachzuvollziehen”. Daß an einer von den Hethitern zu den Phrygern ununterbrochen verlaufenden Weiterentwicklung in der monochromen Vasenkunst innerhalb des sogenannten ‘Dunklen Zeitalters’ nicht zu zweifeln ist, merkte ich schon -K. Bittel folgend- 1987 an. Nun, nicht nur die neuen Ergebnisse vom Büyükkaya, sondern auch Befunde aus Gordion, Kaman und anderen Orten legen eine Revision dieses veralteten Bildes nahe.

Die in Phrygien erkennbaren politischen und kulturellen Treibkräfte dürften -ähnlich wie im östlich benachbarten Urartu- vom 12. bis zum 8. Jh. v. Chr. also in den “Dunklen Jahrhunderten” im schöpferisch fruchtbaren Boden ihrer neuen Heimat, im Zentralanatolien, verwurzelt gewesen sein. Anders läßt sich die so rasante Entwicklung eines nomadischen Volkes zur Großmacht in Anatolien ohne eine Vergangenheit nicht erklären. Denn die Phryger haben aus ihrer balkanischen Heimat nichts Eigenständiges mitgebracht, was mit der Entstehung, Entwicklung und Blüte ihrer Kultur und Kunst auf anatolischem Boden in Verbindung gebracht werden könnte. Schon der Name ihres sagenhaften Königs Midas bzw. Mita, ist “kein phrygischer, sondern ein kleinasiatischer, der schon bei den Hethitern vorkommt”. Auch der Name ihrer einzigen Gottheit, Kybele, ist bekanntlich von dem anatolischen Name Kubaba abgeleitet.

"... Savaşçılarından yirmibini ve krallarından beşiyle Kummuh'ta çarpıştım ve yenilginin en acımasızını tattırdım onlara. Kasırgayı ansıtan güçlü bir saldırıyla cesetlerini ezdim, geçtim. Dağ koyaklarından ve doruklar üzerinden akıttım kanlarını; bir sel gibi..." Ve Asur kralı I. Tiglatpleser'in bu dramatik anlatımıyla, Hitit ilhanlılığının yıkılmasında etkili, dövüşken bir Trak budunu İÖ. 12. yüzyıl başlarında, yukarı Dicle boylarında Anadolu tarihine doğar. İzleyen yüzyıllarda, bu "Muşki Halkları"nın önderleri "Mita"yla birlikte Asur yıllıklarında, bu kez İÖ. 8. yüzyılın güçlü adı II. Sargon'a karşı ve Hitit topraklarının odağında, Hallys ve Sangarios ırmakları yayı içerisinde etkin bir politik birlik olarak yeniden tarih sahnesine çıkışına dek, tüm kaynaklar suskundur. Artık "Frig" adıyla bilinir bunlar ve tarihleri gibi, Anadolu'nun görkemli kültürleri arasında özgün yerini almış sanatları da yaklaşık beş yüz yıl bilinmezliğin örtüsüyle karanlığa gömülmüştür. Bu bilinmezliğin sonuçta, bir nesil önce, Arkeolojiyi çığır açıcı nitelikteki bir savın inandırıcılığıyla açmaza sokacağını kim bilebilirdi ki? Bu yoruma göre, Hitit ilhanlılığının İÖ. 12. yüzyıl başlarında "Deniz budunlarının geçtikleri yerde ot bile bitirmeyen" acımasız saldırısıyla yıkımının ardından, Eski Anadolu'nun bu ilk büyük ve güçlü uygarlığının çekirdeği, Kızılırmak yayı içerisinde kalan topraklar, tümüyle terkedilmiş, dört yüz yıl boyunca da hiç yerleşilmemişti; bu süreç Anadolu tarihinin "Karanlık Çağı" idi. O güne, 1950'li yıllara dek geçerli olan görüş, "Anadolu yaylası tarihinin Hititler'in çöküşünden sonra, bu çöküşü yazan Frig'lerle kesintiye uğramaksızın sürdürüldüğü" görüşü de geçerliğini yitirecek, Anadolu araştırmacıları arasında artık tek bir yandaş bulamayacaktı. Bu çarpıcı savla ünlenen tanıdık ad Ekrem Akurgal'dır; bununla çığır açan ünlü yapıtı da "Phrygische Kunst": Frig Sanatı.

Sav özde, "yüzyıllar boyu süren karanlık çağ'ın Anadolu'da Hitit kültür ve sanat geleneğini de kopardığı" bilimsel temeline oturtulur. Bu kopuşun doğal sonucu olarak Anadolu'nun yeni Bey'lerinin, Frig'lerin sanatı da kökleri kurumuş bir ekinden sürgün süremezdi, sürememişti de. Ve yine Akurgal'a göre, Anadolu tarihinde ilk kez bir ulus, Frig'ler, yüzlerini batıya çevirmişlerdi; kültürel değerleriyle sanat ürünlerindeki yaratıcı gücü Ege'deki Grek etkisine borçlulardı; Doğu'nun, Anadolu ve Mezopotamya'nın bunda payı ancak ikincil sayılabilirdi, önemsizdi.

Savın, savlayanın soruna ustaca yaklaşımı ve arkeolojideki etkin adından aldığı güç ve az biraz da Indogerman kökenli bu özgün uygarlığın yaratıcılığında "Grekleri" görmenin büyüsüyle konu, o günden günümüze bir kez olsun yeni baştan ve ayrıntılıca irdelenmiş değildir. Antik kaynaklar ve arkeolojik bulgular, Trak budunlarının Anadolu'da yurtlanmak için güçlü Troia'nın çökmesini ve Marmara'nın geçit vermesini özlemle beklediklerini belgeler. Troia çöker l3. yüzyıl sonlarında, yol açılır ve özlenen Anadolu, korkusu Mısır kapılarını saran, tarihin yazdığı akınların en acımasızıyla alınır; ancak, onca yurt edinme tutkusuna ve uğruna ödenen ağır bedele karşın bu çekici topraklar "400 yıl" boş bırakılır? Bu tersliğin akıl almazlığı bir kez olsun düşünülmemiş, bundan da öte "bir ulus nasıl olur da politik gücün ve sanatın doruğunda ansızın ortaya çıkabilir" sorusu bile belli ki sorulmamıştır. Çünkü Frig'lerin Anadolu'da kültür varlıklarıyla var oldukları savlanan dönem, İÖ. 8. yüzyılın ikinci çeyreği, altın çağın destanlaştırılarak yaşandığı Midas'tan ancak bir nesil öncesidir ve Doğu'da Urartular'la özdeş düzeyde böylesine parlak bir ortam geçmişin birikimi ve deneyimi olmaksızın düşünülemez; köksüz bir altın çağı tarih yazmamıştır çünkü. 8. yüzyıl Midas çağı Büyük Frigya'sını yaratan bu kök, salt politik değil sanat yönünden de Hitit'leri izleyen bu sözde "400 yıllık karanlık çağ" içinde devlet ve kültür üretmede bitek Anadolu toprağında niye sürgün sürmesin idi? Çünkü bu göçebe Trak budunu Anayurtları Balkanlar'dan sanatlarının Anadolu'daki oluşumu, biçimlenişi ve gelişiminde etken olabilecek özsel tek bir dokuyu birlikte taşımış da değildi.

Belli ki tarih, bir kez daha "tekerrür etmiş", tıpkı binyıl öncesinin gerçek adları bile bilinmeyen Indogerman Hitit'leri gibi Frig'leri de Anadolu doğurmuştu tarihe; hiç kimse'likten dünya devletliğine, göçerlikten uygarlığa...

Şimdi sorulur; Frig sanatı İÖ. 8. yüzyılda eriştiği doruğu Anadolu'nun batısına mı borçludur doğusuna mı? Günümüzde ağırlıklı, "Frig sanatı batıdan Grek etkisiyle biçimlenmiştir" görüşünü derinliğine irdeleme süreci sanıyorum ki gelmiştir; çünkü bu görüş ilkin, anahatlarıyla çizdiğim tarihin akışına terstir, arkeolojik bulgu ve veriler de bu tersliği belgeler niteliktedir. Österreichische Jahreshefte ve Anatolian Studies dergilerinin bu yılki sayılarında baskıda bulunan

kapsamlı iki makalede ayrıntılıca değindiğim bu bilimsel belgeleri, dersimizin kısıtlı süresi içerisinde özetleyerek sunmak isterim:

Çömlek sanatında "karanlık devir" üzerindeki örtü özellikle son Boğazköy kazılarıyla aralanmış, İÖ. 775'te başlatılan "Erken Frig Biçemi" örneklerinin tarihi, katmanlara dayanarak bir nesil yukarıya, 9. yüzyıl sonlarına çekilmiştir. Bu olgu, Frig çömlekçiliğinin son aşaması olan çok renkli ve resimli türde etkinin ancak savlananın tersi yönünde gerçekleşebilmişliği anlamınadır; çünkü bu durumda, "erken Frig kümesi örgelerinin Doğu Grek'te aranan öncülerine örnektir" diye anılan Geç Geometrik Samos parçası İÖ. 750 yılı, diğer bir deyimle sözde Frig ardıllarından iki nesil sonrası tarihiyle etkiyi veren değil, alan olabilir. Özlücesi bu alanda etkileşim Doğu'dan Batı'ya, Frigya'dan Ionya'ya doğrudur. Bu engelin aşılmasıyla, tek renkli Frig çömleklerinde gözlemlenen Hitit'li öğeleri gerçeğini, "Hitit geleneğinin Demirçağ Anadolu'sunda doğal kalımı" biçiminde saptırmanın da artık mümkünü yoktur. Erken Demirçağ Anadolu'sunun Hitit topraklarında egemen kalıtçıları Frig'lerdir çünkü ve sonuçta çömlek sanatında "karanlık devir" boyu Hitit'lerden Frig'e iz süren belirli bir sürekliliğin, gelenekçiliğin varlığından kuşku duyulamaz. Bu kuşku Arkeoloji'de en etkin biçimde Frig yontuculuğu dalında yoğunlaşmış, Anadolu kökenli Ana Tanrıça'ları Kybele'nin kabartma resimleri özde "Batı'dan kopan etki dalgasının" bir ürünü olarak yorumlanmıştır. Bu sava göre Kybele'ler "Geç Hitit ve Doğulu komşu budunların işlikleriyle olan tipolojik bağımlılıklarına karşın" Grek etkisinden soyutlanamazlar, bu nedenle de geç bir evrenin yapıtlarıdırlar. Bu etkinin somut belgesi de Tanrıça'nın giysisidir; diğer tüm özelliklerini yapıt, Kybele'liğini, simgelerini, duruşunu, başlığın biçimini ve yüz öğelerini yerli Anadolu geleneğine, Doğu mirasına borçludur. Tam tamına böyle denir de, bu deyişle Frig Kybele'lerini yaratan asal özelliklerin yerli Anadolu'dan kaynaklandığının vurgulandığı görmezlikten gelinir sanki. Tüm örgelerde Tanrıça tartışmasız Doğulu kaynaktan, Anadolu'dan beslenecek, etki dalgası salt giysiyle Batı'dan kopacaktır? Olacak şey değildir bu; ikilemlidir, çelişkilidir.

Açmaz, çömlekte olduğu gibi Batı'lı örneğin yanlış seçiminden doğmuştur. Tarihi geçtir o'nun ve Doğu'nun gelenekçi zıbınına ve başa geçirilmiş, arkayı saran uzun çarşafına alışık Frigya'da, Batı'ya özgü üçüncü bir giysinin yokluğu da ne "ayrıntıda bir farklılık", ne de Frig'li yerli ustanın "Ionya'lı aslını yanlış anlamışlığının" bir sonucu. Besbelli ki, İÖ. 6. yüzyıl ortalarının bu Ege ürünleri Orta Anadolu'nun Kybele ustalarınca görülmemiş, bilinmemiştir. Onların bildiği, kökü İÖ. 700 dolaylarının Maraş Geç Hitit kabartmalarına dek varan ikili, yalın giysi, Batı'da geç 7. yüzyılda bulur gerçek koşutlarını; Ege'nin Anadolu yakasında Ion sanatının yoğun Doğu etkisiyle kendi özünü bulma çabasındaki bir dönemde ve kökleşmiş Doğu geleneğinin Anadolulaşmış bir Ulus'la, Frig'lerle Batı'ya, Ege kıyılarına dek sürdürülen son sürgününün verdiği ürünlerde.

Bu gerçek, türünün en erkeni olan Etlik'ten bir Kybele kabartmasında, O'nu -Kurt Bittel'in gözüyle- "Geç Hitit sanatının bir ürünü" sayabilecek denli apaçıktır. Frig Kybele'sinin evi, tapınağı içindeki geleneksel resmi burada, Hitit dini düşüncesinin yapıtlara yansıyan tanınmış kutsal örgesiyle, başı üzerinde güneş kursu taşıyan Aslan-Adam'la çerçevelenmiştir. Ve bu olgu, Frig'lerin Güney-Doğu komşuları Geç-Hitit'lerle salt sanatta değil, dini inanışta da bütünleşmişliğinin bir belgesidir. Hitit Kubaba'sının binyıllar boyu Anadolu insanının yüreğinde biçimlenmiş resmiyle, simgeleriyle, tapınımıyla ve de adıyla bu görkemli kültürün son kalıtçıları Frig'lere "Kybele" olarak uyarlanışının ve Frig dininde artık "Tek Tanrı" oluşla saygının doruğuna erişmişliğinin belgesi.

Bu iki çağdaş ve komşu Anadolu kültürünün, Geç Hitit ve Frig'lerin, resim tiplemesinde ve içerikte böylesine içiçe kaynaşmışlığı ve ayrılamazlığı, Frig Kybele'lerinin gerçek kökeninin nerede aranması gerektiğine de kesin yanıtı vermiştir: Anadolu'nun Mezopotamya'ya açılan Doğu kapısında; Batı kültürünü ve sanatını yaratan binlerce yıllık görkemli mirasın harmanlandığı, her yeni sentezle yeni bir kültüre ad olduğu Kuzey Suriye-Geç Hitit topraklarında.

Bu bitmez tükenmez kaynak, Anadolu'daki son altın çağında Sanat Tarihi'nin en alımlı örgesinin de yaratıcısıdır: kıvrımın. Parlak geçmişiyle Mezopotamya ve Mısır'ın bile düşünemediği, giysiyi katlayarak doğal görüntüsüyle resimleme eylemi ilk kez Malatya ve Kayseri yakınlarında iki Geç-Hitit yontusunda çıkar tarih sahnesine ve etkisi ancak 150 yıl kadar sonra

yansır Ege kıyılarına. Yüzdeki canlı anlatım da yine aynı kaynağın Ege dünyasına bir armağanıdır. İÖ. geç 8. yüzyılda Aramileşmiş Geç Hitit yontularıyla Kuzey Suriye kapısından Anadolu'ya giren "gülümseme", 7. yüzyıl Frig Kybele'leriyle geleneğini sürdürmüş, buradan Batı'ya aktarılarak, özellikle 6. yüzyıl Ion ustalarının hünerli ellerinde mermere can olmuştur sanki.

Bulma, uygulama ve verme, Sanatın tarihi boyunca Anadolu'nun onurlu yazgısıdır. Bu soylu topraklara sahiplenebilen, "ben Anadoluluyum" diyebilen tüm budunlar, Hititler'den Selçuklu'lara dek, benzersiz sanat yapıtlarındaki erişilmezliği yerli kültürle kendi sanat değerlerinin tarihsel sentezine borçludurlar. Orta Anadolu'da Frig ve Ege kıyılarında Ion kültürleri de bu sentezin ürünüdür. Siyasi varlığının sona erişinden az sonra, İÖ. 700 dolaylarında Geç Hitit sanatı da Anadolu'daki misyonunu tamamlamış, tarihi görevini Frig'lere devretmiştir; Ege'nin Anadolu yakasında filizlenen görkemli bir geleceğe, Batı kültürüne kök sürme görevini...

Bir yanlışı aynı konuda diğerlerinin izlemesi kuraldandır. Kybele kabartmalarını Batı etkisine bağlayan Akurgal, doğaldır ki, bu türün kayaya oyulmuş anıtsal öncülerini de "Batı'ya bağımlı Frig kültür varlıkları" arasında sunacaktır bilim evrenine ve bu savı da ilki gibi yandaş bulmakta gecikmeyecektir. Kaya anıtları arkeoloji'de Eski Anadolu'nun yaşama geçirdiği en önemli ve özgün yapıt türleri arasında anılır hep. Hitit'ler döneminde dinsel fakat genellikle politik amaçlı kabartmalarla başlar bu gelenek; tarihin akışı içerisinde boyut kazanarak "Kaya Kent'lerine" dönüşür erken Hıristiyanlığın Kapadokya'sında.

Frig'ler de bu gelenekten payını almış, türün en alımlı ve görkemlilerini dikmişlerdir Anadolu toprağına; ancak İÖ. 6. yüzyıl başlarında değil, en az 100 yıl öncesi bir süreçte, 8. yüzyıl sonlarında; sanatın siyasa gibi doruğunu yaşadığı Midas döneminde. Bu gerçeği Aslantaş gömütündeki aslanların Geç Hitit'liliği kanıtlamaktadır, Midas Kenti kaya tapınağını bezeyen geometrik bezekler belgelemektedir. İlk örneklerini 150 yıl kadar sonra verecek olan Batı, bu nedenle Frig'lere öncülük edemez; zamanlama terstir çünkü ve kayanın Likya'da salt gömüt olarak oyulması, ilişkide eksikliktir. Hitit'lerle bağ, kayayı işleme sanatının bellenmesi yönünden kopmuş, Boğazköy Yazılıkaya açık hava tapınağından o güne yaklaşık 500 yıl geçmiştir. Bu iki budun örnekleri arasında, biçimde ve amaçta gözlemlenen köktenci ayrılıklar da, Hitit'lerin bu türün oluşumunda Frig'lere katkısı seçeneğini gündemden dışlar.

Ve Anadolu'nun kaya işçiliğinde en üretkeni ve beceriklisi bir başka budununun, sorunun irdelenmesinde arkeoloji'nin gündemine bile girmemiş olması gariptir; Anadolu'nun doğusunda İÖ. 8. yüzyılda yaşadığı altın çağıyla görkemli bir tarih yazan, Asur'lara bile baskın bir Dünya devletinin yaratıcısı, Asya kökenli bir dağ halkının: Urartu'ların. Hem de çağdaşları ve Batı komşuları Frig'lerle olan sıkı kültürel ve sanat ilişkilerinin, çengelli iğneye varana dek, çoktandır bilinmesine karşın. Daha 1940'lı yıllarda Kurt Bittel, öze inmese de, iki ulus'un kaya mimarisi arasında göze çarpan tür ve işçiliğe değgin benzeşmelere değinmiş, Midas Kent'indeki Frig kaya basamakları ve kaya tünelleri için Urartu'nun başkent Van ve Toprakkale örneklerini öncü göstermiştir. Şimdi sorulur; neden Frig'ler kaya gömütlerini ve kaya tapınaklarını da bu türlerin yaratıcısı ve ustası Urartu'lardan almamış olsunlar? Burada, Anadolu'nun Gündoğusunda, İÖ. 9. yüzyılda kaya, uygarlık tarihinde ilk kez hem anıtmezar hem de tapınma amacıyla ve sevilerek biçimlendirilmiştir; tıpkı Eskişehir-Kütahya-Afyon üçgeninin 8. yüzyıl Frig imzalı yapıtları gibi.

Urartu'nun kayadan oyulmuş sayısız soylu gömütleri arasında Doğubayazıt'taki örnekte mezar, girişi kuşatan dini içerikli bir kabartmayla ilişki içindedir ve bu yönüyle Frigya'nın aynı yüzyılın sonlarında kazınan Aslantaş'ıyla özdeştir. Bir başka deneme, gömüt ve yanı başında içinde bir kabartma yerleşik kaya girintisi, niş, bir aradalığı, Doğu'da Malazgirt/Alyar'da, Batı'da Afyon'un Köhnüş Vadisinde ortak bir anlayışın ürünü olarak çıkar karşımıza. Yalın gömütler arasındaki bağıntı, onlarcası içinden Tercan Şirinlikale ve Eskişehir Dübecikkale ile örneklenebilir; etki doğudan batıya, gömüt kapısının yalın bir silmeyle çerçevelenmesine dek işlemiştir.

Frig ülkesinde Ana Tanrıça Kybele'nin "evi" olarak saygı gören yayvan kaya oyukları, nişler bile, salt biçimde değil, dinsel işleviyle amaçta da Urartu'da bulur öncülerini. Bir Özalp/Yeşilalıç "Taşkapı"sıyla Döğer/Asarkaya'daki öykünmesini özde birbirlerinden soyutlayabilmek olanaksızdır. Bilinir ki, içinde Tanrıça'nın resmi olmasa da Frigya'lı o tanrısal gücü

kayanın özünde özümsemiş, onda -Gurney'in deyimiyle- "Dağların Tanrıçası" Kybele'yi görmüştür. Dağlar, Anadolu'nun çatısında erken Demirçağ'ın en büyük ilhanlılığını kuran Urartu'ların yurdudur, varlık nedenidir ve o Dağ'lara açılan "kaya kapıları" da tanrısal gücün simgesi kutsal tapınaklar. Tanrıyı kayada algılama biçiminden kaynaklanan bu tinsel içiçelik, Frig'lerin dini tasarımlarını Gündoğusu'nun bu etkin Dağ halkından özümseyerek kendi tek tanrı'lı inançlarına uyarladıkları olgusuyla açıklanabilir. Çünkü gördük ki, bu göçebe Trak budunu sanki anayurtlarında hiç doğmamışçasına tüm kültürel değerlerini Anadolu'ya borçludur; Anadolu insanının uygarlık tarihinde ilk olarak toplayıcılıktan yerleşik düzene geçtiği ve Çatalhöyük'te, bağlandığı bitek toprağın, doğurganlığın simgesi bir Ana Tanrıça'ya inanıp, adına sonraları "Kubaba" dediği "Kybele"sini bile... Bir anıtın biçimini, onun içeriksel işlevi çizer; Urartu ve Frig "kaya kapıları"nın biçimsel birliği de, tanrısal tasarımlarda sarmalanmış birliğin somutlaşarak dışavurumudur.

İçerikte ve biçimde bu birlik Frig toprağına, bir altlığa gömülmüş dikme taş önünde tapınma, Tanrı'ya sunular sunma yöntemine dek kök salmışsa eğer, köktencidir ve dediklerimize başka kanıt aramaya da gerek yoktur. Gerçekten de bu tapınma biçimi Eski Anadolu'da özellikle Urartu'larda yaygındır ve en çarpıcı örneğini Erzincan/Altıntepe açık hava tapınağında vermiştir. Dinlerin insanlık tarihiyle birlikte gelişen ve İslam'da noktalanan evrimi sanki Anadolu'da başlamış ve bu kutsal toprakta bitmiş gibidir. Günümüzde doğa'nın gizemli yalnızlığında yaradanıyla bütünleşerek yaradılmışlığa teşekkür için O'na el bağlayabilen Anadolu insanı, 2800 yıl öncesi bu şükrünü yine açık havada, Tanrı gücünün algılandığı bir kaya nişi, bir dikilitaş önünde sunmaktaydı. Doğada tapınırdı Urartu'lu; tapınağa girmek tabuydu ona çünkü yasaktı. Van/Analıkız doğa tapınağı, içinde bir zamanlar birer dikili kutsal taş bulunan kayadan oyulmuş iki "mihrabı", adak kurbanları için kan kanalları, sunuların bırakıldığı sekiler ve geniş tören alanıyla günümüzde dünün suskun tanığıdır ve o dün, Frig'lere soluğuyla miras olmuş, Midas Kenti'nin ünlü Yazılıkaya'sı, iki kaya nişi önünde uzanan tören alanıyla belli ki Analıkız'dan payını almıştı. Tıpkı, Döğer'den bir Frig basamaklı sunağının, Pertek sunağından biçimde ve işlevde payını aldığı gibi.

Anadolu gibi yaratıcılıkta üretken ve geleneklerine, töresine bağlı bir yurt toprağında komşu ve çağdaş iki uygar toplumun sanat yapıtları, türde, biçimde, amaçta ve bunlardan da öte içerikte böylesine bir benzerlik içindeyse eğer, bunları birbirleriyle ilişkisiz düşünebilmenin mümkünü olamaz; bu denli özdeşleşmiştir Urartu ile Frig'in kaya anıtları ve kurulan bu sıkı bağ ne geniş bir zaman aralığıyla erken Hitit ve ne de geç Likya örnekleriyle olasıdır. Frig'ler, kayayı gömüt ya da niş biçiminde oyma sanatını, özellikle bu alanda hünerli çağdaşları Urartu'dan öğrenmişler, Doğu'daki öncülerinin yalın yapısına kendi mimari özelliklerini, örneğin çatıyı, katarak ve yüzeyini bir dantel gibi işleyerek İÖ. 8. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu'daki toprakları üzerinde, türün Antik Çağ'da bilinen en anıtsal ve alımlı örneklerinin yaratıcısı olmuşlardır. Ege'nin Akdeniz'le kucaklaştığı Güney-Batı kıyılarında, Likya'da gelecek yüklü bir gelenek, varlığını yine bu Trak kökenli dinamik budunun Doğu ile Batı'yı Anadolu boylarında birleştirebilme yetisine borçludur.

Bu düşüncelerimi aktarırken Batı'lı dost bir bilim adamı, "geçen yüzyılın *'Ex Oriente Lux*' deyiminde efsaneleşen "Doğucular" akımına geri dönüşte Doğu'dan ilk adım" demişti de, şöyle yanıtlamıştım kendisini: "*Güneş ne zaman Batı'dan doğmuştu ki*"...

* * * * *

Dün, Üniversitemizin 30. açılış konferansında, arkeolojide kökleşmiş "Yunan" özlü görüşlere *"Anadolu"* özlü karşıt bir yorumla yaklaşmışım; ve bugün 50. kuruluş yıldönümünde bilimin geldiği aşama şudur:

Phryg kabartma resimlerin Yeni Hitit kökeni üzerine yazdığım *"Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik"*[1], Phryg kaya anıtlarının Urartu kökeni üzerine yazdığım *"Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler"*[2] ve Phryg pişmiş toprak kaplama levhaların Yeni Hitit esiniyle kendi yaratması olduğu

1 Işık 1986, 41-108.

2 Işık 1987, 163-178.

üzerine yazdığım *"Zur Entstehung der tönernen Verkleidungsplatten in Anatolien"*[3] başlıklı makalelerimin; ayrıca İÖ. 8. ve 6. yüzyıl içindeki süreçte Batı Uygarlığı'nı temellendiren kültür ve sanatın genelde "Yunanistan"dan değil Anadolu alaşımından sürgün sürdüğü yönünde bunları izleyen başkalarının yayınından[4] günümüze yıllar geçmiş; ve zaman, yukarıda özgün daktilo metniyle basılan ve yeni bulgularla perçinlenen 20 yıl önceki görüşlerimin yadsınamadığını; suskunluğu izleyen bir sürecin ardından onaylanma sürecine girildiğini göstermiştir[5].

Son yıllarda arkeolojiyi sarsan bir sav; başkent Gordion Kalesi'nde "Erken Phryg Tahribat Tabakası" tarihinin radyokarbon yöntemle 100 yıl kadar erkene, İÖ. 9. yüzyıl sonlarına, inmesi[6] ve Midas'a verilen Büyük Tümülüs'teki mezarda kullanılan ahşabın halkalarından elde edilen "İÖ. 740" tarihinin, mezar içindeki adak eserlerin tarihini bilinenden 40 yıl kadar daha erkene çekmesi[7] savı doğruysa eğer; Phryg-Yunan kültür ve sanat ilişkilerinde öne sürdüğüm Phryg önceliğini yadsıyabilmek çok daha zorlaşacaktır. Buna, dipnotlarında sıkça değindiğim, "Yunanistan'da ilk kez Dipylon çömlekleriyle birlikte İÖ. 760 dolaylarında ve birdenbire geometrik bezemelerin yerini alan gölge görüntülü insan ve hayvan betimlerine geçişi de olası bir Phryg etkisine" bağlamak isteyişim de dahildir[8].

Yukarıdaki açılış konuşması metninin içeriğinde okunan ve araştırmalarımın farklı bilimsel sonuçlara yönlenmesinde belirleyici olan çok önemli olguya, sözde Anadolu'nun Geç Tunç Çağ kültürleri ile Erken Demir Çağı halkları arasındaki kültürel ve sanatsal bağların kopmasına ve Orta Anadolu'da -batıda olduğu gibi- herşeyin "Yunan sömürgeciliğiyle" yeniden başlamasına temel oluşturduğu savlanan *"Karanlık Dönem"*in aslında *"olamayacağı"* görüşüme, gelince: İÖ. 1200-800 arası süreçte Hitit Ülkesi'nde "400 yıllık karanlık", son onbeş yıl içinde günyüzüne çıkan yeni arkeolojik bulgularla ışımaya başlamıştır. 1994'ten bu yana Hitit başkentinde sürdürülen Büyükkaya kazıları J. Seeher'in deyimiyle "Hattuşa ve çevresi için Erken Demir Çağı'nda Karanlık Çağ'a ait bir yerleşmenin ilk kanıtlarını oluşturmaktadır. Hititler'in sahneden çekilmesinden kısa süre sonra burada hemen hemen kesintisiz biçimde MÖ. 12. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar süren bir yerleşmenin varolduğunun" kanıtlarıdır bunlar[9]. "Karanlık Dönem" boyunca süreklilik Phryg başkenti Gordion'da da vardır. H. Genz'e göre de bu iki başkentte saptananlara "benzer bulgular veren Kaman-Kalehöyük ve diğer yerleşimler de -Karanlık Çağ- resminin artık revizyondan geçirilmesini gerekli kılmaktadır"[10]. Bunun anlamı; "Phryg" denen çanak çömleğin "Yunan"a götürülen öncülerini sözde "Karanlık Çağ" malzemesi içinde Hattuşa'da saptamış olmaktır; Phrygler'in kültür ve sanatlarını, Akurgal'ın başlattığı ve bilimin inandığı gibi, bu Trak halkının "yüzlerini Batı'ya, Yunanistan'a çevirerek" değil; Hititler'in ardından yerleştikleri yeni yurt toprağı Anadolu'nun geçmişinden sürgün süren köklü bir yerli alaşıma sahiplenerek yarattıklarının belgelenmiş olmasıdır. Bu Alman meslektaşlarımız *"F. Işık on yıl önce öngörmüştü"*[11] demeseler de, önemli olan "karanlığın" aydınlandığıdır.

Çünkü "karanlık" aydınlandığına göre; çömlekte izlenen sanat biçimleriyle birlikte düşünce de İÖ. 2. binyıl Geç Tunç Çağı Anadolusu'ndan İÖ. 1. binyıl Erken Demir Çağı Anadolu halklarına hiç kesintisiz gelenek sürmüş olmalıdır; ya da gelenek, Hitit kültür ve sanatıyla da beslenen çağdaş Yeni Hitit alaşımıyla pekişerek sürmüş olmalıdır. Bu bağlamda aslen "Yunan" sanılan tanrı ve tanrıçaların; Homeros'un "Lykia soylu" dediği Apollon'un, Euripides'in "Bakhalar"ında "ben Lydia'dan geldim" diyen Dionysos'un ve Anadolu

3 Işık 1991, 63-86.

4 Bkz. Yayınlar 2004, XV-XVII.

5 Işık 2003a, 198, dn. 5.

6 Voigt 2006, 31 vd.

7 Voigt 2006, 34.

8 Işık 2003b, 21 vd.

9 Seeher 2000, 22.

10 Genz 2000, 35.

11 Işık 1989, 3; Işık 2003b, (y. dn. 8) 19-33.

Anatanrıçası'ndan "doğan" Hera, Artemis, Aphrodite ve Demeter'in, Leto'nun ve Hekate'nin Anadolu kökenine[12]; adı bile Atina ile özdeşleşmiş Tanrıça Athena'nın Anadolulu İştar Şavuşka'dan[13], Yunanların baştanrısı Zeus'un gök ve dağ tanrılığı ve de simgeleriyle Anadolulu Teşup/Tarhunt'tan[14] uyarlandığı konusuna, burada değinmek isterim. Lykia beylerinin[15] ve Phryg krallarının[16] Anadolu geleneğinde ve tanrılaşmanın tabu olduğu Yunan düşüncesinin aksine, ölünce tanrılaşmış olabilecekleri de, kanıtlamaya çalıştım ki, ancak Erken Demir Çağı Anadolu halklarının düşüncede Anadolulaşmışlığıyla anlaşılabilir:

İÖ. 12. yüzyıldan başlayarak Anadolu'nun Ege kıyılarında *"Aiol ve İon koloni kentleri"* kurarak Batı uygarlığını yarattıkları savlanan halkların "Yunan" değil, kendilerinden öncekiler gibi Anadolulaşmış bu sığınmacı azınlıktan çok, yerli Anadolulular olabilecekleri olgusu da bir dizi kitap ve makaleyle bilim dünyasının görüşüne sunulmuştur[17]. Bunlar arasında: Yontu sanatında "Yunan Klasiği"nin; üç boyutluluğu, hareketi, doğallığı ve duyguların dışa yansımasını Anadolu alaşımıyla öğrenen İonialı ustaların öncülüğünde yaratıldığı vardır[18]; büyük heykel sanatının ilk İÖ. 7. yüzyılda ve İonia'da ortaya çıktığı vardır[19]; İon sanatının sivil ve dinsel mimaride de Anadolu geleneğinden köklendiği, megaron çekirdekli ve çevresi sütunlu "Yunan" tapınaklarının bile İÖ. 8. yüzyılda Ege'nin doğu yakasında Anadolu toprağında biçimlendiği ve izleyen yüzyılda batı yakaya Hellenistan'a aktarıldığı vardır[20]. Tunç Çağ'da Luvi kökenli Anadolu halklarının yaşadığı Batı Anadolu kentlerinde göçle birlikte Hellen çömleklerinin görülmesi, "Yunan kolonizasyonunun bir kanıtı" olarak yorumlanırken; o çok az sayıdaki boyalı çömleklerin tek renkli yerli "Anadolu grisi" yanında azınlıkta kaldığı ve çoğunlukla da yerli üretimler olduğu olgusunun Troia VI buluntularıyla örtüştüğü gerçeği hep göz ardı edilmiştir. Çünkü benzer koşullarda bir Troia VI bir "Hellen koloni kenti" değildir[21]; İon kentlerinin de "Hellen kolonileri" olmaları beklenemez[22]. Özlücesi İÖ. 2. binyılın 2. yarısında Akha-Hellenleri nasıl ki sanat biçimlerini genelde Girit'in Minos, Anadolu'nun Hitit uygarlığına borçludurlar[23]; İÖ. 1. binin ilk yarısında da Dor-Hellenleri'nin, boyalı çömlek dışında, sanat biçimlerini genelde Anadolu'nun İon uygarlığı öncülüğünde geliştirdikleri gerçeği vardır. Her şeyden önce Anadolu'ya Yunan göçünün, bir kültür göçü olmadığı gerçeğidir bu.

Bilimin yukarıda özetlediğim yol göstericiliğinde, "panhellenizm" büyüsüyle 200 yıl boyu sorulmayanlar artık sorulmalıdır: "Bu nasıl bir "Yunanlık"tır ki Batı uygarlığını yaratan biçimler kendi yurt toprağı Hellas'ta değil, sözde "sömürge" toprağı Anadolu'da filizlenir, kök salar ve Ege'nin batı yakasına, sözde "anayurt"a, sürgün sürer, onun kültür ve sanatında, G.M.A. Hanfmann'ın deyişiyle, "öncü"[24] olabilir? Tarihte var mıdır bu "tersliğin" bir başka örneği? Bu "tersliğe", düşüncede ve bilimde Batı'yı yaratanlar, örneğin felsefenin ve doğa bilimlerinin atası Miletos'lu Thales ile tarihin babası Halikarnassos'lu Herodot'un sözde "Yunanlığı" da dahildir. İlkinin babası Heksamyes'tir, diğerinin babası Lykses, amcası Panyassis'tir[25]; ve her üçü de Karialı adlar taşır.

---

12 Işık 1999.

13 Işık 2004a, 507-518.

14 Işık 2000a, 117-134.

15 Işık 2001/2002, 107-124.

16 Işık 2003a, 183-208.

17 Işık 2007.

18 Işık 2001, 147-162; Işık 2003c.

19 Işık 2005, 167-179.

20 Işık 1997, 1-49; Işık 2004b, 21-24.

21 Korfmann 2001, 399.

22 Işık 2007.

23 Işık 2006, 440-449.

24 Hanfmann 1953, 23.

25 Akurgal 1997, 332, 337.

Babası ve amcası yerli Anadolulu olan, "Yunan" olabilir mi? Denizlere ticaretle egemenlik, yazıya ve dile de egemenlik anlamınadır. Zamanımızda İngilizce yazan her ulustan bilim insanı "İngiliz" midir ki; dünün Ege ve Akdeniz insanı, gerçek adı bilinmeyen "Avrupa'nın ilk yazarı" Smyrna'lı Homer'ler, Thales'ler ve Herodot'lar, Sapho'lar yapıtlarını yine ticaretle dünya diline dönüşen Yunanca yazıyor diye ve, kuşkusuz bugünkü gibi ana dilin yanı sıra, o dili de konuşuyorlar diye "Yunan" olabilsin? Dil ve yazı "kültür ve sanatı yaratan asal öğeler" ise, dün neden dünyaya özgün kültür ve sanatıyla da egemen olan Roma İmparatorluğu'nun sınırları içindeki Anadolu kentleri tümüyle bir "başkent Roma" dokusu sergilerken, dil ve yazı Latince değildir? Yunanistan'da yazı başlangıçta tam tamına Fenike harfleriyle yazılırken, neden İÖ. 402 yılında Atina'da bu kez Milet'ten alınan İon alfabesiyle klasik biçimine değiştirme gereği duyulur?[26]. Neden İonia'nın özgür düşünceli bilginleri Pers baskısıyla göçtükleri Atina'da, sözde "İon olmakla öğünen" kültürün ve sanatın altın çağını yaşadığı Klasik "başkentte", sürgünle, tutukluluk ya da ölümle cezalandırılır?[27]. Bunların "nedenleri" sorgulanmadığı gibi; Akurgal'ın deyişiyle, "demokrasinin ilk adımlarının da Aiol ve İon kent devletçiklerinde atıldığı, Lesbos'lu Pittakos'un İÖ. 7. yüzyılın sonunda başlattığı girişimle Ege Bölgesi demokrasinin gelişiminde ve ilk demokratik devletin İÖ. 507 tarihinde Kleisthenes tarafından Atina'da kurulmasında Hellas'a öncülük ettiği"[28] gerçeğinin nedenlerine inilme gereği de duyulmamıştır.

Persler "Yauna" demişti İonlar'a ve Eski Doğu'da yaygın olan benzer deyim "Yunan"la aynılaştırılarak Türkçe'ye de geçmişti. P. Högemann, "İon adının kökeni bilinmediğine, ancak Anadolu dillerinden birinde aranmasının öncelikli olduğuna" değinirken[29]; H. Klinkott, adı Perslerin Dareios zamanında egemen olduğu ülke halkları arasında geçen "Yaunalar" ile Yunanistan arasında hiçbir bağ kurulamayacağını, Hellas'ın Pers egemenliği altına girmediği gerçeğiyle belgeler[30]. Ve "İon" adı Homeros'tan çok önce Girit'in Linear A yazısıyla bir Knossos metninden bilinirken, yenilerde de "İonia" adı Knossos'la aynı çağda III. Amenophis zamanından bir anıtta (İÖ. 1403-1364) Mısır'a boyun eğen halklar arasında okunmuştur; hem de Anadolulu Luviler'le yan yana ve "Büyük İonia" biçiminde okunmuştur[31]. Bu ülkenin, Mısır metinlerinde de -Hitit'lerdeki benzer biçimiyle- "Akhiyava" olarak adlandırılan, zamanın büyük Yunan halkı Akhalar'ın yurdu Yunanistan'da konumlandırılması zordur. Akha Hellenleri'nin Anadolu'da "Girit mirası" olarak kazandıkları sömürge kenti Miletos da tek başına "Büyük İonia" tanımına uymaz. İonia, Erken Demir Çağ'da 12 kenti içine alan; güneyde Karia, kuzeyde Aiolis, doğuda Lydia bölgeleriyle sınırlı, batıda Doğu Ege'nin Samos ve Chios adalarını da kapsadığı geniş bir coğrafyanın adıdır. "Büyük" nitelendirmesine uyan bu Demirçağ *"İonia"*sı, Geç Tunç Çağı'nın Mısır yazımındaki *"Iunia A'a"* ülkesiyle aynı mıdır? "Yunan halk adları" alt başlıklı ilk kazı raporunda olduğu gibi ve beklenildiği gibi, "Yunan"la bağlantısı hem de bir "büyük sansasyon" olarak öne çıkarılacak olsa da, bunu kanıtlamanın kolay olmayacağı görülecektir. Çünkü eskiçağ tarihi Anadolu İonia'sından başka bir İonia'yı henüz öne çıkaramamıştır. Ve eskiçağ bilimi bu İonia'nın İÖ. 12. yüzyılda Ege Göçleri'yle başlayan "Yunanlaşması" savlarının, zamanın -olmayan- yazılı belgelerine değil; göçlerden 700 yıl kadar sonra özellikle Atina'da uydurulan çelişkili mitoslara, yiğitlik söylencelerine dayandırıldığını bilmektedir. Ve de tarihsel kurguyu acıdır ki panhellenist içerikli masalların "tarihleştirilmesi" üzerine kurmaktadır.

Tarihi, *"bana nasıl gerçek geliyorsa öyle yazıyorum. Zira Hellenlerin hikayeleri bana hem fazla ve hem de gülünç geliyor"* der Miletoslu Hekataios İÖ. 6. yüzyılda. Bunu sanki kendisi "Hellen değilmiş" gibi der ve rivayetleri sorgulayan tavrıyla da İon kimliğine ilişkin işimizi çok kolaylaştırır:

26 Wachter 2001, (y. dn. 21) 77-80, res. 83 "Tabelle".

27 Akurgal 1997, 319, 334-336.

28 Akurgal 1997, 318.

29 Högemann 2001, (y. dn. 21) 62.

30 Klinkott 2001, 107-148.

31 Sourouzian ve Stadelmann 2005, 78-83, res. 6.

Çünkü eskiçağ biliminde Ege Göçleri'nin anlatımı hep *"rivayet olunur ki..."* diye başlar. En erkeni, olayların geçtiği zamandan 600 yıl sonrası bir süreçte yazılan ve "çoğunluğu İÖ. 5. ve 4. yüzyıllarda Atinalı yurtseverlerin çabalarıyla gelişen" Hellen kaynaklarında İonia'nın kuruluşuna ilişkin olarak yazısız zamanlardandır bu rivayetler[32]: Dor Hellenleri, Heraklidler öncülüğünde Akha Hellenleri'nin yüreği Peloponnes'i acımasız saldırılarla ele geçirdiklerinde, güçlü Pylos kalesinde de Troia Savaşı önderlerinden kral Nestor'un soyu Neleidlerin egemenliğine savaşla son verilmiştir. Kıyımdan arta kalabilenler Atina'ya sığınır; Hellas'ın başka yörelerinde umudunu yitirenler de oradadır. Nestor'un kardeşlerinden Melanthos, Boiotia'yı da topraklarına katar ve Attika kralı olur; oğlu Kodros Atina'da kralken, bir Dor saldırısı sırasında Ilissos Irmağı kenarında öldürülür. Hellenistan'ı terketmekten öte çare yoktur artık. Ve Atina'dan İon göçü Kodros oğullarıyla böyle başlar. İlkin yol üzerinde Naxos'u alır Neleus; orada bıraktığı oğulları Hegetor ve Hippokles Kiklatlar'dan Karialıları sürer ve adaların egemeni olur; diğerleri Anadolu'nun Ege kıyılarına yol alır. Savaşlarla yerli halkların öldürüldüğü ya da topraklarından sürüldüğü bir süreç başlar orada da. Batı Anadolu kent kent sömürgecilere kaybedilir. Miletos'un kurucusu Neleus ve Ephesos'un kurucusu Androklos, Kodros soyundan oğullardır. Neleus, Karialı yerlilere karşı yürüttüğü savaş sonrasında Samos'un yerli halkını da adadan kovacak ve İonia'nın üç en önemli kenti Hellenleşecektir. Bir başka önemli yerleşim Kolophon ise Pylos'tan doğrudan gelen Akhalı bir önder, Andraemon, tarafından sömürgeleştirilmiştir.

Ve bu "rivayetlerin" yorumunda denir ki: "eğer Troia Savaşı İÖ. 13. yüzyıl ortalarında yapılmış ise ve de Thukydides'e göre Dorlar Peloponnes'i savaştan 80 yıl sonra ele geçirmiş ise", Melanthos'un Boiotia ile genişleyen Attika egemenliği yaklaşık İÖ. 1170 yılı dolaylarına denk düşecektir. Kodros'tan süren soyunun İon göçü ise İÖ. 12. yüzyılın sonlarında başlamış olmalıdır. Yöreye ve halkına bir tanrı oğul verecektir adını: Apollon oğlu İon.

Yüzyılların ardından Klasik Atina'da "tarihmiş" gibi yazılan bu göç söylencelerinin gerçek dışılığı, Apollon'un *"Anadoluluğu"* bir yana[33], Troia çalışmaları bağlamında uzman dilbilimcilerin son araştırmalarıyla da girmiştir bilimin gündemine. F. Starke'den özetlemek isterim[34]: Batı Anadolu'nun İÖ. 13. yüzyıldaki sahipleri, Wiluşa, Seha, Mira ve Haballa vasal devletleriydi. Bunlardan eski Arzawa Ülkesi'nin çekirdeğinde başkent Abasa/Ephesos odaklı Mira, İÖ. 1200 yılına doğru, Hitit'in çöküşü sırasında, onun yerini alacak bir büyük krallık konumunda güçlenmişti. İÖ. 12. yüzyılın ikinci yarısında Troia'da Luwi hieroglifiyle yazılan yazıcı mührü, Anadolu Egesi'nde Hititler sonrası bir devlet sürekliliğini tanıtlamaktaydı; bu olgu aynı zamanda Hellenlerin İÖ. 11. ve 10. yüzyıllarda yerleştikleri Aiolia ve İonia kıyı kesiminde politik ve toplumsal yönden etkin bir Luwi çevresiyle karşılaşmış olduklarının da göstergesiydi. Ve doğallıkla bu, aynı zamanda, savaş yorgunu ve yoksul Hellen sığınmacıların, rivayet edilenin tersine, yaşamlarını sürdürmek için göçmek zorunda kaldıkları Anadolu'da Hitit sonrası organize olmuş, güçlü yerli halklarla karşılaştıklarının ve onlarla savaşmayı göze alabilemeyeceklerinin de göstergesiydi. Açıkça dendikte, "sömürgecilik" bir masaldı ve gelenler ancak "sığınmacı" olabilirlerdi.

J. Latacz, "Homeros'un İÖ. 2. binyıl Ege dünyası konusunda çizdiği resmi, doğrudan geçmişe ilişkin sözlü rivayetlere bağlamak zordur; bunların daha çok kendi kişisel gözlemlerine dayanmış olması beklenir" derken; çözümü, "yaşama ve etkilenme alanının bir zamanların Seha ve Mira devletleri sınır bölgesinde konumlandığı düşünülürse, bundan Homeros'un Luwi çevresiyle doğrudan ilişki içinde olduğu anlamı çıkar", görüşünde arar[35]; yani Avrupa'nın o ilk ve en büyük İon yazarı "Luwice'yi de konuşurdu" demeye getirir. Çünkü ortak kanı, Luwi kültürünün, dili ve yazısıyla Hititler'den sonra İÖ. 8./7. yüzyıl içlerine dek Mira Büyük Krallığı ile sürdüğü yönündedir. Homeros, Miletos ve Mykale yöresini Karia olarak bilir; Herodot da onu desteklercesine Miletos, Myus

32 Roebuck 1959, 24-31; Huxley 1972, 25-29.

33 Işık 1999, 30-32; Işık 2000b, 20-23, 90 vd.

34 Starke 1999, 531.

35 Latacz 2005, 87, 147.

ve Priene'yi Karia'ya bağlarken, konuştukları "ortak dil" ile belli ki Karca'yı kasteder[36]. Hipponaks'ın İÖ. 6. yüzyılda Ephesos'ta Lydia dilinde sözcükler de içeren karmaşık bir dille yazmasını U. von Wilamowitz, yerli dilin orada unutulmamışlığıyla açıklar[37].

Son yıllarda arkeolojik kazılarla günyüzüne çıkan yeni buluntular panhellenizmin Anadolu'yu "Yunanlaştırma" ve Batı'yı yaratan büyük uygarlığa "sahiplenerek", çağdaş dünyanın kültür ve sanatını 200 yıl boyunca ipoteği altında tutma oyununu artık bozmaya başlamıştır. A. Einstein'ın, *"önyargıları parçalamak, atomu parçalamaktan daha zordur"* sözünün tanımsız gücüne karşın bozmaya başlamıştır. Çünkü "dogmalaşmış" da olsa hiçbir "önyargı", bilimsel sorgulamanın gücünden daha güçlü değildir.

Değildir ki: 1871'de Alman H. Schliemann'la başlayan ve ardından W. Dörfeld'e devredilen; kısa bir aradan sonra 1932-38 yılları arası süreçte Amerikalı arkeolog C. Blegen ile süren Troia kazı çalışmalarının sonuçları bilim dünyasına tam 120 yıl *"Troia VI kalesi bir Yunan yerleşimidir"* kanısını yerleştirmiş; ancak Anadolu prehistoryasının uzman adı M. Korfmann ile 1988'de son kez kazı biliminin odağına oturması ardından yeniden değerlendirilen çömlek malzemenin, *"açıklıkla Anadolu kökenli olduğu"* belgeleriyle gözler önüne serilmiştir[38]. E. Akurgal 1997 yılında bile, *"Troia VI sakinleri belki de Hellaslılar ile aynı kökenli idiler"* görüşünde diretse de[39] ve Batılılar başlangıçta bunu kabullenmekte çok zorlansa da[40] *"önyargılar parçalanmış"*; Troia'nın *"Anadoluluğu"* gerçeği artık eski çağ biliminin ortak kanısına dönüşebilmiştir.

"Önyargılar" bilimsel düşünceden daha güçlü değildir ki: Yunan "rivayetlerinin" büyüsüyle daha düne kadar "Troia Savaşı sonrasında ülkelerine dönmeyen ve Mopsos, Kalkhas ve Amphilokhos gibi önbilicilerin önderliğinde Anadolu'da yeni bir yurt arayışıyla güneye inen bazı Yunan oymaklarına İÖ. 12. yüzyılda" kurdurulan, Side dışındaki Pamphylia kentlerinin[41] ve özellikle Perge'nin *"Anadoluluğu"*, Cl. E. Bosch'un 1957 yılında[42] ve benim 1996 yılında[43] yazdıklarımızla kabul görmezken; W. Martini tarafından 1994-97 yılları içinde Perge Akropolü'nde yürütülen kazı çalışmalarının bilimsel sonuçları 2003 yılında yayınlandığında bilindi ki biz haklıyız. Çünkü orada günyüzüne çıkan arkeolojik buluntular Perge yerleşimini Yunan mitoslarına göre varsayılandan yaklaşık 2000 yıl kadar önceye, *"Kalkolithik Çağı'nın İÖ. 4. binyılına"* dek indirmiş; *"en az İÖ. 5. yüzyılın söylenceleriyle Mopsos, Kalkhas ve diğer Yunan kahramanlarına maledilen İÖ. 12. yüzyıl Geç Tunç Çağı kuruluşuna ilişkin de hiçbir arkeolojik bulguya rastlanmamıştı"*[44]. "Önyargılar" burada da batılı bilimcilerin kendi araştırma sonuçlarıyla "parçalanmış"; yerliliğinden kuşku duyulmayan Side'den sonra Perge ile birlikte Pamphylia'nın da *"Anadoluluğu"* eski çağ biliminin gündemine oturabilmişti.

"Önyargılar" bilimsel gerçeklerden daha güçlü değildir ki yine 19. yüzyıldan günümüze kültür ve sanatıyla "Yunanlaştırılan" Lykia da, son üç yılın Ksanthos kazı buluntularıyla bu kez Fransız arkeologların kaleminde *"Anadolulaşmış"*tır. Patara kazılarıyla başlayan süreçte, 1990'lı yıllardan bu yana, yabancı ve yerli dillerde yayınlanan onu aşkın kitap ve makalede Lykia sanatının tüm biçimleri için çıkardığım bilimsel sonuçlar da, onun "yerli Anadolu özünden kök sürdüğü" yönündeydi[45]. H. İşkan'ın da bu doğrultuda gelişen görüşlerinin yazıya dökülmesine karşın ve özellikle hiçbir eleştiri getirilmeden Lykia'nın "Yunanlığı'nda" ısrar, Ksanthos'ta "Nereidler" Anıtı'nın az kuzeydoğusunda son birkaç kazı döneminde ardı ardına günyüzüne çıkmaya başlayan orthostat bloklar üzerindeki

36 Bean 1985a, 11.

37 von Wilamowitz 1935/1962, 159 vd.

38 Korfmann 2001, (y. dn. 21) 395-406.

39 Akurgal 1997, 188.

40 Işık 2003d, 5-15.

41 Bean 1985b, 15-16.

42 Bosch 1957, 15-17.

43 Işık 1996, 23-44.

44 Martini 2003, 179-180.

45 Yayınlar için bkz. Yayınlar 2004, XV-XVII (y. dn. 4).

kabartma resimlerin Geç Hitit biçimi ve İÖ. 7. yüzyıl biçemiyle çözülmüş; kazıcısının deyimiyle, *"Geç Hitit geleneğini yansıtan bu kabartmaların İÖ. 7. yüzyıla verileceği anlaşılan tarihiyle de kentin Demir Çağı Lykiası'ndaki kültürel etkilerinin yeniden ele alınması gereği gündeme gelmiştir"*[46]. Fransız meslektaşlarımızca daha "yeni gündeme gelen" Anadolu gerçeği, H. İşkan'ın bu etkiyi hem de "Lykia mezar kabartmalarında Geç Hitit etkisi" içerikli bir başlıkla bilimin görüşüne sunulan makalesiyle çok zaman önceleri "gündemdeydi" ve iki yıl önce de yayınlanmıştı[47]. Ksanthos'taki Anadolu özlü yeni buluntular bağlamında bunlardan hiç söz edilmemiş olsa da, önemli olan sonuçtur; "önyargıların" Lykia'da da "parçalanmışlığı"dır.

Ve sonuç olarak; 200 yıl gibi geniş bir zaman diliminde Batı'nın *"Hellen hayranlığıyla"* beslenen ve dogmalaşan *"Yunan yaratıcılığına"* odaklı önyargılar, son on yılda ilkin M. Korfmann'ın Troia'sı ile parçalanmış; onu W. Martini'nin Perge Akropolü ile Pamphylia ve J. des Courtils'in Ksanthos'u ile Lykia izlemiştir. Sırada İonia vardır: Batı'yı yaratan uygarlığın anayurdu. Ancak nasıl ki Geç Tunç Çağı'nda Akha Hellenleri kültür ve sanatlarını Girit'in Minos[48] ve Anadolu'nun Hitit uygarlıklarına borçludurlar[49]; izleyen Demir Çağı'nda da, Klasik dönemin başlangıcına dek, bu kez Anadolu'da İonlar'ın yaratıcı ve öncü, Hellas'ta Dor Hellenleri'nin takipçi ve öykünücü olmaları beklenir[50]. Çünkü her iki Yunan halkının kendilerinin yaratmadığı öze "sahiplenişleri" gerçeği, eskiçağ bilimi yazınının içeriğinde vardır. Bu nedenle *"Atina merkezci"* önyargıların İonia'da da parçalanması şaşırtmaz. *"...Çünkü İyonya'da Batı Anadolu sanatı, Doğu Anadolu sanatından doğar; Anadolu'da doğan, aynı zamanda bugünün Batı Uygarlığı'nın kendisidir de"*[51]. Ve çünkü *"güneş hiçbir zaman batıdan doğmamıştır..."*.

---

46 des Courtils 2006, 33-35.

47 İşkan 2004a, 151-175; İşkan 2004b, 379-417.

48 Marinatos 1986, 49: "Miken sanatı, kendi yapı tasarımlarından temellenen mimari dışında çok büyük oranda Minos sanatı olarak tanımlanabilir".

49 Işık 2006, 441 vd.: "Mikenler savunmaya yönelik mimari biçimleri Girit'te bulamayınca, belli ki onları çağdaşı ve komşusu bir başka büyük uygarlıkta aramıştır: Hitit Anadolusu'nda".

50 Örneğin bkz. Hanfmann 1953, 23 (y. dn. 24): "İonia Hellenler'in sanatta öncüsüdür. Yeni Klasik sanatın yaratıcı öncüleri arasında İon yontucuları düşünmek nedensiz değildir".

51 Işık 2003c, 84; ayrıca 66-68: "Griechisch oder ionisch?".

Kaynakça

Akurgal 1997
E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, 1997.

Bean 1985a
G.E. Bean, *Kleinasien 3. Jenseits des Mäander, Karien mit dem Vilayet Muğla*, 1985.

Bean 1985b
G.E. Bean, *Kleinasien 2. Die Türkische Südküste von Antalya bis Alanya*, 1985.

Bosch 1957
Cl.E. Bosch, *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler - Studien zur Geschichte Pamphyliens*, 1957.

des Courtils
J. des Courtils, "Excavations and Research at Xanthos in 2005" *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 2006.4, 2006, 33-35.

Genz 2000
H. Genz, "Die Eisenzeit in Zentralanatolien im Lichte der keramischen Funde vom Büyükkaya in Boğazköy/Hattuşa" Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 3, 2000, 35-54.

Hanfmann 1953
G.M.A. Hanfmann, "Ionia, Leader or Follower?" *Harvard Studies in Classical Philology* 61, 1953, 1-37.

Högemann 2001
P. Högemann, "Troia'nın Yıkılışı: Ya Sonrası? Eski Hanedanlıklar, Teni İmparatorluklar ve "İon Kolonizasyonu"" *Troia. Traum und Wirklichkeit* (Ed. M. Korfmann ve diğ.) Ausstellungskat. Deutschland, 2001, 58-63.

Huxley 1972
G.L. Huxley, *The Early Ionians*, 1972.

Işık 1986
F. Işık, "Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik" *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* LVII, 1986, Beiblatt, 41-108.

Işık 1987
F. Işık, "Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler" *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, 163-178.

Işık 1989
F. Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni" *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, 1989, 1-39.

Işık 1991
F. Işık, "Zur Entstehung der tönernen Verkleidungsplatten in Anatolien" *Anatolian Studies* XLI, 1991, 63-86.

Işık 1996
F. Işık, "Pamfilya ve Anadolu Gerçeği" *Adalya* I, 1996, 23-44.

Işık 1997
F. Işık, "Megaron" *Adalya* II, 1997, 1-49.

Işık 1999
F. Işık, *Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Ege'de Buluşması*, 1999.

Işık 2000a
F. Işık, "Der karische Bergherrscher und sein heiliger Stein in Kbide" *Festschrift für Baki Öğün, Asia Minor Studien* 39, 2000, 117-134.

Işık 2000b
F. Işık, *Patara. The History and Ruins of the Capital City of Lycian League*, 2000.

Işık 2001
F. Işık, "Zur Rolle der ionischen Plastik bei der Entstehung der attischen Klassik" *Tagungsbeiträge des 16. Fachsymposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung in Freiburg 1999*, 2001, 147-162.

Işık 2001/2002
F. Işık, "Zur Vergöttlichung der lykischen Dynasten" *Lykia* VI, 2001/2002, 107-124.

Işık 2003a
F. Işık, "Die Vergöttlichung der phrygischen Dynasten im Lichte ihrer Gräber" *Istanbuler Mitteilungen* 53, 2003, 183-208.

Işık 2003b
F. Işık, "Karanlık Dönem'in Aydınlığı ve Frig Sanatının Anadoluluğu Üzerine" *Anadolu/Anatolia* 24, 2003, 19-33.

Işık 2003c
F. Işık, *Die Statuetten vom Tumulus D bei Elmalı. Ionisierung der neuhethitisch-phrygischen Bildformen in Anatolien, Lykia* V, 2000 (2003)

Işık 2003d
F. Işık, "F. Kolb, 'Homer Nasıl Ömer Olur' yazısı" ve "Prof. Frank Kolb'ün 'Homer Nasıl Ömer Olur' Yazısına Yanıtlar" *İdol. Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi* 16, 2003, 5-15.

Işık 2004a
F. Işık, "Zur anatolischen Athena", *Istanbuler Mitteilungen* 54, 2004, 507-518.

Işık 2004b
F. Işık, "Zu den Anfängen ionischer Architektur" *Asia Minor Studien* 54, 2004, 21-24.

Işık 2005
F. Işık, "Die Anfänge der Großplastik Ioniens" *Ramazan Özgan'a Armağan* (Ed. M. Şahin ve İ.H. Mert) 2005, 167-179.

Işık 2006
F. Işık, "Mimari'de Hitit-Akha İlişkileri" *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması* (Ed. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen ve diğ.) 2006, 440-449.

Işık 2007
F. Işık, "Protogeometrik Yontucuklar Işığında Ege Göçlerinin Niceliği ve İonia Kültür Kimliği Üzerine" *Patronvs. Coşkun Özgünel'e 65 Yaş Armağanı* (Ed. E. Öztepe ve M. Kadıoğlu) 2007.

İşkan 2004a
H. İşkan, "Der Einfluss des späthethitischen Kulturraumes auf die Grabreliefs in Lykien" *Akten des zweiten Forschungstagung des Graduiertenkollegs 'Anatolien und seine Nachbarn'*, Tübingen 2003, 2004, 151-175.

İşkan 2004b
H. İşkan, "Zum Totenkult in Lykien II: Schlachtopfer an lykischen Gräbern" *Anadolu'da Doğdu. 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan-Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* (Ed. T. Korkut) 2004, 379-417.

Klinkott 2001
H. Klinkott, "Yauna-Die Griechen aus persischer Sicht" *Anatolien im Lichte kultureller Wechselwirkungen* (Ed. H. Klinkott) 2001, 107-148.

Korfmann 2001
M. Korfmann, "Yüksek Troia Kültürü (Troia VI ve VIIa). Bir Anadolu Kültürü" *Troia. Traum und Wirklichkeit* (Ed. M. Korfmann ve diğ.) Ausstellungskat. Deutschland, 2001, 395-406.

Latacz 2005
J. Latacz, *Troia und Homer*, 2005.

Marinatos 1986
Sp. Marinatos, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas*, 1986.

Martini 2003
W. Martini, *Die Akropolis von Perge* I (Ed. H. Abbasoğlu ve W. Martini) 2003.

Roebuck 1959
C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, 1959.

Seeher 2000
J. Seeher, "Hattuşa/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu bir Bakış" *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 3, 2000, 15-34.

Sourouzian ve Stadelmann 2005
H. Sourouzian ve R. Stadelmann, "Die ältesten Erwähnungen von Ioniern und Danaern" *Antike Welt* 36.6, 2005, 78-83.

Starke 1999
F. Starke "Kleinasien" *Der Neue Pauly* 6, 1999.

Voigt 2006
M.M. Voigt, "Yassıhöyük-Başkent Gordion" *Arkeoatlas* 5, 2006, 31 vd.

von Wilamowitz 1935/1962
U. von Wilamowitz, *Kleine Schriften* V.1, 1935/1962.

Wachter 2001
R. Wachter, "Troia'nın Hikayesi Yazıya Geçiyor. Homeros'un İliada'sı Kitap Haline Geliyor" *Troia. Traum und Wirklichkeit* (Ed. M. Korfmann ve diğ.) Ausstellungskat. Deutschland, 2001, 77-80.

Yayınlar 2004
"Fahri Işık'ın Yayınları-Publikationen von Fahri Işık" *Anadolu'da Doğdu. 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan-Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* (Ed. T. Korkut) 2004, XV-XVII.

Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları

Mehmet KARAOSMANOĞLU*

Abstract

The Second Period Excavations in Altıntepe Castle

The most detailed documents about Urartian Architecture deals with temple and Apadana have been discovered by courtesy of the excavations by T. Özgüç in Altıntepe Castle near by Erzincan. The new excavation period under the direction of Prof. Dr. M. Karaosmanoğlu in Altıntepe Castle have been continued since 2003. In this article recently architectural evidence about Temple and Apadana buildings have been evaluated.

Erzincan ovasının kuzeydoğu kenarında yer alan volkan konilerinden en ilgi çekici olanı Altıntepe'dir. Ova seviyesinden 60 m. yükseklikteki bu tepe ilk kez 1938[1] daha sonra da 1956 yıllarında yasal olmayan yollardan iki mezarın soyulmasıyla adını duyurmuş, ardından 1959 yılında Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden merhum Sayın Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından kazılara başlanmıştır. 1967 yılına kadar sürdürülen kazılarda Urartu Dönemi'ne ait önemli mimari kalıntılar ve küçük eserler ortaya çıkarılmıştır. Kazılardan ele geçen malzeme yayınlanan birçok makalede ve iki cilt kitapta değerlendirilmiştir[2]. Ortaya çıkarılan Urartu dönemi yapıları Anadolu arkeolojisine önemli katkılar sağlamış ve temsil ettiği kültürün tek örnekleri olarak değerlendirilmiştir. Yaklaşık 200 m. genişliğindeki tepenin üst kısmında Bizans surları tarafından tahrip edilmiş, Urartu Dönemi'ne ait iç kale kapısı ve surları, tapınak-saray, apadana, iç surların hemen dışında depo binası ile tepenin güney yamacında açılan terasa yerleştirilen açık hava tapınağı ve yeraltına yapılan 3 taş örme mezar ortaya çıkarılmıştır.

Altıntepe'de kazıların ardından Kültür Bakanlığı'na devredilen kale gerektiği gibi korunamamış ve "Altıntepe" adından gelen cazibeyle ve çevrede oluşturulan masallarla definecilerin iştahını kabartmış, bilimsel kazılarda büyük bir kısmı korunmuş olarak ortaya çıkarılan kalıntılar yerle bir edilmiştir. 2002 yılında Erzincan Valisi Sayın Halil İbrahim Altınok'un duyarlılığı sayesinde kazı, Bakanlar Kurulu kararıyla bilimsel başkanlığımda Atatürk Üniversitesi adına verilmiştir. 2003 yılında başladığımız kazı ve restorasyon çalışmalarına Tapınak alanında, Apadana'da, Kale Kapısı yanında ve Kilise'de devam edilmektedir.

Burada sunulan yazılar ikinci dönem olarak adlandırdığımız ve başkanlığımdaki ekip tarafından dört yıldır sürdürülen kazı ve restorasyon çalışmalarının sonuçlarını içermektedir (Plan 1).

Tapınak: Tapınak ilk kez 1959 yılında T. Özgüç'ün başlattığı kazılarda ortaya çıkarılmış ve 1966 yılında yayınlanan Altıntepe kitabında da ayrıntılıca ele alınmıştır[3]. Yapı, Urartu standart planlı tapınak mimarisinin en güzel ve en büyük ölçüye sahip örneklerinden biridir. Temel duvarları yalnız cephede değil dört yönde de kaliteli işlenmiş ve dizilmiş taşlardan, üç sıra örülmüştür. Ele geçen yapılar içerisinde bazı özellikleriyle de dikkati çeker. İçten ölçüleri 27,20x30 m. boyutlarındaki bir avlu içerisinde yer alan yapının

* Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM
mkaraos@atauni.edu.tr

1 1938 yılında köylüler tarafından açılarak yağma edilen mezar(II no.lu)'daki ölü armağanlarının bir kısmı yerinde kalmış, bir kısmı da aynı yıl Ankara Arkeoloji Müzesi'ne (Anadolu Medeniyetleri Müzesi) getirilmiştir. Bu malzeme Osten tarafından kongrede sunulmuştur: Osten 1940, 225-229; Barnett ve Gökçe 1953, 21; Steinherr 1958, 97-102.

2 Özgüç 1961, 253-267; Özgüç 1963, 43-57; Çiner 1965, 225-245; Özgüç 1966; Özgüç 1967, 38-46; Emre 1969, 279-301; Özgüç 1969a; Özgüç 1969b, 256-263; Klein 1974; Özgüç 1974, 847-860; Özgüç ve Saatçi 1983, 1191-1206.

3 Özgüç 1966, 2-10.

etrafı, bugün elimize geçmeyen üçüyle birlikte, andezitten işlenmiş 20 kaide üzerinde yükselen ahşap sütunların desteklediği revaklarla çevrilidir (Çizim 1). Özgüç, yapının batı kesiminde ele geçen birtakım odalardan dolayı, bu yapılar topluluğunu mabet-saray olarak yorumlamış ve ele geçmeyen üst yapı, çatı ile kapı konusundaki görüşlerini belirtmiştir. Altıntepe Tapınağı'nın çok kalın ve 13,80 m. olan duvarlarının basık olamayacağı ve yüksek olduğu vurgulanan kitapta ifade aynen şu şekildedir: "Resim 1'de Altıntepe cellasını düz çatılı ve daha yüksek olarak tamamlamağı tecrübe ettik. Cellaya ışık kapıdan veya çatıdaki küçük bir açıklıktan gelmiş olabilir. Urartu mabedlerinde, çatıya yakın kısımlarda pencerenin bulunabileceğine de inanıyorum" demektedir[4]. Ancak, kitapta Resim 1'deki yeniden kurma denemesine baktığımızda ifade edilenlerle çizim arasında bazı farklılıkların olduğunu görüyoruz: Çizimdeki tapınakta rizalitlerin oluşturduğu kuleler arasındaki duvarlar alçak ve üstü de tamamen açıktır. Metinde yazıldığı halde pencerelere de yer verilmemiştir. Yapının, çizimde kapı yanlarına dikilen mızraklardan, fazla yüksek olmadığı görülmektedir. Urartu tapınakları arasında etrafı revaklarla çevrili tek örnek olarak özgünlüğünü koruyan Altıntepe tapınak kalıntıları, kazıların ardından kısa sürede defineciler tarafından tahrip edilmiştir. Yerle bir edilen tapınak duvarları ve cellası, tanınamayacak duruma getirilmiştir (Resim 1). Altıntepe'de 2003'den başlayarak, her yıl sürdürülen kazı ve onarım çalışmalarımızla yıkım da önlenmiştir. Tanınmayacak biçimde tahrip edilen tapınakta ilk yıl taşların saptanması ve işaretlenmesinin ardından onarım çalışmalarına da başlanmıştır (Resim 2). Yeniden ölçüm ve kazı çalışmalarımızda, önceki kazı raporlarından önemli bazı farklılıklar ortaya konmuştur. Bunlardan ilki, dış köşelerde yaptığımız çalışmalarda, Van-Toprakkale tapınağında[5] ve Ağrı-Patnos-Anzavurtepe tapınağında[6] ele geçen ve temel plakası olarak adlandırılan ölçüm noktalarının bir benzerinin de burada bulunmasıdır. *In situ* durumda bulunan dört köşedeki temel taşının ortasına yakın yere açılan (Resim 3) 1 cm. derinliğindeki ve 8,5 cm. çapındaki daire biçimli oyuklara sıkı sıkıya oturtularak yerleştirilen yaklaşık 8 cm. çapındaki ve 0,8 cm. kalınlığındaki tunç disklerdir. Şimdilik üzerlerinde herhangi bir işarete rastlayamadığımız disklerin temizlik çalışmaları sürdürülmektedir[7]. Olasılıkla bunların dört köşeye yerleştirilmeleri üst yapının kare plana tutturulması için ölçüm noktaları olduğuna işaret etmektedir. Dıştan ölçüleri 13,80x13,80 m. kare tapınağın, bu oyukların merkezlerinden uzaklıkları da birbirine eşit ve 13,25x13,25 m.'dir. Belki de bugün olduğu gibi temel atma töreni yapılırken bu disklerin üzerine sunu da yapılıyordu. Bu disklerin birebir benzeri Van kalesinde Urartu kralı I. Argişti (MÖ. 786-764) tarafından inşa ettirilen Yeni Saray'da 1988 yılında yapılan kazılarda ana kayaya oyulan yuvalarda in-situ durumda ortaya çıkarılan 3 adet tunç "adak diski"dir[8].

Daha önceki planlarda tapınağın kuzeydoğu tarafındaki ara rizalitin uzunluğunun diğerlerinden yaklaşık 45-50 cm. daha kısa olduğu görülmektedir (Resim 4). Yine bizim yaptığımız bir sondaj çalışmasıyla bu durum düzeltilmiş ve önceki kazılarda ilk taşları ele geçmeyen bu duvarın[9] temele inilmeden, yerlerine başka cins taşlar konularak geçiştirilmesinden dolayı ölçüsünün eksik alındığı ve böylece burasının bütün çizimlere de hatalı geçtiği anlaşılmıştır. Temele inmeden zemin toprakla doldurularak sonradan dizildiği anlaşılan bu duvarın 15-20 cm. altında temel taşını bularak ölçünün burada da diğer kenarlara eşit olduğu görülmüştür (Resim 5).

Altıntepe kitabında tapınağın girişi konusunda ise şu ifadelere yer verilmiştir: "Genişliği 1,15 m. olan kapının önünde ve iki söve bloku arasında iki taş basamak vardır (Lev.VIII.1-2)"[10]. Kitaptaki Resim 1 de tapınağın yeniden kurma denemesinde tanrının kutsal silahı mızrakları, çerçeveli dış girişin her iki yanına, hemen

4 Özgüç 1966, 3-6, res. 1.

5 Erzen 1967, 54-64, res. 9-11.

6 Boysal 1961, 200-201.

7 Karaosmanoğlu ve Özkan 2005, 128-129, 136, res. 7.

8 Tarhan ve Sevin 1990, 356 vd., res. 10, 11.

9 Özgüç 1966, lev. IV, XII.1; Karaosmanoğlu ve diğ. 2006, 183, res. 4.

10 Özgüç 1966, 3, res. 1.

bitişiğine yerleştirilmiş, ancak mızrakların durdukları yer açıkça belirtilmemiştir. Tarhan ve Sevin'in yazdıkları makalede[11] "Buna karşılık biz Muşaşir ve daha çok Adilcevaz kabartmalarından yararlanarak şöyle bir teklif ileri sürmekteyiz: T. Özgüç'ün söve deliği olarak nitelemek istediği yuvalar, tapınak cephesine konulan ve Haldi'nin sembolü olarak kabul edilen "kutsal mızrak" kaidelerinin yuvaları olsa gerek" önerisiyle bu görüşe itiraz etmişlerdir.

Urartu tapınaklarında önemli bir sorun da kapılardır. Kapıların nereye yerleştirileceği ve tek kanatlı mı? Yoksa çift kanatlı mı? olduğu tartışmasıdır. Bugüne dek bu konudaki görüşler ve yorumlar çok değildir. Ancak genellikle kabul edilen görüş Tapınağın cellasına giren geçitteki kapının çift kanatlı oluşu doğrultusundadır[12]. Altıntepe Tapınağı'nın çerçeveli girişe ait eşik taşının eşik ardı bölümünün sağ tarafında altta izlenen in-situ durumundaki 25 cm. genişliğinde ve 10 cm. derinliğindeki açılan oyukluk dikkatimizi çekmiştir (Resim 6, 7). Burada yaptığımız gözlemlerde bu oyukluğun amacının ne olabileceği düşüncesiydi. Mimar arkadaşların da olabileceği doğrultusunda görüşleri, buranın kapı milinin oturduğu yatağa ait olduğu düşüncesi olmuştur. Bu alanda yapılan ve eşik ardı koridor duvarında gözlemlenen izlerden bu mil yatağı 37x47 cm. boyutlarındaki alana oturtuluyordu. Böylece sorunlu tapınak kapı kanatlarının tek mi, çift mi olduğu sorunu da çözülmüş olmaktadır. Eşik taşının cella içine açılan bu bölümündeki açıklığın karşı tarafında böyle bir işlem yapılmamıştır. Bunu kapının tek kanatlı olabileceğinin en büyük kanıtı olarak önerebiliriz. Buraya yerleştirilerek ve ağır bir kapıyı taşıyan, belki de bronzdan dökülmüş mil yatağının sağa sola hareket etmemesi için bu oyukluğun içine girerek sabitlenmiş olmalıydı. Tarhan ve Sevin'in yazdığı bu konuyla ilgili makaledeki bütün yazılanları kabul etmekle birlikte çift kanatlı olması düşüncesine katılmıyorum. Makalede[13] aynen şu ifadeye yer verilmiştir: "Buna bağlı olarak, eşik ardı boşluğu derinliği kısa olan tapınaklarda tek kanatlı kapı açıldığında, bu boşluğun dışına taşıp, zaten ufak olan cellanın içini ihlal edecektir. Bu durumu gidermek ve kanadı gözlerden saklamak için çift kapı kanadının kullanılmış olması çok mümkündür". Ancak makalede verilen eşik ardı koridor uzunlukları tek kapı kanadını da gizleyecek derinliğe sahip olduğu görülmektedir. Burada asıl olan ölçü, eşik genişliğinin en çok 10 cm. fazlasıdır. Kapının eşik ardı boşluğu genişliği ile birebir aynı ölçülerde olması gerekmemektedir. Buraya kapı kanadını karşıdan karşılayacak söveninde yerleştirileceğini de hesap etmemiz gerekmektedir. Girişin sağ tarafına yerleştirilen kapı mili buraya oturarak tek kanatlı kapı açıldığında bu gizli bölüme yaslanacaktır. Kapı kapatıldığında da Meher Kapı ve Yeşilalıç'ta[14] olduğu gibi her iki yanı ve üstü düz çerçevenin arkasından derince bir eşik ve kapalı kapı geldiğini öneriyoruz.

Tapınağın içinde bulunduğu avlu daha önceki yayınlarda geçtiği gibi içten ölçüleri 27x27 m. kare değil, 27,20x30 m. dikdörtgen planlıdır. Temeli bir sıra taş, üstü kerpiç olan avlu duvar kalınlıkları da her kenarda 2 m. değil farklı ölçülerdedir; doğu ve kuzey tarafta 2,30 m. batıda 2,07 m. rizalitlerle desteklenen güneydeki cephede 1,65 m.'dir. Avlu duvarıyla birlikte revak oluşturan sütun kaideleri de farklı çaplara sahiptir; 68 cm. ile 72 cm. arasında değişmektedir. Zemin üstüne gelen 20 cm.'lik kısımları tornadan çıkmışçasına düzgün işlenen andezit kaidelerin, zemin altında kalan kısımları mantar biçiminde ve kabaca işlenmiştir. Tapınak cephe duvarına taş kaidelerin uzaklığı 7,20 m. değil, rizalit duvarlarında 7,33 m., kapının bulunduğu duvarlarda 7,83 m.'dir. Yanlarda, doğuda 3,15 m., kuzeyde 2.90 m. ile 2.75 m., batıda ise 3,70 m.'dir.

Avluyu içten çevreleyen revaklara ait sütun kaidelerinden batı kanattaki ve arka kısımda olanların, öndekiler gibi kaba işlenen dip kısımlarının toprak zemine gömülmediği gözlenmiştir (Resim 8). İlk kazılarda da bu

11 Tarhan ve Sevin 1975, 389-400, res. 1-15.

12 Tarhan ve Sevin 1975, 393; Çilingiroğlu 1997, 67. Her iki yayında kapıların çift kanatlı olduğu önerilmiştir. Ancak, Çilingiroğlu da Urartu Tapınak kapılarının tek kanatlı olduğu görüşünü benimsemiştir: Çilingiroğlu 2007, 72 vd. ve kapı mil yatağı yeri için, aynı sayfadaki resim.

13 Tarhan ve Sevin 1975, 393, res. 5. Kapı genişliği için alınması gereken ölçü, eşik genişliğinin 10 cm. fazlası olmalıdır. Metinde sayfa 391'de verilen "eşik genişlikleri"nin hiçbiri eşik ardı boşluğu derinliğinden fazla değildir. Bu nedenle de tek kapı kanadının cella içine sarkması söz konusu olamaz.

14 Çilingiroğlu 1997, 28-30, res. 11, 105; Belli 1998, 30-32, res. 36-39.

biçimde olduğu, kazı fotoğraflarında görülmektedir, ancak bu durumdan yayında hiç söz edilmemiştir ve ifade şudur: "Galerilerin bazı kısımlarında taban moloz taşları ile döşenmiş, üstü de toprakla örtülmüştür"[15]. Estetiğe son derece önem veren Urartulu ustaların, tornadan çıkmışçasına düzgün yaptıkları kaideleri bu biçimde zeminin üstüne gelişigüzel dizmeleri de bizim dikkatimizi çekmiş ve bu seneki çalışmalarımızda bu bölüm üzerinde yoğunlaşılmıştır. Yaptığımız temizlik çalışmalarının ardından burada kaideler arasına taşların ivedilikle gelişigüzel yerleştirildiğini gördük ve bu bölümünde tapınağın veya avlunun ikinci kullanılışındaki bir düzenleme sırasında yapıldığı sonucuna vardık. Taşlar aynen avlunun ön duvarına sonradan yapılan bir duvarın ve Tapınak avlu duvarının güney, aynı zamanda girişin bulunduğu duvarın üstüne oturan Apadana'nın genişletme duvarıyla aynı dizim ve yapım tekniğine sahip olmasından buranın da sonradan yapıldığını önerebiliriz. Çünkü, ilk kazıyı biz yapmadığımız için elimizde tarihleyici herhangi bir veri yok. Tek kanıt taş işlenişi ve dizimindeki farklılıklardır. Tapınak avlu duvarlarındaki taşlar ve dizimlerinin birinci sınıf işçiliğe sahip olduğu görülmektedir.

Altıntepe tapınağında bir diğer sorun da, üzerinde giriş bulunan avlunun güney duvarının doğu kısmının üzerine, Apadana yapısının kuzey köşesinin oturmasıdır. Apadana içinde yaptığımız çalışmalarda bu yapının da iki evreli olduğu görülmüştür. İlk evre tapınakla çağdaş ve avlu girişinin önünde ve aralarında en az 6 m.'lik bir mesafe vardır. Tapınak zemininden yaklaşık 2 m. yükseklikteki bu büyük yapının kuzey uzun duvarına bitişik düşük seviyedeki tapınak önüne gelen kuzey kesiminde de küçük bir oda ve yanında da dikdörtgen planlı büyük bir mutfak(?) yapısı bulunmaktadır, bu konu aşağıda Apadana yapısı içinde değerlendirilmiştir. Tapınak avlu duvarlarından girişin bulunduğu ve diğerlerinden daha dar tutulan güney cephe duvarı, avlunun batısındaki oda ile aynı anda yapılmış ve dış kısmında 5 adet rizalitle desteklenerek vurgulanmıştır (Çizim 3).

Daha önceki planlarda tapınak avlusunun yandaki saray odasıyla birlikte kullanılan batısındaki duvarın uzantısı olarak gösterilen ve apadananın altına doğru devam eden duvarda yaptığımız çalışmalarda da buranın sonradan güney avlu duvarındaki rizalite eklendiği taş dizimlerinden anlaşılmıştır. Bu bölümde, tapınak avlu duvarının giriş bölümünün kullanılmadığı anlaşılmaktadır[16].

Apadana (Kabul Salonu): Urartu Kalelerinde Kabul Salonu olarak da adlandırılan büyük yapıların Anadolu'daki tek örneği Altıntepe'de yer almaktadır. İlk dönem kazılarında ortaya çıkarılan ve tapınak alanının güneyinde, zemini 2 m. yüksekte yer alan yapının, kuzey duvarının bir kısmı tapınak avlu duvarının güneydoğu köşesinin üzerine oturmuştur. Boyutları içten 44x25,30 m. olan mekanın içine sıralanan ve çapları değişik ölçülerde olan 6x3=18 yuvarlak kaide üzerinde yükselen sütunlar çatıyı taşımaktadır. Yapı T. Özgüç tarafından Urartu döneminin 2. katmanına dolayısıyla MÖ. 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir[17]. Taş temel duvarların üzerine oturan kalın kerpiç duvarların diplerinde ele geçen duvar resimleri Apadana'nın iç kısmının duvar resimleriyle süslü olduğunu ortaya koymuştur. T. Özgüç tarafından çizimleri yapılan duvar resimlerinin yeniden kurma denemesi de ilk kitabında yayınlanmıştır[18].

Yapıda 2003 yılında yaptığımız incelemede yaklaşık 2 m. yüksekliğindeki temel duvarlarından doğu kısa yüzdeki taşların diğer yanlardakilere göre daha kaliteli işlendiği ve düzenli yerleştirildiği görülmüş (Resim 9) ve yapının en azından iki farklı zamana işaret edebileceği düşünülerek ertesi yıl Apadana'nın içinde sondajlar açılmasına karar verilmiştir. 2004-2006 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda, en üstte, doğu köşesine apsisi gelecek şekilde yerleştirilen küçük bir şapele ait bir kısmı harçlı, bir kısmı kuru sistemle yapılmış ve Apadana'nın zemini temel olmak üzere oturtulan yapının duvarlarına ait en fazla iki sıra taş ancak korunabilmiştir (Çizim 2).

---

15 Özgüç 1966, 3, lev. IV, X.1-2.

16 Altıntepe Tapınağı, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü öğrencilerinden H. Toprak tarafından yüksek lisans tez çalışması olarak hazırlanmaktadır. Apadana içinde yaptığımız çalışmalar henüz tamamlanmamıştır. Gelecek yıllarda yapacağımız sondajlarda ilk dönem tapınak önü yapılarının nasıl olduğu da kesinlik kazanacaktır.

17 Özgüç 1966, 10-12.

18 Özgüç 1966, 14-38, res. 14.

Apadana'nın kuzeybatı kesiminde yaptığımız çalışmalarda da tapınak seviyesinde iki veya üç sırası korunabilmiş bir duvarla karşılaşılmıştır. Apadana'nın kuzeybatı yönünde uzanan duvarın, yapının genişletilmesinden önceki döneme ait ve kaliteli taş işlemeciliği ve yapısına sahip olduğu görülmüştür. Apadana'nın güney kesimlerinde açılan sondaj çalışmalarında yapının oturduğu zeminin tapınak seviyesinden yaklaşık 2 m. yükseklikte olmasının nedeni sorusuna da çözüm getirmiştir. Çünkü 7 ve 10 no.lu açmalar ve yakın çevresi kayalık, 5, 11 ve 12 no.lu açmaların olduğu yerler ise kısmen kayalık alandı. Bu kayalık alan olabildiğince düzleştirilerek ve boş kalan yerlerde toprakla dolgulanarak zemin buraya oturtulmuştu. İlk yapının Tapınak avlusunun girişini de sağlayan güney duvarının önünde yaklaşık 6 m. boşluk kalacak şekilde yerleştirildiği görülmüştür. Apadana'nın ilk evresindeki, planını tam çözemediğimiz, büyük bir yapı ve kuzeybatı uzun duvarına bağlanan iki odanın varlığı saptanmıştır. Bu odalardan kuzeydeki küçük oda yaklaşık 6x5 m. ebatlarında kareye yakın planlı temel, kaliteli işlenmiş taştan özenle yapılmış duvarları korunmuştur. Bunun bitişiğindeki oda da bir öncekiyle aynı genişlikte, fakat batıya doğru uzantısı şimdilik 13 m., henüz köşeye erişemedik. Uzun dikdörtgen yapının (Çizim 3) içinden çıkan malzemeden mutfak olduğunu şimdilik düşünüyoruz. Duvar diplerine sıralanmış pitoslar ve onların yakınında bulunan bir ocak yapının işlevinin kanıtları olabilir (Resim 10). Kazı çalışmaları, bu yapıların boşaltıldıktan sonra bir yangınla sona erdiğini göstermiştir. Zemin sertleştirilmiş kerpiç toprağıyla düzleştirilmiştir. Tapınakla çağdaş olduğunu düşündüğümüz bu yapının Tapınak avlusuna girişi sağlayan güney duvarı önünde ve aralarında en azından 6 m.'lik bir mesafenin bulunduğu anlaşılmıştır. Genişletilmiş Apadana yapısının altındaki ilk evre yapısının uzunluğu tam saptanamasa da genişliği aşağı yukarı belirlenebilmiştir. İç genişliği yaklaşık 16 m.'dir. Uzunluğunun da büyük kısmı saptanabilmiş ve yaklaşık 40 m.'ye yakındır. Genişletilmiş Apadana ölçüleri de 25,30x44 m. idi. İlk dönem yapısının da bir Apadana olma olasılığı vardır. Genişletilmiş Apadana içinde bir sütun kaidesinin iki kez kullanıldığı saptanmıştır (Resim 11). Tapınak avlusunda sıralanan kaidelerde olduğu gibi toprak üstünde kalan kısmının tornadan çıkmışçasına kaliteli işlendiği görülmektedir ve benzerlerini önceki kazıda ortaya çıkarılan İç kale kapısının güneyinde buluyoruz. Çapları birbirine yakın olan bu kaideler[19] için Özgüç şunları söylemektedir: "Üstü açık avlunun bir köşesinde beş adet taş sütun kaidesi meydana çıkarıldı (Lev. XX.1). Bunların başka binalarda tekrar kullanılmak üzere, daha eski çağlarda burada toplandığı anlaşılmaktadır. Bunlar, avlunun en az iki yanının revak şeklinde örtüldüğünü anlamamıza yardım etmektedir"[20]. Buradaki 5 kaide ikinci kez kullanılanla birlikte ilk evre yapısının çatısını tek sıra halinde sıralanan 6 sütun tarafından taşınabileceği düşüncesini aklımıza getirmektedir. Ancak, bu durumda da yapının genişliği fazla olduğu için tek sıra sütunun çatıyı taşıyıp taşıyamayacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, ilk evre yapısı da bir Apadana diyebiliriz. Yapı tapınak seviyesinden yaklaşık 2 m. yükseklikte, kısmen düzleştirilmiş doğal bir yükseltiyi içine almıştı ve kuzeyine tapınak seviyesinden iki oda eklenmişti[21]. İlk yapının da duvarları mavi ağırlıklı resimlerle süslü idi. Genişletilmiş Apadana içindeki kazılarda mutfak yapısının üstündeki dolgu tabakasında ele geçen çok küçük iki parça bunu kanıtlamaktadır. Genişletilmiş Apadana daha önce T. Özgüç tarafından tanıtılan yapıdır[22].

İçten 44x25,30 m. ölçüsündeki kabul salonunun çatısını yaklaşık 1,10 m. çapındaki taş kaidelere[23] basan 3x6 sütun taşımaktadır (Çizim 2) İlk evrenin yalnız doğu duvarının korunmuş olduğu görülmektedir. Bu duvarın ilk bitimindeki yerden itibaren yaklaşık 6 m. Tapınak yönüne doğru uzatılmış ve taşları ilkine göre daha kaba işlenmiş ve ivedilikle yapılmış 2,75 m. kalınlığındaki bu uzun duvar tapınak avlusunun güneydoğu köşesini tahrip ederek oturmuştur (Resim 12). Bu yönde taş duvar yüksekliği 2 m.'dir ve tapınak

19 Apadana'daki iki kez kullanılan kaide çapı: 83 cm., diğer 5 kaideden 3'ünün çapları aynı, 80 cm., birinin 78 cm., diğerinin ise 86 cm.'dir.

20 Özgüç 1966, 11.

21 Şimdilik iki oda diyebiliyoruz. Çünkü buradaki kazılarımız henüz sonuçlanmadı.

22 Özgüç 1966, 10 vd.

23 Daha önceki yayınlarda bu sütun kaidelerinin çaplarının 1,50 m. olduğu belirtilmiştir: Özgüç 1966, 10.

seviyesinden de bu kadar yüksektir. Bunun nedeni burada, önceden de belirtildiği gibi, kayalık doğal bir yükseltinin olmasından kaynaklanmaktadır. 6 m.'lik genişletme alanında ilk evreye ait büyük bir yangınla sona eren mutfak ile kareye yakın bir odanın kerpiç duvarlarının tamamen yıkılarak bu alan kerpiç toprağı ve küçük taşlarla doldurulmuştur. Buraya yerleştirilen sütun kaidelerinin altı, dolgu toprakta çatı ağırlığı ile çökmemesi için kerpiç toprağı harcıyla sıkı bir şekilde tutturulan taşlarla desteklenmiştir. Yapının iç kısmını dolanan kerpiç duvarlar üzerine yapılmış duvar resimlerinden birkaç parçada biz bulabildik (Resim 13). Yapının doğuya gelen köşesinin bitişiğinde yer alan giriş kısmındaki duvarın da bezemeli olduğu kapı aralığından ele geçen parçalardan anlaşılmıştır. Bir yangınla sona eren bu kapı aralığında kerpiçlerin de yangından pişerek kırmızılaştığı görülmüştür. Genişletme sırasında güney dış duvar da yenilenmiş ve aynen kuzey uzun duvarda olduğu gibi aynı teknikle yapılmıştır. Bu duvar üzerinde daha önceki planda gösterildiği gibi bir çıkıntı da yoktur[24]. Genişletilmiş Apadana'nın güneydeki dış duvar da tapınak seviyesinden başlatılmıştır, burada doğal kayalık yükselti yoktur. Bu duvara ve yapıdan 2 m. aşağıda ortasında iki sütun tarafından çatısı taşınan büyük bir oda eklenmiştir (Çizim 4). Bizans suru tarafından kısmen tahrip edilen yapının, iki sıra korunmuş kabaca işlenmiş taş temel duvarları saptanmıştır. Bu yapının da genişletilmiş Apadana döneminde yapıldığı sütun kaidelerinin benzer işlenmesinden anlaşılmaktadır. Bu yapının batı bitişiğindeki yapının içine yerleştirilen 3 adet kaidenin nasıl bir yapıyı barındırdığı konusu şimdilik çözülememiştir. İşlevlerini bilemediğimiz bu iki mekanın da girişleri saptanamamıştır.

Kilise: Tepenin doğu eteğine yakın küçük bir uzantının üzerine doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen dikdörtgen planlı yapının olduğu yerde 2003 yılından beri yaptığımız kazı çalışmalarında[25] dış ölçüleri 21,80x13,40 m. olan bir kilise yapısı ortaya çıkarılmıştır (Çizim 5). Zemini geometrik, bitkisel ve figürlü mozaiklerle kaplı (Resim 14, 15) ve 2x3 sütunlu bazilikal planlı yapının temelden itibaren sıvalı taş duvarları üzerine geometrik süslemeler yapılmıştır. Yapının tuğla kemerlerinin üzeri de yine mozaiklerle süslü idi, çok az parçası korunan bu mozaiklerde insan figürleri ve yazılar olduğu ele geçen küçük parçalardan anlaşılmaktadır. Kilisenin olasılıkla bir depremle yıkılmasından sonra burası yine aynı dönemde mezarlık olarak kullanılmıştır. Yeni bir ibadet yeri olarak da tepedeki Apadana içindeki küçük şapeli yaptıklarını düşünüyoruz.

---

24 Kilise kazısı tamamlandığında bölümümüz öğretim üyelerinden Yrd.Doç.Dr. Birol Can tarafından yayınlanacaktır. Karaosmanoğlu ve Özkan 2005, 128-129, 136, res. 7; Karaosmanoğlu ve diğ. 2006, 183, res. 4.

25 Özgüç 1966, lev.pl. 5, 6.

Kaynakça

Barnett ve Gökçe 1953
R.D. Barnett ve N. Gökçe, "The find of Urartian bronzes at Altıntepe, near Erzincan" *Anatolien Studies 3*, 1953, 21.

Belli 1998
O. Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, 1998, 30-32.

Boysal 1961
Y. Boysal, *"Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri"* Belleten 25, 1961, 199-212.

Çilingiroğlu 1997
A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, 1997.

Çilingiroğlu 2007
A. Çilingiroğlu, "Tanrı Haldi'nin Mesajı" *National Geographic Türkiye*, Ocak 2007, 72 vd.

Çiner 1965
R. Çiner, "Altıntepe (Urartu) İskeletlerine ait Kalıntıların Tetkiki" *Belleten 114*, 1965, 225-245.

Emre 1969
K. Emre, "Altıntepe'de Urartu Seramiği. The Urartian pottery from Altıntepe" *Belleten 131*, 1969, 279-301.

Erzen 1967
A. Erzen, "1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları" *Türk Tarih Kongresi VI*, 1967, 54-64.

Karaosmanoğlu ve Özkan 2005
M. Karaosmanoğlu ve H. Özkan, "Altıntepe Kazısı 2003" *26. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 24-28 Mayıs 2004 Konya, Ankara-2005, 128-136.

Karaosmanoğlu ve diğ. 2006
M. Karaosmanoğlu, B. Can ve H. Korucu, "Altıntepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *27. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 30 Mayıs-3 Haziran 2005 Antalya, Ankara-2006, 183-190.

Klein 1974
J.J. Klein, "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altıntepe" *Anatolian Studies 24*, 1974, 77-94.

Osten 1940
H.H. von der Osten "Neue urartaeische Bronzen aus Erzincan" *VI. International Kongress für Archaeologie 1939,* Berlin 1940, 225-229.

Özgüç 1974
N. Özgüç, "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe" *Mansel'e Armağan-Melanges Mansel II*, 1974, 847-860.

Özgüç 1961
T. Özgüç, "Altıntepe Kazıları-Excavations at Altıntepe" *Belleten 98*, 1961, 253-267.

Özgüç 1963
T. Özgüç, "Altıntepe'de Urartu Mimarlık Eserleri-The Urartian architecture on the summit of Altıntepe" *Anatolia 7*, 1963, 43-57.

Özgüç 1966
T. Özgüç, *Altıntepe. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Arcitectural Monuments and Wall Paintings*, Ankara, 1966.

Özgüç 1967
T. Özgüç, Ancient Ararat, *Scientific American March 216.3,* 1967, 38-46.

Özgüç 1969a
T. Özgüç, *Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs, Storehouse and Ivories*, Ankara, 1969.

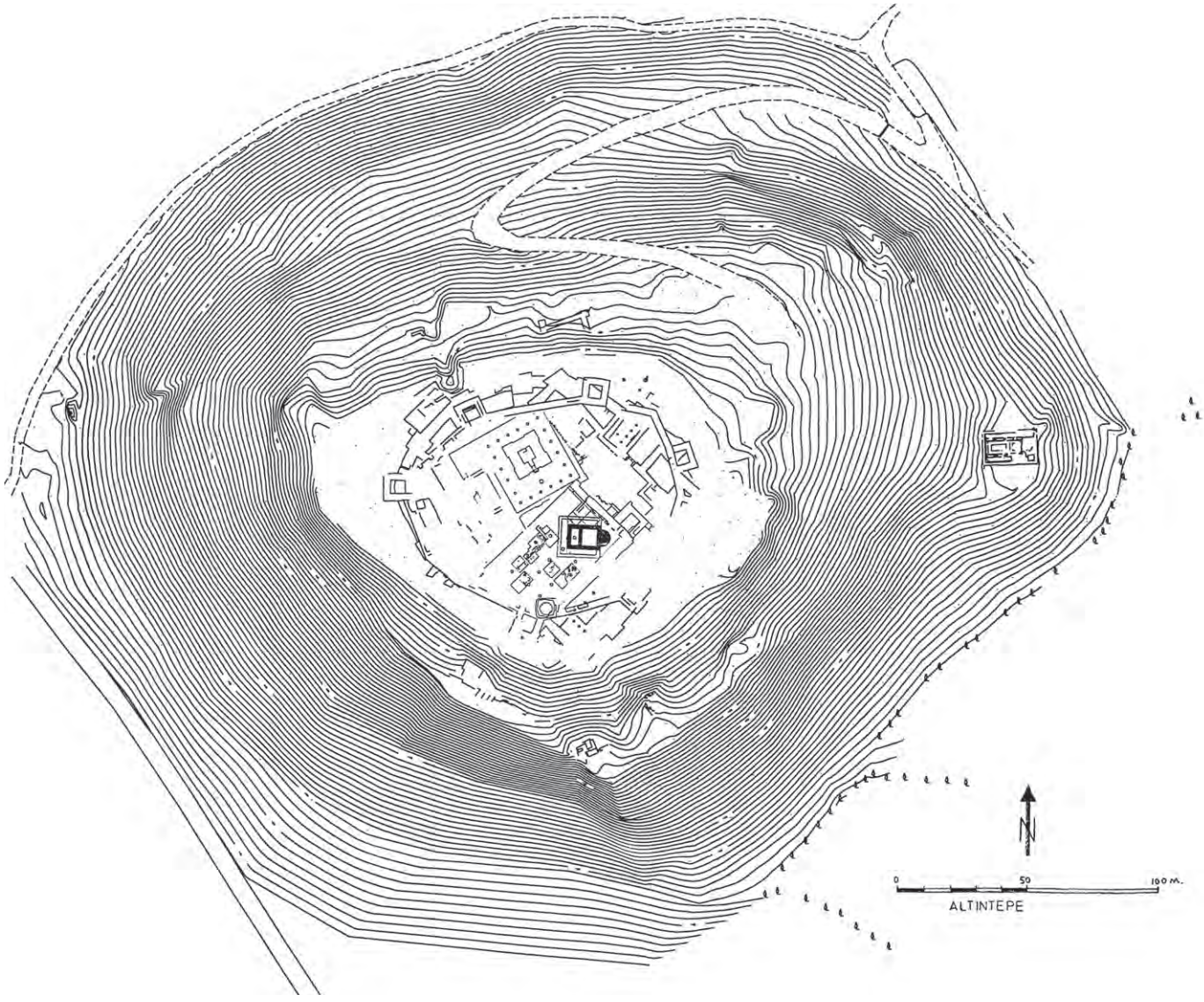
Özgüç 1969b
T. Özgüç, "Urartu and Altıntepe" *Archaeologie 22.4*, 256-263.

Özgüç ve Saatçi 1983
T. Özgüç ve T. Saatçi, "Altıntepe'de Bulunmuş olan Emevi Sikkeleri (Altıntepe Definesi)" *Belleten 188*, 1983, 1191-1206.

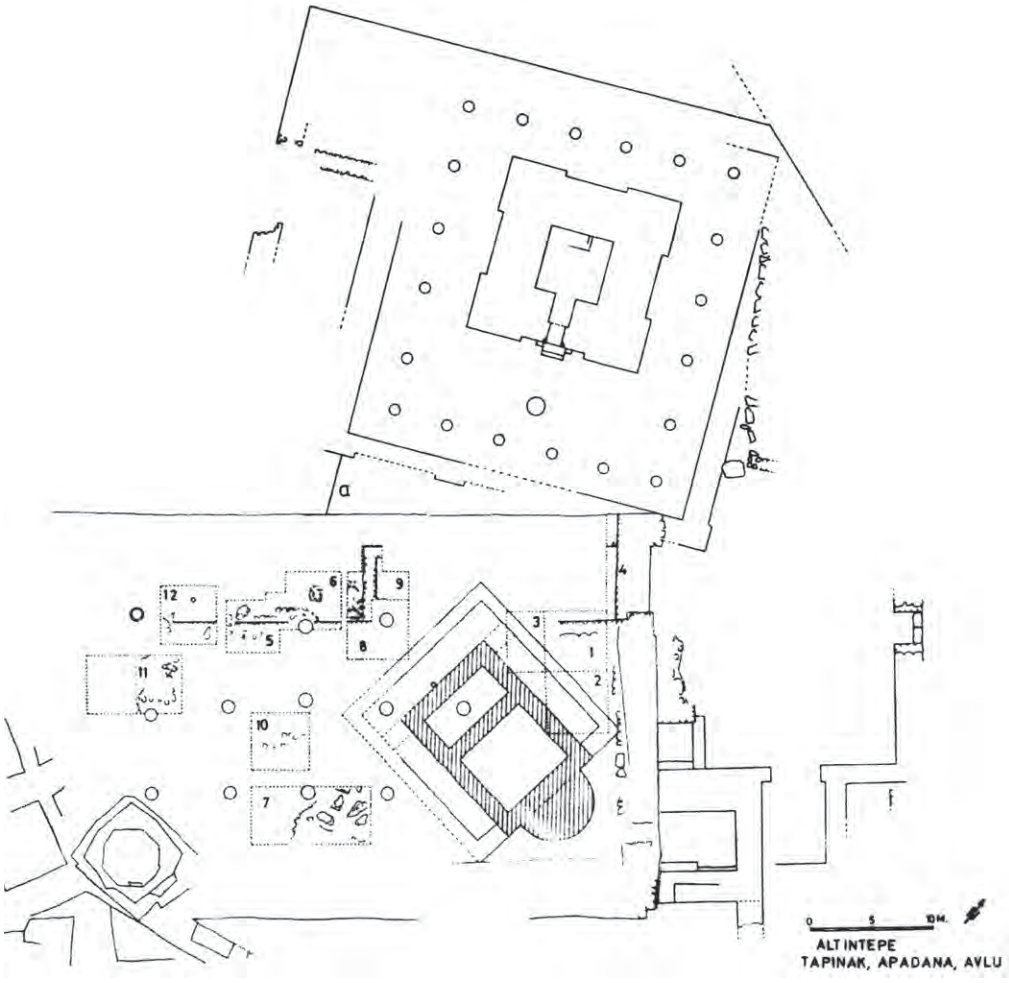
Steinherr 1958
F. Steinherr, "Die urartaeischen Bronzen von Altıntepe" *Anatolia III*, 1958, 97-102.

Tarhan ve Sevin 1975
M.T. Tarhan ve V. Sevin, "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağıntı" *Belleten 155*, Temmuz 1975, 389-400.

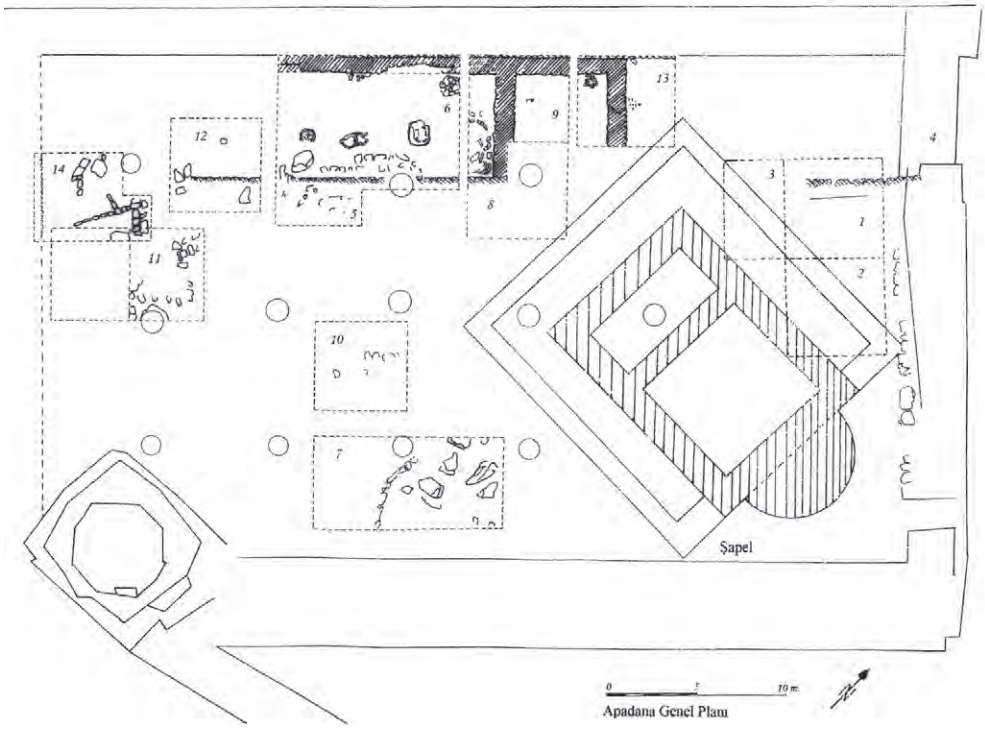
Tarhan ve Sevin 1990
M.T. Tarhan ve V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988" *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 18-23 Mayıs 1989 Antalya, Ankara-1990, 355-375.

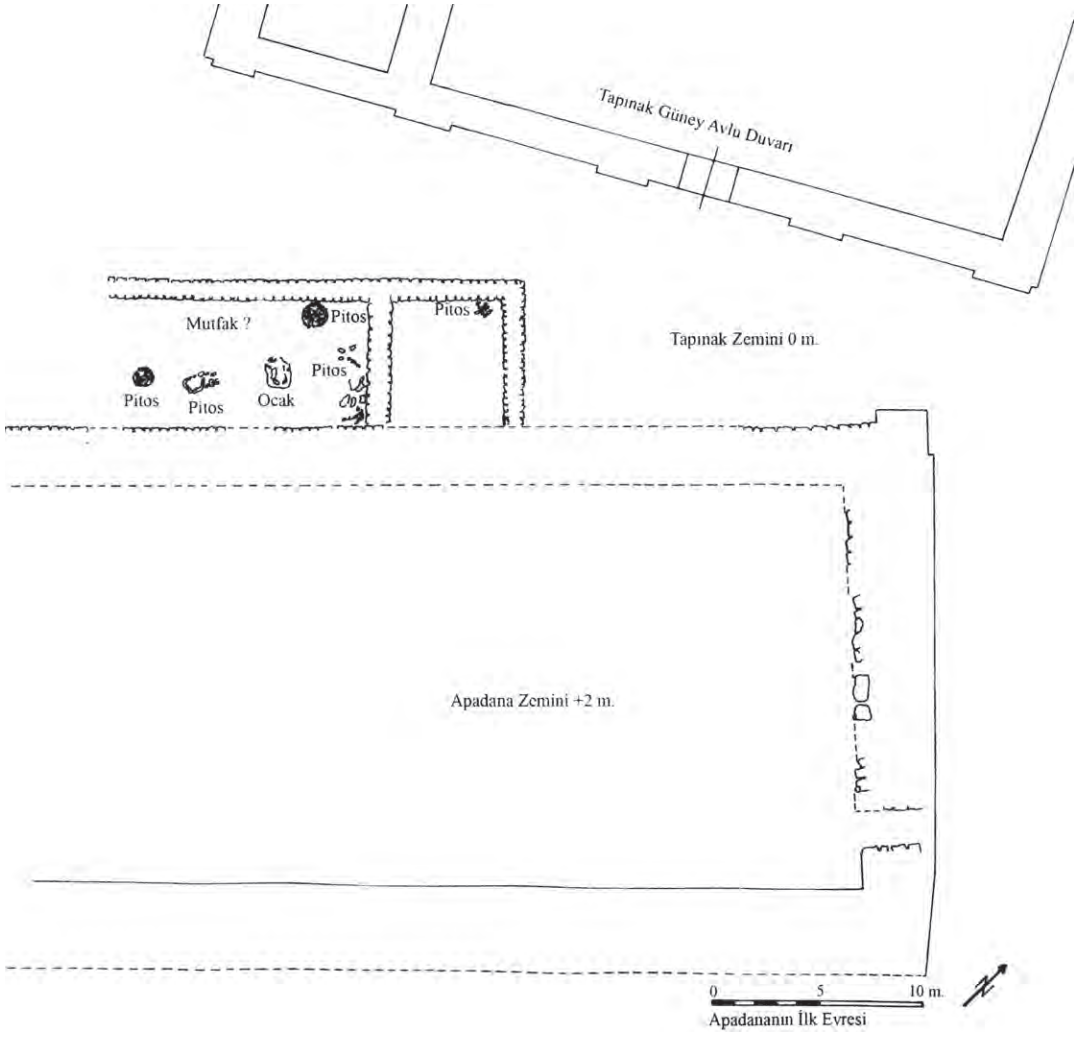
Plan

Çiz. 1

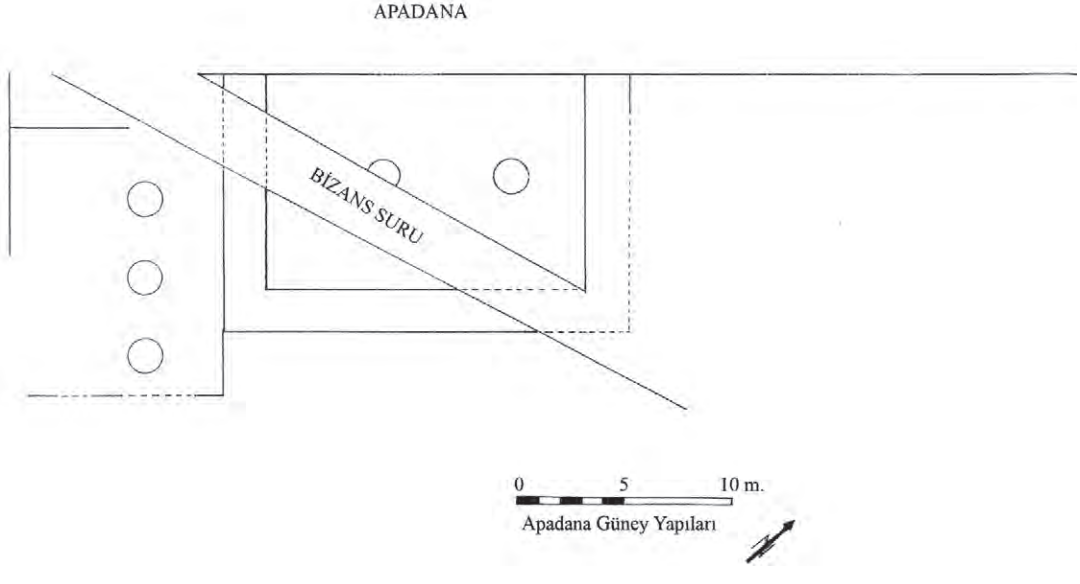

Çiz. 2

Apadananın İlk Evresi

Çiz. 3

Apadana Güney Yapıları

Çiz. 4

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

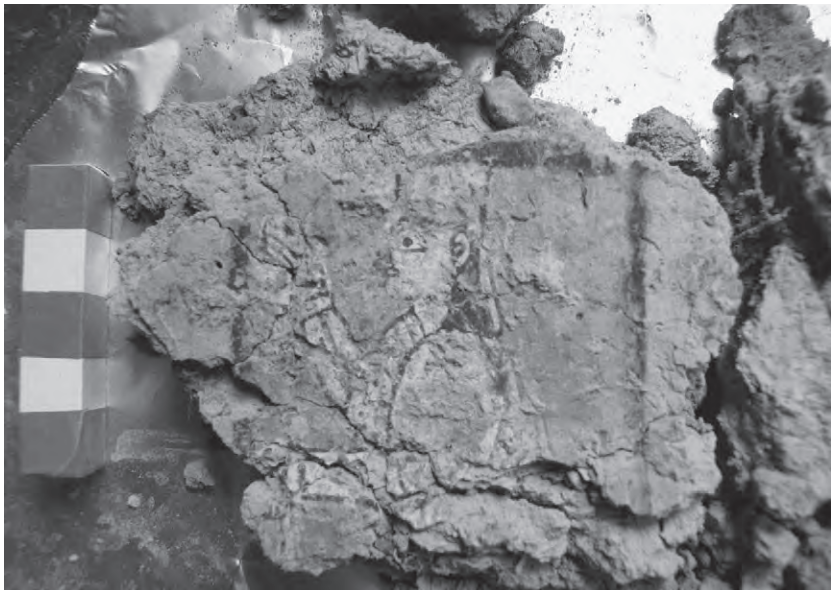
Res. 10

Res. 11

Res. 12

Res. 13

Res. 14

Res. 15

Körtik Tepe Kazıları
Erken Neolitik Dönemde Bölgesel Kültürel İlişkiler Üzerine Bazı Gözlemler

Vecihi ÖZKAYA - Aytaç COŞKUN*

Üniversitelerin bilimsel dünyaya açılan gurur vitrinleri durumundaki arkeoloji bölümleri, bilimsel etkinliklerinin yanı sıra, ülkelerin ve üniversitelerin tanıtımında önemli bir misyona sahiptir. Toprağa vurulan her kazma darbesinin sesi bütün dünyada duyulur ve etkileri algılanır. İşte böylesine müstesna bir misyonu üstlenmiş olan arkeoloji bilimine ülkemiz özelinde yaptığı katkılarla, Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün yeri tartışılmazdır; bilimsel etkinlikleri ve rolleriyle üniversite camiasında ağırlığını hissettiren bilim adamları yetiştirmesiyle de haklı bir yer edinmiştir.

Zusammenfassung
Die Ausgrabungen in Körtik Tepe: Einige Beobachtungen über die Kulturellen Beziehungen im Frühen Neolithikum

Der Körtik Tepe, liegt in der Nähe des Dorfes Ağıl im Distrikt Bismil in der Provinz Diyarbakır. Der Fundplatz wurde bei Geländebegehungen im Jahre 1989 entdeckt. Auf der Oberfläche fand sich relativ viel mittelalterliche Keramik, allerdings war eine für diese Periode ungewöhnlich große Anzahl von geschlagenen Steingeräten auffällig. Da jedoch keines der aufgesammelten Steingeräte näher bestimmbar war. Im Vorfeld der geplanten Überflutung des Gebietes durch den Bau des Ilısu-Dammes begannen 1990 die Grabungen am Körtik Tepe, in deren Verlauf einzigartige Funde des Akeramischen Neolithikums ans Licht kamen.

Der Körtik Tepe erhebt sich über dem Zusammenfluss von Batman Çayı und Tigris. Im Schwemmland und am Rand der Uferterrasse entspringen zahlreiche Quellen, die den Batman Çayı speisen. Ca. 100 Meter von einer solchen Quelle entfernt, liegt der Körtik Tepe. Der 100 m x 150 m große Hügel überragt das umliegende Gelände nur um etwa fünf Meter. Unter einer Schicht mit mittelalterlichen Bestattungen befinden sich zahlreiche weitere Gräber mit Hockerbestattungen, die mit Beigaben ausgestattet waren. Hierzu gehören Steingefäße, plastisch verzierte Stößel, Keulenköpfe und Ketten aus Steinperlen, die entweder unmittelbar bei den Bestatteten oder in großen Mengen in den Steingefäßen gefunden wurden. In die einzigartigen Steingefäße aus Chlorit sind geometrische Muster und zuweilen auch abstrakte Motive geritzt. Die Funde sind eindeutig dem Akeramischen Neolithikum zuzuweisen und zeigen enge kulturelle Beziehungen zu anderen akeramischen Fundplätzen im Einzugsgebiet des Batman Çayı, wie z.B. Hallan Çemi und Demirköy auf.

Die ersten Grabungsergebnisse liefern noch kein klares Bild der neolithischen Architektur. In den Suchschnitten kamen kreisförmige Steinpflasterungen zum Vorschen, deren genauer Zusammenhang und Verhältnis zu den Bestattungen erst noch geklärt werden muss. Die Ausgrabungen zeigen, dass der Körtik Tepe, zusammen mit Orten wie Hallan Çemi, Demirköy und Çayönü, eine Schlüsselstellung bei der Erforschung der akeramischen neolithischen Kultur in der Region des Oberen Tigris einnimmt. Die hier gemachten Funde werden helfen, die Beziehungen zu anderen Regionen neu zu bewerten.

* Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA, Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 21280 DİYARBAKIR.
Arş. Gör. Aytaç COŞKUN, Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 21280 DİYARBAKIR.

Geçmişten günümüze, beklentilere her zaman olumlu karşılık vermeyen doğanın insan karşısındaki üstünlüğü ve bu duygunun beslediği kaygı, insanı doğayla barışık yaşamaya zorlamıştır ki, küresel uygarlığın yaratıcıları, farklı bir algılamayla, onunla barışık yaşamanın, verimliliğinden yararlanmanın çözüm yollarını aramış ve bunları hayata geçirmek adına bazı yöntemler geliştirmiştir. Yaşamın sürekliliğinin sağlanması, verimliliğin artması, giderek çeşitlenen asal gereksinimlerin karşılanması, doğanın ve kavrayamadığı güçlerin kontrolündedir ilkel insana göre. Doğayı hoşnut etme güdüsünü geliştiren bu bilinç, geçmişi günümüze taşıyan inanç değerlerinin yaratılmasıyla sonuçlanmıştır. Benzer kaygıların yoğurduğu yönelimler sonucunda, korkular, heyecanlar, sevinçler hayal gücü ile harmanlanarak somutlaştırılmış, bireysel ve toplumsal anlamda izah tarzları geliştirilmiştir. Sanat yapıtı olarak değerlendirilebilecek en erken ilkel yaratımlar genelde söz konusu korku ve kaygılarının somut ifadesidir. Üretimde yeteneklerin yetkini ve mevcut olanakların en iyisinin kullanılması nedeniyle, dönemlerinin seçkinleri durumundaki sanat yapıtları, ait oldukları toplulukların gelişkin ve derinlikli ifade biçimleri olarak dönemin kültürel birikimlerinin temsilcileri durumundadır. Zamanla evrensel nitelik kazanan bu oluşumda, doğa koşullarının da yönlendirdiği önceliklere sahip belirli coğrafyaların pay sahipliği ön plana çıkmaktadır. Bunlar arasında, küresel kültüre armağan ettikleri ve katkılarıyla, Anadolu'nun yeri hem özel hem de önemlidir.

Yerleşik yaşamın temel gereksinimlerine sunduğu olanaklarla bir çok uygarlığa yurtluk etmiş Anadolu coğrafyası, yüzeyinde ve toprak derinliğinde evrensel kültürel gelişime katkıda bulunmuş sayısız toplulukların eşsiz birikimine tanıklık eden bulguları barındırır. Genelde küresel, özelde ise Akdeniz kültürlerinin bir çok bilinmezine yönelik beklentilerine cevap veren bilimsel etkinliklere sahne olan Anadolu, yeni bulgu ve belgeleriyle heyecan uyandıran bir birikimin hamisi olarak, uzantıları günümüzde algılanan köklü uygarlıkların da açık hava müzesi durumundadır. Salt beslenme ve barınma kaygısı güden insanların, doğanın değişken koşulları karşısında giriştikleri arayıştan, günümüzde erişilen çağdaş uygarlık düzeyine kadar olan süreçte, küresel uygarlığın öyküsüne, Anadolu toprakları her aşamada tanıklık edebilmektedir. Bu köklü birikimin belgelerine Anadolu'nun her köşesinde rastlanmakla beraber, Dicle ve Fırat'ın sularıyla hayat bulan Bereketli Hilal'in Anadolu'daki parçası, evrensel paydaşlıkta tartışılmaz bir yere sahiptir.

İlkel avcı-toplayıcı gruplardan karma çiftçi ya da tamamen tarım ekonomisine dayalı gelişkin yerleşik topluluklara geçiş sürecini kapsayan ve sonuçları itibarıyla "evrim" olarak nitelendirilen Neolitik uygarlık, yeni yaşam stratejileri ve besin üretimiyle bağlantılı olarak Levant ve Filistin'deki sınırlı bir çekidek bölgeden başlayarak, Orta Fırat, Toros ve Zagroslar arasındaki vadilerden Orta Anadolu ovalarına kadar uzanan, yerleşik düzene elverişli ideal çevresel koşulları sunan ve Bereketli Hilal olarak adlandırılan bir coğrafyada özgün karakter kazanır[1]. Bu coğrafyanın Anadolu'yu ilgilendiren kesiminde yer alan Çayönü, Demirköy, Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Körtik Tepe ve Nevali Çori'deki kazılar, Yakındoğu'daki neolitikleşme kavramını tümden değiştirmiş; Erken Neolitik dönemin bilinen gelişim aşamaları MÖ. 10. bine kadar erkene çekilmiştir. Sınırdışı ticaretin varlığına ilişkin güçlü kanıtlar da sunan bu erken yerleşimlerin büyük çoğunluğu, daha başlangıç evresinde, besin üretiminin zorlayıcı koşullarından bağımsız olarak sedenter bir karakter sunarlar[2]. Uygarlık tarihinde devrim olarak tanımlanan bu gelişmelerin algılandığı yerleşimlerden birisi de, bölgenin ve Anadolu'nun Çanak-Çömleksiz Neolitik evresine yeni yaklaşımlar sunan ve 2000 yılında arkeolojik kazılar başlatılan Körtik Tepe'dir[3].

Körtik Tepe, Diyarbakır ili, Bismil ilçesi idari sınırları içinde bulunan Ağıl Köyü'ne (Ancolini) bağlı Pınarbaşı mezrası yakınında yer alır (Resim 1). Yerleşimde öncelikli koşulların daha yerleşik düzene geçişin en erken evresinde tercih edildiğinin kanıtı olarak, Batman Su ile Dicle'nin buluştuğu noktadaki konumuyla Körtik Tepe, Dicle'nin hayat verdiği merkezlerden birisidir. Diğer bir tanımlamayla; temsil ettiği geçmişe yönelik kültürel birikimiyle ilklerin yurdu; küresel uygarlığın

1 Childe 1928, 42 vdd.; Childe 1936, 67 vdd.; Hauptmann 2002, 263.

2 Rosenberg 1999, 26 vd.; Hauptmann 2002, 263-264.

3 Özkaya ve San 2002, 423-34; Özkaya ve diğ. 2002, 739-758.

her aşamada gelişimine tanıklık eden ve günümüze dek kesintisiz yerleşime sahne olan, bir çok bakımdan uygarlığın dev adımlarının atıldığı Bereketli Hilal'in Anadolu topraklarını kapsayan bölümünde, Yukarı Dicle Vadisi'nde yer alır. Dolayısıyla, Yukarı Dicle Vadisi'nde, Dicle ile anlamlanan konumuyla Körtik Tepe, toprak derinliğindeki kültürel varlıklarından algılanabildiği kadarıyla, genelde Mezopotamya, özelde Anadolu tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Bulguların tanıklığı, Körtik Tepe'nin Çanak-Çömleksiz Neolitik döneme aitliğini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlamaktadır. Bu olgu, aynı zamanda, C14 analizleriyle de doğrulanabilmektedir. Depolama amaçlı kullanıldığı anlaşılan taş döşeli, dairesel planlı iki taban üzerinde in situ olarak saptanmış hayvan kemikleri üzerinde yapılan analizler 8370 +/- 40 BP (7440+/-63 cal BC) and 9870 +/-40 BP (9290 +/- 25 cal BC) yönünde iki ayrı tarihleme sonucu vermişlerdir[4]. Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin geç evresine işaret eden ilk tarihleme, bunu doğrulayan verilerin eksikliği nedeniyle, höyük için kabul edilebilir görünmemektedir. İkinci tarihleme ise, bulgularla desteklenebilen bir sonuçtur ki, bu olgu höyüğün MÖ. 10. binde yerleşilmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Sonuç itibarıyla, Körtik Tepe, Yukarı Dicle Vadisi Çanak-Çömleksiz yerleşimleri arasında bilinen en erken merkez olan Hallan Çemi'den geç, Demirköy'den erken bir tarihe aittir[5].

Ilısu Barajı'nın taşkın alanı içinde kalacak olan höyük, uzun süre tarım alanı olarak kullanılması nedeniyle aşırı tahribata uğramış olmakla beraber, kazılar iki ana yerleşim evresinin varlığını ortaya koymuştur. Geç katman, uzantıları yakın tarihe kadar gelebilen Ortaçağ yerleşimi; diğeri ise, yerleşik düzene geçişin yaşandığı Çanak-Çömleksiz Neolitik evreyi ilgilendirmektedir. Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem ile Ortaçağ arasında saptanan zamansal boşluğu mevcut verilerle açıklamak olanaksız olmakla beraber, bölgede gerçekleştirilen diğer kazılar, Anadolu'nun bu kesiminde yerleşimin kesintisiz devam ettirildiğine ilişkin güçlü kanıtlar sağlamışlardır. Höyüğün zamansal açıdan algılanan bu karakteri, bölgedeki Demir Köy, Hallan Çemi gibi Neolitik merkezlerle koşutluklar yansıtmaktadır.

Yerleşimin her iki evresi de inanç değerleri ve bu doğrultudaki üretimlerle tanımlanabilmektedir ki, bunların başında mezarlar ve ölü armağanları gelmektedir. Farklı derinlikliklerde algılanan Ortaçağ yerleşimi ve bunu ilgilendiren kalıntılar, bölge kapsamında ve Anadolu genelinde, bilinenlerden öte farklılık yansıtmamaktadırlar. Bazı alanlarda gömüldükleri derinliklerde Neolitik dokuyu da tahrip eden iskeletlerin yoğunluğu (Resim 1-2), yerleşim kalıntılarının cılızlığı ve gömü tarzlarındaki çeşitlilik, höyüğün geç dönemlerde farklı inanç geleneklerine mensup topluluklar tarafından bir mezarlık olarak kullanıldığını düşündürmektedir[6]. Bununla beraber, höyük alanın tamamında olmasa bile, bazı kesimlerde, iskeletlerin yanı sıra, tandır gibi bazı kalıntılara rastlanması, alanın geç dönemlerde de yerleşime açık olduğuna kanıt oluştururlar (Resim 3). Genelde tanımlanabilir bulgu ve özelliklerden yoksun iskeletlerin yanında, ender de olsa, çevresi işlenmemiş taşlardan örülü bazı mezarlara da tanık olunmaktadır (Resim 2). Yaygın biçimde doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış iskeletlerin büyük çoğunluğu, yüzeye yakın olmaları nedeniyle, tahrip olmuştur; ancak, genel özellikleri bağlamında, bölgede bilinen döneme özgü gömülerle yakın benzerlikler sunarlar.

Höyüğün üst seviyelerinde yoğunlaşan geç dönem kalıntılarına karşın, Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemi ilgilendiren bulgular, özgünlükleri ve kültürel değerleri bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Bulgular, daha çok, mezarlarla bağlantılıdır. Höyüğün tarım arazisi olarak değerlendirilmesi aşınmasına yol açmış; geç dönemde alanın yoğunluklu bir şekilde mezarlık olarak kullanımı ise, tahribatın dip katmanları etkilemesine, özellikle yüzeye yakın ve erken dönemleri ilgilendiren mimari dokunun, iskeletlerin ve bulguların tahribine neden olmuştur. Belirli derinliklerde geç iskeletlerle birlikte Neolitik mezar ve bulguların saptanması, tahribatın boyutuna ve sonuçlarına kanıt oluşturmaktadır. Ancak, belirli derinliklerden itibaren Neolitik doku bütün özgünlüğü ile korunmuştur.

4 Özkaya 2004b, 591.

5 Rosenberg ve Davis 1992, 7; Rosenberg 1994, 126; Rosenberg ve diğ. 1995, 9; Thissen 2002, 316.

6 Özkaya 2004b, 103.

Körtik Tepe'de, mimari yapılanma bağlamında, Çayönü kadar görkemli ve kapsamlı dokular saptanmamakla beraber, farklı hayvan türlerinin varlığına işaret eden bulguların da tanıklığında[7], yuvarlak tabanlı, taş örgülü ve derinliğinde intramural gömü içeren konut temelleri ile taş döşeli dairesel planlı bazı kalıntılar[8], söz konusu bu erken Neolitik dönemde höyüğün sürekli yerleşim gördüğüne kanıt oluşturmaktadır. Mimari kalıntıların temellerinde algılanan oval ya da yuvarlak tasarımlar (Resim 4-5), karmaşık bir düzenleme gösterirler. Bütünü algılama ve işlevlendirme konusunda sorunlar içermekle beraber, genel özellikleriyle Hallan Çemi ve Demirköy'deki mimari dokuları anımsatmaktadır. Temel düzeyinde de olsa, yaygın bir şekilde oval tasarlı ve işlenmemiş taşlardan inşa edildiği anlaşılan bu mimari karakter, Körtik Tepe'nin anılan merkezlerle kültürel ortaklığının ilk belgeleri durumundadır[9].

Mimari yapılanma konusunda ipuçları sağlayan kalıntıların yanı sıra, höyüğün Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde yerleşildiğine ilişkin diğer kanıtları yontmataş aletler oluşturmaktadır. Dönemin yaşam koşulları gereği kullanılan yontmataş aletler, yoğunluklu olarak obsidyen ve çakmaktaşından üretilmişlerdir. İşleme ve şekillendirme konusunda doğası gereği zorluklar içeren bu malzemenin amaç doğrultusunda üretiminde de Körtik Tepe yerleşiklerinin, başta Hallan Çemi ve Demirköy olmak üzere, Yukarı Dicle Vadisi'nin diğer yerleşimlerinde bilinen teknikleri kullandıkları ve tipolojik açıdan koşut üretim yaptıkları saptanabilmektedir[10]. Dolayısıyla, üretimin diğer alanlarında da tanık olunduğu üzere, döneme özgü obsidyen ve çakmaktaşından üretilmiş aletlerin yaklaşık bütün örneklerine tanık olunması, höyük yerleşiklerinin söz konusu materyalleri işleme konusunda erken gelenekleri devam ettirdikleri ve çağdaşlarıyla koşut bir birikime sahip olduklarını göstermektedir. Özellikle, bölgede yokluğu bilinen obsidyen kullanımı ve büyük olasılıkla bunun Bingöl civarından temini, dönem yerleşiklerinin çevreleriyle ilişkiler geliştirdiklerine; dolayısıyla, sınırdışı ticaretin varlığına işaret etmektedir[11]. Böylesi bir ilişki, kuşkusuz, kültürel etkileşimleri de gündeme getirecektir ki, bu belirlem bölgenin Çanak-Çöleksiz Neolitik yerleşimlerinin çevreleriyle bağlantılı, dışa dönük bir sosyal yapıya sahip olduklarını düşündürmektedir.

İskeletler ve bunlarla bağlantılı olarak ortaya çıkarılan ölü armağanları, höyüğün erken kültürel dokusunun tanımlanmasında büyük bir öneme sahiptir. Farklı derinliklerde, gömü tarzı, korunma durumu ve ölü armağanları gibi ayrıntılarda değişkenlik gösterseler de, Körtik Tepe iskeletleri, döneme özgü bilinen gelenekleri bütün yönleriyle yansıtır. Doğrudan toprak derinliğine, ya da sıkıştırılmış taban altına gömülen iskeletlerin büyük çoğunluğu, mimari dokusu tam olarak algılanmayan konutlarla bağlantılı olarak saptanmıştır. Tabanlarında birden fazla gömü saptanan konutların varlığı, benzer uygulamaların görüldüğü Demirköy'e koşut olarak[12], intramural gömü geleneğinin yaygınlığını gösterir. Böylesi bir bağlantı içermeyen iskeletlerin durumu tartışmalı olmakla beraber, genelde yerleşim içine gömüldükleri gözlemlenir. Rastlantısal, gelişigüzel uygulamalar yerine, iskeletlerin çoğunluğunun hoker ya da yarı-hoker tarzda gömülmesi; sapmalar görülmekle birlikte, mezarlarda yön birliğine dikkat edilmesi ve zengin gömü armağanları ile donatılmaları, höyük yerleşiklerinin inanç değerlerinin gelişmişliğinin ifadesi olarak yorumlanabilecek bazı kuralların geliştirildiğine işaret etmektedir (Resim 6-7). Tekil uygulama örneği olarak, bir kol kemiği üzerine boya ile işlenmiş bezeklerin varlığı, gömülmeden önce iskelet üzerinde bazı uygulamaların yapıldığını; kemiklerin yumuşak dokudan arındırıldığını düşündürmektedir[13]. Bunun yanı sıra, bazı iskeletlerin başsız korunmuş olması ya da aşı boyasıyla kaplandıktan sonra sıvı kireçle kaplanması, ölü gömme törenlerinin farklı boyutlarına kanıt oluşturmaktadır.

7 Arbuckle ve Özkaya (baskıda).

8 Özkaya 2004a, res. 5; Özkaya 2004b, 586.

9 Rosenberg 1999, 28-29; Hauptmann 2002, 263-264.

10 Özkaya 2004b, 589-90.

11 Rosenberg 1999, 26 vd.; Hauptmann 2002, 264.

12 Rosenberg ve Peasnall 1998,199.

13 İskeletlerin yumuşak dokudan obsidyen ya da çakmaktaşı gibi kesici aletlerle arındırılması ve bağlantılı işlemler, eski insan topluluklarında sıkça görülen bir uygulama olarak ölü gömme ve ritüel amaçlara yorumlanmıştır. bkz. Özbek 2005, 41.

Kalıntılar, kökleri Paleolitik çağa kadar giden inanış biçimleri ya da ölü gömme geleneklerine yorumanabilecek bazı uygulamaların izlerini taşımaktadırlar ki, ölü üzerinde gerçekleştirilen bu işlemlerin benzerlerine bölgedeki diğer yerleşimlerde de tanık olunmaktadır[14]. Algılamada ve yorumlamada zorluklar içeren ve kapsamlı ritüellerin varlığına işaret eden bu uygulamalar, karmaşık dinsel inançlara sahip gelişmiş bir toplumun varlığına işaret eder. Ayrıca, mezarların nicelik ve nitelik bakımından farklı ölü armağanları içermeleri, bazılarının ise bundan yoksun olması, sosyal statülerin varlığına yorumlanabilir ki, veriler dönemin sosyo-kültürel dokusunun algılanmasına yardımcı olmaktadır. Çoğunluğu taşa işlenmiş ölü armağanlarının üretim, teknik, işçilik ve dekorasyon gibi diğer donanımları ise, çağdaşı yerleşimlerde ender tanık olunan gelişkin kültürel yapının varlığına kanıt oluşturmaktadır. Bu yöndeki bulgular, höyük yerleşiklerinin, Yukarı Dicle Vadisi'nin diğer merkezlerindeki gelişmelere duyarlı, özellikle Hallan Çemi, Demirköy ve Çayönü gibi dönemin bilinen topluluklarıyla bağlantılı, ancak daha zengin ve yetkin bir kültür geliştirdiklerini ortaya koymaktadır.

Avcılık ve toplayıcılıktan yerleşik düzene ve üretime geçişin bu erken evresinde, küresel coğrafyada öncelikli olarak barınma ve beslenme kaygılarının ön plana çıktığı bir dönemde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan toplulukların temel gereksinimlerden kaynaklanan sorunları aştıklarının, sosyal, dinsel yapılanmada aşama kaydettiklerinin belgesi durumundaki ölü armağanları, yapısal özelliklerinden algılanabildiği kadarıyla, estetik kaygıyla bütünleşik sanatsal üretimin varlığına kanıt oluştururlar. Bunlar arasında, olasılıkla ölü kültüyle bağlantılı ritüel uygulamaların ve dinsel inanış biçimlerinin gereği olarak, iskeletlerin yanına konulmuş taş kaplar, sayısal çoğunluk bakımından, ilk sırayı alır (Resim 8-14).

Taş kapların üretiminde, obsidyen ve çakmaktaşı gibi sert taştan yapılmış aletler yardımıyla kolayca aşındırılabilen ve yumuşak karakteri nedeniyle işlenmelerinde kolaylıklar sağlayan klorit tercih edilmiştir. Bölge kaynaklarına yabancı kloritin, obsidyen malzemede olduğu gibi, başka bir bölgeden temini yoluna gidildiği anlaşılmaktadır ki, bu durum bir kez daha bölgeler arası ticaretin varlığını gündeme getirmektedir. Bunun yanı sıra, sayıları az da olsa, mermerimsi yapıdaki sert taşlardan yapılmış örneklere de tanık olunmaktadır. Kapların, aşındırma ve yongalama yöntemiyle üretildikleri, yüzeylerinde ve gövdelerinin iç kesimlerinde korunan izlerden anlaşılabilmektedir ki, bu yöntem, benzer ürünler veren Hallan Çemi ve Demirköy gibi Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin diğer yerleşimlerinde de kullanılmıştır[15]. Anadolu'nun da dahil olduğu Yakındoğu coğrafyasında Epipaleolitik ve Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem topluluklarında yaygın bir şekilde üretilmiş taş kaplar[16], dönemin dini inançlarının ölü gömme ritüelleriyle bağlantılı olası bir uygulamasına yorumlanacak nitelikte, genelde kırılarak mezarlara konulmuştur.

Günlük gereksinimler doğrultusunda üretildikleri gibi, ölü armağanlarının vazgeçilmez öğeleri olarak da kullanılan taş kaplar, kullanım amaçlarına göre yapısal farklılıklar yansıtırlar. Günlük gereksinimlere yönelik üretilmiş olanlar yalın ve görece kaba; ölü armağanı durumundakiler ise, özenli işçilikleri ve seçkin dekorasyonları ile diğerlerinden ayrılırlar. Üretim tekniği açısından belirgin farklılıklar yansıtmayan kaplar, biçim ve bezemeleriyle çeşitlilik gösterirler. Basit ağız kenarları ve düz tabanlarında yoğunlaşan ortak biçimsel özelliklere karşın, gövde yapılarında farklılıklar görülür. Basık küresel (Resim 10 c-d; 13 a,c; 14 a-c), derin koni biçimli (Resim 8-9), geniş ağız kenarlı, derin-dik (Resim 10 a-b; 13 b) ve yaklaşık dikdörtgen biçimliler (Resim 11-12) şeklinde farklı gövde yapısı içeren kaplar, boyutlarıyla doğrudan bağlantılı olarak değişken cidar kalınlıklarına sahiptir. Basit ağız kenarlı yalın vazoların büyük çoğunluğunun yüzeyi özenle parlatılmıştır (Resim 8, 10 a-d). Ayrıntılarda farklılıklar yansıtmakla beraber, genelde derin ve tabana doğru daralan gövdeleri ile biçimsel birlik yansıtırlar. Bazı örnekler hariç (Resim 10 d), çoğunluğunun ağız kenarlarına işlenmiş ve kullanım

14 2001-2002 yılı iskeletleri üzerinde gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen sonuçlar, döneme özgü ortak uygulamaların varlığını ortaya koyduğu gibi, salt Körtik tepe yerleşiklerine özgü bazı ölü gömme geleneklerinin varlığına yorumlanabilecek kanıtlar da sağlamıştır. bkz. Özbek 2005, 41 vd.

15 Davis 1982, 86-87; Rosenberg 1994, 126; Rosenberg 1999, 28.

16 Rosenberg ve Davis 1992, fig. 7.1-5; Rosenberg ve Peasnall 1998, fig. 3.2; Rosenberg 1999, fig. 5.

amaçlarıyla bağlantılı askı delikleri yer alır (Resim 10 a-c). Yüzeylerinde özenli işçilik yansıtan ikinci grup kaplar, biçimsel açıdan daha zengin bir repertuar sunmaları yanı sıra, estetik kaygının gelişmişliğine kanıt oluşturacak nitelikte, kazıma yöntemle işlenmiş bezeme ve betimlemeler içerirler (Resim 9, 11-12; 13 a-c; 14 a-c). Her iki grupta da benzer biçimlerin kullanımı, yalın dokudan bezemelilere doğru bir gelişimin varlığını düşündürmektedir ki, bu belirlem, kapların işçiliklerinde ve biçimsel çeşitliliklerinde algılanabilmektedir.

Bezemeli kapların büyük çoğunluğunda geometrik örgeler egemendir. Dekorasyonun vazo yüzeyine uyarlanışında biçimsel özellikler gözetilmiş, bu uygulama bezeme ve biçim arasında uyumu sağlamıştır. Dolayısıyla kapların üretiminde baskın olan estetik kaygıya, bezemenin uyarlanışında da tanık olunmaktadır. Obsidyen ya da çakmaktaşıyla işlenmiş bezemeler, kapların biçimiyle bağlantılı olarak değişkenlik gösterirler. Genellikle içleri taralı sarkık üçgenlerle salt ağız kenarı bezenmiş olanlar daha basit bir dekorasyon içerir (Resim 14 c). Bu yöntemle bezenmiş olanların yanında, gövdesinin üst yarısı tek ya da ikili yatay kuşaklar içine yerleştirilmiş taralı düz ve sarkık üçgenlerle doldurulmuş örgelerle donatılanlar büyük çoğunluğa sahiptir (Resim 13 a, c; 14 b). Ana bezeme kuşaklarının alt ve üst sınırları ile ağız kenarları kabartma dalgalı bantlarla kuşatılmıştır. Gövdelerinin tüm yüzeyi bezeme kapsamına alınmış olanlar ise, zengin ve girift bir kompozisyona sahiptir (Resim 11-12; 13 b; 14 a).

Sayıları sınırlı da olsa, bütün yüzeyleri kazıma ve kabartma yöntemle işlenmiş hayvan figürleriyle donatılı taş kapların varlığına da tanık olunmaktadır. Az sayıda da olsa, kapların yüzeyine işlenmiş figürler, tür açısından fazla olmamakla beraber, ortak karakter sunarlar. Ağız kenarında karşılıklı düzenlenmiş ikişer askı deliği içeren düz tabanlı derin-dik silindirik gövdeli bir taş kabın yüzeyi, üçgenimsi başları yukarıya yönelik, zigzag gövdeleri boğumlu işlenmiş yılan figürleri ile donatılmıştır (Resim 9). Bu figürlerin arasına ise, yine üçgen başlı, ancak daha ince ve gövdeleri boğumsuz değişken yılan figürleri yerleştirilmiştir. Yılanların yanı sıra, farklı biçimsel özelliklere sahip taş kaplar üzerinde, dağ keçisi, akrep, kuş ve karışık yaratıklardan oluşan figürler de görülür[17]. Belirli bezeme gruplarının ve bunları oluşturan örgelerin yanı sıra, figüratif betimlemelerde gözlemlenen ısrar, dekorasyona belirli anlamlar yüklenmesini gerekli kılar niteliktedir. Betim repertuarı dönemin doğayla özdeş dini anlayışına ve düşünce yapısına yüzeysel de olsa bazı yaklaşımlar getirebilecek özelliktedir ki, figürlerin türlerinde saptanan değişmezlik, söz konusu varlıkların dönemin insanı tarafından kutsal olarak algılanmalarıyla açıklanabilir.

Körtik Tepe ile diğer Yukarı Dicle Vadisi Çanak-Çömleksiz yerleşimleri arasında taş kapların üretim yöntemlerinde ve biçimsel benzerliklerinde saptanan bölgesel kültürel ilişkiler, geometrik bezeme ve figüratif donanımlarında da algılanabilmektedir. Bu konuda, bütün halinde korunmamış olsalar da, bazı kap parçaları üzerinde tanımlanabilen hayvan figürleriyle Hallan Çemi bulguları başta gelir[18]. Anılan figürler, tür açısından, Körtik Tepe örnekleriyle doğrudan benzerlikler yansıtmasalar bile, işleniş teknikleri bakımından uyum gösterirler. Bununla beraber, Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin Nevali Çori, Göbekli Tepe ve Hallan Çemi gibi merkezlerinde, farklı ortam ve malzeme üzerine işlenmiş olmakla beraber tür açısından benzer figürlerin görülmesi ve bunların dönemin dini inanış biçimlerinin yansıması olarak yorumlanması[19], Körtik Tepe'nin bu yöndeki bulgularının içeriğine açıklık getirdiği gibi, anılan topluluklarla olan ilişkilerini de bir başka açıdan doğrulamaktadır.

Son zamanlarda yoğunlaşan çalışmalarda elde edilen bulgular, taş kapların en erken Anadolu örneklerinin, Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemde Bereketli Hilal'in bir parçası olan Yukarı Dicle Vadisi'nde üretildiklerini ortaya koymuştur. Anadolu coğrafyası için üretimde öncülük gibi önemli bir misyonu üstlenen bölge kapsamındaki Körtik Tepe, bulguları tanıklığında bu geleneğin en yetkin örneklerinin de hamisi

17 Özkaya ve San 2004, 673 vd.

18 Rosenberg 1993, fig. 3.

19 Hauptmann 2002, 265 vd.

durumundadır. Dış dünyadan ve birbirlerinden kopuk olmadıkları anlaşılan bölge yerleşimlerinin ilişkilerine de tanıklık eden taş kaplar, üretim teknikleri, biçim ve bezemeleri, figüratif donanımları ve olası işlevleriyle geçmişin bilinmezlerine getirdikleri yaklaşımların yanı sıra, üzerlerinde korunmuş kalıntılar aracılığıyla bazı gelişkin üretimler hakkında da bilgi verirler. İlerleyen dönemlerde köklü kültürlerin doğuşuna kaynaklık edecek coğrafyalarda henüz yerleşik düzene dahi geçilmediği bir dönemde, Anadolu topraklarında bu kaygılarını aşmış toplulukların tekstil ürünleri üretmiş olabilecekleri, iskeletlerle bağlantılı bulunmuş taş kaplar üzerinde korunmuş izlerden algınabilmektedir ki (Resim 8), benzeri belirtiler bazı insan kemikleri üzerinde de saptanmıştır[20]. Özlüce, taş kaplar, Körtik Tepe'nin yerleşiklerinin özgün üretimleri olarak, ait oldukları dönemin sosyo-kültürel dokusunun algılanmasında önemli kanıtlar niteliğindedir.

Benzeri kültürel derinlik içermeseler de, günlük gereksinimler doğrultusunda üretilmiş olmakla beraber, gömü hediyesi olarak da kullanılmış taş baltalar, havanelleri, kemik aletler, mortarlar, ezgi taşları, kesici ve delici aletler Körtik Tepe bulguları arasında yer alırlar. Her biri kendi alanında höyük yerleşiklerinin soyal ve kültürel hayatlarına ve ilişkilerine yaklaşımlar getiren söz konusu bulgular arasında baltalar, sayısal çokluk oluştururlar.

İşlevleriyle bağlantılı olarak çok sayıda örnekle temsil edilen baltalar ya da bu tanımlama kapsamında değerlendirilen bulgular, üretildikleri malzeme açısından çeşitlilik sunar (Resim 15-16). Genelde yerel taşlardan üretilmiş baltalar, ölü armağanı durumunda iskeletlerle birlikte bulundukları gibi, bunlardan bağımsız olarak da saptanmıştır. Çoğunluğunda kullanımdan kaynaklanan aşınma izleri görülür. Buna karşın, klorit gibi daha yumuşak karakterli taşlara işlenmiş ve diğerlerine oranla zarif biçimlere sahip olanlarda aşınma izleri pek görülmez. Genelde mezar bulgusu olan bu baltaların ritüel amaçlı kullanıldıklarını söylemek olasıdır. Bunlar arasında, özenle şekillendirilmiş ve yüzeyleri parlatılmış olanların yakın benzerlerine Hallan Çemi'de de tanık olunur[21]. Biçimsel ayrıntılarda bazı farklılıklar gözlemlense de, benzer ürünler Çayönü'de de bilinmektedir[22]. Dolayısıyla, Körtik Tepe'nin diğer bulgularda belirlenebilen ilişkileri, söz konusu bu ürünler aracılığıyla bir kez daha doğrulanabilmektedir.

Mezarlarla bağlantılı bulunmuş olmalarından kaynaklanan nedenlerle, bir çok bulgu türünün işlevini yeterince algılamak olası değildir. Ancak, buluntu durumlarından hareketle, söz konusu nesnelerin ritüel amaçlı üretildiklerini varsaymak olasıdır. Yukarı Dicle Vadisi Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem yerleşmelerinde benzerlerine tanık olunmayan, ancak Körtik Tepe'de çok sayıda örneği ortaya çıkarılan 'sunu taşları' bu değerlendirme kapsamına girer[23] (Resim 17 a-c). Değişken boyutlara sahip ve çoğunluğu mermerimsi beyaz taşa işlenmiş olmak kaydıyla, klorit, andezit ve yerel taşlardan da şekillendirilmiş olan söz konusu nesneler, basık küresel tasarlı, ince profillendirilmiş ağız kenarlı, yuvarlak ya da düz oturma yüzeylidirler. Mezarlardan bağımsız olarak değerlendirildiklerinde, ekmek v.b. besinlerin ateş üzerinde pişirilmeleri için uygun biçimsel özelliklere sahiptirler. Ölü armağanı niteliğindeki diğer bulguların aynı zamanda günlük hayatta da kullanıldıkları dikkate alındığında, sunu taşlarının buluntu durumlarından algılanan işlevleri yanı sıra, böylesi bir amaç için de üretilmiş olabilecekleri akla yatkın gelmektedir.

Yeterince korunamamış olması nedeniyle bütün hakkında tatmin edici bilgiler vermemiş olsa da, sürekli yerleşime işaret eden mimari kalıntıları, sürtmetaş ve yontmataş tekniğiyle üretilmiş eserleriyle yetkin bir kültürün temsilcisi olan Körtik Tepe'nin söz konusu bu zenginliğinin diğer kanıtlarını, değişik taşlara işlenmiş boncuklar oluşturur[24]. Dağınık halde ya da taş kapların içinde, iskeletlerle birlikte ölü armağanı olarak bulunmuş boncukların büyük çoğunluğu yumuşak karakterli bordo renkli taştan üretilmiştir (Resim 18). Bunların yanı sıra, sayısal açıdan diğerleri kadar

20 Özbek 2005, 41 vd.

21 Rosenberg 1994, fig. 12: 3,5; Rosenberg 1999, fig. 12.

22 Davis 1982, fig. 3: 13.8.

23 Özkaya ve San 2003, res. 6; Özkaya ve diğ. 2002, res. 20.

24 Özkaya ve San 2003, res. 2; Özkaya ve San 2004, 671.

yoğunluklu olmasa da, farklı şekillerde biçimlendirilmiş serpantin boncuklar da bulgular arasında yer alır. Kuş, balık gibi bazı hayvanların omurga kemiklerinden ve kabuklu hayvanlardan elde edilmiş boncuklar da yaygın kullanılmış ölü armağanları niteliğindedirler (Resim 19). Diğer bulgularda olduğu gibi, ölü armağanı olarak kullanılmış boncukların türleri, nicelikleri ve nitelikleri mezarlara göre değişkenlik gösterir; bazıları ise bundan yoksundurlar. Mezarların donanımlarında görülen bu durum, toplumsal sınıf farklılıklarına yorumlanabilir ki, böylesi bir olgu ancak gelişkin sosyal yaşantıyla açıklanabilir. Veriler, Körtik Tepe halkının bu konuda aşama kaydettiklerini onaylar niteliktedir.

Zamansal açıdan Körtik Tepe'nin Hallan Çemi'nin devamı olması, beraberinde ortak kültürel paylaşımı da gündeme getirir ki, yukarıda değişik açılardan saptanan benzerlik ve etkileşimler, takı nesnelerinde de kavranabilmektedir[25]. Dolayısıyla, genelden ayrıntıya inildiğinde, Yukarı Dicle Vadisi yerleşiklerinin ortak kültürel paydaşlığa sahip oldukları her açıdan algılanabilmekte ve kanıtlanabilmektedir.

Sonuç olarak, Akdeniz uygarlığının önemli temsilcilerinden olan Anadolu coğrafyasının Yukarı Dicle Vadisi kapsamındaki arkeolojik geçmişi, kültürel zenginliği ve alt yapısı düne kadar çok az bilinmekteydi. Son zamanlarda, özellikle baraj inşaatlarının gerektirdiği zorunluluklar nedeniyle başlatılan bilimsel çalışmalarda, başta Diyarbakır ve Batman olmak üzere, bölge genelindeki bilinmezler gün ışığına çıkarılmaya başlanmış, Anadolu arkeolojisine yeni boyutlar kazandırılmış; günümüzde algılanan kültürel birikimin ve bunun eseri olan sanatsal yaratımların köklü bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmıştır. Bölgenin Çayönü ile sınırlı olarak kavranan kültürel alt yapısı ve arkeolojik geçmişi, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Demirköy, Nevali Çori ve Göbekli Tepe gibi yerleşim birimlerinde yapılan çalışmalarla, bilinenden daha erken ve daha zengin olduğunu ortaya koymuştur. Kargamış ve Ilısu baraj projeleri kapsamında gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve çalışmalarda, küresel uygarlığın ilklerinin, Mezopotamya'daki diğer kültürler koşutunda, bölge kapsamında da varlığına ilişkin önemli veriler sağlanmış; yerleşimin kesintisiz ve bütün kültürel evreleri kapsadığını ortaya koymuştur. Elde edilen bilimsel sonuçlar, salt bölgenin kültürel geçmişine ışık tutmakla kalmamış, aynı zamanda Anadolu'nun bilinen dokusunun tarihsel olarak erkene çekilmesine de neden olmuştur. Arkeolojik çalışmalara konu olan yerleşimlerin her biri kendi alanlarında yeni yaklaşımlar sunarken, asal yaşamsal gereksinimlerin karşılanmasında, konut üretiminde, gömüt dokusunda, alet üretiminde, dinsel inançların gelişiminde ve bunları simgeleyen tasvirlerin işlenmesinde ortak kültürel değerlere sahip oldukları algılanabilmiştir. Bütün bu kültürel gelişmelerin en iyi kavrandığı yerlerden birisi de Körtik Tepe'dir. Devam edecek olan kazılarda, toprak derinliğinde saklı değerleriyle Körtik Tepe, küresel uygarlıkta devrim olarak nitelendirilen Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin bilinmezlerine yeni yaklaşımlar getirebilecek niteliğe sahiptir.

25 Rosenberg 1993, fig. 13.

Kaynakça

Arbuckle ve Özkaya (baskıda)
B.S. Arbuckle ve V. Özkaya, "Preliminary report on the vertebrate fauna from Körtik Tepe: An early Aceramic Neolithic site in southeastern Turkey" (baskıda).

Childe 1928
V.G. Childe, *The most ancient East. The Oriental prelude to European history,* 1928.

Childe 1936
V.G. Childe, *Man make himself*, 1936.

Davis 1982
M.K. Davis, "The Çayönü Ground Stone" *Prehistoric Village Archeology in South-Eastern Turkey British Archaeological Reports (BAR) International Series 138* (Ed. L.S. Braidwood ve R.J. Braidwood) 1982, 73-174.

Hauptmann 2002
H. Hauptmann, "Upper Mesopotamia in its regional Context during the early Neolithic" *The Neolithic of Central Anatolia Internel Developments and externel Relations During the 9th-6th Millenia Cal. BC.* (Ed. F. Gerard ve I. Thissen) 2002, 263-275.

Özbek 2005
M. Özbek, "Körtik Tepe'de İnsan Sağlığı" *20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 2005, 41-52.

Özkaya 2004a
V. Özkaya, "2002 Yılı Körtik Tepe Kazısı" *Kazı Sonuçları Toplantısı XXV*, 2004, 103-116.

Özkaya 2004b
V. Özkaya, "Körtik Tepe: An Early Prepottery Neolithic Site in The Upper Tigris Valley" *Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburstag,* 2004, 585-599.

Özkaya ve diğ. 2002
V. Özkaya, O. San ve H. Yıldızhan "Excavations at Körtik Tepe: 2000" *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000* (Ed. N. Tuna ve diğ.) 2002, 739-58.

Özkaya ve San 2002
V. Özkaya ve O. San, "Körtik Tepe Arkeolojik Kazıları" *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIII.2*, 2002, 423-34.

Özkaya ve San 2003
V. Özkaya ve O. San, "Körtik Tepe 2001 Kazısı" *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIV.2*, 2003, 423-36.

Özkaya ve San 2004
V. Özkaya ve O. San, "Excavations at Körtik Tepe: 2001" *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2001* (Ed. N. Tuna ve diğ.) 2004, 669-693.

Rosenberg ve Davis 1992
M. Rosenberg ve M.K. Davis, "Hallan Çemi Tepesi, An Early Prepottery Neolithic Site in Eastern Anatolia: Some Preliminary Observations Concerning Material Culture" *Anatolica XVIII,* 1992, 1-18.

Rosenberg 1993
M. Rosenberg, "The Hallan Çemi Excavation, 1991" *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV.1*, 1993, 117-130.

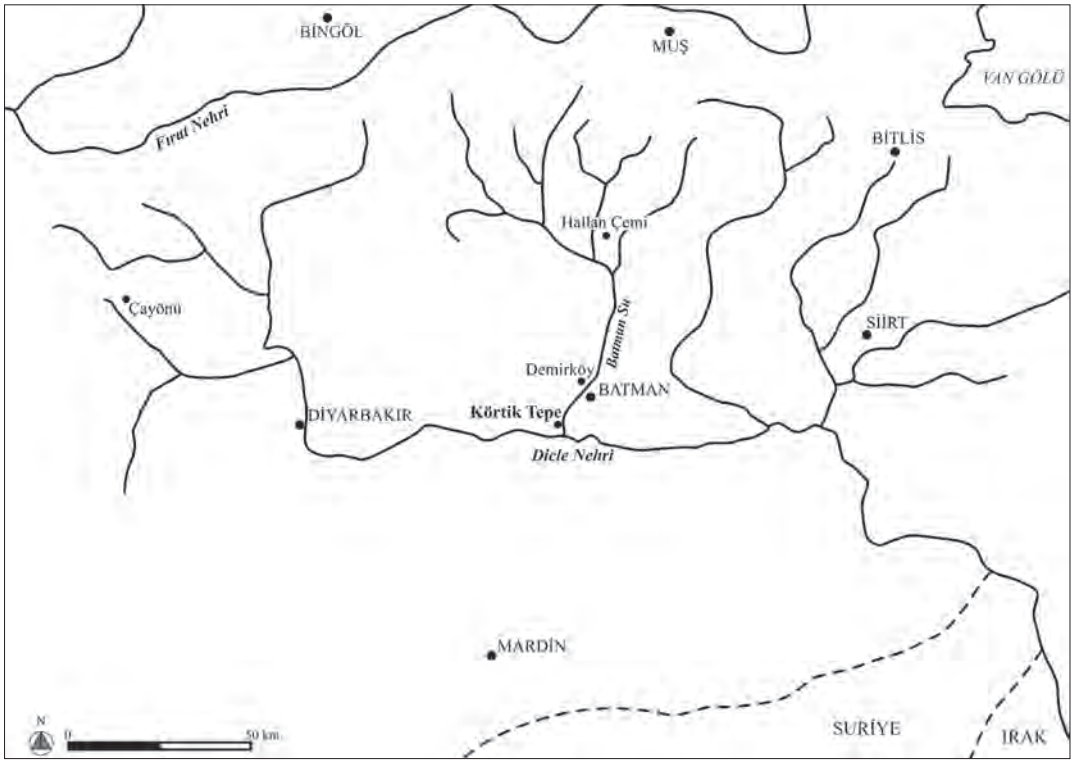
Rosenberg 1994
M. Rosenberg, "Hallan Çemi Tepesi: Some Further Observations Concerning Stratigraphy on Material Culture" *Anatolica XX*, 1994, 121-140.

Rosenberg ve diğ. 1995
M. Rosenberg, M. Nesbit, R.W. Readding ve T.M. Strasser, "Hallan Çemi Tepesi: Some Preliminary Observations concerning Early Neolithic Subsistence Behaviours in Eastern Anatolia" *Anatolica XXI,* 1995, 1-12.

Rosenberg ve Peasnall 1998
M. Rosenberg ve B. Peasnall "A Report on Sounding at Demirköy Höyük" *Anatolica XXIV*, 1998, 195-207.

Rosenberg 1999
M. Rosenberg, "Hallan Çemi" *Neolithic in Turkey: the Cradle of Civilization* (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen) 1999, 25-33.

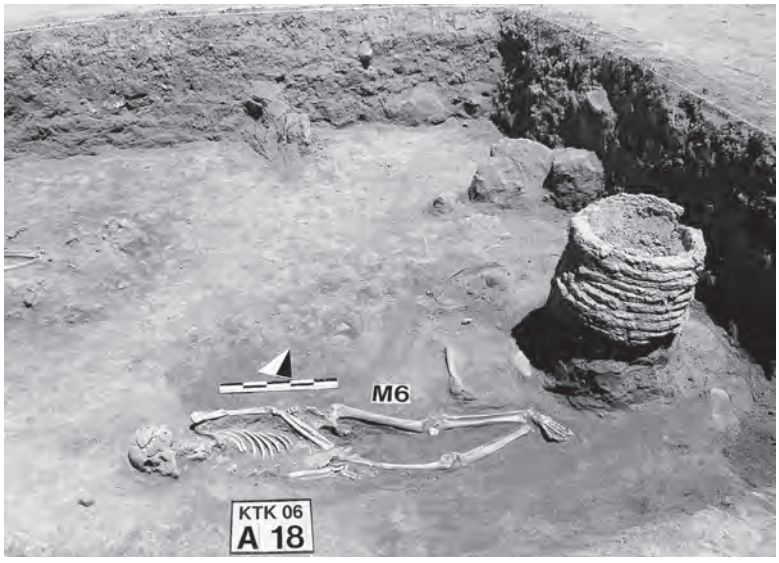
Thissen 2002
L. Thissen, "CANeW ^{14}C databases and ^{14}C charts, Anatolia, 10.000 – 5000 cal BC" *The Neolithic of Central Anatolia Internel Developments and externel Relations During the 9th-6th Millenia Cal. B.C.* (Ed. F. Gerard ve I. Thissen) 2002, 299-331.

BİNGÖL
MUŞ
VAN GÖLÜ
Fırat Nehri
BİTLİS
Hallan Çemi
Çayönü
Batman Su
SİİRT
Demirköy
BATMAN
DİYARBAKIR
Körtik Tepe
Dicle Nehri
MARDİN
N
0
50 km
SURİYE
IRAK

Res. 1

M5
KTK 06
A 26

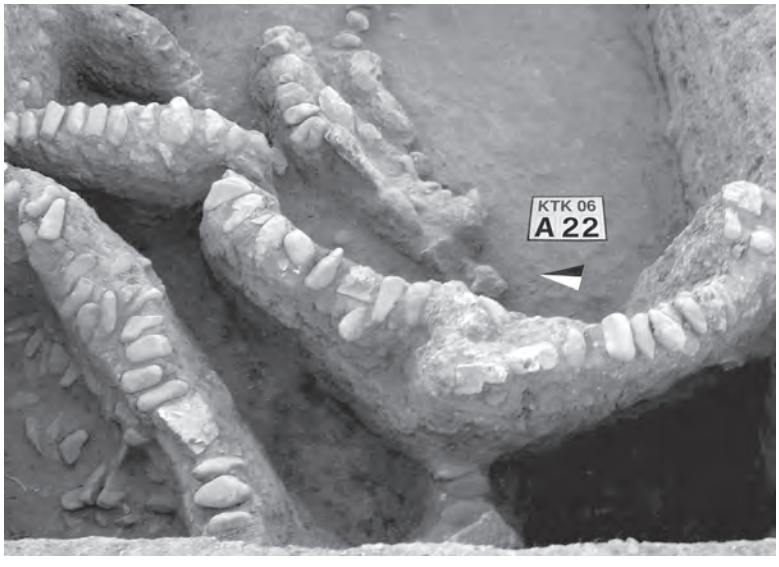
Res. 2

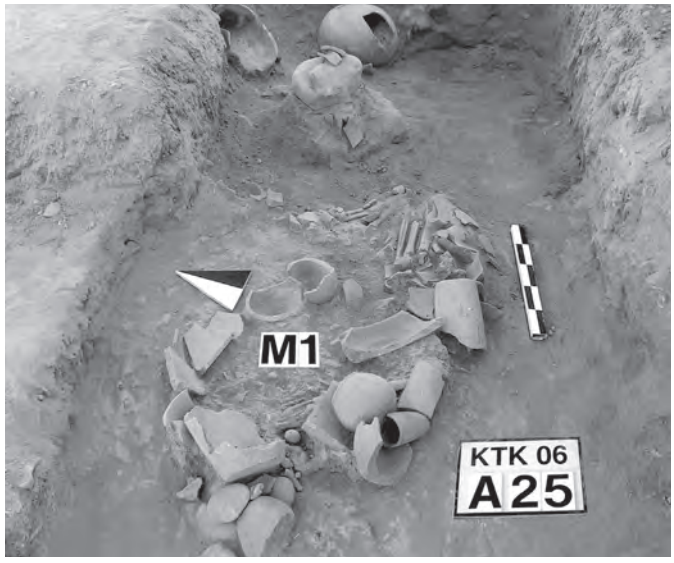
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

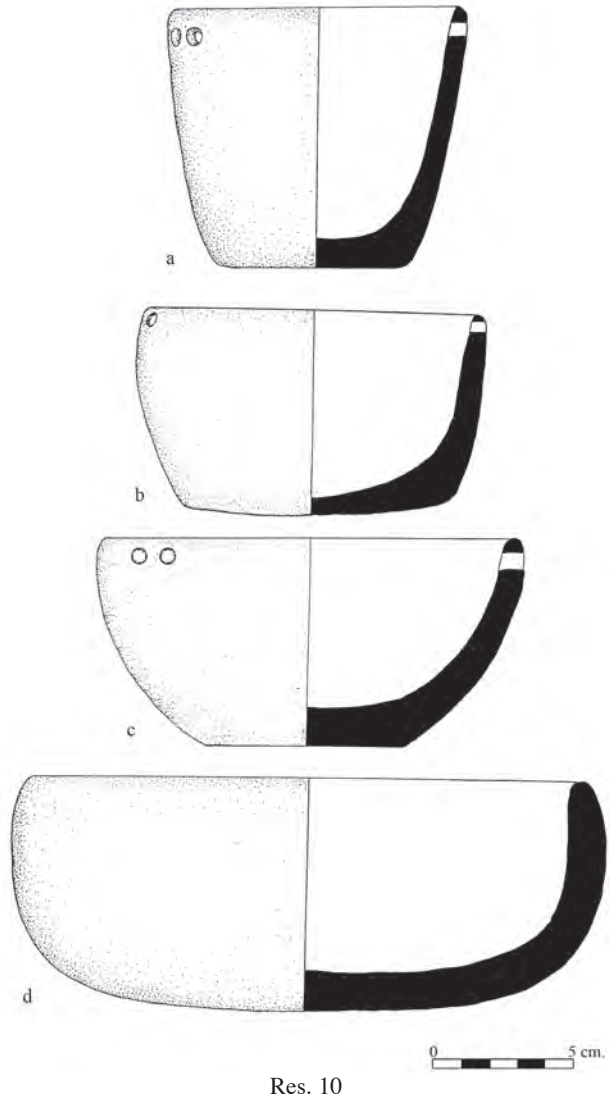
Res. 7

Res. 8

Res. 9

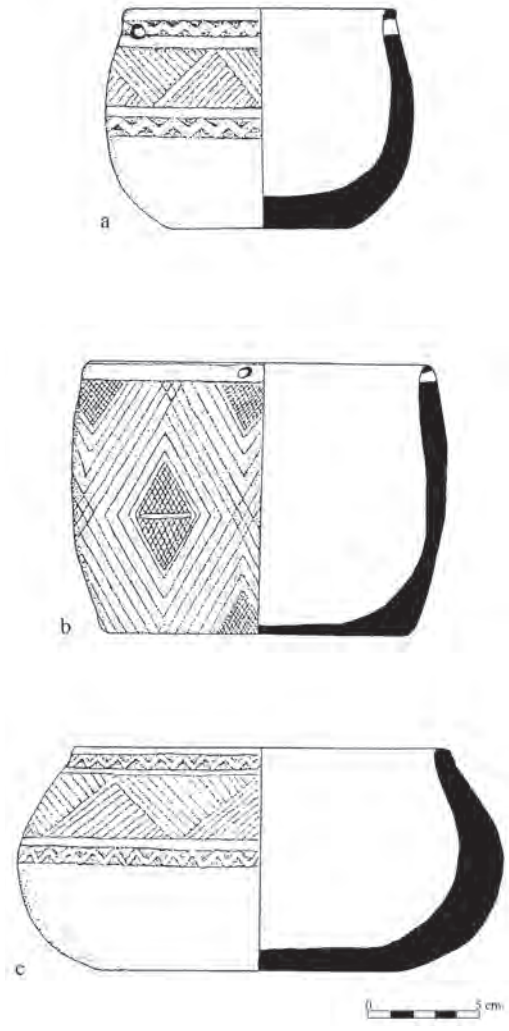
Res. 10

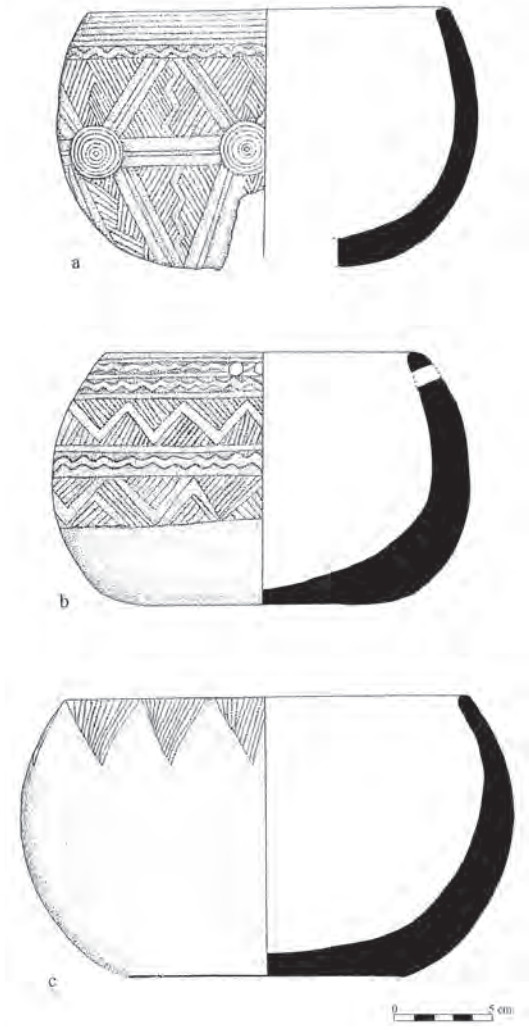
Res. 11

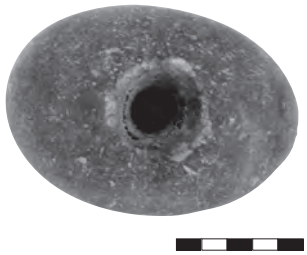
Res. 12

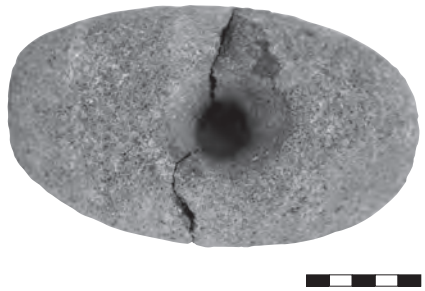
Res. 13

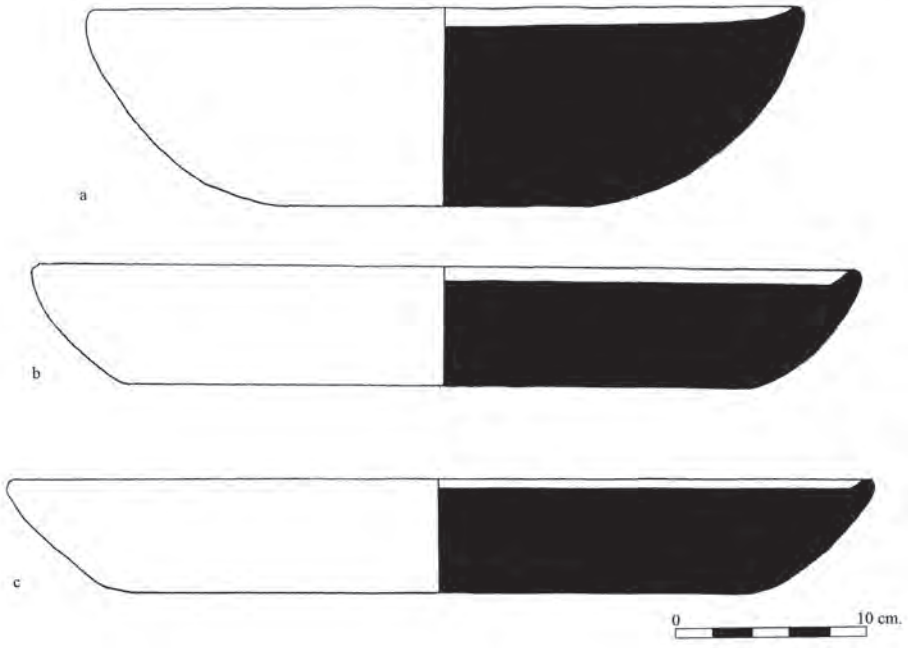
Res. 14

Res. 15

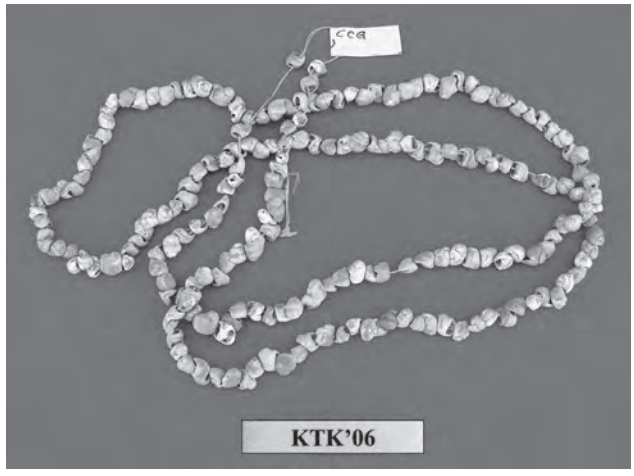
Res. 16

Res. 17

Res. 18

Res. 19

Uludağ Üniversitesi, Mozaik Araştırmaları Merkezi: Kuruluş Öyküsü

Mustafa ŞAHİN*

Abstract

Uludağ Universität, Forschungszentrum für Mosaiken in der Türkei Gründungsgeschichte

Das Thema dieses Aufsatzes bildet die Gründungsprozess und der Gründungsprozess des Zentrums für Mosaikforschungen der Uludag-Universität.

Bu yazının konusunu; Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları Merkezi'nin kuruluş öyküsü[7] ve kuruluncaya kadar geçirdiği süreç oluşturmaktadır.

Mozaik, antik çağın zenginlik göstergelerinden birisi olarak zemin, duvar ve tavan kaplamasında kullanılan bir mimari elemandır. Prensip olarak renkli cam, pişmiş toprak, taş, mermer vb. sert malzemenin ahenkli bir şekilde bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan desenlerden oluşmaktadır. Seçilen desenleri figür, geometrik ve bitkisel olarak başlıca üç gruba ayırmak mümkündür[2]. Mozaik sanatı her ne kadar 2. binyılda Mezopotamya kültürlerinde ilk defa ortaya çıkmış olsa da[3], geleneksel hale gelmesini Anadolulu sanatçılara borçludur. Anadolu'da bugüne kadar bilinen en eski mozaik örneği İÖ. 8. yüzyıla tarihlenen Gordion mozaiğidir[4]. İÖ. 5. yüzyıldan itibaren bütün Akdeniz ülkelerinde görülmeye başlayan mozaikler asıl altın çağını Roma İmparatorluk döneminde yaşamış ve mimarinin vazgeçilmez öğelerinden birisi olmuştur. Altın çağını özellikle kiliselerde olmak üzere Bizans çağında da devam ettiren mozaik sanatı, daha sonraki çağlarda önemini büyük ölçüde yitirmiştir.

Türkiye söz konusu sanat ürününün prototiplerinden başlayarak Yunan, Roma ve Bizans çağı örneklerinin kesintisiz bir şekilde izlenebildiği ender ülkelerden birisidir. Ancak bu büyük hazine bu güne kadar layık olduğu ölçüde tanıtılmamıştır. Türkiye'de bulunan mozaik zenginliği, bu sanat yapıtlarının sistematik bir şekilde belgelenerek, bu bilgilerin bilimsel platforma taşınması hakkında uluslar arası bir projenin başlatılmasını zorunlu hale getirmiştir.

İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya'da bulunan mozaikler uluslararası mozaik birliği olan AIEMA'nın desteği ve işbirliği ile daha önce tamamlanmış ve sonuçlar yayınlanarak bilim dünyasına sunulmuştur. Bu ülkelerin arasına en son Mısır'ın da katılmış olmasına karşın Türkiye'de benzeri bir çalışmanın halen başlatılamaması anlamlıdır. Türkiye Mozaik Araştırmaları Merkezi bu sahipsizliği ortadan kaldırmak ve Türkiye mozaiklerini belli bir format içerisinde veri bankasında toplayarak, bunları bir "Corpus" altında toplamak amacıyla kurulmuştur. Merkez iyi bir şekilde organize olabilirse, Türkiye mozaiklerinin bütün dünyaya tanıtılması konusunda önemli bir fırsat yakalanmış olacaktır.

Bu konudaki ilk adımlar 2004 yılında düzenlenen çalıştaya geri gitmektedir. İlk olarak tarafımızdan başlatılan girişimlerle 3 yıl gibi kısa bir sürede büyük bir yol alınmış ve sonuçta Dünya Mozaik Araştırmaları

* Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN, Uludağ Üniversitesi, Mozaik Araştırmaları Merkezi Müdürü, 16059 Görükle- BURSA. mustafasahin@uludag.edu.tr ve aiematurkey@yahoo.com

1 Mozaik Araştırmaları Merkezi, Uludağ Üniversitesi Senatosunun 06 Ocak 2006 gün ve 2006-01 numaralı oturumda alınan 6 numaralı kararı ile kurulmuştur.

2 Şahin 2004, 1.

3 Örnek olarak bkz. Hrouda 1991, 325.

4 Bingöl 1997, 33 vd., res. 22.

Birliğinin (AIEMA-Association internationale pour l'étude de la mosaique antique) Türkiye şubesi unvanını da alarak uluslar arası alanda tanınan bir araştırma merkez kurulmuştur[5]. Bu aşamaya gelinceye kadar atılan adımları aşağıda gösterildiği gibi özetlemek mümkündür:

2004 İstanbul Toplantısı

Mozaik Araştırmaları Merkezi'nin kurulması yönündeki ilk adım Türkiye Bilimler Akademisinin de desteği ile 2-3 Haziran 2004 tarihinde Amerikan Arkeoloji Araştırmaları Enstitüsü'nün İstanbul'daki ofisinde atılmıştır (Resim 1)[6]. Bu toplantıya Türkiye mozaikleri konusunda bilgi sahibi olan dünyanın seçkin mozaik uzmanları, müze sorumluları, arkeologlar, mozaik restoratörleri ve Türk ve Amerikan üniversitelerinden yüksek lisans/doktora öğrencilerinden oluşan bir grup davet edilmiştir. Katılım beklenenin oldukça altında olsa da, toplantının üretken ve teşvik edici bir şekilde gelişmesi en memnun edici gelişmedir[7]. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nı temsilen Dr. Ş. Karagöz aramıza katılmıştır. Böylece Türkiye mozaiklerinin tanıtılmasına yönelik projemiz de resmiyet kazanmıştır. Bu ilk toplantıda ulaşılan başlıca sonuçlar ve alınan kararlar şunlardır:

1) Mozaik Araştırmaları Merkezi kurucu komitesi olarak iki yönlü bir görevimiz vardır. Bunlar, Türkiye'de bulunmuş olan Yunan, Roma ve Bizans dönemlerine ait mozaiklerin dokümantasyonunu yapmak ve korunması açısından risk durumu varsa ilgililerin dikkatini çekmek.
2) Proje ile ilgili bilgileri toplamak ve iletişimi sağlamak üzere bir merkezin kurulması. Bu merkez aynı zamanda AIEMA'nın Türkiye şubesi olacak şekilde örgütlenmesi.
3) Toplantının bir diğer önemli sonucu tüm tarihsel dönemlere ait mozaiklerin dokümantasyonu için, taban döşemeleri ve mimari kontekstleri hakkında detaylı bilimsel bilginin yanı sıra kaliteli fotoğraflar içerecek standart bir formatın oluşturulması olmuştur. Katalogumuzun şekil olarak Akdeniz kıyısındaki diğer ülkeler için yapılmış olan mozaik kataloglarını örnek alması öngörülmektedir.
4) Türkiye mozaiklerinin katalogunu oluşturma projesi uzun soluklu bir proje olmakla birlikte serinin İstanbul, Ephesos, Xanthos, Kilikya ve Zeugma mozaiklerini içerecek ilk birkaç cilt veya fasikülünün önümüzdeki beş yıl içerisinde yayınlanması öngörülmektedir.
5) Toplantıda alınan kararların sonuncusu, grup olarak çalışmalarımızı T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, özellikle de Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile yakın işbirliği içerisinde sürdürmektir.

Bu toplantının amaçlarından birisi de çevrede bulunan mozaikleri ziyaret ederek katılımcıların orijinal malzeme üzerinde görüşlerinin alınmasıdır. Bu çerçevede Hagia Sofia, Karie, Büyük Saray mozaikleri gibi önemli mozaikler de görülmüştür.

2005 Altınoluk Toplantısı

2004 yılında küçük bir toplulukla ancak, başarılı bir şekilde tamamlanan toplantıdan sonra hemen vakit geçirilmeden ikinci toplantının hazırlıklarına başlanmıştır. Bu arada sevindirici bir gelişme olarak, daha sonra danışma kurulu üyelerimiz arasına katılacak, Antandros kazısı başkanı Doç. Dr. Gürcan Polat, Altınoluk Belediyesi'nin toplantımıza ev sahipliği yapmayı talep ettiğini bize bildirmiştir[8]. Böylece 2.

---

5 Bkz. http://www.archeo.ens.fr/aiema/02-AIEMA-pres-web.htm (Kasım 2006)

6 Verilen destek maddi bir yardımın ötesinde bu projenin geleceği konusunda bizi en fazla cesaretlendiren unsur olmuştur. Katkılarından dolayı bütün kurum yetkililerine bir kez daha teşekkür ederim.

7 Prof. David Parrish, Proje Başkan Yardımcısı (Purdue Üniversitesi, USA), Prof. Dr. Werner Jobst (OEAW, Avusturya), Prof. Dr. Jean-Pierre Darmon (CNRS-Paris, Fransa), Prof. Alessandra Guiglia Guidobaldi (İtalya), Prof. Federico Guidobaldi (İtalya), Prof. Demetrios Michaelides (Güney Kıbrıs), Yrd. Doç. Dr. Selçuk Şener (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Dr. Füsun Tülek (İstanbul), Dr. Anne-Marie Guimier-Sorbets (Paris Üniversitesi-Nanterre, Fransa), Dr. Anne-Marie Manière-Lévêque (CNRS-Paris, Fransa), Dr. Marie Pat Raynaud (CNRS-Paris, France), Dr. Sedef Çokay-Kepçe (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Dr. Mehmet Önal (Gaziantep Arkeoloji Müzesi, Türkiye), Dr. Veronika Scheibelreiter (OEAW, Avusturya), Dr. Anthony Greenwood (ARIT- İstanbul, USA), Fatih Cimok (Türkiye), Derya Şahin (Selçuk Üniversitesi, Türkiye), Helene Morlier (CNRS-Paris, Fransa), Işıl Işıklıkaya (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Hamza Güllüce (Gaziantep Arkeoloji Müzesi, Türkiye), Celal Küçük (Türkiye), Mine Yar (Türkiye)

8 Altınoluk Belediye Başkanı Sayın İsmail Aynur'a katkı ve yardımlarından dolayı bir defa daha yürekten teşekkür ederim.

Uluslararası Türkiye Mozaikleri Corpusu toplantısını 7–11 Haziran 2005 tarihleri arasında Balıkesir İlinin, Altınoluk İlçesinde düzenlenmiştir.

Bu toplantıya ayrıca Türkiye Bilimler Akademisi destekte bulunmuştur. Her iki kuruma da katkılarından dolayı minnettarız. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü bu toplantıya da bir temsilci göndermiştir. Hem projeye gösterilen yakın ilgi nedeniyle Genel Müdürlüğe, hem de Bakanlığı temsilen aramıza katılan Sayın Suzan Yiğit'e bir kez daha teşekkür etmek isteriz.

Toplantı katılımcıları bir önceki sene olduğu gibi konunun uzmanı arkeolog bilim adamları, müze uzmanları, mozaik restoratörleri ve Türk ve Amerikan üniversitelerinde halen yüksek lisans veya doktora yapan öğrencilerden oluşmuştur[9]. Katılımcılar açısından ikinci toplantının en önemli farklılığı katılımcı kurum sayısının hissedilir oranda artmış olmasıdır.

Toplantı 8 Haziran 2005 tarihinde saat 09.00'da İzmir Arkeoloji Müzesi'nde başlamıştır. Önce müzede korunan mozaikler orijinallerinden incelenmiş, daha sonra sırası ile hem Agora kazılarında bulunan yeni in situ mozaikler yerinde ziyaret edilmiş, hem de fuar alanında yeni açılan müzede sergide bulunan mozaikler görülmüştür. Aynı günün akşamı toplu bir şekilde Altınoluk'a hareket edilerek, orada toplantının resmi açılış seremonisi yapılmıştır.

9 Haziran 2005 Perşembe gününün tamamı önceden belirlenen gündem çerçevesinde şekillenen toplantıya ayrılmıştır. Gün sonunda varılan başlıca sonuçlar ve alınan kararlar şunlardır:

1- Türkiye mozaikleri çok önemli olmalarına karşın bugüne kadar hak ettikleri oranda tanıtılamamışlardır. Mozaik konusunda bilinmezlerin açıklanabilmesi için bunların mutlaka belirli bir standart içerisinde kaliteli yayınlarla tanıtılması gerekmektedir. Söz konusu yayınlar bugüne kadar özellikle mozaik ikonografisi, kronolojisi ve atölyeleri konusunda öne sürülen savları değiştirebilir.

2- Yapılan uzun görüşmelerden sonra ilk toplantıda karar verildiği şekli ile Türkiye'nin Tabula Imperi Byzantini'de gösterildiği şekli ile bölgelere ayrılmasına, yayın aşamasında ciltlerin her bölge için bir rakam ile numaralandırılmasına karar verilmiştir. İleriki aşamalarda "corpus" bantları kendi bölgesi içinde ara bantlara ayrılacak ve gerekirse bölge içinde kalan her kent için farklı bir cilt çıkacaktır. Bir cilt hazırlanırken vakit kaybetmemek için ilgili bölgenin veya kentin mozaiklerinin tümünü kayıt altına almaya çalışmanın anlamı yoktur. Ulaşılma zorluğu nedeni ile kayıt altına alınamamış mozaikler, çalışma yapmak için hazır olduklarında bir sonraki ciltte ele alınabilirler. Örneğin Galia mozaik corpusu bu yöntemle tamamlanmıştır.

3- Yapılan görüşmeler neticesinde katılımcılar arasında çalışma alanları başlangıç olarak şu şekilde paylaştırılmıştır:

İstanbul	Prof. Dr. W. Jobst, Dr. V. Schiebleiter, Dr. F. Tülek.
Bithynia	Prof. Dr. M. Şahin, Dr. F. Tülek, D. Şahin. Daha önce bölgede yüzey araştırması yapan Sayın Jobst malzeme desteğinde bulunmaya söz vermiştir.
Mysia	Prof. Dr. D. Salzmann, Prof. Dr. M. Şahin, Dr. İ.H. Mert, D. Şahin
Troias	Dr. G. Polat, Y. Polat
Lydia	E. Tok-Bayraklı. Halen bu bölgeyi kapsayacak şekilde Doktora tezi hazırlamaktadır.
Ionia - Ephesos	Prof. Dr. W. Jobst, Dr. W. Scheibelreiter
Miletos	O. Feld
Smyrna	Prof. Dr. R. Meriç
Erytrai ve Kyme'de de mozaik olduğu bilinmektedir. Ancak hali hazırda çalışmak için teklifte bulunan olmamıştır.	

9 Prof. David Parrish (U.S.A.), Prof. Dr. Jean-Pierre Darmon (CNRS-Paris, Fransa), Prof. Dr. Werner Jobst (OEAW, Avusturya), Yrd. Doç. Dr. İ. Hakan Mert (Selçuk Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Gürcan Polat (Ege Üniversitesi, Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Birol Can (Atatürk Üniversitesi, Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Füsun Tülek (Kocaeli Üniversitesi, Türkiye), Dr. Marie-Pat Raynaud (CNRS-Paris, Fransa), Dr. Veronika Scheibelreiter (OEAW, Avusturya), Dr. Anne-Marie (CNRS-Paris, Fransa), Maniere-Leveque (CNRS-Paris, Fransa), Saadet Güner (Türkiye), Aytaç Güner (Türkiye), Emel Aksoy (Bonn Üniversitesi- Almanya), Fatih Cimok (Türkiye), Işıl R. Işıklıkaya (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Celal Küçük (Türkiye), Anne Mai (Bonn Üniversitesi- Almanya), Helene Morlier (CNRS-Paris, Fransa), Ceren Odabaşıoğlu (Türkiye), Derya Şahin (Selçuk Üniversitesi, Türkiye), Barış Salman (Türkiye), N. Mine Yar (Türkiye).

Karia	
Bodrum Yarımadası	Prof. Dr. M. Şahin, D. Şahin
Muğla ve çevresi	Prof. Dr. A. Diler
Aphrodisias	S. Dilan
Lykia	
Xanthos	Dr. M. P. Raynaud- Dr. A.-M. Maniére-Léveque,
Letoon	A.-M. Guimier-Sorbets
Bu bölgenin mozaik dönem olarak çok zengin olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında en fazla ön plana çıkan kentler Lmyra, Arykanda, Patara, Olympos ve Myra'dır. Çalışma konusunda henüz talepte bulunan olmasa da, söz konusu kentlerde bulunan mozaiklerin ayrı ayrı ciltler halinde yayınlanması planlanmıştır.	
Pamphlia- Perge	I. Işıklıkaya
Kilikia	Dr. Füsün Tülek, A. Mai
K. Suriye-	
Zeugma	Dr. J.-P. Darmon, M. Önal, E. Aksoy. Bu bölgedeki bilinen en ünlü mozaik merkezi Zeugma'dır. Tek ciltin kapsamını çok aşacağından Zeugma mozaiklerinin birden fazla cilt olarak yayınlanmasına prensip olarak karar verilmiştir. Bu bölge Gaziantep çevresinde bulunan çok sayıda Bizans çağı mozaiğin de gösterdiği gibi oldukça zengindir.
Edesa Krallığı	B. Salman (Urfa-Adıyaman)
Paphlagonia ve Pontus	Prof. Dr. D. Parrish, Prof. Dr. M. Şahin, D. Şahin
Doğu Anadolu	Yrd. Doç. Dr. B. Can

Bu dağılımın yanı sıra Trakia, Phrygia, Pisidia, Isauria ve Kappadokia bölgelerinde bulunan mozaikleri çalışmak üzere henüz talep olmamıştır. Mozaik açısından çok zengin olan bu bölgelerde çalışacak bilim adamı vakit geçirilmeden bulunulması yönünde prensip kararına varılmıştır.

4- Bölgelerin bilim adamları arasında paylaştırılmasından sonra yayın ilkeleri konusu gündeme alınmıştır. Bu konu başlığında en önemli madde çalışmalara esas olacak envanter kayıt fişi formatının şekli olmuştur. Üzerinde tartışılan örnek prototip olarak geçen sene yapılan toplantıda bir defa daha gündeme getirilmiş ve şablon ana hatları ile ortaya çıkmıştı. Bunun iyileştirilerek en ideal ve en kullanılabilir formatın geliştirilebilmesi için bu örnek modelden katılımcılara dağıtılmış ve görüşlerini oluşturmaları için 2. toplantıya kadar süre tanınmıştı. Bu sene yapılan görüşmeler neticesinde gözden kaçan eksikler de tamamlanarak en ideal olabilecek şablon üzerinde oy birliği ile karara varılmış ve katılımcılara birer örnek teslim edilmiştir. Buna göre her katılımcı çalışmalarının envanter kaydını tutarken bu formatı mutlaka göz önünde bulunduracaklardır.

5- Corpus ciltleri arasında envanter kayıtlarının yanı sıra terminoloji olarak ortak bir dilin de kullanılması zorunluluğu vardır. Bu konuda C. Balmelle, M. Blanchard-Lemée, J.-P. Darmon, S. Gozlan, M.-P. Raynaud isimli yazarlar tarafından hazırlanan ve 2002 yılında Türkçe dışında beş farklı dilde yayınlanan "*La décor géométrique de la mosaïque romaine*" isimli iki ciltten oluşan kitaplar çok önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle Türkçe metinde kavram kargaşasına meydan vermemek üzere bu önemli yayının Türkçeye tercüme edilmesine karar verilmiştir. Tıpkıbasım şeklinde tercüme edilecek eser, aynı zamanda AIEMA-Türkiye'nin ilk yayını olacaktır. Tercüme konusunda Derya Şahin görevlendirilmişlerdir. Söz konusu el kitabından sonra önümüzdeki bir yıl içerisinde tamamlanıp editör kuruluna teslim edilmek koşulu ile Ephesos, Xanthos, Zeugma ve Kilikya mozaiklerinin yayına kabul edilmesi oy birliği ile kararlaştırılmıştır.

6- Bu toplantıda aynı zamanda corpusun editörler komitesi de belirlenmiştir. Buna göre, Prof. Dr. M. Şahin, Prof. Dr. W. Jobst, Prof. D. Parrish, Prof. Henri Lavagne, Dr. H. Mert, Hélène Morlier, C. Küçük editörler olarak seçilmişlerdir.

7- Daha sonra toplantının diğer önemli bir gündem maddesi olan finansal kaynakların neler olabileceği konusu görüşülmeye başlanmıştır. Özellikle Paul Getty Vakfı tamamı olmasa bile arazide in situ olarak korunan mozaiklerden bir bölümünün restorasyonunu üstlenmiş ve bu konuda teknik destek sağlamayı taahhüt etmiş durumdadır. Ancak bu destek Türkiye gibi çok geniş bir coğrafya göz önünde bulundurulursa yok denecek kadar azdır. Bundan dolayı çağrı yapılmış veya açılacak olan Avrupa Birliği hibeleri veya benzeri maddi kaynak çağrılarına çeşitli projeler ile başvurmak daha akılcı olacaktır. Bu konuda katılımcılar arasında işbirliğini sağlayacak kadar yurtdışı bağlantısı mevcuttur.

8- Yuvarlak masa toplantısının tamamlanmasından sonra Türk katılımcılar ile birlikte AIMEA-

Türkiye'nin teşekkülü için ilk oturuma geçilmiştir. Bu ilk toplantıda yönetim kurulunun seçilmesinden çok AIEMA-Türkiye'nin nasıl örgütlenmesi gerektiği tartışılmıştır. Sonuçta üç farklı eğilin ön plana çıkmıştır.

- Bir dernek çatısı altında sivil toplum kuruluşu olarak,
- Bir üniversiteye bağlı olmak üzere enstitü veya araştırma merkezi olarak,
- Türkiye Bilimler Akademisi'ne bağlı, şekli TUBA tarafından belirlenecek bir organizasyon olarak.

Daha rahat yardım toplanabileceği gerekçesi ile dernek kurma fikri başlangıçta ağırlık bassa da, sonuçta yapılacak işin bilimsel bir çalışma olması, ayrıca asıl amacın yardım toplamaktan çok, Türkiye mozaiklerini ortak bir format çerçevesinde toplayacak bir veri bankasının oluşturma olması ve bunları kaliteli yayınlarla bilim âlemine tanıtmak düşüncesi dernek fikrine karşı duyulan isteği azaltmıştır.

Bu konuda katılan üyelerin ortak kanaati olarak TUBA altında örgütlenmek en akılcı yol gibi gözükmektedir. Ama beklenen destek TÜBA'dan sağlanamaz ise en son alternatif olarak bir üniversite çatısı altında enstitü veya araştırma merkezi şeklinde bir oluşuma destek sağlanacaktır.

Kadro tahsis edilmesi zorunluluğu ve özellikle Hükümetlerin tasarruf tedbirleri nedeni ile kadro tahsis etmesinin güç olacağı gerekçesi ile Türkiye mozaiklerini araştırma konusunda bir enstitü kurmak oldukça zor bir hedef gibi gözükmektedir. Bu nedenle diğer bir alternatif olan araştırma merkezi kurma fikri ağırlık kazanmıştır. Her iki olasılıkta da kurulacak birim AIEMA'nın bir şubesi gibi örgütlenecek ve ismi AIEMA-Türkiye olacaktır. Amacı AIEMA'nın desteğini de arkasına alarak Türkiye'nin mozaik envanterini hazırlamak, bunu bir veri bankası içerisinde toplamak ve kaliteli yayınlarla sonuçları bütün dünyaya tanıtmaktır.

Toplantının 3. günü planlandığı gibi Antandros ve Pergamon antik yerleşimlerinde bulunan mozaiklerin yerinde incelenmesine ayrılmıştır. Antandros mozaiklerini yerinde incelememize izin veren ve uygulanan restorasyon yöntemleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bizzat bizi bilgilendiren kazı başkanı Sayın Doç. Dr. G. Polat ve restoratörü Sayın C. Odabaşoğlu'na bir defa daha teşekkür ederiz.

Bergama'daki yerinde incelemelerimiz ise kazı başkanı Dr. F. Pirson'un özel izni ile gerçekleşmiştir. Özellikle, restorasyonu daha yeni tamamlanan ve henüz Kültür ve Turizm Bakanlığı'na devri yapılmamış olan Z Yapısı'nın kapılarını açarak uygulamaları inceleme fırsatını bize tanıyan kazı başkanına minnettarız.

Bergama kentinden sonra kısa bir süre için Bergama Müzesi ziyaret edilmiştir. Daha sonra programda olmamasına karşın, vakit uygun olması gerekçesi ile hemen yakında bulunan ve çok kısa bir süre sonra sular altında kalacak olan Allianoi antik kentine de uğramaya karar verilmiştir. Bilindiği gibi hemen yakınına yapılan tatlı su amaçlı baraj göleti çok yakın bir gelecekte burasını en az 10 metre olmak üzere su altında bırakacaktır. Kenti bizim açımızdan önemli duruma getiren burada sürdürülen kurtarma kazıları neticesinde çok sayıda taban mozaiği bulunmuş olmasıdır. Kazı başkanı Sayın A. Yaraş'a mozaikleri incelerken bize eşlik etmesi ve detaylı şekilde bilgilendirmesinden dolayı bir defa daha teşekkür ederiz (Resim 2). Kurulumuzun ortak temennisi söz konusu mozaiklerin ne şekilde olursa olsun kurtarılmasıdır. Bilindiği gibi türü ne olursa olsun herhangi bir kültür varlığı bulunduğu ortam içerisinde değerlidir ve hepsinden de önemlisi birlikte olduğu zaman bir anlam ifade eder. Bu nedenle gönlümüzden geçen baraj binasının bir an önce durdurulmasıdır. Ancak Türkiye'nin de şartları düşünülürse, kamu çıkarları açısından ekonomik ve stratejik nedenlerden dolayı bu haklı istem mümkün olamayabilir. Bu durumda söz konusu mozaikler zaman geçirilmeden daha güvenli mekânlara taşınmalıdır. Sayın Yaraş'ın düşüncesinin aksine, bizler mozaiklerin sualtında bırakılmasına tamamen karşı çıkmaktayız.

Toplantının son günü Efes kentine ayrılmıştır. Yamaç Evler'de inceleme yapmamıza izin veren kazı başkanı Sayın Prof. Dr. F. Krinzinger'e, oradaki restorasyon uygulamaları ve mozaikler hakkında detaylı şekilde bizi bilgilendiren Sayın Prof. Dr. W. Jobst ve Dr. W. Scheibelreiter'e bir defa daha teşekkür ederiz (Resim 3-4). Efes Kazı Evi'nde kazı başkanı tarafından verilen bir resepsiyondan sonra Selçuk Müzesi ziyaret edilmiş ve sonrasında kapanış yemeği ile 2. Uluslararası Türkiye Mozaikleri Corpusu toplantısı resmen sona ermiştir.

2006 Bursa Toplantısı

Altınoluk toplantısı esnasında alınan karar doğrultusunda "*Mozaik Corpusu Projesi*" girişiminin kurumsallaşması yönünde çalışmalara başlanmış ve en sonunda organizasyonun bir araştırma merkezi çatısı altında yürütülmesinin en uygun yol olduğuna karar verilmiştir[10]. Bu doğrultuda yukarda da söz edildiği gibi Üniversite Senatomuzun 06 Ocak 2006 gün ve 2006-01 numaralı oturumda alınan 6 numaralı kararı ile Mozaik Araştırmaları Merkezi resmen kurulmuştur. Merkezin kurulması konusunda destek ve yardımları için Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Mustafa Yurtkuran'a burada bir kez daha içtenlikle teşekkürü bir borç bilirim.

Uludağ Üniversitesi bünyesinde kurulan Mozaik Araştırmaları Merkezi genel kurulu her yıl geleneksel düzenlenen toplantıların devam etmesine karar vererek 3. toplantının üniversite yerleşkesinde yapılmasına karar vermiştir. Bu toplantıyı diğerlerinden ayıran en önemli farklılık ilk kez sunum yapılmak üzere çağrı yapılmasıdır. 8–10 Haziran 2006 tarihleri arasında Bursa Uludağ Üniversitesi yerleşkesinde gerçekleştirilen üçüncü toplantıya 9 farklı ülkeden ve 6 ulusal üniversiteden katılım olmuştur (Resim 5)[11]. Kültür ve Turizm Bakanlığı bu toplantıda Bursa Müzeler Müdürü Öcal Özeren tarafından temsil edilmiştir. Toplantının sponsorluğunu Uludağ Üniversitesi üstlenmiştir.

Toplantının ilk günü bildirilere ayrılmıştır. Bildiriler gün içerisinde kendi kategorilerine ayrılan bölümlerde sunulmuştur. İlk oturum Uludağ Üniversitesi ve Bursa'nın tanıtımına ayrılmıştır. İkinci oturumda Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları Merkezinin kurulması ve 2005 faaliyetleri hakkında bilgiler sunulmuştur. Öğlenden önceki son oturumda mozaik tanıtımı konusundaki bildirilere yer verilmiştir. Öğlenden sonra ağırlıkla mozaik restorasyonu konusu tartışılmıştır. Son oturumda ise merkezimizin kuruluş amaçlarından birisi olan Türkiye mozaik envanteri çalışmalarını doğrudan ilgilendiren corpus envanteri çalışmaları hakkındaki bildirilere yer verilmiştir.

Toplantı programı çerçevesinde 9 Haziran tarihinde İznik, 10 Haziran tarihinde ise Büyükorhan'a bağlı Derecik Beldesindeki bazilika ziyaret edilmiştir. Bazilika ilk olarak 2001 yılında bir köylünün ihbarı ile bulunmuş, aynı yıl Bursa Müzeler Müdürlüğü tarafından yapılan kurtarma kazısı ile gün ışığına çıkartılmıştır. Günümüze kadar ödenek bulunamadığı için kaderine terk edilmiştir. Ancak bizim ziyaretimiz sonrasında Prof. Dr. Michael Fuchs başkanlığında toplantıya katılan Lozan ekibi Derecik Bazilikasında kazı, restorasyon ve konservasyon yapmak üzere işbirliği talebinde bulunmuştur. Merkezimiz Lozan Üniversitesi ile birlikte 2007 yılından itibaren Derecik bazilikasındaki çalışmaların tümünü üstlenecektir.

Toplantının ikinci günü İznik'te olağan genel kurul toplantısı yapılmıştır. Bu toplantı sonunda alınan kararlar şunlardır:

1- Mozaik Araştırmaları Merkezi tüzüğünde yer aldığı şekli ile danışma kurulu oluşturulmuştur (Resim 6). Buna göre danışma kuruluna seçilen uzmanlar: Prof. Dr. David Parrish (U.S.A.), Prof. Dr. Henri Lavagne (Fransa), Prof. Dr. Werner Jobst (Avusturya), Prof. Dr. Michel Fuchs (İsviçre), Prof. Dr. J. Pier Darmon (Fransa), Doç. Dr. Gürcan Polat (Türkiye), Doç. Dr. Hande Kökten (Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Birol Can (Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Selçuk Şener (Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Işık Şahin (Türkiye), Dr. Emine Tok (Türkiye), Dr. Veronika

10 Aslında organizasyonun Türkiye Bilimler Akademisi çatısı altında teşkilatlanması en mantıklı yoldu. Bu konuda yapılan başvurularımıza da başlangıçta olumlu yanıt verilmişti. Ancak Türk üyelerimizden bazılarının gayretleri ile resmi olmasa da, pasif kalarak TÜBA işbirliğinden çekildi. Bu konuyu burada konuya ilgi duyanlarla paylaşmayı doğru buldum.

11 Prof. David Parrish (U.S.A.), Prof. Dr. Werner Jobst (OEAW, Avusturya), Prof. Dr. Michael Fuchs (Lozan Üniversitesi, İsviçre), Prof. Dr. Yusuf Oğuz (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mustafa Sayar (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Sait Basaran (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Hande Kökten (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Gürcan Polat (Ege Üniversitesi, Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Ayşe Erol (Gazi Üniversitesi, Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Işık Şahin (Trakya Üniversitesi, Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Selçuk Şener (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Birol Can (Atatürk Üniversitesi, Türkiye), Dr. Claude-Alain Paratte (Lozan Üniversitesi, İsviçre), Dr. Angela Tangianu'nun (İtalya Kültür Merkezi-Ankara, İtalya) Dr. Migeal Peso (Portekiz), Dr. Maria Jesus Kramer (Avrupa Birliği Başbakanlık Bürosu, Belçika), Dr. Marie-Pat Raynaud (CNRS-Paris, Fransa), Dr. Veronika Scheibelreiter (OEAW, Avusturya), Dr. Emine Tok (Ege Üniversitesi, Türkiye), Dr. Fátima Abraços (Portekiz), Dr. Anne-Marie (CNRS-Paris, Fransa), Maniere-Leveque (CNRS-Paris, Fransa), Emel Aksoy (Bonn Üniversitesi- Almanya), Ahmet Boratav (Türkiye), Işıl R. Işıklıkaya (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Celal Küçük (Türkiye), Helene Morlier (CNRS-Paris, Fransa), Ceren Odabaşoğlu-Sayber (Türkiye), Derya Şahin (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Barış Salman (Türkiye), N. Mine Yar (Türkiye), Sophie Delbarre (Lozan Üniversitesi, İsviçre), Erkan Ildiz (Türkiye), Senanur Dokudur (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Şehrigül Yeşil (Türkiye), Recep Okçu (Türkiye).

Scheibelreiter (Avusturya), Dr. Maria Kremer (Portekiz), Helene Morlier (Fransa).

2- Yapılan toplantıda sunulan bildirilerin yayınlanmasına karar verilmiştir. Bildirilerin redaksiyonunu Emel Aksoy üstlenmiştir. Bildirilerin yayınlanabilmesi için, bildiri sahiplerine bildiri metinlerini 30 Ağustos 2006 tarihine kadar Sayın Aksoy'a ulaştırmaları gerekmektedir. Teslim edilen bildirlerin tamamı Uludağ Üniversitesi, Mozaik Araştırmaları Merkezi Dergisi'nin ilk sayısında supplament olarak yayınlanacaktır.

3- Geçen iki toplantıda da sık sık vurgulandığı gibi, Türkiye mozaiklerinin korunması ve en iyi şekilde gelecek nesillere aktarılması merkezimizin sorumlulukları arasında yer almaktadır. Bu nedenle hazırlanacak envanter fişlerinde konservasyon konusunda da tanımlamalara yer verilmesi kararlaştırılmıştır. Ankara Üniversitesi, Başkent Meslek Yüksek Okulu envanter fişine eklenecek olan mozaiklerin durum tespitine ilişkin oluşturulacak kılavuzun en kısa zamanda hazırlanmasını üslenmiştir. Ortaya çıkacak metin AIEMA-Türkiye tarafından en kısa zamanda yayınlanacaktır. Elde edilecek yeni fiş formatları daha sonra vakit geçirilmeden ilgili kazı başkanı ve araştırma enstitüleri ile de paylaşılacaktır.

4- Bu toplantıda ilk olarak AIEMA-Türkiye'ye üyeliğinin belli koşullara bağlanması gerektiği prensip olarak kabul edilmiştir. Buna göre; konunun yasal yönü araştırılmak kaydı ile üyelik için belli bir miktar aidat talep edilecektir. Üyelere üyelik kimlik kartı dağıtılacaktır.

5- Üyelik kabulüne ilişkin ön koşul olarak mozaik konusu ile ilgili yayın ve üyelerden en az iki asil üyeden alınacak referans beklenecektir.

6- Üyelere yayınlarda ve toplantı katılımlarında indirim gibi bazı ayrıcalıkların yapılması sunulacak avantajlar arasında olacaktır. Yabancı uyruklu uzmanlar da, eğer isterlerse, üyeliğe kabul edilecektir.

7- Yayınlanacak olan corpus bantlarına ilişkin en kısa zamanda kurumsal kimliğin oluşturulmasına karar verilmiştir.

8- "*Le décor geometrique de la mosaique romane*" kitabının Türkçe'ye tercümesi tamamlanmıştır. Yayınlanmadan önce bir düzeltme komisyonu kurulması ve tekrar gözden geçirildikten sonra yayınlanmasına karar verilmiştir.

9- 2009'da yapılacak uluslar arası mozaik sempozyumu organizasyon komitesini oluşturma yetkisi merkez yönetim kuruluna verilmiştir. Sempozyumunda mozaik restorasyon veya konservasyonu hakkında yeni teknikler, yeni mozaik keşifleri, ikonografi gibi bildirilerin sunulabileceği bölümler olacaktır. Konservasyon konulu bildirilerin organizasyonunu Ankara Üniversitesi, Başkent Meslek Yüksek Okulu üslenmiştir. 2009 sempozyumunun bilimsel komite şu isimlerden oluşacaktır: Prof. Dr. Mustafa Şahin (Türkiye), Prof. Dr. Henri Lavagné (Fransa), Prof. Dr. David Parrish (U.S.A.), Prof. Dr. Werner Jobst (Avusturya), Prof. Dr. Michael Fuchs (İsviçre), Prof. Dr. Ayşa Benaben (Tunus), Prof. Dr. Jan Pierre Darmon (Fransa), Prof. Dr. Wictor Daskewski (Almanya), Doç. Dr. Hande Kökten (Türkiye), Doç. Dr. Gürcan Polat (Türkiye), Doç. Dr. İ. Hakan Mert (Türkiye).

10- 2009 sempozyumunun alternatif konu başlıklarının saptanması kararlaştırılmıştır. Bu konuyla ilgili başlangıç için düşünülen iki başlık şunlardır:a) Türkiye Mozaikleri ve Bağlantıları veya b) Türkiye Mozaikleri ve Akdeniz Mozaikleri

11- 2009 sempozyumu için yapılacak ilk çağrının kimlere yapılacağı AIEMA-Paris ile işbirliği yapılarak belirlenecektir.

12- Son olarak 2007'de yapılacak olağan yıllık AIEMA-Türkiye toplantısının Bodrum veya Gaziantep'te yapılması kararlaştırılmıştır.

Mozaik araştırmaları konusunda halihazırda çok iyi bir şekilde örgütlenmiş iki önemli uluslararası organizasyon bulunmaktadır. Bunlardan birisi merkezi Paris'te bulunan ve CNRS'in altında teşkilatlanan (Fransız Bilimler Akademisi) AIEMA (The Association Internationale pour l'Etude de la Mosa'ique Antique- Uluslararası Mozaik Araştırmaları Cemiyeti), diğeri merkezi Los Angeles'ta bulunan ICCM'dir (International Committee fort he Conservation of Mosaics- Uluslararası Mozaik Restorasyon Komitesi'dir). Bu iki önemli organizayonun desteğini almadan yapılacak çalışmalar ne yazık ki öncekiler gibi kendi kabuğunun içerisinde kalacak güdük çalışmalar olacaktı. Bu nedenle kurulan merkez ilk olarak her iki kurumla doğrudan irtibata geçerek onların desteğini almaya çalışmıştır. Merkezimiz AIEMA ile irtibata geçmesinin en önemli nedeni budur. Bundan

dolayı da merkezimiz AIEMA-Türkiye olarak isimlendirilmiştir. ICCM'in başkanı Prof. Dr. Demetrios Michaelides ise merkezimizin aynı zamanda danışmak kurulu üyesidir.

Merkezimizin en önemli amacı Türkiye mozaiklerini belirli bir format içerisinde toplayarak bunları bir veri bankası altında toparlamaktır. Daha sonra elde edilen veriler bölge bölge, gerekirse kent kent olmak üzere bantlar halinde yayınlanacak ve bu ciltler en sonunda Türkiye mozaiklerinin bir corpusunu oluşturacaktır.

Elbette yerli ve yabancı bilim adamlarının bizimle çalışmak gibi bir mecburiyeti yoktur. Ancak ferdi olarak elde edilen bilgiler bir külliyat içerisinde yayınlanmak istenirse, çok çeşitliliği ortadan kaldırmak düşüncesi ile bizim belirlediğimiz formata uygun olması gerekmektedir. Bu konuda oluşturduğumuz bilimsel komitenin kararı önemlidir. Belirlenen formata uygun olmayan çalışmalar Türkiye Mozaik Corpusu kapsamında yayınlanmayacaktır. Bundan dolayı mozaik konusunda çalışmakta olan veya çalışacak bilim insanlarının merkezimizle vakit geçirmeden irtibata geçerek çalışmalarına yön vermeleri kendi çıkarları açsından önemlidir.

Türkiye mozaikleri çok önemli olmalarına karşın bugüne kadar hak ettikleri oranda tanıtılamamışlardır. Mozaik konusunda bilinmezlerin açıklanabilmesi için bunların mutlaka belirli bir standart içerisinde kaliteli yayınlarla tanıtılması gerekmektedir. Söz konusu yayınlar bugüne kadar özellikle mozaik ikonografisi, kronolojisi ve atölyeleri konusunda öne sürülen savları değiştirebilir. Eğer söz konusu proje gerçekleştirilebilirse, yurdumuz da mozaik envanterini tamamlanmış ülkeler arasına katılmış olacaktır.

Merkezimizin gelecekteki önemli hedefleri arasında Türkiye mozaiklerini çalışacak yerli ve yabancı bilim insanlarına alt projelerle maddi destek veya burs sağlamak bulunmaktadır. Bu amaçla birçok uluslar arası fona başvurulmuş durumdadır. Elde edilecek kaynaklarla hem Türkiye mozaik konusunda büyük bir kütüphane oluşturulmaya çalışılacak, hem de mozaik konusunda çalışacak bilim insanlarına destek sağlanacaktır. Böylece 10 yıl içerisinde bütün Türkiye'deki mozaikleri bir araya getirecek bir veri bankasının oluşturulması hedeflenmektedir. Bu bilgiler aynı zamanda yaklaşık 22 ciltten oluşacak bir corpus altında yayınlanacaktır. Bu nedenle projenin adı "Türkiye Mozaik Corpusu"dur.

Diğer önemli bir hedef 2009 yılında yapılacak 11. Dünya Mozaik Kongresini yurdumuzda yapmaktır. Bu konuda daha önce 2 defa daha girişimde bulunulmuş, ancak başarılı olunamamıştır. Türkiye Mozaik Araştırmaları Merkezi geçtiğimiz yıl onuncusu Portekiz'de yapılan kongrede bu konuda davette bulunarak 11. kongreyi Türkiye'ye almayı başarmıştır. Kongreye 2009 yılında Uludağ Üniversitesi ev sahipliği yapacaktır.

Sonuç olarak, 2004 yılında ilk olarak temelleri atılan Türkiye'nin mozaik eserlerinin tanıtılmasına yönelik uluslararası proje üç yıl gibi kısa bir sürede kurumsallaşmış ve bütün organları ile çalışmaya başlamıştır. Bu kısa sürede merkezimizin uluslar arası mozaik birliğinin Türkiye temsilciliğine kabul edilmesi ve 2009 yılında düzenlenecek Dünya Mozaik Kongresinde ev sahipliğine kabul edilmesi elde edilen önemli başarılar arasında yer almaktadır.

Kaynakça

Şahin 2004
D. Şahin, *Amisos Mozaiği*, 2004.

Hrouda 1991
B. Hrouda, *Der Alte-Orient*, 1991.

Bingöl 1997
O. Bingöl, *Malerei und Mosaik der Antike in der Türkei*, 1997.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Kaunos Tiyatrosu'nda Deneysel Arkeoloji: Kuzeydoğu Tonozu Kapısı

Burhan VARKIVANÇ*

Abstract

Experimental Archaeology in Kaunos Theatre Northeastern Vault Gate

Traces of the threshold, frame and Jambs of a gate system in the vault that served as entrance and exit to the Kaunos Theatre from the northeastern side were detected during the observations in the related construction in 2005.

A schematic reconstruction of the system was offered after such things as location, technique and traditional features were taken into account. This reconstruction was carried out before a careful observation of the features of the system and traditional Gates and gate wings of the Antique period were offered in this process. When it was recognized that the traces of the system, which at first sight seemed symmetrical, had an inelaborate and asymetrical structure, some changes took place in the application. A construction of two wings and rails on a half-open structure was offered based on traditional archtecture in the structural reconstruction of the system, the items of which were produced in a local carpenter's workshop and put together in the very place of the reconstruction. The wings and rails were ornamented with hobnails, bolts and pull rings so that the technical and visual characteristics were emphasized.

Anadolu'nun antik tiyatroları içinde iyi korunmuşlarından biri olan Kaunos Tiyatrosu'ndaki incelemeler 19. yüzyıl sonlarından itibaren gezgin bilim adamlarınca[1]; gözlem, dolgu temizliği ve kısmi kazılar kapsamındaki ilk bilimsel çalışmalar ise Kaunos kazıları ile 1960'lı yılların ortaları ve sonrasında gerçekleştirilmiştir[2]. Doğa koşullarının kısmen tahrip ettiği skene ve caveanın büyük oranda ortaya çıkarıldığı bu süreçte[3], yapı genelinin çizimsel tespiti ile koruma ve onarım çalışmalarına yönelik proje önerileri geliştirilmiştir. 2005 yılında skene ve caveaya yönelik gözlemlerde yeni bulgulara ulaşılmış, bunların araştırılması ve uygulanmasına 2006 yılında başlanmıştır. Bu bulgulardan biri, yapıya kuzeydoğudan giriş-çıkışı sağlayan tonozun içindeki kapı sistemine ilişkin izler olmuştur[4].

Tiyatro içine giriş, skenedeki 3 kapı ve parodoslar yanında diazomaya açılan iki tonozlu geçenek ile sağlanmıştır.

Kent merkezi yönünde orchestraya açılan kuzeybatı parodosun düzleştirilmiş zeminindeki bir kapı eşiği, bu yöndeki girişin iki kanatlı bir kapı ile sağlandığına işaret etmektedir. Yamaçtaki konumu ile basamaklı bir yapı gösteren, akropole yönelik diğer parodosun girişindeki yoğun dolgu, buradaki kapısı hakkında bilgi edinmemizi şimdilik engellemektedir.

Tonozlu geçenekler (Resim 1-3), caveanın doğu ve güneydoğuda büyük oranda kayalık yamaca yaslanmış olması nedeniyle kuzey bölümde asimetrik olarak inşa edilmişlerdir[5]. Kuzeybatıdaki tonozlu geçenek girişinin yaklaşık orchestra seviyesinde olması nedeniyle diazomaya ulaşım günümüzde büyük oranda

* Prof. Dr. Burhan VARKIVANÇ, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü. E-posta: varkivanc@akdeniz.edu.tr

1 Collignon 1877, 342 vd.; Maiuri 1921, 269, res. 122; Bean 1985, 186 vd.; Rosetta ve Sartorio 1994, 414.

2 Öğün 1967, 125; Serdaroğlu 1967, 133 vdd., res. 1 vdd.; de Bernardi-Ferrero 1970, 210 vdd., res. 253 vdd. lev. 43; Öğün 1970, 196, res. 3 vdd.; Öğün 1973, 164, res. 5; Öğün 1974, 133, res. 2; Öğün 1983, 240; Doruk 1985, 524, res. 2.

3 Çalışmalarda ulaşılan sonuçlar hakkında bkz. Öğün ve Işık 2001, 53 vdd., res. 30 vdd.

4 Diğer önemli bir bulgu ise sahne binası önündeki döner perde sistemi (periaktos) olmuştur.

5 Benzer örnekler için bkz. de Bernardi-Ferrero 1974, lev. 5 vdd.

yok olmuş taş basamaklar ile sağlanmıştır. Geçenek duvarları ile organik bir bağ olmaksızın yerleştirilmiş bu basamakların konumlandığı yükseklik, geçenek duvarlarında açıkça görülmektedir. Diazomanın 0,85 m. altındaki bir düzlüğe açılan geçeneğin her iki duvarının sonunda yer alan bloklarda kapıya ilişkin karşılıklı birer dörtgen yuva izlenmektedir[6]. Tonozu oluşturan blok yüzeylerinin oldukça iyi durumda ele geçmesine karşın, kapının konumu konusunda bilgi veren bu yuvalar dışında, kapının yapısal ayrıntılarına işaret edebilecek diğer izlere rastlanılmamaktadır.

Günümüzde erozyon dolgusunun da şekillendirdiği, olasılıkla da basamaklara sahip yamacın kuzeydoğudaki geçeneğin girişine kadar doğu yönde yükselmesi, geçenek zemininin düz olarak oluşturulmasında etken olmuştur. 7 m. uzunluğunda, 3,20-3,25 m. genişliğinde ve 2,06 m yüksekliğindeki bu geçenek yarım daire bir tonozla örtülmüştür. Diazomaya ulaşım, kuzeybatı tonozda olduğu gibi, tonoz sonundaki dörtgen alanın her iki yanındaki 4'er basamakla sağlanmaktadır. Dolayısıyla tonoz yüksekliğinin $^1/_3$'ü diazoma seviyesinin altında kalmaktadır. Yapı genelinde de olduğu gibi, tonozların inşasında niteliksiz kireçtaşı kullanılmıştır. Dışarıya doğru hafif eğimli taban, çağlar boyu süregelen yoğun insan trafiği nedeniyle oldukça aşınmış taş bloklarla döşenmiştir. Her iki duvar kıyısı boyunca, yağmur sularının tahliyesine yönelik 0,20 m. genişliğinde sığ bir kanal uzanmaktadır. Aşınmış zemin bloklarında teknik ayrıntıya işaret eden herhangi bir işçiliğe rastlanmamasına karşın, girişin yaklaşık 4,5 m. içinde duvar ve tonozu oluşturan bloklar üzerinde ilk bakışta simetrik izlenimi veren yuva ve kanallar dikkat çekmektedir (Resim 4-5). Her iki duvarı oluşturan blokların alt kıyısında solda 6x10x14 cm., sağda ise 5x12x13 cm. boyutlarında karşılıklı iki girinti yer alır. Her ikisinin de içleri ve çevreleri akıntı sonucu sertleşmiş kalker katmanı içerir. Zeminden yaklaşık 50 cm. yukarıda tonoz eğiminin başladığı blok yüzeyleri, her iki girinti üzerinde belirli yüksekliklere kadar düz işlenmiştir. Tonozun solunda 1,06 m., sağında ise 0,94 m. yükseklikte karşılaşılan farklı boyutlardaki dörtgen girintiler (sol: 10x7x3 cm.; sağ: 8x6x3 cm.) her iki yönde 4-4,5 cm. genişliğinde, 3-3,5 cm. derinliğindeki kanallara bağlanırlar. Her iki kanal, tonoz merkezinde 1,10 m. aralık bırakarak oval-yuvarlak birer girinti ile sonlanırlar. Oldukça özensiz işçiliğe sahip bu girintiler farklı çap (sol: 7-8 cm; sağ: 5,5-6 cm.) ve derinliklere (sol: 6 cm; sağ: 5 cm.) sahiptirler. Girinti yüzeylerinin tamamı, tonozun özellikle orta bölümünde izlenebilen derz açılmaları nedeniyle, yağmur sularının oluşturduğu kalker katmanları ile kaplanmıştır (Resim 4-6).

Yapı içine kuzeydoğudan ulaşımı sağlayan bu tonoz yüzeyindeki söz konusu girintilerin, kontrollü giriş yanında çıkışı sağlayan ahşap bir kapıya ait olduğu kuşkusuzdur[7].

Geçenek duvarını oluşturan en alt bloklardaki dörtgen yuvalar, simetrik konumdan biraz sapmalarına karşın sistemi oluşturan eşiğin sabitlenmesine yöneliktir. Tonoz zeminindeki bloklar üzerinde eşik ve söveler gibi çevreleyen kapı elemanlarını sabitleyici izlerin yokluğu, eşiğin teknik bir zorunluluk olarak tüm tonoz genişliği boyunca uzatılması gerekliliğini beraberinde getirmiştir.

Tüm çerçeve sisteminin tonoz yüzeyinde sabitlenmesine yönelik diğer izlerin, zeminin 0,94 ve 106 m. yukarıda başlaması; bu seviye altında çerçeve sisteminin yerleştirileceği girintilerin bulunmaması ilginçtir. Tonozun özellikle sağ yüzeyinde, 0,94 m. yükseklikteki dörtgen yuvanın altında izlenen ve eşik yuvasına uzanması gereken kısa girinti (Resim 4), aslında bunun tasarlandığını, ancak uygulanmadığını göstermektedir. Aynı işçilik, çok daha kısa da olsa, diğer hatıl yuvasının sol alt köşesinde izlenebilmektedir (Resim 5). Bunun nedeni ise, tüm girintilerin ölçümsel incelenmesinde ortaya çıkan asimetriklik ve yamukluktan da anlaşılacağı gibi yarım işçiliğin aksine, uygulamadaki özensizlik olmalıdır.

Her iki tonoz duvarının farklı yüksekliklerinde (0,94 m.; 106 m.) yer alan dikdörtgen girintiler, 3 cm. ile eşik yuvalarına oranla daha sığ bir derinliğe sahiptirler. Bu yuvalar, diğer uçları kapı sövelerine sabitlenen ve farklı yükseklikleri nedeniyle aynı düzlemde uzanmayan ya-

6 Öğün ve Işık 2001, 55.

7 Diğer bazı tiyatrolarda yapılan incelemelerde, Kaunos Tiyatrosu'nun kuzeybatı tonozundaki gibi zemin seviyesinde ya da tonoz başlangıç noktasında dörtgen girintilerin varlığına rastlamak olası olmuştur. Örneğin, Alabanda, Hierapolis, Nysa (Kadıoğlu 2006, 15) ve Tlos tiyatrolarında bir kapı sistemi ile ilintili bu tür yuvalar gözlemlenmiştir.

tay hatıllara yönelik açılmışlardır. Bu yuvalar üzerinde, özensiz işçiliğe sahip dar girintiler uzanır. Bu girintiler tonoz kavsine uyumlu olup söve ve yatay hatıllara bağlanan bir çerçeve elemanını kısmen içine almışlardır. Girintilerin sonlandığı noktadaki oval-yuvarlak yuvalar (Resim 6) ilk bakışta kapı kanatlarının söve kıyısındaki üst köşelerinde görülen yuvarlak çıkıntıların girdiği mil yuvalarını[8] anımsatsalar da, tonoz içinde yer almaları, iç işçilikleri, söve gereksinimi gibi donanımsal ve teknik özellikler nedeniyle eşik ile birlikte tüm sistemin ana konstrüksiyonunu oluşturan sövelerin sabitlenmesinde kullanılmış olmalıdırlar. Yuva içleri, kapı kanatlarının hareketi sırasında içindeki milin de kolaylıkla dönmesini sağlayacak dikeylik yerine eğik bir şekilde oluşturulmuşlardır. Daha önemlisi, bu yuvalara giren millerin sabitlendiği kanatların, düz bir üst kenara sahip olsalar dahi, tonoz kavsi nedeniyle insan trafiğine olanak tanıyacak kadar açılmaları kesinlikle söz konusu değildir. Dolayısıyla, hem teknik hem de ana konstrüksiyonun oluşturulmasındaki gereklilik nedeniyle, bu yuvaların sövelerin sabitlenmesinde kullanıldıkları kuşkusuzdur. Yaklaşık 1 m. açıklık bırakılmış olan iki söve arasında, açıklık boyutları göz önüne alındığında iki kanatlı bir kapı yerleştirilmiş olmalıdır. Açıklığın rahat bir giriş-çıkışa olanak tanıması, kanatların en az 90º'lik bir açıda açılmaları ile sağlanabilecektir. Bu da kapı kanatları ile tonoz zirvesi arasında yaklaşık 10-15 cm.'lik bir boşluk bırakılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu boşluk donanımsal, teknik ve estetik gereklilikler ile yapısal gelenekler göz önüne getirildiğinde bir lento ile doldurulmuş olmalıdır. Özde, bir kapı çerçevesinin üst açıklığını kapatan bir eleman olan lento, burada sövelerı bağlayıcı özelliğini yitirmiş, kapı çerçevesini ve tüm sistemi estetik olarak tamamlaması yanında kapı kanadının geniş açılmasına da olanak tanımıştır. Üstte tonoz kavsine, altta ise kanat üst kenarına koşut bir kenar akışı göstermiş olan lento, alışılagelmişin tersine sövelere salt sığ bir geçme ile sabitlenmiş olmalıdır (Resim 7, 10)[9].

Kapı kanatlarının, günümüzde yok olan sistemin ortasında, tonoz ile doğrudan ilintisi olmaksızın yer alması nedeniyle, çerçeve ile bağlantısına ilişkin izleri de saptamak olanaksızdır. Kanatların bizlerin birçok taş malzemede saptayabildiğimiz mil sistemi ile eşik ve lentoya bağlanmış olmaları olasılık dışı değildir; ancak bu sistemin genelde taş ya da ahşap kaplama sövelere sahip kapılarda kullanılmış olması, kanatların menteşe aracılığı ile sövelere bağlandığı olasılığını güçlendirmektedir. Düşünülmesi gereken diğer bir olgu ise, mil sisteminin menteşe bağlantısına oranla kapı açıklığını yaklaşık 10-20 cm. daralttığıdır, ki bu daraltma kısa sürede yoğun insan trafiğine açılan bu kapı için uygun bir seçenek değildir[10]. Aşağıda ayrıntılarına değinilecek olan kapı kanatlarının görsel ve teknik şekillenmesinde, Antik Dönem'in, özellikle de Küçük Asya ve Kaunos'un geleneksel kapı yapısı etken olmuştur.

Söveler ile tonoz duvarları arasında kalan her iki açıklıktaki uygulamalar, sistemin bir diğer kesin bilinmezini ortaya koymaktadır. Tonoz duvarları ve söveler arasında uzanan yatay hatıllar ile ikişer bölüme ayrılan bu alanların üst bölümlerindeki kanal şeklindeki girintiler, bu alanların -yatay hatıl ve söveler yanında- üçüncü bir yönde çerçeve ile sınırlandırıldığını göstermektedir. Olasılıkla içte de tonoz kavsine koşut uzanan bir kenara sahip olan bu çerçeve, üst boşlukları tamamen ya da kısmen kapatan bir sistemin işaretçisidir. Yatay hatıl altında kalan dörtgene yakın boşluk ise salt duvarlardaki yalınlık göz önüne getirildiğinde ve ilk bakışta kapatılmamış izlenimi uyandırmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi, özellikle sağ tonoz duvarındaki kısa bir girinti uzantısı tasarlanan, ancak tam uygulanmayan bir işçiliği göstermektedir. Uygulamanın sürdürülmemesindeki neden ise, bu alanların eşik, söve ve yatay hatıl ile üç yönde kalın hatıllarla sağlam bir şekilde sınırlandırılmış olmasıdır. Ayrıca bu alanların açık bırakılmasının, görsel ve pratik kullanım açısından uygun olmadığı ortadadır.

---

8 Örneğin bkz. Ginouvès 1992, lev. 24.

9 Kapı açıklığı üzerine düşen ağırlığı taşıyan lento, günümüze kadar kullanımını sürdüren çok parçalı çerçeve sisteminde statik nedenlerden dolayı sövelerin üzerine oturur. Geçenek üzerinin tonozla kapatıldığı bu durumda ise lento üzerine hiçbir ağırlık uygulanmamaktadır. Tonoz kavsinin oluşturduğu açıklığı kapatan lento, bu görsel işlevi yanında, pratik/teknik bir işleve sahiptir ve eşik ile birlikte kanatların dışa açılmasını engeller.

10 Kapı, Atatürk'ün 125. Doğum Yılı nedeniyle 25 Ağustos 2006 tarihinde Kaunos Tiyatrosu'nda düzenlenen ve sevgili dostum Şef Ertuğ Korkmaz yönetimindeki Orkestra Akademik Başkent'in sahne aldığı konser sırasında izleyici giriş-çıkışı olarak kullanılmış, işlevini sorunsuzca yerine getirmiştir.

Bu alanların nasıl kapatılmış olduklarına ilişkin ipuçlarını bulmak günümüzde olanaksızdır. Aynı sorun kapı kanatları için de geçerlidir. Bunun yanıtı aranırken geleneksel donanımlar ve teknik yanında, kapının konumlandığı alandaki doğal koşullar da göz önünde bulundurulmalıdır. Tiyatro, batısındaki palaestra ve hamam ile doğusundaki Dionysos Tapınağı yanında kentin en yüksek noktasında yer alan bir kamu yapısıdır. Diazoma hizasındaki konumu ile tiyatronun orta yüksekliğinde uzanan bu tonoz içi, iki katlı bir sahne binasının ayakta durduğu düşünülse dahi, KD-GB yönünde yaz aylarında dahi oldukça etkili esen, adeta üşüten bir rüzgâra açıktır. Rüzgârın özellikle bahar ve kış aylarındaki artan şiddeti yanında tonozun alçak yapısı düşünüldüğünde, tonoz içinde bir "hava koridoru" oluştuğunu anlamak güç olmamaktadır. Böylesine bir ortamda tüm kapı sistemini, tonozu adeta tıkayacak bir şekilde, kapalı yüzeylerden oluşturmak, çok parçalı sistemin dayanıklılığı ve sürekliliğini en aza indirgemek anlamına gelmektedir. Bu tür alanlardaki esnek donanımların üretimi ve kurulmasında edinilen birikim ve deneyim, bu kapının ustalarını kısmen açık bir konstrüksiyon yapmaya itmiş olmalıdır. Antik Dönem'in geleneksel ahşap kapı sistemleri[11] göz önüne getirildiğinde, tamamen parmaklıktan oluşan yarı açık bir konstrüksiyonun buradaki kapı kanatları için pek uygun olmadığı ortaya çıkmaktadır[12]. Kanatların salt üst panellerinin havalandırma, aydınlatma[13] ve gözetleme amaçlı parmaklıkla donatılmış olmaları da olası görünmemektedir[14]. Kapalı kapı kanatlarının güçlü bir hava akımını engellediği bir sistemde, her iki yandaki alanların parmaklıklar ile tamamen ya da kısmen açık bırakılması, sistemin dayanıklılığı açısından akılcı ve kaçınılmaz bir çözüm olacaktır. Aynı koşullara ve donanıma sahip bir kapı sistemi, bu satırların yazarının henüz bilgisi içinde değildir. Yatay hatılların, eşik ve sövelerin sıkıca sabitlendiği bir sistemde, sövelere ek dayanıklılık sağladığı düşünülse de, bu hatılların asıl işlevi yan alanlardaki konstrüksiyonları sağlamlaştırmak olmalıdır. Burada, yatay hatılla bölünen her iki alandan birinin ya da her ikisinin, düzenli hava akımını sağlaması yanında, parmaklıklar ile geçişe kapatılarak teknik ve estetik olarak şekillendirilmiş olması düşünülmelidir.

Salt yuva içine giren boyutu ile dahi kalın bir yapıya sahip olan bu hatılın, aynı kalınlıktaki eşik ve söveler ile oluşturduğu çerçeve, tonoz duvarındaki girintinin yokluğuna rağmen, alt bölümlerin sağlam bir şekilde kapatılmış olabileceğini göstermektedir. Diazoma seviyesinin eşik düzeyinden, tonoz yüksekliğinin $^1/_3$'ü kadar yükseltilmiş olması da rüzgarın alt bölümlere olan etkisini azaltmaktadır. Geniş üst alanlardaki çıtalardan oluşan parmaklıklar arası açıklığın, alt bölümlerin ve kapı kanatlarının kapalı olduğu süreçte hava akışını sağlayacak yeterlilikte olduğu, yeni kapının (Resim 10-11) kurulması ile uygulamalı olarak şu ana kadar sınanmıştır. İnce ahşap latalarla kapatılmış olması gereken alt bölümlerin, dayanıklılığı arttırma[15] yanında kapının tamamına hakim yapısal ve donanımsal estetiğe uygun olarak yalın bir "sahte parmaklık" ile bezenmiş olması olasıdır.

Kaunos Tiyatrosu kuzeydoğu tonozunda 2005 yılında saptanan işçilikler ışığında geliştirilen bu düşünceler çizimsel bir rekonstrüksiyon önerisi ile şekillenmiş, 2006 yılında ise kazı başkanlığının isteği ve parasal desteği ile yapısal rekonstrüksiyon uygulamasına gidilmiştir. Çizimsel rekonstrüksiyon, sisteme ait izle-

11 Örneğin bkz. Vitruvius, 4, VI; Büsing-Kolbe 1978, 66 vdd.; Müller-Wiener 1988, 104 vdd.

12 Söz konusu konstrüksiyonda parmaklıklı metal kapı kanatları akla gelmelidir. Ancak bu sistem, pahalı ve ağır olması nedeniyle ahşap çerçeveli bir kapıda kullanışsızdır. Genelde bu tür kapı kanatları, aynı sövenin iç ve dış kenarına sabitlenen "ikiz kapı"ların (Varkıvanç 2005, 47 vdd.) dış kanatlarında karşımıza çıkmaktadır: Threpsiades ve Vanderpool 1964, 26 vdd.; Travlos 1971, 121 vdd., res. 64 vdd.; Büsing-Kolbe 1978, 86. 168; Radt 1970, 66 vd., res. 7 vd., lev. 18; von Hesberg 1994, 72, lev. 55c; Varkıvanç 2006, res. 12.

13 Üst panellerin havalandırma ve aydınlatma amaçlı olarak tamamen açık ya da parmaklıklı olabileceği düşüncesi (Klenk 1924, 8) daha çok anıtsal ve oldukça yüksek kapılar için söz konusudur (Klenk 1924, 9). Bu işlev genellikle kapı üzerindeki parmaklıklı açıklıklarla sağlanmıştır: Örneğin bkz. Strocka 1981, 325, res. 15 vd.

14 Kabartma ve resim sanatında karşılaşılan bazı kapı betimlemelerinde, tüm ya da salt üst panellerin verev hatıllar içerdiği görülmektedir: Mingazzi 1962, Ek 88, 3; Alföldi-Rosenbaum 1976, 205 vdd., lev. 19, 22, 28, 33. Her ne kadar burada bir yalınlaştırma söz konusu olabilse de, üst panellerde betimlenen iki hatılın gözetleme amaçlı parmaklık oluşturması olanaksızdır. Bu hatıllar, epigrafik kaynaklarca bize aktarıldığı (Maier 1961, 91), François Vazosu'ndaki kapı betimlemesinde de (Büsing-Kolbe 1978, 144, res. 28) izlendiği gibi ahşap kanatların güçlendirilmesine yönelik olmalıdır.

15 Krş. y. dn. 13.

rin özenli gözlemi öncesi gerçekleştirilmiş, bu süreçte Antik Dönem'in geleneksel kapı kanadı oranları yanında tamamen simetrik bir oluşum önerilmiştir (Resim 7). Sistemin kurulması öncesi, kapıya ilişkin tüm veriler ayrıntılı ve özenli bir şekilde ölçülmüş; her iki yönde birbirlerini karşılayan işçiliklerin tamamen asimetrik konumda bulundukları saptanması sonrasında yapısal uygulamada aşağıda gerekçelerine değinilen değişikliklere gidilmiştir (Resim 10).

Sistemin üretimi için, Göcek'te geniş donanımlı bir ahşap atölyesinde yapı ve tekne donanımı üretimi gerçekleştiren Arif Aksoy Kaunos'a davet edilmiş; Arif Usta, kendisine sunulan çizimsel rekonstrüksiyon ve yazarın uygulamadaki önerileri ışığında ahşap malzeme ve metal donanımı edinerek sistemi yerinde kurmuştur (Resim 8-11)[16].

Sistemin genelinde karşılaşılan asimetriklik, ana konstrüksiyonunu oluşturan elemanların var olan girintilere uyumunu sağlayabilmek için eşik, lento, söveler, yatay hatıllar ve yan açıklık çerçevelerinin çok parçalı imal edilmesi ve kurulması gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Bu parçalar yanında, sistemin ikincil konstrüksiyon elemanları olan parmaklıklar ve alt açıklık lataları da yerinde imal edilmiş ve sisteme eklenmiştir. İkincil konstrüksiyonun diğer elemanı olan kapı kanatları ise, özenli ölçümler ile atölyede imal edilmiştir. Sistemi oluşturan donanım için Arif Usta'nın önerisi ile 5x10 cm.'lik kesitler halinde doğranmış, sert dokulu, uzun ömürlü ve sağlam bir ahşap türü olan lareks (Rus Sediri) tercih edilmiş, çok parçadan oluşan donanımın birleştirilmesinde geçmeler ve kazein tutkalı yanında siyah ahşap vidası kullanılmıştır. Vida ile birleştirilen noktalar yanında, kapı kanatlarının dış yüzeyleri antik örnekleri yansıtacak şekilde sanayi üretimi kabaralı çiviler ile donatılmıştır (Resim 10). Kapı kanatlarını sövelere bağlamada, Antik Dönem'den beri gelenekselleşen büyük piştivan (dövme) menteşeler kullanılmış, kanatların açık ve kapalı konumda sabitlenmesi içte dövme bir sürme ve kancalar ile sağlanmıştır (Resim 11).

Sistemin kurulmasına eşiğin oluşturulması ile başlanmıştır. Hatıl delikleri ile birlikte 3,36 m. uzunluğundaki eşik için eşit uzunlukta ve 10 cm. yüksekliğinde iki hatıl ortada birleşecek şekilde yerleştirilmiştir. Niteliksiz kireçtaşından oluşan zemin plakalarının günümüzdeki düzensizliği nedeniyle hatıl alt yüzeyleri gerekli noktalarda alıştırılarak (kademeli yontularak) olduğunca sıkı bir zemin teması sağlanmaya çalışılmıştır. Yuvalarına sıkıca oturtulan bu hatılların her iki yönüne tek parça halinde birer hatıl yerleştirilerek tümü birbirleri ile vidalanmışlardır[17]. Sonrasında ise her iki sövenin üst kenarları tonoz yüzeyindeki yuvalara oturacak biçimde, alt kenarları ise eşik üzerinde kama şeklinde açılan geçme yuvalarına oturacak şekilde yontulmuş ve dikey olarak yerleştirilmişlerdir[18]. Eşik gibi üç parça hatıldan oluşan söveler, tonozdaki yuvaların asimetrik konumları nedeniyle (Resim 6, 9) farklı parçalar ile bu yuvalara sabitlenebilmişlerdir. Bir sonraki aşamada söveleri tonoz duvarlarına bağlayan yatay hatıllar ve tonoz duvarlarındaki çerçeve elemanları oluşturulmuştur. Duvarlardaki yuvalar yanında sövelere de geçme ile bağlanan yatay hatılların yerleştirilmesinde tonoz duvarlarındaki yuvalar dikkate alındığından asimetrik bir uygulama zorunluluğu

16 Sistemin, takdire değer bir özenle ve kısa bir süre içinde üretimi, kurulumu ve çalışmasını sağlayan Arif Usta ve yardımcısı Ali Usta'ya teşekkür ederim.

17 Yeniden kurulması sırasında üç hatıl sırası ile oluşturulan eşiğin Antik Dönem'deki hatıl sayısı meçhuldür. Ancak, yuvalara sabitlenen hatılın, çizimsel rekonstrüksiyon önerisinde sunulduğu (bkz. burada res. 7) ve günümüzde de uygulandığı gibi en az iki parça halinde oluşturulması o dönem için de teknik bir zorunluluktur. Yuvaya uzanan bir itme oluğuna sahip olmayan karşılıklı iki yuva içine tek parça bir elemanın oturtulması -günümüzdeki sürgülü dolap kapağı ve camı gibi- Antik Dönem'de ancak sürgülü kapı kanadı (genel olarak bkz. Mühlbauer 2001, 159 vdd., res. 169 vdd.), sabit kapı kanadı (Kyllingstad ve Sjöqvist 1965, 34, res. 21) ve dükkan kepenkleri (Carpiceci 1977, 72 vdd., metinresim; Connolly 1980, 48, res. 1) ile mil sistemine sahip kapı kanatlarında mümkün olmuştur (Roos 1972, 86, res. 4). Anılan örneklerdeki elemanların tümü eşikten farklı olarak dikey konumda yerleştirilmiş olup, üst yuvaların daha derin olması bu olanağı sağlamıştır. Yeterli esnekliğe ya da yuvaya uzanan bir itme oluğuna (Berve ve Gruben 1961, 214, res. 89. 315; Berger 1980, 59 vdd., res. 5; von Hesberg 1994, 72, lev. 55c) sahip olmayan yatay-sabit bir yapı ya da donanım elemanının tek parça olarak yuvalara oturtulması teknik olarak olanaksızdır.

18 Antik Dönem kapıları estetik ve teknik kaygılar nedeniyle yukarıya doğru daralmaktadır: Büsing-Kolbe 1978, 172 vdd. Bir kapı ya da pencere açıklığını kapatarak kendi üstündeki duvarın ağırlığını taşıyan lento altında olduğunca dar bir boşluğun kalması dayanıklılığı arttırmaktadır. Tonoz içinde yer alan bu lentonun taşıyıcı özelliğinin ortadan kalkması sonucu, sövelerin dik kullanılmış olması daha olasıdır. Benzer olgu teknik zorunluluğun olmadığı Kaunos (Roos 1972, lev. 21, vdd. 49) ve Likya kaya mezarlarındaki kapılarda da (Borchhardt ve Neumann 1968, 174 vdd., res. 2, 6, 33; Kjeldsen ve J. Zahle 1975, 312 vdd., res. 5 vdd.; Perrot ve Chipiez 1890, 360 vdd., res. 249 vdd.) karşımıza çıkmaktadır.

doğmuş, böylelikle de her iki sövenin dışında farklı yüksekliklerde ikişer alan ortaya çıkmıştır.

Bu alanların kapatılmasında görüş sunabilecek başka bir kapı sistemi henüz saptanamamıştır. Bu nedenle, var olan izler ve tonoz içindeki hava akımı yanında estetik kaygılar da göz önünde bulundurularak göreceli, ancak akılcı bir kapatma önerisi uygulanmıştır. Bu alanlardan özellikle yukarıdakilerin tamamen açık bırakılmış olmaları, tonoz duvarlarındaki çerçeve yuvalarının varlığı nedeniyle kesinlikle söz konusu olmamalıdır. Alt alanları kapsayan tonoz duvarlarında var olmayan, daha doğrusu tamamlanmayan yuvalara karşın, eşik ve söveler yanında bir dış çerçevenin de varlığını kabul etmek teknik ve estetik açılardan isabetli olacaktır. Tonoz içindeki güçlü hava akımı ve aydınlatma nedeniyle kapı açıklığı gibi tamamen kapatılması olası olmayan bu alanların tamamen ya da kısmen parmaklıklar ile donatılmış olmaları daha akılcı görünmektedir. Tonoz açıklığının diazoma düzleminden aşağıda olması (Resim 3) nedeniyle üst bölümlerde daha yoğun hissedilen hava akımı, özellikle üst açıklıkların parmaklıklar ile donatılmış olduğunu (Res. 7, 10, 11) olası kılmaktadır. Mimari ve resimsel veriler[19] göz önünde bulundurularak önerilen parmaklıklar, kapı kanatlarının kapalı konumunda da, tonoz içindeki hava dolaşımını ve aydınlatmayı yeterli oranda sağlamaktadırlar.

Alt açıklıkların kapatılmış olduğu önerisi somut bir arkeolojik veriye dayanmamaktadır. Bu bölümlerin de parmaklık ile donatılmış olmaları olasılık dışı değildir. Ancak söveler ve tonoz duvarları arasında uzanan kalın yatay hatılların bu alanları iki bölüme ayırmış olmaları daha çok iki farklı donanımın söz konusu olabileceğine işaret etmektedir. Zira, bu açıklıkların tamamen parmaklıklarla donatılmış olması için böylesine bağlayıcı ve sağlamlayıcı bir elemana mutlaka gereksinim yoktur. Alt açıklıkların tamamen kapatılmış olmaları görsel açıdan da daha olası görünmektedir. Yatay ahşaplarla kapatılan bu alanlar, görselliği zenginleştirmek için verev çıtaların oluşturduğu basit bir "sahte parmaklık" donatılmıştır[20].

Yukarıda nedenleri ile ayrıntılıca açıklandığı gibi, 1 m. açıklık bırakan iki söve arasında, iki kanatlı bir kapı yerleştirilmiştir. Antik ve geleneksel kapı yapısında dikey hatılların yatay hatıllarla 3 düzlemde sabitlenmesi[21] sonucu günümüze kadar uygulanan sistemle her iki kanat oluşturulmuş (Resim 10, 11), yatay hatılların sabitlendiği düzeylerde dövme menteşelerle sövelere tutturulmuşlardır (Resim 11). Antik aktarımlar ve arkeolojik buluntular, yatay hatılların kanat yüzeyini genelde iki eşit alana bölmediklerini gösterseler de[22], Kaunos Tiyatrosu'ndaki uygulamada ise, aradaki yatay hatıl kanat yüksekliğini ortalayacak konumda yerleştirilmiştir. Bu düzenlemede, kapı sistemine işaret eden izlerin genelinde karşılaşılan ve özensiz tasarımdan kaynaklanan asimetriklik etken olmuş, sonuçta basit bir kapıda[23] karşılaşılabilinecek kanatlar önerilmiştir. Kanatları oluşturan ahşap elemanların

---

19 Antik Dönem'deki bahçe, tekne, balkon, teras, ikinci kat vs. korkulukları için bkz. Lehmann 1964, 277 vdd., lev. IX; Brandenburg 1967, 195 vdd., res. 2; Ginouvés 1969, 51 vd., lev. XXI, 3-4; Thomson ve Wycherley 1972, 105, lev. 54. 57; Vermeule ve Nuerburg 1973, 50, res. 108; Gabelmann 1978, 51 vdd., lev. 18; Gabelmann 1979, 13 vd. 74, res 12 vd.; Koeppel 1980, 301 vdd., lev. 95; Mladenova 1981, 44, res 6; Strocka 1981, 325, res. 14 vd.; Anderson 1987/88, res. 22, 24; Giuliano 1990, res. 6; Maniscalco 1997, res. 51.

20 Bu düzenlemenin benzerlerine parapetlerde (Ginouvés 1969, 51 vd., lev. XXI, 3-4) ve pencere altı alanlarda (Ratzka 1990, 95 vdd., res. 2) rastlamak olasıdır.

21 Vitruvius, 4, VI.

22 Sistemin çizimsel rekonstrüksiyon önerisi (bkz. burada res. 7) bu veriler göz önüne alınarak geliştirilmiştir. Buna göre, ara hatıl üst panellerde kanat yüzeyinin $^{2}/_{5}$'i kadar bir alan bırakmaktadır: Örn. bkz. Vitruvius, 4, VI, 5; Mendel 1912, 348 vd., Nr. 138; Mansel 1974, 183 vd., res. 4 vdd.; Büsing-Kolbe 1978, 122, res. 27.

23 Yukarıda dn. 21 ve 22 ile ilintili satırlarda anılan, Vitruvius'un sözünü ettiği ve çok sayıda arkeolojik buluntu ile de desteklenen oranlama, genelde tapınak kapıları ve bunlara öykünen anıtsal mezar kapılarına ilişkindir. Aynı özen ve oranlamanın, başta basit konutlar olmak üzere tüm kapı kanatları için geçerli olduğunu düşünmek doğru olmayacaktır. Nitekim, nadiren de olsa özensiz kapı buluntuları (Hoepfner ve Schwandner 1986, 260, res. 258) ve betimleri (Schauenburg 1972, 6, res. 2; Haarløv 1977, res. 6 vdd.; Büsing-Kolbe 1978, 120, res.26; Waelkens 1986, Nr. 9, 244, 270; Üyümez 1994, 444, çiz. 2; Tavukçu 1995, 123 vdd., çiz. 1; Roosevelt 2006, 65 vdd., res. 8 vdd.) ile göreceli rekonstrüksiyonlarda (Diels 1920, 48 vd., res 12, lev. 5; Akarca 1977, res. 17) Vitruvius tarafından aktarılan düzenlemeyi yansıtmayan örneklerle de karşılaşmak olasıdır.

sabitlenmesinde ahşap vidası kullanılmış; ancak bu vidalar dış yüzde, antik bir kapı kanadının üretiminde teknik özellik yanında görsel niteliği de vurgulayan basit kabaralar[24] ile kapatılmıştır. Kanatların her iki yanındaki alanlarda kullanılan verev çıtaların bağlantı yerleri de aynı şekilde kabaralar ile donatılmıştır[25]. İki kanadın kapalı konumunda ortaya çıkan dikey derz, antik kapı kanatlarında geleneksel olduğu gibi, sol kanada sabitlenen ince bir çıta ile kapatılmıştır (Resim 10). Bu çıtanın ön yüzün dış kenarlarına da eklenmiş olması, Antik Dönem Küçük Asya kapılarında geleneksel bir uygulamadır[26] ve Yunanistan örneklerinde hemen hiç karşılaşılmamaktadır[27]. Kanatların ön yüzdeki üst panellerine, nadir ele geçen, ancak betimlemelerde sıkça karşılaşılan metal halkalar[28], arka yüzüne ise metal sürme ve açık konumda sabitlenmeyi sağlayan metal kancalar (Resim 11) eklenerek sistem son şeklini almıştır. Metal donanımın eklenmesi öncesi, ahşap donanımın fiziksel özelliklerini zayıflatan dış etkenlere karşı korunması amacıyla sistemin tüm görünen yüzeyleri emprenye edilmiştir.

Özgün kapı sisteminin yapım ve kullanım sürecine ilişkin somut verilerin yokluğuna karşın, üst caveanın ve tonozun inşası ile oluşturulmuş olması çok büyük bir olasılıktır. D. de Bernardi-Ferrero'nun, caveanın iki evreli olduğuna ilişkin görüşü[29], caveanın oluşum süreci yanında olası değişikliklerinin saptanabileceği bilimsel araştırmalar henüz gerçekleştirilmemiş olması nedeniyle[30] bilimsel olarak doğrulanmamıştır[31]. 2007 yılında proskenionda gerçekleştirilen araştırmalar, Kaunos Tiyatrosu'nun ilk taş sahne binasının İÖ. 2. yüzyıl ortalarında inşa edildiğini ortaya koymuştur ve bu sonuç, de Bernardi-Ferrero'nun en azından alt caveaya ilişkin tarihlemesini desteklemektedir.

Üst cavea geçeneklerinin, kilit taşlı kemer ve tonozun Batı Anadolu'da İÖ. 4. yüzyıl ortalarından itibaren kullanılmaya başlandığı ve Hellenistik Dönem'de de oldukça yaygın olduğu[32] göz önüne alındığında, salt teknik nedenlerden Roma Dönemi'ne tarihlenmesi[33] ise doğru bir yaklaşım değildir. Diazoma yanında analemmatanın kuzey parodosda oldukça iyi korunan bölümü üst caveanın sonradan eklendiğine ilişkin bir iz sunmamaktadır[34]. Tiyatronun İÖ. 2. yüzyıl ortalarında artık iki katlı bir sahne binasına sahip olması yanında artan kent nüfusu da dikkate alındığında, caveanın son şeklini henüz bu dönemde almış olduğu daha olası görünmektedir. Her iki tonozdaki kapılar da bu dönemde oluşmuş, buluntuların gösterdiği gibi[35] Geç Antik-Erken Bizans Dönemi'ne kadar işlevlerini sürdürmüş olmalıdırlar.

---

24 Örneğin bkz. Mendel 1912, 349, Nr. 138; Klenk 1924, 10; Mansel 1974, 183 vd., res. 4 vdd.; Büsing-Kolbe 1978, res. 22, 29.

25 Patara ve Kaunos'ta da yayınlanmamış örnekleri bulunan taş parapetlerde izlenen parmaklık betimlemeleri, bu yapı donanımının ahşap örneklerinde de kabara kullanıldığını göstermektedir. Yayınlanmış bir örneği için bkz. Maniscalco 1997, res. 51.

26 Örneğin bkz. Roos 1972, 83 vdd., lev. 49, 58; Mansel 1974, 183 vd., res. 4 vdd.

27 Örneğin bkz. Mendel 1912, 348 vd., Nr. 138; Büsing-Kolbe 1978, 144, res. 28.

28 Örneğin bkz. Waelkens 1986, Nr. 9, 220, 393. Çekme halkası ve kapı tokmağı olarak işlev gören bu elemanlar burada salt görselliği tamamlama amaçlı kullanılmıştır.

29 de Bernardi-Ferrero 1970, 214 vd.'da alt cavea İÖ. 2. yüzyıl ortalarına, üst cavea ise İS. 1. yüzyıl ortalarına tarihlenir.

30 Bkz. yuk. dn. 2-3 ve bunlarla ilintili satırlar.

31 Diazomanın, kuzeybatıdaki tonozlu geçenek girişi önünde tahribatı izlenebilen duvar, izlenebildiği kadarı ile alt caveayı dışta sınırlayan bir analemmata olabilecek derecede teknik ve estetik niteliklere sahip görünmemektedir. Söz konusu duvar daha çok, günümüzdeki analemmata üzerine uygulanan yoğun basıncı azaltmak amacıyla inşa edilmiş bir destek duvarı olmalıdır.

32 Genel olarak bkz. Dornisch 1992, 251 vd.

33 Serdaroğlu 1967, 134; de Bernardi-Ferrero 1970, 214; Öğün ve Işık 2001, 55.

34 Bu evreye ait plintheler günümüzde in situ konumdadırlar. Taşıdıkları sütunlar ise Tapınak Terası'nda yer alan, yuvarlak yapıya (Öğün ve Işık 2001, 91 vdd., res. 59, 61 vd., 64, 68) devşirilmiştir.

35 Doruk 1985, 524.

Kaynakça

Akarca 1977
A. Akarca, *Neandria. Kuzey Ege'de Arkaik Ve Klasik Çağlara Ait Bir Şehir*, 1977.

Alföldi-Rosenbaum 1976
E. Alföldi-Rosenbaum, "Alexandriaca" *Chiron 6*, 1976, 205 vdd.

Anderson 1987/88
M.L. Anderson, "Pompeian Frescoes in the Metropolitan Museum of Art" *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1987/88.

Bean 1985
G.E. Bean, *Kleinasien 3. Jenseits des Mäander. Karien mit dem Vilayet Muğla*^{2}, 1985.

de Bernardi-Ferrero 1970
D. de Bernardi-Ferrero, *Teatri Classici in Asia Minore III*, 1970.

de Bernardi-Ferrero 1974
D. de Bernardi-Ferrero, *Teatri Classici in Asia Minore IV*, 1974.

Berger 1980
E. Berger, "Bauwerk und Plastik des Parthenon" *Antike Kunst 23*, 1980, 59-65.

Berve ve Gruben 1961
H. Berve ve G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*, 1961.

Borchhardt ve Neumann 1968
J. Borchhardt ve G. Neumann, "Dynastische Grabanlagen von Kadyanda" *Archäologischer Anzeiger 1968*, 174 vdd.

Büsing-Kolbe 1978
A. Büsing-Kolbe, "Frühe griechische Türen" *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 93*, 1978, 66-174.

Brandenburg 1967
H. Brandenburg, "Meerwesensarkophage und Clipeusmotiv" *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 82*, 1967, 195-245.

Carpiceci 1977
A.C. Carpiceci, *Pompei*, 1977.

Collignon 1877
M. Collignon, "Emplacement et Ruines de la Ville de Kaunos" *Bulletin de correspondance hellénique 1877*, 338-346.

Connolly 1980
P. Connolly, *La Vie privée des Hommes. < A Pompei>*, 1980.

Diels 1920
H. Diels, *Die antike Technik*, 1920^2.

Dornisch 1992
K. Dornisch, *Die griechischen Bogentore. Zur Entstehung und Verbreitung des griechischen Keilsteingewölbes*, 1992.

Doruk 1985
S. Doruk, "1984 Yılı Kaunos Çalışmaları" *7. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1985, 523-530.

Gabelmann 1978
H. Gabelmann, "Consulardiptychon" *Classica et Provinciale. Festschrift E. Diez*, 1978, 51-65.

Gabelmann 1979
H. Gabelmann, *Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit*, 1979.

Ginouvès 1969
R. Ginouvès, *Laodiceé du Lydos. La Nympheé*, 1969.

Ginouvés 1992
R. Ginouvès, *Dictionaire méthodique de l'architecture Grecque et Romaine II*, 1992.

Giuliano 1990
A. Giuliano, Ritratti Onoria. Felix Temporis Reparatio. *Atti del convegno archeologico internazionale "Milano Capitale dell'impero Romano"*, 1990.

Haarløv 1977
B. Haarløv, *The half-open Door*, 1977.

von Hesberg 1994
H. von Hesberg, *Formen privater Repräsentationen in der Baukunst des 2. und 1. Jhs. vor Chr.*, 1994.

Hoepfner ve Schwandner 1986
W. Hoepfner - E.L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, 1986.

Kjeldsen ve Zahle 1975
K. Kjeldsen ve J. Zahle, "Lykische Gräber. Ein vorläufiger Bericht" *Archäologischer Anzeiger 1975*, 312-350.

Kadıoğlu 2006
M. Kadıoğlu, *Die Scenae frons des Theaters von Nysa am Mäander. Forschungen in Nysa am Mäander 1*, 2006.

Klenk 1924
H. Klenk, *Die antike Tür*, 1924.

Koeppel 1980
G.M. Koeppel, A Military Itinerarium on the Column of Trajan", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 87*, 1980, 301-306.

Kyllingstad ve Sjöqvist 1965
R. Kyllingstad ve E. Sjöqvist, "Hellenistic doorways and thresholds from Morgantina" *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia 2*, 1965, 34 vdd.

Lehmann 1964
Ph.W. Lehmann, "The Wall Decoration of the Hieron in Samothrace" *Balkan Studies 5*, 1964, 277-286.

Maniscalco 1977
F. Maniscalco, *Ninfei ed Edifici Marittimi Severiani del Palatium Imperiale di Baia*, 1997.

Maiuri 1921
A. Maiuri, "Escursione nella Caria. Rovine di Caunos" *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente 3*, 1921, 269 vdd.

Maier 1961
F. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften II*, 1961.

Mansel 1974
A. M. Mansel, "Gemlik Tümülüs Mezarı" *Belleten 38*, 1974, 181-189.

Mendel 1912
G. Mendel, *Catalogue de Sculptures I. Greques, Romaines et Byzantines*, 1912.

Mingazzi 1962
P. Mingazzi, "Il Tavola Crisoelefantino di Colotes ad Olimpia" *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 77*, 1962, Ek. 88, 3.

Mladenova 1981
J. Mladenova, "Die römische Villa bei Ivajlovgrad (VR Bulgarien) und ihre Architekturdekoration", *Das Altertum 27*, 1981, 38-48.

Mühlbauer 2001
L. Mühlbauer, *Lykische Grabarchitektur. Vom Holz zum Stein*, 2001.

Müller-Wiener 1988
W. Müller-Wiener, *Griechisches Bauwesen in der Antike*, 1988.

Öğün 1967
B. Öğün, "Kaunos Sondajları 1966-1967" *Türk Arkeoloji Dergisi 16.1*, 1967, 121-132.

Öğün 1970
B. Öğün, "Kaunos Kazıları 1968-1970" *Türk Arkeoloji Dergisi 19.2*, 1970, 195-202.

Öğün 1973
B. Öğün, "Kaunos Raporu 1971" *Türk Arkeoloji Dergisi 20.1*, 1973, 163-167.

Öğün 1974
B. Öğün, "Kaunos Kazıları 1972" *Türk Arkeoloji Dergisi 21.1*, 1974, 133-136.

Öğün 1983
B. Öğün, "Kaunos Kazıları 1982" *Kazı Sonuçları Toplantısı 5*, 1983, 239-240.

Öğün ve Işık 2001
B. Öğün ve C. Işık, *Kaunos / Kbid. 35 Yılın Araştırma Sonuçları, 1966-2001*, 2001.

Perrot ve Chipiez 1890
G. Perrot ve Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité V*, 1890.

Radt 1970
W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos. *Istanbuler Mitteilungen Beiheft* 3, 1970.

Ratzka 1990
Th. Ratzka, "Atrium und Licht" *Licht und Architektur* (Ed. W.D. Heilmeyer ve W. Hoepfner) 1990, 95 vdd.

Roos 1972
P. Roos, "The Rock-Tombs of Caunus I. The Architecture" *Studies in Mediterranean* Archaeology 34.1, 1972, 83 vd.

Roosevelt 2006
Chr.H. Roosevelt, "Symbolic door Stelae and Grave-side Monuments in Western Anatolia" *American Journal of Archaeology 110*, 2006, 65-91.

Rosetta ve Sartorio 1994
P.C. Rosetta ve G.P. Sartorio (Ed.), *Teatri Greci e Romani III*, 1994.

Schauenburg 1972
K. Schauenburg, "Frauen am Fenster" *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 79*, 1972, 1-15.

Serdaroğlu 1967
Ü. Serdaroğlu, "Kaunos Tiyatrosu Üzerine Bir Çalışma" *Türk Arkeoloji Dergisi* 16.1, 1967, 133 vdd.

Strocka 1981
V.M. Strocka, "Römische Bibliotheken" *Gymnasium 88*, 1981, 298-329.

Tavukçu 1995
A.Y. Tavukçu, "Pamphylia Bölgesi'nde Bulunmuş Roma Çağı Ostotheklerinde Kapı Örgesi" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 2*, 1995, 123-131.

Thomson ve Wycherley 1972
H.A. Thomson ve R. E. Wycherley, *The Agora of Athens*, 1972.

Travlos 1971
J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Athen*, 1971.

Threpsiades ve Vanderpool 1964
J. Threpsiades ve E. Vanderpool, "Temistokles' Sanctuary of Artemis Aristoboule", Αρχαιολογικόν δελτίον *(Archaiologikon Deltion) 19*, 1964, 26-36.

Üyümez 1994
M. Üyümez, "Ayazin Köyü Topyeri Tümülüsü", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri 5*, 1994, 439 vdd.

Varkıvanç 2005
B. Varkıvanç, Doppeltüren aus dem lykisch-pamphylisch-pisidischen Grenzgebiet. *Archäologischer Anzeiger 2005*, 47-62.

Varkıvanç 2006
B. Varkıvanç, "Antik Dönemde Çok Kanatlı Kapılar" *Anadolu/Anatolia Suppl. Series 2*, 2006 (Baskıda)

Vermeule ve Nuerburg 1973
C. Vermeule ve N. Nuerburg, *Catalogue of the ancient Art in J.P. Getty Museum*, 1973.

Vitruvius
G. Pallio Vitruvius, *De Architectura Libri Decem. Zehn Bücher über Architektur* (Çev. C. Fensterbusch) 1991.

Waelkens 1986
M. Waelkens, *Die Kleinasiatischen Türsteine*, 1986.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

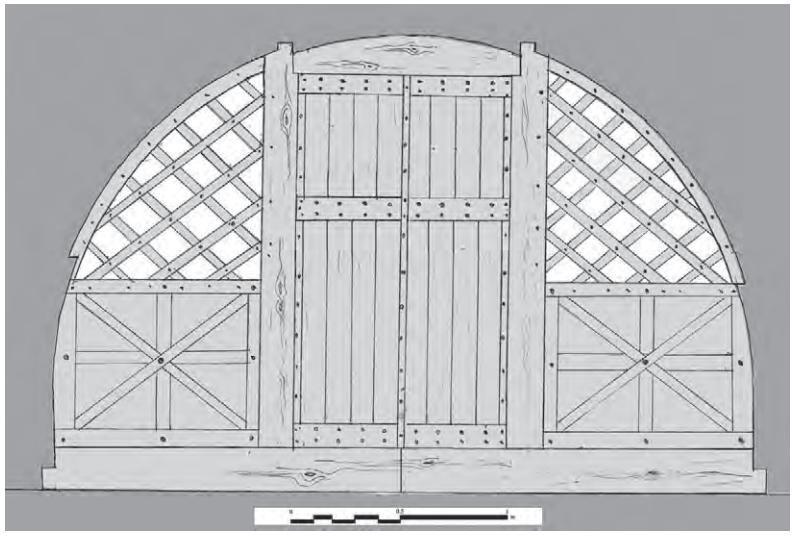
Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Kyzikos'dan Bir Mezar Steli

Abdullah YAYLALI*

Zusammenfassung

Ein Grabstele aus Kyzikos

Die hier behandelte Grabstele war einst ganz vollständig. Angeblich ist sie Während des Transportes in mehrere Stücken zerstückeln. Sie wurden nachher zusammengestellt. Obwohl es einige Stücke nicht mehr vorhanden sind, kann sie dennoch im Grosseen und Ganzen ganz gut um zu verurteilen. Unsere Stele ist mit ihrer Form etwas außergewöhnlich für Kyzikos. Da die Stelen sind in Kyzikos im Allgemeinen rechteckick; Unsere aber ist schlank und hat einen Giebel. Im rechteckigen Relieffeld ist auf einer kline ein Mann liegend dargestellt. Er hat auf khiton einen himation angezogen. İn seiner linken Hand hielt er eine Schale. Rechts vor der Kline steht ein Dienerknabe Der Knabe hielt in seiner Hand eine oinokhoe damit er seinem Herr Wein schöpfen kann. Links am Ende der Kline ist ein Baum mit umwikkelnder Schlangedargestellt. Die Schlangen, die auf den Grabreliefs dargestellt sind, haben immer chthonische Bedeutung und sind die Symbole der Unterwelt. Die Pferdeprotomen, von denen einer der hier recht oben in der Ecke dargestellt ist, sind ab der hellenistischen Zeit auf den Grabreliefs ganz verbreitet. Die Pferde auf den Grabreliefs deuten immer, dass der Dargestellte heroisiert wird. Außerdem zeigt hier die Inschrift unter dem Relieffeld, dass derjenige, der gestorben war, heroisiert ist Auf dem kleinen Tisch vor der Kline ist Einiges zum Essen gelegt. Sie sind deshalb da, da man nach dem Tode an ein ewiges Leben glaubte. Die Grabreliefs, die wir als Vergleichsbeispiele hier vorgezogen haben, sind für die Datierung unserer Stele sehr wichtig. Nach unserer mit den genannten Stelen stilistischen und typologischen Vergleiche sind wir Meinung, dass unsere Stele um die Mitte des 2. Jhts v. Chr. datiert werden.

İnce, uzun bir forma sahip olan üçgen alınlıklı stelimiz Erdek Atatürk İlköğretim okulundan Belediye deposuna taşınırken kırılmış, bazı parçaları da kaybolmuştur[1]. Bugün altı parçası birleştirilebilen stelimizin üç parçası ise kayıptır. Stelin ana kırığı, yaklaşık sol çerçeve kenarının ortasına yakın yerden başlayıp, hafifçe tabana doğru yay çizerek kabartma alanına girer ve daha sonra verev olarak sağ üst çerçeve kenarına doğru devam eder. Böylece sol çerçeve kenarından başlayan kırık, klinede yatan erkeğin dış hatlarını izleyip boynunu da içine aldıktan sonra, sağ çerçeve kenarına kadar yükselir. Çerçevenin sağ ve sol kenarında, soldaki daha küçük olmak üzere üçgen biçimli iki parça kopmuştur. Aynı zamanda stelin üçgen alınlık biçimindeki üst kısmından çok büyük bir parça kopmuştur (Resim 1).

Stelimiz Kyzikos'da yaygın görülen dörtgen biçimli stellerden farklı olarak ince uzun ve alınlıklı formdadır[2]. Yaklaşık bir metre yüksekliğe sahip olmasına karşın, figürlü betimlemenin yerleştirildiği niş bölümü oldukça dar tutulmuştur. Stelin üst bölümünde dikdörtgen biçimli niş içersinde, bu tür betimli stellerde alışıldığı üzere ölü yemeği sahnesi işlenmiştir. Kline yatağının üzerinde de uzunca bir örtü yer alır. Klinenin ayakları örtü altında kalmakla birlikte algılanabildiği kadarıyla, kalın ve hiçbir ayrıntısı olmayan, aşağıya doğru daralan düz boru biçimlidir. Kline üzerindeki minder oldukça ince ve aynı zamanda sert bir görünüme sahiptir. Yatak üzerindeki iç içe geçmiş yay görünümlü kırışıklarla, figürün yatak üzerindeki ağırlığından kaynaklanan doğal görünüm verilmeye çalışılmıştır (Resim 2).

* Prof. Dr. Abdullah YAYLALI, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 09010, Kepez/AYDIN
ayaylali@adu.edu.tr

1 Stelin kırılan bugün eksik olan parçaları bir ara belediye deposunda tamdı; ancak sonraki kontrollerde eksik olan üç parçayı bulamadık. Stel yüksekliği 0.96m.; Genişlik tabanda 0.49m.; Kabartma alanı 0.35x0.265 m.; Mermer kalınlığı 0.085 m.

2 Pfuhl ve Möbius 1979, 380, Nr. 1545, Taf. 223; 382, Nr. 1555, Taf. 225.

Yatağın başucunda ikiye katlanmış ya da üst üste konulmuş kline yastığı yer alır. Figür ise rahat bir pozisyonda dirsekten büktüğü sol kolunu, yüksek görünümlü bu yastığa dayamıştır. Özellikle Hellenistik çağda üst üste duran iki yastık üzerine sol koluyla yaslanmış ve elinde içki kadehi tutan erkekler çok yoğun biçimde betimlenmektedir. Kline üzerindeki figür sağ kolunu ise ileriye doğru uzatmış ve elini sağ ile sol bacağının arasına koymuştur. Kısa kollu khiton üzerine bol dökümlü bir himation giyen figürün, ayak bileklerine kadar inen mantosu vücudun sağ üst yarısını ve sağ kolunu açıkta bırakmıştır. Karından tomar halinde gelen kumaş kıvrımı, bir demet halinde sol koltuk altından geçip, sağda belin altından arkaya ve oradan da sol omuzdan aşağıya iner. Manto üzerinde kısa yüzeysel çizgiler halinde verilen kıvrımlar, özellikle bacakları tümüyle örten alt gövdede daha da yoğunlaşmaktadır. Ayrıca bacakların hareketinden olsa gerek, dizin altındaki giysi kıvrımları oldukça gergin görünümlüdür. Figür sağ bacağını, dizden bükerek hafifçe geriye çektiği sol bacak üzerine atmış, bu da kıvrımlara gergin bir görünüm kazandırmıştır.

Kabartma alanının sağ alt köşesinde, sağ elindeki oinokhoe ile yerdeki kraterden mezar sahibi için içki hazırlayan bir saki yer alır[3]. Mezar taşlarında çoğunlukla stel çerçevesinin sağ köşesinde betimlenen ve genel tavırlarıyla hizmetkâr çocuklardan ayrılan saki çocukların işlenişinde Hellenistik dönemde büyük bir artış olmuştur[4]. Bizim örneğimizde de sağ köşede profilden duran ve önündeki kratere bakan çocuk, üzerine kısa bir tunik giymiştir. Aşağıya sarkıttığı sol elinde küçük bir kepçe tutmaktadır. İçki sunan hizmetkarlar, diğer adıyla sakiler Arkaik dönemden itibaren sevilerek işlenen yardımcı figürlerdir[5]; ancak onlar daha çok tanrılar için veya günlük sempozyum vb. sahnelerinde yaygın biçimde karşımıza çıkar. Erken Klasik dönemde ise mezar stellerinde görülmekle birlikte, pek yaygın değildir[6]. Bu tipteki yardımcı figürlerin işlenişinde kompozisyonda çok büyük bir farklılık olmasa da, dönemler arasında biçimsel olarak farklılıklar görülür. Örneğin Klasik dönemde atmosfere hâkim olan heroize görüntü, kabartma üzerindeki tüm figürlere yansır. Dolayısıyla saki çocuklar, ana figürler gibi çoğunlukla çıplaktır. Hellenistik dönemle birlikte ise genellikle giyinik biçimde karşımıza çıkarlar[7].

Stelin sol yanında bir ağaç ve bu ağaca sarılmış, olasılıkla khtonik anlam taşıyan ve özellikle de Hellenistik dönem mezar stellerinde yaygın biçimde görülen bir yılan betimlenmiştir[8]. Gövdesiyle ağaca dolanan bu yılan kline üzerinde yatan kişiye doğru uzanmıştır[9]. Dikdörtgen nişin sağ üst köşesinde ise bir at protomu yer alır. Ancak atın boyun kısmını da içine alan alt kısmı kırıktır.

Klinenin hemen önünde yer alan küçük sehpa üzerinde ise değişik yiyecekler bulunmaktadır; bunlardan ortadaki büyüğü ekmek veya benzeri bir yiyecek olmalıdır. Ekmeğin iki yanındakiler ise dıştan içe simetrik olarak dizilmiş üzüm, nar ve elma (ya da şeftali) benzeri meyvelerdir[10]. Bu tür kline masaları üzerinde betimlenen yiyecekler ya da yemişler, bölgede yetişen ürünlere bağlı olarak çeşitlilik gösterebilmektedirler. Genelde Arkaik çağdan beri bilinen yemek sahneli mezar stelleri Kyzikos'da da oldukça yaygındır[11]; ancak Hellenistik çağda yemek sahneli stellerin artışına paralel olarak sayıca inanılmaz boyutlara ulaşırlar[12].

3 Şahin 2000, 83 vd.

4 Pfuhl ve Möbius 1977, Taf. 107, Res. 717. Bununla birlikte saki çocukların sol köşede bulunduğu örnekler de vardır. Dolayısıyla duruş yerleri konusunda kesin bir sonuca ulaşmak her zaman mümkün değildir: Taf. 224, Res. 1548-1549.

5 Smikros Ressamının Stamnos'unda (Boardman 1993, Res. 32.1), Oltos Ressamının Stamnos'unda (Boardman 1993, Res. 55.1) ve Brygos Ressamının Skyphos'unda (Boardman 1993, Res. 245.1) içki sahnelerinde benzer kompozisyonlar görülür. Hizmetçileriyle birlikte betimlenen en erken örnekler Attika mezar taşlarında Klasik çağda karşımıza çıkarlar. Daha sonraları, özellikle de Hellenistik dönemde çok yaygın bir görünüm kazanırlar: Conze 1893-1922, Nr. 960, 964, 966-967; Atalay 1973, 234; Yaylalı 1979, 51.

6 Örneğin yaklaşık İÖ. 5. yüzyılın ortasına tarihlenen Taşoz (Thasos) kabartmasında benzer bir sahne vardır. En erken Hero kabartmalarının örneklerinden biri, İÖ. 7 ve 6. yüzyıla tarihlenen Laconia kabartmalarıdır: Saraçoğlu 2005, 60.

7 Thönges ve Stringaris 1965, Taf. 27, Nr. 13; Saraçoğlu 2000b, 190.

8 Pfuhl ve Möbius 1979, Taf. 287, Res. 1990, 1992- 1993, Taf. 288, Res. 2001.

9 Bu tip sahneler ve özellikle de ağaç betimlemeleri Hellenistik dönemin en yaygın betimleme elemanlarından biridir: Pfuhl 1905, 93 vdd.

10 Meyve ve pastaların mezar stellerindeki anlamları için bkz. Pfuhl ve Möbius 1979, 353 vdd.

11 Pfuhl ve Möbius 1979, 353 vdd.; Saraçoğlu 2000b, 181 vdd (Burada Kyzikos'tan çoğu yemek sahneli bir grup mezar steli incelenmektedir).

12 Pfuhl ve Möbius 1979, 353 vdd.

Kline masasının sağ alt kısmında, daha önce de belirttiğimiz gibi büyükçe bir sarmallı krater (?) yer alır. Kraterin hemen arkasında ise stelin sağ çerçeve kenarına sıkışmış küçük bir çocuk durmaktadır. Saki çocuk sağ elini şarap sunmak için efendisine doğru uzatmış, sol elinde ise kepçe tutmaktadır. Hem seramikler, hem de kabartmalar üzerinde saki çocukların içki hazırlamada aktif bir rol aldıkları bilinmektedir. Örneğin bazen ellerinde kepçe ya da oinokhoeler ile içkiyi karıştırmak ya da içki almak için önlerindeki kraterlere doğru eğilirler. Ayrıca bu tipte betimlenen çocuklar, genel kompozisyonları ve ellerinde tuttukları içki kapları ve gereçleriyle, hizmetkâr figürlerden ayrılırlar. Bununla birlikte duruş pozisyonları ve giysi biçimleri arasında dikkat çekici bir farklılık bulunmaz.

Kabartmanın betimlendiği alanın hemen altında tek satırlık bir yazıt vardır:

Μητρόδωρος Δειοΐαναξ
(Zeus'un kahramanı/ kralı)

Antik çağ stellerinde, özellikle de Hellenistik çağda yaygın olan, ölen kişinin tanrılaştırılması veya heroize edilmesi durumu stelimizde de vurgulanmıştır. Mezar taşlarında ölen kişilerin yüceltilmesi ve onurlandırılması erken dönemlerden itibaren görülen bir özelliktir[13]. Bu durum stelimizin yazıtı dışında, betimleme tipinden de anlaşılmaktadır.

Heroslaştırma kompozisyonları sadece mezar taşlarında değil, seramikler üzerinde de karşımıza çıkar. Örneğin bazı Arkaik dönem vazolarında da, figürler mezar kabartmalarındaki heroslaştırılmış figürler gibi, kendinden emin ve tıpkı bir kahraman gibi klinede yatarlar[14]. Ayrıca yine özellikle yoğun olarak siyah figürlü vazolarda görülen ***καλός*** yazıları da bunun kanıtlarından biridir[15]. Bunun yanı sıra yine özellikle Hellenistik dönem mezar stellerinde sıkça görülen ölen kişinin ayakucunda ya da her iki yanında oturan eşinin veya aile yakınlarının olması bu stelde karşımıza çıkmaz. Bu durum belki de ölen kişinin tanrılaştırılma isteğinden kaynaklanmaktadır.

Stelin sağ yukarısındaki at protomu da, burada betimlenen kişinin heroize edildiğinin bir diğer göstergesidir[16]. Mezar taşlarında ölen kişiyi ölümsüzleştirmenin ve heroslaştırmanın en iyi yolu, at ve yılanın ölenle birlikte resmedilmesidir[17]. At ve yılana, bazen bir sunak ya da ölen kişiye ait savaş aletleri eşlik eder[18].

Mezar stellerinin değerlendirilmesindeki sorunların en başta gelenlerinden biri, stel üzerinde işlenen olayın nerede geçtiğidir. Sadece kabartma alanına bakarak olayın ölen kişinin evinde mi, evinin bahçesinde mi, yoksa mezarlık alanında mı geçtiğini belirlenmek zordur. Aynı zamanda ölenlerle geride kalanlar arasındaki ayrımı yapmak da zordur. Maddi imkanları iyi olan kişilerin ya da ailelerin ölümlerinden önce siparişle mezar taşlarını hazırlattıkları bilinmektedir[19]. Tüm bu zorluklara rağmen, bazı stellerde olayın geçtiği yer konusunda tahminde bulunmak mümkün olabilmektedir. Ancak çoğu stelde olayın geçtiği yer konusu oldukça karışıktır. Örneğin figürlü betimlemenin arkasındaki fon biçimli arka plandaki raf ya da duvar benzeri oluşumun ne olduğu net değildir[20]. Bu sorun yemek sahneli stellerde belki, yemeğin ev dışında pek yenilemeyeceği düşüncesiyle yorumlanabilir. Buna rağmen bu tür sorulara kesin bir yanıt vermek mümkün değildir.

---

13 Hero kültünün kökeni prehistorik çağlardan itibaren sürekli olarak araştırılmaktadır. Bununla birlikte hero kültünün kökeni konusunda kesin bir yargıya varmak zordur. Köken konusu her ne kadar problemli olsa da, İÖ. 8 yüzyılda Sparta'da özellikle mezar yapılarında hero kültünün izlerini taşıyan bazı verilere ulaşılmıştır: Saraçoğlu 2005, 57. Mezar taşlarındaki heroizm ikonografisi ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan birisi Pfuhl ve Möbius tarafından yapılmıştır: Pfuhl ve Möbius 1977, 47 vd.

14 Boardman 1993, 153, Res. 248; Boardman 1995, 116, Res. 161 ve 145, Res. 235.

15 Boardman 1973, Res. 26.1, Res. 30.1-2, Res. 53.

16 Atın ölüm tanrısının hayvanı olduğu, daha sonraları heroların ona bindikleri ifade edilmektedir: Pfuhl ve Möbius 1977, 47 vd. Aynı zamanda atlar mezar taşlarında kişileri heroslaştırma ve hatta bazen tanrılaştırma simgelerinden biri olarak yaygın işlendikleri bilinmektedir: Fıratlı 1964, 35; Pfuhl ve Möbius 1979, 310 vd.

17 Cremer 1991, 56; Saraçoğlu 2000a, 46.

18 Pfuhl ve Möbius 1979, Taf. 228, Res. 1575, Taf. 230, Res. 1581.

19 Pfuhl ve Möbius 1977, 45.

20 Pfuhl ve Möbius 1977, Taf. 89, Res. 564, Taf. 127, Res. 864, Taf. 101, Res. 671.

Steller üzerinde belirlenmesi zor durumlardan bir diğeri de ölenlerin kimliklerinin belirlenmesidir. Yazıtlı veya tek figürlü stellerde ölenlerin kimliğini belirlemek konusunda bir sorun bulunmaz, ancak kalabalık durumlarda ölen kişi veya kişileri tanımlamak güçtür[21].

Tüm bu sorulara rağmen, ölümden sonraki yaşam inancıyla ölü yemeği sahneli stellerin çoğunda günlük yaşamdan pek çok detayı bir arada bulmak mümkündür. Dolayısıyla mezar kabartmaları da izleyiciye, cephelerinde gündelik hayattan pek çok anı yansıtır ya da düşündürürler[22].

Stelimizin tarihlenmesi için karşılaştırma örneklerinin de Kyzikos veya çevresinde aranması gerekir. Zira dönemsel özelliklerin belirlenmesinde, çağdaşlıklarından kaynaklanan genel stil benzerlikleri yanında, aynı bölgenin eserleri olmaları da büyük önem taşır. Stelimiz oldukça sade bir görünüme sahip olmakla birlikte, Hellenistik dönemin canlı ve hareketli yapısal özelliklerini yansıtmaktadır.

Karşılaştırma örneklerimizden ilki, Bandırma Müzesi'nde korunan Kyzikos'dan, az bir kısmı sağlam kalmış bir steldir[23]. İÖ. 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu parçanın işçiliğindeki canlı görünüm ve hareketli figür işlenişi, stelimiz üzerindeki figürle karşılaştırılabilir. Yine aynı yerden ele geçen İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki, İÖ. 2. yüzyıla tarihlenen başka bir stele ait parçada da[24] kline üzerinde yatan figürler tipolojik açıdan yakın benzerlik içindedir.

Yine Kyzikos'dan ele geçen başka bir stelle, bizim burada incelemiş olduğumuz örnek arasında, bizim örneğimiz daha erken olmak üzere, tipolojik açıdan dikkat çekici bir yakınlık vardır[25]. Paris Louvre Müzesi'ndeki Kyzikos kökenli diğer bir örnek de, yine stelimizden az biraz geç bir tarihte yapılmış olmalıdır[26]. Bugün British Museum'da korunan, ancak buluntu yeri kesin bilinmeyen diğer bir örnek de, stil ve tipolojik yönden Kyzikos veya yakın çevresinde yapılmış kabartmalarla yakın benzerlik içersindedir[27]. Bu örnek de sadece kline üzerinde yatan kişiler değil, kompozisyonda da yakınlık vardır, özellikle de klinenin önündeki şarap kraterlerinin formu çok benzerdir.

İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki aynı bölgenin bir başka steli de benzer stil özelliklerine sahiptir[28]. Stelimizle İzmir'deki stel arasındaki benzerlik, yaklaşık aynı tarihlerden olmaları yanı sıra aynı bölgenin özellikleri olan küçük ve son derece zarif figürleri dikkat çekicidir. Paris ve Bursa'daki iki stel de yine biraz geç olmalarıyla birlikte aynı bölgenin stilini yansıtmaları açısından önemlidirler[29]. Aynı bölgeden ancak stelimizden biraz daha geç olması gereken stelin de figür sayısındaki fazlalığı ve geç olmasından kaynaklanan farklılıkları dışında yakın benzerlik dikkat çekicidir[30].

Bursa'daki Karacabey kökenli olduğu belirtilen stel ile stelimiz arasındaki benzerlik sadece yakın tarihlerde yapılmış olmalarında kaynaklanmaz[31]. Her ikisi de olasılıkla aynı bölgenin eseridir. Bursa'daki buluntu yeri bilinmeyen stel de yine aynı bölgenin stilini göstermektedir[32]. Stelimizle aralarındaki zaman farkının da çok olmaması gerekir.

Son olarak Bandırma Müzesi'ndeki Kyzikos kökenli stel parçasında da, stelimizle sadece aynı bölge eseri olmaktan kaynaklanan benzerliklerden çok yakın tarihlerde yapılmış olmalarından kaynaklanan benzerlikler de açıktır[33].

21 Pfuhl ve Möbius 1979, Taf. 290, Res. 2002, 2012, 2003, Taf. 291, Res. 2009-2010.

22 Saraçoğlu 2000b, 189.

23 Pfuhl ve Möbius 1979, 380, Nr. 1545, Taf. 223; Saraçoğlu, 2000b, Lev. 43, Res. 6.

24 Mendel 1909, Nr. 983; Pfuhl ve Möbius 1979, 395, Nr. 1610, Taf. 234.

25 Mendel 1909, Nr. 987; Pfuhl ve Möbius 1979, 398, Nr. 1624, Taf. 237.

26 Fıratlı 1964, Nr. 30, Taf. 9; Pfuhl ve Möbius 1979, 399, Nr. 1628, Taf. 238.

27 Pfuhl ve Möbius 1979, 399, Nr. 1631, Taf. 238.

28 Pfuhl ve Möbius 1979, 450, Nr. 1875, Taf. 269.

29 Pfuhl ve Möbius 1979, 464, Nr. 1627 ve 1628, Taf. 278.

30 Pfuhl ve Möbius 1979, 467 vd., Nr. 1944, Taf. 280.

31 Pfuhl ve Möbius 1979, 467, Nr. 1942, Taf. 281.

32 Pfuhl ve Möbius 1979, 468, Taf. 281.

33 Pfuhl ve Möbius 1979, 493, Nr. 2056, Taf. 298.

Çok kısa da olsa buraya kadarki karşılaştırmalarımızı özetleyecek olursak, stelimizin ince uzun, yukarıya doğru daralan formu bir kenara bırakılırsa, kabartma tekniği ve işçiliğiyle Kyzikos yöresine özgü bir stili yansıtmaktadır. Ele geçen ve bugüne kadar yayınlanan çalışmalar, özellikle İÖ. 2. yüzyılda Kyzikos ve çevresinde yoğun bir stel üretimi olduğunu göstermektedir. Burada incelediğimiz stelin de tipolojik ve stilistik özellikleri, İÖ. 2. yüzyılda yapılmış olduğuna işaret eder. Ancak yaptığımız karşılaştırmaların çoğunda, İÖ. geç 2. yüzyılda veya 1.yüzyılda yapılan stellerden açıkça erken özellikler gösterdiğini söylemek de mümkündür. Bu durumda stelimizin İÖ. 2. yüzyılın ortasında veya hemen öncesinde yapıldığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

Atalay 1973
E. Atalay, "Ein späthellenistisches Grabrelief aus Ephesos" *Archäologischer Anzeiger 2*, 1973, 231-243.

Atalay 1986
E. Atalay, "Doğu Grek Hellenistik Çağ Mezar Stellerinde Çocuk ve Hizmetçi Figürleri", *X. Türk Tarih Kongresi* (1986), *Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1990), 285-292, Lev. 193-196.

Boardman 1993
J. Boardman *The Athenian Redfigured Vases the Archaic Period,* Londra, 1993.

Boardman 1995
J. Boardman, *The Athenian Black Figured Vases*. Londra, 1995

Conze 1893-1922
A. Conze, *Die Attischen Grabreliefs I-IV*, Berlin, 1893-1922.

Cremer 1991
M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien I, Mysia. Bithynien*, Bonn, 1991.

Fıratlı 1964
N. Fıratlı, *Les Stéles Funéraires de Byzance gréco-romaine (Bibliothéque archéologique et historique de I'institut français d'archéologie français d'archéologie d'Istanbul XV)*, Paris, 1964.

Mendel 1909
G. Mendel, "Musée de Brousse. Catalogue des monuments grecs, romains et byzantis du Musée Impérial Otoman de Brousse", *Bulletin de Correspondance Hellenique* 33, 1909, 245-435.

Pfuhl 1905
E. Pfuhl, "Das Beiwerk auf den ostgriechischen Grabreliefs" *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 20*, 1905, 47-96.

Pfuhl ve Möbius 1977
E. Pfuhl ve H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs I,* Mainz am Rhein, 1977, Text ve Tafelband.

Pfuhl ve Möbius 1979
E. Pfuhl ve H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs II*, Mainz am Rhein, 1979, Text ve Tafelband.

Saraçoğlu 2000a
A. Saraçoğlu, "A Group of Funerary Stelai and Votive Reliefs in the Museum of Aydın", *Olba III*, 2000, 41-56.

Saraçoğlu 2000b
A. Saraçoğlu, "Kyzikos'dan Figürlü Mezar Kabartmaları", *Olba III*, 2000, 181-197.

Saraçoğlu 2005
A. Saraçoğlu, "Hero Consept in the Light of Homer's Iliad and the Death of Sarpedon", *Anadolu/Anatolia* 29, 2005, 57-79.

Şahin 2000
M. Şahin, *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları* (Yayınlanmış Doktora Tezi) TTK, Ankara 2000.

Thönges ve Stringaris 1965
R. Thönges ve N. Stringaris, "Das griechische Totenmahl", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 80, 1965, 1 vdd.

Yaylalı 1979
A. Yaylalı, *Hellenistik Devir İzmir Kökenli Figürlü Mezar Stelleri* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) Erzurum 1979.

Res. 1

Res. 2

Antik Çağlarda Amphiktionia, Symmachia, Sympoliteia Yapılanmaları ve Likya Birliği

Taner KORKUT*

Zusammenfassung

Die Politische Aufbauen von Amphiktionia, Symmachia, Sympolitera und der Lykia-Bund in Altertum

Bei Bündnissen von Städten in der Antike bilden die von außen drohenden Gefahren nur ein Motiv von mehreren. Der Begriff der Einheit hängt in der Antike auch mit Abstammung, Sprache, Religion und Kultur eng zusammen. Daher wurden im Bereich der völkerrechtlichen Bündnisse mehrere verschiedene Begriffe verwendet. So bezeichnet z. B. die Amphiktionie einen Bund, in dessen Zentrum ein Heiligtum steht. Die Symmachie beinhaltet eine Kampfgemeinschaft bzw. eine Militärallianz, die für einen bestimmten Krieg oder auf Dauer geschlossen werden konnte. Für ein reines Defensivbündnis wurde dagegen der Begriff die Epimachie verwendet. Aus mehreren Gliedstädten bestehende Bundesstaaten, die als Ziel eine gemeinsame Staatlichkeit und ein gemeinsames Bürgerrecht hatten, wurden als Sympoliteia bezeichnet. Darüber hinaus erscheint für die antiken Städtebünde am häufigsten die Bezeichnung als Koinon. Unter dem Begriff Koinon wird meist ein auf Dauer angelegter Zusammenschluss unabhängiger Städte oder Stämme verstanden. Daher ist eine scharfe Abgrenzung zwischen Amphiktionie, Symmachie/ Epimachie, Sympoliteia und Koinon nicht immer möglich. Doch waren im Koinon die Mitglieder eher gleichberechtigt, während sich Amphiktionie, Symmachie und Sympoliteia meist um eine einflußreiche Stadt gruppierten.

Es scheint, daß die Griechen sich schon früh zusammenschlossen, um auf verschiedenen Ebenen zu kooperieren. Die ältesten derartigen Einheiten sind kultische Verbände wie die Amphiktionien. Aufgrund von Machtkämpfen oder äußeren Bedrohungen wurden auch zeitlich begrenzte Bündnisse zu militärischen Zwecken gegründet. Sieht man vom troianischen Krieg ab, in dem die griechischen Städte unter der Führung der Achaier eine ethnische Sympoliteia und damit verbundene Symmachie gegen eine anatolische Allianz bildeten, sind die ethnisch-politischen Bündnisse vor dem Beginn der klassischen Zeit in Griechenland kaum nachzuweisen. Erst nach der Einführung der demokratischen Verfassungen im attischen Herrschaftsbereich sind neben zahlreichen militärischen Bündnissen auch politische Organisationen entstanden. Unter den bekannten politischen Städtegemeinschaften Griechenlands zeigt das um 280 v. Chr. neu gegründete achaiische Koinon hinsichtlich der Freiheit und Gleichbehandlung seiner Mitglieder eine voll ausgebildete Struktur.

Im anatolischen Raum sind sowohl die ethnisch-politischen Bündnisse als auch die militärischen Bündnisse schon im 2. Jahrtausend v. Chr. zu belegen. Der kleinasiatische Staatenbund, der gegen die hethitischen Machtausübung gegründet und als Assuwa/ Arzawa Bund genannt wurde, aus dem 15. Jh. v. Chr. gilt bisher als älteste politische Einrichtung. Ein anderes Staatenbündnis, in dem die Hethiter und die anderen anatolischen Staaten zusammengekommen waren, ist für die Zeit des Krieges zwischen Ägypten und dem hethitischen Königreich festzustellen. Ein derartige militärische Allianz wurde außerdem während des troianischen Krieges gegen die Achaier gegründet. Heute ist es auch unbestritten, daß die späteren Organisationen aus der 1. Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr., z. B. der ionische und der karische Bund, auch einheimische Stammesbündnisse waren. Sowohl in den hethistischen als auch in den anderen orientalischen Quellen ist belegt, daß es in Lykien eine Art von den Stammesbund unter dem Name Lukka gab. So bildeten die Lykier die früheste ethnisch-politische Organisation, die später auch zur Zeit der verschiedenen dynastischen Alleinherrscher existierte. Der lykische Koinon, dessen Verfassung heute als frühestes Beispiel für die Grundlagen der demokratisch-politischen Organisationen, also als freies Gemeinwesen im Sinne einer Republik gilt, erreichte durch die Anerkennung durch Rom im Jahre 168/167 v. Chr. den Höhepunkt seiner Macht.

* Doç. Dr. Taner KORKUT, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü - ANTALYA

Antik çağ birlikleri hakkındaki bilgilerimiz yazılı kaynaklar, antlaşmalar ve birlik sikkeleri gibi daha çok arkeolojik ve epigrafik verilere dayanmaktadır. Bunlardan yola çıkarak kuruluş amaçlarına göre yapılanmaları: askeri (symmachia-epimachia), politik (sympoliteia) ve dini (amphiktionia) oluşumlar olmak üzere üç ana grup altında toplamak mümkündür[1]. Ancak, kuruluş amacı dinsel veya politik nedenlere dayandırılan bazı birliklerin aslında, askeri amaçlı hizmet ettiği de bilinen bir gerçektir. Bundan dolayıdır ki, pek çok dinsel veya politik yapılanma bugün, sadece askeri faaliyetleri ile hatırlanmaktadır[2]. Bunlardan başka, antik kaynaklarda bahsedilen ve epigrafik verilerle de belgelenen koinon, synhedrion, ekklesia, ethnos gibi kavramlar da yine, antik çağ yapılanmaları tanımı için kullanılmıştır[3]. Söz konusu oluşumlar daha çok, bağımsız şehirlerin katılımıyla oluşturulan ve tamamen demokratik yöntemlerle yönetilmeye çalışılan birlikler için geçerli olup, askeri, politik ve dini amaçlı faaliyetleri içermekteydi.

Yukarıda belirtilen antik çağ birliklerinin kurulmasında şehirlerin veya devletlerin ekonomik, sosyal yönden gelişimlerini tamamlaması ve politik açıdan yeni yapılanmalara gitme isteği esas neden olarak gösterilebilir. Bu gelişmelere paralel olarak bilinen en eski birlikler, İÖ. 2. binlerde ortaya çıkmıştır. Anadolu'da bilinen en eski yapılanma, "Assuwa/Arzawa Konfederasyonu" olarak adlandırılan birliktir[4]. Assuwa Birliği, Hitit Kralı Tuthaliya I'in tüm Anadolu'ya egemen olma isteğine karşı duyulan ortak bir tavrın sonucu ortaya çıkmıştır[5]. İÖ. 15. yüzyıl ortalarına tarihlenen ve Tuthaliya I Dönemi'ne ait bir Hitit tabletine göre, Assuwa Birliğine toplam 22 Batı ve Güney Anadolu şehri veya devleti katılmıştır[6]. Birliğe katılan şehir veya devletlerin isimlerinin bulunduğu liste, Lugga (Likya) ile başlar ve Taruisa (Troya) ile sonlanır[7]. Her ne kadar çoğu Luwi kökenli olan bu Anadolu halkları bir yandan kendi içlerinde bağımsızlığı arzularken, diğer taraftan dış güçlere karşı bir bütün olarak gözükmeyi de ihmal etmemişlerdir. Örneğin Hitit Kralı Muwattali II ile Mısır firavunu Ramses II liderliklerinde gerçekleşen Hitit-Mısır savaşı sırasında, tüm Anadolu halkları bir araya gelerek Hitit'lerin yanında yer almıştır. Hatta bu birliktelik, daha sonra Hattuşili II zamanında imzalanan Kadeş Barış Antlaşması'nda da hissedilir[8]. İÖ. 2. binlerin sonlarında tüm Anadolu halklarını bir araya getiren diğer bir oluşum ise, Homeros'un İlyada Destanı'nın da özünü oluşturan, Troya savaşları esnasında ortaya çıkmıştır[9]. Troya savaşlarında yine tüm Anadolu halkları bir araya gelerek, Akha Birliği'ne karşı birlikte savaşmıştır[10].

Troya savaşlarından Pers egemenliğine kadar geçen süre içerisinde Anadolu'da yeni yapılanmalar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda da pek çoğu yerli halktan oluşan, Frigya ve Urartu gibi, yeni devletler tarih sahnesinde boy göstermiştir, ya da başlangıçtan beri var olanlar yeni isimlerle (İonya gibi) ün yapmaya başlamıştır. İşte bu gelişmelerin etkisiyle, 12 İonya şehri (Milet, Myus, Priene, Samos, Ephesos, Kolophon, Lebedos, Phokaia, Teos, Chios, Erythraea,

1 Antik çağ birlikleri terminoloji için bkz. Siewert ve Foresti 2005, 17 vd.

2 Örneğin başlangıçta Delos Adası'nda, Apollon kutsal alanı merkez seçilerek kurulan amphiktionia, Atina'nın önderliğinde İÖ. 478/77 de Perslere karşı symmachia amaçlı Atik-Delos Deniz Birliği'ne dönüştürülmüştür, bkz. Siewert ve Foresti 2005, 23.

3 Siewert ve Foresti 2005, 19 vd.

4 Bryce 1986, 8 vdd.

5 Tuthaliya I'in Batı ve Güney Anadolu seferleri için bkz. Riemschneider 1954, 22 vd.; Neve 1993, 2 vd.; Starke1997, 455 vd.; Latacz 2005, 120 vd. Ancak, ayaklanma veya isyan şeklinde de tanımlanan söz konusu organizasyonun, Tuthaliya II Dönemi'nde gerçekleştiği ve Hitit kralının asıl hedefinin, Akhaların Batı Anadolu üzerindeki politik etkisini kırmak olduğunu savunan bilimciler de mevcuttur, bkz. Cline 1996, 137 vd.; Hueber 1997, 24.

6 Laroche 1971, Nr. 142.

7 Benzer bir harekat son büyük kral Tuthaliya IV zamanından da bilinmektedir. Büyük kral IV. Tuthaliya'nın Lukka seferinin anlatıldığı, Yalburt Kaynak Tapınağı orthostatlarına kazılı Luvi hieroglifinde geçen: *"Patar Dağı'nın karşısında adaklar adadım, armağanlar verdim, steller diktim, tanrılara (evler) yaptım"* cümlesi, bunun en önemli kanıtıdır, bkz. Işık 2000, 2, res. 1.

8 Genel olarak Kadeş Barışı için bkz. Gutgesell 1984.

9 Savaşta Troya'nın yanında yer alan Anadolu halkları için bkz. Homeros, İl. 2, 816 vd., 5, 471 vd.; Akha Birliğini oluşturan şehirler için bkz. Homeros, İl. 2, 569 vd.

10 Hititlerin Troya savaşı öncesi tüm Batı Anadolu'yla olan yakın ilişkileri için bkz. Starke 1997, 455 vd.

Klazomenae) bir araya gelerek, İonya Birliği'ni kurarlar[11]. Daha sonra Smyrna'nın da katılımıyla birlik üye sayısı 13'e yükselir[12]. Yine Herodot'un aktarımlarına göre İonya Birliği, İÖ. 6. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olmalıydı. Birliğin toplantı ve yönetim merkezi olarak, bünyesinde Poseidon kutsal alanını barındıran Mykale yakınlarındaki Melie (Güzelçamlı) yerleşimi seçilmişti[13]. Merkez olarak Poseidon Helikonios kutsal alanının seçilmesi, İonya Birliğinin dini bir birlik (amphiktionia) olduğu düşüncesini akla getirir. Hatta son arkeolojik verilere dayanarak birliğin İÖ. 800 civarlarında, yani Anadolu'daki yeni politik yapılanmaların olduğu bir dönemde kurulmuş olması[14], İonya Birliği'nin dini bir oluşum olması dışında, politik bir yapılanma (sympoliteia) olarak ta kabul edilmesinin nedenidir. Daha sonraları Sardes'te satraplık merkezini kuran ve İonya'ya baskısını gün geçtikçe arttıran Perslere karşı, İÖ. 499'da gerçekleştirilen ortak isyan hareketiyle, birliğin aynı zamanda askeri bir yapılanma (symmachia-epimachia) olduğu da anlaşılır. Ancak, söz konusu başkaldırı İonya Birliği'nin sonunu getirmiştir. İÖ. 397'de gerçekleştirilen ikinci büyük Pers isyanı sonrasında, İonya şehirlerinden Ephesos, Priene, Phokaia ve Smyrna önderliğinde "ionion koinon" adı altında ve İS. 3-4. yüzyıllara kadar varlığını devam ettirecek yeni bir birlik kurulmuştur[15]. Birliğin merkezi konusunda, yukarıda belirtilen dört şehir arasında çelişkili aktarımlar vardır[16]. İonya Bölgesi uzun yıllar Bergama Krallığı'nın kontrolünde kaldıktan sonra, İÖ. 133 yılında Roma'nın egemenliğine geçer[17]. İÖ. 129 yılında Asia Eyaleti'nin kurulmasına rağmen birlik varlığını devam ettirir.

İonya Birliği Pers savaşları öncesinde Anadolu'da kurulan tek birlik değildi. Yine dönemin politik gelişmelerinin sonucu olarak güneybatı Anadolu'da, Karya Bölgesi'nde de dini bir oluşumdan bahsedilir[18]. Söz konusu oluşumun merkezi olarak, Knidos sınırları içersinde yer alan Triopion kült merkezi bildirilir. Amphiktionia olarak tanımlanan birlik burada, Apollon Triopios kültü etrafında toplanıyordu[19]. Herodot birlik kuruluşu için, 6 Dor şehrinin (Knidos, Lindos, İalyos, Kamiros, Kos ve Halikarnassos) bir araya geldiğini aktarır. Daha sonraları kült anlaşmazlığından dolayı Halikarnassos birlikten ayrılmıştır. Bugün, arkeolojik ve epigrafik veriler ışığında Karya halkının Dor soyundan gelmediğine, aksine yerli Anadolu halklarından olduğuna inanmayan bilimcilerin sayısı çok azdır. Çünkü Karyalılar için Luwice'de Karuwa, Hitit ve Mısır yazılı belgelerinde ise Karkiya/Karkişa isimleri kullanılmış ve bunlar daha sonra Yunancaya, Karya olarak geçmiştir[20]. Karyalıların yerli Anadolu halklarından olması ve dillerinin Luwice veya ondan türetilen diğer yerli dillerle olan yakın ile akrabalığı[21], bahsi geçen amphiktionia yapılanmasının bir Dor şehir birliği olma olasılığını zayıflatır. Ve sonuç olarak Karya Birliği'ni, İonya'daki yapılanmada olduğu gibi, Troya savaşları sonrası Anadolu'da yaşanan politik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmış, politik bir oluşum (sympoliteia) olarak tanımlamak, yanıltıcı olmasa gerek[22].

---

11 Herodotos 1, 142 vd. Herodot, birliğin kuruluşunu yaklaşan Pers saldırısına karşı hazırlık olarak tanımlar. Herodot ayrıca, Milet'li Thales'in (İÖ. 624-546), savaştan önce yaklaşan Pers tehdidine karşı savunma yapmak amacıyla, merkezi Teos olan askeri bir birlik kurmalarının gerekli olduğu bildirdiğinden ve kaybedilen Pers savaşından sonra Priene'li Bias'ın (İÖ. 590-530), tüm İonyalıların Sardunya Adası'na göçmesini, orada tek bir şehirde birlik içinde yaşamalarını önerdiğinden bahseder, bkz. Herodot 1, 170 vd.

12 Herodotun bahsettiği 12 şehir (Dodekapolis) aslında sembolik bir sayıdır. Bugünkü arkeolojik verilere dayanarak, birliğin kurulduğu dönemdeki İon şehri sayısı 12'nin çok üzerindedir.

13 Bazı bilimciler İonya Birliği'nin merkezi olarak, Melie yerleşiminin yakınındaki küçük Panionion şehrinin olduğunu kabul etmektedirler, bkz. Kleiner 1967, 6 vd.

14 İonya Birliği'nin erken kuruluş tarihi için bkz. Hueber 1997, 29; Rumscheid 1998, 3.

15 Kleiner 1967, 14; Hueber 1997, 29; Rumscheid 1998, 14.

16 Örneğin Diodor, birliğin Phokaia ve Smyrna'da da toplandığını bildirmiştir, bkz. Diodor 15, 49, 1.

17 Hueber 1997, 46; Bechert 1999, 89 vd.

18 Herodot 1, 144.

19 Triopion kutsal alanı için bkz. Berges 1995-96, 103 vd.; Berges ve Tuna 2001, 155 vd.

20 Heinhold-Krahmer 2004, 167; Hajnal 2004, 171; Haider 2004: 181 vd.

21 Karca ile yerli Anadolu dilleri arasındaki yakın benzerlikler için bkz. Sevoroskin 1993, 43 vd.

22 Geç Roma Dönemi'ne kadar Karya Birliği süreci için ayrıca bkz. Larsen 1945, 77 vd.

İÖ. 1200'lerden sonra başlayan Dor istilası ve ardından gelen Ege göçleri sonrasında, Kıta Yunanistan'da da farklı yapılanmalar ortaya çıkmıştır. Bu yeni oluşumlar daha çok kimlik arama nedenlerine dayandırıldığı için, sympoliteia veya amphiktionia birlikleri olarak tanımlanmışlardır[23]. Ancak Hellenistan'da güç dengeleri savaşlarının başlamasıyla, symmachia tarzı birliklerin de kurulduğu bilinmektedir. Örneğin, Chalkis ile Eretria arasında gerçekleşen savaşta, Hellen şehirleri ikiye bölünmüş ve symmachia birlikleri oluşturmuşlardır[24]. Benzer savaşlar daha sonra Peloponnes yarımadasında (Mesense-Sparta gibi) ortaya çıkmış ve burada da symmachia yapılanmalarına gidilmiştir[25].

İÖ. 6. yüzyıl ortalarına doğru Sparta önderliğinde, başlangıçta Atina karşıtı politika güden ve daha çok stratejik ortaklıktan ibaret olan Peloponnes Birliği kurulur[26]. Ancak bu birliğin ömrü, yaklaşan Pers tehlikesinden dolayı fazla uzun olmamış ve daha sonraları Pers savunmasını organize edecek olan, Helen Birliği'ne dönüştürülmüştür[27]. Perslere karşı Salamis ve Plataiai de zafer kazanılması ardından Helen Birliği, İÖ. 478/77'de Atina önderliğinde genişletilir ve Atik-Delos Birliği'ne dönüştürülür[28]. Kıta Yunanistan'daki Hellen şehirlerinin yanı sıra bu birliğe, Ege adaları ve Anadolu'dan da pek çok şehir katılır. Her ne kadar birliğin amacı, Ege ve Anadolu'daki Pers egemenliğine son vermek olarak gösterilse de, asıl amaç Atina'nın askeri ve ekonomik açıdan etki alanını geliştirilmesi ve bununla da Hellenistan'daki egemenliğini sağlamlaştırması düşüncesi olduğu bugün bilinen bir gerçektir. İşte bundan dolayıdır ki bu yeni oluşuma Sparta ve onun müttefikleri pek itibar etmemişlerdi. İÖ. 454 yılında Atina'nın birlik merkezini Delos Adası'ndan Atina'ya taşıması ve birlik kasasında biriken üye aidatlarını daha çok kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya başlaması, birlikten kopmalara neden olmuştur[29]. Bu gelişmelere fazla dayanamayan Sparta, Peloponnes Birliği'ni yeniden aktif hale getir ve bunun ardından, İÖ. 431 yılında Atik-Delos Birliği ile Peloponnes Birliği arasında Peloponnes savaşları başlar[30]. İÖ. 404 yılına kadar süren bu savaşı, Sparta öndeliğindeki Peloponnes Birliği kazanır ve Atik-Delos Birliği'ne son verilir. Persler ile uzun yıllar süren barış görüşmeleri sonrasında, İÖ. 387/86 yıllarında Hellen şehirleri arasında bir uzlaşma (koine eirene)[31] sağlayan Sparta, böylece kazandığı zaferi taçlandırmış olur. Ancak Sparta, koine eirene ile birlikte Hellenistan'daki farklı birlik oluşumlarına son verememiştir. Koine eirene'den sonra da symmachia tarzı birliklerin kurulduğu bilinmektedir. İÖ. 370'de kurulan ve Sparta karşıtı politikalar güttüğü bilinen Arkadia Birliği[32], İÖ. 338/37'de Makedon kralı II. Philipp önderliğinde kurulan Korinth Birliği[33], söz konusu yapılanmaların en önemlilerindendir.

Bundan sonraki tarihsel süreç içerisinde bilinen en önemli ve çok tartışılan Hellen oluşumu olarak, genelde Akha Birliği gösterilir[34]. İÖ. 280 yılında Aigion önderliğinde yeniden kurulan birliğin geçmişi aslında çok daha eski kabul edilir. İÖ. 5. yüzyılda gerçekleştirilen demokrasi hamlelerinin bir sonucu olarak, aynı soydan geldiklerine inanan 12 kuzey Peloponnes şehrinin (Aigai, Aigeira, Aigion, Bura, Dyme, Helike, Olenos, Patrai, Pharai, Pellene, Rhypes, Tritaia), İÖ. 453 yılında bu birliği kurduklarına inanılır. Birlik merkezi, Helike'deki Zeus Homagyrios kutsal alanında bulunuyordu. Fakat birliğin İÖ. 5.-4. yüzyıllardaki

23 Bkz. Tausend 1992, 137 vd.; Siewert ve Foresti 2005, 21 vd.

24 Thukydides 1, 15 vd.

25 Tausend 1992, 146 vd.

26 Tausend 1992, 167 vd.; Siewert ve Foresti 2005, 26 vd.

27 Kienast 2003, 43 vd.

28 Thukydides 1, 96 vd.

29 Balcer 1984, 11 vd.

30 Thukydides 1, 1 vd. Genel olarak Peloponnes savaşları için ayrıca bkz. Kagan 2003.

31 Koine eirene için bkz. Jehne 1994.

32 Beck 1997, 67 vd.; Corsten 1999, 61 vd.

33 Siewert ve Foresti 2005, 53 vd.

34 Genel olarak Akha Birliği için bkz. Larsen 1968, 80 vd.; Beck 1997, 55 vd.; Corsten 1999, 160 vd.; Lehmann 2001, 47 vd.

geçmişi hakkında pek fazla bilgimiz yoktur[35]. Daha sonra Makedon kralı II. Philipp'e karşı düzenlenen seferde birliğin önemli bir rol oynamasından dolayı, Akha Birliği Makedonlar tarafından dağıtılır. Birlik, aynı soydan gelmeyen pek çok şehrin katılımıyla, Makedonları Hellen topraklarından çıkarmak amacıyla, İÖ. 280 yılında yeniden aktif hale getirilir[36]. Önceleri Sparta'nın da desteğiyle Makedonlara karşı savaşan birlik, İÖ. 225 yılında Makedonlarla birleşerek, Sparta ve onun tarafında yer alan diğer Peloponnes şehirlerine savaş açmıştır. İÖ. 198 yılındaki Roma-Makedon savaşı esnasında birlik Roma'nın yanında yer alır ve böylece geleceğini garanti altına aldığına inanır. Roma ile olan müttefiklik ancak, İÖ. 146 yılına kadar devam eder. Çünkü aynı yıl, Korinth'in de yağmalanmasıyla birlik dağıtılmıştır. Akha Birliği'ne üye şehirlerden binlerce insan, hatta birlik kurucularından tarihçi Polybios da olmak üzere, Peloponnes'ten sürülür ve bir kısmı Roma'ya götürülür. Bu tarihsel gelişmelerin sonucu, Makedonya valiliğine bağlı Akha Eyaleti kurulur[37].

Akha Birliği'nin önemi sadece, özünü oluşturan güçlü bir symmachia ve amphiktionia yapısından kaynaklanmamaktadır. Birliğin bu denli popüler olmasının diğer bir nedeni ise, ikinci kuruluşunda önemli bir rol üstlenen tarihçi Polybios'un da aktardığı gibi[38], bünyesinde barındırdığı demokratik bir sympoliteia gösterilir. Oluşturulan bu yeni sistemde birliğe katılan şehirler kendi içlerinde tamamen bağımsız iken, hazırlanan ortak bir anayasa kapsamında dışarıya karşı, büyük bir devlet statüsü görünümü söz konusuydu. Bunu kalıcı kılmak için ortak kanunlar, ağırlık ve ölçü sistemleri ve ortak bir para sistemi önerilmişti. Böylece Peloponnes şehirleri, özlenen barış ve huzur içerisinde uzun süre bir arada yaşayabileceklerdi. Birliğe üye şehirlerin seçmiş oldukları temsilcilerden (bouleutai) oluşan ortak meclis (synhedrion), birliğin merkeziydi. Meclis üyeleri kendi aralarından seçtikleri meclis başkanının (strategos) yönetiminde belli aralıklarla toplanıyordu[39]. Synhedrion başlangıçta sadece etkinliği daha fazla olan büyük şehirlerde toplanırken[40], İÖ. 217'den hemen sonraki bir dönemde gerçekleştirilen reformlarla toplantılar, düzenli olarak hemen hemen her üye şehirde gerçekleştirilmeye başlanmıştı[41]. Meclisin yönetim kadrosunda ayrıca, ordulardan sorumlu hipparchos, hazineden sorumlu tamias, yazışmalardan sorumlu genel sekreter grammateus ve iç güvenlikten sorumlu archiphylax da bulunmaktaydı.

Pek çok eskiçağ tarihi bilimcisi bugün, Polybios'un tanımladığı ve özünü etnik bir sympoliteianın oluşturduğu kabul edilen Akha Birliğinin, modern federatif yönetimlerin antik çağlarda bilinen en gelişmiş temsilcisi olduğuna inanmaktadır. Hatta söz konusu oluşumun geçmişini, monarşik temeller üzerine oturtulmuş ve yetki paylaşımını öngörmeyen Atina demokrasisi yerine, daha çok Bootia, Teselya, Aitolya ve Arkadya gibi daha demokratik kabul edilen birliklerle ilişkilendirirler. Ancak, Akha Birliği'nin kuruluş amacı her ne kadar ethnos-polis kavramlarına dayanan sympoliteia veya amphiktionia olarak kabul edilse de, özünde bir symmachia düşünce tarzının olduğu da bilinen bir gerçektir[42]. İÖ. 5-4. yüzyılları arasında Hellenistan'da gerçekleşen güç savaşları ve bu bağlamda farklı etnik grupların oluşturdukları symmachia tarzı birlikler dikkate alındığında, Polybios'un bahsettiği ethnos-polis sympoliteiasının yapısı çelişki yaratır. Ayrıca, İÖ. 3. ve 2. yüzyıllarda Peloponnes yarımadasındaki politik yapı incelendiğinde, Polybios'un aktardığı demokratik model belki de onun ideali olması ötesine gidememiştir[43]. Modern federatif yönetimlerin temelini oluşturduğuna

35 Birliğin en geç İÖ. 5. yüzyıl sonlarında kurulmuş olması gerektiği hakkındaki veriler için bkz. Corsten 1999, 160 vd.; Lehmann 2001, 23.

36 Argos, Korinth, Sikyon, Tegea, Eilis ve Mesense gibi diğer Peloponnes şehirlerinin de katılımıyla birlik üye sayısının 60'dan fazla olduğu tahmin edilmektedir, bkz. Lehmann 2001, 63.

37 Roma'nın Akha Eyaleti için bkz. Bechert 1999, 77 vd.

38 Polybios, 2, 37 vd.

39 Seçimle göreve getirilen synhedrionun üyeleri sadece birer yıl görevde kalıyorlardı, bkz. Lehmann 2001, 72.

40 Lehmann 2001, 51 ve dn. 57.

41 Lehmann 2001, 72.

42 Siewert ve Foresti 2005, 63 vd. Akha Birliği'nin sympoliteiasına öncü olarak gösterilen birliklerin (Bootya, Teselya, Aitolya ve Arkadya gibi) aslında etnik birlikler olmadığı, aksine symmachia tarzı oluşumlar olduğu da tartışılmaktadır, bkz. Corsten 1999, 27 vd.

43 Benzer bir yaklaşım için bkz. Larsen 1968, 14 vd.; Lehmann 2001, 46 vd.; Siewert ve Foresti 2005, 65 vd.

inanılan Poybios teorisinin, bugün bazı bilimciler tarafından bir "hoplit birliği" veya "symmachia" olarak tanımlanması da işte bundandır[44].

Polybios teorisinin özünü oluşturan ethnos-polis birlikteliği konusundaki kuşkular, Polybios öncesi kaynakların antik çağ birlikleri hakkındaki farklı yorumlarında da gözlemlenir. Örneğin Platon metinlerinde, ethnos-polis ortaklığında bir "sympoliteia" oluşumuna rastlanılmaz[45]. Diğer taraftan Xenophon, dönemin politik yapılanmalarından bahsederken, bunların daha çok symmachia tarzı birlikler olduğunu da özellikle vurgulamıştır[46]. Ayrıca, İÖ. 329-24 yılları arasında Aristoteles tarafından yazılan metinlerde, özellikle ethnos-polis olgusu etraflıca irdelenmiştir[47]. Ancak, Aristoteles'in burada tanımladığı ethnos-polis yapısı hiçbir zaman demokratik sympoliteia düzeyinde olmamıştır. Aksine Aristoteles, sympoliteia amaçlı kurulan birlikleri, yapılarının demokratik olmamaları nedeniyle eleştirmiştir[48].

Antik çağ birlikleri içerisinde, ethnos-polis ve sympoliteia kavramlarının üçünün de bir arada buluştuğu en demokratik birlik olarak, Likya Birliği gösterilir[49]. Antik kaynaklara göre Likya Birliği, Rhodos'a bağlanmış olan Likya Bölgesi'nin, Roma Senatosu tarafından İÖ. 168/67 yıllarında bağımsızlığının kabul edilmesiyle kurulmuştur[50]. Oluşturulan bu yeni birliğin başkenti olarak ise Patara seçilmiştir[51]. Ancak, Antalya ile Fethiye körfezleri arasındaki yarımadada yurtlanan Likyalıların, İÖ. 2. binyıl gibi erken bir zamanda, benzer bir ulusal bilince sahip oldukları da bilinmektedir. Örneğin, Hitit metinlerinde Lukkalılar olarak adlandırılan ve Luwilerle akraba bu Anadolu halkında birlik kavramı İÖ. 15. yüzyıl sonlarında, Anadolu halklarının Hititler'e karşı kurduğu Assuwa/Arzawa Konfederasyonu'na Luggalılar olarak katılımlarında gözlemlenir[52]. Söz konusu birliktelik, Hitit Kralı Muwattali II ile Mısır Firavunu II. Ramses önderliklerinde gerçekleşen Hitit-Mısır savaşı esnasında, diğer Anadolu devletleri gibi kendi adıyla, Lukka Ülkesi olarak, Hitit'lerin yanında yer almalarında da vardır[53]. Lukka kimliği altında Mısır'a ve Kıbrıs'a saldırmaları da yine bu birlikteliğin somut bir göstergesidir[54]. Bunlardan başka, Homeros'un İlyada Destanı'nda anlattığı gibi, Troya savaşları esnasında Akha Hellenleri'ne karşı diğer Anadolu devleri gibi Lukkalılar'ında da ön saflarda yer almaları, söz konusu oluşumun İÖ. 2. binde ne kadar kuvvetli olduğunun önemli diğer bir ifadesidir[55]. Likya halkın bu organize görünümü sadece İÖ. 2. binli yıllarla sınırlı kalmamış olup, İÖ. 1. binden de pek çok örnek bilinmektedir. Her şeyden önce, Herodot'un Likyalılar ile ilgili aktarımlarında benzer bir düşünce vurgulanmıştır[56]. İÖ. 452-445 yılları arasına tarihlenen Atik-Delos Birliği listelerinde "Likyalı" kavramının kullanılması, Pers veya Yunan egemenliğine karşı Likya şehirlerinin ortak savunma yapma planları yine bu düşüncenin somut göstergeleri olarak algılanabilir[57]. Diğer taraftan, Likya Birliği kuruluşu öncesi basılan sikkelerin[58] üzerinde kullanılan ortak semboller de yine birlikteliğe işaret etmektedir[59].

44 Beck 1997, 188 vd.; Siewert ve Foresti 2005, 67.

45 Platon, Politeia.

46 Xenophon, Hellanika 6, 1, 1 vd.

47 Aristoteles, Politika 2, 1261 a 12 vd.

48 Aristoteles, Politika 3, 1279 a 8 vd.

49 Genel olarak Likya Birliği için bkz. Behrwald 2000, 89 vd.

50 Polybios 5, 8 vd.

51 Livius 37, 15 vd.

52 Bryce 1986, 8 vd.

53 Hitit-Mısır savaşı detayları için bkz. Gutgesell 1984.

54 Otten 1993, 118 vd.; Haider 1999, 668 vd.

55 Homeros, İl. 2, 816 vd.; 5, 471 vd.

56 Herodot 1, 173 vd.

57 Bryce 1986, 101 vd.; Frei 1990, 10 vd.

58 Likya Birliği kuruluşu öncesi sikke basımları için bkz. Zahle 1990, 51 vd.

59 Örneğin, Likya'da ikonografik geçmişi çok eskilere kadar giden ve daha sonra sikkeler üzerinde de kullanılmaya başlanan triskeles motifi, bkz. Bulut 2004, 15 vd.

Ancak Likyalıların yukarıdaki örneklerle vurgulanan birliktelik düşüncesinin, Likya Birliği kuruluşu öncesinde gündelik hayata nasıl yansıdığı tam olarak bilinmemektedir. Bu konu hakkındaki antik kaynak aktarımları ve epigrafik veriler yetersizdir. Diğer yandan bu birlikteliğin, daha çok Letoon kutsal alanı merkezli ve ana tanrıça düşüncesi[60] etrafında toplanan bir amphiktionia oluşumu olduğu tahmin edilmektedir[61]. Bundan başka, Likya halkının başlangıçtan itibaren ortak askeri faaliyetlerde bulunmasından, söz konusu ortaklık ayrıca bir symmachia-epimachia ve sympoliteia gibi de yorumlanmaktadır[62]. Likyalıların erken tarihlerde Anadolu halklarıyla veya kendi aralarında birleşerek oluşturdukları birliktelik, İÖ. 168/67 yıllarında dönemin demokratik gelişmeleri de dikkate alınarak kurumsallaştırılıp resmileştirilmiş olmalıydı. Ve böylece, özünde Likya kentlerinin ve vatandaşlarının demokratik bir yasa çerçevesinde oylama esaslı, seçimle yönetilmelerine dayanan Likya Birliği kurulmuştur[63].

Efesli Artemidoros'un İÖ. 100 dolaylarında yazdıklarına atıfta bulunan Strabon'a göre[64], o tarihte Likya Birliği Meclisi'nde oy hakkına sahip 23 şehir bulunmaktaydı. Bu kentlerden Xanthos, Patara, Pinara, Olympos, Myra ve Tlos, üç oy hakkına sahipti. Orta büyüklükteki şehirlerin iki, küçüklerin ise tek oy hakkı vardı. Daha küçük yerleşimler ikili, üçlü veya dörtlü şehir birlikleri oluşturur ve tek oyla temsil edilirlerdi. Üçlü birleşimler arasında kuzeydoğu dağlık Likya'da Idebessos, Akalissos ve Kormos; dörtlü birleşimler arasında ise orta Likya kıyı kesiminde Aperlai, Apollonia, İsinda ve Simena örnek gösterilebilir. Nüfus yoğunluğu, ekonomik güç ve birlik bütçesine katkı payı oranına göre yapılan bu hakça oy kademelendirmesiyle ülkede, her yerleşimin mecliste hakça temsil edilmesi amaçlanmıştı. Bu nedenle kentlerde yaşanan toplumsal değişikliklere karşın, oy hakkı da sayısal olarak değişmez değildi. Örneğin, söz konusu değişimlerden dolayı, İÖ. 1. yüzyılda üç oy hakkına sahip kentlerden Olympos'un yerini Limyra almıştır.

Birliğin ortak bir meclisi (synhedrion) vardı. Meclis üyeleri burada toplanır ve kararlar burada alınırdı. Her yıl için bir lykiarch (strategos) seçilirli. Lykiarch aynı zamanda hem birliğin hem de meclisin başkanıydı. Görevi, toplantıları yönetmek ve alınan kararların uygulanmasını sağlamaktı. Lykiarch, archiereus sanıyla başrahip görevini de üstlenmişti. Meclis ayrıca yazışmalardan sorumlu genel sekreter (grammateus), savunmadan sorumlu komutan (hipparchos), iç güvenlikten sorumlu bakan (archiphylax) ve birlik hazinesinin denetiminden sorumlu bir haznedar (tamias) seçerdi. Oluşturulan meclis, kentlerin önemiyle orantılı olarak ortak mahkemeler (dikastai) kurar ve hakimler atardı. Mahkeme, kentlerin kendi arasındaki ya da kentlerle birlik arasındaki davalarda karar verirdi. Ayrıca meclis savaş, barış ve birlik anlaşmaları konusunda da karar almada yetkiliydi. Birlik şehirleri, üzerinde Apollon ve Artemis'in başlarının betimlendiği ve belirli ağırlıkta ortak sikke basardı. Birlik üyeliği yurttaşlarına kişisel çıkarlar sağlar ve her Likyalı bir başka birlik kentinde mülk edinebilir, ticaret yapabilir veya başka kentten evlenebilirdi.

İS. 43 yılında Roma eyaleti oluşla[65] yiten bağımsızlık sürecinde de Likya Birliği devamlılığını sürdürmüştür. Ancak bu devamlılık eski gücünde olmamıştır. Daha çok, Roma'nın yönetsel amaçlarına hizmet eden yerel bir meclise dönüşmüştür. Çünkü Roma Valisi'nin, birlik kararlarını onama veya onamama yetkisi vardı. Yine de birlik iç işlerinde bir Bithynia ya da Asia eyalet meclislerinde olduğundan daha fazla bir özerkliğe sahipti. İS. 57 yılında Birliğin, Roma'nın eyalet valisi Titus Claudius Eprius Marcellus'a karşı dava açması, gücünü

60 Anadolu'da binlerce yıllık bir geçmişi olan ana tanrıça kültünün Likya Bölgesi'ndeki yayılımı için bkz. Işık 2001, 143 vd.

61 Frei 1990, 8 vd.

62 İÖ. 5. yüzyılda Likya'daki birlik oluşumu için bkz. Demir 2004, 76.

63 Bilinen bu tarihsel gelişmelere rağmen Likya Birliği'ni, halen sadece bir symmachia-epimachia gibi görmeye devam eden bilimciler de vardır, bkz. Brandt ve Kolb 2005, 27.

64 Strabon, 14, 3, 2 vd.

65 Bazı bilimcilere göre Likya ve Pamphilya eyaleti İS. 43 yılında birlikte kurulmuştur, bkz. Bechert 1999, 167 vd.; Brandt ve Kolb 2005, 22 vd. Likya ve Pamphilya bölgelerinin bir arada Roma'ya bağlanma düşüncesi aslında büyük bir yanılgıdır. Bugüne kadar bu düşünceyi destekleyen hiçbir arkeolojik ve epigrafik veriye rastlanmamıştır. Örneğin Patara'da ele geçen yol kılavuz anıtında Pamphilya kent ismine yer verilmemiştir, bkz. Işık ve diğ. 1998-1999, 19 vd.

tam yitirmeyişinin bir göstergesidir. Dış işlerinde ise Roma'ya bağımlılık daha fazla olmuştur. Örneğin savaş kararlarını artık tek başına veremez hale gelmiştir.

Likya Birliği'ne ilişkin antik kaynaklara dayalı bilgiler tartışmalıdır. Özellikle oy hakkına sahip kentlerin sayısının 23 olarak sınırlanması sorunludur. Çünkü yazılı kaynaklar, arkeolojik bulgular ve yazıt bilimle elde edilen kazanımlar, Likya kentlerinin bu sayının çok üstünde olduğunu belgelemektedir[66]. Buna karşın sikke basan birlik kentlerinin sayısı ise sadece 17 ile sınırlıydı[67]. İS. 1. yüzyılın 2. yarısında yazan Plinius ise, kendi zamanında birliğe katılan kent sayısının 36 olduğunu bildirir[68]. Yine Strabon'un, birlik toplantılarının belirli bir kente ağırlık vermeyi engellemek amacıyla, düzenli olarak yer değiştirdiği aktarımı da tartışma konusudur[69]. Bu görüş, Likya Bölgesi'nde başkent Patara dışında görkemli bir Meclis Binası'nın bulunmayışı bir yana, odeon ya da yerel belediye meclisi işlevli boyutta küçük yapıların da salt Pinara ve Arykanda ile sınırlı oluşları ve üç oy hakkına sahip diğer şehirlerden Xanthos, Tlos ya da Myra'da olmayışı gerçeğiyle çelişir. Diğer taraftan bir Limyra ya da Telmessos dururken, Olympos'un İÖ. 100 dolayında Likya'nın en büyük 6 kenti içinde sayılabilecek bir önemde olabileceği, sergilediği kent dokusuyla beklenemez.

Çağdaş batı yönetimlerine örnek kabul edilen Likya Birlik Anayasası antik dünyada tektir. İÖ. 507'de ilk temeli atılan ve sözde batı dünyasının ilk demokratik hareketi olan seçmeci ve ayrıcalıkçı Atina Demokrasisi yanında, çoğulcu yapısı ve hakça yönetim biçimiyle gerçek anlamda uygulanan ilk demokrasi olma önemiyle farklıdır. Hatta örnek alındığı kabul edilen[70] Akha Birliği yapısından da daha moderndir. Likya Birliği'nin demokratik sistem anlayışının hangi düzeyde olduğunun en önemli kanıtlarından biri de, Likya'da kadınların meclis başkanı (lykiarchissa) seçilebilmeleriydi. Bütün bunlar Montesquieu'yü çok etkilemiş, 1748'de basılan L'Esprit des Lois kitabında ünlü Fransız aydın bu yasayı demokrasi bağlamında, "antik dünyanın en mükemmeli" sözleriyle övmüştür[71]. Ve 1787'de Amerika Birleşik Devletler Anayasası'nın biçimlenişinde, özellikle Alexander Hamilton ve James Madison'un konuşmalarıyla[72], çağdaş bir model öneminde de baş etken olmuştur.

Romalı tarihçi Livius Patara'yı, Likya Birliği'nin başkenti ve merkezi olarak tanımlamıştır[73]. Patara'da bir birlik meclis binası olmadığı sanısıyla bu anlatım, eskiçağ bilimcilerini tam inandırmamıştır. Ancak 1988'de başlayan Patara kazılarının daha ilk yılında, Tiyatro'nun hemen kuzey karşısında ve yönü doğudaki Agora'ya dönük görkemli kalıntının, ancak bir birlik meclis binası olabileceği düşünülmüştür[74]. 2000 yılında başlanan kazı çalışmalarıyla ortaya çıkartılan meclis binası ve önündeki stoada ele geçen, değişik kentlerden kişilerin heykelleri için hazırlanmış çok sayıdaki yazıtlı kaide bu görüşü doğrulamıştır[75].

Sonuç olarak antik çağ birlikleri, yukarıda da belirtildiği gibi, işlevlerine göre özel isimlerle adlandırılmışken, bugün modern literatürde çoğu kez benzer bir ayrıma gidilmez. Ve bundan dolayıdır ki, antik çağ birlikleri için büyük bir yanılgıyla, genelde "federalismus" kavramı kullanılır[76]. Ancak antik çağlarda

66 Patara'da günışığına çıkartılan Yol Kılavuz Anıtı üzerinde vurgulanan Likya şehirleri için bkz. Işık ve diğ. 1998-1999, 19 vd.

67 Troxell 1982, 39 vd. İÖ. 5. ve 4. yüzyıllarda Likya'da sikke basan şehir sayısı sadece 13 civarındaydı, bkz. Zahle 1990, 50 vd., res. 17.

68 Plinius NH 5, 28 vd.

69 Likya'daki epigrafik buluntular incelendiğinde böyle bir durumun mümkün olamayacağı rahatlıkla anlaşılır. Strabon'un bu konuyla bağlantılı olarak aktarımı, daha çok meclisin birliğe üye şehirlerde gerçekleştirdiği amphiktionia amaçlı toplantı ve faaliyetleri içeriyor olmalıydı. Hatta bununla bağlantılı pek çok yazıt bilinmektedir. Örneğin Tlos Tiyatrosu'nda ele geçen bir yazıtta (TAM II Nr. 578-579), birliğin burada dört yılda bir kutlanan dini festivaldeki önemi ve katkısı özellikle vurgulanmıştır. Likya'da düzenlenen benzer dini tören ve toplantılar için bkz. Wörrle 1988, 19 vd.

70 Brandt ve Kolb 2005, 27.

71 Montesquieu 1748, IX 3, 139 vd.

72 Hamiton ve Madison 1788.

73 Livius 37, 15 vd.

74 Işık 1991, 36 vd.

75 Korkut ve Grosche 2004, 439 vd.

76 Larsen 1945, 65 vd.; Magie 1950, 516 vd.; Jameson 1980, 832 vd.; Lehmann 2001, 10 vd.; Siewert ve Foresti 2005, 15 vd.

federalismus kelimesiyle tanımlanan hiçbir birlik bilinmemektedir. Modern bir ifade olan federalismus, Latince "foedus" (antlaşma-barış) kelimesinden türetilmiştir. Diğer taraftan Romalılar, hiçbir zaman foedus kelimesini "birlik" anlamında kullanmamışlardır. Antik kaynaklarda veya epigrafik belgelerde karşılaşılan fodeus latinum, latin barışı anlamına gelmektedir. Romalılar Latin Birliği için ise, nomen latinum veya commune latinum ifadelerini tercih etmişlerdir[77].

Aslında bu yanılgı sanıldığı kadar da yeni değildir. İlk kez Orta Çağ'ın despot yönetim biçimlerini eleştirerek, antik çağ birliklerine atıfta bulunup, çoğulcu sisteme dayanan rejimler öneren filozof ve tarihçiler tarafından gündeme getirilmiştir[78]. Fakat söz konusu filozof ve tarihçilerin önerdiği yeni yönetim biçimi federalismus, daha çok "merkeziyetçilik" anlayışını içeriyor, güç ve yetki dağılımını ise öngörmüyordu. Aslında atıfta bulundukları antik çağ birliklerinde benzer bir durum hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. İlk kez 16. yüzyıl başlarında gündeme getirilen ve 17. yüzyıl boyunca da dönemin aydınları tarafından tartışılan federalismus kavramının ilk uygulandığı bölge, Amerika Kıtası olmuştur[79]. 1788'de kabul edilen Amerikan Anayasasına göre Amerika Birleşik Devletleri, 48 farklı eyaletin bir araya gelmesiyle oluşmuştur[80]. Ve bundan kısa bir süre sonra gerçekleşen Fransız İhtilalinin ardından, özünde eyalet yönetim biçimini barındıran federalismus, Avrupa Kıtasında da kök salmıştır[81]. Ve bu gelenek bugün, Avrupa Birliği tarafından sürdürülmektedir.

77 Bkz. Siewert ve Foresti 2005, 86 vd.

78 Althusius 1603; Grotius 1625; Montesquieu 1748.

79 Heideking ve Mauch 2005, 59 vd.

80 1959 yılında Alaska ve ardından da Hawai'nin katılımıyla Amerika Birleşik Devletleri'nin eyalet sayısı 50'ye yükselir, bkz. Heideking ve Mauch 2005, 61.

81 Avrupa'daki federal devlet yapıları için bkz. Siewert ve Foresti 2005, 16 vd.

Kaynakça

Althusius 1603
J. Althusius, *Politica methodice digesta,* 1603.

Balcer 1984
J.M. Balcer, *Studien zum Attischen Seebund*, 1984.

Bechert 1999
T. Bechert, *Die Provinzen des römischen Reiches. Einführung und Überblick*, 1999.

Beck 1997
H. Beck, *Polis und Koinon. Untersuchungen zur Geschichte und Strucktur der griechischen Bundesstaaten im vierten Jahrhundert v. Chr.*, 1997.

Berges 1995
D. Berges, "Knidos und das Bundesheiligtum der dorischen Hexapolis" *Nürnberger Blätter zur Archäologie 12*, 1995-1996, 103-120.

Berges ve Tuna 2001
D. Berges ve N. Tuna, "Kult-, Wettkampf- und politische Versammlungsstätte. Das Triopion-Bundesheiligtum der dorischen Pentapolis" *Antike Welt 32/2*, 2001, 155-166.

Behrwald 2000
R. Behrwald, *Der lykische Bund. Untersuchungen zu Geschichte und Verfassung*, 2000.

Brandt ve Kolb 2005
H. Brandt ve F. Kolb, *Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*, 2005.

Bryce 1986
T.R. Bryce, *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources. The Lycians I*, 1986.

Bulut 2004
S. Bulut, "Erken Dönem Likya Sikkelerinde Triskeles Motifi" *Adalya 7*, 2004, 15-68.

Cline 1996
E.H. Cline, "Assuwa and the Achaeans. The Mycenaean Sword at Hattusas and its Possible Implications" *The Annual of the British School at Athens 91*, 1996, 137-151.

Corsten 1999
T. Corsten, *Vom Stamm zum Bund: Gründung und territoriale Organisation griechischen Bundesstaaten*, 1999.

Demir 2004
M. Demir, "Peloponnesos Savaşı (İ.Ö. 431-404) Sırasında Karya ve Likya'ya Yönelik Atina Seferlerinin Amaçları: Yeni Bir Gözden Geçirme" *Adalya 7*, 2004, 69-99.

Frei 1990
P. Frei, "Geschichte Lykiens im Altertum" *Götter, Heroon und Herrscher in Lykien. Ausstellungskatalog Schloß Schallaburg Wien*, 1990, 7-17.

Grotius 1625
H. Grotius, *De iure belli ac pacis*, 1625.

Gutgesell 1984
M. Gutgesell, *Der Friedensvertrag Ramses und die Hethiter. Geheimdiplomatie im Alten Orient*, 1984.

Hajnal 2004
E. Hajnal, "Iulisa – Taruisa" *Der neue Streit um Troia. Ein Bilanz* (Ed. C. Ulf) 2004, 169-173.

Haider 1999
P.W. Haider, "Zur historischen Geographie Westkleinaisens im 13. Jh. v. Chr." *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposions Wien 1995,* (Ed. H. Friesinger ve F. Krinzinger) 1999, 665-675.

Haider 2004
P.W. Haider, "Westkleinasien nach ägyptischen Quellen des Neuen Reiches" *Der neue Streit um Troia. Ein Bilanz* (Ed. C. Ulf) 2004, 174-192.

Hamiton ve Madison 1788
A. Hamiton ve J. Madison, *The Federalist Papers,* 1788.

Heideking ve Mauch 2005
J. Heideking ve C. Mauch, *Geschichte der USA*, 2005.

Heinhold-Krahmer 2004
S. Heinhold-Krahmer, "Zur Gleichsetzung der Namen Ilios-Wilusa und Troia-Tarusa" *Der neue Streit um Troia. Ein Bilanz* (Ed. C. Ulf) 2004, 146-168.

Hueber 1997
F. Hueber, *Ephesos. Gebaute Geschichte*, 1997.

Işık 1991
F. Işık, "Patara - Dünü, Bugünü ve Geleceği" *Türk Arkeoloji Dergisi 29*, 1991, 35-69.

Işık ve diğ. 1998-1999
F. Işık, H. İşkan ve N. Çevik, *Miliarium Lyciae. Patara Yol Kılavuz Anıtı, Lykia 4*, 1998-1999.

Işık 2000
F. Işık, *Patara. The History and Ruins of the Capital City of Lycian League*, 2000.

Işık 2001
F. Işık, "Die anthropromorphe Halbstatue der Eni Mahanahi aus Letoon" *Festschrift für Robert Fleischer* (Ed. N. Birkle ve diğ) 2001, 143-151.

Jameson 1980
J. Jameson, "The Lycian League. Some Problems in its Administration" *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.7.2*, 1980, 832-855.

Jehne 1994
M. Jehne, *Koine Eirene. Untersuchungen zu den Befriedungs- und Stabilisierungsbemühungen in der griechischen Poliswelt des 4. Jhs. v. Chr.*, 1994.

Kagan 2003
D. Kagan, *The Peloponnesian War*, 2003.

Kienast 2003
D. Kienast, "Der Hellenen Bund von 481 v. Chr." *Chiron 33*, 2003, 43-77.

Kleiner 1967
G. Kleiner, *Panionion und Melie*, 1967.

Korkut ve Grosche 2004
T. Korkut ve G. Grosche, "Das Bouleuterion von Patara. Ein vorläufiger Bericht über die bisherigen Grabungen" *Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* (Ed. T. Korkut) 2004, 439-460.

Laroche 1971
E. Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*, 1971.

Larsen 1945
J.A.O. Larsen, "Representation and Democracy in Hellenistic Federalism" *Classical Philology 40.2*, 1945, 65-97.

Larsen 1968
J.A.O. Larsen, *Greek Federal States. Their Institutions and History*, 1968.

Latacz 2005
J. Latacz, *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels*, 2005.

Lehmann 2001
G.A. Lehmann, *Ansätze zu einer Theorie des griechischen Bundesstaates bei Aristoteles und Polybios*, 2001.

Magie 1950
D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, 1950, 516-539.

Montesquieu 1748
C.L. Montesquieu, *De l' esprit des lois*, 1748.

Neve 1993
P. Neve, *Hattuşa. Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, 1993.

Otten 1993
H. Otten, "Das Land Lukka in der hethitischen Topographie" *Akten des II. internationalen Lykien-Symposions, Wien 6.-12. Mai* 1990 (Ed. J. Borchhardt ve G. Dobesch) 1993, 117-121.

Riemschneider 1954
M. Riemschneider, *Die Welt der Hethiter*, 1954.

Rumscheid 1998
F. Rumscheid, *Priene. Führer durch das Pompeji Kleinasiens*, 1998.

Sevoroskin 1993
V. Sevoroskin, "Lykisch und andere spätanatolische Sprachen" *Akten des II. internationalen Lykien-Symposions, Wien* 6.-12. Mai 1990 (Ed. J. Borchhardt ve G. Dobesch) 1993, 39-52.

Siewert ve Foresti 2005
P. Siewert ve L.A. Foresti, *Föderalismus in der griechischen und römischen Antike*, 2005.

Starke 1997
F. Starke, "Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend" *Studia Troica 7*, 1997, 448-487.

Tausend 1992
K. Tausend, *Amphiktyonie und Symmachie. Formen zwischenstaatlicher Beziehungen im archaischen Griechenland*, 1992.

Troxell 1982
H.A. Troxell, *The Coinage of the Lycian League*, 1982.

Wörrle 1988
M. Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, 1988.

Zahle 1990
J. Zahle, "Herrscherporträts auf lykischen Münzen" Götter, Heroon und Herrscher in Lykien. Ausstellungskatalog Schloß Schallaburg Wien, 1990, 51-56.

Hellen Evlilik Ritüelinde Kadının Rolü ve Sosyal Konumu

Aslı SARAÇOĞLU*

Abstract

The Role and Social Position of Woman in Hellenic Marriage Rituel

Wedding ceremonies are an important feature of any culture. They can mark the beginning of a new life, the joining of two families, or act as a public confirmation of the love between two people. The average age for a woman to marry was between fourteen and eighteen, while a young man, on the other hand, usually performed his military service before getting married, with the result that he was about 30 when he first married. In the period of Archaic Greece, the *oikos*, or family unit, was the basic group within the *polis*. The *oikos* would include the immediate family, husband, wife, unmarried children, and married sons and their families.

A typical marriage consisted of *engue*, *ekdosis* and *gamos*. Furthermore, the girl was obliged to mary whomever her *kyrios*, male guardian, decided upon. The wedding ceremony usually lasted three days. The day before the wedding was designated the *proaulia*. Once the *proaulia* arrived, a ceremony and feast would be held at the house of the bride's father. The *gamos*, the actual wedding day, began with a *loutron numphikon*, a nuptial bath, in the women's quarters. One day after wedding the couple receives gifts in a ceremony called the epaulia. Women's activities consisted mainly of ensuring the smooth running of the household, bathing, raising their children, and participating in religious festivals. Besides, women contributed economically to their households through textile production. Finally, Athenian marriage was a relationship between a man and a woman which had the primary goal of producing children and maintaining the identity of the oikos unit within social and political community.

Kadının çağlar içersinde tarihsel kimliğine bakıldığında, her dönemde farklı rol üstlendiği görülür. Özellikle MÖ. 3300-1100 arasında Yunanistan, Ege ve onu çevreleyen adalara bakıldığında; kadın, toprak ve mülkiyet olmak üzere üç değer ön plana çıkmaktadır. MÖ. İkinci binlerden itibaren Minos uygarlığının ana merkezlerinden Kykladlarda ortaya çıkarılan kalıntılar, kadınların toplumsal yaşam içinde aktif biçimde görev aldıklarına işaret etmektedir[1]. Yine MÖ. 1450'lere tarihlenen Girit'deki Knossos sarayının duvar resimlerinde karşımıza çıkan kadınlar, çoğunlukla dini ritüelleri yerine getirirken ya da dans ederken betimlenmişlerdir[2]. İkinci binin ikinci yarısından sonra Minos kültürünün yanında kendini göstermeye başlayan Miken kültürünün yayıldığı alanlarda ele geçen buluntu ve kalıntılarda da kadın betimlerine rastlanmaktadır[3]. MÖ. 2. binde Girit, Kyklad ve Hellas kültürüne ait figürinler, mühürler ve duvar resimleri, Ege havzasında anaerkil bir düzenin hakim olduğunu ve kadınların özellikle dini ritüellerde önemli roller üstlendiklerini gösterir[4].

Homeros'un ölümsüz eserleri *İlyada* ve *Odysseia'*da aile yani "*oikos*" tanımlanmasa da, bu dönemin aile yapısı hakkında önemli bilgiler içerir. Örneğin pek çok bölümde Homeros eş, çocuklar, arazi parçası (*cleros)*, daire şeklindeki orta ocağı (*eschara*), çiftlik hayvanları (*probata*), gıda ve değerli eşyalar (*keimelia*) gibi konulara değinir. Özellikle de ev, ev eşyaları, arazi parçası ve çiftlik hayvanları olmak üzere dört konu üzerinde yoğunlaşır.

* Doç. Dr. Aslı SARAÇOĞLU, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kepez/AYDIN
e-mail: saracogluasli@gmail.com

1 Akalın 2003, 18.

2 Sakellarakis 1994, 206 vd, Lev. 90, 98; Akalın 2003, 19.

3 Akalın 2003, 20.

4 Iakovides 1994, 235, Lev. 8-9.

Homeros dönemi ailesinde ev, ocak ve ateş özellikle vurgulanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Penelope örneğinde olduğu gibi kadınların aile birliği içinde etkin bir rolü vardır[5]. Bunun en güzel kanıtı *İlyada* ve *Odysseia*'da sözü edilen kadınlardır. Her iki eserde de kadınlara, erkekler kadar yer ayrılmış, pek çok hero ile birlikte heroinin de adı anılmıştır. Ayrıca hem Akalı, hem de Troyalı kadınların savaşta aktif rol aldıkları ve erkekler üzerinde önemli bir otoritelerinin olduğu görülür[6].

Homeros döneminde sosyal statüler nesilden nesile fazla değişikliğe uğramadan sürüp gitmektedir. Ailelerin servetleri çiftlik hayvanları, depoladıkları tahıl ve şaraplar ya da erzaklarla ölçülür. Yapılan her evlilikle bu servet bir haneden, diğerine geçmektedir. Bununla birlikte aile servetinin dışarıya gitmesini engellemek için, akrabalar arasındaki evlilikler de toplum tarafından kabul görmüştür. Homeros dönemi toplumsal düzeni, özellikle erkekler için cinselliğin tüm açıklığı ile yaşanmasına imkan tanımasına ve çok eşliliğe yoğun biçimde rastlanmasına rağmen, bu dönemde de meşru evliliğin önemi vurgulanmakta ve böylece ailenin kalıcılığı garantilenmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle de mirastan sadece meşru evlatlar yararlanabilmektedir. Ancak bazı durumda yasalarda değişiklikler de yapılabilmektedir. Örneğin Peloponnesos Savaşı sırasında MÖ. 413'deki Sicilia bozgununun ardından Atina'da vatandaş olmak için, çocukların anne ve babalarının yasal olarak evli olma şartı aranmaz olmuştur[7].

Homeros dönemi sonrasında da, antik kaynaklarda kadınların toplumsal yaşamlarıyla ilgili verilere ulaşmak mümkündür. Örneğin Hesiodos, *Theogonia*'sı ile *İşler ve Günler*'inde, tanrıçalardan övgüyle söz ederken, gündelik hayat içindeki sıradan kadından olumsuz ve kınar biçimde bahsetmektedir[8]. MÖ. 1000-700 arasını kapsayan ve Yunan Orta çağı olarak adlandırılan dönemde anaerkil düzenin yerini, ataerkil aile düzeni almaya başlar. Böylece erkeğin otoritesi altında yaşayan aile yapısı ve erkek egemen bir toplum oluşarak, kadınlar ikinci plana itilir.

Arkaik ve Klasik dönem boyunca kadın ve toplum düzeni ile ilgili bilgi veren yazılı belgelerin büyük çoğunluğu Atina'ya aittir ve kadın konusu ile ilgilenenler için bu kaynaklar büyük önem taşımaktadır. Solon ve Perikles döneminde çıkarılan yasalar sıradan kadının evden dışarı çıkmasına imkan vermezken, fakir kadınlar toplumsal düzen içinde tarlada işçi, köle ve hizmetçi, şehirlerde ise çocuk bakıcısı, süt anne, temizlikçi, cenazelerde ölü yıkayıcı ya da ağıt yakıcı olarak çalışabilmektedir[9].

Bağımsız şehir devletlerinin kurulmasının ardından[10], demokratik alanda pek çok yeniliğe imza atılmış ancak, kadınlara yurttaşlık hakkı yine verilmemiştir. Bununla birlikte Hellenistik çağda toplumsal kaynaşma ve hümanist öğelerin ön plana çıkması, kadınlara büyük ölçüde özgürleşme imkanı sağlamıştır.

Gerçekten de antik çağ toplumu içinde özellikle de Kıta Yunanistan ile Ege havzası başta olmak üzere, Hellen uygarlığının yayılıp geliştiği alanlarda kadının sosyal statüsüne bakıldığında çok kısıtlı haklara sahip olduğu görülür. MÖ. 6. ve 5. yüzyıllarda neredeyse kölelerden biraz daha fazla ayrıcalığa sahip olan ve eğitim alma hakları büyük ölçüde kısıtlanan kadınların yetki alanları, daha çok ev içi ile sınırlıdır.

Yedi yaşına kadar kız ve oğlan çocukları benzer bir şekilde yetiştirilirlerse de, bu yaştan sonra kız çocuğunun hayatı, ileride eşine ve çocuklarına iyi bakabilmesi için okul eğitiminden çok yemek pişirme, örgü örme, dokuma yapma gibi ev içi eğitimine yönelik derslere kaydırılmaktadır[11]. Batı Anadolu'daki İyonya kentlerinde de aynı Attikalı hem cinsleri gibi, kız çocuklarının Aphrodite onuruna düzenlenen güzellik yarışmalarına katılmak, düğün ve dini ritüellerde görev almak için lyra çalmak, dans edip, şarkı söylemek gibi eğitimler aldığı bilinmektedir[12].

5 Hom. *İl.* II. 1-128.

6 Hom. *İl.* XXIV 193-216.

7 Lacey 1983, 115; Akalın 2003, 25.

8 Hesiodos. *Theogonia*, 585-610.

9 Akalın 2003, 34.

10 Schuller 1980, 11 vdd.

11 Cole 1981, 219 vdd.

12 Cambiano 1996, 108; Akalın 2003, 27.

Kadınların yapabildiği meslekler de toplum içine karışmayacak biçimde sınırlandırılmış, genellikle ebelik ya da sütannelik gibi meslekleri yapmalarına izin verilmiştir. Özellikle Klasik çağda "*adı anılmayan ve kendinden söz ettirmeyen kadın, iyi bir kadındır*" sözü çok rağbet görmüştür. Tüm bu ve benzeri uygulamalar, aslında toplumsal yaşamın sınırlarının hem erkek, hem de kadın için önceden çizildiğini ve rollerin birbirinden ayrıldığını göstermektedir. Yasalar da ataerkil düzeni destekler biçimde düzenlenmiştir. Baba veya vasinin kızını istediği adamla evlendirmesi ya da erkeğin karısını değiştirmesi, yasal düzenlemelerle olanaklı hale getirilmiştir[13].

Siyasi ve sosyal hayat içersinde kadınların varlığından söz etmek neredeyse imkansızdır. Bununla birlikte kadınların ev dışındaki hayatları, onların sosyal statülerine bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Örneğin ailelerinin geçimi için dışarıda çalışmak zorunda kalan yoksul kadınlar, zenginlere göre eve daha bağımsız bir yaşam sürdürmektedir[14].

Hellen toplumu, kadınlara ve yabancılara yurttaşlık hakkı verme konusunda da cömert davranmamıştır. Örneğin Yunanlı erkekler ile Mısırlı kadınlar arasındaki evlilikler hiçbir zaman kabul görmemiştir. Mısır'da ise Hellen kadının yaşam tarzından daha farklı uygulamaların olduğu görülmektedir. Herodotos, Mısırlı kadınların Yunanlılardan farklı olarak pazara gidip ticaretle meşgul olduklarını, erkeklerin ise evde kalıp bez dokuduklarını biraz da şaşkınlıkla anlatır[15]. O'na göre"*tarzları ve adetleriyle Mısırlılar, insanoğlunun alışılmış uygulamalarını tersine çevirmiş gibidir"*.

Pek çok antik kaynağa göre ilk Hellen gelini, insanlığın temel mitinde yer alan ve doğuşuyla birlikte yeryüzüne binbir türlü felaketi getirdiğine inanılan Pandora'dır[16]. Pandora adının, her şeyi veren kadın anlamına mı, yoksa bütün tanrılar tarafından verilen kadın anlamına mı geldiği tartışmalıdır. Ama temelde Pandora kelimesi kocasının evine *polydoros* (hediyeler) taşıyarak gelen gelin, ya da karşılıksız hediye olarak algılanır. MÖ. 8. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar, gerçekten de kadınlar, kocalarına vasileri olan başka bir erkek tarafından verilmektedir (*didomi*).

Pek çok antik kaynakta kızlar için evlilik yaşı 14 ile 18 arasında verilmiştir. Bununla birlikte kızların daha erken yaşlarda evlilik yapabildiğini gösteren kayıtlara da rastlanır. Örneğin bazı cenaze kayıtları 11 yaşındaki gelinlerden ya da 13 yaşında saygın erkeklerle evlenmiş genç kızlardan bahseder. Kızları bu kadar küçük yaşta evlendirmenin en büyük nedeni, onların bakireliğini yani "parthenos"luğunu garanti altına almaktır. Atina'da Solon zamanında bir kızın babası kızının bakire olmadığını anlarsa, kızı ile akrabalığını bitirebilir, hatta isterse onu köle olarak satabilmektedir[17]. Evlenme yaşı olarak Platon, Aristoteles gibi düşünürler Sparta'da kabul gören 18-20 yaş arasını uygun görmektedirler[18].

Erkekler ise evlilik yapmadan önce askerliğini yapmak zorundadır ve bu da onun yaklaşık 30'lu yaşlara gelmesine neden olmaktadır. Bu durumda genellikle damat gelinden bir önceki kuşağa aittir ve bu eşler arasındaki belirgin bir yaş farkının olduğunu göstermektedir[19]. Aile servetinin yabancı kişilere gitmesini engellemek amacıyla, akrabalar arası evliliklere de rastlanmakta, aynı zamanda bir erkeğin üvey kız kardeşiyle evlenmesini düzenleyen yasalar da bulunmaktadır.

Bir Hellen evliliğinde evlilik seramonisi; *engue, ekdosis* ve *gamos* olmak üzere üç aşamada ele alınabilir. Evlilik anlaşmasının en önemli bölümünü ise çeyiz hediyeleri oluşturmakta ve çeyiz, evlilik için bir zorunluluk olarak görülmektedir. Düğünde kız tarafının erkek tarafına verdiği hediyeler, kentlere göre farklılık gösterse de, neredeyse tüm toplumda evlilik öncesinde damat ve gelinin babası arasında resmi bir anlaşma

13 Kılıç 1998, 41.

14 Demosthenes 57, 45.

15 Herodotos II, 35.

16 Dubby ve Perrot 2005, 247.

17 Cambiano 1996, 10.

18 Aristoteles *Pol,* VIII. 4; Platon, *Devlet*, 460 e.

19 Blundell 1995, 119 vd.

yapılmaktadır[20]. Kızlar evlenmek için mutlaka *drahoma* yani belirli bir miktarda para sahibi olmak zorundadır. Bu para zengin kızlar için 2 talentle 80 mina arasında, orta gelirli kızlar için 10 ile 20 mina arasında değişmektedir. Drahoma damada evlilik anlaşmasında nakit olarak verilmekte, bazı özel durumlarda da taksitlendirilmektedir[21]. Kızın babasının öldüğü ve erkek kardeşinin olmadığı durumlarda birinci dereceden yakın akrabalar evlilik için bu drahomayı ödemek zorundadır. Evlilik için gerekli eşyalar da yine kız tarafının verdiği bu parayla alınmaktadır.

Evlilik sonrasında, koca karısının vasiliğini üstlense de, kadın her zaman babasının kızı olarak kalmakta ve evlilik sözleşmesinin bozulduğu durumlarda (kocanın ölümü, kocanın kadını reddetmesi, kadının kocayı terk etmesi gibi) kadın tekrar babasının velayetine geçmektedir. Gelinin babası damadına sadece kızını değil, çeyizinin vasiliğini de vermektedir. Ancak her koşulda çeyizin sahibi olarak görülen gelin, boşanma durumunda kusurlu bile olsa, çeyizini başkası ile paylaşmamaktadır[22]. Dolayısıyla da kadınların kendilerine ait tek şeyleri kocalarının denetiminde de olsa drahomaları yani çeyiz paralarıdır[23].

Evlilik sözleşmesi yaparken koca, çeyizi bir borç olarak kabul ettiğinden ve buna karşılık kendi toprağını teminat gösterdiğinden, eşi ile birlikte çeyizin de vasisi olmaktadır. Bu nedenle evlilik devam ettiği sürece malı idare etme ve elde edilen geliri kullanma hakkı da erkeğe aittir. Bu da bize her ne kadar çeyizin sahibi kadın olarak görülse de, evlilik süresince bundan yararlanma hakkının erkeğe verildiğini gösterir. Bu dönemde erkeklerin sıklıkla evlilik dışı ilişkiler yaşadığı düşünülürse, toplumda evli kadınla diğerleri arasındaki en önemli ayrılık, kadına evlenirken kocası tarafından karşılıksız olarak verilen çeyizdir. Bu durum her dönem için çeyizin kadının hayatında önemli bir yere sahip olmasına ve geri kalan hayatının bir garantisi olarak görülmesine neden olmuştur. Kocanın kadından daha önce öldüğü durumlarda eğer çocuk da yoksa, kadın evlenirken getirdiği drahomayla birlikte tekrar evine dönebilmektedir. Ancak çocuğun olduğu durumlarda bu paranın bir bölümü çocuklara intikal etmekte ve çocuklar reşit oluncaya kadar anne tarafından himaye edilmektedir[24].

Tüm bu veriler evlilik sözleşmesinin, kadını kentsel topluluğun bir üyesi haline gelmesinde rol oynadığına işaret etmektedir. Ancak bunun da yasal bazı şartları vardır. MÖ. 451 yılında çıkarılan *epigami* yasasına göre, Atina'da hukuken evlilik sadece Atinalı vatandaşlar arasında geçerlidir. Eğer kişiler Atina vatandaşıysalar, bu durumda evlilik öncesi *engyesis* adı verilen tanıklar önünde bir anlaşma yapılmaktadır[25]. Bir evlilik sözleşmesinde taraf olabilmek için, genç erkek yurttaş olarak doğmalıdır. Kanun, gelini veren ve bir yurttaş olması gereken kişinin bir yabancıyla sözleşme yapmasını ya da yabancı bir kadını, kendi akrabası olarak tanıtmasını yasaklamaktadır. Alanın da bir yurttaş olması zorunludur ve yasa onun da bir yabancıyla evlenmesini yasaklamaktadır. Bu kanunları ihlal edenler ise, "yurttaşlık haklarına karşı çıkmaktan yargılanmaktadır". Dolayısıyla her yerde iki kölenin çocuğu yine köle, iki yurttaşın çocuğu ise yurttaştır. Koca ile kadının farklı statülerde olması sadece onlar açısından değil, bu beraberlikten doğacak çocuk için de sakıncalı bir yaşamı ve tüm yurttaşlık haklarından mahrum kalmayı da beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte MÖ. 403/2'de, Perikles'in vatandaşlık yasalarında Atina'da vatandaş olan bir erkeğin, Atinalı olmayan bir kadınla yasal evlilik yapmasına izin verilmese de varislik hakları konusunda bazı yeni çözümler getirilmiştir[26]. Eğer bir adamın yasal karısından bir erkek çocuğu yoksa mirasçı olarak başka

---

20 Antik çağda kıza verilen çeyizin evlilik için gerekli şartlardan biri olması sadece batı toplumları için değil, Mezopotamya gibi eski ve büyük uygarlıklarda karşımıza çıkmaktadır: Kozbe 2002, 29 vdd.

21 Demosthenes 56. 5; Lacey 1983, 112; Akalın 2003, 28.

22 Demosthenes 57, 56-7; Cohn-Haft 1995, 1 vdd.

23 Friedell 1988, 226.

24 Pomeroy 1995, 63.

25 Blanck 1999, 169.

26 Akalın 2003, 24 vd.

bir kadının çocuğunu evlat edinebilmektedir. Ancak bu kadın bir *hetaira* ya da köle olmamalıdır[27].

Bir araya gelebilmek için tüm şartlar yerine getirildiğinde, bir yanda damat, diğer tarafta gelinin vasisi *kyrios* olmak üzere karşılıklı iki taraf arasında *engyesis* işlemi yapılmaktadır. *Kyrios* (efendi) başta gelinin babası, onun yokluğu durumunda da gelini temsil edebilecek en yakın akraba konumundaki kişidir[28]. Dolayısıyla da karşılıklı bu anlaşmada, gelinle ilgili tüm haklar, *kyrios* adı verilen kişi tarafından temsil etmektedir. Evlilik anlaşmasının yerine getirilmesi sonrasında ise gelinle ilgili haklar, *kyrios'tan* kocaya geçmektedir[29].

Evlilik öncesinde kızın babası ya da vekili (abisi ya da dedesi de olabilir) ile damat, tanıklar huzurunda *engye* yani hukuksal değeri olan sözlü bir sözleşme yapmaktadır. *Engye*'nin yani baba ile damat arasında yapılan bu anlaşmanın bilinen görsel bir betimlemesi yoktur. "Avuç dolusu" anlamına gelen *engye* terimi babanın kızını ve kızının miras payını, damadının "eline" verdiğini göstermektedir[30]. Gelinin babasıyla, damat arasında şahitler huzurunda yapılan bu anlaşmada damada verilecek drahomanın miktarı belirlenmektedir[31]. Boşanma ya da kocanın ölmesi durumunda ise çeyiz yine kadına verilmektedir. Çeyiz şartları yerine getirildikten sonra da, evlilik gelinin erkek evine taşınmasıyla tamamlanmakta ve böylece çiftin birleşmesi yani *gamos* gerçekleşmektedir. Nikah törenleri genellikle *Gamelion* (Ocak/Şubat) ayında kutsal çift Zeus'la Hera'ya adakta bulunarak yapılmakta, o andan sonra gelin, babasının egemenliğinden, kocasının egemenliğine geçerek *oikos* (aile) yani hane ve *kyrios* (efendi) değiştirmektedir[32]. Bu geçiş töreni ayrılma, taşınma ve bütünleşme şeklinde üç aşamada değerlendirilebilir.

Evliliklerin zamanla bir ticaret haline dönüşmesi, toplumun diğer alanlarında olduğu gibi, bu konuyla ilgili de bazı kısıtlayıcı tedbirlerin alınmasına neden olmuştur. Genel olarak toplumda, israfı ve gösterişi önleyici tedbirler almasıyla ünlenen Solon zamanında, "Çeyiz" (*pherne)* yasaklanmış ve bir gelinin sadece üç parça giysi, nispeten değeri az olan eşyaları beraberinde götürmesi, başka hiçbir şey götürmemesi kuralı konmuştur. Solon tarafından kabul edilen evlilik kuralları, Atinalıların MÖ. 6. yüzyıl başlarında hala Homeros dönemi evlilik ve gelin alma geleneklerine bağlı kaldıklarını göstermektedir.

Proaulia günü gelin için düğün hazırlıklarının yapıldığı son gündür. Gelinin çocukluk elbiselerinin ve oyuncaklarının içinde bulunduğu bazı özel eşyaları tanrılara adak olarak sunması, yapılan hazırlıklar arasında yer alır. Bu ritüel, gelinin artık çocukluk yaşamının sona erdiğinin ve yeni bir hayata başlayacağının işaretidir. Böylece yeni yaşamında tanrıların onu koruması ve gözetmesi için onay alınmaktadır. Özellikle de bu tür sunulardan bakire tanrıça Artemis için yapılanlar ayrı bir önem taşımakta ve geleneklere göre genç kızlar evlenmeden önce tanrıça Artemis'e adak olarak saçlarından bir tutam kesmekte ve oyuncaklarını sunmaktadır. Düğünle bağlantılı dinsel törenler ve kutlamalar arasında, evlilik tanrıları Hera ve Zeus adına yapılan dua ve kurbanlar da önem taşımaktadır. Böylece kadınlar aile ocağının koruyucu tanrıçası Hera'nın da onayını almaktadır. *Proaulia* günü hem gelin, hem de damat evlilikleri boyunca aşklarının daimi ve bereketli olması için birlikte Aphrodite'ye adakta bulunmaktadır. Gelin ya da damadın herhangi bir sebeple *proteleia* işlemini yapamadığı durumlarda, gelinin babası ya da bazı durumlarda annesi onun yerine bu ritüeli yerine getirmektedir.

Bütünleşmeyi meydana getirecek *gamos* ya da evlilik gününe ise, düğün banyosu yani *loutron numphikon'la* başlanmaktadır[33]. Banyo suyu bir loutrophoros'la nehir ya da kaynaktan (*Kallirhoe* kaynağından) taşınırken,

27 Redfield 1996, 207.

28 Foxhal 1989, dn. 38.

29 Blanck 1999, 169 vd.

30 Boisacq 1938, 211.

31 Lacey 1983, 109.

32 Rehm 1994, 11.

33 Thukydides, 2. 15. 5. Evlilik seramonilerindeki banyo ritüelleri için ayrıca bkz: Kenner 1935, 109-54; Cook 1940, 370-96; Ginouvés 1962, 265-82; Redfield 1982, 188.

suyun taşınma merasimine bir çocuk refakat etmektedir. G*ynaikeion'd*a yapılan banyoya, gelinin annesi ve ailenin diğer kadın üyeleri de eşlik etmekte ve daha sonra tüm aile aynı odada düğün için hazırlanmaktadır[34]. Özellikle de ressamlar "*Anakalpteria"* adı verilen gelinin hazırlanması (banyo ve giydirilme) ve düğün alayları sahnelerine yoğun olarak işlemektedir[65]. Dolayısıyla da bu tür törenlerin yapılış biçimleri konusunda oldukça detaylı görsel betimlemeler vardır. Bununla birlikte düğün şölenini gösteren sahnelere pek rastlanmamaktadır.

Antik çağda evlilik öncesi hazırlıkları yansıtan en güzel örneklerden biri Eretria ressamı tarafından yapılmış bir *epinetron*'dur (Resim 1)[36]. Kadınların dokuma yaparken dizlik olarak kullandıkları bu aletlerin, genç kızların çeyiz eşyalarının başında geldiği ve bunların boş yüzeylerinde bazen evlilik törenlerinin ya da hazırlıklarının betimlendiği bilinmektedir. Eretria'dan bir lahitte ele geçen ve MÖ. 420'lere tarihlenen kırmızı figür tekniğindeki bu *epinetron* üzerindeki betimlemenin niteliği ve kalitesi olasılıkla hiç kullanılmadığına ve ölü hediyesi olarak konulduğuna işaret etmektedir. *Epinetron* üzerinde evlilik törenini anlatan 3 ayrı bezeme yer alır. Bunlardan biri Peleus ve Thetis'le bağlantılı dairesel bir frizle çevrelenmiş bir kadın büstüdür. Sağ tarafta elinde asasıyla Nereus durmaktadır. *Epinetron*'un uzun kenarlarında yer alan diğer iki sahne ise tanrısal evlilikleri betimler. Tüm kahramanları kadın olan bu sahnelerden ilkinde, Ares ile Aphrodite'nin kızı Harmonia'nın Thebai kralı Kadmos'la evliliği işlenmiştir. Bu sahnede gelinin annesi Aphrodite, Eros'un karşısında, gelin Harmonia ise ortada oturmaktadır. Gelinin iki yanında Peitho (İkna) ile Kore (Genç Kız) yer alır. Sağ köşede Himeros (Arzu) oturmakta, Hebe (Gençlik) ise ayakta durmaktadır. Kanatlı Himeros elinde bir mücevher kutusu tutmakta ve Hebe'ye bir parfüm şişesi sunmaktadır.

Epinetron'un diğer tarafında ise kocası Teselya kralı Admetos'un yerine kendisi ölmeye razı olan fedakar ve örnek eş Alkestis'in[37] yeraltı ülkesi Hades'e gidiş yolculuğu betimlenmiştir. Sahnede yeraltına işaret eden herhangi bir simge bulunmamakta ve evin arkasına açılan bir kapının önünde duran gelin, bir sütunla sınırlandırılmış yatak odasında, klineye yaslanmış olarak gösterilmektedir. Oturur durumdaki Hippolyte elinde bir kuş tutmakta, arka taraftaki kadınlar ise lebes gamikos ve loutrophoroslara çiçek yerleştirmektedir. Burada betimlenen an, *epaulia*, yani düğünün ertesi günündeki geline hediye verme anıdır.

Düğün günü gelinin babası, gece evinde tüm aile bireyleri için bir kutlama yemeği vermektedir[38]. Antik kaynaklarda evlilik ziyafetleri ile ilgili anlatımlar bulunmakla birlikte[39], seramikler üzerinde bu tür betimlemelere pek rastlanmaz, bunun yerine gelinin düğün öncesi hazırlıkları sevilerek işlenir (Resim 2)[40].

Baba evinde verilen bu ziyafete gelinin ve damadın arkadaşlarından ve akrabalarından oluşan misafirler katılmakta ve bu mutlu olaya şahitlik etmektedir. Kadınlar ve erkekler ayrı ayrı masalarda otururken, onlara bal ile karıştırılmış deniz mahsulleri vb. mezelerden oluşan yemekler ikram edilmektedir. Aynı zamanda profesyonel müzisyenler tarafından eğlence için müzik çalınmakta ve genç çift tanrılar için libasyon yapmaktadır. Akşam yemeğinin sonuna doğru yapılan seramoninin en önemli anı gelinin örtüsünün damat tarafından açılması anıdır. Ancak bu konuda bazı tartışmalar bulunmaktadır ve bazı araştırmacılar gelinin örtüsünün ancak damadın evine varılınca açıldığını bildirmektedir. Yapılan bu seramoni ile gelin çocukluk evinden ayrılmaya hazır biçimde damada verilmektedir.

Bu geleneğin de yerine getirilmesinden sonraki aşama, gelinin baba evinden başlayan ve damadın evinde son bulan yaya ya da araba ile yapılacak seyahatidir (Resim 3)[41]. Nikah ve düğün sonrasında gelin kendi

34 Boardman 1995a, Res. 156.

35 Evlilik hazırlıkları ile ilgili bkz: Boardman 1995a, Res. 207, 234, 298; Yıkanma sahneleri ile ilgili bkz: Boardman 1995a, 156.

36 Atina National Museum, Env. No: 1629. Arias 1962, Lev. 203; Boardman 1995a, 235.

37 Humphreys 2005, 62.

38 Reilly 1989, 420; Rehm 1994, 14, dn. 18.

39 Hom, *Odyseia*, 1, 275.

40 Boardman 1995a, Res. 234.

41 Boardman 1995a, Res. 89.

evinden damadın evine *Nympheutria* adı verilen bir kılavuz eşliğinde gitmektedir[42]. Ressamlar düğün sahnelerinde sanki evlilik kız alıp veren iki ailenin evlerinin dış kapıları arasında gerçekleşiyormuş gibi bir çıkış ve bir varış noktası belirlemiştir[43]. Akraba ve arkadaşlar eşliğinde yapılan düğün alaylarında ellerde taşınan meşaleler, bir evden diğerine yapılan bu seyahatin geceleri de yapılabildiğine işaret etmektedir. Meşale taşıyan genç erkeklerin, hediye götüren ve flüt çalan kişilerin, bir alay oluşturarak ve düğün şarkıları söyleyerek (genellikle gelin ve damadın arkadaşları)[44] yeni evli çifte eşlik etmesi, bu geleneksel ritüeli zenginleştirmektedir (Resim 4)[45]. Müzik ve dansın evlilik ritüelinin çok önemli bir parçası olduğunu, seramik betimlemeleri de göstermektedir. Aynı zamanda gelinin annesi de meşale taşımakta[46] ve böylece eldeki meşaleyle kötü ruhların ve şansızlıkların kovulacağına (*daidouxein)* inanılmaktadır. Bu tip bir tören alayını gösteren en güzel örneklerden birisi, Amasis ressamı tarafından siyah figür tekniğinde yapılmış bir Attika lekythosudur (Resim 5a)[47]. Bugün New York'da Metropolitan Müzesi'nde bulunan ve yaklaşık MÖ. 550'lere tarihlenen bu örnekte, kızın babasının evinden çıkıp, damadın evine doğru devam eden yolculuğu tasvir edilmiştir (Resim 5b).

Bu tür tören alaylarında bir *parokhos,* çiftin yanı sıra yürümekte ya da atlı olarak gösterilmektedir (Resim 5c). Ayrıca anne ve babası hayatta olan bir çocuk, yani bir *amphithales*, gelin ile damada eşlik etmektedir[48]. Böylece bu çocuğun, yeni evli çifte şans ve bereket getireceğine inanılmaktadır. *Amphithales* misafirlere bu birlikteliğin verimliliğini sembolize eden bir ekmeği dağıtırken, diğer bir çocuk dağıtılan ekmekleri bir bebek beşiği içersinde taşımaktadır. Bu tür anlatımlardan başka düğün alayında bereket ve üretkenlikle bağlantılı olarak ekmek kızartmak ya da yapmak için ızgaralar ve elekler de taşınabilmektedir. Yine gelin alayına katılan kişilerin ellerinde ya da üzerlerinde bu yeni çifte bereket ve zenginlik getirsin diye buğday, arpa gibi Demeter kültüne özgü tohumlar bulunabilmektedir.

Yolculuk sırasında duvaklı gelin ve damat çoğunlukla yan yana betimlenmektedir[49]. Gelin elinde bir taç (*stephané*) tutarken, genç kızın akrabalarından biri içinde mücevher ya da çeyizlerin olduğu sandığı taşımakta[50]; yine arkadan birisi, içinde yıkanma suyunun olduğu ve gelinin hediyeleri arasında sayılan bir ritüel vazosunu (çoğunlukla loutrophoros) taşımaktadır (Resim 4). Damatlar ise başlarına defne ya da mersin ağacından yapılmış bir taç takmaktadır. Uçan vaziyetteki Eros'lar gelinin başının üzerine çelenk koyarak, onlara güzellik ve aşkı sunmakta, aynı zamanda bu evliliğe meşru bir kimlik kazandırmaktadır[51]. Nikeler de Eroslar gibi, tanrısal onay ve zaferin simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim 6)[52]. Nike ve Eros gibi kanatlı figürler, iyice açılmış kollarında iri tomurcuklarla bezenmiş dallar tutabilirler. Bu tür süs öğeleri bazen de evliliğin temel değerleriyle özdeşleşen sembolik anlam taşımaktadır. Örneğin çiçek ve çelenkler çoğunlukla doğurganlığın, Nikeler başarı ve evliliğin kutsanması, Eros ise zarafet, aşk ve güzelliğin simgesi olarak görülmektedir[53].

---

42 Redfield 1996, 210.

43 Rehm 1994, Res. 1a-b.

44 Hom. *Odyseia*, 23. 133-136, 297-99; Euripides, *Iphigenia among the Taurians*, 1143-52; Aristophanes, *Thesmophoriazusae*, 972-76.

45 Lawler 1964, 51; Webster 1970, 73-76, Huddleston 1980, 108-111; Boardman 1995a, Res. 243.

46 Gelin annelerinin taşıdığı meşaleler için bkz. Bothmer 1960, 73.

47 Boardman 1995b, Res. 77.1-2.

48 Reilly 1989, 426.

49 Gelinin kostümünün en önemli parçası olan duvağın ancak damat tarafından açılacağına inanılmaktadır.

50 Gelinin düğüne hazırlık sahnelerinde mücevher ve değerli eşya kutuları ayrı bir önem taşır. Örneğin Thetis'in evlilik hazırlığında diğer tuvalet aksesuarları gibi bir mücevher kutusu da yer alır: Scheibler 1964, 84 vdd.

51 Boardman 1995a, Res. 298, 388, 390.

52 Boardman 1995a, Res. 207.

53 Gerçekten de evlilik merasimlerinde ve bunla bağlantılı olarak da inanç ve ritüellerde tanrısal onayı gösteren sahnelere özellikle yer verilmiştir. Örneğin üzerinde Peleus'la Thetis'in evlilik töreninin betimlendiği Fransuva Vazosu üzerinde bu mutlu olaya şahitlik etmek ve bu evliliğe onay vermek amacıyla pek çok tanrı bir arada gösterilmiştir: Boardman 1995b, Res. 46.1-5.

Kocası tarafından arabadan indirilen genç gelini, damadın annesi ile babası karşılamakta ve gelinin yeni ailesiyle bütünleşmesine çeşitli ritüeller eşlik etmektedir[54]. Bu yolculuk sonrasında çiftler evlilik tanrılarına bir adakta bulunmakta, sonra da misafir kadınlar ve erkekler ayrı masalarda düğün yemeğine oturmaktadır. Yemeğin sonunda ise ritüelin en dramatik anı yaşanmakta ve gelinin ailesinden ayrılma zamanı gelmektedir. Böylece gelin toplanan misafirlerin ve kendisini teselli eden kadınların arasından ayrılıp, kocasının tarafına geçerken, gelinin babası damada "*şahitlerin önünde kızımı meşru çocuklar doğurması için sana veriyorum"* der[55] ve böylece genç kız için çocukluk ve genç kızlık evresi son bulup, yeni bir hayat başlar.

Damadın tarafına geçme sonrasında, gelin kuru hurma, ceviz ve incirden oluşan *tragemata*'yı alması için ocağa, yani evin merkezine götürülmektedir. İkram edilen meyveler arasında özellikle nar en başta gelmektedir. Bu gelenek belki de Demeter mitolojisinde önemli bir yer tutan ve kızı Persephone'nin yeraltında yediği bir nar tanesi yüzünden artık yeraltında kalmasına neden olan bu kutsal meyvenin ikonografisine dayanmaktadır[56]. Aynı zamanda nar, evliliğin, zenginliğin ve ölümün, dolayısıyla da yaşamın farklı evrelerinin bir simgesi olarak görülmektedir. Gelin ve damadın kendi odalarına girmesinden sonra, damadın arkadaşları kapının önünde nöbet tutmakta, şarkılar söylemektedir[57]. Çiftler ertesi sabah uyandıktan sonra da**,** *epaulia* olarak adlandırılan bir seramoniyle arkadaşları ya da akrabaları tarafından kendilerine sunulan hediyeleri kabul etmektedir[58]. Hellen toplumunun hemen hemen tüm evrelerinde evlilik, genç bir kadının yetişkinliğe ve sosyal hayata kabulünün bir simgesi olarak görülmekte ve bir genç kızın böylece *parthenos*'luktan (kız), *gyne*'liğe (kadınlığa) adım attığı kabul edilmektedir. Pek çok dönemde genç erkeklerin savaşta ölmesiyle, genç kadınların doğumda ölmesi bir tutulmaktadır[59].

Evliliği devam ederken bir kadının zina yapması, Atina'da en ağır suçlardan biri olarak kabul edilmektedir. Eğer evlenmemiş genç kızlar zina yaparlarsa köle olarak satılma tehlikesi vardır. *Kyrios*'un himayesi altındaki bir kadın (anne, eş ya da kardeş olabilir) zinaya karışırsa *Kyrios*'un onu satma ya da öldürme, zina yaptığı erkeği ise cezalandırma hakkı vardır[60]. Solon zamanında düzenlenen yasalara göre eğer kadın öldürülmezse toplumdan tamamen soyutlanmakta ve bu kurala uymadığı durumlarda dilini kesme, dövme ve hatta idam etme gibi çok ağır cezalarla yasalara uyması sağlanmaktadır[61]. Ancak Sparta'da bu tür durumlarla ilgili herhangi bir ceza şeklinden bahseden bir kaynağın olmaması ve Aristoteles'de bu konu ile ilgili verilen bilgiler, Spartalı kadınlar bu konuda özgür olduklarına işaret etmektedir[62].

Bununla birlikte Klasik çağ boyunca Atina'da özgür hareket etme hakkına sahip kadınlar hiçbir zaman vatandaşlık hakkına sahip olamayan *Hetaira*'lardır[63]. Özellikle MÖ. 5 ve 4. yüzyıl kırmızı figürlü vazo betimlemeleri üzerinde *sympozium* sahnelerinde erkeklerle birlikte *hetaira* kadınlar sıkça betimlenmişlerdir[64].

Aynı zamanda erkelerde olduğu kadar çok fazla toplum içine çıkmasa da kadınlar arasında da eşcinselliğin yaygın olduğu bilinmektedir. Örneğin lirik şiirin öncülerinden Sappho'nun şiirlerinde kadın eşcinselliğine işaret eden birçok ipucu bulunmaktadır[65]. Bununla

54 Euripides, *Phoenissae*, 344. Ayrıca bkz: Erdmann 1934, 258; Redfield 1982, 189; Sutton 1989, 339.

55 Menander, fr. 720.

56 Lincoln 1981, 85.

57 Rehm 1994, 17.

58 Pollux, 3.39-40. Ayrıca bkz: Brueckner 1907, 91-112.

59 Blundell 1995, 66.

60 Lacey 1983, 116 vdd; Akalın 2003, 30 vdd.

61 Lacey 1983, 75.

62 Aristoteles, Pol. II. 9.

63 Richter 1965, Lev. 469; Cambino 1996, 106.

64 Boardman 1981, Lev. 253.1-3.

65 Platon tarafından onuncu *Mousa* olarak gösterilen Lesbos'lu kadın şair Sappho'nun, 4-5 yaşlarında yanına aldığı kızları, evlilik çağına kadar okulunda yetiştirdiği bilinmektedir.

birlikte kadınlar için eşcinsellik gibi eğilimler tasvip edilmemekte ya da bir kadının evlilik dışı ilişkisinin ortaya çıkması kocanın kadını boşamasını yasayla zorunlu hale getirmektedir[66].

Evliliğin farklı evreleri ile ilgili düzenlemeler de bulunmaktadır. Evlilik devam ederken kadının ölümü durumunda gerçek mirasçılar sahiplik talebinde bulunan oğullardır. Eğer erkek çocuklar reşit değillerse, onlar erişkin oluncaya kadar baba vasi olarak bu malı istediği gibi kullanma hakkına sahiptir. Bu da göstermektedir ki Atina'da miras hukuku kurallarına göre, aile reisi ölünce mirastan sadece erkek çocuklar yararlanmakta, kız evlatlara ise mirastan pay düşmemektedir. Bununla birlikte erkek evlatların, miras hakkının geçerli olması için evlenen kız kardeşlerine çeyiz vermeleri şarttır.

Kız evlatlara mirasın tümü, sadece ailede hiçbir erkek evlat bulunmaması durumunda kalmakta, ancak bu durumdaki kız evlatları tüm mirası ellerinde yalnızca evleninceye kadar bulundurabilmekte ve evlendikten sonra, mirasın bir bölümünü babasının en yakın akrabasına bırakmak zorundadır. Roma miras hukukunun da sadece erkek soyundan gelenleri mirasçı olarak kabul ettiği bilinmektedir[67]. Vasiyetnamesiz miras sisteminin ilk düzenlemesi olan On İki Levha Kanunları'na göre, sadece erkek soyundan gelenler (babanın oğulları ve kızları, bunların çocukları, çocuklarının çocukları), onların birinci derecede mirasçıları arasındadır[68].

Sadece miras alanında değil, vatandaşlık alanında da kadınların hakları oldukça kısıtlıdır. Örneğin devlet hayatının en önemli yetkileri üzerinde toplayan halk meclisine doğal üye olabilmek için köle olmamak, Atina'da ikamet eden yabancılardan olmamak ve kadın olmamak gibi üç koşul aranmaktadır[69]. Dolayısıyla da Atina'da vatandaşlık öncelikle Atinalı erkeklerin hakkıdır. Perikles zamanında kadınlar ancak Atinalı, özgür ve vatandaş bir ebeveynden doğmuş, devamında da vatandaş bir eşe sahipseler vatandaş olabilmektedir[70].

Tüm bu düzenlemeler kadınların siyasi hayattan tamamen soyutlandıklarını gösterir. Siyasi ve idari hayattan dışlanan kadınların, kentin dinsel hayatıyla çeşitli biçimlerde bütünleştiğini ve libasyon ya da sunu gibi dini ritüelleri yerine getirdikleri bilinmektedir. Çocukluk yılları evde geçen Atinalı genç kızlar, sadece kadınların ve genç kızların katıldığı festivallerde dışarı çıkabilmektedir[71]. Bunlar arasında Dionysos ayinleri, Demeter ve kızı Persephone'nin onuruna düzenlenen *Eleusis Mysterionları* gibi bazı ritüeller ayrı bir önem taşımaktadır[72]. Bundan başka *Thesmophoria*[73] ve *Haloa*[74] bayramları, kadınların doğurucu rolüne vurgu yaptığı için ayrı bir önem

66 Blanck 1999, 173.

67 Toplumsal pek çok konuya yeni düzenlemeler getiren ve gelişmiş yasal düzenlemelere sahip olan Roma hukuku ise, *matrimonium'u*n yani evliliğin amacını üreme olarak tanımlar. Roma ailesinde de erkek, aynı Hellen erkeği gibi, aile reisliğini *(pater familias)* ve otoriter gücü *(patria potestas*) elinde bulundurmakta ve tüm sınıflar için evliliği desteklenmektedir. Örneğin Augustus döneminde yirmi yaşındayken kadınların, yirmi beş yaşındayken ise erkelerin evlenmeleri ve bu evliliklerden en az bir çocuk sahibi olmaları beklenmektedir: Williams 1958, 17 vdd. Antik çağda gebeliklerin %5 ile 10'u doğum anında ya da sonrasında ölümle sonuçlandığından, doğum bütün sosyal sınıflar için ölümcül bir risk olarak görülmüştür. Doğum sırasında ya da sonrasında enfeksiyonlardan ölüm, fakir kadınlarda olduğu kadar, aristokratlar arasında da yaygındır. Roma çağında, üst sınıftan kadınları doğum risklerinden korumak için, çok çocuk doğurmanın önüne bazı engeller konmuş ve bir ailenin sahip olacağı çocuk sayısı üçle sınırlandırılmıştır. Yine Roma çağında erkeklerin evlilik dışı ilişkiler yaşaması ya da olgun erkeklerin, genç erkeklerle aşk ilişkisine girmesi eleştirilen bir durum değildir ve eşcinsellik bu dönem toplumu için oldukça yaygın bir durumdur: Adams 1982, 1 vdd.

68 Erkek soyundan gelenler sınıfı içinde erkekler ve dişiler eşit haklara sahiptirler. Roma miras hukuku kadınları erkeklerle eşit saymasına rağmen, anne tarafından tüm akrabaları dışlamaktadır. Hatta Arkaik çağlardan İustiniano yasalarının damgasını vurduğu Roma hukuk tarihinin sonuna kadar, kadınların "gerçek varisleri" yoktur: Duby-Perrot 2005, 109.

69 Jones 1986, 3 vd, 43.

70 Lacey 1983, 107; Akalın 2003, 24.

71 Aynı zamanda Atina'da her yıl kutlanan ve birçoğu iki üç gün süren, kırk ayinden yaklaşık yarısına kadınların katıldığı bilinmekte ve farklı kutlamalar, kadın hayatının farklı yönlerini kapsamaktadır.

72 Pausanias X. 38.11.

73 Bu bayramlar Yunanistan'ın her tarafından gelen kadınlara açıktır, ancak bir kadın *Thesmophoria*'ya katılmak için kanunlara uygun olarak evlenmiş olmalıdır, çünkü çocuklarının meşruluğu, evliliğinin meşruluğuyla bağlantılı kabul edilmektedir. Demeter, *Thesmophoros* (kadınlarla ilgili yasaları koyan) kabul edildiği için, bu bayram bir tür evlenme ve anneliğe hazırlık kutlamasıdır: Sina 2004, 42.

74 Sadece kadın katılımcılar tarafından kutlanan ve yunanca "meyve bahçesi", "meyve ağaçları" anlamına gelen *Haloa* bayramı ise sadece Eleusis kentinde kutlanmaktadır: Lukianos 80, VII. 4.

taşımakta ve bu bayramlara ancak yasal eş olan kadınlar katılmaktadır[75]. *Thesmophoria* ve *Haloa*'da erkelerden soyutlanan kadınlar, böylelikle Demeter'e ulaştıklarına inanmışlardır.

Bu tür ritüellerin son noktası, her yaştan ve her seviyeden kadının katıldığı, dört yılda bir kutlanan *Panathenaia* bayramıdır[76]. Bu da göstermektedir ki, kadınlar siyasi hayattan kesin olarak dışlanmışlarsa da, bazı önemli dini ritüellerde aktif rol almışlardır. Dinsel ritüellerden başka, Arkaik dönemde şölen sahnelerinde kadınlar, değişmez bir biçimde yardımcı roller oynamaktadır. Ancak bu tür sahnelerde betimlenen kadınların *hetaerae* mı, özgür kadınlar mı, yoksa köleler mi olduğu konusunda kesin bir yargıya varmak, yani sosyal statülerini net biçimde belirlemek zordur.

Bu tip festivaller dışında kadınları çeşme başı gibi dışarıda gösteren sahneler de vardır ve bu gibi durumlarda kadınların sosyal statüsünü belirlemek zordur. Örneğin siyah figür tekniğinde yapılmış bir Hydria üzerinde çeşme başındaki kadınlar betimlenmiştir[77]. Özgür kadınların evden dışarı pek çıkmadıkları hipotezi göz önüne alındığında, ev dışında gösterilen kadınların köle olup olmadıkları sorusu akla gelmektedir. Bununla birlikte gelir durumu düşük kadınların en azından aile geçimine katkıda bulunmak amacıyla dışarıda çalışmak zorunda kaldıklarından, asil ve zengin kadınlara göre ev dışında daha fazla zaman geçirdikleri ve bu konuda daha özgür olduklarını söylemek mümkündür[78].

Dinsel ritüeller dışında kadınlar, erkelerle birlikte tiyatro gösterilerine gitme, aile bireylerini ilgilendiren doğum, düğün veya ölüm gibi önemli olaylarda dışarı çıkma hakkına sahiptir. Özellikle de pek çok betimleme kadınların cenaze törenlerinde aktif olarak görev aldıklarını bize gösterir. Bu tür betimlemelerde cenazenin defnedilmesi ile ilgili sahneler pek işlenmese de, kadınların ölüm sonrası yaptıkları hazırlık ve *prothesis* işlemi sıkça betimlenmektedir[79]. Gerçekten de seramikler üzerindeki *prothesis* sahnelerinde, aynı düğün merasimlerinde olduğu gibi kadınlar öncelikli konumdadır. Zaten pek çok açıdan evlilik ile cenaze merasimleri ve bunlara hazırlık seramonileri arasında benzerlikler bulunmaktadır[80].

Kadınların felsefi erdemlerini kullanabildikleri alanlar arasında ise çocuk eğitimi ve iyi bir eş olma her zaman önceliklidir. Bu nedenle Attik vazoları üzerinde evlilik, dini ritüeller ve prothesis sahneleri dışında, gündelik hayattan alınan konulara da yer verilmektedir. Bunlar arasında çocuk bakımı ve eğitimi ile dokumacılık en başta gelenler arasındadır[81]. Romalı kadınlarda görülen doğumdan sonra sorumlulukları başkalarına, özellikle de sütannelere devretme alışkanlığı, Atina toplumunda pek rağbet görmemiş ve bu durum seramik betimlemelerine de yansımıştır. Toplumun üst katmanından da olsa Atinalı kadının kendi çocuğuna kendisinin baktığı bilinmektedir. Atina'da çocuğun doğumundan sonra baba bu çocuğu büyütme ya da büyütmeme hakkına sahiptir. Bu nedenle de doğumu izleyen birkaç gün içinde babaya çocuğu terk etme özgürlüğü verilmiştir.

Çok sayıdaki vazo betimlemesi üzerinde, kadınlar yalnız ya da evin diğer kadınlarıyla birlikte dokuma tezgahının başında çalışırken gösterilmişlerdir. Eğirme işi yapan kadın sahneleri özellikle Arkaik dönem sonlarında daha da yaygınlaşmaktadır. Örneğin Amasis ressamı tarafından Attik siyah figür tekniğinde yapılan ve yaklaşık olarak MÖ. 550-530 arasına tarihlenen bir lekythos üzerinde dört gruba ayrılmış dokuz kadın, yünle uğraşırken gösterilmiştir[82]. Bu

---

75 Kerényi 1967, 138; Sina 2004, 41.

76 Örneğin Atina'da büyük *Panathenaia* bayramında, genç kızlara bu oyunlar sırasında tanrıça Athena'ya adak olarak sunulacak olan peplos'un hazırlanma görevi verilirdi. Parthenon'un doğu frizinde genç kızlar ve Atinalı kadınlar tanrıçaları için peplos katlarken gösterilir: Boardman 1995c, Res. 94.

77 Boardman 1995b, Res. 224.

78 Beard 1993, 30 vd.

79 Boardman 1995b, Res. 265. Ölümden sonra ceset, en az onaltı yaşına gelmiş yakın bir akraba kadın ya da kadınlar tarafından yıkanır, giydirilip, çiçek ya da çelenklerle süslenip, evdeki bir kline üzerinde duran tabutun içine koyulurdu: Blanck 1999, 176.

80 Jenkins 1983, 140-142; Seaford 1987, 106 vdd.

81 Boardman 1995a, Res. 288.

82 Boardman 1995b, Res. 78.

örnek kadınların genellikle *gynaikeion'da* yaptıkları dokuma işinin tüm aşamalarını göstermesi açısından önem taşımaktadır[83]. Aynı zamanda dokumacılık Penelope örneğinde olduğu gibi kadının istikrar ve dayanıklılığının simgesi olarak da görülmektedir[84]. *Ergatis*, dokumacılık gibi hünerleri maharetle yapan hamarat kadınları övmek için sık sık kullanılan bir övgü sözüdür. Atina'da *ergastinai* olarak bilinen genç bakireler, Athena'ya bir peplos (tunik) dokumak için Akropolis'de toplanırlardı. Fakat bu ritüel, dokumacılık ve din arasındaki tek bağlantı değildir. Bu faaliyetten sorumlu tanrıça olan Athena, aynı zamanda diğer el becerilerinin de koruyucusudur.

Mitolojide dokumacılık tıpkı tarım gibi kültürü, yani uygar toplumun temelini simgelemektedir. Kadınlar sadece ev halkının giysileri için değil, mobilya örtüleri ve duvarlara asılan tekstil parçaları için de dokuma yapmaktadır (Resim 7)[85]. Oldukça zor ve zahmetli olan bu iş için evlerin genellikle üst katında *gynaikeion* (harem) adlı bir oda ayrılmıştır. Bu oda aynı zamanda sadece kadına özgü, erkeklerin ve dışardan gelenlerin giremeyeceği bir bölümdür. Kadınlar dokumacılık dışında aynı zamanda evde birlikte şarkı söyleme, kitap okuma ya da yemek pişirme gibi ortak faaliyetlerde de bulunabilmektedir[86].

Çok az erkek evin *gynaikeion* bölümüne girebilmekte, evin kadınları bu odada kız çocukları, hizmetçileri ve bazen de diğer kadın akrabaları ile işlerini yapmakta ve nadiren dışarı çıkmaktadır. Hem işlik hem de kadının arkadaşları ile eğlendiği salon olarak kabul edilen evin bu bölümünde, dokuma için gerekli olan yünün yıkanmasından dokunmasına kadar tüm işlemler yapılabilmektedir**.** Bu tip evlerde erkeğe ayrılan ve onun arkadaşlarıyla eğlendiği odaya ise *Andron* adı verilmiştir. Bazen ayrı bir girişi dahi bulunan bu oda aynı kadınların *gynaikeion'u* gibi erkek için ayrılan ve mahrem görülen bir bölümdür.

Spartalı kadınların Atinalı kadınlara göre daha bağımsız bir hayat sürdüğü bilinmektedir. Onların eşleri zamanının çoğunu savaş ve eğitimle geçirdiği için, kadınlar da evlerini ve kendilerini idare etme konusunda daha etkin olmak durumdadır. Spartalı kadın, Atina kadınından farklı olarak kendine yetecek kadar okuyup yazma, gynmasiumlarda temel eğitim alma gibi haklara sahiptir. Spartalı kadın anne, eş, kız kardeş, tanrıça olabildiği gibi, aynı zamanda sosyal ve politik arenaya katılabilen bir aktördür. Örneğin ünlü Spartalı Hellen, iki büyük polisi Troya savaşına kadar götürebilecek mitolojik ve politik önemli bir kahramandır. Bir Spartalı için Devletin önemi göz önüne alındığında ve onu korumaya yönelik yasalar düşünüldüğünde toplumun temel taşı kadının fonksiyonunun ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir ölçüde devletin devamının ve gücünün teminatı olarak görülen çocuğun, meşru bir birliktelikten yani evlilikten doğmadığı durumlar da bile Sparta toplumu, evdeki kadının boşanması gibi bir durumu onaylamamaktadır[87]. Örneğin ünlü tarihçi Herodot bununla bağlantılı yaşlılar meclisinde geçen bir dialogda bu durum karşısında yapılacakları ele almaktadır[88]. Bu durumdaki bir kişiye (kral) Spartalılara karşı gelmemek için yeni bir doğurgan eşin alınması, ancak eski eşinden de boşanmasının gerekmediği anlatılır. Böylece Sparta yasaları iki ayrı kadın ve iki ayrı ev hakkını vatandaşlarına vermektedir.

Sparta'da erkek çocukları 7 yaşında kapsamlı bir eğitim almak üzere devlet tarafından sistemin içine yerleştirilmişlerdir. Gymnasiumlar gençlerin hem fiziksel, hem de ruhsal açıdan eğitilmesi konusunda önemli bir role sahiptir. Sparta toplumunda teknik eğitim dışında disiplin, fiziksel dayanıklılık, vatan sevgisi ve askerlik eğitimi gibi konularda çok ciddi eğitim alma zorunluluğu vardır. Bu eğitim 30'lu yaşlara kadar hatta evlense bile devam etmektedir. Spartalı kızlar, Atinalı kızların tersine, erkek çocuklarından çok

83 Burada kadınlardan bazıları yanlarındaki sepeti büyük yün yumakları ile doldurmakta, bazıları ellerindeki iğle ipi eğirmektedir. Diğer üçü yünü atarken, diğer ikisi dikey bir dokuma tezgahı üzerinde kumaşı dokumaktadır. Kalan iki kadın ise bir kumaş parçasını katlar biçimde gösterilmektedir.

84 Boardman 1995a, Res. 247.

85 Boardman 1995a, Res. 288.

86 Böylece taş, ahşap ya da tuğladan yapılan ve açık bir avluya açılan 3 ya da 2 odalı bir Yunan evinde kadın ya da erkeğe ait bölümler de birbirinden ayrılmış, özellikle de kadına ait bu odanın mahremiyeti vurgulanmıştır: Finnegan 1995, 13.

87 Herodotos V, 39.

88 Herodotos V, 40.

büyük farklılık göstermeyen, temel bir eğitime tabi tutulmuşlardır. Buradaki temel dayanak cinsiyet farkı gözetmeksizin devlet ve toplum için faydalı bireyler yetiştirmektir. Bu amaçla da, özellikle erkek çocukların eğitimi sadece teorik bilgilerle sınırlandırılmaz, onların ruhsal, bedensel ve fiziksel gelişimleri bir arada ele alınmaktadır. Topluma uyma, iyi davranışlar gösterme, sofistike düşünme de bu eğitimin bir parçasıdır. Okuldan ayrılma yaşı da yaklaşık 14'ler olup bu yaş kız çocukları için evlenme yaşıdır.

Yapılan karşılaştırmalar Sparta ve Atina toplumları arasında bir ikilemin olduğunu göstermektedir. Sparta'da bireyden çok toplum ön plana çıkmakta ve kadına yaşamsal alanda daha fazla özgürlük tanınmakta[89], buna karşılık demokrasinin beşiği görülen Atina toplumunda kadınlar son derece kısıtlı ve çerçevesi kesin biçimde çizilmiş olarak hayatlarına devam etmektedir. Özellikle Atina'da kadınlar siyasi ve toplumsal yaşam içinden soyutlanmakla birlikte, ailenin temel taşı olarak görülmekte ve bu alandaki yetkileri ve sorumluluk alanları oldukça geniş tutulmaktadır. Sparta'da da kadının görevi çocuk büyütmek, erkeğinki ise vatanı için savaşmak olarak görülmekte, hatta kadının çocuk doğururken erkeğin ise savaşırken ölmesi bir tutulmaktadır. Sparta ile ilgili kayıtlarda, Spartalıların yabancılarla evlenmedikleri ve her Spartalı ana babadan doğan çocuğun Sparta vatandaşı olduğu belirtilmektedir[90].

Sonuç olarak tüm Kıta Yunanistan'da antik çağ boyunca ataerkil bir düzenin egemen olduğu görülür. Bu nedenle de soy ve mirasta baba soyu esas alınmıştır. Homeros'tan Galenos'a kadar şairler, filozoflar ve hekimler belirgin bir biçimde kadınlardan bir nesne olarak söz etmektedir[91]. Platon, Sokrates ve Aristophanes'in de içlerinde olduğu pek çok filozof, kadınların erkeklerden psikolojik, fizyolojik ve anatomik açıdan daha güçsüz olduğunu savunur. Bu nedenle de kadınların toplumsal yaşamları daha çok erkekler tarafından kontrol altında tutulmuştur.

Tüm Kıta Yunanistan'ın altın çağını yaşadığı Perikles döneminde dahi, kadınlar yeterince özgür değillerdir. Bu dönemde Atina tüm yöneticileriyle bir erkek devleti olarak karşımıza çıkmakta ve kadınlar demokratik düzen içinde aktif biçimde bir rol üstlenememektedir. Bununla birlikte hem Atina'da, hem de Sparta'da toplumsal düzenin sağlanması açısından aile birliği kollanmış ve bununla ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Pek çok devlet adamı aile birliğini ve düzenini koruyucu bazı yasal düzenlemeler getirmiş, böylece aile ile birlikte toplumu da korumayı hedeflemiştir. Örneğin, Attikalı hatiplerin, Solon'u Atina'nın evlilik sistemini kurduğu için onurlandırdığı bilinmektedir. Bu dönemde kadınlar için konulan yasalar onlara yeni haklar vermek için değil, erkeğin idaresi altındaki aileyi yani *oikos'u* korumak ve onun devamlılığını sağlamak için düzenlenmiştir.

Hellen kadınının sosyal ve politik hakları yoktur. Kadınlar siyasal ve toplumsal yaşamdan büyük ölçüde soyutlanmakla birlikte aile birliği içinde önemli rol üstlenmişlerdir. Aile hayatının başlangıç aşaması olarak da evlilik ritüeli görülmüş ve bu olayda kadınlar en önemli rolü üstlenmişlerdir. Bir Hellen evliliğinde evlilik seramonisi; *engue, ekdosis* ve *gamos* olmak üzere üç aşamada ele alınabilir. Evlilik anlaşmasının en önemli bölümünü ise çeyiz hediyeleri oluşturmakta ve çeyiz, evlilik için bir zorunluluk olarak görülmektedir. Düğünde kız tarafının erkek tarafına verdiği hediyeler, kentlere göre farklılık göstermekle birlikte, neredeyse tüm toplumda evlilik öncesinde damat ve gelinin babası arasında resmi bir anlaşma yapılmaktadır. Ancak gelin her koşulda çeyizin sahibi olarak görülmekte ve çeyizini başkası ile paylaşmamaktadır. Dolayısıyla da kadınların kendilerine ait tek şeyleri kocalarının denetiminde de olsa drahomaları yani çeyiz paralarıdır.

Antik kaynaklar evlilik ve ölüm ritüelleri arasında da benzerlikler olduğunu gösterir. Günümüze ulaşan çok sayıdaki seramik hem evlilik, hem de cenaze ritüelleri arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Her iki ritüelde de kadınlara önemli roller düşmektedir. Ancak Perikles döneminde altın çağını yaşayan ve demokratik alanda pek çok yeniliğe öncülük eden Atina toplumunda dahi, kadınlar yaşamsal ve siyasal haklarından, hak ettikleri ölçüde yaralanamamışlardır.

---

89 MÖ. 369'da Spartalı kadınların Epameinondas'ın istilasına karşı ayaklanmaları, onların ülke yönetiminde daha aktif ve etkin olduklarına işaret etmektedir: Akalın 2003, 25.

90 Clauss 1983, 21, 43; ayrıca bkz: Akalın 2003, 25.

91 Duby-Perrot 2005, 70.

Kaynakça

Adams 1982
J.N. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary,* Baltimore, 1982.

Akalın 2003
A.G. Akalın, "Eski Çağda Grek Kadının Toplumsal Yaşantısı" *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt XXI, Sayı 33*, Ankara, 2003, 17-48.

Arias 1962
P.E. Arias, *A History of 1000 Years of Greek Vase Painting,* NewYork: Abrams, 1962.

Beard 1993
M. Beard, "The Classic Woman?" *History Today 43,* 1993, 29-35.

Blanck 1999
H. Blanck, *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam* (Çev. İ. Tanrıkut), İstanbul, 1999.

Blundell 1995
S. Blundell, *Woman in Ancient Greece,* Harward, 1995.

Boardman 1981
J. Boardman, *Rotfigurige Vasen aus Athen. Die archaische Zeit,* Mainz, 1981.

Boardman 1993
J. Boardman, *Athenian Red Figür Vases. The Archaic Period*, London, 1993.

Boardman 1995a
J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period*, London, 1995.

Boardman 1995b
J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, London, 1995.

Boardman 1995c
J. Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period*, London, 1995.

Boisacq 1938
E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris-Heidelberg, 1938.

Bothmer 1960
D. von Bothmer, "New Vases by the Amasis Painter", *Antike Kunst 3*, 1960, 71-80.

Bruckner 1907
A. Bruckner, "Athenische Hochzeitsgeschenke" *Athenische Mitteilungen 32*, 1907, 79-112.

Cambiano 1996
G. Cambiano, "Mensch werden" *Der Mensch in der griechischen Antike* (Hrsg. J.-P. Vernant) 1996.

Carpenter 2002
T.H. Carpenter, *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji* (Çev. B.B.M. Ünlüoğlu) İstanbul, 2002.

Clauss 1983
M. Clauss, *Sparta,* München, 1983.

Cohn-Haft 1995
L. Cohn-Haft, "Divorce in Classical Athens" *Journal of Hellenic Studies 115*, 1995, 1-14.

Cole 1981
S.G. Cole, "Could Greek Women Read and Write?" *Reflections of Women in Antiquity* (Ed. H.P. Foley) New York, 1981, 219-245.

Cook 1940
A.B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion, Vol. 3,* Cambridge, 1940.

Dixon 1992
S. Dixon, *The Roman Family*, Baltimore, London, 1992.

Duby ve Perrot 2005
G. Duby ve M. Perrot, *Kadınların Tarihi, Ana Tanrıçalardan Hıristiyan Azizelere Cilt 1* (Çev. A. Fethi) İstanbul, 2005.

Erdmann 1934
W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland,* Münich, 1934.

Finnegan 1995
R. Finnegan, "The Professional Careers: Women Pioneers and the Male Image Seduction" *Classical Ireland, Vol. 2*, Dublin, 1995.

Foxhall 1989
L. Foxhall, "Household, Gender and Property in Classical Athens" *Classical Quarterly 39*, 22-44.

Friedell 1988
E. Friedell, *Kulturgeschichte Griechenlands,* München, 1988.

Ginouvés 1962
R. Ginouvés, *Balaneutiké: Recherches sur le bain dans I'antiquité grecque,* Paris, 1962.

Huddleston 1980
R.A. Huddleston, *The Wedding Songs of Ancient Greece,* Michigan, 1980.

Humphreys 2005
S.C. Humphreys, *The family, women and death. Comparative Studies*, London, 2005.

Iakovides 1994
S. Iakovides, "Mycenaean Art" *The Dawn of Greek Art*, 1994, 219-291.

Jenkins 1983
I. Jenkins, "Is There Life After Marriage? A Study of the Abduction Motif in Vase Paintings of the Athenian Wedding Ceremony" *Bulletin of the Institute of Classical Studies 30*, 1983, 137-146.

Jones 1986
A.H.M. Jones, *Athenian Democracy,* Baltimore, 1986.

Kenner 1935
H. Kenner, "Das Luterion in Kult" *Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Institutes 29,* 1935, 109-154.

Kerényi 1967
C. Kerényi, *Eleusis: Archety-pal Image of Mother and Daughter*, New York, 1967.

Kılıç 1998
H. Kılıç, *Kadının Batı Serüveni I. Kölebeylikten Derebeyliğe Tarih ve Kadın,* Ankara, 1998.

Kozbe 2002
G. Kozbe, Mezopotamya'da Aile ve Evlilik, *Arkeoloji Sanat 103-104*, 2002, 27-30.

Lacey 1983
W.K. Lacey, *Die Familie im Antiken Griechenland,* Mainz, 1983.

Lawler 1964
L.B. Lawler, *The Dance of the Ancient Greek Theatre*, Iowa City, 1964.

Lincoln 1981
B. Lincoln, *Emerging from the Chrysalis: Studies in Rituals of Women's Initiation,* Cambridge, Mass., 1981.

Pomeroy 1995
S.B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves,* New York, 1995.

Redfield 1996
J. Redfield, "Homo Domesticus" *Der Mensch der griechischen Antike*, 1996, 180-218.

Redfield 1982
J. Redfield, "Notes on the Greek Wedding" *Arethusa 15*, 181-201.

Rehm 1994
R. Rehm, *Marriage to Death, The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Grek Tragedy,* New Jersey, 1994.

Reilly 1989
J. Reilly, Many Brides: Mistress and Maid" on Athenian Lekythoi, *Hesperia 58,* 1989, 412-444.

Richter 1965
G.M.A. Richter, *A Handbook of Greek Art*, 1965.

Sakellarakis 1994
E.S. Sakellarakis, "Minoan Art" *The Dawn of Greek Art*, 1994, 131-217.

Scheibler 1964
I. Scheibler, "Exaleiptra" *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts 79,* 1964, 72-108.

Schuller 1980
W. Schuller, *Griechische Geschichte*, München 1980.

Seaford 1987
R. Seaford, "The Tragic Wedding" *Journal of Hellenic Studies 58,* 1987, 106-130.

Sina 2004
A. Sina, "Eleusis'de Demeter Kültü ve Ritüelleri" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 44.1*, 2004, 37-52.

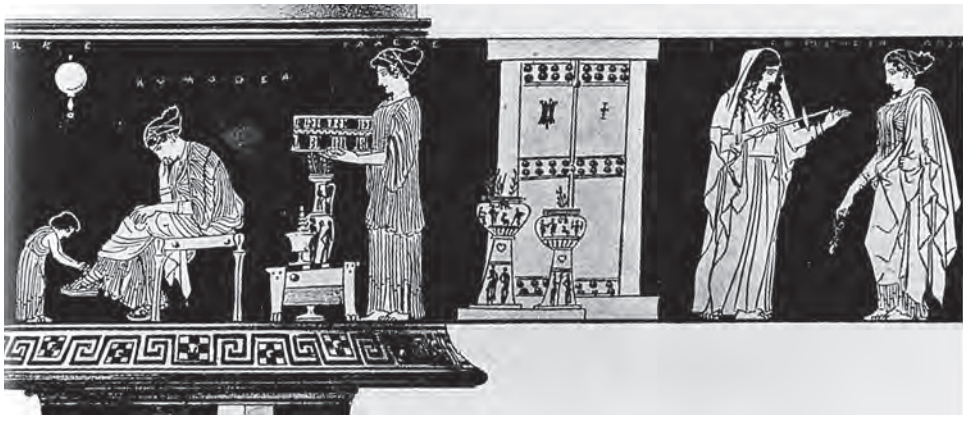
Sutton 1989
R.F.Jr. Sutton "On the Classical Athenian Wedding" *Daidalikon: Studies in Memory of Raymond V. Schoder* (Ed. R.F. Sutton) 1989, 331-359.

Webster 1970
T.B.L. Webster, *The Greek Chorus,* London, 1970.

Williams 1958
D. Williams, "Some Aspect of Roman Marriage Ceremonies and Ideals" *Journal of Roman Studies 48,* 1958, 17-29.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Bölgesi İlk Arkeoloji Araştırmaları

Turan TAKAOĞLU*

Abstract

Atatürk University and First Archaeological Researches in Erzurum Region

This modest essay represents a retrospective approach to the Atatürk University's contribution to the development of archaeological research in the Erzurum region, which is situated on a geographically important transitional point between eastern Anatolia and the Caucasian world. The invitation of Hamit Zübeyr Koşay by Prof. Dr. Sabahattin Özbek, the rector of the Atatürk University in 1960, represents an important step towards the reconstruction of the past culture history of the Erzurum region. In this context, archaeological and ethnographic studies carried out by Koşay in the Erzurum region during the years following the foundation of the Atatürk University in 1957 are briefly evaluated here from a historical point of view.

Doğu Anadolu'nun kalkınmasında bir liderlik rolü üstlenen Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşunun hemen ardından 1960'lı yılların başında Erzurum bölgesi arkeolojisi ve kültür tarihinin araştırılmasına verdiği önem oldukça dikkat çekici bir gelişmedir. Özellikle Erzurum bölgesinin Anadolu'yu Kafkas Dünyası ve ötesine bağlayan geçiş niteliğinde önemli bir coğrafik nokta üzerinde yer aldığı gerçeği göz önüne alındığında, Atatürk Üniversitesi'nin arkeolojik çalışmalara yönelik bu girişimlerinin ne kadar anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk Üniversitesi'nin Prof. Dr. Sabahattin Özbek, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ve Prof. Dr. Osman Okyar gibi 1960'lı yıllardaki rektörlerinin arkeoloji bilimine gösterdiği duyarlı yaklaşım bu süreçte şüphesiz önemli bir rol oynamıştır. Arkeoloji bölümünün henüz o dönemde Atatürk Üniversitesi bünyesinde akademik bir birim olarak yer almamış olmasına rağmen üniversitenin bilimsel arkeolojik araştırmalarına önem vermesi Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında gözlemlenen heyecanlı havayı yansıtmaktadır. Diğer bir deyişle 1930 ve 1940'lı yıllarda yurt çapında duyulan arkeolojik heyecanın 1960'lı yıllarda tekrar yaşanmış olduğunu görmekteyiz. Bu heyecanın Atatürk Üniversitesi'nin bu dönem rektörlerinden Prof. Dr. Osman Okyar'ın şu ifadelerinde kendini açıkça göstermektedir:[1] "Çok ileri görüşlü Atatürk, Doğu Anadolu'da bir üniversite kurulması lüzumuna işaret ederken, asırlar boyunca ihmale uğrayan yurt köşesinde bir medeniyet ve kültür mihrakı yaratmayı, doğuya pencere açmayı elbet düşünmüştür. Batı medeniyetinin bütün cihazları ile benimsemeyi düstur sayan büyük önder, tekniğin gelişmesine önem verirken mânevî ilimler sahasını ihmal etmedi. O bir gün traktörün başına geçerek toprağı sürüyor, ertesi gün Ahlatlıbel sırtlarında yapılan kazıya nezaret ediyor veya Bergama'daki Askülap tiyatrosu mermer locasında tefekküre dalıyordu. Yurdumuzun ve ulusumuzun tarihini aydınlatmak için kazılar yapılmasını ve gerekirse bu çalışmaların memleketin sınırları dışına da teşmilini o istedi."

Gerçektende Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün yönlendirmeleri sonucu 1931 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu Türkiye topraklarında bugün yaşayan halkın tarihsel kökenini veya kültürel mirasını araştırma konusunda yarattığı büyük heyecan Türk Arkeolojisi'nin gelişmesinde ve kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Türk Tarih Kurumu'nun ortaya koyduğu ve uygarlığın doğuşunda Türklerin önemli bir rol oynadığı ve bu savı destekleyecek verilerin Anadolu topraklarında gerçekleştirilecek arkeolojik kazılarda elde edilebileceğini savunan Türk Tarih

* Doç. Dr. Turan TAKAOĞLU, Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, TR-17100 ÇANAKKALE.

1 Koşay ve Vary 1967, Önsöz sayfası.

Tezi, Anadolu Türkleri ile bu coğrafyada var olmuş Eski Çağ toplumları ve uygarlıkları arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Türk Tarih Tezinin batı emperyalizminin etkin olduğu bir dönemde ortaya atılarak Anadolu'nun Eski Çağlardan beri Türklere ait olduğuna işaret etmek adına o dönemde milli birlik ve yurtseverlik ruhunu geliştirmeye yönelik ortaya çıktığı iyi bilinmektedir. Diğer bir deyişle Atatürk'ün önderliğinde geliştirilen bu Anadolucu tez Türklerin üzerinde yaşadıkları topraklarla kendilerini özdeşleştirme çabalarının bir ürünü olarak algılanabilir. Arkeoloji biliminin Anadolu Türk halkının kendi geçmişini araştırmaktan aldığı heyecan bu dönem düşünürlerinden Tekin Alp'in *Le Kémalisme* (1937) adlı eserinde oldukça vurgulu bir şekilde anlatılmaktadır: "Bütün Türk ulusu, Büyük Önder'in liderliği altında olarak ve şimdiye kadar birçok kez yaptığı gibi hep aynı atılganlıkla geçmişi, kendi tarihini fethe atıldı… Sakarya ve İnönü'nün başkomutanı arkeolojik kazılar ve tarihsel araştırmalar başkomutanı oldu. Verdiği buyruklar, komutasındaki birlikleri birkaç kilometre ileri değil, belki birkaç bin yıl geriye yöneltmektedir." Bu bakımdan 1930 ve 1940'lı yıllar Türk Arkeolojisi'nin gelişmesi ve kurumsallaşması adına çok önemli bir dönemi temsil ettiği gibi Anadolu Eski Çağlarının arkeoloji yoluyla aydınlatılmaya başladığı kritik bir dönemdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu erken yıllarında meydana gelen bu gelişmelerin Türkiye'de arkeoloji biliminin Türk üniversiteleri akademik programlarında yer almaya başlamasında önemli etken olmuştur.

Erzurum Ovası eski yerleşim tarihini aydınlatmak üzere dönemin önemli arkeologlarından Koşay'ın Atatürk Üniversitesi tarafından 1960 yılında çalışmalar gerçekleştirmek üzere davet etmesi Doğu Anadolu'nun maddi ve manevi kalkınmasında liderlik görevi üstlenen Atatürk Üniversitesi'nin kuruluş amacını açık bir şekilde yansıtmaktadır. Türk Tarih Kurumu üyesi ve Anadolu arkeolojisinin önemli kişiliklerinden olan Ankara Etnografya Müzesi müdürü Hamit Zübeyr Koşay 1942 ve 1944 yılları arası Erzurum bölgesinde arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmişti.[2] Koşay'ın bu tarihte gerçekleştirdiği Karaz Höyük kazı çalışmaları Erzurum bölgesi arkeolojisi adına önemli bilgiler sunmuştur. Konumu gereği Anadolu, Kafkasya ve Iran coğrafyalarının birleştiği önemli bir nokta da yer almasına rağmen Erzurum bölgesinin arkeolojik anlamda iyi bilinmemesi Koşay'ı burada araştırma yapmaya iten önemli sebeplerin başında geliyordu. Başlangıçta Doğu Anadolu'da yapılacak kazıların ortaya koyacakları kültür belgelerinin Hitit ve Friglerin Anadolu'ya batıdan girdiği yolundaki tezleri sorgulamaya yönelikti. Koşay'ın Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden Kemal Turfan ile birlikte Türk Tarih Kurumu adına gerçekleştirdiği Karaz kazı çalışması o tarihe kadar Anadolu'da benzerlerine rastlanmamış olan ve Erzurum bölgesinde yerel bir kültürün bölgede varlığına tanıklık yapan yeni veriler sunmuştur. Karaz Höyük kazıları sırasında ele geçen nitelikli el yapımı olan siyah perdahlı ve bazen kabartma bezemeli çanak çömlekler Erzurum bölgesindeki "Karaz Kültürü" olarak adlandırılan Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarını temsil eden bölgesel bir kültürün varlığını belgelemişti.[3] Bu bağlamda Atatürk Üniversitesi'nin daha kuruluş yıllarında Erzurum bölgesinde daha önce 1940'lı yıllarda arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirmiş olan Hamit Zübeyr Koşay'ın arkeolojik araştırmalarına devam etmek üzere davet etmesi bölge arkeolojisi adına çok önemli bir gelişmedir. Atatürk Üniversitesi'nin maddi desteği ile 1960 ve 1965 yılları arasında Atatürk Üniversitesi'nde Öğretim Görevlisi olarak görev yapan Avusturyalı Assurolog Hermann Vary ile birlikte Erzurum çevresi eski çağ yerleşimleri üzerinde araştırmalar yaparak kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir (Resim 1-2). Atatürk Üniversitesi tarafından sağlanan maddi destek sonucu öncelikle 1960 yılında Erzurum şehrinin yaklaşık 20 km. batısında yer alan Pulur Höyükte, ardından da 1961 yılında Erzurum şehrinin 15 km. kuzey-doğusunda yer alan Güzelova Höyük'te kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.[4] Bu kazı çalışmaları Erzurum bölgesinin MÖ. dördüncü ve birinci bin arasını kapsayan Geç Kalkolitik, Tunç ve Demir çağı halkları ve

2 Koşay 1948, 165-169; Koşay ve Vary 1964; Koşay ve Turfan 1959, 394-413.

3 Koşay 1948: 167. Erzurum il merkezinin 20-25 km doğusunda Yukarı Çakmak Köyü yakınlarında 1942 yılında Kemal Alot tarafından tesadüfen bulunan bazalttan yapılmış aletin Muzaffer Şenyürek tarafından yayınlanması Erzurum bölgesinde ilk iskan izlerinin Paleolitik döneme kadar dayandığını göstermiştir (Şenyürek 1944, şek. 2). Benzer bir şekilde, Kılıç Kökten'in Türk Tarih Kurumu adına bölge Paleolitik dönemine yönelik gerçekleştirdiği arkeolojik araştırmalar bu bölgenin en erken insan iskanına yönelik değerli bilgiler sunmuştur. Bkz. Kökten 1947 ve 1948.

4 Koşay 1961; Koşay ve Vary 1964.

kültürleri konusunda yeni veriler ortaya koymuştur. Örneğin Pulur ve Güzelova höyüklerinde hayvancılığı ve çiftçiliği yaşam biçimi olarak benimsemiş hakların varlığını arkeolojik açıdan belgelemiştir. Bu kazılarda ele geçen maddi kalıntıların değerlendirilmesi ile Karaz Kültürü'nün Erzurum bölgesinde gelişmiş bir düzeye sahip olmasına rağmen komşu coğrafyalarda ele görülen kalıntılar benzer ile olan benzerliklere dikkat çekmiştir. Karaz Kültürü'nün Erzurum bölgesinde yerel bir gelişmenin bir sonucu mu yoksa doğudan gelen etkiler sonucu mu ortaya çıktığı konusu bu kısa süreli kazılar sonucunda tam olarak aydınlatılmasa bile Koşay'ın arkeolojik kazı çalışmaları Erzurum bölgesinde MÖ. dördüncü binden itibaren gelişmiş bir kültürün var olduğunu ortaya koymuştur.

Hamit Zübeyr Koşay'ın filolog, folklorcu ve etnograf kimliği de arkeolojik çalışmalar yaptığı yerlerde hep kendini göstermiştir. Özellikle arkeolojik çalışmalar gerçekleştirdiği yerlerde alçak gönüllü yapısı gereği köy insanlarıyla çok yakın ilişkiler içine girebilmesi ve bu köylerde etnografik malzemeleri kayıt altına alması dikkat çekicidir. Yaşayan köylerde gözlemlediği ve kökleri binlerce yıl öncesinde uzanan değerler, Koşay'ın arkeolojik kazı buluntuları yorumlamasında destekleyici kaynak teşkil etmiştir. En genel anlamıyla arkeolojik problemlerin çözümü veya eski yaşam biçimlerinin anlaşılması için modern toplumların maddi kalıntılarını veya etnografya değerlerinin incelenmesi veya geçmiş dönem insan davranışlarını açıklamak için günümüz toplumlarının maddi kültürel özelliklerinden faydalanılması anlamına gelen etnoarkeoloji biliminin Türkiye'de gelişmesinde Koşay'ın Erzurum bölgesindeki bu çalışmaları önemli bir basamak teşkil etmiştir. Koşay'ın Erzurum bölgesinde gerçekleştirdiği arkeolojik kazılar sırasında yakınlarda yer alan köylerde yaptığı etnografya incelemeleri onun arkeolojik buluntuları yorumlamasına çok yardımcı olmuştur. Ona göre ilkel köy toplumları prehistorik yaşantıyı önemli derecede yansıtmıştır. Bu bakımdan Koşay'ın etnografya çalışmaları kendisine olduğu kadar daha sonraki dönemde bu bölgede çalışan arkeologlar içinde fayda sağlamıştır. Örneğin Koşay'ın Türkiye halkının maddi kültürüne dair araştırmalarını içeren çalışmaları arkeologlar için önemli başvuru kaynağıdır.[5] Bu çalışmalarda yer alan ve Karaz köyündeki insanların yaşam biçimini belgeleyen notları ve fotoğrafları ilgi çekicidir ve geçmiş yaşamı yansıtan değerli belgelerdir (Resim 3-4). Benzer bir şekilde prehistorik Güzelova Höyük kazıları sırasında Güzelova köyü etnografya ve folklor verilerini belgelemesi[6] ve burada yaptığı gözlemlerin kazı buluntularını açıklama adına Koşay için yardımcı olduğu düşünülebilir. Koşay'ın Güzelova kazıları sırasında arkeoloji için etnografya biliminden faydalanması Anadolu arkeolojisinde etnoarkeoloji alt disiplinin gelişmesinde katkı sağlamıştır. Koşay'ın S. Kılıç ile birlikte yaptığı bu çalışma prehistorik Güzelova arkeolojik kalıntılarını yorumlama konusunda faydalı olmuştur (örneğin çanak çömlek üretimi ve kullanım özellikleri).[7]

Atatürk Üniversitesi'nin daveti üzerine 1960'lı yılların başında Erzurum bölgesinde arkeolojik çalışmalar yapmak üzere davet edilen Koşay, prehistorik dönemler yanı sıra bölgenin tarihi çağlarına yönelik olarak da arkeolojik çalışmalar yürütmüştür. Erzurum şehrinin güney-doğusunda Kızılbel dağının bir ucunda yer alan Bayro (Salyamaç) köyü yakınındaki gerçekleştirdiği arkeolojik araştırmalar Erzurum bölgesinin Türkleşme süreci ile ilgili önemli bulgular sunmuştur.[8] Burada yer alan Cunni Mağarası duvarlarında tespit edilen yazı, damga ve resimlerin Orta Asya örnekleri ile olan benzerliklerin tespit eden Koşay bu gözlemlerini *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi* (1984) adlı kitabında yayınlamıştır (Resim 5). O dönemlerde Türk dönemlerini temsil eden maddi kalıntıların arkeolojik yöntemler ışığında incelenmesi ihmal edilmiştir veya sistemli bir şekilde ele alınmamıştır. Diğer bir deyişle, Türkiye'de arkeoloji uzun yıllar eski çağ insan ve kültürlerini çalışan bir bilim olarak algılandığından dolayı Anadolu'da Türk kimliğini yansıtan kültürlerin bıraktığı maddi kalıntılar arkeolojik açıdan yeterli ele alınmamıştır. Anadolu'da Türk kimliğine yönelik önemli bir bulguyu temsil eden Cunni dağı buluntuları bu açıdan Anadolu'nun Türkleşme sürecini özellikle

5 Koşay 1956; Koşay 1957; Koşay 1958a.

6 Koşay ve Kılıç 1965.

7 Koşay 1965.

8 Koşay 1968; Koşay 1984.

zamansal boyutları ve bu süreçte Erzurum bölgesinin oynadığı rolü anlama açılarından önemli sayılabilir.

Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşunun 50. yılı dolayısıyla hazırlanan bu kitap vesilesiyle bu makale ile 1960'lı yılların başında üniversitenin arkeoloji politikasını ve ona verdiği önemin bölge kültür tarihini aydınlatma adına önemli bir adım olduğunu vurgulamak istedim. Özellikle Atatürk Üniversitesinin o dönem rektörlerinin ve Hamit Zübeyr Koşay'ın arkeolog ve etnograf kimliğinin oynadığı rol oldukça dikkat çekici olduğu belirtilmelidir. Bu çalışmalar bugün Erzurum bölgesi arkeolojisinin temellerini oluşturduğu yadsınamaz.

Kaynakça

Dizdaroğlu 1978
H. Dizdaroğlu, *İki Halkbilimci. Hamit Zübeyr Koşay ve M. Şakir Ülkütaşır*, Ankara, 1978.

Koşay 1948
H.Z. Koşay, "Karaz sondajı" *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1948, 165-169.

Koşay 1956
H.Z. Koşay, "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar: I. Çiftçilik" *Türk Etnografya Dergisi 1*, 1956, 7-55.

Koşay 1957
H.Z. Koşay, "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar: II. Kap-kaçak" *Türk Etnografya Dergisi 2*, 1957, 7-28.

Koşay 1958a
H.Z. Koşay, "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar: III. Hayvancılık" *Türk Etnografya Dergisi 3*, 1958, 5-59.

Koşay 1958b
H.Z. Koşay, "Lé Hüyük d'Karaz, une station Préhistorique prés d'Erzurum" *Rencontre Assyriologique Internationale 5*, 1958, 50-57.

Koşay 1961
H.Z. Koşay, "Pulur kazısı, 1960" *Türk Arkeoloji Dergisi 11*, 1961, 25-28.

Koşay 1964
H.Z. Koşay, "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)"*Atatürk Konferansları I*, 1964, 91-94.

Koşay 1968
H.Z. Koşay, "Kuzey-doğu Anadolu'da Kayalara Hakedilmiş Eski Türk İşaretleri." *Türk Etnografya Dergisi 11*, 1968, 27-32.

Koşay 1984
H.Z. Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. (Prehistor ve Protohistuarı)* Ankara, 1984.

Koşay 1985
H.Z. Koşay, "Doğu Anadolu Kalkolitik ve Eski Bronz Çağı" *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*. Ankara, 1985, 307-339.

Koşay ve Kılıç 1965
H.Z. Koşay ve S. Kılıç, "Güzelova (Erzurum) Etnografya ve Folkloruna Dair Notlar" *Türk Etnografya Dergisi 6*, 1965, 68-89.

Koşay ve Turfan 1959
H.Z. Koşay ve K. Turfan. "Erzurum-Karaz kazısı Raporu" *Belleten XXIII/91*, 1959, 394-413.

Koşay ve Vary 1964
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Pulur Kazısı. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu. Die Ausgrabungen von Pulur. Berich über die kampagne von 1960.* Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 24, Fen-Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi Nr. 9. Ankara, 1964.

Koşay ve Vary 1967
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Güzelova Kazısı. Ausgrabungen von Güzelova.* Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri 20. Ankara, 1967.

Kökten 1947
İ.K. Kökten, "1945 yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" *Belleten XI/43*, 1947, 431-472.

Kökten 1948
İ.K. Kökten, "1947 Yılında Tarih Öncesi Araştırmaları" *Belleten XII/45*, 1948, 223-226.

Şenyürek 1944
M. Şenyürek, "Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Not" *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi II.2*, 1944, 349-352.

Res. 1

Res. 2

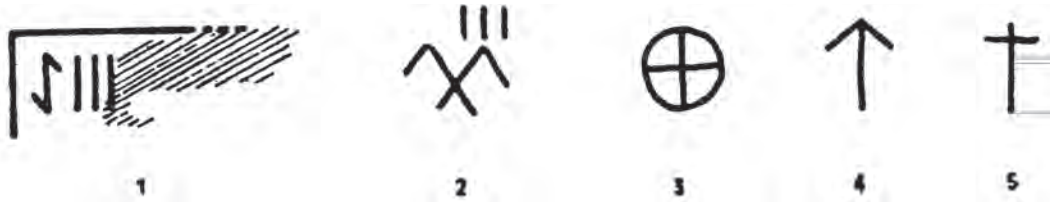
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü

Serap YAYLALI*

Abstract

The Early Bronze Age Culture of Eastern Anatolia

This essay represents an attempt to evaluate the available archaeological evidence on the Early Bronze Age in northeast Anatolia. Aspects of this Early Bronze Age culture, often names as Karaz, Kura-Arax, Early Transcaucaisan, or Khirbet Kerak culture, is characterized by dark burnished wares, portable hearths, round dwellings, rise in metallurgy, and increase in settlement numbers. This culture covers a large geographical are streching from Transcaucasus to Syria-Palestine, including the Altınova and Muş regions and the Amuq plain. Although it display some regional traits, the northeast Anatolian region appears to a part of this cultural tradition represented by mounds such as Karaz, Pulur, Güzelova, and Sos. The widespread presence of pottery evidence representing this culture has been explained with infiltration of newcomers from the Transcaucasus into northeastern Anatolia and regions to the west and south. Besides the migration theory, the view that this distinctive Early Bronze Age cultural tradition had its roots in the local eastern Anatolian Late Chalcolithic cultures also needs to be seriously considered. Due to its geographically important position, the northeastern Anatolia apparently played an important role in the shaping of this Early Bronze Age culture.

Doğu Anadolu'da İÖ. dördüncü binyılın sonları ve üçüncü binyılın başlarıyla ortaya çıkan, önceki geç Kalkolitik Çağ kültürün gelişimi niteliğinde olan Erken Tunç Çağı'nda madenciliğin gelişmesiyle oluşan ekonomik güçlenme yanında göçlerden de kaynaklanan nüfusun hızlı artışı, kentleşmeyi ve beraberinde ilk küçük beylik sistemlerini oluşturmuştur[1]. Bu bakımdan Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya arasında yoğun bir kültürel iletişimin varolduğu[2] düşünüldüğünde Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ kültürü tanımlanırken çok yönlü değerlendirilmelidir. Hayvancılığa dayalı ekonomik yaşam tarzının Doğu Anadolu için vazgeçilmez olması bölgeyi göçerler için cazip hale getirmiştir. Bunun yanı sıra, Doğu Anadolu'nun coğrafi konumundan dolayı, bu kültürün şekillenmesinde ticaretin önemli katkıları olduğu da düşünülmelidir. Göçer halkların veya pastoral gurupların anılan kültürün yayılması yanında ticaret sistemi içinde de önemli rol oynadığı düşünüldüğünde Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu kültürünün gelişimi daha iyi anlaşılabilir.

Gösterdiği gelişmelere göre erken, orta ve geç olmak üzere üç evrede incelenen Erken Tunç Çağı'nda, Doğu Anadolu'nun da içinde bulunduğu kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Filistin'e, batıda Sivas ve Malatya'dan doğuda Urmiye Gölü'ne kadar olan geniş alan, kültürel bütünlük içindedir.

Bu coğrafya içinde *Kura-Aras, Erken Transkafkas, Karaz* ve *Khirbet Kerak* gibi bulunduğu bölgelere göre değişik isimlerle anılan bu kültürü oluşturan toplulukların kuzeyden güneye doğru yayılarak inen halklar tarafından mı, yoksa bu dönemde artan ticari ilişkiler yüzünden mi Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya tanıtıldığı ya da Doğu Anadolu kökenli mi olduğu ve yayılış yönlerinin nasıl olduğu konuları bugün Doğu Anadolu arkeolojisinin önemli sorunlarındandır.

Coğrafi konumu nedeniyle göç yolları üzerinde yer alan Doğu Anadolu Bölgesi'ne kuzeydoğudan, olasılıkla Aras Irmağı vadisi yoluyla olan göçlerin devamında Erken Tunç Çağ'ında, Doğu Anadolu'nun da içinde yer aldığı geniş coğrafyada göçlerle bağlantılı olduğu düşünülen, kültürel birliğin varlığını yansıtan buluntular arasında seramiklerin ve yuvarlak planlı konut mimarisinin önemli bir yeri vardır.

* Doç. Dr. Serap YAYLALI, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, AYDIN.

1 Bu konuda çalışmamı öneren, desteklerini ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

2 Sagona 1998b, 13 vdd.

Artan arkeolojik veriler bu kültürel geleneğin Doğu Anadolu'da nasıl geliştiği konusunda yeni bilgiler vermektedir. Bu çalışmada Erken Tunç Çağında Kafkasya, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Suriye-Filistin Bölgeleri'ni içine alan çok geniş bir coğrafyada etkin olan bu kültürün çanak çömleği, taşınabilir ocakları ile mimari buluntuları ışığında yayılımı, bölgeler arası ilişkileri ve kökeni konusu değerlendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

Kültürün Coğrafik Yayılımı

Erken Tunç Çağı'nda nüfusun artışı ve kültürel ilişkilerin önemli bir boyut kazanması nedeniyle yerleşim merkezlerinin sayısında büyük artışlar olmuştur. Erken Tunç Çağı'nda aşağıda ayrıntılıca değinilecek olan pek çok yerleşim merkezinde (Harita) görülen ve döneme damgasını vuran, çoğunlukla siyah rengin yaygın olduğu, koyu renkli, parlak perdahlı seramiklerin benzerleri hem Transkafkasya ile Doğu Anadolu, hem Kuzeybatı İran hem de Amik Ovası ve Suriye-Filistin Bölgeleri'nde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu seramiklerin en çok yayılım gösterdiği alan olması nedeniyle öncelikle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşim merkezlerinin ele alınması yararlı olacaktır. Yerleşimlerin yoğunlaştığı alanların coğrafyasına baktığımızda, buraların yaşam için son derece uygun koşulları olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Geç Kalkolitik Çağ'da da yerleşim gören bu yöreler Erken Tunç Çağı'nda tercih edilen yerler olmuştur.

a. Doğu Anadolu

Bu günkü arkeolojik veriler ışığında bilinen merkezlerin konumları dikkate alındığında Doğu Anadolu'da bu kültürün belirli coğrafik alanlarda yoğunlaştığı gözlenmektedir. Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarında ele geçirilen buluntular, bu kültürün genel geleneği içinde üretilmiş olmasına rağmen kendi içlerinde bir takım yöresel özellikler sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bu farklılık Doğu Anadolu'nun yüksek dağ sıraları, ovaları ve nehirleri gibi coğrafik özellikleri nedeniyle farklı bölgelere ayrılmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Bunlar kuzeyden güneye doğru Erzurum, Iğdır-Ağrı, Muş, Van, Elazığ, Malatya ve Sivas yöreleri olarak tanımlanabilir.

Erzurum Yöresi: Erzurum il merkezi yakınlarında yer alan ve birbirlerine çok yakın olan Karaz Höyük[3], Pulur Höyük[4], Güzelova Höyük[5] ve Cinis Höyük[5] ile son yıllardaki arkeolojik araştırmalarla bilim dünyasına tanıtılan Sos Höyük[7] Erken Tunç Çağı'nda bu bölge kültürü konusunda bize bilgi veren en önemli yerleşimlerdir. Ayrıca Erzurum'un kuzeybatı komşusu olan Bayburt İli'ndeki Büyüktepe Höyük[8], her ne kadar Erzurum sınırları içinde değilse de coğrafik yakınlığı nedeniyle Erzurum yöresindeki yerleşimlerden birisi olarak değerlendirilebilir. Yerleşimlerin bereketli topraklardan oluşan bir alanda yoğunlaşması, bu dönemde bölgedeki halkların tarıma dayalı bir ekonomiyi benimsediklerini göstermektedir. Erzurum Bölgesi'nin Kafkasya ile genellikle nehir vadileri boyunca var olan kara ulaşım bağlantısı da yerleşim seçimi konusunda ticaretin diğer bir önemli faktör olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ seramiğine adını veren Karaz Höyük ile diğerlerinde ele geçen *Karaz Seramikleri'*nde, kabın dış yüzü çoğunlukla siyah renk ile astarlı olmakla birlikte gri, kahverengi, devetüyü ve kırmızı renkli olanları da vardır. Çok kaliteli parlak perdahlılar yanında orta kaliteliler ve perdahsızlar da üretilmiştir. Seramikler arasında hem bezemesiz örnekler hem de bezemeliler görülür. Bezemeli olanlarda bezemeler kabartma, kazıma, oluklu ve baskı tekniğiyle yapılan geometrik bezekler ile stilistik hayvan figürlerinden oluşmaktadır. Çanak çömleklerle birlikte ele geçen, uçları boğa başlarıyla sonlanan kabartma ya da çizi bezemeli taşınabilir ocakların, Transkafkasya'dan Filistin'e kadar olan geniş alandaki etkileşimi göstermesi bakımından önemli katkıları vardır.

---

3 Koşay ve Turfan 1959, 349-413.

4 Koşay ve Vary 1964, 5-53.

5 Koşay ve Vary 1967, 5-27.

6 Takaoğlu 2000, 2-3; Ceylan 2000, 29-30.

7 Sagona ve diğ. 1995, 193-218; Sagona ve diğ. 1996, 27-52; Sagona ve diğ. 1997, 181-226; Sagona ve diğ. 1998a, 31-64; Sagona 1999, 153-157.

8 Sagona ve diğ. 1991, 145-158; Sagona ve diğ. 1992, 29-46.

Iğdır-Ağrı Yöresi: Iğdır Ovası'nda Gökçeli ve Yaycı yerleşimlerinde[9] ele geçen Erken Tunç Çağ I-III dönemlerine ait seramikler arasında görülen ve yaygın oluşu nedeniyle sevilerek kullanıldığı anlaşılan *Nahcivan Kulpları* bu kültürü Iğdır-Ağrı yöresinde tanımlamamıza yardımcı olmaktadır. Iğdır Ovası yakınında-batısında Ağrı (Karaköse) Ovası'nda Yiğnitepe ve Musuri yerleşimlerinde az sayıda olsa da Erken Tunç Çağ çanak çömleği bulunmuştur[10].

Muş Yöresi: Erken Tunç Çağ kültürünün Muş yöresindeki varlığını belirleyen arkeolojik bilgilerimiz tamamen yüzey araştırmalarına dayalı çalışmalardan elde edilmiştir. Burney[11] tarafından Muş Ovası'nda yapılan araştırmalarda Üçdere (Oğonk), Kirtepe (Şeyhyusuf), Ayranı (Şeyhpirim II), Hunan, Türker Tepe (Sağkom Tepe), Girmakara (Alikirpun), Miğrakom, Körpeağaç (Dom), Hirtadom (Gaybeyan), Migdi (Ziyaret) ve Tabanlı (Kirtakom) ile Murat Vadisi'nde Bulanık çevresinde Kekerli, Gümüşpınar (Pulur), Gülünova (Şeyhyakup), Bulanık ve Erentepe (Liz)'de Erken Tunç Çağ I-II dönemlerine ait Erken Transkafkas karakterli seramikler ele geçirilmiştir[12].

Aynı yörede 1991-1993 yıllarında Rothman[13] tarafından yapılan yüzey araştırmalarında Burney'in saptadığı yerleşimlere ek olarak Bozbulut (Kömüs), Yeroluk (Piklis), Suboyoz (Hınanz), Yürekli (Yekmal), Gerçaviri (Girçay), Çukurbağ 4 (Orgönüş 4), Durugöze 1 (Tifnik 1), Elmakaya (Later), Mollankendi (Mollankent), Yağmurlu (Misaksin) ve Tepeköy gibi Erken Tunç Çağı'na ait bazı yeni merkezler çanak çömlek verileri ışığında belirlenmiştir.

Muş yöresinde görülen, genellikle perdahlı, yüksek ısıda pişmiş, dışı gri-siyah, içi kırmızı renkli Erken Tunç Çağ I seramikleri, klasik Transkafkas ya da Karaz seramiklerine tamamen uymamakla birlikte, Erentepe (Liz)'de klasik Transkafkas/Karaz seramiği bulunmuştur[14]. Anılan merkezlerde Erken Tunç Çağ II-III dönemine ait, Erken Tunç Çağ I'e nazaran daha düşük ateşte pişirilmiş, kolay kırılabilen, iç ve dış yüzü aynı renkte ve genellikle koyu siyah renkli seramikler de ele geçirilmiştir. Muş yöresinde bulunan bu kültürün genel özelliklerini yansıtan çanak çömlek her ne kadar yerel farklılıklar gösterse de, Van'da Dilkaya ve Van Kale Höyük'de, Elazığ-Malatya yöresinde Değirmentepe, Tepecik, Könk, Aşvankale, Taşkun ve Aslantepe ile Bayburt'da Büyüktepe Höyük'te görülen Kura-Aras türü seramikleriyle bazı benzerlikler sergilemektedir[15].

Muş yöresinde, Erken Tunç Çağı'nda Transkafkas ya da Karaz tipi seramiğin ortaya çıkması, Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya olan göçlerle veya ticaret bağlantılı kültür alışverişiyle ilişkilendirilmektedir[16]. Kafkasya, Batı İran, Doğu Anadolu ve Mezopotamya yollarının kesiştiği kısımda yer alması nedeniyle Muş yöresinde söz konusu seramik geleneğinin bulunması bir bakıma kaçınılmaz sonuçtur.

Van Yöresi: Van yöresinde Burney'in[17] yaptığı araştırmalarda Ernis, İremir, Van Kalesi, Hino, Karagündüz, Keçanis, Aşağı Mollahasan, Zülfübulak, Bişikümbet, Adilcevaz ve Tilkitepe'den Erken Tunç Çağ I ve II dönemlerine ait Erken Transkafkas[18] seramikler bulunmuştur. Araştırmacı tarafından Ernis buluntularının Geoy Tepe, Trialeti ve Liz örnekleri arasındaki paralellikleri üzerinde durulmaktadır[19].

Yukarıdaki merkezlerden Ernis, İremir ve Adilcevaz'da bulunan kabartma, oluk ve baskı bezemeliler ile kabartma bezemesiz koyu renkli, parlak perdahlı seramiklerin, Erken Tunç Çağ'ın Karaz örnekleriyle olan benzerliği, Karaz/Erken Transkafkas seramiğinin Van

9 Burney 1958, 187-188, res. 124-156.

10 Burney 1958, 187.

11 Burney 1958, 157-209.

12 Burney 1958, 187, 190, 192; Burney ve Lang 1971, 53.

13 Rothman 1992, 269 vdd.; Rothman 1994a, 1-8; Rothman 1994b, 281 vdd.; Rothman ve Kozbe 1997, 105 vdd.

14 Rothman 1994b, 296.

15 Rothman ve Kozbe 1997, 118.

16 Rothman 1992 , 284; Rothman ve Kozbe 1997, 110 vd.

17 Burney1958,178-184; Burney ve Lang 1971, 59.

18 Burney ve Lang 1971, 59.

19 Burney 1958, 179.

yöresine indiğini açıklar niteliktedir[20]. Erken Tunç Çağ I-II dönemlerinden olan bu örnekler yanında Zülfübulak, ve Bişikümbet'de[21] ele geçen Erken Tunç Çağ III dönemine ait kazıma bezemeli seramikler nedeniyle yörede Erken Tunç Çağ'ın her döneminde yaşamın devam ettiği anlaşılmaktadır.

Van çevresinde Çilingiroğlu'nun[22] yaptığı çalışmalarla belirlenen Dilkaya ve Ovapınar Höyükleri'nden ele geçen buluntular Van çevresi ile Doğu Anadolu Bölgesi Erken Tunç Çağ kültürüne önemli katkıları olmuştur. Dilkaya Höyüğü'nde Erken Transkafkas Kültürü'nün karakteristik mimari özelliği olan ve erken evreden olduğu düşünülen yuvarlak planlı evler yanında geç evreden olduğu düşünülen dikdörtgen planlı evler belirlenmiştir[23]. Dilkaya Höyüğü'nden ve mezarlığından çok sayıda ele geçen siyah yüzlü, perdahlılar yanında kabartma, oluk ve kazıma bezemeliler ile *Nahcivan Kulpların* yer aldığı Erken Transkafkas olarak nitelenen seramiklerin büyük bir bölümü Erken Tunç Çağ II, geri kalan daha az bir kısmı ise Erken Tunç Çağ III dönemlerine tarihlenirler[24].

Malatya Yöresi: Malatya ve çevresinde Burney'in[25] yaptığı araştırmalarda Hornovıl, Sivrikaya, Hasartepe, Yeşilkale, Yukarısülmenli, Horomhan, İsaköy, Arslantepe, Karahöyük, İkinciler, Ören ve Samanköy yerleşimlerinde Erken Tunç Çağ I ve II[26] yanında kısmen de Erken Tunç Çağ III[27] seramiklerine rastlanılmıştır.

Malatya'nın kuzeyinde Yakar ve Gürsan-Salzmann tarafından yapılan araştırmalarda Arguvan, Hekimhan ve Akçadağ'da da Kura-Aras/Karaz seramiği ele geçirilmiştir[28]. Malatya'nın kuzey komşusu olan Sivas'daki merkezler de dikkate alındığında, bu kültürün Malatya-Sivas arasında varlığı belirlenebilmektedir. Adı geçen araştırmacılarca, Sivas doğusu ve Malatya kuzeyinin Erken Tunç Çağ I dönemi sonuna kadar Orta Anadolu'nun etkisinde olduğu düşünülmektedir[29].

Yüzey araştırmalarında belirlenenler dışında aynı yörede Gelinciktepe Erken Tunç Çağ yerleşiminde; siyah ve kırmızı astar boyalı, parlak perdahlı Karaz/Erken Transkafkas/Khirbet Kerak olarak bilinen seramikler ile üzeri yiv, çizi ve nokta bezemeli olan İç Anadolu örneklerine benzer seramikler de ele geçmiştir[30].

Yörenin diğer önemli merkezi olan Arslantepe'de Karaz seramiği VI A tabakasının göçerlerce tahribinden sonra VI B tabakasında birdenbire ortaya çıktığı belirlenmiştir[31].

Malatya yöresinde yukarıda değinilen Karaz seramiği dışında, Arslantepe[32], Gelinciktepe[33], Köşkerbaba[34] ve Şemsiyetepe'de[35] en güzel örnekleri görülen polykrom boya bezemeli farklı bir seramik türünün de varlığı belirlenmiştir.

Elazığ Yöresi: Elazığ çevresinde Burney'in[36] 1960 öncesi yaptığı yüzey araştırmalarında, Erken Tunç Çağ seramiklerinin belirlendiği merkezler arasında Hinsor, Uluova, Gölcük, Hankendi, Sarpulu, Kövenk, Sarsap,

20 Burney 1958, 179.

21 Burney 1958, 186.

22 Çilingiroğlu 1985, 155; Çilingiroğlu 1986, 81-83; Çilingiroğlu 1987a, 233; Çilingiroğlu 1987b, 16 vd.

23 Çilingiroğlu 1987a, 230.

24 Çilingiroğlu 1985, 155; Çilingiroğlu 1987a, 233.

25 Burney 1958, 195, 199 vd., 205.

26 Burney 1958, 195.

27 Burney 1958, 205.

28 Yakar ve Gürsan-Salzmann 1979, 41; Sagona 1984, 29.

29 Yakar ve Gürsan-Salzmann 1979, 50 vd.

30 Palmieri 1967, 117-163, res. 11-16.

31 Palmieri 1969, 7 vd.; Palmieri 1970, 203-211; Palmieri 1981, 101-119; Palmieri 1986, 67 vd.; Sagona 1984, 80 vd.

32 Conti ve Persiani 1993, res. 8-11.

33 Palmieri 1967, res. 18-19.

34 Bilgi 1987, lev. 150.2; Bilgi 2000, şek. 10.

35 Darga 2000, res. 5-8.

36 Burney 1958, 193-195, 205.

Tınazıt, Kehli, Hoğu, Hulvenk, Erzürük, Kuyulu, Tadım, Avcılı, Könk, Tepecik, Tülintepe ve Aşağı İçme'yi sayabiliriz. 1960 sonrasında Elazığ-Keban Barajı'nın suları altında kalacak olan alanda yapılan kurtarma kazılarında belirlenen yerleşim merkezlerinin genellikle Keban Barajı doğusundaki Altınova ile batısındaki Aşvan Ovası ve çevresinde yoğunlaştığı gözlenmiştir. Yüzey araştırmalarında ve kazılarda ele geçen çok sayıdaki Erken Tunç Çağ seramiklerinin çoğunluğu oluşturan Erken Tunç Çağ I ve II. dönem örnekleri yanında Erken Tunç Çağ III buluntularına da rastlanmıştır.

Aşvan Ovası'nda arkeolojik kazısı yapılan Pulur (Sakyol)[37], Han İbrahim Şah[38], Aşvan Kale[39], Taşkun Kale[40], Pağnik ve Kalaycık[41] ile Altınova'da Tepecik[42], Tülintepe[43], Korucutepe[44], Değirmentepe[45] ve Norşuntepe[46] nin Erken Tunç Çağı'nın Karaz/Erken Transkafkas türü çanak çömlek buluntuları, Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı'nın daha doğrusu Doğu Anadolu tarih öncesi dönemlerinin aydınlatılmasında ve özellikle de söz konusu seramiğin yayılımı konusunda önemli katkılar sağlamıştır.

Bu merkezlerden Tepecik'de Karaz seramiği, Geç Kalkolitik Çağ sonunda Uruk Seramiği ve İç Anadolu Bölgesinin kırmızı, siyah astarlı ve perdahlı seramikleriyle birlikte bulunmuştur[47].

Norşuntepe'nin Erken Tunç Çağ I dönemi yapı katlarında, İç Anadolu Bölgesi'nin Erken Tunç Çağ I döneminin siyahımsı kırmızı renkli seramiğiyle benzeşen içi dışı siyah parlak perdahlı olan seramikler ele geçirilmiştir. Erken Tunç Çağ II döneminde 24. yapı katından itibaren görülmeye başlayan Karaz/Kura-Aras seramiği sonraki tabakalarda ve Erken Tunç Çağ III döneminde de kullanımına devam edilmiştir[48].

Elazığ yöresinde, anılan Karaz Seramiği dışında, Malatya yöresinden tanığımız, her iki yörenin adıyla anılan, Malatya-Elazığ Boyalıları Norşuntepe[49], Tepecik[50], Tülintepe[51], Han İbrahim Şah[52], Kalaycıktepe[53] gibi bazı yerleşimlerde çok sayıda ele geçmiştir.

Sivas Yöresi: Sivas çevresinde her ne kadar arkeolojik kazılar yapılmamış ise de yüzey araştırmalarıyla bu yörenin Erken Tunç Çağı'ında yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır.

Sivas'ın kuzeydoğusunda yer alan Hafik ve Zara'nın kuzeybatısında, önceki yıllarda bulunmadığı bildirilen[54] Erken Tunç Çağ/Karaz seramikleri, aynı yörede son yıllarda yapılan araştırmalarda ele geçirilmiştir[55]. Aynı araştırmalarda Sivas'ın hem güneyinde Tatlıcak'da, hem de batısında Menteşe'de Karaz seramiğine rastlanmıştır. Ayrıca Sivas'ın Malatya'ya yakın olan güney kısmında Kangal ve Divriği çevresinde de aynı kültür Erken Tunç Çağ I ve II dönemi örnekleriyle

37 Koşay 1976, 175-193.

38 Ertem 1974, 60; Ertem 1982, 13-56.

39 French 1973, 153-158; French 1974, 30 vd.; French 1979, 5.

40 French 1973, 153-158; French 1979, 5; Sagona 1984, 71.

41 Serdaroğlu 1969, 188.; Whallon 1979, 171 vd.

42 Esin 1970, 147-158; Esin 1974, 115 vd.; Esin 1975a, 46-49; Esin 1976, 104 vd.; Esin 1982, 80; Arsebük 1974, 32, 137.

43 Esin 1975b, 50 vd.; Arsebük 1974, 32, 137; Esin 1979a, lev. 63 vd.

44 van Loon 1978, 67-86.

45 Duru 1979, 9-34.

46 Hauptmann 1972, 87-101; Hauptmann 1976, 41-59; Hauptmann 1979, 43-60; Hauptmann 1982, 13-40.

47 Esin 2000a, 125.

48 Hauptmann 1982, 24-26, lev. 23.

49 Hauptmann 1976, 48-49, lev. 44. 5-6, lev. 51.1,6,10, lev. 53.3-8.

50 Esin 1970, lev. 20-24.

51 Esin 2000b, 88.

52 Ertem 1974, 61.

53 Serdaroğlu 1969,188, res. 11-13.

54 Burney 1958, 167.

55 Yakar ve Gürsan-Salzmann 1979, 41.

karşımıza çıkmaktadır[56]. Buluntu merkezleri arasında Kangal'da Höyük Değirmende, Divriği'de Hornavıl, Fero, Sivrikaya, Armutak[57] sayılabilir.

b. Kafkasya

Kafkasya'da bilinen Erken Tunç Çağ yerleşimlerinin coğrafi konumları ve buluntularının özellikleri dikkate alındığında, bölgelerine göre tanıtımı yararlı olacaktır. Birbirleriyle hem coğrafi hem de kültürel yönden bağıntılı olan bu bölgeler Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dır.

Gürcistan: Gürcistan'da yapılan araştırmalarda, Erken Tunç Çağ döneminde çok sayıdaki merkezde yerleşim olduğu belirlenmiştir. Bunlar arasında Şulaveri Gora[58], Samele Klde[59], Amiranis Gora[60], Osni[61], Kvatsçelebi[62], Khizanaant Gora[63], Beştaşeni[64], Sadakhlo[65], Kiketi[66], Trialeti[67] ile Tetri Tsgaro[68], Didube[69], Kulbakebi[70], Tash Bash, Barmaksız, Samshvilde, Treli, Koda, Gaitmazi, Dangreulis Gora, Zveli, Sioni[71] ile Zemoavchala, Sagvarjile, Zghuderi ve Tqviavi[72] sayılabilir.

Gürcistan'da Erken Tunç Çağ'ın en iyi temsil edildiği merkezlerden birisi olan Kvatsçelebi'de[73] çağın erken dönemi C tabakasında, geç dönemi ise B tabakasında belirlenmiştir. C tabakasındaki mezarlardan ele geçen Karaz/Kura-Aras seramiklerinin renkleri kırmızımsı kahverengiden gri ve siyaha kadar değişebilen renklerde, astarlı ve perdahlıdırlar. Ancak hiçbirisi bezemeli değildir. Mimari olarak yuvarlak planlılar yanında köşeleri yuvarlatılmış kare ya da dörtgen planlı yapılar da belirlenmiştir. Evlerde ana odanın ortasında birer yuvarlak ocak yer almaktadır. Ayrıca mezarlarda bulunanların benzeri olan seramikler yanında kabartma figürlü taşınabilir ocaklar ve tahıl öğütme taşları da ele geçirilmiştir. C tabakasının sonlarına doğru görülmeye başlayan ensize bezemeli seramikler daha sonraki, Erken Tunç Çağ'ın geç dönemini temsil eden B tabakasında da devam eder.

Gürcistan'daki önemli merkezlerden bir diğeri olan Khizanaant Gora'da[74] ana toprak üzerinde belirlenen Erken Tunç Çağ'na ait Kura-Aras karakterli dört tabakada, diğer merkezlerden tanıdığımız yuvarlak planlı ve köşeleri yuvarlatılmış dörtgen planlı yapılar ile içlerindeki yuvarlak ocaklara rastlanmıştır. Burada ele geçen seramiklerin renkleri, siyah ve kahverenginin tonlarından kırmızı, turuncu ve hatta pembeye kadar değişebilen renklerde olup hepsi de perdahlıdır. Ayrıca az sayıda olsa da ensize bezemeliler kullanılmıştır.

Samshvilde'de[75] belirlenen iki tabakalı yerleşim ve mezarlıkta ele geçen seramikler arasında siyah perdahlılar yanında kahverengimsi gri, pembemsi

56 Burney 1958, 170, 195; Yakar ve Gürsan-Salzmann 1979, 41.

57 Burney 1958, 204 vd.

58 Burney ve Lang 1971, 35, 52; Sagona 1984, 50.

59 Burney ve Lang 1971, 52.

60 Burney ve Lang 1971, 46.55; Sagona 1984, 50 vd.

61 Burney ve Lang 1971, 55; Sagona 1984, 41 vd.

62 Burney ve Lang 1971, 46-55; Sagona 1984, 36-39.

63 Burney ve Lang 1971, 55; Sagona 1984, 40 vd.

64 Burney ve Lang 1971,55; Sagona1984, 42 vd.

65 Burney ve Lang 1971, 55, 67; Sagona 1984, 50.

66 Sagona 1984, 47 vd.

67 Sagona 1984, 43 vd.

68 Burney ve Lang 1971, 55; Sagona1984, 46 vd.

69 Burney ve Lang 1971, 55; Sagona1984, 45 vd.

70 Burney ve Lang 1971, 55; Sagona 1984, 41.

71 Sagona 1984, 44-52.

72 Burney ve Lang 1971, 55.

73 Sagona 1984, 36-39.

74 Sagona 1984, 40 vd.

75 Sagona 1984, 44.

devetüyü renkli astarlı ve perdahlı olanlar da vardır. Ayrıca stilize hayvan figürlerinin de yer aldığı kabartma bezemeli ve ensize bezemeli seramikler ele geçirilmiştir. Aynı şekilde Amiranis Gora'da[76] Kura-Aras Kültürü'nün erken ve geç dönemlerine ait yapılarda da Erken Tunç Çağ'ın tipik koyu renkli perdahlıları ile stilize kuşların da işlendiği kabartma bezemeli ve ensize bezemeli seramikleri bulunmuştur.

Gürcistan'ın önemli mezarlıklarından Kiketi[77] mezarlığında ve Trialeti[78] kurganlarında ele geçen seramikler, Kura-Aras seramiğine damgasını vuran, siyah ya da kahverengi gibi koyu renk astarlı, parlak perdahlı olup kabartma ve ensize bezemelileri de vardır.

Yukarıda tanıtılanlar dışında diğer merkezlerde de Erken Tunç Çağ'ın Karaz/Kura-Aras/Erken Transkafkas karakterli benzer yapı kalıntıları ve seramikleriyle karşılaşılmıştır. Böylelikle anılan çağda Gürcistan'daki yerleşim merkezlerinin içerdikleri ortak özellikler nedeniyle bütünlük içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Ermenistan: Erken Tunç Çağ'da Ermenistan da yoğun bir yerleşim görmüştür. Yaşam için uygun bir ortamı olan Gökçe Göl çevresinde toplanan merkezler, başta en erken buluntuları veren Şengavit[79], Şreş Blur[80], Mokhra Blur[81] ve Sev Blur[82] olmak üzere diğerleri Garni[83], Kirovakan[84], Jerahovid[85], Keghzyak Blur[86], Mashtots Blur[87], Artik[88], Elar[89] ve Aragat'[90]dır. Bu merkezlerdeki Erken Tunç Çağ seramiklerinin erken örnekleri, Karaz ya da bir başka deyişle Kura–Aras karakterlidirler.

Ermenistan'daki en önemli Kura-Aras yerleşimlerinden biri olan ve Kültepe Ecmiadzin adıyla da bilinen merkez Mokhra Blur'dur. Buradaki erken Kura-Aras dönemi mimaride küçük yuvarlak evlerle kendisini gösterir. Daha sonra yuvarlak planlı yapılaşma devam etmez, onun yerini dörtgen planlı yapılar alır.

Erken dönemdeki seramikler arasında, çoğunlukta olan bezemesiz ve kahverengi astarlılar yanında gri ve siyah renkli perdahlılar da vardır. Sonraki geç döneminde ayrıca oluklu ve ensize bezemeli örnekler de görülür. Ayrıca en son dönemde benzerleri Yanıktepe'de görülen çok kaliteli parlak perdahlı seramikler de vardır.

Yerleşimlerden bir başkası olan Şengavit'de II-IV. tabakaları kapsayan Kura-Aras/Erken Transkafkas Kültürü'nde diğer Erken Tunç Çağ merkezlerinin mimarisinden tanıdığımız hem yuvarlak planlı hem de dörtgen planlı evler vardır. Ayrıca bu evlerin içlerinde yuvarlak ocaklar ve taşınabilir ocaklar da bulunmaktadır. Seramikler arasında bezemesiz ve koyu renkli iyi perdahlılar yanında oluklu ve ensize bezemeli olanlar da kullanılmıştır.

Diğer yerleşim merkezlerinden Elar ve Garni'de, yöre mimarisinde yaygın kullanım gören, içlerinde yuvarlak ocakları bulunan yuvarlak planlı evler belirlenmiştir. Elar ile Garni'deki evlerden ve Elar mezarlığından Kura-Aras/Erken Transkafkas karakterli hem bezemesiz koyu renkli perdahlı hem de ensize, oluk ve baskı bezemeli çanak çömlek örnekleri ele geçirilmiştir.

---

76 Sagona 1984, 50 vd.

77 Sagona 1984, 47 vd.

78 Sagona 1984, 43.

79 Burney ve Lang 1971, 55. 67; Sagona 1984, 54-56.

80 Burney ve Lang 1971, 42. 52. 55. 59.

81 Burney ve Lang 1971, 42. 55; Sagona 1984, 52-54.

82 Burney ve Lang 1971, 42. 55.

83 Burney ve Lang 1971, 52; Khanzadian 1979, fig. 56; Sagona 1984, 57 vd.

84 Burney ve Lang 1971, 59.

85 Burney ve Lang 1971, 52.

86 Burney ve Lang 1971, 42. 54.

87 Burney ve Lang 1971, 54 vd.

88 Burney ve Lang 1971, 64. 67.

89 Burney ve Lang 1971, 66; Khanzadian 1979, 163, res. 8-11. 39. 42; Sagona 1984, 56 vd.

90 Burney ve Lang 1971, 66.

Azerbaycan: Kura ve Aras nehirlerinin Hazar Denizi'ne ulaştığı verimli toprakları içine alan Azebaycan ile Nahcivan'daki Erken Tunç Çağ yerleşimleri arasında Kültepe, Baba Derviş, Osman Bozu[91] ve Meyna Tepe'nin[92] önemli yeri vardır.

Azerbaycan'da Erken Tunç Çağ Kültürü'nü en iyi şekilde yansıtan merkezlerden birisi olan Baba Derviş'de üç farklı kısımda yerleşim belirlenmiştir. Bunlardan Baba Derviş I'de alttaki erken tabakada dönemin karakteristik yapı tipi olan yuvarlak planlı evler, üstündeki tabakada ise dörtgen planlı evler vardır. Evlerde ele geçen çanak çömlekler, Erken Tunç Çağ'ın tipik Karaz/Kura-Aras seramiklerinden olup geometrik ve stilize hayvan figürlerinin yer aldığı çizi, baskı ve kabartma tekniklerinde bezenmişlerdir. Baba Derviş II'deki yuvarlak evlerde de benzer seramikler yanında koyu siyah renkli çok iyi perdahlılar da bulunmuştur[93].

Bir diğer önemli yerleşim merkezi olan Kültepe'de de Baba Derviş'de olduğu gibi yuvarlak planlı evler ve içlerinde Erken Tunç Çağ'ın tipik Kura-Aras/Karaz seramikleri ele geçirilmiştir[94].

c. Kuzeybatı İran

Kuzeybatı İran'da çoğunluğu, verimli arazi yapısıyla uygun yaşam koşulları olan Urmiye Gölü çevresindeki yerleşimlerden, gölün batısındaki Haftavan Tepe[95], Geoy Tepe[96], Hasanlu[97], Taliş[98], doğusundaki Yanık Tepe[99], güneyindeki Godin Tepe[100] ile Ravaz ve Yakhvalı[101] bölgedeki dönem kültürü konusunda bilgi veren önemli yerleşimlerdir.

Kuzeybatı İran'da dönemin en güzel buluntularını veren Yanık Tepe'de Erken Tunç Çağ I'de yuvarlak evler, Erken Tunç Çağ II'de ise dörtgen planlı evler kullanılmıştır. Yuvarlak evlerde görülen Kura-Aras seramikleri genellikle siyah ile gri arasında değişen renklerde olup perdahlı ve iyi kalitelidir. Hepsi bezemeli değildir. Bezemeli olanlarda *ensize* ve *excise* tekniğinde geometrik bezekler yanında stilize boynuzlu hayvanlar ile kuşlar betimlenmiştir. Erken Tunç Çağ II'de ensize bezemeliler tamamen ortadan kalkmış olsa da bu dönemin seramiği önceki Erken Tunç Çağ I seramiği ile benzerliğini sürdürmektedir[102].

Urmiye Gölü güneyinde yer alan Godin Tepe'de, Godin Tepe IV'de bulunan Kura-Aras seramikleri deve tüyü, gri-siyah ve koyu siyah renklerde olup parlak perdahlıdırlar. Örneklerin çoğunda kabın içi ve dışı zıt renkle astarlanmıştır. *Ensize* ve *excise* olarak yapılmış geometrik bezeklerle betimlenmiş örnekler de vardır[103]. Urmiye Gölü batısındaki Geoy Tepe'de, Kura-Aras / Karaz / Erken Transkafkas karakterli Erken Tunç Çağ seramiği, Geoy Tepe K1'de görülür[104].

d. Amik Ovası

Suriye buluntularına oranla daha fazla merkezde ve daha çok buluntu veren Amik Ovası'nda belirlenen merkezler arasında Çatalhöyük, Tell el Cüdeyde, Tell Tainat, Tell Dhahab, Tell Kurdu[105] ile Tell Matta, Bozhöyük, Terzi Höyük, Tutlu Höyük, Bağlama, Acarköy, Baldıran, Karatepe ve Mastepe'yi[106] sayabiliriz.

91 Burney ve Lang 1971, 42. 55. 58. 62. 67; Sagona 1984, 58-60.

92 Burney ve Lang 1971, 52.

93 Sagona 1984, 58 vd.

94 Sagona 1984, 59 vd.

95 Burney 1972, 129-132.

96 Burton-Brown 1951, 34-62; Burney ve Lang 1971, 46. 59. 64 vd.

97 Dyson 1965, 193 vd.; Dyson 1973, 699; Burney ve Lang 1971, 65.

98 Burney ve Lang 1971, 53.

99 Burney 1961, 145 vd.; Burney 1962, 142; Burney ve Lang 1971, 44. 46. 55. 61.

100 Burney ve Lang 1971, 59; Young 1969a, 9 vd.; Young 1969b, 287-291.

101 Kleiss ve Kroll 1979, 27-47.

102 Sagona 1984, 61-64.

103 Sagona 1984, 64 vd.

104 Sagona 1984, 60 vd.

105 Braidwood 1937, 33. 37; Burney ve Lang 1971, 50 vd.; Sagona 1984, 81-83.

106 Braidwood 1937, 22. 29 vd. 36.

Amik Ovası'ndaki höyüklerde yapılan çalışmalarda A-J harfleriyle tanıtılan on evre belirlenmiştir[107]. Bunlardan G evresi sonlarında az da olsa görülmeye başlayan, ancak H evresinde çok yaygın olarak kullanım gören ve bir sonraki I evresinde de devam eden, Erken Tunç Çağ'ın "Red-Black Burnished Ware"/Khirbet Kerak ya da bir başka deyişle Erken Transkafkas karakterli çanak çömleği Tell el Cüdeyde, Tell Tainat, Çatalhöyük ve Tell Dhahab[108] ile Tabara el Akrad[109] da yoğun bir şekilde ele geçirilmiştir . Bunun dışında, seramiklerle birlikte, H evresinde ilk kez karşılaşılan ve I evresinde kullanımı devam eden, hayvan ve insan başlı taşınabilir at nalı biçiminde kutsal ocakları görüyoruz[110]. Bölge için tamamen yeni eserler olan söz konusu seramikler ve ocakların, erken tabakalarda tanınmadığı halde aniden ortaya çıkışları, doğal olarak, dışarıdan olan işgaller ya da göç yoluyla yeni gelen insan toplulukları veya Filistin Bölgesi'ne kadar uzanan ilişkiler ile açıklanmaktadır[111].

e. Suriye-Filistin

Suriye-Filistin Bölgesi'nde Amik Ovası'nda olduğu gibi Erken Tunç Çağ III döneminde *Khirbet Kerak* olarak da anılan *Karaz/Erken Transkafkas* karakterli seramik kullanılmıştır. Bu seramik geleneği Suriye-Filistin Bölgesi'nin güney ve kuzey kısımlarında aynı zamanda ortaya çıkmış ve aynı zamanda yaşamını bitirmiştir[112]. Erken Tunç Çağ Khirbet Kerak seramiğinin Suriye'de yoğun kullanım gördüğü merkezlerden Ugarit (Ras Shamra)[113] ile diğerleri arasında Tell Brak, Hama, Tell Leilan, Mari ve Tell Hammam gibi merkezleri sayabiliriz[114]. Filistin'de ise Erken Tunç Çağ buluntuları veren merkezler arasında başta Khirbet Kerak (Beth Yerah)[115] olmak üzere Affula[116] ve Beth Shan'ın[117] önemli yerleri vardır.

Filistin'de Erken Tunç Çağ III döneminde, önceden tanınmayan ve birdenbire ortaya çıkan, kırmızı ve siyah perdahlı seramik, ilk defa Albright tarafından bu seramiğin ilk buluntu yerinin Khirbet Kerak olması nedeniyle, *Khirbet Kerak Seramiği* olarak tanımlanmıştır[118]. Çoğunlukla Filistin'in kuzeyinde kullanım gören söz konusu seramiğin erken örneklerinin, Doğu Anadolu'da ve Transkafkasya'da Kalkolitik Çağ sonları ve Erken Tunç Çağ I-II dönemlerinde varlığı bilinmektedir. Bu nedenle Khirbet Kerak seramiğinin kökeninin Doğu Anadolu[119] ya da Transkafkasya[120] olabileceği konusunda farklı görüşler önerilmiştir. Bunun dışında bir başka öneri de yerel bir gelenek olabileceği şeklindedir[121]. Karaz/Kura-Aras/Erken Transkafkas olarak da anılan Khirbet Kerak seramiği her ne kadar bu kadar geniş coğrafyada bir bütünlük sergiliyorsa da bezemeler bakımından değerlendirildiğinde Doğu Anadolu'nun kuzeyi ve Kafkaslar ile Doğu Anadolu'nun güneyi ve Suriye-Filistin örnekleri arasında yöresel farklılıklar seçilebilmektedir[122].

---

107 Braidwood ve Braidwood 1960, 4.

108 Braidwood ve Braidwood 1960, 345 vdd.

109 Hood 1951, 122-123; Sagona 1984, 83.

110 Braidwood ve Braidwood 1960, 372 vd. fig. 290,1-14. 291B.

111 Miroschedji 2000, 363.

112 Miroschedji 2000, 258.

113 Contenson 1969, 45 vdd.; Sagona 1984, 84.

114 Matthews 2000, 65-68; Mazzoni 2000, 97 vdd.; Lebeau 2000, 168-177.

115 Albright 1926, 13-74; Maisler ve diğ. 1952, 171 vd. 223-229; Biran 1968, 37; Ussishkin 1968, 266-268; Burney ve Lang 1971, 50 vd.

116 Sagona 1984, 86; Amiran 1965, 167, res. 1:5a-b; Dothan 1975, 33 vd.

117 Fitzgerald 1935, 18-21, lev. VII. 9, 12-14, 17-18, VIII. 10; Amiran 1965, 167, res. 1:6.

118 Albright 1926, 13 vdd.

119 Amiran 1952, 94 vd.; Lamb 1954, 21-32; Woolley 1959, 31-37; Miroschedji 2000, 255.

120 Piotrovsky 1962; Amiran 1965, 165-167; Chubinishvili 1966, 167-173.

121 Braidwood ve Braidwood 1960, 519; Tood 1973, 182-189.

122 Hennessy 1967, 76-78; Miroschedji 2000, 262.

Khirbet Kerak karakterli çanak çömleklerle birlikte ele geçen pişmiş topraktan üretilen taşınabilir, at nalı biçimli ocakların[123] sözü edilen seramikler arasında en az onlar kadar önemli yeri vardır. Bunlar da diğer seramikler gibi Kafkasya'dan Filistin'e kadar uzanan çok geniş bir alanda kullanılmışlardır. Farklı boyutlarda üretilen at nalı biçimli ocakların kolları insan ve hayvan başları şeklinde kabartmalı olarak bitirilmiştir. En erken örnekleri Transkafkasya'da olup, İÖ. 4. bin yıldan beri kullanılmaktadır. Taşınabilir ocakların mutfak amaçlı kullanımı yanında ritüel amaçlı kullanımı da vardır[124] .

Filistin'e kuzeyden -Transkafkasya ve Doğu Anadolu- gelen göçerlerden öğrenilen söz konusu seramik, bu yörelerdeki atölyelerde de üretilmişlerdir[125]. Bunun yanında ana bölgeden gelen gezgin çömlekçiler tarafından yapılmış olabilecekleri de düşünülmektedir[126].

Erken Tunç Çağ III döneminde Filistin'de sevilerek kullanılan Khirbet Kerak seramiği, herhangi bir kargaşa ya da saldırı olmaksızın ortaya çıkışı gibi birdenbire dönemin sonlarında yok olmuş ve bir daha kullanılmamıştır[127].

Khirbet Kerak seramiği, Filistin yöresine, yaklaşık İÖ. 2650 yıllarına doğru kuzeyden–Transkafkasya ve Doğu Anadolu'dan- güneye doğru gelen göçerler vasıtasıyla ulaşmış ve tanıtılmıştır. Yerel atölyelerde de üretilip kullanılan bu seramik yaklaşık İÖ. 2700-2600'lerde ortaya çıkıp, İÖ. 2450'lere doğru bir daha kullanılmamak üzere ortadan kalkmıştır[128].

Arkeolojik Veriler

a. Çanak çömlek

Yukarıda yayılım alanları ve bu alanlardaki yerleşim merkezlerine değinilen Erken Tunç Çağı'nda, yöresel bazı farklılıklar olsa da, kültüründe bir birliğin olduğu gözlenmektedir. Bunu en iyi açıklayan verilerden ilki ve en önemlisi seramiklerdir. Anılan coğrafyada görülen Erken Tunç Çağ kültürü seramiklerine dayanılarak, bu konuda çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından bazen yöresel adlarıyla bazen de yöresel adı ve dönem adının birleştirilmesiyle tanımlanmaya çalışılmıştır. Bunlar *Karaz Kültürü*[129]*, Kura-Aras Kültürü*[130]*, Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü*[131]*, Erken Transkafkasya Kültürü*[132]*, Transkafkasya Eneolitik Kültürü*[133]*, Yanık Kültürü*[134]*, Khirbet Kerak Kültürü*[135] şeklindeki tanımlardır. Söz konusu tanımlamalar her ne kadar buluntu yerini ve kültürünü belirtiyorsa da birliktelik göstermeyen kavram karmaşıklığı oluşturmaktadır. Erken Tunç Çağı boyunca, yukarıda değinilen çok geniş alanda görülen seramiklerin dikkati çeken en önemli özelliği kabartma bezemelerle süslenmiş olmasıdır. El yapımı olan kapların hamurlarında görülen katkı maddeleri, kabın büyüklüğü ve cinsi ile uyumludur[136]. Küçük boyutlu, narin yapılı ve özenli kullanım gerektiren kaplarda küçük boyutlu katkı maddeleri, diğer kaba hamurlu büyük kaplarda ise büyük boyutlu katkılar görülmektedir.

Hamur renkleri siyah ve kahverenginin tonları ile gri ve deve tüyü renkleri arasında değişmektedir[137].

---

123 Fitzgerald 1935, lev. X. 18; Amiran 1952, lev. 6d.

124 Miroschedji 2000, 262; Takaoğlu 2000, 4 vd.

125 Miroschedji 2000, 260.

126 Miroschedji 2000, 260.

127 Miroschedji 2000, 258, 260.

128 Miroschedji 2000, 258, 264.

129 Koşay ve Turfan 1959, 359 vd.

130 Burney ve Lang 1971, 44; Lamb 1954, 26; Lyonnet 2000, 300.

131 Burney 1958, 165-175; Burney ve Lang 1971, 44.

132 Burney ve Lang 1971, 44; Çilingiroğlu 1985, 155; Çiligiroğlu 1987a, 233.

133 Burney ve Lang 1971, 44; Piotrovskii 1964, 360 vd.

134 Burney ve Lang 1971, 44; Dyson 1968, 14-16.

135 Burney ve Lang 1971, 50 vd.; Maisler ve diğ. 1952, 165-173, 218-229; Lamb 1954, 30.

136 Arsebük 1979, 84.

137 Arsebük 1979, 84.

Ancak bu renklerin oluşmasında, kabın fırında pişirilmesi sırasındaki ısı değişikliklerinin de rolü vardır.

Oluşturulmaları yönünde farklı görüşler[138] bulunan yüzey renklerinde yaygın olan siyah renk yanında kahverengi ve deve tüyü renginin tonları da görülmektedir[139]. İç ve dış yüzeyleri her zaman aynı renkte olmayıp değişebilmektedir. Dış yüzeydeki yaygın uygulama koyu renktir. Ancak bazen iç yüzün de koyu renkli olduğu örnekler vardır[140].

Kapların yüzeyleri perdahlıdır. Perdahın çok başarılı yapılmış olması nedeniyle kabın yüzeyi kaygan ve cam gibi parlak bir görünüm kazanmıştır[141] (Resim 1). Ancak bazı örneklerde bu şekildeki yüksek kaliteli perdah görülmeyebilir[142].

Bezemeler: Kapların yüzeyinde görülen bezemeler, kabartma, kazıma, oluklu, baskı ve oyma teknikleriyle oluşturulmuşlardır. Genellikle Erken Tunç Çağ'ın erken örneklerinden tanıdığımız kabartmalı bezemeler, kabın hamuru yaşken çizilen bezek üzerine ince hamur şeritlerin yapıştırılmasıyla oluşturulmuşlardır[143]. Astarlama ve fırınlamanın ise yapıştırma işleminden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu teknikle yapılan bezemeleri geometrik bezekliler ve figürlüler olarak gruplayabiliriz. Geometrik bezeklilerden en çok uygulananlar halka biçimli sarmallar[144] ile köşeli sarmallardır[145]. Diğer geometrik bezekler arasında ise düzgün olan ve olmayan dörtgenler[146], eşkenar dörtgenler[147], paralel çizgiler arasında birbiriyle dikey ve yatay konumlu düz çizgiler ve çarpı işaretleri[148], konsantrik halka ve çengel[149] şeklinde pek çok bezeği sayabiliriz. Geometrik bezeklerden oluşturulduğu anlaşılan ve özellikle geç örneklerde görülen geometrik üsluplu stilize hayvan[150] ve insan[151] figürlerinin (Resim 2-3) betimlenmesi de geometrik bezeklerdeki gibi başarılıdır. Kabartmalı bezemenin bir diğer uygulaması da kap yüzeyinde çıkıntı yapan memeciklerdir[152].

Oluklu bezemelilerde; bezemeler yapıldıktan sonra kap astarlamış ve fırınlanmıştır. Bu örneklerde kabartma bezemelerde olduğu gibi sarmallar, tek merkezli daireler, üçgenler, paralel çizgiler, çarpı işaretleri ve eşkenar dörtgenler gibi geometrik bezekler görülmektedir[153].

Kazıma bezemelilerde; astar sürüldükten sonra yapılan bezekler arasında önceki örneklerden tanıdığımız üçgenler, sarmallar, paralel çizgiler, çarpı işaretleri gibi geometrik bezekler görülmektedir[154]. Kazıma ile yapılan çizgiler ve küçük delikler kil ile doldurularak süslenmiştir[155].

Bir diğer bezeme yöntemi, Burney[156] tarafından *excised* olarak adlandırılan, bezek dışındaki zeminin kesilip alçaltılmasıyla bezeğin yüksekte kaldığı, oyma tekniğidir. Bezek olarak genellikle dalgalı çizgi şeklindeki bantlar betimlenmiştir[157].

138 Braidwood ve Braidwood 1960, 361.

139 Koşay ve Turfan 1959, 363-376.

140 Russel 1980, 25 vd.

141 Koşay ve Vary 1964, 41 Kat.no: P.557.

142 Koşay ve Vary 1967, 13 Kat.no: G.228.

143 Russel 1980, 27.

144 Koşay ve Vary 1964, lev. XVIII.P.628.

145 Koşay ve Turfan 1959, 391.a. 170.

146 Koşay ve Vary 1967, lev. VIII-IX.

147 Koşay ve Vary 1967, lev. XI.

148 Koşay ve Vary 1967, lev. XI.

149 Koşay ve Vary 1967, lev. IX.

150 Koşay ve Vary 1967, lev. VII, IX.

151 Koşay ve Turfan 1959, 391 vd.; Koşay 1976, lev. 19,21; Koşay 1979, 77-80.

152 Sagona 1984, fig.12. 5, 9, res. 19. 5, 7.

153 Koşay ve Turfan 1959, 390 Kat.no: a.38,42; Burney 1958, 197.

154 Koşay 1976, lev. 62. 314-318; Burney 1958, 181. 201.

155 Russel 1980, 27.

156 Burney 1961a, 147; Amiran 1965, 167.

157 Burney 1961a, 147, lev. LXXII, no. 35; Amiran 1965, 167.

Baskı bezemeler ise kabın hamuru henüz kurumadan-yumuşak iken baskı yöntemiyle oluşturulmuştur[158].

Boya bezemeliler; yukarıda değerlendirilen Karaz seramiğinin karakteristik koyu renk astar boyalı, parlak perdahlı, kabartma bezemelileri ve diğerleri dışında, Malatya ve Elazığ yöresinde polykrom boya bezemeli farklı bir seramik türünün de varlığı belirlenmiştir[159]. Malatya-Elazığ Boyalıları olarak bilinen bu seramiklerde bej ve benzeri tonlarında açık renk astar boya üzerine kırmızı, vişne çürüğü, kahverengi ve siyah renklerle bezeme yapılmıştır Üçgenlerin çoğunlukda olduğu geometrik bezekler ile şematik insan figürü ile hayvan–özellikle keçi figürü sevilerek kullanılmıştır (Resim 4-5)**.**

Kap formları: Erken Tunç Çağı'nda üretilen çanak çömlekler, ayrıntılarında bazı farklılıklar olsa da ana formları çanak, çömlek ve küpler şeklinde gruplandırılabilir. Bunların yanında yayvan ağızlı silindirik kaplar, emzikli kaplar, bir kenarı yüksek tepsiler ve kapaklar da görülmektedir.

Çanakların derinlikleri az ya da çok olabilmektedir. Geniş olan ağız kenarları çoğunlukla dışa dönük[160] olsa da bazılarında içe dönüklük[161] de gözlenmektedir. Ağız kenarları kabın hamuruyla ilişkili olarak ince ya da kalın olabilmektedir. Karınlarında yuvarlak profil[162] yanında keskin profilin[163] de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Halka kulp yanında *Nahcivan Kulp* da kullanılmıştır[164]. Bazı örneklerde ağız kenarındaki küçük çıkıntılarda ip delikleri görülmektedir. Düz olan dipler bazen geniş[165] bazen de altlık üzerine konulmadan duramayacak kadar dardır[166].

Çömleklerin yüksekliklerindeki değişkenlik boyunlarında da görülür. Bir ya da iki kulplular[167] yanında kulpsuzları[168] da vardır. Çoğunlukla şişkin karınlı ve düz diplidirler. Kulpların dışında çömleği tutmaya yarayan farklı bir uygulama olan tutamaklar da kullanılmıştır. Bunlar ağız kenarlarında bazen üçgen bazen de yuvarlak formlarıyla dikkati çekerler[169]. Bir başka tutamak türü de Erken Tunç Çağı'nda sevilerek kullanılan *Nahcivan Kulp'*larıdır[170]. Kaba hamurlu ve kalın cidarlılar yanında daha özenli olanları da görülmektedir.

Küpler ise kullanım özelliği gereği olarak büyük boyutludurlar. Boyutunun büyüklüğü ile bağlantılı olarak geniş ya da dar ağızlı[171] yapılabilmektedir. Şişkin karınlı ve düz diplidirler. İçinde çok miktarda erzak depolandığından dayanıklı olması için kaba hamurlu ve kalın cidarlı olarak üretilmişlerdir. Bilinen halka kulp yanında *Nahcıvan Kulp* da[172] görülür**.**

Yayvan ağızlı silindirik kaplar[173], her ne kadar diğer örnekler kadar yaygın değilse de Erken Tunç Çağı'nda varlığı bilinen bir formdur. İÖ. üçüncü binyıl ürünü olan bu kap formuna İÖ. ikinci bin yılında Doğu Anadolu[174] ve Kuzeybatı İran[175] seramikleri arasında da rastlan-

158 Sagona 1984, res. 19.6.

159 Bkz. dn. 32-35, 49-53.

160 Koşay ve Vary 1967, lev. XLII Kat.no. G.4.

161 Koşay ve Vary 1967, lev. XLI Kat.no. G.330.

162 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXI Kat.no. P.557.

163 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXII Kat.no. P.571.

164 Çilingiroğlu 1987a, 233, res. 18.

165 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXI Kat.no. P.6.

166 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXI Kat.no. P.27.

167 Sagona 1984, fig. 69. 2-4, res. 76,1-3.

168 Hauptmann 1982, lev. 25,1-2.

169 Hauptmann 1982, lev. 44.

170 Burney 1958, 168; Lamb 1954, 28 vd., Hauptmann 1982, lev. 45,2.

171 Sagona 1984, res. 108,6. 110,1.

172 Hauptmann 1982, 55, lev. 46,7.

173 Burney 1961a, 147, lev. LXX, 2-5.

174 Yaylalı 1993, 24, lev. 36 a-d. 38 a-c. 39 a-b.

175 Herzfeld 1988, 83, res. 162; Edwards 1983, 146 vd., res. 77 vd.

maktadır. Farklı yükseklikleri olan bu kapların ağız kenarları daima dışa dönük ve geniştir. Silindirik gövdeli ve düz diplidirler. Kulpları yoktur. Formları dikkate alındığında söz konusu kapların hem yiyecek konulmasında hem de kap altlığı olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Emzikli kaplar[176], çömleğin karın kısmına bir emziğin eklenmesiyle oluşturulan formdur. Çömleğin özelliklerini taşır. Diğer formlar gibi çok sayıda ele geçmemiştir. Tek kulplu ve kulpsuz örnekleri bilinmektedir.

Tepsi benzeri kaplar[177] dörtgen yapılarıyla dikkati çekerler. Kenarlarından ön yüzü oluşturan birisi diğerlerinden daha yüksek ve çoğunlukla da kabartma bezemelidir. Kaba hamurlu ve kalın cidarlıdırlar.

Kapaklar yassı-yuvarlak formlu olup üst kısmının tam ortasındaki çukurluğun üzerine halka kulp yerleştirilmiştir[178]. Bunun dışında aynı yere *Nahcivan Kulp*'un[179] uygulandığı örnekler de bilinmektedir.

b. Yuvarlak Evler

Yukarıda ayrıntılıca değerlendirmesi yapılan Erken Tunç Çağ seramiğinin kullanıldığı merkezlerde karşımıza çıkan yuvarlak planlı evlerin de seramikler kadar önemli bir yeri vardır (Resim 6)**.** Göçebe kavimler tarafından kullanılan yuvarlak çadırların benzeri olduğu düşünülen[180], erken örnekleri radyokarbon tarihleme[181] ile İÖ. 3950 +/- 300'lere verilen Kafkaslar'da Gürcistan'ın Şulaveri Gora yerleşiminde görülen yuvarlak evlere ayrıca yine Gürcistan'da Beştaşeni, Osni, Khiznaant Gora ve Kvatsçelebi'de; Dağistan'da Kayakent'de; Ermenistan'da Şengavit, Elar, Tegut, Şreş Bulur, Echmiadzin ve Garni'de; Kuzeybatı İran'da Yanıktepe'de; Azerbaycan'da Baba Derviş ve Kültepe'de rastlanılmıştır[182]. Bunların dışında Doğu Anadolu'da yuvarlak planlı yapıların görüldüğü merkezler arasında Elazığ yöresinde Norşuntepe[183] ve Han İbrahim Şah'ı[184], Malatya yöresinde Arslantepe[185] ve İmamoğlu'nu[186], Van yöresinde Dilkaya'yı[187] sayabiliriz.

Yuvarlak evler taş, kerpiç ya da *terre pisee*'den yapılmış olup çapları 2-15 m. arasında, fazla masif olmayan duvarların kalınlıkları ise 0.20-0.70 m. arasında değişebilmektedir[188]. Evlerin tam merkezinde çatıyı taşıma amacıyla konulduğu düşünülen ve boyutu evin çapıyla bağlantılı olan ağaç direkler vardır. En güzel örnekleri Gürcistan'da Kvatsçelebi ve Ermenistan'da Şengavit'de görülen, evlerin önlerindeki dikdörtgen eklentiler evlere giriş amacıyla yapılmışlardır[189]. Benzer uygulama sonraki dönemde, Erken Tunç Çağ II de Kuzeybatı İran'da Yanık Tepe'de[190] de vardır. Burada belirlenen ve kazısı yapılan elliyedi tane ev ile hem nüfus sayısında artış olduğu hem de evlerin çaplarında artış olduğu anlaşılmaktadır. Erken tabakalarda çapları küçük olan yuvarlak evlerin daha geç tabakalarda çapları genişlemiştir ve evlerin aralarında açık alanlar bırakılmıştır. Evlerin içinde yapıyı dolanan sabit oturma sıraları vardır. Kapı girişi yüksek bir eşikle belirtilmiştir. Taban avludan biraz alçaktır. Geniş evlerde depo bölümünün yanı sıra ocak ve fırınlar da bulunmaktadır. Ayrıca yiyeceklerin hazırlanmasında

176 Burney 1961a, 148 lev. LXX,9.

177 Koşay ve Vary 1967, 17, lev. XXXVII. Kat.no. G.131,178,205-206.

178 Koşay ve Vary 1964, 19, lev. LVII. Kat.no. G.154,310,343,451; Sagona 1984, res. 101,1.3-5, 102,3-5.

179 Burney 1961, 148, 152, no. 46.

180 Burney ve Lang 1971, 57; Erzen 1986, 17.

181 Burney ve Lang 1971, 35 vd., 52.

182 Burney ve Lang 1971, 36. 52 vd. 56. 61; Sagona 1984, 40. 42. 53 vd., 56-59; Burney 1961a, 144; Burney 1961b, 237-240.

183 Hauptmann 1979, 59 vd.

184 Ertem 1974, 61, lev. 65.1.

185 Palmieri 1983, 100, res. 4.

186 Uzunoğlu 1987, 208 vd.

187 Çilingiroğlu 1987, 230.

188 Burney ve Lang 1971, 56.

189 Burney ve Lang 1971, 56 vd.; Sagona 1984, 36-39. 54-56.

190 Burney ve Lang 1971, 60; Burney 1961b, 237-240.

kullanıldığı düşünülen sıvanarak düzleştirilmiş bir yüzey de hazırlanmıştır. Yanıktepe dışında benzer örneklere, Kuzeybatı İran'da Ravaz ve Yakhvalı'da da rastlanır[191].

Erken örneklerini Kafkaslar'da[192] tanıdığımız yuvarlak evlerin Doğu Anadolu'daki en güzel örneklerine Van-Dilkaya Höyüğü'nde[193] rastlanmıştır. Çapları 2-2,5 m. civarında olan evlerin yuvarlaklığı eşkenar yamuk biçimli kerpiçlerle sağlanmıştır[194]. İçlerinde dikdörtgen biçimli ocaklar bulunmuştur. Dilkaya'da yuvarlak evlerin yakınında dörtgen planlı evlere de rastlanılmıştır. Bunlardan Erken Tunç Çağ II döneminden olan yuvarlak planlıların erken evreyi, dörtgen planlıların ise geç evreyi temsil ettikleri, içlerinde ele geçen seramikler yardımıyla anlaşılmaktadır[195]. Aynı durum Yanık Tepe'de de görülmektedir. Yanık Tepe'de Erken Tunç Çağ II'de var olan yuvarlak evlerden daha sonra Erken Tunç Çağ III'de dörtgen evlere geçilmiştir[196]. Khizanaant Gora'da da aynı şekilde erken dönem olan D evresindeki yuvarlak evlerin üstündeki geç dönem C ve B evresinde dörtgen evler görülmüştür[197].

c. Ocaklar

Yuvarlak planlı evlerde ele geçen çoğunlukla kabartma teknikli bezemeleri olan taşınabilir ocakların bezeme tekniği yukarıda açıklanan Erken Tunç Çağı kabartmalı seramikleriyle aynı karakterdedir. Doğu Anadolu'ya göçlerle geldiği düşünülen söz konusu seramiğin Doğu Anadolu için yeni öğrenilen bir uygulama olan yuvarlak evler içinde bulunması, Doğu Anadolu'ya yeni bir halkın geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Yarım daire ya da at nalı biçiminde olan ocakların bezemeleri yan kollarına ve kolların birleşim noktasına denk gelen orta kısımlarına yapılmışlardır. Yan kolların uçları bazen hiçbir bezeme yapılmadan bırakılmış[198] bazen de hayvan-boğa başı şeklinde sonlandırılmıştır[199]. Üçgen prizma biçiminde olan başlarda gözler oluklu kabartma[200], kabartma[201] veya kazıma[202] bezeme ile şekillendirilebilmektedir (Resim 7-8). Dış yan yüzlerinde, bezemesizler yanında, kazıma yöntemiyle yapılan geometrik bezemeliler de vardır[203]. Kabartma bezemelilerde dikkati çeken bir bezeme, ocağın iç orta kısmında yer alan, kollarını yanlara doğru açmış olan kadın tanrı figürüdür. Elazığ yöresinde Pulur (Sakyol)'[204]da ele geçen bu eserin çok yakın benzerine Kafkasya'da Nahcivan ve Şengavit'de[205] de rastlanılmıştır. Kadın tanrı dışında erkek tanrının da varlığı, Erzurum Cinis Höyük[206] buluntusu olan taşınabilir kutsal ocağın yan kollarının ön yüzündeki betimlemelerden anlaşılmaktadır (Resim 9).

At nalı biçimliler dışında bilinen bir başka ocak tipi üç kolu olanlardır. Saç ayağı görünümünde olan bu ocakların kollarının uçları da öncekilerde olduğu gibi üçgen prizma yapısındaki hayvan başı şeklindedir[207].

---

191 Kleiss ve Kroll 1979, 27-47.

192 Kushnareva ve Chubunishvili 1970, res. 25 vd. 32b. 34.

193 Çilingiroğlu 1986, 81-94.

194 Çilingiroğlu 1987, 230.

195 Çilingiroğlu 1987, 230.

196 Burney 1961b, 237-240.

197 Burney ve Lang 1971, 56; Sagona 1984, 40vd.

198 Koşay ve Vary 1964, lev. XXIV, Kat.no. P.223.

199 Koşay ve Vary 1964, lev. XXIII, Kat.no. P.669.

200 Koşay ve Vary 1967, lev. LIII, Kat.no. G.406.

201 Koşay ve Vary 1964, lev. XXIII, Kat.no. P.669.

202 Koşay ve Vary 1967, lev. LIII, Kat.no. G.284.

203 Koşay ve Vary 1964, lev. XXIII, Kat.no. P.669.; Koşay ve Vary 1967, lev. LX.

204 Koşay 1979, 77-80.

205 Sardarian 1967, 344 vd.; Sagona 1984, 55; Sagona 1984, lev. XX.7.

206 Takaoğlu 2000, 4, res. 3 vd.

207 Koşay ve Vary 1967, lev. LII, Kat.no. G.240.

Doğu Anadolu'da özellikle Erzurum ile Elazığ yörelerinde yaygın olan, ve Kafkaslardaki Kvatsçelebi[208], Şengavit[209] ve Amiranis Gora[210] gibi yerleşim merkezlerinde de bulunan at nalı biçimli ocaklara daha güneyde Tabara el Akrad[211], Tell el Cüdeyde[212], Tell Dhahab, Tell Tainat[213] ve Khirbet Kerak(Beth Yerah)[214] ile Beth Shan'da da[215] rastlanmaktadır.

Değerlendirme

Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da İÖ. dördüncü bin yılın ortalarından itibaren varlığı görülen, yukarıda ayrıntılıca tanıtımı yapılan söz konusu seramikler Erken Tunç Çağı'nda yaygın olarak kullanılmışlardır. Çanak çömlekleri, taşınabilir ocakları ve yuvarlak evleriyle bütünlük sergileyen Erken Tunç Çağ kültürüne ait seramiklerin en erken örnekleri Transkafkasya höyüklerinde ele geçtiği düşüncesiyle *Erken Transkafkas Seramiği* olarak da adlandırılan Erken Tunç Çağı seramikleri, erken dönemde Kafkasya dışında, yaygın olarak Doğu Anadolu'da, Kuzeybatı İran'da, daha sonra Güneydoğu Anadolu'da ve en son dönemde ise Amik Ovası ile Filistin'de görülmektedir. Erken Tunç Çağ III döneminde Amik ovası ile Filistin'de erken örnekleri -alt yapısı olmaksızın- birdenbire aynı güzel kalitede ortaya çıkması, bu kültürün kuzeyden güneye doğru kronolojik olarak ilerleyerek yürüdüğünü göstermektedir. İÖ. dördüncü bin yılın ortalarından itibaren görülmeye başlayan bu kültürün insanlarının bugüne kadar bilinen arkeolojik verilerin değerlendirilmelerine dayanılarak, Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya (Erzurum, Van, Muş ile Elazığ, Malatya yöreleri), Kuzeybatı İran'a (Geoy Tepe, Yanık Tepe, Haftavan Tepe, Godin Tepe, Hasanlu) ve sonra da daha güneydeki Amik Ovası (Çatal Höyük, Tell el Cüdeyde, Tell Tainat, Tell Dhahab vd.) ile Filistin'e (Khirbet Kerak/Beth Yerah, Beth Shan, Affula) kadar ulaştıkları kabul edilmektedir[216].

Bu ilerleyiş ister istemez bu kültürü oluşturan toplulukların, kuzeyden güneye doğru yayılarak indiklerinin düşünülmesine neden olmaktadır. Söz konusu halk hareketleri ve devamında Erken Tunç Çağ Doğu Anadolusu'nda görülen ve göçerlerle bağlantılı olduğu düşünülen, kültürel birliğin varlığını yansıtan arkeolojik buluntuları herhangi bir etnik kimliğe atfetmek ise Doğu Anadolu arkeolojisinin önemli bir sorunudur. Göç olarak da algılayabileceğimiz bu hareket, yazılı kaynaklar ve kültürel buluntularla, aynı coğrafyada bu çağlardaki varlığı belirlenmiş olan Hurriler ile ilişkilendirilebilse de[217] bu görüşler yeni verilerle güçlendirilmelidir.

Doğu Anadolu arkeolojisinin bir başka önemli sorunu da, Erken Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu ve geniş çevresinde yaygın kullanım gören, Karaz / Kura-Aras / Erken Transkafkas / Khirbet Kerak gibi farklı isimlerle adlandırılan Erken Tunç Çağ seramiğinin kökeni konusunda, adlandırılmasında olduğu gibi birbirinden farklı önerilerin bulunmasıdır. Söz konusu seramiğin Doğu Anadolu'ya Transkafkas göçerlerince getirildiği görüşü[218], Malatya-Arslantepe'de Karaz/ Erken Transkafkas seramiğinin hiç görülmediği VI A tabakasının göçerlerce tahribatından sonra yerleşim gören VI B tabakasında birdenbire ortaya çıkışıyla ilişkilendirilmiştir[219]. Transkafkasya-Anadolu ilişkilerini ortaya koyan ya da bir başka deyişle yeni bir halk topluluğunun geldiği şeklindeki benzeri kanıya varılmasına, Norşuntepe'de 24. tabakadadan itibaren

208 Sagona 1984, 37.

209 Sagona 1984, 55.

210 Chubunuisvili 1966, res. 31.

211 Hood 1951, res. 9.

212 Braidwood ve Braidwood 1960, 358-368. 398-403. 518-521, res. 262-263..

213 Braidwood ve Braidwood 1960, res. 290-291.

214 Amiran 1952, lev. 6d.

215 Fitzgerald 1935, lev. X,18.

216 Lyonnet 2000, 300.

217 Burney ve Lang 1971, 47-49; Erzen 1986, 16.

218 Yakar 1990, 95, 98.

219 Frangipane 1996, 65; Frangipane 2001, 1vdd.

Karaz/Kura-Aras seramiğinin ve yuvarlak yapıların görülmesiyle kültürde yaratılan değişim de neden oluşturmaktadır[220]. Kura-Aras/Karaz seramiğinin kökeni konusunda her ne kadar Transkafkasya olduğu kısmen kabul görüyorsa da Doğu Anadolu çıkışlı olduğu şeklinde farklı bir görüş de vardır. Malatya yöresinde Gelinciktepe'de Erken Tunç Çağ I döneminde görülen Karaz seramiğinin[221] ve Elazığ yöresinde Altınova'daki Tepecik Höyük'ün Erken Tunç Çağ I döneminin erken evresinde varlığı bilinen Karaz/Kura-Aras seramiğinin Geç Kalkolitik Çağ sonundaki Uruk seramiğiyle birlikte bulunması nedeniyle bu seramiğin Doğu Anadolu'dan doğmuş olabileceği düşünülmektedir[222]. Bu düşünce Tülintepe'de koyu yüzlü perdahlı/proto-Kirbet Kerak/proto-Karaz seramiklerinin bulunuşuyla da desteklenmektedir[223].

Aynı sonuca Erzurum yöresindeki Karaz, Pulur, Güzelova Höyükleri'nden ele geçen, Geç Kalkolitik Çağ seramikleri ile Erken Tunç Çağ seramiklerinin erken örneklerinin birbirinden ayırılamıyacak kadar yakın olmalarıyla da varılabilir.

Söz konusu seramiğin Doğu Anadolu kökenli olma olasılığıyla uyumlu bir başka görüş de Keban yöresindeki Karaz seramiğinin, Geç Kalkolitik Çağ'ın koyu yüzlü perdahlı seramiğiyle ilişkisi olduğu üzerinde durulmasına[224] dayanmaktadır.

Karaz/Erken Transkafkas/Kura-Aras seramiğinin hem Doğu Anadolu kuzeyinde hem Keban yöresinde Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağ I döneminde varlığının bilinmesi nedeniyle Doğu Anadolu kökenliliği öneriliyorsa da bu görüşün güçlenmesi için Karaz Höyük'ün de içinde yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu verilerinin yeniden değerlendirilmesine ve yeni araştırmalara ihtiyaç vardır**.** Bu konuda yörede halen devam eden Sos Höyük kazısı buluntuları ve değerlendirmelerinden elde edilecek yeni veriler, hem köken konusunun aydınlatılmasına hem de Kafkasya güneyi-Kura-Aras yöresiyle Doğu Anadolu ilişkilerinin zamansal olarak çözümlenmesine (hangi yörenin daha erken ya da eş zamanlı olduğu gibi bilgiler edinmemize) yardımcı olacaktır. Zaten Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyüklerinin yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu bölgesi ile Kafkasya güneyini/Transkafkasya'yı coğrafyasında olduğu gibi kültüründe de ayrı olarak düşünmek olası değildir, bütün olarak algılanmalıdır.

Kalkolitik Çağ'da Transkafkasya'da olan nüfus patlamasının dış göçü zorlaması ve sonradan Erken Bronz Çağ I de Kura ile Aras nehirleri arasında yaşayan, tarım ve hayvancılıkla geçinen ve Transkafkas çanak çömleği kullanan halk güneydoğudan İran'a ve güneybatıdan Doğu Anadolu'ya-Erzurum, Van, Muş, Elazığ, Altınova yörelerine-göçerek[225], özellikle Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda yerleşim merkezlerinin sayıca artmasına neden olmuştur. Bu halk hareketleri nedeniyle Erken Transkafkas çanak çömleği Doğu Anadolu'da görülmeye başlanmıştır.

Erken Tunç Çağ kültürünün yayılımı konusunda, her ne kadar buluntu merkezleri ve verileri bize kuzeyden güneye doğru bir gidişin olduğunu gösteriyorsa da Keban yöresinde Gelinciktepe'de bulunan Karaz seramiğinin İç Anadolu Bölgesi'ndeki Alişar ve Büyük Güllücek gibi bazı merkezlerin Erken Tunç Çağ buluntularıyla benzerliklerinin belirlenmesi hem kuzeyden olan göçlerin bir kolunun İç Anadolu'ya uzanmış olabileceğini hem de İç Anadolu ile Doğu Anadolu arasındaki etkileşim olasılığını tartışmaya açabilir. Ancak bu konuda yani kültürel etkileşim ve göçlerin yönleri-nereden nereye doğru olduğu-konusunda yeni araştırmalar ve değerlendirmelere ihtiyaç vardır. Bugünkü bilgilerimiz ışığında, Kafkasya güneyinden güneye olan göçlerin, batıda İç Anadolu'ya güneyde Doğu Anadolu-Güneydoğu Anadolu-Suriye-Filistin'e, doğuda Kuzeybatı İran'a doğru olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak son yıllarda Filistin'de, Erken Tunç Çağ'ın *Dark-Faced-Burnished Ware* olarak anılan koyu yüzlü perdahlı seramiğinin, İÖ. 5. binde ortaya çıktığı ve bu seramiğin İÖ. 4 bindeki *Grise Lustree* seramiği ile İÖ. 3. bindeki Khirbet Kerak seramiğine olan benzerliği

220 Hauptmann 1982, 22-26; Yakar 1990, 97; Hauptmann 1997, 1354.

221 Palmieri 1967, 160 vd., res. 11-16.

222 Esin, 1979, 76; Esin 2000a, 125; Harmankaya ve Erdoğu 2002a, 16.

223 Esin 1979, 74 vd.

224 Arsebük 1979, 88; Esin 1979b, 75.

225 Rothman 1994a, 3; Lyonnet 2000, 300.

üzerinde durularak, erken örneklerin 3. bin yılda bu seramik ile yeniden canlanışı şeklinde yorumlanmıştır[226]. Her ne kadar Miroschedji[227] tarafından kabul görmese de, bu olasılık Filistin'deki Khirbet Kerak seramiği, "acaba bu erken örneklerden gelişmiş olabilir mi?" şeklinde bir soruyu akla getirebilir. Eğer bu olasılık yeni verilerle güçlendirilebilirse bu defa köken ve yayılım konusunda bu güne kadar bilinenlerin tersine güneyden kuzeye doğru olan bir yöneliş olasılığını da ortaya çıkarabilir. Ancak bunun için de yeni kazı ve araştırmalar ile elde edilecek verilerin değerlendirilmesine gereksinim vardır.

Sonuç olarak; Doğu Anadolu'da Erken Tunç Çağ'ın tüm evrelerinde ve hatta Orta Tunç Çağ'da da kullanılmış olan söz konusu seramik, ister Doğu Anadolulu olsun ister göçlerle ya da ticaret ilişkisiyle gelmiş olsun, hem bu bölgeye hem de geniş çevresine ortak bir kültürel kimlik kazandırmıştır. Erken Tunç Çağı'nda Kafkasya, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Kuzey Suriye ve Filistin'i içine alan çok geniş bir coğrafyada etkin olan, böylesine güçlü kültürün, erken örneklerinin ortaya çıktığı bölgenin Transkafkasya olması nedeniyle *Erken Transkafkas Kültürü* olarak kabul gören kimliklendirilmesi şimdilik kaydıyla uygundur. Ancak gerek kimlik gerek kronolojik gerekse kültürel ya da ticari ilişkiler ve göçlerin yönleri konusunda daha sağlıklı bilgilerimizin olması için, aynı geniş coğrafyada yeni arkeolojik kazı ve araştırmaların yapılması ve sonuçları beklenmelidir. Çünkü bu sonuçlara göre ya şimdiye kadar yapılan önerilerin hangisinin doğru olduğu açıklık kazanacak ya da sorunlara yeni veriler ışığında farklı bir bakış açısıyla eğilinecektir.

226 Miroschedji 2000, 261.

227 Miroschedji 2000, 261.

Kaynakça

Albright 1926
W.F. Albright, "The Jordan Valley in the Bronze Age" *Annual of the American Schools of Oriental Research* VI, 1926, 13-74.

Amiran 1952
R. Amiran, "Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age" *İsrael Exploration Jorunal* 2, 1952, 89-103.

Amiran 1965
R. Amiran, "Yanık Tepe, Shengavit at the Khirbet Kerak Ware" *Anatolian Studies* 15, 1965, 165-167.

Arsebük 1974
G. Arsebük, *Altınova'da Koyu Yüzlü, Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1974.

Arsebük 1979
G. Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü, Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu" *VIII. Türk Tarih Kongresi Cilt.1,* 1979, 81-92.

Bilgi 1987
Ö. Bilgi, "Köşkerbaba Höyük Kazısı 1979" *Aşağı Fırat 1978-1979 Çalışmaları,* 1987, 217-232.

Bilgi 2000
Ö.Bilgi, "Köşkerbaba Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,* İstanbul 2000, 133-139.

Braidwood ve Braidwood 1960
R.J. Braidwood ve L.S. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch I. The Earliest Assemblages, Phases A-J,* Oriental Institute Publication 61, 1960.

Burney 1958
C. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronz Age" *Anatolian Studies 8,* 1958, 157-209.

Burney 1961a
C. Burney, "Excavations at Yanıktepe, North-West Iran" *Iraq 24,* 1961, 138-153.

Burney 1961b
C. Burney, "Circular Buildings found at Yanıktepe, in North-West Iran" *Antiquity 35*, 1961, 237-240.

Burney 1962
C. Burney, "The Excavations at Yanıktepe" *Iraq 24,* 1962, 134-149.

Burney ve Lang 1971
C. Burney ve D.M. Lang, *The People of the Hills. Ancient Araras and Caucasus,*1971.

Burney 1972
C. Burney, "Excavations at Haftavan Tepe 1969, Second Preliminary Report" *Iran 10,* 1972, 127-142.

Burton-Brown 1951
T. Burton-Brown, *Excavations in Azarbaijan,* 1948.

Ceylan 2000
A. Ceylan, "Erzurum Ovası'nda Önemli Bir Merkez" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 26/2000,* 29-42.

Chubinishvili 1966
T.N. Chubinishvili, "The Interconnections between the Caucasian ("Kura Araxes") and the Near East Cultures in the Third Millennium B.C.", *Contribution to the Archaeology of the Soviet Union, The Russian Translation Series of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology* III,1, 1966, 167-173.

Contenson 1969
H. De Contenson, "Les couches du niveau III au sud de'l acropole de Ras Shamra" Apud Schaeffer C. F. A ve diğerleri, *Ugaritica 6,* 1969, 45-89.

Conti ve Persiani 1993
A.M. Conti ve C. Persiani, "When Worlds Collide Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age" *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata, Dipartimento di Scienze Storiche Archaeologiche e Antropologiche dell'Antichita, Universita di Roma "La Sapienza"* 1993, 361-413.

Çilingiroğlu 1985
A. Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları" *Kazı Sonuçları Toplantısı VII,* 1985, 151-162.

Çilingiroğlu 1986
A. Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985" *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII,* 1986, 81-94.

Çilingiroğlu 1987a
A. Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyük Kazısı" *Kazı Sonuçları Toplantısı IX.I,* 1987, 229-247.

Çilingiroğlu 1987b
A. Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyük Kazısı 1986" *Kazı-Araştırma-Arkeometri Sempozyum Bildirisi Özetleri IX,* 1987, 16 vd.

Darga 2000
M. Darga, "Aşağı Fırat Havzası Şemsiyetepe Kazıları 1978-1989" *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 140-146.

Dothan 1975
Dothan, "Affula" *EAEHL Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land 1,* 1975, 32-36.

Duru 1979
R. Duru, *Değirmentepe Kazısı 1973,* 1979.

Dyson 1965
R.J.Jr. Dyson, "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu" *Journal of Near Eastern Studies 24,* 1965, 193-217.

Dyson 1973
R.J.Jr. Dyson, "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau" *Cambridge Anciebt History* II.2, 1973, 686-817.

Edwards 1983
M.R. Edwards, *Excavations in Azarbaijan. North-Western Iran. Haftavan Period VI, British Archaeological Reports (BAR) International Series 182,* 1983.

Ertem 1974
H. Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı 1971" *Keban Projesi 1971 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1 No.4,* 1974, 59-63.

Ertem 1982
H. Ertem, *Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971,* 1982.

Erzen 1986
A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular,* 1986.

Esin 1970
U. Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu" *1968 Yaz Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1 No.I,* 1970, 147-158.

Esin 1974
U. Esin, "Tepecik Kazısı 1971" *Keban Projesi 1971 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1 No.4,* 1974, 109-121.

Esin 1975a
U. Esin, "Tepecik 1974" *Anatolian Studies* 25, 1975, 46-49.

Esin 1975b
U. Esin, "Tülintepe 1974" *Anatolian Studies* 25, 1975, 50 vd.

Esin 1976
U. Esin, "Tepecik Kazısı 1972" *Keban Projesi 1972 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No.5,* 1976, 101-108.

Esin 1979
U. Esin, "Tülintepe Kazısı 1973" *Keban Projesi 1973 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No.6,* 1979, 115-119.

Esin 1979b
U. Esin, "Tepecik ve Tülintepe Kazıları" *VIII. Türk Tarih Kongresi Cilt.1,* 1979, 65-76.

Esin 1982
U. Esin, "Tepecik Kazısı 1974" *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No. 7,*1982, 71-93.

Esin 2000a
U. Esin, "Tepecik Kurtarma Kazıları" *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,* 2000, 123-129.

Esin 2000b
U. Esin, "Tülintepe Kurtarma Kazıları" *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,* 2000, 87-90.

Fitzgerald 1935
G.M. Fitzgerald, "The Earliest Pottery of Beth Shan" *The Museum Journal 24,* 1924, 5-22.

Frangipane 1996
M. Frangipane, "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri" *HABITAT II. Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme,* 1996, 60-69.

Frangipane 2001
M. Frangipane, "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Aslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium" *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademesi Arkeoloji Dergisi* 4, 2001, 1-24.

French 1973
D. French, "Aşvan Kale. The Third Millenium Pottery" *Anatolian Studies* 23, 1973, 153-158.

French 1974
D. French, "Aşvan Kazıları 1971" *Keban Projesi 1971 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No.4,* 1974, 25-41.

French 1979
D. French, "Aşvan Kazıları 1973" *Keban Projesi 1973 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No.6,*1979, 1-5.

Harmankaya ve Erdoğu 2002a
S. Harmankaya ve B. Erdoğdu, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. Cilt 4a, 2002.

Hauptmann 1972
H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı, 1970" *Keban Projesi 1970 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri.1, No.3,* 1972, 87-101.

Hauptmann 1976
H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları1972" *Keban Projesi, 1972 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No.5,* 1976, 41-59.

Hauptmann 1979
H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları 1973" *Keban Projesi 1973 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No.6,* 1979, 43-60

Hauptmann 1982
H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları 1974" *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No. 7,* 1982, 13-40.

Hauptmann 1997
H. Hauptmann, "Norşuntepe" *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* Cilt 2, 1997, 1353-1355.

Herzfeld 1988
E. Ernst Herzfeld, *Iran in the Ancient East,* 1988.

Hood 1951
S. Hood, "Excavations at Tabara el Akrad, 1948-49" *Anatolian Studies 1,* 1951, 113-147.

Khanzadian 1979
E.V. Khanzadian, *Elar-Darani,* Erevan, 1979. (Almanca özet).

Kleiss ve Kroll 1979
W. Kleiss ve S. Kroll, "Ravaz und Yakhvalı. Zwei befestigte Plazze des 3. Jahrtausends" *Archaeologische Mitteilungen aus Iran 12,* 1979, 27-47.

Koşay ve Turfan 1959
H.Z. Koşay ve K.Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" *Belleten* 21, 1959, 349-413.

Koşay ve Vary 1964
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Pulur Kazısı 1960,* 1964.

Koşay ve Vary 1967
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Güzelova Kazısı,*1967.

Koşay 1976
H.Z. Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970,* 1976.

Koşay 1979
H.Z. Koşay, "Keban'ın Pulur (Sakyol) Höyük Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar" *VIII. Türk Tarih Kongresi Cilt.1*, 1979, 77-80.

Kozbe 1989
G.Kozbe, "Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği" *Araştırma Sonuçları Toplantısı VII,* 1989, 533-544.

Kushnareva ve Chubunishvili 1970
K.Kh. Kushnareva ve T.N. Çubunisvili, *Drevnie Kultury Iuzhnogo-Kavkaza (V-VIII tysiacheletii do n.e.)* 1970. (Rusça ve İngilizce Özeti).

Lamb 1954
W. Lamb, "The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours" *Anatolian Studies IV,* 1954, 21-32.

Lebeau 2000
M. Lebeau, "Stratified Archaeological Evidence and Compared Periodizations in the Syrian Jezirah During the Third Millennium B.C." *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires. Varia Anatolica XI* (Ed. C. Marro ve H. Hauptmann) 2000, 167-192.

Lyonnet 2000
B. Lyonnet, "La Mesopotamie et le Caucase du Nord au IVe et au debut du IIIe Millenaires av.n.e.: Leurs Rapports et les Problemes", bkz.: C. Marro - H. Hauptmann (Ed.), Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires. *Varia Anatolica* XI, 2000, 299-312.

Maisler ve diğ. 1952
B. Maisler, M. Steklis ve M. Avi-Yonah, "The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946" *İsrael Exploration Jorunal* 2, 1952, 165-173. 218-229.

Matthews 2000
R. Matthews, "Fourth and Third Millennia Chronologies: The View from Tell Brak, North-East Syria" C. Marro-H.Hauptmann (Ed.), *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires. Varia Anatolica* XI, 2000, 65-72.

Mazzoni 2000
S. Mazzoni, "From the Late Chalcolithic to Early Bronze Age I. In North-West Syria: Anatolian Contact and Regional Perspective" *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires. Varia Anatolica XI* (Ed. C. Marro ve H. Hauptmann) 2000, 97-114.

Mellaart 1966
J. Mellaart, *Chalcolithic and Early Bronze Age in the Levant and Anatolia,* 1966.

Miroschedji 2000
P. de Miroschedji, "La Ceramique de Khirbet Kerak en Syro-Palestine: Etat de la Question" *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires. Varia Anatolica XI* (Ed. C. Marro ve H. Hauptmann) 2000, 255-278.

Palmieri 1967
A. Palmieri, "Insedimento del Bronze Antico Gelinciktepe (Malatya)" *Origini 1 (Preıstorıa E Protostorıa Delle Cıvıltà Antıche)* 1967, 117-193.

Palmieri 1969
A. Palmieri, "Arslantepe (Malatya) 1968" *Anatolian Studies* 19, 1969, 7-8.

Palmieri 1970
A. Palmieri, "Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)" *Türk Arkeoloji Dergisi* 19/2, 1970, 203-211.

Palmieri 1981
A. Palmieri, "Excavations at Arslantepe (Malatya)" *Anatolian Studies* 31, 1981, 101-119.

Palmieri 1983
A. Palmieri, "Arslantepe, Excavations, 1982" *Kazı Sonuçları Toplantısı* V, 1983, 97-101.

Palmieri 1986
A. Palmieri, "The 1985 Campaign at Arslantepe, Malatya" *Kazı Sonuçları Toplantısı* VIII, 1986, 67-74.

Piotrovsky 1964
B. Piotrovsky, "The Eneolithic Culture in Transcaucasia in the Third Millennium" *VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences,* Moscow, 1964, 360-366.

Rothman 1992
M.S. Rothman, "Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alpaslan Dam Resevoir Area and Muş Plain 1991-Alpaslan Baraj Gölü Alanında Muş Ovasında Yüzey Araştırmaları Ön Rapor" *Araştırma Sonuçları Toplantısı* X, 1992, 269-295.

Rothman 1994a
M.S. Rothman, "The View from the Highland Border Lands" *For Society of American Archaeology, Anaheim CA,* April 1994, 1-8.

Rothman 1994b
M.S. Rothman, "The Pottery of the Muş Plain and Evolving Place of a High Border Land-Doğu Anadolu Plato Yöresi Çevresinde Muş Ovası Seramiği" *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XII, 1994, 281-297.

Rothman ve Kozbe 1997
M.S. Rothman ve G. Kozbe, "Muş in the Early Bronze Age" *Anatolian Studies* 47, 1997, 105-126.

Sagona 1984
A. Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214,* 1984.

Sagona ve diğ. 1991
A. Sagona, E. Pemberton ve I. McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük 1990: First Preliminary Report" *Anatolian Studies* 41, 1991, 145-158.

Sagona ve diğ. 1992
A.Sagona, E. Pemberton ve I. McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük 1991: Second Preliminary Report" *Anatolian Studies* 42, 1992, 29-46.

Sagona ve diğ. 1995
A.G. Sagona, C. Sagona ve H. Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report" *Anatolian Studies* 45, 1995, 193-218.

Sagona ve diğ. 1996
A.G. Sagona, C. Sagona, M. Erkmen ve I. Thomas, "Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report" *Anatolian Studies* 46, 1996, 27-52.

Sagona ve diğ. 1997
A.G. Sagona, C. Sagona, M.Erkmen ve S.Howells, "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report" *Anatolica* 23, 1997, 181-226.

Sagona ve diğ. 1998a
A.G. Sagona, C. Sagona, M. Erkmen, S. Howells ve I. Mc Niven, "Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report" *Anatolian Studies* 24, 1998, 31-64.

Sagona 1998b
A.G. Sagona, "Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük" *Mediterranean Archeology* 11, 1998.

Sagona 1999
A.G. Sagona, "The Bronze Age-The Iron Age transition in northeast Anatolia: a view from Sos Höyük" *Anatolian Studies* 49, 1999, 153-157.

Sardarian 1967
S.A. Sardarian, *Pervobytnoe obshchestvo v Armenii*, 1967 (İngilizce Özet ile)

Takaoğlu 2000
T. Takaoğlu, "Hearth Structures in the Religious pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia" *Anatolian Studies* 50, 2000, 1-6.

Todd 1973
I.A. Todd, "Anatolia and the Khirbet Kerak Problem" *Orient und Occident. Essays Presented to Cyrus H. Gordon on the Occasion of his sixty-fifth Birthday* (Ed. H.A. Hoffner) 1973, 181-206.

Uzunoğlu 1987
E. Uzunoğlu, "Malatya İmamoğlu Höyüğü 1986 Yılı Kazısı Çalışmaları" *Kazı Sonuçları Toplantısı* IX.I, 1987, 205-228.

van Loon 1978
M.N. van Loon, *Korucutepe II*, 1978, 67-86.

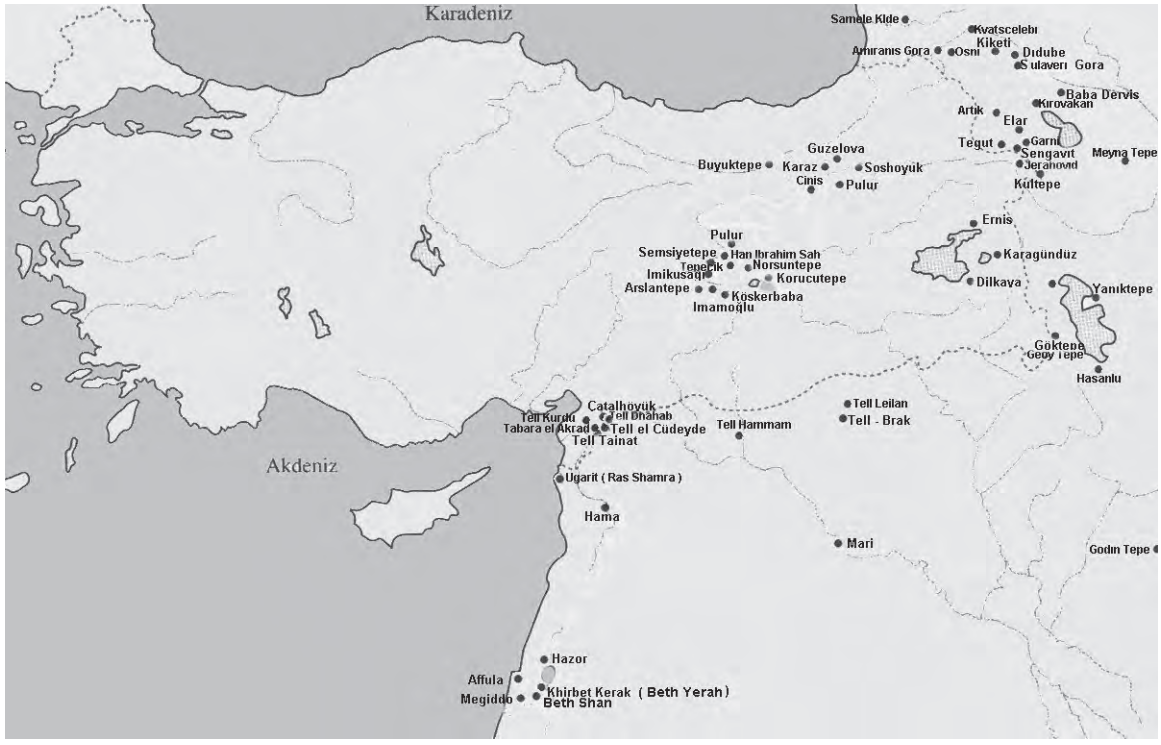
Whallon 1979
R.Jr. Whallon, *Archeological Survey of the Keban Reservair of East Turkey* , 1979.

Woolley 1959
L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, 1959.

Yakar ve Gürsan-Salzmann 1979
J. Yakar ve A. Gürsan-Salzmann, "Archaeological Survey in the Malatya and Sivas Provinces", *Tel Aviv* 6.1979, 34-53.

Yakar 1990
J. Yakar, "The Chronology of the Transcaucasian-East lian Early Bronze Age" *Eretz-Israel. Archaeological Historical and Geographical Studies*, vol 21, Jarusalem 1990, 94-100.

Yaylalı 1993
S. Yaylalı, *İÖ. 2. Bin Doğu Anadolu Boyalı Seramiği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1993.

Harita

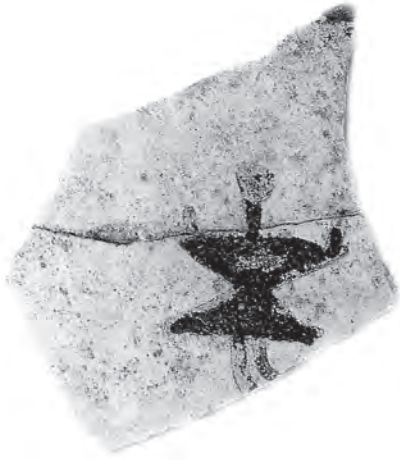
Res. 1

Res. 2

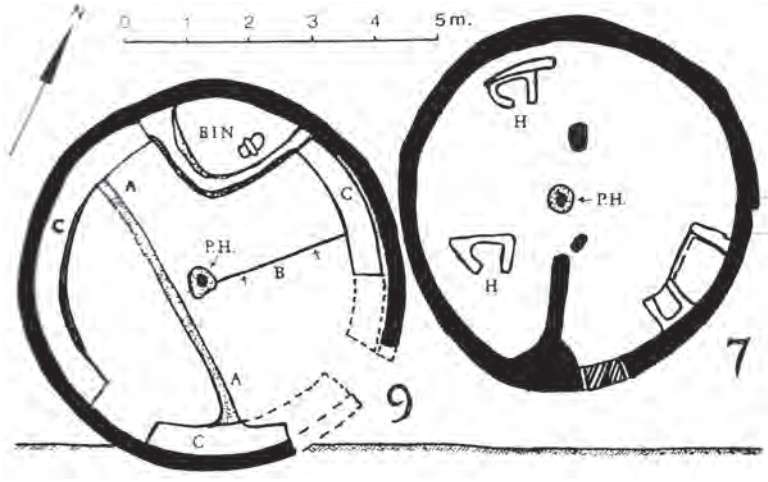
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası

Birol CAN*

"Yükselen güneşin yönüne dönün
ve adımlarınızı işlenmemiş topraklara doğru yönlendirin…"
Aeschylus (MÖ. 525-456)

"Zincire Vurulmuş Prometheus/
Prometheus Desmotes" 707-708

Abstract

In the light of the Ancient Sources, the Historical and Cultural Geography of Northeastern Anatolia Region

This essay represents an attempt to reconstruct the culture history of northeastern Anatolia in the classical antiquity. Because this region is still archaeologically poorly understood, reconstruction of the regions culture history will mainly based on the ancient literary sources. When one takes the ancient written sources as the main criteria, he or she can come across with the names of numerous unlocalized settlements and fortress sites in the mountainous areas and plateau among them in the area roughly covering regions between the Black Sea and the Caspian Sea. It would appear that northeastern Anatolia geographically played an important role as it is located on two different intersecting transitional routes, one being between the Caucasian world and Anatolian hinterland and the other being from western Iran through the Lake Van Basin to the eastern Black Sea coast. The climate was another determining important factor for northeast Anatolia. Harsh winter conditions prevented the communities to establish long lasting settlements in the region. Instead, the region served as a crossing point or bridge among the surrounding sub-cultural and sub-geographical regions of eastern Anatolia and beyond. Northeastern Anatolia as a consequence served as a backwater for numerous civilizations following the Urartian state, which represented the only period during which northeastern Anatolia culturally flourished to great level.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin Genel Coğrafi Özellikleri[1] (Harita 1)

Karadeniz'le Hazar denizi arasında uzanan ve bugünkü Gürcistan ve Rusya'nın doğal sınırını oluşturan Kafkas dağları, tarihsel ve kültürel anlamda sınır oluşturur[2]. Bu dağ silsilesi ile Türkiye arasındaki alan, bugün Gürcistan sınırları içerisinde kalmaktadır. Karadeniz'in doğu kıyısında bulunan önemli liman kenti Poti yakınlarında denize dökülen Rioni (Phasis) ırmağı, burada geniş bir delta oluşturmuştur. Karadeniz'in güneydoğusundaki, bakır madenleri bakımından zengin kıyı şeridinin iç kısmında, kıyıya paralel ilerleyen ve büyük bölümünde denize dik olarak alçalan doğu Karadeniz dağları uzanır. Doğuya doğru yükselen (Kaçkar dağı 3937 m.) bu dağ silsilesinin güney etekleri boyunca, oluşumu yer yer 1. jeolojik zamana (Paleozoik) kadar uzanan Çoruh-Kelkit oluğu[3] uzanır. Çoruh-Kelkit oluğunun güneyinde, kuzey Anadolu dağlarının iç kısımdaki uzantıları

* Yrd. Doç. Dr. Birol CAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM.
E-Mail: birolcan@atauni.edu.tr

1 Atalay ve Mortan 2003, 17 vd., 92 vd., 415 vd.

2 Herodotus, I.104; Procopius-Peri Ton, VIII.3.1 vd.

3 Çoruh-Kelkit oluğunu, Bayburt-İspir-Yusufeli-Artvin-Borçka-Batum hattında doğuya doğru uzanarak Karadeniz'e dökülen Çoruh nehri ile Kelkit-Şebinkarahisar-Niksar hattında batıya doğru uzanarak Yeşilırmak'la birleşen Kelkit çayı vadileri oluşturur.

olan Otlukbeli, Mescit, Kargapazarı, Allahüekber ve Yalnızçam dağları uzanır. Geniş yaylalara sahip olan bu dağlık bölge, rakımın da etkisiyle farklı ve daha sert bir iklimi yansıtır. Batı-doğu yönünde uzanan ve neojen dönemdeki faylanma sonucu oluşan yaklaşık 2000 m. rakımlı Erzurum-Pasinler-Horasan havzalarını güneyde sınırlayan Palandöken ve Karasu-Aras dağları volkanik yükseltilerdir. Batıda, yine faylanma sonucu meydana gelen çökme hareketi Erzincan ovasının oluşmasını sağlamış, 2. jeolojik zamanda (Mesozoik) Esence (Keşiş) ve Mercan (Munzur) dağları yükselmiştir. Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki tüm bu dağ silsilelerinin yükseklikleri 3000 m.'nin üzerindedir. Bu dağlık alan, bazaltların yayılması sonucu oluşmuş yüksek platolarla kaplıdır. Erzurum-Ardahan hattında uzanan ve Aras nehrinin kolları tarafından yer yer parçalanan Kuzeydoğu Anadolu (Erzurum-Kars) platosu, çayırlarla kaplı önemli otlak alanlarıdır. Bu alanın kuzeydoğu ucunda, faylanma sonucu çökmüş olan sahada oluşan Çıldır gölü bulunur. Gerek yüksekliğin gerekse denizlere uzak ve kapalı olmasının etkisiyle bölgede kışların çok soğuk geçtiği karasal iklim hüküm sürmektedir. Yüksekliğe bağlı olarak yağışların arttığı ilkbahar ve sıcaklığın arttığı yaz aylarında, 2000 m. yükseklikteki Erzurum-Kars platosunda kuru tarım için ideal bir iklim oluşur. Ancak tahıl üretiminin yanı sıra, bölgenin en eski çağlardan beri öncelikli geçim kaynağı yayla hayvancılığı olmuştur[4].

Bölge akarsular açısından oldukça zengindir. Ardahan-Göle yakınlarında, Allahüekber dağlarından kaynağını alan Kura nehri Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a ulaşır. Pasinler ovasının çevresindeki dağlardan kaynağını alan Aras nehri de Horasan-Kağızman-Iğdır ovası hattında Ermenistan sınırı boyunca ilerleyerek Nahcivan'a ulaşır. Her iki nehir Hazar denizine dökülür. Erzurum ovasının doğusundan kaynağını alan Karasu, Aşkale-Erzincan hattında ilerleyerek Fırat'ı oluşturur. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin güney sınırını oluşturan Murat nehri de, Karasu-Aras dağlarının güneyinden kaynağını alarak, tıpkı Karasu gibi Keban baraj gölünde Fırat nehriyle birleşir.

Yükseklik, dağların uzanışı, denizden uzaklık vb. topografik faktörler; yağış, sıcaklık, kar örtüsünün yerde kalma süresi gibi iklim özelliklerini doğrudan etkiler. Doğu Karadeniz dağlarının kuzeye bakan yamaçları ve kıyı şeridi çok fazla yağış aldığı için nemli ve ılıman iklime sahiptir. Kıyı şeridi Akdeniz kökenli bitki örtüsüyle ve yüksek kısımlar yoğun kayın ormanlarıyla kaplıdır. Dağların güney tarafında kalan bölümü, daha az yağış aldığı için yarı kurak iklim özellikleri yansıtır, daha çok ladin ve sarıçam ormanları ve bozkırlar, yüksek kesimlerde dağ çayırları görülür.

Doğu Anadolu fay kuşağına bağlı, Erzincan-Pülümür-Aşkale-Erzurum-Pasinler hattı üzerinden Iğdır oluğuna doğru devam eden kuzeydoğu Anadolu fayı, bölgenin en hareketli fay hatlarından biridir. Tektonik kökenli Erzincan ovasının kuzeyinde kalan Kelkit çayı vadisi, aynı zamanda üst miyosende oluşmuş kuzey Anadolu fay kuşağının doğu ucunu oluşturur. Diğer bir kuşak da, Varto-Erzincan çukurluğunda ilerleyerek Kelkit çayı vadisinde kuzey Anadolu fay kuşağına bağlanan fay hattıdır. Bunun dışında daha küçük fay kuşakları da bulunmaktadır.

İlk Yazılı Kaynaklardan Urartu Çağının Sonuna Kadar Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi

Kuzeydoğu Anadolu bölgesi genelinde bugüne değin yapılan arkeolojik araştırmalar, bölgede birkaç Paleolitik bulgu[5] dışında, Neolitik dönem ve öncesine dair önemli herhangi bir izin olmadığını, Kalkolitik dönem ile ilgili verilerin ise önemli ancak şimdilik yeterli olmaktan uzak olduğunu göstermiştir. Bölgede Kalkolitik dönemde iki önemli kültür bölgesinin etkileri ve bunun dışında yerel kültürlerin gelişimi gözlenir. Özellikle Erzurum civarında yapılan son dönem araştırmaları bölgenin bu dönemde güney Kafkasya

4 Strabon, XII.2.10.

5 Kansu 1943, 189; Kökten 1943a, 119; Kökten 1943b, 602, 608; Kökten 1944a, 669, lev. XC, res. 9; Kökten 1944b, 472; Şenyürek 1944, 351-352; Kansu 1947, 227; Kökten 1948, 197-199; Kökten 1953, 196, lev. 7.1-2; Goetze 1957, 15-16; Kökten 1964a, 22-23; Kökten 1964b, 60-61; Kökten 1970, 2-16; Kansu 1971, 217; Kökten 1975, 100-104, res. 7.1-3, 9.1-2, 14-15; Karpuz 1977, 1-5, res. 1-3; Soylu 1978, 36-37; Yalçınkaya 1981, 214; Tomsky 1982, 188; Yalçınkaya 1985, 428; Gündüzalp 1986, 49-54, res. 1-32; Taşkıran 1990, 37, 117-118; Harmankaya ve Tanındı 1996, "Ağzıaçık Suyu", "Ani Çevresi", "Borluk Deresi", "Cilavuz/Susuz", "Erzurum-Hasankale", "Gez Alanı", "Killiğin", "Kurbanağa Mağarası", "Tombultepe" ve "Yazılıkaya" maddeleri.

Kalkolitik çağ kültürleri ile ilişki içerisinde olduğunu ve ayrıca bölgede "yerel" nitelikli bazı Kalkolitik çağ kültürlerinin de gelişim gösterdiğini ortaya koymuştur[6]. Diğer yandan daha güneyde kalan kısımlar bu dönemde Mezopotamya etkili bir kültürün etkisi altında görünmektedir. Bu etkiyi yüzey araştırmalarından ele geçen "saman yüzlü mallar" açık bir şekilde göstermektedir[7]. Bölge arkeolojisi hakkında en net veriler erken Tunç çağında ortaya çıkar. Bölge bu dönemde büyük bir kültürel birlikteliğin önemli bir parçasıdır. Kura-Aras, erken Transkafkasya kültürü veya Karaz kültürü adları ile bilinen bu geniş çaplı kültürel birliktelik kendine özgü keramik geleneği, mimarisi ve ocakları ile ayırt edilebilen bir kültürdür[8]. Bölgede daha çok Karaz kültürü olarak anılan bu kültür, kabaca MÖ. IV. binyıl sonlarından II. binyıl başlarına değin tüm kuzeydoğu Anadolu bölgesinde etkili bir şekilde varlığını devam ettirir[9]. Bu sürecin devamında (erken Tunç çağının sonlarında ve orta Tunç çağında) bölgede önemli değişiklikler söz konusu olmalıdır. Bu değişimin arkeolojik olarak en önemli kanıtı bölgede görülmeye başlanan yeni bir gömü ve keramik geleneğidir. Kurgan tipi mezarlar ve onlardan ele geçen boyalı keramikler bölgenin en azından bir kısmının bu dönemde "Kurgan Halkları"na ev sahipliği yaptığını göstermektedir[10].

Bölgeyle ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar Hititlerle başlar[11]. Hititlerin, bu bölgeyi ve bu bölgede yaşayan halkları "Azzi Hayaşa" adıyla tanıdığı Boğazköy tabletlerinden anlaşılmaktadır[12] (Harita 2). I. Şuppiluliuma dönemine ait, MÖ. 1365 tarihli bir Hitit tabletinde, Hititlerle Hayaşalılar arasındaki savaş ve barış ilişkilerinden bahsedilir[13]. Ancak bu savaşların hiçbirinde, bölge Hitit egemenlik bölgesi içine alınabilmiş değildir[14]. Bunda, bölgenin coğrafi ve iklim koşulları da etkili olmuştur[15]. Doğu Anadolu, Hititlerden sonra Asurluların da saldırılarına hedef olmuştur. Asur krallarından I. Salmanasar dönemi (MÖ. 1274-1245) kayıtlarında "Uruadri", I. Tukulti Ninurta dönemi (MÖ. 1244-1208) kayıtlarında "Nairi" olarak adlandırılan[16] ve dağınık feodal beylikler halinde yaşayan bölge halkı, bu saldırılara karşı ittifak kurmak zorunda kalmışlardır[17]. I. Tiglat Pileser dönemi (MÖ. 1115-1077) kayıtlarında, Asur'a karşı birleşen 23 krallıktan bahsedilir[18]. Nairi beylikleri, MÖ. 9. yüzyıl civarında bir araya gelerek merkezi Van (Tuşpa) olan Urartu devletini kurmuşlardır[19]. Doğu Anadolu merkezli ilk ve tek siyasi birlik olan Urartu devleti, Van, Sevan ve Urmiye gölleri ve çevresinde kurulmasına ve gelişmesine rağmen, etki alanı kuzeydoğuda Kafkas dağları ve Çoruh vadisine, güneyde Asur imparatorluğuna kadar uzanmıştır. MÖ. 9. yüzyılda, bölgenin en güçlü devleti ve Urartu'nun baş düşmanı olan Asur devletinin gerilemesi, Urartu devletinin sınırlarını batıya doğru ilerletmesi için fırsat doğurur. Kuzeybatıda Pasinler-Erzurum-Aşkale-Tercan hattında, Erzincan'a kadar uzanan Diauehi yerel krallığı devletin etki alanı

6 Sagona ve Sagona 2000, 56-127; Işıklı 2005, 497 vd. Ayrıca son dönemde Pulur höyüğünde yapılan sondaj çalışmaları Erzurum bölgesinde orta Kalkolitik çağın varlığı konusunu tartışmaya açmıştır: Işıklı (Baskıda).

7 Bu kültür şimdilik yüzey araştırmaları ile tespit edildiğinden ayrıntılı bilgiye sahip değiliz: Marro ve Özfırat 2003, 385-422.

8 Kültür hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2007.

9 Işıklı 2007.

10 Özfırat 2001, 1 vd.

11 Sagona 2004c, 70-71.

12 Garstang ve Gurney 1959, 29; Herzfeld 1968, 118 vd.; Pehlivan 1994, 329-332; Ünal 2002, 157.

13 Karauğuz 2002, 151-160; Ünal 2002, 158.

14 Koşay ve Vary 1964, 6-9.

15 Pehlivan 1984, 62.

16 Erzen 1992, 24-25; Çilingiroğlu 1997, 17-21; Salvini 2006, 28 vd.

17 Koşay 1979, 45; Güney 2000, 86.

18 Sagona 2004c, 30-35. Bu kayıtlarda geçen 23 krallıktan biri, Erzurum ve yakın çevresini tanımlayan "Dayaeni" krallığıdır: Herzfeld 1968, 121 vd. Başlıca geçim kaynakları arasında özellikle madenciliğin önemli yer tuttuğu bu bölge ve halkı, Erken Urartu krallarından Menua (MÖ. 810-786) ve I. Argişti (MÖ. 786-764) dönemlerinde "Diauehi" olarak anılır: Pehlivan 1994, 332-333. Dayaeni-Diauehi tartışmaları için bkz. Işıklı 2000, 51-56.

19 Salvini 2006, 28 vd.

içine alınır[20]. Öncelikle Urartu kralı Menua (MÖ. 810-786) Diauehi kralı Utupurşa'yı vergiye bağlar, ardından halefi I. Argişti (MÖ. 785/80-756) zamanında Diauehi bölgesi Urartuların atadığı valilerce yönetilmeye başlanır[21].

MÖ. 8. yüzyıl ortalarına kadar en geniş sınırlarına ulaşmış bulunan Urartu devleti, yüzyılın sonlarından itibaren güneydeki Asurluların dışında yeni bir düşmanla karşı karşıya kalır. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan ve Asyadan göçen İskitlerin baskılarına dayanamayan Kimmerler[22], Urartu'nun kuzeybatı sınırlarına dayanır. Urartu devletinin siyasi birliğine büyük zarar veren Kimmerler Asur kralı II. Sargon (MÖ.722-705) tarafından ortadan kaldırılır. Asur kaynaklarına göre, MÖ. 7. yüzyıl ortalarından itibaren İskitler Hazar denizinin batı kıyılarını izleyerek kuzeydoğudan Urartu'yu tehdit etmeye başlarlar[23]. Asurluların desteğine rağmen bu saldırılara uzun süre dayanamayan Urartular, yavaş yavaş güç kaybetmeye ve gerilemeye başlar. Bu sırada güçlenen Med boyundan Pers kralı Kyaksares (MÖ. 625-585) önce yağmacı İskitleri durdurur. Ardından MÖ. 612 yılında Asur devletini ortadan kaldırarak MÖ. 590 civarında Urartuların başkenti Tuşpa'yı işgal etmesiyle, yakın doğu coğrafyasının büyük bölümünde olduğu gibi doğu Anadolu'da da bir dönem sona ermiş olur[24].

Urartu Devleti'nin yıkılışının ardından, bölge halkı tıpkı Urartu öncesinde olduğu gibi küçük beylikler halinde yaşamaya devam eder[25]. Bölgenin tekrar siyasi birlik içine alınması ve devlet egemenliği altına sokulması, aynı zamanda Akhamenid hanedanlığı mensubu olan Pers kralı I. Dareius tarafından MÖ. 6. yüzyıl sonlarına doğru gerçekleştirilebilmiştir[26]. Ancak, bölgede yoğun bir yerleşme faaliyetine gidilmemiş, yerel beyliklerin imparatorluğa bağlılıklarının sağlanmasıyla yetinilmiştir. Kappadokia satraplığı çatısı altında olan bölgenin yerel beylikleri, imparatorluk başkentine belirli miktarda yıllık vergi ödemekle yükümlü kılınmıştır[27]. Yukarıda belirtildiği gibi, belki de stratejik önceliği olmadığı için bölgede iskan faaliyetlerine gidilmemiş, ancak Pers imparatorluğundaki siyasi, askeri ve kültürel gelişimler bölgeyi de etkilemiştir. Örnek olarak MÖ. 4. yüzyılın ilk yarısı içinde, Pers imparatorluğunun Kappadokia satraplığını yöneten Datames'in başlattığı ve diğer bazı satrapların da katılımıyla tüm Anadoluya yayılan ayaklanmanın olumsuz etkileri, doğal olarak doğu ve kuzeydoğu Anadoluda da hissedilmiştir.

Ksenophon'un Seferi (Anabasis-Onbinlerin Dönüşü)

Ksenophon'un, Kyros'un dağılan ordusundan geriye kalan Hellen askerlerinin Yunanistan'a dönüş yolculuğunu anlattığı Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde, bölgenin MÖ. 400 civarındaki siyasi durumundan bahsedilmektedir (Harita 3). Tissaphernes komutasındaki Pers ordusundan kaçan Hellen ordusu, ilk olarak batıya doğru ilerlemek istemiştir. Ancak dönüş yollarını kapatan Dicle (Tigris) Nehrini aşamadıkları için, yerel rehberlerin de yardımıyla kuzeye yönelerek nehri kaynağına doğru takip etmeye karar verirler[28]. Van gölünün güneyindeki dağlık alanda yaşayan savaşçı Kardukh halkının topraklarından geçerek Pers İmparatorluğuna bağlı Armenia eyaletine[29] ulaşırlar. Ksenophon, Hellen ordusunun tamamen yabancı olduğu bu topraklardan Karadeniz'e[30] doğru ilerlerken, kuzeydoğu Anadolu ve yakın çevresinde karşılaştıkları bazı kavimler (Phasianlar, Taokhlar, Khalybler,

20 Koşay 1979, 46; Pehlivan 1994, 327; Çilingiroğlu 1997, 33; Işıklı 2000, 63-66.

21 Koşay 1979, 46.

22 Herodotus, IV.11-13.

23 Erzen 1992, 40 vd.

24 Çilingiroğlu 1997, 47.

25 Salvini 2006, 131.

26 Umar 2000, 18; Sagona 2004b, 86 vd.

27 Herodotus, III.92-94.

28 Ksenophon, III.5, 1-18.

29 Müller 1997, 100-104; Rothman 2004, 143-144.

30 Arslan 2006, 71 vd.

Skythenler, Makronlar, Mossynoikler, Kolkhlar, Driller, Moskhoslar, Marlar ve Saspeirler) hakkında da kısaca bilgi vermiştir. Bu halkların yaşadığı bölge, aynı zamanda Pers imparatorluğunun 19. satraplığı ve yakın çevresini kapsamaktadır[31].

Botan çayının kuzeyinde kalan, Dicle (Tigris) ve Fırat'ın (Euphrates) kaynaklarının da bulunduğu bölge bu dönemde Pers imparatorluğuna bağlı bir satraplık durumundadır. Bölgede Armenler, Mardlar, Khaldaialılar yaşar[32]. Karasu (Teleboas) nehrinin beslediği ovalar batı Armenia olarak anılmaktadır ve satrabın generallerinden Tiribazos'un yönetimi altındadır[33]. Pasin (Phasis) çayından Çoruh (Akampsis, Harpasos)[34] nehrine kadar olan bölgede Phasianlarla, Tiribazos'un ordusunda paralı asker olarak savaşan Taokhlar ve Khalybler[35] yaşamaktadır; bunlar da Ksenophon komutasındaki Hellen ordusuna karşı direnmişlerdir[36]. Phasianların, Phasis ırmağı[37] civarında yaşayan bir halk olduğu öne sürülür[38]. Taokhlar, Erzurum ile Ardahan-Göle arasında kalan ve Oltu ve Tortum çaylarının beslediği bölgede yaşarlar[39]. Demircilikle uğraşan Khalyblerden ise antik kaynaklarda sıkça bahsedilmektedir[40]. Çoruh nehrinin batısında kalan bölgede, Bayburt civarında Skythenler yaşamaktadır[41]. Anabasis'te onbinlerin doğu Anadolu'da karşılaştıkları en büyük kent olarak bahsedilen Gymnias, Bayburt[42] ya da yakın çevresinde olmalıdır[43]. Skythenler Makronlarla (Makronaililer)[44] komşudur. Herodotus, Makronların MÖ. 480 civarında Hellenlere karşı sefere çıkan Pers imparatoru Kserkses'in ordusuna paralı asker gönderdiğinden bahseder[45]. Makronların bölgesinden sonra, Kerasous (bugünkü Giresun) civarında yaşayan Mossynoiklerin toprakları yer alır[46]. Kerasous'dan Kafkas dağlarının kuzeybatı ucuna kadar olan, Sinop (Sinope) kolonisi Trabzon'un (Trapezous)[47] da içinde olduğu tüm Karadeniz (Pontos Euksenios)[48] kıyı şeridi, kökeni Tunç Çağına kadar giden[49] Kolkhların yurdu (Kolkhos, Kolkhis) olarak anılır[50]. Aynı bölgede Paphlagonia miğferi takan savaşçı Driller de yaşamaktadır[51]. Yine yakın bölgede yaşadıkları bildirilen

31 Herodotus, III.94; Parker 1999, 133.

32 Ksenophon, IV.3, 1-2; Strabon, XII.3.28; Lehmann-Haupt 1910, 710 vd.

33 Ksenophon, IV.4, 3-4.

34 Procopius-Peri Ton, VIII.2.1 vd.

35 Lehmann-Haupt 1910, 792 vd.; Herzfeld 1968, 121, 128-129; Sinclair 1989, 163-164; Sagona 2004c, 36.

36 Ksenophon, IV.6, 5 vd.

37 Lehmann-Haupt 1910, 731 vd., 770 vd.

38 Honigmann 1970, 194; Umar 1993, 156, 643; Umar 2000, 24, 160; Sagona 2004c, 52-54, 57-58.

39 Honigmann 1970, 158; Umar 2000, 24.

40 Aeschylus, 707-735; Herodotus, I.28; Strabon, XII.3.19-20, XIV.5.24; Plinius, VI.4; Ammianus Marcellinus, XXII.8.21; Müller 1997, 111-112; Umar 2000, 23; Arslan 2005, 125, dn. 116.

41 Ksenophon, IV.7, 18.

42 MS. 58'de de varlığı bilinen Bayburt (Paipertes) kalesi, Bizans döneminde de bir akropol yerleşimi olarak yaşamını sürdürmüştür: Bryer ve Winfield 1985, 14. Kent, MS. 6. yüzyılda, I. Justinianus döneminde (MS. 527-565) onarım geçiren kentlerden biridir: Umar 2000, 136.

43 Ksenophon, IV.7, 19. Ksenophon'un bu bölgede farklı bir rota izlemiş olabileceğine dair bir çalışmada bu kentin bugünkü Gümüşhane olabileceği söylenmektedir: Sagona 2004a, 317.

44 Diodorus Siculus, XIV.29.4-5; Müller 1997, 176; Ünal 2002, 171.

45 Herodotus, VII.78.

46 Hecataeus, 288; Diodorus Siculus, XIV.30.5; Müller 1997, 182.

47 Diodorus Siculus, XIV.30.3.

48 Müller 1997, 199-202; Işık 2001, 15 vd.

49 Koşay 1979, 44.

50 Herodotus, I.104, IV.37, 40; Ksenophon, IV.8, 8 vd.; Umar 2000, 25; Koromila 2002, 284 vd. Antik kaynaklarda, Karadeniz'in doğu ve güneydoğusunu kapsayan Kolkhis ülkesiyle Kafkas dağlarının da içinde bulunduğu tüm bu bölgeden, kökeni Tunç çağına kadar giden Argonautlar efsanesinde ve Amazonlar mitolojisinde de bahsedilir: Apollonius, II.360 vd.; Philostratus, II.15; Braund 1986, 40 vd.; Erhat 1997, 51; Koromila 2002, 35 vd.; Ünal 2002, 169; Arslan 2005, 60-62.

Appaitler halkı vardır. Strabon'a göre bu halkın eski adı Kerkitlerdir ve Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinde yaşamaktadırlar[52]. Antik çağda Nikopolis ve Satala arasında olduğu söylenen Suissa'nın da burası olabileceği öne sürülür[53]. Kentin adı, Bizans çağında Kalketi olarak geçmektedir[54]. Kelkit'in güneydoğusunda bulunan Satala kenti (bugünkü Sadak köyü)[55], bir Roma garnizonu olarak tanınır. Gerçekten de, MS. 2. yüzyılda Roma ordusunun 15. lejyonunun burada konuşlandığı kentte ele geçen çeşitli buluntulardan anlaşılmaktadır. Cassius Dio, imparator Traianus'un (MS. 98-117) Parth seferine çıkmadan önce son hazırlıklarını burada yaptığından bahseder[56]. Kent yakınlarındaki su kemeri kalıntısı Bizans imparatoru I. Justinianus dönemine (MS. 527-675) aittir. Gymnias'ın kuzeybatısında, bugünkü İspir civarında Saspeirler denen halkın yaşadığı söylenir[57]. Bölge, MÖ. 5. yüzyılda Herodotus tarafından Saspeir[58] olarak anılır. Herodotus'da 19. satraplık bölgesi içinde sayılan Moskhoslar (Moskhoililer)[59] da Makronlar gibi MÖ. 480'deki Yunanistan seferi için Kserkses komutasındaki Pers imparatorluk ordusuna asker gönderen ve imparatorluk merkezine vergi vermekle yükümlü olan halklardan biridir[60]. Moskhos halkının ve Herodotus'da adı geçen diğer bir halk olan Marların (Marsalılar)[61] yaşadığı bölgenin Trabzon'un doğusunda olduğu öne sürülür[62]. Güneybatıdaki Erzincan ovasının bilinen en erken yerleşimlerinden biri, ova içindeki volkanik bir tepe üzerine kurulu olan Altıntepe kalesidir. Asur belgelerinde Urusu, Hitit metinlerinde Urussa olarak tanınan[63] yerleşim en parlak dönemini MÖ. 8.-7. yüzyıllarda Urartu çağında[64] yaşamıştır. Plinius'dan alınan bilgiye göre, Orosa, Hellenistik dönemde Anaitis tapınağıyla ün kazanmıştır[65]. Bu tapınak Marcus Antonius'un Parth seferi sırasında, Roma ordusu tarafından yakılmış ve kült heykeli çalınmıştır.

Hellenistik ve Roma Çağlarında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Harita 4)

Akhamenid hanedanının son ferdi III. Dareius'un, MÖ. 331 yılında yapılan Gaugamela savaşında Büyük İskender komutasındaki Makedonya ordusuna yenilmesiyle Pers İmparatorluğu son bulur. Bu dönemden itibaren, tüm antik dünyaya yayılan bir Hellenizasyon süreci başlar. MÖ. 323'de İskender'in ölümüyle elde ettiği tüm topraklar komutanları tarafından paylaşılır ve uzun süre birbirleriyle olan mücadelelere sahne olur. Bu dönemde özellikle Seleukoslar, bölgede etkin olmuştur[66]. Bu mücadelelerin en sıcak yaşandığı bölgeler, batı Anadolu, Suriye ve Kilikia gibi doğu Akdeniz kıyıları olduğu için kuzeydoğu Anadolu bölgesi bu dönemi nispeten daha sakin geçirmiştir. Bu, Armenia kralı Tigranes'in savaştan zarar görmemeleri için aile bireylerini burada tutmasından da anlaşılmaktadır. Pers soyundan gelme Mithridates

51 Ksenophon, V.2, 1 vd. Bu halkın yaşadığı yer olarak bugünkü Gümüşhane'nin Torul ilçesi ve doğu Toroslar üzerindeki Zigana geçidi civarı olabileceği öne sürülür: Sinclair 1989, 167; Umar 2000, 25-26, 132; Arslan 2005, 84-85.

52 Strabon 1924, XII.3.18.

53 Umar 2000, 174.

54 Honigmann 1970, 51, dn. 7.

55 Lehmann-Haupt 1910, 700 vd.; Bryer ve Winfield 1985, 13-14; Sinclair 1990, 363; Lightfoot 1998, 276 vd.; Mitford 1998, 268; Sagona 2004c, 69.

56 Cassius Dio, LVIII.19.2; Arslan 2005, 67.

57 Müller 1997, 216-217; Sagona 2004a, 321.

58 Herodotus, I.104, 110; IV.37, 40.

59 Müller 1997, 180-182.

60 Herodotus, III.94, VII.78.

61 Herodotus, III.94, VII.79; Müller 1997, 176-177.

62 Umar 2000, 27-28.

63 "Urusu" ve "Urussa" olarak anılan kentin Altıntepe değil, eski Erzincan (Eriza) olduğu da söylenir: Herzfeld 1968, 105-107; Umar 2000, 172-173.

64 Özgüç 1966; Özgüç 1969; Karaosmanoğlu ve diğ. 2005, 127-138.

65 Plinius, XXXIII.24. Strabon bölgedeki en önemli kült merkezi olarak Zela'daki Anaitis tapınağından bahseder: Strabon, XII.3.37.

66 Erzen 1992, 44-45.

sülalesinin yönetimindeki Pontus krallığı ve bunlarla akrabalık ilişkisi olan Armenia krallığı, tehlikeden uzak olan bu bölgelerde egemendir. MÖ. 2. yüzyıl ortalarından sonra doğuyla yakından ilgilenmeye başlayan Roma'nın, Anadolu için sürekli tehdit oluşturan bu krallıkları ortadan kaldırma çabaları uzun zaman almıştır. Özellikle VI. Mithridates Eupator döneminde (MÖ. 121-63) tüm Anadolu'da çok çetin savaşlar yapılmıştır[67]. Bu savaşlarda, Romanın Asia eyaleti valisi Lucullus'un kararlı tutumu, Pontus krallığının güç kaybetmesini ve Roma için büyük bir tehlike olmaktan çıkmasını sağlamıştır. Ancak, kendi krallığından ve oğlu Makhares'in yönettiği Kırım (Bosphorus) krallığından umudu kesen VI. Mithridates Eupator, damadı Armenia Kralı Tigranes'in yanında yer alarak Romalılara karşı savaşını sürdürür. Bunun üzerine Lucullus, Armenia üzerine yürür. Krallığın yeni başkenti Tigranokerta[68] yakınlarında MÖ. 69 yılında yapılan savaşta Tigranes ve Mithridates'in kalabalık ordusu Lucullus'un 15.000 askeri karşısında ağır bir yenilgiye uğrar[69]. Bu iki kral, Roma ordusuna karşı tekrar toparlanmak için kaçarlar. Lucullus, ordusuyla beraber kuzeydoğuya, Armenia içlerine doğru yönelerek bugünkü Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın hemen güneyinde, Aras (Arakses)[70] nehri doğu kıyısında bulunan Artaksata kentine saldırır[71]. Ancak, hem askerlerinin giderek artan huzursuzluğu, hem de ağır kış şartları sebebiyle kenti ele geçiremeden geri dönmek zorunda kalır. Van gölünün güneyindeki Gordyaiosların yaşadığı Gordyene'de (Beth Qardu) bir süre konaklayan ordu, Mithridates'in tekrar harekete geçmesi üzerine Pontus'a doğru yola çıksa da, VI. Mithridates Eupator'a karşı koyamaz. Bu arada, tekrar toparlanan Tigranes, Kappadokia'da birçok yeri yağmalar.

Bu başarısızlık üzerine, Lucullus Roma senatosu tarafından görevden alınarak yerine Pompeius getirilir (MÖ. 67). Antik kaynaklara göre, Roma'nın kendi topraklarından oldukça uzakta olmasına rağmen bu bölge üzerinde bu kadar ısrarla durmasının sebebi, VI. Mithridates Eupator ve II. Tigranes tehlikelerini uzak tutmak ya da tamamen ortadan kaldırmak istemesidir[72]. Bu amaçla bölgeye gelen Pompeius ilk olarak Parth kralı III. Phraates'le anlaşır ve ardından bugünkü Suşehri ile Şebinkarahisar ilçeleri arasında kalan bölgede, Kappadokia, Armenia ve Pontus sınırlarının birleştiği yerde yapılan savaşta VI. Mithridates'e karşı büyük bir zafer kazanır[73]. Bu zafer anısına, savaşın yapıldığı bu alanda bir kent kurdurur -ya da daha önceden bilinen bir kente Nikopolis[74] adını vererek gelişmesine yardım eder-. Pontus kralı VI. Mithridates Eupator, savaştan kurtularak önce doğu Anadolu'ya çekilmiş olan damadı Tigranes'in yanına sığınır, buradan da Kolkhis üzerinden Pontus'a bağlı Bosphorus (Kırım) krallığına kaçar[75]. Pompeius, bölgenin güvenliği açısından Mithridates'i takip etmek istediyse de, hem bu bölgede limanların olmayışı hem de bölge kabilelerinin düşmanca tutumu nedeniyle[76] Armenia krallığı ile ilgilenmeyi yeğler ve doğu Anadolu'ya doğru ilerler. Artaksata kentini ele geçirerek Tigranes'le bir barış antlaşması gerçekleştirir. MÖ. 65 yılında yapılan antlaşma sonucunda Tigranes, Parthlardan aldığı toprakları geri vermek ve Seleukoslardan aldığı tüm toprakları da Roma'ya bırakmak zorunda kalır[77]. Armenia tehlikesini ortadan kaldıran Pompeius, her ne kadar Mithridates üzerine gitmeye yeltenirse de, o şartlarda Kafkas dağlarını aşmanın zorluğunu düşünerek Anadolu'ya geri döner[78].

---

67 Işık 2001, 12-13.

68 Diyarbakır'a bağlı Silvan ilçesi yakınlarında olduğu öne sürülmektedir: Umar 2000, 50.

69 Sextus Iulius Frontinus, II.1.12, II.2.24, II.5.30, II.8.12; Cassius Dio, XXXVI.3.1; Athenaios, VI.274; Arslan 2007, 388 vd.

70 Müller 1997, 99.

71 Erzen 1992, 45-46.

72 Strabon, XII.3.1; Dabrowa 1989, 67.

73 Velleius Paterculus, II.37.1; Arslan 2007, 446 vd.

74 Bryer ve Winfield 1985, 13; Umar 2000, 186.

75 Ammianus Marcellinus, XVI.9.10.

76 Cassius Dio, XXXVII.3.13.

77 Umar 2000, 52.

78 Braund 1989, 35-36.

Pompeius'un yaptığı bir dizi düzenleme sonucunda, tüm Pontus toprakları Roma'nın Bithynia eyaletine bağlanır. Doğu ve kuzeydoğu Anadolu bölgelerindeki yerel beyliklerin, Roma'ya bağlılığı koşuluyla birer vasal krallık olarak varlıklarını sürdürmelerine izin verilir[79]. VI. Mithridates Eupator'in oğullarından Pharnakes, krallığın başına geçmek ve Roma'ya kaybedilen toprakları geri almak için, genç yaşta olmasına rağmen babasını ortadan kaldırmaya karar verir[80]. Zor durumda kalan ve tüm umudunu ve askeri gücünü yitiren Mithridates, intihar etmeye çalışsa da Pharnakes'in askerleri tarafından öldürülür (MÖ. 63).

Bosphorus kralı Pharnakes, Pompeius'u ortadan kaldırarak Roma cumhuriyetinin başına geçen Julius Caesar'ın Mısır'da bulunduğu sırada, krallığını babasının zamanındaki kadar genişletmek amacıyla Roma'ya karşı ayaklanma başlatır[81]. Önce Kolkhis'i, ardından da Roma'ya bağımlı Galatia krallığının egemenlik alanı içindeki Armenia Minor'u (Erzincan ve Sivas illeri arasında kalan bölge) işgal ederek Kappadokia Krallığının topraklarına saldırır. Julius Caesar'ın Anadolu'daki komutanı Domitius Calvinus, toparladığı güçlü orduyu bugünkü Tokat-Niksar arasındaki Komana[82] kentine yerleştirir. Bunun üzerine Kappadokia topraklarından çekilen Pharnakes, kendi yurduna yakın olduğu için daha kolay savunabileceğini düşündüğü Armenia Minor'dan çıkmayınca, Domitius Calvinus ordusuyla üzerine yürür. Bugünkü Suşehri ilçesi yakınlarındaki Nikopolis kenti civarında yapılan savaş Roma ordusunun yenilgisiyle sonuçlanır[83]. Pharnakes bunu fırsat bilerek Bithynia'ya kadar olan tüm Pontus topraklarını ve Kappadokia'nın büyük bölümünü işgal eder.

Durumun ciddiyetini fark eden Julius Caesar, derhal Anadolu'ya geçerek bazı düzenlemeler yapmak zorunda kalır. Antiokheia-Tarsos-Mazaka-Komana hattında ilerleyen J. Caesar'ın yaptığı düzenlemelerden biri de, Armenia Minor bölgesini, daha önce Sulla tarafından Kappadokia krallığına getirilen Ariobarzanes'in[84] kardeşi Ariarathes'e bırakmasıdır[85]. Ardından birleşik ordusunu Komana'dan Zela[86] (bugünkü Tokat ili Zile ilçesi) yakınlarına getiren J. Caesar'ın ordusuyla Pharnakes'in ordusu arasında MÖ. 47 yılında yapılan savaş Roma ordusunun kesin zaferiyle sonuçlanır[87]. "Geldim, Gördüm, Yendim" sözüyle dünya tarihine geçen savaşın ardından Julius Caesar; 2 lejyonunun komutanı Caelius Vinicianus'u Pontus Kappadokiası olarak bilinen bölgenin başına, yandaşı olan Pergamonlu Mithridates adlı bir soyluyu da Pharnakes'in yerine Kırım krallığına getirerek Armenia bölgesini komutanlarından Ariobarzanes ve Deiotarus arasında paylaştırır ve Roma'ya döner[88].

Bölge, bu tarihten sonra, sürekli olarak Roma bağımlısı vasal krallarca yönetilir. Pontus vasal krallığının idaresi bu dönemde Polemonların elindedir. MÖ. 37'de Marcus Antonius'un komutanlarından P. Canidius Crassus bölgedeki Roma kuvvetlerinin başına gönderilir[89]. Bu idari düzenlemeler Augustus döneminde de devam eder[90]. Armenia Minor olarak adlandırılan bölgenin idaresi, MS. 19 yılında imparator

78 Braund 1989, 35-36.

79 Jones 1937, 224.

80 Cassius Dio, XXXVII.12.1-4, XXXVII.13.1, 4, XXXVII.14.1-3.

81 Cassius Dio, XLII.45 vd.

82 Strabon, XII.3.36.

83 Iulius Caesar, 34-36, 38.

84 Plutarchus, 5 vd.

85 Iulius Caesar, 66-67.

86 Strabon, XII.3.37.

87 Strabon, XII.3.68 vd.

88 Cassius Dio, XLI.63.3-5, XLII.47.1.

89 Dabrowa 1989, 67. Marcus Antonius'un MÖ. 37/36'da çıktığı Parth seferinde Zeugma-Malatya-Satala-Erzurum hattını kullandığı söylenir: Sagona 2004b, 91.

90 Dabrowa 1989, 68-69.

Caligula tarafından çocukluk arkadaşı Kotys'e verilir[91]. Her yönde yayılmacı bir politika izleyen Roma imparatorları, kendilerine bağlı vasal krallıkları da içine alan eyaletler oluşturmaya başlarlar. Bu bağlamda, bu zamana kadar Pontus olarak bilinen Hellenistik kökenli krallığın ve topraklarının yönetimi de eyaletlere verilir. Bölgenin batı kısmı Bithynia-Pontus birleşik eyaletine bağlanırken; doğu yarısı, Kappadokia kralı Arkhelaos'un MS. 17'de ölümüyle kurulmuş olan Kappadokia eyaletinin sınırları içinde kalır.

Roma'nın, Parth sınırı olması sebebiyle bu bölgeye karşı Pompeius'la başlayan zorunlu ilgisi daha sonra da devam eder[92]. Nero döneminde bölgeye karma bir ordu yerleştirilir (MS. 66-67)[93]. Karadeniz'le (Pontos Euksenios) Hazar denizi (Hyrcanium) arasındaki 600 km.'lik hattın güvenliğini sağlayan bu ordunun Flaviuslar döneminde, MS. 60-70 yıllarında güçlendirildiği yazıtlarda geçmektedir[94]. Ancak, bu bölge imparatorluk sınırlarının dışında, Roma'ya bağımlı hale getirilmiş vasal krallıklarca yönetilmektedir. MS. 72'de Kommagene krallığının ortadan kaldırılmasıyla, imparatorluğun doğu sınırını Fırat nehri oluşturmaktadır[95]. MS. 113 yılında Parth seferine çıkan Roma imparatoru Traianus, ordusunu doğu sınırlarını kontrol eden önemli garnizon kentlerinden Satala'da hazırlar[96]. MS. 114 yılında harekete geçerek Elegeia olarak anılan kentte Armenia kralı Parthamisiris'le (Partha-Masinis) buluşur[97]. Elegeia'nın yeri konusunda farklı görüşler vardır. Bugünkü Ilıca[98] veya Aşkale[99] ilçelerinden biri olduğu öne sürülür. Diğer bir görüşe göre; Elegia, Kalkolitik çağa kadar uzanan "Karaz"dır ve Hitit metinlerinde bu bölge için söylenen "Azzi" adıyla bağlantılı olmalıdır[100]. Ancak, Karaz'ın 1049'da Selçuklular tarafından yakılıp yıkılarak halkının Erzurum'a (Theodosiopolis) taşındığını söyleyebilecek kadar bu döneme ilişkin izlere rastlanmadığı gibi, etimolojik olarak da bu sav kanıtlanabilmiş değildir. İmparator Traianus, bu seferinde, Parthların başkenti Ktesiphon'a (bugünkü Bağdat) kadar ilerler. Hadrianus döneminde (MS. 117-138), Karadeniz'in güneydoğu kıyılarındaki garnizon kaleleri güçlendirilmiş, bölgedeki Roma'ya bağlı vasal krallığın başına Arsasit sülalesinden Valarş getirilmiştir. MS. 131-132 yıllarında bölgeye gelen Hadrianus, özellikle Trabzon'da önemli yapıların inşa edilmesini sağlamış, ordu ve donanmasının konuşlanması amacıyla limanı güçlendirmiştir[101]. Antik kaynaklarda Roma imparatorluğu için stratejik öneme sahip olan liman kenti Phasis'den (Poti) bahsedilir[102]. Daha önce Strabon'un da bahsettiği[103] ve Phasis (Rioni) nehri[104] deltasında bulunan kent, askeri olduğu kadar ticari anlamda da Roma için önemli olmuştur[105]. Karadeniz'in doğu ve güneydoğu kıyılarının (antik çağda Kolkhis, Roma döneminden itibaren Lazika olarak anılan bölge)[106] ticari anlamda da Roma için önemli olduğu bazı antik kaynaklarda da vurgulanmıştır[107]. Roma kaynaklarında, İmparator Antoninus Pius döne-

91 Tacitus, XI.8-9; Umar 2000, 59.

92 Braund 1989, 31vd.

93 Dabrowa 1989, 71; Isaac 1990, 43.

94 Dabrowa 1989, 71-72; Isaac 1990, 45.

95 Sagona 2004b, 91.

96 Sagona 2004b, 92.

97 Traianus'un, bu buluşmada Parthamisiris'i öldürttüğü öne sürülür: Koşay 1979, 52.

98 Umar 2000, 168.

99 Bryer ve Winfield 1985, 14, 39.

100 Herzfeld 1968, 118; Koşay 1979, 53.

101 Çiğdem (baskıda).

102 Arrianus, VIII-IX; Ammianus Marcellinus, XXII.8; Procopius-Peri Ton, VIII.6.12-15; Arslan 2005, 68-70, 74-79.

103 Strabon, XII.3.17.

104 Procopius-Peri Ton, VIII.6.2-8.

105 Speidel 1986, 658-659.

106 Procopius-Peri Ton, II.15.1 vd.

107 Speidel 1986, 657; Braund 1989, 38-40. Doğu ve güneydoğu Karadeniz kıyılarındaki limanların ticari önemi Bizans döneminde de devam etmiştir. Deniz ve kara ticaret yolları üzerinde bulunan, hem Karadeniz kıyı şeridinin hem de iç kısımlardaki yerleşimlerin ticari faaliyetleri için bkz. Bryer ve Winfield 1985, 17 vd.

minde (MS. 138-161) Karadeniz'in güneydoğu kıyılarında Lazi halkının yaşadığı ve imparator tarafından atanan Pacorus adlı biri tarafından yönetildiği yazılıdır. Demek ki bu bölge, Roma'nın resmi sınırları dışındadır ve eyalet sınırlarının dışında, vasal krallık olarak Roma'ya bağlı biçimde kalmasına izin verilmiştir. MS. 2. yüzyıl ortalarında, İberia kralı Pharasmanes'in Kafkasya'dan Anadolu'ya doğru girme girişimi sonucu bölgede oluşan gerginlik, fazla büyümeden bastırılmıştır[108]. MS. 162 yılında Parth kralı III. Vologases'in, Roma'nın Kappadokia eyaleti ordusunu Elegia'da yendiği bildirilir. MS. 224'te Parthları ortadan kaldıran Sasanîler, tüm Orta Doğu'nun yeni gücü olarak tarih sahnesine çıkar. MS. 3. yüzyıl ortalarında, kuzeyden gemilerle gelen Goth halkının yağmalama faaliyetleri Karadeniz kıyılarıyla sınırlı kalmış, kuzeydoğu Anadolu içlerine dek ilerlememiştir (MS. 256)[109]. Bu dönemde oluşan karmaşadan yararlanan Sasani kralı I. Shapur (MS. 241-272) egemenliğini tüm kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya'ya yaymak istemiştir. İmparator Claudius Tacitus döneminde (MS. 275-276) aynı yönden gelen ikinci Goth saldırıları, bu kez Kilikia'ya kadar uzanmış, Anadolu'nun doğusunda kalan Roma toprakları yağmalanmıştır. Ancak bölgedeki hakimiyetini kaybetmek istemeyen Roma ve Sasani devletleri arasında MS. 297 yılında yapılan Nusaybin (Nisibis) antlaşması ile kuzeydoğu Anadolu bölgesinin Roma'ya bağlılığı tekrar sağlanmıştır[110].

Nisibis antlaşması, kalıcı bir barış sağlanması için yeterli olmamıştır. Roma'nın kuzeyden Goth ve doğudan Sasani saldırılarıyla gittikçe güç kaybetmesi karşısında, imparatorluğun tek merkezden yönetilemeyeceğini anlayan imparator Constantinus, MS. 337'de toprakları oğulları arasında paylaştırmıştır. Buna göre, doğu sınırları Constantius'un yetki alanında kalır. Ancak, bu durum imparatorluğun çözülüşünün de başlangıcı olur. MS. 363'de imzalanan anlaşmayla (Utanç Barışı), Roma imparatorluğu Aras nehrinin doğusunda kalan ve kendine bağlı vasal krallık durumundaki bölgeden çekilir[111]. Roma-Sasani sınırını Aras'ın kaynağı yakınında, Erzurum-Pasinler arasındaki Deveboynu geçidi oluşturur[112]. Bu tarihlerde başlayan ve ileride Roma'nın yıkılmasında önemli pay sahibi olacak Hun tehlikesi de kendini hissettirmeye başlamış, Hunlar MS. 4. yüzyıl sonlarında Anadolu içlerine kadar sokulmuşlardır[113].

Doğu Roma (Bizans) Çağında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Harita 5)

MS. 395 yılında resmi olarak ikiye bölünen imparatorluğun, başkenti Constantinopolis (İstanbul) olan doğu yarısı, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu adıyla, ortaçağ boyunca yaşamını sürdürür. Bizans imparatorluğuna, öncülü olan Roma imparatorluğundan miras kalan en büyük sorun, doğudaki Sasani tehlikesi olmuştur. Bu yüzden, Bizans imparatorları doğu sınırlarının güvenliğine büyük önem vermişlerdir. MS. 396 yılında, imparator Theodosius'un komutanlarından Abundantius, Tiflis'e (Pityus) kadar ilerler ve Karadeniz'in güneydoğu kıyı şeridindeki kaleler tahkim edilir. MS. 502 yılında Sasani kralı Kavad'ın istila ettiği Theodosiopolis, imparator Anastasius (MS. 491-518) tarafından geri alınarak savunması güçlendirilir[114]. İmparator I. Justinianus döneminde (MS. 527-565), doğu Karadeniz kıyı şeridinin güvenliği için önlemler alınarak Rize (Rhizus, Rhizaion) gibi stratejik öneme sahip garnizon kentleri onarılır[115], bunun yanı sıra daha güneyde Erzurum (Theodosiopolis)[116] civarındaki stratejik önemi olan yerlere kaleler inşa edilir, Satala ve Şebinkarahisar (Koloneia) kentleri-

108 Isaac 1990, 49.

109 Isaac 1990, 49-50.

110 Isaac 1990, 229; Wiesenhöfer 2003, 278.

111 Ioannes, III.52, s. 140, 27; Honigmann 1970, 4; Wiesenhöfer 2003, 278-279.

112 Sagona 2004b, 92.

113 Isaac 1990, 229-230.

114 Procopius-Procopii, I.10; Honigmann 1970, 8.

115 Procopius-De Aedificiis, III.6, 3-7.

116 Burada daha önce varolan küçük yerleşim yeri, Bizans imparatoru II. Theodosius'un (MS. 402-450) komutanı Anatolius tarafından surlarla çevrilerek geliştirilmiş ve imparatora ithafen Theodosiopolis adı verilmiştir: Umar 2000, 161; Sagona 2004c, 54-55. Bunda, bir garnizon kenti olan ve kuzeyde Tortum üzerinden Çoruh havzası kanalıyla ya da İspir üzerinden Rize kanalıyla Karadeniz bağlantısı bulunan Erzurum'un hem

nin sur duvarları güçlendirilir[117], Kemah (Kamakh)[118] kenti Armenia Minor'un başkenti yapılır[119]. Romalı komutan Belisarius'un bölgedeki başarılı yönetiminden rahatsız olan Sasani şahı Hüsrev Anuşirvan MS. 539 yılında bölgeye saldırır ve güneyde Antakya'ya (Antiocheia) kadar olan Roma topraklarını işgal eder. İmparator Justinianus, kuzeydoğu Anadolu ve doğu Karadeniz bölgelerini geri almak için, bir dizi anlaşma sonucunda Sasani şahına yüklü miktarda haraç vermek zorunda kalır[120].

Hazar (Hyrcanium) denizi ve Karadeniz (Pontus Euksenus) arasındaki, Kafkas dağlarının bulunduğu bölge ve kuzeydoğu Anadolu bölgesi, Asya kavimlerinin batıya açılan en önemli doğal kapısı durumundadır. Hazar'ın güneyinde kalan tüm Mezopotamya Sasani devletinin sınırlarını oluşturduğu için, MS. 6. yüzyıl içinde, Avarlar ve Göktürkler bu yolu kullanarak Anadolu sınırlarına dayanmışlardır. Ancak, Bizans imparatorları, bu halklarla iyi geçinme yoluna giderek, onları Sasani tehlikesine karşı müttefik olarak kullanmak istemişlerdir.

MS. 7. yüzyıl başlarında, Bizans tahtındaki karışıklıktan yararlanan Sasani şahı Hüsrev Perviz, tüm Anadolu'yu istila eder[121]. Kadıköy kıyılarına (Kalkhedon) kadar gelerek başkent Constantinopolis kapılarına dayanan Sasanilere karşı, imparator Herakleius MS. 621 yılında karşı saldırı başlatır. Kilikia'dan Anadolu'ya giren Herakleius, Kappadokia üzerinden kuzeydoğu Anadolu'ya, Aras boyuna kadar gelir. Buradaki yerli halktan (Laz, Abaz, İberialı) gönüllülerin de katılımıyla ordusunu güçlendirerek Sasani başkenti Ktesiphon'a kadar ilerler (MS. 628)[122]. Herakleius, doğuda 6 yıl kadar kalmış ve bunun büyük bölümünde güneydoğu Karadeniz ve kuzeydoğu Anadolu civarında konaklamıştır. Bu 6 yıl içerisinde hem Sasanilerin işgal ettiği topraklar geri alınmış, hem de imparatorun yokluğunda Constantinopolis kapılarına kadar dayanan Avarlarla tekrar anlaşma sağlanmıştır. Erzurum-Elazığ-Sivas arasında kalan ve merkezi Erzincan olan bölge, imparator Heraklius döneminde Bizans imparatorluğu'nun "Mesopotamia Theması" olarak anılmaktadır[123].

Bizans imparatoru II. Konstans döneminde (MS. 641-668) doğu Anadolu bölgesi Arap saldırılarına maruz kalmış, ancak Arap devletindeki iç karışıklıklar ve hilafet mücadeleleri Muaviye'yi Bizanslılarla anlaşma yapmak zorunda bırakmıştır[124]. Ancak bu durum fazla uzun sürmez, bir süre sonra Arap akınları tekrar başlar. Torosların doğal sınırı oluşturduğu bu dönemdeki olaylar özellikle Armenia bölgesinde meydana gelmiş, dolayısıyla bu bölgedeki kaleler önemli yıkımlar geçirmiştir. MS. 8. yüzyılın ortalarında Bizanslılarca tahrip edilen bazı kaleler MS. 9. yüzyıl ilk yarısı boyunca, sınır bölgesi olmasının da etkisiyle sürekli olarak tahkim edilmiştir[125]. Daha batıda, Sebasteia (Sivas) ve Koloneia kentleri de Bizanslılarca takviye edilmiştir. Bizans devletinin Khaldia theması içinde yer alan, Çoruh nehri kenarındaki İspir ve daha güneydeki Çağdariş (Haltoyariç) de önemli sınır kaleleridirler[126]. MS. 9. yüzyıl sonlarına doğru Armenia krallığının başına Bagrat sülalesinden I. Aşot'un (MS. 885-887) geçmesiyle bölge Ermeni asıllı idareciler tarafından yönetilmeye başlanır[127]. MS. 10. yüzyıl sonlarına doğru Bardas Phokas ve Bardas Skleros Armenia'da Bizans

doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunması hem de Palandöken dağlarının eteğinde, ovanın güneydoğusunda stratejik ve korunaklı bir konumda olması etkili olmuştur: Bryer ve Winfield 1985, 14; Sagona 2004b, 93; Özcan 2007, 81 vd.

117 Honigmann 1970, 17; Umar 2000, 183-184.

118 Kent, I. Theodosius döneminde (MS. 379-395) güçlendirilerek Theodosiopolis olarak adlandırılmasına rağmen Kamakh olarak anılmaya devam etmiştir: Umar 2000, 180.

119 Umar 2000, 64.

120 Ostrogorsky 1995, 65-66.

121 Aytekin 1999, 10.

122 Ostrogorsky 1995, 94 vd.

123 Güney 2000, 40.

124 Ostrogorsky 1995, 108 vd.

125 Honigmann 1970, 36-40.

126 Honigmann 1970, 51-52; Işık 1987, 497 vd.; Karaosmanoğlu ve diğ. 2003, 348.

127 Ostrogorsky 1995, 223.

imparatoru II. Basileios'a (MS. 976-1025) karşı ayaklanma başlatırlar[128]. Ayaklanmanın bastırılmasında imparatora yardım eden Taik (Taokh) kralı Davit'e, yardımının karşılığı olarak Aras nehrinin batısında kalan, Çağdariş, Erzurum, Pasinler ve Tekman'ın da içinde bulunduğu bölgenin idaresini verir. Ancak, çok geçmeden Davit'in isyancı Bardas Phokas'la ittifak yaptığını öğrenen imparator II. Basileios, Davit'in bölgedeki hakimiyetine son verir (MS. 990). İmparator, MS. 1000 yılında başta Avnik, Malazgirt, Eleşkirt kalelerini ve daha sonra Oltu, Erzurum ve Çağdariş kalelerini imparatorluğuna dahil eder. Bagrat sülalesinin en parlak dönemini yaşadığı I. Gagik'in (MS. 990-1020) ölümüyle güç kaybetmeye başlayan, Kars ve Ani'nin de içinde bulunduğu tüm Armenia krallığı imparator II. Basileios ve imparator IX. Konstantinos (MS. 1042-1055) dönemlerinde Bizans sınırları içine dahil edilir[129].

Kuzeydoğu ve doğu Anadolu'ya ilk Türk akınları 11. yüzyıl başlarında başlamıştır[130]. Yüzyılın ortalarına doğru, Selçuklular Aras'ı geçerek bölgeye girer. 1048'de Tuğrul Bey'in gönderdiği Selçuklu ordusuyla Bizans ordusu arasında Pasinler ovasında bir savaş yapılır. Bizans ordusunu bozguna uğratıp, ardından Erzurum'u yıkan Kutalmış ve İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu ordusu, Trabzon'a kadar olan tüm bölgeyi ele geçirir[131]. 1054'de Tuğrul Bey tarafından Van çevresi, 1059/60'da onun emrindeki Türkmen güçleri tarafından Sivas çevresi işgal edilir[132]. 1064/1065'de Ani kentini de alan Alparslan, Karadeniz'in güneydoğusundaki bölgenin büyük bölümünü ele geçirir[133]. Bu tarihlerden sonra doğu Anadolunun tamamı Selçuklu idaresine girmiştir. Selçuklu ve Bizans orduları arasında 1071 yılında yapılan ve Bizans ordusunun kesin yenilgisiyle sonuçlanan Malazgirt savaşıyla tüm Anadolunun Türkleşme süreci de başlamış olur. Doğu Anadolunun güvenli bir bölge haline gelmesinin ardından, orta Asyadan sürekli gelen Türkmenlerin de katıldığı Selçuklu ordusu Anadolu içlerine yönelmiştir. Yaklaşık 1081'de Anadolu'nun neredeyse tamamı Türk beyliklerinin egemenliğindedir. Bu tarihlerde, Anadolu Selçuklu Devleti çatısı altında çeşitli Türk beylikleri kurulmuştur. Erzurum merkezliğindeki ve batıda Tercan'a doğuda Kars civarına kadar olan bölge 1072'de kurulan Saltuklu beyliğinin egemenliğindedir[134]. Aynı yıl, Erzincan, Kemah ve Divriği civarında Mengücekoğulları (Mengücükoğulları) beyliği kurulmuştur[135]. 1080 yılında kurulan Danişmendliler beyliği, Sivas, Amasya ve Tokat illeri civarında hüküm sürmüştür[136]. Sadece, Trapezous merkezliğinde, bu dönemde Khaldia olarak anılan güneydoğu Karadeniz kıyı şeridinde Bizans hakimiyeti devam etmiştir. 1204 yılında İstanbulu işgal ederek Latin İmparatorluğunu kuran Katolik haçlı ordusundan kaçan Ortodoks Bizans hanedanlık mensuplarının yönetimindeki bu devlet, 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Sonuç

İ.K. Kökten'in, *"Batı Anadolu için Trova, güneydoğu Anadolu için Yümüktepe, orta Anadolu için Alişar, birer kültür merkezi ve bölgelerinin örnek kazı yerleri olarak tanıtılırken kuzeydoğu Anadolu mıntıkasının prehistoryasını aydınlatacak birer nokta gösterilemiyordu"*[137] sözleriyle vurgulamaya çalıştığı gibi, 20. yüzyıl ortalarına kadar bölge hakkındaki araştırmaların sonuçları kesin yargılara ulaşmaya yetmeyecek kadar az ve arkeolojik verilerden uzaktı. Bu çalışmaların çoğunluğu, antik kaynaklara dayandırıldığı ve somut verilerden yoksun olduğu için

128 Honigmann 1970, 148 vd.

129 Ostrogorsky 1995, 291-292, 309.

130 Yıldız 1982, 620.

131 Honigmann 1970, 177-78.

132 Honigmann 1970, 179 vd.; Yıldız 1982, 621.

133 Ostrogorsky 1995, 318.

134 Solmaz 2000, 4 vd.

135 Yıldız 1982, 625-626.

136 Yıldız 1982, 626-629.

137 Kökten 1944b, 465.

yanıltıcı bilgiler içerebilmekteydi. Son yıllara kadar giderek artan araştırmalar göstermiştir ki, Karadeniz ile Hazar denizi arasında ve bunun güneyinde kalan yüksek rakımlı dağlık bölgeyi kapsayan kuzeydoğu Anadolu bölgesinde, antik kaynaklarda bahsedilen ancak birçoğunun yeri ve adı kesin olarak tespit edilememiş olan sayısız yerleşim yeri, höyük ve kaleler bulunmaktadır.

Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik bulgu ve kalıntılardan anlaşıldığı gibi, kuzeydoğu Anadolu bölgesi en erken dönemlerden beri hem ticari hem de siyasi anlamda stratejik özelliğini ve önemini her zaman korumuştur. Özellikle kuzey-güney hattındaki Kafkasya-Mezopotamya bağlantısı ve doğu-batı hattındaki iç Asya-Anadolu bağlantısını sağlayan önemli bir kapı niteliğindedir. Bu durum, özellikle göç hareketlerinin ve buna bağlı olarak yağmacı kavimlerin istilalarının artmasının yanı sıra, emperyalist güçlerin ortaya çıkmasıyla daha da önem kazanmış, bölge sürekli olarak şiddetli mücadelelere sahne olmuştur. Bölge ikliminin ve coğrafyasının sert ve zorlu olması, bu kavimlerin burada yerleşmektense, bir geçiş bölgesi olarak kullanmış olabileceğini düşündürür. Şu ana kadar az da olsa gerçekleştirilen kazı ve araştırmalarda elde edilen bulguların, bölgenin yerel kültürlerinin çok büyük değişikliklere uğramaksızın süregeldiğini ortaya koyması da bunun diğer bir göstergesidir. Urartu devleti dışında hiçbir devletin merkezliğini yapmamış olan bu stratejik bölge, çeşitli imparatorluklar döneminde eyalet ya da merkeze bağımlı krallık sıfatıyla kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde tespit edilen, çeşitli dönemlere ait yerleşimlerde yapılacak detaylı araştırmalar ve kazılar, bölgenin antik kaynaklarca da doğrulanan öneminin açığa çıkarılmasını sağlayacaktır. Aynı zamanda, tarihsel verilerin devletlerarası politikaların malzemesi olarak kullanılmaya çalışıldığı bölge kültürü, bu araştırmalarla daha da aydınlanabilecek ve bilimsel gerçekler temelinde sorunların çözümü kolaylaşabilecektir.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Aeschylus
Aeschylus, *Prometheus Desmotes* (Ed. H.W. Smyth) 1956 **(MÖ. 525-456)**

Ammianus Marcellinus
Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri* (Ed. J.C. Rolfe) 1963/64 **(MS. 322-400)**

Apollonius
Apollonius Rhodius, *Argonautica* (Ed. R.C. Seaton) 1912 **(MÖ. 3. yüzyıl)**

Arrianus
Flavius Arrianus, *Periplus Ponti Euxini* (Ed. A. Liddle) 2003 **(~MS. 95-175)**

Athenaios
Athenaios, *The Deipnosophistis* (Ed. C.B. Gulick) 1928 **(MS. 2.-3. yüzyıl)**

Cassius Dio
Cassius Dio, *Rhomaika-Roman History* (Ed. E. Carry) 1914-1927 **(~MS. 150-239)**

Diodorus Siculus
Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica-Historical Library* (Ed. C.H. Oldfather) 1933-1967 **(MÖ. 90-21)**

Hecataeus
Hecataeus, *Periegesis-Description of the Earth I* (Ed. F. Jacoby) 1922 **(MÖ. 550-490)**

Herodotus
Herodotus, *The Histories* (Ed. A.D. Godley) 1920 **(MÖ. 484-425)**

Ioannes
Ioannes Lydos, *De Magistratibus* (Ed. R. Wuensch) 1903 **(MS. 490-565)**

Iulius Caesar
Gaius Iulius Caesar, *De Bello Alexandrino* (Ed. A.G. Way) 1964 **(MÖ. 100-44)**

Ksenophon
Ksenophon, *Anabasis-Onbinlerin Dönüşü* (Ed. T. Gökçöl) 1984 **(MÖ. 431-354)**

Philostratus
Philostratus, *Eikones-Imagines* (Ed. A. Fairbanks) 1931 **(MS. 2.-3. yüzyıl)**

Plinius
Plinius, *Naturalis Historiae* (Ed. K.F.T. Mayhoff) 1906 **(MS. 24-79)**

Plutarchus
Mestrius Plutarchus, *The Plutarch's Lives IV* (Ed. B. Perrin) 1916 **(MS. 46-120)**

Procopius-De Aedificiis
Procopius, *De Aedificiis* (Ed. J. Haury) 1905 **(MS. 527-565)**

Procopius-Peri Ton
Procopius, *Peri Ton Polemon-History of the Wars* (Ed. H.B. Dewing) 1928 **(MS. 527-565)**

Procopius-Procopii
Procopius, *Procopii Caesariensis opera omnia I-II* (Ed. J. Haury) 1905 **(MS. 527-565)**

Sextus Iulius Frontinus
Sextus Iulius Frontinus, *Stratagems* (Ed. C.E. Bennett) 1925 **(MS. 40-103)**

Strabon
Strabon, *Geographica-The Geography of Strabo* (Ed. H.L. Jones) 1924 **(MÖ. 63-MS. 24)**

Tacitus
Curnelius Tacitus, *Annales ab excessu divi Augusti* (Ed. C.D. Fisher) 1906 **(MS. 55-117)**

Velleius Paterculus
Velleius Paterculus, *Res Gestae Divi Augusti-Compendium of Roman History* (Ed. F.W. Shipley) 1924 **(MÖ. 19-MS. 31)**

Modern Kaynaklar

Arslan 2005
M. Arslan, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, 2005.

Arslan 2006
M. Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler" *OLBA XIV*, 2006, 71-87.

Arslan 2007
M. Arslan, *Mithridates VI Eupator*, 2007.

Atalay ve Mortan 2003
İ. Atalay ve K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* 2003.

Aytekin 1999
O. Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, 1999.

Braund 1986
D. Braund, "The Caucasian Frontier: Myth, Exploration and the Dynamics of Imperializm" *The Defence of the Roman and Byzantine East* (Ed. P. Freeman ve D. Kennedy) *British Archaeological Reports (BAR) International Series 297.I*, 1986, 31-49.

Braund 1989
D.C. Braund, "Coping with the Caucasus: Roman Responses to Local Conditions in Colchis" *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (Ed. D.H. French ve C.S. Lightfoot) *British Archaeological Reports (BAR) International Series 553*, 1989, 31-43.

Bryer ve Winfield 1985
A. Bryer ve D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos. I (Text), II (Plates)* 1985.

Çiğdem (baskıda)
S. Çiğdem, "Eski Çağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü" *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (baskıda).*

Çilingiroğlu 1997
A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı,* 1997.

Dabrowa 1989
E. Dabrowa, "Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian" *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (Ed. D.H. French ve C.S. Lightfoot) *British Archaeological Reports (BAR) International Series 553*, 1989, 67-76.

Erhat 1997
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 1997.

Erzen 1992
A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular-Eastern Anatolia and Urartians*, 1992.

Garstang ve Gurney 1959
J. Garstang ve O.R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, 1959.

Goetze 1957
A. Goetze, *Kleinasien*, 1957.

Gündüzalp 1986
N. Gündüzalp, "İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular" *Türk Tarih Kongresi 9*, 1986, 49-54.

Güney 2000
E. Güney, *Antik Çağ Türkiye Tarihi Coğrafya Bölgeleri*, 2000.

Harmankaya ve Tanındı 1996
S. Harmankaya ve O. Tanındı, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, 1996.

Herzfeld 1968
E. Herzfeld, *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East,* 1968.

Honigmann 1970
E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Ed. F. Işıltan), 1970.

Isaac 1990
B. Isaac, *The Limits of Empire, The Roman Army in the East*, 1990.

Işık 1987
F. Işık, "Şirinlikale" *Belleten 200*, 1987, 150-156.

Işık 2001
A. Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi,* 2001.

Işıklı 2000
M. Işıklı, "Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Erzurum Bölgesi" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi VI*, 2000, 49-72.

Işıklı 2005
M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü'nün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2005.

Işıklı 2007
M. Işıklı, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı. Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi" *Bu kitap içinde*, 2007.

Işıklı (Baskıda)
M. Işıklı, "The Pulur Sounding: The Observations on Transition from Late Bronze Age to Early Iron Age in the Erzurum Region", *Ceramics in Transitions: Chalcolithic Through Iron Age in the Highland* (Ed. K. Rubinson ve A. Sagona) (Baskıda)

Jones 1937
A.H.M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, 1937.

Kansu 1943
Ş.A. Kansu, "Anadolu'da Yeni Paleolitik Buluntular" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II.5*, 1943, 180-191.

Kansu 1947
Ş.A. Kansu, "Stone Age Cultures in Turkey" *American Journal of Archaeology 51*, 1947, 227-232.

Kansu 1971
Ş.A. Kansu, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, 1971.

Karaosmanoğlu ve diğ. 2003
M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı ve B. Can, "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırmaları" *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 2003, 345-354.

Karaosmanoğlu ve diğ. 2005
M. Karaosmanoğlu, H. Özkan, N. Öztürk, B. Can ve H. Korucu, "Altıntepe Kazısı 2003" *26. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 2005, 127-138.

Karauğuz 2002
G. Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazısı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, 2002.

Karpuz 1977
H. Karpuz, "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri" *Bilim ve Teknik 10.212*, 1977, 1-6.

Koromila 2002
M. Koromila, *The Greeks and the Black Sea from the Bronz Age to the Early 20th Century*, 2002.

Koşay 1979
H.Z. Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Prehistor ve Protohistuarı" *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, 1979, 39-64.

Koşay ve Vary 1964
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Pulur Kazısı*, 1964.

Kökten 1943a
İ.K. Kökten, "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi I.2,* 1943, 119-121.

Kökten 1943b
İ.K. Kökten, "Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor" *Belleten 7.27*, 1943, 601-613.

Kökten 1944a
İ.K. Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar" *Belleten 8.32,* 1944, 659-680.

Kökten 1944b
İ.K. Kökten, "Kuzey-doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi III.1*, 1944, 465-486.

Kökten 1948
İ.K. Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi" *Türk Tarih Kongresi 3*, 1948, 194-204.

Kökten 1953
İ.K. Kökten, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 11.II-V*, 1953, 177-209.

Kökten 1964a
İ.K. Kökten, Karain'in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri" Türk Coğrafya Dergisi 22-23, 1964, 17-27.

Kökten 1964b
İ.K. Kökten, "Die Stellung von Karain Innerhalb der Turkischen Vorgeschichte" *Anadolu/Anatolia 7,* 1964, 59-86.

Kökten 1970
İ.K. Kökten, "Yazılıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri" *Karseli 6.69*, 1970, 2-16.

Kökten 1975
İ.K. Kökten, Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri" *Atatürk Konferansları V,* 1975, 95-104.

Lehmann-Haupt 1910
C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien. Einst und Jetzt*, 1910.

Lightfoot 1998
C.S. Lightfoot, "Survey work at Satala: A Roman Legionary Fortress in North-East Turkey" *Ancient Anatolia: Fifty Year's Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (Ed. R. Matthews) 1998, 273-284.

Mitford 1998
T. Mitford, "The Roman Frontier on the Upper Euphrates" *Ancient Anatolia: Fifty Year's Work by the British Institute of Archaeology at Ankara* (Ed. R. Matthews) 1998, 255-272.

Marro ve Özfırat 2003
C. Marro ve A. Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey: The First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region" *Anatolia Antiqua XI,* 2003, 385-422.

Müller 1997
D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, 1997.

Ostrogorsky 1995
G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Ed. F. Işıltan) 1995.

Özfırat 2001
A. Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, 2001.

Özcan 2007
H.Ö. Özcan, "Doğu Anadolu'da Bir Bizans Kenti Theodosiopolis (Erzurum)" *Arkeoloji ve Sanat* 124, 2007, 81-94.

Özgüç 1966
T. Özgüç, *Altıntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, 1966.

Özgüç 1969
T. Özgüç, *Altıntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, 1969.

Parker 1999
A. Parker, "Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empires" *Anatolian Studies 49*, 1999, 133-141.

Pehlivan 1984
M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1984.

Pehlivan 1994
M. Pehlivan, "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu, 23-25 Mayıs 1988* (Ed. R. Yıldız) 1994, 327-345.

Rothman 2004
M. Rothman, "Beyond the Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods" *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney. Ancient Near Eastern Studies (ANES) Supplement 12* (Ed. A. Sagona) 2004, 121-178.

Sagona 2004a
C. Sagona, "Did Xenophon take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia" *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney. Ancient Near Eastern Studies (ANES) Supplement 12* (Ed. A. Sagona) 2004, 299-333.

Sagona 2004b
C. Sagona, "Cultural and Historical Implications of the Literary Traditions and Topographic Commentary" *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I. Ancient Near Eastern Studies (ANES) Supplement 14* (Ed. A. Sagona ve C. Sagona) 2004, 73-96.

Sagona 2004c
C. Sagona, "Literary Tradition and Topographic Commentary" *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I. Ancient Near Eastern Studies (ANES) Supplement 14* (Ed. A. Sagona ve C. Sagona) 2004, 25-71.

Sagona ve Sagona 2000
A. Sagona ve C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998-2000. Fifth Preliminary Report" *Ancient Near Eastern Studies (ANES) 37*, 2000, 56-127.

Salvini 2006
M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 2006.

Sinclair 1989
T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey II*, 1989.

Sinclair 1990
T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey IV*, 1990.

Solmaz 2000
G. Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, 2000.

Soylu 1978
G. Soylu, "Anadolu'nun Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri" *Antropoloji 8*, 1978, 27-44.

Speidel 1986
M.P. Speidel, "The Caucasus Frontier. Second Century Garrisons at Apsarus, Petra and Phasis" *Studien zu den Militaergrenzen Roms III*, 1986, 657-660.

Şenyürek 1944
M.S. Şenyürek, "Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 2.2*, 1944, 348-352.

Taşkıran 1990
H. Taşkıran, *Biçimsel Tipoloji Açısından Anadolu İki Yüzeyli Aletleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1990.

Tomsky 1982
J. Tomsky, *Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient*, 1992.

Umar 2000
B. Umar, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos)* 2000.

Umar 1993
B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 1993.

Ünal 2002
A. Ünal, *Hitit Devrinde Anadolu I*, 2002.

Wiesenhöfer 2003
J. Wiesenhöfer, *Antik Pers Tarihi* (Ed. M.A. İnci) 2003.

Yalçınkaya 1981
I. Yalçınkaya, "Le Paleolithique Inferieur de Turquie" *Prehistoire du Levant* (Ed. J. Cauvin ve P. Sanlaville) 1981, 207-218.

Yalçınkaya 1985
I. Yalçınkaya, "Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış" Antropoloji 12, 1985, 395-435.

Yıldız 1982
H.D. Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi" *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 3-4*, 1982, 620-694.

Harita 1

Harita 2

Harita 3

Harita 4

Harita 5

Erzurum Müzesi'nden Bir Urartu Kadın Kemeri

Rafet ÇAVUŞOGLU*

Abstract

An Urartian Woman Belt From Erzurum Museum

In this article a fragmant of half of a belt which is registered in the Erzurum Museum (Invanter No: 6.87/7.87) is analysed. The surface of this fragment is decorated with architectural castle description, sacred tree ceremonies, bird figures, bud bands, zigzag and fantastic creatures. This belt is classified into narrow belts and its surface is decorated with figured and zigzag decorations. The important feature of this belt is that its main frame is decorated with castle entrance. Besides this, it catches our attention in that it gives information about the Urartian castle architecture.

It is believed that the belts used by men and women must have been different in the Urartian society. The belts used by men were long and wide, but the belts used by women, as analysed in this article, were narrow and short. It is also possible to see different decorations in men and women' belts. In the wide belts the figures are placed in line from middle point to the end point, whereas in the narrow belts the figures are generally placed in line from the end point to middle points although there are some exceptions. The placement of the figures on the belt is also about fastening the belt on the waist. That is, the buckles of the wide belts are connected in front, whereas the buckles of the narrow belts are probably connected at back.

The analysed belt possibly prevents the person who uses it from badness, shows the user's power and indicates the social class and rank of the user. Besides this, considering the decorations on it, the history of the analysed belt goes back to 8th century; or second or third quarter of 8th century B.C.

Urartu metal eserleri arasında kemerler, sayıca çok fazla olması ve üzerlerindeki konulu bezemelerinin çeşitliliği ile önemli bir yer tutar. İnce tunç levha üzerine kabartma ve çizgi tekniğinde motiflerle bezeli kemerler genellikle 70–120 cm. uzunluğunda ve 5,5–17 cm. arasında değişen genişliğe sahiptir[1]. Aşağıda Erzurum Müzesi'nde saklanan ve üzeri mimari ve fantastik yaratıklarla bezenmiş yeni bir kemer parçasını ele alacağız. Bu parça (Envanter No. 6.87/7.87) bir kemerin sol yarısına aittir. Dar kemerler grubu içinde yer alan parçanın önemli özelliği orta ana panosunun kale giriş cephesiyle bezenmiş olmasıdır. Ayrıca Urartu kale mimarisi hakkında bilgi sunmaları açısından da dikkat çekicidir (Çizim 1, Resim 1-8).

İnce tunç levhadan yapılmış olan kemer üzerindeki bezemelerin işleniş tekniği; kabartma şeklindeki tomurcuk dizisi dışında bütün bezemeler üstten ucu sivri çelik kalemlerle kazıma tekniği biçimindedir.

Bir kemerin sol yarısına ait ve iki parçadan oluşan kemerimiz 7 cm. genişliğinde ve 45,8 cm. uzunluğundadır. Kemerin dış bölümünü, ters-düz iki sıra tomurcuk kuşağı çevrelemekte, bu kuşakları her iki yandan iç içe küçük halkaların oluşturduğu şerit sınırlandırmaktadır. Dış bezemenin sınırlandırdığı alan içerisinde dikdörtgen biçimli beş yatay pano yer almaktadır (Çizim 1). Sol baştaki panoda aslan gövdeli, kuş başlı ve kanatlı iki fantastik yaratık (grifon) karşılıklı (antitetik) durmakta ve bunların arasında daha küçük ebatta sağa yönelmiş, dağ keçisi bulunmaktadır (Resim 3, 8). Figürlerin kaburga kemikleri sınırlandırılmış alan içerisinde çizgilerle vurgulanmıştır. Hemen ardından gelen ikici pano birincisine göre daha dardır. Bu pano içinde aynı türde, kanatları açık dört kuş figürü sağa yönelmiş biçimde betimlenmiştir (Resim 5). Üçüncü panoda tomurcuklarla sonlanan dallara sahip kutsal ağaca yönelik iki dağ keçisi antitetik olarak

* Yrd. Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Zeve kampusü, 65080 VAN.

1 Kellner 1991a, 36, lev.12-65.

yerleştirilmiştir (Resim 2, 4). Buradaki dağ keçileri birinci panoda olduğu gibi kaburga kemikleri çizgilerle belirtilmiştir. Bunun hemen ardından gelen ve ikinci panodaki gibi dar olan pano içerisine diğer Urartu kemerlerinden bildiğimiz zikzak bezeme işlenmiştir (Resim 2). Elimizdeki parçanın sağ ucunda, muhtemelen kemerin ortasını ve ana panosunu oluşturan bölüme kalenin ön cephesi betimlenmiştir (Resim 2, 6-7). Bu panoda, kemerli giriş kapısı, iki kanatlı ve biri açık biçimdedir. Kapının her iki yanında, üzerinde dendane türü çıkıntısı bulunan -kör niş şeklinde değilse- dikdörtgen pencereler yer almaktadır. En üst bölümde düzenli aralıklarla altı dendane ve bunun hemen altında bütün cephe boyunca testere ağzı şeklinde bezeli iki dar kuşak uzanır. Bu kısım seyirdim yolunu oluşturuyor olmalıdır. Ön cephe dikey dört bant (bastiyon) ile üçe bölünmüştür. Kale tasvirinden sonra gelen panonun büyük bölümü eksik olmakla birlikte bir önceki zikzak panonun tekrarı şeklindedir (Çizim 1).

Dar kemerlerde ziyafet sahneleri ile şehir ve kale tasvirleri çok sevilerek kullanılmıştır. Ayrıca Urartu betimleme sanatından ve diğer kemerlerden bilindiği üzere kutsal ağaç seremonileri, fantastik yaratıklar, art arda sıralanan kanatları açık kuş figürleri, zikzak şeritler, tomurcuk dizileri gibi bezemeler de sıklıkla tekrarlanmıştır.

Şimdiye kadar ele geçen dar kemerlerdeki kale tasvirleri genelde ya kemerin başlangıç bölümünde ya da orta bölümündedir[2]. İncelediğimiz kemerdeki kalenin sağ ve sol tarafındaki ara panolarda zikzak bezeme şeritlerin bulunması kemerin orta bölümü olabileceğine işaret eder[3]. Bu tür kemerlerde görülen simetri uygulamasını, ele aldığımız kemerin sağ bölümü eksik olduğu için söylemek zordur. Ancak sağlam ele geçen diğer dar kemerler göz önüne alındığında, simetrik bir bezemenin uygulanmış olabileceğinden söz edilebilir. Figürlerin yerleştiriliş düzeninde de ortadaki bölüme doğru bir dizilişin olduğu rahatça sezilmekte ve bu türde bezenen kemerlerin ortak özelliği olarak da görülmektedir. Bunun sebebi kemeri takan kişi ve takılış şekliyle bağlantılı olmalıdır. Bu noktada Urartu toplumunda muhtemelen kadınlarla erkeklerin kullandığı kemerler farklı olmalıydı. Erkek kemerleri geniş ve uzun, ele aldığımız kemerde olduğu gibi kadınlarınki dar ve kısaydı[4]. Kadın ve erkek kemerlerinin boyutlarındaki bu ayrımı, bezeme düzenlerinde de görmek mümkündür. Geniş kemerlerde figürlerin yerleştirilişinde orta noktadan uç kısımlara doğru bir hareketlilik izlenirken, dar kemerlerde bu olay tümünde olmasa da genelde uç kısımdan orta noktaya doğru bir düzen izlemektedir. Bu yerleştiriliş biçimi onların bele takılış konumuyla ilgilidir. Geniş kemerlerdeki toka kısımları önde birleşirken, dar kemerlerde muhtemelen belde birleşmektedir. Ele aldığımız kemerdeki ana panonun orta noktaya yerleştirilmesinin özünde kemer bele takıldığında, en gösterişli yeri olan kale tasvirinin ön kısma gelmesi sağlanmış olmaktadır.

Kemerin bezeme düzeni incelendiğinde tam paralelini bulamasak da, panoları ayrı-ayrı değerlendirdiğimizde yakın benzerlerini diğer kemerlerde görmek mümkündür. Ele aldığımız kale tasviri de dahil olmak üzere dar kemerler üzerinde betimlenenler[5], genelde biri açık iki kanatlı ve kemerli giriş kapısı, burçlar, cephede dikdörtgen şeklinde belirtilen küçük kör nişler, dendanelerle sonlanan beden duvarları ve bunun hemen altında testere ağzı şeklinde bezeli dar kuşaklar ortak özellik taşırlar[6]. İncelediğimiz kemerdeki kale betimi yukarıdaki klasik özellikleri taşımakla birlikte farklı bir yönü olan burçların bulunmamasıdır. Aynı şekilde

---

2 Taşyürek 1975, 22, çiz.5, res.23.; Erzen 1988, 37, lev. 34a,b.; Kellner 1991a, 67, Kat.No.254, lev.66, Kat.No.255, lev.67, Kat.No.261, lev.68, Kat. No.269, lev.68-69, Kat.No.275, 279, 282, lev.70-71.; Avcı 1994, 154 vdd., lev.II-V, res.1-8.; Ertman 1994, 65 lev. 7.2.3.; Curtis 1996, 132, çiz. 8.; Ulusman 1996, 44, res. 3, 6.; Seidl 2004, 145-147, res. 103-104, lev. A, lev. 39 d, 40 b, 42 a, 43 c, 44 c,h, 45c.

3 İncelediğimiz kemerde kale tasviri ya orta bölümdeki ana panoyu oluşturacak şekilde ya da eksik olan kısımda muhtemelen yer alan ziyafet sahnesinin iki yanına yerleştirilmiş biçimde işlenmişte olabilir.

4 Erkeklerin kullandığı kemerlerin genişlikleri 10 cm. ile 17 cm. arasında değişebilmekteydi. Kadınların kullandığı kemerlerin genişlikleri ise standart denilebilecek türden 5,5/6 cm. ile 8 cm. arasındaydı. Erkek kemerlerinin uzunlukları 90/120 cm. ile 150 cm., kadın kemerlerinin ise daha çok 60 cm. ile 90 cm. arasında değişebilmekteydi. Kellner 1991a, 36, lev.12-65.; Çavuşoğlu 2005, 95.

5 Dar kemerlerdeki kale tasvirleri için bkz. Taşyürek 1975, 22, çiz.5, res.23; Erzen 1988, 37, lev. 34a,b; Kellner 1991a, 67, Kat.No. 254, lev. 66, Kat. No.255, lev. 67, Kat.No.261, lev. 68, Kat.No.269, lev. 68-69, Kat.No.275, 279, 282, lev. 70-71; Ertman 1994, 65, lev. 7.2.3; Avcı 1994, 154 vd., lev. II-V, res. 1-8; Ulusman 1996, 44, res. 3, 6; Curtis 1996, 132, çiz. 8; Seidl 2004, 145-147, res. 103-104, lev. A, lev. 39d, 40b, 42a, 43c, 44c,h, 45c.

6 Kleiss 1982, 54; Merhav 1991, 302.

en yakın benzerini oluşturan Münih kemerinde[7] de bu durum söz konusudur. Örneğimizdeki kale tasvirinin kemer üzerine yerleştirilişi açısından Münih'tekinden farklı olarak orta bölümde yer almasıdır. İki örnekte zemin seviyesinde adeta taş temel duvarlarını gösterir gibi üst üste iki sıra, iç içe küçük halkalardan oluşan şeridin uzanması bir başka benzerlikleridir.

Urartu kale tasvirlerini adak levhalarında[8], Toprakkale bronz plakada[9], Adilcevaz taş kabartmasında[10] ve ayrıca Balavat kapı üzerindeki sahnelerde[11] ve Sargon'un (MÖ. 722-705) sekizinci seferi kayıtlarından[12] elde edebilmekteyiz. Urartu eserlerindeki kale betimleri genelde coğrafi konumlarından uzak düz bir zemin üzerinde yükselmektedir. Oysa Asur kayıtlarında coğrafi koşullar dikkate alınarak özellikle Balavat kapı kabartmalarında Urartu şehirlerinin tepeler üzerinde betimlenmekte ve Sargon'un sekizinci seferi kayıtlarında da yine tepeler ve taş yataklar üzerinde yüksek beden duvarlarından söz edilmektedir. Bu verileri Karmir-Blur[13], Çavuştepe[14], Yukarı Anzaf[15] ve Ayanis[16] gibi Urartu kalelerinde yapılan arkeolojik kazılar da doğrulamaktadır.

Kale tasvirlerinin neden dar kemerlerinde tercih edildiğini ve ne anlam ifade ettiklerini söylemek zordur. Ancak sembolik olarak gücü ve takan kişinin sosyal sınıfını ve statüsünü diğer figürlü sahnelerle birlikte belirtiyor olmalıdır.

Orta bölümdeki kale tasvirinin iki yanında zikzak bezeme görülmektedir (Çizim 1, Resim 6). Bu bezeme türü Urartu metal sanatında ve özellikle de kemerler üzerinde kullanılmıştır. Bunların içerisinde II. Sarduri (MÖ. 764-734)'ye ait yazıtlı bir kemer de bulunmaktadır[17]. Zikzak bezeme örgesi şimdiye kadar ele geçen yazıtlı eserler içinde en erken I. Argişti (MÖ. 786-765) döneminde kullanılmaya başlanmış[18] ve geç dönemlere kadarda aynı özellikte devam etmiştir. Bu krala ve akabinde gelen II. Sarduri dönemine ait birçok yazıtlı eserde[19] bezeme örgesi olarak çokça tekrarlanmıştır. Zikzak bezeme ile birlikte kemerin dış sınırını oluşturan tomurcuk dizisi de yine kralların isimlerinin yer aldığı eserlerde[20] görülmektedir.

İncelediğimiz kemerdeki kutsal ağaç seremonileri[21] ile fantastik yaratıkların işlendiği sahneler dinsel içeriklidir. Bu tür sahneler Mezopotamya sanatlarında eski çağlardan beri sevilerek kullanılmış ve Urartu sanatına Asur sanatından geçmiştir[22]. Urartu sanatı içerisinde kemerlerde, miğferlerde, at koşum parçalarında ve mühürlere kadar çeşitli eserler üzerinde çok

7 Seidl 2004, 143, 146, çiz. 104, sm-10, lev. 39.

8 Bazı adak levhalarının üst kısımlarının dendanelerle sonlanması dinsel içerikli bir bezeme türü olabileceğine işret edebilir. Bu türde adak levhaları ve kale tasviri için bkz. Kellner 1982, lev. 5/2,6,7, 6/7, 7/5,7, 8/1,5, 9/2; Kleiss 1982, 56, res. 2.

9 Barnett 1950, 5, lev. I, 2; Piotrovsky 1967, 59, çiz. 41; Merhav 1991, 302 vd., çiz. 3; Çilingiroğlu 1997, 63, çiz. 3.

10 Kleiss 1982, 65, res. 9; Çilingiroğlu 1997, 14, çiz. 32.

11 Assurluların, Urartu üzerine yapmış oldukları seferlerde ele geçirdikleri kale ve şehirlerin tasvirlerini, tarihi olayların anlatıldığı kapı ve saray kabartmalarında betimlediklerini görmekteyiz. Bu tasvirler gerçekteki Urartu kaleleri ile uyum içerisindedir. Günter 1982, 104-105, lev. Ia-d.

12 Lukenbill 1968, II, 73-99.

13 Piotrovsky 1967, 82 vd, res. 63; Piotrovsky 1969, 135, res. 17-24.

14 Erzen 1988, 7 vd., res. 10, lev. 5-32.

15 Belli 1998, 16-29, res. 6-12.

16 Çilingiroğlu 2001, 25-36, res. 1-13.

17 Belli ve Kellner 1986, 320 vd., res. 2, lev. I/2; Kellner 1991a, 79, Kat.Nr.406, lev. 82.

18 Kellner 1991a, 6; Kellner 1991b, 158. Kellner, zikzak bezemesinin I. Argişti (MÖ. 786-764) döneminden geç dönemlere kadar kullanıldığını ve Urartu sanatkarlarının bir üretisi olduğunu söylemektedir. Bu krala ait yazıtlı eserler için bkz. Piotrovsky 1969, 159, lev. 94-95; Kendall 1977, 33, çiz. 3; Kroll 1979, 19, res. 9; Kellner 1987, lev. 23/1; Muscarella 1988, 429, Kat.No.576; Kellner 1991a, 16, res. 9; Seidl 2004, 122, res. 93.

19 Piotrovsky 1969, 157, lev. 85-86; Seidl 1980, 72-73, res. 9-10, lev. II/1-2; Belli ve Kellner 1986, 320 vd., res. 2, lev. I/2; Kellner 1991a, 79, Kat. Nr.406, lev. 82.

20 Tomurcuk bezemenin içinin taranmaması Menua döneminden Urartu'nun son dönemlerine kadar geçen süre içerisinde kullanılmış bir bezeme örgesidir. Kral isminin yer aldığı tomurcuk ve zikzak bezemeli eserler için bkz: Piortovsky 1969, 159, 174, lev. 125, çiz. 90-91; Belli ve Kellner 1986, 324, res. 4, lev. II/2; Kellner 1987, lev. 21, 25/1; Kellner 1991a, 18, 79, Kat.No.406, lev. 82-83; Kellner 1991b, 159, çiz. 16; Seidl 2004, 122, res. 93, 159, res. 113.

21 Urartu kültüründeki kutsal ağacın yeri ve kullanım biçimleri hakkında bilgi için bkz. Çevik 1999, 335 vd., lev. I-VI.

22 Piotrovsky 1967, 16; Belli 1982, 238 vd.

sık rastlanılmaktadır. Kutsal ağaç seremonilerinde bazen tanrılar, bazen kanatlı ceniler, karışık yaratıklar ya da örneğimizde olduğu gibi keçi türü hayvanlar resmedilmiştir[23]. Fantastik yaratıklar İşpuini (MÖ. 825-810) ve Menua'nın(MÖ. 810-786) isminin yer aldığı bronz eserlerde görülmeye başlar[24] ve ilerleyen dönemlerde kademeli olarak çok çeşitli türlerde ortayı çıkarlar.

Kemerin üçüncü panosunda karşılıklı biçimde betimlenen dağ keçileri kutsal ağaca doğru tam başarılı biçimde verilemese de koşar durumda betimlenmeye çalışılmıştır. Bu görüntünün yakın benzerlerini Tokyo[25] ve Adana'dan[26] birer kemer üzerinde görmekteyiz. Tokyo örneğindeki hayat ağacı kemerimizdeki ile benzeşir. Ancak hayat ağacına yönelmiş durumdaki dağ keçileri kanatlı ve yürür pozisyonlarıyla farklıdır. Adana kemerindeki dağ keçilerinin ağaca yönelmeleri örneğimizle tamamen benzerken, ağacın tomurcuksuz oluşuyla farklılık arz eder.

Kemerimizin sol baş panosunda antitetik durumda iki grifon ve bunların arasında daha küçük ebatta dağ keçisi yerleştirilmesiyle oluşan sahnenin tam benzeri Urartu sanatında şimdiye kadar ele geçen eserler içerisinde yoktur. Bununla birlikte grifonları tekil olarak ele aldığımızda, Anzaf kalkanındaki tanrı "Arsimela"'nın altında[27], II. Sarduri dönemine tarihlenen bir miğfer yanaklığında[28] ve Ayanis tapınağındaki mermer üzerindekilerle benzerdir[29]. Ancak Ayanis grifonlarının baş kısmında teleklerin bulunmaması, kanat, gövde ve ayaklardaki adalelerin çizgilerle vurgulanması yönleriyle örneğimizden hem ayrılmakta hem de geç dönem, yani MÖ. 7. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Kemerimizdeki sahnenin tam benzerini II. Assurnasırpal'in (MÖ. 883-859) taş kabartmasında giysi süslemeleri üzerinde görmekteyiz[30]. Kabartmadaki grifonlar, dağ keçisine saldırır biçimde ön ayakları keçinin üzerindedir. Ancak bizim örneğimizdeki grifonlar diğer figürlerde olduğu gibi sakin bir görüntü içinde ve ayakları yerdedir. Tarihsel açıdan örneğimizden erken bir döneme işaret etmesine karşın, Asur sanatının etkilerinin görülmesi acısından son derece önemlidir.

Kemerin ikinci panosunda art arda sıralanan kanatları açık biçimde betimlenen kuş figürleri dar kemerler üzerinde sevilerek işlenen bir başka uygulamadır. Bunlar genellikle uzun dikdörtgen panolar içinde verilirler. Kuşların gaga biçimlerinden yırtıcı kuş oldukları ve muhtemelen de kartal oldukları anlaşılmaktadır. Kemerler üzerindeki kartallar göğün gücünü ve ölümsüzlüğü simgeliyor olabilir[31].

Bu türdeki sahneleri, bugünkü Urartu yazıtları aydınlatmasa bile, sahnelerin dinsel içerikli oldukları ve mitolojik olayları yansıttıkları söylenebilir. Yukarıda incelediğimiz ve benzer türdeki kompozisyonlarla bezeli kadın kemerleri sembolik olarak muhtemelen ölümden sonra yaşam ve doğanın yeniden canlanmasını simgelediğine, diğer taraftan takan kişiyi kötülüklere karşı koruduğuna[32] inanılmaktaydı. Ayrıca takan kişinin sosyal sınıfını ve statüsünü belirtiyor olmalıydı.

Kemerin tarihlendirilmesinde üzerindeki bezemeler içerisinde özellikle figürlerden grifonalar ile dağ keçilerinin kaburga kemiklerinin çizgilerle belirtilmesi İşpuini ve Menua döneminin özelliklerini sergilemesine karşın, tomurcuk dizisi bu dönem özelliğini taşımaz[33]. Çünkü bu dönemdeki tomurcuk dizileri genelde içleri taralı ya da biri taralı biri boş bırakılarak dizayn edilmiştir. Ele aldığımız eserdekiler bu dönemden

---

23 Çeşitli türdeki eserler üzerindeki kutsal ağaç seremonileri için bkz. Piotrovsky 1969, res. 8-12, 39, 66, 93-94, 112; Kellner 1987, lev. 13/1-2, 18/1; Kellner 1991a, lev. 1-2, 12, 62, 67; Seidl 2004, 152, res. 106, 164, res. 114, lev. 47/a,c, 48/b-c.

24 Seidl 2004, 147, lev. 20-21, 35.

25 Kellner 1991a, 67, Kat.No.256, lev. 67.

26 Taşyürek 1975, 9, çiz. 5.

27 Belli 1998, 63, çiz. 26 res. 59.

28 Belli 1983, 353, res. 8.

29 Çilingiroğlu 2001, 59, çiz. 23.

30 Canby 1971, 32, lev. XIV/d.

31 Belli 1981, 72 vd.

32 Calmeyer 1976, 45 vd.; Belli 1982, 237 vd.; Çevik 1999, 339 vd.

33 Urartu kral yazıtlı eserlerdeki geometrik ve bitkisel bezemelerin tarihsel gelişimini gösteren tablo için bkz. Seidl 2004, 122, res. 93-94.

sonra daha geç bir dönemde yapıldığına işaret etmektedir. Eserin tarihlendirilmesine katkı sağlayacak bir diğer unsur zikzak bezeme şeritleridir. Bu bezeme türü I. Argişti (MÖ. 786-765) döneminde ortaya çıkmış ve bu kral ile II. Sarduri (MÖ. 764-734) döneminde yaygın şekilde metal eserler üzerinde kullanılmıştır**.** MÖ. 7. yüzyıl içinde özellikle II. Rusa (MÖ. 685-645) dönemi eserlerindeki figürlerin özelliklerini sergilememekte ve erken dönemi yani MÖ. 8. yüzyılı işaret etmektedir. Figürlerin kaburga kemiklerinin sınırlandırılmış olması İşpuni (MÖ. 825-810) ve Menua (MÖ. 810-786) dönemi özelliklerinin devam ettiğini göstermekle birlikte yeni bezeme türlerinin ortaya çıkması MÖ. 8. yüzyılda yapıldığına işaret etmektedir. Muhtemelen de MÖ. 8. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğini kapsayan dönemlerde üretilmiş gibidir.

Kaynakça

Avcı 1994
H. Avcı, "Nevşehir Müzesine ait bir Urartu Kemerinin Konservasyon İşlemleri" *Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1993 Yıllığı*, 1994, 154-157.

Barnett 1950
R.D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van" *Iraq* XII/1, 1950, 1-44.

Belli 1981
O. Belli, "Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme" *Anadolu Araştırmaları* VII, (1979), 1981, 61-73.

Belli 1982
O. Belli, "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", *Anadolu Araştırmaları VIII/1980*, 1982, 237-246.

Belli 1983
O. Belli, "Urartu Kralı İspuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler" *Anadolu Araştırmaları IX,* 1983, 325-357.

Belli 1998
O. Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, 1998.

Belli ve Kellner 1986
O. Belli ve H.J. Kellner, "Urartäische Bronzegürtel Mit Inschriften" *Anadolu Araştırmaları X*, 1986, 317-326.

Calmeyer 1976
P. Calmeyer, "Ikonographie und Stil urartäischer Bildwerke" *Urartu, Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens, Katalog der Ausstellung*, 1976, 45-52.

Canby 1971
J.V. Canby, "Decorated Garments In Arhurnarpal's : Sculpture" *Iraq XXXIII/1*, 1971, 31-51.

Curtis 1996
J. Curtis, "Urartian Bronze Belts" *Zeitschrift Für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 86,* 1996, 118-136.

Çavuşoğlu 2002
R. Çavuşoğlu, "Urartu Kemerleri" *ArkeoAtlas 4,* 2005, 94-95.

Çevik 1999
N. Çevik, "Hayat Ağacı'nın Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi" *Anadolu Araştırmaları XV*, 1999, 335-376.

Çilingiroğlu 1997
A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı,* 1997.

Çilingiroğlu 2001
A. Çilingiroğlu, "Military Architecture" *Ayanis I* (Ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini) 2001, 25-36.

Çilingiroğlu 2001
A. Çilingiroğlu, "Temple Area" *Ayanis I* (Ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini) 2001, 37-65.

Ertman 1994
L.E. Ertman, "An Urartian Belt and Other Unpubhlished Objects From A Private Collection" *Anatolian Iron Ages 3*, 1994, 63-74.

Erzen 1988
A. Erzen, *Çavuştepe* I, 1988.

Günter 1982
A. Günter, "Representations of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs" *Iran XX*, 1982, 103-112.

Kellner 1982
H.J. Kellner, "Gedanken zu den Bronzenen Blechvotiven in Urartu" *Archäeologische Mitteilungen Aus Iran 15*, 1982, 79-95.

Kellner 1987
H.J. Kellner, "Datierungsfragen zu Urartu" *Skythika 98*, 1987, 19-24.

Kellner 1991a
H.J. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu, Prähistorische Bronzefunde XII/3*, 1991.

Kellner 1991b
H.J. Kellner, "Grouping and Dating of Bronze Belts", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E* (Ed. R. Merhav) 1991, 141-161.

Kendall 1977
T Kendall, "Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and A Mirror" *Boston Museum Bulletin 75,* 1977, 27-57.

Kleiss 1982
W. Kleiss, "Darstellungen Urartaischer Architektur" *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 15*, 1982, 53-77.

Kroll 1979
S. Kroll, *Archaeologie entdeckt Geshichte Urartu Das Reich am Ararat,* 1979.

Luckenbill 1968
D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, 1968.

Merhav 1991
R. Merhav, "Architectural Elements: Functional and Symbolic" *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E* (Ed. R. Merhav) 1991, 302-309.

Muscarella 1988
O.W. Muscarella, "578. Belt Fragment, 579 Belt Fragments" *Bronze and İron, Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum Of Art*, 1988, 433-438.

Piotrovsky 1967
B.B. Piotrovsky, *Urartu, The Kingdom of Van and its Art*, 1967.

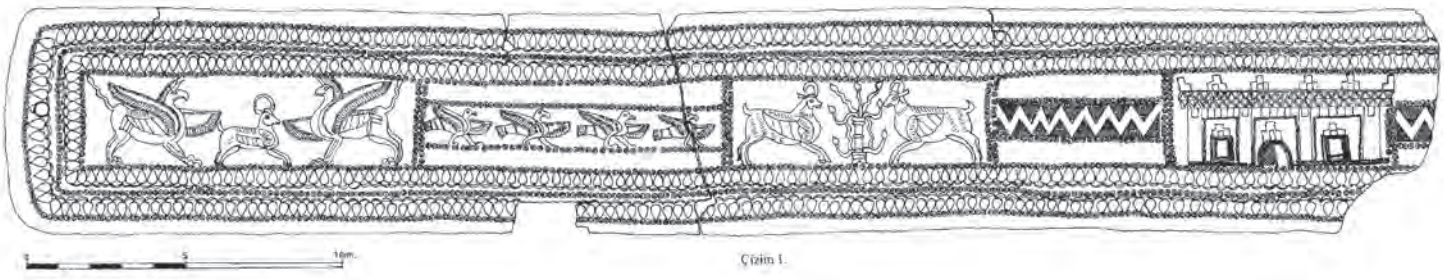
Piotrovsky 1969
B.B. Piotrovsky, *The Ancient Civilization of Urartu,* 1969.

Seidl 1980
U. Seidl, "Einige Urartaische Bronzezylinder (Deichselkappen?)" *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 13,* 63-82.

Seidl 2004
U. Seidl, *Bronzekunst Urartus,* 2004.

Taşyürek 1975
O.A. Taşyürek, *Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri/The Urartian Belts in the Adana Regional Museum*, 1975.

Ulusman 1996
L. Ulusman, "Urartu Kemerleri" *Mozaik 15/2*, 1996, 44-47.

Çiz. 1

Res. 1

Res. 2

Res. 3

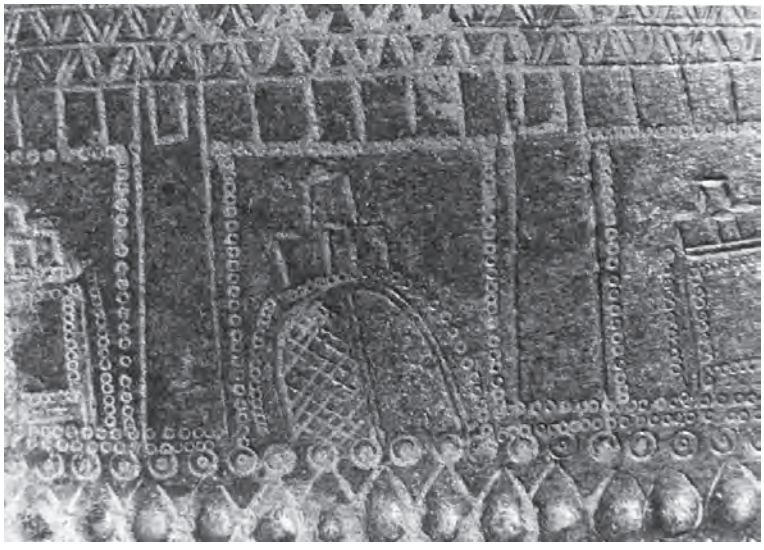
Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

İzmir - Yeşilova Höyüğü

(İzmir'in En Eski Yerleşim Alanı)

Zafer DERİN*

Abstract

Yeşilova Höyük

The city is one of the oldest settlements of the Mediterranean basin. The recent discovery (in 2004) of Yeşilova Höyük, situated in the plain of Bornova, reset the starting date of the city's past further back than was previously thought. The findings of the two seasons of excavations carried out in Yeşilova Höyük by a team of archaeologists from İzmir's Ege University under the direction of Associate Professor Zafer Derin. The cultural history of İzmir has had to be re-defined in the light of the discoveries of Yeşilova Höyük. It becomes more plausible to advance that the ancient culture of İzmir had been shaped by residents who had lived some 8000-9000 years ago, rather than by those who inhabited the Bayraklı Höyük as of the 3rd millenium B.C. Yeşilova Höyük is the birth-place of İzmir, and Bornova plain constituted the habitat of early settlers for a few thousand years. The finds obtained from the settlement area indicate that a community which regularly consumed such sea-foods as mussels and snails lived here, and that their activities were, at least partially, also directed towards agricultural production. Numerous bone fragments are proof of the extensive hunting of animals in the neighborhood, principally wild cattle, pigs and deer; these were consumed as food. The Yesilova Höyük had rich water resources and a generous flora. These were highly important conditions for the subsistence terms of Neolithic Age populations. The settlement in Yeşilova Höyük consisted in 3 cultural layers. In partance of the surface, these layers correspond to the respective levels below;

Ist Layer Late Roman–Early Byzantine period
IInd Layer (Levels 1-2) Calcolithic period
IIIrd Layer (Levels 1-8) Neolithic Period.

The first settlement, at a depth of 4 meters under the surface level, had started in the Neolithic period and reached its zenith towards the end of the Neolithic. The same settlement continued its existence also through the Chalcolithic period partially. Accordingly, Yeşilova Höyük saw settlement spanning at least fifteen hundred years.

Yeşilova Höyüğü; İzmir ili merkezinde, Bornova ilçesi sınırları içindeki Karacaoğlan mahallesinde , Manda çayının güneyinde yer almaktadır (382629K-271251D). Yerleşim alanı bugünkü sahile kuş uçuşu 4.5 km. mesafededir (Resim 1). Höyüğün batı ve güneybatısında Arapdere yatağında açılan kanal yer almaktadır. Kanalın diğer tarafında Işıkkent Eğitim Kampüsü bulunmaktadır (Resim 8). Yerleşimin kuzeyinde ise Manda deresi yatağında açılan ikinci bir kanal vardır. Bu iki kanal yerleşim bölgesinin hemen kuzeybatısında birleşerek körfeze uzanmaktadır.

Eski İzmir, diğer bir deyişle Bornova bölgesi, 17. yüzyıldan itibaren antik kaynakları rehber alan Batılı araştırmacı ve gezginlerin ilgi odaklarından biri olmuştur. Osmanlı devrinde bu bölgenin verimli bir tarım bölgesi ve bunun yanı sıra yoğun bitki örtüsü nedeniyle bir sayfiye yeri olduğu anlaşılmaktadır. Nar, incir gibi meyve bahçeleri ve bağlarla kaplı ovada Bornova'dan başka Narlıköy, Hacılar, Işıklar ve Pınarbaşı yerleşimleri yer alıyordu. Anadolu kervan yolu bu ovadan geçiyordu. Deniz irtibatı ise sahil kesiminin ortalarındaki Bornova iskelesi vasıtasıyla sağlanıyordu. Ovanın

* Yrd. Doç. Dr. Zafer DERİN, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bornova, İZMİR.

su kaynakları bakımından çok zengin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yeşilova Höyüğü'nü de içeren kesim, Işıklar (bugün Işıkkent) sakinleri tarafından "azmak" adıyla bilinmektedir. 1970'den itibaren kurulan fabrikaların büyük ölçekli su kullanımı nedeniyle kaynaklar oldukça azalmıştır. Diğer yandan yoğun yapılaşma neticesinde tarım toprakları ve meyve bahçeleri yerleşim sahasına dönüşmüş bulunmaktadır (Resim 8).

Prehistorik dönemde zengin bitki örtüsü ve hayvan kaynaklarıyla uygun çevre koşullarına sahip Bornova Ovası, İzmir'in ilk yerleşimcilerine ev sahipliği yapmıştır. Yeşilova Höyüğü'nün 400 m. kuzeyinde yer alan Yassıtepe Höyüğü ile birlikte ovada 5 prehistorik höyüğün yer alması[1] kent içindeki yoğun yerleşimlerin varlığını ortaya koymaktadır.

Yeşilova Höyüğü'nün tahribat sırasında açığa çıkan kesitlerinden elde ettiğimiz ilk buluntularla Höyüğün, hem İzmir'in ilk yerleşimcileri ile ilgili hem de Ege Bölgesi Neolitik ve Kalkolitik Çağ problemlerine çözüm getirebileceğine inanılmıştır. Böylece kent merkezindeki bu yerleşim alanında, İzmir Arkeoloji Müzesi-Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ortak çalışması olarak, bilimsel başkanlığımızda kazı çalışmalarına başlanmıştır. 28.07.2005 tarihinde başlayan kazı çalışmaları Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümü doktora, yüksek lisans ve lisans öğrencileri katılımıyla, İzmir Büyük Şehir Belediyesi ve Ege Üniversitesi'nin desteğiyle gerçekleşmiştir[2].

Yerleşim alanında yapılan sondajlardan yerleşim yerinin; denizden 14 m. yükseklikte yer alan bir alüvyon tepesi üzerine kurulan üç-dört metre yüksekliğinde kültür tabakalarına sahip bir höyük olduğu, ancak höyüğün çevresinin ve üstünün zaman içinde alüvyonlarla dolarak örtüldüğü anlaşılmıştır (Resim 9). Bu nedenle Yeşilova günümüzde tamamen ova seviyesinin altında kalmış olan höyük tipi bir yerleşimdir. Yüzeyde çok az miktarda Geç Roma keramiği dışında herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır.

Tamamen alüvyon altında kalması nedeniyle höyüğün yayılımını yüzeyden saptamak hemen hemen olanaksızdır. Farklı alanlarda gerçekleştirdiğimiz sondajlar ve toprak alınırken açığa çıkan kesitler üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda yerleşimin yayılımı kısmen anlaşılabilmiştir. L21 plankaresinde 5x5m.lik kazılan bir açmada (Resim 2) ve T18 plankaresinde açılan bir foseptik çukurunda herhangi bir bulguya rastlanılmaması nedeniyle yayılımın kuzeye doğru, M17 plankaresinden 20-30 m. sonra son bulduğu düşünülmektedir. M17 plankaresinde yaptığımız kazı çalışmalarında kültür katlarının kuzeye doğru derinleşerek incelmesi bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Höyük katları, güneyde toprak çekilirken açığa çıkan M5, L5, K4 plankarelerin kesitlerinde de saptanmıştır. Batıda I18 plankaresinde yapılan sondajda kültür katlarının 3-4 m. kalınlığında olduğu görülmüştür. Bu verilere göre höyüğün kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusundaki yayılımının yaklaşık 200-300 m.lik bir alanı kapsadığı düşünülmektedir.

Kazı Çalışmaları

Arazi üzerinde yaptığımız ön incelemeler sonucu kazı çalışmalarının toprak çekilirken oluşturduğu büyük bir çukurun çevresinde, kamu alanında gerçekleştirilmesine karar verilmiştir (Resim 2, 9). Kazılar, höyük tabakalarının bütünüyle görülebildiği toprağı alınmış bir uç noktasında, L 15, M15, L16, K16 ve L 17 plan karelerindeki açmalar içinde sürdürülmüştür. Böylece höyüğün ana topraktan itibaren var olan bütün tabakaları saptanabilmiştir.

2006 yılı kazı çalışmalarında Neolitik yerleşimin bulunduğu topografyanın şekli de kısmen anlaşılabilmiştir. Yerleşimin bulunduğu alan günümüzde yüzeyden düz bir ova şeklinde görünmesine karşın Neolitik dönemde Yeşilova Höyüğü'nün bulunduğu alanda ova üzerindeki 20 metre münhanesi doğrultusunda bir yükseltinin bulunduğu anlaşılmıştır.

Yeşilova Höyüğü Neolitik yerleşimi günümüzde tamamen toprak altında kalmış olan bir alüvyon tepeciği

[1] Yeşilova Höyüğü'nün kuzeydoğusunda 2005 yılında bulunan Yassıtepe Höyüğü (Derin 2006b), daha önceki yıllarda bulunmuş olan Bornova Anadolu Lisesi, Pınarbaşı-Tepebağ Höyükleri (Gültekin 1967, 40-41; Meriç 1987, 301; Derin ve Batmaz 2004, 79 vd.) ile İzmir'in sahil kesiminin kuzeyindeki Bayraklı Höyüğü'nde (Akurgal 1950, 3-8) prehistorik dönemlere ait yapı katları ortaya çıkarılmıştır.

[2] Verdikleri destek nedeniyle İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Başkanlığı'na, Ege Üniversitesi Rektörlüğü'ne, İzbeton'a ve arazi sahiplerinden Ali Sepetçi'ye teşekkür ederim. Kazıdaki özverili çalışmaları nedeniyle başta doktora ve yüksek lisans öğrencileri Tayfun Caymaz, Filiz Ay ve Gülnur Sümer olmak üzere çalışmalara katılan arkeoloji bölümü lisans öğrencilerine ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet Işıklı'ya minnettarım.

üstüne kurulmuştur. 2.00-2.30 m. yüksekliğindeki tepecik kuzeybatı, güneydoğu doğrultusunda uzanmaktadır. Bu doğal yükselti Neolitik yerleşim için kuzeyden gelen sert rüzgarlara ve dere taşkınlarına karşı bir bent görevini görecek kadar uygun bir alt yapı hazırlamış, yerleşim bu yükseltiden güneybatıya doğru ve olasılıkla güneyde yer alan ve günümüzde betonlanarak kanal haline getirilmiş olan derenin kıyısına kadar yayılmış olmalıdır. Aksi istikamette çitlik evlerine doğru yerleşimin sona erdiği anlaşılmıştır (Resim 9).

Yeşilova Höyüğü'ndeki yerleşim 3 kültür katından oluşmaktadır. Buna göre katlar yüzeyden başlayarak;

I. Kat Geç Roma-Erken Bizans dönemi

II. Kat (1-2 tabakaları) Kalkolitik Dönem

III. Kat (1-8 tabakaları) Neolitik Dönem şeklinde sıralanabilir.

Yüzey toprağının 4 metre altında kalan ilk yerleşim Neolitik Çağın başında başlamış ve Neolitik Çağın sonuna doğru en zengin dönemine ulaşmıştır. Yerleşim kısmen Kalkolitik Çağ süresince de devam etmiştir. Buna göre Yeşilova Höyüğü en az binbeşyüzyıl yerleşim görmüştür.

I. Kat. Yeşilova Höyüğü'nün en geç katı Geç Roma-Erken Bizans devrine aittir. Yüzey dolgusu içinde ele geçen keramik ve çatı kiremidi parçaları ile tanınan kültür katı dağınık bir yerleşiminin varlığını ortaya koymuştur.

Keramikler kırmızımsı sarı renkte temiz hamurlu olup, iyi/çok iyi derecede pişirilmiştir. Formlar arasında Doğu Sigillata C Grubu tabaklar, gövdeleri enine yivlerle kaplı kaplar ve kapaklar dikkat çekmektedir.

II. Kat, Kalkolitik döneme aittir ve bu katta höyüğün tamamını kapsamayan iki evreli yerleşim tespit edilmiştir. Neolitik tabakaların içine 6-8 m. çapında 1m. derinliğinde çukurlar açılmış ve içlerine iki ayrı dönemde yerleşilmiştir. Çukurların genellikle orta kesimlerinde taş öbeklerine rastlanılmıştır. Kalkolitik toplum olasılıkla tabanı çukurda yer alan ağaç dalları ve otlarla yapılmış olan evlerde yaşıyorlardı. Arazideki doğal nedenlere bağlı hızlı tahribat nedeniyle ahşap izlerini saptamak mümkün olmamıştır. Ancak mekanların tabanlarında yangından sonraki kül yığınları günümüze ulaşabilmiştir. Çukur evler şeklindeki Kalkolitik yerleşimin kuzeyden güneydoğuya doğru yer yer devam ettiği anlaşılmıştır.

Bu kattaki yapılara ait olduğu saptanan L 16a plânkaresinde 16.95 m. seviyesinde içi keramik döşeli çamur bir taban ve altında 16.10 m.de bulunan üzerinde insitu kapların yer aldığı ikinci taban höyükteki Kalkolitik yerleşimlere aittir. (Resim 2).

II. tabakada ele geçen keramikler genel olarak kaba yapılmıştır. Hamur, kap boyutlarına göre değişen boyut ve oranda taşçık ve mika içermektedir. Bazı iri kap parçalarında bitki izleri de görülmektedir. Pişme, ufak ve orta boy kaplarda iyi ve orta, iri kaplarda orta, bazen kötü derecededir (Resim 3, 11 ve 12).

II. tabaka daha çok koyu yüzlü bezemesiz kaplar ile temsil edilir. Kapların büyük kısmı gri ve siyahımsı gri (10YR 5/1 gri; 10YR 4/1 koyu gri; 10YR 3/1 koyu gri), bazen kahve ve kahvemsi kırmızı renklerde (10YR 5/3 kahve; 10YR 5/2 grimsi kahve; 7.5YR 6/4 açık kahve; 10YR 7/4 çok açık kahve; 10YR 5/4 sarımsı kahve) olup kapların bir kısmında perdah izine rastlanmıştır.

Kap tipleri çeşitlilik göstermektedir. İçe dönük ağız kenarlı keskin omuzlu ve içe dönük ağız kenarlı keskin karınlı çanaklar (Resim 3.b, c, d, 12), bazılarında mahmuz çıkıntılı yuvarlak ya da elips şekilli dikey kulplar ile yassı tutamaklar olan yarı küresel gövdeli çanaklar, dışa dönük, içe kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklar, ağız kenarının altında tek sıra halinde kabaca açılmış düzensiz buhar (?) delikleri olan dik ya da hafif dışa eğik basit ağız kenarlı, kalın cidarlı ve düz dipli kaba kaplar (*cheese-pots*), bazıları mahmuzlu tek kulplu, uzun boyunlu ve daralan ağızlı çömlekler tespit edilmiştir.

Literatüre daha çok "cheese-pot" olarak giren, süt ürünlerini işlemede kullanıldığı düşünülen kaplar Kalkolitik dönem keramikleri içinde en yoğun gruplardan biri olarak dikkati çekmektedir (Resim 11). Peynir kabı, tava gibi adlarla belirlenen ancak burada kaba kaplar olarak adlandırdığımız bu tür keramiklerin en belirgin özelliklerinden biri, ağız kenarlarının etrafında deliklerinin olmasıdır. Yeşilova buluntuları içinde bu tür keramiklerin form zenginliği, bunların arkeoloji literatüre aktarıldığından farklı özelliklerinin ve kullanım şeklinin olabileceğini ortaya çıkartmıştır. Ağız kenarlarında sıra halindeki delikler kabın içinden dışına doğru hamur yaşken açılmıştır. Keramiklerin açık kahverengi renklerindeki iç

yüzeyleri daha özenli yapılıp, astarlanmıştır. Koyu kahverengi, gri ve siyah renklerdeki dış yüzeyler kaba bırakılmıştır. Bu durumda kapların iç yüzeylerinin kullanıma uygun olarak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ancak parçalar arasında bazı profillerin ağız kenarı olamayacak şekilde eğime sahip olması ve bazı ince cidarlı diplerin bulunması dikkati çeker. Dolayısıyla ince dipli bu tür kapların direk ateş üzerinde kullanılmadığını düşünüyoruz. Buna karşın dış yüzleri koyu yüzlü kaba kaplar köz ya da alevsiz ateşin içine oturtulduklarını ve içlerinde hamur mayalayıp ve ekmek pişirdiklerini söyleyebiliriz.

Deliklerin bulunması kapak dışında kapların ağızlarının deri ya da kumaş gibi bir örtüyle sıkıca kapatılmış olabileceğini ortaya koyar. Bazı kapların ağza yakın iç yüzeyindeki dil şeklindeki çıkıntılar kapak ya da başka bir kabın oturtulduğu iç tutamaklar olmalıdır (Resim 11). Delikler hava deliği olarak ya da ağızdaki örtüyü iple sıkıca tutturmak için kullanılmış olabilir. Kısaca kaplar çevresinden aldığı ısıyla yavaş ve uzun süreli pişirme işlerinde kullanılmışlardır. Bu tür kaplara başta Anadolu olmak üzere, Ege Adaları, Balkanlar ve Kıta Yunanistan'da rastlanılmıştır. Troas Bölgesi'nde Gülpınar'da[3], Elmalı Ovası'nda Karaburun'da[4], Kızılbel'de[5], adalarda Emporio'nun X-VIII. tabakalarında[6] ortaya çıkarılmıştır.

II. tabakadaki kaplara daha çok iki tür kulp yapılmıştır. Bunlar boynuzlu kulplar ve ağız kenarından yükselen yatay profilli-sepet kuplardır. Elips şekilli dikey kulplar genellikle maşrapa türünde sıvı kaplarında görülmüştür (Resim 12). Boynuzlu ve sepet kulplar Çatal Höyük, Hacılar VII-V ve Mersin'in XV-XIII tabakalarında olduğu gibi Anadolu'da Erken Kalkolitik dönemden başlayarak Geç Kalkolitik döneme kadar geçen süreç içinde kullanılmıştır[7]. Kuruçay'ın 11 katında E türü kaplar[8] içinde de bulunan sepet kulpların benzerleri, Anadolu dışında Emporio X-VIII. katlarının da keramik buluntuları arasında tespit edilmiştir[9].

Bazı kaplarda mantar başlı kulplar (knobtype handle) vardır. Mantar başlı tutamak ya da kuplar çoğunlukla 20 cm. çapında keskin kenarlı çanak formundaki kapların iki yanında yer alan sapların ucunda bulunurlar (Resim 3.e, 11). Yeşilova Höyüğü'nde birçok güzel örnekleriyle karşımıza çıkan bu tür saplara başka yerleşimlerde daha az rastlanır. Mantar başlı kulpların basit türdeki benzerlerine Aşağı Pınar 5. katta[10], Afrodisyas ve Ulucak Höyük'te rastlanmıştır[11]. Ancak buradaki örneklerin hemen tamamı karışık tabakalara ait keramiklerin içinde ele geçtiği için bunların ETÇ (?) dönemine ait olabileceği düşünülmüştür.

Kaplar çoğunlukla çukur, daha az oranda düz diplere sahiptir. Bezemeli parçalar çok nadirdir. Keramikler profil özellikleri bakımından Emporio X-VII, Kumtepe Ia ve Ilıpınar VIII-VI. Katlar arasında ele geçen kaplarla yakın benzerlik göstermektedir. Bunların dışında Kuruçay Höyük 11-7 kat keramikleri arasında E türü malları ve Hacılar V-II keramikleri profilleri ve yapım teknikleri bakımından ortak özellikler göstermesi nedeniyle Yeşilova Höyüğü II. Katı, Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilir[12].

III. Kat: III. Kat Yeşilova Höyüğü'nün en uzun süreli ve en kalın kültür katıdır. 3 metre kalınlığındaki Neolitik kültür katı ana toprak üzerinden itibaren 8 tabakaya sahiptir. Bu katta Ege Bölgesi'nin tüm Neolitik sürecini izlemek mümkündür. Hemen her tabakada

3 Takaoğlu 2006, 49, res. 9-10.

4 Eslich 1992, 69-70, pl. 73:26.

5 Eslich 1992, 69-70, pl. 75:14.

6 Hood 1981, 247-249, fig. 119, 14, 20.

7 Efe 2001, 42, Mellaart 1970, fig. 70:27, 111:26-27, 1965, 148, fig. 11:16, 17.

8 Duru 1994, 54, lev. 67.5, 6.

9 Hood 1981, 284-86.

10 Parzinger ve Schwarzberg 2005, taf. 102:1-3; 101:7-12, abb. 58.a, 59.a.

11 Podzuweit 1979, taf. 22G; Joukowsky 1996a, fig. 342.12, 1996b, fig. 385.22 (1598 f.22), Derin ve Öner 1997, 415, çiz. 4.12, 34,19.

12 Ulucak Höyük, Ege Gübre ve Baklatepe höyüklerinde ele geçen Geç Kalkolitik döneme tarihlenen, perdah bezemeli, içe kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanak ve kaselere iki parça dışında Yeşilova Höyüğü'nde rastlanmamıştır. Bu nedenle Yeşilova Höyüğü Kalkolitik tabakaları sözü edilen yerleşim merkezlerine göre daha erken döneme, Erken-Orta Kalkolitik Çağ'a ait olmalıdır. Benzerleri için bkz. Sperling 1976, fig. 9-11; Hood 1981, 165 vd.; Duru 1994, 27 vd.; Thissen 2001, 82, fig. 77:3-4.

sel izlerine ait çamur-kil birikintisi vardır. Bazı tabakalar yağış ve sel baskınlarının ardından toprağın kurumasından sonra beton gibi sertleşmiştir. Killi toprak yağmur ve sel gibi doğal olaylarda yerleşimin büyük oranda tahribata uğramasına neden olmuştur.

Höyükteki Neolitik yerleşimin şiddetli bir taşkın ile son bulduğu anlaşılmıştır. M17 plankaresinde (Resim 2) Neolitik katın üst kısmını kaplayan çakıllı tabaka sel tabakasının varlığını kanıtlar.

Neolitik tabakalarda mimari kalıntılar mimarini yapısal özellikleri ve doğal olaylar sonucu büyük oranda tahrip olmuş ve günümüze çok az kalıntı ulaşabilmiştir (Resim 9). Ancak her tabakada yapılara ait külle kaplı çamur tabanlara ve tabanların üstünde keramiklere rastlanılmıştır. Höyüğün kesitlerinde ve tabakalarda temel taşlarına çok az rastlanması nedeniyle Neolitik dönemde genellikle ağaç dalları ve çamurun kullanıldığı ilkel bir mimari tarzın olduğu anlaşılmıştır. Çevresinde taş temeli olmayan ve belirli bölgeleri kaplayan küllü tabanlar ve daha çok ince dalların kömürleşmiş kalıntıları bu tür mimarinin varlığını kanıtlar. Göller Bölgesi'nde; Höyücek'de 4 m. kalınlığındaki Erken Yerleşimler katında ve Bademağacı'nda Erken Neolitik Yerleşim katları 9-5'de yanmış taban kalıntıları dışında mimari bulguya rastlanmaması Yeşilova Höyüğü'nde neden kerpiç ya da taş temelli mimarinin olmadığı sorusunu açıklamaktadır[13].

Neolitik yerleşim katlarını karakterize eden en önemli unsurları keramik ve küçük buluntular oluşturur. Buluntular Yeşilova Höyüğü Neolitik sürecinin III.1-2, 3-5 ve 6-8. katlarda kendi içinde üç dönemde geliştiğini ortaya koymuştur.

III.1-2. katlarına ait keramikler hamur açık kahve ve kırmızı tonlardadır. Astar rengi kırmızımsı kahve ve üst seviyelere doğru artan oranda kırmızıdır (5 YR 5/4 kırmızımsı kahve; 2.5 YR 5/6 kırmızı). Hamur, minik taşçık ve bazı parçalarda yoğun olmak üzere mika içermektedir. Bazı kalın cidarlı parçalarda bitki izlerine rastlanmaktadır. Kapların genelde her iki yüzü astarlıdır.

Kap formları içinde dışa dönük ağız kenarlı, uzun boyunlu çömlekler (Resim 4.c) en yaygın formdur. Bunun dışında daralan ağızlı ve düz ağız kenarlı çömlekler de bulunmuştur (Resim 4.a, b). Çanak formları içinde dışa açılan sığ gövdeli çanaklar ve kaseler (Resim 4.d), düz gövdeli çanaklar ve s-profilli kâseler (Resim 4.f) tespit edilmiştir. Bu evrede kaplarda düz, hafif yüksek, çukur ve çok az da olsa halka dipler görülür. Kaplar üzerindeki dikine ip delikli kulplar; genellikle ince-uzundur. Bu tip kulpların yanı sıra nadiren deliksiz tutamaklar ve dikine yuvarlak kulplar da görülmektedir (Resim 4.e). Bu katlarda bezemeli kaplar olarak tırnak baskılı gövde parçaları ele geçmiştir.

III.3-5 katları, keramiklerinde kırmızı tonların yanı sıra kahverengi tonlar da belirgin hale gelmiştir. Kapların büyük kısmının kırmızımsı kahverengi, bir kısmının kırmızımsı sarı renkte ince astarlı olduğu anlaşılmaktadır. En yaygın form daralan ağızlı çömleklerdir. Bunların bazıları boyunsuz ve küresel gövdelidir. S-profilli kâselerde de artış gözlenmektedir. Diğer formlar arasında dik gövdeli ve dışa açılan sığ gövdeli çanaklar, dışa dönük ağız kenarlı boyunlu, düzleştirilmiş ağız kenarlı, konik boyunlu ve daralan ağızlı çömlekler, s-profilli, yarı küresel gövdeli ve dışa dönük ağız kenarlı çok sığ kâseler yer almaktadır. Dikine tünel kulplar çok yaygındır. Bunlar genelde orta boyutludur.

Bu katlarda keramikler üzerinde bazı bezemelere de rastlanılmıştır. Kırmızımsı sarı astar üzerine kırmızımsı kahve boyalı kap parçaları ele geçmiştir (Resim 7.a, c). Ulucak Vb katında ele geçen parçalarda olduğu gibi bu tür bezemelerin kapalı kapların üzerine yapıldığı anlaşılmıştır[14]. Bezemeli keramiklerin bir başka grubunu kabartma eklentili kaplar oluşturur. Bunların içinde boğa başı, kurbağa motifi şeklinde bezemeli parçalar Yeşilova Höyüğü III.3. katında ele geçmiştir. Höyücek, Kuruçay ve Hacılar'da çok iyi tanınan tutamak üzerine kabartma eklerle boğa başı tasviri[15], insan betimi (?), cepheden boğa başı tasviri yapmak ve tutamakları hayvan başı şeklinde süslemek gibi uygulamalara Ulucak Höyük IV ve V. katlarında da rastlanmıştır[16] .

---

13 Duru 2000, 191, 203; Duru 2002, 406; Duru 2003, 552.

14 Boyalılar için bkz. Derin ve diğ. 2003, 344, çiz. 8, 11; Çilingiroğlu ve diğ. 2005, fig. 29:21, 22.

15 Mellaart 1970, LXII.1-6, 263, 247.3; Duru 1992, 556, lev. 13; Duru 1994, 62-63; Duru 1995, lev. 19/1-6, 8, 9, 11, 12.

16 Duru 1995, 468.

III.3. katın buluntuları arasında en çok dikkati çeken grubu mühürler oluşturur. Pişmiş toprak mühürlerden ikisi dörtgen biri yuvarlak formdadır. Labirent motifli iki mühür yüksek kabartma şeklindedir (Resim 16). Mühürler üzerinde boya izine rastlanmaması nedeniyle bunların boya bezeme gibi işlerde kullanılmadığı anlaşılır. Bu tür labirent bezemeli mühürlerin benzerlerine Ulucak Höyük'te Vb ve Hacılar IIa katında[17] rastlanılmıştır. Bunlar Yeşilova Höyüğü Neolitik yerleşimcilerinin mülkiyet ve toplumsal organizasyonun birer sembolü niteliğindedir.

III.6-8 katları, Höyükteki ilk yerleşime ait kalıntı ve buluntular bugünkü ova seviyesinden yaklaşık 4 m. aşağıdaki ana toprağın üzerinde yer almaktadır. Bu erken evre 2005 kazı döneminde, L 16b plânkaresinin güneydoğu kesiminde kısıtlı bir alanda, 2006 yılında da K 16c, L16 a,d ve L15c plan karelerinde araştırılmıştır (Resim 6). Keramik parçalarının da yer aldığı küllü tabanlar yapı katına ait günümüze ulaşabilen kalıntıları olarak saptanmıştır.

En alt seviyeden itibaren saptanan buluntular, yerleşimin nitelikli keramik yapımını bilen bir topluluk tarafından kurulduğunu göstermektedir. Küçük taşçık ve mika katkılı, el yapımı ve monokrom keramikler iyi derecede pişirilmiştir. Hamur ve yüzey renginde gri, sarı ve kahve tonlar hakimdir (Resim 9). Bir grup keramik ise krem renktedir. (10YR 5/2 grimsi kahve; 7.5YR 6/4 açık kahve; 10YR çok açık kahve; 5YR 5/4 kırmızımsı kahve; 5YR 6/3 açık kırmızımsı kahve; 7.5YR 7/6 kırmızımsı sarı; 10YR 7/6 sarı). Yüksek nem nedeniyle keramik yüzeyleri önemli derecede tahribata uğramıştır. Bununla birlikte kapların hamur renklerinde ince astar uygulandığını gösteren parçalar mevcuttur.

Saptanan formlar şunlardır: bazıları boyunsuz ve küresel gövdeli daralan ağızlı, dışa dönük ağız kenarlı, düzleştirilmiş ağız kenarlı çömleklere rastlanılmıştır (Resim 5.a-d, 6). Dışa açılan sığ gövdeli kâselere ilk kez bu evrede rastlanmıştır. Diğer formlar arasında düz gövdeli çanaklar, yarı küresel gövdeli çanaklar/kâseler, s-profilli kâseler yer alır. Yeşilova Höyüğü III.7-8. katlarında ele geçen keramiklerin renk, yapım tekniği ve form bakımından benzerlerine Kıyı Ege'de rastlanmamıştır. Koyu ve açık renklerdeki hamur ve astarlı kapların en yakın benzerleri daha çok Göller bölgesindeki Çatalhöyük'ün XII-X katları ile Bademağacı'nın ENII ve Höyücek'in EYD katlarında bulunmuştur[18]. Kap cidarları genelde orta kalınlıktadır (0.4-0.7 cm). Bazı daralan ağızlı çömlek parçaları kalın cidarlıdır. Çömleklerde dikine tünel kulplar yaygındır. Bunların içinde iri ya da kısa-enli dikine yuvarlak kulplara dikkati çeker (Resim 5.e-h). Kaplar düz ya da hafif yüksek düz diplidir. Taş kaplar III.6-8. katların belirgin bir buluntu grubunu oluşturur (Resim 7.d-f). Mermerden yapılmış, basit ağız kenarlı kase ve çanak parçaları iyi işçilik gösterir. Kap formlarının pişmiş toprak örneklere benzetildiği anlaşılmıştır.

Yeşilova Neolitik toplumu Anadolu'da diğer Neolitik topluluklarda olduğu gibi kadını ve doğadaki bazı hayvanları kutsallaştırarak onların niteliklerini simgesel eşyalar şeklinde tapınım objeleri haline getirmiştir. Kemik buluntular içinde boğa başı şeklinde yontulmuş, perdahlanmış idol[19] ve paralellerini Ulucak'ta, Göller Bölgesi'nde bulduğumuz pişmiş toprak kadın figürünü (Resim 11) Yeşilova Neolitik toplumunun dinsel inançlarının birer kanıtıdır.

Höyük katları arasında Erken Tunç Çağ'ına ait herhangi bir buluntuya rastlanmamasına karşın, yerleşim alanı tümüyle terk edildikten sonra Yeşilova Höyüğü'nün bir bölümü ETÇ mezarlığı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Sağlam durumda açığa çıkartılan pithos mezarın (Resim 10) höyüğün yakınında yer alan Yassıtepe Höyüğü Tunç Çağ yerleşimine[20] ait olabileceği düşünülmüş, içindeki gaga ağızlı testisi ve tunç baltasıyla mezar ETÇ II dönemine tarihlenmiştir.

2005 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Yeşilova Höyüğü'nün sadece İzmir'in değil aynı zamanda Ege Bölgesi'nin bilinen en eski yerleşim merkezi olduğu anlaşılmıştır. Özellikle III.6-8. katları keramikleri ve buluntuları İzmir ve çevresinin en erken Neolitik Çağ bulgularını oluşturmaktadır. Yeşilova kazılarından elde edilen buluntular sayesinde

17 Mellaart 1970, CXIX, 469.

18 Duru 1999, 181; Duru 2001, 587; Duru 2002, 412.

19 Derin 2006a, 40-41.

20 Derin 2006b.

İzmir'in içine yerleşen toplulukların ne tür bir köy kurdukları, Neolitik dönemde yaşayan halkın ne tür bir yaşam biçimine sahip oldukları konusunda önemli bilgiler elde edilmiştir.

- Yeşilova Neolitik toplumu kıyıdan ve kıyıya yakın alanlardan midye türü çift kabuklu ve deniz minaresi gibi tek kabukluları toplayarak yemişlerdir. Deniz ürünlerinin tüketimi özellikle Neolitik dönemin sonuna doğru artış göstermiştir (III.1-3). Bu kabuk kalıntıların neredeyse tamamı koylarda olduğu gibi sığ kıyılarda, kumlu ortamlarda yaşayan tek kabuklu (deniz minaresi vb.) ve çift kabuklulara (midye vb.) aittir. Bulunan deniz kabuklularının kalıntılarının yoğunluğundan ve tafanomik durumundan anlaşıldığı üzere, kabuklular beslenme amacıyla en yakın sulardan toplanmış ve yerleşimde değerlendirilmiştir[21].
- Öğütme taşı, havan ve havaneli gibi tahıl işleme aletlerin sayısı az olmasına karşın Yeşilova'da yaşayanların kısmen tarım yaptıkları ve elde ettikleri ürünleri taşlarla ezip un haline getirdiklerini anlamaktayız.
- Neolitik toplum içinde büyük ve küçükbaş hayvan besiciliği yaygın olmakla birlikte, halkın çevrede yaşayan domuz, geyik gibi yabanıl hayvanları avladıklarını ve bunları yediklerini biliyoruz. III.7 ve 8. tabakalarda bulunan iri kemikler nedeniyle büyükbaş hayvanların yenildiğini, üst katlara doğru III.3-6. tabakalarda küçükbaş hayvanlar koyun/keçi ve domuz gibi hayvanların artış gösterdiği anlaşılmıştır. III.2 ve 1 tabakalarda ise ilk bakışta yerleşimde küçükbaş hayvanlardan koyun/keçinin daha önem kazandığı söylenebilir. Sığır ve domuz kalıntılarında gözle görülür bir azalma vardır[22].
- Yeşilova Neolitik toplumu çakıl taşlarını ve obsidyenleri işleyerek kesici, delici, kazıyıcı aletler ve silahlar, yedikleri hayvanların kemiklerden deri işlemek için delici ve kazıyıcılar yapmışlardır (Resim 13, 19). Kemik aletlerde ince-uzun gövdeli, sivri uçlu bizler çoğunluktadır. Bazı geyik boynuzları alet sapı olarak kullanılmıştır (Resim 15).

Buluntular, taş alet, araç ve eşya endüstrisinin gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Büyük çoğunlukla çakmaktaşından yapılmış yontma taş aletler, okucu, dilgi, kesici, kazıyıcı, delgi gibi çeşitli tiplerdedir. Ele geçen çekirdekler ve yongalar, çakmak taşı işçiliğinin Yeşilova'da yapıldığını göstermiştir. Bazı taşlar kolye olarak kullanmak amacıyla kare şeklinde kesilerek şekillendirilmiştir.

Yeşilova buluntularını İzmir kent merkezi çevresinde kazılan, başta Ulucak Höyük olmak üzere Ege Gübre, Çukuriçi ve Dedecik-Heybelitepe gibi yerleşim merkezlerinde ele geçen buluntularla karşılaştırmak olasıdır. Yeşilova Höyüğü'ne en yakın konumdaki Ulucak Höyüğün IV. tabaka buluntuları ile[23] Çukuriçi, Dedecik-Heybelitepe ve Ege Gübre'de ele geçen keramik ve buluntular Yeşilova Höyüğü'nde III.1-3 katları buluntuları ile benzerlik gösterir. Bunların içinde özellikle Yeşilova üst katlarının tipik malzeme grubu içinde yer alan kırmızı astarlı dışa açılan sığ gövdeli çanaklar ve kaseler (Resim 4.d) ve düz ağız kenarlı çömlekler (Resim 4.a, b) ile karşılaştırmak mümkündür[24]. Batı Anadolu'da özellikle yoğunluğu nedeniyle İzmir ve çevresinde gelişim gösterdiği anlaşılan dışı kabalaştırılmış, başka bir tanımla tırnak baskılı keramiklerin ve kırmızı astarlı keramiğin alt katlara doğru azaldığı ve yüzeylerin matlaştığı anlaşılmıştır. Yeşilova Höyüğü III.3-5. tabakaların buluntuları daha çok Ulucak V. tabakası ile benzer özellikler gösterir. Özellikle III.3. tabakada ele geçen labirent motifli mühürlerin ve boyalı keramiklerin benzerinin Ulucak Vb katında bulunması bu ilişkiyi kanıtlar. Yeşilova Höyüğü'nün III. 6-8. tabaka buluntuları ile açık ve koyu yüzlü keramikleri, özellikleri bakımından Höyücek (EYD), Bademağacı (EN II) ve Kuruçay (13) gibi Göller Bölgesi yerleşimlerinin Erken Neolitik katları buluntuları ile kısmen paralellik içindedir[25].

---

21 Yeşilova Höyüğü'nde ele geçen deniz kabukluları ile ön çalışmalar Canan Çakırlar tarafından yapılmıştır.

22 Hayvan kemikleri ile ile ilgili ön rapor Can Yümni Gündem tarafından hazırlanmıştır.

23 Çilingiroğlu ve diğ. 2004, 38 vd.

24 (Tarihlerle ilgili olarak bkz. B. Eroğlu, D. Uygun, *C14 Veri Tabanı, TAY Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, İstanbul, 2003, Ulucak maddesi, Sağlamtimur, 2006, 185)

25 Karşılaştırma için bkz. Duru 2002, 40 vd.; Duru 2005, 529.

Yeşilova Höyüğü ilk C14 sonuçları III.7. kattan elde edilmiştir. Buna göre, 1sq. 6490 cal BC (7505 +-37 14 C-BP) tarihi alınmıştır. III.8. kat bulguları bu tarihin en az 200 yıl daha eskiye gidebileceği yönündedir[26]. Bu durumda Ege Bölgesi Neolitik Dönem kronolojisi ve bölgenin diğer bölgelerle olan ilişkisini yeniden ele alınmak zorundadır. Zira bu ilk sonuçlar Neolitik Çağ'ın Ege Bölgesi'nde Göller Bölgesi gibi MÖ. 6500'den önce başladığını ve aynı kültürel sürecin kesintisiz MÖ. 5700-5600 yıllarına kadar devam ettiğini ortaya çıkarmıştır. Bu halk topluluğu İzmir'e olasılıkla doğusundan gelip yerleşmiş ilk toplayıcı, avcı, çoban ve tarımcı toplumdu. İzmir ve çevresi, bu ilk yerleşimcileriyle kendi kültürünü yaratmış bir bölgedir. Yeşilova Höyük iki yıl kazılmasına rağmen, iki sezonda profil veren 16 bin parça keramik ve binden fazla çakmak taşı alet parçası kayıtlanmıştır. Ortaya çıkartılan buluntuların başta İzmir olmak üzere Ege Bölgesi'nin Neolitik-Kalkolitik Çağları sürecinin aydınlanmasında önemli katkısı olacağı açıktır.

26 2006 yılında Yeşilova Höyüğü C-14 ve termolüminesans tarihlemeleri ile ilgili çalışmalar sürmektedir. C-14 tarihlemeleri Köln Üniversitesi laboratuvarlarında yapılmıştır. III.7. kattan elde edilen sonuçlar Bademağacı ENII katı sonuçlarına yakındır. Bkz. Duru 2005, 537-538.

Kaynakça

Akurgal 1950
E Akurgal. "Bayraklı Kazısı Önrapor" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII/1*, 1950, 3-8.

Çilingiroğlu ve diğ. 2004
A. Çilingiroğlu, Z. Derin, E. Abay, H. Sağlamtimur ve İ. Kayan, *Ulucak Hoyuk: Excavations Conducted Between 1995-2002, Ancient Near Estern Studies Supplement 15,* Peeters, 2004.

Derin 2006a
Z.Derin, "Yeşilova Höyüğü Kurtarma Kazısı" *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler 22,* 2006, 40-41.

Derin 2006b
Z. Derin, "İzmir'den iki yeni prehistorik yerleşim yeri: Yassıtepe Höyüğü, Çakallar Tepesi Höyüğü" *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Dergisi VII, 2006*, 1-15.

Derin ve Batmaz 2004
Z. Derin ve A. Batmaz. "Bornova-Kemalpaşa (İzmir) Arkeolojik Envanteri 2003" *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi 2*, 2004, 75-100.

Derin ve diğ. 2004
Z. Derin, A. Çilingiroğlu ve M. Taşlıalan, "Ulucak Höyük Kazısı, 2002" *25. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 2004, 239-250.

Derin ve diğ. 2003
Z. Derin, E. Abay ve T. Özkan, "Kemalpaşa-Ulucak Höyük Kazıları, 1999-200" *23. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 2003, 341-350.

Derin ve Öner 1997
Z. Derin ve E. Öner, "Ulucak Höyük Kazıları ve Paleo-Coğrafya Araştırmaları 1995" *18. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1997, 411-439.

Duru 1992
R. Duru, "Höyücek Kazıları–1989" *Belleten LVI*, 1992, 551-566.

Duru 1994
R. Duru, "*Kuruçay Höyük I, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Yerleşmeleri,* Ankara, 1994.

Duru 1995
R. Duru, "Höyücek Kazıları-1991/1992" *Belleten LIX/225*, 1995, 447-476.

Duru 1999
R. Duru, "The Neolithic of The Lake District" *Neolithic in Turkey* (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen) İstanbul, 1999, 165-191.

Duru 2000
R. Duru, "Bademağacı Kazıları 1997 ve 1998 Yılları Çalışma Raporu" *Belleten XIV/239*, 2000, 187-212.

Duru 2001
R. Duru, "Bademağacı Kazıları 1999 Yılı Çalışma Raporu " *Belleten LXIV/240*, 2001, 583-598.

Duru 2002
R. Duru, "Some Observations on the Early Stages of Pottery Production in the Lake District (Ancient Psidia)" *Festschrift Für Manfred Korfmann, Mauer Schau, Band 1, Remshalden-Grunbach*, 2002, 403-419.

Duru 2003
R. Duru, "Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu" *Belleten LXVI/246*, 2003, 549-573.

Duru 2005
R. Duru, "Bademağacı Kazıları 2002 ve 2003 Yılları Çalışma Raporu" *Belleten LXVII/252*, 2005, 519-560.

Efe 2001
T. Efe, *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı. A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, İstanbul, 2001.

Eslick 1992
C. Eslick, *Elmalı-Karataş I.The Neolithic and Chalcolithic Periods: Bağbaşı and Other Sites*. Bryn Mawr, 1992.

Evren 1999
A. Evren, "Efes Çukuriçi Höyüğü 1996 Yılı Kazısı" *Arkeoloji ve Sanat 92*, 1999, 22-32.

Gültekin 1967
H. Gültekin, "Bornova Höyüğü" *Türk Tarih Kongresi 6, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1967, 40-41.

Hood 1981
S. Hood, *Excavations in Chios, 1938-1955, Prehistoric Emporio and Ayio Gala I , BSA*, Londra, 1981.

Joukowsky 1996a
M.S. Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias I,* Newyork, 1996.

Joukowsky 1996b
M.S. Joukowksy, *Prehistoric Aphrodisias II,* Newyork, 1996.

Mellaart 1965
J. Mellaart, "Çatal Höyük West" *Anatolian Studies* XV, 1965, 135-156.

Mellaart 1970
J. Mellaart, *Excavations at Hacılar* I-II, Edinburg, 1970.

Meriç ve diğ. 2005
R. Meriç, A.K. Öz ve A.E. Meriç, "Metropolis Kazıları, 2003" *26. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, 2005, 140 vd.

Parzinger ve Schwarzberg 2005
H. Parzinger ve H. Schwarzberg, *Aşağı Pınar II, Die Mittel-und spatneolithische Keramik,* Mainz am Rhein, 2005.

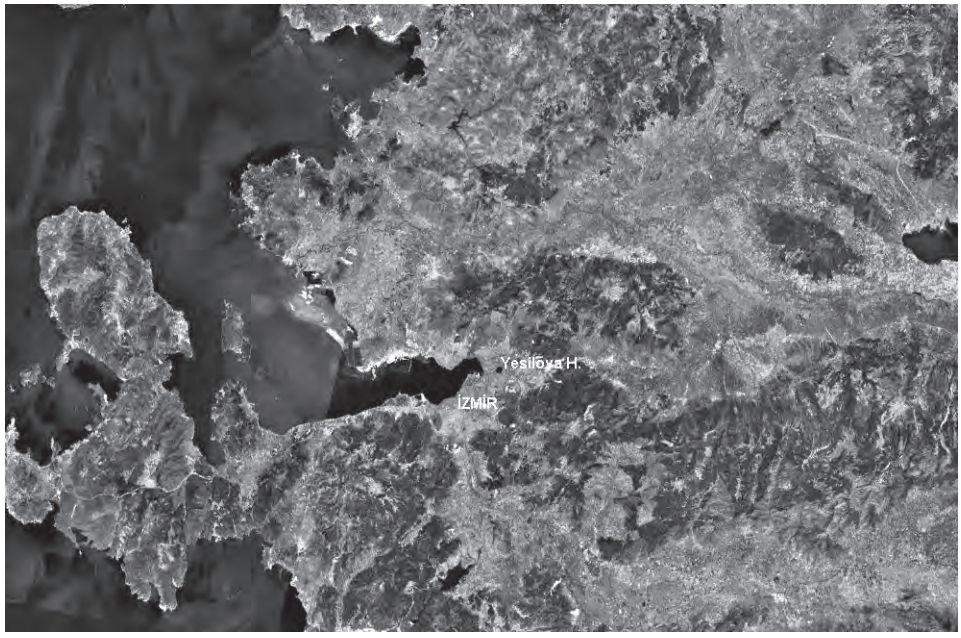
Podzuweit 1979
C. Podzuweit, *Trojanische Getasfonmen der Frühbronzezeit,* Mainz am Rhein, 1979.

Sağlamtimur 2006
H. Sağlamtimur, "Ege Gübre-Ege'nin ilk Çiftçileri" *Arkeo Atlas* 5, 2006, 185.

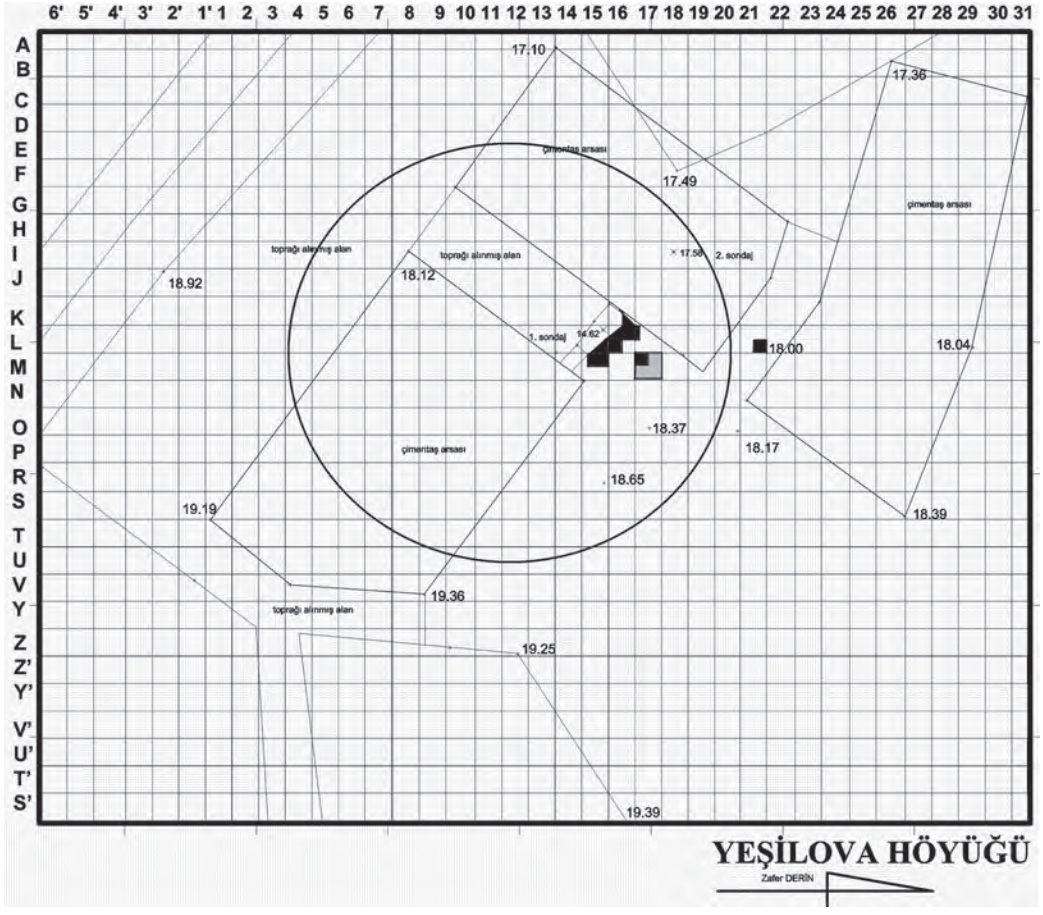
Sperling 1976
J.W. Sperling, "Kumtepe in the Road, Trial Excavation, 1934" *Hesperia 45-4*, 1976, 305-364.

Takaoğlu 2006
T. Takaoğlu, "Homeros'un Gölgesinde Troia öncesi Troas Araştırmaları" *Sevim Buluç Anı Kitabı* (Derleyen V. Tolun ve T. Takaoğlu) Çanakkale, 2006, 47-61.

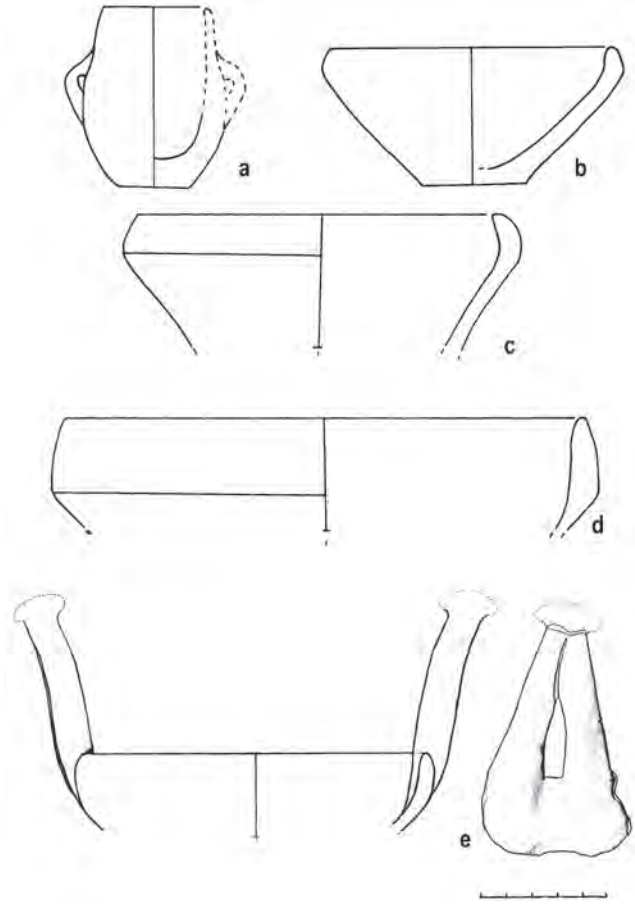
Thissen 2001
L. Thissen, "The Pottery of Ilıpınar, Phases X to VA" *The Ilıpınar Excavations II* (Ed. J.J. Roodenberg and L.C. Thissen) Lieden, 2001, 1-154.

Manisa
Yeşiloxa H.
İZMİR

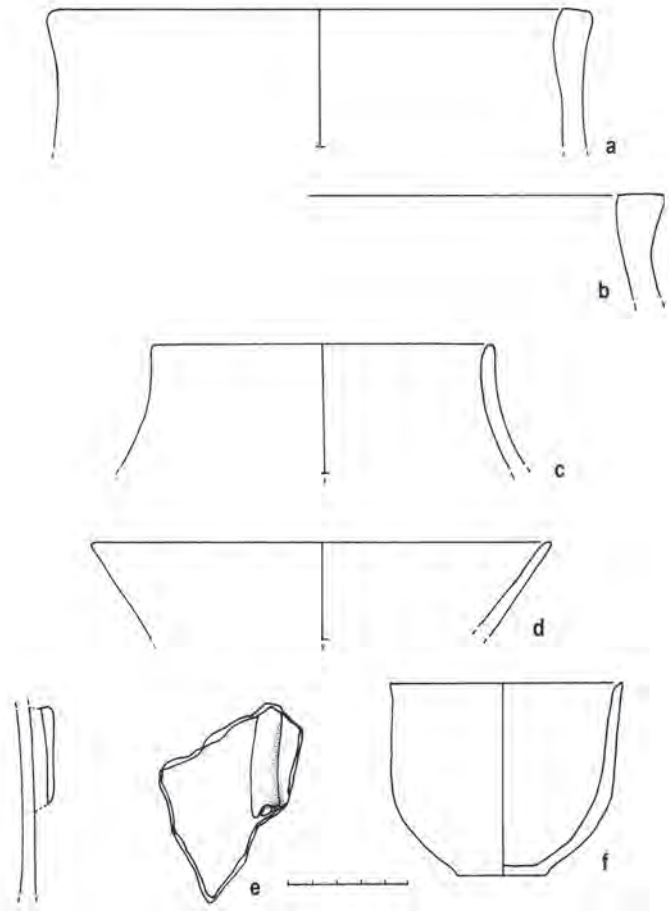
Res. 1

6' 5' 4' 3' 2' 1' 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31
A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V Y Z Z' Y' V' U' T' S'
17.10
17.36
çimentaş arsası
17.49
çimentaş arsası
toprağı alınmış alan
toprağı alınmış alan
× 17.58
2. sondaj
18.92
18.12
1. sondaj
14.62
18.00
18.04
18.37
18.17
çimentaş arsası
18.65
19.19
18.39
19.36
toprağı alınmış alan
19.25
19.39
YEŞİLOVA HÖYÜĞÜ
Zafer DERİN

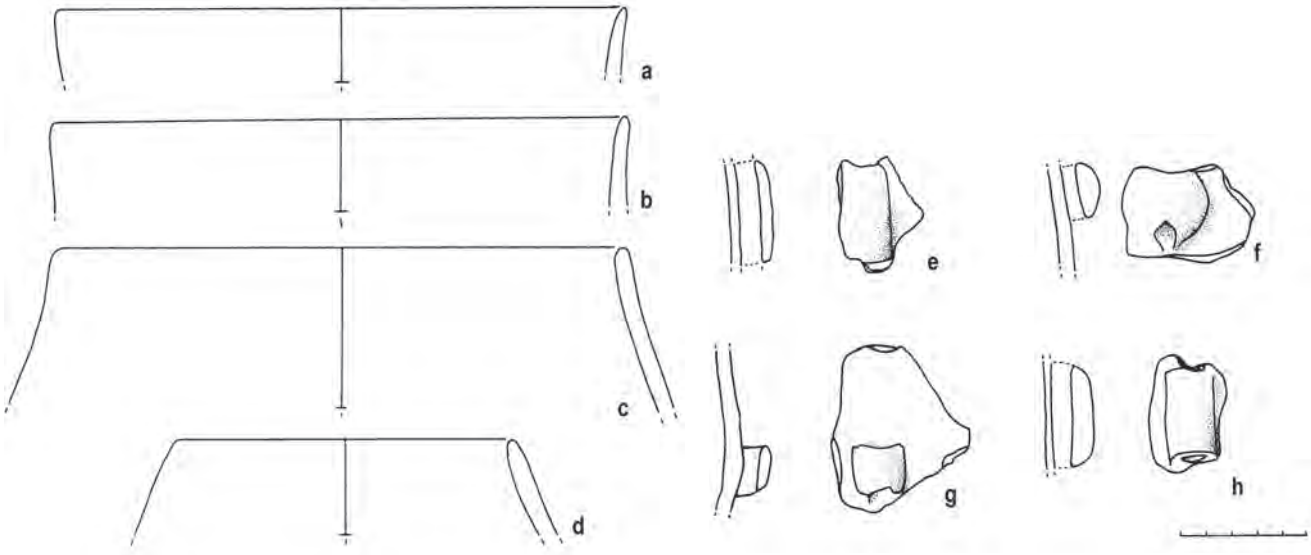
Res. 2

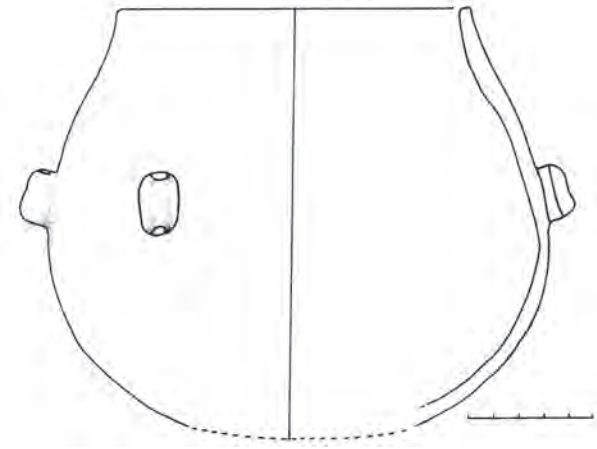
Res. 3

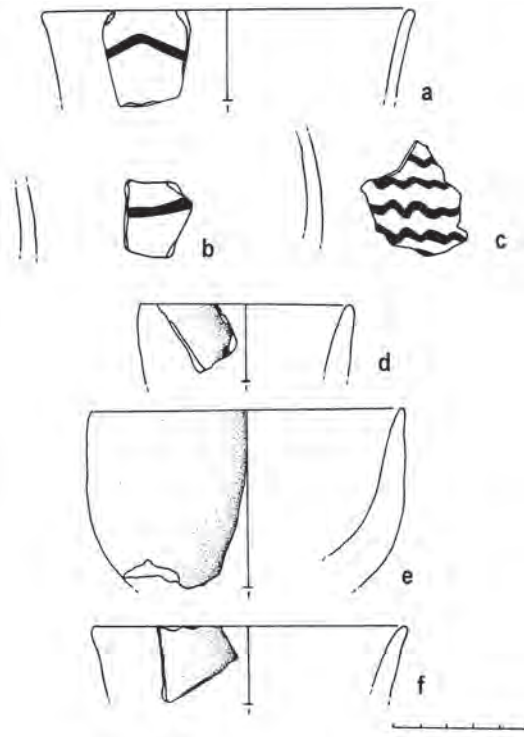
Res. 4

Res. 5

Res. 6

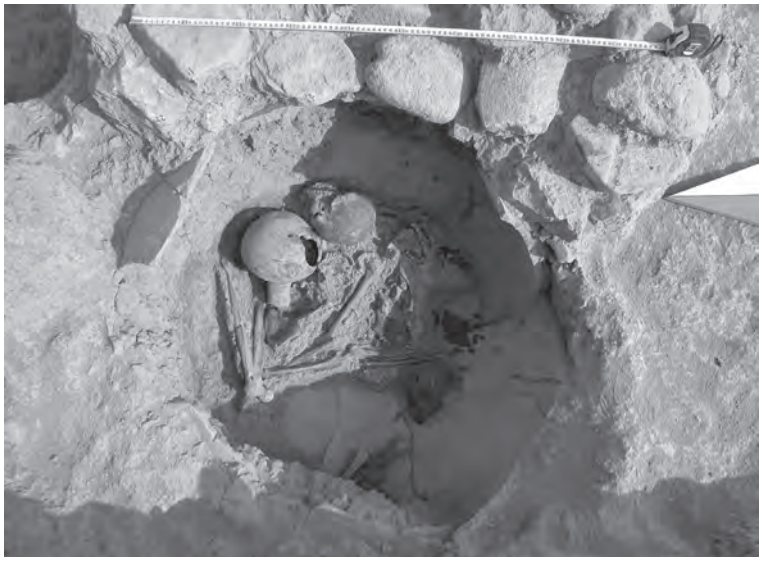
Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Res. 12

Res. 13

Res. 14

Res. 15

Res. 16

2002–2006 Yılları Kapadokya ve Kilikya Yüzey Araştırmaları: Genel Bir Değerlendirme[1]

K. Serdar GİRGİNER – Hakkı Fahri ÖZDEMİR – Betül KAPLAN*

Abstract

Cappadocia and Cilicia Surveys, 2002–2006: A General Evaluation

The ancient sites and the monuments described by 17th.-19th. Century travelers who search the region and plotted in their drawings and engravings about Cappadocia and Cilicia are almost disappeared. The increase in the level of the plain, using heavy-duty machines to obtain land for agricultural use, opening roads and highways, illegal excavations accelerated the demolition of the sites. Hence all the Prehistoric and Ancient Age sites and monuments which are in danger must be identify, classify and relocate on the large scale maps according to their regional characteristic. Even though after all these studies to find out the ancient names of these sites are almost possible. Because of all those reasons the studies and surveys which are executed by Archeology Department of Çukurova University have significant importance. The studies which have been completed presently gave us important results about the archeological settlement inventory of the region. Indeed the studies and surveys realized in Saimbeyli, Tufanbeyli, Sarız, Develi, Yahyalı, Kozan (plain region), Yüreğir, Ceyhan, Yumurtalık are going to continue by broaden the scope and will give us very important information about the settlement of the region.

Erzurum Atatürk Üniversitesi'nin 50. Yıl Armağan Kitabı'na hazırlanan bu makalenin yazarlarının, bahsi geçen üniversite, dolayısıyla Arkeoloji Bölümü'yle çeşitli zamanlarda ilişkileri olmuştur. K.S. Girginer 1994-98 yılları arasında bölümde hem Arş. Gör., hem de Yrd. Doç. Dr. olarak görev yapmış, H.F. Özdemir ve B. Kaplan ise bu bölümden mezun olmuştur.

ÇÜ Arkeoloji Bölümü tarafından 2002 yılından itibaren, *"Adana İli ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Projesi/Kizzuwatna Araştırmaları*" adı altında, uzun soluklu bir proje halinde yürütülen çalışmalardaki ana hedef; Güney Kapadokya Bölgesi'nde yer alan Tufanbeyli, Saimbeyli, Sarız, Yahyalı, Develi ile Ovalık Kilikya'nın sınırları içerisinde bulunan Kozan ve Ceyhan ilçelerinde, ayrıntılı bir arkeolojik yerleşim envanteri oluşturma çalışmalarıdır. Ayrıca MÖ. II. bin yıldaki, güney ve güneydoğu Kapadokya ve Çukurova'ya tekabül eden bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Kizzuwatna Ülkesi'nin yerleşmelerini, Adana'nın ilçelerinde ve Yahyalı, Develi, Tomarza, Sarız, Göksun ve Osmaniye'nin sınırında saptamak, dahası bu merkezler ile öncelikle Orta Anadolu olmak üzere, diğer çevre kültür bölgeleriyle olan ilişkilerinin tespit edilmesidir.

Kayseri ve Adana illerinin sınırları içerisinde kalan Develi, Yahyalı, Sarız, Tufanbeyli, Saimbeyli, Kozan ve Ceyhan ilçelerinde gerçekleştirilen yüzey taramalarında, Alt Paleolitik Çağ'dan (günümüzden önce 2.500.000–100.000) itibaren, Ortaçağ'a (MS. 17. yüzyıl) kadar birçok yerleşim birimine rastlanmıştır.

---

1 Bu genel değerlendirmenin MÖ. II. binyıl ile ilgili olan verileri, Yrd. Doç. Dr. K. Serdar Girginer tarafından 14.03.2007 tarihinde Konya'da Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Topluluğu, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Konya Şubesi ve S. Ü. Arkeoloji Bölümü'nün düzenlediği "*Hitit Coğrafyasındaki Sorunlar*" konulu panelde sunulmuştur.

* Yrd. Doç. Dr. K. Serdar Girginer, Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Başkanı, 01330, Balcalı Kampusü-Yüreğir/Adana. sergir@cukurova.edu.tr

Hakkı Fahri Özdemir, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, 01330 Balcalı Kampüsü-Yüreğir/Adana. özdemir@gmail.com

Betül Kaplan, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, 01330 Balcalı Kampüsü-Yüreğir/Adana. kaplan@gmail.com

Birbirinden çok faklı coğrafi bölgelerde yer alan ve farklı mekansal özellikler gösteren bu yerleşim merkezleri kayıt altına alınarak, çağlara göre yerleşim modeli oluşturma denemeleri yapılmıştır. Bu amaca yönelik olarak araştırmalar süresince, öncelikle Adana İli'nin Kayseri, Kahramanmaraş, Osmaniye ve Hatay'a komşu olan kuzey ve doğu bölümündeki ilçeleri taranmıştır. Daha sonra Kayseri İli'nin güney bölümündeki Develi, Sarız ve Yahyalı ilçelerine çalışmalar yönlendirilmiştir.

İlk olarak 2002 yılında başlatılan çalışmalarda, Adana'nın 196 km. kuzeydoğusunda yer alan ve 29 köy, 1 kasaba, 11 mahalleden oluşan Tufanbeyli İlçesi'nde; 2003 yılında Adana'nın 157 km. kuzeydoğusunda yer alan ve 25 köyden oluşan Saimbeyli İlçesi'nde; 2004 yılında Adana'nın 70 km. kuzeydoğusunda yer alan ve 84 köy, 2 kasaba, 16 mahalleden oluşan Kozan İlçesi'nin ovalık alanlarında ve yine aynı yıl Kayseri'nin 130 km. güneydoğusundaki 36 köyü bulunan Sarız'da; 2005 yılında Kayseri'nin 50 km. güneyindeki Develi'de (eski Everek) ve yine aynı yıl Adana'nın 43 km. doğusunda bulunan ve 42 köy, 6 kasabadan oluşan Ceyhan İlçesi'nde; son olarak da 2006 yılında Kayseri'nin 87 km. güneyinde yer alan 19 dağ köyü, 9 ova köyü, 1 kasaba ve 3 mezradan oluşan ve 12 merkez mahallenin de incelendiği Yahyalı İlçesi'nde sistemli yüzey araştırmaları yapılmıştır[2]. Çalışmalarımız sonucunda yaklaşık olarak 10.408 km^2.'lik ilçe merkezleri dahil olmak üzere, 41.310 km^2.'lik oldukça geniş bir alan taranmıştır. Bu incelemede, araştırma sonuçları istatistiksel yöntemlerle, ayrıntılı olarak değerlendirilerek yerleşimlerin bölgelere ve devirlere göre yoğunluğunun nedenleri yorumlanmaya çalışılmıştır.

Kapadokya Bölgesi

Tufanbeyli (Adana) Çalışmaları (Harita 1-7)

2002 yılında öncelikli olarak başlanan Tufanbeyli çalışmaları, Adana İli ve çevresinde şimdiye dek yürütülen çalışmaların ilk etabını oluşturması açısından oldukça önemlidir (Grafik 1-2). Ayrıca tarihi coğrafya bakımından Kilikya'nın kuzey-kuzeydoğu sınırında ya da başka bir deyişle, Güneydoğu Kapadokya Bölgesi'nde yer alan Tufanbeyli'deki çalışmalarda, mevcut araştırma alanı dörde bölünerek incelemeler yürütülmüştür (Tablo 1).

1. Bölge (Harita 7)

1. alan olarak öncelikle; Tufanbeyli'nin 5 km. batısında yer alan ve yakın çevrede saptanan çeşitli dönemlere ait, farklı tiplerdeki mezar yapılarının da doğruladığı gibi, oldukça yoğun bir yerleşime sahne olmuş olan Damlalı köyü ve sınırları seçilmiştir. Alandaki ilk yerleşim birimi, ilçenin 2 km. batısındaki *Küçük Sarı Fakı Höyük*'tür. Höyük yaklaşık olarak 26 m. yükseklikte ve 100x90 m. ölçülerindedir. Höyüğün üst platosundan ve eteklerinden bir adet çakmaktaşı yonga alet, Eski Tunç Çağı'na ve MÖ. I. binyılın ilk yarısına tarihlenebilecek pişmiş toprak çanak-çömlek parçaları derlenmiştir[3]. Ayrıca yoğun olarak Roma Geç İmparatorluk Devri'ne (MS. 4. yüzyıl-MS. 7. yüzyıl sonu) ait seramikler ele geçmiştir.

Küçük Sarı Fakı Höyük'ün 1.5 km. kuzeyinde yer alan *Bastamba*'da yoğun olarak çakmaktaşı ile obsidyen alet buluntu gruplarına rastlanmıştır. Bu alandaki pınarın yakın çevresinden, yoğun olmamakla beraber Roma ve Bizans Devirlerine ait "fine keramik" ve kazıma dekorlu sırlı seramiklere rastlanmıştır. Damlalı köyünün 1 km. batısındaki *Kürt Pınarı*'nda Roma İmparatorluk ve Bizans Devirlerine ait seramikler ile çok sayıda mimari yapı elemanlarına rastlanmıştır. Köyün 1.5 km. kuzeybatısındaki *Ordu Yeri/Gavurmaçlı Tepe*'de Roma Devri seramikleri, köyün 5 km. kuzeyinde yer alan *Ağa Efendi'nin Yokuşu/Kürebeli Göleti/Aşılık*'ta ise maden cürufları (*skoria*) ile Roma Devri seramikleri saptanmıştır. 1. alan dahilinde taranan Akpınar, Ayvat, Tozlu ve Demir Oluk köylerinde çok sayıda taş sanduka mezar, kısa dromoslu yeraltı oygu oda mezarları ve kaya mezarları içeren büyük nekropolisler kayıt altına alınmıştır. Büyük oranda definecilerin

---

[2] Daha ayrıntılı ve geniş kapsamlı bilgi için bkz. Girginer ve Yüksel 2002, 51 vd.; Girginer 2004, 311 vd.; Girginer 2005c, 159 vd.; Girginer ve diğ. 2006, 293 vd. Girginer 2007, 173 vd. Yahyalı araştırmalarının arazi çalışmaları 2006 yılında tamamlanmış olup, ön-rapor 28 Mayıs–01 Haziran 2007 tarihleri arasında Kocaeli'nde yapılacak olan 29. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nda sunulacaktır. Bu nedenle araştırma sonuçları burada değerlendirilmemiştir (Harita 13).

[3] Bölgede 1965 yılında yapılan öncü araştırmalarda, höyük üzerinden bir adet basit formlu -form açıkça belirtilmemiştir-, kaba açkılı, ETÇ'ye ait bir çömlek parçasının varlığı raporlarda yer almıştır. bkz. Brown 1967, 161.

talanına maruz kalmış mezarların içinden ve etrafından toplanan seramik örnekleri, Roma İmparatorluk Devri'ne aittir. Böylece çeşitli arkeolojik verilerle de desteklenerek, ilk alan olarak belirlenen Damlalı köyü ve yakın çevresinin,Erken Tunç çağında başlayan yerleşim dokusu, ağırlıklı olarak Geç Antikçağ (MS. 235 ve sonrası) ve Bizans Devri'nde (MS. 12.-15. yüzyıl) şekillenmiş olmalıdır.

2. Bölge (Harita 7)

2. alanda ilk olarak, Ayvat köyü sınırları dahilinde ve yakın çevresinde çalışılmıştır. Bu alanda Ağdere Mahallesi'nde bulunan *Ören Yeri/Mahmut'un Evsin Sırtı*'nda kaçak kazı çukurlarının birinde, kuru duvar teknikli duvar temeli kalıntıları izlenmiştir. Ayrıca işlevi tespit edilememiş bir yapıya ait, apsis formunda duvar temel kalıntısı, sütun ve mimari yapı elemanları tespit edilmiştir. Yüzeyden toplanan seramiğin ise Roma ve Bizans Devirlerine ait olduğu saptanmıştır. (Çerkez) Kayapınar köyü sınırları içerisindeki çalışmalarda, köyün 4.5 km. güneydoğusunda yer alan *Çürükkale*'de kayalık alan ve çevresinden, Paleolitik Çağ'a ait olabilecek obsidyen aletlere ve Eski Tunç Çağı'na ait seramiklere rastlanmıştır. Çürükkale'nin kuzeydoğu eteklerinden ve nehir yanı kaçak kazı çukurlarından toplanan seramiklerin bir bölümü, Eski Tunç Çağı'na aittir. Bu alanda ayrıca, olasılıkla Orta Paleolitik Çağ'a ait küçük bir dilgi çekirdeği, dilgi parçaları ile yongalar ve çekirdekler bulunmuştur. Ancak buluntu yoğunluğunu, ağırlıklı olarak Roma ve Bizans Devri seramikleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla Çürükkale, özellikle Roma ve Bizans Devirlerinde kullanılan, kaya mekanları ve farklı tiplerdeki mezarlarıyla çok çeşitli amaçlarla kullanılmış, aynı zamanda yerleşim alanı olan, arkeolojik açıdan oldukça verimli bir mevkiidir.

Elemanlı-Çakırlar köyünün sınırları içerisinde bulunan ve köyün 1,2 km. doğusunda yer alan *Parsık Tepe* dahil, Elemanlı Çakırlar köyü sınırları ve Çerkez Kayapınar köyünün merkezinden *Belinbaşı*'nı da kapsayan, yaklaşık olarak 6 km^2.lik alan; olasılıkla "Kappadokia Comana"sı yazıtlarında bahsedilen yerleşmeler olmalıdır[4]. Bu görüşün destekleyicisi ve arkeolojik kanıtı olarak[5], alandan toplanan seramiklerin genelinin Roma ve Bizans Devirlerine aidiyeti gösterilebilir. Şar köyündeki çalışmalara çok ayrıntılı bir şekilde, köyün 1 km. kuzeydoğusunda yer alan *Kıçıkırık Yazısı*'nda devam edilmiştir. Alanda çakmaktaşı ve obsidyen aletlere rastlanmış olup, geniş bir form repertuarıyla temsil edilen bu grupta; üretim artığı yongalar, çekirdek parçaları, Neolitik Çağ'a ait olabilecek dilgiler ve düzeltili dilgi ile yonga üzerine dişlemeli alet bulunmaktadır. Alandaki bu küçük buluntu grupları dışında, Kalkolitik, Eski Tunç Çağı seramiği, MÖ. II. binyıla ait olabilecek iki adet boya bezekli seramik, su kaynağı ve çevresinde çeşitli mimari elemanlar tespit edilmiştir. Mimari kalıntıların bulunduğu alandan toplanan seramikler, Roma Devri'ne tarihlenmektedir. Şar köyünün 500 m. doğusunda yer alan *Kavak Tepe/Ortak Bahçeler*'den derlenen seramikler Hellenistik Devir ve Yoğun olarak da Roma İmparatorluk Devri özellikleri göstermektedir. Çalışmalar esnasında toplanan seramik ve küçük buluntu ile arazi gözlemleri doğrultusunda, *Orta Tomas Tepe* ve *Çatal Tepe yerleşimleri* ile *Kavak Tepe*'yi "*Kappadokia Comana*"sı olarak adlandırmak gerekmektedir. Uzun yıllar önce kısa süreli olarak, sadece *Ala Kapı* ve *Kırık Kilise*'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları ve epigrafik malzemeler de bu düşünceyi desteklemektedir.

Pınarlar köyü ve çevresindeki çalışmalarda, bu alanda MÖ. II. binyıl malzemesi veren bir yerleşim tespit edilmiştir. Köyün yaklaşık olarak 1 km. kuzeyinde yer alan ve *Gala Tepe/Kale Tepe* adı verilen höyük, bir ana kaya kütlesi üzerinde yükselir. Höyük 250x425 m. ölçülerinde olup 36 m. yüksekliktedir. Gala Tepe'de sürüklenmiş izlenimi veren bir grup eser içerisinde, çakmaktaşından çekirdekler ve alet parçaları bulunmakta olup, içlerinden biri muhtemelen Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenebilir. Ayrıntılı bir şekilde arazide incelenen yerleşimden derlenen seramikler arasında, olasılıkla Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyılın ilk yarısına ait olabilecek olan gruplar, MÖ. I. binyılın ilk yarısına ait

4 Girginer 2005a, 377 vd.; Anabolu 1967, dn. 2

5 1906/1907 yılında Tufanbeyli, özellikle de Şar köyünü gezen ve Kappadokia Comana'sının yapılarını ilk kez inceleyen H. Grothe'dir. bkz. Grothe 1911, CCXXXIII vd.; daha sonra 1965 yılında kentte R.P. Harper ve İ. Bayburtluoğlu tarafından tapınakta ve Heroon'da bir sezon kazı yapılmıştır. bkz. Harper ve Bayburtluoğlu 1967, 107 vd.; Harper ve Bayburtluoğlu 1968, 149 vd.; Harper 1968, 93 vd.; Harper 1969, 27 vd.; Harper 1977, 225 vd.

parçalar, Geç Hellenistik (MÖ. 160/59–30) ve Roma İmparatorluk Devri seramikleri bulunmaktadır[6].

Pınarlar köyünün 2 km. kuzeydoğusunda yer alan *Helay Tepe*, Roma Devri'ne ait bir köy yerleşmesidir ve seramiğinin büyük yoğunluğu Roma Devri'ne aittir. Bozgüney köyünün 500 m. güneybatısında yer alan *Köyün Önü Höyük* olarak isimlendirilen alandan ele geçirilen seramiklerin büyük çoğunluğu, Roma Devri'ne ait olup Bizans Devri'ne ait sırlı seramiklere de az miktarda rastlanmıştır. Ayrıca köyün 2 km. kuzeydoğusundaki *Örenli Pınar*'da da bir su kaynağı çevresinde, mimari izlere rastlanmıştır. *Bolatpınar* köyünde ise, Roma ve Bizans Devirlerine ait yazıtlı ve yazıtsız sütun gövdesi parçaları, mimari parçalar ve bir Korinth sütunu başlığı tespit edilmiştir.

3. Bölge (Harita 7)

3. alanda öncelikle, Yamanlı köyü ve sınırları taranmıştır. Bu alanda köyün 800 m. güneydoğusunda yer alan *Cincik Tepe*'de iki adet *aetos/fastigium* parçası kayıt altına alınmıştır. Köyün 1 km. güneydoğusundaki *Cinli Mezar Tepe*'de ise bir yonga ve bir de dilgi üzerine ön kazıyıcı alet ile Geç Roma İmparatorluk Devri ve Bizans Devri'ne ait seramikler saptanmıştır. Fatmakuyu köyünün 1,5 km. kuzeyinde yer alan *Söğütlü Pınar*'dan toplanan seramikler Roma Devri'ne aittir. Kirazlıyurt köyü sınırlarında ve köyün 600 m. batısında yer alan *Yüzbaşının Gediği* mevkiinde, bir duvar kalıntısı kayıt altına alınmıştır. Alandan toplanan seramikler ise az sayıda olup, geneli Roma Devri'ne aittir.

4. Bölge (Harita 7)

4. alanın jeopolitik öneme sahip geçidi durumundaki, Hanyeri köyü ve çevresinde, özellikle *Gezbel Geçidi*'ndeki Hitit İmparatorluk Devri kaya anıtıyla[7] çağdaş bir yerleşmenin olup olmadığının tespiti amacıyla köy sınırları içerisinde ayrıntılı bir tarama yapılmıştır. Ancak alanda anıtın çağdaşı hiçbir yerleşim izine ve arkeolojik esere rastlanmamıştır. Pekmezli köyünün 4,5 km. doğusunda bulunan *Gavurun Namazı Mevkii*'nde yaptığımız incelemelerde, Roma Devri ve daha az sayıda Bizans Devri seramiğine rastlanmıştır. Ayrıca Köyün 4,5 km. güneybatısında yer alan *Bunsuz Mevkii*'nde yer alan mağaranın içinde çok az sayıda Roma Devri seramiği ele geçirilmiştir. *Emirgazi Mahallesi-Kale Tepe*'den derlenen seramiklerin yoğunluğu Roma Devri'ne ait olup az sayıda da kazıma dekorlu sırlı Bizans seramikleri görülmüştür.

Ortaköy köyü ve sınırları içinde, *Aliözü Mevkii*'nde yer alan *Eylenbey*'deki yerleşim incelemelerinde, yoğunlukla Roma Devri, az sayıda da Bizans Devri seramikleri derlenmiştir. Çatalçam köyünün 4 km. güneybatısında bulunan *Kemikli Mağara*'daki araştırmalarda, çok az sayıda Roma Devri seramiğine rastlanmıştır. Karsavuran köyü ve sınırları içinde yer alan ve köyün 1 km. doğusunda bulunan *Yassıpınar Höyük*, prehistorik malzeme tespit ettiğimiz diğer bir yerleşimdir. Höyük, 110x90 m. boyutlarında ve artık sadece 1,5 m. yüksekliğindedir. Alanda alet çekirdeği, dilgi ve yongaların yanı sıra, Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'na ait seramikler ele geçmiştir. Bu seramikler arasında bir pithos gövde parçası üzerinde, geometrik motifli yarısı korunmuş bir damga mühür baskısı görülmektedir[8]. Yakın çevresindeki *Uzun Tepe* ve *Sarı Pınar* mevkilerinde ise az sayıda kaba nitelikli Roma Devri seramiğine rastlanmıştır. Köyün 2 km. güneyinde bulunan *Yoncalı Tomas Tepe*'de ve aynı köyün 2,2 km. kuzeyinde bulunan *Mafilli/Mahullu Tepe*'den toplanan seramikler Roma Devri'ne aittir.

Evci Köyü ve sınırları içinde bulunan ve köyün 4 km. batısında yer alan *Güleli/Kuyucak*'ta bir adet sütun tamburu ve az sayıda da Roma Devri seramiği tespit edilmiştir. Yine köyün 1 km. kuzeyinde bulunan *Kara Fatma*'da ele geçirilen seramik ise oldukça kabadır ve Roma Devri'ne aittir. Tufanbeyli'nin incelenen tüm köylerindeki yerleşim birimlerinin yakın çevresinde, sayıları onlarla ifade edilebilecek faklı tiplerde mezarlarla karşılaşılmıştır. Tufanbeyli'nin yüzlerce mezarı topraklarında barındırıyor olması, gerek dini, gerekse sivil yerleşmelerin ne kadar yoğun olduğunun kanı-

6 Gala Tepe'yi ilk olarak literatüre kazandıran G.H. Brown, höyükte Orta Anadolu geleneğinde ETÇ 2–3 evrelerine tarihli bir adet grimsi devetüyü hamurlu, amorf gövde parçasının varlığından ve çizim-fotoğraf vermeksizin MÖ. II. binyıl kırmızı (Karum ?) seramiğin varlığından bahseder. bkz. Brown 1967, 155, 161.

7 Girginer 2003, 231 vd.

8 Krş: Brown 1967, 153-154, nr. 198.

tıdır. Bu mezar yapıları farklı bir çalışmanın konusu olup, önümüzdeki yıllarda burada daha ayrıntılı bir nekropolis dokümantasyonunun yapılması planlanmaktadır (Tablo 7) (Grafik 13)[9].

Saimbeyli (Adana) Çalışmaları (Harita 8)

Adana'nın 157 km. kuzeyinde yer alan Saimbeyli İlçesi, kuzeyde Tufanbeyli (Adana), kuzeybatıda Develi (Kayseri = *Caesareia*), batıda Göksun (*Kokussos* = *Cucusum*) (Kahramanmaraş = *Germanicea*), güneydoğuda Andırın (Kahramanmaraş) ve Kadirli (Osmaniye), güneyde Kozan (Adana), güney-güneybatıda Feke (Adana) ilçeleri ile sınır komşusudur. İlçe, Adana'nın kuzey kesimindeki derin akarsu vadilerinin parçaladığı yüksek bir bölgede bulunmaktadır. Yerleşim dokusuna doğrudan etki eden coğrafyanın parçalanmış kısmi bütünlüğü, dağınık mahallelerden oluşan 25 adet köy merkezinde açıkça izlenebilmektedir (Grafik 3-4) (Tablo 2).

19. yüzyılın başlarından itibaren ilçeye gelen gezgin ve araştırmacıların *Hadchin* olarak adlandırdıkları Saimbeyli'nin, Geç Antikçağ'daki en eski isminin *Badimon* olduğunu W. M. Ramsay'dan öğrenmekteyiz[10]. Saimbeyli'deki çalışmalara öncelikle ilçe merkezinde, eski yayınlarda ismi *Mazod-Xatc/Mazot Xac* Kalesi olarak geçen Saimbeyli Kalesi ve çevresinde başlatılmıştır. Kalenin adı Ortaçağ'a ait yazlı kaynaklarda bulunmaktadır[11]. Kalenin taş işçiliği Ortaçağ'a tarihlenmektedir. Ancak güneydeki bölümde taş işçiliği, Bizans geleneğindedir. Kalenin 1,1 km. kuzeydoğusunda yer alan ve Ortaçağ'ın *Hacan* yerleşmesine ait kalıntıların olduğu alandaki çalışmalara devam edilmiştir. 15. yüzyıldan itibaren 1900'lü yıllara kadar, Ortaçağ ve sonrasına ait olan yerleşimlerin bu alanlarda var olduğu tahmin edilmektedir. Alandan toplanan sırlı seramik ve cam parçaları da öneriyi destekler niteliktedir. Bu alanda *in-situ* ısıtma sistemlerine ait olan pişmiş toprak künklerin duvar diplerinde tespit edildiği bir yapı ve ana kayaya oyulup üzerleri levha biçimli taşlarla örtülmüş, olasılıkla atık su kanalları (*specus*) olması gereken oluklar, burada kompleks bir Ortaçağ yerleşmesinin varlığına işaret etmektedir. Ancak burada, Geç Antikçağ *Badimon*'u ile ilgili bilgi verecek hiçbir bulguya rastlanmamıştır.

İlçenin kuzeybatısındaki Naltaş köyü merkezinde *Kilise Mevkii* ile *Bostandamı*'nda işlenmiş mimari blok taşlar ile Geç Roma İmparatorluk Devri seramiği tespit edilmiştir. Çeralan köyünün (Armutalan) 4.7 km. güneyinde bulunan *Hoyhoybileni* olarak adlandırılan alandan, Geç Roma İmparatorluk Devri ve Erken Bizans Devri'ne (MS. 4-6. yüzyıl) ait seramikler derlenmiştir. Burası antik bir köy yerleşmesi olmalıdır. Köyün 3.6 km. güneybatısındaki Aşağısalak'ta, mahallenin 3.2 km. güneydoğusunda *Çürükkale* adıyla bilinen bir kale tespit edilmiştir. Bu kaleyi duvar inşa tekniğine ve ele geçirilen seramiğe göre Erken Bizans Devri'ne (MS. 4-6. yüzyıl) tarihlemek mümkündür. Mahallenin 1,2 km. kuzeydoğusunda yer alan *Kirliarmutlar* (etekleri *Gökçinçik*) olarak; adlandırılan alan bir Antikçağ köy yerleşmesi olmalıdır. Alandan toplanan seramiğin yoğunluğunu Geç Roma İmparatorluk Devri, geri kalanını ise Erken Bizans Devri'ne ait parçalar oluşturmaktadır. İlçe merkezinin batısında yer alan Gökmenler (Elpen) köyünün hemen her yerinde seramik buluntularına rastlamak mümkündür. Özellikle köyün içinde ve 1,8 km. doğusunda

9 Grafikte görülen ilçeler içinde Tufanbeyli, Saimbeyli, Ceyhan ve Develi'de istediğimiz gibi ayrıntılı, her dönemi kapsayan bir araştırma yapılmıştır. Sarız ve Kozan'da sadece Prehistorik ve MÖ. II. binyıl yerleşmeleri ile, bu tespitler sırasında karşımıza çıkan diğer dönemler kayıt altına alınmıştır. Kozan'ın dağlık bölgeleri, Anazarbos ve çevresi, Karasis *vs.* gibi alanlar Prof. Dr. Mustafa H. Sayar tarafından uzun yıllardan beri araştırılmaktadır. Bizim tespitlerimizin adı geçen bilim insanının tespitleri ve sonuçlarıyla birlikte okunması gerekir, ancak bu şekilde veri bütünlüğüne ulaşılabilir.

10 Ramsay 1960, 21, 311, 346; 19. yüzyılın ortalarında (1852/53) bölgeyi ziyaret eden gezgin V. Langlois, ilçeyi Kozan ile birlikte anlatmış, Saimbeyli Kalesi'nden ve kent merkezinden bahsetmiştir. Ayrıntılıca bilgi ve gravürler için bkz. Langlois 1861, 380 vd., 410-411. 1800'lü yılların sonlarında bölgeye misyonerlik faaliyetleri için gönderilen keşiş P.L.M. Alishan, alanın coğrafik ve demografik yapısı hakkında ilk bilgileri vermiştir. bkz. Alishan 1899, 174-175. 1900'lü yılların başlarında bölgeyi ziyaret eden F.X. Schaffer, bölgenin doğal yapısından, sosyo-ekonomik yapısından özet olarak bahseder. bkz. Schaffer 1903, 55, 80, 82, 90; 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi gezen C. Texier, daha çok nüfusun sosyo-kültürel ve etnik yapısı üzerinde durmuştur. bkz. Texier 2002, 138-139.

11 Sembat Kroniği'ndeki Kral II. Leon'un (MS. 1198-1199) taç giyme töreninde hazır bulunan soyluların listesinde, 46 asil üye ile birlikte 59 adet olarak tanımlanan yerleşmelerden bahsedilirken, "*Mazot Xac* Prensi Simon" ismi zikredilmiştir. R.W. Edwards, "*Mazot Xac* Birliği"nin *Hacan*'a yerleşmediğinden, F. Hild ve M. Restle *Xac* ile *Hac* arasında fonetik bağlantı kurduğundan, ancak Hac'ın/Hacan isminin daha çok yerlilerce kullanılmış olma ihtimalinden söz etmiştir; Edwards 1987, 280, dn. 6; Hild ve Restle 1981, 233; Saimbeyli'nin Ortaçağ tarihi ve ayrıntılıca bilgiler için bkz. Girginer 2005b, passim.

yer alan *Kocaharman*'da bazı evlerin önlerinde ve bahçelerinde sütun tamburları kayıt altına alınmıştır. Bu alanın hemen yanındaki *Karadut Mevkii*'nde ise, çok sayıda *kalypter* ve *stroter* parçaları ile pişmiş toprak taban döşemesi parçalarına rastlanmıştır. *Kocaharman*'ın tepe ve eteklerinden toplanan seramikler Geç Roma İmparatorluk Devri'ne aittir. Köyün 1.4 km. kuzeyindeki *Dımışkırık'ta (Cereli)* ele geçirilen seramikler, Geç Roma-Erken Bizans (MS. 4-6. yüzyıl) Devirlerine ait *pithos* ve bu tür kaba mutfak kaplarına ait parçalardan oluşmaktadır. Aslında bu mevkiler ile birlikte tüm modern köy, 3 km^2.'lik bir alana yayılan antik bir köy yerleşmesinin üzerindedir.

Saimbeyli'nin batısında yer alan Çatak köyünün 1,3 km. batısındaki *Surat* olarak adlandırılan alan, toplanan seramiklere ve cam buluntulara göre, Geç Roma İmparatorluk Devri'ne tarihlenen küçük bir yerleşimdir ve köyün batısından akan Pağnık Deresi'nin yanıbaşındadır. Körce Deresi'nin yanında, köyün 2,9 km. doğusundaki *Körce*'de atıl vaziyette çok sayıda mimari yapı elemanları ile temeli ana kayaya yaslanmış bir yapı belgelenmiştir. Alandan toplanan seramik buluntu, Erken Bizans Devri'ne tarihlenmektedir. İlçenin batısındaki Kandilli köyünün, 6,5 km. güneybatısında bulunan Venk Mahallesi *Kale Mevkii*'ndeki Erken Bizans Devri'ne ait kule, tarafımızdan Kandilli gözetleme kulesi olarak adlandırılmıştır. Anıtsal görünümlü kule yapısının beden duvarları, ana kaya kütlesi üzerine oturtulmuştur. Yapının cephe duvarları bosajlı örgü sistemine sahip olup, yan duvarlarda ise rektagonal örgü formu kullanılmıştır[12]. Bu alanın seramik buluntuları ağırlıklı olarak Geç Roma-Erken Bizans Devirleri (MS. 4-6. yüzyıl) ve daha geç dönemlere aittir.

Saimbeyli'nin kuzey-kuzeydoğusunda bulunan Beypınarı köyünün 5 km. güneydoğusunda yer alan ve tarafımızdan *Poyraz Kale* olarak isimlendirilen yapı, horasan harçlı duvar kalıntılarının görüldüğü temeli ana kayaya yaslanmış olup ulaşımı oldukça güç bir alanda yer alır. Göksu'ya (=*Selef*) hakim bir konumdadır ve bu gözetleme kulesinin çevresinden toplanan seramikler, Geç Roma-Erken Bizans Devirlerine tarihlenebilir. İlçenin doğusundaki *Sarıç, Yeniköy, Kuzoluk Mevkii*'nde Geç Roma İmparatorluk Devri, *Gülek*'te ise Geç Roma-Erken Bizans Devirlerine ait seramikler derlenmiştir. Bu alanlar söz konusu dönemlerde iskan edilmiş, küçük ölçekli tarımsal üretim yapan köy yerleşimleri olmalıdır. Değirmenciuşağı köyünün 8 km. güney-güneydoğusundaki *Gökoba Kalesi*'nin duvarları oldukça iyi durumdadır. Özellikle de güneye bakan ana kapı ayaktadır. Kale taş işçiliğine göre, Erken Bizans Devri'ne tarihlenmektedir.

Saimbeyli'nin güneydoğusunda bulunan Karakuyu köyünün Dere Mahallesi'ndeki *Hocabey Deresi Mevkii* ya da *Kale Mevkii*'nde tahrip görmesine rağmen bazı duvarları korunmuş olan bir mağara yerleşmesi ve bu yerleşimle bağlantılı ana kayaya oyulmuş basamaklar tespit edilmiştir. Alandan toplanan seramikler Geç Roma-Erken Bizans Devri ve daha geç dönemlere ait parçalardan oluşmaktadır. Saimbeyli'nin doğusunda yer alan Aksaağaç köyünün 250 m. güneyindeki *Çığlıkbaşı Mevkii*'ndeki yoğun seramik malzemesi, bu alanın Geç Roma İmparatorluk Devri'ne ait bir köy yerleşmesi olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Kapaklıkuyu köyünde tarafımızdan *Bostanlık Yerleşmesi* olarak adlandırılan alanda, "Yapı I" ve çevresine dağılmış durumda mermer mimari elemanlar ve Geç Roma İmparatorluk Devri'ne ait seramikler ele geçirilmiştir. Alandaki diğer bir yapıya ait girişin temel taş sıraları hala ayaktadır. Bu yapı tarafımızdan "Yapı M" olarak adlandırılmıştır. Yapının içinden ve çevresinde derlenen seramikler, Geç Roma İmparatorluk Devri'ne aittir. Bu alanın devamı olup *Kale Mevkii* olarak isim değiştiren alansa aynı zamanda bir yerleşme birimidir. Burada kilise olabilecek bir yapı ve çevresinde çeşitli mimari elemanlar, yazıtlı bir taş blok, girişleri sağlam kalmış ve tarafımızdan "Büyük Yapı" olarak adlandırılan bir başka yapı ve hemen yanındaki su kanalı ile olasılıkla bir havuz yapısı bulunmaktadır. Ayrıca alanda öğütme taşı, yarısı korunmuş pişmiş toprak ağırlık ve cam kap parçalarının yanı sıra Geç Roma-Erken Bizans Devirlerine ait seramikler ele geçirilmiştir. Saimbeyli'nin güneyinde

12 1973 yılında O.A. Taşyürek bu kulenin dışında, temelleri görülebilen bazı yapılardan ve alanda yoğun olarak *pithos* parçaları ile MS. 12.-13. yüzyıla tarihlediği sırlı Bizans seramiklerinin varlığından bahseder. bkz. Taşyürek 1974, 28; Taşyürek 1975, 119; diğer araştırmacılar ise bu yapıyı MS. 10.-13. yüzyıllara ait basit formlu bir kilise olarak değerlendirmişlerdir. bkz. Hild ve Hellenkemper 1990, 285 ve harita. Ancak arazi incelemelerimiz sırasında bu alanda herhangi bir yapı/yapılar gurubuna rastlanmamıştır.

bulunan Himmetli köyünün 2,3 km. güney-güneybatısındaki Göz Mevkii'ndeki *Kızlar Kalesi*'nde tahribatın hem içte, hem de duvarlarda oldukça yoğun olduğu gözlenmiştir. Rampalı bir girişe sahip, anıtsal giriş kapısı yıkılmıştır. Mimarisi ve taş işçiliğine göre kale, Erken Bizans Devri'ne ait olmalıdır.

Saimbeyli'yi Feke'ye bağlayan karayolu yakınındaki Tülü köyünün 2,2 km. batısında bulunan Hüseyinbelen Mahallesi'nin 300 m. kuzeyinde yer alan *Göbel*'de, iki sütun tamburu ve bunların taşındığı, olası Yapı I'in bazı taş temel sıraları, büyük bir kaya üzerine kesilmesi için kanallar açılmış bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Bu yapının içinden ve çevresinden toplanan seramikler Geç Roma-Erken Bizans Devirlerine ait olmalıdır. Tüm alanın seramiği ise Geç Roma İmparatorluk Devri'ne aittir ve Göbel, en geç bu dönemde antik bir köy yerleşmesi olarak kurulmuş olmalıdır. Saimbeyli jeomorfolojik olarak, 1050 m. rakımda oldukça sarp, ekilebilir toprağı az sert bir coğrafyada yer almaktadır. Yüzey araştırmaları esnasında görülmüştür ki; Geç Roma ve Erken Bizans Devirlerinde, hatta daha geç dönemlerde dahi küçük dağ köylerinde yerleşilmiştir. Özellikle nehir ve su kaynaklarına hakim, ekilebilir-işlenebilir, verimli topraklara sahip alanlarda ve yüksek bölgelerde kilise gibi tinsel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik yapıların inşa edildiği görülmüştür. Dolayısıyla Saimbeyli sınırları içerisinde bir metropol yerleşim yoktur. Bu nedenle tarihi coğrafya açısından, Kilikya ile sınırı oluşturan ve Güneydoğu Kapadokya Bölgesi'nde yer alan Saimbeyli'nin bu Geç Antikçağ yerleşmeleri Tufanbeyli-Şar'da yer alan binlerce yıldır kutsallığını ve kültür başkenti özelliklerini koruyan, "Kappadokia Comana"sına bağlı birimlerdir[13]. Daha erken dönemlere ait yerleşim kalıntılarına ve arkeolojik belgelere, yerüstü taramalarımız esnasında rastlanmamıştır.

Sarız Çalışmaları (Kayseri) (Harita 9)

Kayseri'nin 139 km. güneydoğusundaki, 1550 m. rakımlı ve 1410 km^2.'lik yüzölçümüne sahip olan Sarız'da çoğu Prehistorik Devir olmak üzere, historik buluntu merkezleri de tespit edilmiştir (Grafik 5-6). Bu yerleşimlerin konumları genellikle, kaynağı ilçe sınırları içerisinde olan Göksu ve Sarız Irmağı ile bunların haricinde Kuşçu ve Ördekli sularının eski yatakları çevresindedir. İki büyük nehir ve onların kollarının oluşturduğu sulak ve verimli araziler, Tarihöncesi toplumları için oldukça değerli olmuş olmalıydı (Tablo 3). *Kemer Höyük*, Sarız'ın 15.2 km. güneyinde, Kayseri-Kahramanmaraş karayolunun 200 m. batısında yer almaktadır. Aynı isimli köyün kuzey-kuzeybatı sınırında Ayvazlı Mahallesi'nde, yaklaşık olarak 25 m. yükseklikte ve 150x300 m. boyutlarındadır. Höyüğün batı ve kuzeybatısı ana kayaya yaslanmıştır ve bu kesimin eteklerinden Sarız Irmağı geçmektedir. Tufanbeyli-Şar köyüne bir dağ yolu vasıtasıyla bağlıdır ve Şar'ın sadece 7 km. doğusunda yer alır. ATKÇ tarihi coğrafyasında uzun yıllar bu yerleşimden bahsedilmiştir. Kuššara, Kemer Höyük'e lokalize edilmiştir[14]. Höyüğün tepe kesimiyle güney ve doğu yamaçlarından derlenen seramiklerin yoğunluğu, Roma ve Bizans dönemlerine aittir. Erken dönem malzemesi içinde, Eski Tunç Çağı'na tarihlenen el yapımı, koyu yüzlü, perdahlı pişirme kaplarına ait parçalar görülmektedir. Bu ekole ait seramiklere Elbistan Ovası'nda da rastlanmıştır[15]. Geç dönem malzemelerinin dışında kalan seramiklerin baskın olan gurubunu, MÖ. II. binyıla ait olanlar oluşturmaktadır. Bu malzeme içinde, Orta Tunç Çağı'na ait kırmızı astarlı, perdahlı çeşitli formlardaki kulpların sayısı fazladır. Kap formları ve üretim teknikleri, Tufanbeyli-Gala Tepe malzemesine benzemektedir ve Orta Anadolu kap repertuarından farklı değildir[16]. Bunun dışında Geç Tunç Çağı malzemesi de yine Orta Anadolu ilişkilidir[17]. Roma Devri'nde Kemer'e, *Sirica* lokalize edilmektedir[18].

13 Girginer 2004, 313-314; Girginer 2005a, 377 vd.

14 Garelli 1963, 101, 119; Lewy 1965, 305 vd.

15 Ozan Höyük malzemesi ile krş. Brown 1967, 141, 143 fig. 10, no. 76.

16 Girginer 2004, 314-315.

17 Müller-Karpe 1988, lev. 4 K 2e no. 8, 10, lev. 5 K 21 no. 44, lev. 7 k. 3c no. 3, lev. 36 S 5i no. 20; Fischer 1963, lev. 62, no. 518; Dupré 1983, lev. 10, no. 59.

18 Antitoroslar üzerindeki Roma yolları güzergahında ve *Kataonia* şehirleri arasında bahsedilir: Ramsay 1960, 303, 346; Bazı araştırmacılar ise *Sirica*'yı Kayseri'nin 49 km. kuzeydoğusundaki Çukur'a yerleştirmektedirler. bkz. Hild ve Restle 1981, 281.

Yeşilkent (Yalak) Höyük, Sarız'ın 21,2 km. güneyindeki Yeşilkent Kasabası'nda ve Tufanbeyli karayolunun Kayseri-Kahramanmaraş karayoluyla kesiştiği kavşak noktasının batısında bulunur. Kasaba Antitoros Dağları silsilesinin yüksek bir bölümünü oluşturan Binboğa Dağları'nın batı eteklerinde, düz bir alan üzerinde kurulmuştur. Bu plato kuzey-güney yönü açık, doğu ile batı yönü kapalı, 60–70 km.'lik bir havzadır ve yeraltı suları açısından oldukça zengindir. Binboğa Dağı'nın batısındaki höyük, 10 m. yüksekliğe, 150 m. çapa sahiptir. Höyüğün tepe kesiminden derlenen seramiklerin yarısı, Prehistorik Çağ ve MÖ. II. binyıla aittir. Ayrıca Orta Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ sonu-Eski Tunç Çağı başına tarihli içi siyah, dışı kırmızı perdahlı kaplar dışında[19], Orta Tunç Çağı'nın yanında özellikle Hitit İmparatorluk Devri'nin yayvan tabakları, iri küplere ait kulpları, içe ya da dışa çekik ağızlı çanakları, süzgeç ve testi parçalarına, batı yamaçtan sepet kulp ve üzerinde kulp çıkıntısı bir çömleğe ait gövde parçasına rastlanmıştır[20]. Ayrıca obsidyen aletler de toplanmıştır. Höyüğün doğu yamacından derlenen seramikler, geç dönem özelliği göstermektedir.

Yeşilkent Höyük'ten de tıpkı Kemer gibi, ATKÇ'yle ilgili olarak buradan geçtiği belirtilen kervan yoluyla ilişkileri dolayısıyla söz edilmiştir[21]. Güneyinden Sarız Nehri'nin geçtiği *Çağla Tepesi*, Sarız'ın 17 km. güneybatısında yer alan Kurudere köyünün 560 m. batısında yer alır. Çağla Tepe'sinden ve yamaçlarından derlenen seramikler Kalkolitik Çağ'a tarihlenebilir ve *Tufanbeyli-Şar prehistorik yerleşmesi* (Kıçıkırık Yazısı) seramikleriyle teknik ve form yönünden benzerlik gösterir. Ayrıca çok sayıda obsidyen ve çörten alet ve parçaları da ele geçirilmiştir. *Tuzla Taşları* veya *Gölbaşı Kayalığı*, Kurudere köyünün yaklaşık olarak 400 m. doğusunda, modern mezarlığın kuzeydoğusunda yer alır. Yerleşmeyi Kurudere-Kemer yolu ikiye bölmüştür. Alanın hemen kuzeyinden Sarız Nehri geçmektedir. Derlenen seramikler yine Kalkolitik Çağ ve Eski Tunç Çağı'na aittir ve çok sayıda obsidyen mikrolit alet ve üretim artıkları ile çakmaktaşı toplanmıştır. Bunun dışında yolun güneyindeki alanda maden cürufuna da rastlanmıştır.

Kabaklı (Kapaklı), Sarız'ın 17,2 km. güneybatısında yer alan Kurudere köyünün yaklaşık olarak 4 km. güneyinde Yeşilkent sınırlarına yakın bir konumda yer alır. Alandan derlenen seramikler Roma Devri'ne aittir. *Sarız Höyük*, ilçe merkezinde Bahçeli Mahallesi'nde yer alır. 20 m. yükseklikte, 30x40 m. boyutlarındadır. Az sayıda MÖ. II. binyıla ait kırmızı astarlı ve perdahlı kulp parçaları tespit edilmiştir[22]. *Tavla Höyük*, ilçenin yaklaşık olarak 9 m. güneyinde yer alan Tavla köyünün 380 m. kuzeyinde Köyönü Mevkii'ndedir. Tavla-Kemer karayolunun doğusunda, 2,5 m. yükseklikte ve 40x40 m. boyutlarındadır. Tepe ve yamaçlardan derlenen seramiklerin %90'ı Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'na aittir. Seramik buluntu grupları Yeşilkent (Yalak) Höyük ile benzerdir. İnsize teknikte bezemeli kaplar Orta Anadolu'dan bilinen tiplerdir[23]. Ayrıca alandan çakmaktaşı ve obsidyen dilgiler de bulunmuştur. *Darıdere Höyük*, Sarız'ın 4,5 km. güneyinde ve Darıdere köyünün 1 km. kuzeybatısında yer alır. 20 m. yükseklikte ve 30x50 m. boyutlarındadır. Höyüğün kuzeyinden Sarız Nehri geçmektedir. Ana kaya kütlesi üzerine yerleşilmesiyle, yerleşme modeli olarak Tufanbeyli Gala Tepe ve Kemer Höyük'e benzemektedir. Tepe ve özellikle batı yamaçtan derlenen seramiklerin yarısı 1987–1989 yılları arasında tespit edilmiş olan Doğu Kapadokya höyüklerinin Eski Tunç Çağı ve MÖ. II. binyıl seramikleriyle benzer özellikler göstermektedir[24]. Geri kalan seramiklerin yoğun gurubu Roma Devri'ne aittir. Alanda çakmaktaşı ve obsidyen dilgi alet parçaları da bulunmuştur.

Karapınar Höyük, Sarız'ın 17,5 km. kuzeyindeki Karapınar köyünün yaklaşık olarak 1 km. güneyinde

19 Mellaart 1963, 213, 215, fig. 8, no. 1; Orthmann 1963, 128, lev. 29, no. 6/17; Brown 1967, 154-146, fig. 12, no. 103, 106, 113; French 1965, 199, fig. 8, no. 17; Bu malzeme gurubu Tufanbeyli'de Yassıpınar ve Küçük Sarı Fakı Höyük'te temsil edilmektedir. bkz. Girginer 2004, 311, 316.

20 Krş. Müller-Karpe 1988, 84, lev. 23 T 12b no.1, 88, lev. 25 T 18 no. 5, 114, lev. 37 S6 no. 4, 117 lev. 39 S 11a no.9, 116, lev. 38 S10b no. 15.

21 Garelli 1963, 101; ayrıca bkz. Brown 1967, 161, no. 13.

22 Garelli 1963, 101. Köyyeri olarak isimlendirilmiş yerleşmenin, klasik Devir'in *Lapara/Lykandos*'u veya *Coduzabala*'sı olduğu öne sürülmüştür. bkz. Brown 1967, 160.

23 Büyük Güllücek buluntuları ile krş. Koşay ve Akok 1957, lev. XIV, 2.

24 MÖ. III. binyıl örnekleri için bkz. Yıldırım 1998, 256, lev. I, no. 25/30, 259, lev. III no. 13, 260, lev. IV no. 15; Brown 1967, 143, 145–146, fig. 10 no. 98, fig. 12 no. 103–104; MÖ. II. binyıl örnekleri için krş. Yıldırım 1998, 260, lev. IV, no. 27.

yer alır. 20 m. yükseklikte, 40x30 m. boyutlarındadır. Höyüğün konisi üzerinde Orta Çağ'a ait olduğu düşünülen bir yapının temel taşları gözlenmiştir. Alandan derlenen seramiklerin yoğunluğunu Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı seramikleri oluşturmakla birlikte geç dönem malzemeleri de tanımlanmıştır. *Angıtlıgöl,* Karapınar Höyük'ün 2,5 km. güney-güneydoğusunda yer almaktadır. Batısından Sarız Nehri geçmektedir. 10 m. yükseklikte, 30x30 m. boyutlarındadır. Alanda toplanan seramiklerin içinde prehistorik olabilecek birkaç parçanın yanında, Demir Devri'nde tarihlendirilen bir testi kulpu ve daha geç dönem parçaları tespit edilmiştir. *Develi Tepe*, Sarız'ın 12,6 km. doğusunda yer alan Büyük (Avşar) Söbeçimen köyünün, 2,5 km. güneyinde yer alır. Esme'nin Dere Mevkii'nde, 15 m. yüksekliğinde, 50x100 m. boyutlarında, güneyinde kurulmuş bir dere yatağı bulunan tepeden izlenebilen seramikler geç dönemlere aittir.

Aşağı Küçük Örtülü yamaç yerleşimi, Sarız'ın 19 km. doğusunda bulunan Büyük Örtülü köyünün 570 m. doğusundadır. Sarız-Afşin karayolunun hemen kuzeyinde yer alır. Doğu-batı doğrultulu vadiye ve bahsedilen yola hakim bir konumdadır. Yerden 30 m. yükseklikte, 50x100 m. boyutlarındadır. Kuzeyi oldukça sarp olan ana kaya üzerindedir. Kuzeyinden bir dere akan höyükten derlenen seramikler arasında yoğun olarak Kalkolitik Çağ, az sayıda da Eski Tunç Çağı ve daha az geç dönem malzemesi tespit edilmiştir[25]. Çok sayıda obsidyen ve çakmaktaşı alet ve parçaları toplanmıştır.

Ala Tarla, Sarız'ın 22,7 km. doğusunda yer alır ve Sarız-Gürüz karayolunun üzerindeki Akoluk köyünün 500 m. kuzeydoğusundadır. 100x150 m.'lik yamaç yerleşiminden izlenebilen seramikler geç dönemlere aittir. *Gala Tepe II*, Sarız'ın 21,3 km. kuzeydoğusunda, Sarız-Afşin karayolunun 1 km. kuzeyinde yer alan, Küçük Örtülü köyünün kuzeydoğusundadır. 40 m. yüksekliğinde ve 50x100 m. boyutlarındadır. Oldukça sarp olan kuzey kesiminin eteklerinden küçük bir dere geçer. Yerleşmeden derlenen seramikler içinde MÖ II. binyıl, Demir Devri ve geç dönem malzemeleri tespit edilmiştir. *Tuztaşı Tepe*, Sarız'ın 4,2 m. güneybatısında yer alan Altısöğüt köyünün 2 km. güneydoğusundadır. Darıdere Höyük'ün 700 m. batısındadır. Doğusundan ve Darıdere Höyük ile arasından Sarız Nehri akmaktadır. 10 m. yükseklikte, 30x30 m. boyutlarındadır. Tepeden derlenen seramiklerin yoğun grubunu Prehistorik Devir malzemeleri oluşturmaktadır. Höyükte Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı seramikleri bulunmuştur.

Tufanbeyli ve Sarız çalışmalarında, MÖ. II. binyıl malzemesi veren Tufanbeyli'de bir adet (Gala Tepe), Sarız'da ise 6 adet höyük tespit edilmiştir. Sarız merkez, konumlandırma noktası olarak seçildiğinde, yerleşimlerden ikisi (Aşağı Küçük Örtülü ve Gala Tepe II) doğu yönünde, dördü de (Sarız Höyük, Darıdere, Kemer Höyük, Yeşilkent/Yalak) güney istikametinde yer almaktadır. Her iki yönde yer alan bu yerleşmeler günümüz yol güzergahları üzerindedir. Güney yönündeki Sarız Höyük hariç diğer yerleşmeler, modern Kayseri-Kahramanmaraş karayolu üzerinde yer almaktadır. Bu modern yol Pınarbaşı İlçesi'nin güneyinde kalan kısmı aynı zamanda ATKÇ kervan yolu (Kültepe-Pınarbaşı-Sarız-Göksun-Kahramanmaraş) güzergahı olarak bilinmektedir. Dolayısıyla ilçe sınırları içerisinde tespit edilen kuzey-güney yönlü Sarız Höyük, Darıdere, Kemer Höyük, Yeşilkent/Yalak yerleşmeleri Koloni Çağı Kervan Yolu'nun Sarız bölümünü oluşturuyor olmalıdır. Doğuda ise Aşağı Küçük Örtülü ve Gala Tepe II yerleşmelerinin üzerinde yer aldığı yol Kahramanmaraş (Afşin) sınırları içerisindeki Tanır Höyük'e, daha sonra da Elbistan Ovası'na ulaşmaktadır.

Develi (Kayseri) Çalışmaları (Harita 10)

2005 yılında Kayseri'nin 50 km. güneyindeki Develi (eski Everek)[26] İlçesi'ndeki yüzey araştırmalarımız, Kızılırmak Bölgesi'nin en büyük ovası olan 1903 km^2.'lik Develi Ovası'nda başlamıştır[27] (Tablo 4) (Grafik 7-8). *Şahmelik Höyük,* Şahmelik köyünün 3

25 İlk kez Doğu Kapadokya Yüzey Araştırmaları'nda tespit edilmiş MÖ. II. binyıl ve Demir Devri seramiklerinin varlığı bildirilmiştir. krş. Yıldırım 1998, 255.

26 Bkz. Kiepert 1911, Harita C IV Kaisarije, 1/1.400.000.

27 Develi'nin MÖ. II.binyıl dokusuyla ilgili olarak bkz. Girginer 2003, 231-249.

km. güneydoğusunda, Develi-Saimbeyli karayolunun yaklaşık olarak 300 m. güneyinde yer alır[28]. Höyük yaklaşık olarak l00 m. çapında ve 15 m. yüksekliğindedir. Höyüğün 500 m. doğusunda bir su kuyusu ve güney eteğinde de bir dere yatağı bulunmaktadır. 400 m. batısında ise Roma Devri'ne ait bir nekropolis tespit edilmiştir. Höyükten ele geçen seramikler Eski Tunç Çağı ve MÖ. II. binyıl ile Roma Devri'ne aittir. *İkitepe*, Develi'nin yaklaşık olarak 20 km. batısında, Develi-Kayseri karayolu üzerinde yer alan Çayırözü köyünün 700 m. güneydoğusunda, Develi-Kayseri karayolunun ise 500 m. doğusunda yer alır[29]. Höyük 170 m. çapında ve 20 m. yüksekliğindedir. Tepeden ve yamaçlardan toplanan seramikler, Eski Tunç Çağı ve ATKÇ seramikleri dışında, Eski Hitit ve Hitit İmparatorluk dönemi ile Demir Devri'nin yaşandığını belgelemektedir. Bunların dışında tinsel inanışların temsili anthropomorfik kutsal bir ocak ayağı, pişmiş toprak ağırşak, obsidyen ve çakmaktaşı aletler ile bunların parçaları, etekteki yapı ve çevresinden ise ATKÇ malzemesi ile az sayıda geç dönem seramiği tespit edilmiştir.

Çardakbaşı/Gökdemir Tepesi'nin bulunduğu Soysallı köyü, Develi'nin 15 km. batısında, Develi-Kayseri karayolunun yanı başında yer alır. Yerleşim köyün güneybatısında yer alan küçük bir tepedir ve batı eteklerinde bir su kaynağı bulunur. Çakmaktaşı bir dilgi alet ile obsidyen parçaların dışında, Eski Tunç Çağı ile Bizans Devri seramikleri tanımlanmıştır. *Sarıca/Deve Tepesi*, Develi'nin 12 km. güneybatısında, Develi-Yahyalı karayolu üzerinde yer alan Sarıca köyünün güney sınırındadır[30]. Yaklaşık olarak 50 m. çapında ve 15 m. yüksekliğindedir. Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'na ait çok sayıda seramiğin yanında, az sayıda MÖ. II. binyıl seramiği tanımlanmıştır. Diğer yüzey buluntuları olarak, dilgiler ve obsidyen parçalar ele geçmiştir. *Bileç Höyük/Bileçbağları,* Develi merkeze bağlı Güney Aşağı Mahallesi'nde, Develi-Yahyalı karayolunun 300 m. batısında yer alır. Günümüzde tesviye edilmiş haldedir. Yerleşmeden Eski Tunç Çağı'na ait seramiklerin dışında bir pişmiş toprak ocak ayağı, kesitten ise bir kesik-gaga ağızlı testi ve minyatür bir taş balta bulunmuştur.

Çöten Tepe, Develi'nin 15 km. doğusunda yer alan Çöten köyünün merkezinde yer alır. Höyük yaklaşık olarak 80 m. çapında ve 15 m. yüksekliğindedir. Obsidyen alet parçaların dışında, Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl ve Demir Devri'ne ait seramikler tespit edilmiştir. *Toprak Tepe yerleşimi*, Develi'nin 13 km. güneydoğundaki Gömedi köyünün 150 m. batısında olup, 3 m. yüksekliğinde bir Eski Tunç Çağı yerleşmesidir. Develi'de daha geç dönemlere ait yerleşim alanları da tespit edilmiştir[31]. *Fraktin*[32], Gümüşören köyünde yer alır. Son yıllarda kaya anıtının bulunduğu alana inebilen bir merdiven yapılmıştır. *Kale Mevkii yerleşimi*, Bakırdağı Beldesi'nin yaklaşık olarak l km. batısında yer alır. Alanın ağırlıklı seramiği Bizans Devri'ne aittir. *Şahmelik Vadisi*, Şahmelik köyünün kuzeydoğusunda, Süveğen Dağı'nın batı kısmında yer alır. *Şahmelik Vadisi-Asmalar Mevkii,* Şahmelik Vadisi'nin en kuzeyinde, tüf kayalıklarının yer yer 40 m.'ye ulaştığı bir alandadır. Buradaki *Asma Odalar* olarak adlandırılan alanda, yüksekliği yer yer 40 m.'yi, uzunluğu ise l00 m.'yi bulan güneydoğu yönlü tüf kayalıklarına oyularak açılmış birçok kaya mekanı yerleşim sahasıdır. Ele geçen seramikler Bizans Devri'ne aittir. *Kale Mevki*, Şahmelik Vadisi'nin doğu kısmında yer alan güney cepheli bir kayalık alandır. Bu alanda en alttan yukarıya doğru, yamaç yerleşmesi, kaya mekanları/yer altı şehri ve kayalık alanın üzerinde ise kale yer alır. Alanın güney ve doğu yamaç seramikleri Roma ve Bizans Devirlerine aittir.

---

28 İlk kez H.H. von der Osten'ın haritasında işaretlenmiş, daha sonra G.H. Brown ve A.S. Güneri tarafından ziyaret edilmiştir, bkz. von der Osten 1930, 28 harita III.; Brown 1967, 123 vd.; Güneri 2005, 49.

29 İlk kez 1990 yılında S. Omura tarafından literatüre kazandırılmıştır. bkz. Omura 1992, 546, no. 29.

30 Daha önceki yıllarda A.S. Güneri tarafından ziyaret edilmiştir. bkz. Güneri 2005, 49-50.

31 Daha da geç dönemlere ilişkin Develi yapılarıyla ilgili olarak 1954 yılında T. Özgüç ve M. Akok'un Ulu Cami/Sivasi Hatun Camii, Dev Ali Türbesi, Seyyid-i Şerif Türbesi ve Hızır İlyas Türbesi ile ilgili olarak bkz: Özgüç ve Akok 1955, 377 vd. Bu yapıların bulunduğu Eski/Yukarı Develi'nin Bizans Devri'nde *Gabadonia* olduğuna ilişkin veriler için bkz. Hild ve Restle 1981, 178–179. Ayrıca *Argaios* eteklerinde yer alan *Gereme*'de, Kayseri Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü, alınan fonlar gereği kilise ağırlıklı kazı yapmaktadır. Bu yerleşmeyle ilgili olarak ayrıntılıca bkz. Hild ve Restle 1981, 215 (Korama 2); Rott 1908, 165 vd.; Restle 1979, 42-44.

32 1946 yılında kazısı yapılmış olan Fraktin Höyük ve 1947 yılında kazılan kaya kabartmasının yakınındaki yapı ile ilgili olarak bkz: Bittel 1939, 566 vd; Özgüç 1948, 260 vd; Özgüç 1955, 295 vd; Özgüç 1956, 59 vd.

Kayalığın üst kısmında bir Ortaçağ kalesi yer alır ve konum olarak Şahmelik Vadisi'ne hakim bir durumdadır. Kale Mevkii'nin doğusunda yer alan tepenin kuzeybatı yamacında antik bir yol kalıntısı bulunmaktadır. *Güvercinlik Mevki*, köyün yaklaşık olarak 3 km. kuzeydoğusunda, Şahmelik Vadisi'nin doğu yakasında yer alır. Sayıları oldukça çok olan kaya mekanları, kayalığın güney ve doğu sırtlarında bulunurlar. Alandan Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler ele geçmiştir. *Harmanlar Yamaç Mevkii*, Çomaklı köyünün yaklaşık 250 m. doğusunda yer alan bir yeraltı şehri görünümündedir. *Alakilise,* İncesu köyünün doğusunda doğal bir tepe üzerinde kurulmuş bir Ortaçağ kalesidir. Seramikler Bizans Devri'ne aittir. *Danalık,* Alakilise'nin yaklaşık olarak 400 m. batısında yer alan, Bizans Devri'ne ait bir yerleşmedir. *Çağlayan,* Kabaklı köyünün 500 m. batısında doğal bir tepe üzerinde mimari kalıntılar bulunmuştur. Obsidyen bir aletin dışında Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler tanımlanmıştır.

Kuyutepesi, İkitepe'nin 1,5 km. kuzeyinde, Erciyes Dağı eteklerinde yer alır. Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler tanımlanmıştır. *Paklalık Tepesi,* İlçeden yaklaşık olarak 10 km. kuzeydoğudaki Çomaklı köyünün yaklaşık 1 km. kuzeyinde yer alır. Seramikleri Roma Devri'ne aittir. *Ören Tepe*, ilçenin güney çıkışındadır. Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler bulunmuştur. *Ilıpınar,* Zile Kasabası'nda yer alır ve Roma Devri yerleşmesidir. *Gala Tepe I,* Saraycık köyünden yaklaşık olarak 2 km. güneydoğuda yer alır. Roma Devri'ne ait bir yerleşmedir. *Çıngırdak Tepe,* Karacaviran köyünün 6 km. güneyinde, *Çayağızı/ Dağılgan Mevkii*'nde yer alır. Köy, özgün doğası şimdilerde büyük tehlike altında olan ve giderek yok olmaya yüz tutmuş Sultan Sazlığı'nın doğu sınırını oluşturur. Alandan Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler tespit edilmiştir. *Ören Tepe,* Zile Kasabası'nın 5 m. batısındadır. Obsidyen parçalarıyla birlikte, maden cürufu ve Roma-Bizans Devirlerine ait seramikler tespit edilmiştir. *Acısu*, Zile Kasabası'nın 1 km. doğusunda yer alır. Yerleşmeden obsidyen parçalar, cam bilezik parçaları ve maden cüruflarının yanı sıra İslami dönem seramikleri derlenmiştir. *Yukarı Tombak Kale Mevkii,* Tombak köyünün 1 km. doğusunda yer alır. Alanda çok sayıda kaya mekanı bulunmaktadır. Seramikleri Bizans Devri'ne aittir. *Kızılkuyu*, Millidere köyünün 1,5 km. kuzeyinde bulunan bir Roma Devri yerleşmesidir. *Gala'nın Taşı Mevki,* Yukarı Künye köyünde yer alır. Yerleşmede Roma Devri seramikleri ele geçmiştir. *Çinçin Mağaraları* olarak adlandırılan, Hüseyinli köyünün 3 km. güney batısında, doğu-batı uzantılı güney yöndeki kayalıklarda yer altı şehri ve kaya mekanlarında, tüm alandan Roma Devri ve daha geç devirlere ait seramikler derlenmiştir.

Develi Ovası'ndaki çalışmalarda tüm Prehistorik yerleşmelerde Eski Tunç Çağı'nın yoğunluğu gözlenmiş olup, MÖ. II. binyıl yerleşmelerinin ise çok yoğun olmadığı görülmüştür. Bu kesim Kültepe-Kaneš'te var olan yoğun ticaret faaliyetlerinden doğrudan etkilenmemiştir. Kültepe'nin güneybatısında yer alan İkitepe'deki Orta Tunç Çağı'nın başlarına ait yerleşme ise bilinen kervan ticaret yollarının dışında kalmaktadır. Kazısı kısa bir süre için yapılmış olan Fıraktin Höyük'teki Geç Tunç Çağı yerleşmeleri hariç, özellikle Fıraktin ve Taşçı kaya kabartmalarıyla çağdaş, bu kabartmaların yakınında herhangi bir yerleşim tespit edilmemiştir. Ancak "Hitit Dağ Yolu"[33] olarak bilinen Fıraktin-Hanyeri güzergahının günümüz karayolu üzerinde değil de daha kuzeyden geçtiğini düşünmekteyiz. Bu yolun Köseler köyünün 4 km. güneydoğusundaki Saypınar Mevkii'nin batısından ve Karanlık Dere Vadisi'nin doğu yamacından ve İmamkulu köyünden gelip, daha sonra Köroğlu kayalığı üzerinden Toroslar'ı aşarak Tufanbeyli Hanyeri köyüne veya daha güneye yönelerek Gökbel üzerinden Saraycık köyüne ulaşıyor olması olasıdır. Bu alanlarda yer yer antik yol izleri de tespit edilmiştir. Develi'de daha geç dönemlere ait Erciyes (*Argaios*) Dağı'nın püskürmesi sonucunda oluşan volkanik kayaçlar üzerinde tespit ettiğimiz çok sayıda kaya mekanı, yer altı şehirleri, tıpkı merkez Kapadokya'dan bilinen yerleşmelere benzemektedir. Bunların bir kısmı kaliteli şarap üretilmesiyle ve depolanmasıyla ilgili atölye ve mahzen tesisleri olmalıdır.

33 Ünal 2002, 147.

Antik Çukurova Bölgesi

Ovalık Kozan (Adana) Çalışmaları (Harita 11)

Aşağıda sonuçları verilecek olan Kozan ve Ceyhan çalışmaları Prof. Dr. Mustafa H. Sayar ile birlikte, "*Kilikya Yüzey Araştırmaları*" çalışmaları bünyesinde gerçekleştirilmiştir. Kendisine bu bilimsel işbirliğinden dolayı teşekkür ediyoruz. Kozan (*Sisium-Sision*), 125 m. rakıma ve 1690 km^2.'lik yüzölçümüne sahiptir (Grafik 9-10) (Tablo 5). *Çiriş Tepe*, Kozan'ın yaklaşık olarak 11 km. güneydoğusunda yer alan Pekmezci köyünde ve Kozan-Kadirli-Ceyhan karayolunun 500 m. batısındadır. Köyün güneyindeki Roma Devri seramiği tespit edilmiş olan yerleşme, tamamen tesviye edilmiştir[34]. Köyün yaklaşık 1 km. kuzeybatısındaki Çiriş Tepe'nin kuzey ve batı yamaçları ana kaya üzerine yaslanmıştır. Tepe 40 m. yükseklikte, 150x300 m. boyutlarındadır. Yerleşmenin yaklaşık olarak 100 m. batısından kurumuş bir dere yatağı geçmektedir. Alandan derlenen seramikler Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl, Roma-Bizans ve daha geç devirlere aittir. Ayrıca obsidyen ve çakmaktaşı buluntular da tespit edilmiştir.

Alapınar Höyük, Kozan'ın 12 km. güneyinde yer alan aynı isimli köy merkezinin[35] doğusunda, 30 m. yükseklikte, 100x300 m. boyutlarındaki höyük[36], doğu batı yönünde oval bir görünüme sahiptir. Kozan-Kadirli-Ceyhan yolunun 4 km. batısındadır. Höyüğün yaklaşık olarak 150 m. batısında, bir tepe eteğinden doğan ve köye de adını veren Alapınar Deresi geçmektedir. Çalışmalar sonucu derlenen seramikler, Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl ile daha geç devirlere aittir. Ayrıca pişmiş toprak ağırlık ve ağırşaklar, granit ağırlıklar, pişmiş toprak amulet ve obsidyen aletler toplanmıştır. *Çukur Köprü Höyük*, Kozan'ın yaklaşık olarak 14,9 km. güneydoğusundaki Faydalı köyünün[37] 750 m. güneybatısında yer alan höyüğün[38], 50 m. doğusundan Sumbas Çayı (*Arasibelos*) geçmektedir. Yerleşme 5 m. yükseklikte, 100x150 m. boyutlarındadır. Höyükte Kalkolitik Çağ, seramik buluntular yardımıyla tanımlanmış olup, daha geç devirlere ait gruplar da bulunmaktadır.

Tılan Höyük, Kozan'ın yaklaşık olarak 14 km. güneyinde yer alan Hamam köyünün[39], 2,5 km. güneyindeki Tılan Mahallesi'nin 650 m. kuzeybatısındadır[40]. 30 m, yükseklikte, 150x300 m. boyutlarındadır. Kuzey ve kuzeybatı kısımları ana kaya üzerine oturmuştur. Höyüğün kuzey, güney ve doğu eteklerinden küçük bir pınar geçmektedir. Güney eteğinde ise, Roma İmparatorluk Devri'ne ait mimari kalıntılar bulunmaktadır. Çalışmalar sırasında özellikle Kalkolitik[41], Eski Tunç Çağı[42] ile Orta ve Geç Tunç Çağı'na ait seramik grupları[43], çakmaktaşı ve obsidyen aletler, pişmiş toprak mühür ve ağırlık tespit edilmiştir.

---

34 Sayar 1998, 332

35 Köyde Anazarbos kentine pişmiş toprak künklerle su sağlayan kaynaklardan birisi belirlenmiş ve köyün aynı zamanda bir Roma Devri köy yerleşmesi olduğu tespit edilmiştir. bkz. Sayar 1997, 116; Sayar 2002, 115.

36 bkz. Seton-Williams 1954, 148 no: 54 (Alapunar). Araştırmacı tarafından Orta Tunç Çağı ile Roma Devri arasında höyükte kesintisiz iskanın olduğunu belirtilmiştir.

37 Faydalı köyü sınırları içindeki araştırmalarımızda, köyün yaklaşık 200 m. kuzeybatısındaki Höyük Mevkii I ve yine köyün yaklaşık 600–700 m. kuzeybatısında yer alan Höyük Mevkii II de yoğun Roma ve Bizans devirlerine ait seramiklerin dışında, daha erken dönemlere ait malzemeye rastlanmamıştır.

38 Çukur Köprü Höyük'teki daha önceki çalışmalarda Kalkolitik Çağ, Geç Tunç Çağı ve Roma Devri tanımlanmıştır. bkz. Seton-Williams 1954, 153, no. 88.

39 Anazarbos'a su sağlayan kaynaklardan birisi de bu köyün sınırları içinde tespit edilmiştir. bkz. Sayar 2004, 157. Bu kaynağın güneydoğusundaki kayalara oyulmuş bir merdiven ve Roma Devri yapı kalıntıları da kayıt altına alınmıştır. bkz. Sayar ve diğ. 1993, 177; Doğu Kilikya'da olduğu bilinen *Sanudanu* yerleşmesi de Hamam köyüne lokalize edilmektedir. bkz. Hild ve Hellenkemper 1990, 268.

40 İlk kez 1936 yılında J. Garstang, Ceyhan'da incelediği höyüklerle birlikte "Tilan Höyük"te nitelikli Hitit kültür tabakaları olduğunu belirtmiştir. bkz. Garstang 1937a, 55; 1951 yılındaki yüzey araştırmasında ise, Tılan Höyüğü'nün Kalkolitik ve Hellenistik Çağ arasında kesintisiz iskana sahne olduğu belirtilmiştir. bkz. Seton-Williams 1954, 171 no. 141

41 Goldman 1956, fig. 342 S.

42 Goldman 1956, fig. 344 AM, fig. 346 no. 131, fig. 354 C.

43 Goldman 1956, fig. 290 no. 811–812, 818, fig. 348 no. 1134, 1137; Garstang 1953, fig. 156–157 no. 8, 14.

Tırmıl (Tarmıl) Höyük, Kozan'ın yaklaşık olarak 10 km. güneybatısındaki İdem[44] köyünün Ortaköy Mahallesi'nde, köyün 250 m. kuzeyinde yer alır. İmamoğlu-Kozan karayolunun yaklaşık 12. km.'sinde yolun hemen batısındadır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde yayılmış olan höyük, 10 m. yükseklikte ve 150x250 m. boyutlarındadır. Yerleşmenin kuzeyinden Karapınar ya da Tırmıl Deresi geçmektedir. Çalışmalarda erken dönem malzemesi olarak Kalkolitik[45], Eski Tunç Çağı[46] ve MÖ. II. binyıl[47], I. binyıl seramikleri tespit edilmiştir. Ayrıca obsidyen ve çakmaktaşı alet parçaları, pişmiş toprak ağırlık ve maden cürufları bulunmuştur. *Tepecikören*, Kozan'ın 19.6 km. batısında yer alır. Tepecikören köyünün, 2,2 km. batısında Eski Köy Yeri Mevkii'nde yer alan höyük, 15 m. yükseklikte, 70x100 m. boyutlarındadır. Yerleşmenin doğusundan ve batısından iki küçük dere akmaktadır. Alandan derlenen seramikler içerisinde Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl ve daha geç dönemlere ait örnekler tespit edilmiştir.

Taşlı Höyük, Kozan'ın yaklaşık 25 km. güneydoğusunda yer alan Gaziköy Kasabası'nın, eski adı Taşlıhöyük köyü olan Sarıbekirli Mahallesi'nin batısındadır[48]. Alan günümüzde tamamen tesviye edilmiş olup tarıma açılmış durumdadır. Çalışmalardan derlenen az sayıdaki seramik buluntuları geç dönemlere aittir. Ayrıca Kozan sınırları içinde Hacıbeyli Kasabası'ndaki *Kanlı Höyük'te*, Konak/Turunçlu ve Karacaören köylerinde, Bağtepe köyündeki *Sonören Mevkii*'nde, Aydın köyündeki *Kesme Tepe*'de, Kuyuluk köyündeki *Höyük* ve *Hanyeri Mevkii*'lerinde, Eskikabasakal köyünde yer alan *Mal Tepesi*'nde, Güneri köyünde yer alan *Tezik Mevkii*'nde, Yeniköydeki *Hamam Höyük*'te, Kızıllar köyündeki *Taşlı Hopur Mevkii*'nde, Andıl köyündeki *Kilise Yeri*'nde, Akdam köyünde yer alan *Alan Mevki, Gostur Yerinin Arkası, Ören Mahallesi*'nde (nekropolis), Henüzçakırı köyünde yer alan *Çokum Kuyu Mevkii*'nde araştırmalar devam ettirilmiş, tüm bu alanlarda geç dönemlerden önceye ait bir buluntuya rastlanmamıştır. Bunun dışında ilçenin yaklaşık 15 km. kuzeyinde yer alan, Kozan Barajı'nı besleyen Kırksu Deresi'nin yatağı, kuzeyden güneye doğru 5 km.'lik bir alanda taranmıştır. *Karasis* Dağı'nın doğu ve güneydoğusunu sınırlayan bu yatak boyunca herhangi bir arkeolojik buluntuya rastlanmamıştır.

Adana Ovaları'nın en büyüklerinden biri olan Yukarı (Ceyhan) Ova'nın Kozan bölümü çalışmalarında görülmüştür ki; MÖ. II. binyılda Kozan'da Çiriş Tepe, Alapınar Höyük, Çukurköprü Höyük, Tılan, Tırmıl ve Tepecikören yerleşmelerinin Ovalık Kilikya'ya inilebilen İmamoğlu anayol güzergahı çevresinde ve Kozan'ın güney, güneydoğu ve güneybatısında yoğunlaşmışlardır. Bunun dışında, MÖ. II. binyıldan önceki dönemlere ait yerleşmelere sık rastlanmamasının en büyük nedeni, küçük ölçekli ve düz alan yerleşimlerinin, ovada kalın alüvyon tabakaları altında kalmış olmasıdır[49]. Dolayısıyla, Toros Dağları silsilesinin başlangıcı olan Kozan ilçe merkezinin kuzeyinden başlamak üzere, Kozan'ın büyük bir bölümü, Feke, Saimbeyli[50], -Gala Tepe ve henüz çalışmaları devam eden Şar köyü hariç- Tufanbeyli hattında MÖ. II. binyıl yerleşmelerinin olmadığını, bu alanın kör bir nokta olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca MÖ. I. binyıl tarihi coğrafyası açısından Amanos Dağları'nı, Nur Dağları'nı ve Kadirli-Kozan hattı kuzeyinde kalan bölgeyi, Geç/Yeni Assur devri kabartmaları açısından da sistematik olarak araştırmak gerekir.

Ceyhan (Adana) Çalışmaları I (Harita 12)

Ceyhan araştırmaları süresince bu güne kadar, 1.427 km^2.'lik Ceyhan merkez dahil, 42 köy ve 6 kasaba

---

44 Son zamanlarda köyde kalın alüvyon tabakalar altında kalmış olan yazıtlı bir taban mozaiği Adana Arkeoloji Müzesi uzmanları tarafından açığa çıkarılmıştır.

45 Goldman 1956, fig. 233 grup 14-p, fig. 339 no. 11a; Garstang 1953, 136, fig. 91 no. 4–6; Amik Ovası için bkz. Braidwood ve Braidwood 1960, fig. 131 no. 11–19, fig. 147 no. 2

46 Steadman 1994, 95, fig. 4 no. 9; Goldman 1956, fig. 345 R

47 Goldman 1956, fig. 367 no. 807; Garstang 1953, fig. 144 no. 13, fig. 156 no. 7, fig. 157 no. 9

48 Seton-Williams 1954, 170 no. 142; Araştırmacının incelemelerinde Geç Hitit, Hellenistik, Roma ve İslami dönemlerin varlığı saptanmıştır.

49 Bkz. Göney 1976, 67.

50 Girginer 2005c, 159 vd.

taranmıştır[51] (Tablo 6). 36˚.50'-37˚.15' kuzey enlemleri ile 35˚.40'-36˚.05' doğu boylamları arasında yer alan Ceyhan, il merkezine 43 km. doğuda ve Toroslar'dan denize doğru uzanan Yukarı Çukurova Bölümü'nün orta yerinde bulunmaktadır (Grafik 11-12). Ceyhan merkezde başladığımız yüzey taramalarında ilk ziyaret edilen merkez *Hacılar Höyük*'tür. Höyük, Ceyhan merkezin 2.4 km. güney girişinde ve Ceyhan-Yumurtalık karayolunun 200 m. doğusunda yer alır[52]. Höyük yaklaşık olarak 10 m. yüksekliğinde, 100x150 m. ölçülerindedir. Höyükten obsidyen alet parçaları ve çakmaktaşı üretim artıkları ile dilgiler bulunmuştur. Ayrıca taş bir damga mühür dışında, höyüğün genelinden derlenen seramikler Kalkolitik, Eski Tunç Çağı ve MÖ. II. binyıl ile Roma-Bizans Devirlerine aittir.

Yarımhöyük, Ceyhan'ın yaklaşık olarak 13 km. kuzeyindeki Adapınar (Çerkez Karamezar) köyünün 1.7 km. kuzeybatısında ve Ceyhan Nehri'nin (*Pyramos,* Hititçe *Puruna* ?) hemen doğu kıyısında yer almaktadır[53]. Yaklaşık olarak 30 m. yükseklikte ve 50xl00 m. boyutlarındadır. Höyüğün batı ve kuzeybatı yarısı, Ceyhan Nehri'nin aşındırması ve toprak alımı nedeniyle tahrip olmuştur. Höyükte Kalkolitik, MÖ. II. binyıl ve daha geç dönemler tespit edilmiştir. *Molla Ahmet Höyüğü,* Ceyhan'ın 5.4 km. kuzeydoğusunda, Adana-Osmaniye karayolunun 200 m. kuzeyinde yer alır[54]. Yaklaşık olarak 5 m. yüksekliğinde, 100x200 m. ölçülerindedir. Höyüğün güney eteklerinde büyük küp parçaları ve insan kemikleri tespit edilmiştir. Bu alanlar höyüğün mezarlık alanı olmalıdır. Derlenen seramiklerin tamamı Kalkolitik Çağ'a aittir[55]. Höyük çevresinden obsidyen ile çakmaktaşı alet ve üretim artıkları ele geçmiştir. *Topak Taş Tepe,* Hamdilli Beldesi'nin 1,8 km. kuzeybatısındaki kayalık bir alanın güney eteğinde yer almaktadır. Alanın güney yamacından derlenen seramiklerin büyük bir bölümü Kalkolitik Çağ'a ait krem astarlı gruplar ve pembemsi-kırmızı renkli süpürge izli seramiklerden oluşur. Bu alanda ayrıca obsidyen ve çakmaktaşı dilgi aletler ile Roma İmparatorluk Devri seramikleri ele geçmiştir. Kuzey yamaçta ise, yoğun geç devir malzemesinin yanı sıra az sayıda Kalkolitik Çağ seramiği, obsidyen ile çakmaktaşı üretim artıkları ve pişmiş toprak ağırlıklar ele geçen buluntular arasındadır.

Hamdilli Beldesi Mezarlığı, Hamdilli Beldesi ile Erenler (Papak) köyü arasında, Hamdilli Beldesi'nin 1,2 km. güneyinde yer alan yerleşmenin büyük bir kısmı köyün mezarlığının içerisinde kalmıştır. Yerleşim alanı 13 m. yüksekliğindedir. Höyükten toplanan seramikler Neolitik, Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'na aittir. Alandan ele geçen küçük buluntular; çok sayıda obsidyen alet ve üretim artıkları, üç adet pişmiş toprak ağırlık, mühür ve minyatür bir taş balta olarak tespit edilmiştir. *Ada Tepe II (Balağıl Höyüğü)*, Ceyhan'ın doğusunda Değirmendere köyüne bağlı Yörükler Mahallesi'nde yer almaktadır[56]. Alandan derlenen obsidyen aletlerin dışında, MÖ. II. binyıl seramikleri ile birlikte, yoğun seramik gurubunu Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler oluşturmaktadır.

Boz Höyük ve Kuyluk Tepe, Ceyhan'ın doğusundaki Kuzucak (Yassıca/Salihiye) köyünün 2 km. batısında, demiryolunun 150 m. güneyindedir[57]. Höyüğün 250 m. kuzeyinde DSİ tarafından genişletilen Karaçay deresi akmaktadır. Yaklaşık olarak 30 m. yüksekliğindedir.

---

51 Ceyhan Araştırmaları'nın, arazi çalışmalarına 2005 yılında başlanmış olup, çalışmalar henüz tamamlanmamıştır. 2006 yılı nihai raporu yayına hazırlanmaktadır. Bu nedenle araştırma sonuçları burada, ön-rapor niteliğinde değerlendirilmiştir.

52 Daha önceki yıllara ait araştırma sonuçları için bkz. von der Osten 1930, 43; Garstang 1937b, 210–211; Arık 1944, 364; Seton-Williams 1954, 128 vd. no. 68; Özgen ve Gates 1993, 387 vd.; Steadman 1994, 85 vd.; Hrouda 1998, 427 vd.

53 İlk olarak H. H. von der Osten tarafından keşfedilmiş olan höyükte, 1936 yılında J. Garstang tarafından bir sondaj açılmış ve en son olarak da Seton-Williams tarafından ziyaret edilmiştir. Bu çalışmalar için bkz. von der Osten 1930, 43 vd.; Garstang 1937a, 52 vd.: Garstang 1937c 89 vd.; Garstang 1939, 137 vd.; Seton-Williams 1954, 128 vd. no. 1.

54 İlk olarak Seton-Williams tarafından tespit edilmiştir. Seton-Williams 1954, no. 28.

55 Kasada bulunan boyalı seramik gurubu Mersin-Yümüktepe'nin XIV-XIII ve XIIB tabakalarından ele geçen ve Geç Kalkolitik Evre'ye tarihlenen Ubeid parçalarıyla benzerlik göstermektedir bkz. Garstang 1953, 164, fig. 103. Ele geçen saman katkılı çanaklar aynı zamanda Tarsus-Gözlükule'nin Ubeid safhalarından bilinen kaplarla benzerdir. bkz. Goldman 1956, 89, fig. 224 no. 17, krş. *chaff-faced simple* gurubu 75–76 fig. 340'daki örneklerle.

56 İlk kez Seton-Williams tarafından tespit edilmiş, daha sonra B. Hrouda tarafından da incelenmiştir. bkz. Seton-Williams 1954, no. 62; Hrouda 1998, 427 vd.

57 İlk kez Seton-Williams tarafından tespit edilmiştir. bkz. Seton-Williams 1954, no. 25.

1973 yılında çekilen monoskopik-pankromatik hava fotoğraflarında ve güncel uydu görüntülerinde[58] bu alanda 4 adet yerleşme belirlenmiştir. Boz Höyük'ün güneyindeki küçük, oval planlı olarak görülen yerleşme, şimdilerde tamamen düzlenmiştir. Boz Höyük'ün hemen batısında ise Kuyluktepe yer almaktadır. Boz Höyük'ün tepesinde Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl seramikleri ile yazıtlı bir mühre sahip Rhodos amphorasının kulpu, eteklerde ise Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler ile Kuyluk Tepe'de ise Roma ve Bizans Devri seramikleri tespit edilmiştir.

Tepesidelik Höyük, Köprülü köyünün 3 km. güneyinde yer alır ve 12 m. yüksekliğindedir[59]. Ceyhan Nehri'nin yatak değiştirdiği alanlara yakın bir konumdadır. Obsidyen ve çakmaktaşı alet üretim artıkları ve dilgilerin yanı sıra höyükte yüzeyi saman katkılı, tipik Kalkolitik Çağ seremik gruplarıyla birlikte, Eski Tunç Çağı[60], MÖ. II. binyıl[61], Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler ele geçmiştir. *Köseler Höyük*, Azizli köyünün 1,9 km. kuzeyinde yer alır. Höyüğün orta yerinden E5 karayolu geçmekte olup, neredeyse tamamına yakını yol yapımı ve tarımsal faaliyetler nedeniyle tahrip edilmiştir[62]. Mevcut en yüksek noktası, ova seviyesinden yaklaşık olarak 5 m. yüksekliktedir. Obsidyen ve çakmaktaşı alet üretim artıklarının yanısıra, çok tahrip olmuş az sayıda Prehistorik parça ve geç dönem seramikleri ele geçmiştir.

Çiftlik Höyük, Azizli köyünün 3,2 km. doğusunda, Osmaniye-Toprakkale'nin Lalegölü köyü sınırında yer alır. Yaklaşık olarak 12 m. yüksekliktedir. Höyüğün güney eteğinde bir çiftlik evi kurulmuştur ve güney yamacı doğal bir ana kaya yükseltisi üzerindedir. Alandan 2 adet dilgi ile Kalkolitik[63] ve ağırlıklı olarak da geç dönem seramikleri tanımlanmıştır. *Tatarlı Höyük (Tazılı Tepe)*, Tatarlı köyü içinde, köyün güney-güneybatısında ortalama 37 m. yüksekliğinde ve 300x180 boyutlarındadır[64]. Höyüğün kuzey eteğinde ve köy içinde, Ceyhan Nehri'ni besleyen kaynak sular vardır. Höyüğün ilk sakinleri, bazalt formasyonlu ana kaya kütlesinin üzerine, topografyanın elverdiği oranda yerleşmiş olmalıdır. Höyüğün güney tepesi üzerinde bazalt malzemeden dörtgen planlı bir yapıya ait blokaj sistemli duvar kalıntıları görülmektedir. Yüzey araştırmaları sırasında, höyüğün yamaçlarında daha kalın toprak katmanlarının bulunduğu ve toprak birikiminin höyük alanında değişkenlik gösterdiği görülmüştür. Höyük'teki yüzey toprağı birikiminin tahminen 2-3 m. arasında değiştiğini gösteren kanıtlar

58 Bu alanda belirlenen 3 test alanı, araştırma ekibimiz üyelerinden Arş. Gör. F. Demir tarafından yapılan, LANDSAT uydu görüntüleri yardımıyla uzaktan algılama yöntemleri, Hiperspektral görüntüleme algılayıcıları ve analizleri, Termal Kızılötesi görüntüleme teknikleri ve analizi (ASTER Uygulaması), Hiperspektral Termal Kızılötesi (TIR) analizi ve coğrafi bilgi sistemleri (GIS-GPS-GBS) yöntemleriyle 2002 yılında incelenmiştir.

59 İlk olarak Seton-Wiiliams tarafından tespit edilmiştir. bkz. Seton-Williams 1954, no. 34.

60 ETÇ'ye ait bir grup seramik Amuq H safhasının *Red-Black Burnished Ware* grubu içinde yer alan dikey ağız kenarlı parçalara benzemektedir. krş. Braidwood ve Braidwood 1960: 361-362, fig. 281, no. 9-10. Bir diğer grup da Amuq I safhasına tarihlenen *Brittle Orange Ware* grubunun içinde yer alan kiremit kırmızısı renkte astarlı ve perdahlı, üzerinde çizgisel çarpı işaretlerinden oluşan bezemeli guruba benzer. krş. Braidwood ve Braidwood 1960, 406-407, fig. 310, no. 18. Aynı parça Tarsus-Gözlükule'de ETÇ II.'ye tarihlenen *Red Gritty 'Gross-Stitch' Insized Ware* gurubu içinde yer alan seramiklerle üretim tekniği ve bezeme üslubu açısından benzerdir. bkz. Goldman 1956, 109, 123, fig. 255, 348, no. 278. Bunların dışında J. Mellaart, Konya Ovası ve Kilikya'da *Metallic Ware* kaplarının dağılım haritasında Tepesideliği de işaretlemiştir. bkz. Mellaart 1963, 212.

61 OTÇ'nin başlarına tarihlenen Kilikya Boyalıları ve özellikle bir gözlü testinin (krş. Kinet Höyük: Gates 1999, lev. 91, fig. 5; Tarsus-Gözlükule: Goldman 1956, 164, 174, 369 fig. 295, no. 859-860; Mersin-Yümüktepe: Garstang 1953, fıg. 143, no. 2, 5) ağız-boyun parçası ile kulplu fincan (krş. Tarsus-Gözlükule: Goldman 1956, 172, fıg. 294, no. 833, fig. 369, no. 834; Kültepe II-Ib'deki benzeri için bkz. Özgüç ve Özgüç 1953, lev. XXX, 189) bu guruba ait seramikler arasındadır.

62 İlk olarak R.O. Arık tarafından sadece ismen anılmıştır. bkz. Arık 1944, 341 vd.

63 Höyüğün kaba saman katkılı ve yüzeyleri fırçayla düzeltilmiş parçaları için krş. Amug F (*chaff-faced simple ware*); Braidwood ve Braidwood 1960, 236, fig. 176, no. 17–24. Tarsus-Gözlükule'nin Ubeid safhasına tarihlendirilen kaba kaplar içinde yer alan *coarse chaff-faced ware* grubuyla krş. Goldman 1956, 77–78, fig. 341 M.

64 Seton-Williams tarafından literatüre kazandırılmış, daha sonra buradaki su kaynağından ve hamam kalıntılarından M.H. Sayar bahsetmiştir. bkz. Seton-Williams 1954, 128-129, 170, no. 39; Sayar, Siewert ve Taeuber l993, 179; Tatarlı Höyük (Tazılı Tepe), ilçeyi tanıtan turistik kataloglarda "*Tatarlı Mesire Yeri/Tatarlı Çamlığı*" olarak tanımlanmaktadır. Höyük ve çevresi, Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 19.11.1993 tarih ve 1621 sayılı kararıyla tescil edilmiştir. Höyüğün üzerinin tamamen ağaçlandırılması 1980'li yıllarda yapılmıştır. Bölge için olağanüstü arkeolojik önemi nedeniyle, Tatarlı Höyük'te 2007 yılında başlamak üzere, ÇÜ Arkeoloji Bölümü tarafından uzun soluklu bir proje dahilinde kazı çalışması yapılması planlanmaktadır.

mevcuttur. Ancak genel yüzey araştırmaları, arkeolojik kalıntıların mevcut yüzeye çok yakın olduğunu göstermiştir. Pınarın ana kaynağının önündeki bazalt malzemeden yapılmış havuz, ön incelemelerimize göre Roma Geç İmparatorluk Dönemi'ne ait olmalıdır. Havuzun hemen batı-kuzeybatısında ise yine yerel bazalt malzemeden inşa edilmiş, havuzu da bünyesinde barındıran hamam kalıntıları ve sivri kemerli giriş cephesi bulunmaktadır.

Tatarlı Höyük Roma İmparatorluk Devri'nde, en yakın anakent olan ve hemen doğusunda yer alan Kadirli-Mētropolis Castabala'nın periferisine; Bizans Devri'nde ise Anazarbos'un arazisine dahil olmalıdır.1951 yılında M.V. Seton-Williams'ın höyük üzerinde ve çevresinde gerçekleştirdiği yüzey taramalarında; Neolitik, Kalkolitik (Tell Halaf), Geç Tunç Çağı, Asur, Hellenistik ve Bizans Devirlerinin varlığı saptanmıştır. Özellikle Geç Neolitik Çağ'da perdahlı seramiğin Tatarlı'da var olduğunu belirtmektedir. Bu dönem (Geç Neolitik-Erken Kalkolitik) ASPRO'da ise[65], Period 6, yani Hassuna, Samarra-Halaf ve Ubeid 1 evresi olarak belirtilmiştir. Mersin-Yümüktepe'nin XXV.1-XXIV. tabakalarının çanak-çömlekleriyle ve Amuk D Evresi'yle benzerlikler kurulmuştur. Çalışmalarımız sırasında, volkanik cam ve çakmaktaşı dilgiler, çeşitli alet parçaları, bir adet bıçak, bir adet üçgen formlu pandantif takı eklentisi yanında Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl, Demir Devri, Hellenistik, Roma ve Bizans Devirlerine ait pişmiş toprak çanak-çömlek parçaları da tespit edilmiştir.

Bucak Tepe, Tatarlı Höyük'ün 40 m. kuzeyindedir ve l1 m. yüksekliğe sahip bir höyüktür. Çakmak taşı ile obsidyen alet ve parçalarının dışında ağırlık olarak Kalkolitik Çağ seramikleri ile karşılaşılmıştır. *Kuyluk Tepe*, Tatarlı köyünün yaklaşık olarak 1,6 km. batısındaki köy merasının içerisinde ortalama 12 m. yüksekliğinde bir höyüktür. Obsidyen ve çakmak taşı aletlerin dışında Kalkolitik Çağ ve Roma-Bizans Devirlerine ait seramikler tanımlanmıştır. *Geçemey/Keçebey Höyük,* Çataklı köyünün 2,3 km. güneyinde, Keçebey Çiftliği'nin doğusunda, ortalama 12 m. yükseldiğinde bir höyüktür[66]. Höyüğün batı etekleri Keçebey Çiftliği'ne kadar uzanmaktadır. 3 adet obsidyen dilginin dışında Kalkolitik Çağ, Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler tanımlanmıştır. *Bakırlı Çiftlik Höyük/İkizhöyük,* Çataklı köyünün 5,2 km. batısında yan yana 2 yükseltiye sahip ortalama l0 m. yüksekliğinde bir höyüktür. Höyüğün yaklaşık olarak 200 m. kuzeyinden sulama kanalı geçmektedir. Bu kanal Ceyhan Nehri'nin eski yatağı ıslah edilerek yapılmıştır. Obsidyen ve çakmak taşı üretim artıkları, taş amuletin dışında Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl ve Roma-Bizans Devirlerine ait seramik grupları tespit edilmiştir.

Akfatma Höyük/Hüruşağı/Kel Sümbül Höyük, Birkent Beldesi'ndeki Yenikent Mahallesi'nin 2,2 km. güneybatısında olup, yaklaşık olarak 6 m. yüksekliğe sahip bir höyüktür. Höyüğün 2 km. kuzeyinden Ceyhan Nehri akmaktadır. Çakmak taşı parçalar dışında, Kalkolitik, Orta Tunç Çağı, Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler toplanmıştır. *Mercin-Boz Höyük*, Ceyhan'ın 3,6 km. kuzeyinde, Adana-Osmaniye karayolunun üzerinde yer alır[67]. 40–50 m. yükseklikte ve 200xl50 m. ölçülerindedir. Çakmaktaşı ve obsidyen aletlerle birlikte 1 adet pişmiş toprak ağırlık, Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, MÖ. II. binyıl ile daha geç devirlere ait seramik grupları bulunmuştur. *Hikmet Höyük/Ertekin Bey Höyüğü,* İncetarla (Mercin) köyünün yaklaşık olarak 700 m. batısında yer alır ve ortalama 3,5 m. yükseltiye sahiptir[68]. Höyüğün 200 m. doğusundan Mercinsu akmaktadır ve Ceyhan Nehri'nin yatak değiştirdiği alana yakındır. Kalkolitik Çağ dışında, Roma ve Bizans Devirleri seramikleriyle birlikte, çakmaktaşı alet üretim artıkları ve cam *balsamarium* kaide parçası bulunmuştur.

---

65 Hours ve diğ. 1994, 338.

66 Seton-Williams tarafından ilk olarak literatüre kazandırılmıştır. bkz. Seton-Williams 1954, no. 40.

67 İlk defa J. Garstang tarafından tespit edilmiş, daha sonra Seton-Williams tarafından ziyaret edilmiş, 1965 yılında ise Adana Müzesi tarafından bir sondaj kazısı yapılmıştır. bkz. Garstang 1937a, 55; Seton-Williams 1954, no. 12; Altay 1965, 7.

68 Burası olasılıkla, 1936 yılında J. Garstang'ın ilk kez bahsettiği ve 1951 yılında Seton-Williams'ın lokalize edemediği Ilmıyır'dır. bkz. Seton-Williams 1954, no. 67.

Yarımhöyük/Ömer Ağa'nın Höyüğü, İncetarla köyünün 2 km. kuzeyinde yer alır ve ortalama 7 m. yüksekliğindedir. Obsidyen ve çakmaktaşı üretim artıkları haricinde, Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler tanımlanmıştır. *Cebra Höyük/Kıllı Höyük*, Karakayalı köyünün 900 m. güneyinde ortalama 10 m. yüksekliğindedir[69]. Yarısı korunmuş pişmiş toprak ağırşak dışında, Kalkolitik, MÖ. II. binyıl, Demir Devri, yoğun olarak da Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler bulunmuştur. *Yeniköy Yerleşmesi*, Yalak köyüne bağlı Yeniköy Mahallesi'nin kuzey girişinde yer alır. Tamamen tesviye edilmiş olan yerleşimde, obsidyen bir alet ve çakmaktaşı 2 adet dilgi ile birlikte Kalkolitik Devir, yoğun olarak da Roma Devri seramikleri ele geçmiştir. *Yalaközü Höyük/ Sarıhöyük,* Yalak köyünde, köyün kuzeydoğusunda yer alır ve ortalama 20 m. yüksekliğindedir[70]. Köy höyüğün güney eteklerinde kurulmuştur. Çakmaktaşı bir dilginin dışında MÖ. II. binyıl ve Roma-Bizans Devirleri tanımlanabilmiştir.

Pascu Höyüğü/Pasgüden Höyüğü, Küçük Elmagölü köyünün 4,5 km. güneydoğusundadır ve ortalama 11 m. yüksekliktedir[71]. Obsidyen ve çakmaktaşı aletler ile üretim artıkları, pişmiş toprak ağırlığın yanısıra Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, höyüğün güneydoğusunda ise yoğun olarak Roma ve Bizans Devirlerine ait seramikler bulunmuştur. Yukarı (Ceyhan) Ova'daki çalışmalarda tespit edilen Roma İmparatorluk ve Bizans Devirlerine ait yerleşimler ise aşağıdaki gibidir; Çatalhöyük Köyü/Çatal Höyük II, Ceyhan'ın 19 km. kuzeyindedir. Antikçağ kalıntıları günümüz köyünün altında kalmıştır[72]. Az sayıda ele geçen seramikler Roma İmparatorluk Devri'ne aittir.

Hamdilli Beldesi'nin 2 km güneyindeki *Akpınar Mevkii*'nde; Ceyhan'ın doğusunda Erenler köyünün 2. km. doğusundaki *Harputlu Tepesi*'nde; Ceyhan'ın 3,3 km. doğusundaki Çatalhöyük'te *İkiztepe*; Azizli köyünün 3,9 km. kuzey-kuzeydoğusundaki *Zincirli Höyük*'te; Azizli köyünün 2,5 km. kuzey-kuzeydoğusundaki *Kamışlı/Yarma Höyük*'te; Mustafabeyli Beldesi'nin 1,2 km. batısındaki *Karahöpür Höyük*'te; Tatarlı köyünün 2,8 km. güneybatısındaki *Töngelen Höyük*'te; Tatarlı köyünün 2 km. güneyindeki *Berende Tepesi*'nde; Tatarlı köyünün 1,8 km. güney-güneydoğusundaki *Domuzdamı* ve *Leçe Mevkii*'nde; Burhanlı köyünün 2,8 km. batısındaki *Çatalyapı*'da; İncetarla köyünün 3,8 km. güneydoğusundaki *Mısırlı Çiftliği*'nde; Yalak köyünün 2,2 km. doğusundaki *Murtaza Damı Mevkii*'nde; Köprülü köyünün 900 m. kuzeydoğusundaki *Köprülü Köyü Merası*'nda; Köprülü köyü ile Günyazı köyüne giden yol üzerindeki *Kırımoğlu Çiftlik Höyük*'te; Kösreli Beldesi'nin 2,5 km. güneyindeki *Arif Höyük*'te; Altıgöz (Altıgözbekirli) köyünün 990 m. kuzeybatısındaki *Ökkeş Höyük*'te; Günyazı köyünün 2,5 km. kuzeydoğusundaki *Kırteke Höyük*'te[73]; Değirmenli köyünün 1,2 km. kuzeydoğusundaki *Makas Mevki* yerleşmesinde; Değirmenli köyünün 2,3 km. doğusundaki *Harab Mevkii*'nde; Değirmenli köyünün 2,8 km. kuzeyindeki *Uzunoğlan Çiftliği*'nde; Dağıstan köyünün 1 km. kuzeybatısındaki *Çamurlu Höyük*'te; Kösreli Beldesi'nin 1,7 km. kuzeyindeki *Malaz Mevkii*'nde; Birkent Beldesi Eskikent Mahallesi'nin 3 km. güneybatısındaki *Semerci Höyük*'te; Eskikent Mahallesi'nin 2,1 km. güneybatısındaki *Ekin Höyük*'te; Azizli köyünün 2,5 km. kuzeybatısındaki *Arlavuk/Harlavuk Höyük*'te Roma İmparatorluk-Bizans Devirlerine ait seramiklerle, alanlardaki geç dönem yerleşiminin varlığını kanıtlayacak diğer arkeolojik bulgulara rastlanmıştır.

Ceyhan Ovası çalışmalarında yeni bir Neolitik Çağ yerleşmesi tespit edilmiş olup, yeni bulunanlarla birlikte Kalkolitik Çağ yerleşimleri taranan tüm alanlarda sayıca ön plana çıkmıştır. Eski Tunç Çağı'na tarihlenen çanak-çömlek formları Tarsus-Gözlükule'den bilinenlerden pek de farklı değildir. Seramik buluntulara göre, MÖ. II. binyıl yerleşmeleri ise Orta Tunç Çağı'nda yerel özellikler göstermekte ve yoğun Kilikya Boyalıları ile temsil edilmektedir. Henüz Doğu Ceyhan Ovası'nda Geç Tunç Çağı'na ait "Hititli" denebilecek bir grup seramik buluntu tanımlanmamıştır.

69 İlk olarak Seton-Williams tarafından literatüre kazandırılmıştır. bkz. Seton-Williams 1954, no. 30.

70 İlk olarak Seton-Williams tarafından literatüre kazandırılmıştır. bkz. Seton-Williams 1954, no. 32.

71 İlk olarak Seton-Williams tarafından literatüre kazandırılmıştır. bkz. Seton-Williams 1954, no. 35.

72 İlk kez H.H. von der Osten'ın haritasına işaretlemiş, daha sonra ise Seton-Williams'ın 1951 yılı çalışmalarında yaklaşık olarak 7 m. yüksekliğe sahip olduğu belirtilmiştir. von der Osten 1930, 43 vd.; Seton-Williams 1954, no. 143.

73 Höyük Seton-Williams'ın tespit ettiği İslamoğlu ile aynı yerleşme olmalıdır. bkz. Seton-Williams 1954, no. 55.

Ceyhan Ovası'nda önümüzdeki yıllarda yapılacak olan çalışmalarda aynı sonuçlara ulaşıldığı takdirde, ovalık kesimde gerçek Eski Hitit kentlerini aramak anlamsız bir uğraşıdan ibaret olacaktır[74]. Ayrıca söz konusu olan yerleşimler, yerli Kizzuwatna kentleridir. Bu durumu, yerleşim birimlerinin konumlanmasına göre tayin edilmiş olan ve Kizzuwatna Ülkesi'nin topraklarının herbir yanına ulaşımı sağlayan yol güzergahlarının dağılımı da desteklemektedir. Şöyle ki; Sultantepe, Bozhöyük-Mercin, Sirkeli ve Misis Bahçe yönüne; Minareli, Tatarlı, Şamşi ve Çatalhöyük Kadirli yönüne; Taşlı, Tilan ve Tırmıl höyükleri ise Kozan, Feke, Saimbeyli, Tufanbeyli, Şar (*Comana*) ve oradan da Kayseri yönüne giden yollara işaret eder.

Ceyhan Ovası'nda devam etmekte olan ve daha sonra ise Yüreğir Ovası'nda yapılacak olan çalışmalar, eski Kizzuwatna kentlerinin lokalizasyonu konusunda önemli sonuçlar sağlayacaktır. Özellikle Tatarlı Höyük, gerek boyutları gerekse coğrafi konumu, bol su kaynakları ve MÖ. II. binyıl malzemesi ile kesinlikle yerli Kizzuwatna kentlerinden birisi olmalıdır. Önümüzdeki yıllarda Tatarlı Höyük'te yapılacak olan arkeolojik kazıların, burasının Hitit metinlerinde adı geçen *Lawazantiya*[75] olup olmadığının yorumuna açıklık getireceğini düşünmekteyiz.

Değerlendirme

Çukurova Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün 2002–2006 yılları arasında Kapadokya ve Kilikya bölgelerinde yapmış olduğu yüzey araştırmaları sonucunda Tufanbeyli, Saimbeyli, Sarız, Develi, Kozan ve Ceyhan ilçeleri ve çevresinde bulunan yerleşim merkezlerinin dönemsel yerleşim tablosu, dönemsel yerleşim eğrisi ve grafikleri birlikte değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler sonucunda Tufanbeyli'de bulunan yerleşimlerde Roma ve Bizans Devri yoğunlukta olup, Eski Tunç Çağı, Orta ve Geç Tunç Çağı (MÖ. II. binyıl), MÖ. I. binyıl ve Hellenistik dönemler görülmektedir. Kıçıkırık'ta Kalkolitik Çağ'a ait izlere de rastlanmıştır. Dolayısıyla artık Şar köyü Prehistorik Yerleşmesi olarak adlandırdığımız alanda Tufanbeyli'nin en erken seramik buluntuları, yani Kalkolitik Çağ seramikleri tanımlanmıştır. Eski Tunç Çağı Tufanbeyli'de 5 merkezde tespit edilebilmiştir. Toros Dağ silsilesinin başlangıcı olan Kozan ilçe merkezinin kuzeyinden başlamak üzere, Kozan'ın büyük bir bölümü, Feke, Saimbeyli, Tufanbeyli-Gala Tepe ve Şar köyü hariç-hattında M.Ö. II. binyıl yerleşmelerinin olmadığı gözlenmiştir. Demir Çağı'nda MÖ. I. binin ilk yarısında da Tufanbeyli'de yerleşildiği, Gala Tepe ve Küçük Sarı Fakı Höyük malzemeleri sonucunda söylenebilir.

Saimbeyli'de Roma İmparatorluk Devri yoğunlukta olup, daha geç dönemlere doğru yerleşimlerin daha azalarak Bizans çağına girdiği gözlenmiştir. Daha erken dönemler tespit edilememiştir. Kozan'da, Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Kalkolitik Çağ'dan Eski Tunç Çağı'na geçişte yerleşimleri sayısının arttığı gözlenmiş olup, Orta ve Geç Tunç Çağı'nda bir düşüş yaşanmıştır. Bizans ve Roma Devirlerinde ise yerleşimlerin devamlılığı görülebilir. Sarız'da Kozan'da olduğu gibi bir dağılım gözlenmiştir. Kalkolitik Çağ'dan Eski Tunç Çağı'na geçişte yerleşimleri sayısının arttığı gözlenmiş olup, Orta ve Geç Tunç Çağı'nda bir düşüş yaşanmıştır. Bizans ve Roma Devirlerinde ise yerleşimlerin devamlılığı görülebilir. Tek örnekle de Demir Devri temsil edilmektedir. Antik Çukurova'da daha kesin sonuçlar verebilmemiz için 2006 yılının Ceyhan II çalışmalarının sonuçlarını değerlendirmek, daha sonra ise öncelikle Ceyhan ilçesinin 2007 yaz aylarında ayrıntılı taramalarının tamamlanıp, bölgenin büyük ovalarından birisi olan Yüreğir ilçesi sınırları içinde çalışılması gerekmektedir. Bunların dışında, Karaisalı, İmamoğlu, Seyhan, Aladağ, Feke, Pozantı, Yumurtalık ve Karataş yüzey araştırmaları Antik Çukurova'daki bilgilerimizi mutlaka arttıracaktır.

---

74 Konunun ayrıntılıca irdelendiği çalışmalar için bkz. Ünal (baskıda); Ünal ve Girginer (baskıda) passim

75 Bu konuda özet ve kritik olarak bkz. Ünal (baskıda)

Kaynakça

Alishan 1899
P.L.M. Alishan, *Sissouan ou L'Arméno-Cilicie, Description Géographique et Historique,* 1899.

Anabolu 1967
M.U. Anabolu, *Kappadokia Comana'sındaki Mezar Anıtı*, 1967, İstanbul.

Arık 1944
R.O. Arık, "1942'de Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Bitik Kazısı ve Hatay Tetkikleri Hakkında Kısa Rapor" *Belleten VIII/30*, 1944, 341–384.

Altay 1965
M.H. Altay, *Adım Adım Çukurova*, 1956, Adana.

Bittel 1939
K. Bittel, "Untersuchungenin Fraktin" *Archäologischer Anzeiger 54*, 1939, 566-568.

Braidwood ve Braidwood 1960
R.J. Braidwood ve L.S. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages Phases A-J*, OIP LXI, 1960, Chicago-Illinois.

Brown 1967
G.H. Brown, "Prehistoric Pottery from the Antitaurus" *Anatolian Studies XVII*, 1967, 123–164.

Dupré 1983
S. Dupré, *Porsuk I: La Céramique de L'age du Bronze et de L'age du Fer*, 1983.

Edwards 1987
R.W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia, (DOS XXIII),* 1987.

Fischer 1963
F. Fischer, *Die Hethitische Keramik von Boğazköy, Boğazköy-Hattusa IV, WVDOG 75*, 1963.

French 1965
D.H. French, "Prehistoric Sites in the Göksu Valley" *Anatolian Studies XV*, 1965, 177–201.

Garelli 1963
P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, 1963, Paris.

Garstang 1937a
J. Garstang, "Explorations in Cilicia: The Neilson Expedition, Preliminary Report" *Liverpool, Annals of Archaeology and Anthropology XXIV/1–2,* 1937, 52–68.

Garstang 1937b
J. Garstang, "The First Imperial Hittite Sculpture Found South of the Taurus" *The Illustrated London News 191/5129*, 1937, 210–211.

Garstang 1937c
J. Garstang, "Explorations in Cilicia: The Neilson Expedition, Fifth Interim Report" *Liverpool, Annals of Archaeology and Anthropology XXVI/3–4,* 1937, 89–92.

Garstang 1939
J. Garstang, "Discoveries in Cilicia" *Palestine Exploration Quarterly LXXI*, 1939, 137–143.

Garstang 1953
J. Garstang, *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey,* 1953, Oxford.

Gates 1999
M.H. Gates, "Kinet Höyük in Eastern Cilicia: A Case Study for Acculturation in Ancient Harbours" *Olba II/II, I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri*, 1999, 303–312.

Girginer 2003
K.S. Girginer, "Adana ve Çevresi Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: MÖ. 2. Binde Develi ve Tufanbeyli'nin Arkeolojik Önemi" *I. Bütün Yönleriyle Develi Bilgi Şöleni*, (Ed. K. Özdamarlar ve E.A. Özçakır) 2003, 231–249.

Girginer 2004
K.S. Girginer, "2002 Yılı Adana İli ve Çevresi Yüzey Araştırmaları (Tufanbeyli) ve Kizzuwatna Araştırmaları I" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*, 2004, 311–324.

Girginer 2005a
K.S. Girginer, "Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: 2002 Yılı Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ve Kummanni-Comana İlişkileri" *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum Eylül 02–08 2002, Acts of the V th International Congres of Hittitology Çorum September 02–08 2002*, (Ed. A. Süel), 2005, 377–404.

Girginer 2005b
K.S. Girginer, *Arkeolojik Bir Araştırmanın Ardından …, Saimbeyli*, 2005.

Girginer 2005c
K.S. Girginer, "2003 Yılı Adana İli ve Çevresi Yüzey Araştırmaları (Saimbeyli)" *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2005, 159–174.

Girginer ve diğ. 2006
K.S. Girginer, Ö. Oyman Girginer ve F. Erhan, "2004 Yılı Adana ve Kayseri Yüzey Araştırmaları (Sarız ve Kozan)" *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2,* 2006, 293-308.

Girginer 2007
K.S. Girginer, "2005 Yılı Adana (Ceyhan) ve Kayseri (Develi) Yüzey Araştırmaları" *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2007, 173-196.

Girginer ve Yüksel 2002
K.S. Girginer ve E. Yüksel, "Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kizzuwatna Araştırmaları Projesi" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Journal of Archaeology and Art 109-110,* 2002, 51–56.

Goldman 1956
H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, From the Neolithic through the Bronze Age*, Vol: II (Text&Plates), Princeton, 1956.

Göney 1976
S. Göney, *Adana Ovaları I*, 1976, İstanbul.

Grothe 1911
H. Grothe, Zur Topographie und historischen Geographie von Comana Cappadociae, *Meine Vorderasien-Expedition 1906 und 1907, Band I*, (Ed. H. Grothe) *CCXXXIII-CCLIII,* 1911, Leipzig.

Güneri 2005
A.S. Güneri, "Orta Anadolu Höyükleri 1998 Yılı Çalışmaları: Kayseri'de Arkeolojik Keşifler / Mounds in Central Anatolia 1998: An Archaeological Expedition in the Kayseri Region" *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya 1*, 2005, (Ed. A.S. Güneri), 47–86.

Harper 1968
R.P. Harper, "Tituli Comanorum Cappadociae" *Anatolian Studies XVIII,* 1968, 93-147.

Harper 1969
R.P. Harper, "Inscriptiones Comanis Cappadociae in A.D. 1967 Effossae: Titulorum Loci Supplementum" *Anatolian Studies XIX,* 1969, 27–40.

Harper 1977
R.P. Harper, "Tituli Comanorum Cappadociae Iterum Suppleti" *Anatolian Studies XXII*, 1977, 225–239.

Harper ve Bayburtluoğlu 1967
R.P. Harper ve İ. Bayburtluoğlu, "Preliminary Report on Excavations at Şar Comana Cappadociae, in 1967" *Türk Arkeoloji Dergisi XVI-II,* 1967, 107-112.

Harper ve Bayburtluoğlu 1968
R.P. Harper ve İ. Bayburtluoğlu, "Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae, in 1967" *Anatolian Studies XVIII*, 1968, 149-158.

Hild ve Hellenkemper 1990
F. Hild ve H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien,* 2 Cilt, TIB 5 = ÖAW, phil.-hist. Kl. Denkschr. 215, 1990, Wien.

Hild ve Restle 1981
F. Hild ve M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, TIB 2= ÖAW, phil.-hist. Kl. Denkschr. 149, 1981, Wien.

Hours ve diğ. 1994
F. Hours, O. Aurenche, J. Cauvin, M.C. Cauvin, L. Copeland ve P. Sanlaville, *Atlas des Sites du Proche Orient: (14000-5700 BP) (ASPRO), Vol.I Texte, Travaux de la Maison de l'Orient:24,* Lyon-Paris, 1994.

Hrouda 1998
B. Hrouda, "Survey in der Umgebung von Sirkeli Höyük 1994" *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel*, (Ed. G. Arsebük, M.J. Mellink ve diğ.), İstanbul, 1998, 427-433.

Kiepert 1911
R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*, 1911.

Koşay ve Akok 1957
H.Z. Koşay ve M. Akok, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Büyük Güllücek Kazısı 1947 ve 1949'daki Çalışmalar Hakkında İlk Rapor*, 1957, Ankara.

Lewy 1965
J. Lewy, "Old Assyrian Evidence Concerning Kussara and Its Location" *Anadolu Araştırmaları II/1–2, Helmuth Theodor Bossert'in Hatırasına Armağan,* 1965, 305–315.

Langlois 1861
V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les Montagnes du Taurus, Exécuté pendant les années 1852–1853,* 1861.

Mellaart 1963
J. Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolia Plateau, II: The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain" *Anatolian Studies XIII,* 1963, 199-236.

Müller-Karpe 1988
A. Müller-Karpe, *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattusa, Ein Beitrag zur Kenntnis Spaet-grossreicszeitlicher Keramik und Töpferbetriebe unter Zugrundelegung der Grabungsergebnisse von 1978-82 in Boğazköy,* 1988.

Omura 1992
S. Omura, "1990 Yılı Orta Anadolu'da Yürütülen Yüzey Araştırmaları" *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1992, 541-560.

Orthmann 1963
W. Orthmann, *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, 1963.

Özgen ve Gates 1993
İ. Özgen ve M.H. Gates, "Report on the Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and the Northern Hatay: August 1991" *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1993, 387–394.

Özgüç 1955
N. Özgüç, "Fırakdin Eserleri" *Belleten XIX/75*, 1955, 295-300.

Özgüç 1948
T. Özgüç, "Ankara Üniversitesi Adına Yapılan Fraktin Kazısı ve Tetkik Gezileri" *Belleten XII/45,* 1948, 260-267.

Özgüç 1956
T. Özgüç, "Fraktin Kabartması Yanındaki Prehistorik Ev" *Anadolu/Anatolia I*, 1956, 59-64.

Özgüç ve Akok 1955
T. Özgüç ve M. Akok, "Develi Abideleri" *Belleten XIX/75*, 1955, 377-394.

Özgüç ve Özgüç 1953
T. Özgüç ve N. Özgüç, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu* 1949, 1953.

Ramsay 1960
W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş) 1960, İstanbul.

Restle 1979
M. Restle, *Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens,* 1979.

Rott 1908
H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien,* 1908.

Sayar 1997
M.H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1995" *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*, 1997, 115-122.

Sayar 1998
M.H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1996" *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 1998, 331-360.

Sayar 2002
M.H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2000" *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2002, 111-126.

Sayar 2004
M.H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2002" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*, 2004, 155-168.

Sayar ve diğ. 1993
M.H. Sayar, P. Siewert ve H. Taeuber, "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, 1991" *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1993, 175-197.

Schaffer 1903
F.X. Schaffer, *Cilicia*, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsband 30, Gotha: Justus Perthes. 1903.

Seton-Williams 1954
M.V. Seton-Williams, "Cilician Survey" *Anatolian Studies IV,* 1954, 121-174.

Steadman 1994
S.R. Steadman, "Prehistoric Sites on the Cilician Coastal Plain: Chalcolithic and Early Bronze Age Pottery from the 1991 Bilkent University Survey" *Anatolian Studies XLIV*, 1994, 85-103.

Taşyürek 1974
O.A. Taşyürek, "Cilician Excavations and Survey, 1973" *Anatolian Studies XXIV,* 1974, 26-29.

Taşyürek 1975
O.A. Taşyürek, "1973 Yılı Kilikya Araştırmaları" *Türk Arkeoloji Dergisi XXII/1*, 1975, 117-125.

Texier 2002
C. Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, 3 cilt., (Çev. A. Suut, Latin harflerine aktaran K.Y. Kopraman, sadeleştiren M. Yıldız) 2002, Ankara.

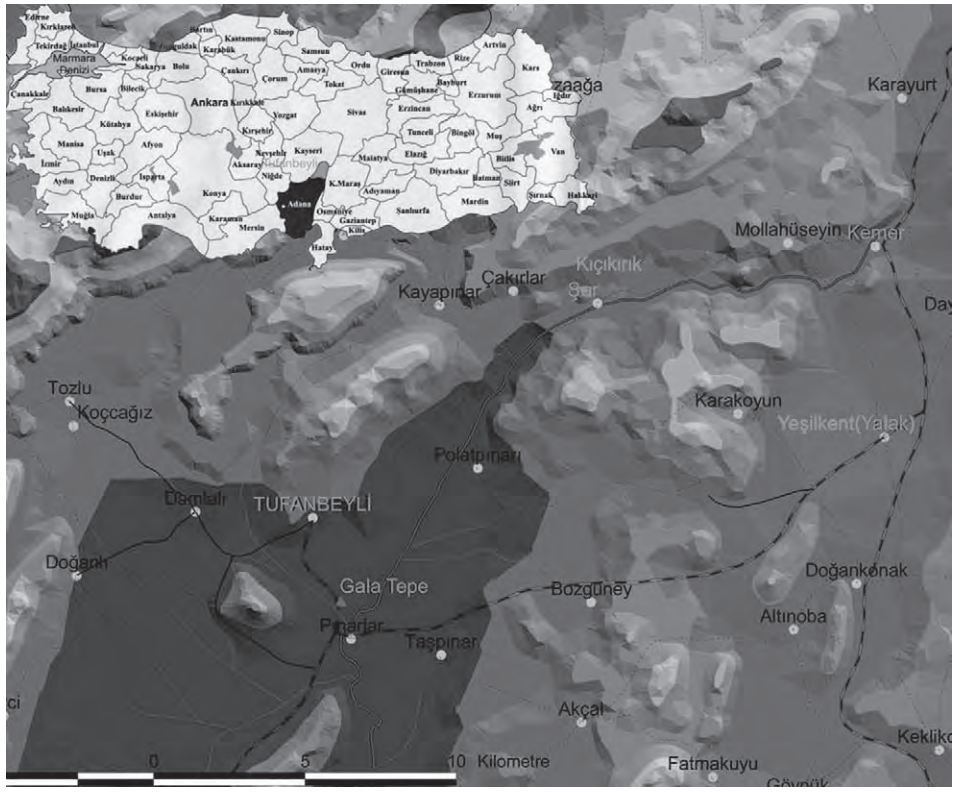
Ünal 2002
A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, 2002, İstanbul.

Ünal (baskıda)
A. Ünal, "Çukurova'da Hitit Varlığı: Tarihi Yanılgılar ve Gerçekler", *I. Ceyhan Sempozyumu, Ceyhun'dan Ceyhan'a Bildiri Özetleri ve Bildiriler Kitabı* (baskıda)

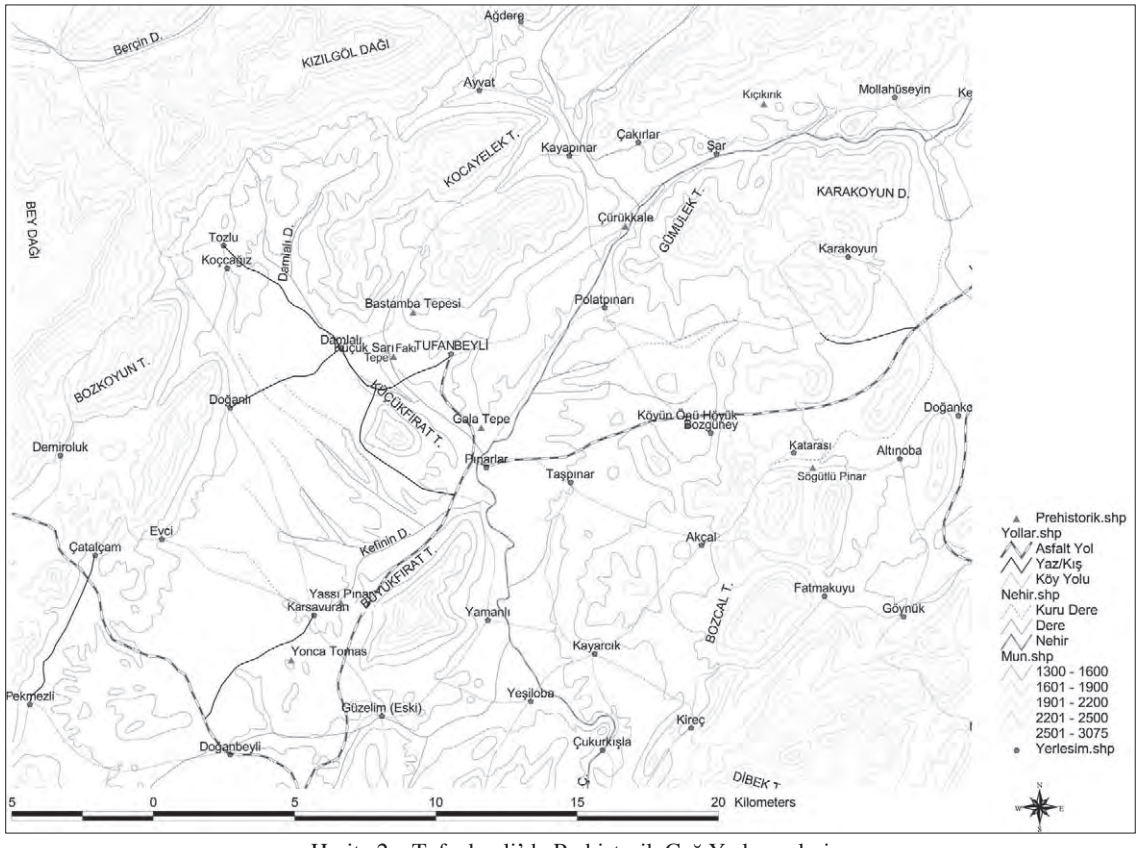
Ünal ve Girginer (baskıda)
A. Ünal ve K.S. Girginer, *Kilikya-Çukurova, Taş Devrinden Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji, Kizzuwatnalı Kraliçe Puduhepa ve Yerleşme Alanları Rehberi Ekleriyle Birlikte*, İstanbul (baskıda)

von der Osten 1930
H.H. von der Osten, *Explorations in Hittite Asia Minor 1929, OIC: 8*, 1930.

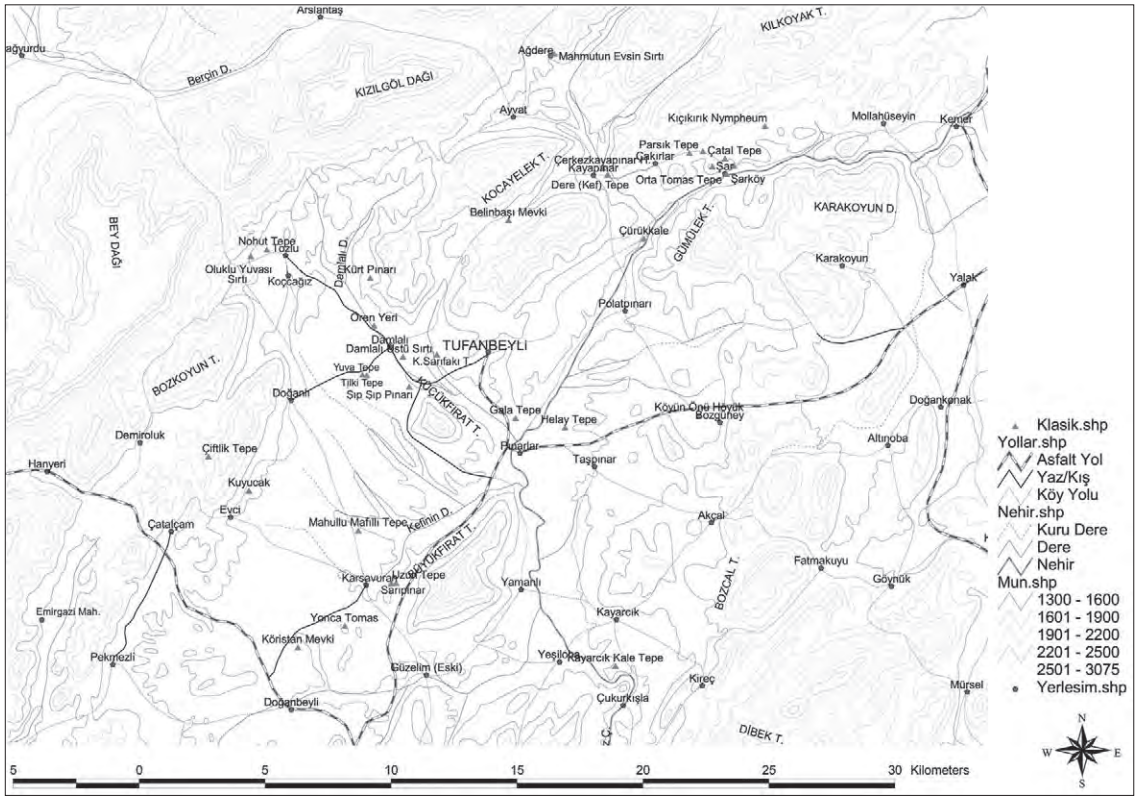
Yıldırım 1998
T. Yıldırım, "Doğu Kapadokya Bölgesi Yüzey Araştırmalarında Derlenen Seramikler" *Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 38/1-2*, 1998, 249-270.

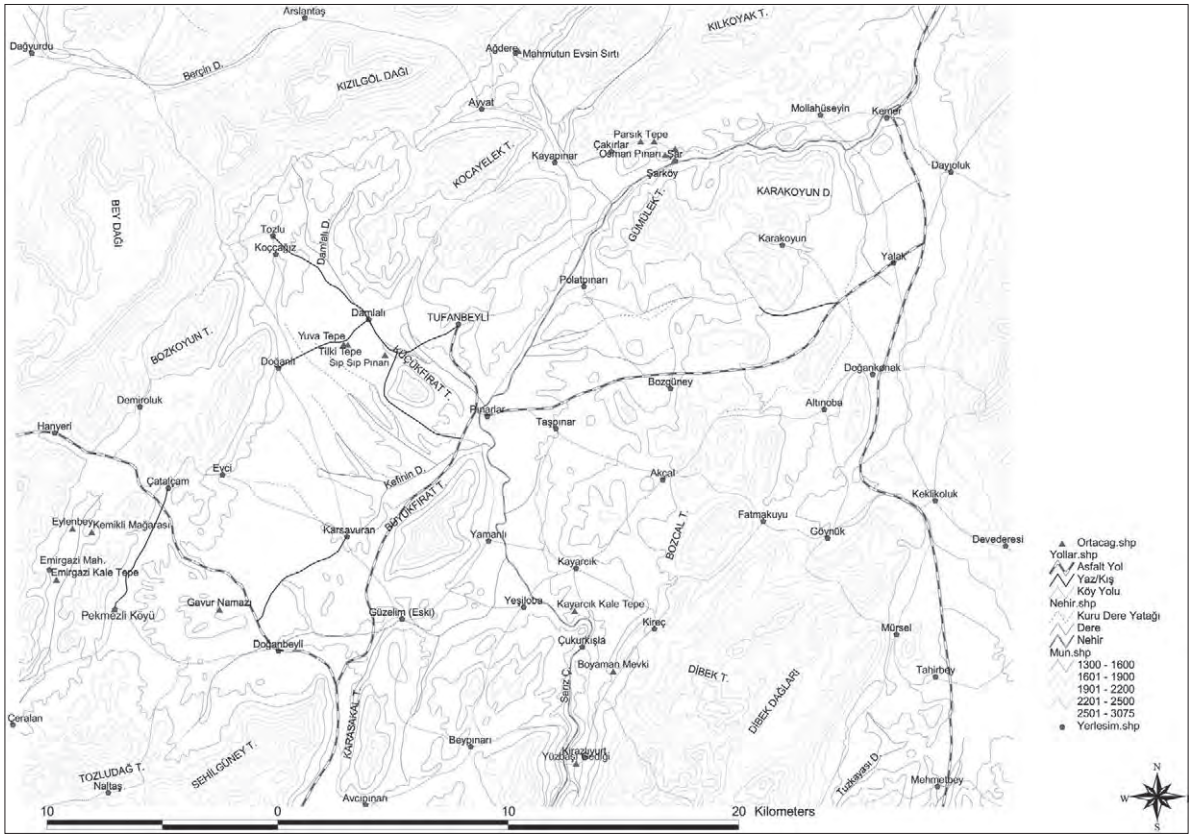
Harita 1. Üç Boyutlu Harita Üzerinde "Kappadokia Comanası" ve Yakın çevredeki Yerleşmeler

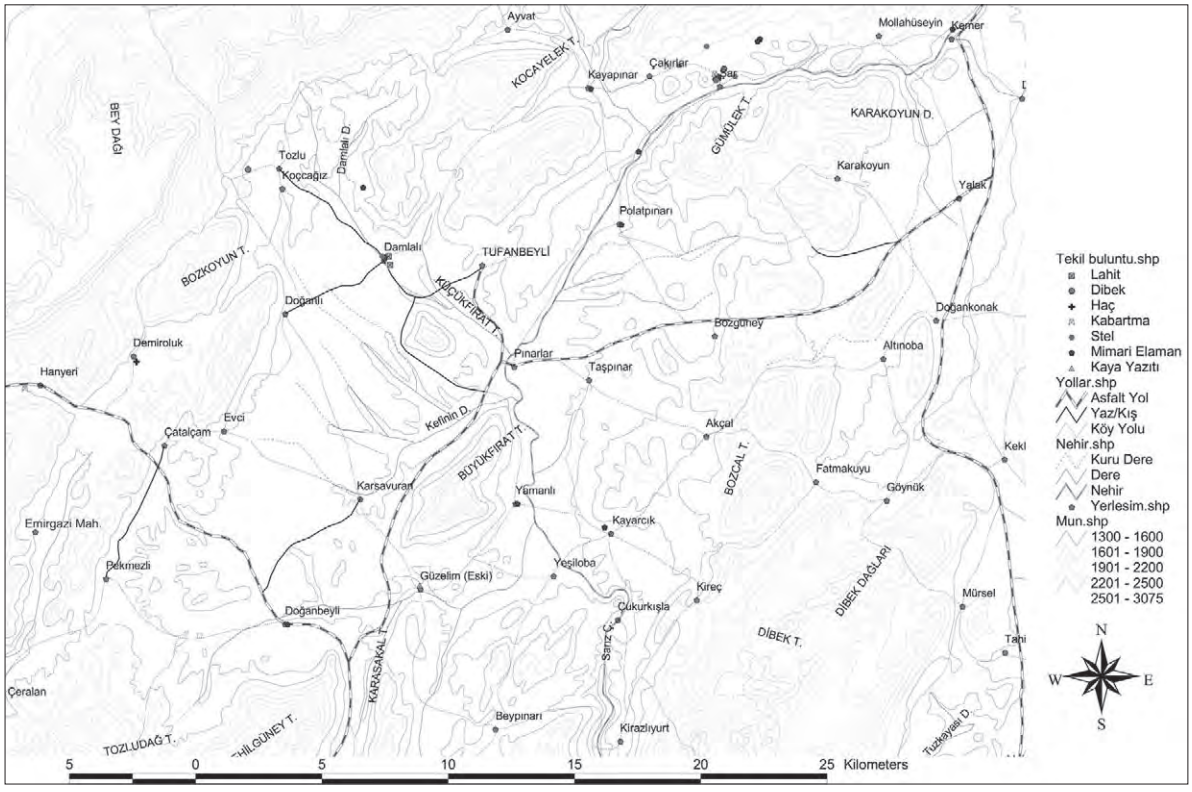
Harita 2. Tufanbeyli'de Prehistorik Çağ Yerleşmeleri

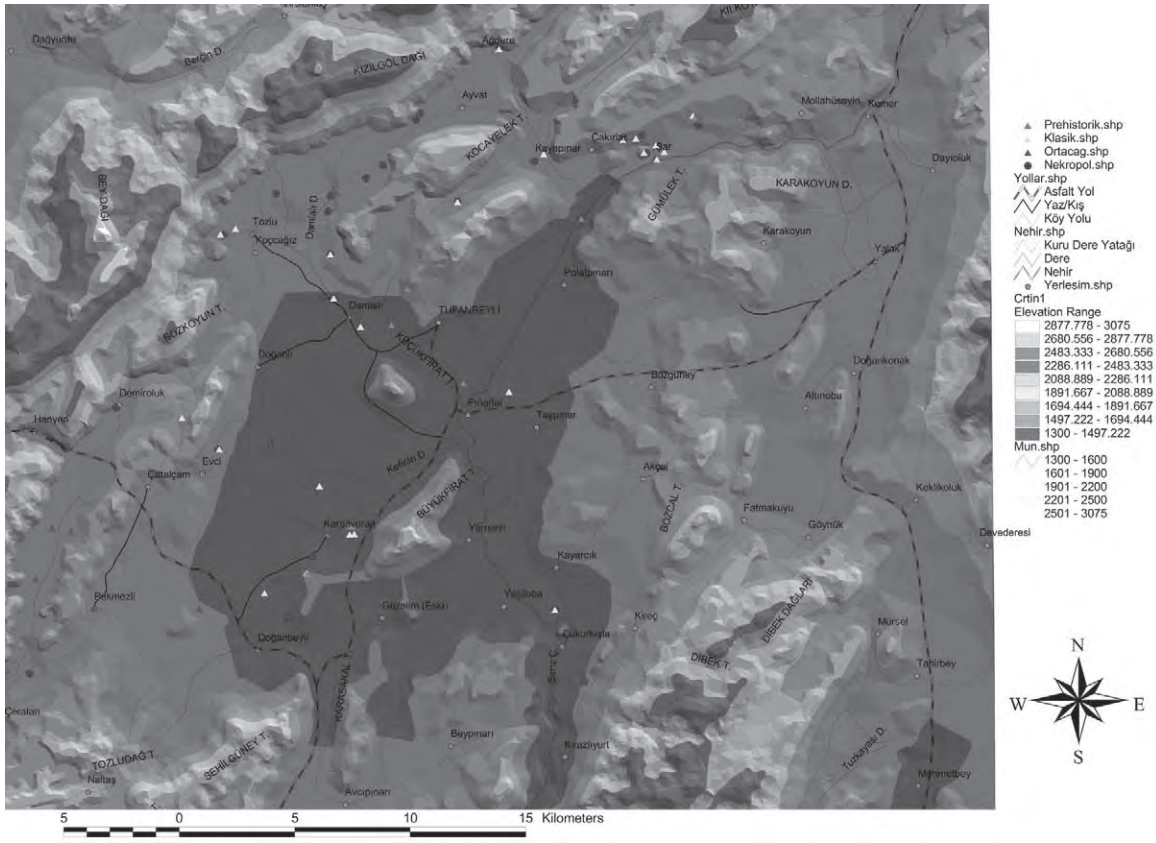
Harita 3. Tufanbeyli'de Klasik Devir Yerleşmeleri

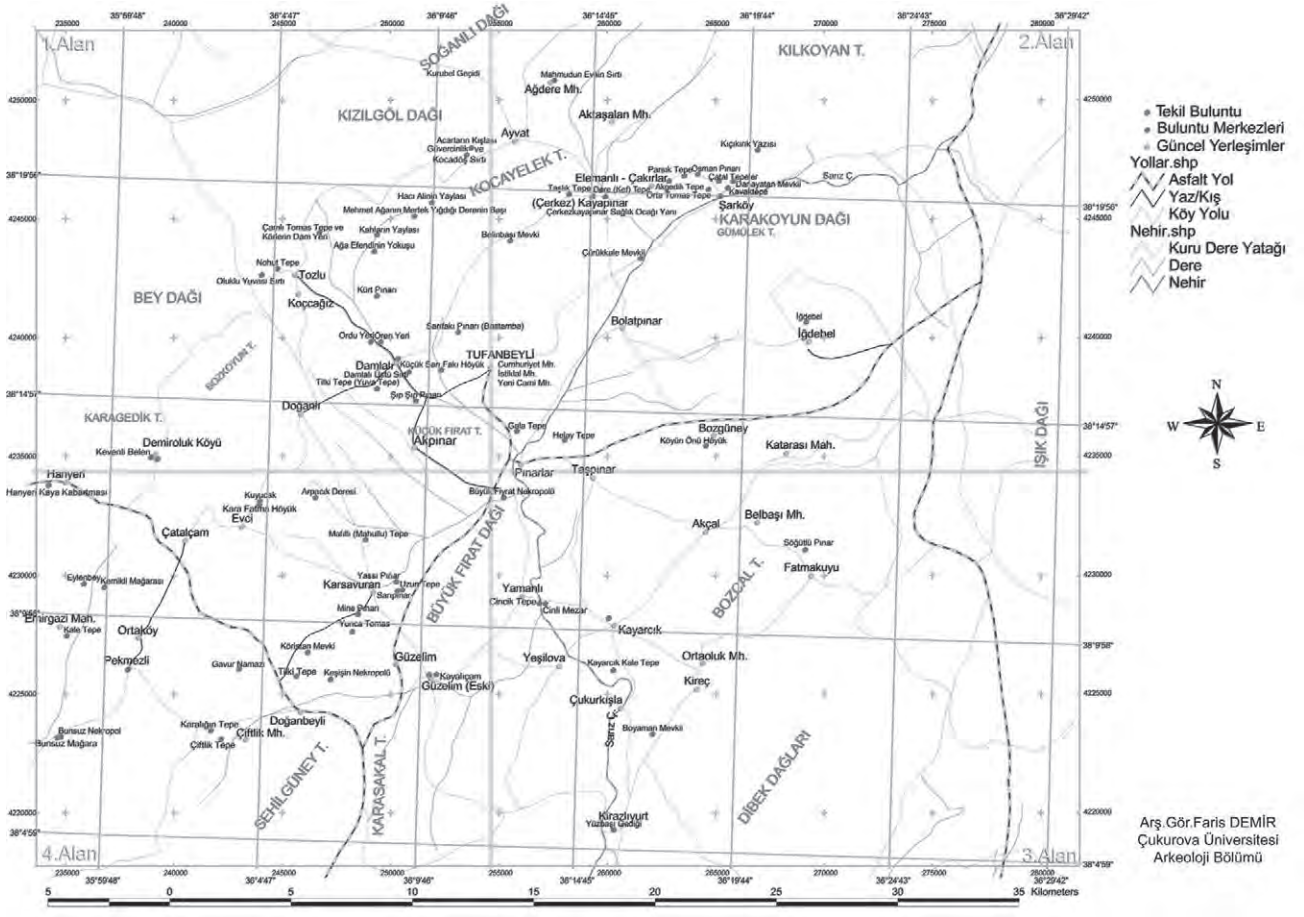
Harita 4. Tufanbeyli'de Ortaçağ Yerleşmeleri

Harita 5. Tufanbeyli'de Tekil Buluntu Yerleri

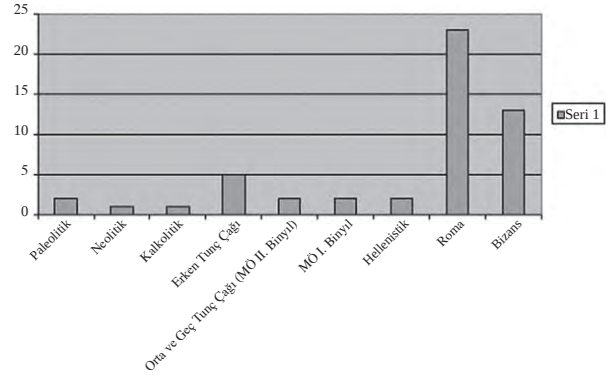
Harita 6. Tufanbeyli'nin Üç Boyutlu Buluntu Haritası

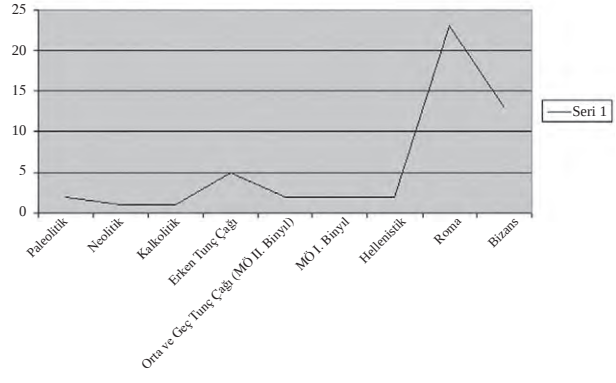
Harita 7. Tufanbeyli'nin Buluntu Haritası

Köy	Yerleşim Merkezi	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik	Erken Tunç Çağ	Orta ve Geç Tunç Çağ (M.Ö. II. Binyıl)	M.Ö. I. Binyıl	Hellenistik	Roma	Bizans
Damlalı Köyü	Küçük Sarı Fakı Höyük				x		x		x	
	Bastamba	x (alt-orta)								
	Kürtpınarı								x	x
	Orduyeri (Gavurmaçlı Tepe)								x	
	Ağa Efendinin Yokuşu								x	
Ayvat Köyü	Ören Yeri								x	x
Kayapınar Köyü	Çürükkale				x				x	x
Şar Köyü	Kıçıkırık Yazısı		x		x	x			x	
	Apalak Tepe								x	x
	Orta Tomas ve Çatal Tepe								x	
	Kavak Tepe-Ortak Bahçeler							x	x	
Pınarlar Köyü	Gala Tepe	x (orta)			x	x	x	x	x	
	Helay Tepe									x
Bolatpınar Köyü	Köy Merkezi								x	x
	Cingil Mezar Tepe								x	x
Yeşilova Köyü	Köy Mezarlığı									x
Fatmakuyu Köyü	Söğütlü Pınar								x	
Yüzbaşının Gediği Köyü	Köy Merkezi								x	
Pekmezli Köyü	Gavurun Namazı Mevkii								x	x
	Bunsuz Mevkii								x	
	Kale Tepe								x	x
Ortaköy Köyü	Eylenbey								x	x
Çatalçam Köyü	Kemikli Mağara									x
Karsavuran Köyü	Yassıpınar Höyük			x	x					
	Uzun Tepe ve Sarıpınar Mevkii								x	
	Mafilli/ Mahullu Tepe								x	
Evci Köyü	Güleli/Kuyucak								x	
	Kara Fatma								x	
Doğanbeyli Köyü	Kilise Yeri									x

Tablo 1. Tufanbeyli Dönemsel Yerleşim Tablosu

Grafik 1. Tufanbeyli Dönemsel Yerleşim Grafiği

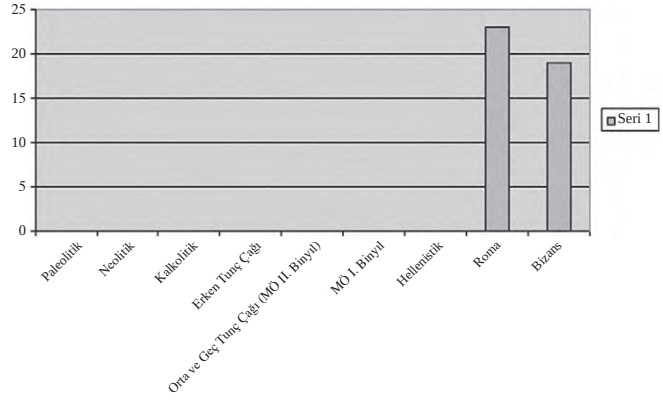
Grafik 2. Tufanbeyli Dönemsel Yerleşim Eğrisi

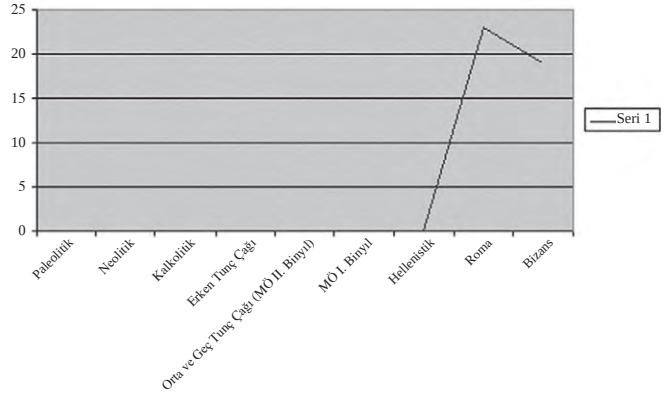
Harita 8. Saimbeyli Buluntu Haritası

Köy	Yerleşim Merkezi	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik	Erken Tunç Çağ	Orta ve Geç Tunç Çağ (M.Ö. II. Binyıl)	I. Binyıl	Hellenistik	Roma	Bizans
Naltaş Köyü	Bostandamı								x	x
Çeralan Köyü	Hoyhoybileni								x	x
	Aşağısalak -Çürükkale									x
	Kirliarmutlar (etekler Gökçinçik)								x	
Gökmenler (Elpen) Köyü	Kocaharmanın Tepe								x	x
	Dımışkırık (Cereli)								x	
Çatak Köyü	Surat								x	x
	Gavurharmanı									
Kızılağaç (Pağnık) Köyü	Yalnız Mezar Mevkii								x	x
Cıvıklı Köyü	Karatepe veya Kilise Yeri								x	x
	Gamer								x	x
Cumhurlu (Eski Gömülü) Köyü	Merkez									x
Kandilli Köyü	Kale Mevkii									
	Çambel								x	x
Mahmutlu Köyü	Ulucak								x	x
	Pınarcık Mevkii								x	
	Kirazlı								x	
	Fincankayası								x	
Beypınarı Köyü	Cincipınarı								x	x
	Sarıç								x	x
Eyüplü Köyü	Atma								x	x
Yardibi Köyü	Evlikkaşı									x
	Çardakyeri								x	x
	Kirazlıpınar								x	x
Kapaklıkuyu Köyü	Bostanlık								x	x
Ayvacık Köyü	Kale Mevkii								x	
Tülü Köyü	Çınarcık								x	x
	Göbel								x	

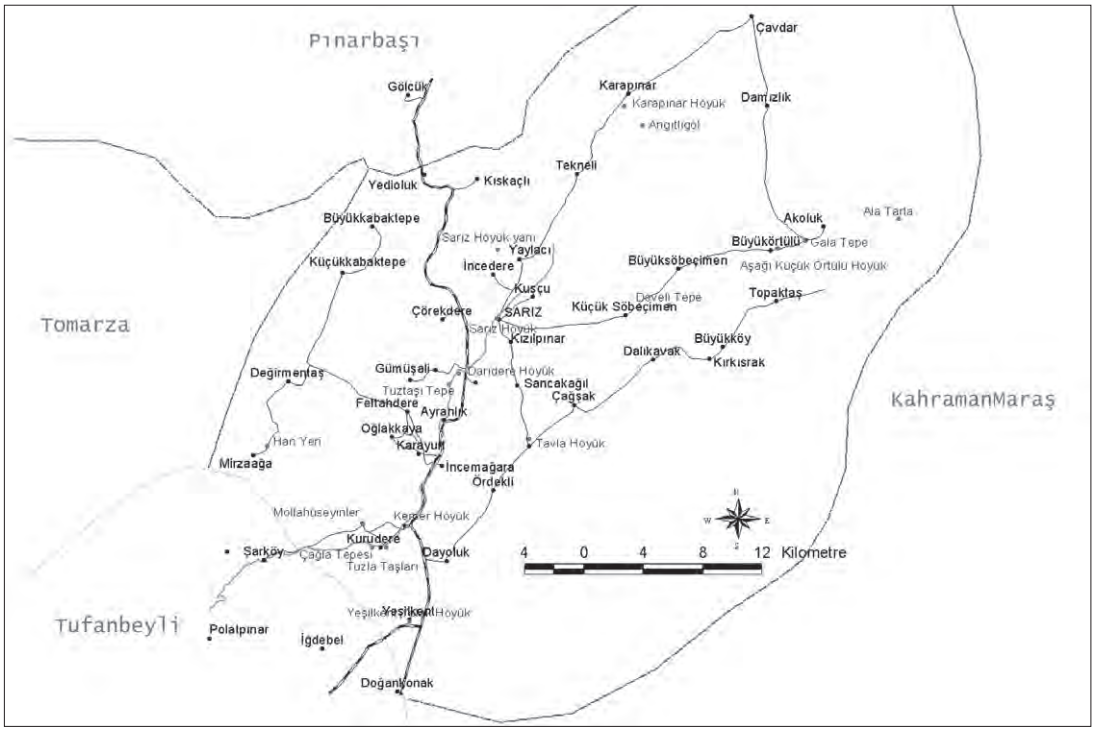
Tablo 2. Saimbeyli Dönemsel Yerleşim Tablosu

Grafik 3. Saimbeyli Dönemsel Yerleşim Grafiği

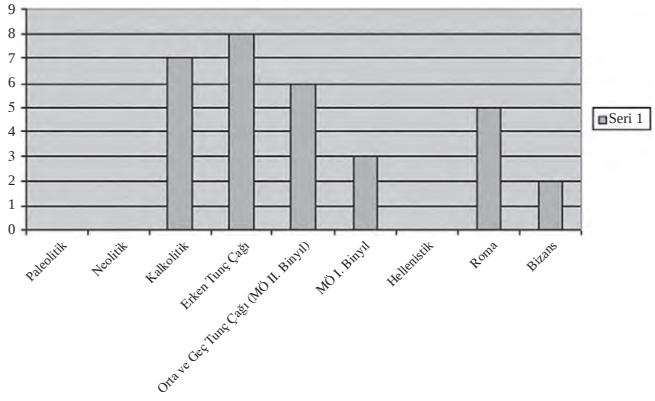
Grafik 4. Saimbeyli Dönemsel Yerleşim Eğrisi

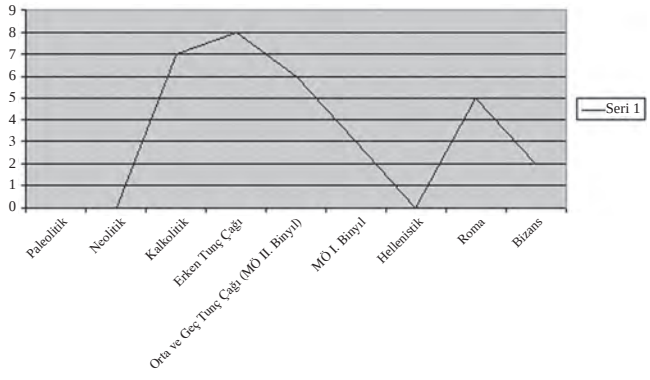
Harita 9 Sarız Buluntu Haritası

Köy	Yerleşim Merkezi	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik	Erken Tunç Çağı	Orta ve Geç Tunç Çağı (M.Ö. II. Binyıl)	M.Ö. I. Binyıl	Hellenistik	Roma	Bizans
Kemer Köyü	Kemer Höyük				x	x			x	x
Yeşilkent Kasabası	Yeşilkent (Yalak) Höyük			x (geç)	x	x				
Kurudere Köyü	Çağla Tepesi Yamaç Yerleşimi			x						
	Tuzla Taşları veya Gölbaşı Kayalığı			x	x				x	
	Kabaklı (Kapaklı) Yerleşimi								x	
Sarız İlçe Merkezi	Sarız Höyük					x				
Tavla Köyü	Tavla Höyük			x	x					
Darıdere Köyü	Darıdere Höyük				x	x			x	
Karapınar Köyü	Karapınar Höyük			x	x					
	Angıtlıgöl Yerleşimi						x			
	Küçük Söbeçimen Köyü								x	x
Büyük Örtülü Köyü	Aşağı Küçük Örtülü			x	x		x			
Küçük Örtülü Köyü	Gala Tepe II					x	x			
Altısöğüt Köyü	Tuztaşı Tepe			x	x					

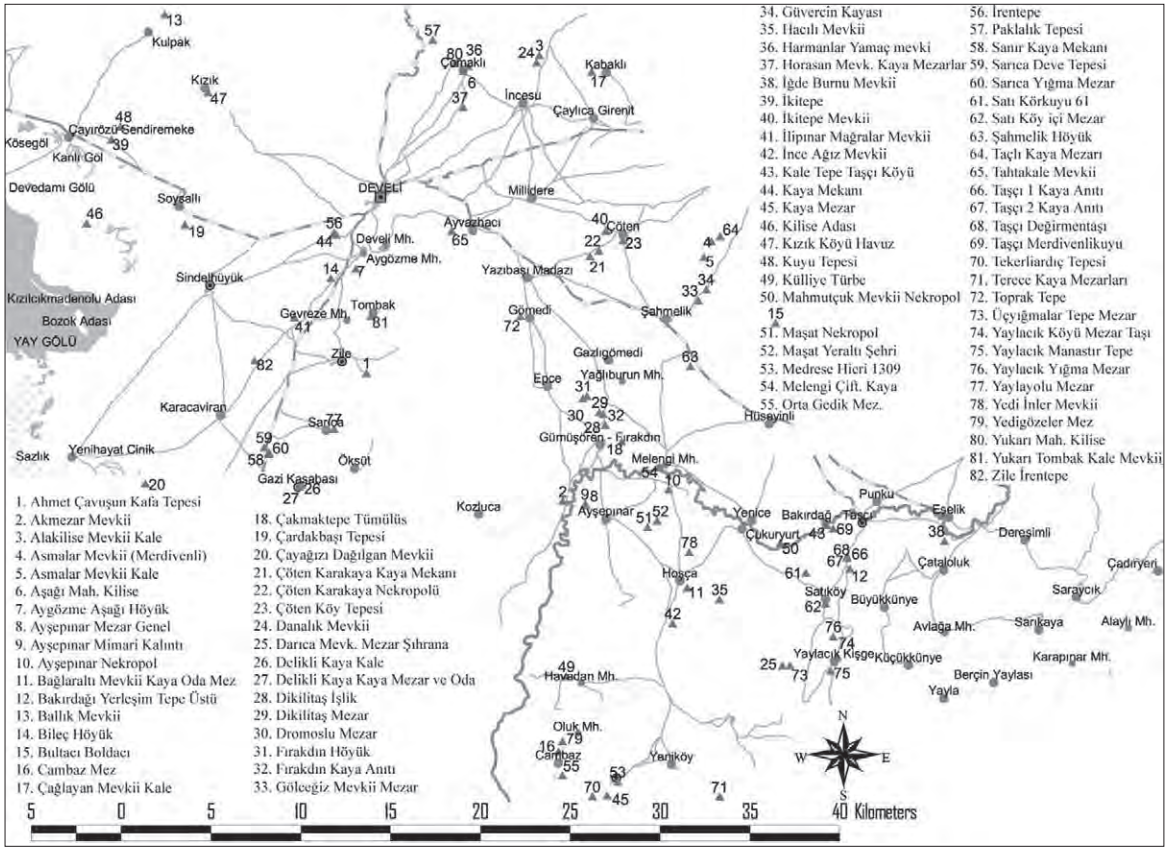
Tablo 3 Sarız Dönemsel Yerleşim Tablosu

Grafik 5. Sarız Dönemsel Yerleşim Grafiği

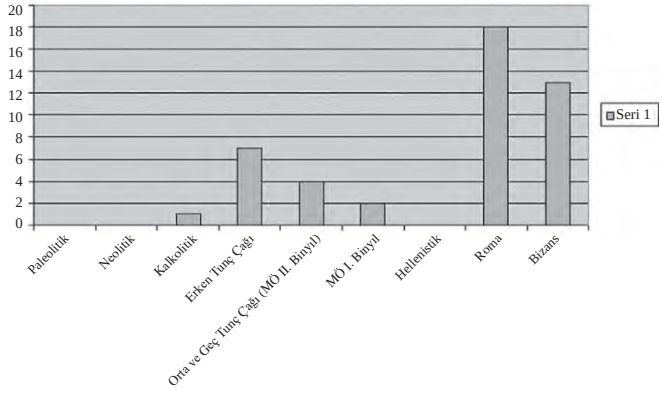
Grafik 6. Sarız Dönemsel Yerleşim Eğrisi

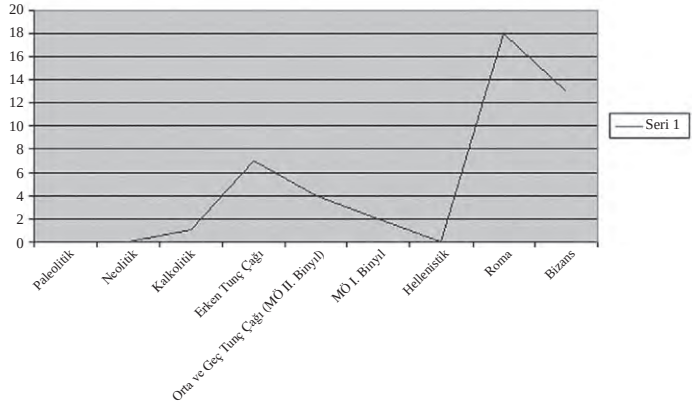
Harita 10. Develi Buluntu Haritası

Köy	Yerleşim Merkezi	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik	Erken Tunç Çağı	Orta ve Geç Tunç Çağı (M.Ö. II. Binyıl)	M.Ö. I. Binyıl	Hellenistik	Roma	Bizans
Şahmelik	Şahmelik Höyük				x	x			x	
	Asma Odalar									x
	Güvercinlik Mevkii								x	x
Çayırözü	İkitepe Höyük				x	x	x			
	Kuyutepesi								x	x
Soysallı	Çardakbaşı/ Gökdemir Tepesi				x					x
Sarıca	Sarıca/ Deve Tepesi			x	x	x				
Develi Merkez	Bileç Höyük/ Bileç Bağları				x					
	Ören Tepe								x	x
	Zile Kasabası/ Ilıpınar								x	
	Zile Kasabası/ Ören Tepe								x	x
	Gazi Kasabası/ Delikli Kaya								x	
Çöten	Çöten Tepe				x	x	x			
Gömedi	Toprak Tepe				x					
İncesu	Alakilise									x
	Danalık									x
Kabaklı	Çağlayan								x	x
Satıköy	Körkuyu Mevkii								x	
Çomaklı	Paklalık Tepe								x	
Saraycık	Gala Tepe I								x	
Karacaviran	Çıngırdak Tepe								x	x
Tombak	Yukarı Tombak Kale Mevki									x
Millidere	Kızılkuyu								x	
Çöten	Karakaya Nekropolü ve Çevresi								x	x
Yukarı Künye	Galanın Taşı Mevki								x	
Yazıbaşı	Çatıağıl								x	x
Eski Kızık	Eski Kızık Havuzu								x	
Hüseyinli	Çinçin Mağaraları								x	

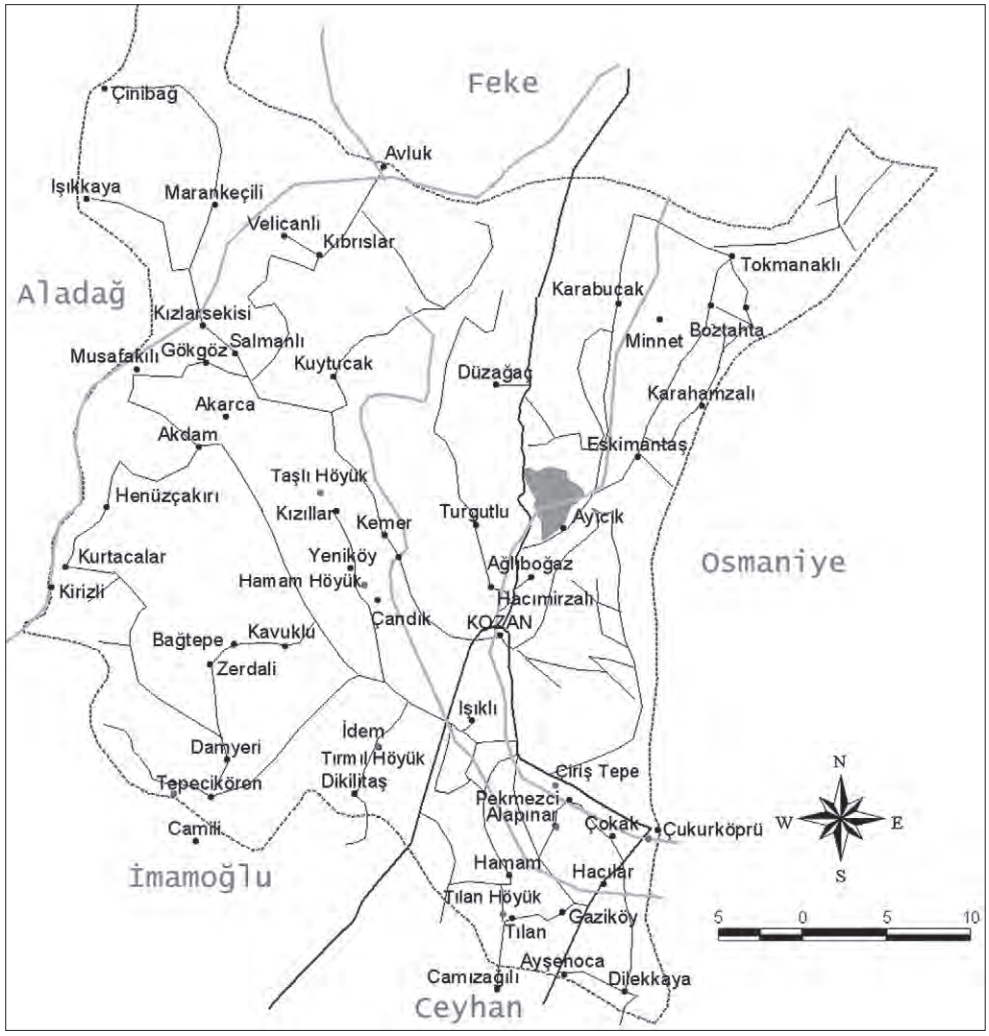
Tablo 4. Develi Dönemsel Yerleşim Tablosu

Grafik 7. Develi Dönemsel Yerleşim Grafiği

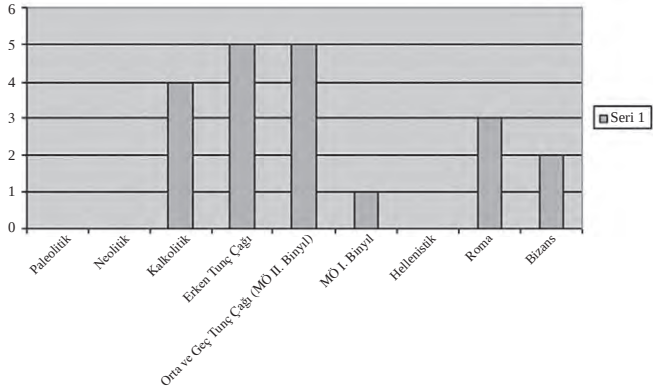
Grafik 8. Develi Dönemsel Yerleşim Eğrisi

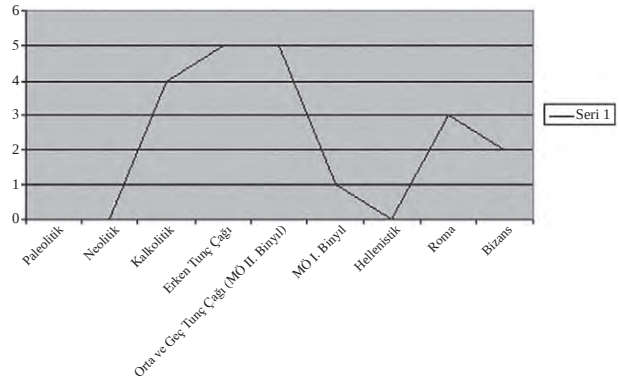
Harita 11. Kozan'daki Prehistorik Çağ ve M.Ö. II. Binyıl Yerleşmelerinin Buluntu Haritası

Köy	Yerleşim Merkezi	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik	Erken Tunç Çağı	Orta ve Geç Tunç Çağı (M.Ö. II. Binyıl)	M.Ö. I. Binyıl	Hellenistik	Roma	Bizans
Pekmezci Köyü	Çiriş Tepe				x	x			x	x
Yassıçalı Köyü	Yassıçalı Köyü Yerleşimi								x	x
Alapınar Köyü	Alapınar Höyük			x	x	x				
Faydalı Köyü	Çukur Köprü Höyük			x						
Hamam Köyü	Tılan Höyük			x	x	x	x		x	
İdem Köyü	Tırmıl (Tarmıl) Höyük			x	x	x				
Tepecikören Köyü	Tepecikören				x	x				

Tablo 5. Kozan Dönemsel Yerleşim Tablosu

Grafik 9. Kozan Dönemsel Yerleşim Grafiği

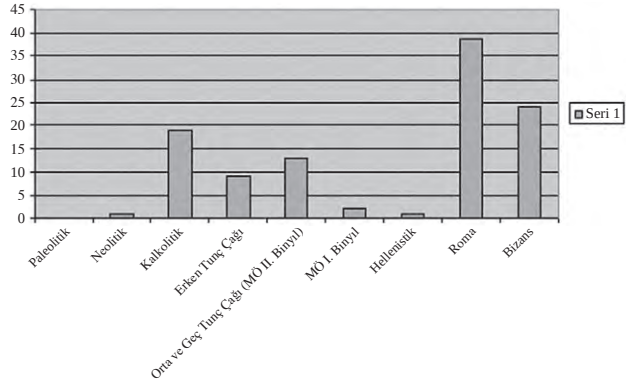
Grafik 10. Kozan Dönemsel Yerleşim Eğrisi

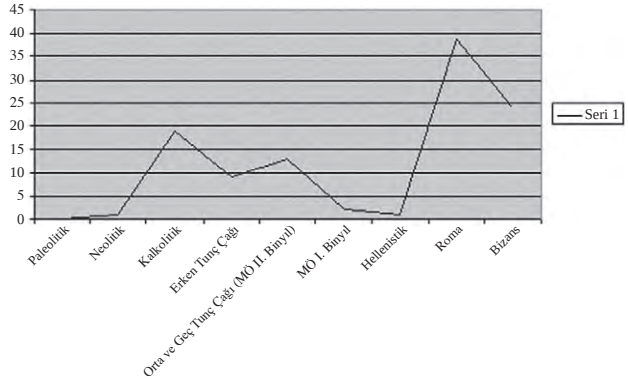
Harita 12. Ceyhan I Buluntu Haritası

Köy	Yerleşim Merkezi	Paleolitik	Neolitik	Kalkolitik	Erken Tunç Çağı	Orta ve Geç Tunç Çağı (M.Ö. II. Binyıl)	M.Ö. I. Binyıl	Hellenistik	Roma	Bizans
Ceyhan Merkez	Hacılar Höyük			x	x	x			x	x
	Molla Ahmet Höyüğü			x						
	Mercin – Boz Höyük			x	x	x				
	Ekin Höyük								x	
Hamdili Beldesi	Topak Taş Tepe			x					x	
	Hamdili Beldesi Mezarlığı		x	x	x					
	Akpınar								x	x
Birkent Beldesi	Akfatma Höyük/ Hüruşağı/ Kelsümbül Höyük			x		x			x	x
	Semerci Höyük								x	x
Körseli Beldesi	Arif Höyük								x	
	Malaz Mevkii								x	
Mustafabeyli Beldesi	Karahöpür Höyük								x	x
Adapınar (Çerkez Karamezar)	Yarım Höyük			x		x				
Değirmendere Köyü	Adatepe II (Balağıl Höyüğü)					x			x	x
Kuzucak (Yassıca/Salihiye)	Boz Hüyük/ Kuyuluk Tepe			x	x	x			x	x
Köprülü	Tepesidelik			x	x	x			x	x
Azizli	Çiftlik Höyük			x						
	Kamışlı/ Yarma Höyük								x	x
	Arlavuk/ Harlavuk Höyük								x	x
Tatarlı	Tatarlı Höyük (Tazılı Tepe)			x	x	x	x	x	x	x
	Bucak Tepe			x						
	Kuyuluk Tepe			x					x	x
Çataklı	Geçemey/ Keçebey Höyük			x					x	x
	Bakırlı Çiftlik Höyük/ İkizhöyük			x	x	x			x	x
Mercin/ İncetarla	Hikmet Höyük/ Ertekin Bey Höyüğü			x					x	x
	Yarım Höyük/ Ömer Ağa'nın Höyüğü			x	x	x			x	x
	Yıkık Kilise								x	
	Mısırlı Çiftliği								x	
Karakayalı	Cebra Höyük/ Kıllı Höyük			x		x	x		x	x
Yalak	Yeniköy Yerleşmesi			x					x	
	Yalaközü Höyük/ Sarıhöyük					x			x	x
	Murtaza Damı					x			x	
	Kamışlı								x	x
Küçük Elmagölü	Pascu Höyüğü/ Pasgüden Höyüğü				x				x	x
Çatalhöyük	Çatal Höyük II								x	
Erenler	Harputlu Tepesi								x	
Burhanlı	Çatalyapı								x	x
	Mağaralı								x	x
	Kırıkyapı/ Kocayapı								x	x
Günyazı	Kırteke Höyüğü								x	
Köprülü	Köprülü Köyü Merası								x	
	Çiftlik Höyük								x	
Altıgöz (Altıgözbekirli)	Ökkeş Höyük								x	x
Değirmenli	Uzunoğlan Çiftliği								x	
Dağıstan	Çamurlu Höyük								x	

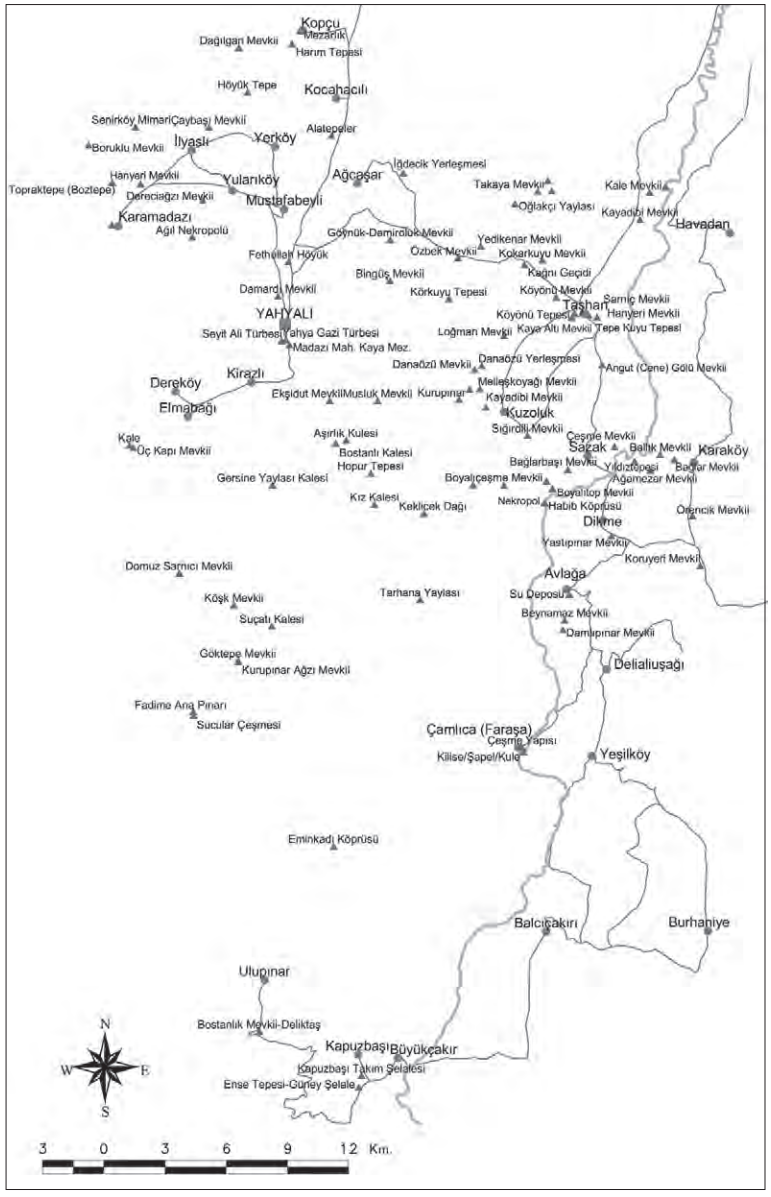
Tablo 6 . Ceyhan I Dönemsel Yerleşim Tablosu

Grafik 11. Ceyhan I Dönemsel Yerleşim Grafiği

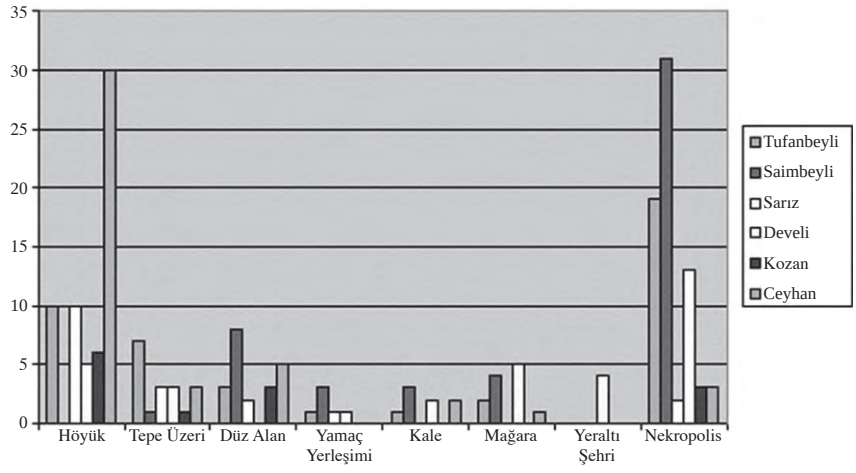
Grafik 12. Ceyhan I Dönemsel Yerleşim Eğrisi

Harita 13. Yahyalı Buluntu Haritası

Yerleşim Türü / İlçe	Höyük	Tepe Üzeri Yerleşimi	Düz Alan Yerleşimi	Yamaç Yerleşimi	Kale	Mağara	Yeraltı Şehri	Nekropolis
Tufanbeyli	10	7	3	1	1	2	0	19
Saimbeyli	0	1	8	3	3	4	0	31
Sarız	10	3	2	1	0	0	0	2
Develi	5	3	0	1	2	5	4	13
Kozan	6	1	3	0	0	0	0	3
Ceyhan	30	3	5	0	2	1	0	3
Toplam	61	18	21	6	8	12	4	71

Tablo 7. İlçelere Göre Yerleşim Birimi ve Nekropolis Dağılımı Tablosu

Grafik 13. İlçelere Göre Yerleşim Birimi Dağılımı Grafiği

Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler

A. Semih GÜNERİ*

*Hamit Zübeyr Koşay İçin***

Abstract

The Archaeological Investigations in Connection with Late Karaz Period in Karaz, Pulur and Güzelova Sites in Erzurum

According to our investigations on the archaeological materials which was carried out during last two decade showed that Karaz, Pulur, Güzelova mounds had also had second millennium BC settlements namely "Late Karaz period". Bronzes, in this material, could certainly find some paralelles to theirselves from neighbourhood cultural area Caucasus. Black surfaced and burnished pottery from the mounds was always made by hand during this period to the early of the first millennium BC. We should clear up some little similarities between Late Karaz pottery and South Caucasus ones, however Late Karaz material of Eastern Anatolia has its own distinctive features. It seems that with their differential traits they come close to Central Eurasian nomadic cultures rather than Caucasian hybrid cultures. Some north-west Iran origin painted pottery dated to the first half of the second millennium BC and special type of painted pottery dated to the second half of the second millennium BC found in southern part of Caucasus could have been seen in the very narrow part of the eastern Anatolian plateau. They probably came from north and for only several centuries; therefore, all this painted pottery could not belong to east Anatolian native people. Although pottery was barely made by hand during the second millennium BC in Caucasus, in the Late Karaz pottery repertoire we never could find wheel-made pottery in the same period. Accordingly, during the second millennium BC, we have to clear that, east Anatolian Late Karaz period was not part of the Caucasian Late Bronze-Early Iron Age cultures.

Erzurum'da, yaklaşık iki on yıl öncesinde tarafımızdan başlatılan arkeolojik çalışmalar, ta başlangıcından beri Doğu Anadolu'nun MÖ. ikinci binyıl arkeolojik ve etno-kültür tarihi ile ilgili sorunların çözümüne yönelikti. Erzurum çevresi, Doğu Anadolu bölgesi içinde bu tür bir soruna çözüm aranacak en doğru noktalardan biriydi. Çünkü, Van bölgesinde bulunamadığı her fırsatta dile getirilen MÖ. ikinci bin yerleşmelerini içeren merkezler bu coğrafyada bulunmaktaydı. Bu düşünce temelinde programladığımız ve uyguladığımız yüzey araşatırmaları ve Atatürk Üniversitesi adına, Üniversitenin Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarının bilimsel sorumluluğunda 1987'de yapılan Sos Höyük Kazıları ve bu çalışmalar paralelinde

* Yrd. Doç. Dr. A. Semih GÜNERİ, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Yerleşimi, 35160, Buca, İZMİR, TÜRKİYE.

** Erzurum'da olmak. Ya da olmamak. Atatürk Üniversitesi'nde, arkeolojide akademisyen olmak, öğrenci olmak, o üniversitenin öğrencisiyken yetişip birer akademisyen olarak yola koyulan insanlar arasına karışmak, Fahri Işık'ın çılgınlığını tanımak, onun zekâsına, yeteneğine ve benzersizliğine gün gün şahit olmak, sınırsız imkân tanıyıcılığına, yol açıcılığına ve inanılmaz hocalığına. Terk edilmiş fakülte depolarında geçmişin izlerine ait kırıntıları deşelerken Karaz'ın, Pulur'un Güzelova'nın günyüzü görmemiş bilgilerine ulaşmak, keşfetmenin heyecanı ile orada tanışmak. Karaz'ı öğrenmek, Koşay'ı anlamak, onun Erzurum'da yaşadıklarını yeniden yaşamak. Kara kışın dokuz ay süren ezici baskısı, kentin yoksulluğu, unutulmuşluğu karşısında, Bronz Çağlarından beri kaderi neredeyse hiç değişmeyen bu çilekeş Erzurum insanının hayata asılışındaki mahareti, arzuyu ve çabayı saygıyla izlemek. Erzurum'da Doğu'yu tanımak, Doğu'da kendini tanımak. Sonra bir gün, "Yarım Asırlık Çınar"ın birer dalı olup dört bir yana uzanmak, oralarda kök salmak. Erzurum'da olmak. Özel ve farklı olmak. Aşağıda "Erzurum yolculuğumdan" bir kesit veriyorum ve onu, hiç tanımadığım Hamit Zübeyr Koşay'a sevgiyle adıyorum. Yolu Erzurum'dan geçen herkese, Erzurum'un bizzat kendisine ve Atatürk Üniversitesi'ne minnetlerimi sunuyorum.

yürütülen master ve dotora çalışmaları, ardından ve 2001-2004'deki Bulamaç Höyük kazıları, MÖ. İkinci bin bölge kültürleri hakkında söz söylememizi mümkün kılabilecek, az ama somut ve işe yarar sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır. Aşağıda, bu çalışmalar kapsamında, Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarına ait malzemenin belli bir sistem dâhilinde yeniden değerlendirilmesi, sınıflandırılması ve tarihlendirilmesi ile ilgili araştırma sonuçları işlenecektir ancak daha önce bölge halklarının, daha genel bir deyimle Karaz Kültürünü yaşayan toplulukların sosyal, ekonomik, etnik durumları incelenecektir.

Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yapı

Geç Karaz evresinde Doğu Anadolu'da sosyal yapıyı oluşturan birimler, tarım ve hayvancılıkla uğraşan küçük, ilkel, içe dönük, nüfusları 100-200'ü aşmayan köy grupları ve bölgenin doğal yollarını denetleyebilen belli stratejik noktalarında kurulmuş askeri birimlerdi. Erzurum-Kars civarında aranır olan Hitit döneminin Hayaşa'sı ve Orta Asur döneminin Dayaeni'si, muhtemelen köy ve yayla yerleşimlerinden oluşan feodal beylikler sistemiydi. Hitit ordularının Fırat'ın ötesine geçmediğini, anılan bölgedeki siyasi oluşumlarla savaşa girmediğini biliyoruz. Öte yandan, yazılı belgelere bakılırsa Asur orduları Fırat'ın kaynağına (kaynak Karasu ise, sözü edilen bölge Erzurum ovasıdır) kadar tüm Uruatri ve Nairi ülkeleriyle kanlı savaşlara girmiş, adlarını da bir bir verdiği bu beylikleri yerle bir etmiştir. Kayıtlarda anılan bu beyliklerin her biri, doğal yollara ve ekili ovalara hâkim noktalarda kurulmuş askeri yerleşimlere bağlı tarımcı ilkel feodal birkaç köyden oluşan basit sistemler olarak tanımlanabilir. Ancak bu elbette gerçeği tam olarak yansıtan bir tanımlama olmayabilir. Çünkü yeri geldiğinde çok rahat biçimde sarf ettiğimiz bu "askeri yerleşmeler"in somut olarak nerede olduklarını ve neye benzediklerini tam olarak bilemediğimiz gibi, Urartu öncesi "kalesi" diye tanımladığımız yerlerde kazılar yapmadığımız için hiç bir şeyden tam olarak emin de olamıyoruz. Dolayısıyla, Asur kralı I. Tiglatpileser'in üçüncü yıl (MÖ. 1112) sefer kayıtlarındaki Tumme ile Dayaeni arasında (Van Gölünün kuzeyi ile Erzurum-Kars hattı arası) yer alan 23 Nairi beyliğinin her birini, elimizde var olan verilere göre tam ve doğru olarak tanımlayamıyoruz.

Araştırmalarımızın sonuçlarına göre, Erzurum merkezli Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin MÖ. ikinci bin kültürleri, hem arkeolojik hem de etno-kültürel anlamda MÖ. dördüncü-üçüncü bin Karaz Kültürü'nün genel bir devamıdır diyebiliriz. Binyılın ilk yarısıyla ilgili tanımlamaları, Güney Kafkasya kökenli buluntuların da aracılığıyla, belli ölçülerde yapabiliyoruz, buna karşılık, MÖ. 1500-1100 evresini aydınlatacak katmana bağlı arkeolojik belge çokluğuna ve arkeolojik tespitleri doğrulayacak, tamamlayacak yazılı kaynaklara sahibiz, dolayısıyla, binyılın ikinci yarısını daha iyi anladığımızı söylemeliyiz. Buna göre, söz konusu kültür sürekliliği, MÖ. ikinci binin başından itibaren, hemen hemen hiç bir ciddi kesintiye ya da etno-kültürel değişime uğramadan Urartu'nun kuruluş evresine kadar uzanır. Hatta Ururtu içinde bile Karaz kültürünün belli ölçülerdeki gelenekselliğini ve Hurri olgusu temelinde etno-kültürel bağlantılarını tespit edebiliyoruz. İşte bu kültür sürekliği içinde Karaz kültürünün sonrası ile Urartu'nun öncesi arasında kalan evre, araştırdığımız, anlamaya ve adlandırmaya çalıştığımız zaman aralığıdır. Hem Karaz, hem de Urartu kültürüyle etnik-siyasal-kültürel bakımdan ilişkileri olan yaklaşık bin yıllık dönemin tanımı, arkeolojik bulgulara göre, "Geç Karaz" evresi olarak ortaya konulmuştur[1]. Binyılın tamamını kapsayan Geç Karaz evresi tanımı, daha çok etnik, kültürel bir süreçtir. Kafkasya literatürü içinde Kura-Aras (Kür-Araz) diye de ifade edilen Karaz Kültürünün Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki mevcudiyeti MÖ. 3200/3000–2200/2000 arasında görülür[2]. Dolayısıyla, gerek Güney Kafkasya'ya, gerekse Doğu Anadolu'ya yönelik genel çalışmaların sonuçları dikkate alınırsa, Karaz Kültürü'nün MÖ. ikinci binyıllara uzandığıyla ilgili tartışma gerektirecek her hangi bir tespitin bu güne kadar yapılmadığını burada hatırlatmakta yarar vardır. Araştırdığımız döneme ilişkin diğer bir tanımlama da "Protourartu"dur. Daha çok sosyal, politik bir süreç olarak tanımlanan bu evre, bin yılın ikinci yarısını kapsar ve bu evre ile ilgili elimizde bol miktar-

1 Güneri 2005; Güneri 2006a; Güneri 2006b; Güneri 2006c.

2 Kuşnareva ve Cubinişvili 1963, 3 vd; Kuşnareva 1993, 51 vd., özellikle 89-90.

da arkeolojik belge mevcuttur. Asur ve Urartu yazılı kaynakları bu evre ile ilgili tespitlerimizi destekler, doğrular. Hemen ilave etmek gerekir ki, Protourartu, Geç Karaz evresi içinde gelişen farklı bir süreç değildir, tam tersine, Karaz Kültürünün arkeolojik ve etnik özelliklerini Urartuya kadar belli değişimler içinde yaşatan, bölgesel politik örgütlenme süreci olarak algılanması gereken bir süreçtir. Bu durumda, MÖ. Dördüncü-Üçüncü binyılı kapsayan evreyi tanımlarken kullanılacak ifadenin Karaz değil, doğal olarak "Erken Karaz" olması gerekir.

Söz konusu alanda gerçekleştirilen teorik-uygulamalı çalışmalardan, MÖ. ikinci binlerde bölge halklarının, genel anlamda yerleşik bir yaşam biçimini benimsediğini öğreniyoruz. Mevcut arkeolojik malzeme, Geç Karaz evresi Erzurum halkının tarımla uğraştığını göstermektedir. Oval biçimli, 30-40 cm uzunluğunda 20 cm eninde bazalt öğütme taşları, avuç içini dolduracak boyutlarda, küresele yakın ve dörtgen pirizmatik biçimli, kum taşından ezgi taşları, tahıl artıkları gibi belge ve kalıntılar, bölge tarımcılığına işaret eden bulgulardır. Bundan başka, bölge halklarının hayvan yetiştiriciliği ile ilgili maharetleri konusunda kimsenin şüphesi yoktur. Kazılarda ele geçen hayvan kemiklerinin çeşitliliği ve çokluğu bu düşüncenin kanıtlarıdır. Erzurum'da, Nisan sonundan Temmuz başına dek süren uzun bahar mevsiminde, yayla ve ovalar adam boyunda yükselen otlarla örtülür. Yoğun yağışlar ve baharda eriyen karlar, Aras, Karasu ve onların kolları, özellikle de yüksek yaylalarda, ovalarda bin bir çeşit bitkinin, otun yaz sonuna kadar canlı kalmasına olanak tanır. İnsan yerleşmelerine uygun bu eşi benzeri bulunmaz doğal çevre, günümüzde de hayvancılığın merkezidir. Anlaşılan o ki, bölgenin MÖ. ikinci binyıl ahalisi, yaz aylarında ovada tarımla uğraşıyor, yüksek yaylalarda sürülerini yayıyorlardı. Yaylalardaki, "kale" diye de tanımlanan etrafı taş duvarlarla ("sur"?) çevrilmiş ve muhtemelen yaz aylarında yaylacı çobanlar tarafından geçici barınaklar olarak kullanılan mekânlar, hayvancılık sisteminin diğer bir parçası olarak değerlendirilebilir. İnsanlar, bahar mevsiminde ve yazın bir yandan hayvanlarını beslerlerken diğer yandan kış dönemi için gerekli besin stoğunu da hazırlıyor, depoluyorlardı. Aşkaleden Hasnkaleye uzanan Erzurum ovası, Doğu Anadolu'nun en bereketli ve sulanabilir düzlüklerinden birini oluşturur. Bu nedenle, toprak ekip biçmenin Bronz Çağı Erzurum halkı için ne denli önem taşıdığını tartışmak yersizdir. Ancak yine de, bölge ekonomisinde hayvancılığın, bu gün de olduğu gibi, çiftçiliğe göre daha belirleyici rol üstlendiğini söylememiz mümkün.

Geç Karaz Evresi Halklarının Etno-Kültür Özellikleri

Geç Karaz evresinde Doğu Anadolu'da gelişen siyasi olaylar ile mevcut etnik yapı özellikleri, bu sürecin çevre kültürlerle olan ilişkiler dâhilinde tanımlanabilmesinde önemli ipuçları verir. Güney Kafkasya, Bronz Çağlarının sonu ile Demir çağlarının başlangıcını karşılayan MÖ. 13. yüzyılda Güney Rusya ve Hazar Denizinin kuzey bölgesinden yönelen dikkate değer etnik göçlere tanık olmuştur[3]. Bölgede Erken Demir Çağı kültürlerinin oluşmasında bu göçlerin ne derece etkin olduğu da iyi bilinir. Ancak Kafkasya'nın, aynı çağda birbirlerine çok yakın noktalarda birbirlerinden çok farklı kültürlerin de geliştiğini hatırlatmakta yarar vardır; bu durum bölgedeki etnik çeşitliliğe işaret eder. Diğer taraftan Batı İran'da "aniden ortaya çıktığı" ileri srülen gri keramik ve "bu dönemde birden bire ortaya çıktığı" ileri sürülen kap formlarıyla temsil edilen Erken Demir Çağı (Demir I) kültürü, Kafkasya üzerinden bölgeye yönelen Hint Avrupa kökenli göçlerle açıklanır[4]. Genel anlamda Doğu Anadolu'nun bu iki kültür çevresinde gelişen etnik göçlerden etkilenmiş olabileceği varsayılır. Hatta Çilingiroğlu[5] ve Sevin'in[6] bir grup yivli kaplarla ve özellikle de gri keramik örneklerinin "varlığına" dayanarak savundukları gibi, Kafkasya üzerinden Batı İran'a indiği ileri sürülen Erken Demir Çağı göçlerinin "daha küçük çaplı olmak üzere" Doğu Anadolu'yu da etkilemiş olabileceği düşünülür. Ancak, araştırmacıları

3 Sulimirski 1970, 257-260, 335, 336-339.

4 Dyson 1965, 193 vd.; Young 1965, 53 vd.; Vanden Berghe 1966, 41-46; Young 1967, 11 vd.

5 Çilingiroğlu 1987c, 111-113.

6 Sevin 1990, 54-56; Sevin 1991, 96-97.

böyle bir fikre yönelten bulgulardan gri keramik ve yivli kapların Doğu Anadolu'daki mevcudiyetleri ve var olanların da nitelikleri tartışmalıdır[7]. Buna ilave olarak, Erzurum bölgesinde yapılan son çalışmalar, bölge kültürleriyle Batı İran Erken Demir Çağı göçleri arasında neredeyse hiç bir etnik-arkeolojik bağlantı olamayacağını başka açılardan gösteren anlaşılabilir sonuçlar vermiştir[8]. Dolayısıyla, Batı İran Erken Demir Çağı göçlerinin, Doğu Anadolu'da Geç Karaz evresi etnik-siyasal-kültürel birikiminin oluşum sürecinde ciddi anlamda rolü olmadığını ifade edebiliriz. Başka bir deyişle, Erken Karaz etno-kültür yapısı Geç Karaz evresine aynen devretmiştir ve bu yapılanma yabancı unsurlarca şu ya da bu şekilde etkilenmiş değildir. Biz bu bozulmamış etnik yapının adını MÖ geç üçüncü binden itibaren Kuzey Mezopotamya ve Doğu Anadolu'daki yer ve şahıs adlarından[9] biliyoruz: Hurriler. Subarilerle aynı kabul edilen[10] Hurriler, Doğu Anadolu'nun kayıtlara yansıyan en eski halkı olarak bölgedeki egemenliğini Ururtu'nun sonuna kadar muhafaza etmiştir. Hurri halkları ve onların ilk yerleşim yerleri Sümerce'de *Su-bir*4, Akadçada *Subaru* (*Subartu*) olarak anılmaktaydı[11]. Hurri, bu halkın kendilerine verdikleri, Hitit metinleri haricinde sık anılmayan bir etnonimdir[12]. MÖ. ikinci bin Hurri yerleşme alanı, güneyde Hama'dan Hanikin'e (Kerkük'ün güneydoğusu), kuzeybatıda Toros eteklerine, Kilikya bölgesine uzanıyordu. Hurrili halkların kuzey ve doğu yayılım alanını tam olarak tespit etmek daha zordur. Yer ve şahıs adlarının tahlillerine göre kuzeyde Kafkasya'nın güneyi, doğuda Urmiye gölü bölgesi ile kabaca bir hat çizilebilir. Protourartu (Uruatri ve Nairi beylikleri) yerleşme adlarının (Dayaeni, Habhi, Suhni/Suhme, Sieni ve diğerlerinin) tamamı Hurri kökenlidir[13]. MÖ. ikinci binin sonu ile birinci binin başlarına ait kaynaklar Hurri halklarının, Yukarı Fırat ve Dicle boylarındaki[14] etnik mevcudiyetine işaret eder. Hurrili unsurlar Van gölünün güney ve güneybatısında yerleşik halk kümelerinin de etnik temelinde önemli bir yer teşkil ediyordu[15]. Van gölünün güneyi ve Revanduz vadisi arasındaki dağlık bölgede[16] aranan Hubişkiya ülkesinin yönetici-

7 Gerek Burney ve Lang'ın (1971, 116) Muş ovasındaki yüzey araştımalarında bulunduğunu ileri sürdükleri, gerekse Bozkurtlar'ın (1976, 45 vd.) Doğubeyazıt Kertenkele Kalesi kazılarında ele geçirildiğini kaydettiği gri keramik örneklerinin fotoğraf, çizim veya ayrıntılı tanımlarına yer verilmemiştir. Batı İran Erken Demir Çağı (Demir I) merkezlerindeki gri keramik, varlığını Orta Demir Çağında (Demir II) da sürdürmüştür (Medvedskaya 1982, 16 vd.). Dolayısıyla, mevcudiyetinden söz edilen çok az sayıdaki bu örneklerin bile MÖ. ikinci bine ait olup olmadıkları şüphelidir.

8 Güneri 1995.

9 Parrot ve Nougayrol 1948, 1 vd.

10 Goetze 1936, 38 vd.; Gelb 1944, 5 vd.; Goetze 1946, 165 vd.; Goetze 1957, 62 vd.; van Loon 1966, 4; Diakonov 1987, 47.

11 Diakonov 1987, 6, dn 11.

12 Hititçede *Hur, Hurri*, Mısırcada *Haru* (*Huru*), Tevratta *Hori*.

13 Gelb 1944, 82; Goetze 1946, 168; Diakonov 1987, 7-8, dn 21, 22, 42-45.

14 Geniş anlamda Erzurum-Kars rasındaki bölge, Asur ve Urartu kaynaklarında Dayaeni ve Diauehi adlarıyla anılıyordu. Bu ve diğer yer ve şahıs adları Hurro-Urartu dillerine özgü –he (-hi) ve –ene (-ehe) gibi son ekler alırlar (Diakonov 1987, 7 vd.; Gelb 1944, 82-83; Melikişvili 1954, 111; Chahin 1987, 12-13; Goetze 1946, 168). Hitit kaynaklarında Yukarı Fırat bölgesine ilişkin olarak anılan Pahauwa ve Pahhuwa (KUB XXIII 72, ay, 14, 34) şahıs ve yer adındaki –uwa öğesi Hurice adlarda görülen tipik bir tamlamadır. Hurro-Urartu yer adlarında bu tamlama -we, -ie olarak değişkenlik gösterir. Hitit kralı ile Pahhuwalı Mita arasında yapılan antlaşma metninde tipik Hurri adları yer almaktadır. Hitit İmparatorluk çağının sonlarına tarihlenen bu antlaşmanın tarihinden kısa bir süre sonra I. Tiglatpileser'in yıllıkları bu bölgenin, tipik Hurri adı (İli Teşup) taşıyan bir Hitit kralının yönetiminde olduğuna dikkat çeker (Diakonov 1951, Nr. 10). Ayrıca, MÖ. 13.–9. yüzyıl Asur kayıtları bu bölgeyi Subari (Hurri) ülkesi olarak gösterir. Hitit ve Asur kaynaklarında anılan, muhtemelen aynı yer adlarının (Alzi=Alse, Maldiya=Melid, İsuwa=İsua, Teburziya=Teburzi, KUB XXIII 72, KUB XL 101684 u, Laroche 1971, Nr. 146; Luckenbill 1926: 50, 52, 57, 60, 74, 77, 82, 93, 94, vd.) hemen tümü Hurrilidir.

15 Van gölünün güneybatısında yaşayan Hurri halkları Asur kayıtlarında Subria adıyla anılır. I. Adad-Nirari'ye ait yazılı belgelerde Asur'un "aşağı (güney) ve yukarı (kuzey)" bölgede egemen olduğu Kassit, Kuti, Lulumi gibi ülkeler arasında gösterilen (Luckenbill 1926, 27) Subria (Subari) I. Salmanasar ve I.Tukulti-Ninurta dönemlerinde bu kez Kutmuhi, Busisi, Mummi, Alzi, Madani (Amadani), Nihani, Alaya, Teburzi, Purulumzi'yi kapsayan ülke olarak tanımlanır (Luckenbill 1926, Nr. 125, 134, 138, 142, 143, 149, 152, 155, 164, 170, 171, 190). I. Tiglatpileser'in birinci yönetim yılı sefer kayıtlarında Subria ülkesi siyasi anlamda anılmaya devam eder (Luckenbill 1926, 226). Bundan sonra Muski ve Hitit unsurlarının bölgedeki etkinliğine rağmen Hurri etnik altypısı, Alzi, Purulumzi, Lulume (Lulumi) ülkeleriyle temsil edilerek (Luckenbill 1926, 72 vd, 200 vd) Urartu'ya kadar mevcudiyetini sürdürür. MÖ. 7. yüzyılın ortalarına doğru ise bölgedeki etnik ve siyasal ağırlığını kaybeder (Diakonov 1987, 90-91).

16 Reade 1979, 178 vd.; Russel 1984, 195-198, harita 2; Piotrovskii 1966, 75; van Loon 1966, 7; Belli 1984, 32 vd.

lerinin adları da Hurri kökenlidir[17]. Urmiye gölü havzasında[18] yerleşik halk gruplarının etnik temelinde de Hurilerin önemli bir yeri söz konusudur. Yani, MÖ. üçüncü ve ikinci binyıllarda Kuzey Mezopotamya ovalarından Güney Kafksya'ya uzanan geniş bölge, yer yer kuvvetli ya da zayıf Hurri etnoniminin yayılım alanı olarak belirlenmektedir. Hurri ile Urartu'nun etnik kökensel bağlantıları konusuna gelince; Hurrice ve Urartucanın dil yapıları temelinde ortak noktalar belirlenmiştir. Buna göre, Urartuca'nın, Hurricenin geç diyalektiği olduğu[19] ve bu iki dilin aynı kaynaktan geldiği bilinmektedir[20]. Dolayısıyla dile dair analizler, Urartu'nun Hurri köklerine bağlanmasını geretirir. Bu durumda, sırasıyla Protourartu sürecinin, Geç ve Erken Karaz kültürlerinin Hurri bütünlüğünden soyutlanması mümkün değil gibi görünmektedir. Sonuç olarak, MÖ. dördüncü binin ortalarından hiç bir ciddi kesintiye uğramadan birinci binin başlarına kadar süregelen Karaz kültürlerini, Asyatik Hurri köklerine, başka bir ifadeyle, dil özellikleri bakımından en yakın olduğu Ural-Altay dil ailesine bağlamamız gerekiyor.

Aşağıda, Ege'de, Anadolu'nun büyük bir kesiminde ve Mezopotamya'da köklü sosyal-siyasal-kültürel dönüşümlerin meydana geldiği bir zaman diliminde, tüm bu köklü dönüşümlerden çok da etkilenmemiş gibi görünen ve kaplarını hâlâ elde yapmayı inatla sürdürüren, içe dönük, "ilkel" bir yaşam tarzı benimsemiş ve sırf bu yüzden Hititli yöneticilerin bile diline *dampupi* (az medeni) olarak düşmüş ilginç bir halk topluluğunun hüküm sürdüğü köylerde, Karaz, Pulur, Güzelova'da 1960'lı yıllara ait kazılarından arta kalan karmakarışık malzeme içinden seçilen kültür belgelerinin yeniden tahlilleri yer alacaktır. Giriş ve bazı biçimsel ilaveler dışında, aşağıda yapılan değrerlendirmelerin ve varılan temel hükümlerin tamamı 1995'te Hacettepe Üniversitesinde tamamlanan doktora tezinde ne ise o olacaktır.

Karaz Kazıları

Erzurum'un 16 kilometre kuzeybatısında, Erzurum ovasının batı uzantısında yer alan Karaz Höyük, aynı adla anılan köyün güney bitişiğinde konumlanmaktadır. Güney tarafı Karasu Irmağı'nın suladığı ovaya hafif meyille uzanmaktadır, diğer tarafları ise köy yapıları tarafından kuşatılmış durumdadır. Deniz seviyesinden 1768 metre yükseklikte konumlanan Karaz höyüğün, 1942'de yapılan ilk kazıların hemen öncesindeki mevcut yüksekliği, 16 metre olarak belirlenmiştir. 1986-1994 yılları arasında tarafımızdan yapılan araştırmalarda tespit edilen şudur ki, ovadan yüksekliği 4-5 metreden daha fazla olmayan höyüğün tepesi dahil, her bir yanı köy yerleşim alanına dahil edilmiştir. Güneydeki, ovaya uzanan kısmında ise, muhtemelen toprak alma amacıyla, 1500-2000 metrekarelik bir alanda 3-4 metre derinlikte kazılmış geniş çukur mevcuttur. Güney-kuzey yönde uzunluğu 200 metre kadardır[21].

Höyüğün güney sırtlarında, 1942'de bir kısmı kazılan ve 1944 çalışmalarında genişletilerek B Yarması olarak adlandırılan alanda ve 1944'deki kazılarda bu kez höyüğün güneydoğu yamacında açılan A ve C Yarmalarındaki çalışmalar sonrasında büyük tahrip nedeniyle üst katmanları da kapsayabilecek güvenli bir katmanlaşma tespitinin yapılmadığı bildirilmiştir. Buna rağmen, nispeten daha az tahrip görmüş olduğu kaydedilen A ve C yarmalarında kalınlığı 5 metreyi bulan ve birbirine karışmış *Osmanlı-Selçuklu-Bizans* tabakasının altında birdenbire *Karaz Bakır Çağı*'nın başladığının görüldüğü ifade edilmektedir. Hafirlere göre, 15x50 metre ölçülerdeki B yarması 15 yapı temeli içermektedir. Höyükte yapı katlarının çok daha fazla olduğuna işaret edilmiş ancak zemin suyu nedeniyle katmanlaşmanın devam ettiği kaydedilen derinliklere ulaşılamamıştır. Aynı yarmada, üstten itibaren 9. tabakada kalınlığı yaklaşık olarak 2.5 metrelik bir

17 Goetze 1936, 104; Salvini 1967, 76.

18 Gelb 1944, 47; Melikişvili 1949, 57 vd.; van Loon 1966, 6, dn 17.

19 Goetze 1946, 168; Goetze 1957, 194; Munn-Rankin 1975, 28.

20 Diakonov 1987, 7, van Loon 1966, 3, dn 3. Bu görüşlerin dışında Chahin'in (1987, 12, 13.) görüşü, Urartu dilinin tammen Hurri diline bağlanmsı gerektiği yönündedir.

21 Koşay ve Turfan 1959, 349.

dolma toprağa rastlanılmıştır, içinde çanak-çömlek parçası bulunmadığı bildirilen bu tabaka, yine hafirlere göre *Bakır Çağı* çanak çömleklerinin nispeten ayrı karakterde eski ve yeni olmak üzere iki tipe ayırmaktadır. Höyükte, ilki 9-10. tabakalar arasında, diğeri 14. tabakada iki yangın katı saptanmıştır[22].

B yarmasının 7. ve 8. tabakalarında yıkıntı halinde ele geçtiği kaydedilen 0,30 x 0,35 x 0,12 metre ölçülerdeki kerpiç kalıntılarının varlığından başka, Karaz höyüğünün mimarisi hakkında hafirlerce getirilmiş tek açıklama şudur: "*Kazılan yer dar olduğundan ve temeller buralarda dahi kısmen tahrip edildiğinden yapı planları hakkında açık fikir edinilememiştir. Bunların dikdörtgenler teşkil ettikleri genel olarak kabul olunabilir*"[23].

Ölü Gömme

Tüm kazı alanında 1. katmanda iki çocuk ve bir de yetişkin insan iskeletine rastlanmıştır. Bu iskeletlerin muhtelif istikametlerde yatırılmış ve dizleri hafifçe karına çekilmiş durumda bulundukları, bunların devirlerinin tespitinin güç olduğu kaydedilmiştir. Raporlarda Karaz'ın ölü gömme gelenekleri ile ilgili başkaca bir bilgiye yer verilmemiştir[24].

Küçük Buluntular

1942 ve 1944 kazılarında ortaya çıkartılan küçük buluntular, kemik, taş ve pişmiş toprak olmak üzere üç gruba ayrılabilirler. Kemik eserler, biz, iğne, işlenmiş köpek dişi, boncuk, kancalı ok ucu ve ağırşaklardan ibarettir. Sileksten yapılmış, bıçak, delici ve kazıyıcı türünden aletlerden başka, taş ve pişmiş toprak ağırşaklar ve öğütmede kullanılan oval biçimli düz yüzeyli taşlar ve tokaçlar diğer buluntu grubunu teşkil eder. Tüm bu küçük buluntuların bulunmuş oldukları katmanlar açık bir şekilde ifade edilmemiş, fakat 1. ve 2. yangın tabakaları diye tanımlanan katmanların altında ya da üstünde olarak gösterilmiştir[25]. Burada değinilen yangın tabakalarının kaçıncı katmanlara tekabul ettiği ise açık değildir.

Çanak-Çömlek

Hafirler, tümünü Karaz *Bakır Çağı* Çanak-Çömlekleri olarak tanımladıkları Karaz seramiğini höyüğün katmanlaşma durumuna göre iki temel gruba ayırmıştır: İlki, tepeden itibaren (Bizans-Selçuklu-Osmanlı katmanları hariç) II. katmana kadar olan yüksekliklerde, diğeri 12.-15. katmanlar arasında bulunanlarla temsil edilirler[26]. İki grubu birbirlerine yaklaştıran en önemli husus ise renklerinin monokrom ve yüzlerinin perdahlı oluşudur. Hafirlerin gözlemlerine göre, ilk grup, yani daha geç katmanlara ait olanlar, ince çizgili (kazıma), ince kabartmalı, yer yer noktalarla süslü siyah yüzlü perdahlı çanak, kâse ve çömlek türü kaplar ve ocaklardır. Daha erken olduğu iddia edilen ikinci gruptaki çanak, kâse ve çömlek türündeki kaplar da (*Kalkolitik* olarak ifade edilen) kırmızı, siyah yüzleri ve kalın geniş kabartmalı veya oluklu bezemeleri ile özgünleşirler. Şekilleri bakımından incelendiklerinde, ilk gruptaki çanak ve çömleklerin yuvarlak karınlı, dar ve yuvarlak dipli, diğer gruptakilerin ise daha çok yüksek boyunlu, karınları dirsekli, ağız kenarları dışarıya doğru profilli oldukları dikkat çekmiştir[27]. Raporlarda, bu iki temel grubu oluşturan çanak-çömleğin benzer ve farklı yönleri bu şekilde ifade edilmiştir.

Madeni Eserler

1942 sondajlarında bulunan madeni eserler hafirlerin madeni uç ve bakır çivi diye tanımladıkları, sivri uçlar arasındaki kısımları dörtgen kesitli bakırdan imal edilmiş delici aletlerden, mızrak ucu parçası ve MÖ. birinci bine ait bronz, kancalı ok uçundan[28] ibarettir. İskit dönemine ait bronz ok ucu dışında kalan madeni eserlerin tümünün bakırdan imal edildiği bildirilmiştir. Ancak bu yargıya, laboratuar analizleriyle mi yoksa sıradan bir gözlem yoluyla mı varıldığı açık değildir.

22 Koşay ve Turfan 1959, 358.

23 Koşay ve Turfan 1959, 358.

24 Koşay ve Turfan 1959, 358.

25 Koşay ve Turfan 1959, 361 vd.

26 Koşay ve Turfan 1959, 359.

27 Koşay ve Turfan 1959, 359.

28 Koşay ve Turfan 1959, 410.

1944 kazılarında ele geçirilen madeni eserler ise, bakır olarak nitelendirilen sap delikli balta, yassı balta, mızrak ucu, orak, bilezik ve delikli iğneden oluşmaktadır. Raporlarda bu eserlerin iddia edildiği gibi bakırdan imal edildiğini gösterebilecek laboratuar analiz raporları mevcut değildir.

Karaz madeni eserlerinin buluntu yerleri, katmanlara göre değil muhtelif yüksekliklere göre belirtilmiştir[29].

Değerlendirme

Karaz'daki kazılar, 22-29 Temmuz 1942[30] ve 17 Temmuz - 8 Ekim 1944[31] tarihlerinde, iki ayrı dönemde ve birer mevsim olarak yapılmıştır. Hafirlerin de değindikleri gibi Karaz, kazılarından önce büyük boyutlarda tahribat görmüş bir höyüktür. Üst seviyelerle ilgili katmanlaşmanın sağlıklı tespitinin yapılamadığı da zaten bu nedene bağlanmaktadır. Buna karşılık B yarmasını teşkil eden 15x50 metre ölçüdeki açmadaki tepeden itibaren 15 yapı temeli tespit edilmiş, zemin suyu nedeniyle devam ettiği kaydedilen derinliklere ulaşılamamıştır. Başka bir anlatımla, höyüğün içerdiği, bir bakıma en geç ve en erken katmanlar, yukarıda değinilen nedenlerle tam olarak soruşturulamamıştır. B yarmasına ilişkin (B VHI) ilk 5 metrenin sonunda tespit edilen zemin I. mimarı kat olarak gösterilmiştir. Buradan itibaren sıralanan ilk II. tabaka hafirlerce *Bakır Çağı* olarak tanımlanmıştır. Ancak başka bir yerde[32] bu II. tabaka *Yeni Bronz Çağı* diye de adlandırılmıştır. Takip eden XII-XIII katmanlar hafirlerce *Eski Bronz Çağı*, XIV-XV ise *Kalkolitik* olarak gösterilmiştir[33]. Burada sarf edilen *Yeni Bronz Çağı*'nın Geç Bronz Çağı anlamında kullanılmadığını tespit etmek mümkündür, aksi halde ilk II. katmana ait malzemenin tarihsel tasnifi *Bakır Çağı* olarak yapılmazdı. Ancak tamamen *Bakır Çağı* kavramı içinde kullanılan bu *Yeni Bronz Çağı* tespitinin hangi tarihsel evreyi çerçevelediğini tam olarak anlayabilmek mümkün değildir. Karaz kazılarında ortaya çıkartılan mimari bulguların tümü olan, birden fazla köşe oluşturmayan kimi taş temel uzantıları ile yıkılmış kerpiç duvar kalıntıları, mimari bir bütünü oluşturmaktan uzaktır. Dolayısıyla kazıların anlaşılabilir herhangi bir mimari tarzı tespit etmekte yetersiz kaldığını belirtmek gerekir. Stratigrafik tanımların, engelleyici nedenleri her ne olursa olsun, açık biçimde ortaya konulmamış olması ise malzemenin höyük içindeki tarihsel tasnifinin sağlıklı yapılabilmesine engel teşkil etmiştir. Buna karşılık hiç değilse, höyükte ele geçirilen tüm malzemenin bulundukları yükseklikler verilmiştir. Dolayısıyla, Karaz hafirleri Karaz Kültürü'yle ilgili başlıca sorunlara, Karaz höyük düzeyinde net çözümler getirebilmiş değildirler. Dikkat çeken diğer bir husus ise, raporlarda höyüğün MÖ. İkinci bin yılda yerleşildiğine dair herhangi bir bilgiye yer verilmediğidir, buna karşılık aksinin de, yani höyüğün MÖ. İkinci binyılda yerleşilmediğinin de dile getirilmediği dikkatten kaçırılmamalıdır.

Pulur Kazıları

Pulur höyük, Erzurum'un 20 km güneybatısında yer alan Pulur Köyü'nün kuzeybatı bitişiğinde konumlanmaktadır. Palandökenler'in batı uzantısının doruklarından doğarak kuzeye doğru yönelen Pulur Çayı, köy yerleşiminin batı sınırlarını yalar, Karasu'ya katılmak üzere Ilıca tarafına doğru yönelir. Deniz seviyesinden 1750 metre yükseklikte konumlanan Pulur höyüğün, 1960'ta yapılan kazıların öncesindeki mevcut yüksekliği 17 metre olarak ölçülmüştür[34]. 1986-1994 yılları arasında tarafımızdan yapılan araştırmalarda ise zaten az bir kısmı kazılmış olan höyüğün kimi yerlerden hemen hemen aynı yüksekliği koruduğu, fakat buna karşılık köylülerce yapılan derin tahribata maruz kaldığı görülmüştür. Höyük, son araştırmalarımızda tespit ettiğimiz yatay boyutlarına göre (doğu-batı yönde 120 metre) toprak alma ya da alan kazanma amacıyla yapılan tahribatlar da dikkate alınırsa, hiç şüphe yok ki daha geniş bir alana oturuyor olmalıydı. Höyük

29 Koşay ve Turfan 1959, 361 vd.

30 Koşay 1943, 165 vd.

31 Koşay ve Turfan 1959, 349 vd.

32 Koşay ve Turfan 1959, plan 3.

33 Koşay ve Turfan 1959, plan 3.

34 Koşay ve Vary 1964, 5.

tabanın 50 metre kuzeydoğusunda, Pulur'u Ilıca'ya bağlayan şosenin batı kenarında, üç ayrı oda mezardan oluşan yerleşim içi bir mezarlık da keşfedilmiştir.

1960'da bir mevsim süren kazılarda, höyüğün batı eteğinde (A), tepesinde (B) ve doğu eteğindeki (C) çalışmalar sırasında dört yapı katı ve *Kalkolitik Çağ*'ın erken evrelerine ait olduğu bildirilen yerleşme izlerine rastlanmıştır[35]. Hafirler[36] birinci mimari kat diye tanımladıkları katmanı *Geç Kalkolitik* devir, bu devrin başladığı tarihi ise *MÖ. 2600* ile ifade ederler. Bu katmana ait izler A ve B alanında zayıf olarak görülmektedir. Höyükte yoğun bir buluntu grubuyla temsil edilen ikinci mimari kat[37] ile yalnızca A alanında zayıf izlerine rastlanan üçüncü mimari kat[38] hakkında stratigrafik herhangi bir açıklama ya da yorum yoktur. Buna karşılık, yalnızca A alanında (İ-J/VI kareleri) zayıf buluntularla temsil edildiği bildirilen dördüncü mimarı kat ve diğer katlar olarak anılan katmanlar kalkolitik devrin en eski tabakaları olarak adlandırılırlar. Söz konusu katman, tepeden itibaren -17,00 metre derinlikte uzanmaktadır. B alanında yapılan derin sondajda değil fakat A alanında (İ/VI karesi) kum ve çakıl sekisinden oluştuğu bildirilen ana toprağa varılmıştır. Tüm bunlara karşılık, sağlam mimari kalıntılarının tespit edilemediği gerekçesiyle höyüğün en yüksek noktasından itibaren açılan derin sondaja rağmen, katmanlaşmanın tam olarak ortaya koyulamadığına[39] dikkat çekilmektedir. O nedenle raporlarda anılan katmanların adları herhangi bir yanılgıya meydan vermemek amacıyla aynen hafirlerin terimleriyle tekrar edilecektir.

Hafirlerin de üzerinde durdukları gibi höyükte, derli toplu, anlaşılabilir nitelikte mimari bulgular elde edilememiştir. *Orta Çağ* yapılarını da içerdiği kaydedilen birinci mimarî katta, yalnızca *Geç Kalkolitik* devre ait kalıntılara değinilmiştir[40]. B alanında (D/IV-V) ortaya çıkartılan taş döşemeli zemin ile A alanındaki (G-H/V-VI) bir köşe yapan, diğer ikisi kuzey-güney yönde birbirlerine paralel duvar uzantıları bu katın mimari buluntularıdır. Son anılan duvar uzantılarının birbirleriyle olan ilişkileri gösterilmemiştir, ikinci mimarî katta, A alanındaki (H/ VI) en önemli bulgu 6 x 6,60 metre ölçüleri gösteren bir yapının taş duvarlarıdır. Üçüncü mimari kata ait mimari bulgular, A alanındaki köşe yapan duvar uzantısını ve 5 metre uzunlukta olduğu kaydedilen diğer bir duvarı temsil eden taş temellerden ibarettir[41]. Dördüncü mimari katta bulunanlar ise A alanındaki, (İ-J/VI) "T" biçiminde birbiriyle kesişen iki taş temel uzantı olarak gösterilmektedir[42].

Ölü Gömme

Pulurda Höyük tabanının 50 metre kuzeydoğusunda yerleşim içi üç oda mezar (Resim 1, 2) keşfedilmiştir. Konuya ilişkin olarak gerek mimari tarzları, gerekse içerdikleri buluntuları bakımından son derece önemli olan mezarlar, düzensiz taşların üst üste konulmasıyla oluşturulan dikdörtgen planlı odalar biçimindedir[43]. Mezarların bulunduğu alanda aynı seviyelerde ev ve ahırların bulunduğu bir tabakadan söz edilir. Yontulmamış kaba taşların, gevşek bir şekilde üst üste yığılması suretiyle oluşturulan I. mezar 2 X 2 X 0,50 metre boyutlar içerir[44]. Dizleri içe bükük kolları birbirine kavuşmuş vaziyette, sağ tarafına dönük olarak, vücut doğu-batı istikamette yatırılmış, mezarın kuzeydoğu köşesinde bulunan ölünün başı batıya yüzü ise kuzeye dönüktür. Vücut kemikleri, boyun omurgasından ayak kemiklerine kadar, hafirlerin deyimiyle 2 mm kalınlığında beyazımsı bir kumaş bakiyesiyle örtülmüştür. Diğer 2 cm kalınlıkta olan ve mezarın

35 Koşay ve Vary 1964, 13-14; Koşay 1974, 54.

36 Koşay ve Vary 1964, 14.

37 Koşay ve Vary 1964, 14, sayfa 9'daki resim.

38 Koşay ve Vary 1964, 14, sayfa 9'daki resim.

39 Koşay ve Vary 1964, 14.

40 Koşay ve Vary 1964, 9, 13.

41 Koşay ve Vary 1964, 14, sayfa 9'daki resim.

42 Koşay ve Vary 1964, 14, sayfa 9'daki resim.

43 Koşay ve Vary 1964, 47 vd., Lev. XCIV, CIII.

44 Koşay ve Vary 1964, 47.

üstünü örten organik tabaka bir duvardan öbürüne uzanmaktadır. Burada, hasır ya da çapraz konulmuş dallar söz konusudur. Mezarın, kuzey duvarı boyunca ölünün arka tarafında sığır ve koyun kaburgaları bulunmaktadır, güneye düşen kısmında ise muhtelif büyüklüklerde tek renkli kaplar bulunmaktadır[45].

l X 2 X 0,40 metre boyutlar içeren II no'lu mezar diğeri gibi l metre derinlikte keşfedilmiştir. Hafirlerin anlatımına göre, bu mezar yapısı aynı zamanda bir evin köşesini teşkil ediyordu. III no'lu mezara bitişik olan batı duvarı, daha büyük taşlardan yapılmıştır, ölü mezar yapısının batı duvarına yakın yerde bulunmuştur. Bacaklar içe çekilmiştir. Vücudu doğu-batı istikamette uzatılmış, yüzü kuzeye dönük durumdadır, iskelet baştan ayağa kadar 2-3 mm kalınlığında beyaz bir tabakayla örtülmüştür. Hafirlere göre, mezarın kuzey köşesinde bir yığın halinde hayvan kemikleri bulunmaktaydı. Kabzalı bronz hançer ve mızrak ucu bu mezarda ele geçirilmiştir[46].

Planı, diğer iki mezarla aynı olduğu anlaşılan III no'lu mezar bir kadına aittir. Mezar hafirlerce şu şekilde tanımlanır:

> *"Mezarın kuzey duvarını bir evin köşesi teşkil etmektedir. Bu evin yontma blok taşlardan yapılmış temeli ise iki sıra halindedir. Bu temelde yanmış kilden 70 cm çapında bir tandırın bulunuşu, mezarın bu kuzey duvarının bir eve ait olduğunu tayin eder. Buna göre mezarın yapıldığı zaman ev henüz harabe olmalı. Zira kurbanlık hayvanın iskeleti temel taşları üzerinde bulunmaktadır. Bundan maada, evin temelindeki tipik yontma blok taşlardan bir kaç mezarın inşasında kullanılmış olmalı, ölü (dişlerine bakılırsa yaşlı bir kadın) mezarın kuzey kısmına düşen yarısında sağa çömelmiş bir vaziyette bulunmaktadır, baş batıya dönüktür. Yüz ise kuzeye bakmaktadır. Bacaklar tamamen, kollar ise hafifçe bükülmüş vaziyettedir. Siyah kahverengi, ağzı 19 cm çapında maşrapa eline tutturulmuş olan müteveffa kadın her iki kolunda 6 cm çapında bronzdan birer bilezik taşıyordu. Boynunda muhtelif renkli ve birkaç tane de kalzedondan 7 adet boncuk vardı. Göğüs ve baş hizasında bronzdan 5 adet iğne ve gümüşten yarım ay biçiminde bir fibel vardı. Mezarın kuzeydoğu köşesinde kırmızı ve kahverengi iki büyük küp duruyordu. Bunlar 30 cm yüksekliğinde ve geniş karınlı olup tabanında l cm genişliğinde delik bulunuyordu. Her iki küp ince ve kül rengi beyaz kumla doluydu. Mezarın güneydoğu kenarında, köpeğe ait bütün bir iskelet duruyordu ve ölülerin arkasında kısmen mezarın kuzey duvarım teşkil eden evin temeli üzerinde başlarıyla birlikte iki koyun iskeleti duruyordu, însan iskeletine ait kısımlar birçok yerde 2-3 mm kalınlığında kumaş kalıntılardan meydana gelen beyaz bir cisimle örtülü bulunuyordu. Bütün mezar üstünde, bundan maada 30 mm kalınlığında, çapraz bir şekilde kalın, beyaz tahta strüktüründeki bir tabaka duvara kadar uzanıyordu"*[47].

Küçük Buluntular

Taş Eserler: Birinci ve ikinci mimari katlar arasında ele geçen ve *Kalkolitik Çağı* baştan sona temsil ettiği ifade edilen küçük buluntular taş, obsidiyen, kemik ve pişmiş toprak olmak üzere üç ayrı malzeme grubu içinde toplanmaktadır.

Boyları 5-8 metre arasında değişen, nefrit taşından yapılmış parlak yüzeyli (*cilalı*) baltacıklar, Pulur'un en erken kültür katmanını temsil eden taş eserlerdir. Birinci ve ikinci mimari katlarda bulunmuş olan dokuma ağırlıklarının (*askı*) daha kaba ve pürüzlü yüzeyli benzerleri en erken kültür katmanında da ele geçmiştir. Hafirler bu son anılanların nazarlık olarak da kullanılmış olabileceklerini öne sürerler. Pulurda en üst katmandan en eski katmana kadar, oval biçimli düz yüzeyli tüm ve parçalar halinde 100'ün üzerinde öğütme taşı ele geçmiştir. Öğütme taşlarıyla birlikte avuç içinde kullanılan küresel ezgi taşları da bulunmuştur[48].

Obsidiyen Eserler: Pulur Kalkolitiğini temsil ettiği ifade edilen obsidiyen aletler çok çeşitli ve sayıca

45 Koşay ve Vary 1964, 47.

46 Koşay ve Vary 1964, 48.

47 Koşay ve Vary 1964, 48.

48 Koşay ve Vary 1964, 20.

zengindir. Hafirlere göre obsidiyen kitleler, Pulur'un batısındaki dağ yamaçlarından getirilmekte ve Pulurda işlenmekte idi. Bu aletler işlevlerine göre, a. Kesiciler, b. Kazıyıcılar, c. Testereler, d. Mızrak ve ok uçları, e. Diskler, f. Burgular olmak üzere altı temel gruba ayrılmaktadır. Hafirlere göre, her dört yapı katında da bulunan bu eserler içinde, erken ve geç örnekler arasındaki bazı farklılıklar dikkat çekmektedir, örneğin -8.00 metrede bulunan ok ucu daha üst seviyelerde ele geçen örneklere nazaran daha basit bir işçilik yansıtmaktadır[49].

Kemik Eserler: İp bükmede kullanıldığı öne sürülen ağırşaklar, taraklar, mızrak ucu ve diğer çok çeşitli eşya, aletler, kemik eserleri oluşturmaktadır. Tüm bu buluntular, hafirlere göre *Erken Bronz Çağı* ile *Kalkolitik Çağı* başından sonuna temsil etmektedir[50].

Pişmiş Toprak Eserler: Dördüncü mimarı katta bulunan haç biçiminde askı delikli cisim ile tanrı tasviri olarak nitelenen heykelcikler ve bir hayvan figürini kült amaçlı eserler olarak tanımlanmaktadır. Hafirlerin tanrı tasviri ya da idol olarak tanımladıkları heykelciklerden ilki 4 cm boyunda silindirik bir gövdeye sahiptir. Gövde üstünde ise, gövdeyle yaklaşık 150 derecelik bir açıyla birleşen konik bir baş ya da bir külah mevcuttur. Eğer, son anılan baş olarak ifade edilecek ise, konik külahın alt kısmında, yani yüzle birleştiği yerde iki göz çukuru vardır. Külah, arkalı önlü, paralel üçer kertikle dekore edilmiştir. Yaklaşık 8 cm boyundaki diğer idol ise külah üzerindeki kertikler hariç bir önceki idol'ün hemen hemen aynısıdır. Hafirler bu buluntuları Hitit panteonundaki bazı tanrı figürleri île mukayese ederler[51].

Çanak-Çömlek

Birinci-dördüncü mimari katlarda ortaya çıkarılan tümü elde yapılmış hamurları kum katkılı seramik buluntular a. Basit çanak-çömlek ve, b. Kabartma şerit ya da oluk bezemeli Karaz tipi çanak çömlek diye iki genel gruba ayrılırlar. Karaz tipi kaplar, içerdikleri tipik bezemeler dışında genellikle siyah ve kırmızının çeşitli tonlarına ve yine genel olarak iyi perdahlı yüzeylere sahiptirler. Hafirlere göre bezemelerin yapılışları ve kullanılan teknikler şu şekilde sıralanmaktadır: a. Kap fırınlanmadan önce yüzeyler oluklarla süslenmiş, dolayısıyla iki oluk arası kabartma teşkil etmiştir, b. Kaplar fırınlandıktan sonra, muhtemelen obsidiyen kazıcıyla zig-zaglar çizilerek süslenmiştir, c. Kaplar fırınlanmadan önce kafesli çizgiler yapılmış ve içleri noktalarla doldurulmuştur, d. Kap üzerlerinde kimi zaman çizgi yerine buğday tanesi büyüklüğündeki baskılardan oluşan hatlarla zig-zag şekiller oluşturulmuştur. Söz konusu bezemeler kapların genellikle omuz ve karın bölgelerine uygulanmıştır. Kapların perdahlanma işlemlerinde kullanılan araçlar Anadolu'nun diğer eski yerleşimlerinde görüldüğü gibi perdah taşı, kemik ya da başkaca organik cisimlerden ibarettir. Karaz tipi bazı kapların siyah yüzeyli oluşlarındaki nedenselliği hafirler şu şekilde ifade etmektedirler: *"Kap fırınlandıktan sonra, henüz kızgın halde iken bir paçavra ile dışına un karıştırılmış siyah boya sürülür, bu şekilde kap kızgın iken su verme işlemi yerel deyimle "trıs" yapılmış olur. Kap soğumaya terk edilir."*[52]. Aslında *trıs* işlemi Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde değişik şekillerde yakın zamana kadar yapılmaktaydı. Ancak söz konuşu kapların yüzeylerinin siyah renge dönüşmesi harici bir boyama işlemiyle değil, tamamen fırınlanma koşullarıyla ilgili bir konudur[53].

Birinci-dördüncü mimari katlarda bulunan ve tümü Kalkolitik ve *Eski Bronz Çağı* (*Bakır Çağı*) çanak çömleği olarak adlandırılır. Pulur seramiği, şekillerine göre, a. Küpler ve küpçükler, b. Çömlekler ve tencereler, c. Çanaklar, d. Kâse, bardak ve maşrapalar, e. Tabak ve meyve tabakları, f. Küçük kapçıklar, g. Süzgeçli kaplar, h. Kapaklar, i. Kaşıklar, j. Tuzluk, k. Huni olarak sınıflandırılmaktadır. Kazı raporunda Pulur seramiği ile ilgili temel açıklamalar yukarıdaki gibidir.

---

49 Koşay ve Vary 1964, 19-20.

50 Koşay ve Vary 1964, 21 vd.

51 Koşay ve Vary 1964, 22-23.

52 Koşay ve Vary, 1964: 15.

53 Güneri 1987, 27, dn. 85.

Madeni Eserler

Pulur höyükte, A ve B alanında yapılan çalışmalarda *Geç Kalkolitik Çağ*'a tarihlenen üç parça madeni eser bulunmuştur. Bunlar, yanmış buğday yığını içinde ele geçen bakır orak, yassı bakır balta ve bakır keskiden ibarettir[54]. Pulur'a ilişkin kazı raporu ve diğer yazılarda, höyükte bulunan bu madeni eserlerin nitelikleri, kökenleri ve diğer sorunlarıyla ilgili herhangi bir açıklama ya da yorum mevcut değildir.

Bundan başka, C alanında yapılan kazılarda, mezarda ölü hediyesi olarak ele geçirilen bronz hançer, sap delikli bronz balta, kovanlı bronz mızrak ucu, bronz bir çift bilezik, bronz ok uçları ve gümüş pandantif aşağıda ayrıntılı biçimde incelenecektir.

Değerlendirme

Pulurda, 1960'ta H.Z. Koşay ve H. Vary başkanlığında üç ay süreyle tek mevsim olarak gerçekleştirilen kazılarda, sağlıklı ve somut stratigrafik bilgiler toplanamamıştır. Dört mimari kat tespit edildiği ifade edilirken başka bir yerde konuya ilişkin olarak şu sözler sarf edilmiştir: *"Ana toprağa ulaşan ve dar sahaya inhisar eden derin sondajda mimariyi sıhhatle tespite yarayacak duvar ve ocaklara rastlanılmadığı için burada kaç yapı katı olduğunu kati olarak söyleyemiyoruz*[55]. Buradan da anlaşılıyor ki. Pulur'un tespit edilen bu katmanlaşması gerçeği tam ya da sağlıklı bir şekilde yansıtmamaktadır. Ayrıca Pulur'un Kalkolitik ya da Erken Tunç Çağlarıyla ilgili hiç bir mimari özelliği de ortaya konulabilmiş değildir. Dolayısıyla hatalı ya da eksik stratigrafik bilgiler mimari ile geriye kalan arkeolojik malzemeyi doğru bir şekilde tanımlamak, tarihsel yerlerine oturtabilmek de oldukça zordur. Bu nedenlerden ötürüdür ki, tıpkı Karaz'da olduğu gibi Pulurda da Karaz kültürünün en erken ve en geç evrelerinin temsil edilip edilmediği, edilmişse ne gibi evreler yaşandığı ve diğer pek çok soruna hafirlerce çözümler bulunamamıştır. Özellikle Pulur kazılarının bu şekilde irdeleyişimiz, yapılan hataları sistemli bir şekilde sıralamak değil, fakat asıl konumuz olan Geç Karaz Kültürü'nün Pulur'da yaşanıp yaşanmadığına, söz konusu hatalardan da diğer bir hareket noktası tespit ederek açıklamalar getirebilmektir. Bu hususta tipik bir örnek vermek gerekirse, kazı raporunda Bizans ve Selçuklu tabakalarını içeren ve hafirler tarafından *dolma toprak* olarak tanımlanan 3-4 metre kalınlıktaki katman birinci mimari kata dahil edilmemiştir. Bu katman, rapordaki ifadelere ve katalogdaki malzeme açıklamalarına göre, tüm ve parçalar halinde seramik parçaları ve kerpiç duvar yıkıntılarını içermektedir. Katalogda yer verilen bazı tüm kaplar, bir sonraki bölümde ayrıntılıca gösterileceği gibi sözü edilen bu dolma toprak katmanda ele geçirilmiştir. Kafkasya'nın kimi merkezlerinde keşfedilen seramik malzeme arasında yakın benzerler bulabilen bu kaplar Geç Karaz evresine kolayca tarihlenebilmektedirler de. Dolayısıyla Pulur'un hafirleri, yalnızca Erken Karaz kültürleriyle değil, aynı zamanda MÖ. ikinci bin kültürleriyle de ilgili hatalar yapmış olabilirler. Bizim inancımız bu doğrultudadır. Çünkü Pulurda hafirlerce keşfedilen yerleşim içi mezarların höyükte herhangi bir kültür katmanına bağlanması söz konusu edilmemiştir. Oysa sonraki bölümlerde Geç Karaz evresine tarihlendirilecek olan bu mezarların sahiplerini Pulur höyüğü dışında aramak, akla gelebilecek son ihtimal dahi değildir. O nedenle, Pulur katmanlaşmasında birinci-dördüncü mimari katlar içine alınmayan 3-4 metre kalınlıktaki *dolma toprak* şeklinde adlandırılan bu katman ile söz konusu mezarlar arasında ilişkiler kurabilmeyi sağlayacak ip uçlarını değerlendirerek, Pulur stratigrafisine bu açıdan bakmak gerekmektedir.

Güzelova Kazıları

Güzelova höyüğü, Erzurum'un 15 kilometre kuzeydoğusunda yer alan, höyüğe adını veren köyün içinde konumlanmaktadır. Karasu, köyün güneyini sınırlar. Bataklıkardı topraklarla çevrili olan Güzelova deniz seviyesinden 1760 metre yükseklikte bulunur ve ovadan 12,5 metre yüksekliktedir. Kazı raporunda höyüğün yatay boyutları tam olarak belirtilmemiştir. Ancak ne var ki, kazıldığı yılda (1961) bile höyüğün büyük bir kısmı köy yapılarıyla işgal edilmiş durumdaydı[56]. Bu gün ise hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılmıştır.

54 Bkz. Koşay ve Vary 1964, 19.

55 Koşay ve Vary 1964, 14.

56 Koşay ve Vary 1967, 6-7.

Kazılar A, B ve C alanı olarak adlandırılan üç yerde yapılmıştır. Kazı raporunda Güzelova'nın stratigrafisi hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. 16 Ağustos-30 Eylül 1961 tarihleri arasında tek mevsim olarak yapılan kazılarda kaç katman tespit edildiği belli değildir. Buna karşılık, belli başlı mimari kalıntılara ancak 4.5 metreden sonra rastlanıldığı açıklanmaktadır[57]. Hafîrler Güzelova'nın *baştanbaşa prehistorik* bir yerleşme olduğunu ifade ederlerken höyüğü MÖ. üçüncü bine tarihlemişler, diğer taraftan ise dolaylı olarak yerleşmelerin *Kalkolitik*'e kadar uzandığını da önerilerine ilave etmişlerdir.

Güzelova'da herhangi bir mimari katman ortaya çıkartılamadığı için, raporda belli başlı mimari bir öğeden bahsedilmemiştir. Buna karşılık A alanında, 6.5 metrede taş döşemeli bir zemin ortaya çıkartılmıştır. Bundan başka, B alanında, 8. m 'de, altları kalın yuvarlak ağaç döşeli kenarları taş örülü, bölgede halen *kurun* adı verilen hayvan yemliklerine rastlandığı ifade edilmektedir. Mimari buluntuları yukarıda anılanlardan ibarettir[58].

Ölü Gömme

Höyükte üç adet iskelet ele geçirilmiştir. Bunlardan iskelet No. I diye adlandırılan B alanında 7.25 metre derinlikte, dizleri ve dirsekleri karına doğru çekilmiş vaziyette ortaya çıkarılmıştır. Ölünün başı güneye, ayakları kuzeye doğrudur. Taşlardan oluşturulmuş bir seki üzerine bırakılan iskeletin ait olduğu devir, *Geç Kalkolitik* (*MÖ. 2600*) olarak saptanmıştır[59]. İskelet No II diye adlandırılan diğer ölü, bir küp içine bırakılmıştır, küpün ağzı taşla kapatılmıştır. Raporda II. iskeletin ayrıntılı bahsi yoktur.

Küçük Buluntular

Güzelova'nın küçük buluntularının büyük bir kısmı taş ve kemik eserlerden oluşmaktadır. Taş eserler, oval biçimli düz yüzeyli öğütme taşları, obsidiyenden ve sileksten yapılmış çok sayıda alet ok uçları, perdah taşları, kemik eserler, çeşitli şekillerdeki bizler, iğne ve çuvaldızlar, yarım küre şeklinde mafsal kemiklerden yapılmış ağırşaklardan ibarettir. Pulurda ele geçen seyyar altar olarak adlandırılan nesneler Güzelova'da da bulunmuştur. Burada bulunan örnekler pişmiş topraktan yapılmış hayvan figürinleri küçük buluntuların diğer örneklerini oluşturmaktadır.

Çanak-Çömlek

Raporda, Güzelova çanak çömleği hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Kazılarda, çeşitli derinliklerden bulunan çanak-çömleğin şekillerine göre sınıflandırılması şöyledir: a. Küpler, küpçükler, b. Tencereler, c. Çanaklar, d. Maşrapalar, e. Tepsiler, f. Kaşıklar ve g. Kapaklar. Kapların önemli bir kısmının kaideleri küresel ya da sivridir. Güzelova çanak çömleği, genel olarak Karaz ve Pulurdaki çağdaşlarıyla aynı olan elde yapılmış tek renkli siyah ve kırmızı yüzlü, iyi perdahlı, bazıları kabartma desenli Karaz türü kaplar olarak tanımlanabilmektedir[60].

Madeni Eserler

Karaz ve Pulurda olduğu gibi, madeni buluntular Güzelova'da da çok az sayıdadır. Bunlardan, mızrak ucu, uçları açık halka ve baltanın hangi madenden imal edildiği bildirilmemiştir[61].

Değerlendirme

Koşay ve ekibinin Erzurum bölgesinde gerçekleştirdiği son kazı olan Güzelova çalışmaları, diğer iki kazıya göre çok daha kısa sürede (45 gün) ve yine bir mevsim olarak tamamlanıp kapatılmıştır. Güzelova'nın en büyük şanssızlığı, katmanlaşması konusunda hemen hiçbir bilginin ortaya konulamadığıdır. Genel olarak *Geç Kalkolitik* deyimi kullanılarak tarihlenen[62] höyükte sağlam mimari bulgular elde edilememiştir. Dolayısıyla buluntular kendi içindeki katmanlaşmaya göre değil, Karaz ve özellikle de Pulur buluntularına

57 Koşay ve Vary 1967, 6.

58 Koşay ve Vary 1967, 6-7.

59 Koşay ve Vary 1967, 7.

60 Koşay ve Vary 1967, 9.

61 Koşay ve Vary 1967, 8.

62 Koşay ve Vary 1967, 7-9.

göre çok genel olarak tarihlenmiştir. Bundan başka, buluntularının ele geçtikleri derinliklerin ayrıntılı şekilde verilmesi, diğer iki kazıda da uygulanmış bir yöntemdir. Güzelova kazıları, Karaz ve Pulur buluntuları vasıtasıyla tespit edilen önemli çıkış noktalarına, örneğin Karaz türü seramiğin bölgedeki yoğun var oluşuna ve çeşitlemesine belli başlı katkılarda bulunmamış ve zaten katmanlaşması tespit edilemediğinden Karaz türü seramiğin tarihsel gelişimi sorununa da doğal olarak ışık tutamamış. Dolayısıyla Karaz ve Pulur çalışmalarının kısır bir devamı olmaktan öteye gidememiştir. Ancak tüm bunlara karşılık önemli bir hususun altını çizmek gerekir. Höyüğün üst katmanlarını karşılaması beklenen derinliklerde bulunan az sayıda da olsa bazı kaplar, örneğin kaidesi delik şişkin karınlı çömlek[63] ağız kenarı yivli çanak[64] ve diğer bir kaç örneğin, aşağıda gösterileceği gibi, Güzelova'nın da MÖ. ikinci binde (zayıf bile olsa) yaşanmış olabileceğine tanıklık eden belgeler niteliğini taşımaktadır. Ayrıca bunların Karaz ve özellikle Pulur'dan sonra bu kez Güzelova'da da bulunmuş olması üzerinde dikkatle durulması ve değerlendirilmesi gereken bir husustur. Ancak söz konusu bu örneklere, Güzelova hafirlerince her hangi bir tarih biçilmemiştir.

Karaz, Pulur, Güzelova Höyüklerinde Geç Karaz Evresi Yerleşmeleri

Karaz

MÖ. İkinci Binin İlk Yarısına İlişkin Bulgular

Yukarıda da değinildiği gibi, Karaz'ın genel stratigrafisi tam olarak tespit edilememiştir. Buna bağlı olarak Karaz Höyük'te MÖ. ikinci binin ilk yarısını temsil edebilecek bir katmandan somut bir şekilde söz etmek mümkün olamamaktadır.

Yukarıda gösterildiği gibi Karaz'ın genel mimarisi hakkındaki bilgiler yeterli olmadığından, höyükte MÖ. ikinci binin ilk yarısını temsil edebilecek kalıntıdan söz etmek de mümkün değildir.

Ölü Gömme

Yukarıda da bildirildiği gibi, Karaz'ın I. katmanında iki çocuk ve bir yetişkine ait üç iskelete rastlanmış, ancak bunların ait olabilecekleri devre ilişkin somut bilgi verilmemiştir.

Küçük Buluntular

Gerek Doğu Anadolu ve Kafkasya, gerekse diğer bölgelerde çağlar boyunca kullanılmış olan, pişmiş toprak veya taş ya da kemikten yapılmış ağırşaklar, basit öğütme taşları ve diğer basit kemik araç-gereç benzerleri dışında MÖ. ikinci binin ilk yarısını temsil edebilecek niteliklerde özgün buluntuların, raporlarda yayınlanan Karaz malzemesi içindeki tespitini yapabilmek, mevcut koşullarda mümkün değildir.

Çanak Çömlek

Atatürk Üniversitesi ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi depolarında bulunan sayısız çanak-çömlek parçaları dikkate alınırsa, yayınlanmış olan Karaz Höyük seramiğinin yayınlanmamışların en çok % 10'u kadar olabileceğine hükmetmek gerekir. O halde önemle vurgulanmalıdır ki, gözlemlerimiz neticesinde, tahmini olarak öne sürdüğümüz bu oran içinde MÖ. ikinci binin ilk ve ikinci yarısına ait olduğunu iddia edeceğimiz kapların sayısal azlığı hiç şüphe yok ki fazlalaşmaya eğilimli olarak görelidir.

Örnek 1.

Kaideli Çanak (Resim 3)[65].

Buluntu yeri : Tepede B çukuru 3. metrede

Yüksekliği : 9 cm

Ağız çapı : 19 cm

Kaide çapı : 7.5 cm

Muhtemelen elde yapılmıştır. Dışa açık basit ağız kenarlıdır. Ağız kenarından kaideye geçişler hafif dışbükey meyille sağlanmıştır. Kabın gövdesi kaideyle yumuşak hatlarla bütünleşmiştir. Kaide, zemine oturan kenarlarına doğru içbükey hatlarla açılmaktadır. Çanağın içi ve dışı, kiremit kırmızısı hamurunun renginde astarlı ve perdahlıdır.

63 Koşay ve Vary 1967, Lev. XXXV/G. 291.

64 Koşay ve Vary 1967, Lev. XXXV/ orta sırada, envanter no'su yok.

65 Koşay ve Turfan 1959, res. Karaz. a. 116.

Pulur'un, basit ağız kenarlı, düz profilli, açık ağızlı yüksek kaideli kapları (Resim 4, 5) Karaz örneği ile genel anlamda aynı tür kaplardır. Bunlardan başka, Pulur ve Güzelova malzemesi içinde yer alan, ağız çapları 15-22 cm, derinlikleri 5-10 cm arasında değişen, düz ve yuvarlak profilli bir grup kâse ve çanaklar (aşağıda incelenecektir) Karaz örneğinden yalnızca, yüksek kaideli olmayışlarıyla ayrılırlar. Erzurum çevresinde yaygın bir geleneğin temsilcileri oldukları anlaşılan, bu yalın kâse ve çanakların yakın benzerleri, Kafkasya ve Batı İran'da MÖ. ikinci binin ilk ve ikinci yarısına tarihlenen malzeme grupları içinde yer alırlar[66]. Yüksek kaideli Karaz örneği Kuzeydoğu Kafkasya'da MÖ. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenen Karabudakkent mezarlarında kendine bezerler bulabilmektedir[67]. Yüksek kaideli kâse ve çanaklar. Kuzey Kafkasya'da özellikle MÖ. ikinci binin ikinci yarısı için en tipik kap formlarından birini teşkil etmektedirler. Ancak bunlar Karaz örneğinden çok, Pulurda ele geçen örneğe daha çok yaklaşırlar. Örneğin Karabağ bölgesinden bir grup yüksek kaideli kâse ve çanakta gövde ile dışa açılan kaidenin birleştiği daralan bölge daha yüksekçedir, gövdeler yuvarlak profillidir ve ağız kenarları içe dönüktür. Burada hemen ilave etmek gerekir ki, Pulur'un ve Karabağın[68] bu kaideli çanaklarının diğer bir ortak özelliği ise ağız kenarlarındaki yiv sıralarıdır. Bu tür yivli kaplar tamamen Kafkasya Geç Bronz-Erken Demir Çağı'na özgüdürler[69].

Karaz'ın yüksek kaideli çanağının Koşay ve Turfan[70]'ın fikrine karşı olarak, öncelikle MÖ. üçüncü bine ait olamayacağını vurgulamak gerekir. Çünkü gerek Kafkasya'da gerekse Batı İran'da hem elde hem de çarkta yapılmış yüksek kaideli bu tür çanak ve kâselerin ortaya çıkışları MÖ. ikinci binin ortalarından daha erken değildir[71]. Dolayısıyla Karaz örneğine verilebilecek en erken tarih MÖ. ikinci binin ortaları olmalıdır, daha geç bir tarih önerebilmek için tipik özelliklere sahip olmadığı unutulmamalıdır.

Madeni Eserler

Örnek l.

Sap delikli bakır balta: (Resim 6)[72]

Buluntu yeri : B I açması. 4 metre derinlikte

Uzunluğu : 10,6 cm

Sırt yüksekliği : 3,5 cm

Ağız açıklığı : 5,4 cm

Yuvarlak hatlı sırttan gövdeye geçiş yumuşak bir eğimle sağlanmıştır. Düz yüzeyli gövde, sırt bölümünden itibaren kesici ağza doğru hafifçe genişlemekte, ağzın köşesi aşağı doğru küçük bir kıvrım oluşturmaktadır. Sap deliği yuvarlak kesitlidir. Benzeri örneklerde olduğu gibi, gövde hafifçe öne doğru düşüktür[73].

Bu tip düşük gövdeli[74] baltalar topluluğunun yaygın buluntu yeri Fatyanovo[75] bölgesidir. Bu nedenle eski Sovyet literatüründe Fatyanovo tipli bakır baltalar adıyla da anılırlar. Elinbor, Volosovo Saktis ve Fatyanovo yerleşme birimlerini kapsayan Fatyanovo Kültürü, bölgeye MÖ. ikinci binin ilk çeyreğinde yerleşen Fatyanovolu kabilelerin yaşadığı, MÖ. birinci binin başlarına kadar üç evre içinde ele alınan, Doğu Avrupa Tunç Çağı kültürlerinden biridir[76]. Burada keşfedilen, içinde bronz ve bakır savaş baltalarının bulunduğu çok sayıdaki mezardan bir kısım gömme Fatyanovo'nun en erken (I.) evresine (MÖ. 2000-1750) tarihlendirilmektedir[77]. Karaz baltasının en yakın benzerleri (Resim 7), Solneçno[78] bölgesinde bulunmuş olan ve MÖ. ikinci binin ilk çeyreğine tarihlenen bakır

66 Eliyev 1977, 80, Lev. 13, 14; Medvedskaya 1982, 16-83, fig. 2/Grup III 04: 3/ Hurvin sırası, soldan ikinci, Dinka III. sıra, ortadaki, Geoytepe D-C, 3.

67 Muncaev ve Smirnov 1958, res. 5/3, 4; Smirnov 1951, res. 20/ 2.

68 Eliyev 1977, Lev. 10/3, 9, 14/ l.

69 Haçatryan 1979 (kitabın tümü)

70 Koşay ve Turfan 1959, 349 vd.

71 Smirnov 1951, 226 vd.; Eliyev 1977, 80 vd.; Medvedskaya 1982, 16 vd.

72 Koşay ve Turfan 1959, Karaz.a.l74.

73 Sulimirski 1970, 195.

74 Sulimirski 1970, 195.

75 Sulimirski 1970, 152, harita XIV/VIII.

76 Sulimirski 1970, 195-199.

77 Gadzyatskaya 1961, 255; Umanskiy 1966, 181 vd.; Sulimirski 1970, 147 ve özellikle 153.

78 Gadzyatskaya 1961, 257, res. 21.

baltanın temsil ettiği örnekler arasındadır. Karaz örneğinden 4 cm daha kısa olan baltanın gövdesi daha düşüktür. Kuzey Osetya'nın bronz[79] (Resim 8) ve bakır[80] örnekleriyle Kuzey Kafkasya'nın çeşitli merkezlerinde bulunmuş olan bakır örnekler[81] (Resim 9) Karaz baltasının hemen hemen tam paralelleridir. Tümü MÖ. ikinci binin ilk yarısına tarihlenirler. Çoğunlukla bakırdan imal edilen "Fatyanovo tipli" baltalar ile, binyılın ortalarından itibaren, özellikle Kuzey Kafkasya'da yaygın olan ve çoğunluğu bronzdan üretilen baltalar arasında tipik benzerlikler söz konusudur (Resim 10.1). MÖ. ikinci binin ortalarına doğru Orta Volga ve Aşağı Dinyepr step kültürlerinde görülmeye başlayan bronz (ve bakır) örnekler[82] ve Kuzey Kafkasya'daki bakır örneklerde[83] kovanı andıran sap deliğinin, gövdenin alt sınır çizgisini aşacak biçimde, aşağı doğru uzadığı görülür[84] (Resim 10.2, 3, 4). Gövdeler ise, daha az düşük bir yapı kazanmıştır. Bu stil gelişimin teknik ifadesini, silaha zamanla daha rasyonel işlev kazandırma kaygısıyla açıklamak mümkündür. Son örneklerle aynı tarihten olan sap delik kısımları kazıma yöntemiyle bezenmiş Kuzey Kafkasya örnekleri[85] MÖ. ikinci binin son iki yüzyılı içine tarihlenen zengin motifli kazıma bezemeleriyle ünlü Koban tipli baltaların, bezeme geleneği bakımından öncüleri niteliğindedir.

MÖ. ikinci binin ikinci yarısına ait Güney Kafkasya[86] Karadeniz'in kuzeydoğu bölgesi[87] Kuzey Kafkasya[88] ve Güney Sibirya[89] bölgelerine ait, hemen hemen tümü bronzdan yapılmış örneklerde, sap delik kısımları yukarıda tanımlandığı şekilde aşağı doğru uzamış, gövde ile sap delik kısmının birleştiği yer daralmış, gövde ise genel olarak düşük yapısını korumuş ve kesici ağza doğru, bir şekilde genişliğini muhafaza etmiştir. Ancak, buna karşılık Srubnaya kültürünün ahşap konstrüksiyon mezarlarında bulunan örnekler[90] ile, Geç Bronz-Erken Demir Çağına tarihlenen bir kaç Güney Kafkasya örneği[91] farklı olan ince ve uzun yapıları dışında, Fatyanovo tipli bakır baltaların, yaklaşık bin yıllık geleneğini adeta değişmeden sürdüren bronzdan yapılmış nadir temsilcilerdir.

Sap delikli baltaların ayrıntılı şekilde ele alındığı diğer bir çalışmada[92] Fatyanovo tipli baltalara yer verilmemiştir. Güney Kafkasya buluntuları olan *İ3c* grubuna dâhil edilen birkaç örnek[93] bazı yönlerden Karaz baltası ile karşılaştırılabilir. Bunların, kaba görünüşleri yanında, gövdeleri de düşük değildir, bu yönleriyle Karaz baltasından ayrılırlar. Aynı savaş baltası topluluğunu temsil eden bu örnekler Kuzey Kafkasya'da oluşturdukları değişik formlarına rağmen, diğerleri gibi, MÖ. ikinci binin ilk çeyreği içine tarihlenirler[94].

Karaz baltasını bronzdan yapılmış diğer yakın paraleli (Resim 11) T. Özgüç[95] tarafından yayınlanmıştır. Tokat Müzesi'nde korunduğu bildirilen baltanın uzunluğu 14.5 cm ağız açıklığı 4.5 cm'dir. T. Özgüç, bu baltayı yalnızca Karaz örneğine benzeterek Erken Tunç Çağı'nın sap delikli bronz baltalarının çeşitli tali tiplerinden biri olarak nitelemekle yetinmiştir. Tokat

79 Krupnov 1951a, 39, res. 7/ 8.

80 Krupnov 1951a, res. 27/V, 17.

81 Tallgren 1934, fig. 24/ l; Markovin 1960, res. 7/11, 13/15, 15/9; Şilov 1959, res. 9; Tihonov ve Grişin 1960, Lev. XXV.; Umanskiy 1966, res. 2; Lordkipanidze 1991, abb. 21/ 16.

82 Gimbutas 1965, fig. 357/1, 2.

83 Krupnov 1951, res. 27/VI, 8; Markovin 1960, res. 13/82; Mahimov 1962, 286, res. 315.

84 Mahimov 1962, res. 3/5-7; Umanskiy 1966, res. 2; Şepinskiy 1966, res. 10/ 1-5.

85 Markovin 1960, res. 7/25, 26, 13/84, 46/38, 50/11, 20.

86 Krupnov 1951, res. 27/32.

87 İessen 1951, res. 26/2, 3.

88 Şilov 1959, res. 7/1-2, 5.

89 Tihonov ve Grişin 1960, Lev. II/11-12, III/5-7, XVII/3, 5, 7, 9, 12.

90 Sulimirski 1970, res. 64/ 13.

91 Markovin 1959, res. 1/58; Markovin 1960, res. 7/34, 46/58.

92 Deshayes 1960.

93 Deshayes 1960, lev. XXV/13, 1598, XXVI/3, 1627, XXVI/ 10, 1640.

94 Markovin 1960, res. 7/ 10,11, 46/ 28.

95 Özgüç 1978, 35, şek. 88, lev. 70/4.

örneği muhtemelen, MÖ. ikinci binin başlarından itibaren Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya ve Karadeniz'in güney kıyılarına yönelen ticari faaliyetlerin ya da muhtemel göçlerinin sonucunda, bölgeye ulaşmış olmalıdır. Erzurum, Artvin[96], Ordu[97], Rize[98] ve Alaca Höyükte[99] ele geçirilen Güney Kafkasya kökenli bazı bronz ve bakır silahlar, bu görüşe destek verebilecek mevcut örneklerden bazılarıdır.

En erken Fatyonovo örnekleri dikkate alınsa bile, nadiren bronzdan[100], fakat çoğunlukla bakırdan imal edilmiş bu tür baltaların, MÖ. erken ikinci binden daha erkene tarihlenenleri mevcut değildir. Buna rağmen, Martirosyan, bir Ermenistan örneğini[101] MÖ. 2300-2000 ve üzerinde çalıştığımız Karaz örneğini[102] ise, hiçbir bilimsel dayanak göstermeden MÖ. 2500-2300 arasında göstermiştir. Mevcut buluntulara göre Fatyanovo tipli baltaların Doğu Anadolu'da yaygın olmadığı bir yana, iki örnek dışında mevcudiyetinden söz etmek mümkün değildir. O halde, ileride konusu edilecek olan diğer kültür belgeleri gibi, o da muhtemelen Güney Kafkasya üzerinden Kuzeydoğu Anadolu'ya girmiş olmalıdır. Dolayısıyla, ait olduğu zamanı da Fatyanovo I için kabul edilen MÖ ikinci binin ilk çeyreğinden daha erken bir dönemde aramanın dayanağı yoktur. Bu zaman aralığı aynı zamanda, Geç Karaz Kültürü'nün kapsadığı sürecin başı, yani MÖ. 2100-1750'dir. Diğer bir husus, eğer bulunduğu derinliğin konuya ışık tutabileceği varsayılacak ise, Karaz baltasının, höyüğün en yüksek noktasında yer alan ve -17.00 metre derinliğe inilen B açmasının ilk 4. metresinde ele geçirildiği[103] hatırlatılmalıdır.

Örnek 2

Yassı bakır balta: (Resim 12)[104].

Buluntu yeri : B II açması, 2.5 metre derinlikte

Uzunluğu : 12,5 cm

Sırt yüksekliği : 26 cm

Ağız açıklığı : 4,6 cm

En kalın yeri : 0,4 cm

Düz sırttan kesici ağza geçişler düz hatlarla sağlanmıştır. Ağzın alt ve üst köşelerini birleştiren hat yuvarlaktır. Bulunduğu tabakanın açıklayıcı tanımı verilmediğinden, bu buluntunun tarihlenmesi konusunda güçlükler vardır. Böyle tipte yassı baltalar gelişmeye uygun olmayan basit şekilleriyle, çağlar boyunca kullanılmış ve çok geniş bir alana yayılmıştır[105]. MÖ. ikinci binin ilk çeyreğine tarihlenen Güney Kafkasya örneklerinin[106] hemen tümü bakırdan imal edilmiştir. Anadolu'daki en erken örneklerinden[107] Kilikya bölgesine ait olanlar, Erken Tunç Çağı'nın geç evresine (MÖ. 2400-2100) tarihlenirler. T. Özgüç'ün[108], Çorum-Amasya-Tokat bölgesinden gelmiş olabileceklerini öne sürdüğü, satın alma yoluyla Amasya Müzesi'ne kazandırılan dört yassı balta Erken Tunç Çağı'na tarihlenir. *Bakır Çağı*'na tarihlenen Alişar'ın bakırdan örneği[109], Markovin[110] tarafından erken tip olarak tanımlanan, kısa ve enli bakır örneklerin benzeridir (Resim 13). Geç örneklere gelince, hemen hemen tümü bronzdan yapılmıştır. Kuzey Kafkasya'nın MÖ. ikinci binin sonlarına tarihlenen Borgustanskaya örneği[111] Karaz'ınkinin tam paralelidir. Aynı tarihten olan Kostromskaya örneği[112] ise daha uzunca ve dar sırtlıdır.

96 Bittel 1933, res. l, 2, 3, 4.

97 Przevorski 1935, Lev. XLVI, XLVII.

98 Özkan ve Çakır 2000.

99 Koşay 1938, Lev. U/AL a. 101-103; Erkanal 1977, 37, Lev. 13/35.

100 Sulimirski 1970, 195.

101 Martirosyan 1964b, res. 1/7.

102 Martirosyan 1964b, 22, res. l/ 17.

103 Koşay ve Turfan 1959, 409.

104 Koşay ve Turfan 1959, Karaz. a.175.

105 Özgüç 1978, 33.

106 Markovin 1960, res. 7/13, 9/11, 15/6, 41/6-10.

107 Goldman 1956, 289, Lev. 424/18.

108 Özgüç, 1978: 33, Lev. 69/3-6.

109 vonder Osten 1937, 193, 198, Lev. 197/e. 480.

110 Markovin 1960, 91, res. 41/1-5.

111 İessen 1951, 91, res. 20/2.

112 İessen 1951, res. 54/3.

Tarsus'tan[113] üç bronz yassı balta MÖ. 1650-1450 yılları arasına tarihlenen malzeme içinde yer almaktadır[114]. Alaca Höyük'ün[115] *Hitit Çağı*na tarihlenen bronzdan örnekleri biçimsel yönden Karaz örneği ile karşılaştırılabilecek durumdadır.

Örnek 3

Bakır bilezik: (Resim 14)[116]

Buluntu yeri : BV açması üstte

Çevresi : 27,5 cm

Çapı : 10,7 cm

Çağlar boyu kullanılan ve geniş bir alanda rastlanan bir süs eşyası türü olarak, hiçbir ayrıcalıklı tipolojik özellik yansıtmayan bu bilezik için bulunduğu koşullar dâhilinde bir tarih önerebilmenin imkânı yoktur. Bakırdan imal edilmiş olması bir yana, Güney Kafkasya'nın Geç Bronz-Erken Demir Çağı için tipik olan, açık uçları sivri bronz bileziklere hiçbir yönden benzemediği dikkate alınırsa belki sap delikli balta ile aynı, ya da daha erken bir tarihten olduğu düşünülebilir.

Örnek 4

Konik başlı bakır iğne: (Resim 15)[117].

Buluntu yeri : B I açması, 5.5 metre derinlikte

Yüksekliği : 14,2 cm

Baş çapı : 0,4 cm

Konik başlıdır, başına yakın yerinde delik mevcuttur. Başın gövdeye birleştiği yer, halka şeklinde üst üste iki sıra kabartma profil ile vurgulanmıştır. Bu profilden itibaren genişleyen üst kısımı delik bölümünde küt bir yapı teşkil eder. Gövde, delik kısmından sonra sivri uca kadar belli belirsiz incelmektedir. Delik kısmının başa kadar olan bölümü ve iğnenin gövdesi yuvarlak kesitlidir. Benzerlerine seyrek olarak Anadolu ve Güney Kafkasya'da rastlanılmaktadır. MÖ. üçüncü binin sonlarına tarihlenen en erken örneklerden, bronzdan imal edilmiş Gözlükule[118] ve Çagar Pazar[119] buluntuları, Karaz iğnesinin paralelleridir. Konik başına yakın bölümünde delik bulunduran bu gibi bronz iğnelere, Güney Kafkasya'da[120] ve Kuzeybatı İran'da[121] MÖ. ikinci binin ortalarına tarihlenenler içinde rastlamak mümkündür. Trialeti, Beştaşeni örnekleri[122], aynı mezarlarda birlikte bulundukları diğer malzemeye göre MÖ. İkinci binin ortalarına tarihlenebilmektedirler.

MÖ. İkinci Binin İkinci Yarısına Ait Bulgular

Madeni Eserler[1]b

Örnek l

Bakır Orak: (Resim 16.1)[123].

Buluntu yeri : B III açması, 2,5 metre derinlikte

İki ucu arasındaki açılımı : 17,9 cm

Üstte, açık ucu, hafifçe dışa kıvrıktır, altta ise sapa yakın yerinde kavis yapar. Bu şekliyle geniş bir alana yayılan, hilal biçimli türdeşlerinden ayrılır, ince ve biçimli yapısıyla, genellikle kalın, kaba, kapalı ağızlı, biçimsiz görünüşlü erken örneklerden[124] kolayca ayırt edilebilir. Tümüne yakın bir bölümü (Resim 17, 18, 19) MÖ. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenen Güney Kafkasya örnekleri, genellikle, hilal ay biçiminde kapalı ağızlıdır. Bunlardan bir kısmının[125] uçlarında başlayan yarı dairesel kavis, sap kısımlarına yakın yerde dik açılı bir dirsek yaparak içe doğru döner, dirsek ile, sap kısmını teşkil eden sivri uç arası düz hatlarla sağlanmıştır. Yayınlanmış örneklerin çoğunda, sapa ilişkin sivri uçlar dışa kıvrıktır. Ancak bir grup örnekte[126] de görüldüğü gibi sivri uçlar kıvrık değil, düz olarak yapılmış da olabilir.

---

113 Goldman 1965, 289, Lev. 424/24-26.

114 Karş. Przevorski 1939, Lev XVIII/1, XIX/4-5.

115 Koşay 1966, 77, Lev. 47/ İ 222; Koşay 1973, Lev. 84.

116 Koşay ve Turfan 1959, Karaz a. 180.

117 Koşay ve Turfan 1959, Karaz a. 176.

118 Goldman 1956, 296, Lev. 431/222, 227, 231.

119 Mallowan 1937, 132, fig. 12/15.

120 Schaeffer 1948, fig. 300/15.

121 Schaeffer 1948, fig. 217/15, 16.

122 Kuftin 1941, 73, res. 80/3,4.

123 Koşay ve Turfan 1959, Karaz. a 179.

124 Koşay ve Vary 1964, Lev. L/ alt sıra soldan ikinci P. 77; Starr 1939, 471, Lev. 124 D.

125 İessen 1951, res. 17/ 1-3, 18/2, 20/ l, 21/ l, 2, 47/ 1-4.

126 İessen 1951, res. 47/3-4.

MÖ. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenen Kostromskaya örneğinin[127] ağzı, ne Karaz'ınki gibi açık, ne de son anılan örnekler gibi kapalıdır. Sapa ilişkin uçlar Karaz örneğindeki gibi sivri değil, küt yapılıdır. Bu ve buna benzer Güney Kafkasya örnekleri[128] MÖ. ikinci binin son iki yüzyılı içine tarihlenirler ve asıl ilginç olanı da, hemen hemen tümünün bakırdan imal edilmiş olmalarıdır.

Batı İran Erken Demir Çağı merkezlerinde keşfedilen bu tür oraklardan Sialk[129] ve Hasanlu[130] örnekleri MÖ. 13. yüzyıldan daha erkene ait değildirler. Orta Anadolu ve Kilikya'da bulunanların büyük bir bölümü ise MÖ. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenirler. Dik açıyla içe dönen sapı dışında Karaz orağını andıran Gözlükule orağı[131] MÖ. 1450-1225 arasına tarihlendirilir. Büyükkale IVc'den bir Boğazköy örneği[132] Karaz orağının yakın benzeridir. Koşay'ın[133] eser tanıtım katalogunda sapa geçecek yeri kırık diye tanıttığı orak Karaz örneğini çağrıştırır (Resim 16.2). Bu ve diğer aynı tipteki üç Alaca Höyük orağı[134] *Hitit Çağı* envanteri içinde gösterilmiştir.

Burada sunulacak son örnek yine Alaca Höyük'ün *Hitit Çağı*'na ait edilen oraklardan bir diğeridir[135] (Resim 16.3). Yaklaşık 2 cm daha uzun olmasına rağmen Karaz örneğine neredeyse aynı kalıptan çıkmışçasına benzeyen bu orak Karaz orağına önerilecek tarihi, stil gelişimi bakımından tayin edebilecek niteliktedir.

Değerlendirme

Karaz höyükte *sondaj* olarak nitelenen ilk kazılarda birbirinden yangın tabakalarıyla ayrılan üç yapı katı saptanmış ve her üç yapı katından elde edilen siyah boya astarlı perdahlı çanak çömleğin, Alişar, Alaca Höyük, Ahlatlıbel *Bakır Çağı* malzemesinin benzerleri olduğu kaydedilerek, höyük MÖ. üçüncü bine tarihlenmiştir[136]. Bu kazılara ilişkin olarak T. Özgüç'ün[137] höyükte *Bakır Çağı* adı verilen kültürden önce ve sonra gelen diğer kültür katlarının varlığına ya da yokluğuna değinilmesi gerektiği şeklindeki yaklaşımı, Koşay'ın Erzurum Bölgesindeki kazılarına yöneltilen ilk ve son ciddi eleştiriyi teşkil etmektedir. Koşay'ın *Erken Tunç Çağı*'na tarihlediği bir ok ucuna dikkat çeken T. Özgüç bu tip ok uçlarının, MÖ. üçüncü binde ne Anadolu'da ne de Güney Kafkasya'da görülmediğini belirtmiş ancak, sorun *intrusion* çözümlemesiyle sonuca bağlanmıştır.

Kötü bir başlangıçla açıldığı anlaşılan Karaz kazıları, stratigrafik ve mimari açıdan tatmin edici sonuçlar ortaya koyamamıştır. Seramik konusunda da durum farklı değildir, önemle vurgulamak gerekir ki, 1942 ve 1944 kazılarında bulunan seramik malzemenin çok az bir kısmı yayınlara yansıyabilmiştir. Bu hükme varabilmek için Atatürk Üniversitesi ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi depolarında mevcut yüzlerce seramik parçasını görmek yeterlidir. Söz konusu malzeme tarafımızdan defalarca incelenmiştir. Bun rağmen parçaların dağınık biçimde depolanması pek çoğunun etiketsiz oluşu ya da Karaz, Pulur, Güzelova olarak etiketlenmiş torbaların içinden değişik yerlere ait örneklerin de çıkması, sağlıklı bir yeniden tasnif yapabilmeyi zora sokmuştur. Dolayısıyla bu durum, raporlarda yayınlanmış olan az sayıdaki seramik örneklerinin Karaz höyük genel seramiğinin, gerek tarihsel gerekse çeşitleme bakımından tam olarak yansıttığı fikrine de hiç

127 İessen 1951, res. 44.

128 İessen 1951, res. 46, 48/ l, 54; Anfimov 1951a, res. 1/2; Markovin 1960, res. 7/30, 50/69, diğer örnekler için bkz. Smirnov 1957, Lev 11/6; Ahanov 1961, res. 5/3,4; Gimbutas 1965, fig. 342/ 1,2, 344/1.

129 Ghirshman 1939, Lev. XXXVIII/ S. 427, üstte.

130 Stein 1940, 390 vd. Lev. XV/13.

131 Goldman 1956, 288, Lev. 423/15.

132 Boehmer 1972, Lev XXXVII/1131.

133 Koşay 1973, 35, Lev. 184/AL p. 58.

134 Koşay 1966, 78, Lev. 46/e. 213, e. 214, e. 215, h. 233.

135 Koşay 1966, 79, Lev. 46, en alt sıranın solunda. Korucutepe örnekleri içinde Karaz örneğinin hemen hemen tam benzerlerini de (Ertem 1988, 28, 29, Kat. 79 ve diğerleri) burada anmak gerekir.

136 Koşay 1943, 165-169.

137 Özgüç 1943, 168-169.

değilse kuşkuyla bakmayı gerektirmektedir. Konu bu bakış açısından değerlendirilirse Karaz'da MÖ. ikinci binin ilk ve ikinci yarısını temsil ettiğini iddia ettiğimiz seramik kapların yalnızca bir kaç parça ile sınırlı oluşunun çok anormal bir netice olmadığına hükmedilebilir. Yayınlanmamış yüzlerce parça içinde hiç şüphe yok ki, bizim burada tanıttıklarımızın daha pek çok benzerlerinin de var olabileceği düşünülmelidir.

Madeni eserlere gelince; tüm Karaz madeni eserlerinin -Anadolu'da bronzun yoğun biçimde kullanıldığı bir çağda- özellikle silahların bakırdan imal edilmiş olması ilginçtir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Karaz bakırlarının tümünün ilk bakışta Tunç Çağları'nın en erken evlerinde aramak kadar, MÖ. ikinci bin yılın başından sonuna kadar yoğun olarak kullanılan bakırın Güney Kafkasya kültürleri üzerindeki yaşamsal önemi ve bunun Doğu Anadolu'yu ne ölçüde bağladığıdır. Kuzey Kafkasya'da savaş baltaları en erken MÖ. ikinci binin başlarından itibaren bakırdan olduğu gibi, çok az sayıda da olsa bronzdan da imal edilmekteydi[138]. Erken Tunç Çağları'ndan itibaren işletmeye açılan Kuban Nehri kaynağı çevresinde yer alan zengin bakır kaynakları Kafkasya halkına ihtiyacından fazlasını sunmuş, muhtemelen üretim fazlası Güney Kafkasya üzerinden ihracat şeklinde değerlendirilmişti[139]. Kuzey Kafkasya zengin bakır rezervlerine sahipti. Ancak, bronz alaşımında öncelikle gerekli olan kalay yalnızca Güney Osetya'da, o da çok kısıtlı miktarda bulunduğundan kalayın yerini çoğu zaman kurşun, arsenik almıştır. Yapılan metalürji araştırmaları[140], Ordu'da bulunan Kolhidik tipli iki bronz baltanın metalürjik testleri de[141] bu sonucu destekler. Bronz yapımında gerekli olan madenlerin kıtlığı ya da bakırın adeta sınırsız bolluğu karşısında, MÖ. ikinci binin sonlarında bile bakıra ilgi azalmamış, kimi zaman saf bakır silah, araç gereç yapımında kullanılmıştır[142]. Kuftin[143] Maral Deresi'nin MÖ. ikinci binin sonu ile birinci binin başına tarihlenen gömmelerinde keşfedilen Kolhidik-Koban Tipli madeni eserlerin bakırdan da yapıldığını açık bir şekilde ifade etmiştir. İessen'in[144] bildirdiği gibi, MÖ. ikinci binin son iki yüzyılı içine tarihlenen orakların büyük bir bölümü bakırdan yapılmıştır. Kuftin'in[145], soruna açıklık getiren diğer bir ifadesi ise, Trialeti'nin Beştaşeni Safar-Harab mezarlarını *bronz ve bakır orakların mezarları* olarak tanımlamasıdır.

Karaz'ın sap delikli baltasını, Doğu Avrupa, Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya buluntuları ışığında MÖ. ikinci binin ilk çeyreğine tarihlemek gerekir. Yassı balta ve konik başlı, delikli iğneye MÖ. ikinci bin içinde net bir zaman aralığı tespit etmek oldukça güçtür, ancak Güney Kafkasya'daki mevcut erken örneklerin bolluğu karşısında sap delikli baltanın tarihine (MÖ. 2000-1750) daha yakın olduğu düşünülebilir. Bakır orak ise, gerek Alaca Höyük'ün ve Korucutepe'nin Geç Bronz Çağı'na tarihlenen örnekleri karşısında gösterdiği tipolojik gelişimi, gerekse bakırdan üretilmiş Güney Kafkasya'daki benzerleri dikkate alınırsa, Kafkasya Bronz Çağı'nın sonu ile Demir Çağı'nın başına, yani MÖ. 12. yüzyıl civarına tarihlenmelidir. Yukarıdaki tahlillerden de anlaşılacağı gibi, sınırlı sayıdaki arkeolojik malzeme Karaz Höyükteki Geç Karaz evresi kültür katmanlarının varlığına dikkat çekmektedir.

Pulur

MÖ. İkinci Binin İkinci Yarısına İlişkin Bulgular

Stratigrafi: Daha önce gösterildiği gibi Pulur'un stratigrafisi anlaşılabilir şekilde ortaya konulamamıştır. Buna rağmen yukarıda vurgulandığı gibi, Selçuklu ve Bizans katmanından sonra geldiği kaydedilen

138 Sulimirski 1970, 237.

139 Sulimirski 1970, 362.

140 Kuşnareva 1959, 413; Korenevskiy 1976, 16 vd.

141 Przevorski 1935, 399, 404, Lev. XLVI/a,c. Karş. Bittel 1933, 150.

142 İessen 1951, res. 3, 8 , 9, 11/1-4 12, 14, 23/1-3, 25/1-3, 26/1-3, 27, 28/1-3, 44, 46, 47/1-4, 48/1,2, 49/1-3, 50/1-8, 52/1-3, 53/1-3, 55, Sulimirski 1973, 363.

143 Kuftin 1941, 159, Lev. 23, 24.

144 İessen 1951, 90 vd.

145 Kuftin 1941, 159, Lev. 42, 43.

3-4 metre kalınlıktaki *dolma toprak* katmanı akla bazı soruları getirmektedir. Söz konusu katman MÖ. ikinci bin katmanını ya da katmanlarını içeriyor olmalıydı. İleride ayrıntılarıyla görüleceği gibi, Geç Karaz evresine tarihlenebilmekte güçlük çekilmeyen bir grup çanak- çömlek, rapordaki bilgilere göre Pulur höyüğünün ilk 3-4 metre derinliklerinde yani söz konusu *dolma toprak* katmanını karşılayan seviyelerde ele geçmişti. Bundan başka Pulur höyükte MÖ. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenebilen, seramik ve madeni eserleriyle birlikte, yerleşim içi üç mezar keşfedilmişti. Pulur'un yerleşim içi mezarları, höyükteki MÖ. ikinci binin ikinci yarısına ait katman ya da katmanlarına açık biçimde işaret etmektedir.

Ölü Gömme: Pulur mezarları, sırayla 2x2x0,50, 1x2x0,40 ve 1,50x2x0,50 metre ölçülerinde, düzensiz taşların üst üste konulmasıyla oluşturulmuş oda mezarlardır. Mezarlar aynı zamanda kimi yapı temeli ve zeminlerinin de bulunduğu, muhtemelen kullanılmayan bir mimari katman üzerine inşa edilmiştir. Ölüler mezarlara, dizleri bükük, kollar birbirine kavuşmuş vaziyette ve yan yatırılmıştır. I. mezardaki ölünün yüzü güneye, ikincisininki kuzeye ve diğer ölünün yüzü ise kuzeydoğuya bakmaktadır. Yüzlerin değişik yönlere dönük olmasındaki nedeni, gömme işlerinin farklı mevsimlerde yapılmış olabileceği ihtimalinde aranmaktadır.

Mezar hediyeleri, ölülerin ya baş uçlarına ya da ayak uçlarına, duvar kenarlarına kümelenmiş veya dizilmiş seramik kap kacak ile, ölülerin üzerinde silah ve muhtelif maddelerden yapılmış süs eşyalarından ibarettir. Bunlardan başka, mezarlarda küçük ve büyükbaş hayvanlara ait kemikler bulunmuştur. Defin işlemi tamamlandıktan sonra, cesetlerin üstü 2 mm kalınlığında beyazımsı bir dokuma ile örtülmüştür. Mezarların üstleri hasır ve dallardan oluşan örtülerle örtülmüştür. Mezar buluntuları, konular arasında kopukluğa meydan vermemek amacıyla genel Pulur malzemesi ile bir arada, "Madeni eserler" ve "Seramik" bölümünde ele alınacaktır.

Değerlendirme

Pulur mezarları Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında gelişen Karaz kültürünün geç evresinin, öğrenilmesi ve çevre kültürlerle olan ilişkilerine açıklık getirebilmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. MÖ. ikinci binin ikinci yarısı içinde, Kafkasya'dan, özellikle de Karadeniz'in doğu sahillerinden Anadolu'ya, Kuzey Mezopotamya'dan Kafkasya'ya yönelen ticari faaliyetler, çevre kültürlerin birbirilerine yaklaşmalarında önemli roller üstlenmiştir. Ticari münasebetlerin gerçekleşebilmesine imkân tanıyan doğal yolların kesiştiği kavşaklardan biri üzerinde yer alan Erzurum-Kars Bölgesi, Güney Kafkasyalı ve esas anlamda Avrasyalı göçebe kültürlerin ve kısmen Batı İran'da gelişen Erken Demir Çağı kültürlerinin etkilerine açık kalmıştır. Pulur mezarlarında keşfedilen ve Pulur höyüğünün mezarlarla çağdaş muhtemel tabakalarına ait olabilecekleri tarafımızdan ileri sürülen bir grup çanak çömlek, çevre kültürler arası ilişkilere işaret eden belgeler niteliğindedir. Buna karşılık Pulur'daki üç örnekle sayıları sınırlanan mezarlar, Doğu Anadolu'da Geç Karaz evresi ölü gömme geleneklerinin tam olarak öğrenilmesinde yetersiz kalmaktadır. Ancak son yıllarda Bulamaç'ta keşfedilen iki örnek[146] sadece mevcut bilgilerimizi pekiştirmekle kalmamış, aynı zamanda ön görülerimizi de doğrulamıştır.

Pulur'un oda mezarları, Güney Kafkasya'nın Geç Bronz-Erken Demir Çağı ölü gömme geleneğinde yaygın türlerine pek çok yönden yaklaştırılabilmektedir. Markovin'in[147] belirttiği gibi, Kuzey Kafkasya'nın merkezi yerel varyantının Digoryan grubuna dahil edilen oda mezarları, gerek yapı tarzı, gerekse ölünün ve ölü armağanlarının mezara bırakılış şekli bakımından Pulur mezarlarıyla karşılaştırılabilir. Pulur mezarlarının farklı yanları, üzerlerinin yassı apk taşlarıyla değil de, organik malzemeyle örtülmüş olmasıdır. Bu farklara rağmen, Pulur ve Van Dilkaya mezarları, temsil ettikleri bölgeye komşu olan kültür çevreleri içinde en yakın benzerlerini Güney Kafkasya'da bulabilmektedir.

146 Güneri 2006a, 27-28; Güneri 2006c, dn 17.

147 Markovin 1960, 120-121.

Çanak Çömlek

Bu bölümde, öncelikle Pulur mezar buluntuları, ardından 1960 Pulur kazıları sırasında höyükte bulunup yayınlanan bazı kaplar ile, depolarda ele geçen Pulur'a ait örnekler tek tek ele alınacaktır.

Mezarlarda Ele Geçen Kaplar

Pulur mezarlarında bulunmuş olan kaplar, tarihleme açısından belirleyici özellikler yansıtırlar, öncelikle Koşay ve Vary'nin[148] önemle üzerinde durdukları gibi, seramiğin renkleri höyüktekilerden farklıdır. Ancak söz konusu edilen bu ayrıcalık dönem farkında değil de, onların salt ölü armağanı oluşlarında aranmıştır. Mezarlarda ele geçen kap türleri, Van Bölgesi'ndeki kazılarda bulunan ve müzelere müsadere ve satın alma yoluyla ulaşan kap türlerine kesinlikle benzemezler. Buna karşılık yerel özellikler düzeyindeki bazı farklılaşmalar dışında, Pulur mezar buluntularının her biri, Güney Kafkasya ve esas anlamda Avrasya'da kendilerine benzerler bulabilmektedirler.

Örnek l
Çömlek: (Resim 20.1)[149].
Buluntu yeri : I. nolu mezar, iskelet yanı
Yüksekliği : 17 cm
Ağız çapı : 15 cm
Karın genişliği : 19 cm
Kaide çapı : 11 cm
Çömlek muhtemelen elde yapılmıştır. Basit ağız kenarı dışa açıktır. Düzensizce verilmiş şişkin karından sonra kaideye geçiş içbükey hatlarla sağlanmıştır. Asimetrik bir yapıya sahiptir. Hafirlere göre höyükte bulunan eşyadan sarı renkli oluşlarıyla ayrılırlar[150].

Bu kap formu, Kuzey Kafkasya merkezi Güney Kafkasya'da MÖ. ikinci binin başından sonuna dek kullanılan özgün kap formlarından birini temsil eder. Bin yılın ilk yarısına tarihlenen Orta Asyalı göçebe Adronovo kültürünün Tastı-Butak mezarlarında bulunan örnekler[151] (Resim 21.2, 3, 4, 5) Pulur örneğinden farklı olarak ağız kenarlarında ve karın bölgelerinde kazıma bezemeler bulundururlar, ayrıca bunların ağızları, Pulur örneğine nazaran biraz daha geniştir. Kuzey Kafkasya'nın MÖ. 13.-ll. yüzyıllara tarihlenen Muranska örnekleri[152] (Resim 20.2, 3, 4) ise Pulur örneğinin, hemen hemen eşit ölçüler içeren yakın paralelleridir. Aynı bölgeden, Berejna[153] ve Bıkovo I-II[154] (Resim 21.3) kurganlarının MÖ. 14.-9. yüzyıllara ait gömmelerinde bulunanlar, boyut, biçim ve yapım teknikleri bakımından Pulur çömleğine oldukça yakındır. Kayakent-Horoçoyev Kültürü'nde[155] ve Hazar'ın kuzey ve doğu kıyılarında[156] bu tip çömleklere sıkça rastlanır. MÖ. 11.-10. yüzyıllara tarihlenen[157] Rojdestheno mezarlarında ait örneklerin yükseklikleri 15-17 cm, karın genişlikleri 20 cm, ağız çapları 10-15 cm, kaide çapları 8-10 cm'dir. Bu ölçüler, Pulur örneğinin ölçülerine neredeyse tıpa tıp uymaktadır. Güzelova'da bulunan G. 315 envanter nolu çömlek[158] (Resim 22) bu örnekler içine dâhil edilebilir.

Örnek 2
Çömlek: (Resim 23)[159].
Buluntu yeri :I nolu mezar, iskelet yanı
Yüksekliği : 11 cm
Ağız çapı :12,5 cm
Karın genişliği :15 cm
Kaide çap : 8 cm

148 Koşay ve Vary 1964, 49.
149 Koşay ve Vary 1964, Lev. XC/P. 58.
150 Koşay ve Vary 1964, 49.
151 Sorokin 1962, res. 11/2, 4, 12/1, 4.
152 Alihova 1954, 288-289, res. 20/2,4,5.
153 Sinitsyn 1960, 168, res. 3/1, 3,5.
154 Sinitsyn 1960, res. 21/6,10; Smirnov 1960, res. 10/3.4, 14/ 14.
155 Smirnov 1951, 249, res. 10/1-3, 12/9; Muncaev ve Smirnov 1958, 87-92, res. 3/1-1.
156 Gening 1960, res. 6/7, 12-15.
157 Gening 1960, 144.
158 Koşay ve Vary 1967, Lev. XXXV/G. 315.
159 Koşay ve Vary 1964, Lev. XC/P.61.

Muhtemelen elde yapılmıştır. İçe dönük ağız kenarlı, yuvarlak gövdelidir. Ağız kenarına yakın omuz bölgesinde karşılıklı iki tutamakçık mevcuttur. Simetrik yapıya sahiptir. Koşay ve Vary'nin[160], çömleğin kaidesi için sarf ettiği ifade *eksi küre* biçimindedir. Bu ifade eğer konkav anlamında kullanılmış ise, söz konusu çömlek, aşağıda değinileceği gibi Pulur kazılarında da bulunan ve Sos kazılarıyla sayıları çoğaltılan içerlek kaideli kaplar grubuna girmektedir.

Örnek 2'nin en yakın paraleli Güzelova'da[161] (Resim 24) ele geçirilmiştir. B. Ocağının -7,00 metre derinliğinde bulunduğu kaydedilen bu çömlek daha büyük boyutlar içermesine karşılık Pulur örneğine yakındır.

Örnek 3

Çömlek: (Resim 25)[162].

Buluntu yeri : I nolu mezar, iskelet yanı.

Yüksekliği : 26 cm

Ağız çapı : 18 cm

Karın genişliği : 30 cm

Kaide çapı : 15 cm

Muhtemelen elde yapılmıştır. Boyunsuz çömleğin basit ağız kenarından itibaren gövde genişlemekte, karın bölgesinde ise, abartılı biçimde şişkinleşmektedir. Karın bölgesinden kaideye geçiş içbükey hatlarla sağlanmıştır. Asimetrik yapıya sahiptir. Örnek l'in benzeri, fakat daha kısa boyunlu ve geniş karınlısıdır. Kuzey Kafkasya, Karadeniz'in kuzey kıyılarında MÖ. ikinci binin başlarından sonuna dek kullanılan tipik çömlek formlarını andırır. Verhnyaya-Koban kültürüne ait örneklerin[163] şişkin karınları abartılı değildir. Buna karşılık, boyunları kısa, karından kaideye geçişler içbükeydir. Kuzeybatı Kafkasya'nın MÖ. erken birinci bine tarihlenen Prikuban mezarlarında bulunan bu tip çömleklerin[164] boyunları, Pulur örneğine göre biraz daha yüksekçedir ve ağız kenarları hafifçe dışa kıvrıktır. Kaide çapları ise daha dardır. MÖ. 11-10. yüzyıllar arasına tarihlenen Rojdestheno mezarlarına ait bir örnek[165] Pulur örneğinin adeta bir eşidir. Kuzeydoğu Kafkasya'da MÖ. ikinci bine tarihlenen Tarki mezarlarında bu tür çömlekler bol örnekle[166] temsil edilmektedir[167]. (Resim 26).

Örnek 4

Çömlek: (Resim 27)[168]

Buluntu yeri : I nolu mezar, iskelet yanı.

Yüksekliği : 45 cm

Ağız çapı : 25 cm

Karın genişliği : 38 cm

Kaide çapı : 14 cm

Delik çapı : 1 cm

Elde yapılmıştır. Ağız kenarı dışa kıvrıktır. Dar boyundan karın bölgesine geçişler yuvarlak, karın bölgesinden kaideye geçişler düz hatlarla sağlanmıştır. Kaide, çömlek nemliyken delinmiştir. Gerek 4 no'lu örneğin, gerekse bu tipe giren diğer örneklerin en belirgin özellikleri, ağız ve kaide çaplarına göre karınlarının abartılı şişkin oluşudur. Erzurum çevresinde bulunan diğer örneklerin kalın bir astarla kaplandıkları ve iyi perdahlandıkları anlaşılmıştır. Bu tür çömlekler, şekil olarak Güney Kafkasya'da Geç Bronz-Erken Demir Çağı'nın en tipik kap formları arasında yer almaktadır. Kayakent-Horoçoyev kültürünü temsil eden örneklerin[169] kaide çapları (8-10 cm) Pulur örneğine göre daha dardır. Bundan başka, kaideye geçişler, daha çok içbükey hatlarla sağlanmıştır. Dağıstan'ın Tarki mezarlarında bulunan bazı örneklerin[170] kaide çapları 5 cm'ye kadar düşebilmektedir. Diğer Tarki örneğinin[171] omuz bölgesinde kazıma bezemeler bulunur. Caferov ve Kesamanlı[172] Hocalı-Gedebey kültürünü temsil eden (MÖ. 14.-8. yüzyıl) Haçbulak kurgan malzemesi üzerinde yaptıkları araştırmalarda, dar boyunlu şişkin karınlı dar dipli, kalın

160 Koşay ve Vary 1964, 51.

161 Koşay ve Vary 1967, Lev XXXV/G. 336.

162 Koşay ve Vary 1964, Lev. XC/P.60.

163 Stankeviç 1960, 287 Lev. LXXXIV/6, res. 72/ l.

164 Vyaz'mitina 1952, 223- 224, Lev. 11/3,4.

165 Gening 1960, 144, res. 1/5.

166 Smirnov 1951, 266, res. 10/1, 2, 12/9.

167 Caferov ve Kesamanlı 1979, res. 3/ 11.

168 Koşay ve Vary 1964, Lev. XC/P.256.

169 Munçayev ve Smirnov 1958, 87-92, res. 26/ 1-4.

170 Smirnov 1951, 266, res. 10/5,6.

171 Smirnov 1951, res. 2a.

172 Caferov ve Kesamanlı 1979, 79, Lev. III/11.

astarlı elde yapılmış çömlekler MÖ. birinci binin ilk yüzyılına tarihler[173]. Kuzey Kafkasya'da MÖ. ikinci binin ikinci yarısına ait örnekler içinde, Solomenka kurganında bulunan çömleğin[174] Şişkin karnı kaideye daha yakındır. Kabardinko-Balkariya mezarlarında ele geçen örnekler[175] Pulur örneğinden farklı olarak, omuz bölgelerinde kazıma geometrik bezemeler bulundururlar[176].

4 no'lu Pulur örneği, yukarıda gösterilen örneklerden, kaidesinin delik oluşuyla ayrılır. Pulur örneğine, benzeyen ya da yakın olan hiçbir Güney Kafkasya örneğinin kaidesinin delik olduğu bildirilmemiştir. Görünen o ki, biçimsel ve teknik yönleriyle kolayca Güney Kafkasya'da kendine benzerler bulabilen Pulur çömleği, kaidesindeki delikle bölgesel bir özelliğe damgasını vurmuştur.

Örnek 5

Çanak: (Resim 28)[177]

Buluntu yeri : I nolu mezar, iskelet yanı

Yüksekliği : 12 cm

Ağız çapı : 21 cm

Kaide çapı : 8,5 cm

Muhtemelen elde yapılmıştır. Düz profilli basit ağız kenarlıdır. Ağız kenarından kaideye geçişler düze yakın dışbükey yumuşak hatlarla sağlanmıştır. Kaide düzdür. Raporda ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Karaz ve Güzelova malzemesi içinde de yer alan, ağız çapları 15-22 cm yükseklikleri 5-10 cm arasında değişen buna benzer düz ve yuvarlak profilli örnekler olarak, kendi içlerinde gruplara ayrılabilirler. Bu tip kaplardan salt yüksek kaideli oluşlarıyla ayrılan, ancak gövde yapılarının, onlarla yakın ilişkiler içinde oldukları gözlemlenen kaplar da aynı dönemin ürünleri olmalıdır. Erzurum bölgesinde yaygın bir geleneğin temsilcileri oldukları anlaşılan bu yalın kâse ve çanaklar kazı raporlarındaki bilgilere göre höyüklerin -2,00, -3,00 metre gibi üst katmanları karşılayabilecek yükseltilerinde bulunmuşlardır[178].

Höyükte Ele Geçen Kaplar

Örnek 6

Kâse: (Resim 29)[179].

Buluntu yeri : T. Ocağı -2,00 metrede.

Yüksekliği : 5 cm

Ağız çapı : 9 cm

Kaide çapı : 3 cm

Muhtemelen elde yapılmıştır. Düz profilli, basit ağız kenarlıdır. Ağız kenarından kaideye geçişler düze yakın, dışbükey yumuşak hatlarla sağlanmıştır. Kaide düzdür. Kiremit rengindedir. Raporda daha ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Pulurdan diğer bir örnek (Resim 30) ile Güzelova'dan aynı tip (Resim 31) kâse ve çanaklar Kafkasya[180] ve Batı İran'daki[181] paralelleri Erken Demir Çağı'na tarihlenmektedir.

Örnek 7

Kâse: (Resim 30)[182]

Kazı raporunda tanıtımı, anlatımı yoktur. Ancak, biçimsel olarak örnek 6 ile aynı gruba dahil edilebilir özellikler göstermektedir.

Örnek 8

Çanak: (Resim 31)[183].

Buluntu yeri : A Ocağı

Yüksekliği : 10,5 cm

Ağız çapı : 8 cm

Kaide çapı : Yuvarlak kaide.

Muhtemelen elde yapılmıştır. Basit ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli, içe dönük ağızlıdır. Ağız kenarından kaideye geçişler yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Kaide yuvarlaktır. Kabın rengi ve tekniği hakkında bilgi yoktur. Biçimsel olarak örnek 9 ile aynı gruba dâhil edilebilir özellikler göstermektedir.

173 Eliyev 1977, Lev. 3/4.

174 Markovin 1960, res. 11/12.

175 Markovin 1960, res. 24/ l.

176 Markovin 1960, 106-117, şema. 48.

177 Koşay ve Vary 1964, Lev. XC/P. 268.

178 Koşay ve Vary 1964, P. 91, P. 557.

179 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXII/P. 91.

180 Eliyev 1977, 80, Lev. 13, 14.

181 Medvedskaya 1982, 16-38, fig. 2/Grup II.

182 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXII/P. 85

183 Koşay ve Vary 1964, lev.XXII/P. 68.

Örnek 9

Çanak: (Resim 32)[184]

Buluntu yeri : A Ocağı

Yüksekliği :10 cm

Ağız çapı : 28 cm

Kaide çapı : Yuvarlak kaide.

Muhtemelen elde yapılmıştır. Basit ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli, içe dönük ağızlıdır. Ağız kenarından kaideye geçişler yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Kaide yuvarlaktır, içi ve dışı, gri renkte astarlı ve perdahlıdır.

Örnek 10

Çanak: (Resim 33)[185].

Buluntu yeri : T Ocağı -2,00 metrede

Yüksekliği : 12 cm

Ağız çapı : 26 cm

Kaide çapı : Yuvarlak kaide.

Muhtemelen elde yapılmıştır. Basit ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli, içe dönük ağızlıdır. Ağız kenarından yuvarlak kaideye geçişler, yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Dışı siyah, astarlı ve perdahlıdır.

Pulur'un örnek 8 ve 9 ile aynı gruba giren yuvarlak profilli, yuvarlak kaideli yalın kâse ve çanakları, örnek 5'in anlatımında görüldüğü gibi. Kendilerine Kafkasya ve Batı İran Erken Demir Çağı malzemesi içinde benzerler bulabilmektedirler. Ancak hemen ilave edilmelidir ki, gerek düz profilli, gerekse son üç örnekte olduğu gibi yuvarlak profilli bu yalın kâse ve çanaklar, çağlar boyu kullanılmış basit kap formlarıdır ve bunların Karaz seramiği içinde de mevcut olduğunu gösteren pek çok örnekler vardır. Dolayısıyla, -2,00 ve -2,50 metre seviyelerde bulunduğu bildirilen örnekler dışında kalanların, MÖ. ikinci binin ilk yarısına hatta üçüncü bine ait olabilmeleri de ihtimal dâhilindedir.

Örnek 11

Çanak: (Resim 34)[186]

Buluntu yeri : T Ocağı

Yüksekliği : 7 cm

Ağız çapı : 15 cm

Kaide çapı : 6 cm

Elde yapılmıştır. Basit ağız kenarlı, keskin profillidir. Keskin omuzla düz kaideyi birleştiren hatlar hafif içbükey hatlarla sağlanmıştır. Kap hakkında, daha ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bu kabı, Urartu merkezlerinden iyi tanınan keskin profilli kaplarla karşılaştırmak mümkündür[187] (Resim 35). Bu bariz benzerlik kimi zaman araştırmacıları yanılgılara da itebilmiştir. Örneğin Kleiss ve Hauptmann'ın[188] Pulur'u Urartu yerleşme merkezleri arasında gösterme girişiminin nedeni, muhtemelen örnek 11 kabıdır. Oysa adı geçen höyükte, tarafımızdan defalarca yapılan araştırmalarda, Erzurum Müzesinde, Atatürk Üniversitesi depolarında bulduğumuz seramikler üzerindeki incelemelerde, böyle bir kanı uyandıracak herhangi bir somut ize rastlanmamıştır[189].

Örnek 12

Çanak: (Resim 36, 37, 38)[190]

Buluntu yeri : A Ocağı

Yüksekliği : 8 cm

Ağız çapı : 18 cm

Omuz genişliği : 20 cm

Kaide çapı : 3,6 cm

Ağız kenarı ile omuz ekseni arasındaki Yükseklik: 3,4 cm

bezeme bandının yüksekliği: 2,2 cm

İçe dönük basit ağız kenarından omuza geçişler düz, omuz bölgesinden kaideye geçişler yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Kaide, yere dokunma noktasından itibaren 0,3 cm'lik yükseklikte bir içerlekliğe sahiptir. Bu tür kaideler bundan sonra Koşay ve Vary'nin[191] deyimiyle içerlek olarak ifade edilecektir.

184 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXII/ P. 4.

185 Koşay ve Vary 1964, lev. P. 557.

186 Koşay ve Vary 1964, lev. XXXII/P. 571.

187 Bamett 1963, 169, fig. 23/ l.

188 Kleiss ve Hauptmann 1976, Nr. 151-152

189 Sevin, 1977; Çilingiroğlu 1986c.

190 Koşay ve Vary 1964, 42, lev. XXV/ 1.

191 Koşay ve Vary 1964, 42, 49.

Kabın omuz çizgisinin üzerinde, yatay delikli, karşılıklı iki makara kulp mevcuttur Kulpların omuz çizgisi ile birleştikleri alt kısımları, kaideye inen yuvarlak hatlarla bütünleşmiştir. Devetüyüne yakın açık kahverengi hamuru ince kum katkılıdır, iç ve dış yüzeyler, koyu kırmızı kalın bir astarla kaplanmış aynı oranda, iyi derecede perdahlanmıştır. Perdah izleri, kulplar dışında, daima enine paralel, düzenli, ince hatlar şeklindedir, iyi fırınlanmıştır. Cidar kalınlığı, çarkta yapılmış gibi kabın her yerinde homojendir. Buna karşılık, çevrede son derece düzgün el yapımı Karaz türü kapların varlığı da göz önünde bulundurulursa, Pulur örneğinin yapım tekniği hakkında doğru hüküm vermek adeta imkânsızlaşmaktadır. Belli belirsiz verilmiş çizgi kuşaklarla sınırlandırılmış omuz bölgesinde yer alan bezeme bandı kazıma yöntemiyle yapılmış, birbirini dik kesen ikili zik zak çubuklarından oluşmaktadır, içleri çizgilerle doldurulmuş bu çubukların sınırladığı alan, sonuçta kabı çepeçevre kuşatan içi boş eşkenar dörtgen dizilerine dönüşmüştür.

Pulur kabını, gerek Güney Kafkasya[192] ve gerekse Batı İran'ın[193], çeşitli alt gruplarına ayrılabilen Erken Demir Çağı'na ait keskin profilli çanak ve kâselerin, tipolojik geleneğinden soyutlamak mümkün değildir. Pulur kabının omzundaki geometrik bezemeler ise, MÖ. ikinci binin ilk yarısına tarihlenen Van-Urmiye Boyalıları'ndaki benzer motiflerin[194] kazıma yöntemiyle yapılmış taklitleri gibidir.

Yakın bir zamana kadar, erken tarihli başka bir örnek mevcut olmadığından, içerlek kaide yalnızca Urartu kaplarının tipik bir özelliği olarak bilinmekteydi[195]. Ancak Sos III'de ele geçen iki içerlek kaideli örnek MÖ. ikinci binin ikinci yarısına tarihlenmek istenen[196] Pulur kabının muhtemel tarihini tayin edebilecek niteliktedir. Güney Kafkasya'da içerlek kaideli çanak ve kâseler[197] MÖ. geç ikinci bine tarihlenirler. Pulur kabına ilişkin diğer önemli bir husus da, kazılar sırasında kaidesine düşülen nottur. Not, kazı raporunda açıklanan "-6,00 metre"[198] değil, "-2,20 metredir[199]. Bu derinlik, Koşay ve Vary'nin[200] pek az eser veren dolma toprak ve mimari kalıntılara rastlanmayan ilk 4,5 m derinlikler diye nitelendirdiği, muhtemelen Karaz türü seramiğin bulunduğu katmanlara ulaşabilmek adına bir bakıma tahrip edilen katmanlarla kapsanmaktadır.

Madeni Eserler

Örnek l

Oyuk Kabzalı Bronz Hançer: (Resim 39.1-4)[201]

Buluntu yeri : II. nolu mezar, ölünün göğsü üzerinde.

Tüm Uzunluğu : 33 cm

Gövde uzunluğu : 21,5 cm

Gövdenin en geniş yeri : 3,5 cm

Kabzanın en geniş yeri : 4 cm

Omuz genişliği : 3 cm

Hançerin kabzası, kavisli, geniş arkasından itibaren omuz bölgesine doğru –daralmadan- uzanır. Kabza arkasının (dipçik) iki köşesi arasındaki açıklık, kabzanın genişliğinden daha genişçedir. Omuz bölgesi, kanatların neden olduğu küt bir yapı içerir. Omuzda yer alan kanatların yapısı, yaygın bir grubu temsil eden kanatlı omuzlu hançerlerin klasikleşmiş kanat şekline tam olarak benzemez. Yaygın örneklerde, kanatlar döküm işlemini takiben, çekiçlenmek suretiyle, omuz yüzeyine yassıltılırlar ve omuzda karşılıklı iki yarım daire şeklini alırlar[202]. Pulur hançerinde böylesi bir yapı tam olarak izlenemez, kanatlar birbirine yarım daire şeklinde yaklaşmazlar, gövde kaidesi üstünde (gövdenin sap ile birleştiği yer) ince bir bant şeklinde

192 Anfimov 1951b, res. 15/10, 11, 16/5, 6; Eliyev 1977, 86.

193 Contenau ve Ghirshman 1935, lev 9/3, 7 nolu mezar, 11/11, 17 nolu mezar. 19/ 2, 59, nolu mezar; Young 1969, fig. 23/ 10, 31/7, 25/2; Young 1965, fig. 8/8; Medvedskaya 1982, fig. 2/Grup IH, 4/6 , 6/2,7.

194 Zaharov 1932, lev. 4/8; Eliyev 1977, lev. 5/4, 8; Çilingiroğlu 1984c, fig. 12; Çilingiroğlu 1987b, res. 6; Karş. Sevin 1987b, 37, 41.

195 Bamett 1963, 165, 167, fig 15/ 12, 20/11; Öğün 1967, 439, abb. 16; Emre 1969, res. 15/7,10.

196 Güneri 1987, 37-40, lev. 2/2; Güneri 1988, 55, 57-58.

197 Anfimov 1951b, 191-194, res. 15/10.

198 Koşay ve Vary 1964, 42.

199 Güneri 1987, 38, dn. 131; Güneri 1988, 55, res. 6a; Güneri 1992, 157.

200 Koşay ve Vary 1967, 6.

201 Koşay ve Vary 1964, lev XCVI/ 1-3.

202 Hutchinson 1934, fig. l/ 2; Dyson 1964, fig. 2/ l; Medvedskaya 1982, fig 10/ 1-3.

bütünleşmiş olarak, birbirini paralel gören parçacıklar (kanatlar) omuzun iki dar kenarını oluştururlar. Omuzun bu dar kenarları İç bükeydir. Gövdenin en geniş yeri, omuzdan yaklaşık 0,5 cm daha enlidir. Gövde düz yüzeyli ve altıgen kesitlidir. Her iki ağız keskindir. Hançer mezarda bulunduğu sırada, kabzasına raptedilmiş ağaç kakmanın kalıntılarına rastlanmıştır[203].

Kabzalı bronz hançerler içinde önemli bir grup oluşturan oyuk kabzalılar, ilk görülmeye başladıkları, MÖ. 18. yüzyıldan itibaren Ege'den İran Platosuna, Mısır'dan Kuzey Kafkasya'ya uzanan geniş alanda, varlıklarını 10. yüzyıla dek sürdürmüşlerdir[204]. Bu konuda en eski araştırmalardan birini gerçekleştiren Hutchinson[205] oyuk kabzalı bronz hançerlerin[206] ana vatanını şüphe içinde Ortadoğu olarak görmek ister ama, köken bölge içine Ege'yi de ilave eder[207], bunun yanı sıra, oyuk kabzaların ağaç, fildişi, kemik gibi maddelerle kaplanması yönteminin, muhtemelen Hiksos demircilerinin bir buluşu olduğunu düşünür[208].

Omuzu kanatlılar ise MÖ. 17. yüzyılın başlarından itibaren Suriye-Filistin'de görülmeye başlar[209]. Maxwell-Hyslop'a[210] göre bu tip hançerler Mezopotamya'da Hurri unsurlarının egemenliğindeki politik gücün tırmanışa geçtiği dönemde çoğalmışlardır.

Oyuk kabzalı Pulur hançeri, gelişimlerini MÖ. ikinci binin son iki yüzyılı içinde tamamlayan, Güney Kafkasya ve Batı İran bronz örnekleri içinde kendine yakın benzerler bulur. Batı İran'da Erken Demir Çağı'na (MÖ. ikinci binin ikinci yarısına) tarihlenen bu tür hançerlerin kaynak bölgesi Luristan ve Taliş'tir. Bundan başka, Luristan'ın güneyindeki Kuzistan, Güney Kafkasya'nın doğu ve batısındaki Hocalı-Gedebey, Kayakent- Horoçoyev ve Ermenistan kaynak bölgeler arasında yer alır. Bu geniş bölgeyi kapsayan araştırmalarda söz konuşu hançerler, kabza biçimlerine göre sınıflandırılmıştır.

Mevcut örneklere bakılırsa omuzu kanatlılar, omuz yapıları temelinde, yuvarlak ve köşeli omuzlular olarak iki temel tipe ayrılabilmektedir[211].

Tip I Yuvarlak omuzlular: Yuvarlak omuzlularda, kabza-omuz-namlu (gövde) geçişleri balık gövdesi gibi yuvarlak hatlarla sağlanmıştır. Omuzun, hançerin merkezinde oluşturduğu küt yapı küresel[212] ya da oval[213] biçimlidir. Hutchinson'ın[214] yayınladığının dışında, tüm örneklerin kabza arkaları (dipçik) hafifçe kavislidir, fakat açık değildir. MÖ. 1000 civarına tarihlenen Giyan hançerinin[215] gövde kaidesinden hafifçe geniş olan omuzu, belli belirsiz, yuvarlakça hatlarla verilmiştir[216]. Luristan kökenli örneklerden, kabza arkası balık kuyruğunu andıran hançer[217] MÖ. geç 12. yüzyıla tarihlenir. Medvedskaya'nın[218] Grup III'te ele aldığı ve Kuzistan'ın diğer yuvarlak omuzlu örnekleri[219] MÖ. 12.

203 Koşay ve Vary 1964, 47.

204 Hutchinson 1934, 163 vd., özellikle 168-170; Maxwell-Hyslop 1946, 36; Dyson 1964, 32 vd.; Maxwell-Hyslop 1966, 171; Medvedskaya 1982, 69; Caferov 1984, 29 vd.

205 Hutchinson 1934, 169-170.

206 Ya da kılıçların, Hutchinson 1934, 166.

207 Maxwell-Hyslop 1946, 36.

208 Hutchinson 1934, 170; Karş. Maxwell-Hyslop 1946, 36-37.

209 Mallowan 1937, fig 13/6.

210 Maxwell-Hyslop 1946, 37.

211 Medvedskaya 1982, 78.

212 Lassen ve Fabritus 1991, 44.

213 Hutchinson 1934, fig. 1/2; Contenau ve Ghirshman 1935, lev. V/2, X/10; Dyson 1964, fig. 1/5; Medvedskaya 1982, fig. 9/14, 10/l

214 Hutchinson 1934, fig. 1/2.

215 Contenau ve Ghirshman 1935, lev. X/ 10, 10 nolu mezardan.

216 Giyan Tepe'nin Erken Demir Çağı'na tarihlenen I. katmanı, kazılardan çok sonra dört evreye ayrılmıştır (Bkz, Dyson 1964, 34; Young 1965, 53 vd). Bunlardan Giyan I2 Erken Demir Çağı'nın en geç I3 ve I4 ise erken evresini kapsamaktadır. 10 no'lu mezar I2'ye, yani MÖ. 1000 civarına tarihlenmektedir.

217 Hutchinson 1934, 164, 170.

218 Medvedskaya 1982, 77.

219 Medvedskaya 1982, fig. 9/ 1-4.

yüzyıla tarihlenmektedir. Dyson[220] tarafından tanıtılan Bit-Sorg kökenli diğer bir örneğin kanatları kırıktır. Gövde-kabza geçişi, yukarıda anılanlara oranla biraz daha sert hatlarla verilen bu hançer[221] MÖ. geç 12. yüzyıla tarihlenir. Luristan kökenli diğer dört, yuvarlak omuzlu örnek[222] gövde kaidelerinde yazıt bulunduran hançerlerin kesin tarihlerine göre MÖ. geç 12. yüzyıla tarihlenmektedir. Küresel omuzlu Şir-i Şigat örneği, Erken Demir Çağı'nın geç evresine tarihlenmiştir[223]. Batı İran kökenli bu örnekler, yazıtlı hançerlerin de yol göstericiliğinde en erken MÖ. 12. yüzyıla tarihlenebilmişlerdir[224].

Tip II Köşeli omuzlular: İkinci temel grubu oluşturan köşeli omuzlularda, kabza-omuz-gövde ilişkileri genel olarak sert hatlarla sağlanmıştır. Omuz, kenarları bazen içbükey olan bir dörtgen şeklindedir. Bu tip örneklerin hemen tümünde, gövde kaidesi (ya da gövdenin en geniş yeri) omuz genişliğini aşar. Bazıları[225] kanatsızdır. Kanatlı olanlarda ise, kanat yapıları çeşitli şekillerde gelişim göstermiştir. Güney Kafkasya[226] ve Kuzistan[227] örneklerinde, kanatlar omuz üzerinde birbirine uzak, çoğu zaman paralel ve gövde kaidesi üzerinde yer alan ince bant ile bütünleşmiş durumdadır. Bu görünüşleriyle, Luristan'ın birbirine çok yakın, karşılıklı iki yarım daire şeklindeki kanatlarından[228] kolayca ayrılırlar. Bu nedenle, içlerine Pulur örneğinin de dâhil olduğu Kuzistan ve Güney Kafkasya'nın en son anılan örneklerim kanatlı diye nitelendirmek yanıltıcı olabilir. Çünkü kanat, oyuk kabzalı hançerlerin kabzalarına sonradan raptedilen organik maddeyi, bir bakıma koruma, tutma görevi üstlenen işlevsel unsurlardan biri idi. Çagar Pazar[229] ve bazı İran Azerbaycanı örneklerinde[230] kanatların fonksiyonelliği açıkça görülebilmektedir. Buna karşılık, bir grup Luristan örneğinde[231] izlendiği gibi, kanatların hançer üzerinde dekoratif unsurdan başka bir anlamı yoktur. Pulur örneğinde onunla aynı gruba giren diğer hançerlerdeki kanatlar ise fonksiyonelliğini yitirerek, özellikle Batı Kafkasya'daki gelişimi içinde dekoratif bir niteliğe bürünmüş gibi görünmektedir.

Tip II'nin kanatsız örneklerinden Zaharov'un[232], yalnızca fotoğrafını vermekle yetindiği, benzerlerine göre muhtemelen MÖ. ikinci binin sonlarına ait olan[233] Gürcistan kökenli kanatsız hançerin kabza arkası kavsi ve kabza-omuz-gövde ilişkileri, diğer Güneybatı Kafkasya örnekleriyle uyum içindedir. Dyson[234], Luristan yakınlarındaki Bit Sorg mezarlığında keşfedilen hançeri MÖ. geç 12. yüzyıla tarihler. Calmeyer'in[235] tanıttığı Luristan hançerleri Bit Sorg örneğinin yakın benzeridir. Guran hançeri[236] kabza-gövde geçişlerindeki farklılığa rağmen, anılan son iki örnek ile uyum içindedir[237].

220 Dyson 1964, 32 vd., fig. 1/5.

221 Dyson 1964, 34.

222 Godard 1931, lev. VIII/ 16,17; Pope 1938, lev. 55 A ve B.

223 Lassen ve Fabritus 1991, 33. 34; Karş. Moorey 1971, 71 vd.; Vanden Berghe 1973a, 24 vd.; Vanden Berghe 1973b, fig. 11/ 17, 43, 15/15, 17/5, 6.

224 Yazıtlı örnekler ve yazıtlara ilişkin değişik tarihlemeler için bkz. Hutchinson 1934, 146; Maxwell-Hyslop 1946, 36; Nagel 1959/60, 95 vd.; Maxwell-Hyslop ve Hodges 1946, 53; Dyson 1964, 34; Maxwell-Hyslop ve Hodges 1946, 53; Dyson 1964, 34; Maxwell-Hyslop ve Hodges 1966, 171; Medvedskaya 1982: 72; Lassen ve Fabritus 1991, 44.

225 Zaharov 1932, lev. 12/3; Hutchinson 1934, fig. 1/1, Koşay 1938, lev. LI/A1a. 101; Meldgaard ve diğ. 1963, fig. 31; Calmeyer 1969, lev. 2/4, abb. 125/Grup 56A, 126/Grup 56B, 56/Grup 31A.; Erkanal, 1977, lev. 13/35; Medvedskaya 1982, fig 11/4,7,8.

226 Krupnov 1951a: Res. 25/ 1-3, 5, Martirosyan, 1964a: Res. 20/ 16, Eliyev, 1977: Lev. 20/ 10, Caferov, 1984: Lev.II/ 5, Caferov, 1985: Res. 2/ 1

227 Medvedskaya, 1982: Fig. 9/ 1-2

228 Hutchinson, 1934: Fig. l/ 2, Medvedskaya, 1982: Fig 9/14, 17, 18, 10/1-3, Lassen ve Fabritus, 1991: Fig. l

229 Mallowan, 1937: 135, Fig. 13/6

230 Medvedskaya, 1982: Fig. 9/4-5

231 Medvedskaya, 1982: Fig. 10/2-3

232 Zaharov 1932, lev. 12/ 3.

233 Krupnov 1951a, res. 25/ 4.

234 Dyson 1964, 32-34, fig. 1/4.

235 Calmeyer 1969, lev. 2/4, abb. 56/Grup 31A, 62/Grup. 31A.

236 Meldgaard ve diğ. 1963, fig. 31.

237 Medvedskaya 1982, fig. 9/ 11, 12.

Pulur örneği, Kuzistan hançerlerinden başka kendine en yakın benzerleri Güney Kafkasya'da bulur. MÖ. 16. yüzyıla tarihlenen Aric[238], MÖ. 13.-12. yüzyıllara tarihlenen Artik[239], 12-10. yüzyıllara tarihlenen Hocalı-Gedebey[240], Faskau, Galiat, Kumbulta[241] (Resim 40.1-5) ve Kızılvank'ın[242] kanatlı hançerleri Pulur hançeri ile daha yakın benzerlik içindedir. Bu örnekler, hafif kavisli açık olmayan kabza arkaları, dörtgen omuzları ve omuz genişliğini aşan gövde kaideleri ile tipiktirler. Bu tipolojik ayrıntılar, onları Luristan hançerlerinden ayırır.

Medvedskaya[243], Güney Kafkasya'nın oyuk kabzalı hançerlerinin kökenini Suriye-Filistin'e bağlarken, Sulimirski[244] 'ye ait görüşün tersine, aynı tip Batı İran hançerlerinin Güney Kafkasya'ya yayılabilmiş olamayacağını açık bir dille ifade etmiştir, daha da ileri giderek, bir grup Luristan hançerleri üzerinde Güney Kafkasya etkilerinin izlenebildiğini savunmuştur[245]. Ancak görünen o ki, oyuk kabzalı bronz hançerler, gerek Güney Kafkasya'da, gerekse Batı İran'da, mutlak bir ilişki içinde, fakat ayrıntılarla açıklanabilen farklı stiller geliştirmişlerdir.

Yukarıda verilen karşılaştırma örnekleri, Pulur hançerinin, etkileşim bölgesini ya da kökenini daha çok Güney Kafkasya'da aramayı gerektirmektedir, muhtemel tarihi ise MÖ. 13. - l2. yüzyıllara tarihlenen Batı Güney Kafkasya hançerlerininkine yakın olmalıdır.

Örnek 2

Sap Delikli Bronz Balta: (Resim 41.1-2)[246].

Buluntu yeri : I nolu mezar, iskelet yanı.

Uzunluğu : 14 cm

Sırt yüksekliği : 28 cm

Sap deliğinin içten içe çapı : 4,2 x 2,5 cm

Baltanın, düz sırtlı arkası (dipçik), oval kesitli sap deliğine kalınlaşarak, deliğin dar çapını oluşturan eksende 3,5 cm kalınlığa ulaşır. Sap deliğinin gövdeyi gören kenarına yakın yerde bir destek çıkıntısı mevcuttur. Sırt yüksekliği ile gövdenin açılmaya başladığı eksen arasındaki yükseklik farkı 0,5 cm'den daha fazla değildir. Gövdenin yarı dairesel biçimli ağzı, iki köşesinden itibaren, ağza doğru genel olarak yumuşak hatlarla birleşmiştir. Gövde ağzı dik görür. Gövde, sırttan sonra meydana gelen hafif bükülme dikkate alınmazsa, paralel kenar bir yapıya sahiptir. Kesici ağzın alt köşesi kırıktır.

Pulur baltası, Güneybatı Kafkasya Geç Bronz-Erken Demir Çağı'nın özgün sanat eserleri arasında önemli bir yer işgal eden sap delikli bronz baltalar topluluğunun Doğu Anadolu'daki temsilcisi gibidir. Eski Sovyet literatüründe, Kobaner Typus[247], Kolhido-Kobanskoi[248] Kolhidic Type[249] ve Colhidic or Coban Style[250] gibi deyimlerle adlandırılan üç temel gruptan biri içine giren Pulur baltası daha önce Artvin[251], Ordu[252] ve Rize'de[253] bulunmuş olan örneklerle de yakın benzerlik içindedir.

238 Medvedskaya 1982, 78-79, fig. 11/11.

239 Martirosyan 1964a, 81 vd. res. 47/2; Martirosyan 1964b, 31, res. 3/95.

240 Eliyev 1977, 97 vd., lev. 20/10; Caferov 1984, 29 vd. lev. II/ l; Cafreov 1985, res. 2/ 5.

241 Krupnov 1951a, 66. res. 25/ 1-3, 27/birinci sıra. 9.

242 Krupnov 1951a, 66, res. 25/5; Martirosyan 1964a, res. 20/ 15.

243 Medvedskaya 1982, 77.

244 Sulimirski 1970, 368.

245 Medvedskaya 1982, 79.

246 Koşay ve Vary 1964, lev. XCII.

247 Przevorski 1945, 36.

248 Kuftin 1941, 68; Martirosyan 1964a, res. 50/ l.

249 Gimbutas 1965, 510; Djaparidze 1991, lev. LXVII.

250 Sulimirski 1970, 370.

251 Bittel 1933, res. 1-4.

252 Przevorski 1935, lev. XLVI/a. c, XLCVII/c, d.

253 Özkan ve Çakır 2000.

Özgün gelişimini, ağırlıkla Kolhid (Gürcistan), bölgesinde tamamlayan bu tip baltalar, Merkezi ve Güneydoğu Kafkasya'ya yayılmış değildirler. Güneybatı Kafkasya'nın batısında uzanan Kuzeydoğu Anadolu'da birkaç örnekle temsil edildiği ve daha çok Doğu ve Güneydoğu Karadeniz sahil bölgelerine yayıldığı da[254] dikkate alınırsa, bu tip baltaların tanımlanmasında "Kolhidik"in diğerlerine tercih edilmesi mantıklı olur.

Bu çalışmada Kolhidik tipli baltalar gövde yapılarına göre üç temel gruba ayrıldılar:

Tip I: Bu örnekler[255] (Resim 42, 43) düz ve içbükey sırtlıdır. Sap deliğinin, sırta ve ağza bakan üst ve alt kenarlarında sap deliği ile ilgili çıkıntılar mevcuttur. Gövde ağzı genel olarak dik görür. Bunlar, diğer iki gruptakilere göre daha uzuncadır. Düzgün, köşeli hatlara ve daha narin yapıya sahiptirler. Ayrıca, yüksek kalitede işçilik yansıtırlar.

Kolhidik tipli baltaların en tipik versiyonunu teşkil eden Tip I örnekleri Pulur baltasını tam olarak çağrıştırmazlar. Bu tipin iki temsilcisi Artvin'de (Resim 42) biri de Ordu'da (Resim 43.1) ele geçmiştir. Ordu örneğinin[256] sırtı içbükeydir. Sap deliğinin ağzı gören alt ve üst kenarlarındaki çıkıntılar yüksektir. Sırtın üst köşesi ile gövdenin üst köşesini birleştiren ve yine sırtın bu kez orta noktası ile ağzın alt köşesini birleştiren her iki yüzdeki keskin profiller yumuşak ve muntazam hatlarla sağlanmıştır; oval sap deliğinin daralan alt ve üst kenarlarını sırtın iki köşesine ve ağız köşelerine taşıyan keskin profiller muntazam hatlarla sağlanmıştır. Artvin örneklerinden biri[257] (Resim 42.2) son tanıtılanın hemen hemen tam, diğeri[258] (Resim 42.1) yakın paralelidir. Güneybatı Kafkasya'nın bu tipe giren örnekleri (Resim 43.2), ayrıntıda bazı farklılaşmalar haricinde hemen hemen yukarıda açıklanan tipolojik tanımlara uyum gösterirler.

Tip II: Bu örneklerin[259] (Resim 44) sırtları düz, gövdeleri genel olarak paralel kenar, ağızları yarı daireseldir. Gövde ağzı dik görür. Bazılarında[260] sap deliğinin ağzı gören kenarında, altta ve/veya üstte kolcuk benzeri çıkıntılar mevcuttur. Bu çıkıntılar Pulur baltasındaki sap destek çıkıntısına yakındır, fakat özdeş değildir. Bazı örneklerin[261] gövdeleri, sırttan ağza, yatay oluklarla bezenmiştir. Yalın, kabaca işçilikleri Tip II örneklerinin belirgin özellikleridir.

Tip III: Bu örnekler[262] (Resim 45, 46) diğer iki tiptekilere göre daha ince yapılıdır. Çekiç biçimli sırtları oval ve ovale yakın daireseldir. Sırttan sap delik bölümüne geçiş daima bir boğumla sağlanmıştır. Cepheden görünüşlerine göre, sap delik bölümünde genişleyen gövde, bu bölümün bitiş ekseninde yumuşak hatlarla tekrar daralmakta ve ağza doğru açılmaktadır. Birkaç istisnanın[263] sap delik bölümleri, yukarıda anlatıldığı şekilde şişkin değildir. Sözü edilen şişkin yapı göz ardı edilirse, sırtın üst köşesi ile ağzın üst köşesi arasındaki geçiş, genel olarak doğruya yakın dışbükey hatla sağlanmıştır. Buna karşılık, sırtın alt köşesi ile ağzın alt köşesi arasındaki geçiş daima içbükeydir. O nedenle gövde daima düşüktür, gövde ağzı dik görmez. Sap delik bölümlerinin her iki yüzünde yer alan yatay oluklar, bu tip baltaların değişmez bir bezeme unsurudur.

---

254 Gimbutas 1965, 510-512; Sulimirski 1970, 370-371.

255 Bittel 1933, res. 1-4; Przevorski 1935, lev. XLVI/C; Przevorski 1939, lev. II/ l, XIX/ l; Kuftin 1941, res. 69, lev. XLIX/1; Schaeffer 1948, fig. 269/4, 280/1, 299/ l; Maxwell-Hyslop 1949, lev. XXXV/ 17a; İessen 1951, res. 4/2; Djaparidze 1953, res. 1/5, 2/3, 6/2, 10/2; Tehov 1960, res. 13/ l; Martirosyan 1964a, res. 50/ l; Gimbutas 1965, fig. 346/4-5; Lordkipanidze 1991, abb. 35.

256 Przevorski 1935, lev. XLVI/C.

257 Bittel 1933, res 3-4.

258 Bittel 1933, 1-2.

259 Przevorski 1935, lev. XLVI/ a, XLVII/ c, d; Przevorski 1939, lev. II/ 2; Kuftin 1949, res. 46/ l; Nioradze 1949, res. 2/b; Aleskovski 1960, res. 2/2; Deshayes 1960, lev. XXVII/ 17: 1687, Grup Lla; Korenyako ve Naidenko 1977, res. 5/2.

260 Kuftin 1941, res. 19/b; Kuftin 1949, res. 46/1; Korenyako ve Naidenko 1977, res. 5/2.

261 Przevorski 1935, lev. XLVI/a, XLVII/c.

262 Nioradze 1949, res. 2/a; İessen 1951, res. 6/1-2, 15, 17/4, 18/1, 20/4, 32/2-3, 37, 38, 41, 42/1-2; Grineviç 1951, res. 14/2; Djaparidze 1953, res. 1/3, 21 üstten ikinci ve dördüncü; Martirosyan 1964a, res. 50/2; Martirosyan 1964b, res. 3/54.

263 İessen 1951, res. 20/4, 38, 42/2.

Kolhidik tipli baltaların en erken örneklerinden biri[264] (Resim 47.1) Güneybatı Gürcistan'daki Mahuntseti buluntusudur. 15 cm uzunluğundaki balta Kuftin[265] tarafından bakır, İessen[266] tarafından ise bronz olarak tanımlar. Tip I ve II örneklerinin prototiplerini oluşturan Mahuntseti baltasının sırtı düzdür, üstte, sap deliği ile ilgili yüksek bir çıkıntı vardır. Gövde ağzı dik görür, ağız ise yarı daireseldir. Tip II baltalarında ve bunlarla ilişki içinde olan diğer örneklerde[267] kolcuk şeklini alacak olan bu çıkıntı aynı zamanda Tip I baltalarındaki sap deliği ile ilgili daha alçak çıkıntıların da gelişimine yön veren bir ayrıntıdır. Kuftin'e[268] göre Mahuntseti ve ona çok benzeyen Gagri buluntusu[269] (Resim 47.2) tüm Kolhidik tipli baltaların protipidir.

Tip I baltaların sahip oldukları, muntazam hatlarla sağlanmış sap deliği ile ilgili çıkıntıları, yüzeylerdeki muntazam keskin profiller gibi ayrıntıyı işleyen unsurları ve döküm sonrası yapılan tesviye işlemleriyle kazandıkları mükemmel görüntüyü Tip II örneklerinde izlemek mümkün değildir. Tıp I ve II örneklerinin birbirlerine yaklaşan tarafları ise yarı dairesel ağızları ve gövdelerinin ağzı dik görmesidir. Tip I 'deki sap deliği ile ilgili yüksek çıkıntılar. Tip II' de kolcuk şekline dönüşmüş. Bu gelişimi içinde Tip II örnekleri, yalın bir yapı kazanmıştır. Tip III örneklerinde ise sırt daralarak çekiç şeklini almış (Resim 45.1, 2, 3) gövde incelmiş ve düşmüştür. Aynı zamanda kesici ağızlar, diğer iki tip örneklerine göre daha dar hale gelmiştir. Tip III 'dekilerin erken örneklerinde[270] sırt ile sap delik bölümü geçişlerini sağlayan boğum belli belirsizdir (Resim 45.2). Geç örneklerde[271] (Resim 46.1, 2) boğum giderek daralmış ve nihayet dairesel kesitli çekiç sırt, silindirik bir ara bölüm ile, sap delik bölümünden tamamen soyutlanmıştır[272] (Resim 46.3). Tip III baltaları, sırt ve gövde yapılarındaki farklı stil gelişimleriyle, ilk iki tipe giren örneklerden uzaklaşmıştır, fakat aynı zamanda, çekiç sırtlı, ince, kıvrık gövdeli, zengin kazıma bezemeli Koban Tipli baltaların[273] da prototiplerini oluşturdukları şüphesizdir.

Pulur örneği, en yakın benzerlerini Tip II baltaları (Resim 44) arasında bulur. 1910'da Ermeni antikacı Kirkor Manisyan tarafindan Ordu'da bulunduğu iddia edilerek bir kısmı Stokholm'de Historika Museum'a satılan yedi parça bronz baltadan biri[274] (Resim 44.1) Pulur örneğini çağrıştırır. Sap deliğinin her iki yanında sırtı da çevreleyen ve ağza dek uzanan yatay oluk bezemeler içerir. Ağzın köşeleri keskin (sivri) değil yuvarlaktır. Sap deliğinin ağzı gören alt kenarında bir kolcuk mevcuttur. Bu kolcuk Pulur örneğindekine tam olarak benzemez. Diğer örnek[275] (Resim 44.2) genel olarak son tanıtılanla ayı özelliklere sahiptir. Ancak oluk bezemeler, burada sırtı çevrelemez. Sap deliğinin ağzı gören alt kenarında küçük çıkıntı mevcuttur. Ordu buluntusu olan üçüncü örneğin[276] son iki örnekten farklı tarafı, gövdenin daha kalınca oluşu ve kolcuk benzeri çıkıntı bulunmayışıdır.

Pulur baltasının yakın benzerlerinden Kolhid bölgesine ait örneklerde[277] ağızlar, Pulur örneğine göre daha dardır.

Przevorski[278] Ordu'da bulunanları, salt Koban bölgesine ait örneklerle sınırladığı Kuzey Kafkasya bulun-

264 Kuftin 1941, 18, res. 19/b; Kuftin 1949, 230, lev. XXII/5.

265 Kuftin 1941, 18.

266 İessen 1951, 81.

267 İessen 1951, res. 4/ l.

268 Kuftin 1941, 157.

269 Kuftin 1941, res. 19/a; Schaefier 1948, 498, fig. 269/4; Gimbutas 1965, 510 vd., fig 347/4.

270 İessen 1951, res. 6/1, 17/4, 20/4.

271 İessen 1951, res. 15, 32/2-3.

272 İessen 1951, res. 42/2.

273 Hancar 1934, res. 46/1-3; Djaparidze 1953, res. 6/3.

274 Przevorski 1945, lev. XLVI/a.

275 Przevorski 1935, lev. XLVII/ C.

276 Przevorski 1935, lev. XLVII/d.

277 Kuftin 1949, res. 46/1; Nioradze 1949, res. 2/b; Aleskovski 1960, res. 2/9; Korenyako ve Nai'denko 1977, res. 7/ 2.

278 Przevorski 1935, 399-405, 406.

tuları ışığında MÖ. İkinci binin son iki yüzyılı içinde görmek ister. Kuftin[279], Aleskovski[280] ve Nioradze[281] Gürcistan kökenli baltalar için, Güney Kafkasya'nın Geç Bronz-Erken Demir Çağlarını karşılayan MÖ. 13.-11. yüzyılları önerir. Korenyako ve Nai'denko[282] ise Erken Demir Çağı'na tarihlediği Tomuzlovka kurganına ait baltayı, aynı mezarda bulunan demirden süs eşyalarıyla birlikte MÖ. 10.-8. yüzyıllar arasına verir.

Trialeti'nin 11 nolu Beştaşeni mezarından çıkarılan örnek[283] MÖ. 12. yüzyıla tarihlenir. Samtavro'nun erken mezarları ve Trialeti'nin Beştaşeni Safar-Harab mezarlarıyla çağdaş olan[284] Kvemo-Sasireti mezar buluntuları arasında yer alan aynı tip balta[285] muhtemelen Beştaşeni'nin 11 nolu mezarında ele geçen örneği gibi. MÖ. 12. yüzyıl civarına aittir.

Burada üç temel tip altında ele alınan Kolhidik tipli bronz baltalardan, Pulur örneğini yakından ilgilendiren ilk iki tiptekileri, MÖ. 13-8. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. İleride görüleceği gibi, Pulur mezar buluntuları ile, MÖ. 12. yüzyıl civarına tarihlenen Trialeti'nin Beştaşeni Safar-Harab mezar buluntuları arasında yakın benzerlikler kurulabilmektedir. Dolayısıyla Pulur mezar buluntularının Güney Kafkasya'da demir buluntuların ilk kez görülmeye başladığı MÖ. geç 12. yüzyıldan[286] daha geç bir döneme tarihlenebilmeleri mümkün değildir. Safar-Harab mezarlarının Pulur mezarları için koyduğu *Terminus Post Quem* göz önüne alınırsa, Pulur baltasının muhtemel tarihini, Güney Kafkasya'da Tunç Çağları'nın yerini Demir Çağları'na terk ettiği MÖ. 12. yüzyıl civarında aramak gerekir.

Örnek 3

Kovanlı Mızrak Ucu: (Resim 48)[287].

Buluntu yeri :II. nolu mezar, iskelet yanı.

Uzunluğu : X+14,5

Kovan uzunluğu : X+5cm

Kovanın en geniş çapı : X+ 5 cm

Omuz genişliği : 3 cm

Mızrak ucunun kovan ve uç bölümleri kırıktır. Sap giriş çıkışlarını kolaylaştırmak amacıyla, yarık biçimde tasarlanan yuvarlak kesitli kovan bölümü omuza doğru daralır. Gövdenin en geniş yeri ile kovan bölümünün bitimini birleştiren omuz, düz hatlarla sağlanmıştır. Dışbükey mercek kesitli gövdenin her iki ağzı da keskindir.

Pulur'un kovanlı mızrak ucu, en yakın benzerlerini hiç şüphesiz Güney Kafkasya'nın Geç Bronz-Erken Demir Çağı'na tarihlenen örnekleri arasında bulur. Bunlardan büyük bir kısmı[288] Trialeti'nin Beştaşeni Safar-Harab toprak mezarlarında ele geçmiştir. Aynı bölgede yer alan Samtavro'nun erken gömmelerine ait örnekler[289] Safar-Harab buluntularıyla aynı tarihtendir[290].

Pulur'unkini çağrıştıran en erken örneklerden biri[291] Güneydoğu Kafkasya bölgesine aittir. Turci'nin erken gömmelerinde de bulunan bu kovanlı mızrak uçlarının yarık kovan bölümleri, gövde ile eşit uzunluktadır. Gövdenin en geniş yerinden omuza geçiş düz hatlarla sağlanmıştır. Aynı kültür bölgesinde ele geçen diğer örneklerde[292] omuzlar bu kez yuvarlak hatlarla verilmiştir. Kuftin'in[293] Tunç Çağı'nın sonuna tarihlediği Safar-Harab mezarlarında bulunanların büyük bir kısmı yuvarlak omuzludur. Bunlardan farklı olarak, 11

279 Kuftin 1949, 226 vd.

280 Aleskovski 1960, 72-74.

281 Nioradze 1949, 187.

282 Nai'denko 1977, 230 vd.

283 Kuftin 1941, 68, 70, 160, fig. 19.

284 Schaeffer 1948, 504; Gimbutas 1965, 515.

285 Schaeffer 1948, fig. 299/ l.

286 Martirosyan 1964b, 32; Sulimirski 1967, 66; Sulimirski 1970, 368-369.

287 Koşay ve Vary 1964, lev XCIX/ altta.

288 Kuftin 1941, lev. XUV/3: 4 nolu mezar, XLV/5: 19 nolu mezar, XLVII/4: 13 nolu mezar, XLIX/ 11: 11 nolu mezar, L/4: 20 nolu mezar, UI/ l: dağınık mezar buluntusu.

289 Kuftin 1941, res. 74/b, 75, 76; Schaeffer 1948, fig 227/1; 600 nolu mezar, 281/ 11; 565 nolu mezar, 29/ 2, 19; 565 nolu mezar

290 Gimbutas 1965, 515.

291 Kotovic ve Davudov 1980, res. 3/7.

292 Kotovic ve Davudov 1980, res. l/ 37, 3/ 8, 10,11.

293 Kuftin 1941, 70-72, 159-160.

ve 13 nolu mezarlarda ele geçen örneklerin[294] omuzlarının kovan bölümü ile birleştiği yerler dik açılıdır. 20 nolu mezar örneğinde[295] gövde dar yapıya sahiptir, gövde-omuz geçişleri yumuşak hatlarla sağlanmıştır.

Bu tip bronz ve bakır mızrak uçları Güney Kafkasya'da MÖ. ikinci binin son üçyüzyılı içine tarihlenir[296].

Pulur örneğinin bir parçası kırık olan kovan bölümünün uzunluğu hakkında bir yargıya varmak mümkün değildir. Fakat, gövde uzunluğuna eşit olduğu varsayılırsa, Pulur örneğinin MÖ. 14-13. yüzyıllara tarihlenen Turci örneğine[297] tam paralel olduğu söylenebilir. Turci örneğini MÖ. 12.-10. yüzyıllara tarihlenen diğer Güneydoğu Kafkasya buluntularından[298] ayıran tipolojik özellik, omuz-gövde geçişleridir. İlkinde bu geçişler düz ve köşeliyken, diğerlerinde yuvarlaktır. Omuz-gövde geçişlerindeki stilde farklılaşan bu mızrak uçlarının yukarıda belirtilen iki tipi de, her biri Son Tunç-Erken Demir Çağı'na tarihlenen 4, 13, 19, 20, 21 nolu Safar-Harab mezarlarında bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu tür mızrak uçlarının, hiç değilse MÖ. ikinci binin son üçyüz yılı içinde, düzenli bir stil gelişimlerinden söz etmek mümkün değildir. Buna karşılık, Pulur örneği, Kuftin'in[299] alt tabaka mezarları diye tanımladığı Samtavro'nun erken mezarlarında bulunmuş olanlar[300] ve yukarıda anılan Safar-Harab toprak mezarlarında ele geçenlerle daha yakın ilişki içindedir[301].

Örnek 4

Bronz Bilezikler: (Resim 49)[302].

Buluntu yeri : III nolu mezar, iskeletin bileklerinde.

Çapı : 1. bilezik 6 cm; 2. bilezik 5,6 cm

Uçlar arasındaki açıklık : l.bilezik 2,5 cm; 2. bilezik 1,4 cm

Bileziklerin sivri uçları açıktır. Üstteki örneğin uçları diğerine göre daha sivricedir. Yuvarlak kesitli bilezikler, uçlardan itibaren, giderek kalınlaşmaktadır. Bu tür bronz bileziklerin en erken örnekleri (Resim 50.1) Güney Kafkasya'da MÖ. 14.-13. yüzyıllar arasına tarihlenen Kayakent-Horoçoyev kültürüne ait Talgi, Gabardikuta ve Miskinbulak mezarlarında bulunmuştur[303]. Güney Kafkasya'da en yaygın oldukları zaman aralığı ise MÖ. 12.-10. yüzyıllardır[304].

Sialk A mezarlığından, 2 nolu mezara ait örneklerden[305] ilkinin sivri uçları açıktır, diğerinin ise üst üste bindirilmiştir. Godin III'e ait mezarlarda bulunan iki örneğin[306] uçları belirgin biçimde sivri değildir. Sivri uçlu bronz bilezik ya da halkaların en yoğun buluntu merkezlerinden biri de Giyan Tepe'dir. Buradaki örneklerin[307] tümü, Contenau ve Ghirshman'ın[308] MÖ. 1400-1100 yıllarına, yeni çalışmalara[309] göre ise MÖ. 1250/1200-1000 yılları arasına tarihlenen Giyan I2, I3, I4 dönemlerine ait mezarlarda bulunmuşlardır.

Pulur bilezikleri, en yakın benzerlerini yine Trialeti'nin Beştaşeni Safar-Harab toprak mezarlarında bulurlar. 13 nolu toprak mezarda bulunan bronz

294 Kuftin 1941, lev. XLIX/ 11, XLVII/4.

295 Kuftin 1941, lev. L.

296 Schaeffer 1948, 422 vd.; İessen 1951, 112-113; Martirosyan 1964a, res. 20/15, 49/alt sıranın solunda.; Martirosyan 1964b, 30; Kotovic ve Davudov 1980, 38 vd.; Lordkipanidze 1991, res. 34/ l.

297 Kotovic ve Davudov 1980, 52-53, res. 3/7.

298 Eliyev 1977, res. 19/25. 26.

299 Kuftin 1941, 71.

300 Kuftin 1941, res. 74b/5, 75/3, 76/1.

301 İessen 1951, res. 50/7.

302 Koşay veVary 1964, lev. CVIII/ alt sıra.

303 Smirov 1951, 252, res. 13/1 (1-3); Kotovic ve Davudov 1980, 41-42, res. 1/3.

304 İessen 1951, 94, res. 22/1; Anfimov 1951b, 186, res. 213/4; Sal'nikov 1952, 51, res. 5/1; Tehov 1960, 176-178, res. 13/4; Halikov 1961, 157, lev. VII/12,13; Eliev 1967, 120-121, res. 3/10; Martirosyan 1964a, 132, res. 55/4.5.

305 Ghirshman 1939, lev. XXXVII/ S. 428 ve S. 426.

306 Young 1969, fig. 30/ 15, 16.

307 Contenau ve Ghirshman 1935, lev. IX/altsıra, 8. nolu mezar, XII/ üçüncü sıra 5 ve 6, 17. nolu mezar, XVII/ ikinci sıra 3, 51. nolu mezar, XIX/ dördüncü sıra 5, 58. nolu mezar.

308 Ghirshman 1935, 80.

309 Young 1965, 62-68; Medvedskaya 1982, 108-110.

örnek için Kuftin[310] bilezik tanımını kullanırken, 20 nolu mezar buluntusunu[311] (Resim 50.2) halka olarak niteler, ölçüleri verilmeyen bu buluntudan biraz daha küçük gibi duran, altından yapılmış diğer bir örnek, Kuftin[312] tarafından şakak halkası olarak adlandırılır. 4 nolu toprak mezarda bulunduğu kaydedilen diğer şakak halkası[313] altın kaplamalıdır. Yalnızca sivri uçları altın kaplamalı diğer bronz bilezik[314] (Resim 50.3) aynı mezarda bulunmuştur.

Batı İran ve Güney Kafkasya'daki, tarihleri belli olan benzerleri ışığında, Pulur'un bronz bileziklerini MÖ. 13.-12. yüzyıllar arasına tarihlemek mümkündür.

Örnek 5

Ok Uçları: (Resim 51)[315].

Koşay'ın[316] I nolu mezarda bulunduklarını kaydettiği ok uçları iki gruba ayrılmıştır. Ancak ok uçlarının verilen fotoğrafları ile hafirin ifadeleri arasında ilişki kurmak oldukça zordur. O nedenle P.241 envanter numaralı örnek dışında kalan örnekler anlaşılamadığından, burada değerlendirilmeyecektir. Kısmen korunmuş olan bu örneğin sap uzunluğu 6 cm'dir. Ucun üst kısmı kırıktır. Kancalardan biri korunmuştur. Ucun, sap ile birleşim yerinden itibaren hafifçe şişkinleşen sap, tekrar daralarak sap ucuna doğru sivrilmektedir.

Anadolu'da MÖ. ikinci binin ikinci yarısında ortaya çıkan üçgen biçimli, kancalı ok uçlarının[317] tümü Hitit İmparatorluk Çağı'na tarihlenmektedir[318].

Güney Kafkasya'da, Dağlık Karabağ bölgesi[319] ve Trialeti'nin Beştaşeni Safar- Harab mezarlarına ait örneklerin[320] tümü Geç Bronz-Erken Demir Çağı'na tarihlenir (Resim 52). Pulur örneği, yukarıda gösterilen tüm örneklerle yakın benzerlik içindedir.

Örnek 6

Gümüş Pandantif: (Resim 53.1, 2)[321].

Buluntu yeri : III. nolu mezar, iskelet üstünde.

Çapı : 6 cm

Koşay'ın[322] hilal biçiminde kancalı iğne ve/veya fibel diye tanımladığı gümüş pandantifin, Güney Kafkasya'daki tek benzeri[323] (Resim 53.3) Trialeti'nin 18 nolu Beştaşeni mezarında ele geçmiştir. Kuftin[324] bu eseri altın kapsül pandantif olarak tanımlar. Diğer Pulur mezar buluntuları gibi, gümüş pandantif de, Trialeti'nin Geç Bronz-Erken Demir Çağı'na tarihlenen mezarlarında kendine benzer bulabilmiştir. Doğu Anadolu'da şimdilik bir benzeri olmayan bu ünik eser, temsil ettiği bölgenin, Güney Kafkasya ile olan kültürel ilişkilerine işaret eden, diğer bir buluntu grubunun tekil örneğidir.

Değerlendirme

Seramik: Pulur mezarlarında bulunan seramik eşya-madeni eserler, mezarların tarihinin saptamasında etkili olmuştur, ayrıca höyükte mezarlarla çağdaş bir katmanın (ya da katmanların) varlığına dair ihtimaller üzerinde durabilmeyi imkânlı kılmıştır. Yukarıda görüldüğü gibi, mezarlarda bulunan seramik kaplar ve onlarla çağdaş olabileceğini iddia ettiğimiz diğer örnekler, gerek şekilleri gerekse yapılış tarzları bakımından Güney Kafkasya bölgesindekilerle yakından

310 Kuftin 1941, 224, lev. XLVII/ 2.

311 Kuftin 1941, 225, lev. L/3.

312 Kuftin 1941, 225. lev. L/6.

313 Kuftin 1941, 224, lev. XLIV/7.

314 Kuftin 1941, 74, res. 84/6.

315 Koşay ve Vary 1964, XCIX/ üst sıra.

316 Koşay ve Vary 1964, 49.

317 Koşay 1938, 33-34; Goldman 1956, 283, 291, fig 427/ 79(35. 1718), 82 (36912); Koşay 1966, 27, lev. 46/e.3, e. 140, 132/3; Koşay 1973, lev. LXXXIV/AL p. 163; Özgüç 1982, 41, lev. 55/2-5. res. 84-86.

318 Mellaart 1970, 66.

319 Kuşnareva 1957, 135 vd. res. 2/8, 7/3 (1-2), 10/2.

320 Kuftin 1941, 75, res. 85/ 1-3, lev. XIIV.

321 Koşay ve Vary 1964, lev. CIX/ sonda.

322 Koşay ve Vary 1964, 41.

323 Kuftin 1941, res. 84/ 4.

324 Kuftin 1941, 76.

ilgilidir. Gerçekten de, Pulur mezarlarında bulunan seramik kapların (höyüktekiler de dâhil) hemen tümü Hazar denizinin batısında hatta kuzey ve doğusunda kalan topraklarında yer alan merkezlerde kendilerine benzerler bulabilmiştir. Kurulan paralellikler kapların yapım tekniğinden şekillerine, bezeme yöntemlerine varana kadar izlenebilmiştir. Ancak tespit edilen paralellikler yanında, seramik sanatındaki yerel özellikler olarak niteleyebileceğimiz bazı ayrıntıların da altını çizmek gerekir. Örneğin, yapım tekniği ve şekli bakımından Kafkasya'nın Erken Demir Çağı malzemesi içinde kendine tam paraleller bulabilen kaidesi delik çömlekler, yalnızca delik kaideli oluşlarıyla benzerlerinden ayrılırlar. Kafkasya'nın hiç bir çağdaş merkezinde bu tip altı delik bir çömleğe rastlanılmamıştır. Aslında bu farklılık önemli bir ayrıntıdır. Mevcut malzeme düzeyinde tespit edilebilen bu farklılıklar. Kuzeydoğu Anadolu ile Güney Kafkasya'nın aynı kültür bölgesine dâhil olmadığını gösterir. Buna karşılık, ortak coğrafya koşulları ve zaman içinde gelişen ticari faaliyetler iki bölgeyi birbirine yaklaştırmıştır.

Madeni Eserler: Pulur mezarlarından çıkarılan madeni eserlerin tümü Güney Kafkasya'nın Erken Demir Çağı kültürleriyle doğrudan ilişkilendirilebilmektedir. Artik mezarlarında ele geçirilen Suriye-Filistin etkili hançerler[325], Pulur hançerinin erken tiplerini teşkil ederler. Bu tür hançerler. Batı İran'ın Kuzistan bölgesinde bulunanlarla da yakın benzerlik içindedir. Diğer yandan, Maxwell-Hyslop ve Hodges'ın [326] savının tersine, bu tür hançerler, Anadolu'da yalnızca Yazılıkaya kabartmasındaki tasvirden ibaret değil, Pulur örneği haricinde, Alaca Höyük'te en az üç örnekle[327] temsil edilirler. Sap delikli bronz balta, kovanlı mızrak ucu, açık uçları sivri bronz bilezikler, kancalı ok ucu ve gümüş pandantif Güneybatı Kafkasya Erken Demir Çağı madencilik sanatının adeta Doğu Anadolu'daki temsilcileri gibidir. Ancak önemle vurgulamak gerekir ki, Pulur'un tüm madeni eserleri, Güney Kafkasya'daki benzerlerinin tam paralelleri değildirler. Örneğin sap delikli baltanın, kendi sınıfı içindeki benzerleri arasında, üstte tek destek çıkıntılı tam bir benzeri yoktur. Hançerde de bazı ayrıntılar dikkat çekicidir. Yukarıda anlatıldığı gibi Pulur hançerinin omuz yapışı Güney Kafkasya hançerlerininkinden farklıdır. Buradaki "kanat" denilen parçacıklar Luristan ve Kuzistan hançerlerinde izlenirken, aynı sınıfa giren Kafkasya hançerlerinin büyük bir bölümünde yok olmaya yüz tutmuş gibi küçülmüş ya da tamamen yok olmuştur. Pulur hançerinde ise "kanat"lar, kabartma şeklinde kabzanın iki yanma çekilmiş, kabzanın hançer gövdesi ile birleştiği yerde kesişerek omuzda "U" şeklini almıştır. Hançer bu şekliyle, oyuk kabzalı bronz hançerler sınıfı içinde farklı bir alt stile damgasını vurmuştur.

Pulur'a ait diğer mezar buluntularından kovanlı mızrak ucu, ok uçları ve sivri uçlu bilezikler için söyleyecek fazla bir şey yoktur. Çünkü bunlar, işlevleri gereği, şekilleri zaman içinde büyük değişikliklere uğramayan buluntulardandır.

Pulur mezarlarında -ve höyükte- yapılan çalışmalarda, bir tek parça hariç, altın, gümüş gibi değerli madenden yapılmış bir eser ele geçmemiştir. Koşay'ın[328] *hilal biçimli kancalı iğne* ve/veya *fibel* diye tanımladığı III. no.'lu mezarda bulunan bu gümüş pandantifin, altından yapılmış bir benzeri[329] Trialeti'nin 18 no'lu Beştaşeni mezarında ele geçmiştir. Kuftin bu eseri altın kapsül *pandantif* olarak tanımlar[330]. Güneybatı Kafkasya'da (Trialeti, Samtavro) Tunç Çağları boyunca altın, gümüş ve elektron gibi değerli madenden yapılmış eserlere sıkça rastlanmaktadır[331]. Pulur örneği, muhtemelen Güney Kafkasya'dan ithal bir eser olmalıdır. Erzurum Artvin, Ordu, Rize ve Alaca Höyük'te bulunmuş olan madeni eserler, MÖ. ikinci binin son iki yüzyılı içinde Güney Kafkasya madencilik sanatının Doğu Anadolu kültürlerini ne ölçüde etkilediğine işa-

325 Medvedskaya 1982, fig 11/10, diğer benzerler için bkz. Krupnov 1951a, res. 35/15.

326 Maxwell-Hyslop ve Hodges 1966, 169.

327 Koşay 1938, lev. LI/AL a. 101-103; Erkanal, 1977: 37, lev. 13/ 35; Yeni buluntu olan Ortaköy hançerini de bu gruba dahil etmemiz gerekir (Süel 1998, 45, res. 22)

328 Koşay ve Vary 1964, 41.

329 Kuftin 1941, res. 84/ 4.

330 Kuftin 1941, 76.

331 Kuftin 1941, 76 vd.

ret eden belgelerdir. Söz konuşu etkileşim süreci, hiç şüphe yok ki bu dönemde artan ticari münasebetlerle yakından ilgilidir. Buna karşılık, MÖ. 13. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'da meydana gelen iç göç hareketleri ve Batı İran Erken Demir Çağı göçlerinin kökensel bağı içinde gelişen ve Doğu Anadolu'yu da muhtemelen etkilemiş olabileceği savunulan[332] halk hareketlerinin, söz konusu kültürel etkileşim sürecinde herhangi bir rol üstlenip üstlenmediği konusu ise halen tartışmalara açıktır.

Güzelova

MÖ ikinci binin İlk Yarısına İlişkin Bulgular

Stratigrafi

Kazılar sonrasında bulgu tespit edilememiştir.

Mimari

Kazılar sonrasında bulgu tespit edilememiştir.

Ölü Gömme

Bulgu yoktur.

Küçük Buluntular

Mevcut malzeme içinde bulgu tespit edilememiştir.

Çanak Çömlek

Mevcut malzeme içinde bulgu tespit edilememiştir.

Madeni Eserler

Mevcut malzeme içinde bulgu tespit edilememiştir.

Erken Demir Çağma ilişkin Bulgular

Stratigrafi

Kazılar sonrasında genel stratigrafi tespit edilememiştir.

Mimari

Kazılar sonrasında genel mimari tespit edilememiştir.

Ölü Gömme

Bulgu yoktur.

Küçük Buluntular

Mevcut malzeme içinde bulgu tespit edilememiştir.

Seramik

Örnek l

Çömlek: (Resim 54.1)[333].

Buluntu yeri :Tepede, -1,50 metrede

Yüksekliği :40 cm

Boyun çapı :12 cm

Karın genişliği :35 cm

Kaide çapı :10 cm

Delik çapı :l cm

Elde yapılmıştır. Ağız dışa kıvrık silindir boyunludur. Boyun-gövde geçişleri yumuşak hatlarla sağlanmıştır. Boyun bitiminden karına doğru yumuşak dışbükey hatlarla geçiş sağlanmış, karın birden bire, abartılı biçimde şişkinleşmiştir. Şişkin karından kaideye geçişler, hafif içbükey hatlarla sağlanmıştır. Kaide düzdür. Kaidenin ortası l cm çapında deliktir. Delik, kap henüz nemliyken açılmıştır. Silindirik boyun kısmının iç bölümü sarımsı kahverengi hamurunun renginde kalın astarlı ve perdahlıdır. Dış yüzü ise siyah, astarlı ve perdahlıdır. Astar yer yer, pul pul dökülmüştür.

Güzelova kazı raporunda, bu kap hakkında verilen bilgiler, -1,50 metre derinlikte bulunduğu, ölçüleri ve dışının siyah oluşundan ibarettir. Erzurum Müzesi'nin teşhir salonunda, açıkta sergilenmekte olan bu çömlek, 1986 yılında tarafımızdan incelenmişti. Güney Kafkasya'da şekil ve renk olarak benzerleri bulunan çömleğin kaidesi, yaklaşık l cm çapında deliktir. Koşay ve Vary, kabı yayınlarken bu ayrıntıyı gözden kaçırmış gibi görünmektedir. Bu gün ise bu ayrıntı, Güzelova adına son derece önemli bir tarihsel ipucudur. Bilindiği gibi, MÖ. 12. yüzyıl civarına tarihlendirilmiş olan Pulur mezarları bu tip çömlekleri içermektedir. Bu güne kadar gerek müzelerden, gerekse depolardan, Güzelova'nın muhtemel MÖ. ikinci bini temsil etmesini beklediğimiz bir malzeme grubu oluşturamadık. Ancak höyükte, -1,50 metre seviyesinde bulunduğu bildirilen altı delik çömlek ve aşağıda tanıtılacak olan kap örnekleri de gösteriyor ki, Güzelova'da Geç Karaz evresi büyük bir ihtimalle yaşanmış olmalıdır. Yeri gelmişken hemen belirtilmelidir ki, bu tip delik kaideli çömlekler yalnız Pulur mezarlarına

332 Çilingiroğlu 1987c, 111- 112; Sevin 1990, 55-56; Sevin 1991, 97.

333 Koşay ve Vary 1967, lev. XXXV/ G. 291.

özgü değildir. Erzurum çevresinde yaptığımız araştırmalarda, Cinis'te, Aşkale'de, Alaca'da çömleklerden kırılma, bir grup delik kaide parçalarından söz etmiştik[334]. Bu türde sağlam bir eseri ise (Resim 55.1), A. Ü. Edebiyat Fakültesi'nin Coğrafya Bölümünde, dekoru tamamlayan bir eşya iken bulup inceleme imkânı elde etmiştik[335]. Bu çömlek kahverengimsi sarı hamurunun renginde, kalın astarlı ve iyi perdahlıdır. Yüzeyi yer yer kararmış, alacalanmıştır. Kaidesi tıpkı diğerleri gibi deliktir. Stratigrafik buluntu olarak altı delik kaplardan birisi de, 1987 Sos kazılarında Sos III. katmanın zemininde, bir seki üzerinde insitu biçimde ve sağlam olarak ele geçmiştir (Resim 55.2). Bulamaç Höyük 2001-2004 kazılarında da, Bulamaç II'ye ait katman malzemesi olarak bu tür kap parçalarına çok sayıda rastlanmıştır.

Kesin tarihini Pulur mezarlarının tarihine dayandırdığımız bu delik kaideli çömleğin Güzelova'da bir Geç Karaz evresi katmanına (ya da katmanlarına) tanıklık ettiğini öne sürmek mümkündür.

Madeni Eserler

Mevcut malzeme içinde bulgu tespit edilememiştir.

Değerlendirme

Kazı raporlarından anlaşıldığı gibi, Güzelova kazıları, diğer iki merkezdeki kazılara göre, çok daha karmaşıktır. Buna rağmen elde etme imkânı bulabildiğimiz çok önemli ipucu niteliğindeki kaidesi delik çömlek ve yivli iki kap, Güzelova'da MÖ. ikinci binyıl katmanının (ya da katmanları) mevcut olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Sonuç

Yukarıda gösterildiği gibi, Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinde, kazı raporlarında sözü edilmeyen "MÖ. ikinci binyıla ait yerleşme katmanları"nın varlığı acıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu höyüklerde keşfedilen MÖ. ikinci bin yıl seramiği ile Güney Kafkasya'daki malzeme arasında bazı zayıf paralellikler kurulabilmektedir. Ancak, bu iki bölgenin de kendine has özellikleri vardır. Kafkasya bölgesinde bu dönemde, birbirlerine yakın noktalarda bile birbirlerinden çok farklı kültürler gelişmiştir. Örneğin, binyılın ilk ve ikinci yarısında belli noktalarda ortaya çıkan boyalılar birbirlerinden farklı gelenekleri temsil ederler. Azerbaycan bölgesinde ve özellikle de batı kesimlerinde Erken Demir Çağı içinde ve sonrasında kullanılan boyalı kaplar büyük dikkate değer çokluktadır[336]. Bu tür kaplar, enine ve boyuna kırmızı renkte kalın hatlarla oluşturulmuş iri dörtgenlerle bezenmiş iri çömleklerin, omuz bölgeleri kalın dikey paralel hatlarla taranmış küpçükler, inceli kalınlı kırmızı, kahverengi ve siyah hatlarla oluşturulan kafes motifleri içeren parçalardan oluşmaktadır. Bunlar Erzurum Sarıveli'de tam olarak bulunanlardan ve son yapılan yüzey araştırmalarında ele geçen ve tahminen binyılın erken evresini temsil eden boyalılarla tamamen farklıdır ve Erzurum ve Van bölgesinde yerleşik kültürlerde görülen bir seramik çeşidi değildir. Diğer yandan, Güney Kafkasya Geç Bronz-Erken Demir Çağında yaygın kap şekillerini temsil eden emzikli çaydanlıklar, ağız kenarını kaideye birleştiren derin kazınmış paralel hatlarla bezenmiş kâseler, tek kulplu hayvan başı stilize edilerek dekore edilen yuvarlak gövdeli testiler, Doğu Anadolu'da temsil edilmemektedir. Aynı zamanda, Pulur mezarlarında bulunan dar boyunlu şişkin karınlı koyu yüzlü (kahverengi, gri, siyah ya da bu renklerin alacalanması) çömlekler, kaidelerinin delik oluşlarıyla Kafkasya'daki benzerlerinden ayrılmaktadır. Kafkasya'daki Erken Demir Çağına ait kapların tamamına yakın bir bölümünün çarkta yapılmış olmasına rağmen, Erzurum bölgesine ait olanların içinde çarkta yapılmış örnek bulmak mümkün değildir. Dolayısıyla çanak çömlekçilik yönünden ele alındığında Doğu Anadolu'nun kuzey bölümlerinin Güney Kafkasya Erken Demir Çağı kültürlerinin organik bir parçası olmadığını, ancak oluşturduğu bölgesel sentezle, Kafkasya kültürlerinin, esas anlamda ise Avrasyalı dominant göçebe kültürlerin etkilerine açık bir bölge olma niteliğini koruduğunu tespit etmek güç değildir.

Erzurum bölgesine ait MÖ. ikinci bin Geç Karaz evresi seramiği içinde, Batı İran *Demir I* dönemine ait

334 Güneri 1992, 160, res. 40.

335 Güneri 1992, 160, dn. 58, res. 12b.

336 Eliyev 1977; Caferov 1992.

olanlardan yalnızca bir grup keskin profilli yalın kâse ve çanaklarla karşılaştırılabilecek örnekler mevcuttur. Ancak bu tür kaplarda dahi bezeme ve yapım teknikleri gibi detaylarda ortak bir yön tespit etmek mümkün değildir. Hemen ilave etmek gerekir ki, Erzurum bölgesine yaygın basit ağız kenarlı, ağız kenarları dışta kalınlaştırılmış keskin profilli kâse ve çanakların yakın benzerleri MÖ. ikinci binin ortalarına tarihlenen Haftavan Tepe VIB katmanında bol miktarda vardır. Kapların esas anlamda işlevselliği ile ilgili bu basit benzeşmeler dışında, Doğu Anadolu'nun kuzeyi ile Batı İran arasında çanak çömlek geleneğine dayalı her hangi bir kültürel bağlantı kurabilmek neredeyse mümkün değildir. Burada belirleyici en temel neden, raştırma alanımızda çarkın kullanılmayışıdır. Van bölgesinde durum biraz daha farklı olabilir. Dilkaya ve Karagündüz *Erken Demir Çağı* mezarlarında bulunan, kizi zaman ağız kenarları yivli çanak ve kâseler, keskin profilli tek tutamaklı (ve tutamaksız) benzer şekilli kaplar, tek kulplu testilerin tamamı çarkta yapılmıştır ve benzerlerini Batı İran *Demir I* yerleşmelinde bulabilmektedirler. Ne ki Van bölgesine ait buluntular, en erken, Batı İran *Demir I* evresinin sonuna, hatta *Demir II*'ye tarihlendirilmeleri söz konusudur. Dolayısıyla mevcut verilere göre, sadece MÖ. geç ikinci bin, erken birinci bin evresinde, Van bölgesi ile Batı İran arasındaki (çok zayıf olan) kültür ilişkisinden söz edebilmemiz belki mümkün olabilir.

Pulur mezarlarında ele geçirilen ok uçları, mızrak ucu ve bilezikler gibi eserler dışında, bölgesel özelliklerin izlenebildiği sap delikli balta, hançer, kendilerine gerek Kafkasya'da Faskau, Kumbulta, Artik gerekse Batı İran'da Kuzistan malzemesi içinde yakın benzerler bulurlar. Burada dikkati çeken nokta, Pulur örneklerinin ne Batı İran ne de Kafkasya malzemesine tam olarak benzemeyişidir. Örneğin, sap delikli baltanın bazı ayrıntıları, dâhil edildiği Tip II örneklerinin hiç birinde görülmez. Omuz yapısındaki bazı ayrıntılarla (kanatlar) Kafkasya örneklerinden ayrılan Pulur hançeri, aynı zamanda Batı İran malzemesi içinde de kendine tam paraleller bulamaz. Pulur mezarlarına ait madeni eserlerin yerel üretimler olduğunu destekleyecek, kalıp, ham madde vb. gibi kanıtlara rastlanılmış değildir. Ama yine de, Kafkasya'dan gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durulan gümüş pandantif dışında kalanların stil özelliklerine bakılırsa, yerli üretimler olabilecekleri düşünülebilir. Güney Kafkasya'daki sap delikli baltaların en tipik modeli olduğunu ifade ettiğimiz Tip I baltalarının neredeyse bir kopyası olan Artvin Sazakkale buluntusu, birlikte ele geçtiği diğer buluntularla da önem kazanmaktadır. Bu buluntulardan biri maden külçesidir[337]. Eserlerin ve külçenin bulunduğu mağaranın bir imalathane olabileceği düşünülmektedir. Gerek burada gerekse Erzurum çevresinde bulunan bu tür eserlerin yörede üretilmediğini düşündürecek ciddi bir neden ortada yoktur. Uzun mesafeler kat edilerek kolayca nakledilebilen bu tür eserlerden Alaca Höyük, Ordu, Rize, Artvin, Kars örnekleri Kafkasya'daki türdaşlarının yakın benzerleridir. Dolayısıyla, bu eserler ticari ilişkiler aracılığıyla Kafkasya'dan güney Karadeniz sahillerini izleyerek Anadolu'ya ulaşmış olabilir. Buna karşılık Pulur örnekleri içerdikleri farklı özellikleri nedeniyle Kafkasya'daki benzerlerinden stil farkıyla ayrılmaktadır.

Görülüyor ki, Pulur'un madeni eserlerinde de yerel kimi özellikler kendini göstermektedir ve bu, Doğu Anadolu'nun, Güney Kafkasya kültür topraklarına doğrudan dâhil olmadığına hükmetmemizi gerektiren önemli ayrıntılardan biridir.

Erzurum bölgesine ait madeni buluntuları Batı İran malzemesiyle de karşılaştırmak mümkündür. Örneğin, Pulur'un oyuk kabzalı hançeri özellikle Kuzistan hançerleri arasında benzerlerini bulabilmektedir. Medvedskaya[338] Güney Kafkasya'nın oyuk kabzalı hançerlerinin kökenlerini Suriye-Filistin'e bağlarken, bu tip Batı İran hançerlerinin Güney Kafkasya'yı etkileyebilmiş olamayacağını açık bir dille ifade etmiştir. Hatta daha da ileri giderek bir grup Luristan hançerleri üzerinde Güney Kafkasya etkilerinin izlenebildiğini ileri sürmüştür[339]. Biz Pulur hançerini göz önüne alarak böyle bir iddiayı destekleyecek durumda değiliz. Görünen odur ki, Batı İran'da *Demir I* evresinde kabzalı bronz hançerler Kafkasya'da olmadığı kadar

337 Bittel 1933, şek. 8.

338 Medvedskaya 1982, 77.

339 Medvedskaya 1982, 79.

şaşırtıcı bir gelişme kaydetmiştir. Onların içinde bir grup oluşturan oyuk kabzalılar da kendi içlerinde değişik stiller yaratmışlardır[340]. Ancak unutulmamalıdır ki, Faskau, Kumbulta, Artik ve diğer bölgelerin oyuk kabzalı hançerleri Batı İran'daki türdaşlarından daha erkene (MÖ. 14.–13. yüzyıllar arasına) tarihlendirilirler. Kafkasya hançerlerinin Luristan-Kuzistan hançerlerinin stil gelişimini etkilediği yolundaki iddialı bir fikre katılmak çok da kolay değildir, ama Pulur hançeri ve diğer madeni eserleri üzerinde, Kafkasya'yı atlayarak, doğrudan ve tamamen Batı İran etkileri aramak da mümkün gibi görünmemektedir.

Güney ve Kuzey Kafkasya'da Erken Demir Çağında üç temel tip mezar yapısıyla karşılaşılır. Bunlar, basit toprak mezarlar[341], taş sanduka mezarlar[342] ve oda mezarlardır[343]. Taş sanduka mezarların planları dikdörtgendir. Ölçüler 1,40 X 0,80 X 0,60 metre arasında değişir. Kısa tarafları birer, uzun tarafları çoğunca ikişer yassı taş ile çevrelenmekte, üstleri birer sal taşı ile örtülmektedir[344]. Gömmeler daima tekildir. Yön, çoğu zaman güneydoğu-kuzeybatıdır, doğu-batı olan örnekler de vardır[345], ölüler mezara ya sırt üstü, ya da dizler ve kol dirsekleri karına çekilmiş şekilde, yanlamasına bırakılmıştır, ölü armağanları, çeşitli boyda seramik kaplar, bronz süs eşyaları ve taş boncuklardır, kimilerinde hayvan iskeletlerine de rastlanır. *Yeraltı oda mezar* ya da *oda mezar* diye tanımlanan ikinci tip mezarlar (Resim 56) kareye yakın dörtgen planlıdır. Merkezi Güney Kafkasya'da yaygın olan bu tip mezarlar, irili ufaklı taşların üst üste yığılmasıyla yapılmıştır. Mezarlar, içten içe 2,10 X 1,40 ve 2,00 X 1,60 metre gibi, taş sanduka mezarlara göre daha geniş ölçülere sahiptir. Bunların kareye çok yakın olanları da mevcuttur. Mezar duvarlarının yükseklikleri 0,60 ile 0,80 metre arasında değişir. Duvarların iç yüzeyleri muntazamdır. Pulur ve Bulamaç mezarlarında olduğu gibi, köşeleri oluşturan taşların iri ve düzgün seçilmesine özen gösterilmiştir. Buna karşılık aynı özeni dış yüzeylerde (duvarlarda) izlemek mümkün değildir[346]. Gömmeler daima tekildir. Yön çoğu zaman güneydoğu-kuzeybatıdır. Ölüler mezara tıpkı taş sanduka mezarlarda olduğu gibi, ya sırt üstü uzunlamasına, ya da dizler ve kol dirsekleri karına çekilmiş biçimde yanlamasına bırakılmıştır. Ölü armağanları arasında seramik kap kacak, bronz süs eşyası ve taş boncuklar yer almaktadır. Çeşitli boydaki kap kacak, mezarın daima duvar kenarlarına ve köşelerine düzenli biçimde sıralanmıştır. Görüldüğü gibi, gerek MÖ. 11–10. yüzyıllara tarihlenen Van Dilkaya'nın taş sanduka, gerekse Pulur'un ve Bulamaç Höyüğün oda mezarları, Güney Kafkasya'nın Erken Demir Çağı ölü gömme adetlerinde yaygın iki mezar türüne pek çok yönden yaklaştırılabilmektedir. Markovin'in[347] belirtmiş olduğu gibi, Kuzey Kafkasya'nın merkezi yerel variyantının Digoryan grubuna dâhil edilen (*yeraltı*) oda mezar türü, gerek yapı tarzı gerekse ölünün ve ölü armağanlarının mezara bırakılış şekli bakımından Pulur mezarlarıyla ilişkilidir. Pulur mezarlarının farklı yanları ise, üstlerinin yassı taşlarla değil, hasır ya da buna benzer malzemeyle örtülmüş olmasıdır. Görüldüğü gibi, Erzurum bölgesi MÖ. ikinci bin Geç Karaz evresi mezarları, temsil ettikleri bölgeye komşu olan kültür çevreleri içinde en yakın benzerlerini Güney Kafkasya'da bulabilmektedir.

340 Medvedskaya 1982, fig. 9-11.

341 Kuftin 1941, lev. XXXIX/2.

342 Smirnov 1951, res. 8/1.

343 Krupnov 1951, 27/ 15.

344 Smirnov 1951; Caferov ve Kesamanlı 1979.

345 Smirnov 1951, res. 6/10 no'lu mezar.

346 Markovin 1960, res. 27/ 1, 2.

347 Markovin 1960, 120-121.

Kaynakça

Alp 1956
S. Alp, "Die Lage von Samuha" *Anatolia I*, 1956, 60-70.

Anfimov 1951a
N.V. Anfimov "Zemledelie u meoto-Sarmatskih plemen prikuban'ya" *Materialy i issledovaniya po Arkeologii SSSR 23*, 1951, 144-154.

Anfimov 1951b
N.V. Anfimov "Meoto-Sarmatskih mogii'nik u stanitsy ust'-Labins-koï" Materialy issledovaniya po Arheologii SSSR 23, 1951, 155-207.

Arık 1937
R.O. Arık, Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı. 1935'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, Ankara, 1937.

Arsebük 1974
G. Arsebük, *Altınova'da Koyu Yüzlü, Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1974.

Atalay 1978
İ. Atalay, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Ankara, 1978.

Atalay 1980
İ. Atalay, "Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 12/ II*, 1980, 251-342.

Atasoy 1977
S. Ataosy "İstanbul Arkeoloji Müzesinden Seçme Luristan Bronzları" *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 1977, 163-169.

Barnett 1950
R.D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van" *Iraq XII*, 1950, 1-43.

Barnett 1954
R.D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van Addendum" *Iraq XVI*, 1954, 3-22.

Barnett 1963
R.D. Barnett, "The Urartian Cemetery at Iğdır" *Anatolian Studies XIII*, 1963, 153-198.

Barnett 1972
R.D. Barnett, "More Addenda From Toprak Kale" *Anatolian Studies XXII*, 1972, 163-178.

Barnett 1975a
R.D. Barnett, "The Sea People" *Cambridge Ancient History II/ 2*, 1975, 359-378.

Barnett 1975b
R.D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age" *Cambridge Ancient History II/ 2*, 1975, 417-442.

Belck 1899
W. Belck, "Aus den Berichten Über die Armenische Expedition" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, 236-275.

Belck 1902
W. Belck, "Die Ausgrabungen in Schamiramalti" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1902, 125-127.

Belck ve Lehmann 1898a
W. Belck ve C.F. Lehmann, "Reisebrief der Armenischen Expedition" *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft XV*, 1898, 1-23, 189-221.

Belck ve Lehmann 1898b
W. Belck ve C.F. Lehmann, "Entdeckungen in Armenien" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1898, 568-592.

Belck ve Lehmann 1899a
W. Belck ve C.F. Lehmann, "Armenische Expedition" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, 193-194.

Belck ve Lehmann 1899b
W. Belck ve C.F. Lehmann, "Forschungsreise unserer Armenischen Expedition Belck-Lehmann" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, 411-420.

Belck ve Lehmann 1899c
W. Belck ve C.F. Lehmann, "Armenische Expedition" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, 487- 489.

Belck ve Lehmann 1899d
W. Belck ve C.F. Lehmann, "Die Armenische Expedition" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, 579-614.

Belck ve Lehmann 1900
W. Belck ve C.F. Lehmann, "Bericht über die Armenische Forschungsreise der W. Belck und C.F. Lehmann" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1900, 29-66.

Billerbeck 1878
A. Billerbeck, Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbariandschaften zur babylonischen and assyrschen Zeit, 1878, Leipzig.

Bittel 1933
K. Bittel, "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asarı Atika" Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi I, 1933, 150-156.

Boehmer 1972
R.M. Boehmer, Die Kleinfunde von Bogazköy, Aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969, 1972, Berlin.

Boessneck ve Driesch 1975
J. Boessneck ve A. Von den Driesch, "Definition der Fundherkunft im Grabungsbereich und zeitlische Einordnung der Tierknochenfünde vom Korucutepe" *Korucutepe I* (Ed. M.N. Van Loon) New York: North-Holland Publishing Co. Part I, 1975, 13-15,

Bozkurtlar 1976
C. Bozkurtlar, "Kertenkele Kayalığı Fortress and Necropolis, 1974-75" *Anatolian Studies XVI*, 1976, 45-47.

Braidwood 1937
R.J. Braidwood, Mounds in the Plain of Antioch An Archaeological Survey, 1937, Chicago.

Braidwood ve Braidwood 1960
R.J. Braidwood ve L. Braidwood, Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assamblage Phases A-J, 1960, Chicago.

Breasted 1927
J.H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, 1927, Chicago.

Burney 1957
C.A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region" *Anatolian Studies VII*, 1957, 37-53.

Burney 1958
C.A. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age" *Anatolian Studies VIII*, 1958, 157-209.

Burney 1966
C.A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere" *Anatolian Studies XVI*, 1966, 55-112.

Burney 1970
C.A. Burney, "Excavations at Haftavan Tepe 1968. First Preliminary Report" *Iran VIII*, 1970, 157-171.

Burney 1972
C.A. Burney, "Excacavations at Haftavan Tepe 1969. Second Preliminary Report" *İran X*, 1972, 127-142.

Burney 1973
C.A. Burney, "Excavations of Haftavan tepe 1971. Third Preliminary Report" *Iran XI*, 1973, 103-172.

Burney 1980
C.A. Burney, "Aspects of the Excavations in the Altınova, Elazığ" *Anatolian Studies XXX*, 1980, 157-167.

Burney ve Lang 1971
C.A. Burney ve D.M. Lang, The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus, 1971, London.

Burney ve Lawson 1958
C.A. Burney ve G.R.J. Lawson, "Urartian Reliefs at Adilcevaz on Lake Van and a Rock Relief from the Karasu. Near Birecik" *Anatolian Studies VIII*, 1958, 211-218.

Burton Brown 1951
T. Burton Brown, *Excavations in Azerbaijan 1948*, 1951, London.

Butzer 1965
K.W. Butzer, "Phisical Conditions in Eastern Europe, Western Asia and Egypt Before the Period of Agricultural and Urban Settlement" *Cambridge Ancient History 1/2*, 1965, 3-39.

Caferov 1984
H.F. Caferov, Svyazi Azerbaidjana so stranami perednei Azii v epohu pozdnei bronzy i rannego jeleza Po archeologiceskim materialam Azerbaidjane, 1984, Baku.

Caferov 1985
H.F. Caferov, Drevenesie svyazi Azerbaidjanskih blijnego vostoka, 1985, Baku.

Caferov 1992
H.F. Caferov, "Kurgan u Seleniya Beimsarov v Azerbaidjane" Rossiiskaya Arheologiya 1992/2, 155-170.

Caferov ve Kesamanlı 1979
H.F. Caferov ve H.P. Kesamanlı, "Haçbulak Kentinde Dağılmış Kurgan Kebirleri" *Azerbaycan İlimler Akademisi Haberler. Tarih. Felsefe ve Hukuk Seriyası 1979/2*, 75-82.

Calmeyer 1969
P. Calmeyer, Datierbare bronzen aus Luristan und Kirmanscah, 1969, Berlin.

Chahin 1987
M. Chahin, *The Kingdom of Armenia*, 1987, New York.

Childe 1926
G.V. Childe, *The Aryans*, 1926.

Childe 1934
G.V. Childe, "Eurasian Shafthole Axes" *Eurasia Septentrionalis Antiqua IX*, 1934, 157-164.

Childe 1952
G.V. Childe, *New Light on the Most Ancient East*, 1952, New York.

Contenau ve Ghirshman 1935
G. Contenau ve R. Ghirshman, Fouilles du Tepe-Giyan pres de Nehavend. 1931 et 1932, 1935, Paris.

Çağırgan 1985
G. Çağırgan, "Three More Duplicates to Astrolabe B" *Belleten XL*, 1985, 399-416.

Çağırgan 1986
G. Çağırgan, "Babil Takviminde Ululu Ayının Anlamı ve Bu Ayda Yapılan Törenler" *IX. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, Ankara, 171-181.

Çilingiroğlu 1977
A.A. Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler" *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 1977, 235-251.

Çilingiroğlu 1980
A.A. Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)" *Anadolu Araştırmaları VIII*, 1980, 191-194.

Çilingiroğlu 1981
A.A. Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında İkinci Bine Ait Boyalı Çanak-Çömlek Geleneği" *IX. Türk Tarih Kongresi, Bildiri Özetleri I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, Ankara, 6-7.

Çilingiroğlu 1984a
A.A. Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında M.Ö. 2. Bin Kültürlerine Ait Bazı Veriler" *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984, Ankara, 25-29.

Çilingiroğlu 1984b
A.A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye. Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, 1984, İzmir.

Çilingiroğlu 1984c
A.A. Çilingiroğlu, "Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin" *Anatolian Studies XXXIV*, 1984, 129-139.

Çilingiroğlu 1986a
A.A. Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları" *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984, Ankara, 151-162.

Çilingiroğlu 1986b
A.A. Çilingiroğlu, "Van ve Urmiye Bölgeleri Arasındaki Kültürel İlişkinin "Van-Urmiye Boyalıları" Işığında Değerlendirilmesi" *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiri Özetleri I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, Ankara, 8.

Çilingiroğlu 1986c
A.A. Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında 2. Bin Boyalı Çanak-Çömlek Geleneği" *IX. Türk Tarih Kongresi*, Bildiriler I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, Ankara, 109-115.

Çilingiroğlu 1987a
A.A. Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985" *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I,* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987, Ankara, 81-94.

Çilingiroğlu 1987b
A.A. Çilingiroğlu, "Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırması" *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987, Ankara, 311-322.

Çilingiroğlu 1987c
A.A. Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında Demir Çağları'nın Başlangıcının Tarihi" *Anadolu Demir Çağları, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını* (Ed. A. Çilingiroglu) 1987, İzmir, 108-115.

Çilingiroğlu 1988a
A.A. Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı" *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, Ankara, 229-247.

Çilingiroğlu 1988b
A.A. Çilingiroğlu, "Van Bölgesi Yüzey Araştırması" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II,* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, Ankara, 119-121.

Çilingiroğlu 1989
A.A. Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı. 1987" *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I,* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, Ankara, 261-271.

Çilingiroğlu 1990a
A.A. Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988" *XI. Kazı SonuçlarıToplantısı I,* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, Ankara, 247-254.

Çilingiroğlu 1990b
A.A. Çilingiroğlu, "Van ve Urmiye Bölgesi Arasındaki Kültürel ilişkinin Van-Urmiye Boyalıları Işığında Değerlendirilmesi" *X. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990, Ankara, 169-173.

Çilingiroğlu 1991a
A.A. Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1989" *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I,* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, Ankara, 271-276.

Çilingiroğlu 1991b
A.A. Çilingiroğlu, "The Early Iron Age at Dilkaya" *Anatolian Iron Ages British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 13* (Ed. A. Çilingiroğlu ve D.H. French) 1991, Oxford, 29-38.

Çilingiroğlu 1994
A.A. Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında Üretilen M.Ö. İkinci Binyıl Boyalı Çanak Çömleği" *Arkeoloji Dergisi II*, 1994, 1-31.

Delitszch 1884
F. Delitszch, Die Sprache der Kossaer, 1884, Leipzig.

Deopik ve Krupnov 1961
D.V. Deopik ve E.I. Krupnov, "Zmeiskoe poselenie Kobanskoi Kul'tury" Arheologiceskie raskopki v raione Zmeiskoi severnoi-Osetii. Trud arheologiceskoi ekspeditssii 1953-1957 gg. So ASSR: Severo-Osetinskii Naucno-issledovantel'skii Institut prisovete ministrov, 1961, 11-36.

Deshayes 1960
J. Deshayes, *Les outils de Bronze de l'Indus au Danube (IVe au II millienaire) I*, 1960, Paris.

Djaparidze 1953
O.M. Djaparidze, "Bronzobye topory zapadnoi Gruzii. K voprosu o vedusih orudii pozdnei bronzoboi kul'tury" *Sovyetskaya Arheologiya XVIII,* 1953, 281-300.

Djaparidze 1991
O.M. Djaparidze, *Arheologiya Gruzii, Kamennıy vek i Epoha Bronzı*, 1991, Tbilisi (Tamamı Gürcüce metin içinde Rusça özet) 259-313 ve 345-352.

Djahukyan 1961
B.G. Djahukyan, "The Hayasa Language and Its Relation to Indo-European Languages" *Der Alte Orient 29/3*, 1961, 353-405.

Djahukyan 1963
B.G. Djahukyan, *Urartskii indoevropejskie yazyki,* 1963, Erevan.

Diakonov 1951a
I.M. Diakonov, "Poselednie gody urartskogo gosudartsva" *Vestnik Drevnei İstorii 2,* 1951, 29-39.

Diakonov 1951b
I.M. Diakonov, "Assiro-vavilonskie istocniki po istorii Urartu" *Vestnik Drevnei İstorii 2/3*, 1951, 52-73.

Diakonov 1956
I.M. Diakonov, "G.A. Melikisvili, Nairi-Urartu" *Vestnik Drevnei İstorii 2*, 1956, 68-71.

Diakonov 1961a
I.M. Diakonov, "Hetty, frigiya i armyane" *Peredneaziyatskih Sbornik I*, 1961, 369-423.

Diakonov 1961b
I.M. Diakonov, "Sravnitel'no-grammaticeskih obzor hurritskogo i urartskogo yazykov" Peredneaziyatskih Sbornik I, 1961, 598-602.

Diakonov 1963
I.M. Diakonov, Urartskie pis'ma i dokumenty, 1963, Moskva.

Diakonov 1987
I.M. Diakonov, The Histroy Of Armenie, 1987.

Diakonov ve Kashkai 1981
I.M. Diakonov ve S. M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Textes, 1981, Wiesbaden.

Dobiat 1982
C. Dobiat, "Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstatt keramik" *Acta Archaeologica* 34, 1982, 279-322.

Doğanay 1982
H. Doğanay, *Erzurum Kent Coğrafyası* I, 1982, Erzurum.

Doğanay 1983
H. Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) Atatürk Üniversitesi, 1983, Erzurum.

Dyson 1964
R.H. Dyson, "Notes on Weapons and Chronology in Northern Iran Around 1000 B.C." *Dark Ages and Nomads C. 1000 BC*, (Ed. M. Mellink) İstanbul-Nederlands Historis'h-Archaeologisch Instituut, 1964, İstanbul.

Dyson 1965
R.H. Dyson, "Problems of Protohistoric Iran as seen From Hasanlu" *Journal of Near Eastern Studies XXIV, 193-217, 1966 The Hasanlu Project, New Roads to Yesterday*, 1965, New York.

Dyson 1973
R.H. Dyson, "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau" *Cambridge Ancient History II/l*, 686-715.

Ebeling 1932
E. Ebeling, "Arzania" *Reallexikon der Assyriologie I,* 1932, 161-162.

Ebeling 1938
E. Ebeling, "Daia(e)ne" *Reallexikon der Assyriologie II*, 1938, 101.

Ebeling ve diğ. 1926
E. Ebeling, B. Meissner ve E.F. Weidner, *Die Inschriften der altassyrischen Konige*, 1926, Leipzig.

Edwards 1981
M.R. Edwards, "The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware)" *Iran* XIX, 1981, 101-104.

Efimenko ve Tret'yakov 1961
P.P. Efimenko ve P.N. Tret'yakov, "Absevskaya kul'tura v Povolj'e" Materialy Issledovaniya po arheologii 97, 1961, 43-110.

Eliyev 1977
V. Eliyev, *Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kablar Medeniyeti*, 1977, Bakı.

Emre 1969
E. Kutlu, "Altıntepe'de Urartu Seramiği" *Belleten XXXIII*, 1969, 279-289.

Erinç 1953
S. Erinç, Doğu Anadolu Coğrafyası, 1953, İstanbul.

Erkanal 1977
H. Erkanal, *Die Axte und Beile des 2 Jahrtausends in Zentralanatolien*, 1977, München.

Ertem 1972
H. Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1970" *KEBAN III*, 1972, 63-68.

Ertem 1973
H. Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, 1973, Ankara.

Ertem 1988
H. Ertem, *Korucutepe I, 1973-1975 Kazı Yıllarında Ele Geçen Erken Hitit-İmparatorluk Çağı Arası Buluntuları,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, Ankara.

Forrer 1920
E. Forrer, Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches, 1920, Leipzig.

Forrer 1926/29
E. Forrer, Forschungen I/I, I/II, II/I, 1926/29, Berlin.

Forrer 1931
E. Forrer, "Hajasa-Azzi" Caucasica IX, 1931, 1-24.

Forrer 1931
E. Forrer, "Aizi" Reallexikon der Assyriologie I, 1931, 88-89.

French 1971
D. French, "Aşvan Kazısı, 1969" *KEBAN II*, 1971, 31-33.

French 1972
D. French, "Aşvan Kazıları, 1970" *KEBAN III*, 1972, 45-53.

Gadzyatskaya 1961
O.S. Gadzyatskaya, "Fatyanovskiii mednyii topor iz g. Solnecnogorska", Sovyetskaya Arheologiya 1, 1961, 255-257.

Garstang, John 1943
J. Garstang, "Hittite Military Roads in Asia Minör" American Jounal of Archaeology 47, 1943, 35-62.

Garstang ve Gurney 1959
J. Garstang ve O.R. Gurney, The Geography of the Hittite Empire, 1959, London.

Gazdapustai 1962
D. Gazdapustai, Svyazi Severnogo Kavkaza s Perednei Aziei i Tsentral'noi Evropoi v epohu perehoda ot bronzy k jelezu, 1962, Leningrad.

Gelb 1944
I. Gelb, Hurrians and Subarians, Universty of Chicago Oriental İnstitute Studies m Ancient Oriental Civilization 22, 1944, Chicago.

Genning 1960
V.F. Genning, "Selise mogil'nik s obryadom truposojjeniya dobulgarskogo vremeni u sela rojdestveno v tatari" Materialy i İssledovaniya po Arheologii 80/III, 1960, 131-144.

Summers 1993
G.D. Summers, Tille Höyük. The Late Bronze Age and the Iron Age Transition, The British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No: 15, 1993, Ankara.

Ghirshman 1938
R. Ghirshman, Fouilles de Sialk pres de Kashan I. 1933, 1934, 1937, 1938, Paris.

Ghirshman 1939
R. Ghirshman, Fouilles de Sialk pres de Kashan II, 1939, Paris.

Ghirshman 1954
R. Ghirshman, "Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest. Baltimore, 1960 "Une hache votive au nom du roi elamite Silhak-Insusinak" Iraq XXII, 1954, 210-212.

Ghirshman 1964
R. Ghirshman, Protoiranier, Meder, Achameniden, 1964, München.

Ghirshman 1977
R. Ghirshman, L'Iran et la Migration des Indo-Aryens et des Iraniens, 1977, Leiden.

Gimbutas 1965
M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, 1965, London.

Godard 1931
A. Godard, *Les Bronzes du Luristan,* Ars Asiatica XVII, 1931, Paris.

Goldman 1931
H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Text Plates. From the Neolithic Trough teh Bronz Age*, 1931, London.

Goldman 1956
H. Goldman, Excavations at Gözlü Kule Tarsus, Volume II, Text and Plates, From Neolithec through the Bronze Age, 1956, Princeton, New Jersey.

Göetze 1957
A. Göetze, Kleinasien Kulturgeschichte des alten Orients, 1957, München.

Grineviç 1951
K.E. Grineviç, "Novye dannye po arheologii Kabardy" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 23*, 1951, 125-139.

Gryaznov 1956
M.P. Gryaznov, "Istoriya drevnih plemen verhnei obi po raskopkam bliz s. Bolsdya recka" Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 48, 1956,

Gureviç 1960
F.D. Gureviç, "İz istorii yugo-vostocni" pribaltiki I. tysyaceletii do. n-e." *Materialy İssledovaniya Arheologii SSSR 76*, 1960, 328-451.

Gurney 1948
O.R. Gurney, "Mita of Pahhuwa" *Annals of Archaeology and Anthropolgy 28*, 1948, 32-47.

Gurney 1973
O.R. Gurney, "Anatolia c. 1600-1380 B.C. The Middle Hittite Kingdom" *Cambridge Ancient History II/1,* 1973, 659-683.

Güneri 1987
A.S. Güneri, *Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri* (Yayınlanmamış Master Tezi) Atatürk Üniversitesi, 1987, Erzurum.

Güneri 1988
A.S. Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, Ankara, 45-76.

Güneri 1992
A.S. Güneri, "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler" *Türk Arkeoloji Dergisi XXX*, 1992, 149-195.

Güneri 2005
A.S. Güneri, "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001-2002 Yılı Çalışmalarına Ait Rapor / Excavation at Bulamaç Höyük Erzurum: A Preliminary Report of the 2001 and 2002 Seasons" *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya 1*, 2005, 99-139.

Güneri 2006a
A.S. Güneri, "Erzurum Bulamaç Höyük 2001-2002 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları / Excavation at Bulamaç Höyük Erzurum: Works of 2001-2002 and Researches on the Material Culture of the Late Karaz Period of Eastern Anatolia" *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya 2,* 2006, 15- 72.

Güneri 2006b
A.S. Güneri, "On the Problems of the Late Karaz Culture Settlement at Sos Höyük" *Anadolu Arkeolojisine Katkılar / 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (Derleyen T.Takaoğlu) 2006, 21-36.

Güneri 2006c
A.S. Güneri, "Bulamaç Höyük 2001-2002 Kazıları Işığında, Doğu Anadolu'da Yerleşik Geç Karaz Kültürleriyle İlgili Yeni Keşifler" *Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin Yansıması* (Ed. A.Erkanal ve diğ.) 2006, Homer Kitabevi, 411-422.

Haçatryan 1975
T.S. Haçatryan, *Drevneyaya kul'tura Şiraka*, 1975, Yerevan.

Haçatryan 1979
T.S. Haçatryan, *Artikskiy Nekropol'*, 1979, Yerevan.

Halikov 1961
A.H. Halikov, "Pamyatniki Absevskoi kul'tury V Mariiskoi ASSR" *Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR 97*, 1961, 157-226.

Halilov 1959
D.A. Halilov, Arheologiceskie pamyatniki Zapadnogo Azerbaidjana epohi pozdnei bronzy i rannego jeleza, 1959, Baku.

Hancar 1934
F. Hancar, "Kaukasus. Luristan. Zuge kultureller verwandtschaft des prahistorischen Kaukasusgebietes mit dem Alten Orient" *Eurasia Septentrionalis Antiqua IX*, 1934, 47-112.

Hanfmann 1951
G.M.A. Hanfmann, "The Bronze Age in the Near East: A Reviev Article" American Journal of Archaeology 55/4, 1951, 355-365.

Hanfmann 1961
G.M.A. Hanfmann, "Excavations in the Plain of Antioch" American Journal of Archaeology 66/2, 1961, 196.

Herzfeld 1968
E. Herzfeld, *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient East,* 1968, Wiesbaden.

Hood 1951
S. Hood, "Excavations at Tabara El Akrad 1948-1949" *Anatolian Studies I*, 1951, 113-147.

Hümmel 1933
J. Hümmel, "Zur Archaeologie Azerbeidzans" *Eurasia Septentrionails Antiqua VIII*, 1933, 218-234.

Hutchinson 1934
R.W. Hutchinson, "Two Mesopotamian Dagger and Their Relatives" *Iraq I*, 1934, 163-170.

Işık 1987
F. Işık, "Şirinlikale" *Belleten 200*, 1987, 479-553.

Işık 1989
F. Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu" *Türk Arkeoloji Dergisi XXVIII*, 1989, 1-39.

İessen 1951
A.A. İessen, "Prikubanskii ocag metallurgii i metalloobrabotki v kontse medno-bronzovogo veka" *Materialy i issledovaniya poArheologii SSSR 23,* 1951, 72-124.

İessen 1952
A.A. İessen, "Rannie svyazi priural'ya s İranom" *Sovyetskaya Arheologiya XVI*, 1952, 206-231.

İessen 1953
A.A. İessen, "K voprosu o pamyatnikah VIII-VII do n.e. na yugo-evropeiskoi Casty SSSR" *Sovyetskaya Arheologiya XVIII*, 1953, 49-110.

Jankovskaya 1979
N.B. Jankovskaya, "Arrapha-ubejisce Sattyvasy, syna Tusratty" *Vestnik DrevneiİstoriiE*, 1979, 24-37.

Jenny 1928
W.A. Jenny, "Schirmalti" *Praeshistorische Zeitschrift XIX*, 1928, 45-54, 280-304.

Kapantsyan 1974
G.A. Kapantsyan, *Hayasa-klybel' armian-Erevan,* 1974.

Keban I 1970
Keban Projesi. 1968 Yaz Çalışmaları. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, No. 1.1.

Keban II 1971
Keban Projesi 1969 Çalışmaları. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları No. 1.2.

Keban III 1972
Keban Projesi. 1970 Çalışmaları. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları No. 1. 3.

Keban IV 1974
Keban Projesi. 1971 Çalışmaları. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları. No. 1.4.

Keban V 1976
Keban Projesi. 1972 Çalışmaları. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları. No. 1.5.

Keban VI 1979
Keban Projesi. 1973 Çalışmaları. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları No. 1. 6.

Kesamanlı 1968
G.P. Kesamanlı, *Kul'tura plemen severo-vostocnogo sklona Malogo Kavkaza v epohu bronzy i rannego jeleza*, 1968, Baku.

Kessler 1980
K. Kessler, Unterschungen zur historîscnen Topographie Nordmesopotamiens nach Keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr., 1980, Wiesbaden.

Kınal 1953
F. Kınal, *Geographie et l'Histoire des Pays d'Arzava,* 1953, Ankara.

Kınal 1954
F. Kınal, "Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezileri Raporu" *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XII/1-2*, 1954, 77-89.

Kınal 1962
F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 1962, Ankara.

Kinnier-Wilson 1962
J.V. Kinnier-Wilson, "The Kurba'il Statue of Shalmaneser III" *Iraq XXIV*, 1962, 90-115.

Kleiss ve Hauptmann 1976
W. Kleiss ve K. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu Amiran Ergenzungband 3, 1976.

Knudtzon 1915
J.A. Knudtzon, *Die EI-Amarna Tafeln. Mit Einleitung und Eriauterungen*, 1915, Leipzig.

Korenevskiy 1974
S.N. Korenevskiy, "O metalliceskih toporah Maikopskoi kul'tury" *Sovyetskaya Arheologiya 3,* 1974, 14-32.

Korenevskiy 1976
S.N Korenevskiy, "0 metalliceskih toporah severnogo pricernomar'ya srednego i nijnego povolj'ya, epohu srednei bronzy." *Sovyetskaya Arheologiya 4*, 1976, 16-30.

Korenyako ve Naidenko 1977
V.A. Korenyako ve A.V. Naidenko, "Pogrebeniya rannego jeleznogo veka v kurganah na Tomuzlovke (Stavropol'skii krai)." *Sovyetskaya Arheologiya 3,* 1977, 230-247.

Korfmann 1977
M. Korfmann, "Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen Von Van (Tuspa) und in Kalecik" *Berytus 25*, 1977, 173-200.

Korfmann 1982
M. Korfmann *Tilkitepe. Die ersten Ansatze prahistorischer Forschung in der östlischen Türkei*, 1982, Tübingen.

Koşay 1938
H.Z. Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı, 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, 1938.

Koşay 1943
H.Z. Koşay, "Karaz Sondajı" *III. Türk Tarih Kongresi Bildiriler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943, Ankara, 165-169.

Koşay 1964
H.Z. Koşay, "Pulur ve Güzelova (Erzurum) Araştırmaları" *Atatürk Konferansları, Bildiriler I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964, Ankara 91-94.

Koşay 1966
H.Z. Koşay, *Alaca Höyük Kazısı, 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, 1966.

Koşay 1967
H.Z. Koşay, "Pulur Kazısı" *VI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967, Ankara, 14-15.

Koşay 1969
H.Z. Koşay, "Pulur in the Keban Region" *Archaeology 22/4*, 1969, 320-321.

Koşay 1970
H.Z. Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu" *KEBAN I*, 1970, 139-142.

Koşay 1971
H.Z. Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969" *KEBAN II*, 1971, 99-101.

Koşay 1973
H.Z. Koşay, *Alaca Höyük kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor.* 1973.

Koşay 1974
H.Z. Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistor ve Protohistuvarı" *50. Yıl Armağanı I,* Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974, Erzurum, 39-64.

Koşay 1984
H.Z. Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Prehistor ve Protohistuvarı.* 1984.

Koşay ve Turfan 1959
H.Z. Koşay ve K. Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" *Belleten XXIII*, 1959, 349-413.

Koşay ve Vary 1964
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Pulur Kazısı. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*. 1964, Ankara.

Koşay ve Vary 1967
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Güzelova Kazısı*, 1967, Ankara.

Kotoviç ve Davudov 1980
V.G. Kotoviç ve O.M. Davudov, "O Periodizatsii i hronologii pamyatnikov pozdney bronzı – rannego jeleza na severo-vostoçnom Kavkaze" *Sovyetskaya Arheologiya 1980/4*, 1980, 39-53.

Kökten 1943a
İ.K. Kökten, "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarihöncesi Araştırmalarına Dair İlk Rapor" *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi I/2*, 1943, 119-121.

Kökten 1943b
İ.K. Kökten, "Kars'ın Tarihöncesi Hakkında ilk Kısa Rapor" *Belleten VII*, 1943, 601- 613.

Kökten 1944
İ.K. Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları" *Belleten VIII,* 1944, 659-680.

Kökten 1945
İ.K. Kökten, "Kuzeydoğu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri" *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi III/ 5*, 1945, 464-486.

Kökten 1947a
İ.K. Kökten, 1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri" *Belleten XI*, 1947, 161-163.

Kökten 1946b
İ.K. Kökten, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları" *Belleten XI*, 1946, 431-472.

Kökten 1947c
İ.K. Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi V, 1947, 223-226.

Kökten 1948a
İ.K. Kökten, "1947 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları" *Belleten XII*, 1948, 223-226.

Kökten 1948b
İ.K. Kökten, "Kars'ın Tarihöncesi" *III. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler I,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948, Ankara, 194-204.

Kökten 1949
İ.K. Kökten, "1949 Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor" *Belleten XIII*, 1949, 811-829.

Kökten 1952
İ.K. Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-48 Yıllarında Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında" *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi X/1*, 1952, 171-209.

Kökten 1975
İ.K. Kökten, "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları" *V. Atatürk Konferansları, Bildiriler,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975, Ankara, 95-105.

König 1955
F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften* (Archiv für 1957 Orienfforschung, Beiheft. VIII.) 1955.

Krivtsova-Grakova 1951
O.A. Krivtsova-Grakova, "Sadcikovskoe poselenie. Raskopki 1948 g." *Materialy i issledovaniya po Arheologii* SSSR *21/II*, 1951, 25-98.

Krivtsova-Grakova 1955
O.A. Krivtsova-Grakova, "Stepnoe povolzhe i pricernomore v. epohu pozdnei bronzy" *Materialy i issledovaniya ArheoIogii SSSR 46*, 1955, 162-185.

Kruglov 1958
A.P. Kruglov, "Severo-vostocnyii Kavkaz vo II.-I. tysyaceletiyah do. n. e." *Materialy i issledovanya po Arkeologii SSSR 68*, 1958, 7-146.

Krupnov 1951a
E.I. Krupnov, "Materialy po arheologii severnoi-Osetii dokobanskogo perioda" *Materialy i isslodovaniya po Arheologii SSSR 23*, 1951, 17-74.

Krupnov 1951b
E.I. Krupnov, "Novyı pamyatnik drevnih kul'tur Dagestane. Opym pervogo issledovaniya Tarkinskogo mogiinika 1974 godo." *Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR 23*, 1951, 208-225.

Krupnov 1957
E.I. Krupnov, *Drevnyaya istoriya i kultura Kabardi*. 1957, Moskva.

Krupnov 1960
E.I. Krupnov, *Drevnyaya Severnogo-Kavkaza*, 1960, Moskva.

Krupnov 1964
E.I. Krupnov, "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Ethnic Community" (İngilizce özetli) *Sovyetskaya Arheologiya 964/l*, 1964, 31-45.

Kuftin 1941
B.A. Kuftin, *Arheologiceskie raskopki v Trialeti,* 1941, Tbilisi.

Kuftin 1943
B.A. Kuftin, *Urartskii kolumbarii v podosvi Ararata i Kuro-Arakssikii eneolit*, 1943, Tbilisi.

Kuftin 1944
B.A. Kuftin, *Voprosu o drevneysih krnyah Gruzinskoi kul'tury na Kavkaze*, 1944, Tbilisi.

Kuftin 1949
B.A. Kuftin, *Materialy k arheologii Kolhidy I*, 1949, Tbilisi.

Kuftin 1950a
B.A. Kuftin, *Materialy k arheologii Kolhidy II*, 1950, Tbilisi.

Kuftin 1950b
B.A. Kuftin, *Arheologiceskie izyskanya v Rionskoi nizmennosti i na cernomorskom poverj'i 1935 i 1936 godov*, 1950, Tbilisi.

Kuşnareva 1954
K.H. Kuşnareva, "Kabardinskie kurgan-ı XIV-XVI do.n.e." *Sovyetskaya Arheologiya XX*, 1954, 343-356.

Kuşnareva 1957
K.H. Kuşnareva, "Nekotorye pamyatniki epohi pozdnei bronzy nagornom Karabahe" *Sovyetskaya Arheologiya XXVII*, 135-177.

Kuşnareva 1973
K.H. Kuşnareva, "Obmen i torgovliya v Zakavkazie v drevnosti" *Kratkie soobseniya instituta ıstorii material'noi kul'tury* 138, 1978, 21-46.

Kulnareva 1993
K.H. Kuşnareva, *Yujnıy Kavkaz v IX-II tis. do n.e. Etapı kul'turnogo i sotsiyal'no-ekonomiçeskogo razvitiya,* 1993, Sankt-Peterburg.

Kuşnareva ve Cubinişvili 1963
K.H. Kuşnareva ve T.N. Cubinişvili, "İstoriçeskoye mesto Yujnogo Zakavkaza v III tis. do n.e." *Sovyetskaya Arheologiya 1963/3*, 3-16.

Kuşnareva ve Cubinişvili 1970
K.H. Kuşnareva, ve T.N. Cubinişvili, *Drevniye kul'turı yujnogo Kavkaza (V-III tis. Do n.e.)* 1970, Leningrad.

Kuznetsova ve Teplovotskaya 1994
E.F. Kuznetsova ve T.M. Teplovotskaya, *Drevnyaya Metallurgiya i Goncarstvo Tsentral'nogo*, 1994, Almatı.

Lake 1940
K. Lake, "Van'da Yapılan Hafriyat, 1938" *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya* Dergisi IV, 1940, 179-191.

Lambert 1961
W.G. Lambert, "The Sultantepe Tablets" *Anatolian Studies XI*, 1961, 143-158.

Lang 1970
M.D. Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, 1970, London.

Laessøe 1959a
J. Laessøe, "Building inscriptions from Fort Salmanaser Nimrud" *Iraq XXI*, 1959, 38-41.

Laessøe 1959b
J. Laessøe, "A Statue of Shalmanaser III, from Nimrud" Iraq *XXI*, 1959, 147-107.

Laroche 1966
E. Laroche, *Le noms des Hittites*, 1966, Paris.

Laroche 1971
E. Laroche, *Catalogue des textes Hittites*, 1971, Paris.

Lassen ve Fabritus 1991
H. Larsen ve V. Fabritus, "A Bronze Sword From Luristan with a proto-Arabic inscription." *Anatolian Iron Ages* (Ed. A. Çilingiroğlu ve D.H. French) Oxford; British institute of Archaeology at Ankara Monograph, 1991, 13, 39-65.

Lehmann 1899
C.F. Lehmann, "Weiterer Bericht über den Fortgang der armenischen Expedition" *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, 281-290.

Lehmann-Haupt 1906
C.F. Lehmann-Haupt, *Materiallen zu alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, 1906, Berlin.

Lehmann-Haupt 1901
C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt I.* (1910), I I/I (1926), II/2 1926, (1931) 1931

Lehmann-Haupt 1928
C.F. Lehmann-Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I, II.* 1935, Leipzig.

Levine 1973
L.D. Levine, "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-I" *Iran XI*, 1973, 1-27.

Lordkipanidze 1991
O. Lordkipanidze, *Archaologie in Georgien. Vor der Altsteinzeit zum Mittelalter*, 1991, Heidelberg.

Luckenbill 1926
D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I (Historical 1927Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon), II (Historical Records of Assyria from Sargon to the end.)* 1926, Chicago.

Mahimov 1962
E.K. Mahimov, "Materialy iz Kvalinskogo Muzeya" *Sovyetskaya Arheologiya 3*, 1962, 282-288.

Maisler ve diğ. 1952
B. Maisler, M. Stekelis ve M. Avi-Yonah, "The Excavations at Bet-Yerah (Khirbet-Kerak) 1944-1946" *Israel Exploration Journal II/3*, 1952, 165-173; II/4, 218-229.

Mallovan 1937
M.E. Mallovan, "The Excavations at Tall Chagar Bazar and an Archaeological Survey of the Habur Region, Second Campaign 1936" *Iraq IV*, 1937, 91-177.

Markovin 1959
V.I. Markovin, "Proishojdenii Severokavkazkoi kul'tury" *Sovyetskaya Arheologiya I*, 1959, 3-20.

Markovin 1960
V.I. Markovin, "Kul'tura plemen severnogo-Kavkaza v epohu bronzy. II. tys. do.n.e." *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR 93*, 1960.

Markovin 1964
V.I. Markovin, *Dagestan i gornaya cecniya v drevnosti*, 1964, Moskva.

Marr ve Orbel 1922
N.Y. Marr ve İ. Orbel, *Arheologiceskaya ekspeditsiya 1916 goda va vana*, 1922, Leningrad.

Martirosyan 1964a
A.A. Martirosyan, *Armeniya v epohu bronzy i rannego jeleza*, 1964, Erevan.

Martirosyan 1964b
A.A. Martirosyan, "O periodizatsii arheologiceskih pamyatnikov Armenii epohi brozny i rannego jeleza" *Sovyetskaya Arheologiya* 3, 1964, 21-36.

Maxwell-Hyslop 1946
K.R. Maxwell-Hyslop, "Daggers and Swords in Western Asia", *Iraq* VIII, 1946, 1-65.

Maxwell-Hyslop 1962
K.R. Maxwell-Hyslop, "Bronzes From Iran in the Collections of the Institute of Archaeology University of London" *Iraq XXIV,* 1962, 126-131.

Maxwell-Hyslop ve Hodges 1964
K.R. Maxwell-Hyslop ve H.W.M. Hodges, "A Note on the Significance of the Technique of "Casting on" as applied to a Group of Daggers from North-West Persia" *Iraq XXVI*, 1964, 50-53.

Maxwell-Hyslop ve Hodges 1966
K.R. Maxwell-Hyslop ve H.W.M. Hodges, "Three Iron Swords from Luristan" *Iraq XXVIII*, 1966, 167-175.

Medvedskaya 1977
İ.N. Medvedskaya, "Mogil'nik Kaiterie-novyi pamyatnik ranne-jeleznogo veka Irana" *Sovyetskaya Arheologiya I*, 1977, 18-32.

Medvedskaya 1980
İ.N. Medvedskaya, "Maetalliceskie nakonecniki strel perednego vostoka i evraziskih stepei II. perevoi polovniy, I. tysyaceletiya do. n. e." *Sovyetskaya Arheologiya 4*, 1980, 23-37.

Medvedskaya 1982
İ.N. Medvedskaya, *Iran: Iron Age I*, 1982, Oxford.

Meldgaard ve Thrane 1963
J.P.M. Meldgaard ve H. Thrane, "Excavations at Tepe Guran, Luristan. Preliminary Report of Danish Archaeological Expeditions to Iran" *Acta Archaeologica XXXIV*, 1963, 97-133.

Melikişvili 1949
G.A. Melikişvili, "Nakotoriye voprosu istorii Manejskogo tsarstva" *Vestnik Drevnei İstorii,* 1949, 57-72.

Melikişvili 1954
G.A. Melikişvili, *Nairi-Urartu*, 1954, Tbilisi.

Melikişvili 1960
G.A. Melikişvili, *Urartskie klinoobraznye nadpisi,* 1960, Moskva.

Melikişvili 1963
G.A. Melikişvili, "Assiriya i strany Nairi na rubeje XII-XI v.v. do. n. e." *Vestnik Drevnei İstorii 84.2,* 1963, 115-197.

Melikişvili 1971
G.A. Melikişvili, *Die urartaische Sprache*, 1971, Rome.

Mellaart 1970
J. Mellaart, "The Second Millennium Chronology of Beycesultan" *Anatolian Studies XX*, 1970, 55-67.

Mercer 1939
S.A.B. Mercer, *The Tel-el-Amarna Tablets*, 1939, Toronto.

Merpert 1954
N.Y. Merpert, "Materialy po arheologii srednego zavolj'ya" *Materialy i issledovanya po Arkeologii SSSR 42/1*, 1954, 39-156.

Messerschmidt 1922
L. Messerschmidt, *Keilsschrifttexte aus Assur historischen Inhalts I*, 1922, Leipzig.

Meyer 1953/1954
E. Meyer, *Geschichte des Altertums II/1, II/2, III,* 1953/1954, Stuttgart.

Miloradoviç 1954
O.V. Miloradoviç, "Kabardinskie kurgany XIV-XVI do. n.e." *Sovyetskaya Arheologiya XX*, 1954, 343-356.

Minayaeva 1951
T.M. Minayaeva, "Arheologiceskie pamyatniki na r.Gilyac v verhov'yah Kubani" *Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR 23*, 1951, 273-301.

Mongait 1955a
A.L. Mongait, "Starayaryazan" *Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR. 49,* 1955.

Mongait 1955b
A.L. Mongait, "Nekotorye srednevekovye arheologiceskie pamyatniki severo-zapadnogo Kavkaza" *Sovyetskaya Arheologiya XXIII*, 1955, 321-340.

Moorey 1971
P.R.S. Moorey, *Catalogue of the Ancient Persian Bronzes in the Ashmolean Museum*, 1971, Oxford.

Muncaev 1961
R.M. Muncaev, "Drevneiseya kul'tury severo-vostocnogo Kavkaza" *Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR 100,* 1961,

Muncaev ve Smirnov 1956
R.M. Muncaev ve K.F. Smirnov, "Pamyatniki epohi bronzy v Dagestane kurgannaya gruppastantsii manas" *Sovyetskaya Arheologiya XXVI*, 1956, 167-203.

Muncaev ve Smirnov 1958
R.M. Muncaev ve K.F. Smirnov, "Arheologiceskie pamyatniki bliz sela Karabudahkent Dagestanskaya ASSR" *Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR 68*, 1958, 147-175.

Munsell 1975
A. Munsell, *Munsell's Soil Colour Charts*, 1975, Baltimore.

Muradov 1974
F.M. Muradov, *Kobustan v epohu bronzy*, 1974, Baku.

Muradov 1979
F.M. Muradov, *Tunç Dövründe Gobustan*, 1979, Baku.

Muscarella 1974
O.W. Muscarella, "The Iron Age at Dinkha Tepe" *Metropolitan Museum Journal 9*, 1974, 35-90.

Muscarella 1977
O.W. Muscarella, "The Chronology of the Middle Bronze Age Kurgans at Trialeti" *Bibliotheca Mesopotamica VII*, 1977, 235-249.

Muscarella 1994
O.W. Muscarella, *North- Western Iran: Bronze Age to Iron Ages. 3,* The British institute of Archaeology at Ankara, Monograph No: 16, 1994.

Nagel 1959/60
W. Nagel, "Die Könisgsdolche der Zweiten Dynastie von Isin" *Archiv tür Orientforschung 19*, 1959/60, 95-104.

Nioradze 1949
G.K. Nioradze, "Arheologiceskie nahodki v sela Kvisari" *Sovyetskaya Arheologiya XI*, 1949, 185-194.

O'Callaghan 1948
R.T. O'Callaghan, *Aram Naharaim,* Analecta Orientalia 26.

Olmstead 1913
A.T.E. Olmstead, *History of Assyria*, 1913, London.

Orthmann 1963
W. Orthmann, *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, 1963, Berlin.

Otto 1941
H. Otto, "Die Amerikanischen Ausgrabungen am Burgfelsen von 1944 Van" *Archiv tür Orientforschung XIV*, 1941, 87-95.

Özgüç 1943
T. Özgüç, "Karaz Sondajı" *III. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943, 168-169.

Özgüç 1966
T. Özgüç, *Altıntepe I*, 1966, Ankara.

Özgüç 1969
T. Özgüç, *Altıntepe II*, 1966, Ankara.

Özgüç 1978
T. Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, 1978, Ankara.

Özgüç 1982
T. Özgüç, *Maşat Höyük III. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*, 1982, Ankara.

Özkan ve Çakır 2000
S. Özkan ve M. Çakır, "Rize'de Bulunmuş Olan Tunç Baltalar" *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi XV*, 2000, 87-94.

Parrot ve Nougayrol 1948
A.Parrot ve J. Nougayrol, "Une document fondation hurrite" *Revue d'Assyrologie et d'Archeologie Orientale 42*, 1948, 1-20.

Pfeiffer 1940
R.H. Pfeiffer, "The Excavations at Van in 1939" *Bulletin of the American School of Oriental Research 78*, 1940, 31-32.

Piotrovskii 1949
B.B. Piotrovskii, *Arheologiya zakavkaz'ya*, 1949, Leningrad.

Piotrovskii 1955
B.B. Piotrovskii, "Razvitie skotovodstva v drevneisem zakavkaz'e." *Sovyetskaya Arheologiya XXIII,* 1955, 5-15.

Piotrovskii 1959
B.B. Piotrovskii, *Vanskoe tsarstvo*, 1959, Moskva.

Piotrovskii 1966
B.B. Piotrovskii, *Il regno di Van. Urartu*, 1966, Rome.

Piotrovskii 1967
B.B. Piotrovskii, *Urartu. The Kingdom of Van and Its Art.* 1967, London.

Piotrovskii 1969
B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 1969, Geneva.

Popova 1955
T.B. Popova, "Etapy razvitiya lokal'niye varianty Katakombi kul'tury" *Sovyetskaya Arheologiya XXII,* 1955, 21-60.

Przevorski 1935
S. Przevorski, "Der Grottenfund von Ordu. Ein beitrag zu den 1946 kleinasiatisch-Kaukasichen bezie hungen am ende des II. Jh. v. chr." *Archiv Orientalni VII*, 1935, 390-414; *VIII*, 46-68.

Przevorski 1939
S. Przevorski, *Die matallindustrie Anatoliens in der zeit von 1500-700 vor. Chr*, 1939, Leiden.

Reade 1979
J. Reade, "Hasanlu, Gilzanu and Related Considerations" *Archaeologische Mittelungen aus Iran, N.F. XII*, 1979, 175-181.

Reilly 1940
E.B. Reilly, "Tikitepedeki İlk Kazılar, 1937" *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi IV*, 147-155.

Rubinson 1994
K.S. Rubinson, "Eastern Anatolia before the Iron Age: a wiew from Iran" *Anatolia Iron Ages 3*. British Institue of Archaeology of Ankara, 199-203.

Russell 1980
H.F. Russell, *Pre-CIassical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a Survey by Charles Burney of Sited Along the Euphrates and around Lake Van,* 1980, Oxford.

Rusell 1984
H.F. Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B. C. And the Historical Geography of Eastem Anatolia According to the Assyrian Sources" *Anatolian Studies XXXIV*, 1984, 171-201.

Saggs 1963
H.W.F. Saggs, "Assyrian Warfe in the Sargonid Period" *Iraq XXV*, 1963, 145-154.

Salnikov 1952
K.V. Salnikov, "Kurgny na Ozere Alakul" *Materialy i issledovaniya po Arheologii SSSR 24*, 1952, 51-71.

Salvini 1967
M. Salvini, *Nairi e Ur(u) atri. Contributo alla Storia della farmazione del regno di Urartu,* Incunabulea Graeca XVI, 1967, Rome.

Schaeffer 1939
C. Schaeffer, *Ugantıca I. Etudes relatives aux decouvertes de Ras Shamra*, 1939, Paris.

Schaeffer 1948
C. Schaeffer, *Stratigraphie comparee et chronologie de l'Asie Occidentale*, 1948, Oxford.

Schrader 1878
E. Schrader, *Keilinschriften und Geschicths forschung ein Beitrag zur monumentalen Geographie, Geschichte und Chronologie der Assurer*, 1878, Giessen.

Schroeder 1992
O. Schroeder, *Keilschrift texte aus Assur Historischen inhalts*, 1992, Leipzig.

Serdaroğlu 1972
Ü. Serdaroğlu, "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1970" *KEBAN III*, 1972, 7-23

Sevin 1977
V. Sevin, "Bibliyografya" *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 1977, 495-502.

Sevin 1986
V. Sevin, "Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1984" *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, Ankara, 287-295.

Sevin 1987a
V. Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl illeri Yüzey Araştırması 1985" *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987, Ankara, 279-300.

Sevin 1987b
V. Sevin, "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler" *Anadolu Demir Çağları* (Ed. A. Çilingiroğlu) İzmir Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1987, 35-55.

Sevin 1988
V. Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması. 1986" *V. Araştırma SonuçlarıToplantısı II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, Ankara, 1-44.

Sevin 1989
V. Sevin, "Elazıg-Bingöl Yüzey Araştınnası 1987" *IV Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, Ankara, 451-500.

Sevin 1990
V. Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu" *Höyük I*, 1990, 51-64.

Sevin 1991
V. Sevin, "The Eariy Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Muskians" *Anatolian Studies XLI*, 1991, 87-97.

Sinitsyn 1960
İ.V. Sinitsyn, "Drevnie pamyatniki v nizov'yah eruslana. Po raskopkam 1954-1955 gg." *Materialy i İssledovanİya po Arheologii SSSR 78/ III*, 1960, 10-168.

Smirnov 1951
K.F. Smirnov, "Arheologiceskie İssledovaniya v raione Dagestanskogo seleniya Tarki v 1948-1949 gg." *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 23*, 1951, 226-272.

Smirnov 1952
K.F. Smirnov, "Voprosy izuceniya sarmatskih plemen i ih kul'tury v Sovetskoi arheologii" *Voprosy skifo sarmatskoi arheologii po materialam konferentsii. AN SSSR* (Ed. D.B. Selov) 1952, 195-219.

Smirnov 1957
K.F. Smirnov, "Jeleznyi" vek Baskirİİ" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 58*, 1957, 5-113.

Smirnov 1960
K.F. Smirnov, "Bykovskie kurgani" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 78/II*, 1960, 168-268.

Smith 1970
S. Smith, "The Fondation of the Assyrian Empire" *Cabridge Ancient History III*, 1970, 1-31.

Sommer 1932
F. Sommer, *Die Ahhijawa Urkunden*, 1932, München.

Sorokin 1958
V.S. Sorokin, "Sledy drevneisego poseleniya u Karmir-Blura" *Sovyetskaya Arheologiya 2*, 1958, 149-163.

Sorokin 1962
V.S. Sorokin, "Mogil'nic bronzoboi epohi Tasty-Butak 1. v. zapadnom Kazakstane" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 120*, 1962.

Sözer 1974
A.N. Sözer, "Erzurum Cografyası Tabii ve Beşeri Özellikler" *50.Yıl Armağanı I,* Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974, 27-38.

Stankeviç 1960
Y.K. Stankeviç, "Kistorii naseleniya verhnogo podvin'ya v I. i nacale II. tysyaceletiya n. e." *Materialy i İssledovanİya po Arheologii SSSR 76,* 1960, 7-327.

Star 1939
F.S.R. Star, *Nuzi Report on the Excavations at Yorgan Tepe Near Kurkuk, lraq 1927-1931*, 1939, Cambridge.

Stein 1940
S.A. Stein, *Old Routes of Western Iran*, 1940, London.

Sulimirski 1967
T. Sulimirski, "The Bronze Age of the U.S.S.R. A Guide to the Recent Literature on the Subject" *Bulletin of the InstİtUte of Archaeology VII*, 1967, 42-83.

Sulimirski 1970
T. Sulimirski, *Prehistoric Russia. An Outline*, 1970, London.

Süel 1998
A. Süel, "Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi" *Tüba-Ar;Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 1*, 1998, 37-61.

Şepinskii 1966
A.A. Şepinskii, "Kul'tury aneolita bronzy v Krymu" *Sovyetskaya Arheologiya 2*, 1966, 10- 22.

Şilov 1959
V.P. Şilov, "O drevnei metallurgii i metallobrabotke v nijnem Povolj'e" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 60*, 1959, 11-23.

Tallgren 1934
A.M. Tallgren, "Sur les monuments megalithiques du Caucase occidental" *Eurasia Septentrionalis Antiqua IX*, 1934, 1-46.

Tehov 1960
B.V. Tehov, "Mogil'nik epohi pozdnei' bronzi v. s Tli" *Sovyetskaya Arheologiya 1*, 1960, 163-178.

Tehov 1965
B.V. Tehov, "Arheologiceskie raskopki 1962 g.v. yugo-Oseti" *Sovyetskaya Arheologiya 2*, 1965, 142-159.

Thureau-Dangin 1912
F. Thureau-Dangin, *Une Relation de huiteme campagne Sargon II*, 1912, Paris.

Tihonov 1960
B.G. Tihonov, "Matelliceskie izdeliya epohu bronzy na Urale i v priural'e" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 90*, 1960, 5-15.

Tihonov ve Grişin 1960
B.G. Tihonov ve U.S. Grişin, "Ocerki po istorii provizvodstva v priural'e yujnoi Sibiri v epohu bronzy i rannego jeleza" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 90*, 1960.

Trubinkova 1958
N.V. Trubinkova, "Nekotorye itogi arheologiceskih issledovaniya po r. U s e." *Materialy i İssledovaniya po Arheologii* SSSR *61/11*, 1958, 181-202.

Umanskiy 1966
A.P. Umanskiy, "Andronovskie topory iz fondov ataiskogo Kraevogo Muzeya" *Sovyetskaya Arheologiya 4*, 1966, 181-186.

van Loon 1966
M.N. van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, 1966, İstanbul.

van Loon 1978
M.N. van Loon, "Architecture and Stratigraphy" *Korucutepe 2* (Ed. M.N. Van Loon) New York: North-Holland Publishing C o. Part III, 3-44.

van Loon ve Buccellati 1970
M.N. van Loon ve G. Buccellati, "Şikago ve Kalifornia Üniversiteleri 1968 Korucutepe Kazısı Raporu" *KEBAN I*, 1970, 73-87.

Vanden 1964
L.B. Vanden, *La necropole de Khurvin*, 1964, İstanbul.

Vanden 1966
L.B. Vanden, *Art Iranien Ancient*, 1966, Paris.

Vanden 1973a
L.B. Vanden, "Le Luristan a l'Age du Fer la necropole de Kutal-i Gulgul" *Archaeologia 65*, 1973, 16-29.

Vanden 1973b
L.B. Vanden, "Recherches, archeologiques dans le Luristan Sixtieme campagne 1970. Fouiiles a Bard-i Bal a Pa-yi Kal, Prospections dans le district d'Avian" *Iranica Antiqua X*, 1973, 1-79.

von der Osten 1937
H.H. von der Osten, *The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32, Part II*, Oriantal Institute Publications, The University of Chicago, Chicago

von Schuler 1965
E. von Schuler, *Die Kaskaer. Em Beitrag zur Ethnographie des Alten, Kleinasien*, 1965, Berlin.

Vyazmitina 1952
M.İ. Vyazmitina, "Sarmatskie pogrebeniya u s novofîlippovka" *Voprosy skifo sarmatskoi' arheologii po materialam konferentsii. AN SSSR* (Ed. D.B. Selov) 1952, 220-243.

Whallon ve Kantman 1969
R. Whallon ve S. Kantman, "Early Bronze Age Development in the Keban reservoir, East-Central Turkey" *Current Anthropology X*, 1969, 128-133.

Whallon ve Kantman 1970
R. Whallon ve S. Kantman, "Keban Barajı Su Birikimi Alanı Yüzey Araştırması" *1968 Yaz Çalışmaları* (Ed. İ. Acaroğlu) Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını, 1-6. I. Cilt 1970, Ankara.

Winn 1980
M.M. Winn, "The Earty Iron Age Pottery" *Korucutepe 3* (Ed. M.N. Van Loon) New York: Noth-Holland Publishing Co. Part VII, 155-173.

Wilhelm 1989
G. Wilhelm, *The Hurrians*, 1989, Warminster.

Willkox 1974
G.K. Willkox, "A History of Deforestation as Indicted by Charcoal Analysis of Four Sites in Eastern Anatolia." *Anatolian Studies XXIV*, 1974, 177-134.

Wright 1937
G.E. Wright, *The Pottery of Palestin From the Earliest Times to the End of the Early Bronze Age*, 1937, New Haven.

Young 1965
T.C. Jr. Young, "A Comparative Ceramic Chronology for Westem Iran, 1500-500. B.C." *Iran III*, 1965, 53-85.

Young 1967
T.C. Jr. Young, "The Iranian Migration into the Zagros" *Iran V*, 1967, 11-43.

Young 1969
T.C. Jr. Young, *Excavations at Godin Tepe. First Progress Report* (Royal Ontario Museum, 17) 1969.

Young ve Levine 1974
T.C. Jr. Young ve LiD. Levine, *Excavations of the Godin Project. Second Progress Report* (Royal Ontario Museum 20) 1974.

Zadneprovskii 1962
U.A. Zadneprovskii, "Drevnezemledel'ceskaya kul'tuly Fergany" *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR 118*, 1962.

Zaharov 1932
A. Zaharov, "Etudes su l'archeologie de l'Asie mineure et du Caucase." *Revue Hittite et Assanique I, 111-136; Deuxieme partie*, 164-181; *Troisieme partie*, 259-273, 1932.

Zimanski 1985
P.E. Zimanski, Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State, 1985, Chicago.

Res. 1

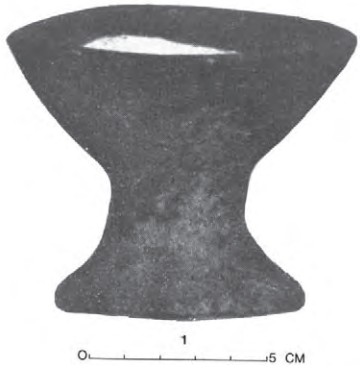
Res. 2

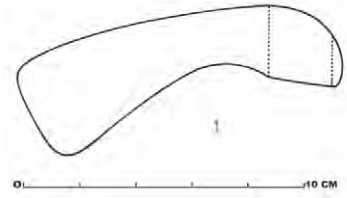
Res. 3

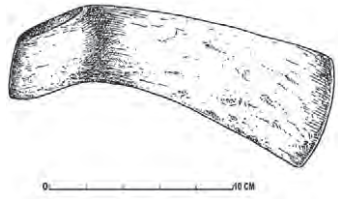
Res. 6

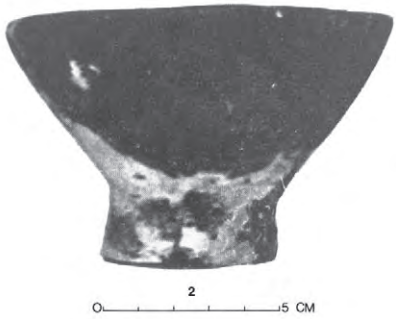
Res. 4

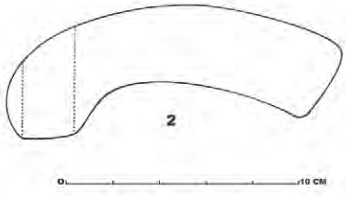
Res. 7

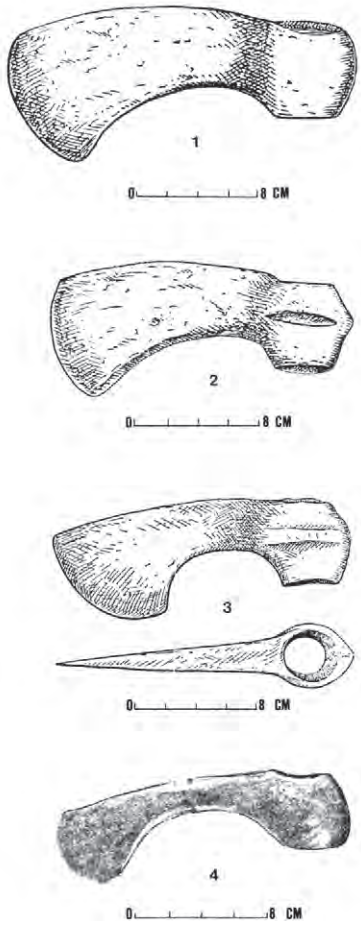
Res. 8

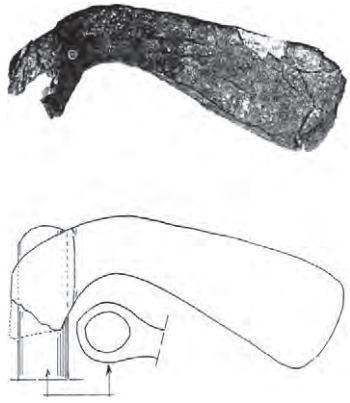
Res. 5

Res. 9

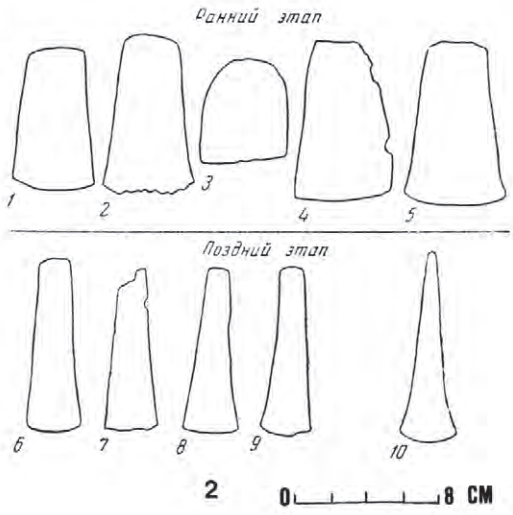
Res. 10

Res. 11

Res. 12

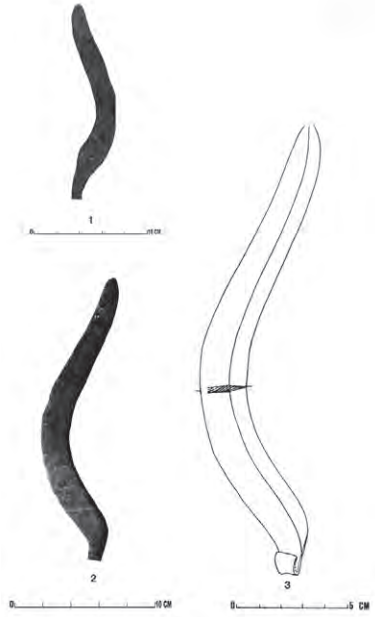

Res. 13

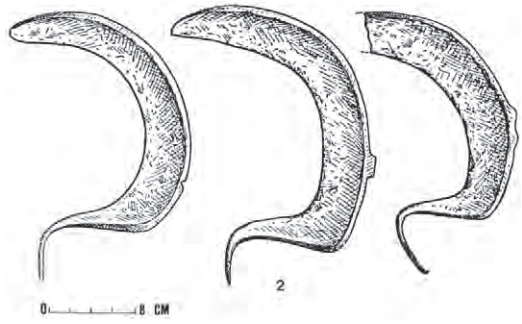

Res. 14

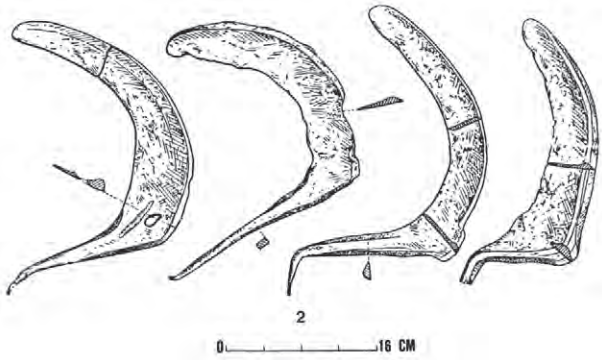

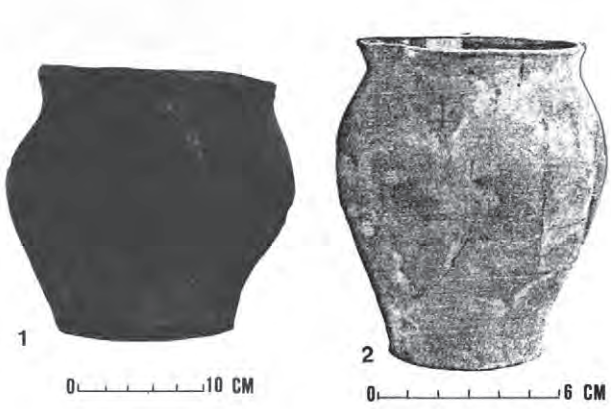
Res. 15 Res. 16

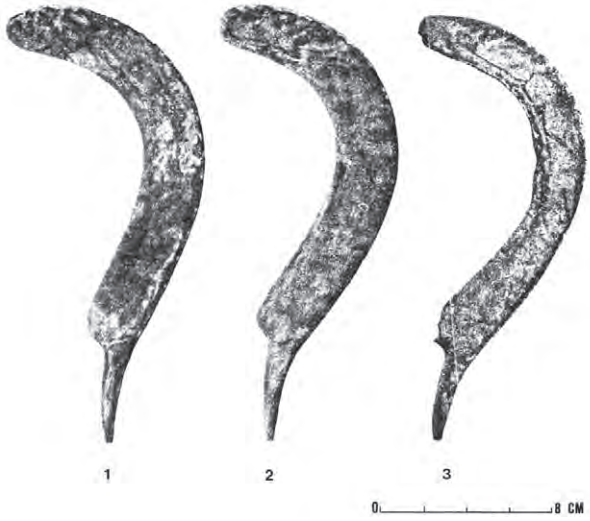

Res. 17

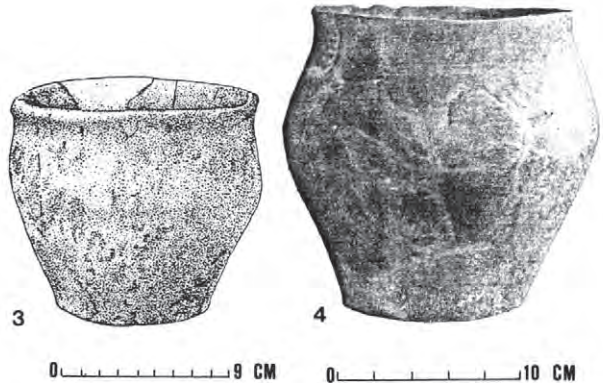

Res. 18

Res. 19

Res. 20

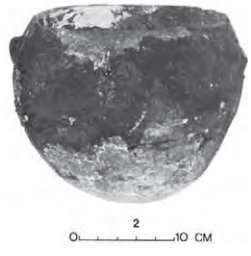
Res. 21

Res. 22

Res. 23

Res. 24

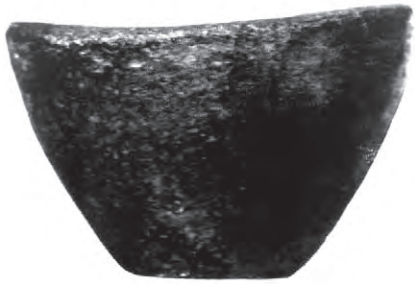
Res. 25

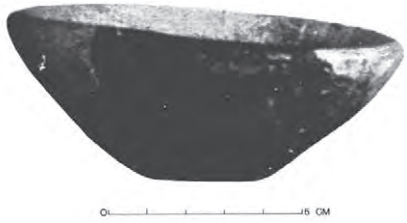
Res. 26

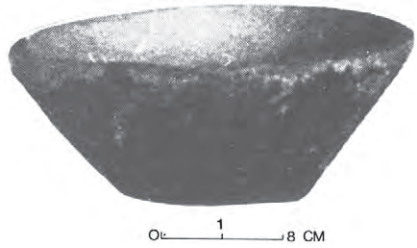
Res. 27

Res. 28

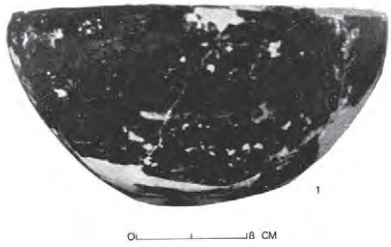
Res. 29

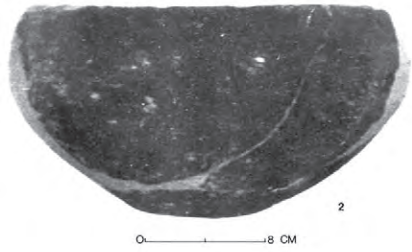
Res. 30

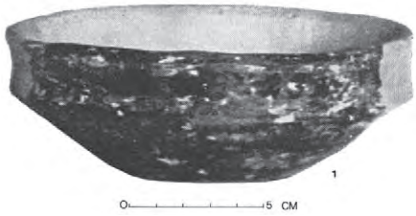
Res. 31

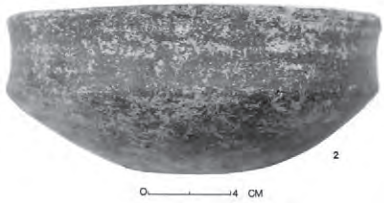
Res. 32

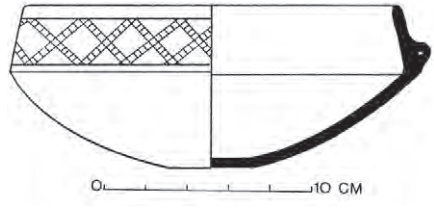
Res. 33

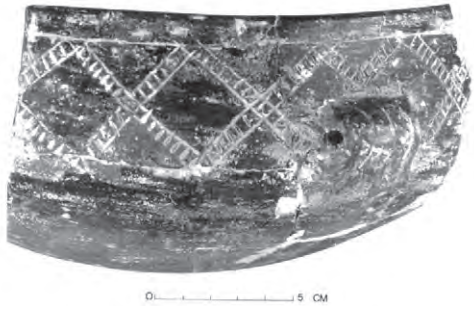
Res. 34

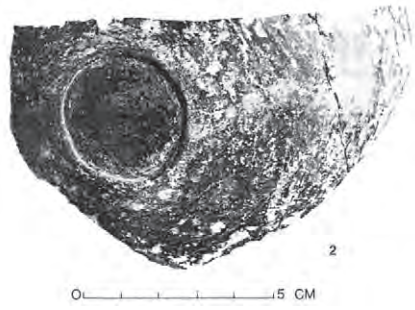
Res. 35

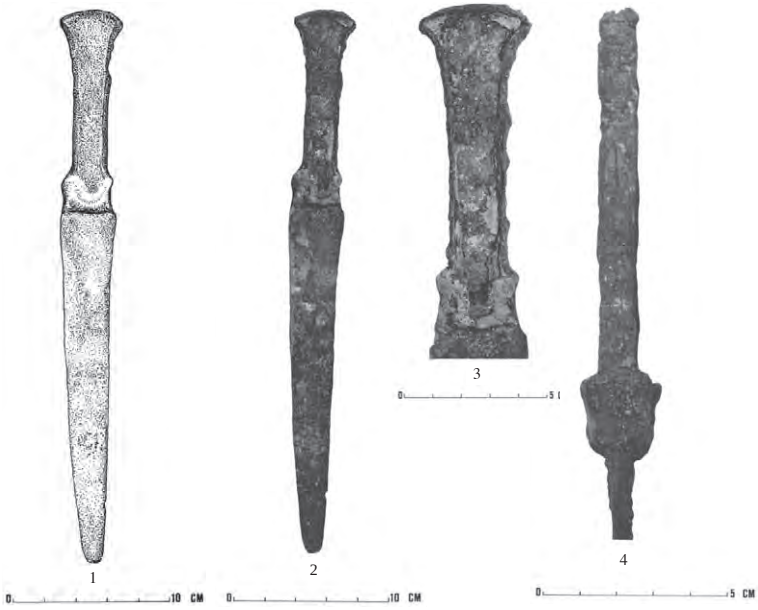
Res. 36

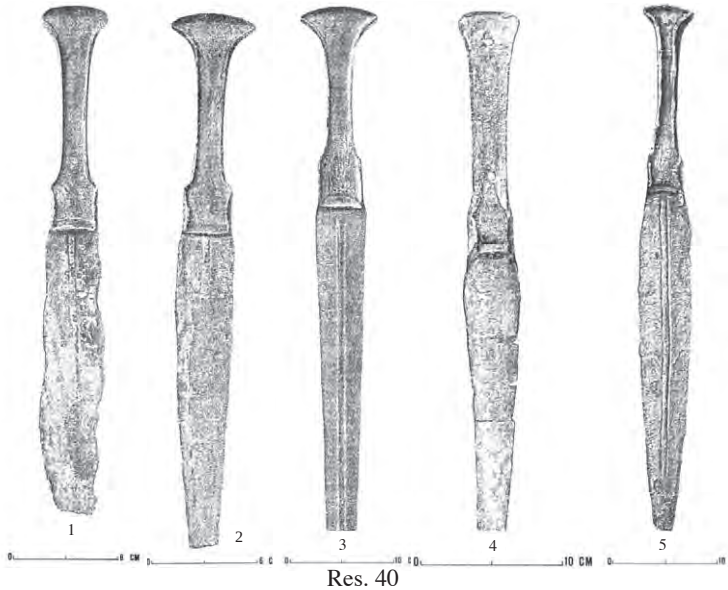
Res. 37

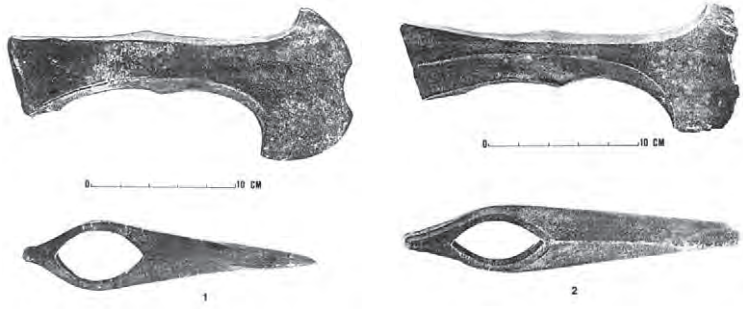
Res. 38

Res. 39

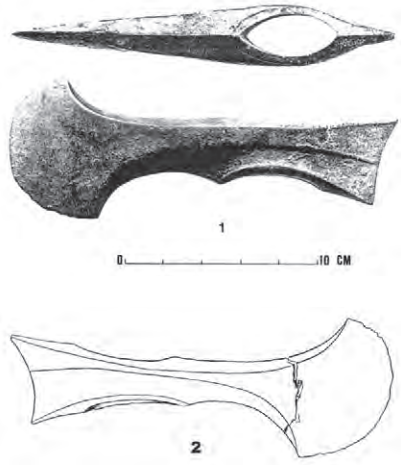
Res. 40

Res. 42

Res. 41

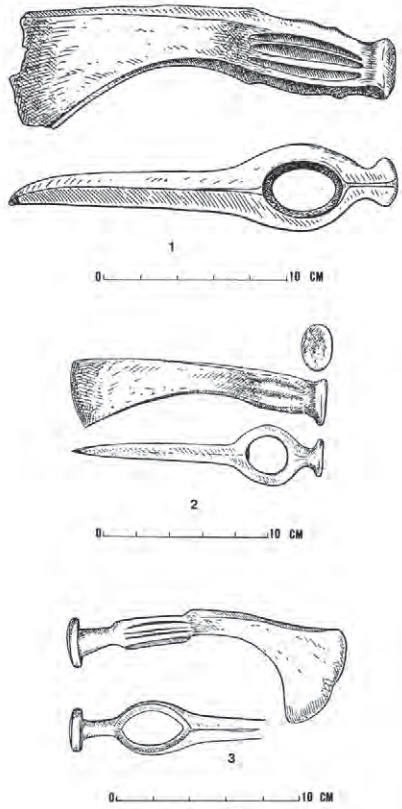
Res. 43

Res. 44

Res. 45

Res. 46

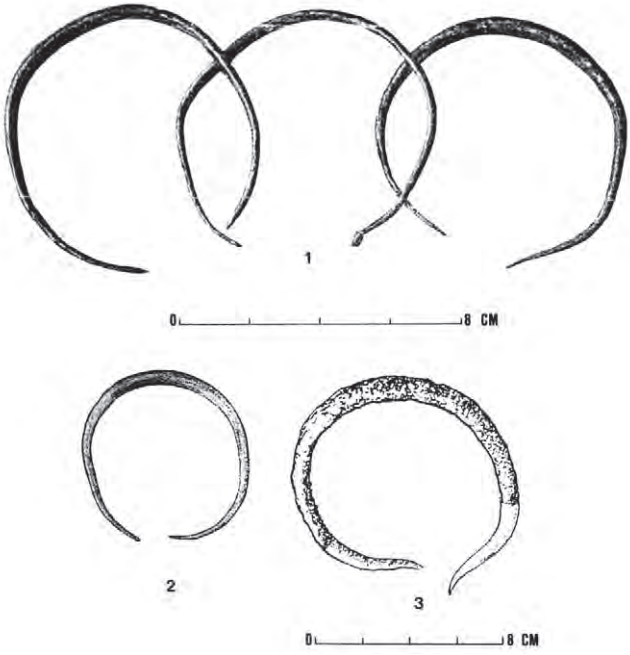
Res. 47

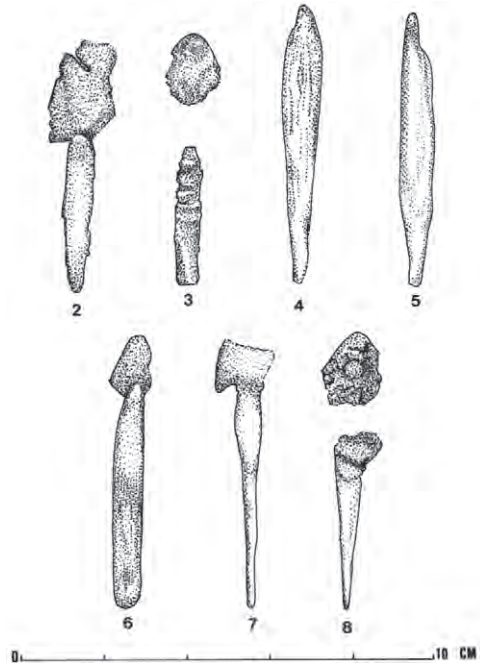
Res. 48

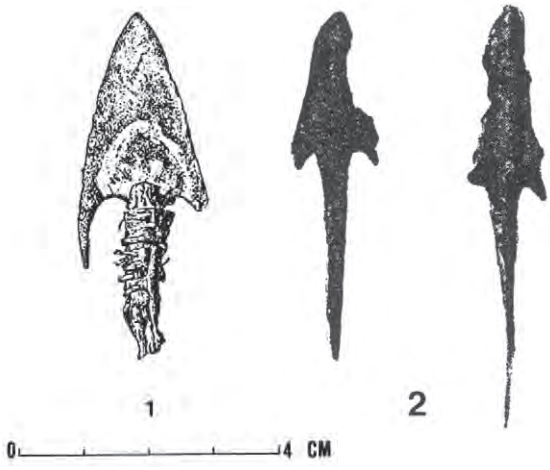
Res. 49

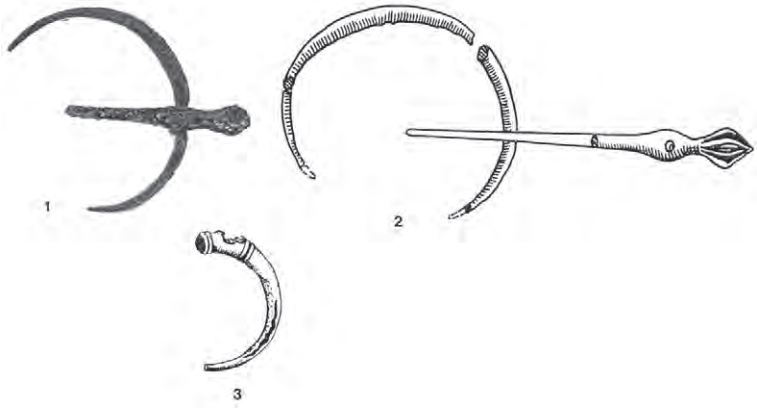
Res. 50

Res. 51

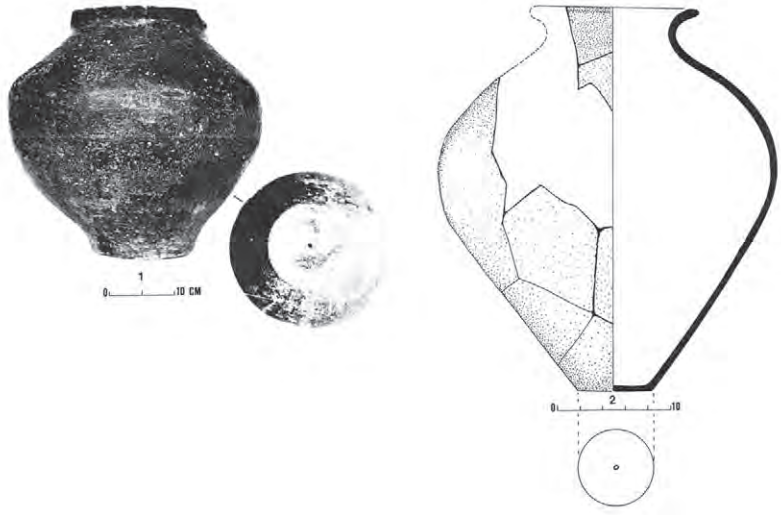
Res. 52

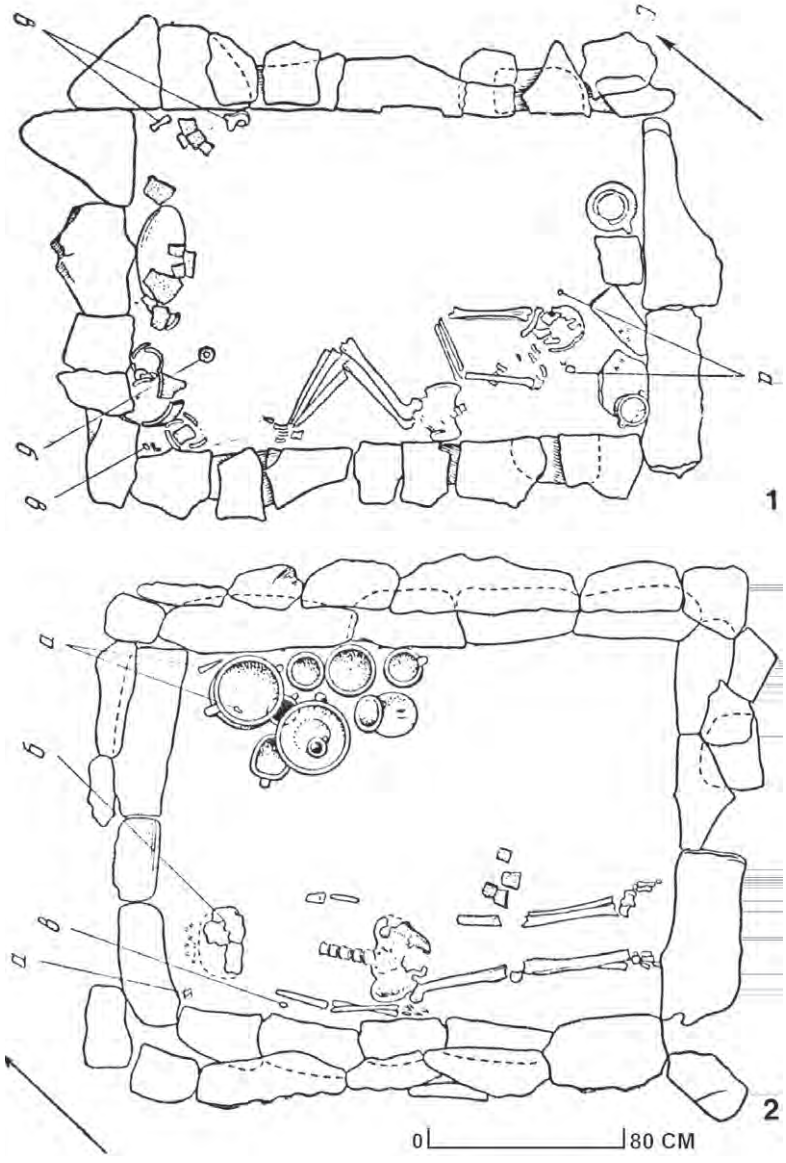
Res. 53

Res. 54

Res. 55

Res. 56

Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı
Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi

Mehmet IŞIKLI*

Abstract

The Beginning of Karaz Culture in Erzurum Region; The General Evaluation of Lately Investigations

A cultural complex which had been appeared around the in middle of the fourth millennium BC. in the north highland zone of ancient Near Eastern has been a popular topic among most archaeologists recently. This cultural togetherness can be distinguished in a vast zone by the distinct pottery tradition which consists of hand made, with incised or relief decorated, highly burnished monocrom ceramics. Also this cultural complex have a distinct architectural tradition contains houses with rectangular and/or rounded plan which were built with mudbricks and/or wattle-and-daub. This culture widely known as "Kura-Araxes Culture", "Early Transcaucasian Culture" or "Karaz Culture" contains nomadic and/or semi-nomadic components such as removable hearts. Erzurum Region takes place in the expansion area of this longevity cultural complex. In this area the first clues involving this culture had been obtained from Karaz, Pulur and Güzelova excavations were executed by H.Z. Koşay in 1940's and 1960's. Within the contex of the project which had been conducted by Atatürk University from 2000 to 2003 all materials from old three excavated sites in Erzurum region were examined in detail. The main aim of this article in the light of currently evidence from four key sites (Karaz, Pulur, Güzleova and Sos Höyük) in Erzurum Region is focusing on the problem of the begining of Karaz Culture in Erzurum Region.

Giriş

MÖ. IV. binyıl ortalarından itibaren Yakındoğu'nun dağlık yüksek kesimlerinde kendini gösteren bir "*kültürel birliktelik*" uzunca bir süre arkeologları meşgul etmiştir. El yapımı, kazıma-kabartma bezemeli, son derece iyi açkılanmış monokrom bir keramik geleneğine, yuvarlak, kare veya dikdörtgen planlı kerpiç veya çamur-dal örgü tekniğinde bir mimari geleneğe, taşınabilir ocak gibi pişmiş toprak objelere sahip olan ve yarı göçebe karakterli bu kültürel kompleks, daha çok "*Kura-Aras Kültürü*", "*Erken Transkafkasya Kültürü*", "*Khirbet-Kerak Kültürü*" veya "*Karaz Kültürü*" isimleriyle bilinmektedir[1]. 1500 yıldan daha uzun bir süre kuzeydeki yüksek dağlık kesimde varlığını devam ettiren bu kültürün, önemli bir yayılım alanı da "Erzurum Bölgesi"dir. Bölgenin bu açıdan sahip olduğu zengin potansiyel, 1940 ve 1960'lı yıllarda H.Z. Koşay'ın Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinde yaptığı kazılarla gün ışığına çıkmıştır[2].

2000-2003 yılları arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi Araştırma Fon Saymanlığı'nın finansal desteği ile aynı üniversitenin Arkeoloji Bölümü tarafından Erzurum Bölgesi ölçeğinde bir proje yürütülmüştür. "*Geç Kalkolitik Çağdan Demir Çağ Sonuna Kadar Erzurum Bölgesi'ndeki Arkeolojik Yerleşimlerin Tespiti ve Tabakalanması*" başlıklı projenin önemli bir

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, ERZURUM.
mehmet.isikli@gmail.com.

1 Bu kültür daha yaygın kullanımıyla Erken Transkafkasya Kültürü veya Kura-Araks Kültürü olarak anılmaktadır. Bu makalede Erzurum Bölgesi'nin konu edinilmesi dolayısıyla biz kültürü Karaz Kültürü olarak isimlendirmeyi uygun gördük. Kültürün araştırma tarihçesi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Işıklı 2005, 116 vd.

2 Koşay ve Turfan 1959, 351 vd.; Koşay ve Vary 1964, Koşay ve Vary 1967.

bölümünü Koşay'ın kazılarından ele geçen ve halen Erzurum Müzesi depolarında korunan malzemenin tekrar ele alınması oluşturmaktadır. Söz konusu proje kapsamında Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinden ele geçen yüzlerce eser incelenmiştir[3]. Bu makale söz konusu projenin ortaya koyduğu önemli sonuçlar ışığında bölgenin anahtar yerleşimleri olan Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük verileri çerçevesinde Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün başlangıcını ele almak amacındadır.

Bölge Coğrafyası ve Ekolojisinin Günümüz ve Prehistorik Dönemdeki Genel Karakteristiği

Coğrafya literatüründe "*Erzurum–Kars Bölgesi*" olarak geçen bölge, kabaca Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesimini kapsamaktadır[4] (Resim 1). Bölge topografyasının ana figürü, yükseklikleri 2500-3000 m. arasında değişen dağlar ve geniş platolardır. Bu yüksek düzlükler sadece derin vadiler ve çöküntü alanları tarafından kesintiye uğramaktadır[5]. Özellikle ekolojik açıdan yerleşime uygun yaşam alanları olarak ortaya çıkan bu çöküntü alanları, bölgede belirli bir doğrultuda uzanmaktadır. Batıdan doğuya doğru bu çöküntü alanları dizisi Aşkale Havzası ile başlar, Erzurum, Pasinler, Kağızman ve Iğdır çöküntü alanları ile doğuya doğru devam eder[6]. Bu depresyon alanlarından Erzurum ve Aşkale ovaları, sularını Karasu Nehri vasıtası ile Fırat'a boşaltırlar ve Fırat Havzası'nın ekolojik nişleri olarak kabul edilmelidirler. Diğer yandan Erzurum ve Pasinler ovaları arasındaki "Deveboynu" alçak dağ geçidi aşıldıktan sonra yeni bir drenaj havzasına ulaşılmış olunur ki burası Aras Nehri Havzası'dır. Bu alanda Aras Nehri boyunca sıralanmış olan ekolojik nişler dizisi başlar. Bu havza boyunca sırasıyla Kars-Selim, Oltu-Göle ve Ardahan depresyon alanları yer alır. Bu alanlar dizisi aynı zamanda Transkafkasya ve Doğu Anadolu arasındaki en uygun bağlantı dizileridir. Söz konusu çöküntü alanlarının tabanları jeolojik devirlerdeki tatlı su göllerinin depolarıdır. Özellikle Erzurum, Göle, Iğdır ve Ardahan havzalarının yarılmamış zeminleri zengin alüvyonlarla kaplıdır[7].

Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerini de bünyesinde barındıran Erzurum Ovası, kuzeyden ve güneyden Kuzeydoğu-Güneybatı yönlü uzanan dağlarla çevrelenmiştir (Resim 2a). Erzurum yöresinin % 61'ini 2000 m.'nin üzerinde yüksekliğe sahip dağlık alanlar oluşturmaktadır. Aşkale-Erzurum-Pasinler çöküntü alanları dizisi ile Çoruh Oluğu çöküntü alanını birbirinden ayıran ve ayrıca Erzurum Ovası'nın kuzey doğal sınırını belirleyen Kuzey Anadolu Dağları, ovanın olduğu kesimde Kargapazarı Dağı ile 3000 m.'nin üzerine çıkar[8]. Ovanın güney kesimini sınırlayan Karasu–Aras dağ sırası, batıda Munzur (3250 m.) silsilesi ile başlayarak, Mercan (3449 m.), Dumanlı (3071 m.), Palandöken (3124 m.) dağları ile devam eder. Daha sonra Ağrı (5165 m.) volkanik kütlesiyle birleşen bu dağ sırası, aynı zamanda Karasu-Aras çöküntü alanları dizisinin de güney doğal sınırını oluşturmaktadır.

Karaz Kültürü'nü daha iyi analiz edebilmek için bölgesel ölçekte dahi olsa bölgenin bugünkü ve prehistorik dönemdeki olası ekolojik koşulları ele alınmalıdır. Bu koşulların çok keskin radikal değişimlere maruz kalıp kalmadığı, küresel veya geniş çaplı bölgesel değişimlere neden olup olmadığı, bugün için coğrafyacılar ve arkeologlar arasında ciddi bir tartışma konusudur[9]. Bölgenin prehistorik dönemdeki olası ekolojik koşulları ile ilgili en önemli bilgi kaynağı çeşitli göl

---

3 Aynı zamanda bu çalışma 1999-2005 yılları arasında Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU danışmanlığında tarafımdan yapılan doktora tezinin de bir kısmını oluşturmaktaydı.

4 Bu alt bölgenin, kabaca sınırları şu şekilde çizilebilir: güney sınırını Palandöken Dağı ve bağlantılı silsile biçimlendirirken, batı sınırını Aşkale ilçesinin ilerisindeki Karasu Nehri'nin geçtiği dar boğaz alanı belirler. Doğu sınırı bugünkü siyasi sınırlarla kalırken, kuzey sınırı ise Bayburt Ovası bölge sınırları içersinde kalacak şekilde İspir'den geçecek bir hatla netleştirilmiştir

5 Erinç 1953, 89 vd.

6 Erinç 1953, 91.

7 Atalay 1978, 35 vd.

8 Kargapazarı Dağı'nın yüksekliği 3288 m dir ve bu yüksekliğe rağmen ovayı sınırlayan dağlar aslında topografik açıdan sade bir görünüm arz ederler. Acar 1974, 23 vd.

9 Konu üzerinde çalışan uzmanlarla yapılan kişisel görüşmeler konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Işıklı 2005, 21 vd.

tabanlarından alınan "polen" analizleri ve onların sonuçlarıdır. Karaz Kültürü yayılım kuşağı içersinde yer alan Urmiye Gölü, Van Gölü ve Söğütlü Gölü'nün yatağından alınan polen örneklerinin analizi bu açıdan önemlidir. Bu göllerden alınan polen örnekleri bölgenin en azından "*Erken Holosen Dönemi*[10]"nin vejetasyon yapısı ve ekolojisi konusunda ipuçları sağlamıştır[11]. Ne yazık ki "Erzurum Bölgesi" için bu tip bir çalışma bulunmamaktadır. Fakat bu göllerin coğrafi açıdan Erzurum Bölgesine çok uzak olmamasından hareketle, bu sonuçların kısmen de olsa söz konusu bölge hakkında fikir verebileceğini düşünmek yerinde olacaktır.

1970'li yıllarda başlayan bu yöndeki çalışmalarda Urmiye, Van, Söğütlü ve hatta kültürün yayılım alanı dışında kalan Zeribar Gölü'nden analiz için örnekler alınmıştır[12] (Resim 1). Bu analiz sonuçlarına göre; Holosen'in ilk yarısında yüksek olan "*ağaçsı-polen değerleri*"ni, dönemin ikinci yarısında artan "*ağaç polen*" değerleri izlemektedir. Ama bunlar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Urmiye Göl yatağının en alt tabakalarının polen örnekleri şaşırtıcı olmayan bir şekilde, göl civarındaki bölgenin baskın vejetasyon tipi olarak stepleri işaret etmektedir. Zeribar Gölü analizleri ise günümüzden 10.500 ila 5.500 yıl öncesi süreç için artan "ağaç-polen" değerlerini ortaya koyar. Urmiye Gölü'nde ise günümüzden 9500 yıl öncesi için artmaya başlayan "ağaç-polen" değerleri yaklaşık günümüzden 6500 yıl öncesinde sona erer. Van ve Söğütlü gölleri ve civarı için günümüzden 7350 ila 4500 yıl öncesi süreçte, büyük çapta "ağaç-polen" değerleri yüksektir[13].

Görüldüğü gibi üç göl yatağının sonuçları en azından tarih bazında bazı farklılıklar göstermektedir. Araştırmacılar, Erken Holosen'deki bu ağaç polen değerlerine bağlı orman vejetasyonunu, uygun iklim koşullarına bağlamaktadır. Özellikle Urmiye ve Zeribar sonuçları, günümüzden 8500 yıl öncesi için artan nem oranının ulaştığı aşamanın, uygun koşulları hazırladığını göstermektedir. Urmiye civarındaki ağaç yayılımı Zeribar civarından yaklaşık 1000 yıl önce sona erer. Açık bir şekilde günümüzden 7000 ila 6500 yıl öncesindeki süreçte konu alınan bölgedeki tüm ekolojik niş alanlarında ağaç gelişimine uygun bir ekolojik durumun varlığı söz konusudur. Yalnız Van civarında bu gelişme daha geç başlar. Van Havzası'nda, Zeribar civarından yaklaşık 3000 yıl sonra böyle bir durumun söz konusu olduğunu analizler göstermektedir. Burada araştırmacıların merak ettiği husus, acaba Erken Holosen'de sıcaklık hala sınırlı bir faktör müydü? Ama şu da unutulmamalıdır ki analizler Van Gölü'nün özellikle güney ve güneybatısında, denizden 1600-1700 m. yükseklikte olan kesimlerin, söz konusu tarihlerde yoğun orman vejetasyonuna sahip olduğunu göstermiştir. Zeribar civarında ormanlaşma sınırı zirveye ulaştıktan sonrada Van civarında ağaç yayılımının hala devam ettiğini polen analizleri göstermiştir[14].

Sonuç olarak Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu ölçeğinde yapılan polen analizleri, her iki bölgenin "farklı iklim ve vejetasyon" tarihleri olması gerektiğini ortaya koyamamıştır. Bu analizler sonucunda konunun uzmanları her iki bölgenin genel anlamda benzer iklimsel gelişmeyi paylaştıklarını düşünmektedir. Konunun uzmanları, oluşan zamansal farklılıkların sebebinin sıcaklık, nem ve toprak koşulları gibi faktörlerle açıklanabileceğini düşünmektedirler. Çok genel olarak özetlemek gerekirse; günümüzden yaklaşık 10.000 yıl önce göllerin bulunduğu bölgedeki yarı kurak step vejetasyonuna sahip iklimsel süreç, 5000 yıl öncesinde yerini ağaç gelişimine uygun daha nemli bir sürece terk etmektedir. Benzeri bir ekolojik tabloyu yüksekliğe bağlı bazı farklılıklarla birlikte Erzurum Bölgesi'nin de paylaşabileceğini düşünmek mümkündür.

Burada asıl sorgulanması gereken bu iklimsel değişimlerin etkileri ve sonuçları olmalıdır. Bu değişimler

---

10 Jeolojik bir terim olan Holosen Dönem arkeolojik olarak Neolitik ve Kalkolitik dönemlere karşılık gelmektedir. Özellikle Erken ve Orta Holosen dönemler açısından bir örtüşme söz konusudur. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. U. Esin, *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa*, İstanbul 1979.

11 van Zeist ve Bottema 1991, 64 vd.

12 van Zeit ve Bottema 1991, 57-67, fig. 14, 16, 17, 18.

13 van Zeist ve Bottema 1991, 65.

14 Bu bölgesel farklılığın açıklanmasında toprak yapısının da etkili bir unsur olup olmadığı sorgulanmaktadır. van Zeist ve Bottema 1991, 65 vd.

söz konusu topraklarda yaşayan insan ve hayvan topluluklarını nasıl etkilemişti? İklimsel değişim–göç ilişkisi perspektifinde bu tip değerlendirmeler yapılmalıdır. Araştırmacılara göre; Karaz Kültürü'nün yayılımında etkin faktörlerden biri de "*iklimsel değişimler ve buna bağlı göç zorunluluğu*"dur. Bununla ilgili konunun uzmanları, söz konusu polen analizlerinin sonuçlarının hiçbir zaman bölgesel veya daha geniş ölçekte sosyo-ekonomik bir yapıyı değiştirebilecek boyutta radikal ekolojik değişimleri yansıtamayacaklarını düşünmektedir. Onlara göre bu gün eldeki polen analiz sapmaları, hiçbir şekilde büyük çaplı bir iklimsel değişimi yansıtmamaktadır. Onlara göre; böylesi keskin bir iklimsel değişimin olabilmesi için gereken süre çok daha uzun olmalıdır. Bir diğer deyişle göl yataklarındaki polen analizlerinin, Karaz Kültürü'nün temsilcileri olan yarı göçebe-çoban topluluklarının, sosyo-ekonomik ve kültürel yapılanmalarını derinden etkileyip, değiştirebilecek kuraklık, aşırı yağış gibi iklimsel değişimleri yansıtmasını beklemek, bugünkü vejetasyon ve iklim uzmanlarına göre çok mümkün görünmemektedir[15].

Genel Hatlarıyla Karaz Kültürü

Son dönemdeki araştırmalar, Karaz Kültürü'nün, kuzeyde Büyük Kafkas Dağları'nın kuzeyinden güneyde Filistin–Levant düzlüklerine, doğuda Van–Urmiye Havzası'nın verimli topraklarına ve Azerbaycan ülkesinin neredeyse tamamına, batıda ise İç Anadolu Bölgesi düzlüklerine değin ulaşan, oldukça geniş bir coğrafyada varlık gösterdiğini işaret etmektedir (Resim 1). Kabaca "*Büyük Mezopotamya Kültür Bölgesi*"nin kuzeyinde kalan ve birçok araştırmacı tarafından bu büyük kültür bölgesinin kuzey dağlık "*sınır toprakları*" olarak görülen yüksek kesim, aynı zamanda konu edindiğimiz kültürel kompleksin ana yayılım alanı olmuştur. İsimlendirilmesinden kronolojisine değin bir çok sorunu bünyesinde barındıran kültür, MÖ. IV. bin yıl ortalarından MÖ. II. bin yıl başlarına değin yukarıda sınırları çizilen geniş coğrafyada varlık gösterir[16].

Bu zorlu coğrafyanın uzun ömürlü kültürü olan Karaz Kültürü'nün, en karakteristik ve yaygın malzemesi hemen her prehistorik kültürde olduğu gibi keramiktir (Resim 3-6). Genelde el yapımı olan bu keramiğin üretim teknolojisinde iki yöntem öne çıkmaktadır; "*halka veya plaka şerit tekniği*" (*coil method*), ve "*kumaş-hasır tekniği*"dir[17]. Halka-şerit tekniği diğerine oranla özellikle Erzurum Bölgesi'nde daha yaygın kullanım gören bir tekniktir[18]. Taşçık, bitkisel kalıntılar, mika, kireç, deniz kabuğu ve obsidyen kırıntıları Karaz keramiğinde görülen belli başlı katkı çeşitleridir. Sadece bazı örnekler bölgesel bazda yoğunluk gösterebilmektedir. Örneğin Erzurum bölgesi örneklerinde genelde, "kum ve taşçık katkı" ağırlıklıyken "bitkisel katkı" yok denecek kadar azdır. Karaz keramiği hamur ve dış yüzey renkleri açısından çeşitlilik göstermektedir. En yaygın olan ve bu keramik ile özdeşleşmiş renkler, siyah ve kırmızıdır. Hatta bu renk kontrası bazı bilim adamlarınca keramiği adlandırmada kullanılmıştır. Bu renkler dışında kahverengi, gri ve devetüyü gibi renkler de söz konusudur ve bunlar Erzurum bölgesinde daha yaygındır[19]. Özellikle dış yüzeyde görülen renk alacalanması ve iç-dış yüzey renk kontrası durumu, bu keramik grubu için karakteristiktir[20]. Özellikle siyah dış, kırmızı veya kahverengi iç renk kontras özelliği, Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha yaygın ve erken bir unsur olarak karşımıza çıkar. Özellikle son dönemde kültürün önemli bir merkezi olan Malatya-Arslantepe'den elde edilen veriler, Karaz keramiğinin

15 Bu konuda uzun süre tartışma olanağı bulduğum ve değerli fikirlerini aldığım Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik Ana Bilim Dalı öğretim üyelerinden Prof. Dr. Özcan Seçmen ve Ege Ormancılık Araştırma Enstitüsü Toprak ve Ekoloji Bölümü uzmanlarından Biyolog Handan H. Öner'e çok teşekkür etmek isterim. Adı geçen ekoloji ve vejetasyon uzmanları ile yaptığım kişisel görüşmelerde Karaz kültürel olgusu için kurgulanan senaryoyu anlattığımda kendi disiplinlerinin kriterleri göz önüne alındığında bu senaryonun çok inandırıcı olmadığını ifade etmişlerdir. Bir diğer deyişle iklimsel değişim ve buna bağlı otlak arayışına dayandırılan Karaz Kültürel Kompleksi için ortaya atılan senaryolar bugünkü ekolojik ve vejetasyon araştırmacılarına göre tekrar gözden geçirilmesi gereken ön görüşlerdir.

16 Bu sorunlara dair genel bir değerlendirme için bkz. Işıklı 2005, 116 vd.

17 Işıklı 2005, 156 vd.

18 Erzurum ve Bayburt yöresinden gelen Karaz tipi keramiğin petrografik analiz sonuçları için bkz. Batiuk 2000, 153 vd.

19 Işıklı 2005, istatistikler (I-IXX).

20 Işıklı 2005, 158.

siyah–kırmızı renk kontrası özelliğinin en erken bu bölgede görüldüğü yönünde, çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur. Son dönemde Sos Höyük verileri de bu sonucu destekler yönde veriler ortaya koymuştur[21]. Karaz keramiğinin bir diğer önemli özelliği kaliteli açkılamasıdır. Açkı ve astar genelde keramiğin hem iç hem de dış yüzeyinde uygulanabilmektedir. Fırınlamadan hemen sonra kap yüzeyinin kemik, tahta veya deri gibi organik bir malzeme ile perdahlanması sonucu böylesine parlak ve pürüzsüz yüzeylerin elde edilebildiği düşünülmektedir[22].

Karaz keramiğinde öne çıkan formlar; çömlekler, çanaklar, kaseler, tabaklar, bardaklar ve çeşitli boyutlarda küplerdir fakat ağırlık çanak ve çömlektedir[23] (Resim 4-6). Bu keramik grubunda asıl karakteristik unsur; bezemesidir. Bu gelenekte üç ana tip bezeme söz konusudur: "*kabartma bezeme*", "*kazıma bezeme*" ve "*oluk–baskı bezeme*"[24]. Araştırmacılar arasında Karaz Kültürü için bezemeye dayalı bir kronolojik gelişim düşünülmektedir[25]. Erken dönemin tipik özelliği olarak görülen, zengin ve kalın kabartma bezemenin en güzel örnekleri Ermenistan, Gürcistan ve Kuzeydoğu Anadolu'daki merkezlerde görülür. Özellikle Karaz malzemesi arasında görülen kalın gevşek yapılı, kabartma geometrik bezeme örnekleri, kültür için gayet tipiktir. Bu şekiller arasında farklı boyut ve tiplerde spiraller en yaygın unsurdur[26]. Bezemeye dayalı kronolojik şablona göre; daha sonraki evrede kabartma bezemenin bu kalın gevşek görünüşlü dokusunun yerini, daha ince ve özenli karmaşık bir işçilik gösteren örnekler alacaktır. Bunun en iyi örneklerini Güzelova, Pulur, Pulur/Sakyol, Sos ve Ermenistan'da Şengavit, Baba Derviş II, Mokhra Blur gibi çeşitli yerleşimlerde görebilmekteyiz[27]. Aynı zamanda Keban Bölgesi yerleşimlerinde ve kültürün daha sonraki en geç aşaması olan, Khirbet Kerak Kültürü'nün keramiğinde de bu tip bezeme uygulamaları yaygın olarak karşımıza çıkacaktır[28] (Resim 4-6).

Karaz Kültürü için bir diğer karakteristik buluntu grubu; "kap altlıkları"dır[29] (Resim 3). Kültürün tüm yayılım alanında karşımıza çıkan kap altlıklarının, bezeme ve form açısından en zengin ve geç örnekleri, Elazığ–Malatya Bölgesinde ve Suriye–Filistin Bölgesi'nde, karşımıza çıkar[30]. Form ve bezeme esaslı bölgesellik, kap altlıklarında gayet açık bir şekilde kendini gösterir. Silindirik formlu örneklerin ağırlıkta olduğu Elazığ–Malatya Bölgesi örneklerinde kazıma bezeme tercih edilen süsleme tekniğidir. Bu tip silindirik kap altlıklarına Erzurum Bölgesi'nde pek rastlanmaz. Bu bölgedeki altlıklar farklı tiptedir. Örneğin Karaz ve Güzelova'dan ele geçen bazı örnekler, stilize hayvan biçimlidir. Bu özel örnekler ve bezeme açısından bu tür objelerin zenginliği, bunların kült ve seremoni amaçlı işlevlerinin olabileceğini düşündürmektedir[31] (Resim 3). Diğer yandan kültürün bir diğer karakteristik malzeme grubunu, "ocaklar" oluşturmaktadır. Sabit ve taşınabilir olmak üzere iki ana tipte karşımıza çıkan ocaklar, Yakındoğu'nun hemen her kültüründe olduğu gibi, zorlu bir coğrafi ve ekolojik kuşakta varlık bulan bu kültürün de vazgeçilmezidir. Erzurum Bölgesi'nde dairesel forma sahip örneklerini Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren görmekteyiz[32]. Bölgesel çeşitlilik sunan ocaklar farklı form, boyut ve süslemede olabilmektedir[33]. Kültürün yarı göçebe yaylacı kimliği ile de örtüşen "taşınabilir ocaklar" özellikle zengin bir repertuar sunar. Özellikle taşınabilir

21 Palumbi 2003, 80 vd.; Işıklı 2005, 158, 497 vd.

22 Kozbe 1987, 11 vd.; Bakır 1985, 35 vd., res.10, 11.

23 Kuşnareva 1997, fig. 19.

24 Bazı araştırmacılar "yiv" şeklindeki bezemeyi de ayrı bir grup olarak değerlendirme amacındadır. Kelly-Buccellatti 1974, 14.

25 Burney ve Lang 1971, 43-85; Sagona 1984, 81.

26 Işıklı 2005, lev. X

27 Kuşnareva ve Markovin 1994, 24–29; Koşay 1976, res. 32, 48–49; Sagona 2000, fig. 8.

28 Amiran 1952, fig. 1.

29 Sagona 1984, fig. 96–99.

30 Işıklı 2005, 167.

31 Kuşnareva ve Çubinişvili 1970, 181; Takaoğlu 2000, 11–16; Smogorzewska 2004, 151–166; Işıklı 2005, 167 vd., lev.77, 248.

32 Sagona ve Sagona 2000, 60.

33 Kuşnareva ve Çubinişvili 1970, 62 vd.; Takaoğlu 2000, 11 vd.

olan örneklerde "at nalı" şeklinde olanlardan çok iki veya üç tane boynuz şeklinde çıkıntıya sahip önekler bilhassa Erzurum Bölgesi'nde oldukça yaygındır[34] (Resim 3).

Karaz Kültürü'nün temsilcisi olan halk topluluklarının dini inanışları ve aktiviteleri araştırmacıların her zaman ilgisini çekmiştir. Bugüne değin yapılan kazılarda tam anlamıyla Karaz Kültürü'ne ait bir tapınağın ortaya konulamaması bu tartışmayı şiddetlendirmektedir. Özellikle Transkafkasya'daki kazılarda, ortaya çıkarılan bazı mekan ve alanlar, bilhassa kazıcıları tarafından tapınak veya kutsal alan/tapınım yeri olarak tanımlanmışsa da, bunlar her zaman için tartışma konusu olarak kalmıştır[35]. Ayrıca bir çok yerleşimde farklı nitelikler arz eden bazı mekanlar yine kazıcıları tarafından "*tapınak*" olarak görülmek istenmiştir. Karaz Kültürü'nde dinsel aktivitelerin hemen her alanda görüldüğü gibi ev içi uygulamalar şeklinde gerçekleştirilmiş olabileceği konusunda neredeyse araştırmacılar arasında genel bir görüş birliğinden söz edilebilir[36]. Diğer yandan bazı araştırmacılar ise söz konusu aktivitelerin ikiye ayrıla bileceğini düşünmektedir; buna göre birincisi ev içi tapınımlar diğeri ise ev dışı–tapınak, tapınım alanı, kutsal alan gibi mekanlarda yapılan tapınımlardır[37].

Karaz Kültürü'ne dair en az bilgi sahibi olduğumuz alanlardan biri de mezar ve gömü gelenekleridir. Bu konudaki verilerin büyük bir kısmı Transkafkasya'dan gelmektedir. Bugüne değin Doğu Anadolu'da kazısı yapılan Karaz merkezlerinden hemen hiçbirinde mezarlık alanı tespit edilememiştir. Tabakalanması problemli olan tek tük mezar da, bu konuda var olan açığı kapatabilmekten uzaktır. Genel olarak Karaz Kültürü'nde mezarlar iki ana grupta ele alınabilir: ilki çeşitli form ve teknikte görülebilen basit toprak mezarlar diğer ise Karaz sürecini izleyen dönemde Transkafkasya genelinde yaygınlaşacak olan "kurgan" tipi anıtsal mezarların prototipi kabul edilebilecek olan "*kurgan*" gömüleridir. Eldeki sınırlı veriler ışığında Karaz Kültürü'nde birkaç istisnai örnek dışında yerleşim dışı gömü geleneğinin olduğunu söyleyebiliriz. Ekseriya inhümasyon gömü uygulamasının görüldüğü basit toprak mezarlar, dışında erken kurgan örnekleri kabul edilebilecek ikinci grup gömülerin çok az örneğinde, kremasyon gömü uygulaması söz konusudur[38]. Bireysel ve kollektif gömülerin görülebildiği mezarlar, yapım tekniği ve form açısından da çeşitlilik göstermektedir[39].

Sos Höyük ve Malatya-Arslantepe'de tespit edilen sınırlı sayıdaki mezarın Karaz Kültürüne aitliği tartışma konusudur. Arslantepe'de son dönemde ortaya çıkarılan bir "*krali mezar*" buluntuları ve gömü gelenekleri ile dikkat çekicidir[40]. Mezar, Frangipane'ye göre; Arslantepe VIA evresinin yüksek rütbeli seçkin soylularından birine veya VIB1 dönemiyle birlikte bölgeye ve yerleşime yeni gelen pastoralist/hayvancı gruplarının savaşçı şeflerinden birine ait olmalıdır. Gömünün beraberinde 75 adet metal obje, çanak çömlekler ve çok sayıda boncuktan oluşan oldukça zengin bir hediye grubu söz konusudur[41]. Arslantepe

34 Işıklı 2005, 167-168.

35 Kuşnareva 1997, 74–78.

36 Sagona 1998, 13–25.

37 Kuşnareva ve Çubinişvili 1970, 162–163.

38 Işıklı 2005, 177

39 Kuşnareva 1997, 228.

40 Köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgene benzer bir şekle sahip olan mezarın yüzeyi yassı düz plaka şeklinde taşla kapatılmıştır. (4.35 x 3.45) m ölçülerinde 110 cm derinliğinde olan dikdörtgen biçimli mezarı kapatan yassı plaka taş üzerinde, gelişi güzel pozisyonda yatan dört genç iskeleti bulunmuştur. Yaşları 12 ila 18 arasında değişen ve iki kadın iki erkek cesedi, gerek duruş pozisyonları gerekse mezarın genel konteksi gereği kazıcısı tarafından aşağıda asıl mezar kısmında yatan kişiye dönük "*kurbanlar*" olarak yorumlanmıştır. Frangipane ve diğ. 2001, 120 vd.

41 Tartışmasız bu krali mezarın zengin ölü hediyeleri içersinde en ilgi çeken buluntu grubunu metal objeler oluşturmaktadır. Yapım tekniği ve alaşımlarına bağlı olarak dört gruba ayrılan bu metal obje envanteri şu şekildedir: 25 adet bakır veya arsenikli bakır obje (9 mızrak ucu, 2 kılıç, 2 hançer, 4 balta, 2 kesici, 2 delgi-keski, 1 bıçak ve 2 vazo), 7 adet saf gümüş (2 iğne, 1 saç spirali ve 3 büyük boncuk); 28 adet bakır–gümüş alaşımı obje (1 hançer, 7 spiral, 15 kol halkası, 4 halka, 1 kemer) 4 adet altın obje (3 boncuk, 1 saç spirali). Geç Kalkolitik Dönemden itibaren metalürjik aktivitelere dair izlerin açık bir şekilde yakalanabildiği Arslantepe'de, krali mezardaki zengin metal obje buluntularının metalürjik üretiminde, Transkafkasyalı kültürel öğelerin baskınlığı ve yüksek prestijli olması dikkat çekicidir. Yerleşimde zaten VIA sürecinden itibaren varlığı hissedilen Transkafkasya metalürjisi ile hammadde ve işleme esaslı bağlantılar, bu mezar bulguları ile açıkça su yüzüne çıkmaktadır. Frangipane ve diğ. 2001, 121.

krali mezarının genel buluntu grubu itibarıyla en yakın paralellerinin, zengin mezar hediyeleri içeren Transkafkasya'daki "*Maikop Gömüleri/Kurganları*" olabileceğini düşünen Frangipane, kurgan tipi gömülerin "Erken Transkafkaya Kültürel Kompleksi"nde görüldüğünü ve teknik açıdan Arslantepe örneğinin geleneksel Erken Transkafkasya Kültürü gömülerini andırdığına da dikkat çeker[42].

Sagona, Sos Höyük'te bulduğu iki mezarı ETÇ III dönemine (MÖ. 2500–2200) tarihler. Bu gömülerden ilki, genel karakteristiği itibarıyla kazıcısına göre "*Erken Transkafkasya kültürel geleneğinin izlerini taşıyan*" bir gömüdür ve basit bir çukur içersine yapılmıştır[43]. Diğer gömü ise 2 m derinliğinde, kuyu şeklinde bir çukura yapılmıştır. Konturları bir çift geniş taş ile belirlenen mezarın içersinden, siyah parlak renkli bir çömlek ve Karaz Kültürü mezarlarında görülmeye alışılan tipte deniz kabuklarından yapılmış bir yüzük ele geçmiştir[44]. Bu keramiğin varlığı ve mezarın genel karakteristiği, kazıcısı Sagona'ya söz konusu mezarın biraz daha geç ve farklı bir evreye ait olabileceğini düşündürtmüştür[45].

Yarı göçebe hayvancı halk gruplarının kültürü olduğu düşünülen Karaz Kültürü'nün mimarisinde, iki plan tipi öne çıkar; bu plan tipleri; "yuvarlak planlı" ve "dikdörtgen-kare planlı" yapılardır. Bu tiplerin çeşitleri söz konusudur; örneğin yuvarlak plan dışında oval veya dairemsi plan, dikdörtgen-kare planda ise karemsi veya köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen-kare planların görülmesi mümkündür (Resim 3). Bu mimaride, taş, kerpiç ve çamur-dal ve ahşap kullanılan başlıca materyaldir. Çamur–dal örgü tekniği, daha erken evrenin yaygın kullanım gören bir mimari tekniği olarak karşımıza çıkmaktadır. Karaz evinin standart bir hal alacak olan mekan içi düzenlemelerinin en tipik örneklerini Transkafkasya'daki merkezlerde görebilmekteyiz. Merkezi konuma sahip sabit ocaklar, yine merkezi konuma sahip çatıyı taşıdığı düşünülen ahşap destek kazıklarına ait olan çukurlar, farklı boyut ve işleve sahip olduğu tahmin edilen kil platformlar, yine farklı boyut ve işlevlere sahip olan içleri sıvalı veya sıvasız çukurlar ve sert sıvalı tabanlar söz konusu mekan içi düzenin standart unsurlardır (Resim 3).

Konumuz olan kültüre ait toplulukların göçebe olup olmadıkları her zaman için araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma daha çok; kültürün çoban-göçebe mi, yoksa yerleşik-hayvancı bir yaşam ve geçim şekline mi sahip olduğuna dairdir. Bu konuda yapılan çalışmalar göz önüne alındığında bu halk gruplarının hiçbir şekilde göçebe-çoban olamayacakları görülmektedir. Diğer yandan konu üzerindeki genel kanı; "*Karaz Kültürü, dokusunda güçlü göçebe/nomadik bileşenler taşıyan yerleşik veya yarı-yerleşik bir kültürdür*" şeklinde ifade edilebilir[46]. Şüphesiz bu topluluklarının en önemli geçim şekli hayvancılıktı. Tarım ise sadece toplulukların kendi ihtiyaçlarını karşılayacak oranda yapılıyor olmalıydı. Sonuç olarak Karaz grupları için bölgenin coğrafi ve ekolojik koşullarını da göz önüne alırsak hayvancılık temelli, tarımsal destekli, bir ekonomik geçim şeklinin varlığını düşünebilir.

Son olarak ele aldığımız kültürle ilgili üzerinde durulması gereken alan onun metalciliğidir. Aslında bu konuda diğer birçok alanda olduğu gibi araştırmacılar arasında genel bir görüş birliğinden söz etmek güçtür. Bir grup bilim adamı metal üretimciliğine dair en erken verilerin Transkafkasya merkezli olarak Erken Eneolitik Dönem'den itibaren bölgede saptanabildiğini iddia etmektedir[47]. Daha erken dönemde Mezopotamya kökenli kültürlerin gelişiminde Kafkasların daha çok hammadde boyutunda özel bir konuma sahip olduğu düşünen bilim adamları, çeşitli dönemlerde bölgede yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen 400'ün üzerindeki çeşitli maden cevheri yatağının

---

42 Konumuz olan Elazığ–Malatya Bölgesi'nde bu mezara buluntu grubu açısından belirli oranda benzeyen örneklerden bir diğeri Korucutepe'nin kalkolitik tabakalarında gözlemlenen ve elit mezarı olarak düşünülen mezardır. Frangipane ve diğ. 2001, 119.

43 Mezarda 19-23 yaşlarında bir erkeğe ait olan, bükülmüş bir pozisyonda bir iskelet yanında, siyah parlak açkılı bir çömlek ve deniz kabuklarından yapılmış bir takı ele geçirilmiştir. Sagona ve diğ. 1998, pl. 2 ; Sagona 2004, 480.

44 Sagona, bu tip yüzüklerin kullanımlarının OTÇ.'na değin devam ettiğinin altını çizer. Sagona ve diğ. 1998, pl.4, fig. 12.

45 Sagona 2000, 335-336; Sagona 2004, 480 vd.

46 Işıklı 2005, 186 vd.

47 Kavtaradze 1999, 67 vd.

varlığını da bu görüşe destek olarak öne sürmektedir[48]. Diğer yandan bu konuda karşı görüşler de söz konusudur. Bazı araştırmacılar, adı geçen kültürün daha çok keramik ağırlıklı bir envanter sunduğunu, metal üretimciliğinde cılız kaldığını düşünmektedirler[49]. Nitekim bu döneme tarihlenen Transkafkasya merkezli metal objelerin azlığı bu görüşü destekler niteliktedir. Bu durumda bölgenin bugünkü veriler ışığında tam anlamı ile metalürjik toplumlara en azından Orta Tunç Çağı'na değin ev sahipliği yaptığını söyleyebilmek güç görünmektedir[50] (Resim 3).

Son Dönem Çalışmaları: Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesinin Tekrar Değerlendirilmesi

1999-2003 yılları arasında Atatürk Üniversitesi, Araştırma Fon Saymanlığı'nın finansal desteği ve Arkeoloji Bölümü'nün koordinatörlüğünde yürütülen bir proje bölge arkeolojisi için önemli ve dikkat çekici sonuçların ortaya konulmasını sağlamıştır. "G*eç Kalkolitik Çağdan Demir Çağa Değin Erzurum Bölgesi Yerleşimlerinin Tespiti ve Tabakalanması*" başlıklı bu proje iki ana etaptan oluşmaktaydı. İlk etap "arazi çalışmalarını" ikinci etap ise "müze çalışmalarını" kapsamaktaydı. Adı geçen projenin "arazi çalışmaları" da iki aşamalıydı. İlk aşamada bölgenin arkeolojik açıdan en iyi bilinen bölgeleri olan "Erzurum ve Pasinler" ovalarında yüzey araştırması çalışmaları yapılmıştır[51] (Resim 2a-b). Arazi çalışmalarının ikinci aşamasını ise Pulur Höyüğü'nde yürütülen kısa süreli "kesit temizleme ve tabaka kontrol çalışmaları" olarak tanımlanan "sondaj" çalışması oluşturmaktadır. Erzurum Müzesi bilimsel başkanlığında gerçekleştirilen Pulur Höyüğü'ndeki çalışmalar tam anlamı ile sürpriz sayılabilecek sonuçlar ortaya koymuştur[52].

Yukarıda adı geçen projenin ikinci etabını "müze çalışmaları" oluşturmaktadır. Bu etap da iki aşamada gerçekleştirilmiştir, ilk aşama, Erzurum Müzesi depolarında korunan Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinin malzemesinin günümüz "arkeolojik yöntemleriyle" tekrar incelenmesini ve katalogunun oluşturulmasını içermekteydi. İkinci aşama ise bölge müzelerinin tümünü kapsayan karşılaştırma amaçlı inceleme gezilerinden oluşmaktaydı[53]. Burada söz konusu projenin daha çok Erzurum Müzesi'ndeki çalışmaları ve bunun sonuçları üzerinde durulacaktır. Erzurum Müzesi'nde üç yıl devam eden çalışmalarda Karaz[54], Pulur ve Güzelova höyüklerinden geldiği bilinen 1500 civarında eser incelenmiştir[55]. Üç merkezin malzemesinde çanak, çömlek ve pişmiş toprak objeler dışında önemli sayıda taş ve kemik alet bulunmaktadır. Ayrıca sınırlı sayıda ve farklı dönemlere ait olan metal eserler ve pişmiş toprak objeler de bu merkezlerin buluntu envanterlerini çeşitlendirmektedir. Bu çalışmalar esnasında çoğu tüm kaplardan oluşan 350'den fazla eserin arkeolojik çizimi ve

48 A.A. Iessen'in 1917 yılında yaptığı yüzey araştırmaları sırasında 300 tanesi Transkafkasya'da olmak üzere 400'den fazla başta bakır cevheri olmak üzere maden yatağı tespit eder. Bunlarda bir kısmının en erken ETÇ'de işlenmeye başlandığı bir kısmının ise yoğun olarak OTÇ'de işlendiğine dair teknik analiz sonuçları olduğu iddia edilmektedir. Kuşnareva 1997, 199-200; Frankfort ise Yakındoğu metalciliğinin gelişiminde Güney Kafkasya'nın özel bir yeri olduğunu bu bölgenin Sümerler ile olan ilişkilerinin de bu gelişimde önemli olduğunu iddia eder: H. Frankfort, "Sumerians, Semites and the Origin of Cooper Working" *Antiquares Journal 8* (1928), 217–235.

49 Kuşnareva 1997, 200.

50 Chernykh 1992, 32–67.

51 2001 ve 2002 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında söz konusu iki ovadaki birçok yerleşim incelenmiş ve bu çalışmalara dair ilk veriler 24. ve 25. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumunda bilim dünyasına sunulmuştur: Karaosmanoğlu ve diğ. 2003, 345–356; Karaosmanoğlu ve diğ. 2004, 301-310.

52 Pulur Höyüğü'ndeki çalışmalar, 25. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumunda, Ege ve Atatürk Üniversiteleri'ndeki çeşitli konferanslarda, Amerika'nın New York kentinde Columbia Üniversitesi'nde düzenlenen bir atölye çalışmasında bildiri olarak sunulmuştur. Ayrıca bkz. Işıklı (baskıda); Işıklı 2006, 13-30.

53 Bu kapsamda 2002-2003 sezonlarında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Sivas, Malatya, Elazığ, Van Müzelerinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir Sadece personel problemi nedeniyle gerekli izin olmasına rağmen Kars Müzesi'nde bu çalışma gerçekleştirilememiştir. Bu müzenin malzemesinin bir kısmının özellikle vitrinlerde sergilenen eserlerin fotoğrafları elde edilerek bu açık belirli ölçüde de olsa kapatılmaya çalışılmıştır.

54 Aynı zamanda Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde toplam 14 adet Karaz'dan gelme eser bulunmaktadır. Bu eserlerin hemen hepsi 1942 yılındaki sondaj kazısından gelme eserlerdir.

55 Bu çalışmaları Ege Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümlerinden lisans ve yüksek lisans öğrencileri oluşan bir ekip başarıyla yürütmüştür. Burada bir kez daha hepsine tek tek teşekkür etmeyi bir görev kabul ediyorum.

tanımlaması yapılmıştır. Diğer buluntu gruplarından ise belirli sayıda örnek değerlendirmeye alınabilmiştir. Tarihlendirilmeleri daha problemsiz olan metal eserlere öncelik verilmiştir. Taş ve kemik objeler ise zaman problemi ve sayılarının fazla olması nedeniyle şimdilik değerlendirmeye alınamamıştır. Aynı zamanda taş ve kemik aletlerin tipolojik ve kronolojik gruplandırılmalarındaki problem de bu eserlerin değerlendirmeye alınamamasının bir diğer önemli nedenidir.

Üç erken kazının malzemesinde öncelikle karşılan en büyük sorun; kayıtlardaki karışıklıktı. Bu malzeme grubu için üç önemli kayıt bulunmaktadır. Bunlar; kazıların yayınları[56], müze kayıtları ve eserler üzerindeki kısa notlardır[57]. Bu üç kaynak Pulur ve Güzelova yerleşimleri için az çok bir birleri ile uyumluyken[58] Karaz için durum farklıdır ve bu grup için ciddi bir karışıklık söz konusudur[59].

Bu üç merkezin malzemesinin genel değerlendirmesinde altının çizilmesi gereken en önemli ayrıntı, malzemenin homojenliğidir. Bu türdeşlik özellikle Karaz ve Güzelova höyüklerinin malzemesi için çok daha açıktır. Pulur'da ise görece bir çeşitlilik söz konusudur[60] (Resim 4-6). Üç merkezin malzemesine dönük yapılan tekrar değerlendirme çalışması, Pulur ve Güzelova malzemesinin Karaz malzemesine oranla daha geç karakterli olduğunu ortaya koymuştur[61]. Bu noktada her bir yerleşimin malzemesini Karaz Kültürü'nün başlangıcı konusunda sundukları veriler açısından tek tek ele almak gerekecektir. Bu analizde şüphesiz ağırlık yerleşimlerin Karaz Kültürü öncesi yani Geç Kalkolitik Çağ tabakaları ve her bir yerleşimin en alt seviyelerinden gelen malzeme grupları üzerine olacaktır. Bu merkezler dışında öncelikle bölge için bir tür "anahtar yerleşim" durumunda olan Sos Höyük verileri de ele alınmalıdır.

Bölgenin Temel Anahtar Yerleşimi: Sos Höyük

Erzurum Bölgesi'nin arkeolojik açıdan en iyi araştırılan iki alt birimi; Erzurum şehrinin bulunduğu "Erzurum Ovası" ve onun hemen doğu devamında yer alan "Pasinler Ovası"dır (Resim 2). Pasinler Ovası'nda bulunan Sos Höyük, aynı zamanda, Doğu Anadolu ile Transkafkasya toprakları arasındaki en önemli doğal bağlantı yolu olan "Aras Havzası"nda yer almaktadır. İlk çalışmaların 1987 yılında başladığı Sos Höyük'te sistemli kazılara 1994 yılında başlanır[62]. Yaklaşık 10 yıl devam eden kazılar sonunda yerleşim, Orta Çağ'dan Geç Kalkolitik Çağ'a değin kesintisiz bir yerleşim silsilesi sunar[63] (Resim 7, 9). Yerleşim silsilesindeki devamlılık, daha çok Geç Kalkolitik Dönem'den Orta Tunç Çağ sonuna değin olan süreç için daha net ve güçlü bir karaktere sahiptir. Bu süreçten sonraki katlarda yerleşim ölçeğinde kültürel depozitlerin daha güçsüzleşmesi ve cılızlaşması söz konusudur[64]. Sonuç olarak bu gün için Sos Höyük sadece Erzurum Bölgesi ölçeğin değil tüm Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi için "bölgesel bir kronoloji" önerisinin oluşturulmasında tek merkez durumundadır[65].

56 Koşay ve Turfan 1959; Koşay ve Vary 1964; Koşay ve Vary 1967.

57 Bu kayıtlar daha çok eserin envanter numarası, buluntu alanı ve buluntu seviyesini içeren türde bilgilerdi ve bunların bizzat Koşay'ın kendi tarafından yazılmış olabileceği düşünülmektedir.

58 Örneğin Güzelova kazı raporunda "G.232" envanter numarası ile bulunan bir eser, müze envanter kayıtlarında sadece "232" şeklinde yer almaktadır.

59 Erzurum Müze envanter kayıtları "1" numara ve Karaz malzemesi ile başlamaktadır. Oysa Karaz kazı raporundaki envanter numaraları ise "a.1" ve "10150" şeklindedir. Bu numaralandırmaya dair yayın içersinde açıklayıcı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır ve bu numaralar hiçbir şekilde müze envanter kayıtları ile uyumlu değildir.

60 Işıklı 2005, 498 vd.

61 Bu çalışmanın detayları konusunda bkz. Işıklı 2005, 497-504 .

62 Sos Höyük'teki araştırmaların tarihçesi konusunda bkz. Işıklı 2005, 350 vd.; ayrıca bkz. Sagona ve diğ. 1995, 196.

63 Kazıcılarına göre höyükte bir terk ediliş değil sadece bazı dönemlerde yerleşim ölçeğinde cılızlaşma söz konusudur. Bu tip sorunlu dönemlerin başında Geç Tunç Çağdan (*SOS III*) Erken Demir Çağı'na (*SOS IIA*) geçiş dönemi gelmektedir. Buna göre; yerleşimdeki tek kesinti "SOS II" Dönemi olarak tanımlanan, "*Post-Akhamenid Dönemi*"nden sonradır. Sagona 2000, 329.

64 Kazıcıları bu problemli dönemde tam anlamıyla bir yerleşim terk edilişinin söz konusu olup olamayacağının net anlaşılamadığını ifade etmekten de geri kalmazlar. Sagona 2000, 330 vd.

65 Sagona yayınında Sos Höyük için öne sürdüğü kronoloji önerisinin Erzurum Bölgesi için de "geçici bir bölgesel kronoloji" önerisi olduğunu açıkça ifade eder ve hatta makalesi de aynı adı taşımaktadır. Sagona 2000, 329 vd.

1. Sos Höyükte Geç Kalkolitik Çağ'dan ETÇ'ye Geçiş : Karaz Kültürünün İlk Verileri

Sos Höyük'te ETÇ öncesi bir yerleşimin olabileceğine dair ilk işaretler 1998 yılı çalışmalarında elde edilir. İlk dönem çalışmalarında bu evreye ait çok güçlü olmayan mimari veriler söz konusudur. Birkaç parça duvar ve sıvalı taban parçalarından alınan radyo karbon örneklerinin sonucu; MÖ. 3500-3435 ve MÖ. 3385-3285 tarihlerini vermiştir. Daha sonra devam eden çalışmalar bu en erken yerleşim katının farklı bir evresinde "kıvrımlı masif bir taş duvarın" varlığını gün ışığına çıkarır. Bu duvar önceleri ETÇ'ye tarihlenirken son dönem çalışmaları bu duvarında Geç Kalkolitiğin daha geç bir alt evresine ait olduğunu göstermiştir. Yaklaşık 2 metre yüksekliğindeki basit bir işçilik gösteren taş duvarın işlevinin ne olabileceği kazıcılarını uzun süre meşgul etmiştir. Çalışmalar sırasında bu duvara ait bir taban veya bağlantılı bir mimarinin tespit edilememiş olması da bu sorunun çözümünü güçleştirmiştir. Kazıcısına göre; anıtsal ölçekteki bu duvar ya kamusal nitelikte olabilecek büyük bir yapının bir parçası veya Kalkolitik Dönemin çekirdek yerleşim alanı olabilecek "*sitadel*" tipinde bir yerleşim birimini çevreleyen, savunma amaçlı bir çevre duvarı olmalıydı[66].

Bu mimari katı izleyen tabakadaki mimari daha iyi korunmuştur ve daha düzenli veriler sunar. Benzer teknik özellikler taşıyan bu kat mimarisinde bir birleriyle bağlantılı üç oda gün ışığına çıkartılmıştır. Ayrıca yine bu evreye ait dikdörtgen planlı, taş temelli, tabanı kireç sıvalı bir odanın yarısı net bir şekilde ortaya çıkarılabilmiştir. Oda içersinde tespit edilen yuvarlak bir ocağın etrafında "U" şeklinde taş sırası yer almaktadır[67] MÖ. 3100 tarihinde masif taş duvarın kuzey kesiminin ikinci kez, çökmesinden sonra onarım görmediği ve bu alana bildiğimiz özelliklere sahip dikdörtgen planlı, taş temelli, tabanı sıvalı ve yuvarlak ocaklı evler inşa edilmiştir[68]. Bu yapıların yer aldığı mimari katın hemen üzerinde Sos Höyük'te ilk uygulama olarak görülen kabaca yuvarlak planlı, bağımsız ilk yapı gün ışığına çıkarılır[69]. Taş temelsiz olan bu yapı sert sıvalı bir tabana sahiptir. Batısında bir girişe sahip olduğu düşünülen bu yapının merkezi konumda bir dairesel ocağı ve ahşap destek izi bulunmaktadır. Evin tabanından alınan radyo karbon tarihlemenin sonucu ise MÖ. 3345-2915'dir.

Görüldüğü gibi Sos Höyük Geç Kalkolitik Çağ mimarisini, kıvrımlı masif bir taş duvar, dikdörtgen ve yuvarlak planlı taş temelli veya temelsiz evler karakterize eder. Bu evler teknik ve genel karakteristikleri itibarıyla küçük çapta–bölgesel nitelikte sayılabilecek–farklılıklar gösterseler de genel durum itibarıyla gelecek sürecin–Karaz–mimarisinden radikal ayrımlar göstermezler. Bunun sonucu olarak Sagona, son dönemde Karaz Kültürü ile bölgesel Kalkolitik Çağ kültürleri arasında organik bağ olabileceğini düşünmeye başlar ve bununla paralel, yayınlarında "*Karaz Kültürel Kompleksi'nin Erzurum Bölgesi'ndeki gelişim sürecinde, lokal Kalkolitik Çağ kültürlerinin önemli bir faktör*" olduğunu öne sürer[70].

Sos Höyük'ün Geç Kalkolitik Çağ keramik envanteri, kazıcısı Sagona'ya göre; dört ana mal grubundan oluşmaktadır. "*Sioni Malı*" olarak da anılan bu ilk grup daha çok Transkafkasya'daki yerleşimlerde yaygın görülen bir keramik grubudur[71]. Gürcü araştırmacıların bir kısmı, özellikle Doğu Gürcistan'da Sioni keramiği ve kültürü ile Karaz kültürü arasında doğrudan bir bağlantının olduğunu düşünmektedirler. Bu fikrin savunucularından Kiguradze, Sioni keramiği ile Karaz keramiği arasında kültürel devamlılık açısın bir

66 Sagona ve Sagona 2000, 59-60 ; Kiguradze ve Sagona 2003, 50.

67 Sagona ve Sagona 2000, 60, fig. 31.

68 Bu evlerin birinde gözlenen bir izolasyon yöntemine kazıcısı dikkat çeker. Evin tabanına ince dere kumu onun üzerine kırık keramik parçalarının döşenmesi ile elde edilen bu izolasyon yönteminin yakın benzerinin Karadeniz Bölgesi'ndeki İkiz Tepe yerleşiminde MÖ. III. binyıl katlarında görüldüğünü Sagona belirtir. Sagona ve Sagona 2000, 60, dn. 4.

69 Sagona ve Sagona 2000, 60, fig. 35.

70 Kiguradze ve Sagona 2003, 49 vd.

71 Adını Tiflis'in 60 km güneybatısındaki Sioni yerleşiminden alan keramik grubu bölgesel ölçekte bir Kalkolitik Çağ Kültürü'ne de ismini vermektedir. Khizanaant-Gora, Berikldeebi IV ve Ginchi gibi Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde de yaygın görülür. Bu konuda daha detaylı bilgi için bakınız Işıklı 2005, 75 vd.

bağlantının varlığını öne sürer ve kültürün kökenini Doğu Gürcistan'da Kvemo-Kartli Bölgesi'nde arar[72]. Bu keramik grubunun sınırlı sayıda örneği Sos kazılarından ele geçmiştir ve kazıcılarına göre, Kuzeydoğu Anadolu–Güney Kafkasya ilişkilerini yansıtması açısından önemlidir. Erzurum Bölgesi genelinde yaygın olmayan bu keramiğe, Karaz, Pulur ve Güzelova'da da rastlanmaz ve Pulur sondajından da ele geçmemiştir[73].

"*Mat Dokulu Mallar*" Sos Höyük Kalkolitiğinin ikinci mal grubudur ve bölge genelinde daha yaygın olarak karşımıza çıkar. Sagona'ya göre; kaba ve gözenekli bir dokuya sahip olan bu mal, bölgenin yerel Kalkolitik Çağ malıdır. Aynı zamanda bu keramik, taşçık katkılı ve kesitinde koyu bir çekirdek kısmına sahiptir. Dış yüzey renkleri alacalı grimsi, mat kahverengidir. Genelde hamur renginde astarlı olan bu keramik, nadiren krem astar veya hafif açkılamaya sahiptir[74]. Bu keramik grubunun örneklerine, Erzurum ve Pasinler ovalarında tarafımızdan yürütülen yüzey araştırmaları sırasında rastlanırken, Pulur çalışmasından ele geçmemiştir[75]. Diğer yandan Sagona da, Bayburt Bölgesi'nde yürüttüğü yüzey araştırmaları sırasında, bu keramik örneklerine rastlar[76]. Üç merkezden gelen malzeme grubu içersinde bu mal özelliklerini gösteren az sayıda örnek söz konusudur. Karaz'ın alt seviyelerinden gelen iki kapak örneği, bir adet çömlek ve bir adet çanak genel mal özellikleri bakımından "*mat dokulu mallara*" benzemektedir[77] (Resim 4).

Sos Höyük Kalkolitik Çağ keramik repertuarının üçüncü grubunu oluşturan ve Sagona tarafından "*Proto-Kura-Aras keramiği"* olarak isimlendirilen bu mal, taşıdığı özellikler açısından klasik Karaz keramiğine en yakın gruptur. Sagona, bu konuda şu yorumu yapar[78]; "*...Bu dört gruptan en çok bu mal grubu, Kura-Araks kermiğinin öncülerinin araştırıcılarına işaret verebilmekte ve bu nedenle "Proto-Kura-Araks" olarak isimlendirilmektedir…"*. Bu keramik aynı zamanda "*siyah açkılı mal*" olarak da tanımlanmaktadır. Bu mal grubunun örnekleri Pulur sondajında az sayıda da olsa ele geçmiştir (Resim 8a, b). Aynı zamanda Pulur sondajı bu lokal malzeme için Erzurum Bölgesi ölçeğinde en erken radyo karbon tarihler olan MÖ. 4242-4075 tarihlerini vermiştir[79] (Resim 7). Diğer yandan Koşay'ın Pulur kazısından gelen iki kap, bu grubun özelliklerini yansıtmakta ve Pulur'un en alt seviyelerinden gelmektedir (Resim 6).

Sos Höyük Kalkolitik'inin son mal grubu Sagona tarafından tam olarak isimlendirilmemiştir. Bu grup tıpkı, "Sioni Keramiği" gibi daha çok Transkafkasya Kalkolitiğini karakterize eder. Sos Höyük dışında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi yerleşimlerinde iyi bilinmez. Aynı zamanda Sos Höyük'te de birkaç örnekle temsil edilmektedir[80].

Sos Höyük Geç Kalkolitik Çağ keramiğinde yaygın olarak gözlenen formlar; oval gövdeli çömleklerdir. Bunlar dışa dönük veya düz dik boyunlu, yüksek omuzludur. Küçük bikonik gövdeli, düz hafif kabarık boyunlu çömlekler Sos Höyük repertuarı için çok karakteristiktir[81]. Bunlar dışında yarı küresel, konik ve düz kenarlı kaseler yaygındır. Özellikle çömlekler hem form hem de renk özellikleri açısından en erken Karaz kültürel sürecinin gelişen habercisi olarak yorumlanmaktadır. Nitekim bu form devamında Karaz çanak çömlekçiliğinde standart bir form olarak karşımıza

72 Kiguradze 2000, 321 vd.

73 Işıklı 2006, 13 vd.

74 Kiguradze ve Sagona 2003, fig. 3.38; 3.10; 3.39: 1,2,4: 3.40: 1,4; 3.42: 1-11, 13-14; 3.43.

75 Karaosmanoğlu ve diğ. 2003, 345 vd.; Karaosmanoğlu ve diğ. 2004, 301 vd.; Işıklı (baskıda).

76 Bayburt Bölgesi yüzey araştırmaları sırasında bu grup örneklerine aralarında Gündulak ve Pulur/Gökçedere höyüklerinin de olduğu toplam sekiz yerleşim biriminde rastlanıldığı rapor edilmektedir. Sagona ve Sagona 2004, 163-164 ; Fig. 128, 156; Map. 17.

77 Bu örnekler 9.00-8.00 m. seviyesinden gelmektedir. Bu malzemenin daha detaylı karşılaştırması için bkz. Işıklı 2005, Lev. 31, 36, 56, 82.

78 Sagona ve Sagona 2000, 62 ; Kiguradze ve Sagona 2003, 48.

79 Işıklı 2006, 13 vd.; Işıklı (baskıda).

80 Son derece kaliteli bir mal olarak tanımlanan bu kermiğin dokusu sıkıdır ve üretimine dair net izleri yakalayabilmek güçtür. Küçük taşçık katkılı hamuru tek tip koyu kahverengimsi gridir. Hafifçe ufalanabilir kaliteli dokusu olan bu mal grubu orta derecede fırınlamayı düşündürtmektedir. İç ve dış yüzeyi genelde fırınlanmaya bağlı siyah renkli, dış yüzey ise daha iyi astarlıdır. İç yüzey ise hafifçe el ile düzleştirilmiştir. Kiguradze ve Sagona 2003, 49.

81 Özellikle düz dik boyunlu çömlekler ETÇ I evresine yakındırlar. Sagona ve Sagona 2000, fig. 6: 1-6; Kiguradze ve Sagona 2003, 49.

çıkacaktır. (Resim 4-6) Özellikle Karaz malzemesi içersinde bu formun örnekleri az değildir. Bunun dışında uzun boyunlu çift ilmek kulplu çömlekler[82], büyük çömlekler[83], çeşitli tipte kaseler[84] ve düz kapaklar[85] standart Sos Höyük Geç Kalkolitik Çağ keramik repertuarının vazgeçilmezleridir. Özellikle düz yassı kapakların yakın benzerlerini Karaz malzemesi arasında görebilmekteyiz (Resim 4).

Bezeme, Sos Höyük Kalkolitik Çağ keramiğinde yaygın bir özellik değildir. Memecik şeklindeki çıkıntılar bu dönem için görülen en yaygın bezeme uygulamasıdır. Bunların bazıları kulp işlevine sahiptir[86]. Sınırlı sayıda da olsa kabartma ve insize tekniğinde yapılmış bezeme örnekleri söz konusudur. Bu dönem malzemesinde görülen kalın kabartma tekniğinde spirallerden oluşan bezeme örnekleri dikkat çekicidir ve kazcısına göre, bezeme bakımından bunlar Karaz keramiğinin öncüsüdürler[87]. Karaz malzemesinde de kalın kabartma tekniğinde yapılmış erken bezeme örnekler söz konusudur ve bunlar standart Karaz keramiğinin özelliklerini yansıtmaktadırlar[88] (Resim 4-6). Diğer yandan Karaz'da olduğu gibi bu tip zengin bezemeli örneklerin bölge genelindeki azlığı bir diğer önemli ayrıntıdır. Sonuç olarak Sos Höyük verileri ışığında kalın kabartma tekniğinde yapılmış bezeme, Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede görülen bir özellik olarak karşımıza çıkar.

Sagona'ya göre Sos Höyük tabakalaşmasında Geç Kalkolitik dönemden Karaz Kültürü'nün ilk izlerinin görülmeye başlandığı ETÇ'ye geçişte bir kırılma söz konusu değildir. Bu geçişe dair açık kanıtlar, Geç Kalkolitik çağa tarihlenen kavisli, masif taş duvarın hemen üzerinde, onun güney kesimindeki depozitlerde gözlenir. Ne yazık ki geçişe dair net ve düzenli bir mimari saptanamamıştır. Sadece üç farklı mimari alt evreye ait oldukları düşünülen, sert sıvalı taban parçaları ortaya çıkarılmıştır. Düzenli mimari ortaya koyamayan bu tabanların en üstte yer alanında tipik Karaz Kültürü'nün özellikleri yansıtan pişmiş toprak dairesel bir ocak tespit edilmiştir[89]. Bu alanın devamında ise standart Karaz mimarisinin özelliklerini yansıtan ve ETÇ I döneminin en net mimari kanıtı olan, bağımsız tek odadan oluşan evin bir kısmı açığa çıkarılmıştır. Dikdörtgen planlı, taş temelli olan odada, dairesel bir ocak ve depolama amaçlı olduğu düşünülen, tabana gömülü bir merkezi geniş kase tespit edilmiştir[90]. Odadaki ocak, özenli bir işçilik gösteren, geometrik desenlerle süslenmiş iyi bir örnektir[91].

Mimari açıdan cılız veriler ortaya koyan ETÇ I katları, aynı zamanda Sos Höyüğün en çelişkili ve en az tutarlı radyo karbon tarihleme dizgilerini sunar. Her üç mimari alt evre tabanından da örnekler alınmıştır; En üstteki taban parçasının üzerinden alınan odun kömürü parçasının verdiği radyo karbon tarihlemenin sonucu; MÖ. 3095-2480, ortadaki tabandan alınan örneğin verdiği tarih dizgileri; MÖ. 3385-2940 ve MÖ. 3500-3435, ve son olarak, en erken mimari alt evreyi temsil ettiği düşünülen en alttaki tabandan alınan radyo karbon analiz örneğinin sonucu ise; MÖ. 2885-2470'dir. Daha çok radyo karbon analizine ihtiyaç duyulduğunu düşünen Sagona, Sos Höyükte ETÇ I sürecinin yaklaşık 200 yıl sürdüğünü düşünmekte ve bu dönemi MÖ. 3000-2800 yılları arasına tarihlemektedir[92] (Resim 7).

Kazıcısına göre, Sos Höyük ETÇ I keramiği, Geç Kalkolitik Dönem keramiğinin gelişmiş bir aşaması-

82 Sagona ve Sagona 2000, fig. 6: 8.

83 Sagona ve Sagona 2000, fig. 7: 1-3; 13.

84 Sagona ve Sagona 2000, fig. 7:4 ; 8: 5-6.

85 Sagona ve Sagona 2000, fig. 9.

86 Kiguradze ve Sagona 2003, 50; fig. 3.40: 5; 3.42: 3. Aynı zamanda bu uygulamaya ait örneklere Elazığ-Malatya Bölgesi Kalkolitik Çağ keramiğinde de rastlandığına Sagona dikkat çeker.

87 Sagona ve Sagona 2000, fig. 8: 1-2, 4.

88 Kalın kabartma örnekleri açısından özellikle bakınız Işıklı 2005, lev. 64, 69, 70

89 Sagona ve Sagona 2000, 63.

90 Sagona ve Sagona 2000, 63; fig. 1, 39.

91 Sagona ve Sagona 2000, fig. 40, 41.

92 Sagona 2000, 333.

nı yansıtmaktadır. Geç Kalkolitiğin mal grupları olan "*Proto–Kura-Araks*" ve "*Sioni Keramiği*" ile tipik "*Karaz Keramiğinin*" kendini göstermeye başladığı bu dönemde keramik grupları arasındaki bağ gayet açık bir şekilde gözlenebilmektedir. Bu evre keramiği tümüyle el yapımıdır. Kontrollü fırınlamaya bağlı koyu siyah dış yüzey, mat renkli iç yüzey bu dönem için karakteristiktir. Sos höyükte Karaz keramiğinin üretiminde en çok görülen yöntem; kil plaka ve halka yöntemidir[93]. Yaygın olan konik gövdeli, uzun boyunlu çömlekler depolama amaçlı olmalıdır[94]. Bu çömleklerin benzerlerine çok yaygın olmamakla birlikte Karaz'da da rastlanır[95]. Ayrıca karın kısmında keskinliğe sahip çanakların en erken örnekleri de bu evrede karşımıza çıkar. Söz konusu çanakların benzerleri Karaz'ın erken katlarında görülür[96] (Resim 7). Bu çanak formu daha sonraki evrelerde de sevilerek kullanılmaya devam eder. Nitekim bu çanakların yakın paralellerini, daha sonraki aşamada Pulur ve Güzelova'da da görmeye devam edeceğiz[97].

Sagona'ya göre, Sos höyük ETÇ I keramiğinde "*recessed-necked*" (gömülü/girintili boyun) dikkat çekici bir özelliktir. Bu özellik bölgede Karaz keramiği için en erken özelliklerinden biridir[98]. Bu özelliğe sahip bir çömlek de Karaz malzemesinde karşımıza çıkar[99]. Sos Höyük ETÇ I katının bir diğer tipik malzemesi düz yassı kapaklardır. Bu tip bir kapak örneğinin ortasında standart bir ilmek kulp üzerinde düz hatlı bir oluk bezeme dikkat çeker[100]. Bu tip düz yassı kapaklara Karaz'da da rastlamaktayız. Karaz kapakları Sos'takilere oranla daha zengin bezemeli örneklerdir[101] (Resim 4).

Bölgenin Diğer Anahtar Yerleşimleri

1. Karaz

Erzurum Bölgesi'nde Sos Höyük'ten sonra Karaz Kültürü'ne dair en erken verilerin elde edildiği yerleşim Karaz'dır (Resim 10). 1942 ve 1944 yıllarında iki dönem kazılan yerleşimin malzemesi genelde homojen bir grup oluşturmaktadır[102]. Müzede incelenen Karaz malzemesinin çoğu "B yarması" olarak adlandırılan ve büyük bir sondaj çukurundan gelmektedir[103]. Koşay'ın raporuna göre bu sektörde ulaşılan en alt seviye "-9,00 m", en son ölçülen seviye ise "1,50 m"dir. 9,00 m.'den, 6,50 m.'ye değin olan 2,50 m.'lik kültür depozitinden ele geçen keramik malzeme hem form hem de mal özellikleri açısından "*homojen*" bir görüntü arz etmektedir. Bu keramik grubu genelde küçük ve orta ölçekli, "boyunlu çömlekler", "geniş ağızlı çömlekler" ve "omurgalı çanaklar"dan oluşmaktadır (Resim 4) Bu formlar Karaz Kültürü'nün standart form repertuarında oldukça iyi bilinen erken formlardır. Bu klasik Karaz çömlek formlarının en erken örneklerine kültürün yayılım bulduğu alandaki birçok yerleşimde rastlanmaktadır. Gürcistan'da[104]; *Samşvilde, Didube, Kiketi, Treli, Tetri Tskaro A, Gramlarıakhevistavi, Khizinaant–Gora, Kvatskhelebi, Kulbakebi,*

93 Sagona 2000, 333.

94 Sagona 2000, 333-334; fig. 8.2.

95 1507 ve 1508 envanter numaralı eserler bunlara örnektir ve konumuz olan malzemenin gerek form gerekse bezeme özellikleri açısından en erken örneklerini oluşturmaktadır. Işıklı 2005, lev.68, 69, 70.

96 Sagona 2000, 333–334 ; Fig. 9.3.; Ayrıca bkz. Işıklı 2005, lev. 10, 16, 26, 28, 29, 31, 34, 35, 37, 40, 45, 47, 71.

97 Işıklı 2005, lev. 265, 275, 296.

98 Sagona ile kişisel görüşme. Ayrıca bkz. Sagona 2000, 333-334.

99 Işıklı 2005, lev. 31, 36.

100 Sagona 2000, fig. 8.1.

101 Işıklı 2005, lev. 56, 82. Hatta 1474 numaralı örneğin mal özellikleri açısından Geç Kalkolitik Dönem'e dahi tarihlenebileceğini malzeme üzerinde yaptığımız görüşme sırasında Sagona ifade etmiştir.

102 Karaz kazılarının genel bir değerlendirmesi için bakınız Işıklı 2005, 405 vd.

103 Koşay ve Turfan 1959, plan I.

104 Sagona 1984, 97-98. Karşılaştırma için bakınız Form 28, 32, 59, 77, 97, 98, 151, 152, 162, 168, 169, 173; Kiguradze ve Sagona 2003, 51-88. Sagona'nın Kura-Araks I periyodu olarak isimlendirdiği bu örneklerde Karaz'da gördüğümüz boyunlu, karınlı çömleklere form olarak yakın bazı örnekleri görmekteyiz. Fakat diğer mal özellikleri (renk, açkılama ve bezeme) açısından bunlar arasında her hangi bir paralellik kurabilmek kolay görünmemektedir.

Amiranis–Gora"da ve Ermenistan'da[105] *Horom, Frankanots, Dzori-Berd, Hartayugh, Chkalovka, Talin, Aparan III, , Jrvezh* bu yerleşimlerden bazılarıdır. Aynı zamanda bu tür çömlekler Doğu Anadolu Bölgesi genelinde kültürün en erken izlerinin gözlendiği Sos Höyük VA, VB ve VC katlarında[106] (Geç Kalkolitik-ETÇ II) ve Arslantepe'nin VIB1 katından (ETÇ I) gelen malzeme içersinde de dikkati çeker[107]. Karaz'ın en erken seviyesinden (9,00-6,50 m.) gelen bu çanak-çömlek geçici olarak tarafımızdan "*Karaz I*" olarak isimlendirilmiştir[108] (Resim 9).

"Karaz I" grubu içersinde, form özellikleri açısından Karaz keramiğine benzeyen fakat mal özellikleri açısından farklı bir dokuya sahip olan, bazı örnekler bulunmaktadır. Bu örnekler, boyun kısımlarındaki bombeleşme (*recessed-necked*) ile dikkat çeker. Aynı zamanda bu örnekler mal özellikleri ve açkısız, astarlı mat yüzey dokusu ile de farklılık taşımaktadırlar. Bu açıdan Sos Höyüğün, "SOS VA", Geç Kalkolitik Dönem malzemesi arasında yer alan, kazıcısı Sagona tarafından "*mat dokulu mallar*" (*drab ware*) tanımlanan monokrom keramiğe oldukça benzemektedirler[109] (Resim 4).

Sos Höyük Geç Kalkolitik Çağ malzemesinin dört ana mal grubundan hiçbirisi düzenli ve yaygın bir şekilde "Karaz I" içersinde bulunmamaktadır. Sadece Mat Dokulu Mal grubunun özelliklerini yansıtan birkaç sınırlı örnek söz konusudur. Diğer yandan Sagona tarafından Karaz keramiğinin öncüsü olarak tanımlanan "*Proto Kura-Araxes*[110]*"* keramiğinin de Karaz I' de ele geçmemesi dikkat çekicidir[111]. Bunun nedeni olarak Karaz kazılarının erken ve sistematik olmayan bir kazı olması görülebilir[112].

"Karaz I" keramik grubunda hakim renkler; siyah, gri, kahverengi, devetüyü, kırmızı, kiremit kırmızısı ve bunların tonlarıdır. Ayrıca kırmızı–siyah renk kontrası ve dış yüzey renklerinde alacalanma yine bu grup malzemesinde görülen özelliklerdir[113]. Bölge genelinde dış yüzeyde renk alacalanmasının en erken örneklerini Karaz I grubu içersinde görebilmekteyiz. Tek renk (monokrom) örnekler dışında, kırmızı–siyah renk kontrası uygulamasının bulunduğu örnekler de bu grupta yaygındır. Son dönemde, Sos Höyük ve Arslantepe verileri ışığında, kırmızı-siyah renk kontrası uygulamasının MÖ. IV. bin yıl ortalarından itibaren, Doğu Anadolu Bölgesi genelinde varlık gösterdiği ve bu özelliğin Doğu Anadolu genelinde Transkafkasya'dan daha önce var olduğunun saptanması önemli bir sonuçtur[114]. Bu durum göz önüne alınırsa Karaz'ın en erken seviyesinden gelen örnekler de bu açıdan dikkat çekicidir.

"Karaz I" de bezeme yaygın bir unsurdur. Hatta bölge genelinde en güzel bezemeli örnekler Karaz I içersinde yer alır. Karaz'da karşımıza çıkan zengin bezemeli örneklerin en yakın benzerlerine daha geç olmakla birlikte sadece Keban Bölgesi yerleşimlerinden Pulur/Sakyol'da rastlanması dikkat çekicidir[115]. Kabartma ve baskı–oluk tekniği Karaz'da en çok kullanılan bezeme tekniklerdir. Karaz I içersinde kazıma bezeme daha az kullanım görürken, kabartma tekniğinin bir versiyonu olan "*kalın kabartma tekniği"* daha yaygın bir kullanım görür. Motiflerin kalın, büyük ve gevşek

105 Badalyan (baskıda). R. Badalyan, söz konusu yayına dair çok sayıda keramik çizimini içeren levhaları New York sempozyumu sırasında verme inceliğini göstermiştir. Kendisine burada bir kez daha teşekkür etmek isterim.

106 Sagona 2000, fig. 8-10; Kiguradze ve Sagona 2003, fig. 338; Sagona ve Sagona 2000, fig. 6.

107 Frangipane 2000, 447-452.

108 Işıklı 2005, 410 vd.

109 Malzeme üzerinde Erzurum Müzesi deposunda A. Sagona ile yapılan çalışma ve kişisel görüşme.

110 Kiguradze ve Sagona 2003, 49, fig. 3.38-3.40.

111 Sagona ile malzeme üzerinde bu açıdan da detaylı bir çalışma yapılmıştır.

112 Nitekim Sagona ile Erzurum Müzesi depolarında Karaz malzemesinin geneline dönük yaptığımız görüşme sırasında araştırmacı, bu saptamanın doğru olabileceğini ifade etmiştir.

113 Bu grup örnekleri içersinde yer alan kiremit kırmızısı renge sahip bazı örneklerin kapların orijinal renkleri olmayabileceği, bu rengin ilgili yerleşim katlarındaki çok güçlü yangınlar neticesinde ortaya çıkmış olabileceğini yaptığım kişisel görüşmeler sırasında hem Sagona hem de Frangipane ifade etmişlerdir.

114 Palumpi 2003, 80 vd. ve ayrıca Palumpi ile kişisel görüşme.

115 Koşay 1976, 80–86.

görünümlü tasvir edildiği bu teknikte spiraller, merdiven motifi, düz, paralel doğrusal hatlar, bağlantılı küçük karelerden oluşan çeşitli geometrik desenler sevilerek kullanılmıştır. Baskı–oluk tekniğinde yapılan bezemelerde ise çeşitli boyut ve yönlerde düz doğrusal hatlar ve bunların arasında doldurma motifi olarak parmak baskı ve çukurluklardan oluşan kombinasyonların yanı sıra zengin komplike görünüm arz eden bezeme şablonları söz konusudur. Bu teknikte yer alan doğrusal hat ve baskı–çukurluktan oluşan yaygın bezeme motifi tarafımızdan "*Karaz Motifi*" olarak isimlendirilmiştir[116]. Karaz I'de kalın kabartma ve baskı–oluk teknikleri yaygın bir özellik olarak karşımıza çıkarken, 6,50 m seviyesinden sonra bir "yenilik" olarak ortaya çıkan ince kabartma tekniği ve kazıma bezeme yaygınlaşacaktır[117] (Resim 4).

Sonuç olarak Karaz'daki en erken malzemeyi (Karaz I) veren 2.5 m.'lik kültür depoziti, kabaca Sos Höyüğün SOS VA, SOS VB ve SOS VC evreleri ile çağdaş olmalıdır. Bu paralellikte ağırlık SOS VB (ETÇ I) ve SOS VC (ETÇ II) evrelerindedir. Bu grubun tarihi yine Sos Höyüğün radyo karbon tarihlemeleri ışığında, MÖ. 3000-2500 civarı olmalıdır. Yalnız bu noktada Karaz malzemesi içersinde saptanan Geç Kalkolitik Dönem'e dair var olan izler, bu başlangıç tarihinin MÖ. 3500-3300 arası bir döneme değin geri çekilebilme olasılığının güçlü olduğunu işaret eder. Bu durumda Erzurum Bölgesi ölçeğinde Karaz Kültürü'nün başlangıcı MÖ. IV. binyıl ortalarına değin geri çekmek olası görünmektedir (Resim 7).

2. Pulur

Karaz kazılarından 14 yıl sonra, 1960 yılında Pulur Höyüğü'nde yine Koşay başkanlığında bir ekip tarafından yaklaşık iki ay süren, tek sezonluk bir kazı gerçekleştirilir[118] (Resim 10). Tarafımızdan yürütülen proje kapsamında bu kazıdan geldiği bilinen ve Erzurum Müzesi'nde korunan 70 civarında tüm kap, az sayıda metal ve pişmiş toprak eserden oluşan bir buluntu grubu incelenmiştir. Müze ve kazı kayıtlarına göre; bu eserlerin çoğu A Alanı olarak isimlendirilen bir sondaj açmasından (*T Ocağı*) gelmiş görünmektedir[119]. Kazı yayınına göre; bu açmada höyük tepe noktasından itibaren ulaşılan seviye; 17 m.dir. Pulur malzemesi içersinde bu alanın en alt seviyelerinden (8,50-7,00 m) geldiği bilinen eserler arasında Sos Höyük ve Bayburt yüzey araştırması malzemesinden bildiğimiz ve Geç Kalkolitik Döneme tarihlenebilecek bazı örnekler bulunmaktadır (Resim 6). Bununla birlikte Erzurum Bölgesi Geç Kalkolitik Dönem'inin dört ana mal grubundan sadece "*siyah açkılı mal*"ın Pulur Höyüğünde varlığı saptanmıştır. Diğer üç mal grubuna ait örneklerse bulunmamaktadır. Aynı zamanda Pulur'da bölgede en erken örnekleri Geç Kalkolitik Dönem'de ortaya çıkan ve Karaz keramiğinin habercisi olan "kırmızısiyah" renk kontrası özelliğini yansıtan erken dönem keramik örnekleri de bulunmamaktadır.

Pulur malzemesi içersinde Karaz keramik geleneğinin karakteristik özelliklerini, bilhassa erken dönem özelliklerini yansıtan çanak ve çömlek örneği son derece sınırlıdır. Geniş ağızlı çömlekler, boyunlu çömlekler, geniş ağızlı küçük bir çömlek, bezemeli derin bir çanak ve kaliteli açkıya, zengin bir bezemeye sahip düz yassı bir kapak bu açıdan dikkat çeken bir grup oluşturur. Fakat bu örnekler daha çok malzemenin karışık olarak ele geçtiği bir konteksten gelmektedir. Karaz ve Güzelova malzemesi ile kıyaslandığında daha karışık bir malzeme grubu olma özelliği taşıyan Pulur grubu genel olarak daha geç dönem özelliklerini yansıtmaktadır[120] (Resim 9).

Geç Kalkolitik Dönem'in varlığı, Pulur'da Karaz ve Güzelova'ya oranla daha net verilerle ortaya konulabilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Karaz yerleşiminde Geç Kalkolitik Çağ'ın varlığı Sos Höyük kazıları ve bölgedeki yüzey araştırmalarından bilinen Geç kalkolitik Çağ keramik repertuarına benzeyen sınırlı sayıda eserle öne sürülebilmektedir. Durum Güzelova yerleşimi içinde aynıdır. Pulur'da ise durum tümüyle

116 Söz konusu motifin farklı uygulamaları için bkz. Işıklı 2005, lev. 9, 10, 18, 23, 24, 30, 34, 45, 61, 62, 78, 79, 80, 92, 95.

117 Işıklı 2005, 432 vd.

118 Koşay ve Vary 1964.

119 Pulur'daki çalışmalar "A, B ve C" olarak isimlendirilen üç ayrı alanda yürütülmüştür ve en büyüğü "A alanıdır". Koşay ve Vary 1964, Lev.III. Pulur kazısının genel bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. Işıklı 2005, 443-449.

120 Işıklı 2005, 450 vd.

farklıdır. Benzer malzeme grupları dışında Pulur yerleşiminde Geç Kalkolitik Çağ'ın varlığı stratigrafik ve radyo karbon tarihlemeyle de ortaya konabilmiştir. 2002 yılında tarafımızdan yapılan çalışmalarda höyüğün kuzeybatısında etek kısmında açılan bir sondaj çukurundan (A Alanı) Sos Höyük'ün Geç Kalkolitik Çağ keramik repertuarının önemli bir grubu olan "*siyah açkılı keramik*" örnekleri ele geçmiştir[121] (Resim 8). Sos Höyüğün kazıcısı Sagona, bu keramik grubu ile Karaz keramiği arasında organik bir bağın olabileceğini düşünmektedir[122]. Aynı zamanda Pulur'daki bu çalışma esnasında bu alandan radyo karbon analiz örneği alınmış ve bu analiz sonuçları bölge Kalkolitiği için en erken tarihleri vermiştir; MÖ. 4220-4070 (Resim 7). Pulur'daki bu sürpriz ve oldukça erken sonuçlar Erzurum Bölgesi için Orta Kalkolitik Dönemin varlığının dahi tartışılabileceğini göstermiştir[123]. Şayet Karaz Kültürü'nü hazırlayan dinamikleri bölgenin Kalkolitik Çağ kültürlerinde arama yaklaşımı doğru kabul edilecek olursa bölge Kalkolitiği'nin tahmin edilenden daha güçlü olabileceğini Pulur'da yürütülen küçük ölçekli bir çalışma ortaya koymuştur.

3. Güzelova

Güzelova kazısından ele geçen malzeme tıpkı Karaz'daki gibi genel anlamda homojen bir grup oluşturur. Fakat bu malzeme grubu da genel karakteristiği itibarıyla Pulur malzemesi gibi daha geç özellikleri bünyesinde barındırmaktadır[124]. Bu yerleşimden ele geçen çoğu tüm kaptan oluşan grup diğer iki yerleşim göz önüne alındığında sayıca fazladır. Malzemenin büyük bir kısmı A ocağı adı verilen büyük bir sondaj açmasından gelmiştir. Kazı raporlarına göre Güzelova kazısında ana toprağa ulaşılamamıştır (Resim 10). Fakat yayında yer alan bir çizimden anlaşıldığı kadarıyla ulaşılan en son seviye höyük yüzeyinin 14 m. aşağısıdır[125]. Güzelova grubuna baktığımızda malzemenin geldiği en alt seviye; 12.00 metredir[126]. Bu seviyeden gelen ve bu gün müzede korunan tek eser süzgeç veya delikli kap" olarak tanımladığımız küçük kaptır. Kap üzerindeki deliklerin dekoratif amaçlı olma olasılığı yüksektir. Bezeme tekniği açısından benzer örneklere Erzurum Bölgesi dışında Transkafkasya'nın Eneolitik Dönem keramiğinde rastlanılmaktadır. Yalnız bunlar bizim örneğimiz kadar kalın bir cidara sahip değillerdir[127].

11.00 metreden geldiği bilinen dört adet kap örneği Güzelova malzemesi içersinde en erken özellikler gösteren örneklerdir (Resim 5). Bu kaplardan biri, tipik Karaz keramiğinin özelliklerini yansıtan ve "*Karaz I*"den bildiğimiz bir çömlek, diğerleri ise omurgalı iki çanaktır[128]. Bu tip çanaklara özellikle Ermenistan'da son dönem kazılarının yoğunlaştığı Horom, Karnut ve Gegharot gibi yerleşimlerin erken katlarında da rastlanılmaktadır[129]. Bu grubun son örneği "basit çanaklar" grubuna dahil edilebilecek bir örnektir. Mal özellikleri bakımından bu çanak bölgenin Geç Kalkolitik Çağ keramik envanterinden bildiğimiz, "siyah açkılı malları" anımsatmaktadır.

Sonuç olarak Güzelova malzemesi ışığında yerleşimde Geç Kalkolitik Çağ ve hemen onu takip eden Karaz Kültürü'nün en erken örneklerinin ele geçtiği bir tabakanın varlığına dair bir takım veriler söz konusudur. Özellikle omurgalı çanak örneği açık bir şekilde yerleşimde erken dönem Karaz Kültürü izlerinin ipuçlarını sunmaktadır. Diğer yandan problemli de olsa iri kabartma bezemeli büyük çömlek parçaları ve kaba dokulu da olsa, siyah açkılı malları anımsatan basit yarı küresel gövdeli bir kase, Güzelova'da erken dönemin, diğer bir deyişle "*Karaz I*" olarak tanımladığımız evre ile çağdaş bir yerleşimin olabileceğinin çok güçlü olmayan işaretleri olarak kabul edilmelidir.

121 Pulur çalışmaları konusunda detaylı bilgi için bkz. Işıklı 2006, 13 vd.; Işıklı (baskıda).

122 Kiguradze ve Sagona 2004, 48-49.

123 Sagona ile kişisel görüşme ve ayrıca bakınız. Sagona ve Sagona 2004, 165-166 ; Işıklı (baskıda).

124 Bu konuda daha detaylı bilgi için bakınız Işıklı 2005, 478 vd.

125 Koşay ve Vary 1967, lev. V.

126 Güzelova yayınında yer alan bir çizimde malzemenin gelmeye başladığı en alt seviye olarak 13-11 m. arası olarak gösterilmektedir.

127 Kiguradze ve Sagona 2003, fig. 3.18, 3.42, 3.43; Sagona ve Sagona 2004, fig. 156, 162.

128 Bu eserlerden boyunlu çömlek ile ilgili müze kayıtları ile yayın arasında bir problem söz konusudur. Bu çömleğe ait bir çizim yayında yer alırken müzede bu çömleğe ait olduğu düşünülen parçalar bulunmaktadır. Daha detaylı bilgi için bakınız. Işıklı 2005, 480-481. Ayrıca bu tip omurgalı çanakların diğer örnekleri 8,00-9,00 metre seviyesinden gelmektedir.

129 Badalyan (baskıda).

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Erzurum Bölgesi'nin dört anahtar yerleşimi, Sos Höyük, Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarının ortaya koyduğu sonuçlar Karaz Kültürü'nün Erzurum Bölgesi'ndeki başlangıcıyla ilgili önemli bilgilerin gün ışığına çıkmasına olanak sağlamıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi söz konusu anahtar yerleşimler bölgede lokal karakterli ve güçlü bir Geç Kalkolitik ve onu izleyen ETÇ sürecinin varlığını gözler önüne sermiştir. Sadece Erzurum Bölgesi için değil tüm Karaz Kültürü'nün yayılım alanında kültürün öncüsü olan bölgesel Kalkolitik Çağ kültürleri, söz konusu kültürel kompleksi hazırlayan "*dinamik*"lerden biri olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda bu dönem kültür için bir tür "*biçimlenme süreci*" olarak tanımlanmalıdır[130]. Yalnız bu biçimlenme süreci aynı zamanda kültürün gelişmeye başladığı erken aşamaları da bünyesinde barındırıyor olmalıydı. Söz konusu dört merkezden elde edilen veriler ışığında Erzurum Bölgesi için Karaz Kültürü'nün "biçimlenme süreci", Geç Kalkolitik Çağ ve hemen onun devamındaki ETÇ I dönemlerini kapsamalıdır ve bu dönem kabaca, MÖ. 3500–3000 arasındaki yaklaşık beş yüz yıllık bir zaman dilimine yerleştirile bilinir[131] (Resim 7, 9).

"Biçimlenme sürecinin" en önemli dinamiklerinden biri de bu dönemde kurulmaya başlayan "*bölgesel ve bölgeler arası ilişkiler ağı*"dır. Bu gün için eldeki veriler Transkafkasya-Doğu Anadolu-Kuzey Mezopotamya arasındaki ilişki ağının en erken Kalkolitik Çağ'da başladığına dair güçlü veriler sunmaktadır[132]. Sos Höyük dışında başta Arslantepe olmak üzere Keban yerleşimleri bu ilişki ağının varlığına dair önemli ip uçları ortaya koymuştur. Sos Höyük'ten "*Sioni keramiği*", Van-Muş Bölgesi'nden "*Amuq F*" mallarını anımsatan"saman yüzlü mallar[133]" (*chaff-faced ware*), Arslantepe VII ve VIA'dan ilk "kırmızısiyah açkılı keramik" örnekleri, VIB1'in ünlü krali mezardan ele geçen metal objelerin analiz sonuçları, kuzey-güney yönlü ilişki ağının açık kanıtlarıdır[134]. Bilhassa Elazığ-Malatya Bölgesi, Geç Uruk süreci ile birlikte bu dönemde ileri bir sosyo-ekonomik seviyeye sahipti[135]. Bölgenin "*Uruk Dünya Sistemi*" adı verilen Mezopotamya kökenli bir ticari sömürü sistemine entegrasyonu, bölgeler arası hammadde merkezli ilişki ağının oluşmasında "lokomotif" görevine sahipti. Bu ivme dolaylı da olsa Karaz Kültürü için de harekete geçirici bir faktör olmalıydı.

Sonuç olarak MÖ. IV. binyıl ortalarından itibaren bir değişime ve bölgeler arası ilişki ağına dahil olmaya başlayan Erzurum Bölgesi daha çok geniş otlak potansiyeli ile hareket halindeki hayvancı-çoban topluluklarına ev sahipliği yapmaktaydı. Erzurum Bölgesi gibi kuzeydeki dağlık yüksek coğrafyanın hareket halindeki çoban toplulukları, güneyin zengin kentli topluluklarının taleplerini karşılamada önemli figürler durumunda olmalıydılar[136]. Başta metal olmak üzere her türlü hammadde yoksunu zengin güney ile hammadde zengini dağlık kuzey arasında kurulan bu erken ilişki ağı, bir süre sonra tarih sahnesinde yerini alacak büyük bir kültürel kompleksin de "hazırlayıcılarından" biri olmalıydı. Diğer yandan bölgedeki stratigrafik kanıtlar ve radyo karbon analiz sonuçlarına göre; beş yüz yıldan fazla bir süre devam eden ve Geç Kalkolitik Dönemin önemli bir kısmını kapsayan

130 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Işıklı 2005, 497 vd.

131 Bu konuda daha detaylı bilgi, dönemin kriterleri ve tarihlemeler konusunda bkz. Işıklı 2005, 500 vd.

132 C. Marro, "Upper Mesopotamia and the Caucasus : An Essay on the Evolution of Routes and Networks from the Old Assyrian Kingdom to the Ottoman Empire"*, A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney* (Ed. A. Sagona)*,* Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, 2004, 91-120.

133 Halaf Dönem'inden itibaren hammadde yoksunu gelişmiş güneyin, yüksek dağlık kesimin zengin doğal kaynaklarına olan ilgisi, en kuzeyde Van Havzası'nda obsidyen ticaretinin ileri bir karakol yerleşimi olarak düşünülen Tilkitepe'den ele geçen kanıtlar yardımı ile açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca son dönemde gerek Muş Bölgesi'nde gerekse Ağrı–Iğdır bölgelerinde yapılan yüzey araştırmaları, Amuq F Evresinin anımsatan bir tür keramik grubunun, dağlık kuzey kesimde tahmin edilenden, daha geniş bir coğrafyaya yayılmış olabileceğine dair bazı ipuçları ortaya koymuştur. Böylelikle geniş çaplı ve erken dönemden itibaren başlayan kuzey-güney yönlü ticaretin varlığına dair önemli kanıtlar artmaktadır. Rothmann 1994, 281–294; Marro ve Özfırat 2003, 385-422.

134 Bu ilişki ağının detayları konusunda bkz. Işıklı 2005, 505 vd.

135 Conti ve Persiani 1993, 361 vd.

136 Göçerlerin ticaretteki olası rolleri konusunda Mari ve Nippur arşivlerinden bir dizi kanıt söz konusudur. H. Klengel, "Nomaden und Handel" *Trade in the Ancient Near East : Papers presented to the XXIII Recontre Assyriologique Internationale Universty of Bringham* (Ed. J.D. Hawkins) London 1977, 163 – 169.

"biçimlenme süreci" Karaz gibi büyük bir kültürel kompleksi hazırlamak için yeterli bir zaman dilimi olmalıdır. Şüphesiz Erzurum Bölgesi için kurgulanan bu yapılanmada Karaz'ın en erken seviyesinden gelen malzeme ışığında bu yerleşimin bir role sahip olduğu beklenebilir. Pulur ve Güzelova Höyükleri'nin bu biçimlenme sürecindeki olası pozisyonları ise daha karışık görünmektedir. Sonuç olarak her üç yerleşimde Karaz Kültürü öncesi lokal ölçekli de olsa bir Kalkolitik Çağ kültürünün varlığı açıktır. Sos Höyük verileri ışığında bölgenin bu biçimlenme sürecine katılım sağladığı söylenebilse de bu katılımın detayları ancak Erzurum Bölgesi'ndeki sistematik kazı ve araştırmaların artmasıyla netleşecektir.

Kaynakça

Acar 1974
A. Acar, "Erzurum Ovası'nda Jeomorfolojik Gözlemler" *50. Yıl Armağanı; Erzurum ve Çevresi,* Erzurum, 1974, 23-26.

Amiran 1952
R. Amiran, "Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age" *Israel Exploration Journal* 2, 1952, 89-103.

Atalay 1978
İ. Atalay, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Ankara, 1978.

Badalyan (baskıda)
R. Badalyan, "The Begining of Kura-Araxes Culture in Armenia" *Ceramics in Transitions : Chalcolithic Through Iron Age in the Highland* (Ed. K. Rubinson and A. Sagona).

Bakır 1985
T. Bakır, "Ananevi Seramik Yapımına Doğu Anadolu'dan Bir Örnek: Erzurum Yiğittaşı (Sos) Köyünden Nazlı Nene Seramik Yapıyor" *4. Ulusal El Sanatları Sempozyumu 21-24 Kasım 1985,* İzmir, 1985, 35-53.

Batiuk 2000
S. Batiuk, "Petrographic Analysis of the Early Transcaucasian Ceramics from the Bayburt Region North Eastern Anatolia: An Exploratory Study" *Ancient Near Eastern Studies 37*, 2000, 153-163.

Burney ve Lang 1971
C. Burney ve D.M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.

Chernykh 1992
E.N. Chernykh, *Ancient Metallurgy in the USSR,* Cambridge, 1992.

Conti ve Persiani 1993
A.M. Conti ve C. Persiani, "When Worlds Collide: Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", *Between the Rivers and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* (Ed. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink), Roma, 1993, 361 – 413.

Erinç 1953
S. Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul, 1953.

Frangipane 2000
M. Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe: Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe - IIIe Millenaires* (Ed. par. C. Marro et H. Hauptmann) Paris, 2000, 439-472.

Frangipane ve diğ. 2001
M. Frangipane, G.M. Di Nocera, A. Hauptmann, P. Morbidelli, A. Palmieri, L. Sadori, M. Schultz ve T. Schmidt-Schultz, "New Symbols of a New Power in a "Royal" Tomb from 3000 BC. Arslantepe, Malatya (Turkey)" *Paleorient 27/2,* 2001, 105-139.

Işıklı 2005
M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü'nün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi,* Ege Üniversitesi, İzmir, 2005 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Işıklı 2006
M. Işıklı, "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler" *Arkeoloji Dergisi VIII (2006/2)* İzmir, 2006, 13-30.

Işıklı (baskıda)
M. Işıklı, "The Pulur Sounding: The Observations on Transition from Late Bronze Age to Early Iron Age in the Erzurum Region" *Ceramics in Transitions: Chalcolithic Through Iron Age in the Highland* (Ed. K. Rubinson and A. Sagona).

Karaosmanoğlu ve diğ. 2003
M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı ve B. Can, "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması" *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 2004, 345-356.

Karaosmanoğlu ve diğ. 2004
M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı ve B. Can, "2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara 2004, 301-310.

Kavtaradze 1999
G.L. Kavtaradze, "The Importance of Metallurgical Data for the Formation of a Central Trancaucasian Chronology" *The Beginnings of Metallurgy. Proceedings of the International Conference "The Beginnings of Metallurgy"* (Ed. A.Hauptmann, E. Pernicka, Th. Rehren and Ü. Yalçın) Bochum, 1999, 67-101.

Kelly-Buccellati 1974
M. Kelly-Buccellati, *The Early Trans-Caucasian Culture: Geographical and Chronological Interaction*, Chicago, 1974 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Kiguradze 2000
T. Kiguradze, "The Chalcolithic-Early Bronze Age Transition in the Eastern Caucasus" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires* (Ed. par. C. Marro et H. Hauptmann) Paris, 2000, 321-328.

Kiguradze ve Sagona 2003
T. Kiguradze ve A. Sagona, "On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex" *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* (Ed. A.T. Smith and K.S. Rubinson) Los Angeles 2003, 38-94.

Koşay ve Turfan 1959
H.Z. Koşay ve K. Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" *Belleten 23/91*, 1959, 349-413.

Koşay ve Vary 1964
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 24, Ankara, 1964.

Koşay ve Vary 1967
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Güzelova (Turfanç) Erzurum Kazısı, 1961,* Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Seri No: 20, Ankara, 1964.

Koşay 1976
H.Z. Koşay, *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968–1970*. O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1, Ankara, 1976.

Kozbe 1987
G. Kozbe, *Van-Dilkaya Höyüğü 1984-1986 Kazı Dönemlerinde Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği*, İzmir, 1987 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kuşnareva ve Cubinişvili 1970
K.Kh. Kuşnareva ve T.N. Cubinişvili, *Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza (Güney Kafkasyanın Antik Kültürleri)* Leningrad, 1970.

Kuşnareva ve Markovin 1994
K.Kh. Kuşnareva ve V.I. Markovin, *Epokha Bronzy Kavkaza i Srednei Azii: Rannyaya Bronza Kavkaza (Orta Asya ve Kafkasya'nın Bronz Çağları),* (Ed. K.Kh. Kuşnareva- V.I. Markovin) Moscow: Nauka 1994.

Kuşnareva 1997
K.Kh. Kuşnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.* (Translated by. H.N. Michael) Philadelphia, 1997.

Marro ve Özfırat 2003
C. Marro ve A. Özfırat, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey: The First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region" *Anatolia Antiqua* XI, 2003, 385-422.

Palumbi 2003
G. Palumbi, "Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid-Fourth Millennium BC." *Ancient Near Eastern Studies 40*, 2003, 80-134.

Rothman 1994
M.S. Rothman, "The Pottery of the Muş Plain and the Evolving Place of a High Border Land" *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara, 1994, 281-294.

Sagona 1984
A.T. Sagona, *The Caucasion Region in The Early Bronze Age, Part 1-3, British Archaeological Reports (BAR) International Series* 214 (iii), Oxford, 1984.

Sagona 1998
A. Sagona, "Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük" *Mediterranean Archaeology 11,* 1998, 13-25.

Sagona 2000
A. Sagona, "Sos Höyük and the Erzurum Region in late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe - IIIe Millenaires* (Ed. par. C. Marro et H. Hauptmann) Paris, 2000, 329-373.

Sagona 2004
A. Sagona, "Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus", *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney (Ed. A. Sagona), Ancient Near Eastern Studies Supplement 12,* 2004, 475-538.

Sagona ve diğ. 1995
A. Sagona, C. Sagona ve H. Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report" *Anatolian Studies 45*, 1995, 193-218.

Sagona ve diğ. 1998
A. Sagona, M. Erkmen, C. Sagona, I.Mc. Niven ve S. Howells, "Excavation at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" *Anatolica 24*, 1998, 31-64.

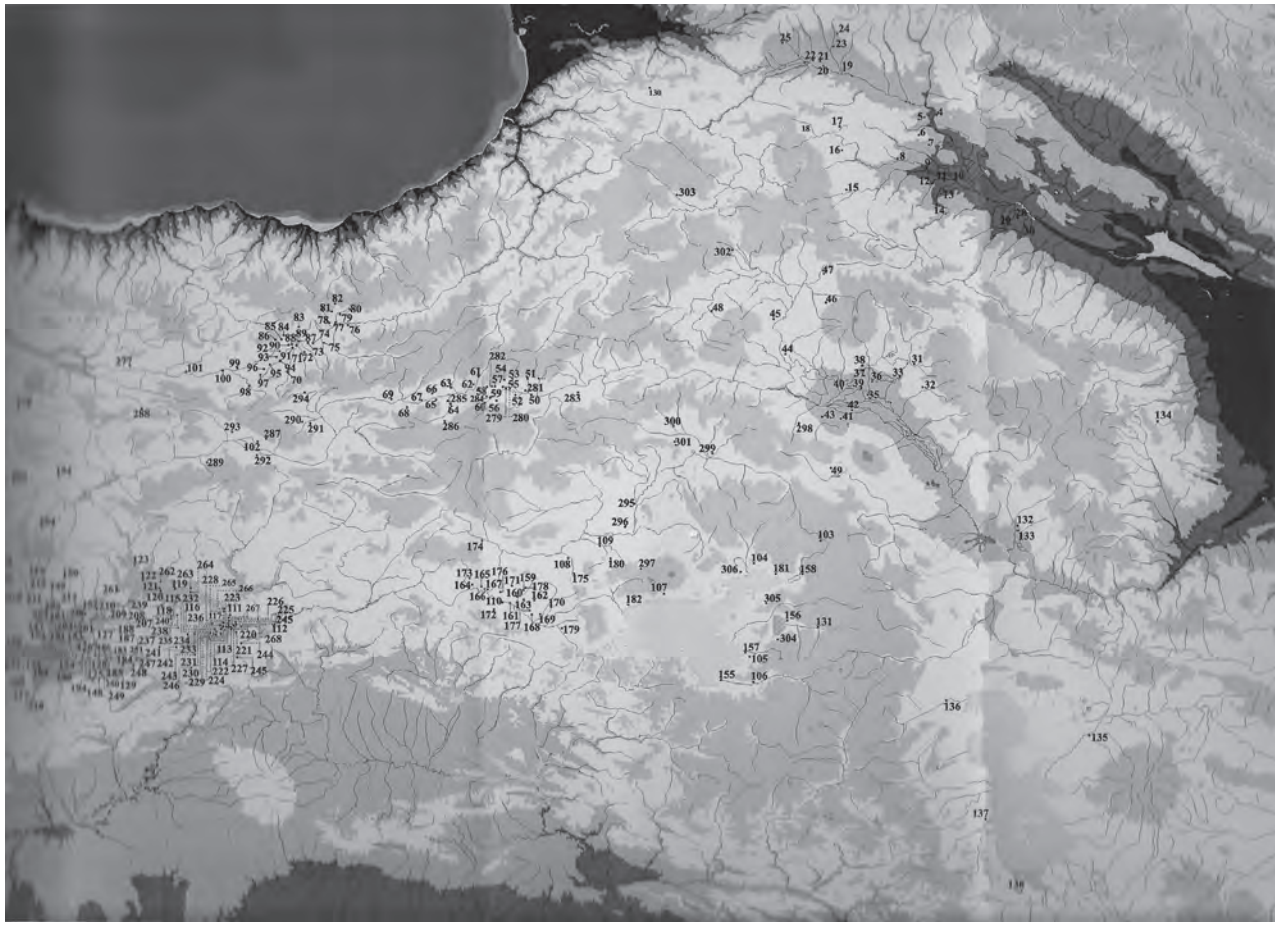
Sagona ve Sagona 2000
A. Sagona ve C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998–2000 Fifth Preliminary Report" *Ancient Near Eastern Studies 37*, 2000, 56-127.

Sagona ve Sagona 2004
A. Sagona ve C. Sagona, *Archaeology at the Northeast Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province, Ancient Near Eastern Studies (Supplement) 14,* Louvain-Paris, 2004.

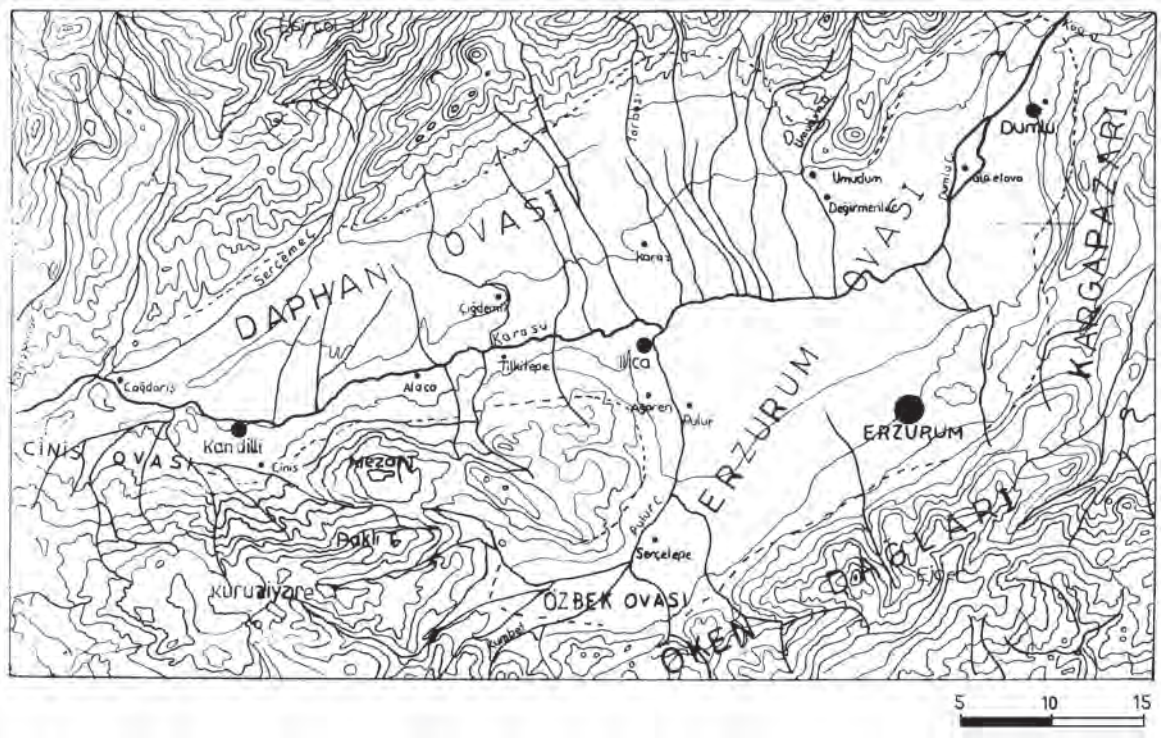
Smogorzewska 2004
A. Smogorzewska, "Andirons and Their Role in Early Transcaucasian Culture" *Anatolica XXX*, 2004, 151-166.

Takaoğlu 2000
T. Takaoğlu, "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age, Northeast Anatolia" *Anatolian Studies 50*, 2000, 11-16.

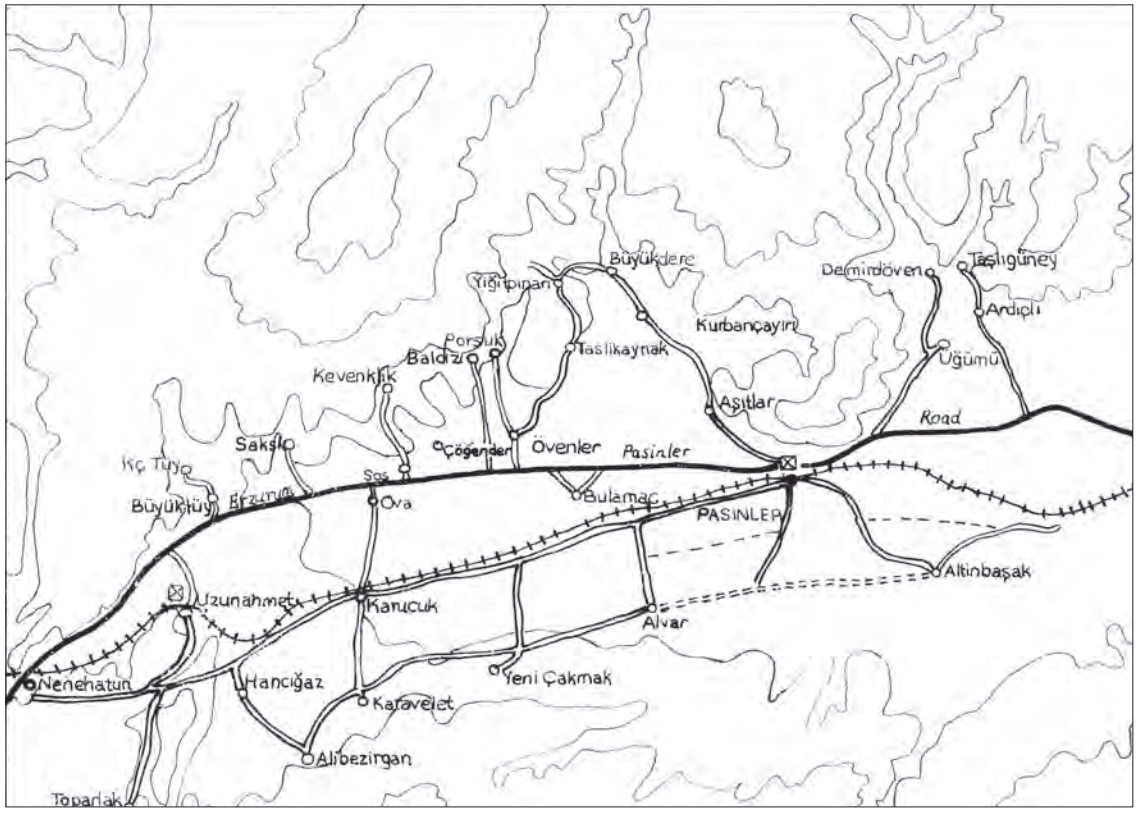
van Zeist ve Bottema
W. van Zeist ve S. Bottema, *Late Quaternary Vegetation of the Near East, Beihefte Tübinger Atlas des Vorderen Orients Nr. 18*, Wiesbaden 1991.

Res. 1. Karaz yerleşimlerinin dağılımı

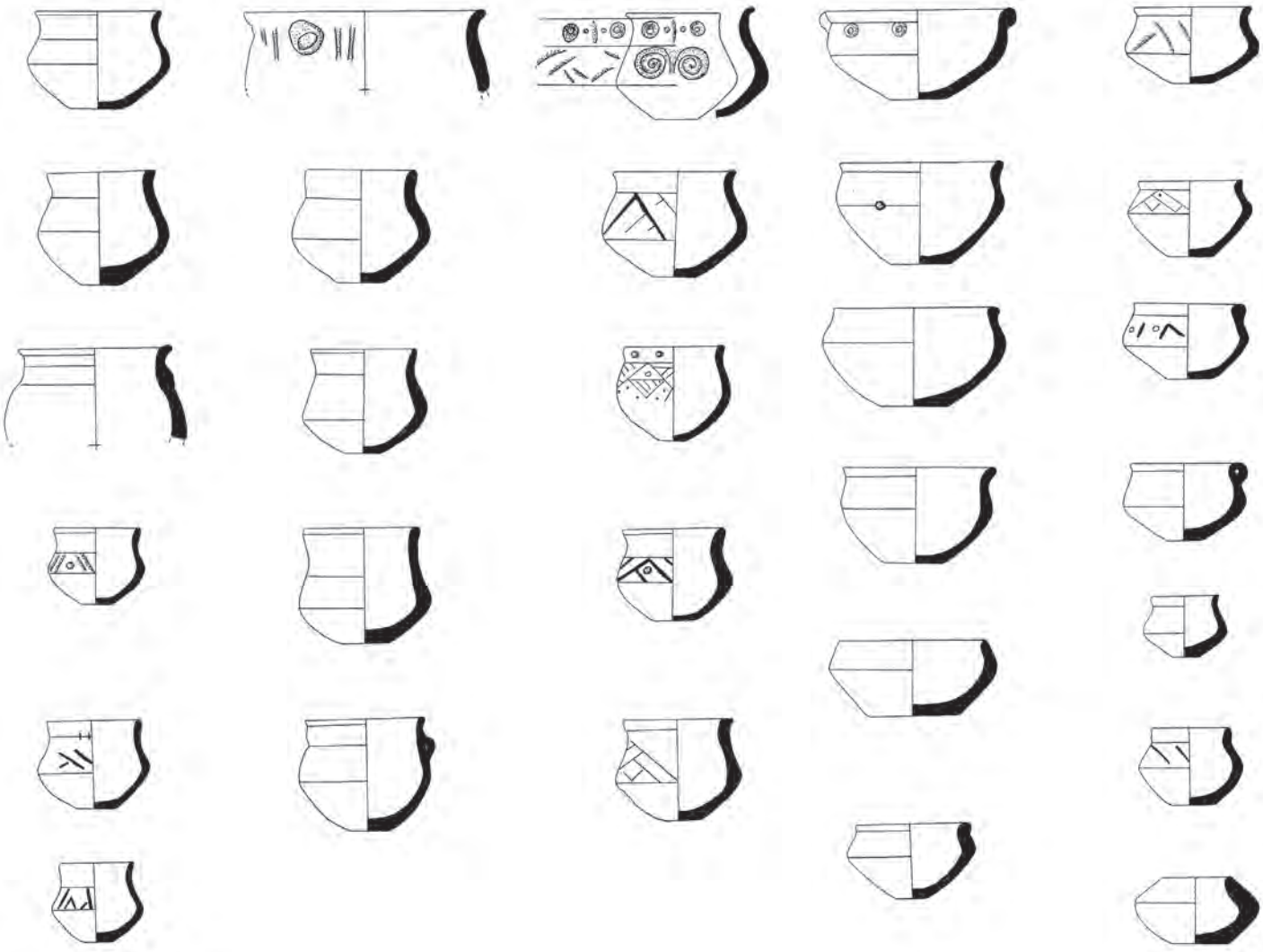
Res. 2. Erzurum Ovası

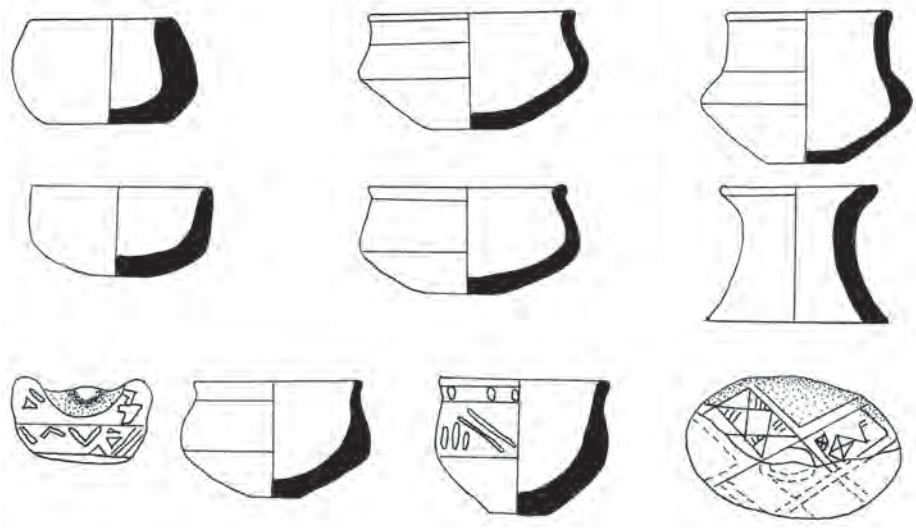
Res. 2. Pasinler Ovası

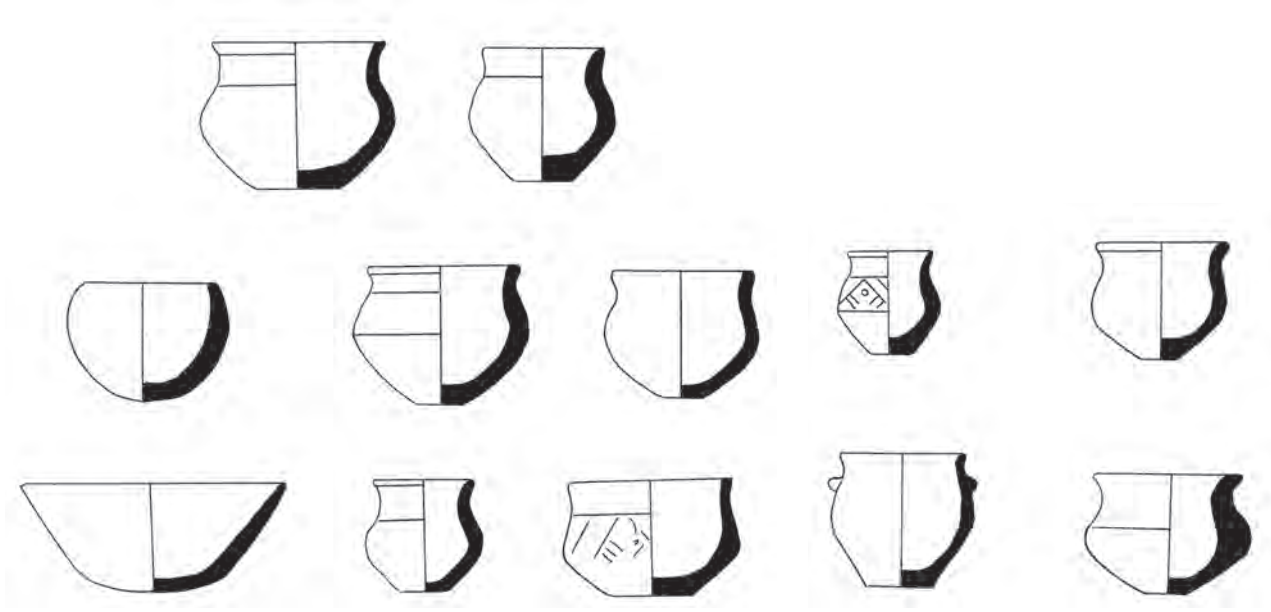
Res. 3. Karaz kültürünün karakteristik örnekleri

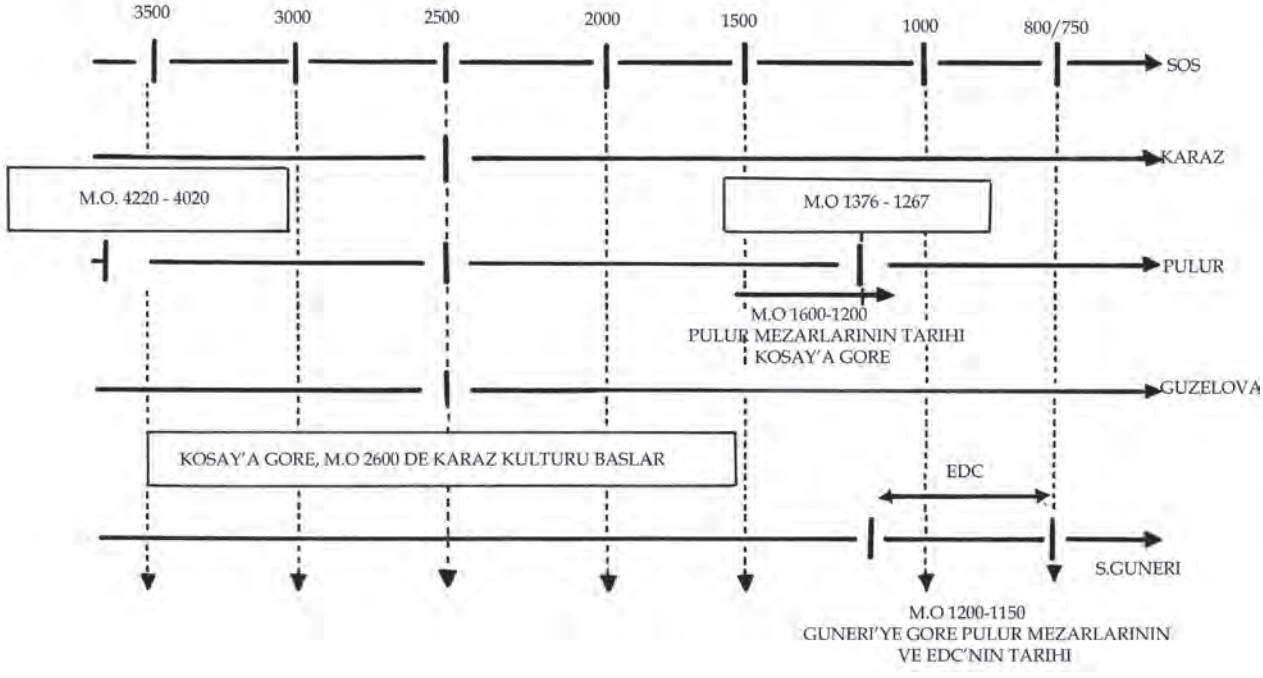
Res. 4. Karaz malzemesi en erken seviyeden gelen çanak-çömlekler

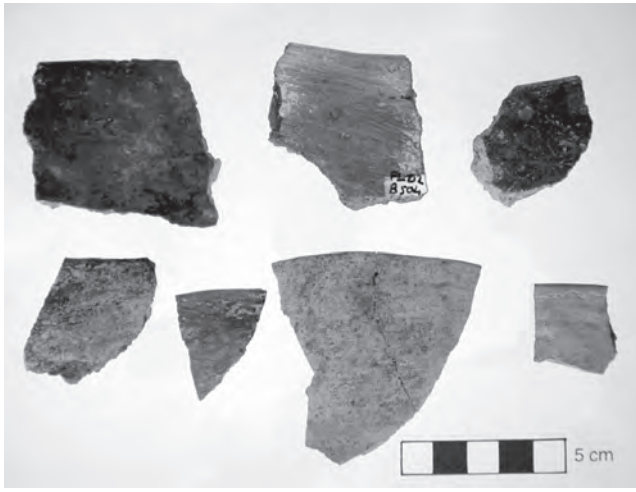
Res. 5.
Güzelova malzemesi
en erken seviyeden çanak-çömlekler

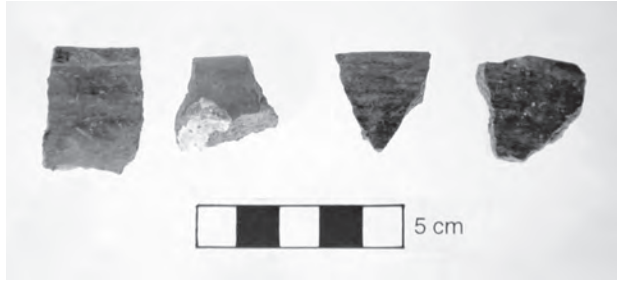

Res. 6. Pulur malzemesi en erken seviyeden gelen çanak-çömlekler

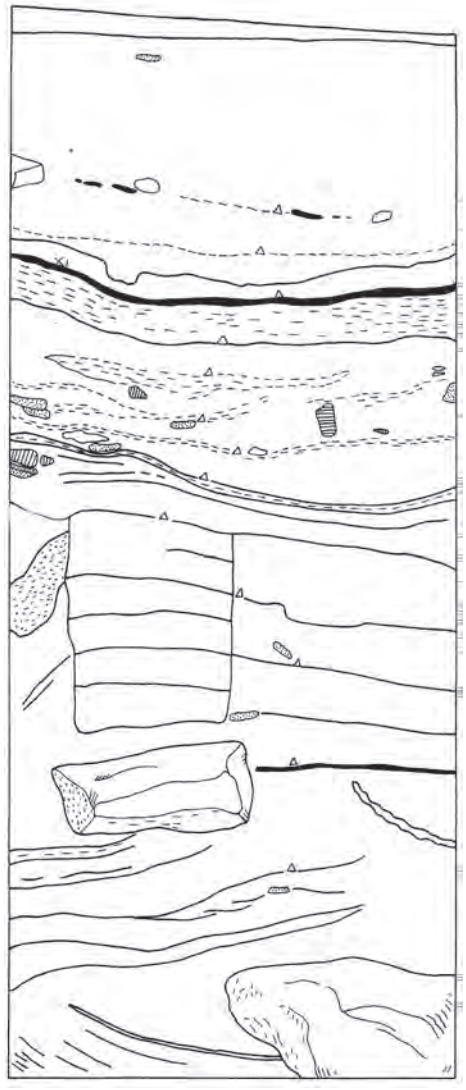

Res. 7. Karşılaştırmalı bölge kronoloji tablosu

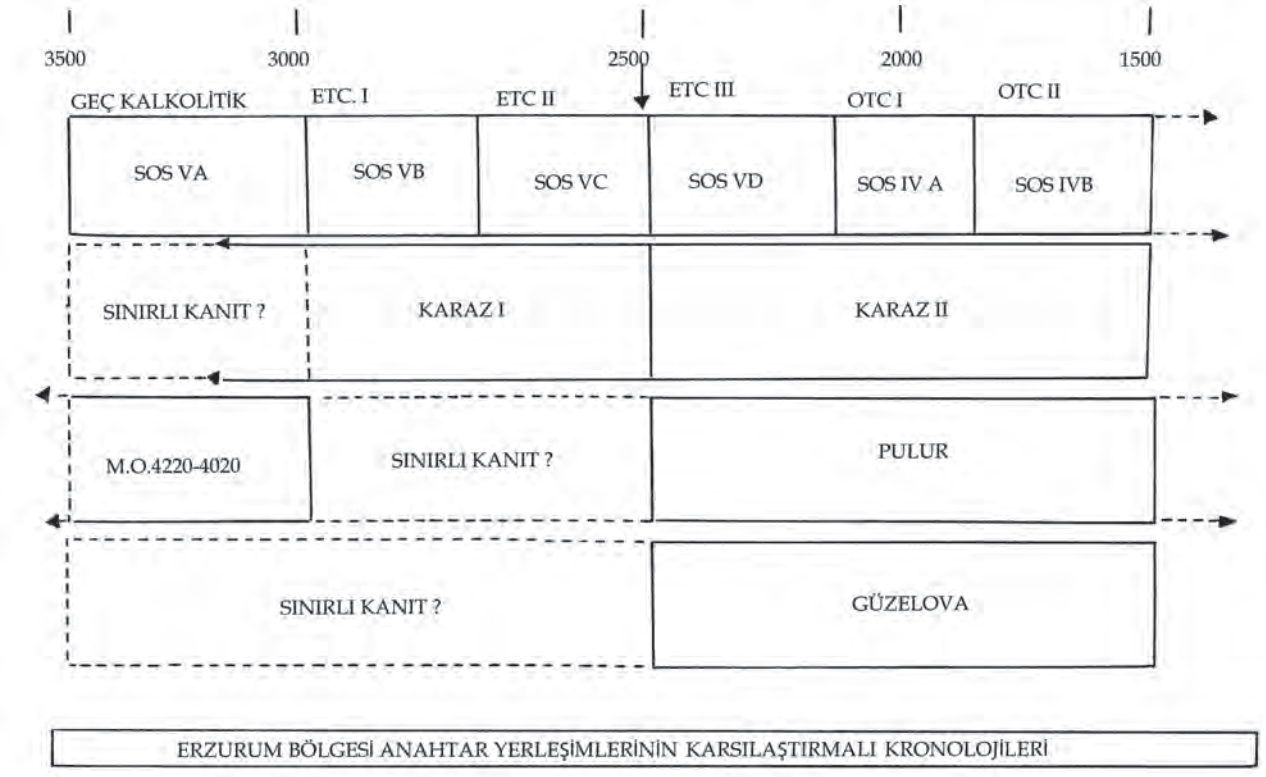

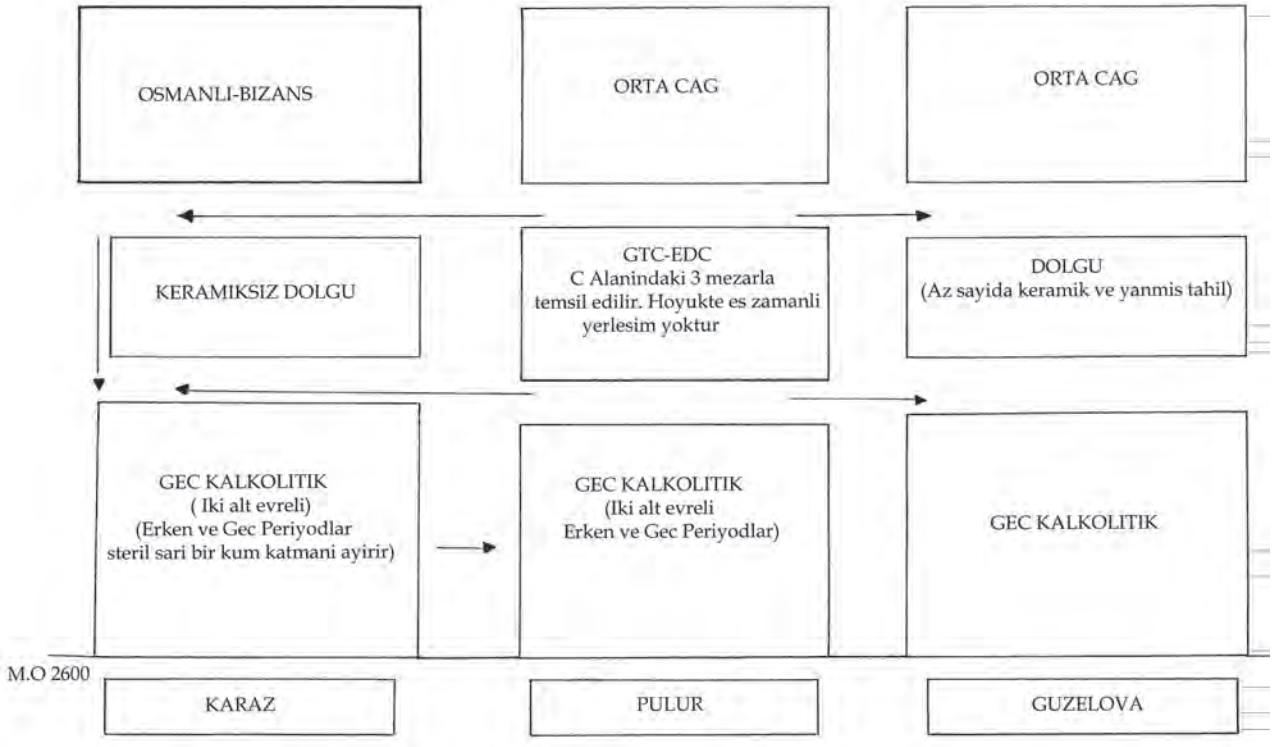

Res. 8. Pulur sondajı B alanı Keramik örnekleri

Res. 9. Karşılaştırmalı malzeme dağılım tablosu

Res. 10. Koşay'a göre Karaz, Pulur ve Güzelova'nın tabakalanması

Hatalı Darplar

Vedat KELEŞ*

Abstract

Brockages

An error coin called Brockage. The one side of these coins is (generally the obverse) normal, but the other side instead of the reverse displays the obverse again, incuse or negative. Error coins have not been known our country. But these coins are very important. Because error coins give a lot of knowledge about ancient mints.

Günümüzde olduğu gibi antik dönem darphanelerinde de karşımıza çıkan hatalı darplar (= Brockages) numizmatik çevrelerinde bilinen bir terim olmasına karşın ülkemizde yeterince incelenmiş bir konu değildir[1]. Brockages sikkeler hakkında yazılan bir iki makale dışında herhangi bir yayın yoktur. Olasılıkla darphane çalışanlarının dikkatsizlikleri sonucu oluşan bu tür darplar antik dönem numizmatiğinin ilgi çekici ancak üzerinde fazla durulmayan konularından birini oluşturmaktadır. Brockages sikkeler aslında bilinmesi gereken örneklerdir. Çünkü müzelere bu tür darplar gelmekte ve bunlar bazen sahte sikke olarak değerlendirilebilmektedir.

Brockages sikkelerin nasıl oluştuğunun anlaşılabilmesi için antik dönemde uygulanan darp tekniklerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Antik dönem sikkelerinin büyük çoğunluğu darp tekniğiyle üretilmiştir[2]. Tek kişilik[3], çift damga ve iki aşamalı darp[4] olarak adlandırılan basit tekniklerin yanında antik dönem sikkelerinin çoğu klasik darp yöntemi olarak adlandırılan (Çizim 1) ve seri olarak sikke basmaya olanak veren bir yöntemle basılmaktaydı[5]. Antik dönemde sikke basımında kullanılacak metal için öncelikle kilden yapılmış döküm tablaları hazırlanmaktaydı[6]. Burada belirli bir ağırlık ve şekil verilen metal sıcak haldeyken yukarıda saydığımız darp tekniklerinden biri kullanılarak sikkeye dönüşmekteydi.

Belirtilen bu darp tekniklerinden seri halde sikke darbına imkan veren ve konumuzla da alakalı olması bakımından en önemlisi klasik darp yöntemidir[7]. Klasik darp yönteminin diğer yöntemlerden en büyük artısı ön yüz kalıbının örs adı verilen bir alana sabitlenmesidir. Üstten çekiçle vurulan arka yüz kalıbı ise sabit değildir. Ön yüz kalıbının bir alana sabitlenmesi seri bir şekilde sikke darbına imkan vermekteydi[8]. Bu yöntemde döküm kalıplarından alınarak ısıtılan sikke pulu örs (= Anvil) üzerinde sabit olan ön yüz kalıbının üstüne (= Obverse Die) yerleştiriliyor ve soğumasına fırsat verilmeden seyyar olan ıstampanın altına iç bükey olarak yapılmış arka yüz kalıbına (= Punch/ Reverse die) üstten vurularak iki kalıp arasında sıkışan pula (= Blank) kalıplardaki resim, yazı ve işaretlerin geçmesi sağlanıyordu[9] (Şekil 1).

* Yrd. Doç. Dr. Vedat KELEŞ, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM. Tel: 0442 231 43 89, e-mail: vkelesus@yahoo.com ; vkelesus@gmail.com

1 Arslan 1992, 105.

2 Seltman 1950, 21; Kraay 1976, 17.

3 Karwiese 1995, 21; Ornstein 1997, 6, 7.

4 Karwiese 1995, 21, 22.

5 Tekin 1995, 5; Tekin 1992, 12-13; Karwiese 1995, 37.

6 Meshorer 1970, res. 1, 2, 5.

7 Arslan 1992, 2, şek. 3; Arslan 1995, 2, şek. 2.

8 Howgego 1998, 30.

9 Vermeule 1954, 84; Atlan 1976, 3; Tekin 1994, 23, res. 1; Howgego 1998, 30; Howe 2000, 5; Figuera 1998, 21; Morkholm 2000, 16; Cottam 2001, 381, fig. 1; Carradice ve Price 2001, 51; Tekin 2005, 47.

Bu yöntemde tipler kalıplara içbükey olarak işlendiklerinden darp sonrasında resim yazı ve işaretler sikke puluna dışbükey yani kabartma olarak çıkıyordu[10]. Klasik darp yönteminde herhangi bir yazılı belge ile kanıtlanamamış olmasına rağmen dört kişilik bir ekibin birlikte çalıştığı varsayılmaktadır[11]. Bu ekibin iş bölümü kısaca şu şekildedir: Ekipteki kişilerden biri ham metali ön yüz kalıbının üstüne koymakla görevliydi diğeri arka yüz kalıbının bulunduğu ıstampayı sikke metalinin üstünde tutuyor[12], üçüncü kişi arka kalıba üstten vurarak darp işlemini gerçekleştiriyor[13] dördüncü ve son kişi ise darp edilen sikkeyi alma görevini yapıyordu. Böylelikle seri ve hızlı bir şekilde darp işlemi gerçekleştirilmiş oluyordu.

Antik dönem darphanelerinde klasik darp yönteminde çalışan ekipteki kişilerin dikkatsizlikleri yüzünden meydana gelen brockages sikkelerin nasıl oluştukları konusuna gelecek olursak bunun için normal darp ve brockages sikkelerin oluştuğu darp sistemini birlikte gösterirsek konu daha iyi anlaşılacaktır[14] (Şekil 2, 3). Şekil 2 de görülen normal bir darp yöntemini gösteren çizimdir. Burada tekrar edecek olursak 1 numara ile gösterilen ham sikke metaline içbükey olarak hazırlanmış 2a ve 2b kalıpları vurulduğunda her iki yüzü dışbükey ve farklı ön ve arka yüz tiplerine sahip 3 numaralı sikke ortaya çıkmaktadır[15]. Şekil 3'e bakıldığında durum biraz farklılaşmaktadır. Şekil 3'de görüldüğü üzere bazen 1 numara ile gösterilen ham sikke metali iki kalıp arasına sıkıştırıldıktan sonra 4 numara ile gösterilen arka yüz kalıbına yapışmaktadır[16]. Bu durumda 2b deki ön yüz resmi bir anda basıma hazırlanan 1b ham sikke metali için arka yüz konumuna gelmektedir. Böylece 2a da içbükey olan kalıp burada (4 ile gösterilen kalıpta) dışbükey olarak yer alır. Daha sonra iki kalıp (4 ve 2b) sıkıştırıldığında 5 no ile gösterilen ön yüzü dışbükey ancak arka yüzü içbükey olan 5 nolu brockages sikke elde edilmiş olur[17]. Tabi ki burada sikke tipinde de bir değişiklik meydana gelir. Ham sikke metali arka yüz kalıbına yapıştığı için ön yüz ve arka yüzler birbirinin aynısı olur fakat biri dışbükey iken diğeri içbükey olarak darp edilir.

MÖ. 2-1. yüzyıla ait bir Messalia örneğinde (Resim 1) ön yüzde ayakta bir aslan yer alırken arka yüzde ön yüzün çukur şekli yer almaktadır. MÖ. 124 tarihli Q Fabius Labeo'ya ait bir denarius'ta da (Resim 2) ön yüzde yer alan tanrıça Roma'nın başı ve etrafındaki yazılar aynen arka yüzde çukur olarak yer almıştır. Bu örnekten sonraki diğer dört örnek tarih olarak birbiri ardına gelen örneklerden oluşmaktadır. L.Philippus (Resim 3), Cn Blasio (Resim 4), C. Cladius Pulcher (Resim 5), Q Lutatius Cerco (Resim 6) ve C Sulpicius Cf Galba (Resim 7) örneklerinde de aynı özellik dikkati çekmektedir. Buradaki örneklerden Kat.No.7'de (Resim 7) yer alan Sulpicius Galba'ya ait denarius çentikli denariustur. Diğer çentikli denarius Resim 11'deki Cladius Nero'ya ait örnektir.

Resim 8'de yer alan P.Servilius Mf Rullus'a ait MÖ. 100 tarihli denarius'ta ön yüzde miğferli Minerva (= Athena) ve imparatorun adının yazılı olduğu lejandın arka yüzde çukur şekli görülmektedir. Daha sonra sırasıyla C.Allius Bala (Resim 9), L.Tutrius Sabinus (Resim 10), Ti Cladius Tif Ap Nero (Resim 11) ve L.Platius Plancus (Resim 12) örneklerinde de biz hatalı darpların bütün özelliklerini rahatlıkla izleyebiliyoruz. Özellikle son örnekte bu detaylar oldukça net görülebilmektedir. Özellikle Roma döneminde karşımıza çıkan bu örnekler oldukça geç dönem darphanelerinde de görülebilmektedir.

---

10 Antik dönemde Güney İtalya'daki Sybaris, Kroton, Metapontus Grek koloni kentleri olan gibi tarafından arkaik dönemde Repousse (=Kabaracaılık) olarak adlandırabileceğimiz orijinal olarak da Intaglio yada Nummi Incusi adı verilen sikkeler basılmıştır. Bu sikkeler her iki yüzünde dışbükey olarak ortaya çıktığı normal darbın aksine bir yüz dışbükey diğer yüz ise kalıbın kabartma olarak hazırlanması sonucu içbükey olarak basılmıştır. Carradice ve Price 2001, 41.

11 Kraay 1976, 18, 19.

12 Kraay 1976, 18, 19.

13 Tekin 1992, 13.

14 Forum Ancient Coins, How a Brockages Occur?

15 Schaps 2003, 94.

16 Crawford 1975, 583.

17 Dody 1980, 147.

Roma cumhuriyet dönemi hatalı darpların yoğun olarak yapıldığı dönemdir. 1 ya da 2 yıl süreyle imparatorluk yapmış kral ya da yerel yöneticilerin basmış olduğu sikkelerde karşımıza çıkan bu tür darplar bekli de dönemin bir özelliği olarak bol savaşların ve mücadelelerin yaşandığı dönemler olması nedeniyle askerlerin para ihtiyacını karşılamak için darphanelerin ara vermeden çalışmasına neden olmaktaydı. Darphanelerde yaşanan yoğunluk yüzünden bu tür darpların ortaya çıkmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Brockages sikkelerin oluşumu antik çağda darphane'deki sikke basımında çalışanların arasındaki iletişim eksikliğini de göz önüne sermektedir. Antik dönemdeki darphanelerin çalışma sistemleri hakkında da önemli bilgiler veren brockages sikkelerin ne kadar basıldıkları konusunda yeterli bir kanıt olmasa da çok fazla basıldıkları söylenemez. Büyük ihtimalle üst kalıba yapışan sikke fark edilmediği zaman ortaya çıkan bu tür darplar ancak fark edildiğinde son bulmaktadır. Bu sürenin ne kadar olduğunu tahmin etmek oldukça zordur. Ancak bu durumun çalışanlar tarafından fark edilmesinden sonra normal darp sistemine dönülmekteydi.

Brockages sikkeler konusunda önemli bir nokta da bu sikkelerin tedavüle sokulmalarıdır. Yani bu tür hatalı basımlar fark edildiğinde normal darplardan ayrılmamış ve onlarla birlikte piyasaya sürülmüştür. Böylece bu tür hatalı darpların gerçekten de çok büyük miktarlarda basılmadıklarını ileri sürebiliriz.

Sonuç olarak antik dönem darphanelerinde karşımıza çıkan hatalı darplar gerçekte antik dönem darphaneleri hakkında önemli bilgiler veren ve bilinmesi gerekli örneklerdir.

Katalog

AR	Denarius
Ö.Y.	Ön Yüz
A.Y.	Arka Yüz
gr.	Gram
mm.	Milimetre

Roma Cumhuriyet

Messalia

Roma, MÖ. 2-1. yüzyıl; AR denarius
Ö.Y.: MAΣΣA
Aslan ayakta sağa, altta T, kesim kısmında AΠΠ
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Wildwinds.com

1. gr.2.44

Q Fabius Labeo

Roma, MÖ. 124; AR denarius
Ö.Y.: ROMA LABEO
Tanrıça Roma'nın miğferli başı sağa, çenenin altında X
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 273/1; Sydenham, 532; wildwinds.com

2. gr.374; mm.19

L.Philippus

Roma, MÖ. 113-112; AR denarius
Ö.Y.: Philippus'un diademli ve boynuz miğferli başı sağa, çenenin altında Φ
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 293/1; Sydenham, 551; wildwinds.com

3. gr.3.35; mm.18

Cn Blasio

Roma, MÖ. 112-111; AR denarius
Ö.Y.: CN BL[A]SIO
Scipio Africanus ya da Blasio'nun miğferli başı sağa
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 296/11; Sydenham 561/1-e; wildwinds.com

4. gr.3.85; mm.18

C. Cladius Pulcher

Roma, MÖ. 110-109; AR denarius
Ö.Y.: Tanrıça Roma'nın miğferli başı sağa
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 300/1; Sydenham, 569; wildwinds.com

5. gr.376; mm.18

Q. Lutatius Cerco

Roma, MÖ. 109-108; AR denarius
Ö.Y.: Tanrıça Roma'nın miğferli başı sağa, arkasında yıldız
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford 305/1; Sydenham, 559; wildwinds.com

6. gr.3.58; mm.17

C. Sulpicius Cf Galba

Roma, MÖ. 106; AR çentikli denarius
Ö.Y.: Dei Penates'in defne çelenkli çift başı sağa
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 312/1; Sydenham, 572; wildwinds.com

7. gr.3.93, mm.19

P. Servilius Mf Rullus

Roma, MÖ. 100; AR denarius
Ö.Y.: RVLLV[S]
Minerva'nın miğferli büstü sağa
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 328/1; Sydenham, 601; wildwinds.com

8. gr.3.83; mm.19

C. Allius Bala

Roma, MÖ. 92; AR denarius
Ö.Y.: BALA
Diana'nın kolyeli başı sağa, çenenin altında D
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 336/1b-c; Sydenham, 595; wildwinds.com

9. gr.3.88; mm. 17.

L. Tutrius Sabinus

Roma, MÖ. 89; AR denarius
Ö.Y.: SABI[NVS]
Titus Tutrius'unçıplak başı sağa.
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford 344/3; Sydenham, 700; wildwinds.com

10. gr.3.95; mm.18

Ti Cladius Tif Ap Nero

Roma, MÖ. 79; AR çentikli denarius
Ö.Y.: Diana'nın elbiseli büstü sağa, omuzun üzerinde pruva ve ok kılıfı, çenenin önünde S.C.
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford, 383/1; Sydenham, 770; wildwinds.com

11. gr.3.30; mm. 19

L. Platius Plancus

Roma, MÖ. 49; AR denarius
Ö.Y.: Cepheden Medusa maskı
A.Y.: Ön yüzün çukur şekli
Crawford 453/1c; Sydenham, 959b; wildwinds.com

12. gr.3.21; mm.16x19

Kaynakça

Arslan 1992
M. Arslan, "Brockage Basım Roma Sikkeleri" *Türk Arkeoloji Dergisi XXX*, 1992, 105–115.

Arslan 1996
M. Arslan, "Brockages Sikkeler" *Belleten LIX/226,* 585-592.

Atlan 1976
S.Atlan, *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler,* 1976.

Carradice ve Price
I. Carradice ve M. Price, *Hellen Dünyasında Sikke* (Çev. O. Tekin) 2001.

Cottam 2001
G.C. Cottam, "Plated Iron Ages Coins: Offical Issues of Contemporary Forgeries" *Oxford Journal of Archaeology 20,* 2001, 377-390.

Crawford 1975
M.H. Crawford, *Roman Republican Coinage,* 1975.

Crawford 1993
M.H. Crawford, *The Roman Republic,* 1993.

Dody 1980
W.A. Dody, *Scientific Studies in Numismatic*,1980.

Figuera 1998
T.J. Figuera, *The Power of Money,* 1988.

Howe 2000
H.M. Howe, *Ancient Coins at the Elvehijew Museum of Art*, 2000.

Jones 1986
J.M. Jones, *A Dictionary of Ancient Greece Coins*, 1986.

Kraay 1976
C.M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins,* 1976.

Karwiese 1995
S. Karwiese, *Antik Numizmatiğe Giriş,* 1995.

Meshorer 1970
Y. Meshorer, *The Production of Coin in the Ancient World,* 1970.

Morkholm 2000
O. Morkholm, *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri* (Çev. O. Tekin) 2000.

Ornstein 1997
J.O. Ornstein, *The History of Money,* 1997.

Schaps 2003
D.M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*, 2003.

Seltman 1950
C. Seltman, *Greece Coins*, 1950.

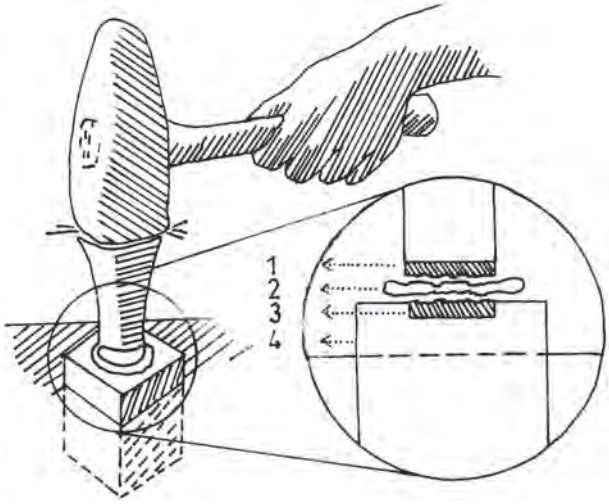
Sydenham 1952
E.A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic,* 1952.

Tekin 1992
O. Tekin, *Antik Numizmatik ve Anadolu,* 1992.

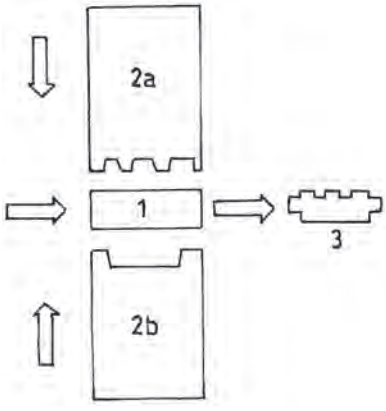
Tekin 1994
O. Tekin, *Grek ve Roma Sikkeleri, Yapı ve Kredi Koleksiyonu,* 1994.

Tekin 2005
O. Tekin, "Eski Yunan, Roma ve Bizans Altın Sikkeleri" *Altının İktidarı, İktidarın Altınları* 2005, 39-69.

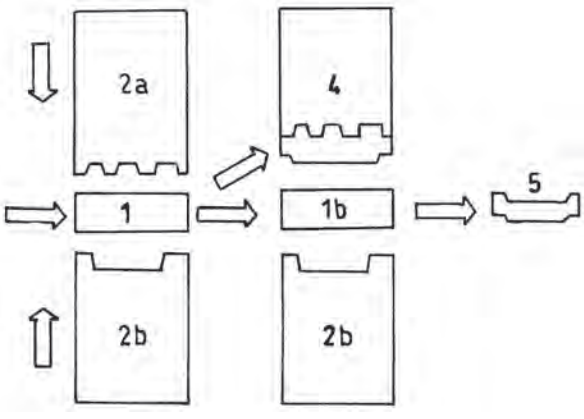
www.wildwinds.com

Şek. 1 Klasik darp yöntemi

Şek. 2 Normal darp

Şek. 3 Brockages sikkelerin oluştuğu darp

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Res. 12

Kyzikos'dan Silindirik Girlandlı Sunak

Nurettin KOÇHAN*

Abstract

The Cylindrical Altar with Girland from Kyzikos

Kyzikos is located in the South end of the isthmus where the Kapıdağı Peninsula, which was called Arktonnesos or Arkton Oros in the antique period, joins the main land. Ruins of significant religious and social buildings as well as portable altars and sculptural works were found in the city, which covers a very large area. The altar to be examined in this study was found in the excavations in 1989. It can be argued that this altar was moved from its original place since there was not another building in the related district.

The altar is one of the monolith-type altars with girland. It has a cylindrical body placed on an aeolic base. It hangs down the horns of the bucranions and girlands which are made up of only leaves and have the same size. As far as the stylistical development of girlands and bucranions is concerned, this altar's date may be estimated as the late 2nd century and early 1st century BC.

Balıkesir İli Erdek İlçesi sınırları içinde yer alan Kyzikos, Erdek-Bandırma karayolunun 8. km.sinde, antik dönemde Arktonnesos (Ayı Adası) ya da Arkton Oros (Ayılar Dağı) olarak anılan Kapıdağı Yarımadası'nın ana kara ile birleştiği kıstağın güney ucunda yer almaktadır[1]. Oldukça geniş bir alanı kaplayan kentte önemli sosyal ve dini yapı kalıntıları ile heykeltıraşlık eserlerinin yanı sıra yine tapınma amacıyla yapılmış taşınabilir sunaklar da vardır. İnceleyeceğimiz sunak da bu kentte1989 kazı mevsiminde yüzeyde ele geçmiştir.

Yuvarlak sunakların ilk örneği Hitit kralı IV. Tuthalia'nın (MÖ. 1250-1225) adının da hiyeroglif olarak üzerine kazınmış olduğu, Konya Emirgazi'de bulunan ve bu gün İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde korunan eser olmasına karşın, Alacahöyük ve Fraktin'deki Hitit kabartmaları dışında MÖ. 5. yüzyıl başlarına kadar Anadolu ya da Yunan kültüründe örnekleri görülmeyen bu tür silindirik sunaklar, MÖ. 5. yüzyıldan itibaren kullanılmışlardır. Özellikle Hellenistik dönemde yoğun olarak yapılan yuvarlak sunaklar, kutsal alanlarda[2], resmi yapılarda[3], nekropollerde ve konutlarda[4] karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz sunağın orijinalde anılan yapılardan hangisinde yer almış olduğunu bilemiyoruz. Bunun nedeni bulunduğu yerde bir yapının belirlenememiş olmasının yanı sıra bu tür sunakların antik dönemde de özgün yerlerinden başka yapılara taşınmış olmasıdır.

Sunağın üzerinde, kime adanmış olduğunu gösteren bir simge veya yazıt olmadığından bu konuda görüş belirtmek olanaksızdır.

Sunağın ölçüleri:

Korunan yüksekliği	: 65 cm.
Çapı	: 50 cm.
Alt silme yüksekliği	: 6 cm
Üst silme yüksekliği	: 7,5 cm.
Girland yüksekliği	: 3 cm.
İki boğa başı arası	: 25 cm.

* Yrd. Doç. Dr. Nurettin KOÇHAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ERZURUM.

1 Strabon 1987, XII. 8, 1; Koçhan (baskıda).

2 Yavis 1949, 141 vd.

3 Nysa Bouleterion'un yanında bir yuvarlak sunak ele geçmiş, olasılıkla bu yapıda yer almaktaydı. Berges 1986, 123, 127 abb.135. Ayrıca Priene Bouleterionu'nda köşeli sunak yer almaktadır. bkz. Schede 1964, 61; Koçhan 1995, 62; Rumscheid ve Koenigs 2000, 51 vd.

4 Yavis 1949, 143 vd.

Altta dışa çıkıntılı üst üste iki, üst kısımda ise tahrip olmasına karşın dışa taşkın bir silme yer almaktadır (Resim 1-2). Grimsi beyaz mermer silindirik sunağın gövde kısmını çevreleyen beş bukranion ile arada yer alan beş rozetten üçer tanesi büyük ölçüde tahrip olmuştur. Tahrip olan bukranionların bulunduğu kısmın alt yarısı tamamen kopmuş olmasının yanı sıra (Resim 3), üst bölümde de yer yer kopmalar olduğu görülmektedir.

Girlandlı sunakların yuvarlak tabanlı, monolit türünden olan sunak aeolik taban profili üzerinde yükselen silindirik gövdeden oluşmaktadır. Sadece yapraklardan oluşan ve baştanbaşa aynı kalınlıktaki girlandların, bukranionların boynuzları arası ve bunların arasından aşağı sarkan kısımların orta bölümleri sade geniş bir band halinde verilmiştir (Resim 1-2). Aynı genişlikteki girlandların yaprakları da aynı yönde devam etmektedir[5]. Bukranionların boynuzlar ile gözleri arasındaki kısımları, sanki hayvan kafasındaki kılları vurgulamak istercesine yatay dalgalı çizgilerle süslenmiştir. Ayrıca bir kez boynuzlara sarılan boncuk dizisi, girlandın altından geçirilerek kafatasının iki yanından aşağı sarkıtılmıştır. Aşağı sarkan boncukların uç kısımları çan şeklinde işlenmiştir.

Boynuzlu, göz yerleri belirgin bukranionlar (Resim 1), alta doğru sivrilen üçgen yüz kısımları ve ucu çan şeklinde sonlanan boncukları ile Bodrum Müzesindeki 6918 env. nolu aynı tip sunaklarla benzerlik göstermektedir[6]. Ancak sunağımızda boncuklar daha sık dizilmişlerdir. Ayrıca her iki sunak, girlandların sadece yapraklardan oluşması, aşağı sarkan kısımlarda sade geniş bandın olması ve aynı yönde işlenmiş uc kısımları sivri üçgen şeklindeki yaprakların damar kısımlarının oyularak verilmeleri ile de benzer üslup özellikleri göstermektedirler. Girland yaprakları, aşağı sarkan kısımdaki bağ ve boncukları (Resim 1-2) ile Iasos'ta bulunan bir sunak ile de benzer yönleri vardır[7]. Farkı ise incelediğimiz sunakta Bodrum örneğindekine oranla yaprakların daha uzun ve plastik verilmelerinin yanı sıra arada boğa başlarının farklılığı ile girlandların orta kısımlarına aşağı doğru sarkan üzüm salkımlarının işlenmiş olmasıdır. Girlandların üst kısımları ise boş bırakılmıştır. Kos'da ele geçen ve geç Hellenistik döneme tarihlenen bir silindirik sunakta da benzer girlandlar görülmektedir[8]. Atina'da Dionysos kutsal alanında ele geçen ve MÖ. 100 civarına tarihlenen aynı tipte sunağın girlandlarında da benzer türde yapraklar işlenmiş, ancak araya değişik meyveler, girlandların üst aralarına ise iç içe yapraklı rozetler yerleştirilmiştir[9]. Bu rozetler incelediğimiz sunağınkilerden farklıdır. Metropolis Tiyatrosu'nda ele geçen ve İmparator Augustus'a adandığı anlaşılan silindirik sunakta boğa başlarının iki yanından benzer türde boncuklar sarkarken, girland yapraklarının daha plastik ve yoz şekilde işlendikleri dikkati çekmektedir[10].

Rozetlerden biri tahrip olmasına rağmen, çevresi ve orta göbek kısmı yükseltilerek verilmesi nedeniyle phiale olduğu söylenebilir (Resim 2). Bunun benzeri erken dönemde Pergamon Demeter Tapınağı'nın frizinde bukranionların arasından sarkan girlandların üzerine de işlenmiştir[11]. Diğeri ise dışbükey olup üzeri girlandlardaki yaprakların benzerleri ile bezenmiş ve orta kısmı ilkinde olduğu gibi plastik bir düğme biçiminde vurgulanmıştır (Resim 1).

Sonuç olarak bu üslup gelişimi içinde sunağımızı MÖ. 2. yüzyıl sonu 1. yüzyıl başına tarihleyebiliriz.

---

5 Anabolu, Hellenistik dönemde sunaklardaki girlandları yapraklarının aşağı sarkan orta kısımda aynı yönde olmadığını belirtir. bkz. Anabolu 1984, 3. Ancak bu istisnai bir durum olmalı, örneklere bakılınca tüm sunaklara uygulamak oldukça güç.

6 Berges 1986, 116, 168, MÖ. 2/1. yüzyıl. abb. 80a.

7 Berges 1986, 110, 169, MÖ. 2/1. yüzyıl. abb. 82.

8 Fraser 1977, 30 vd., fig. 78b.

9 Travlos 1971, 537, abb. 690.

10 Meriç1993, 419; Diler 1996, 24 vd., lev.30.

11 Berges 1986, 51, 150, MÖ. 1. yüzyılın birinci çeyreği, abb. 38.

Kaynakça

Anabolu 1984
MU. Anabolu, "Batı Anadolu'da Bulunan Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Çağı Girland (Askılı) Sunakları" *Arkeoloji-Sanat Dergisi* III, 1984, 1-17.

Berges 1986
D. Berges, *Hellenistische Rundaltare Kleinasiens*, 1986.

Diler 1996
N.K. Diler, *Anadolu Girlandlı Sunakları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1996.

Fraser 1977
P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, 1977.

Koçhan 1995
N. Koçhan, *Hellenistik Çağ Mimarisinde Lotus-Palmet ve Yumurta Dizisi Erzurum*, 1995.

Koçhan (baskıda)
N. Koçhan, *Kyzikos Tarihi ve Mimari Kalıntıları*.

Meriç 1993
R. Meriç, "Metropolis Kazısı 1992 Yılı Çalışmaları" XV. *Kazı Sonuçları Toplantısı* II, 1993, 419-421.

Rumscheid ve Koenigs 2000
F. Rumscheid ve W. Koenigs, *Küçük Asya'nın Pompeisi*, Priene Rehberi, 2000.

Schede 1964
M. Schede, *Die Ruinen von Priene*, 1964.

Strabon 1987
Strabon, *Coğrafya* (Çev. A. Pekman) 1987.

Travlos 1971
J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Athen*, 1971.

Yavis 1949
C.G. Yavis, *Greek Altars; Origins and Typology*, 1949.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Kyzikos Kurosu*

Korkmaz MERAL**

Abstract

Kouros of Kyzikos

Kyzikos, whose history began when it was colonised by Miletos in 756 BC., maintained its popularity till the end of the Roman Period. The Kyzikos Kouros, established same time after the foundation of Kyzikos, which was significant for a long time in the area, is important in that provides information about the archaic period of the city.

Stolen from the Erdek Hypaethral Museum between 1983-1988 and founded in New York years later, the work was brought back to its homeland, Kyzikos, through the efforts of the Ministry of Culture and Tourism.

Arkaik ve öncesi dönemi hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımız Kyzikos kentinin tarihi, MÖ. 756'da Miletos tarafından kolonize edilmesiyle başlatılır[1]. Tarih sahnesinde siyasi ve ekonomik yönden belli bir gücü olan kentin sanat alanında da atılımlar yaptığını, MÖ. 6. yüzyıla ait eserler[2] ortaya koymaktadır. İncelemeye çalışacağımız örnek de bu döneme ait olup, Kyzikos'un arkaik dönemi hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

Kyzikos'dan toplanan eserlerin sergilenmesi için 1948 yılında Erdek Açık Hava Müzesi kurulmuştur. Burada sergilenen kuros 1983-1988 yılları arasında çalınmıştır. Çünkü daha önceki yıllarda bölgede araştırma yapan Mellink[3] bu esere değinmiştir. Daha sonra New York'ta olduğu tespit edilen eser Kültür Bakanlığı'nın girişimleri sonucunda 23.11.1995 tarihinde Türkiye'ye iade edilmiştir. Bir süre İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde kaldıktan sonra Bandırma Arkeoloji Müzesi'nin açılmasıyla birlikte müze sorumlusu arkeolog Elmas Kaya'nın gayretleri sonucunda tekrar asıl yeri olan Kyzikos'a geri getirilmiştir[4].

Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde 975 envanter numarasıyla kayıt altına alınan ve müzenin kapalı alanında sergilenen kurosun; korunan yüksekliği 80 cm., derinliği 23 cm. ve genişliği 28 cm.dir. Sarımtırak beyaz mermerden yapılan eserin göğüsten yukarısı, kolları ve dizlerden aşağısı kırıktır (Resim 1-3). Erkeklik organı ve testisleri de tamamen kırık olan kurosun vücudundaki ayrıntılar zamanla oluşan tahribattan dolayı büyük oranda yok olmuştur.

İnsan ölçülerinden biraz daha kısa olduğunu düşündüğümüz eserde her ne kadar aşınmış olsa da, dikkatle incelendiğinde anatomik açıdan eksiklikler ve arkaik özellikler görülür. Örneğin kasıkların işlenişinde leğen kemiğinin meydana getirdiği çıkıntı içten ve dıştan hiç verilmemiş, bu kısım yumuşak ve düz bir şekilde bacağa birleştirilmiştir. Arkadan bakıldığında, sol ayağın öne atılması sonucunda kalçada meydana gelmesi gereken hareketlenme çok az verilmiştir. Hareketten dolayı bacaklar arasında açılma olması gerekirken burada belli bir noktaya kadar bacakların bitişik olduğu görülmektedir. Doğal yapıya uymayan

* Bu eseri çalışmam için gerekli kolaylığı gösteren Kyzikos Kazısı başkanı sayın Yrd. Doç. Dr. Nurettin KOÇHAN'a ve Bandırma Arkeoloji Müzesi çalışanlarına teşekkür ederim.

** Yrd. Doç. Dr. Korkmaz MERAL, Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM

1 Başaran 1988, 58; Yaylalı 1988, 12; Koçhan 1991, 119; Strabon 1993, XIV, 635; Meral 2000, 14; Koçhan 2002, 375.

2 Akurgal 1961, 234, abb. 200, 2007, 2008; Laubscher 1963/1964, 73, taf. 32-35; Akurgal 1965, 99, taf. 26, 27, 28.1; Akurgal 1987, 59, taf. 81; Koçhan 2002, 375, res. 1-4.

3 Mellink 1977, 313, fig. 27.

4 Bu eserin tekrar Türkiye'ye getirilmesi aşamasında başta Kültür Bakanlığı olmak üzere emeği geçen herkese teşekkürü bir borç biliriz.

bu özellik büyük olasılıkla sanatçıdan kaynaklanıyor olmalıdır. Profilden izlendiğinde göğüsten göbeğe, oradan da kasıklara inen kavisli yapının başarılı verildiği, baldırların genişlediği ve kalçanın dışa taşırıldığı dikkati çeker.

Bir zamanlar Apollon olarak adlandırılan bu tür kuroslar hiçbir zaman kült heykeli olarak kullanılmamıştır[5]. Ancak bunların tanrıya adak[6] olarak sunuldukları ve nekropollerde[7] sıkça kullanıldıkları bilinmektedir. MÖ. 6. yüzyılın heykel sanatı alanındaki gelişimin odak noktasını teşkil eden anıtsal heykeltıraşlığın tam anlamıyla ilk kez gerçekleştirildiği erken tarihli kurosların başlangıçtan itibaren bir dizi kurala göre yapıldıkları açıktır; dimdik bir şekilde ayakta duran figürlerin kolları yanda düz aşağı sarkar ya da dirsekten biraz kırılarak öne uzatılır. Genellikle de sol bacak öne çıkarılmıştır. Bu yapı hem hareketi, hem de heykelin taşıdığı enerjiyi artırmakta, vücut ağırlığını daha dengeli taşımaktadır. Bu temel duruş anlayışı arkaik dönem boyunca birçok örnekte devam ettirilmiş olup, sanatçı doğal yapıyı verebildikçe eserler diklikten ve durağanlıktan uzaklaşmaya ve canlı görünmeye başlamıştır.

Nekropol buluntusu olma olasılığı fazla olan Kyzikos kurosu da sol ayağını öne atmasıyla yukarıda açıklamaya çalıştığımız geleneği devam ettirmektedir. Ancak MÖ. 6. yüzyılın başlarına tarihlenen örneklerle karşılaştırıldığında[8] onlar kadar sert, sıska ve abartılı olmadığı, vücut hatlarının yumuşamaya başladığı görülür. Yüzyılın başında yapılan eserlerde, örneğin MÖ. 600-590 yılları arasına tarihlenen New York kurosunda[9], sol bacağın hareketine rağmen vücut uzuvlarının ve ayrıntılarının çok sert ve keskin verilişi, vücudun bir tahta gibi kuru görüntüsü, Kyzikos kurosunda kaybolmuş ve biraz daha doğal işlenmiştir. Bunda, Anadolu'da eser veren sanatçıların, Yunanistan ve Adalardaki sanatçılar gibi abartıya ve süslemeye yönelik anatomi anlayışını değil de, daha akıcı yapılar kullanmaları etkili olmuştur. Bu da, yapılan çıplak erkek heykellerinin Attika ve Güney Yunanistan'da üretilen abartılı benzerleri yanında daha gerçekçi ve bilinçli çıplaklığı ortaya koymalarını sağlamıştır[10].

Doğala yakın eserlerin ortaya konduğu Anadolu'da üretilen Kyzikos kurosunda, karşılaştırma ve tarihleme için önemli bir unsur olan baş ele geçmemesine ve ayrıntıların fazla aşınmış olmasına karşın benzerlerini bulma şansına sahibiz. Genel vücut yapısı, kuru ve sıska yapının kaybolması, abartıların azalması, baldırların genişlemesi ve ayrıntıların işlenişiyle Sounion[11], Boiotia[12], Kleobis ve Biton[13] kuroslarından daha gelişmiş özelliklere sahip olan Kyzikos kurosu yukarıda açıklamaya çalıştığımız özellikleriyle daha çok, Melos[14] ve Volomandro[15] kuroslarıyla benzerlik gösterir. Ayrıca bacakların hareketine rağmen bacak arasının neredeyse dize kadar kapalı olması, baldırların genişlemesi, kalçanın dışa taşırılması ile Thera[16], Samos[17] ve Ptoon[18] kuroslarıyla da benzerdir. Ancak kasık kısmının işlenişi, yüzyılın ortasına tarihlenen

5 Boysal 1979, 12; Boardman 2001, 26.

6 Bayburtluoğlu 1971, 2004, lev. 1-4; Boardman 2001, 76, res. 81.

7 Boardman 2001, 27.

8 Boardman 2001, 26, res. 64-70.

9 Boysal 1979, 13, res. 21; Boardman 2001, 28, res. 63.

10 Boardman 2001, 76.

11 Fuchs 1969, 26, fig, 10; Boysal 1979, 13, res. 22; Richter 1984, 43, res. 53; Boardman 2001, 29, res. 64.

12 Boardman 2001, 29, res. 67.

13 Boysal 1979, 14, res. 26-29; Richter 1984, 43, res. 55; Boardman 2001, 29, res. 70, 71.

14 Fuchs 1969, 32, fig, 14, 15; Richter 1970, 31, fig. 21; Boysal 1979, 16, res. 41; Richter 1984, 47, res. 65; Boardman 2001, 79, res. 102.

15 Richter 1970, 31, fig. 22; Boysal 1979, 115, res. 35-37; Richter 1984, 47, res. 64; Boardman 2001, 81, res. 104.

16 Boysal 1979, 15, res. 30-33; Boardman 2001, 79, res. 101.

17 Boysal 1979, 16, res. 47-48; Boardman 2001, 76, res. 81.

18 Boysal 1979, 17, res. 43-44; Boardman 2001, 86, res. 119.

Melos, Erdek[19], Tekirdağ[20] ve Didyma[21] örnekleri kadar başarılı değildir. Vücut uzuvları arasındaki geçişlerin yumuşak hatlarla verilmesi, bacakların hareketine rağmen bacak arasının neredeyse dize kadar kapalı olması, baldırların genişlemesi ve kalçanın dışa taşırılmasıyla bu karşılaştırma örnekleri arasında daha çok MÖ. 570-560 yılları arasına tarihlenen Thera ve MÖ. 560-550 yılları arasına tarihlenen Apollon'a adanmış Samos kuroslarıyla benzerdir.

Sonuç olarak, erken arkaik dönem örneklerinde görülen, sol bacağın hareketine rağmen vücut uzuvlarının ve ayrıntılarının çok sert ve keskin verilişi, vücudun bir tahta gibi kuru görüntüsü, ayrıntıların kabartılmış çizgi, kenar ve çukurluklar halinde verilmesi gibi erken özellikleri aşmış olan Kyzikos kurosu, olgun arkaik dönem özelliklerini yansıtmaktadır. Çünkü doğallığa gidişte bu dönemde görülen hatların yumuşaması, uzuvların birbiriyle olan uyumu ve doğallaşmaya başlaması, eserlerin daha canlı görünümü ve eserin ayaklar üzerinde canlı ve yumuşak duruşu gibi yenilikleri eserimizde de görmekteyiz. Bu nedenle Kyzikos kurosu MÖ. 6. yüzyılın 2. çeyreğinde yapılmış olmalıdır.

19 Laubscher 1963/1964, 73, taf. 32-35; Akurgal 1965, 99, taf. 26, 27, 28.1; Bayburtluoğlu 1970, 351, lev. 4; Boysal 1979, 18, res. 60.

20 Bayburtluoğlu 1970, 347, lev. 1-3; Boysal 1979, 19, res. 62-63.

21 Tuchelt 1970, 147, taf. 14.1, 2.

Kaynakça

Akurgal 1961
E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, 1961.

Akurgal 1965
E. Akurgal, "Neue Archaische Bildwerke aus Kyzikos" *Antike Kunst 8*, 1965, 99-103.

Akurgal 1987
E. Akurgal, *Griechische und Römische Kunst in der Turkei*, 1987.

Başaran 1989
C. Başaran, "Güney Marmara'da Az Tanınan Bir Tarih Beldesi: Kyzikos" *1988-1989 Turizm Yıllığı*, 1989, 56-72.

Bayburtluoğlu 1970
C. Bayburtluoğlu, "Tekirdağ Kuros'u" *Belleten 135*, 1970, 201-206.

Bayburtluoğlu 1971
C. Bayburtluoğlu, "İzmir Arkeoloji Müzesindeki Arkaik Kuros Heykeli" *Belleten 138*, 1971, 347-351.

Boardman 2001
J. Boardman, *Yunan Heykeli, Arkaik Dönem* (Çev. Y. Ersoy) 2001.

Boysal 1979
Y. Boysal, *Arkaik Devir Heykeltıraşlığı*, 1979.

Fuchs 1969
W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, 1969.

Koçhan 1991
N. Koçhan, "Kyzikos 1989 Kazısı, Hadrian Tapınağı Mimari Bezemeleri" *Türk Arkeoloji Dergisi XXIX*, 1991, 119-133.

Koçhan 2002
N. Koçhan, "Kyzikos'tan Bir Heykel" *Anadolu Araştırmaları XVI*, 2002, 375-380.

Leubscher 1963/1964
H.P. Leubscher, "Zwei neue Kourai Kleinasien" *Istanbuler Mitteilungen 13/14*, 1963/1964, 73-88.

Mellink 1977
M.J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor" *American Journal of Archaeology* 81, 1977, 289-321.

Meral 2000
K. Meral, "Kyzikos Amphitheatr'ı Işığında Amphitheatrlarda Düzenlenen Oyunlar" *Arkeoloji ve Sanat 94*, 2000, 13-19.

Richter 1970
G.M.A. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, 1970.

Richter 1984
G.M.A. Richter, *Yunan Sanatı* (Çev. B. Marda) 1984.

Strabon 1993
Strabon, *Coğrafya* (Çev. A. Pekman) 1993.

Tuchelt 1970
K. Tuchelt, *Die Archaischen Skulpturen von Didyma. Istanbuler Forschungen 27*, 1970.

Yaylalı 1988
A.Yaylalı, "Antik Kyzikos Kenti ve Geleceği Üzerine Düşünceler" *I. Kyzikos Paneli*, Bandırma 1988, 12-15.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Kyzikos'ta Bulunan Bir Kybele Yontusu Üzerine Bazı Gözlemler

Nurettin ÖZTÜRK*

Abstract

Some Remarks on a Cybele Statue from Kyzikos

A marble Kybele sculpture found in the holy area named Metroon proves the existence of Kybele culture in Kyzikos. In the surface research connected with the excavations carried out in Kyzikos antique/ancient city between 1988 and 1997, in the important city of the region of Mysia in which the culture of mother goddess was perceived from various points of views witnessing the signs of early Kybele worshipping support that Kyzikos is important in that respect, as well.

Mysia Bölgesi'nin önemli antik kenti Kyzikos, Marmara Denizi'nin güneyinde ve anakaraya dar bir kara parçasıyla bağlı Kapıdağ Yarımadası'nın kıstağında yer alır. Kentin algılanabilen tarihi çağları Milet'in burada koloni kurmasıyla başlar[1]. MÖ. 8. yüzyılda İonia'nın en ünlü liman kentlerinden olan ve güçlü bir deniz filosuna sahip bulunan Miletliler, Ege Denizi ve Hellespontos yoluyla Karadeniz'e açılırken, uğradıkları Kyzikos'taki Pelasgları yenerek, burada ve Prokonnesos'ta birer koloni şehri kurarlar. Eusebios'a göre, bu ilk koloninin kuruluşu MÖ. 756 yılıdır.[2] Ancak, Miletliler bu küçük yerleşmeyi yeterli görmeyerek, MÖ. 675'de kenti yeniden kolonize ederler[3]. Kent arkaik ve klasik dönemlerde güçlü ekonomisi sayesinde geniş alanlara yayılır ve önemini geç dönemlere kadar korur[4].

Kentin günümüzde korunan kalıntıları genel anlamda Roma dönemini ilgilendirmektedir. 1988-1997 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda kentin kültürel dokusu konusunda bazı sonuçlara ulaşılmakla beraber maddi olanakların yetersizliğinden istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Özellikle Hadrian Tapınağı'nda yoğunlaştırılan çalışmaların yanı sıra, kent yayılımında gerçekleştirilen araştırmalarda birçok yapının kalıntıları belirlenebilmiştir. Bunlar arasında, yoğun tahribat görmüş içinde birden fazla bina olan bir kutsal alan 'Metroon' kalıntıları, bulguları açısından ayrı bir öneme sahiptir. Yapının işleviyle doğrudan koşutluklar gösteren çok sayıda mimari bulguların beraberinde bazı plastik eserler de bulunmuştur ki, bunlar arasında çalışmamıza konu olan bir de Kybele yontusu yer alır (Resim 1-4)

1995 yılı kazıları sırasında, Aşağıyapıcı mevkiinde yapılan yüzey araştırması sırasında 'Metroon'da bulunan yontu, bir tahtta oturur şekilde Kybele'yi tasvir etmektedir[5]. İnce grenli beyaz mermerden işlenmiş olan yapıt bazı aşınmalar dışında iyi korunmuştur[6]. İki tarafı silmeli bir taht üzerinde oturan Kybele'nin başı kayıp, sağ eli omuzdan[7], sol eli ise bilek hizasından kırık olup, korunan parçasından izlenebildiği kadarıyla kollar tahtın korkuluklarını oluşturan aslanların üzerine gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Tahtın her iki kenarında, tanrıçanın diz yüksekliğinde, uzuvları az da olsa tahrip olmuş; ön ayakları ile birlikte gövdeleri cepheden aslan

* Yrd. Doç. Dr. Nurettin ÖZTÜRK, Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ERZURUM.

1 Plinius, 142; Strabon XIV, C; Bakır 1988, 3-11;Yaylalı 1991, 171-194.

2 Öztürk 2003, 3.

3 Hasluck 1910, 163; Başaran 1988-1989, 58.

4 Yaylalı 1988, 3; Koçhan 1991, 119; Öztürk, 2003, 3-6.

5 Kyzikos'ta bu türden mermer heykellerin bulunmuş olması şaşırtıcı olmamalıdır. Zira Kyzikos'un, Erdek-Bandırma karayolu yapımı sırasında kullanılan dolgu malzemesinin, göz alıcı bir beyazlık içinde olduğundan bahsedilir. Bir zamanlar dünyanın harikaları arasında sayılan Hadrianus tapınağının iç kısmında büyük bir çukur açılarak buraya, köy okulu yapımı sırasında mermer heykellerin içine atıldığını ve buranın kireç kuyusu olarak kullanıldığına dair izler hala gözlemlenebilmektedir.

6 Bandırma Arkeoloji Müzesi, Env. No: A-1003, Ölçüleri: Korunan Yükseklik: 0,40 m, Derinlik: 0,18 m, Genişlik: 0,31 m.

7 Hellenistik dönemde kullanılan bir teknikte, heykellere, kolların sonradan dübel ile vücuda monte edilmesidir.

figürleri yer alır ki, bu hayvanlar tanrıçanın kutsal refakatçileri olarak sembolleri durumundadırlar. Giysi kıvrımlarından algılanabildiği kadarıyla, tanrıçanın sağ ayağı dik, sol ayağı ise hafifçe sağa yatık işlenmiştir. Kollar eksik olmakla beraber, başında bir polos taşıyan tanrıçanın, MÖ. 2.-1. yüzyıla ait terrakota ve adak levhalarındaki betimlerinden hareketle,[8] sağ elinde bir patera, solunda ise tympanon tutar biçimde betimlendiğini söylemek olasıdır.

Khiton yer yer aşınmış olsa da, giysi kıvrımlarının özellikleri seçilebilmektedir. "V" yakalı khitonun ince bir kemerle sıkıştırılması sonucu göğüsler vurgulanmış ve ayrık işlenmiş; alanda oluşmuş zengin kıvrımlar ise nitelikli işçilik yansıtırlar. Giysinin dizden aşağısı seyrek çapraz kıvrımlar oluşturarak ayak bileklerine kadar ulaşmaktadır. Sağ ayak elbise uzantısı altında; sol ise bilekten itibaren açık işlenmiş. Khiton üzerine giyilmiş olan manto, arka sağdan gelerek tomarlanmış durumda sol ayak ucuna kadar sarkmaktadır. Omuza atılan şal ile khitonun sol kol birleşiminde oluşan oluk kıvrım, kemer hizasına kadar inmektedir. Ayrıca, kucakta toplanan tomar kıvrımlar ile kemer altından gelenler zıtlık oluşturmakta; çizgi halindeki kemer altından gelen düz kanallı kıvrımlar, kucaktaki paralel kıvrımlarla kesişmektedir. Kıvrımlar genel olarak sert, keskin ve barokluktan yoksun bir yapı sergilemektedir.

Korunduğu kadarıyla korkulukları aslan gövdeleriyle vurgulanmış bir taht üzerinde oturmuş şekilde betimlenmiş olan Kybele yontusu, stil ve ikonografisi aracılığıyla tarihleme açısından bazı ipuçları vermektedir. Yaka kesimindeki "V" biçimli kıvrımların iki göğüs arasından devamla kemere kadar inmesi; giysi altında göğüslerin vurgulanması özenli işçiliğin göstergesi durumundadır. Hareketle bütünleşmiş ve kıvrımla vurgulanmış giysi ve taht üzerindeki dinamik oturuşuyla Kybele, bu görünümü ve kompozisyonuyla MÖ. 2. yüzyıl sonu ve MÖ. 1. yüzyıla ait heykeltıraşlık eserleriyle genel bir koşutluk göstermektedir.

Tanrıçanın göğüs alanındaki giysi ve kıvrım uygulamaları, Agorakritos'un Atina Agorası'ndaki Metroon için işlediği ve kopyalar aracılığıyla tanınan MÖ. 5. yüzyıl sonlarına ait kült heykeli geleneğini yansıtmaktadır[9]. Potnia Theron özelliği ile MÖ. geç 5. yüzyıl Atik uyarlaması olarak karşımıza çıkıyor.[10] Hareketsiz yapı ile birlikte bacaklar arasındaki yelpaze şeklinde açılan yaklaşık eşit derinlikli, canlılığını yitirmiş kıvrımlar, benzeri yapıtlarda MÖ. 2. yüzyıl ortalarından sonra görülür; figürün bacakları ile taht korkulukları arasındaki boşluğun kapanması ise MÖ. 2. yüzyıl sonlarına ait genel bir özelliktir[11]. Dolayısıyla, MÖ. 2. yüzyılın sonuna doğru rahat ve dengeli tarz, yerini tahta yapışık ve dik biçimde oturmaya bırakır.

Edincik, Karacabey, Mudanya ve Bursa'da ele geçen cepheden işlenmiş oturur konumdaki Kybele betimli Kyzikos kökenli adak levhalarında[12], iki göğüs arasında başlayıp kemer altında düz inen köprü kıvrımlar ile kucak üzerindeki matkapla işlenmiş ve devamında iki bacak arasında sol dizin sola doğru kaykınması ile oluşan yan çizgiler örneğimizle birebir benzerlik içindedir. Her ne kadar serbest yontu olmasa da, karşılaştırma açısından gelişim rahatlıkla gözlenebilmektedir. MÖ. 100 civarına verilen bu stellerin stil açısından yöresel özellikleri de ağır basmaktadır. Örneğin iki bacak arasındaki kıvrımlar, ayak duruşuna bakılmaksızın, genelde yatay çizgilerden oluşmaktadır.

MÖ. 1. yüzyıla ait Edincik bulgusu Kyzikos kökenli benzerinde[13], iki bacak arasında yatay gelen kıvrımların artık şematik bir yapıya bürünmesi gözlenir. Kucaktaki tomar kıvrım, bir geleneğin varlığına tanıklık eder gibi sol dizden aşağıya dik açı yapacak şekilde dönüş yapmakta ve sarkan kesimde kıvrım sayısında azalma görülmektedir. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 676 envanter numaralı adak kabartmasında da matkapla kesik kesik işlenmiş, fazla derin olmayan tomarlı kıvrım, Kyzikos'tan Kybele betimli adak levhalarında da özgün bir uygulama olarak görülür[14].

8 Şahin 2000, 244-245.

9 Naumann 1983, 159-169, tafel 26. 1,2; Roller 2004, 151, res. 41.

10 Bieber 1955, 119, plate. 474.

11 Saracoğlu 2000, 186.

12 Şahin 2000, 244-245, levha XC-XCII.

13 Pfuhl ve Möbius 1977, 256, tafel 153, 1019.

14 Hasluck 1910, 217, fig. 19; Naumann 1983, 363, tafel 44,1.

Günümüze kadar korunmuş örnekler, Kyzikos'ta yoğun stel üretiminin olduğunu kanıtlar. Sayısal çokluğu yanı sıra, buluntu durumları da, Kyzikos'ta yalnızca Kybele için adak steli ve heykelcik üreten atölyelerin varlığında yol göstericidir. Bu üretimin MÖ. 1. yüzyılda da devam ettiği; ancak, I. yüzyılın ilk yarısında Mithridates savaşlarının başlaması ile birlikte giderek azaldığı gözlenmektedir. Bununla beraber 1. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretimin tekrar hız kazandığına tanık olunur.[15]

Kyzikos kenti ve civarında öne çıkan ve Iason ile Argonaut'ların seferinden kalma olduğu sanılan kültünü destekleyen MÖ. 1. yüzyıla tarihlenen yazıtlı bir adak kabartması,[16] Kyzikos yöresi sakinlerinin bireysel sunularını belgelemektedir. Kyzikosta bulunan ve Sotorides adında biri tarafından adanmış olan MÖ. 46 yılından kalma kabartmada tanrıçanın kemere kadar olan iki göğüs arasındaki "V" yaka kıvrım dokusu ve göğüslerin vurgulanması örneğimizle benzeşir. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 5297 envanter kayıtlı adak naiskosu içinde yüksek kabartma tekniğinde işlenmiş Kybele heykelciği[17], duruş açısından sol elinin başına destek verir görüntüsü ile nadir işlenen örneklerdendir. Khimation ve khiton kıvrımları örneğimizle aynıdır. Kybele ve Attis'in bir arada işlendiği Venedik Arkeoloji Müzesi'nde korunan MÖ. 2. yüzyılın sonu-erken I. yüzyıla verilen kabartmada işlenmiş olan Kybele[18], her ne kadar ayakta betimlenmiş ise de, sıkıştırılmış bel üstü ve bel altındaki kıvrımlar ve kucaktaki tomar kıvrımlar paralellik gösteren diğer bir yapıt niteliğindedir. Berlin Bergama Müzesi'ndeki MÖ. 2. yüzyıla ait Kybele kült heykelinin[19] göğüs altından kemerli bir khiton ve dizlerine sarkan dökümlü bir khimation giymesi; giysinin yatay ve düşey kıvrımlarının kontrast oluşturması ortak bir tasvir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır ki, heykelin yüksek nitelikli işçiliği dışındaki en önemli özelliği, Klasik Çağ'daki Kybele betimlerine özgün modeli devam ettirmesidir. Kyzikos ile iyi ilişkileri algılanabilen[20] Bergama'da bulunan örnek, kıvrım yapısı ve tanrıçanın tahttan soyutlanmış halde işlenmesiyle farklılıklar yansıtsa bile, düzenlemenin ana esaslarında ortak yönlere sahip oldukları açıkça gözlenmektedir. Örneğimiz her ne kadar oturan bir heykel olsa da, ince ve uzun gövdeye sahip olduğu algılanabilmektedir. Anılan özellikler MÖ. 1. yüzyıl yapıtlarının genel karakteri durumundadır[21].

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan İznik ve Kütahya bulgusu iki Kybele yontusu, Roma dönemi içinde değerlendirilirler[22]. Söz konusu yapıtlar Kyzikos heykelciği ile, ince uzun gövdeleri ve oturuş tarzlarıyla benzerlikler yansıtırlar. Benzerlikler, giysinin göğüs altında kemerle sıkıştırılması ve bunun sonucu oluşmuş kıvrımlarda yoğunlaşmakla beraber, kemer altındaki uygulamalarda farklılıklar gözlemlenir[23]. Kucakta oluşan tomar kıvrımların yer yer matkapla oyulması, kıvrım sürekliliğini ortadan kaldırmıştır. İki göğüs arası ile sol bacağın hareketinden kaynaklanan iki bacak arasında oluşan kıvrımlar paralellik göstermektedir. Benzeri özellikler yansıtan diğer bir yapıt ise, ev üretimi olarak kabul edilen ve "orta sınıf Kybele heykelcikleri" olarak adlandırılan Kestel'de (Keitos Vadisi) Bergama çömlekçi atölyelerinde bir duvar nişi içinde in situ olarak ele geçen Kybele heykelciğidir[24]. İki yapıt arasındaki koşutluklar, iki göğüs arası " V " yaka kıvrımı, sıkıştırılmış kemer altı köprü kıvrımı, kucaktaki tomar kıvrımı ve genel anatomik yapıda yoğunlaşmaktadır.

15 Şahin 2000, 137.

16 Roller 2004, 318, 319.

17 Naumann 1983, 365, tafel 44-4.

18 Roller 2004, 221, res. 60.

19 Roller 2004, 205, res. 55.

20 Hasluck 1910, 174 vd. MÖ. 133 yılında ölen son III. Attalos Filomoter'un Bergama Krallığının bir Roma eyaleti yapılmasını vasiyet etmesiyle de Roma egemenliği altına girmiştir. Bergama Kralı I. Attalos ile Kyzikos'lu Apollonis'in evlenmesi, Bergama-Kyzikos ilişkisini daha da yakın hale getirmiştir. Bu ilişkiden doğan dört erkekten biri olan MÖ. 197 de başa geçen II. Eumenes zamanında, Romanın Hellespontos Frigiası'nı Bergama Krallığı'na bağışlaması bu bölge sınırları içinde kalan Kyzikos ile Bergama Krallığı'nın iyi ilişkilerini daha da pekiştirmiştir.

21 Saracoğlu 2000, 184-185.

22 Simon 1997, 744-766, res. 50, 51.

23 Simon 1997, 744-766, res. 50, 51.

24 Karagöz 2004, 351-357.

Yapılan özlü karşılaştırmalardan hareketle, bu tür heykelciklerin Kyzikos'ta adak nesneleri ya da tapım unsurları olarak kullanım gördükleri söylenebilir. Örneğimizde saptanan Kybele'nin tasvir biçimi, kaynağını erken dönemlerden almak kaydıyla, Hellenistik ve Roma döneminde de devam ettirmiştir. Üretimin yoğunluğu ve çeşitliliği ise, Kyzikos'ta Ana Tanrıça kültüne yönelik adak levhaları, steller ve heykeller üreten atölyelerin varlığına tanıklık etmektedir. Yukarda değerlendirdiğimiz ve Kyzikos Antik kentinin tapınımda önemli bir yere sahip Kybele kültüne ait heykelciğimizde Hellenistik dönemin genel havasını yansıtması yanında, canlılığın kaybolması, kıvrımların aynı düzeyde ve derinlik kaybetmesi, kıvrımların birbirine koşut olarak yan yana dizilerek verilmesi ayrıca kıvrımların şematikleşmeye başlaması, figürlerin uzun yapısı, dikleşmesi ve kalça yapılarının güçlü görüntüsü MÖ. 1. yüzyıla giden özellikler olarak dikkat çekmektedir.

Kyzikos antik kentinde benzeri heykelcik ve adak kabartmalarının sayısal yoğunluğu, Anadolu kökenli taşralı tanrıçanın kültü yerel özellikleri dışında aristokrat kesimin, sıradan insanların ve kölelerin farklı zaman, farklı yer ve farklı isimlerle varlıklarını hissetmemizi sağlar. Tanrıçanın bu gücü sayesinde evrenselleştiğine şahit oluyoruz.

Ancak kaçak kazılardan bilimsel kazılara eserler miras kalırsa; ileriki kazı sezonlarında antik kent sınırları içinde yer alan metroon olarak tanımlanan kutsal alanda çalışmaların yoğunlaştırılması ile Kyzikos'un Kybele kültüne ne derecede sahip çıktığına tanık olabiliriz.

Genel Değerlendirme

İnsanların doğa güçlerinden etkilenerek dinsel inançlara yönelmeleri ve Neolitik Çağ'ın başlaması ve üretime geçmeleri sonucunda "Toprak Ana" kavramı oluşmuştur. Anadolulu olarak bilinen ve Akdeniz dünyasında geniş bir yayılım gören Kybele'nin adı ve kökeni konusunda epigrafik belgeleri de kullanarak örnekleri çoğaltmak olasıdır. Farklı zamanlarda ve bölgelerde değişik isimlerle anılan tanrıça hakkında birbirinden farklı birçok görüş bulunmaktadır. Kybele isminin Kubaba ya da Kumbaba'dan kaynaklanmış olduğu düşünülmektedir[25]. Bu adların Gılgamış destanındaki orman koruyucusu Humbaba'ya benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. En belirgin biçimiyle Kubaba kültü, Hitit İmparatorluğu'nun doğusunda Kargamış'ta görüldüğü; burada gelişip daha batıda Boğazköy'de, daha sonraları da Pessinus, Bergama ve Roma'da tapınım gördüğü kabul edilir[26]. Ancak, Anadolu'nun Yeni Taş Çağı'ndaki Ana Tanrıçaları anımsanırsa, kültün buradan Doğu'ya Fırat nehri kıyılarına doğru yayıldığını varsaymak daha doğru olacaktır[27]. Ana Tanrıça tapımına ilişkin bir çok kavram, Anadolu toprağında, daha ilk Cilalı Taş Çağ insanıyla Çayönü'nde, Nevali Çori'de, Çatalhöyük ve Hacılar'da yaratılmış ve binyıllar sonrasında gelenekselleşmiştir.[28] Strabon, Ana Tanrıça'nın isimlerinin dağ isimleri ve yer isimlerinden türemiş sıfatlarından bahseder ve Phrygia halkının tanrıçaya bu isimlerle seslendiğini bildirir[29]. Işık, bu olguya, O'nun tek ya da çoklu somut resmiyle eşanlamlı olan soyut olan ifadesini kaya tahtı üzerine çizilmesi ve niş için de bazen de serbest olarak dikme taş olarak yansıtıldığını ve MÖ. 3. binin son çeyreğinde Alacahöyük prens mezarlarından çıkan altın ikiz figürü ve yine Beycesultan ikiz tapınakları ve içindeki ikiz stellerinden bahseder.[30] Herhalde onun bu somutluluğunu en iyi ifade edecek biçemi Pessinus'tan Roma'ya taşınan ve Livius'a göre yerlilerin, bu "Tanrıların Anası'dır" dediği göktaşın Kybele resmi olarak saygı görenidir[31].

Kybele'nin Anadolu'daki belli başlı kült merkezlerinden birisi de Mysia Bölgesi'nde, eteklerine Kyzikos kentinin kurulduğu Dindymene (Dyndimus) Dağı'dır.

---

25 İndirkaş 2001, 11.

26 Naumann 1983, 18-20; Özkaya 1997, 21; Berndt ve Ersöz 1998, 91-92, 98-107.

27 İndirkaş 2001, 11.

28 Işık 1999, 15.

29 Roller 2004, 81-82.

30 Işık 1999, 15.

31 Kınal 1986, 235-244.

Dolayısıyla, bölgede tanrıçaya özgü tapınımın ilk izlerine de Kyzikos'da tanık olunmaktadır. Kyzikos halkı tarihleri boyunca, her devrin, her memleketin inanışını ve gözde tanrısını kendileri ile özdeşleştirerek, bütün Yunan dünyasında olduğu gibi, geniş bir din serbestliği kabul ederek, Anadolu'da egemenlik altına alınan toplulukların tanrılarını da kendi Pantheonlarına katmışlardır[32]. Kuzeybatı Anadolu'da da kendine has bir üne sahip Kybele kültü de bu anlayış çerçevesinde Kyzikos'ta saygı ve kabul görmüştür. Kybele kültü, özellikle tanrıçanın Kyzikos kenti ve civarında öne çıkan ve Iason ile birlikte Argonaut'ların seferinden kalma olduğu sanılan kültünü destekliyordu; ayrıca Kyzikos'un ilk sikkelerinde Kybele'ye eşlik eden aslan görülür[33]. MÖ. 1. yüzyıl ile MS. ilk iki yüzyıla tarihlenen bir dizi adak kabartması ve yazıt, Kyzikos yöresi sakinlerinin bireysel sunuları olan tanrıçaya kurban sunma sahnelerini belgelemektedir[34]. Ana Tanrıça kültü MS. ilk iki yüzyılda Kyzikos'ta etkili olmaya devam etti. Meter olarak da tanımlanan kültün rahibi Sosigenes'in aynı zamanda İmparatorluk kültünü idare ettiğini ve oyunlar için ödeme yaptığını Hadrianus dönemine ait yazıtlardan öğreniyoruz[35].

Kyzikos'taki Meter kültünün önemini sürdürdüğünü, Constantinus'un buradaki kült heykelini çok beğenip Constantinopolis'e getirdiğini aktaran Geç Antik Çağ'dan kalma bir anekdot da bu olguyu ortaya koyar[36]. Tanrıça, Kyzikos'ta sadece Meter Dindymene olarak değil, ele geçen yazıtlarda Meter Kotianae, Meter Adrasteia ve Meter Lobrine gibi isimlerle de anılmıştır[37]. Meter Dindymene kültünün kuruluşu, İason'la Argonaut'lara dayandırılır[38]. Argonautların Karadeniz'e yaptıkları yolculuğun başlangıcındaki bu olay, Rodoslu Apollonios tarafından *Argonautika*'da anlatılmıştır[39]. Meter Dindymene'nin taşıdığı önem, Kyzikoslular'ın Prokonnesos'taki komşularından aldıkları söylenen değerli kült heykelinden anlaşılabilir. Pausanias heykelin altın olduğunu, tanrıçanın yüzünün ise su aygırı dişinden yapıldığını kaydeder[40]. İskitli Anakharsis baba ocağından dönerken, Hellespontos'u geçtiği sırada Kyzikos'a uğrar ve Kyzikosluların, Tanrıların Anası onuruna bayram yaptıklarına tanık olur. O da pek gösterişli bir şekilde kutlanan bu bayramın ortasına düşer ve Ana Tanrıçaya adak adar, ardından yurduna sağ salim dönerse Ana'ya Kyzikos usulünce bir kurban kesmeye ve gece şenliği yapmaya karar verir.[41] Kyzikos'ta ayrıca, tanrıçaya kurban sunma sahnelerinin betimlendiği yazıtlı adak kabartmalarından oluşan zengin bir seri bulunmuştur[42].

Sonuç olarak; Metroon'da Meter'e sunulan küçük adak heykel olması muhtemel Ana Tanrıça, antik dönemde Anadolu'da ve Akdeniz dünyasında evrensel bir güç olarak değişik isimlerle karşımıza çıkıyor. Bu güç sadece toplulukları günümüzde de olduğu gibi peşinden sürükleyen din kavramından ibaret kalmamış; aynı zamanda politik amaçlarla da kullanılmıştır. Örneğin Frigya devletinin gücü ve iktidar politikası için kullanılan Ana Tanrıça, Romalıların kazandıkları zaferlerin ve onlar için bu zafer olgusunun sürekli oluşu onlara verilmiş bir ayrıcalık hissini doğurmuştur.

---

32 Ertüzün 1998, 55.

33 Greenwell 1887; Naumann 1983, 233, res. 61, 79; Tunç 1997, 116.

34 Schwertheim 1978, 791-837; Naumann 1983, 251-255; Vermaseren 1987, 91-97; Roller 2004, 318.

35 Roller 2004, 318.

36 Roller 2004, 318.

37 Hasluck 1910, 214, 222; Schwertheim 1978, 791-837; Çapar 1987, 191-192.

38 Hasluck 1910, 214, 222; Roller 2004, 202.

39 Roller 2004, 197-212.

40 Pausanias, 8.46.4.

41 Herodotos, 76; Çapar 1987, 191-192.

42 Roller 2004, 197 vd.

Kaynakça

Bakır 1988
T. Bakır, "Roma Devrine Kadar Kyzikos'un Ön Tarihi" I. *Kyzikos Paneli,*1988, 3-11.

Başaran 1988-1989
C. Başaran, "Güney Marmara'da Az Tanınan Bir Tarih Beldesi Kyzikos" *Kalkınma Bankası 1988-1989 Turizm Yıllığı,* 1988-1989.

Berndt-Ersöz 1998
S. Berndt-Ersöz, "Phrygian Rock-Cut Facades: A Study of the Function of the so-called Shaft Monuments" *Anatolian Studies 48,* 1998, 87-112.

Bieber 1955
M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistik Age,* Newyork, 1955.

Çapar 1979
Ö. Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt. XXIX/1-4,* 1979, 191-209.

Ertüzün 1964
R.M. Ertüzün, *Kapıdağı ve Yarımadası Çevresindeki Adalar Tarih ve Arkeolojisi Üzerine Araştırmalar,* Ankara, 1964.

Greenwell 1887
W. Greenwell, "The Electrum Coinage of Cyzicus" *N.A.DCL*, 1887, 61-79.

Hasluck 1910
F.W. Hasluck, *Cyzicus,* 1910.

Işık 1999
F. Işık, *Doğa Ana Kubaba, Tanrıçaların Ege'de Buluşması,* Antalya 1999.

İndirkaş 2001
Z. İndirkaş, *Ana Tanrıçalar Kybele ve Çağdaş Türk Resmindeki İzdüşümleri,* Ankara, 2001.

Karagöz 2004
Ş. Karagöz "Die Kybele Statuetten von Kestel bei Pergamon" *Deutsches Archaologisches Institut Abteilung. İstanbuller Mitteilungen Band 54,* 2004, 351-357.

Kınal 1981
F. Kınal, "Kara Tanrıça Olarak Kybele" *IX. Türk Tarih Kongresi, Cilt 1*, Ankara, 1981, 235-239.

Koçhan 1991
N. Koçhan, "Kyzikos 1990 Çalışmaları" *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1991, 205-227.

Naumann 1983
F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst Istanbuller Mitteilungen, Supp. 28,* 1983.

Özkaya 1997
V. Özkaya, "The Shaft Monuments and the Taurobolium among the Phrygians" *Anatolian Studies XLVII,* 1997, 89-103.

Öztürk 2003
N. Öztürk, *Kyzikos Kandilleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2003.

Pfuhl ve Möbius 1977
E. Pfuhl ve H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs, II* Mainz am Rhein, 1977.

Plinius
Plinius, *Nauturalis Historia* V, 142.

Roller 2004
E.L. Roller, *Ana Tanrıçanın İzinde: Anadolu Kybele Kültü* (Çev. B. Avunç) İstanbul, 2004.

Saraçoğlu 2000
A. Saraçoğlu, "Kyzikos'dan Figürlü Mezar Kabartmaları" *Olba III,* 2000, 181-187.

Schwetheim 1978
E. Schwetheim, "Dankmaler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien" *Sudien zur Religion und Kulter Kleinasien: Festchrift für Friedrich Karl Dörner* (Ed. S. Şahin, E. Schwertheim ve J. Wagner) Leiden, 1978.

Simon 1997
E. Simon, "Lexion İconographicum Mythologiae Classicae" *Artemis VIII/1-2 Zurich* 1997.

Strabon
Strabon, *Coğrafya* XIV.C.

Şahin 2000
M. Şahin, *Miletupolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları,* Ankara, 2000.

Tunç 1997
P. Tunç, *Frigya ve Lydia'da Persler'in Gelişine Kadar Kybele Kültü* (Yayınlanmamış Lisans Tezi) Ege Üniversitesi, İzmir 1997.

Vermaseren 1987
M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Altıdısgue (CCCA) I, Asia Minor*, 1987, 86-99.

Yaylalı 1991
A. Yaylalı, "Kyzikos 1989 Çalışmaları" *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı II,* 1991, 171-194.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Samsun Müzesi'nden Bir Grup Roma Sikkesi Işığında Müzelerimizdeki Buluntu Yeri Bilinmeyen ve Kayıtları Yetersiz Eserleri Çalışma Sorunları Üzerine Bazı Düşünceler

Ali Yalçın TAVUKÇU*

Abstract

In the light of a Group of Roman Coins in Samsun Museum, Some Remarks on Artifacts Unknown Finding Places and Insufficient Records

As some works in many museums, some in Samsun Museum don't have reliable registration and information on finding site. In the works obtained by buying, confiscation, donation and judicial cases, there exist the problem of finding sites of the works. In many works obtained by donation, one who donates isn't the one who collects the works. So, no information has been given or correct information hasn't been transferred on the finding sites of the works. The situation is almost the same effort the works in obtained by judicial cases. Consequently the registrations of those works in the museums except for those obtained by the excavations are extremely insufficient.

The basic problem in the studies on the works which have inadequate registration in the museums is to determine the finding sites of the works and suggest opinions in this way.

Some Roman coins which constitute the core this study in Samsun Museum aren't false. Their finding sites aren't known exactly since they have been obtained by buying. Regarding their mints, it is obvious that they have been minted in a vast geography from İzmir to Syria. If the finding sites of these coins had been known, the economy of the region could have obtained information on coin circulation and commercial relations with the other regions. The information on the registration of these works is extremely limited since these works don't belong to a treasure.

Coins have been examined by giving a catalogue number according to their dates. Catalogue number, museum inventory number type of the metal, diameter, front lejand and figure, backside lejand and figure, place and date of minting and comparison examples have been included in the catalogue.

Samsun ve çevresi, tarihi ve arkeolojik geçmişi açısından çok zengin bir birikime sahip olmasına karşın, burada bir müzenin açılması, diğer müzelerimize göre biraz geç gerçekleşmiştir. Bu yüzden yörede gerçekleştirilen kazılardan çıkan eserler bir süre Kastamonu Müzesi'nde sergilenmiştir. Samsun'daki ilk müzecilik faaliyeti 1960'lı yıllarda Erkek Sanat Enstitüsü Binası'nda bir takım eserlerin koruma altına alınmasıyla başlamıştır. Depo şeklindeki bu müzeden sonra, 1967'de fuar alanı içindeki 19 Mayıs Galerisi'nin Atatürk Müzesi adıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na devri gerçekleşmiştir. Ankara Anıtkabir Müzesi'nden gelen eserlerle 1968'de Atatürk Müzesi açılmıştır. Arkeoloji ve Etnografya Müzesi ise, 1981 yılında hizmete girmiştir[1].

Samsun Müzesi'nde yer alan eserlerin bazıları, diğer pek çok müzemizdeki birtakım eserler gibi sağlıklı kayıtlara ve buluntu yeri bilgilerine sahip değildir. Çalışma kapsamındaki sikkeler gibi pek çok eser satın alma, müsadere, bağış ve adli vakalar yoluyla müzelerimize kazandırılmıştır. Bunun yanında eserlerin büyük bir kısmı da kazılar yoluyla müzelerdeki yerini almaktadır. Kazılardan gelen eserlerin kayıtları daha

* Yrd. Doç. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM.
atavukcu@atauni.edu.tr

Kaynaklar ve son düzeltme konusundaki yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr. V. Keleş ve Arş. Gör. Dr. Z. Aydın Tavukçu'ya, yazım sırasındaki yardımlarından dolayı H. Metin'e ve fotoğrafların sağlanmasındaki yardımlarından dolayı S. Azizoğlu'na teşekkür ederim.

1 Gerçek 1999, 456-457.

sağlıklı olduğundan bu tür malzeme çalışılırken genelde herhangi bir sorunla karşılaşılmaz. Oysa satın alma, müsadere, bağış ve adli vakalardan gelen eserlerde öncelikle buluntu yeri sorunu gündeme gelmektedir. Bu durumda müzecilerin yapabileceği pek fazla bir şey yoktur.

Müzelere eser sağlayan kaynakların (kişilerin) eserleri yasadışı kişi ve kurumlara aktarabileceği endişesi yüzünden, eserlerin nereden çıkarıldığı, kişiye nasıl intikal ettiği gibi konularda pek fazla sorgulanmadıkları, zorlama durumunda müzeye eser gelişinin kesildiği bir gerçektir. Ayrıntılı sorulara, ileride zor durumda kalabilirim korkusu ile -kendi tarla ve bahçelerinde bulmuş olsalar bile- doğru cevap verilmediği gözlenmektedir. Bu yüzden, bu tür kaynaklardan gelen eserlerin serüveni fazla irdelenememektedir. Müzecilerde ise, her ne olursa olsun eserlerin mutlaka müzelere kazandırılması fikri egemendir.

Bağış yoluyla gelen eserlerin çoğunda eserleri bağışlayan, eserleri derleyen kişi değildir. Dolayısıyla eserlerin buluntu yeri konusunda bilgisi yoktur, ya da sorun çıkar korkusuyla doğru bilgi aktarmamaktadır. Bu durumda da çoğu kez eserlerin menşei konusu belirsiz kalmaktadır.

Adli vaka sonucu müzelere gelen eserlerde de durum pek farklı değildir. Sadece kaçak kazı yaparken suçüstü durumu söz konusu ise eserlerin buluntu yeri konusunda kesin bilgi edinilebilmektedir. Diğer durumlarda sanık çoğunlukla doğru bilgi vermemekte, içine düştüğü durumdan bir an önce kurtulma yoluna gitmektedir. Sonuçta kazılar dışında müzelere intikal eden eserlerin kayıtları son derece sağlıksız ve yetersiz kalmaktadır.

Kazıdan gelmiş olmakla birlikte, Karaz, Pulur ve Güzelova Höyükleri'nin seramiklerini konu alan bir çalışmada envanter kayıtlarının yetersiz oluşu yüzünden yaşanan sıkıntıları dile getirilmiştir[2]. Arkeoloji biliminde yaşanan gelişmeler, özellikle erken tarihli kazıların kayıtlarındaki eksiklikleri gündeme getirmektedir. Öte yandan müzelerdeki henüz envantere geçmemiş eserler üzerinde de çalışabilmek oldukça zordur.

Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Müzelerdeki kayıtları yetersiz eserler üzerinde yapılan çalışmalarda karşılaşılan en temel sorun buluntu yeri belirleyebilmek ve bu yolla birtakım fikirler ileri sürebilmektir. Pamphylia Bölgesi Ostothekleri üzerine yapılan bir çalışmada[3] atölye sorunu gündeme gelmiştir. Eserlerin çoğu satın alma ya da bağış yoluyla müzelere geldiğinden bu konuda fikir yürütebilmek mümkün olmamış, düşünceler tahminden öteye gidememiştir.

Aynı şekilde, Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri konusu[4] çalışılırken de menşei belirsiz figürinler yüzünden ustalar, işlikler ve bölge merkezleri arasındaki ilişkileri açıklayabilmek mümkün olmamıştır. Eserler ağırlıklı olarak stil gelişimi irdelenerek çalışılabilmiştir. Bölgede ele geçen bir grup unguentarium üzerinde yapılan bir başka çalışmada[5] da benzer sorunlar yaşanmıştır.

Samsun Müzesi'ndeki Sinop sikkelerini de içine alan bir çalışmada[6] karşılaşılan zorluk ise, sikkelerin buluntu yerinin bilinmemesi yüzünden, Sinope ve Amisos arasındaki antik ticari ve ekonomik ilişkilerin değerlendirilememesi olmuştur.

Erzurum Müzesi'ndeki sikkeleri konu alan çalışmalarda[7], sikkelerin büyük bir bölümünün buluntu yeri belli olmadığından, sikke sirkülasyonu, ticaret ve ticaret yolları konusunda yeterli sonuca ulaşılamamıştır.

Aynı müzede yer alan sikkeler üzerinde halen devam eden bir çalışmada[8] ortaya çıkan bir başka durum ise, satın alınan birçok sikkenin sahte olduğu gerçeğidir. Bu durum sadece Erzurum Müzesi'ne özgü değildir. Yurdumuzdaki müzelerin çoğunda, konunun uzmanı olmayan kişilerin, bilmeden müzeye aldığı eserlerden bazılarının sahte çıktığı bilinmektedir[9]. Sadece

2 Işıklı 2005.

3 Tavukçu 1993.

4 Tavukçu 1999.

5 Aydın 2000.

6 Keleş 2003

7 Aydın Tavukçu 2002; Aydın Tavukçu 2004.

8 Çalışma V. Keleş tarafından gerçekleştirilmektedir.

9 Özyiğit 1988.

Türkiye'deki müzelerde değil, Avrupa'daki birçok müze ve özel koleksiyonda da sahte eserler mevcuttur[10].

Bu çalışmanın özünü oluşturan Samsun Müzesi'ndeki bir grup Roma sikkesi sahte değildir. Ancak tamamı satın alma yoluyla müzeye kazandırıldığından buluntu yerleri bilinmemektedir. Darphanelerine bakıldığında, sadece bir tanesi (Kat. No. 16) Amasya'da darp edilmiş olmakla bölgeye yakınlık göstermektedir. Diğerleri İzmir'den Suriye'ye kadar çok geniş bir coğrafyada darp edilmişlerdir.

Eğer bu sikkelerin buluntu yeri belli olsa idi, bölge ekonomisi, diğer bölgelerle sikke sirkülasyonu ve ticari ilişkiler konusunda bilgi sağlayabilirlerdi. Bir defineye de ait olmadıklarından, kayıtların sağlayabildiği bilgiler son derece sınırlı kalmaktadır.

Böyle durumlarda kayıtları yetersiz eserleri çalışma kapsamı dışında bırakmak doğru olmayacağına göre, uygulanabilecek en geçerli yöntem bir katalog çalışması gerçekleştirmektir. Nitekim bu çalışmanın devamında da böyle bir katalog çalışması yer almaktadır. Sikkeler tarih sırasına göre katalog numaraları verilerek incelenmiştir. Katalogda sikkelerin katalog numarası, müze envanter numarası, metalin cinsi, çapı, ön yüz lejandı ve resmi, arka yüz lejandı ve resmi, darp edildiği yer, darp tarihi ve karşılaştırma örneğine yer verilmiştir.

Katalog

Katalog kronolojik sıraya göre, aşağıdaki kısaltmalar kullanılarak düzenlenmiştir.

Kat. No *Katalog Numarası.*
Müz Env. No *Müze Envanter Numarası.*
AV *Altın.*
AR *Gümüş.*
AE *Bakır, Bronz.*
Çap *… mm.*
Ön Yüz *Ön Yüz Lejandı.*
Ön Yüz Resmi.
Arka Yüz *Arka Yüz Lejandı.*
Arka Yüz Resmi.
Darphane *Sikkenin Darp Edildiği Yer.*
Darp Tar. *Sikkenin Darp Edildiği Tarih.*
Referans *İlgili Örnek.*

Kat. No : 1 (Resim 1a-b)
Müz Env. No : 4-53/1989.
AE.
18 mm.
Ön Yüz : ΝΕΡΩΝ. ΚΑΙCΑΡ
Neron'un büst portresi, sağa.
Arka Yüz : ΑΝΙΝΗCΙΩΝ
Süvari, sağa.
Darp Tar. : Nero (MS. 54-68)
Darphane : Aninetus (Lydia)
Referans : Sear 1982, 55, 582.

Kat. No : 2 (Resim 2a-b)
Müz Evn No : 1-11/ 1998.
AE.
39 mm.
Ön Yüz : ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΚΑΙΣΑΡΟΥΕΣΠΑΣΙΑΟΣ
Vespasianus'un defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : [ΖΜΙΡΝΑΙΩΝΕΠΙΒΩΛΑΝΟΥΑΚΡΑΙΟΣ]
Bir elinde asa, diğerinde Nike, tahtta oturan Zeus Akraios, sola.
Darp Tar. : Vespasianus (MS. 69-79)
Darphane : Smryna (İonia)
Referans : B.M.C. 14. 272, 294; Sear 1982, 69, 713.

Kat. No : 3 (Resim 3a-b)
Müz Env. No : 2-67/1998.
AR Didrahmi.
23 mm.
Ön Yüz : [ΑΥΤΟΚΡΑ ΚΑΙ]CΑΡ ΟΥΕCΠΑCΙΑΝΟC] CΕΒΑΤΟC
Vespasianus'un defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : [ΤΙΤΟC ΑΥΤΟΚΡΑΤѠΡ ΚΑΙCΑΡ] ΕΤΟΥC Θ
Titus'un defne çelenkli başı, sağa.

[10] Özyiğit 1989.

Darp Tar. :Vespasianus ve Titus (MS. 69-81)
Darphane :Caesarea (Cappadocia)
Referans :B.M.C. 20. 48, 20; Sear 1982, 72, 746.

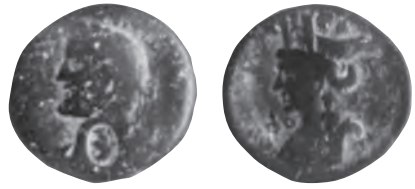
Kat. No. : 4 (Resim 4a-b)
Müz Env. No : 2-70 / 1998.
AR Didrahmi.
20 mm.
Ön Yüz : ΑΔΡΙΑΝΟC CΕΒΑΣΤΟC
Hadrian'ın defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : ΥΠΑΤΟC Γ ΤΠΑΤΕΡ ΠΑΤΡ[ΙΔΟC]
Herakles'in Keulesi.
Darp Tar. : Hadrianus (MS. 117-138)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : Arslan ve diğ. 1992, 47, 67.

Kat. No : 5 (Resim 5a-b)
Müz Env. No : 2-30/1998.
AR, Didrahmi.
20 mm.
Ön Yüz : ΑΔΡΙΑΝΟC CΕΒΑΤΟC
Hadrian'ın defne çelenkli başı, sağa.
Ar Yüz : ΥΠΑΤΟC Γ [ΤΠΑΤΗΡ] ΠΑΤΡΙΔΟC
Herakles'in Keulesi.
Darp Tar. : Hadrianus (MS. 117-138)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : Arslan ve diğ. 1992, 47, 67.

Kat. No : 6 (Resim 6a-b)
Müz Env. No : 1-8/1998.
AE.
25 mm.
Ön Yüz : [ΑΥΤΟ. ΚΑΙ. ΑΙΛΙ. ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC C ΕΒ.]
Boyunda konturmak bulunan Antoninus Pius'un defne çelenkli başı, sola.
Arka Yüz : [ΙΟΥΛΙΕΩΝ ΤΩΝ ΚΑΙ ΛΑΟΔΙΚΕΩΝ
Şehir tanrısının kule taçlı büstü, sola.
Darp Tar. : Antoninus Pius (MS. 138-161)
Darphane : Laodiceia Ad Mare (Syria)
Referans : Sear 1982, 138, 1497.

Kat. No : 7 (Resim 7a-b)
Müz Env. No : 1-7/1998.
AE.
25.5 mm.
Ön Yüz : [ΑΥΤΟ. ΚΑΙ. ΤΙ. ΑΙΛΙ. ΑΔΡΙ. ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC CΕΒ.]
Antoninus Pius'un defne çelenkli başı, sağa; boyunda konturmak.
Arka Yüz : [ΙΟΥΛΙΕΩΝ ΤΩΝ ΚΑΙ ΛΑΟΔΙΚΕΩΝ]
Şehir tanrısının kule taçlı büstü, sola.
Darp Tar. : Antoninus Pius (MS. 138-161)
Darphane : Laodiceia Ad Mare (Syria)
Referans : Sear 1982, 138,1497.

Kat. No : 8 (Resim 8a-b)
Müz Env. No : 2-61/1991.
AE.
33 mm.
Ön Yüz : [ΑΥΤ. ΚΑΙ. ΑΔΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΝΟC CΕΒ]
Antoninus Pius'un defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : [CΕΛΕΥΚΕΩΝ ΤΟΝ ΠΡΟC ΤΩ ΚΑΛΑΥΚΑΔ [/ ΝΩ
Tahtta oturan Fortuna, sola, sol elde bereket boynuzu, sağda dümen.
Darp Tar. : Antoninus Pius (MS. 138-161)
Darphane : Seleukeia (Kilikia)
Referans : B.M.C. 21. 131,18; Sear 1982, 136, 1484 (arka yüz Zeus).

Kat. No : 9 (Resim 9a-b)
Müz Env. No : 2-44/1998.
AR.
20.5 mm.
Ön Yüz : AYTOKP. ANTΩNEINOC CEB
Marcus Aurelius'un defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : YΠATOC Γ
Altar ve Erciyes Dağı.
Darp Tar. : Marcus Aurelius (MS. 161-180)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : B.M.C. 20. 67, 174; Sear 1982, 154, 1661.

Kat. No : 10 (Resim 10a-b)
Müz Env. No : 2-99/1998.
AR.
21.5 mm.
Ön Yüz : AYTOKP. ANTΩNEINOC CEB
Marcus Aurelius'un defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : YΠATOC Γ.
Altar ve Erciyes Dağı.
Darp Tar. : Marcus Aurelius (MS. 161-180)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : B.M.C. 20. 67, 174; Sear 1982, 154, 1661.

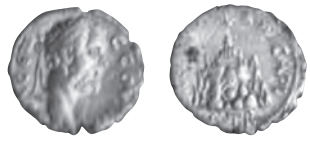
Kat. No : 11 (Resim 11a-b)
Müz Env. No : 2-83/1998.
AR.
20 mm.
Ön Yüz : AYTOKP. ANTΩNEINOC CEB
Marcus Aurelius'un defne çelenkli başı sağa.
Arka Yüz : YΠATOC Γ.
Altar ve Erciyes Dağı.
Darp Tar. : Marcus Aurelius (MS. 161-180)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : B.M.C. 20. 67, 174; Sear 1982, 154, 1661.

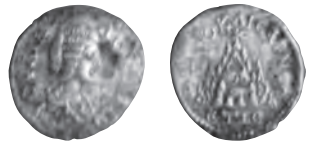
Kat. No : 12 (Resim 12a-b)
Müz Env. No : 2-92/1998.
AR.
19.5 mm.
Ön Yüz : AYTOKP. ANTΩNEINOC CEB
Marcus Aurelius'un defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : YΠATOC Γ.
Altar ve Erciyes Dağı.
Darp Tar. : Marcus Aurelius (MS. 161-180)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : B.M.C. 20. 67, 174; Sear 1982, 154, 1661.

Kat. No : 13 (Resim 13a-b)
Müz Env. No : 1-7/1997.
AR.
18.1 mm.
Darp Tar. : Marcus Aurelius (MS. 161-180)
Ön Yüz : AYTOKP. ANTΩNEINOC CEB
Marcus Aurelius'un defne çelenkli başı, sağa.
Arka Yüz : YΠATOC Γ.
Altar ve Erciyes Dağı.
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : B.M.C. 20. 67, 174; Sear 1982, 154, 1661.

Kat. No : 14 (Resim 14a-b)
Müz Env. No : 2-6/1997.
AR.
18 mm.
Ön Yüz : [IOYΛIA ΔOMNA AYΓ.]
Julia Domna büstü sağa.
Arka Yüz : [MHTPO] KAICAP. NEΩK. ET. IΣ
Altar ve Erciyes Dağı.
Darp Tar. : Julia Domna (MS. 193-211)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : Von Aulock, 1957-68, 6874; Sear 1982, 229, 2445.

Kat No : 15 (Resim 15a-b)
Müz Env. No : 1-4/1997.
AE.
31.5 mm.
Ön Yüz : ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ ΑΥΓ.
Julia Domna büstü, sağa.
Arka Yüz : ΜΗΤΡ / ΟΠΟΛΕ / ΩC ΚΑΙCΑ / ΡΙΑCΝΕ / ΩΚΟΡΟΥ / ΕΤ. Δ
Ayakta Zeus (?) heykeli, sola.

Darp Tar. : Julia Domna (MS. 193-211)
Darphane : Caesarea (Cappadocia)
Referans : B.M.C. 20. 79, 259;Sear 1982, 230, 2447.

Kat. No : 16 (Resim 16a-b)
Müz Env. No : 16-11/1990.
AE.
32 mm.
Ön Yüz : ΑΥΤ. Κ. CΕΟΥ**HRO**C ΑΓΕ ΞΑΝΔΡΟC
Alexander Severus'un defne çelenkli büstü, sağa.
Arka Yüz : [ΑΔΡ. CΕΥ. ΑΓΕΞ. ΑΜΑCΙΑC ΜΗ. ΝΕ. ΠΡ. ΠΟΝ.]
Bir kartal tarafından çevrilen altar, quadriga içinde Helios**,** cepheden.
Darp Tar. : Alexander Severus (MS. 222-235)
Darphane : Amaseia (Pontus)
Referans : B.M.C. 13. 12, 40; Atak 1982, 64; Sear 1982, 312, 3275.

Kat. No : 17 (Resim 17a-b)
Müz Env. No : 20-5/1990.
AE.
25 mm.
Ön Yüz : ΑΥ.Κ.Μ.ΙΟΥ. CΕΟΥ. ΦΙΛΙΠΠΟC CΕ.
II. Philip'nin defne çelenkli büstü, sağa.
Arka Yüz : ΠΕΡΓΑΙΩΝ
Ayakta Fortuna, sola, sol elde bereket boynuzu, sağda dümen.
Darp Tar. : Philip II. (MS. 247-249)
Darphane : Pergae (Pamphylia)
Referans : B.M.C. 19. 132, 60; Sear 1982, 394, 4120.

Kaynakça

Arslan ve diğ. 1992
M. Arslan, J. Öztürk ve C. Lightfoot, *Museum of Anatolia Civilizations. Roman Coins*, 1992.

Atak 1982
E. Atak, *Antik Roma Sikkeleri Kataloğu*, 1982.

Atlan 1976
S. Atlan, *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*, 1976.

Aydın 2000
Z. Aydın, *Çanakkale Müzesi'nde Bulunan Troas Bölgesi Unguentariumları* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2000.

Aydın Tavukçu 2002
Z. Aydın Tavukçu, "Erzurum Müzesi'nden Bir Grup Sikke" *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 8*, 2002, 89-108.

Aydın Tavukçu 2004
Z. Aydın Tavukçu, "A Group of Roman Coins Exhibited in the Erzurum Museum" *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 13*, 2004, 139-159.

B.M.C.
British Museum Cataloque

Gerçek 1999
F. Gerçek, *Türk Müzeciliği* (1999)

Işıklı 2005
M. Işıklı, *Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü'nün Tekrar Değerlendirilmesi* (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2005.

Keleş 2003
V. Keleş, *Sinop Gümüş Sikkeleri* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2003.

Özyiğit 1988
Ö. Özyiğit, "Avrupa Koleksiyonlarındaki Batı Anadolu Üretimi Sahte Terracottalar" *Araştırma Sonuçları Toplantısı VI*, 1988, 411-450.

Özyiğit 1989
Ö. Özyiğit, "Pişmiş Toprak Sahte Heykelciklerin Stil ve Teknikleri" *Araştırma Sonuçları Toplantısı VII*, 1989, 239-266.

Sear 1982
D.R. Sear, *Greek Imperial Coins*, 1982.

Tavukçu 1993
A.Y. Tavukçu, *Pamphylia Bölgesi Osthohekleri* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 1993.

Tavukçu 1999
A.Y. Tavukçu, *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1999.

Von Aulock 1957-68
Sylloge Nummorum Graecorum Deutshland, Sammlung H. Von Aulock, 1957-68.

Parion Altınları

Zerrin AYDIN TAVUKÇU*

Abstract

The Golds of Parion

Parion was an important coastal city located on the southern shore of the Sea Marmara (ancient Propontis) in ancient Troad. The site is located on the Balıklıçeşme district of the Kemer Village in the Biga Town of Çanakkale Province. A team under the direction of Prof. Dr. Cevat Başaran from the Atatürk University has been carrying out archaeological excavations at the site since 2005. The best findings of necropolis were found inside the stone chest graves in the E4 c excavation at a dept of - 240 cm. All the golden ornaments discovered in the stone chest graves three of which were placed through east-west, the other one placed through north-south directions, were found as in-situ on the skeletons. The golden ornaments which can be dated to the end of the 4th B. C. and are to belong to the ruling class bear extremely dexterious craftsmanship. Among them are diadem, wreaths, necklaces, earings, impression coins, rings and pins.

Uzun uğraşlardan sonra izin alınan Parion kazılarının 2005 sezonunda, Güney Nekropolü'nün (Çizim 1) en önemli buluntularını veren taş sandık mezarların üçü doğu-batı yönünde, biri kuzey-güney yönünde yerleştirilmiştir[1] (Çizim 2). Bunlardan ilk açılan, 243x87x82 cm. ölçülerinde olan TSM 1'de, çamur tabakası içinde bulunan erimiş durumdaki iskeletin ağzından bir altın impression sikke, yanından bir altın diadem ve çok sayıda altın yaprak, iskeletin boyun kısmından bir adet iki ucu boğa başı şeklinde altın zincirli kolye, üç altın iğne ve bir çift Eros'lu küpe ile bir 'iğ' gövdeli pişmiş-toprak unguentarium, bir bronz ayna, bir bronz ve cam kozmetik kutusu, bir pişmiş toprak-kandil, kötü durumda bir kurşun alabastron ve bir kırık kapaklı pyxis ele geçmiştir. 230x82x83 cm. ölçülerinde olan TSM 2'den, erimiş iskeletin ağzında bir impression sikke, dizleri hizasında bronz bir amphora içerisinden kırık kemikler ve üç kırık altın çelenk, bir gorgo başı kabartmalı impression sikke ele geçmiştir. İskeletin ayaklarının yanında, (deri-bez torba içinde?) kırık kemik yığını içinden bir küçük amphoriskos ve bir parçalanmış demir strigilis bulunmuştur.

Yerel kum taşından yapılan taş sandık mezarlar aşırı nem yüzünden kolayca parçalanabilir durumdadır. Bu yüzden içleri boşaltıldıktan sonra, yerinde bırakılmışlardır. Burada devam eden kazılar sırasında, -240 cm. derinlikte, açılan kısmı 140x85x82 cm. ölçülerinde olan TSM 3 ve TSM 4 mezarları açılmıştır. TSM 3'de bir tarafı yaban keçisi, bir tarafı aslan başı şeklinde düzenlenmiş bir altın zincir kolye, bir çift aslan başı şeklinde küpe, bir altın yüzük ve bir koku kabı ortaya çıkarılmıştır. İskeletin dizleri hizasında bir bronz ayna ortaya çıkarılmıştır. Mezar çok kırılgan olan kum taşından yapıldığı için, antik çağda bile kırıldığı ve bronz kenetlerle tutturularak onarıldığı gözlenmiştir. TSM 4'de, diğer örneklerde görülen, mezarın tabanını oluşturan taş döşeme yoktu ve mezara gömü de yapılmamıştı.

Parion 2005 kazısında ele geçen altın eserlerin tümü E4 c açması içinde -240 cm. kodunda bulunan taş sandık mezarlardan ortaya çıkarılmıştır. Parion 2005 buluntuları içinde önemli bir grubu oluşturan bu eserleri, başlıca şu gruplarda toplayabiliriz.

1- Baş takıları
2- Boyun takıları
3- Küpeler
4- İmpression Sikkeler
5- Yüzükler
6- Giysi takıları

* Yrd. Doç. Dr. Zerrin AYDIN TAVUKÇU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240- ERZURUM
e-mail: ztavukcu@yahoo.com

Bu konuyu çalışmama izin veren Parion Kazı Başkanı Hocam Sayın Prof. Dr. Cevat BAŞARAN'a teşekkürlerimi sunarım.

1 Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, 5.

1- Baş Takıları

Baş takıları diadem ve çelenkler olarak ikiye ayrılır. Alacahöyük ve Troia örnekleri ile Anadolu'da İÖ. 3. binden itibaren varlığını sürdüren diademin[2] düz şerit, sarkaçlı ve alınlıklı olmak üzere değişik tipleri bulunmaktadır[3]. Üzeri bitkisel bezemeli[4] ya da mitolojik konu kabartmalı olan örneklerin[5] yanı sıra az da olsa bezemesiz, düz olanlarına da rastlanmaktadır[6]. Tanrılar için adak, insanlar için otorite göstergesi yada süs eşyası anlamını taşıyan diadem, günlük yaşamda olduğu gibi öldükten sonra da öbür dünyada kullanılacağı düşüncesiyle mezarlara bırakılırdı.

Parion diademi de bu sebeple TSM 1'e konulmuş olmalı. Kat. No. 1 (Resim 1), mezardaki çamur tabakası içinde, erimiş durumda bulunan iskeletin başı üzerinde dağınık halde ele geçmiştir[7]. 38 cm. uzunluğa ve 2 cm. genişliğe sahip diadem, uçları yuvarlatılmış düz bir şerit şeklindedir. Zeytin yaprakları, mersin yaprakları (ortası çizgili oval yapraklar) baklava ve yarım baklava dilimlerinden oluşan 4 değişik yaprak tipine sahip, toplam 169 adet yapraktan oluşan diademin yanında bulunan yuvarlak, bezemesiz bir rozet, olasılıkla altın şeridin tam ortasında durmaktaydı. Diadem ve yaprakları, dövme tekniğiyle yapılarak istenilen şekilde kesilmiştir. İÖ. 4. yüzyıl diademlerinde üçgen alınlıklı geniş formlar tercih edilirken[8], İÖ. 4. yüzyıl sonları 3. yüzyıl başlarında diademlerin orta kısmındaki alınlığın küçülerek, bandın inceldiği görülür[9]. TSM 1'de bulunan diadem ise, düz, ince bant şekilli ve üzerinin bezemesiz oluşuyla Dardanos Tümülüsü'nde ele geçen band[10] olarak nitelendirilen İÖ. 4. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmiş eserle yapısal birliktelik gösterir. Ancak Parion diademinde, yanında bulunan altın yaprakların diademin üzerine tutturulduğuna dair hiçbir iz yoktur. Yayınlarda da bu şekilde yapraklı bir örnekle karşılaşılmamış olması, "acaba yapraklar diademin yanına mı serpiştirildi ?" gibi bir soruyu aklımıza getirmektedir. Akyay Meriçboyu'na göre[11] Anadolu halkı İÖ. 1. yüzyılda ekonomik olarak sıkıntılı bir dönem yaşadığı için sevdiklerinin mezarına diadem ya da çelenk yerine daha ucuz olan üçlü altın yapraklar koymaktaydı. Belki de Parion örneğine bakılarak daha önceden böyle bir geleneğin olduğu söylenebilir.

Dardanos'ta bulunmuş İÖ. 4. yüzyıl sonlarına tarihlenen ve 125,8 cm. uzunluğunda olması sebebiyle kemer olduğu düşünülen bir örnek[12], şekli ve aynı zamanda bezemesiz oluşuyla Kat. No. 1 numaralı örneğimizle benzerlik içindedir. Dardanos örnekleri ışığında İÖ. 4. yüzyılın sonlarına tarihleyebileceğimiz Kat. No. 1, iskeletin başı çevresinde bulunması nedeniyle, mezara serpiştirilmiş yapraklardan daha çok Başaran'ın önerdiği şekilde[13] altın şerit ile ilintili bir diadem olmalıydı. Önceleri zeytin, meşe, mersin ağacı ve dallarından yapılan çelenkler daha sonraları altından yapılmaya başlanmıştır[14]. İÖ. 4. yüzyılda genelde mezarlarda iskeletin baş ya da göğüs çevresinde in-situ durumunda ele geçen çelenkler yaprakların kolayca katlanabilir ve kırılgan olmasından da anlaşıldığı gibi gerçek değerinden düşük, oldukça ince yapılmışlardır[15]. Ayrıca dal ve boncuk (tohum) gibi ara elemanlar taşımaları nedeniyle günlük kullanımdan çok cenaze töreni için hazırlanmış olmalıdırlar[16].

2 Akurgal ve Hirmer 1976, 11 vd., res. 18; Bingöl 1999, 33; Akyay Meriçboyu 2001, 79.

3 Akyay Meriçboyu 2001, 164.

4 Hoffmann ve Davidson 1965, 67, res. 7a; Williams ve Ogden 1994, 234-235.

5 Körpe 1997, 178, 188, res. 13,14; Körpe 2004, 142, res. 1.

6 Sevinç ve Treister 2003, 226, lev. 4, res. 29.

7 Başaran 2006, 188, 199, res. 14; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 16.

8 Bingöl 1999, 46.

9 Williams ve Ogden 1994, 234; Bingöl 1999, 47.

10 Sevinç ve Treister 2003, 226, lev. 4, res. 29.

11 Akyay Meriçboyu 2001, 164.

12 Williams ve Ogden 1994, 107, res. 61.

13 Başaran 2006, 2, res. 16.

14 Mersin yapraklarından oluşan çelenklerin Dionysos ile ilgili olduğu düşünülmektedir. bkz. Grimal 1997, 159; Bingöl 1999, 33.

15 Kurtz ve Boardman 1971, 207.

16 Dusenbery 1998, 958.

Parion Nekropolü'nde ele geçen çelenkler, TSM 2'de bulunan bronz bir amphoranın içinde kırılmış kemik parçalarının üzerinde bulunmuştur[17]. Amphoranın ağzı dar olduğu için içine konulurken zarar gören ve kırık olarak ele geçen Kat. No. 2, Kat. No. 3 ve Kat. No. 4 numaralı altın kaplama olan bu çelenklerin içlerinde kurşun bir şerit vardır. Uzunlukları 29,5 cm. ile 26,5 cm. arasında değişen, üç çelenkte de mersin yaprağı tercih edilmiş ve bu yaprakların uçları inceltilip yuvarlaklaştırılarak ince bir tel ile alttaki şerit üzerine açılan deliklere tutturulmuştur. Amphoranın içinden çıkan 22 adet küçük bronz yaprak ve altın rengiyle boyanmış küçük terrakotta boncuklar, çelengi tamamlayan diğer ögelerdir[18]. Kat. No. 2 (Resim 2)'deki çelenk 15, Kat. No. 3 (Resim 3)'deki çelenk 20, Kat. No. 4 (Resim 4)'deki çelenk 16 yaprak taşımaktadır. TSM 1'de bulunan diademin yapraklarında olduğu gibi bu yaprakların da hem ortası, hem de dış konturları kabartma çizgilidir. Comfort'a göre[19] 1. tip olarak belirtilen bu yaprakların boyu yaklaşık olarak 5,2 cm.'dir.

İÖ. 4. yüzyıla ait Lampsakos örneği;[20] dış hatları kabartma şeklinde çerçevelenmiş, ince zeytin yaprakları ve çelenkin gövdesi üzerine açılan deliklere tutturulması açısından Parion çelenkleriyle benzerlik içerisindedir. Piraeus yakınlarında bulunmuş ve İÖ. 400-350 tarihine verilen altın mersin dalı[21] ve içinde bronz bir öz barındırması; ayrıca Dardanos Tümülüsü buluntuları içinde yer alan bir çelenkle de, yapraklarının işlenişi, mersin tohumları ve aralardaki tohumları tutan altın dallar açısından benzerlik göstermektedir, fakat; Parion çelenklerinde tohumları tutan elemanlar küçük bronz dal ve yapraklardır. Samothrake Nekropolü'nde İÖ. 4. yüzyılın sonlarına tarihlenen S 124 mezarında ele geçen çelenklerde[22] de, yapraklar arasında bronz dallar ve terrakotta elemanlara yer verilmiştir. Bütün bu benzer örnekler yardımıyla Kat. No. 2, Kat. No. 3 ve Kat. No. 4'ün İÖ. 4. yüzyılın sonlarına verilmesi uygun olacaktır.

2- Boyun Takıları

Boyun süsleri içinde değerlendirdiğimiz kolyeler, Kat. No. 5 (Resim 5) ve Kat. No. 6 (Resim 6)'daki iki örneği kapsamaktadır. Kat. No. 5'deki örneğimiz TSM 1'den, diğeri TSM 3'den ele geçmiştir[23]. Her iki kolye de erimiş durumda olan iskeletin boynunda in-situ durumda bulunmuştur. Birinci örneğimiz, 35 cm. uzunluğunda olup, kolyenin birleşme kısmını iki boğa başı süslemektedir[24]. İçi boş döküm tekniğiyle boyun altlarına kadar gösterilen boğa başları, plastik ve gerçeğe oldukça uygundur. Bu küçük boğa başlarının altında filigre (telkari) tekniğiyle yapılan süslemeler görülür. Göz çukurlarının oyuk bırakılması buralara renkli taş yerleştirildiğini gösterir. Boğa başlarının altında kırmızı renkli yarı değerli taşlardan yapılmış eklemeler mevcuttur. Zincir ise, gösterişli görünümü nedeniyle Hellenistik Dönem takılarında sıkça görülen tilki kuyruğu[25] tekniğindedir (Çizim 3). Balıksırtı görünümünde olan bu tarz zincir, çift Arnavut zincirinden yapılmıştır ve köşeli bir yapıdadır[26]. Bu tip kolyelerin bazılarının birleşme yerleri[27], Hellenistik Dönem takıları içinde bilezik, kolye, kemer gibi birçok eserde rastladığımız Herakles düğümü[28] ile sonlanırken, Kat. No. 5'in gözçengel veya kopça-kanca denilen[29] bir birleşme yeriyle, boğanın ağzından çıkan çengel diğer boğanın ağzından çıkan yuvarlak bir halkaya takılmıştır.

17 Başaran 2006, 188, 199, res. 15; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 7; Başaran (baskıda), 3, res. 21-22.

18 Başaran 2005, 106.

19 Comfort 1950, 122, çiz. 1a.

20 Körpe 1997, 178 vd., res. 10-12; Körpe ve Treister 2002, 437 vd.

21 Williams ve Ogden 1994, 59.

22 Dusenbery 1998, 988.

23 Başaran 2006, 188, 200, res. 16; Başaran ve diğ. 2007, 5-6, res. 6.

24 Başaran 2005, 108; Başaran (baskıda), 2, res. 17.

25 Ogden 1982, 58, çiz. 4: 45; Odgen 1992, 48, çiz. 32.

26 Akyay Meriçboyu 2001, 33.

27 Miller 1979, lev. 8e; Hackens ve Winkes 1983, 84.

28 Pfrommer 1990, 14, çiz. 2.

29 Ogden 1982, 76.

İÖ. 4. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen Dardanos Tümülüsü buluntuları içinde, bir de boğa başlı kolye[30] bulunmaktadır. Hellenistik Dönem takıları içinde, Kat. No. 5'deki hayvan başları kadar ayrıntılı olmasa da, Dardanos Tümülüsü kolyesi hem üzerindeki hayvan başları; hem de kolyenin birleşim yeri açısından Kat. No. 5'le aynı özelliğe sahiptir. Ancak Parion'daki boğa başlı kolyenin renkli taşları korunmuştur. Bütün bunlar bize, aynı dönem içinde Troas Bölgesi'nin değişik kentlerinde benzer uygulamaların olduğunu ya da bu eserlerin aynı atölyede üretilmiş olabileceklerini gösterir.

Kat. No. 6 ise, 24.5 cm. uzunluğunda olup, Kat. No. 5 ile aynı şekilde yapılmıştır. TSM 3'den çıkan bu kolye, yarı değerli renkli taşların önünde bulunan yaban keçisi ve aslan başı ile sonlanmaktadır. Yaban keçisinin ağzından çıkan kanca, aslanın ağzındaki çengele takılmaktadır. Zincir ise, Kat. No. 5'den farklı olarak "U" baklavalı Arnavut zincirinden[31] yapılmıştır (Çizim 3). Hellenistik Dönem'de zincirlerin olduğu kadar zincir uçlarındaki figürlerin de oldukça zengin oldukları gözlenmektedir[32]. Kat. No. 6 ile oldukça benzer olan bir örnek[33] de, Samothrake Nekropolü'nde S 126 numaralı mezarda ele geçmiştir. İÖ. 4. yüzyıl sonları ile 3. yüzyıl başlarına tarihlenen bu kolyenin iki ucunun da aslan başı ile sonlanması, oldukça dikkat çekicidir. 'S' biçimli spirallerin oluşturduğu zincire sahip olan kolye ile Kat. No. 6 arasındaki tek farklılık, Kat. No. 6'daki aslanlardan birinin yerine yaban keçisinin gelmiş olmasıdır.

TSM 1 ve TSM 3'de bulunan bu iki kolyenin hem birbiriyle uyumlu olması, hem de Güney Rusya'dan İtalya'ya kadar geniş bir coğrafyada kullanım görmesi, Hellenistik Dönem'de hayvan başlı kolyelerin sevilerek kullanıldığını belgelemektedir[34].

3- Küpeler

Kat. No. 7 (Resim 7) ve Kat. No. 8 (Resim 10) ile gösterilen küpeler de, Hellenistik Dönem'de bayanların kulaklarını süsleyen iki sevilen tiple karşımıza çıkmışlardır. TSM 1'den ele geçen[35] Kat. No. 7'deki bir çift Eroslu küpe rozet ve sarkaç olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Yaklaşık olarak 3.5 cm. uzunluğunda olan küpelerin rozet kısımları birbirinden küçük farklarla ayrılmaktadır. Soldaki örneğin içinde diğerine göre daha büyük olan 11 yaprak dikkati çiçeğe çekerken, sağdaki örnek, sola göre daha küçük işlenen 12 yaprağın ortasındaki büyük boşluğa odaklanmaktadır. Hellenistik Dönem'deki en büyük yeniliklerden biri, Doğu etkisiyle yarı değerli taşların altın ile birleştiğinde büyüleyici güzellikte eserlerin ortaya çıkmasıdır[36]. Özellikle parlak kırmızı renkte olan grena yani lâl kullanılan taşlardandır. Kat. No. 7'deki eros'lu küpelerin de rozet kısmının ortasındaki boşluklar renkli taşlarla süslü olmasına rağmen bunlar elimize geçmemiştir. Güverse (granülasyon) tekniğiyle süslü rozetin bir ucunda kulağa geçecek şekilde kıvrılmış bir çengel, diğer ucunda döküm tekniğiyle yapılmış eros figürü bulunmaktadır[37]. Kanatlı ve çıplak olarak işlenmiş eroslardan soldaki eros sol elini havaya kaldırırken sağ elinde silen maskı tutar (Resim 8). Sağdaki sağ elini yukarı kaldırırken, sol elinde satyr maskı tutmaktadır (Resim 9). Her ikisinde de omuzlardan öne doğru gelen şal dirseklerden aşağıya inmektedir. Sonradan eroslara tutturulan kanatlardaki tüyler ince çizgilerle belirtilmiştir. İki eros'un göğsünde de çapraz atılmış çizgiler mevcuttur. Göbek deliği ve diz kapaklarının da işlendiği eros figürleri oldukça ayrıntılıdır. Ön yüzleri özenle işlenmiş olmasına karşın, arka yüzler düz bırakılmıştır.

---

30 Sevinç ve Treister 2003, res. 50.

31 Ogden 1982, 58, çiz. 4: 45; Odgen 1992, 48, çiz. 32; Sazcı 2002, 68, res. 2.12.

32 Higgins 1961, res. 51; Hoffmann ve Davidson 1965, 127 vd.; Marshall 1969, lev. 36-37; Pfrommer 1990, lev. 16.

33 Dusenbery 1998, 191, res. S 126-3.

34 Higgins 1961, res. 51.

35 Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 19.

36 Akyay Meriçboyu 2001, 147.

37 Başaran 2005, 107.

Hellenistik Dönem'de bu şekilde, ellerinde tiyatro maskı tutan diskli ve sarkaçlı küpeler çok yaygındır[38]. Parion örneğinde olduğu gibi Amphipolis örneğinde de[39] elinde tiyatro maskı tutan eros figürlü küpeler aynı dönem içine tarihlendirilmişlerdir. Bunlardan başka kithara çalan eros figürlü bir başka küpe de Makedonya'da bulunmuştur[40]. Kyzikos'ta bulunmuş ve kanatları açık durumda gösterilmiş eros'lu küpe[41] ve elinde kuş tutan Çanakkale[42] örneği ile şu anda Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde korunan elinde patera tutan Dardanos[43] ve yine aynı şekilde elinde patera tutan Kıbrıs[44] örneği de, bu tipin değişik uygulamalarıdır. Eroslu küpelerin kullanımı İÖ. 4. yüzyıldan İS. 3. yüzyıla kadar sürmüştür[45]. Bütün bu örnekler ışığında Parion buluntusu olan Kat. No. 7'nin de İÖ. 4. yüzyıl sonlarından olması gerekir.

Hellenistik Dönem'de rozet başlıklı ve sarkaçlı küpeler yanında, rozetsiz sarkaçlı küpeler olduğu gibi, üçüncü bir tip olarak da hayvan başlı halka küpeler sevilerek kullanılmıştır[46]. Üçüncü tipe giren Kat. No. 8, TSM 3 mezarında bulunmuştur[47]. İlk örneklerinin İtalya'da İÖ. 5. ve 4. yüzyıla kadar uzandığı bu tür küpeler kadın, aslan, ceylan, boğa, buzağı, vaşak ve keçi başlıdır[48]. Parion örneği ise, en sık karşılaşılan örneklerden olan aslan başı protomludur. Kalıpla yapılan aslan başında telkari süsleme[49] ile oluşturulmuş sarmallar ve onun altında boyunda bir sıra yaprak dizisi kullanılmıştır. Bu yaprak dizisinin içinden çıkan küpenin halkaları ise; içi boş dört telin gevşek bir şekilde birlikte burulması ile oluşmuştur[50]. Küpenin aslan başlı olması ve telkari süsleme ile yapılan burmalı halka, Akamenid özelliği olarak kabul edilir[51]. Ergil[52] ve Akyay Meriçboyu'nun[53] belirttiğine göre bu tür küpelerde, dolgu maddesi kullanılır aksi halde hayvan başının bozulması söz konusu olurdu. Küpe kulağa takıldığında, kalın uçtaki aslan başı aşağıda duracak biçimde kullanılırdı[54]. Uç kısmı da kulaktan geçecek şekilde inceltilir ve aslanın ağzına takılırdı[55]. Hatta küpelerden soldaki örneğin ucunun kulaktan kolayca çıkmasını önlemek için, çengel şeklinde kıvrıldığı görülmektedir. Aslanların oyuk olan gözlerinin de, sağdaki küpede görülen izlere göre cam bir boncukla süslü olduğu düşünülmektedir, çünkü Persler Anadolu kuyumculuğuna çok renkliliği getirerek Hellenistik Dönem kuyumculuğunun ufkunu genişletmiştir. Bu dönemde yarı değerli taşlar, onların taklitleri ve cam boncuklar takılara zenginlik katan unsurlardı.

Cumae, Capua, Tarentum ve İthaca'da Hellenistik Dönem'in yukarıda bahsedilen hayvan başlı halka küpelerinin yanı sıra, Cumae mezar grubu içerisinde aslan başlı bir halka küpe de ele geçmiştir[56]. Parion örneğine büyük bir benzerlik gösteren bu örnek, aslan başının stilinden dolayı İÖ. 4. yüzyılın sonları 3. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Aynı tarihe verilen aslan başlı

38 Ergil 1983, 7-8; Jackson 2006, 131 vd., lev 7 vd.

39 Hoffmann ve Davidson 1965, 94.

40 Hoffmann ve Davidson 1965, 86.

41 Akyay Meriçboyu 2001, 163. res. 1.

42 Akyay Meriçboyu 2001, 163, res. 2.

43 Sevinç ve Treister 2003, 227, lev. 5, res. 44-47.

44 Vessberg ve Westholm 1956, 119, çiz. 34.14.

45 Marshall 1969, XXXV, lev. 32-33; Jackson 2006, 133 vd., lev 8 vd.

46 Ergil 1983, 7-8; Akyay Meriçboyu 2001, 148.

47 Başaran 2006, 188, 200, res. 17; Başaran ve diğ. 2007, 6, res. 6; Başaran (baskıda), 3, res. 25.

48 Higgins 1961, res. 47; Pfrommer 1990, lev. 23-25.

49 Marshall 1969, 189, lev. 31, res. 1732-1733; Ogden 1982, 135, res. 7: 12, Ergil 1983, 25 vd.

50 Ergil 1983, 8.

51 Akyay Meriçboyu 2001, 149.

52 Ergil 1983, 8.

53 Akyay Meriçboyu 2001, 150.

54 Ergil 1983, 8.

55 Ergil 1983, 8; Pfrommer 1990, 372, lev. 23. 4.

56 Higgins 1961, res. 47c.

küpenin birkaç farklı örneği de Samothrake'de bulunmuştur[57]. Hatta Dardanos Höyüğü-Nekropolü'nde de daha basit işlenmiş, bir çift aslan başı protomlu küpe[58], Özkan tarafından ortaya çıkarılmıştır. Dardanos küpelerinde, Parion'un aslan başlı küpelerinden farklı olarak aslan başının gerisinde telkari spiral süslemeler yoktur. Gürcistan'da Pichvnari Nekropolü'nde Hellenistik Dönem'e tarihlenen bir mezarda aslan başı ile sonlanan bir çift küpe ele geçmiştir[59]. Bu küpeler aslan başları ve gerisindeki telkari süslemeleri açısından örneğimizle büyük bir benzerlik içerir.

4- Impression Sikkeler

Kat. No. 9 (Resim 11), Kat. No. 10 (Resim 12), Kat. No. 11 (Resim 13) ve Kat. No. 12 (Resim 14) ile gösterilen altın pullar tek yönlü kalıba çekiçleme yöntemiyle yapılmış disk formlu çok ince levhalardır. Bunlardan Kat. No. 9, TSM 1'den, Kat. No. 10 TSM 3'den, Kat. No. 11 ve Kat. No. 12 ise; TSM 2'den çıkmıştır[60]. Kat. No. 9 ve 11'in ön yüzünde başından ışınlar çıkan Helios başı varken; Kat. No. 10'da Apollon başının olduğu düşünülmektedir. Bunlar taş sandık mezarların içindeki iskeletin erimiş durumdaki ağzında bulunmuşlardır. Üzerinde başından yılanlar çıkan Gorgo başının yer aldığı Kat. No. 12 ise, bronz amphoranın içinden ele geçmiştir[61]. Kat. No. 11 dışında, pulların üzerindeki betimlerin hepsini de kabartma nokta dizisi çevirir. Birçok yayında[62] bu tür eserler "aplik" olarak nitelendirilmesine rağmen, aynı fikirde olmadığımızı belirtmek isterim. Çünkü, aplik denilince akla bir yere monte edilen anlamı gelmektedir. Bu eserlerin iskeletlerin ağzından ele geçmiş olması da aplik olarak kullanılmadığını göstermektedir.

Grekler inanışları gereği, ölen kişilerin ağzına bir "obolos" (bir drahminin altıda biri) bırakmak zorundaydılar[63]. Aksi takdirde, yeraltı ülkesine giden ölülerin ruhları, Akheron'un bataklık sularından geçip, ölüler ırmağının karşı kıyısına ulaşamazdı. Bu işi yapması için, sandalcı Kharon'a ölünün vermesi amacıyla, ağzına koyulan sikkeler sayesinde ruhlar huzura kavuşuyordu. Ölünün ağzına yerleştirilen bronz sikkelerin yanı sıra çok ince altın plakalardan yapılmış, sikke izlenimi veren "impression sikkeler", yalancı sikkeler "hayalet paralar" de kullanılmıştı. Bunlara Atina, Megalapolis, Sicilya, Güney İtalya, Sikyon gibi merkezlerde rastlanması Parion'da taş sandık mezarlardan çıkan sikke benzeri impression sikkelerin de ne amaçla kullanıldıklarını bize açıklamaktadır[64]. TSM 1, 2 ve 3 içindeki iskeletlerin ağzından çıkan tek yönlü impression sikke "altın pul" yada "dil altı sikkesi" diyebileceğimiz eserler de ancak bu amaçla konulmuş olmalıdır.

Kyme'de bir mezar buluntusu olarak ele geçen bir şerit[65] (kemer) üzerinde de Kat. No. 9, Kat. No. 10, Kat. No. 11 ve Kat. No. 12 ile aynı teknikte yapılmış 28 adet gorgo başının yer aldığı görülmektedir. Parion örneklerinin üçünde görülen nokta dizileri, burada işlenen başların etrafını çevirmektedir. Marshall tarafından İÖ. 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başlarına verilen bu eserin yapım tekniği ve üzerinde işlenen betimin etrafının da nokta dizisi ile sınırlanması, Parion örnekleriyle aynı dönem içinde, ortak yönler taşıması bakımından ilgi çekicidir. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde korunan Kütahya'da ele geçmiş ve "aplik" olarak tanımlanmış, üzerinde Gorgo Başı'nın yer aldığı bir başka örnek ise, İÖ. 2.-1. yüzyıla verilmektedir[66]. Yine aynı şekilde Güney Rusya'da bulunmuş ve "altın yüz diski" olarak adlandırılmış eserler de İÖ. 1. yüzyıl - İS. 1. yüzyıla verilmiştir[67]. Yukarıda bahsettiğimiz benzer eserlere göre erken örnekler olduğunu düşündüğümüz

57 Hoffmann ve Davidson 1965, 106, res. 26; Dusenbery 1998, 187, 189, res. S 123-4, S 124-3.

58 Özkan 1990, 114, res. 7.

59 Vickers ve Kakhidze 2003, 25.

60 Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, 6, res. 6; Başaran (baskıda), 3, res. 25.

61 Başaran 2005, 108-109.

62 Bingöl 1999, 181 vd; Akyay Meriçboyu 2001, 189.

63 Erhat 1984, 188; Şahin 1996, 165; Grimal 1997, 380.

64 Kurtz ve Boardman 1971, 211; Toynbee 1971, 44.

65 Marshall 1969, 237, çiz. 67, lev. 40, res. 2097.

66 Bingöl 1999, 183.

67 Ogden 1982, 162, res. 10: 17-10: 18.

Parion impression sikkeleri için de taş sandık mezarlardan çıkan diğer eserlerle paralel olarak İÖ. 4. yüzyıl sonları tarihi, uygun bir tarih olarak düşünülebilir.

5- Yüzükler

Hellenistik Dönem'de en çok kullanılan takılar arasında yer alan, genelde üzerleri betimli yüzükler, süs ya da mühür amaçlı; bunun yanında özellikle Mısır'da nazar ve büyü için de kullanılmışlardır. Üzeri taşlı bazı yüzüklerin de iyileştirici ve kötülüklerden koruyucu güçlerinin olduğuna inanılmıştır. Örneğin, akik (agat) taşlı bir yüzüğün örümcek ısırmalarına ya da akrep sokmalarına karşı koruduğu, hematitin ise, gözlere ve karaciğere iyi geldiği, hatta nar suyu ile karıştırılırsa kan kusanları iyileştirdiği düşünülmüştür[68].

Kat. No. 13 (Resim 15)'deki yüzük ise, tekil bir örnektir ve TSM 3'de iskeletin parmağında in-situ halde ele geçmiştir[69]. Yüzük, 2,1x2,7 cm. ölçüsünde oval şekilli bir yuvaya sahiptir[70]. Kaşı da yassı, üzerinde herhangi bir bezeme bulunmayan, akikten[71] oluşmaktadır. Belki de yüzük kaşı, Roma Dönemi'nde olduğu gibi reçine ya da zift ile yüzüğe tutturulduğu için[72], bugün kaş yuvasından kolayca çıkmaktadır. Yüzüğün alt kısmı günümüzde de olduğu gibi parmağa takarken kolaylıkla ayarlanabilsin diye ortadan iki parçalıdır. Benzer yapılı bir örnek[73] Samothrake Nekropolü'nde ele geçmiştir. Bu yüzükte yassı düz kaş, Parion örneği ile benzerlik içindeyken, yüzüğün altındaki açıklık yılan başları ile sonlanmaktadır.

Yapısal açıdan benzer bir diğer yüzük de Girit'te bulunmuştur[74]. İÖ. 4.-3. yüzyıla verilen bu yüzük de Parion örneğinde olduğu gibi oval kaşlı ve bezemesizdir. Suriye'deki bir mezarda ele geçen ve Higgins'e göre Hellenistik Dönem'e tarihlenen bir başka yüzük[75] de örneğimizle üst yapı açısından benzerlik göstermektedir.

6- Giysi Takıları

Kat. No. 14, Kat. No. 15 ve Kat. No. 16 (Resim 16) TSM 1'den çıkarılmış, 5, 6,5 ve 6,9 cm. uzunluğunda dövme tekniğiyle yapılmış altın giysi iğneleridir[76]. Hellenistik Dönem'de oldukça az olan iğne örnekleri genelde figür başlıklıdır[77]. Düzce, İstilli Köyü'nde ve Samsun'da açılan bir mezardan ele geçen figürlü iğnelere bakılırsa[78]; bu iğnelerin, kadınların saçlarını süslediği düşünülmektedir. Anadolu'da İÖ. 3. binin 2. yarısında Alacahöyük prens mezarlarında gördüğümüz bu altın iğnelerin[79] ilk örnekleri topuzludur. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki aslan başlı iğnede[80] olduğu gibi uçlarındaki figürlü süslemeleri gittikçe çeşitlenip artmıştır.

Parion altın iğneleri ise, arkasında bir iplik deliği bulunmasından dolayı giysi için kullanılmış olmalıdır. Burada ele alınması gereken bir nokta; cesedin mezara bırakılmadan önce giydirilip, giydirilmediğidir. Bu konuda arkeolojik kanıtlar yeterli değildir. Ancak, Hellenistik Dönem'den önceki nekropollerde bulunan objeler arasında, metal taç veya diadem ya da buna benzer takılar yoktur[81]. Bunların yerine doğal yaprak, çiçek, ince dallar kullanılmış olabilir. Mezarlarda ele geçen fibula ya da Parion'da olduğu gibi altın iğneler mutlaka cesedin giydirildiğini hatta diadem,

68 Konuk ve Arslan 2000, 13.

69 Başaran 2006, 188, 199, res. 14; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 18.

70 Başaran 2005, 108.

71 Kahverengi, sarı, kırmızı gibi farklı renklere sahip ve dalgalı bantları içeren kalsedon çeşidine akik denir. Zıt renklerdeki benekleri ve paralel küçük çizgileriyle özgün bir yapı gösterir.

72 Konuk ve Arslan 2000, 13.

73 Dusenbery 1998, 999, res. S 124-4.

74 Marshall 1907, 119, lev. 18.

75 Higgins 1961, res. 53 d.

76 Başaran 2006, 188, 199, res. 14; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 18.

77 Richter 1984, 226.

78 Akyay Meriçboyu 2001, 189.

79 Bingöl 1999, 193 vd.

80 Bingöl 1999, 200.

81 Dusenbery 1998, 12.

taç, kolye, küpe ve yüzük gibi takılarla süslendiğini göstermektedir[82]. Herodotos'un bildirdiğine göre[83] Korinth Tyranı Periandros, ölmüş karısı Melissa'nın giysileriyle gömüldüğü halde yakılmaması nedeniyle, öbür dünyada üşüdüğünü düşünmektedir. Onun hatırı için bayram havasında en güzel takılarını takarak süslenen bütün Korinth kadınlarının giysileri bir hendeğe doldurulup, asker gözetiminde yakılmış bu arada Melissa için dualar edilmiştir. Bu ifadeden yola çıkarak ölülerin giydirildiği düşünülmektedir. Bu nedenle TSM 1'de olduğu gibi giysi iğnelerinin bulunması normaldir.

Taş sandık mezarlardan çıkan Parion kadın takılarının tümü iskeletlerin üzerinde in-situ durumunda ele geçmiştir. İÖ. 4. yüzyılın sonlarına tarihleyebileceğimiz, yönetici sınıfa ait olması gereken[84] bu mezarlardan 1 numaralı taş sandık mezar bir kadına ait olmalıdır. Mezardan çıkan çok yapraklı diadem, kolye, küpe gibi takılarla, ayna ve krem kutusu bunu göstermektedir. 2 numaralı taş sandık mezar bir erkeğe aittir. Mezardan çıkan bronz amphora ve bunun içinden çıkan 3 çelenk bu fikri desteklemektedir. 3 numaralı taş sandık mezar ise, yine yetişkin bir kadın mezarı olmalı ki; takılar 1 numaralı taş sandık mezar içinde bulunanlarla benzerdir.

Parion'da ele geçen altın malzemenin nerede yapıldığı sorusuna gelince; Akamenid Dönemi'nde Anadolu'da iki merkez atölye vardır. Bunlardan biri zengin altın yataklarına sahip olan Lampsakos[85], diğeri ise; Sard'tır. Lampsakos (Çanakkale/Lapseki) atölyesi ürünlerini daha çok Trakya ve Güney Rusya'ya satarken, Sard Anadolu'ya egemendir. Hellenistik Dönem'e gelindiğinde de Alexandria ve Antiokhia dışında Lampsakos merkez atölye konumunu sürdürür. Çünkü, Akamenid Dönemi'nde faaliyet gösteren Lampsakos atölyesi, hem Pers, hem de İon stilini iyi bilen bir merkezdir. Parion'da 1, 2 ve 3 no'lu taş sandık mezarlardan çıkan eserlere bakılırsa, yukarıda da değinildiği gibi Akamenid etkileri görülmektedir. Bu eserlerin benzerlerine Karadeniz çevresi, Trakya, Ege ve İtalya gibi geniş bir coğrafi alan içerisinde rastlanması Lampsakos atölyesinin ürünlerini yurtdışına sattığı fikrini desteklemektedir. Buradan da anlaşıldığı gibi, İÖ. 4. ve 3. yüzyıllarda Lampsakos atölyesi geniş bir pazara sahiptir. Dardanos Tümülüsü'nde bulunan eserlerle Parion eserleri arasındaki paralellikte, altın işçiliğinde dış dünya ile olduğu kadar bölgenin kendi içinde de bir birlikteliğe sahip olduğunu gösterir. Ancak İÖ. 3. yüzyılın sonlarından itibaren, Alexandria ve Antiokhia'nın ekonomik, sanatsal ve bilimsel açıdan ileri geçmesi, Güney Rusya'daki Bosphoros Krallığının zayıflaması ile Lampsakos'un kuzey Karadeniz ile olan ticaretinin azalması ve Anadolu'nun siyasi yapısı gibi nedenlerden Lampsakos atölyesi de giderek zayıflamıştır[86]. Atelye konusundaki bu iddialara rağmen, Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Lampsakos buluntusu altın eserlerden; yani çelenk, diadem ve eroslu küpelerden daha güzel işçiliğe sahip olduğu açıkça görülebilen Parion altınlarının atölye sorunu henüz açıklığa kavuşmamıştır. Parion'da gelecek yıllarda yapılacak kazıların bu soruya açıklık getireceğini düşünmekteyiz[87].

Katalog

Kat. No. : 1
Adı : Diadem
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-102
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 1
Ölçü : Uz.: 38. cm., Gen.: 2. cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 199, res. 14; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 16.
Tanım : İnce şerit biçimli uçları oval şekilde sonlanan diadem. 169 adet dört değişik şekilli (zeytin yaprağı, mersin yaprağı, baklava dilimi ve yarım baklava dilimi) yaprak ve bir rozet.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

82 Kurtz ve Boardman 1971, 144, 207; Toynbee 1971, 44, 46.

83 Herodotos V, 92.

84 C. Başaran'a göre altın takıların Dardanos Tümülüsü'nde bulunanlarla benzerliği tümülüste ele geçen lahit sahibiyle aynı derecede önemli olduğunu düşündürmektedir. Başaran 2005, 110; Başaran 2006, 188-189.

85 Körpe 1997, 176; Akyay Meriçboyu 2001, 17; Belli 2004, 11.

86 Akyay Meriçboyu 2001, 192.

87 2006 yılı kazıları sırasında Akropolün kuzeyinde yüzeyde ele geçen bir küçük altın figürin kalıbı; Parion altınlarının atelye sorununa ilk çözüm ışığını yakmıştır. C. Başaran'a göre olasılıkla Parion altınları Parion'un kendi ürünüdür ve dolayısıyla Parion'da oldukça kaliteli altın işleyebilen bir atölye bulunmaktadır.

Kat. No. : 2
Adı : Taç
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-112
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 2
Ölçü : Uz.: 29. 5 cm., Gen.: 5. 5 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 199, res. 15; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 7; Başaran (baskıda), 3, res. 21-22.
Tanım : Kurşun şerit üzerine altın kaplama çelenk. 15 altın yaprak (mersin yaprağı) 22 bronz yaprak, 27 adet değişik boyutlarda altın suyuna batırılmış terrakotta boncuk.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 3
Adı : Taç
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-109
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 2
Ölçü : Uz.: 26. 5 cm., Gen.: 5. 5 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 199, res. 15; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 7; Başaran (baskıda), 3, res. 21-22.
Tanım : Kurşun şerit üzerine altın kaplama çelenk, uçlarında delik. 20 altın yaprak (mersin yaprağı).
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 4
Adı : Taç
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-111
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 2
Ölçü : Uz.: 28. 0 cm., Gen.: 5. 5 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 199, res. 15; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 7; Başaran (baskıda), 3, res. 21-22.
Tanım : Kurşun şerit üzerine altın kaplama çelenk. 16 altın yaprak (mersin yaprağı).
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 5
Adı : Kolye
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-100
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 1
Ölçü : Uz.: 35. 0 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 200, res. 16; Başaran ve diğ. 2007, 5-6, res. 6; Başaran 2005, 108; Başaran (baskıda), 2, res. 17.
Tanım : İki ucu boğa başı protomlu kolye. Tilki kuyruğu tekniğinde yapılan zincire geçişte yarı değerli kırmızı renkli taşlar, boğa başlarının ağzında kopça-kanca kilit.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 6
Adı : Kolye
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-106
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 3
Ölçü : Uz.: 24. 5 cm.
Kaynak : Başaran (baskıda), 3, res. 24.
Tanım : Bir ucu aslan bir ucu yaban keçisi başlı kolye. U baklavalı Arnavut zincire geçişte renkli taşlar, aslan başında kopça, yaban keçisinin başında kanca kilit.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 7
Adı : Küpe
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-99
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 1
Ölçü : Uz.: 5. 5 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 19.
Tanım : Rozet ve sarkaçtan oluşan, ellerinde mask (satyr, silen) tutan Eroslu küpeler. Pelerinler omuzlar üzerinden öne sarkmakta. Küpelerin çengeli rozete tutturulmuş.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 8
Adı : Küpe
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-106
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 3
Ölçü : Çap: 1. 5 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 200, res. 17; Başaran ve diğ. 2007, 6, res. 6; Başaran (baskıda), 3, res. 25.
Tanım : Aslan başı protomlu bir çift küpe. Gözlerde renkli taş, baş gerisinde telkari teknikli sarmallar. Dil motiflerinin içinden çıkan burgu şeklinde tel, uçları düzleştirilen küpe çengeli.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 9
Adı : Impression Sikke
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-110
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 1
Ölçü : Çap: 16. 0 mm.
Kaynak : Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2-3, res. 23, 27.
Tanım : Ön yüzde başından ışınlar çıkan Helios başı, etrafında nokta dizisi.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 10
Adı : Impression Sikke
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-107
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 2
Ölçü : Çap: 18. 3 mm.
Kaynak : Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2-3, res. 23, 27.
Tanım : Ön yüzde Apollon başı, etrafında nokta dizisi.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 11
Adı : Impression Sikke
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-101
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 3
Ölçü : Çap: 18. 6 mm.
Kaynak : Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2-3, res. 27.
Tanım : Ön yüzde başından ışınlar çıkan Helios başı.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 12
Adı : Impression Sikke
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-108
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 2
Ölçü : Çap: 16. 1 mm.
Kaynak : Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2-3, res. 23.
Tanım : Ön yüzde başından yılanlar çıkan Gorgo başı, etrafında nokta dizisi.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 13
Adı : Yüzük
Eserin Yapıldığı Madde: Altın - Akik
Kazı Env. No. : Pari'05-104
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 3
Ölçü : Kaş: 2. 1 x 2. 7 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188; Başaran ve diğ. 2007, 6, res. 6; Başaran (baskıda), 3, res. 25.
Tanım : Parmak kalınlığına göre ayarlanabilir şekilli, oval kaş yuvası içinde yassı, bezemesiz, akik taş.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 14
Adı : İğne
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-96
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 1
Ölçü : Uz.: 5. 0 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 199, res. 14; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 18.
Tanım : Yassı arka ucunda iplik deliği bulunan sivri uçlu iğne.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 15
Adı : İğne
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-97
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 1
Ölçü : Uz.: 6. 5 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 199, res. 14; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 18.
Tanım : Yassı arka ucunda iplik deliği bulunan sivri uçlu iğne.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kat. No. : 16
Adı : İğne
Eserin Yapıldığı Madde: Altın
Kazı Env. No. : Pari'05-98
Buluntu Yeri : Nekropol E 4 c TSM 1
Ölçü : Uz.: 6. 9 cm.
Kaynak : Başaran 2006, 188, 199, res. 14; Başaran ve diğ. 2007, 5, res. 6; Başaran (baskıda), 2, res. 18.
Tanım : Yassı arka ucunda iplik deliği bulunan sivri uçlu iğne.
Tarih : İÖ. 4. yüzyıl sonları

Kaynakça

Akurgal ve Hirmer 1976
E. Akurgal, M. Hirmer, *Die Kunst Der Hethiter*, 1976.

Akyay Meriçboyu 2001
Y. Akyay Meriçboyu, *Antik Çağda Anadolu Takıları*, 2001.

Başaran 2005
C. Başaran, "Jewellery Center in Antique Era: Parion" *Gold News, 153,* 2005, 106, 111.

Başaran 2006
C. Başaran, "Parion: Karanlıktan Gün Işığına" *Anadolu Arkeolojisine Katkılar*, 2006, 185-200.

Başaran (baskıda)
C. Başaran, "İda'nın Altınları" *2. Uluslararası Kazdağı Sempozyumu 2006* (Baskıda)

Başaran ve diğ. 2007
C. Başaran, A.Y. Tavukçu, Z. Aydın Tavukçu, Ş.D. Ful ve A. Temur, "Parion Kazısı 2005", *28. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 2007, 609-628.

Belli 2004
O. Belli, *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, 2004.

Bingöl 1999
İ. Bingöl, *Antik Takılar*, 1999.

Comfort 1950
H. Comfort, "A Hoard of Greek Jewelery" *American Journal Archaology 54/2*, 1950, 121-126.

Dusenbery 1998
E.B. Dusenbery, *Samothrace The Nekropoleis, Nekropoleis and Catalogues of Burials*, 1998.

Ergil 1983
T. Ergil, *Küpeler*, 1983.

Erhat 1984
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 1984.

Grimal 1997
P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, 1997.

Hackens ve Winkes 1983
T. Hackens ve R. Winkes, *Gold Jewelery*, 1983.

Herodotos
Herodot Tarihi (Çev. M. Ökmen) 1983.

Higgins 1961
R.A. Higgins, *Greek And Roman Jewellery*, 1961.

Hoffmann ve Davidson 1965
H. Hoffmann ve P.F. Davidson, *Greek Gold Jewellery From Age of the Alexander*, 1965.

Jackson 2006
M.M. Jackson, *Hellenistic Gold Eros Jewellery, Technique, Style And Chronology,* 2006.

Konuk ve Aslan 2000
K. Konuk ve M. Aslan, *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri, Yüksel Erimtan Koleksiyonu*, 2000.

Körpe 1997
R. Körpe, "1996 Lapseki Kurtarma Kazısı" *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1997, 171-194.

Körpe ve Treister 2002
R. Körpe ve M. Treister, "Rescue Excavations in the Necropolis of Lampsakos, 1996", *Studia Troica 12*, 2002, 429-450.

Körpe 2004
R. Körpe, "A New Gold Diadem From Ilgardere" *Studia Troica, 14*, 2004, 141-145.

Kurtz ve Boardman 1971
D.C. Kurtz ve J. Boardman, *Greek Burial Customs,* 1971.

Marshall 1907
F.H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings Greek Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities British Museum,* 1907.

Marshall 1969
F.H. Marshall, *Catalogue Of The Jewellery Greek Etruscan And Roman in the Departments Of Antiquities British Museum*, 1969.

Miller 1979
S.G. Miller, *Two Groups of Thessalian Gold*, 1979.

Ogden 1982
J. Ogden, *Jewellery of the Ancient World*, 1982.

Ogden 1992
J. Ogden, *Ancient Jewellery*, 1992.

Özkan 1990
T. Özkan, "Dardanos Höyüğü-Nekropolü Kurtarma Kazısı" *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1990, 113-118.

Pfrommer 1990
M. Pfrommer, *Untersuchungen Zur Cronologie Früh-Und Hochhellenistischen Goldschmucks İstanbuler Forshungen 37*, 1990.

Richter 1984
G.M.A. Richter, *Yunan Sanatı* (Çev. M. Barda) 1984.

Sazcı 2002
G. Sazcı, "Troia Hazineleri" *Troya, Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, 2002, 66-73.

Sevinç ve Treister 2003
N. Sevinç ve M. Treister, "Metalwork From the Dardanos Tumulus" *Studia Trioca 13,* 2003, 215-260.

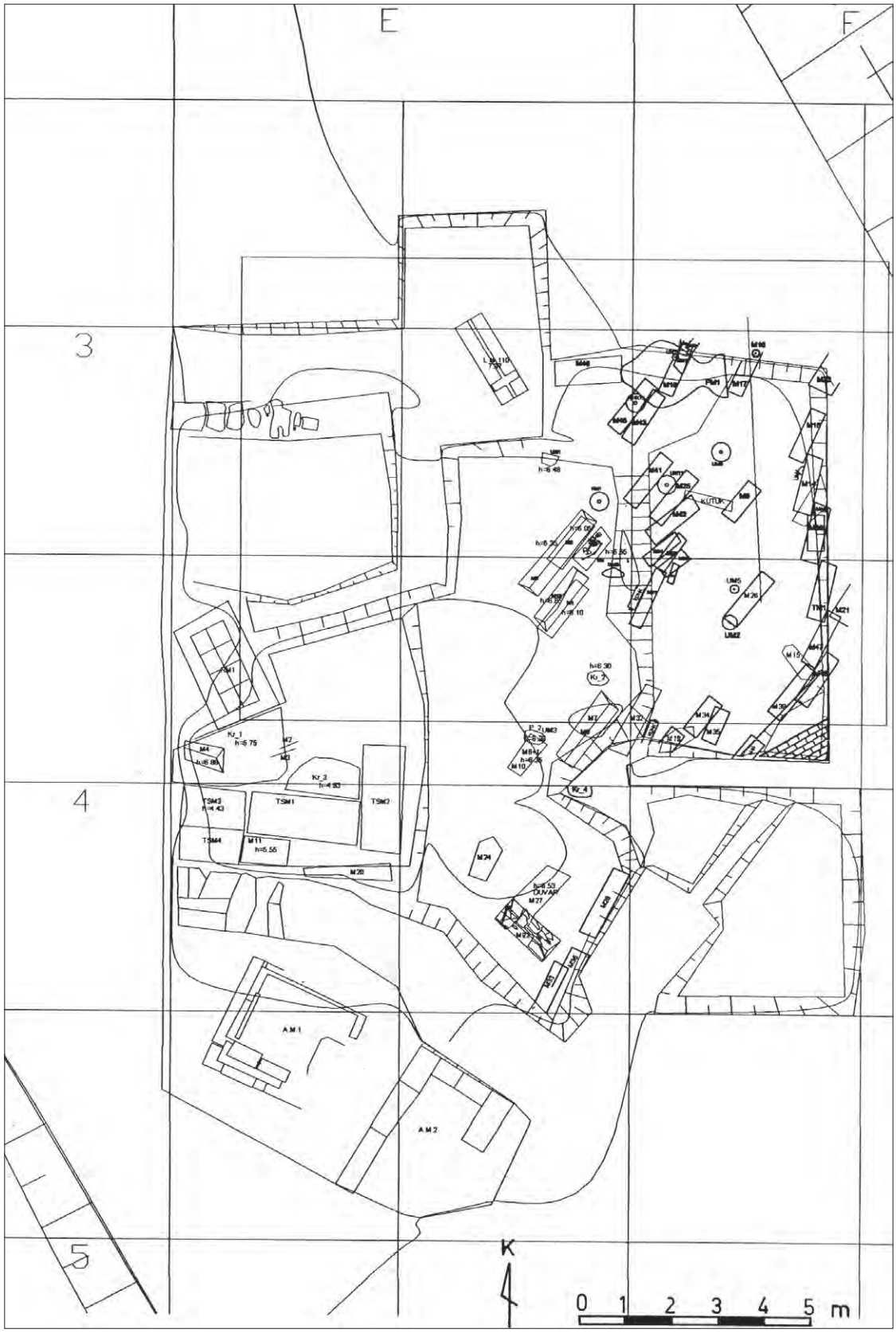
Şahin 1996
N. Şahin, "Beyaz Lekythos'lar Işığında Klasik Devirde Atina'da Ölüm İkonografisi ve Ölü Kültü" *Türk Arkeoloji Dergisi 4*, 1996, 143-167.

Toynbee 1971
J.M.C. Toynbee, *Death And Burial in the Roman World*, 1971.

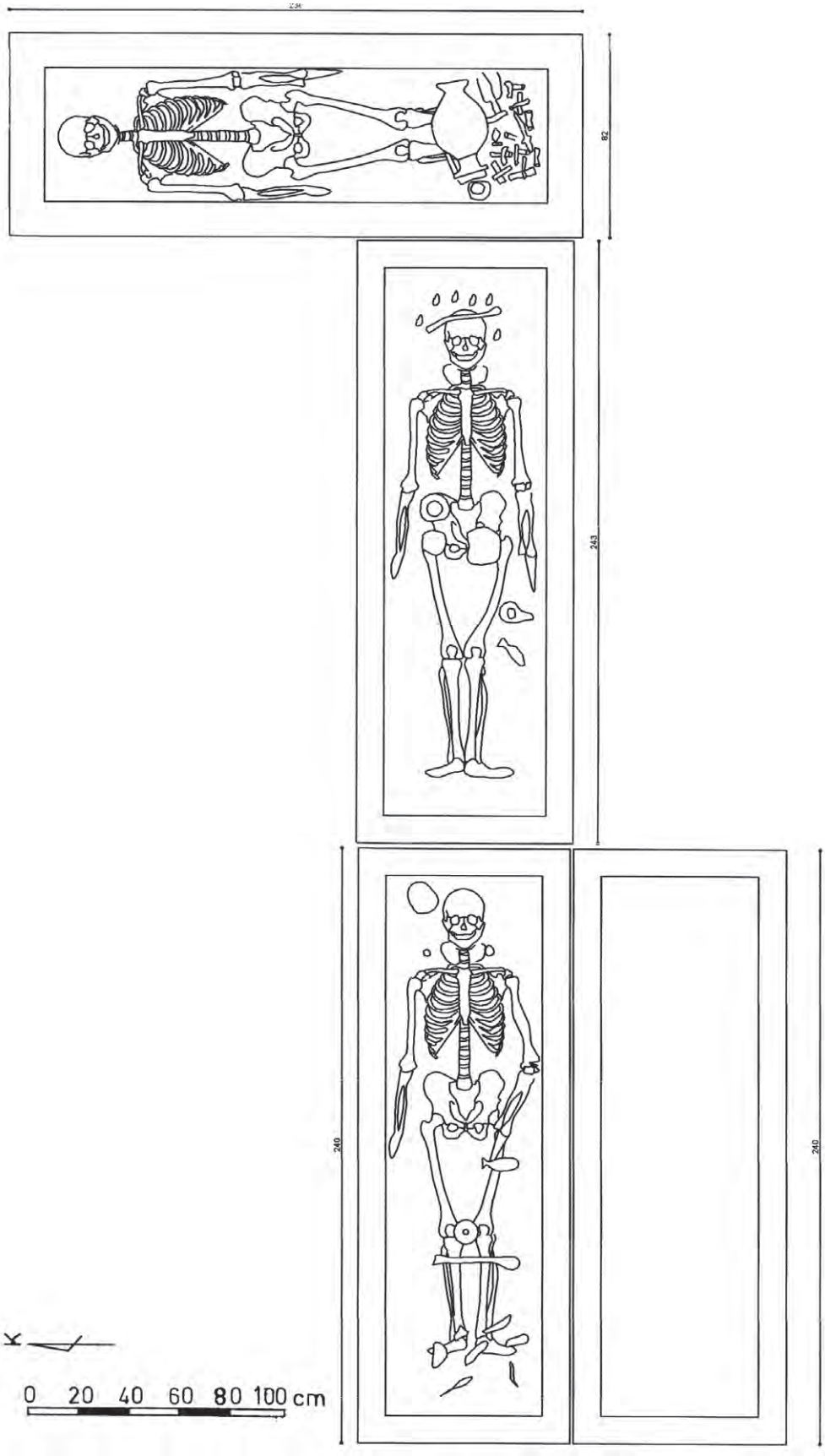
Vessberg ve Westholm 1956
O. Vessberg ve A. Westholm, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, the Swedish Cyprus Expedition 4/3*, 1956.

Vickers ve Kakhidze 2003
M. Vickers ve A. Kakhidze, "Pichvnari, Ajarian AR, Georgia 2003" *Anatolian Archaeology 2003*, 25-26.

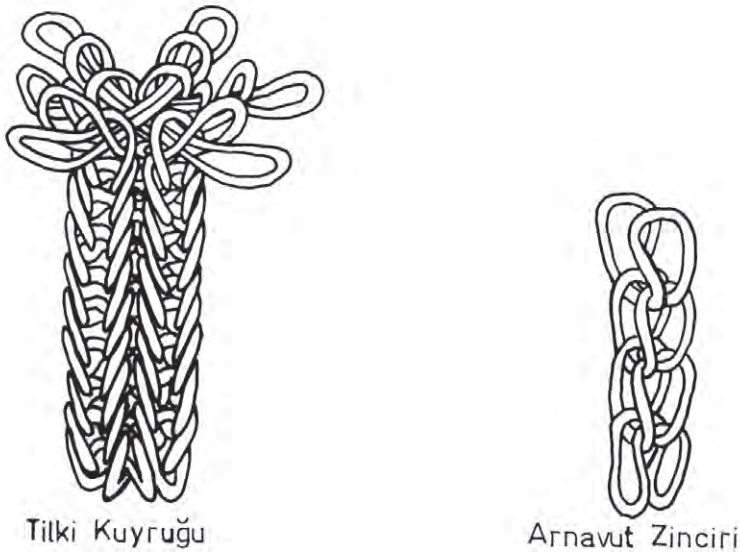
Williams ve Ogden 1994
D. Williams ve J. Ogden, *Greek Gold Jewellery of the Classical World*, 1994.

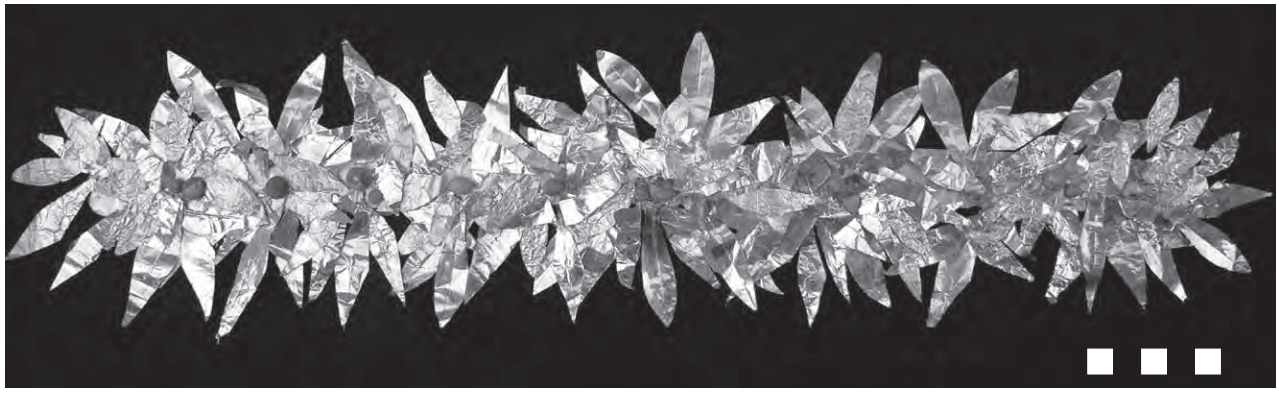
Çiz. 1 Parion Nekropolü Genel Planı

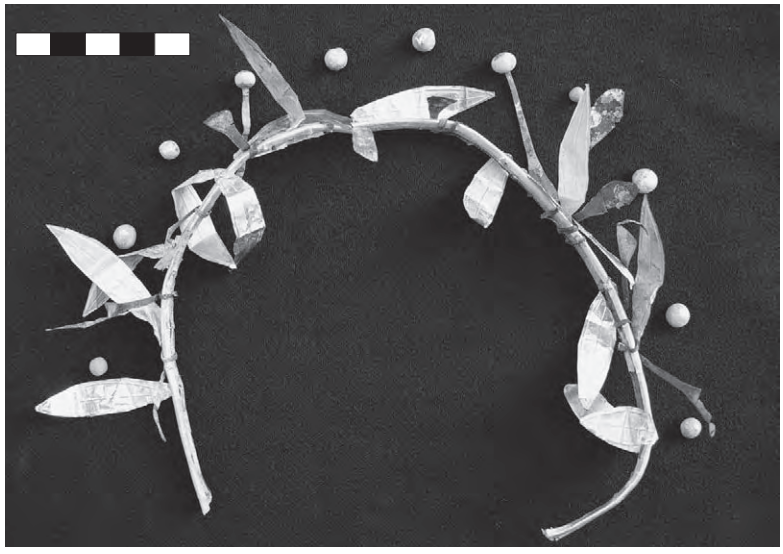
Çiz. 2
Taş – Sandık Mezarlar

Çiz. 3 Zincir Yapım Teknikleri

Res. 1 Kat. No. 1

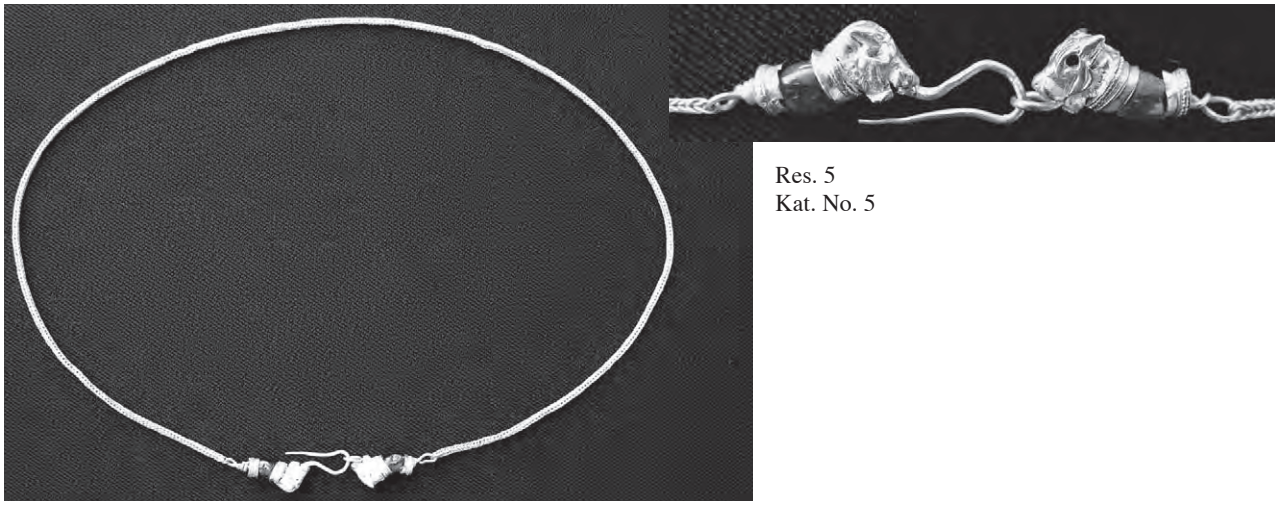
Res. 2 Kat. No. 2

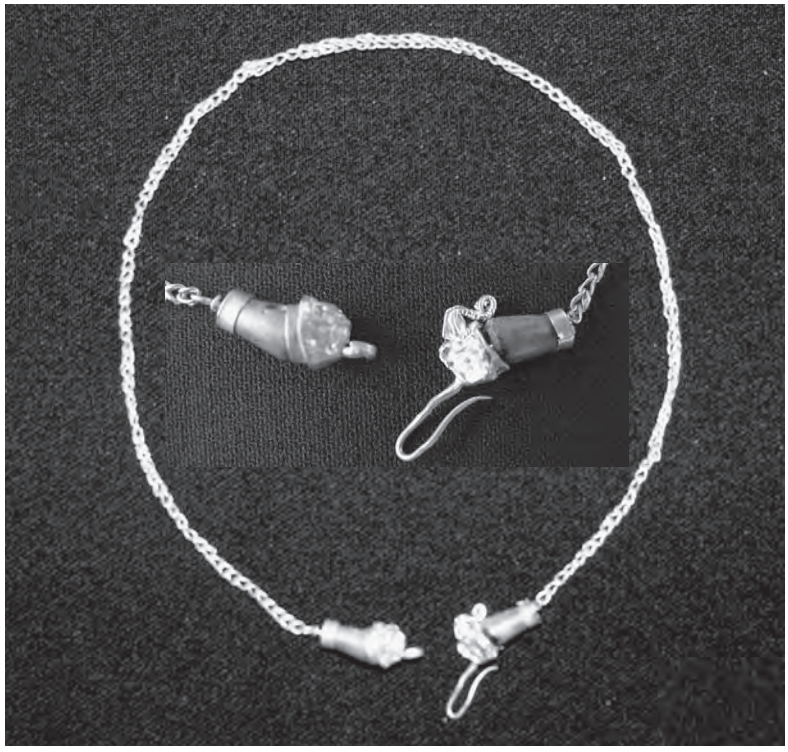
Res. 3
Kat. No. 3

Res. 4
Kat. No. 4

Res. 5
Kat. No. 5

Res. 6
Kat. No. 6

Res. 7 Kat. No. 7

Res. 8 Kat. No. 7 Ayrıntı

Res. 9 Kat. No. 7 Ayrıntı

Res. 10 Kat. No. 8

Res. 11 Kat. No. 9

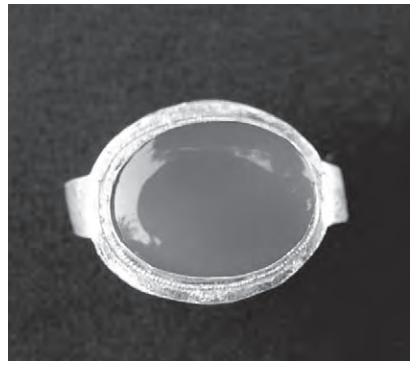
Res. 12 Kat. No. 10

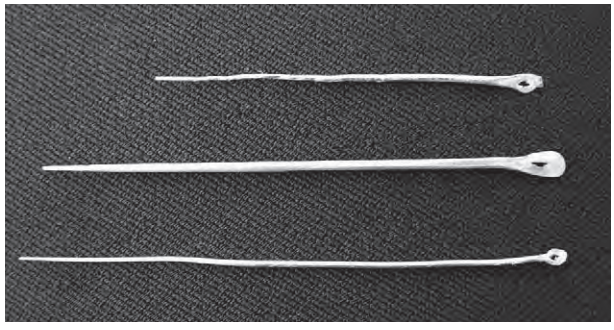
Res. 13 Kat. No. 11

Res. 14 Kat. No. 12

Res. 15 Kat. No. 13

Res. 16 Kat. No. 14, 15, 16

Güneydoğu Anadolu Neolitiğinde Atılımcı Bir Site "Demirköy"

Enver AKIN*

Abstract

Demirköy: An Innovative Site in Southeastern Anatolian Neolithic

Demirköy is important place for its finds as it contributes to fill the gap from neolithic southeastern Anatolia and Anatolia. In this place, the domestication of some animals, cultivation of some crops, application of modern fishing techniques, intramural burying, making human and animal figures from clay and making jewellery from petrol (bitum) seem to be the first for the region. Therefore, the cultural activities and social development of Demirköy mentioned above are interesting.

Demirköy, Diyarbakır ili Bismil ilçesi sınırları dahilinde, Batman-Diyarbakır il sınırlarını ayıran ve Batman kent merkezinden 5-6 km. uzaklıktaki Batman çayının kenarında, çay seviyesinden 8-10 m. yükseklikte bir tepe üzerine kurulmuştur (Resim 1). İlk defa 1989 yılında Algaze başkanlığında yürütülmüş olan Dicle-Fırat Arkeolojik Keşif Projesi çerçevesinde tespit edilerek kayıtlara geçirilmiştir (Resim 2)[1]. 1997 yılında kazısına başlanan höyük, buluntuları ile Anadolu neolitiğinin en erken yerleşme yerlerinden biri olan Hallan Çemi ve Çayönü arasındaki kronolojik boşluğu doldurması açısından önemlidir[2]. Sason Çayı üzerinde kurulan Hallan Çemi ve aynı çayın devamı olan, akış yönüne doğru 40 km. aşağısında, Batman Çayı üzerinde yer alan Demirköy'de ele geçen arkeolojik bulguların değerlendirilmesi, her iki yerleşme yeri arasında çok önemli kültürel benzerliğin olduğunu ortaya koymuştur.

Hallan Çemi'de ele geçen arkeolojik buluntulardan, bazı hayvanları evcilleştirme[3] aşamasından sonra, yerlerini terk etmeleri, bunların yeni bir coğrafya arayışları içine girerek, amaçlarına daha uygun gördükleri Demirköy'e yerleşmiş olabileceklerine işaret etmektedir[4]. Çünkü, Hallan Çemi, denizden 640 m. yükseklikte ve küçük bir akarsu olan Sason Çayı kenarında, dağlık ve kayalık bir bölgede kurulmuş olduğundan, tarım ve hayvancılık açısından sınırlı imkanlar sunmaktaydı. Oysa, çayın akış yönüne doğru akıntının daha aşağısında, denizden 560 m. yükseklikte bir yer olan Demirköy'ün, hem daha ılıman olması, hem de Sason Çayı ile birleşen Hiyan ve Ramdenka çayları ile büyüyen Batman Çayı'nın düz ovada kollara ayrılarak akarken Demirköy çevresinde kolay sulanabilir alan oluşturması, tarım ve hayvancılık açısından eskisi ile kıyaslanamayacak kadar önemli avantajlar sağlamaktaydı. Bu da Hallan Çemi halkının buraya yerleşmesi için son derece geçerli bir nedendir. Ayrıca, Demirköy'de ele geçen tahıl işlemeye yönelik orak sapı, karbonlaşmış bitki ve faunal analizlerin sonuçları da yer değişimini doğrular niteliktedir[5].

Anadolu neolitiğinde, Hallan Çemi ve Demirköy gibi, buluntuları ve gerekçeleri ile birbirlerinin devamı olduğu ortaya konulabilen çok az yerleşim yeri mevcuttur. Öyle anlaşılıyor ki, yeni keşifler ve gelişimin doğurduğu ihtiyaçlardan kaynaklanan yer değişimi, coğrafik avantajlar ile birleşince, Demirköy'de çok yönlü ve çok hızlı bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. Demirköylüler, Hallan Çemi'deki eski alışkanlıklarını devam ettirme yerine, sonraları yerleştikleri bölgenin

* Öğr. Gör. Enver AKIN, Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 21280 DİYARBAKIR.
e-mail: envrakn@mynet.com

1 Algaze ve Rosenberg 1990, 139.

2 Rosenberg ve İnal 1999, 250.

3 Hallan Çemi'de domuzun evcilleştirildiği görülüyor ancak, baklagillerin kültüre alınması konusunda bir netlik yok. Olasılıkla baklagillerin kültüre alınmasını öğrendikten sonra Demirköy'de uygulamış olabilirler.

4 Rosenberg ve İnal 1999, 250 vd.

5 Rosenberg ve İnal 1999, 250 vd.

kaynak ve olanaklarına göre yeniden şekillenmiş bir sosyo-ekonomik değişim geçiren, araştırmacı ve girişimci bir topluluk olmuştur.

Taş aletler arasında temelde benzerlik gözlenmekle birlikte, Demirköy'ün üzeri bezemeli taş kapları ve bazı kesici aletler açısından Hallan Çemi'den çok Çayönü ile benzerlik göstermektedir[6]. Taş materyaller arasında dikkat çeken yeni bir tip de, yassı çay taşlarından seçilen, alt ve üst kısmı çentiklenmiş taşlardır. Balıkçılıkta ağ ağırlığı olarak kullanıldığı anlaşılan bu taşlar, Hallan Çemi'de keşfedilmediği gibi, yine ilginçtir ki bir küçük akarsu olan Boğazçay kenarında kurulu olan Çayönü'nde de bunlara rastlanılmamıştır[7]. Bu her iki yerleşme yerinde, kemikten yapılmış oltaların ele geçmesi, buralarda ancak küçük çapta olta balıkçılığının yapıldığına işaret ederken, Demirköy'de ağ ağırlıklarının uygulanması, modern balıkçılık ile ilgili bu halkın büyüyen nehirsel kaynaklara yönelik yeni bir işletmecilik anlayışı olarak görülmelidir.

Taş materyallerde görülen bir değişim de, o dönem için çok önemli olan obsidyen kullanımının Hallan Çemi'ye oranla dramatik düşüşüdür (Hallan Çemi'de %58 iken, Demirköy'de %8)[8]. Öyle anlaşılıyor ki, Demirköy'ün, Hallan Çemi'ye göre obsidyen kaynaklarından mesafe anlamında önemli oranda uzak kalması, onların bu malzemeyi emek ve ekonomi açısından yeniden değerlendirmelerine neden olmuştur. Bu değerlendirmenin sonucunda Demirköylüler, obsidyen yerine bölgelerinde bol miktarda bulunan ve daha ekonomik olarak düşündükleri çakmaktaşına yönelmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum, dönemsel özellikten çok Demirköy ile sınırlı kalmış, cesaretle uygulanan özgün kültürel özelliklerinden biri olmalıdır. Çünkü, daha geç dönem yerleşmesi olan Çayönü'ndeki obsidyen oranının Demirköy'den çok Hallan Çemi'deki orana tekerrür etmesi de bu düşünceyi doğrulamaktadır.

Hallan Çemi'de site içi gömü (intramural) bilinmezken, Demirköy'de ele geçen çocuk ve yetişkinlere ait gömülerin olması, bu geleneğin ilk defa Demirköy ile Batman Çayı havzasına yerleşilmesinde de önderlik ettikleri anlaşılmaktadır[9]. Demirköy'de sınırlı da olsa ele geçen kil buluntularından, hem kap hem de insan ya da hayvan figürinlerini yaptıkları anlaşılmıştır ki, bu önemli gelişme Hallan Çemi'de henüz bilinmiyordu.[10]

Bütün bu yenilikler, Demirköy insanının ne denli çevresi ile entegre olan, yeni materyalleri ve kaynakları deneyen, yeni oluşumları gündeme getirerek başarı ile uygulayan ilerici bir topluluk profilini ortaya koymaktadır[11]. Aynı çerçevede coğrafyasını ayrıntılı tarayan ve ortaya çıkabilecek her türlü olanakları değerlendiren Demirköylüler, petrolün hammaddesi olan bitumdan[12] faydalanarak bundan boncuk ve yüzük gibi süs eşyaları yapmayı da başarmışlardır (Resim 3, 4)[13]. İnsan eli ile şekillendirilmiş, dünyada bilinen en erken bitum-petrolden yapılmış bu süs eşyalarından alınan numuneler ile bölgedeki petrol sızıntılarından alınan numunelerin jeokimyasal analizlerinin karşılaştırılması sonucuna göre bitumun Batman-Raman bölgesindeki yerel petrol sızıntılarından alındığı anlaşılmıştır[14]. Demirköy'de ele geçen bu süs eşyalarının petrolden yapılmış olması, aynı zamanda, çağımızın en önemli enerji kaynağı olarak kabul edilen ve uğruna büyük ülkelerin strateji geliştirdiği petrolün öneminin bu coğrafyada salt yüzyılımızla sınırlı olmadığı, aksine, bu önemin neolitik döneme kadar indiğini ortaya koyabilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır[15]. İlginçtir ki, bitum kullanımı Anadolu neolitiğinde Demirköy ile sınırlı kalmıştır[16]. Oysa, Akdeniz'in

6 Davis 1982, res. 3, 12-13.

7 Rosenberg 1999, 25 vd.

8 Rosenberg ve İnal 1999, 251 vd.

9 Rosenberg ve İnal 1999, 251 vd.

10 Rosenberg ve İnal 1999, 251 vd.

11 Akın ve diğ. 2005, 109.

12 Kavak ve diğ. 2005a, 55 vd.

13 Kavak ve diğ. 2005b, 1105 vd.

14 Connan ve diğ. 2006, 1752-1767.

15 Akın ve diğ. 2005, 107 vd.

16 Naumann 1998, 56, 57, 159, 209.

doğusundaki Çanak Çömleksiz B toplulukları olan Eriha[17] ve Ain Gazel'de[18] kafataslarına gösterilen özel saygı çerçevesinde dinsel anlamda kafatasların bitumlu işlemden geçirildiği ve bu nedenle bitum kullanımının süreklilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Demirköy ve Akdeniz'in doğusundaki yerleşim yerlerinde bitumun farklı alanlarda kullanılmasının nedeni büyük oranda amaçlarla ilgili olmalıdır. Toroslar'da tapınım Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori[19] ve Göbekli Tepe'de[20] olduğu gibi olasılıkla Demirköy içinde geçerli olan büyük dinsel yapılar aracılığı ile ortaya konulurken, Akdeniz'in doğusundaki kültürlerde bu rol, kafataslarına gösterilen özel saygı çerçevesinde dönen törenler ve başka törensel uygulamalar yolu ile olmuştur[21]. Bu çerçevede Eriha ve Ain Gazel'de kafatasları ve heykelcikler üzerinde uygulanan bitum işlem, zorunlu dinsel bir kural şeklinde uygulandığından devamlılık göstermişken, Demirköy'de sadece yönetsel anlamda önderlik rolü kazanan şefler için süs eşyası yapımında kullanılmış olduğundan Batman Çayı Havzası ve çevre kültürlerde süreklilik göstermemiş diye yorumlanabilir[22]. Anadolu ve Akdeniz'in doğusunda bitum, belli amaçlar için kullanılmışken Mezopotamya'da dini, mimari, yalıtım, harç ve baraj yapımlarından sağlığa kadar uzanan geniş bir yelpazede kullanım alanı bulduğundan, bunun doğal bir sonucu olarak Sümerlerin Gılgamış destanı ve benzer mitoslarında da yer bulmuştur.

Sonuç olarak, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olan Hallan Çemi halkının coğrafi nedenlerden dolayı yerlerini terk ederek Demirköy'e yerleştikleri anlaşılmaktadır. Demirköy'e yerleşen bu insanlar, eski alışkanlıklarından vazgeçerek bu yeni coğrafyanın sağladığı olanaklara göre yeniden şekillenen araştırmacı ve girişimci bir topluluk olarak ortaya çıkmıştır. Batman Çayı Havzası'na ilk defa site içi gömüyü (intramural) yerleştiren, ağ balıkçılığını uygulayan, kilden kap ve insan ya da hayvan figürinlerini yapan, bitumdan (petrolden) süs eşyası yapmayı başaran cesur, atılımcı ve önder kültürlerden biri olmuştur.

17 Frangipane 2002, 51vd. fig. 6a.

18 Frangipane 2002, 58, fig. 6b.

19 Hauptmann 1999, 70 vd.

20 Hauptmann 1999, 78 vd.

21 Frangipane 2002, 58.

22 Akın ve diğ. 2005, 110.

Kaynakça

Akın ve diğ. 2005
E. Akın, O. Kavak ve J. Connan, Demirköy Bitum Süs Eşyaları" *XXIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 2005, 107-116.

Algaze ve Rosenberg 1990
G. Algaze ve M. Rosenberg, "The Tigris-Euphrates Archaelogical Reconnaisance Project, 1989" *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1990, 137-162.

Connan ve diğ. 2006
J. Connan, O. Kavak, E. Akın, M.N. Yalçın, K. Imbus ve J. Zumberge, "Identification and origin of bitumen in Neolithic artefacts from Demirköy Höyük (8100 BC.). Comparison with oil seeps and crude oils from southeastern Turkey" *Organic Geochemistry* 37.12, 2006, 1752-1767.

Davis 1982
M.K. Davis, "The Çayönü Ground Stone" *Prehistoric Village Archaeology in Southeastern Turkey* (Ed. L.S. Braidwood ve R.J. Braidwood) *British Archaeological Reports (BAR) International Series* 138, 1982, 73-174.

Frangipane 2002
M. Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu,* 2002.

Hauptmann 1999
H. Hauptmann, "The Urfa Region" *Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization* (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen) 1999, 65-86.

Kavak ve diğ. 2005a
O. Kavak, J. Connan, M.N. Yalçın ve E. Akın, "Batman-Demirköy Höyüğü (MÖ. 8100) Bazı Buluntulardaki Olası Bitumlu Maddeler ve Kökenleri" *Jeoarkeoloji ve Arkeojeofizik Sempozyumu, Bildiriler Kitabı,* 2005, 55-57.

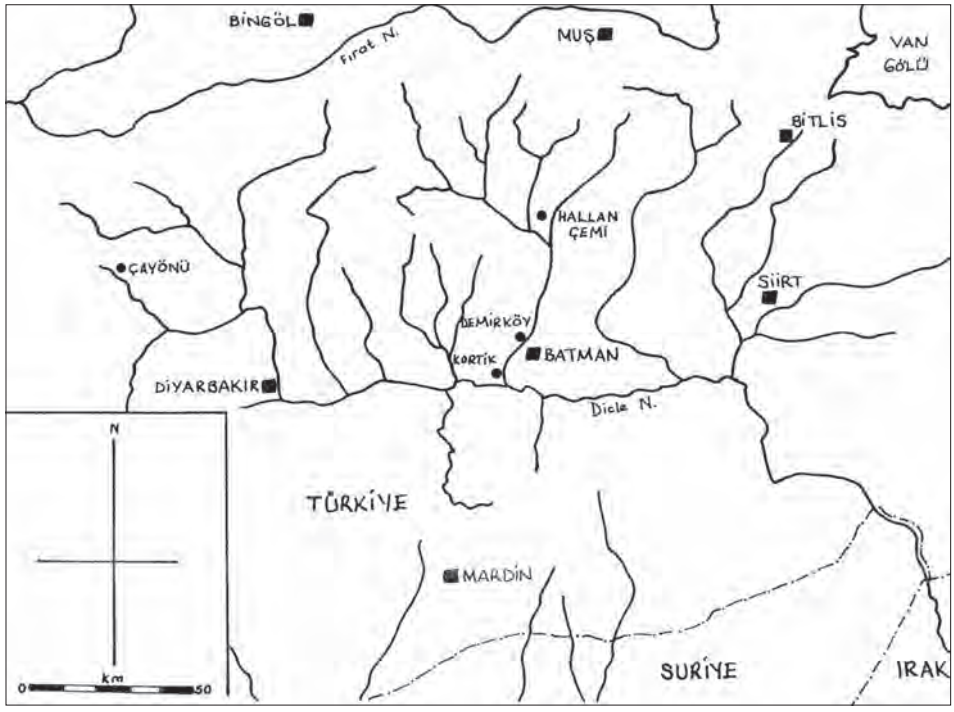
Kavak ve diğ. 2005b
O. Kavak, J. Connan, E. Akın, M.N. Yalçın, K. Imbus, J. Zumberge ve S. Brown, "Identification and origin of bitumen in the Neolithic artefacts (8100 BC.) of Demirköy Höyük in Eastern Turkey" *Organic Geochemistry: Challenges For The 21st Century* 2, 2005, 1105-1106.

Naumann 1998
R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 1998.

Rosenberg 1999
M. Rosenberg, "Halan Çemi" *Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization* (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen) 1999, 25-33.

Rosenberg ve Davis 1992
M. Rosenberg ve M.K. Davis, "Halan Çemi Tepesi, an early aceramic Neolithic site in Eastern Anatolia: some preliminary observations concerning material culture" *Anatolica* 18, 1992, 1-18.

Rosenberg ve İnal 1999
M. Rosenberg ve N. İnal, "Soundings at Demirköy Höyük, 1997" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1999, 249-257.

BİNGÖL
Fırat N.
MUŞ
VAN GÖLÜ
BİTLİS
HALLAN ÇEMİ
ÇAYÖNÜ
SİİRT
DEMİRKÖY
KORTİK
BATMAN
DİYARBAKIR
Dicle N.
N
TÜRKİYE
MARDİN
SURİYE
IRAK
0
km
50

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 3

Antik Dönemde Edessa

Yusuf ALBAYRAK*

Abstract

Edessa in Ancient Times

History of the city of Edessa, whic was founded in 302 B.C. By Seleucids, goes back to circa 5000 B.C. Birecik a small town in the boundary of the kingdom of Edessa, is - under the light of the finds - among the first Paleolithic centers. Plenty of mounds in the region make us beleive that there has been a continuous settlement in the region, starting from the Neolithic, Chalcolithic, and the Bronze ags. The settlements of Akkadians (in the 3rd millenium B.C.); Hurrians, Hittites, and Mitannians (2nd millenium B.C.); Assyrians, late Hittites, and Aramians (1st millenium B.C.) respectively have followed them.

After 301 B.C., Edessa region, which used to be belong to Seleucids, was occupied by Aramians and they established a kingdom there. The kingdom of Edessa had a significant role for the Parthians and the Roman Empire. This was due to her fertile lands and her being on the crossroad of the trade and military roads. During the struggle between the Romans and the Parthians, Edessa either took the Romans or the Parthians side. Edessa has survived as a free-kingdom, beacuse of the wise policy of her kings towards the Romans and the Parthians.

After Parthians lost their power in the region, Edessa found herself on the Romans side. As a result, Edessan kings saw themselves as Roman citizens and they were named after the Roman Emperors. Abgar VIII, for example, during his visit to Rome, was welcomed with a fabulous ceremony. The kingdom of Edessa was a frontier-city in the eastern boundary of the Romans for such a long time, and prevented the small states, in between the Sasanians and the Roman Empire, from the freedom. Upon the fall of theRoman Empire, Edessa was added to the territory of the Byzantian Empire.

Osroene Krallığı'nın merkezi olan Edessa kenti, Nisibis[1] ve Singara[2] kentlerini birbirine bağlayan yolun üstünde, Fırat nehrinin 85 kilometre doğusunda kurulmuştur (Resim 1). Çin ve Hindistan'a giden ticaret yolu buradan başlamaktadır. Bu yol, eski ipek yolu olup buradan uzak doğunun lüks ürünleri Batı Roma'ya taşınmaktadır[3]. Edessa Krallığı'nın kurulduğu Osroene bölgesi, kuzey, batı ve güneyde Fırat nehri, doğuda Habur ile sınırlandırılmıştır[4]. Fakat, Fırat nehrinin sağ kıyısında yer alan Samsat[5], Kaysum[6] ve Ruşafa (eski Sergipolis) gibi bir çok şehirde Osroene bölgesi içerisinde gösterilmiştir. Fırat nehrinin çeşitli kollarıyla sulanan Osroene bölgesi, savunulması kolay olması, toprakların verimliliği ve önemli ticari-askeri yolların buradan geçmesi nedeniyle, sürekli olarak büyük devletlerin mücadelesine sahne olmuştur[7].

Edessa ile birlikte anılan Osroene adı, Orrhoene, Orrhoe ve Osrhoe[8], şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

* Arş. Gör. Yusuf ALBAYRAK, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Sıhhiye/ANKARA

1 Nisibis, bugünkü Nusaybin ilçesi. Antiochus IV, Nisibis'e Antiocheia ismini vermiş ve kent sikkelerinde bu şehrin ismi okunmaktadır. Bu kolonin muhtemelen kurucusu Septimius Severus'tur. bkz. Head 1911, 815.

2 Singara, Nisibis'in güneydoğusunda bir koloni. İmparator Severus Alexander'dan imparator Philip'e kadar şehir yazıtlarda, (Aurelia Septimia Colonia Singara) ve (Metropolis Colonia Aurelia Septimia Severiana Singara) seklinde okunmaktadır. Bkz. Head 1911, 816.

3 Drijvers 1980, 9.

4 RE, XVIII, "Osroene", 1590, 1942

5 Samsat (Samosata), Fırat nehri üzerinde Commagene krallığının başkentiydi. Şehir, Adıyaman ili sınırları içerisinde yer almakta olup bugün sular altında kalmıştır. bkz. Head 1911, 776.

6 Bugün, Adıyaman ili sınırları içerisinde olan Keysun ilçesi.

7 Işıltan 1960, 1, 2.

8 Kirsten 1964, 149.

Osroene ismi, Arap kökenli bir kelimedir ve Ar-Ruha olarak tanınmıştır. Suriye adı Urha şeklindedir. Urha sulak veya su zenginliği anlamında kullanılmıştır[9]. Osroene, Edessa'nın doğal adı olan Orhay'dan derlenmiş olmalıdır[10]. Bu da (suyu) güzel akan (şehir) anlamına gelmektedir[11]. Makedonya dilinde bulunan Edessa'nın adı, Voda yani su[12] kelimesinden türetilmiştir[13]. Edessa, Trak dilinde "suyu bol" anlamına gelir[14]. Edessa Süryani dilinde Hadattır veya yeni (şehir) dir[15].

Edessa şehri, Harran ovasının dağlık kütleye bir koy gibi sokulduğu yerde, beyaz renkte kalkerlerden oluşmuş bir dağ kütlesinin eteğinde kurulmuştur[16]. Edessa, Suriye platformunun kuzeye doğru uzanmış bir parçasıdır[17]. Şehir, bir surla çevrilidir. Güney batısındaki dağın üstünde iç kale yükselmektedir. İç kale derin bir hendekle çevrilmiştir. Kalenin içinde yapılmış bir yer altı lağımı ile dağın eteğinde bulunan iki gölün seviyesine inilmiştir. Lağımın bittiği yerde gizli bir pınar bulunur[18]. Edessa kentinin tarihi, MÖ. 303 veya 302 yıllarında Seleukos krallığı tarafından kurulmasıyla başlar. Ancak, kurulduğu Osroene bölgesinin tarihi çok eskilere uzanmaktadır.

Bölgede yapılan yüzey araştırmalarındaki buluntular, buranın Paleolotik dönemde iskana sahne olduğunu göstermektedir. Bunun en büyük önemli kanıtı ise burada bulunan el baltası şeklindeki iki yüzeyli bir alettir[19]. Edessa bölgesinin, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç çağlarında sürekli bir yerleşime sahne olduğunu, bölgede çok sayıda olan höyüklerdeki buluntulardan anlamaktayız. Bu höyüklerden bazıları; Aşağı Yarımca höyük[20], Hassek höyük[21] ve Titriş höyüktür[22]. MÖ. 2000'li yıllarda bölgede, Hurrilerin ismi Hitit çivi yazılı metinlerde geçmektedir[23]. Edessa sınırları içerisinde yer alan Haran ismine, MÖ. II. bin başlarına ait Kültepe tabletleri[24] ile Mari vesikalarında[25] rastlanılmıştır. Bölge, MÖ. 15. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Mitanni-Hanigalbat devletinin yerleşim alanı olmuştur[26]. MÖ. 1200'lerde Büyük Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, bölgeye Aramiler yerleşmişlerdir. MÖ. I. bine tarihlenen, Hitit hiyeroglif kitabeli bir kabartmanın bölgede bulunması, Geç Hititler devrinde bölgenin yerleşime uğradığını göstermektedir[27]. MÖ. 857 yılında bölgeye Asurlular, MÖ. 610 yılından sonra Babil krallığı, MÖ. 539 yılından sonra da İranlılar egemen olmuşlardır[28]. Bölge, MÖ. 331 yılında Büyük İskender'in istilasına uğramış, İskender'in ölümünden sonra da Seleukosların idaresine geçmiştir[29]. Seleukoslar zamanında, Yunanistan ve Makedonya'dan Osroene bölgesine büyük oranda göçler olmuştur[30]. Göçler sonunda

9 RE, XVIII, "Osroene" 1590, 1942

10 Segal 1970, 2.

11 Herzfeld 191, 665.

12 EB, VII, 967; GE, XV, 552I.

13 Segal 1970, 7.

14 Segal 1970, 7.

15 Segal 1970, 7.

16 Ardel 1961, 146.

17 Saraçoğlu 1990, 15.

18 Açanal 1997, 15.

19 Kökten 1947, 223.

20 Bugünkü Urfa ilinin 40 km. güneydoğusunda yer alır. Prehistorik dönemlere ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur. bkz. Prag 1970, 63.

21 Urfa ilinin Siverek ilçesinde Fırat nehrinin sol kıyısında yer alır. Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı buluntularına rastlanılmıştır. bkz. Blancke 1981, 5.

22 Urfa ili Bozova ilçesi Bahçeli köyündedir. Orta ve geç ETÇ'na ait mezarlar ortaya çıkarılmıştır. bkz. Algaze 1995, 155.

23 Goetze 1940, 77.

24 RTGC IV, 51-52.

25 Bottero 1954, 125.

26 RE, "Mesopotamien" 1931, 1107; Contenau, 81.

27 Sommer 1940, 21.

28 RE, XV.1 "Mesopotamien" 113, 1913

29 Günaltay 1951, 60.

gelen insanların yerleştirilmesi için yeni bir şehir kurmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Edessa şehri, MÖ. 303 veya 302 yılında Seleukos Kralı Seleukos Nikator I tarafından kurulmuştur. Seleukoslar Makedonya'nın başkentinin ismini bu yeni kente Edessa olarak vermişlerdir. Çünkü Edessa adı Makedon dilinde su kökenli bir kelimeyle bağlantılıdır, burada da su kaynaklarının bulunması bu ismin verilmesine neden olmuştur[31]. Yunan ve Makedonyalıların, şehirlerinin isimlerini, kurdukları koloni yerleşimlerine de verdiklerini görmekteyiz. Amphipolis[32], Anthemus[33], Europos[34] ve Edessa gibi şehirlerin tümü Makedonya şehirlerinin isimlerini ve Makedonya koloni hareketlerini ifade etmektedir[35]. Seleukoslar dönemine ait Edessa tarihi çok az bilinmektedir. IV. Antiochus Epiphanes'in bastırmış olduğu Edessa sikkeleri üzerinde kentin adı, "Antiochia Kallirhoe" olarak yazılmıştır, onun krallığını izleyen dönemde ise kentin adının Edessa olduğu kabul edilmektedir[36]. Seleukos Krallığı'nın bölgedeki hakimiyeti sona erdikten sonra, Edessa, Parthlar tarafından hoş görülmüş ve belli bir özgürlük kazanmıştır[37]. Bütün İran'a hakim olan Parthlar, Dicle nehrinin batısına geçmediklerinden, Kuzey Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan bölge, kendi haline terk edilmiş bulunuyordu.

Bu bölgede yaşayan Arami halkı yeniden güçlenerek MÖ. 132 yılında Edessa'da bir krallık kurmuşlardır. Aramiler tarafından kurulan bu krallığa Osroene Krallığı adı verilmiştir. Fakat, bu krallığın sekiz kralı Abgar diye anıldığından, bu krallığa Abgarlar da denilmektedir[38]. Abgar ismi, Edessa hanedanlığının tipik bir ismidir ve Süryani dilinde, "aksak" anlamına gelmektedir. Arapça'da, koca göbekli adam anlamına geliyordu ve Arapça olarak şahıslara verilebiliyordu. Abgar Krallığı'nın kökeni genellikle Arap soyu olarak kabul görmüştür[39]. Araplar, günümüzde de olduğu gibi Edessa kentinin eteklerinde ve küçük köylerde yerleşmişlerdir. Edessa kentinin bulunduğu alana ve Edessa sınırındaki Ermenistan yaylalarına askeri açıdan bakılacak olursa; Parthlarla sürekli mücadele eden Romalılar için son derece önemlidir. Bu mücadelede zaman sırasına göre Edessa kralları o zamanın süper güçleri olan Roma ve Parthlardan kesin bağımsızlık elde etmeye çalışmışlar ve çoğunlukla da bunu başarmışlardır[40].

Osroene Krallığı'nda pek çok hükümdar tahtta görülmektedir. MS. 13-50 yılları arasında 37 yıl tahtta kalan V. Abgar'ın saltanatı, Hıristiyanlık tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. İlk Hıristiyan kral olması ve İsa'nın ölümünden sonra Hıristiyanlığı kabul etmesi, V. Abgar'ın, bütün Hıristiyan aleminde meşhur olmasına neden olmuştur. V. Abgar'ın Hz. İsa ile mektuplaşması ve Hıristiyanlığı kabulü olayı, bu ününü daha da arttırmıştır. Hıristiyanlık tarihi Edessa'da üç önemli olayı kaydetmektedir. Bunlardan birincisi, bir Hıristiyan kilisesinin Edessa'da inşa edilmesi, ikincisi, bir kralın halkına Hıristiyanlığı serbest görmesi ve de üçüncüsü ise, ilk olarak İncilin Yunan dilinden Süryani diline çevrilmesidir. Bunlardan en önemlisi ise; ilk defa olarak İncilin başka dile çevrilmesidir. Bu

30 Jones 1971, 215.

31 Drijvers 1980, 110.

32 Amphipolis, Makedonya'nın Trakya kısmında, Strymon nehri üzerinde bir Atina koloni şehridir. (En eski adı Enna Hodoi=dokuz yol). Suriye'de Seleukos Nikator tarafından kurulan bir koloninin ismine de Amphipolis adı verilmiştir. Bkz. Thukydides I, 129; RE, I.2, "Amphipolis" 1951, 1894.

33 Anthemus veya Anthemusia, Samos adasının Karia'lılann yerleşmesinden sonra aldığı isim. Bu isim, Makedonyalıların Mezopotamya'da kurdukları kolonilerden birine verilmiş ve Anthemusia olarak adlandırılmıştır. bkz. Strabon, 152. Ve RE, "Anthemus" 2369.

34 Europos, Birecik ilçesinden 27 km. uzaklıkta Fırat nehri kenarında kurulmuştur. Eski Yunan ve Roma Döneminde şehir içinden büyük bir cadde Fırat nehrine ulaşıyordu. Romalılar Parthlara karşı çıkmış oldukları MS. 163 yılındaki sefer sırasında bu kenti bir köprü olarak kullanmışlardır. bkz. RE, VI, "Europos" 1309, 1310, 1907.

35 Jones 1971, 215-216.

36 Newell 1941, 53.

37 Drijvers 1980, 11.

38 Günaltay 1946, 142.

39 Segal 1970, 15.

40 Drijvers 1980, 12.

olay Hıristiyanlığın geniş bir alana yayılmasını kolaylaştırmıştır[41]. Parthlarla ve daha sonra Perslerle sürekli mücadele eden Romalılar için son derece önemli bir rol oynayan Edessa, Parthlar ve Romalılar arasındaki mücadeleler sırasında sürekli olarak el değiştirmiş, fakat çoğunlukla Romalılara bağlı bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür. Bu mücadeleler sırasında, Edessa kralları bağımsızlıklarını elde etmek için çaba göstermişler, bu çabalarında da kimi zaman başarıya ulaşmışlardır[42].

Roma ve Parth mücadeleleri sırasında, Edessa kralları bazen Parthların, bazen de Romalıların yanında yer almışlardır; MÖ. 53 yılında Edessa kralı II. Abgar, Roma-Parth savaşında, Parthlara yardım etmiş ve bu tarihten itibaren Edessa Parthların egemenliğine girmiştir[43]. Sonraki yıllarda, Edessa kralı VII. Abgar, MS. 114'de ise, Romalılar yanında Parthlara karşı yer almış, silah ve asker yardımında bulunmuştur. Fakat bundan iki yıl sonra, Roma'ya karşı ayaklanmıştır[44]. MS. 197 yılında yine Romalılar yanında yer alan VIII. Abgar, Roma imparatoru, Septimius Severus'un misafiri olarak Roma'ya gitmiş ve büyük bir törenle karşılanmıştır[45]. MS. 230 yılından sonra, Yakın Doğu sahnesinde saldırgan ve yayılmacı Parth İmparatorluğu'nun tekrar belirmesiyle, Mezopotamya'nın kırsal kesimlerinden Romalılar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durumdan Edessa oldukça etkilenmiş ve Edessa'daki krallık yönetimi, MS. 242 yılında sona ermiştir[46]. MS. 248 yılında, Edessa'nın Roma'ya karşı ayaklanmasından sonra, Roma imparatoru Philippus Arabs, Edessa hanedanlığına kesin olarak son vermiştir[47].

MS. 296 yılında, Roma imparatoru Aurelius Valerius Diocletinaus, Mezopotamya'yı Osroene ve Mezopotamya olmak üzere iki vilayete ayırmış, Edessa Osroene'nin başkenti görevini görmüştür. Gerçekleştirilen bu ayrım sırasında Osroene'nin eyalet sınırlarının nereye kadar uzandığı kesin belirlenmemiştir. Roma İmparatorları Trajan ve Hadrian ile onların halefleri bu eyaletlerin sınırlarını belirtmemişlerdi. Yönetimleri sırasında ara sıra Edessa krallarının işlerine karışmalarına rağmen, böyle bir sınır belirleme ihtiyacı duymamışlardı. Kesin olarak bildiğimiz eyaletin doğu sınırını Fırat nehri ile sınırlı olduğudur. Edessa politik rolünü kaybetmesine rağmen, Roma imparatorluğunu doğu sınırında, İmparatorluk yıkılıncaya kadar koruyucu bir şehir olarak varlığını sürdürmüştür[48]. MS. 395 yılında Roma imparatorluğunun yıkılmasıyla Edessa, yeni kurulan Bizans imparatorluğu sınırları içerisinde kalmıştır[49].

Edessa kentinden günümüze kadar ulaşabilen kalıntılar yok denecek kadar azdır. Bugün modern Urfa kentinin içerisinde görülen kalıntıları sırasıyla ele alırsak bunlardan ilki Urfa kalesidir.

Urfa Kalesi: Günümüzde Urfa kalesi, MS. 201 yılındaki sel felaketi sonrası Kral VII. Abgar tarafından Kış evi (kraliyet ikametgahı) olarak yaptırılmıştır (Resim 2). İnşa edilen Kış evi, bugünkü balıklı gölün yanında yer alan tepenin üzerinde bir şatoyu andırmaktadır. Edessa'nın ünlü iki Balıklı Gölü bu kalenin bulunduğu tepenin hemen altında ve tam kuzeyinde yer almaktadır[50].

Balıklı Göl: Edessa'da bulunan su kaynakları bereket ve kutsallık sembolü görülmüştür. Edessa kenti tedavi amacıyla kullanılan kuyu suyu ile de ünlenmiştir. Edessa'da pek çok kültürler, pek çok inançlar gelip geçtiği halde su kaynaklarının ve Edessa'nın sembolü olan balıkların yeri ve nesli hiç değişmemiştir. Bugün su kaynaklarına ve balıklara gösterilen saygı insanlık tarihinde büyük yeri olan Edessa'nın tarihine gösterilen saygının bir sembolü olarak kabul edilmelidir (Resim 3).

41 Rastgeldi 1971, 19.

42 Drijvers 1980, 12.

43 Sykes 1958, 352.

44 Cary 1917, 419.

45 Millar 1993, 474.

46 El, VII, "Al-Ruha" 589

47 Magie 1968, 698.

48 Poiderbard 1934, 105.

49 Işıltan 1960, 28.

50 Drijvers 1945, 8.

Sütunlar: Kale üzerindeki sütunlar, X. Abgar (MS. 240-242) zamanına tarihlendirilmektedir. Sütun başlıkları korint stilinde yapılmıştır. Yapıldığı dönemi onaylayan bir kitabesi bulunmaktadır. İki sütun arasındaki uzunluk 1040 cm., doğudaki sütun yüksekliği mevcut zemin üzerinden 255 cm., batıdaki ise 275 cm. dir. İki sütunun kaideleri üzerinde daha sonraları ilaveler yapılmıştır ve bu sütunlar dış yüzü hafif bombeli olan kesme taş sıralarından oluşmaktadır. Ayrıca çıkıntılı olan taşlar, inşaat sırasında tırmanmayı kolaylaştırmak için düşünülmüş olabilir (Resim 4)[51].

Mezarlar: Edessa'daki mezarlar, şehrin kuzey batısı, batı ve güney batısında dağ eteklerinde yer alıyordu ve MS. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu mezarlara Süryani dilinde "sonsuzluk evleri" adı verilmekteydi. Kaya mezarlarının boyutları bir kaçı hariç genelde aynı ölçülerdedir. Bu mezarlarda tespit edilen ölçüler; 285 cm kareden, 300 x 317 cm kareye kadar değişiyordu. Kaya mezarları genelde iç içe iki mezar odasından oluşmaktaydı. Bu iç ve dış oda adı verilen odalardan içteki asıl mezar odasıdır. Mezarın bulunduğu asıl odaya bir antre görevi gören dış veya ön mezar odasından geçilmektedir. Dış veya ön mezar odası 4,70 x 4,00 m. boyutlarında olmasına rağmen, iç veya asıl mezar odası 2,9 m^2 civarındadır. Kaya mezarlarının çoğunda, kaya mezarlarına açılan ana giriş kapısı mezarın büyüklüğüne oranla hayli dar ve küçüktür. İç mezar odasında, duvarların bitişme yerinde taş oymacılığının güzel örnekleri bulunuyordu. Mezar odalarının duvarlarında, üst kısımları kemerli veya üçgen şeklinde üç köşeden oluşan raflar bulunmaktadır. Kaya mezarlarının giriş bölümü iki yöntemle kapatılırdı. Uygulanan ilk yöntem, bugünkü Şehitlik mahallesinde bulunan bir kaya mezarında görüldüğü şekilde; mağaranın girişi altta ve üstte bulunan rezeler üzerinde rahatlıkla hareket edebilen, dikdörtgen şeklinde büyük bir taşla kapatılması şeklindedir. Kaya mezar girişi kapı sövesinin içine doğru ve kapı pervazında bulunan bir oyuk içinden geçen bir zincir yardımıyla taş, mağaranın içine doğru sürülerek kapatılırdı. Diğer bir yöntemde ise, yassı yuvarlak bir taş kütlesinden oluşan taş kapı insan gücü kullanılarak açılır ve mezar kapatılmak istendiğinde bu taş kapı oyuk içine yerleştirilirdi (Resim 5)[52].

Mozaikler: Edessa kentinde ele geçen mozaikler nitelikli işçiliğe sahiptirler. Ağırlıklı olarak MÖ. 3. yüzyıl içerisine verilen bu mozaiklerde, mozaik ustalarının ne denli özenli olduğu görülmektedir. Mozaiklerde yer alan kişilerin saç ve göz renkleri arasındaki renk farkının itinalı bir şekilde işlendiğini görmekteyiz. Ayrıca, mozaiklerdeki canlı renkler ve parlaklık, giysilerde görülen kıvrım ve desenler en iyi şekilde verilmiştir. Edessa kentinde ele geçmiş mozaiklerden önemli ikisi burada zikredilebilir;

1. Cenaze mozaiği: Bir sedir üzerinde uzanan merkezi bir figür ve etrafında ailesi görülmektedir. Figürler başlarının yanına dikey şekilde isimleri yazılmıştır (Resim 6)[53].
2. Orpheus mozaiği: mozaikte müzisyen elinde bir lir ile kaide üzerinde oturmuş durumdadır. Onun etrafında yumuşak başlılık tavrı içinde aslan, geyik ve kuşlar yer alıyor. Orpheus teması Roma'nın doğuda bulunan eyaletlerinde çok ilgi görmüştür. Öbür dünyada yeniden hissetme ve dokunma duygusuna kavuşulacağına ve toplumsal rahatsızlığın son bulacağına inanılıyordu (Resim 7)[54].

Şanlıurfa ve çevresinde son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalar Edessa kenti ile bölgenin tarihine ışık tutacak niteliktedir. Ancak kentte ve yakın çevresinde araştırılmayı bekleyen pek çok kaya mezarı bulunmaktadır. Antik kentin izlerinin aranılması ve gün ışığına çıkarılması neticesinde Edessa ile ilgili olarak yeni bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

51 Haris 1906, 76.

52 Segal 1970, 28-29

53 Drijvers ve Healey 1999,184.

54 Segal 1970, 51.

Kaynakça

Açanal 1997
H. Açanal, *Urfa Tarihi*, 1997

Algaze 1995
G. Algaze, "Titriş Höyük, A Smal EBA Urban Center in See Anatolia The 1994 Season" *Anatolica XXI,* 1995, 13-64.

Ardel 1961
A. Ardel, "Güneydoğu Anadoluda Coğrafi Müşahedeler", *Türk Coğrafya Dergisi XVII/21*, 1961, 140-148.

Blancke 1981
B. Blancke, " Hassek Höyük Vorlaufiger Bericht Über die Ausgrabungen in der Jahren 1978-1980" *Istanbuler Mittellungen 31*, 1981, 5-82.

Bottéro 1954
J. Bottéro et André Finet, *Réportoire, Analytique Des I, AV. Des Archives Royales de Mari*, Paris, 1954.

Cary 1917
E. Cary, *Dio's Roman History.* London, New York, 1917.

Drijvers 1945
H.J.W. Drijvers, *Bardaisan of Edessa* Leiden, 1945.

Drijvers 1980
H.J.W. Drijvers, *Cult of Beliefs at Edessa,* Leiden, 1980.

Drijvers ve Healey 1999
H.J.W. Drijvers ve J.F. Healey, *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene*, 1999.

EB *Encyclopedia Britannica*. Volume VII, Chicago, 1969.

El *The Encyclopaedia of islam. Al-Ruha,* Volume VIII. Ned- Sam, E. J. Brill, Leiden, 1995.

Goatze 1940
A. Goatze, *Kizzuvvatna and the Problem of Hittite Geography*, 1940.

Günaltay 1951
Ş. Günaltay, *Yakın Şark IV: I. Bölüm. Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, 1951.

Haris 1906
J.R. Harris, *Cult of the Heavenly Twins*, 1906.

Head 1911
B. V. Head, *Historia Numorum: A Manual Of Grek Numismatics*, 1911

Herzfeld
E. Herzfeld, Zeitschrif der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. Sonderabdruck aus Band 68, Leipzig, 1914.

Işıltan 1960
F. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 1960

Jones 1971
A.H.M. Jones, *The Cities of The Eastern Roma Provinces*, 1971

Kökten 1947
İ.K. Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkındaki Yeni Gözlemler" *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi X/2*, 1947, 223-236.

Kirşten 1964
E. Kirşten, *Jahrbuch Für Antike Christentum. Edessa, Band VI*, Bonn, 1964.

Magie 1950
D. Magie, *Roman Rule in Asia Minör: To the end of the Third Century a fer Christ*, 1950.

Millar 1993
F. Millar, *The Roman Near East. 31 BC- AD 337,* 1993.

Newell 1941
E.T. Newell, *The Coinage of the Western Seleucid MİInts*, 1941.

Poidebard 1934
A. Peidebard, *La Trace de Rome dans le Desert de Syrie,* 1934.

Prag 1970
K. Prag, "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey" *Levant 2*, 1970, 63-64.

Rastgeldi 1971
S. Rastgeldi, *Edessa*, 1971

RE Paulys Real- Encyclopâdieder Classischen Altertumsvvissenschaft, Stuttgart, 1893, 1894, 1907, 1931, 1942.

RTCG IV Réportoire Geographique de Textes Cunéiformes IV. Giuseppe F. Del Monte und Johann Tischler, Wiesbaden, 1978.

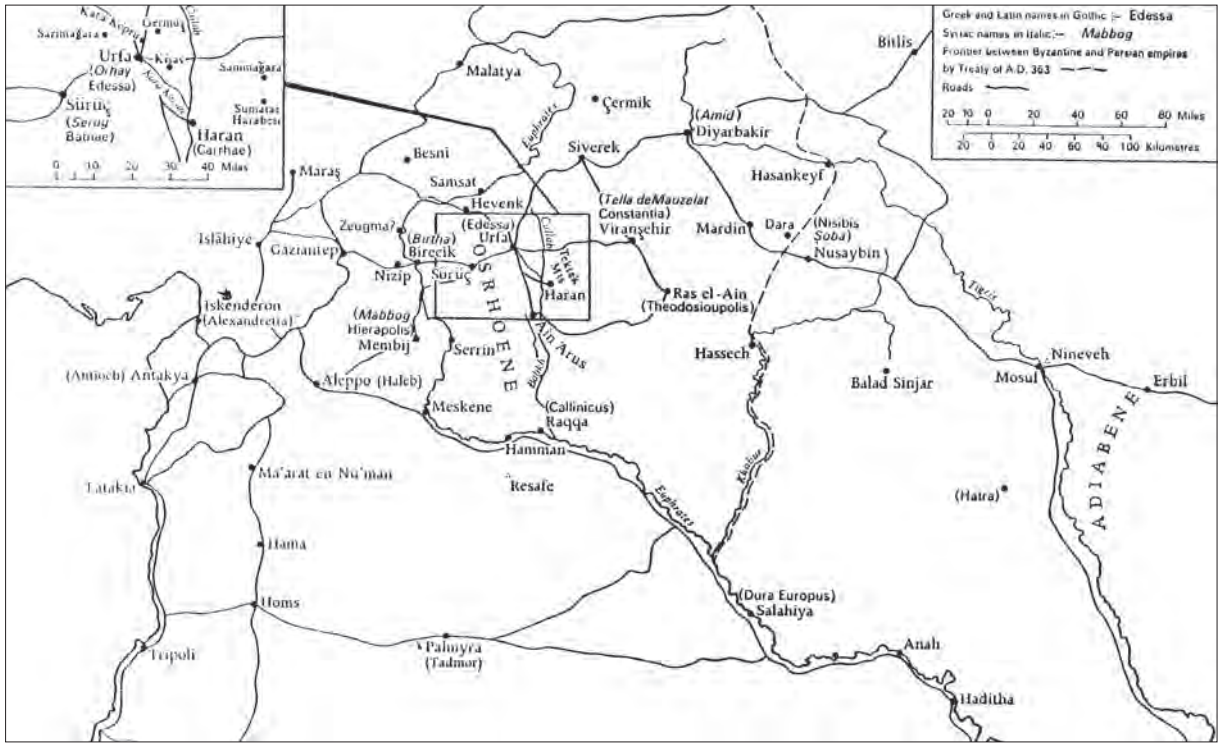
Saraçoğlu 1990
H. Saraçoğlu, *Türkiye Coğrafyası Üzerine Etütler; Bitki Örtüsü ve Göller*, 1990.

Segal1970
J.B. Segal, *Edessa: The Blessed City*, 1970.

Sommer 1940
A. Dupont-Sommer, *Les Arameens*, 1940.

Strabon
Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographia: XII-XIII-XIV) (Çev. A. Pekman) 1993.

Sykes 1958
P. Sykes, *History of Persia,* 1958.

Greek and Latin names in Gothic :– Edessa
Syriac names in Italic :– Mabbog
Frontier between Byzantine and Persian empires by Treaty of A.D. 363
Roads
Urfa (Orhay Edessa)
Sürüç (Serug Batnae)
Haran (Carrhae)
Malatya
Çermik
Bitlis
(Amid) Diyarbakir
Siverek
Hasankeyf
Besni
Maraş
Samsat
Hevenk
(Tella deMauzelat Constantia)
Viranşehir
Mardin
Dara
(Nisibis Soba)
Nusaybin
Zeugma
(Edessa) Urfa
(Birtha) Birecik
Nizip
Sürüç
OSROHENE
Haran
Islâhiye
Gaziantep
İskenderon (Alexandretta)
(Mabbog Hierapolis) Membij
Serrin
Ras el-Ain (Theodosioupolis)
Hassech
Balad Sinjar
Mosul
Nineveh
Erbil
(Antioch) Antakya
Aleppo (Haleb)
Meskene
(Callinicus) Raqqa
Hamman
Ma'arat en Nu'man
Resafe
(Hatra)
ADIABENE
Latakia
Hama
Homs
(Dura Europus) Salahiya
Palmyra (Tadmor)
Tripoli
Anah
Haditha

Res. 1

Res. 2

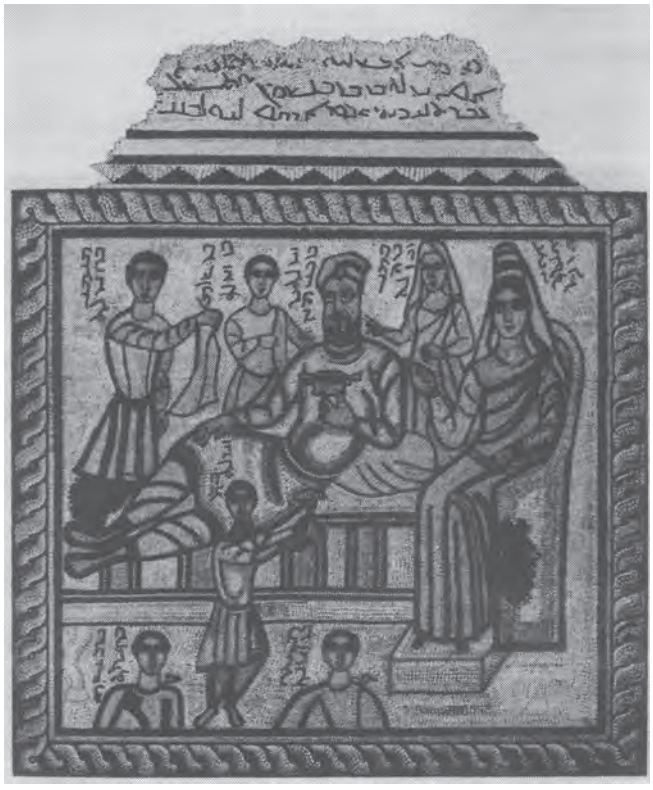
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Gazelin İni:
Trebenna Teritoryumundan Bir Çiftlik Evi

Süleyman BULUT*

Abstract

A Farm House in Trebenna Territtory

In the surface researches which are carried out on the east of Lykia, in the frontier area where Pamphylia and Pisidia intersect, there found oil workshops form houses and farming terraces as well as settlements and garrisons. İt is seen that the workshopsa re located heaviliy in the settling areas in Neapolis and Lyrboton Kome, but in some smaller units such as Trebenna and Kelbessos they are generally located outside the towns; in the countryside. We may come across workshops in a part of residences, farm houses or fields, generally basins are caved in a rock and indepentent from any architectural structure. Some others, one located in single bodied close spaces. In the area of research, "tower forms", Whose likes are seen in Middle Likia and Kilikia, are found. All of the found farm houses are belong to the Roman period and are generally located on the antique route of roads which combine the settlements each other. With their depots, courtyards, workshops, cemeteries and other facilities they not only provide information on the architecture of farm houses but also put light on the farm life during the Roman Period. The farm house in Gazelin Cave, Which we found through surface searches in 2005, is the best protected one among the samples.

The lower flor of the storeyed Gazelin Cave farm house, as it is understood from compress lever slot and trapetum basin, in used as "olive oil workshop". The arched room which is located on the north-west of this place is used as a depot or cellar. The apsidyal shaped courtyard which is located on the South edge, both functioned as a temporary depot fort he olives which were harvasted and to be processed; and a shelter for animals generally at night and in adverse weather conditions. The second flor, which were harvasted and to be processed; and a shelter for animals generally at night and in adverse weather conditions. The second flor, which is divided into parts, is thought to form the private spaces fort he residents of the house.

It is immpossible to determine the exact date of construction of the form house. On the other hand a great deal of workshops and farm houses that we have found in Trebenna Territory are belonging to the Roman period. The sorcophaguses which were also revealed withform houses and workshops, helped us to determine the dates. In addition, from the inscriptions and other architectural remains, it is understood that the city had lived its golden age in the 3rd century A.D. Trebenna must have reached this "golden age" thanks to its forestry products and incomes provided from numerous workshops and farm houses in the territory. When these criteria are taken into consideration, Gazelin Cave farm house was probably built in this period and continued to be used in Byzantine Period.

* Öğr. Gör. Süleyman BULUT, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji, Bölümü, 07040 Kampüs-ANTALYA.
sbulut@akdeniz.edu.tr

Yayın aşamasında katkı sağlayan Prof. Dr. N. Çevik'e, Prof. Dr. B. Varkıvanç'a, Uzm. Ş. Aktaş'a; çizimleri yapan Araş. Gör. B. Özdilek'e, Araş. Gör. E. Akalın'a, Araş. Gör. O. Tıbıkoğlu'na; yapının yeniden kurma denemesini yapan Öğr. Gör. H. Kan'a ve emeği geçen tüm ekip üyelerine teşekkür ederim. Bu makalenin verileri, AKMED ve Akdeniz Üniversitesi Araştırma Projeleri Birimi'nden sağlanan desteklerle üretilmiştir. Teşekkür ederiz.

Lykia'nın doğuda, Pamphylia ve Pisidia ile kesiştiği sınır bölgesindeki ilk periyodik yüzey araştırmaları[1], Arapsuyu[2], Hurma[3] ve Varsak (Lyrboton Kome-Elaibaris)[4] yerleşimlerinde başlatılmış; 1997 yılında ise Trebenna odaklı olmak üzere Neapolis, Kelbessos, Onobara, Typallia ve Kitanaura yerleşimlerinde sürdürülmüştür. Söz konusu yerleşimler ve teritoryumlarında yapılan detaylı incelemelerle, bölgenin kırsal dokusu yanında tarımsal faaliyetleri de tüm yönleriyle saptanmaya çalışılmıştır.

Oldukça geniş bir bölgede gerçekleştirilen bu araştırmalarda, yerleşimler ve garnizonlarla birlikte çok sayıda işlik, çiftlik evi ve tarım terasları tespit edilmiştir. İşliklerin Neapolis ve Lyrboton Kome'de yerleşimin içinde; Trebenna ve Kelbessos gibi orta ölçekli yerleşimlerde ise kırsalda yoğunlaştığı görülür. İşlikler, konutların ve çiftlik evlerinin bir bölümü yada tarım alanlarının içinde tekneleri anakayaya oyulmuş, herhangi bir mimari yapıya bağlı olmaksızın bağımsız olarak da karşımıza çıkarlar. Bazı işlikler de tek hacimli kapalı mekanlarda yer almaktadır[5].

Bölgedeki çiftlik evleri, yerleşimler arası yol güzergahlarında yada vadilerdeki tarım alanlarında konumlanmıştır. Antik yol güzergahlarında yoğunluğun arttığı gözlemlenmektedir. Örneğin Stadiasmus Patarensis'te anılan, Typallia'dan Trebenna'ya, oradan da Onabara üzerinden denize (thalassa) bağlanan[6] güzergah en yoğun çiftlik dağılımına sahiptir. Aynı yoğunluk Gökdere Vadisi'nin güneybatı ucundaki Gedeller'de, kuzeydoğusunda ise Yalnız Mezar Mevkii'nde de söz konusudur. Genel olarak bakıldığında da çiftlik evlerinin yol kenarlarındaki küçük tepelerde, vadilere bakan yamaçlarda yada Kessener'de olduğu gibi tarıma uygun düzlüklere egemen tepeler üzerinde konumlandıklarını söylemek mümkündür[7].

Araştırma bölgesinde, Orta Likya[8] ve Kilikya'dan[9] örnekleri bilinen, "kule çiftlikler"e rastlanılmamıştır. Ancak, Trebenna teritoryumunu, Kelbessos teritoryumundan doğal olarak ayıran Doyran Vadisi'nin güney yamaçlarındaki Belen Mevkii'nde iki katlı bir kule tespit edilmiştir[10]. Çevresindeki mekanlar, zemininden arkaya açılan dehliz ve kapısında kullanılan ikili kilit sistemi[11], kulenin, territoryum sınırlarını korumaya yönelik olarak yapıldığını göstermektedir. Batısındaki kayalık üzerinde yer alan işlik ile "kule çiftlikler" i anımsatsa da, özde tek benzerliği kule ve yakınında bulunan işliktir.

Bölgedeki çiftlik evlerinden bazıları küçük boyutlu ve niteliksiz duvar işçilikleriyle, bazıları da büyük boyutlu ve nitelikli duvar işçilikleriyle dikkati çekerler. İkinci grup yapılar çiftlikler konusunda doyurucu bilgiler verir. Örneğin, Kessener, Gedeller, Yalnız Mezar ve Gazelli Kat gibi çiftlik evleri avlu, depo, işlik birimleri, mezarları ve yaşam alanlarıyla daha kompleks bir yapı gösterirken Roma Dönemi çiftlik yaşamına da ışık tutarlar. Ancak, söz konusu örneklerin çoğunlukla uğramış oldukları yoğun tahribat, mimari yapılarının her zaman tam olarak anlaşılmasına olanak vermez. 2005 yılı yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz Gazelin İni[12] çiftlik evi bunların içinde en iyi korunanıdır: Tüm birimleri açıkça izlenebilmektedir.

Gazelin İni çiftlik evi, Sivri Dağ'ın Çandır Vadisi'ne uzanan güney yamaçlarında konumlanmaktadır. Yapıya, Çandır Vadisi'nin kuzey bitişiğindeki Typallia

---

1 Bölgedeki yüzey araştırmalarının tarihçesi için bkz. Çevik ve diğ. 2005a, 3 vd.; Çevik (bu kitapta)

2 Çevik 1994, 89 vd.

3 Çevik 1995, 39 vd.; Çevik 1996a, 235 vd.

4 Çevik 1996b, 79 vd.; Çevik 1998, 365 vd.

5 Bölgede tespit edilen işlikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bulut 2005, 192 vd. Ayrıca bkz. Bulut (baskıda).

6 Işık ve diğ. 2001, 41, blok no 37 vd.

7 Çiftlik yerleşimleri için genel olarak bkz. Bulut 2006.

8 Likya'daki kule çiftlikler için bkz. Konecny 1997.

9 Genel olarak bkz. Durugönül 1998.

10 Çevik ve diğ. 2002, 269 res. 8 vd.

11 Varkıvanç 2005, 51 vd.

12 Bölgede tespit edilen kalıntılar, buluntu yerleri ile adlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak, yöre halkından edinilen, yer isimlerine yönelik farklı bilgiler nedeniyle, söz konusu çiftlik evi önceki yayınlarımızda "Gasetin İni" olarak yer almıştır. Çevik ve diğ. 2005.

ve Çitdibi yerleşimlerine ulaşımı sağlayan asfalt yoldan, Hacı Sekiler Köy Mezarlığı yaklaşık 500 m. geçildikten sonra kuzeye yönelen orman yolunun 200. m.'sinden batıya dönülerek ulaşılır. Trebenna teritoryumunun güneydeki (Typallia sınırı ile kesiştiği yerde) olasılıkla son çiftlik evidir. Kuzeyinde Gazelli Kat ve Minetin Tepe, kuzeydoğusunda ise Kargılık çiftlik evleri bulunmaktadır.

Çiftlik evinin konumlandığı yamaç, doğu-batı doğrultusunda uzanan teraslarla tarıma uygun hale getirilmiştir. Eğimli bir arazi üzerinde bulunan çiftlik evi iki katlı olup (Resim 1, 5, 17) yaklaşık 25,40x7,90 m. ölçülerindedir. Bu nedenle kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapının ikinci katına girişi sağlayan I nolu mekanın zemini ile birinci katta girişi sağlayan güney uçtaki mekanın zemini arasında yaklaşık 3,00 m.'lik bir kot farkı mevcuttur (Resim 4). İki ana bölümden oluşan birinci kat 20,40x7,90 m. ölçülerindedir (Resim 2). Apsidyal formlu I nolu mekanın genişliği 7,90 m., derinliği 7,00 m., duvar kalınlığı ise 0,70 m.'dir. Mekana girişi sağlayan 1,20 m. genişliğindeki kapı açıklığı, batı duvarın II nolu mekan ile kesiştiği noktada yer almaktadır (Resim 6). Mekana girişi sağlayan 2,00 m. yüksekliğindeki kapının sadece güney sövesi in situdur. Söve üzerinde, yatay kilit yuvasının bulunmayışı, kanatların dikey olarak kilitlenmiş olduğunu göstermektedir. Doğu duvarda 0,50x1,20x0,30 m. ölçülerinde, yukarı doğru daralan içi sıvalı bir niş yer alır. Kısmen yıkık durumdaki güney duvar önündeki çukur kaçak kazıcılar tarafından açılmıştır. 2,10-2,30 m. yüksekliğe değin korunmuş olan doğu ve batı duvar, mekanın formu nedeniyle II nolu mekanın özellikle doğu duvarından dışa taşıntı yaparak birleşir. İki mekanın duvarlarında organik bir bütünlük görülmez. Duvarlar, kapı söveleri hariç kaba işlenmiş küçük moloz taşların kireç harcı ile tutturulmasıyla oluşturulmuştur. Kalıntılardan, duvarın dışta ve içte sıvalı olduğu anlaşılmaktadır (Resim 6).

13,10x7,90 m. ölçülerindeki II nolu mekanın doğu ve batı duvarları, ikinci kat da dahil olmak üzere yer yer 5,50 m. yüksekliğe kadar korunmuştur (Resim 2, 6). Mekanın kuzeydoğu köşesi anakaya üzerine oturtulmuştur. Dışta ve köşelerde iri, içte ise daha küçük moloz taşların harç ile tutturulmasıyla oluşturulan duvarlar, altta 0,70, ikinci katta ise 0,60 m. kalınlığa sahiptir. Mekana, güney duvarın merkezindeki bir kapıyla girilir (Resim 7). Kapı açıklığı altta 1,15 m. üstte ise 1,02 m.'dir. İki kanatlı kapının yüksekliği 2,10 m.'dir ve söveler üzerinde yatay kilit yuvaları bulunmaktadır. Lentoda görülen diğer bir yuva ise kapının dikey olarak da kilitlendiğini göstermektedir (Resim 8)[13]. Doğu ve batı duvarların iç yüzeylerinde, bugünkü dolgu zeminden yaklaşık 2,00 m. yükseklikte, ortalama 0,25 m.'lik aralıklarla sıralanmış ahşap hatıl yuvaları mevcuttur (Resim 9). Yuvalar, mekanın kuzey yarısındaki tonozlu oda ile işlenmemiş ana kaya yükseltisine kadar devam eder ve görülebildiği kadarıyla da bu kısımda yuvaların kotu güneye oranla yaklaşık 0,10 m. daha yüksektir (Resim 10). Girişin hemen karşısında kaçak kazıcılar tarafından açılan derin çukurun kenarında 1,60 m. çapındaki trapetum ters durmaktadır (Resim 11). Mekanın kuzey yarısının batı köşesinde, üst örtüsü tamamen yıkılmış bir oda yer alır. 4,40x3,00 m. ölçülerindeki odanın, arka duvarındaki izlerden tonozlu bir üst örtüye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Resim 12). Girişi güneyde bulunan odanın duvarları, II nolu mekanın duvarlarına nazaran daha küçük moloz taşların harç ile tutturulmasıyla oluşturulmuştur. Merkezde yer alan kapının salt batı sövesi korunmuştur. Batı duvar 0,50 m. kalınlığa sahiptir ve tam merkezinde 0,40x0,50x0,30 m.'lik bir niş yer alır. Doğu duvar, I nolu mekanın kuzey yarısının doğu kısmını kaplayan ve kabaca düzleştirilmiş olan ana kayaya yaslanmıştır. Güneye doğru hafif bir eğime sahip olan ana kaya yükseltisi ile tonozlu odanın cephesi yaklaşık aynı eksendedir. Ana kaya yükseltinin hemen güney önünde, doğu duvara bitiştirilmiş 1,05 m. yüksekliğindeki baskı kolu yuvasının doğu sövesi in situ durumdadır (Resim 13). Kalas yuvasının içe doğru genişleyen formu Akçınar ve Minetin Tepe örnekleriyle benzerdir[14].

İkinci kat iki bölümden oluşmaktadır (Resim 3). Kuzey uçtaki I nolu mekan 5,10x5,10 m. ölçülerindedir. Kare planlı mekanın batı ve ana kaya üzerine

13 Sıkı güvenlik önleminin alındığı bu tür kapılara bölgedeki savunma sistemlerinde sıkça rastlanılmaktadır. Örnek için bkz. Çevik ve diğ. 2005, 31, res. 27 vd.; Varkıvanç 2005, 51 vd., res. 7-10.

14 Çevik ve diğ. 2004, 145.

oturtulan kuzey duvarı 0,60 m., doğu duvarı ise 0,70 m. kalınlığındadır. Giriş batı duvardaki kapıdan sağlanmaktadır. 1,10 m. genişliğindeki kapının güney sövesi in situ değildir. Doğu duvar kısmen yıkık durumdadır. Mekanın kuzeydoğu köşesinden 1,50 m. kuzeye doğru yönelen duvarın, başka bir duvar ile bağlantısını gösteren herhangi bir iz bulunmamaktadır. Mekanı oluşturan duvarların işçiliği, birinci katın apsidyal formlu I nolu mekanın duvarları ile aynı tekniğe sahiptir. Burada da I ve II nolu mekanlar biribirlerine organik olarak bağlanmazlar.

II nolu mekan, alt kat gibi dikdörtgen formlu olup 13,10x7,90 m.'lik ölçülere sahiptir. Duvar kalınlığı alt kata göre incelmiş olup, 0,60 m.'dir. Mekana giriş, kuzey duvarın merkezinde yer alan 1,10 m. genişliğindeki kapıyla sağlanmaktadır (Resim 14). Sağlam ele geçen söveler, kapının 2,00 m. yüksekliğe sahip olduğunu göstermektedirler. İki kanatlı kapının eşik bloğunda mil yuvaları mevcuttur. Söveler ve eşikteki dikdörtgen yuvalar, kapının hem dikey hemde yatay olarak kilitlendiğini gösterirler. Güney duvarda, alt kattaki kapı ile aynı eksende, 0,62 m. genişliğinde bir pencere açıklığı yer alır (Resim 15). 0,82 m. yüksekliğe sahip pencerenin iki sövesinde de dörder, eşiğinde ise üç adet yuva mevcuttur (Resim 16). Doğu söve üzerinde yer alanlar 5x5x6 cm., batı sövedekiler ise 3x3,5x2,5 cm. ölçülerindedir. Doğu sövedeki yuvaların batıdakilere oranla daha geniş ve daha derin yapılmış olmaları, pencere parmaklıkların sonradan oturtulmasına yöneliktir[15]. Sövelerde, pencere kanatlarının içten sabitlendiğini gösteren işçiliklere rastlanılmaktadır: Batı sövenin içe bakan dikey yüzeyi ortasında dörtgen bir girinti yer alır iken, doğu söve üzerindeki aynı noktada ise kavisli bir hatıl kaydırma yuvası göze çarpar. Bu veriler, iki kanatlı pencerenin içeriden ahşap bir kalasla yatay olarak kilitlendiğini göstermektedir[16].

Çiftlik evini oluşturan mekanların rekonstrüksiyonları ve işlevlerinin saptanmasında kısmen, ele geçen veriler değerlendirilmiş, kısmen de bölgedeki benzer yapılaşmalar göz önünde tutulmuştur. Birinci katın II nolu mekanında yer alan trapetum ile baskı kolu yuvası (Resim 11, 13), ezme taşının (orbis) yokluğuna rağmen söz konusu mekanın zeytinyağı işliği olarak düzenlendiğini gösterir[17]. Buluntu yeri ve çalışma trafiği dikkate alındığında, trapetum teknesinin batı duvara yakın bir yerde olması beklenir. Mekandan maksimum yararlanabilmeye yönelik olarak doğu duvara bitiştirilmiş olan baskı kolu yuvası da benzerleri gibi kalas yuvası açılmış iki blok ve üzerlerine ağırlık yapması için yatay olarak konulan daha iri bir bloktan oluşturulmuş olmalıdır[18]. Olasılıkla da baskı kolu yuvası, mekanın batısında yer alan tonozlu mekanın cephesiyle birleşen bir duvar içinde yer alıyor olmalıydı. Zeminden yaklaşık 2,50 m. yüksekliğe sahip bu duvar, hem kalas yuvasının arkasında yer alan işlenmemiş ana kaya yükseltisini kapatmak hem de ikinci katın bu bölümdeki döşemesine düzgün bir zemin oluşturmaya yöneliktir (Resim 10). Çünkü, doğu ve batı duvar yüzeylerinde düzenli bir şekilde izlenen ahşap hatıl yuvaları, bu bölümde görülmez. Kalas yuvasının hemen önünde, dikdörtgen formlu monolit bloktan yapılmış bir pres yatağı ile akıtma oluğu altında krater formlu bir toplama kabı beklenir[19]. İşlikteki veriler, presleme tekniğinin tespit edilebilmesine olanak vermemesine karşın, bölgede "baskı kollu pres" ile "taş ağırlığa bağlı vida presi"nin yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir[20]. Mekanın kuzeybatı köşesindeki

15 Karşılıklı iki yuva içine tek parça bir elemanın oturtulmasında bu yuvalardan birinin daha derin olması teknik bir zorunluluktur. Bu konuda genel olarak bkz. Varkıvanç (bu kitapta).

16 Bu sistem antik kapı ve pencerelerde sıkça kullanılmıştır. Örnek için bkz. von Lanckoronski 2005, res. 60c. 63; Çevik ve diğ. 2005, 31, res. 27 vd.

17 Kapalı mekan içinde veya alanda bağımsız durumda tespit edilen işliklerin, zeytinyağı yada şarap üretiminde kullanılmış olduklarını tespit edebilmek oldukça güçtür. Ancak, trapetum ve orbis gibi aparatların zeytinyağı işliklerinde kullanıldığı bilinmektedir. Zeytin yağı işlikleri için genel olarak bkz. Forbes ve Foxhall 1978, 37 vd.; Mattingly 1988, 153 vd.; Hadjisavvas 1992, 7 vd.; Diler 1993, 506 vd.; Frankel 1997, 73 vd.; Konecny 1998, 121 vd.; Frankel 1999, 41 vd.

18 Araştırma bölgesinde tespit edilen baskı kolu yuvaları, ana kayaya da oyulabilmektedir. Ancak, kapalı mekan içinde yada çiftlik evlerinin bir bölümü olan işliklerde, baskı kolu yuvasının genelde üç bloktan oluşturduğu görülmektedir. Pres kalasına uygulanan güç, baskı kolu yuvasında maksimum oranda baskı oluşturacağından, baskı kolu yuvası üzerine yatay olarak oldukça iri bir blok yerleştirilmektedir. Örnek için bkz. Bulut 2005, 195 vd., res. 2. 11. 13.

19 Bölgedeki en iyi örnek Neapolis'ten bilinmektedir. Bulut 2005, 194 vd., res.1-4. 18.

20 Bulut 2005, 194.

tonozlu oda ise, kiler olarak kullanılmış olmalıdır[21]. Batı duvardaki niş, kandil koymaya yöneliktir.

II nolu mekanın tavanı, ahşap hatıllarla taşınmıştır. Duvardaki izlere göre, kalın ve sık dizinde yerleştirilen bu hatılların (Resim 9), üst katın yoğun günlük kullanımı yanında işliğe bağlı sistemlerin[22] de sabitlenme olasılığı dikkate alındığında, zamanla esnemeleri söz konusu olacağından alttan desteklendikleri de düşünülmelidir[23].

İşliğe girişi sağlayan kapının söve ve lentosundaki yuvalar, yukarıda belirtildiği gibi, iki kanatlı kapının güvenlik nedeniyle hem dikey hem de yatay olarak kilitlendiğini göstermektedir (Resim 8). Kapının işlik içinden kilitleniyor olması da, ikinci kata içten çıkılan bir merdivenin varlığını zorunlu kılmaktadır. Olası bir ahşap merdiven için en uygun yer, kiler önü yada kiler ile baskı kolu yuvasının arasındaki boşluktur[24].

Gazelin İni çiftlik evinin güney ucunda yer alan I nolu mekan, apsidyal formuyla dikkati çeker. Bu formun neden tercih edildiğini saptayabilmek güçtür. Aynı durum mekanın işlevi için de söz konusudur. Ancak, mekanın mimarisi dikkate alındığında, bazı öneriler getirebilmek mümkündür. Öncelikle doğu ve batı duvarların, II nolu mekan ile birleştiği kısımdaki izlerden, orjinal yüksekliğinin en az 2,50 m. olduğu anlaşılmaktadır (Resim 6). Ayrıca, I nolu mekanın üstünün örtüldüğünü gösteren bir iz, ne duvarlarda ne de II nolu mekanın güney cephesinde tespit edilebilmiştir (Resim 7). Zaten, mekanı tümüyle kapatacak bir çatının varlığı, işliğin de bulunduğu II nolu mekanın pencereye sahip olmaması ve de salt güneydeki kapıdan aydınlatılıyor olması nedeniyle olanaksızdır. Dolayısıyla, yaklaşık 2,50 m. yüksekliğinde, apsidyal formlu, üstü açık ve 1,20 m. genişliğindeki kapıyla girilen bir mekan söz konusudur (Resim 17). I nolu mekan, planlamadaki yeri ve üstünün tamamen kapalı olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, avlu olarak kullanılmış olmalıdır. Diğer mekanlara oranla daha geniş bir kapıya sahip olması da, bu olasılığı kısmen güçlendirmektedir. Bu durumda avluda, hem günlük ihtiyaçların giderilmesi hem de zeytinyağı üretimi için gerkeli olan suyun karşılanmasına yönelik bir sarnıç beklenmelidir[25]. Avlu, hasat mevsiminde çiftlik evine işlenmek üzere getirilen zeytin için geçici bir depo olmasının yanısıra olumsuz iklim koşullarında ve gece hayvanlar için barınak olarak da kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla, çiftlik evinin iki bölümden oluşan birinci katı, işlik ve depolama birimlerinden oluşmaktadır.

İki bölümden oluşan ikinci katın işlevine dair herhangi bir veri mevcut değildir. Ancak, alt katın işlik ve depolama birimlerini barındırıyor olması nedeniyle, ikinci katın çiftlikte yaşayan insanların tümüyle özel yaşam mekanlarını oluşturduğu düşünülmelidir. Bu bağlamda I nolu mekan giriş-ön oda, II nolu mekan yatak odası ve diğer günlük ihtiyaçların giderilmesine yönelik kullanılmış olmalıdır. Yüzeydeki kalıntılardan yapının, kiremitli bir çatıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu mekan içinde de çatıyı taşıyan ahşap desteklerin, alttakiler ile aynı eksende konumlandırıldıkları düşünülmelidir. Ölçüler dikkate alındığında, her ne kadar duvarlarda buna ilişkin bir iz görülemese de, yukarıda değinilen ihtiyaçlar için II nolu mekanın ahşapla odalara ayrılma olasılığı mevcuttur.

Çiftlik evinin tarihini kesin olarak saptayabilmek mümkün değildir. Ancak, Trebenna teritoryumu

---

21 Bu mekanda, başta zeytinyağı olmak üzere şarap vb. ürünler de depolanmış olmalıdır. Vitruvius'a göre "yağ odası, ışığını güneyden ve sıcak kısımlardan alacak şekilde konumlandırılmalıdır; çünkü yağ fazla soğumamalı, az bir ısıda sıvı halde tutulmalıdır." Bkz. Vitruvius, VI. VI; Buna karşın Gazelin İni çiftlik evinde kiler, kuzeybatı köşede yer almaktadır. Ancak: kilerin hem alt katta yer alması hem de II nolu mekan duvarlarından ayrı, ikinci bir duvar kullanılarak yapılmış olması, ısı kaybının minimuma indirilmesine yönelik olmalıdır.

22 Kapalı mekanlarda yer alan bazı işliklerde, pres kalasının çatıdaki bir hatıla bağlanan makara yardımıyla hareket ettirildiği düşünülmektedir. Örnek için bkz. Hadjisavvas 1992, res. 59. 166.

23 Yakın bölgedeki benzer bir uygulama, bazı mekanlarında ahşap sütunların varlığına işaret eden kaba işçilikli küçük taş altlıkların ele geçtiği Neapolis'ten de bilinmektedir. Henüz yayınlanmamış bu veri yanında, yine bölgede saptanan bir çok tek ve çok katlı geniş mekanlarda aynı yöntemin uygulanmış olması teknik ve statik açılardan kaçınılmazdır.

24 Kule çiftliklerde, katlar arasında geçiş merdivenler ile sağlanmaktadır. Merdivenler, kullanım alanını kısıtlamayacak şekilde, odaların köşelerine yerleştirilmektedir. Örnekler için bkz. Durugönül 1998, res. 23. 46. 48; Ayrıca bkz. Çevik ve diğ. 2003, 194. res. 5. 6. 16; Bu uygulama dikkate alındığında, kiler önünde batı duvara bitiştirilmiş bir merdivenin daha uygun olduğunu söylemek mümkündür.

25 Sarnıç, ya II nolu mekanın çatısından ya da I nolu mekan içine eğimlendirmiş kısa ve dar sundurma çatılarından gelen suyla besleniyor olmalıydı.

içinde saptadığımız diğer işlik ve çiftliklerin büyük bir çoğunluğu, Roma Dönemi'ne aittirler[26]. Çiftlik ve işlikler ile birlikte tespit edilen lahitler, bu tarihlemede yardımcı olmuşlardır. Ayrıca, Trebenna'daki yazıtlardan ve de mimari kalıntılardan, kentin İS. 3. yüzyılda en parlak dönemini yaşadığı anlaşılmaktadır[27]. Dolayısıyla Trebenna, bu "altın çağı" orman ürünlerinden ve teritoryumundaki çok sayıdaki işlik ve çiftliklerden elde ettiği gelirlerle yaşamış olmalıdır. Bu kriterler göz önünde bulundurulduğunda, Gazelin İni çiftlik evi de bu tarihlerde yapılmış ve olasılıkla da Bizans Dönemi'nde de kullanılmış olmalıdır. Merkezde yer alan ana yapıya organik olarak bağlanmayan ve yukarıda da değinildiği gibi duvar işçilikleri aynı olan alt ve üst katın I nolu mekanlarından özellikle apsidyal formlu avlunun Roma Dönemi'nde farklı bir zamanda ilave edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Yüzey araştırmalarında tespit edilen pek çok çiftlik evi ve işlik ne yazık ki, doğal nedenlerden yada kaçak kazıcıların tahribatları nedeniyle günümüze sağlam olarak ulaşamamışlardır. Bu nedenle, çiftlik evlerinin mimarisi ve işlik birimleri gibi bazı döşemlerin tanımlanmaları güçleşmiştir. Bu bağlamda, günümüze oldukça iyi korunmuş bir şekilde ulaşan Gazelin İni çiftlik evi, bölgedeki Roma Dönemi'ne ait çiftlik evlerinin mimari yapılarının ve çiftlik yaşantısının detaylı bir şekilde anlaşılabilmesine büyük katkı sağlamış olmasıyla önemlidir.

26 Bulut 2005, 199.

27 İS. 3. yüzyılda kentin (III. Gordianus Dönemi'nde) sikke bastırdığı; aynı yüzyılda iki Lykiarkhos çıkardığı bilinmektedir. Çevik ve diğ. 2005, 13 vd., 81 vd.

Kaynakça

Bulut 2005
S. Bulut, "Likya Pamfilya-Pisidya Sınır Bölgesinden Sıradışı İki Zeytinyağı İşliği" *Adalya VIII*, 2005, 191-210.

Bulut (baskıda)
S. Bulut, "Bey dağları Çiftlik Yerleşimleri ve İşlikler" *Silifke Müzesi Konferansları I, 2006.*

Çevik 1994
N. Çevik, "The Localization of Olbia at the Gulf of Pamphylia" *Lykia I*, 1994, 89-101.

Çevik 1995
N. Çevik, "Antalya Hurma Köyünde Bir Çiftlik Yerleşimi" *Lykia II*, 1995, 39-61.

Çevik 1996a
N. Çevik, "Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi II: Hurma Köy Yüzey Araştırmaları" *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV/I*, 1996, 235-251.

Çevik 1996b
N. Çevik, "An Olive Oil Production Center in Pamphylia: Lyrboton Kome" *Lykia III,* 1996/97, 79-101.

Çevik 1998
N. Çevik ve F. Gülşen, "Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi III: Varsak (Lyrboton Kome) Yüzey Araştırması" *Araştırma Sonuçları Toplantısı XV/II*, 1998, 365-372.

Çevik (bu kitapta)
N. Çevik, "Antalya-Beydağları Yüzey Araştırmaları 1997-2006 ve Yeni Keşifler" *Doğudan Yükselen Işık, Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı* (Ed. B. Can ve M. Işıklı)

Çevik ve diğ. 2002
N. Çevik, B. Varkıvanç, S. Bulut ve E. Akyürek, "Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları 2002" *Araştırma Sonuçları Toplantısı 21/1*, 2003, 265-278.

Çevik ve diğ. 2003
N. Çevik, B. Varkıvanç, İ. Kızgut ve F. Fatih Gülşen, "A Settlement in Lycia: Darıözü/Kastabara" *Adalya VI*, 2003, 189-232.

Çevik ve diğ. 2004
N. Çevik, B. Varkıvanç, S. Bulut, İ. Kızgut, E. Akyürek, İ.P. Pedarros, M. Kunze ve B. Özdilek, "Bey Dağları 2004 Yılı Yüzey Araştırmaları 2002" *Araştırma Sonuçları Toplantısı 23/1*, 2005, 141-154.

Çevik ve diğ. 2005
N. Çevik, B. Varkıvanç ve E. Akyürek (Ed.), *Trebenna; Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası Trebenna/ Its History, Archaeology and Natural Environment. ADALYA Supplement 1*. 2005.

Çevik ve diğ. 2007
N. Çevik, S. Bulut, İ. Kızgut ve E. Akyürek, "Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2005" *Araştırma Sonuçları Toplantısı 24/1*, 2007, 85-98.

Diler 1993
A. Diler, "Akdeniz Bölgesi Antik Çağ Zeytinyağı ve Şarap İşlikleri" *Araştırma Sonuçları Toplantısı XI/2,* 1993, 505-520.

Durugönül 1998
S. Durugönül, Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien. *Asia Minor Studien 28*, 1998.

Forbes ve Foxhall 1978
H.A. Forbes ve L. Foxhall, "The Queen of All Trees" *Expedition 21.1*, 1978, 37-47.

Frankel 1997
R. Frankel, "Presses for Oil and Wine in the Southern Levant in the Byzantine Period" *Dumbarton Oaks Papers 51*, 1997, 73-84.

Frankel 1999
R. Frankel, *Wine and Oil Production in Antiquity in Israil and other Mediterreanen Countries,* 1999.

Hadjisavvas 1992
S. Hadjisavvas, Olive Oil Processing in Cyprus from the Bronze Age to the Byzantine Period. *Studies in Mediterranean Archaeology XCIX* , 1992.

Işık ve diğ. 2001
F. Işık, H. İşkan ve N. Çevik, Miliarium Lyciae: Patara Yol Kılavuz Anıtı/Das Wegweisermonument von Patara. *Lykia IV*, 2001.

Konecny 1997
A. Konecny, *Hellenistische Turmgehöfte in Zentral- und Ostlykien*, 1997.

Konecny 1998
A. Konecny, "Lykische Ölpressen" *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 67*, 1998, 121-194.

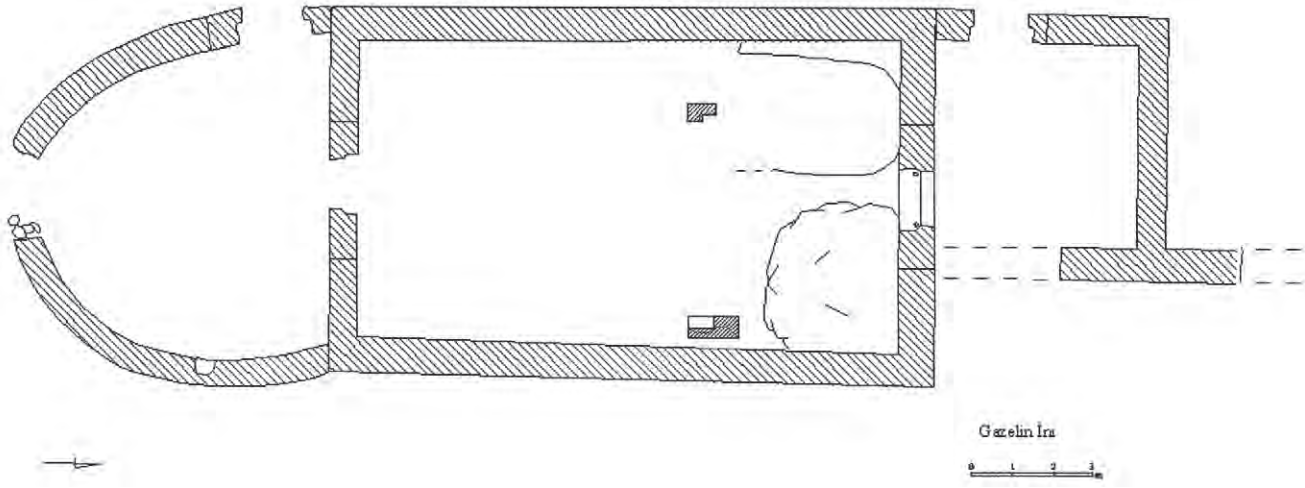
von Lanckoronski 2005
K.G. von Lanckoronski, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri I. Pamphylia*, Tıpkıbasım 2005.

Mattingly 1988
D.J. Mattingly, "Olea mediterranea?" *Journal of Roman Archaeology 1*, 1988, 153-161.

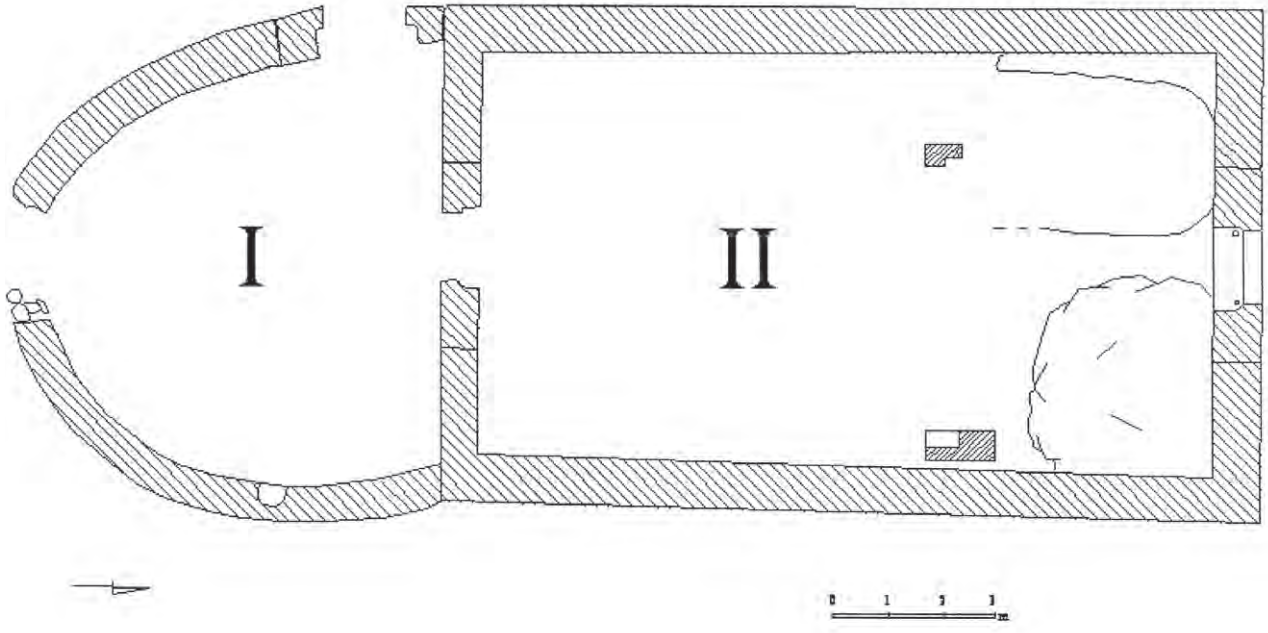
Varkıvanç 2005
B. Varkıvanç, "Doppeltüren im lykisch-pamphylisch-pisidischen Grenzgebiet" *Archäologischer Anzeiger,* 2005, 47-61.

Varkıvanç (bu kitapta)
B. Varkıvanç, "Kaunos Tiyatrosu'nda Deneysel Arkeoloji: Kuzeydoğu Tonozu Kapısı" *Doğudan Yükselen Işık Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı* (Ed. B. Can ve M. Işıklı)

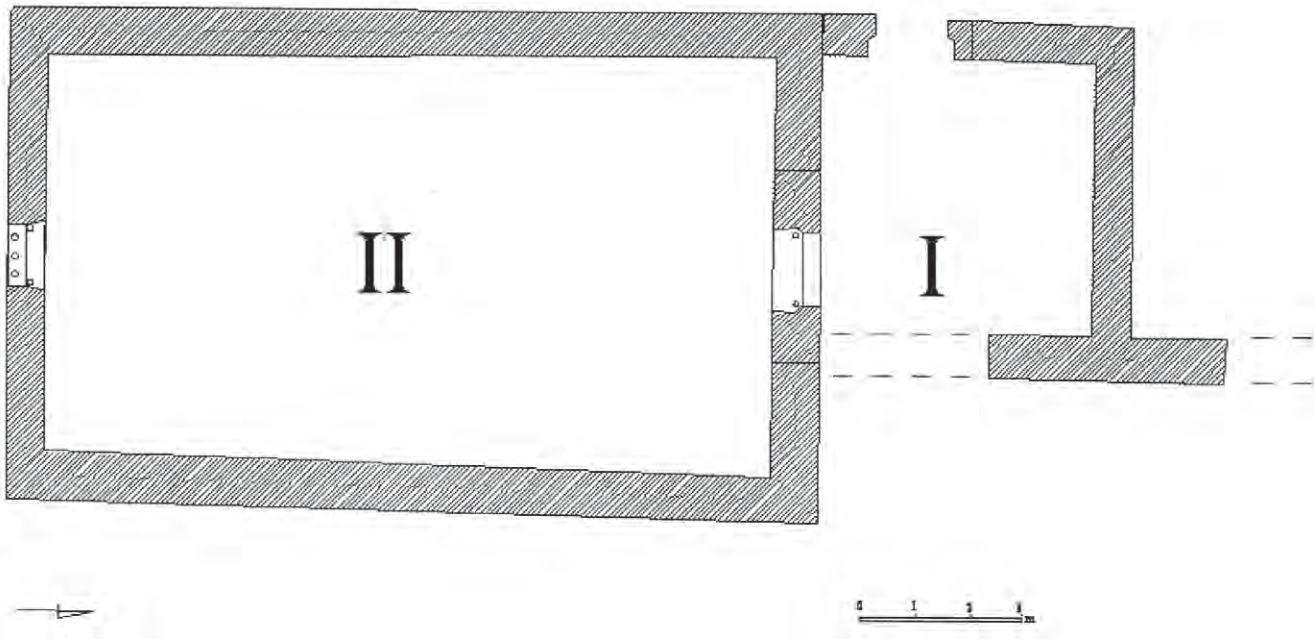
Vitruvius
Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev. S. Güven) 1990.

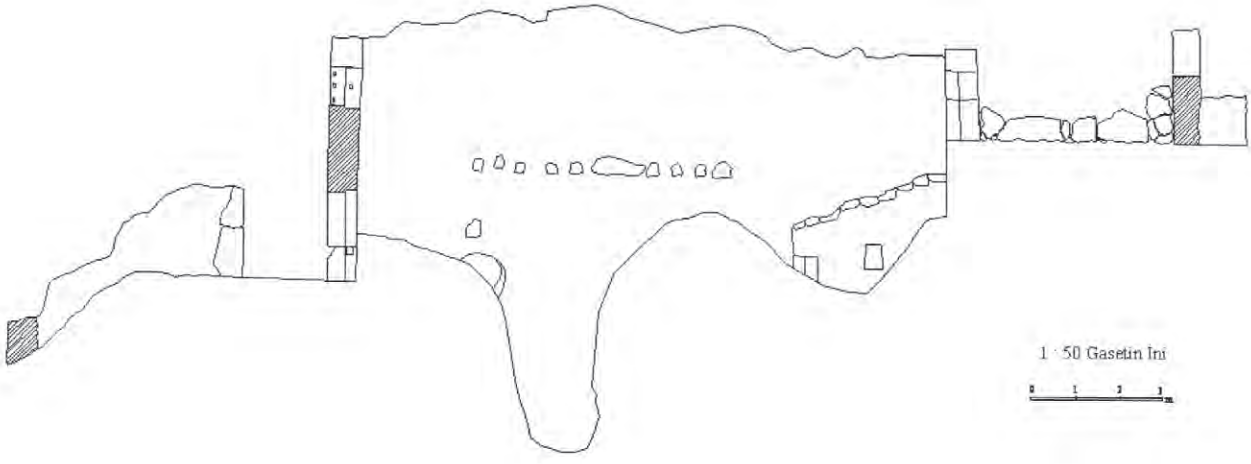
Res. 1 Genel plan.

Res. 2 I. kat planı.

Res. 3 II. kat planı.

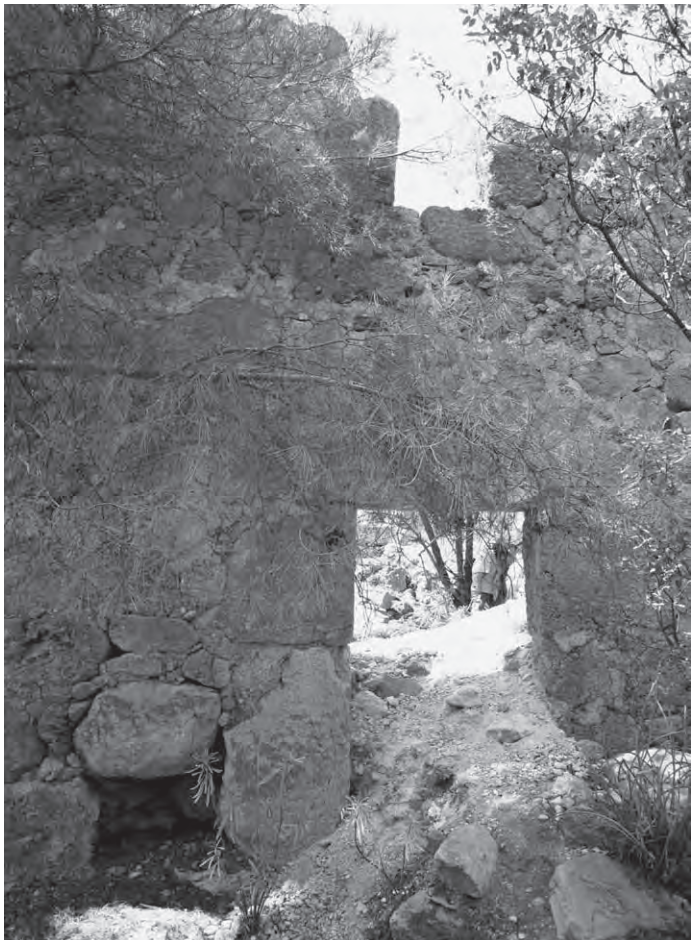
Res. 4 Kesit.

Res. 5 Kuzeyden genel görünüş.

Res. 6 I nolu mekan girişi.

Res. 7 II nolu mekan, güney cephe.

Res. 8 II nolu mekan, kapı detayı.

Res. 9 II nolu mekan, ahşap hatıl yuvaları.

Res. 10 II nolu mekan, içten görünüş.

Res. 11
Trapetum teknesi.

Res. 12
Kiler, genel görünüş.

Res. 13
Baskı kolu yuvası.

Res. 14 İkinci kat girişi.

Res. 15 II nolu mekan, içten görünüş.

Res. 16 İkinci kat pencere detayı.

Res. 17 Yeniden kurma denemesi.

Burdur Arkeoloji Müzesi'nden Bir Kremna Heykeli

Ertuğ ERGÜRER*

Abstract

A Statue from Cremna in Burdur Archaeological Museum

Kremna, situated 60 km. south-east of Burdur near Girme village of Bucak city, is a Pisidia city. We get the earliest information on Kremna from Strabon. Strabon announces that Kremna was conquared by Amyntas. Amyntas, the king of Galatia kept control of the city from 39 BC. to the year 25 BC. when he passed away. After his death the city was made a Roman colony called "Colonia Lulia Augusta Felix Cremna" by Augustus during a period between 25 BC. and 6 BC. It is known that the emperor Hadrian visited Kremna in 129 AD. During the reign of emperor Probus, Kremna was occupied by forces controlled by an Isaurian bandit Lydius however the generals of Probus took over the control of the city again. It is evident that the city changed hands until 6th century AD. Throughout the Byzantium period it also sent a represantative to concil of Nikaea in 787 AD. In the excavations of Q building coins of Seljuk were also found in addition to those of Byzantium in Kremna where settlement is thought to have existed in Seljuk period, too. Nevertheless the settlements of Late Period are predicted to have prevailed in Girme village rather than in the city center. Three Graces, the name of Kharits, comes from the word "Χάριτες", the plural form of "Χάρις". The word Three Graces, called as Gratia in Latin, comes to mean elegance, charm, mercy and favour. They are children of Okeanos' daughter Eurynome and the God Zeus. Theirnames are: Aglaie, Thalia and Euphrosyne. The composition of Three Graces, which were encountered in different forms until 18th century an deven today, are seen to be described as figures clothed and generally moving hand in hand toward the same direction. It is not certain when the original model, where the naked group is seen to wrap their arms round each others shoulder and the middle figure to stand backwards, was composed. Standing on the right of the group, only one of the Kharits, an example of this composition, was found in Cremna. The statue inventoried as 5332 and made of fine grained marble was gained to the Burdur Museusm in 1965 through purchasing. The measurements of the statue are; 75 cm. length, 45 cm. witness, 28 cm. depth. Though there are various comments on the original dating of Three Graces they are generally dated back to the Hellenistic period. On the other hand with the position of its supporting leg, the connection of central figure with nearby figures, the figuring of naked body, and its craftsmanship and charming the statue of Cremna on the origin of which we don't know have any information, looks like the Three Graces of Side and Perge. Considering that 2nd AD. is the densest time when these similarities were seen and the copies of statues of Helen period were produced, I humibly believe that it wouldn't be too wrong to date the statue of Cremna back to the Roman period, 2nd AD.

Burdur ili sınırları içerisinde yer alan müze, birçok antik kente ait eserleri bünyesinde barındırmaktadır. Müze, bölgede son zamanlarda yapılan çalışmalarla eserlerine yenilerini eklemiştir. Bu eserlerin en ilgi çekenlerinden biri de Kremna heykelleridir. Bu çalışmada 1970 yılında J. İnan tarafından yapılan ve Kremna Kurtarma Kazısı raporunda değerlendirilen heykellerin dışında bir heykel incelenmeye çalışılacaktır.

Kremna

Burdur'un 60 km. güneydoğusunda, Bucak ilçesinin Girme (Çamlık) köyü yakınında bulunan Kremna, bir Pisidia kentidir[1] (Resim 1). Kentin Yunanca ismi "Κρημνα", "uçurum" anlamına gelmektedir[2]. 1000 m. yükseklikte yer alan ve üç tarafı uçurumlarla çevrili olan kente sadece batı taraftan girilebildiği için

* Arş. Gör. H. Ertuğ Ergürer, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM Email: ertiara@yahoo.co.uk

Konu üstünde araştırma yapmama yardımcı olan Burdur Müze Müdürü Hacı Ali Ekinci'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yardımlarını esirgemeyen Arkeolog G. Gülseven ve Arkeolog A. Çankaya' ya, ayrıca fotoğrafları çeken H. Köker'e teşekkür ederim.

1 Strabon, XII.7, 68; Lanckoronski ve diğ. 1892, 161; İnan 1970, 51; Özsait 1985, 134; Mitchell 1995, 6; Umar 1995, 477; Sevin 2001, 160.

2 İnan 1970, 52.

savunmaya elverişlidir. Kentin erken tarihi hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Bununla birlikte, Kremna hakkında en erken bilgileri Strabon'dan öğrenmekteyiz. Strabon, Kremna'nın Amyntas tarafından işgal edildiğini bildirmektedir[3]. Galatia Kralı Amyntas kentin idaresini MÖ. 39 yılından, öldüğü MÖ. 25 yılına kadar elinde tutmuştur[4]. Onun ölümünden sonra MÖ. 25-6 yılları arasındaki bir dönemde kent Augustus tarafından Colonia Iulia Augusta Felix Cremna adıyla bir Roma kolonisi haline getirilmiştir[5]. Kentte bulunan yazıtlarda, Hadrian ve Sabina'nın adlarının geçmesi, ayrıca bu dönemden sonra kentte imparatorluk dönemi sikkelerinin basılması nedeniyle araştırmacılar İmparator Hadrian'ın MS. 129 yılında Pamphylia'dan Synnada'ya geçerken kenti ziyaret ettiğini kabul etmektedir[6]. Kremna, İmparator Aurelianus (MS. 270-275) zamanında kıtlık sıkıntısı çekmiştir. Bunun üzerine Aurelianus kente yardımda bulunmuştur[7]. İmparator Probus (MS. 276-282) zamanında Kremna, İsaurialı eşkıya Lydius tarafından işgal edilmiştir. Lydius, kentin akropolünü kale olarak kullanarak uzun süre direnebilmiş ancak Probus'un komutanları kenti tekrar ele geçirmişlerdir[8]. Kentin MS. 6. yüzyıla kadar sürekli el değiştirdiği görülmektedir. Bizans Dönemi'nde ise MS. 787'de, Nikaea Konsülüne temsilci göndermiştir[9].

Selçuklu Dönemi'nde de yerleşimin olduğu tahmin edilen Kremna'da, İnan tarafından yapılan Q yapısı kazılarında Bizans sikkelerinin yanı sıra Selçuklu sikkeleri de bulunmuştur[10]. Bununla birlikte, geç dönem yerleşimlerinin kentin merkezinden çok Girme Köyü'nde olduğu tahmin edilmektedir[11].

Kremna kentinin uzun bir sessizliğe büründükten sonra yeniden keşfedilmeye başlanması uzun bir zaman almıştır. 1834'te Kremna ile ilgili ilk araştırmalar, Albay Leake'in Girme ismi ile Kremna arasında bağlantı olduğunu belirtmesi üzerine Arundell tarafından başlatılmıştır[12]. Arundell kentte herhangi bir yazıt bulamamasına karşın, Bizanslı yazar Zosimus'un bildirdikleri ve Girme ismiyle olan benzerliği dikkate alarak buranın Kremna olduğu sonucuna varmıştır[13]. Arundell'den sonra kenti ziyaret eden Fransız nümizmat C.H. Waddington 1853'te yayınladığı "Voyage En Asie Mineure Au Point De Vue Numismatique" adlı eserinde kentte basılan on sikkeye yer vermiş ve böylelikle Arundell'in tespitini doğrulamıştır[14]. Waddington'dan yaklaşık yirmi yıl sonra 1872'de E. J. Davis adında bir rahip Arundell'in izlediği yolu takip ederek Sagalassos'tan Kremna kentine gelmiştir[15]. Burada sadece bir gün kalabilen ve kentin ilk planını çizen Davis, kentte birkaç yapıdan bahsetmiştir[16]. Arundell ve onun peşinden kente gelen iki araştırmacı, buranın Kremna olduğunu belirtmişler ancak bu gizemli kentin kesinlikle Kremna olduğunu, 1874'te bulduğu bir ithaf yazıtıyla kanıtlayan G. Hirschfeld olmuştur. Hirschfeld, bir yapıya ait olan ve üzerinde "Colonia Iulia Augusta Felix Cremnensium" yazısı yer alan yazıtta kentin ismini görmüş ve buranın Kremna olduğunu ispatlamıştır[17]. 1885'te kente gelen Amerikalı J.R.S. Sterret burada forum ve bazilika ola-

3 Strabon, XII, 6.

4 Özsait 1985, 134; Bracke 1993, 19; Mitchell 1995, 1; Waelkens 2002, 313.

5 Strabon XII, 6; İnan 1970, 52; Özsait 1985, 134; Mitchell 1995, 3; Sevin 2001, 160.

6 Levick 1967, 102; İnan 1970, 52; Özsait 1985, 134.

7 Levick 1967, 152; İnan 1970, 52; Özsait 1985, 134.

8 İnan 1970, 52; Özsait 1985, 134-135; Mitchell 1987, 259; Mitchell 1995, 177- 218.

9 İnan 1970, 52; Mitchell 1985, 219.

10 İnan 1970, 52.

11 İnan 1970, 52.

12 Arundell 1834, 74.

13 Arundell 1834, 74 vd.; İnan 1970, 53; Özsait 1985, 135; Mitchell 1995, 11.

14 Mitchell 1995, 11.

15 Mitchell 1995, 12.

16 Mitchell 1995, 12-13.

17 İnan 1970, 53; Özsait 1985, 135; Mitchell 1995, 13.

18 İnan 1970, 53; Mitchell 1995; 15.

rak tanımladığı yapılardan yazıtlar kopya etmiştir[18]. Daha sonra kente Lanckoronski, ekibiyle gelmiş ve incelemelerde bulunmuştur[19]. Lanckoronski'den sonra sırayla 1906'da H. Rott, 1956'da M.H. Ballance kentte çalışmalarda bulunmuştur[20]. 1970 yılına gelindiğinde kentin ilk ve tek yasal kazısı olan kurtarma kazısı İstanbul Üniversitesi'nden J. İnan tarafından yapılmıştır. Kazı çalışması, Lanckoronski ve ekibi tarafından Q Yapısı olarak adlandırılan yapıda, 1969 yılında kaçak kazılarla ortaya çıkartılan 9 heykelin eksik parçalarını bulmak ve yapının işlevini ortaya koymak için yapılmıştır[21]. Kazı sırasında bulunan heykel kaidelerine ait yazıtlar da G.E. Bean tarafından incelenmiştir[22]. Kremna kentinde son olarak 1985-1987 yılları arasında S. Mitchell tarafından yürütülen yüzey araştırmalarında[23] kentteki bütün yapılar dönem dönem ele alınarak 1995 yılında "Cremna in Pisidia" adlı eserde yayınlanmıştır[24].

Kremna Heykeli

Üç güzeller, yani "Kharitler"[25] ismi, "Χάρις" sözcüğünün çoğulu olan "Χάριτες"ten gelmektedir[26]. Latince Gratia denen üç güzellerin kelime anlamı zarafet, çekicilik, şefkat ve lütuftur[27]. Onlar Okeanos'un kızı Eurynome ile Baş Tanrı Zeus'un kızlarıdır[28]. Hesiodos[29], Theogonia'da, Kharitler'den şöyle bahsetmiştir: "Okeanos kızı Eurynome ile evlendi Zeus, güzelliği görenleri büyüleyen uyum tanrıçayla; üç kızı oldu ondan, Kharitler, Üç Güzeller: Aglaie, Euphrosyne ve sevimli Thalia". Değişik kaynaklarda Helios ile Aigle'nin veya Zeus ile Hera'nın kızları olarak da tanımlanmışlardır[30]. Tanrıçaların tüm tanrılarla ilişkisi vardır ancak en çok Aphrodite ile ilişkilidir ve ona hizmet ederler[31]. İnsanları ve tanrıları mutlu eden üç güzellerden en genç olan Aglaie parlaklığı, Thalia çiçeklenmeyi, Euphrosyne de neşeyi simgeler[32]. Üç güzeller kültünün çok geniş bir alana yayıldığı ve bu kültün en güçlü olduğu yerin Boeotia olduğu bilinmektedir[33]. Kültün Anadolu'da da geniş bir alana yayıldığı ele geçen örneklerden anlaşılmaktadır ancak bu kültün Anadolu'ya nasıl geldiği belli değildir. Bununla birlikte Kharitler kültünü Kuzey Yunanistan'a Thasos'a götüren Parion yerleşimcilerinin[34] bu kültü Anadolu'ya da getirmiş olabilecekleri ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Antik dönemden 18. yüzyıla, hatta günümüze kadar birbirinden farklı şekillerde karşımıza çıkan üç güzeller kompozisyonunun, erken örneklerde giyimli ve genelde aynı yöne doğru giden, el ele tutuşmuş figürler şeklinde işlendiği görülmektedir[35]. Grubun çıplak olarak birbirinin omzuna kollarını dolamış bir şekilde ve ortadaki figürün sırtını dönmüş vaziyette işlendiği asıl modelin tam olarak ne zaman oluşturulduğu belli değildir. Bu kompozisyonun bir örneği olan Kharitler'den sadece biri, grubun sağında duran, Kremna'da bulunmuştur (Resim 2). İnce grenli beyaz

19 Lanckoronski ve diğ. 1892, 161 vd.

20 Mitchell 1995, 17.

21 İnan 1970, 51-98.

22 Bean 1970, 99-102.

23 Mitchell 1986, 167-169; Mitchell 1987, 257-263; Mitchell ve Waelkens 1987, 43-47; Mitchell ve Waelkens 1988, 53-59.

24 Mitchell 1995.

25 Grimal 1997, 380; Erhat 1999, 173; Akşit 2003, 99 vd.

26 Liddell ve Scott 1966, 778; LIMC 1986a, 191.

27 Kabaağaç ve Alova 1995, 262.

28 Hesiodos, 907 vd.; Seyffert 1960, 129; Karaosmanoğlu 2005, 95.

29 Hesiodos, 907 vd.

30 Grimal 1997, 380; Karaosmanoğlu 2005, 95.

31 LIMC 1986a, 191; Karaosmanoğlu 2005, 95.

32 Karaosmanoğlu 2005, 95.

33 LIMC 1986a, 191.

34 LIMC 1986a, 191.

35 Richter 1970, fig. 166, 681; LIMC 1986b, 153-157; Boardman 2005, res. 43, 76.

mermerden yapılmış olan 5332 envanter, 1766 kayıt numaralı Kharit heykelinin yüksekliği 75 cm., genişliği 45 cm., derinliği 28 cm.'dir. 1965 yılında, Çamlık köyünden satın alma yoluyla Burdur Müzesi'ne kazandırılan heykelin baş kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır. Kharit'in boyun kısmının da tahrip olması nedeniyle hangi yöne baktığı anlaşılamamaktadır. Ancak mozaikler, kabartmalar, heykeller ve diğer sanat dallarındaki örneklerine bakıldığında, birkaç istisna dışında en sağdaki figürün merkezdeki Kharit'e değil de ters yöne baktığı görülür[36]. Eserimizin bacakları dizin üst kısmına kadar, kolları da omuz bölümüne kadar kayıptır. Her ne kadar heykel şu anki kaidesine oldukça dik yerleştirilmiş olsa da, sola doğru bir eğim yaptığı görülmektedir. Vücut ağırlığının sağ bacak üzerine bindirildiğini hem kalçanın sağa doğru bir kavis yapmasından hem de sol bacağın ileri doğru çıkıntı yapmasından anlamaktayız (Resim 2-3). Heykelin omuzları kısmen korunduğundan kolların nasıl bir pozisyonda olduğu tahmin edilebilmektedir. Omuzların durumuna göre sağ kol yaklaşık omuz hizasına kadar havaya kaldırılmış olup, sol kol ise destek kalıntısından da anlaşıldığı gibi vücuda yakın duruyor olmalıdır. Heykelin sol göğsü ile omuzu arasında vücuda yapışık olan el, grubun merkezinde duran figüre aittir (Resim 4). Bu el heykelin en ayırt edici özelliğidir, çünkü eser müzeye getirildiğinde doğal olarak Aphrodite olarak değerlendirilmiş ve öyle sergilenmiştir. Bununla birlikte bir diğer karışıklık, eserin Kremna heykellerinin ana grubunu oluşturan Kremna Kütüphanesi'nden[37] (?) çıkan eserlerle aynı grup içinde sergilenmesidir. Bu karışıklığın nedeni, Kremna Kütüphanesi'nden (?) kaçak kazı ile çıkarılan ve daha sonra müzeye satılan dokuz heykelin ilk değerlendirmesi yapılırken Nemesis heykelinin Aphrodite olarak tanımlanmasıdır[38]. Daha sonra müzede bulunan sfenksin, Aphrodite olarak değerlendirilen Nemesis heykeline ait olduğu anlaşılınca bu yanlışlık düzeltilmiş ancak büyük ihtimalle bu isim karışıklıkları nedeniyle konumuz olan Kharit de, Aphrodite olarak bu gruba eklenmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, heykelimizin en ayırt edici özelliği sol omzunun biraz altında yer alan merkezde duran Kharit'e ait olan eldir (Resim 4). Bu elden yola çıkarak yaptığımız değerlendirmede figürün Aphrodite değil Üç Güzeller Grubu'ndan bir heykel olduğu anlaşılmıştır. Zaten J. İnan da "Side Heykeltıraşlık Eserleri" adlı kitabında bu heykelden aynı şekilde bahsetmiştir[39]. Hem bu el hem de heykelin sağ bacağı üzerindeki merkez figürle bağlantıyı sağlayan destek kalıntısından (Resim 5), heykelimizin en sağda duran Kharit olduğu anlaşılmaktadır. Eserin sol bacağının arkasında yer alan kalıntılar, sadece uç kısmı kalan destek bölümüne aittir (Resim 3). Heykelin uzun saçlara sahip olduğu sağ omuzdan göğüs üzerine dökülen dalgalı saçlardan ve merkez figürün elinin altındaki saç kalıntısından anlaşılmaktadır.

Üç güzeller grubuna bakıldığında, onları en güzel tanımlayan cümlelerin Pausanias tarafından söylendiği görülür. Pausanias: "…tüm tanrıçalar Aphrodite ile ilişkilidir." demiştir[40]. Gerçekten üç güzeller, Praxiteles'in yaptığı Knidos Aphroditesine[41] çok benzemektedir. Praxiteles tarafından bütün güzelliğiyle ilk kez çıplak bırakılan Knidos Aphroditesi[42] sanki üç güzeller grubunda farklı isimlerle üç kez tekrarlanmıştır. Başlarda giyinik olarak yapılmış olan tanrıçaların tümüyle çıplak işlendiği bu kompozisyona nasıl ve ne zaman ulaştığı ayrıca bu grubun orijinalinin ilk önce boyama sanatında mı yoksa heykel sanatında mı yapıldığı tartışma konusudur[43]. Düşünüldüğünde, bu modele heykelin öncü olması daha akla yatkın görülmektedir. Bu düşünceye iyi bir örnek, Bieber tarafından verilmiştir. Bieber, Pompei'de Romus ve Romulus evindeki bir freskoda çeşmenin iki yanında resmedi-

36 LIMC 1986b, 153-167.

37 Kremna kentinin kazısı yapılan tek yapısı olan bu bina J. İnan tarafından kütüphane olarak değerlendirilmiştir: İnan 1970, 55 vd. Aynı yapı, S. Mitchell tarafından hamam olarak değerlendirilmiştir: Mitchell 1995, 152 vd.

38 İnan 1970, 68, lev. XXI.1.

39 İnan 1975, 160, dn. 712, 713.

40 Stewart 1990, 224.

41 Başaran 1998, 228.

42 Başaran 1998, 228.

43 Bieber 1961, 150; İnan 1975, 161; LIMC 1986a, 192; Stewart 1990, 224.

len istiridyede meyve taşıyan Nympheler'in kesinlikle heykel olarak tasarlandığını, hatta bu freskodaki Nympheler'e model olabilecek bir heykelin de buraya yakın bir yerde bulunduğunu söylemiştir[44].

Heykelimizi benzer örneklerle karşılaştırmaya başlamadan önce, diğer sanat dallarında da çok sayıda örneğinin olduğunu söylemek gerekir. Üç güzeller o kadar beğenilmiş bir gruptur ki, antik dönemde çeşitli sanat dallarında sık sık kullanılmıştır. Bunlardan günümüze kadar tespit edilen örneklerin yedisi duvar boyası, sekizi mozaik, 16'sı heykel ve yaklaşık 20 tanesi de kabartmadır. Bunların dışında kandiller, madeni kaplar, kıymetli taşlar, cam vazolar ve sikkeler üzerinde de bu grubun işlendiğini görmekteyiz[45]. Konumuzla direk bağlantılı olduğu için heykellerden biraz bahsedecek olursak, üç güzeller grubunun en iyi bilinen örneği Siena Katedrali'nin kütüphanesinde bulunmaktadır. Bunun dışında Louvre, Ostia, Budapeşte, Side, Antalya, Aquileia Müzesi'nde, Tegel'de, Ferroni Koleksiyonu'nda, Vatikan'da ve dört tane de Kyrene Müzesi'nde bu grubun örnekleri bulunmaktadır[46]. Adı geçen eserlerden sadece ikisi tam olarak elimize geçmiştir. Bunlar Vatikan ve Kyrene büyük gruptur[47].

Kremna heykeline baktığımızda, diğer üç güzeller heykellerinden farklı yönleri olduğunu görmekteyiz. Bu farklılıklardan en göze çarpanı, heykelimizin merkez figür ile olan bağlantısıdır. Merkezdeki Kharit kayıp olmasına rağmen onun el kalıntısıyla anlaşılan bu bağlantının diğer gruplardan farkı, merkez figürün elini Kharit'in sol, yani dıştaki omzuna koymasıdır. Side üç güzeller grubu[48] hariç diğer heykel gruplarında, merkezdeki Kharitler, sağında yer alan heykelin sağ omzuna elini koymuş ya da göğüslerinin altından elini dolamıştır[49]. Kremna heykeli en çok Side heykeliyle benzerlik gösterir[50]. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, merkezdeki figürün sağda bulunanın dıştaki omzuna elini koyması iki grup arasında önemli bir benzerliktir. J. İnan, bu özelliği, Side grubu için ayırt edici bir özellik olarak vurgulamıştır[51]. Kremna ve Side heykelinde (grubun en sağındaki), diğer bir benzerlik de, ikisinde de ağırlığın sağ bacağa verilmesidir. Bu anlamda Perge ve Kyrene üç güzeller heykeli de Kremna heykeliyle benzerlik göstermektedir[52]. Kremna heykelinde sol tarafta, kalçayla omuz arasında bulunan sol kolun destek kalıntısı da Side heykeliyle benzerdir. Maalesef iki heykelde de sol kol kayıp olduğu için tam olarak nasıl durduğunu bilmiyoruz; ancak kabartmalardaki ve Louvre Müzesi'ndeki örneklere baktığımızda vücuda yakın duruyor olmalıydı[53]. Kremna'da bulunan III. Gordianus (MS. 238-244) sikkesinin arka yüzünde betimlenen üç güzeller grubu, bu heykelin ya da orijinalinin kentte ne kadar çok sevildiğini gösterir. Ancak bu sikkede ilginç olan, bizim heykelimizde olduğu gibi ağırlığın sağ bacağa değil de sol bacağa verilerek işlenmesidir. Bu değişikliğin nedenini açıklayabileceğimiz kesin delillere sahip değiliz. Bununla birlikte çoğu örnekte olduğu gibi üç güzeller gruplarında, iki yanda yer alan figürlerin ağırlığının, dıştaki bacağa verildiği düşünülürse, orijinalinde Kremna üç güzellerinin böyle işlendiği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Side ve Perge heykelleriyle olan benzerliklere bakıldığında, güneyden gelen bir etkinin bu kopyada da uygulanmış olma ihtimali muhtemeldir.

Üç güzeller heykellerinin orijinalinin tarihlenmesi konusunda değişik yorumlar yapılmıştır. Araştırmacılardan Fuchs, grubun Klasik ve Hellenistik unsurları bir arada bulundurduğunu ve MÖ. 5. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Beroa'dan Aphrodite heykeliyle[54] benzerlik

44 Bieber 1961, 150, fig. 636.

45 Bieber 1961, 149; İnan 1975, 160; LIMC 1986b, 153-167.

46 LIMC 1986a, 209-210.

47 Bieber 1961, 149.

48 İnan 1975, 160.

49 LIMC 1986b, 166-167, res. 124-131.

50 İnan 1975, 160. dn. 712, lev. LXXIV, no. 85.

51 İnan 1975, 160.

52 İnan 1975, 159; Antalya Museum 1992, 101.

53 LIMC 1986b, 166, res. 12.

54 Fuchs 1969, 378, res. 419.

gösterdiğini söylemiştir. İnan, grubun, tek yönlü bakış açısıyla geç Hellenistik dönemden daha erkene gitmeyeceğini, Roma İmparatorluk döneminden de önce olduğunu belirtmiştir[55]. Bieber de, üç güzeller grubunun geç Hellenistik dönemde tek yönlü gruplara iyi bir örnek olduğunu ifade etmiştir[56]. Orijinali hakkında hiçbir bilgimiz olmayan Kremna heykeli, yukarıda bahsettiğimiz özelliklerin dışında çıplak vücudu, özenli işçiliği ve etkileyici görünümü ile Side ve Perge üç güzelleriyle benzemektedir. Hem bu benzerlikler hem de Hellenistik dönem heykellerinin kopyalarının en yoğun yapıldığı dönemin MS. 2. yüzyıl olduğu[57] düşünüldüğünde, Kremna heykelini Roma dönemine, MS. 2. yüzyıla tarihlemenin yanlış olmayacağı kanısındayım.

55 İnan 1975, 161.

56 Bieber 1961, 150.

57 Smith 2002, 276.

Kaynakça

Akşit 2003
İ. Akşit, *Mitoloji Ege'nin İki Yakasının Öyküsü*, 2003.

Antalya Museum 1992
Kayhan Dörtlük ve diğ., *Antalya Museum*, 1992.

Arundell 1834
F.V.J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor Volume II*, 1834.

Başaran 1998
C. Başaran, *Arkeolojiye Giriş*, 1998.

Bean 1970
G.E. Bean, "Kitabeler" *Türk Arkeoloji Dergisi* XIX.2, 1970, 99-102.

Bieber 1961
M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, 1961.

Boardman 2005
J. Boardman, *Yunan Heykeli*, 2005.

Bracke 1993
H. Bracke, "Pisidia in Hellenistic Times (334-25 BC.)" *Sagalassos I. First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991). Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 5*, 1993, 15-37.

Erhat 1999
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 1999.

Fuchs 1969
W. Fuchs, *Die Skulptur Der Griechen*, 1969.

Grimal 1997
P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 1997.

Hesiodos
Hesiodos Eseri ve Kaynakları (Çev. S. Eyuboğlu ve A. Erhat) 1977.

İnan 1970
J. İnan, "Kremna Kazısı Raporu" *Türk Arkeoloji Dergisi* XIX.2, 1970, 51-99.

İnan 1975
J. İnan, *Roman Sculpture in Side*, 1975.

Kabaağaç ve Alova 1995
S. Kabaağaç ve E. Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 1995.

Karaosmanoğlu 2005
M. Karaosmanoğlu, *Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları*, 2005.

Lanckoronski ve diğ. 1893
K.G. Lanckoronski, G. Niemann ve E. Petersen, *Staedte Pamphyliens und Pisidiens. (II-Pisidien)* 1892.

Levick 1967
B. Levick, *Roman Colonies in Asia Minor*, 1967.

LIMC 1986a
Lexicon Iconagraphicum Mythologiae Classicae III.1, 1986.

LIMC 1986b
Lexicon Iconagraphicum Mythologiae Classicae III.2, 1986.

Liddel ve Scott 1966
H.G. Liddel ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, 1966.

Mitchell 1986
S. Mitchell, "Cremna ve Sagalassos Çalışması 1985" *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1987, 167-170.

Mitchell 1987
S. Mitchell, "Cremna Araştırmaları" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 1987, 257-263.

Mitchell 1995
S. Mitchell, *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War*, 1995.

Mitchell ve Waelkens 1987
S. Mitchell ve M. Waelkens, "Sagalassos and Cremna 1986" *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, 37-47.

Mitchell ve Waelkens 1988
S. Mitchell ve M. Waelkens, "Cremna and Sagalassos 1987" *Anatolian Studies* XXXVIII, 1988, 53-65.

Özsait 1985
M. Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi*, 1985.

Richter 1970
G.M.A. Richter, *The Sculpture and Sculptors of The Greeks*, 1970.

Sevin 2001
V. Sevin, *Anadolu Tarihi Coğrafyası* I, 2001.

Seyffert 1960
O. Seyffert, *A Dictionary of Classical Antiquities*, 1960.

Smith 2002
R.R.R. Smith, *Hellenistik Heykel*, 2002.

Stewart 1990
A. Stewart, *Greek Sculpture* I-*Text*, 1990.

Strabon
Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)* (Çev. A. Pekman) 2002.

Umar 1995
B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 1995.

Waelkens 2002
M. Waelkens, "Romanization in the East. A case study: Sagalassos and Pisidia (SW Turkey)" *Istanbuler Mitteilungen* 52, 2002, 311-368.

Res. 1 Pisidia haritası**,** Kremna kenti ve komşuları (Bracke 1993'den)

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7
Restitüsyon denemesi
(İllüstrasyon H. Koçbaş)

Antik Dönem Lydia Panegyris'leri

Şengül Dilek FUL*

Abstract

The Lydian Panegyreis in Ancient Times

During ancient times Panegyreis were founded in Lydia precinct as they were in may other parts of the Anotolia. Some importand inscriptions as regards the subjec twere obtained from there. These scripts yields information to us about the characteristic nature of panegyreis belonging to that period. For example, we learn that people coming from various districts gathered to perform sacrifation ceremonies in the name of the emperor and gods, the competition patrons paid all the expenses, some small or bigger markets were laid down where goods, food and clothes were sold, and they were exempted from tax. Moreover; we observe the presence of their religous, political, social and economic aspects. With all these aspects, panegyreis, provided cultural and commercial associations, where they were set up and led to a wide social vivacity and most important of all, they put light on today's fairs and markets.

Antik Dönem'de periyodik pazarların varlığına dair en önemli sözcük Grekçe bir kelime olan *panegyris*[1], insanların hem ticari hem de kültürel etkinliklerini gerçekleştirmek amacıyla bir araya geldikleri toplantılardır. Tüm antik dünyada olduğu gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de varlığını gözlemlediğimiz *panegyris*'lerle ilgili yazıtlara, Lydia bölgesinde de rastlanmaktadır.

Etimolojik olarak, *pas* (bütün) ve *ageirein* (toplantı) olarak ayrılan *panegyris* kelimesi "büyük, genel toplantı" anlamına gelmektedir. Yunanca kaynaklarda ise kelime, politik veya askeri toplantılar için değil, festival anlamlı dinsel toplantılar[2] için kullanılmaktadır. De Light ve D. Neve, bu toplantıların, tanrıların hoşnut tutulması için veya bir grup tanrının onuruna yapılan toplantılar olduğunu ve Libanius, Descr., 29.5'de *panegyris*'den bahsederken, bunların hangi tanrılar için düzenlendiğinin belirtilmesi gerektiğini, aynı zamanda İS. 2. yüzyıl dil bilimcisi Pollux, Onomasticon adlı eserinde *panegyris*'i *kairoi hieroi* (kutsal olaylar) sınıfına soktuğundan bahsetmektedir[3]. Pek çok metinde "kurban törenleri ve *panegyris*" veya "kurban törenleri, oyunlar ve *panegyris*" tanımları geçmektedir. Böyle ifadelerden hareketle *panegyris* sözcüğünün dini festivallerin kutsal olmayan yani ticari bölümlerini temsil ettiğini söyleyebiliriz[4]. Bu fikir, Apollon'a adanan Delos Festivali'nin (*panegyris*) bir ticari olay olarak yorumlanmasıyla desteklenebilir[5]. Aslında bu kelimenin sadece dini bir olayı değil, pek çok insanı kendine çeken her türlü organizasyonu anlattığını Thuk. III. 104, 3'de geçen μηγάλη σύνοδος ifadesinden anlıyoruz[6]. Anlaşılacağı gibi *panegyris*, hiçbir zaman normal kalabalıklar için kullanılan bir kelime olmamıştır.

Kaynaklardaki tüm *panegyris*'ler çeşitli zaman aralıklarında kurulmuş olup, bu zamanlar yarıyıldan dört yıla kadar değişim gösterirdi. Bu durum da, Romalıların neden *panegyris*'i "*mercatus*" olarak kullandıklarını açıklar. *Mercatus* sözcüğü uzun zaman aralıklarıyla kurulan pazarlar için kullanılmıştır[7].

* Arş. Gör. Ş. Dilek FUL, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240 ERZURUM
E-Mail: dilekful@yahoo.com

1 Πανήγυρις terimi için bkz. Liddell ve Scott 1966, 517; Robert 1966, 24; Pleket 1973, 202; Şahin 1998, 4, dn. 5.

2 Smith 1870, 861; De Light ve De Neve 1988, 393; De Light 1993, 35-36.

3 De Light ve De Neve 1988, 393; De Light 1993, 35-36.

4 De Light 1993, 36.

5 Strabon, X. 5. 4.

6 RE XVIII.3, "Panegyris" 581.

7 De Light ve De Neve 1988, 395.

Mercatus, sadece periyodik pazarlar için kullanılan bir sözcük olmamıştır. Aslında bu kelime Romalılar tarafından herhangi bir pazar için; yani yıllık bir panayır, haftalık bir pazar[8] veya geniş bir kasabanın pazarı ve hatta özel bir amaç için kurulan pazarlar yerine bile kullanılmış olabilir. İÖ. 2. yüzyıldan itibaren başlayıp imparatorluk dönemi boyunca *mercatus* tüm ticari pazarlar için kullanılmaktaydı[9] ve pazar yöneticisine *agoranomos*[10], *panegyris*'i yöneten memura ise *panegyriarkhos*[11] adı verilmekteydi.

Çeşitli yerlerden gelen çok sayıda insanın bir araya toplanması *panegyris*'lerin en karakteristik özelliğidir[12]. Bu yüzden şehirler, düzenli ticaret dışında festival ve panayırlara da önem veriyorlardı; çünkü festivaller ve panayırlar bölge halkı için iyi bir gelir kaynağıydı. Bu nedenle festivale katılım olması için birçok şehre davetiyeler göndermişlerdir[13]. Festivalin yapılacağı şehre gelen zengin tacirleri desteklemek için pazar vergilerinde geçici serbestlik (*ateleia*) yapılmış ve burada istedikleri sürece kalabilme hakkı verilmişti. Ünlü bir festival, önemli bir tapınak veya bir yargı merkezi (conventus) olmak tüm yerleşim yerlerine önemli ayrıcalıklar veriyordu. Bu nedenle, kentler yeni tapınaklar kurmak, yeni festival veya panayır düzenlemek veyahut da bir yargı merkezi olabilmek amacıyla yarışıyordu[14].

Lydia'da düzenlenen panegyris'ler ile ilgili olarak günümüze kadar pek fazla yazıt ele geçmemekle birlikte, konu ile ilgili en güzel örnek, Marmara Gölü'nün (Gygaia/Koloe Limne) kuzeyinde yer alan Yeniköy (Daldis'in güneybatısı) sınırları içindeki Kepez Mevkii'inde bulunmuş olan ve bugün Manisa Müzesinde 7711 envanter numarası ile korunan üçgen alınlıklı büyük bir mermer stel üzerinde yer almaktadır (Resim 1-5). Yazıt, İS. 134/5 tarihlenir[15].

Yazıt şöyledir:

Μητρᾶς
Μητροδώ-
ρου ἱερεὺς δι-
ὰ γένους Διὸς
Δρικτου καὶ τοῦ δήμου
τοῦ Θαμορειτῶν αἰτη-
σάμενος πανήγυριν Ἀριλλη-
νοις εὐξάμενος Διὶ Δρικτῃ
ἐπιτυχὼν ἀνέθηκα
τὴν στήλλην.

T(itus) Aurelius Ful(v)us Boeonius
Antoninus proco(n)s(ul) dic(it). Metras
Metrodori et Isidorus Isidori
nom(ine) vicanorum Arhillon
Adierunt me petieruntque
uti eis permitterem mercatum
instituere et habere semel in
anno diebus continuis
septem ex XII k(alendas) Octobr(es) in VI
k(alendas) easdem. Qua de re si quis petitioni eius contradicere volet, intra diem tricensimum
me aut successorem meum
c(larissimum) v(irum) adeat vac. Proponi volo.

vacat
Μητρᾶν τὸν εἱερῆ ἐτείμησεν
ὁ δῆμος χρυσῷ στεφάνῳ διὰ γένου.
vacat
T(ίτος) Αὐρήλιος Φούλβος Βοιώνιος
Ἀντωνεῖνος ἀνθύ(πατος) λέγει·

8 Kabaağaç ve Alova, 1995.

9 Plin., NH., 12. 93.

10 *Agoranomoi* görevleri için bkz. Magie 1950, 645-646.

11 Magie 1950, 1522, no: 57. *Panegyriarkhos* ile ilgili epigrafik buluntuların bir bölümü listelenmiştir.

12 Martin 1955, 97. Örneğin, Olympia bayramları en büyük *panegyreis*'di. Buraya pek çok kasaba ve şehirden ziyaretçi katılırdı. Ayrıca, gelen ziyaretçilerin diğer festival ve bayramlara katılabilmeleri için arada birkaç aylık zaman farkı olurdu.

13 Broughton 1975, 870-871. Örneğin bir Karia kenti olan Stratonikeia, düzenledikleri Zeus Panamarus festivali için pek çok şehre davetiyeler göndermiştir.

14 Tanrıver 1996, 4.

15 Malay 1994, 152, no: 523; SEG XLIV 1994, no: 977; De Light 1995, 37; Dignas 2002, 167-169.

Μητρᾶς Μητροδώρου καὶ Εἰσί-
δωρος Εἰσιδώρου ὀνόματι
κώμης Ἀριλλων προσῆλτόν
μοι ἠτήσαντό τε, ἵνα αὐτοῖς
ἐπιτρέψω πανήγυριν ἄγειν
καὶ ἔχειν ἄπαξ ἐν τῷ ἐνιαυτῷ
ἡμέραις ἐφεξῆς ἑπτὰ ἀπὸ
τῆς πρὸ ιβ΄ καλ(ανδῶν) Ὀκτωβρίων
μέχρι τῆς πρὸ ἕξ καλ(ανδῶν) τῶν
αὐτῶν, περὶ οὗ εἴ τις τῇ αἰτή-
σει αὐτῶν ἀντιλέγειν βού-
λεται, ἐντὸς τριακοστῆς ἡ-
μέρας ἐμοὶ ἢ τῷ τειμιωτάτῳ
μου διαδόχῳ ἐντυχέτω.
προτεθῆναι βούλομαι.

ὁ δῆμος ἐτείμησε Τατίαν
εἰέρειαν χρυςῷ στεφάνῳ
διὰ γένου.
Ἀσίνιος Ῥοῦφος Σαρδιανῶν ἄρχουσι χαίρειν· [ἡ Ἀριλ-
ληνων κώμη προςήκουσά μοι ἐ᾽ προγόνων, [ὡς ἐπίσ-
τασθε, ἔγραψέ μοι παρακαλοῦσα ὅπως Ε[- - -]-
ΞΟΜΑΙ τῷ Αὐτοκράτορι περ[ὶ ca. 4]ΩΡΟΥ καὶ ΔΗΜΟΣ[- οὐκ ἐ]-
πεὶ δύσκολον ἦν μοι ἐντυχ[εῖν τ]ῷ Αὐτ[οκράτορι],
ἀλλ᾽ ὅτι διαβάλλον ἦν ὑμᾶς Ο[2-3]Σ τὰς Α[- - -]
πανηγύρεις πέπετε, τῇ δὲ ὑπὸ τοῦ Κ[- - - - - - -]
ΣΗ οὐ πέπετε, τῶν αὐτῶν καὶ ταύτ[ην - - - - - - -]
ἀξιωθῆναι δικαίων· ἐρ(ρ)ῶσταί ἡμ[ᾶς βούλομαι]
πανοικεί.

"Arillenoi halkı için bir panegyris kurmak üzere başvuruda bulunan, Thamoreitai halkının ve Zeus Driktes'in nesiller boyu rahibi olan ben, Metrodoros'un oğlu Metras, amacıma ulaştıktan sonra bu steli Zeus Driktes'e adak olarak diktim."

"T(itus) Aurelius Ful(v)us Boeonius, Antoninus, proconsul, der ki: Metrodorus'un oğlu Metras ve Isidorus'un oğlu Isidorus bana geldiler ve Arhilla (veya Arhilloi veya –ai) halkı adına, yılda bir kez, Ekim ayının sondan 12 ile 6. günleri arasında bir panayır düzenlemelerine izin vermem için başvuruda bulundular. Eğer herhangi bir kişi, onlara verilen izne itiraz etmek isterse, 30 gün içinde bana veya saygıdeğer halefime başvurmalıdır. Konu ilan edilsin."

"Halk, rahip Metras'ı ve onun tüm soyunu altın bir çelenkle onurlandırır." (Burada genelgenin Grekçe'ye tıpatıp çevirisi yer alıyor)

"Halk, rahibe Tatia'yı ve onun tüm soyunu altın bir çelenkle onurlandırır".

"Asinius Rufus, Sardeis yöneticilerini selamlar! Bildiğiniz gibi, atalarımdan bana miras kalan Arhilla köyü bana bir mektup yazarak … konusundaki isteklerini imparatora iletmemi istemiştir. Bunu imparatora iletmek benim için zor olduğu kadar, imparatorun kurduğu bir panayıra insan göndermediğiniz için, sizin itibar kaybetmenize de yol açmıştır. … İmparator, bu pazara da diğer pazarların sahip olduğu hakların

verilmesini uygun bulmuştur. Size ve tüm ailenize iyilikler dilerim”[16].

Arillenoi tarafından kurulan panegyris ile ilgili altı bölümden oluşan bu yazıt, farklı yazı karakterleri göstermektedir. Yazıtın, dört farklı aşamada ve değişik ustalar tarafından oyulduğu anlaşılmaktadır. Stel, ilk önce yüzeyin merkezini kaplayan fermanın Latince ve Grekçe versiyonları kaydetmek için hazırlanmıştır. Daha sonra ise eklenen metinleri yazmak için; birincisi alınlık içine yazılmış bir adak metninde, ikincisi edikt’in iki versiyonu arasına yerleştirilmiş olan iki onur cümlesinde ve üçüncüsü de Asinius Rufus’un mektubunda olmak üzere üç farklı usta (işçi) çalışmıştır.

Metinde, şimdiye kadar bilinmeyen Thamoreitai ve Arillenoi halk isimleri geçmektedir ve bunların muhtemelen Daldis çevresinde, Gygia/Koloe limne’nin[17] kuzeyinde yaşadıkları düşünülmektedir.

Rahip Metras, Arillenoi adına bir panegyris kurma iznini almayı başarmış ve yerel tanrı Zeus Driktes için bir stel diktirmiştir.

Asinius Rufus’un Sardeis yöneticilerine gönderdiği mektubun noksanlarını tamamlamak zor gibi görünmektedir. Ancak belli ki, Arillenoi halkı kurmuş oldukları Pazar için *ateleia* (vergi muafiyeti) içeren bazı imtiyazları almak üzere Asinius Rufus adındaki bir Romalı zenginin aracılığına başvurmuştu. Asinius Rufus’un ifadelerinden anlaşıldığına göre, Sardeis halkı Arillenoi panayırına müşteri göndermemekte direnmiş, ancak onların bu boykotları Rufus’un girişimleri sonucunda engellenmişti[18].

Kula yakınlarındaki Kastoloupedion’da (Burçak Ovası) ele geçen diğer bir yazıt da buradaki panayırın varlığını kanıtlayan önemli bir belgedir[19].

[Φλάουι]ος Μαξιμ[ι]λλιανὸ[ς ἀν]θύπατος
[Δομι]τίῳ Ῥούφῳ, ὑῷ ἀσιάρ[χο]υ κὲ κρα[τί]στου
[ἄρχοντος], ἀσιάρχῃ χαίρ[ειν]·
[τῇ σ]ῇ πρὸς το[ὺ]ς θεοὺς, ο[ὗ]ς εἰδρῦ[σ]θαι φῆς
[ἐν Τ]ετραπυργί[ᾳ, θρη]σκείᾳ κ[ὲ τ]ῇ το[ῦ γ]ένους
[σου] λαμπρότητι καὶ τῇ σῇ [μ]ετὰ τῆς [ἐπι-]
εικεί]ας τῶν τρόπων κοσμι[ό]τητι π[αν]τί
[πρό]δηλον, ὡς τ[ι]μᾶσθε δίκαιος ὑπ[άρ]χεις·
[ἐχέ]τω γοῦν τὴ[ν] τῆς ἀγο[ρεί]ου ἀπό[λ]αυσιν
[ἡ Τ]ετραπυργία [δ]ιὰ τὴν εἴ[ς] σε τὸν [λ]αμβά-
[νον]τα τειμήν, κ[ὲ] ἀγέτω τ[ὴ]ν ἀγορὰ[ν] τῶν
[ὠνίω]ν τῇ πεντεκαιδεκά[τ]ῃ ὁ τῶν
[Τετρ]απυργειτῶν δῆμος, μ[ά]λιστα μ[η]δεμιᾶς
[πασῶν] τῶν κατ[ὰ] τὴν Μαιον[ί]αν φθ[αν]ουσῶν
[πόλεων τ]αύτῃ τῇ ἡμήρᾳ ἀγο[ρε]ῖον ἀγουση[ς]·
[ἔστω το]ῦτο καθ΄[ἕ]καστον [μ]ῆνα ἀνε[πι] κωλύτως.
ἔ[ρ]ωσο.
[Ἀτταλι]ανὸς Φιλίππου, ματὴρ [Αὐ]ρ. Ἀντ[ω]νίου
[Ἀτταλια]νοῦ, τῆς Τ[ε]τραπυργ(ει)τῶν κ[ατ]οικίας,
[χρηματι]σάμενος διὰ Ἀττα[λι]ανοῦ υ[ἱ]οῦ

16 Malay 1994, 152-154.

17 Aynı bölgede yaşayan Koloenoi, Koustianoi ve Tabakreneitai için bkz. Malay 1994, Cat. 51.

18 Malay 1994, 154-156.

19 TAM, V, 1, 230; Nolle 1982, Doc. 2; SEG, XXXII, 1982, no: 1149.

[διὰ τὸ βρ]αδέως γρ[ά]φειν, ὑπο[γρ]άψας [τ]ε κὲ
[σφραγίσας] ἀπεθέμη[ν ά]ντίγρφ[α τ]ῶν ἐπ[ισ]τοῶν
καὶ [τὴν] αὐθεντι[κὴ]ν ἐπιστολὴν τὴ[ν ἐ]πι-
[σταλ[λεῖσα]ν παρὰ το[ῦ λ]ανπροτά[το]υ ἀ[νθυπ]άτου
ἡμ[ῶν Φλ.] Μαξιμιλ[λια]νοῦ Δομιτίῳ Ῥού[φῳ], ὑῷ
ἀ[σιάρχ]ου καὶ [κρ. ἀσι]άρχῃ , ἔ[τ]ους [σπ]δ΄,
[μηνὸς] Γορπ[ιέου- -]τῃ ἑσταμένῃ.
['Ατταλιανὸς Φιλίππ]ου, πατὴ[ρ Α]ὐρ. 'Αντ[ωνίου]
['Ατταλιανοῦ, τῆς Τετ]ραπύργ[ει] τῶν κ[ατοικίας,]
[ὑπογράψας ἐσφράγισ]α κὲ ἀπε[θέ]μην [τά ἀντίγρα-]
[φα καὶ τὸ αὐθεντικὸν ε]ἰς τὸ χ[ρ]εοφ[υλάκειον]
[ἐν]ερoσ[

"Proconsul Flavius Maximillianus, bir asiarkh ve arkhon'un oğlu olan Domitius Rufus'u selamlar! … Soyunun yüceliği ve dost canlısı samimi davranışlarla belirginleşmiş olan parlak kişiliğin nedeniyle, herkes tarafından açıkça bilinmelidir ki, şereflendirilmeyi hakkettin. Sana verilmiş soyluluk neticesinde Tetrapyrgia'da pazar kurma gününün tadını çıkar. Tetrapyrgia halkı her ayın 15. gününde pazar kursun. Bu 15. günde Maionia bölgesinde hiçbir şehirde pazar kurulmayacaktır. Bu (pazar) her ay hiçbir engelleme olmaksızın gerçekleşsin.

İyilikler dilerim!

……

Aur. Antoninus'un babası, Philippus'un oğlu olan ben Attalianus, Tetrapyrgia halkından imza ve mühürlemeden sonra kopyaları ve orjinali … arşive kaldırdım".

Yazıta göre, Sardeisli asiarkh Domitius Rufus, Tetrapyrgia halkı için prokonsül'e gitmiş ve bir yazı ile Tetrapyrgia için bir pazar imtiyazı verilmesini rica etmiştir. Prokonsül'e yapılan bu ziyaret ile ilgili bölüm kırıktır. Ayrıca başvurunun hemen kabul edilip edilmediğini de bilmiyoruz. Domitius Rufus'un yapmış olduğu teklife karşı valinin tepkisi İS. 209 yılında kendisinden önce görevde bulunan kişinin tepkisinden farklılık gösterir. Flavius Maximillianus, Tetrapyrgia köyünün temsilcisini çağırmamış ve kendisinden durum hakkında bilgi istememiştir. Domitius Rufus'un mektubu Tetrapyrgia'nın durumunu ve çevresini net bir şekilde tanımlamış olmalı ki temsilci çağırıp durumu öğrenmeye gerek duymamıştır. Prokonsül bir mektupla asiarkh'a cevabında Tetrapyrgia'ya her ay olmak üzere bir pazar hakkı verildiğini açıklamıştır (st.1-17). Anlaşıldığına göre asiarkh, mektubu Tetrapyrgia köyüne iletmiş, köy ileri geleni mektubun orjinalini, bu oluşumla ilintili mektup kopyalarının yanına arşivlemişti (st. 18-32)[20].

M. Rostevtzeff, Tetrapyrgia'nın, Domitius Rufus'a ait olan arazinin yanı başında olduğunu düşünmüştür[21]. Çünkü Domitius Rufus'un bu pazar imtiyazına olan ilgisi, kendisinin ekonomik açıdan gelişmesiyle ilgili olmalıdır. Tetrapyrgia büyüklüğüne sahip olan bir köye pazar kurma hakkının verilmesi, burasının çevre şehirlere olan uzaklığına bağlıydı ve Tüccarların düzenli güzergahları üzerinde bulunan pazar alanları ise hiçbir zaman birbirlerinden çok fazla uzak değillerdi[22].

Akhisar'da ele geçen ve bir *agonethetes*'in[23] (yarışma başkanı) onurlandırılmasını kaydeden heykel kaidesindeki yazıttan, bu kişinin imparator ve Apollon Tyrimnos onuruna düzenlenen *panegyris*'in başkanı olduğu anlaşılmaktadır.

20 Nolle 1982, 65.

21 Broughton 1975, 670, 871-872.

22 Broughton 1975, 77, 80.

23 *Agonothetai* için bkz. Magie 1950, 652-654, 1522-1523.

[Ἡ βουλὴ] καὶ ὁ δῆ[μος]
[ἐτείμη]σεν Τρυφωσ[ιανὸν]
- - - - - ἀγωνοθετή[σαν]-
4 [τα ἐκ τ]ῶν ἰδίων ἐπὶ[φανῶς]
[τὴν ἀ]γομένην το[ῖς Σεβα]-
[τοις κ]αὶ Ἀπόλλω[νι]
[Τυρίμ]νῳ πρὸ τῆς πό[λεως]
8 [πανή]γυριν, πάντ[α ποι]-
ήσα]ντα τὰ ἔθι[μα].
Vac

Metinde geçen Τρυφωσιανὸς ismine, Macrinus (İS. 217/8) sikkeleri üzerinde de karşılaşıyoruz. Bu kişi, M. Αύρ. Διάδοχος Τρυφωσιανὸς adında bir komutan olup düzenlenen yarışmanın da başkanıdır. 6. ve 7. satırlarda geçen Ἀπόλλω[νι Τυρίμ]νῳ ifadesi bize, hem tanrı hem de panayırı (*panegyris*) yakından tanıtır[24]. Akhisar'da ele geçmiş beş yazıtta da Apollon Trimnos isminin yer aldığı görülmektedir. Bu yazıtlardan birinde, imparator ve Trimnos onuruna düzenlenen panegyris ve burada; tanrı, soylular ve imparatorlar için kurban törenlerinin yapıldığı kaydedilmektedir[25]. Akhisar'da ele geçen bir başka yazıtta ise Apollon Trimnos onuruna düzenlenen festivallerden bahsetmektedir[26].

Elimizdeki bu yazıtlardan, genel olarak, yarışma başkanlarının tüm bayramdan sorumlu olduklarını, aynı zamanda tüm harcamaları kendilerinin üstlendiklerini konseye ve halka büyük ziyafet sunduklarını (ἑστιάασαντα τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον), panayıra katılan herkese bol hediyeler dağıttıklarını gymnasium'a yağ bağışında bulunduklarını, hem gıda hem de para dağıtımının aynı anda yapıldığını[27] ayrıca, pandomim, akrobat ve oyunculara taç gibi onursal sanatçı ödüllerinin ve yarışmacılara verilen diğer ödüllerin masraflarının yarışma başkanı tarafından karşılandığı metinlerde geçen "ἐκ τῶν ἰδίων, παρ' ἑαυτοῦ, οἴκοθεν" ifadelerinden anlıyoruz. Bazı metinlerde geçen "ἀσύνκριτα" ifadesinden ise yarışma başkanının verdiği ödüllerin çok değerli olduğu sonucuna ulaşıyoruz. Ayrıca panayırların kutsal alanlarda düzenlendiği ve bunun bir gelenek haline geldiği de anlaşılmaktadır. Böylece, *panegyris*'lerin dini, politik, sosyal ve ekonomik yönlerinin de iç içe geçtiğini, kuruldukları bölgelerde kültürel ve ticari birliktelikleri sağladıklarını ve de bu yerlerde geniş bir sosyal hareketliliğe sebep oldukları görülmektedir. Bu sosyal hareketlilik içersinde, bir panayırın komşu bölgede kurulan bir başka panayır tarihiyle çakışıp zarar görmemesi için Pazar kurma takvimi de oluşturmuşlardır. Böylece, bir bölgede kurulan panayır bir başka yerdeki panayır ile çakışmayacak ve o panayıra komşu kentlerden de müşteriler katılabileceklerdi. Bütün bunlardan da *panegyris*'lerin, kuruldukları bölgeler için ne denli önemli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Antik dönemdeki *panegyris* (panayır) geleneğinin günümüz Anadolu'sunda da devam ettiğini görmekteyiz. Anadolu'nun birçok bölgesinde kurulan panayırların[28], antik dönemdekilerden farkı dini özelliğini kaybetmiş olmasıdır. Zamanla, endüstri ve teknolojinin ilerlemesi, kurulan küçük çaptaki panayırların da gelişmesini sağlamış ve bugünkü uluslararası fuarların öncüsü olmuşlardır.

24 Robert 1948, 72, no: 24.

25 Radet 1887, 459, no: 22; Robert 1948, 73, I.

26 Robert 1948, 75, no: 25; CIG no: 3493.

27 Robert 1948, 73-79.

28 Günümüz panayırları hakkında bilgi için bkz. Başaran 2002, 89.

Kaynakça

Başaran 2002
C. Başaran, *Geçmişten Günümüze Bayramiç Tarihi Coğrafyası ve Arkeolojisi*, 2002.

BCH
Bulletin de Correspondance Hellénique

Broughton 1975
T.R.S. Broughton, "Roman Asia Minor" *An Economic Survey of Ancient Rome, Vol IV*, 1975, 499-918.

CIG
Corpus Inscriptionum Graecarum

De Light 1993
L. De Light, *Fairs and Markets in the Roman Empire*, 1993.

De Light 1995
L. De Light, Ius Nundinarum and Immunitias in I. Manisa 523, *Epigraphica Anatolica* 24, 1995, 37-54.

De Light ve De Neve 1988
L. De Light ve P.W. De Neve, "Ancient Periodic Markets: Fastival and Fairs" *Athenaeum* 66, 1988, 391-416.

Dignas 2002
B. Dignas, *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 2002.

EA
Epigraphica Anatolica

Kabaağaç ve Alova 1995
S. Kabaağaç ve E. Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, 1995.

Liddell ve Scott 1966
Liddell and Scott's *Greek English Lexicon*, 1966.

Magie 1950
D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, 1950.

Malay 1994
H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*, 1994.

Martin 1955
I.N. Martin, *Greek Folk Religion*, 1955, 97.

Nolle 1982
J. Nolle, *Nundinas Instituere Et Habere. Epigraphische Zeugnisse zur Einrichtung und Gestaltung von ländlichen Märtken in Afrika und in der Provinz Asia, Hildesheim*, 1982.

Pleket 1973
H.W. Pleket, "Some Aspects of the History of the Athletic Guilds" *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 10, 1973, 173-207.

Plin., NH.
Plinius, *Naturalis Historia*.

Radet 1887
G. Radet, "Inscriptions de Lydie" *Bulletin de Correspondance Hellénique* 11, 1887, 445-484.

RE XVIII.3
Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.

Robert 1948
L. Robert, *Hellenica* VI, 1948.

Robert 1966
L. Robert, *Monnaies Antiques en Troade*, 1966.

SEG
Supplementum Epigraphicum Graecum

Smith 1870
W.Smith, *Dictionary of Grek and Roman Antiquites*, 1870.

Strabon
Strabon, *Geographica*.

Şahin 1998
N. Şahin, *Klaros*, 1998.

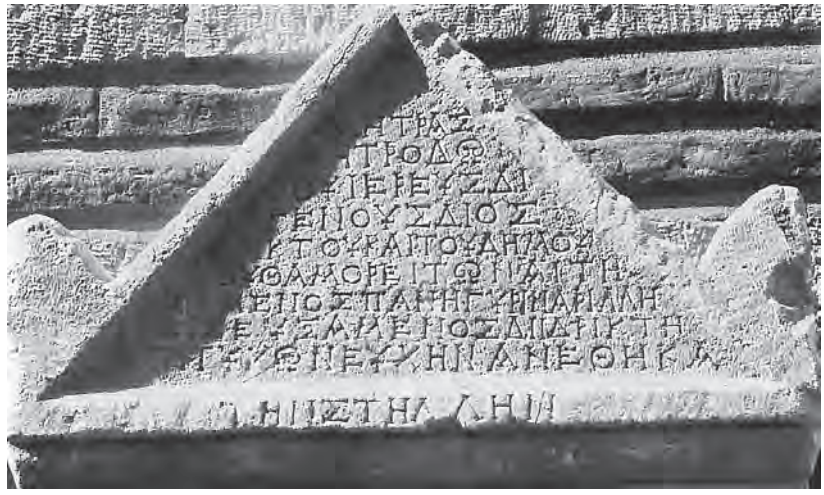
TAM
Tituli Asiae Minoris

Tanrıver 1996
C. Tanrıver, *Antik Devirde Lydia'da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1996.

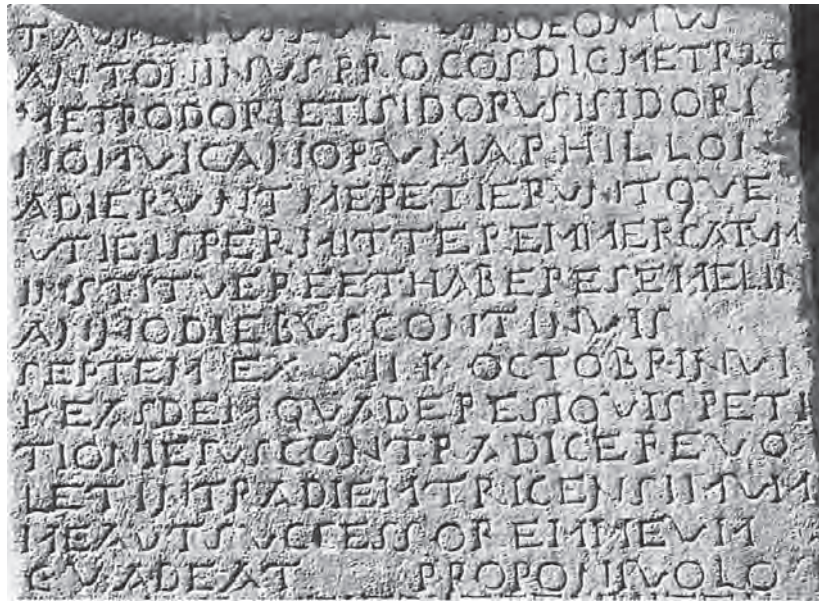
ZPE
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

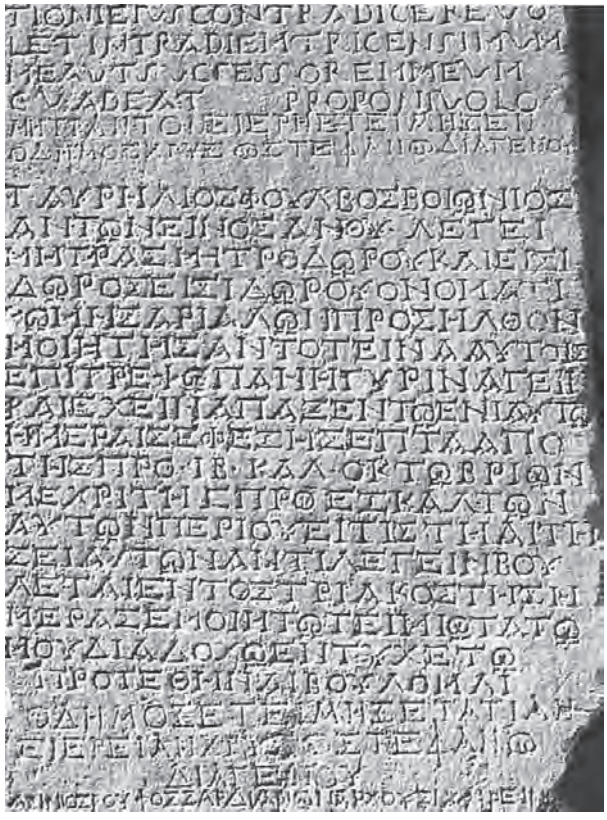
Res. 1

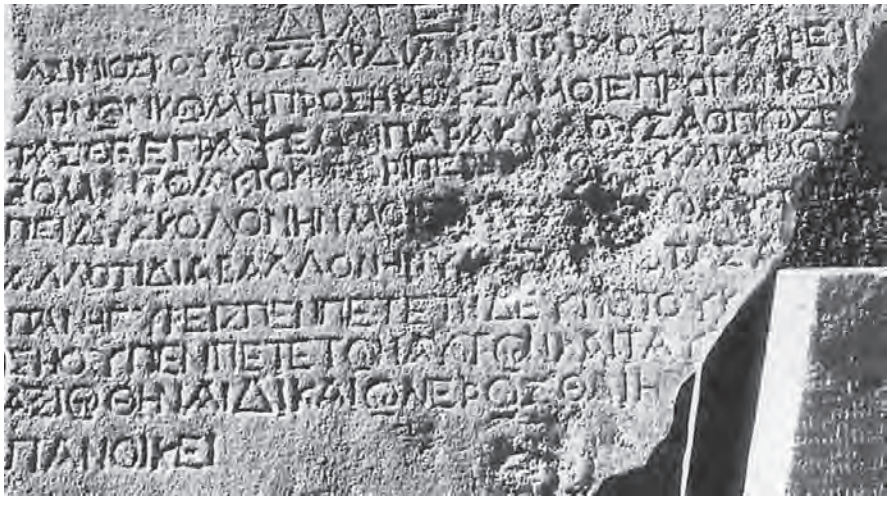
Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Patara'daki Roma Dönemi Hamamlarında Planlama ve Mimari

F. Fatih GÜLŞEN*

Abstract

The Planning and Architecture in Roman Baths in Patara

This article comprises the locations of Roman period baths in the city, their plans, their ashlar masonary, wall-masonary techniques, their heating systems and their roof construction techniques. While we are doing this, we will also point out and give a conspectus and analysis of a structural techniques used in Lycian baths and suggest reason for their prevalence. In Patara so far, four Roman period baths have been identified. These are called Nero-Vespasian Bath, Hurmalık Bath, Small Bath and Central Bath. All of these baths are chronologically date back to Roman Imperial Period either by an inscription still *in-situ* position (Nero-Vespasianus Bath), or by construction techniques and buildings methods. But recently well-preserved a Medieval bath complex has been found (in 2006 season) by the northern side of the Corinthian Temple.

In all the imperial period baths in Patara, terracotta spacer pinning technique was applied. It has been determined that spacer pinning technique was applied in fourteen baths in ten cities in Lycia. In Roman Imperial period, in the provinces, most of the baths where the above mentioned technique was used, date back to 2nd and 3rd centuries AD. The earliest bath, known in Lycia, is Nero-Vespasianus bath in Patara, which must have been built between the years of 65-69 AD. Hypothesis, which put forward that there is certainly no bath built in pre-flavian period, has lost its validity. Terracotta spacer pin holes technique in Lycia must have been a model for the examples in Anatolia and in the provinces of the Empire. The development of wall painting techniques in Roman baths gave chief contribution for the plans and construction techniques of the Roman baths. Through this way, they would be able to heat spacious caldariums and tepidariums with transfer the heat of the hypocaust to the walls. In addition to that,in that way, broad spaces of bath facdes would be covered by windows which gave decorative effect to the buildings.

Nero-Vespasian, Hurmalık and Central baths in Lycia were constructed in Pompeii style bath tradition. This type of baths consist of a row of three rooms on parallel axes with adjoining a palaestra. But so called small bath in Patara shows unique plan among surviving baths of Lycia. It adapted block arrangement plan with high standard construction technique. Even though Lycian baths were influenced by Roman baths, the Roman ones were not directly copied. The construction technique can perhaps best be characterized as Romanizing but it is provincial. It is shown by the fact that the Imperial Lycian baths masonary technique resemble to those Carian usual technique "*opus vittatumun*". However there are a number of construction phases in Lycian baths, following the earthquakes in 141 and 142 A.D, minor construction works started in Antonines' period. Because of this, all the urban sites in Lycia seems to have had baths by the Sevaran efflorescence. Overall in Lycia plans and building techniques shows differences of each other. In conclusion, in Imperial Period, Lycia according to its traditions, has created unique plan and techniques for bath construction.

* Uzm. F. Fatih GÜLŞEN, Akdeniz Üniversitesi, Likya Araştırma Merkezi ve Arkeoloji Bölümü, Kampus 07040 ANTALYA. E-mail: fgulsen@akdeniz.edu.tr

Değerli fikirlerini paylaşan ve metnin redaksiyonunu yapan S. Bulut'a; çizimler için F. Okatan ve H. Kan'a, çeviriler için M. Arslan'a ve Hüseyin Yiğit'e, yardımlarından dolayı P. Temelkuran'a teşekkür ederim. Hazırlık aşamasında E. Torunlar, İ. Kızgut ve A. Börekçi'nin bitirme tez çalışmalarından da yararlanılmıştır.

Bu çalışma, Patara'daki Roma Dönemi Hamamları'nın (Resim 1, 2) kent içindeki konumlarını, planlarını, taş işçiliklerini, duvar örgü tekniklerini, ısıtma ve çatı örtü sistemlerini kapsamaktadır. Patara'daki, Nero-Vespasian Hamamı (Resim 3)[1], Hurmalık Hamamı (Resim 4)[2], Küçük Hamam (Resim 5)[3] ve Merkez Hamamı (Resim 6)[4], günlük yaşamın en yoğun olduğu sosyal merkezlerin yakınında ve kentin merkez düzlüğü üzerinde inşa edilmiştir (Resim 1, 2). Kentte, bilinen 4 adet Roma Dönemi Hamamı dışında, Korinth Tapınağı'nın antik limana bakan kuzey önünde de bir Ortaçağ Hamamı bulunmaktadır.

Hamamlar, ışığı ve ısıyı en iyi alacakları istikamete göre konumlandırılmış olup[5], Nero-Vespasian ve Merkez Hamamları güneye (Resim 3, 6), Hurmalık ve Küçük Hamam ise güneybatıya yönlendirilmiştir (Resim 4, 5). Hamamların yakınında güneşin ışığını kesecek ve onları gölgede bırakacak yüksek yapılar bulunmamaktadır.

Nero-Vespasian Hamamı, Ana Cadde Güney kapısının yaklaşık 75 m. doğusunda, Bizans Çağı surlarının güneydoğu iç köşesinde yer alır (Resim 1, 2). Tiyatro ve Meclis Binası'nın kuzeydoğusunda konumlanan hamam, diğerleriyle birlikte kentin en işlek merkezinde konumlanmıştır.

Nero-Vespasian Hamamı doğu-batı doğrultusunda, yan yana sıralanmış üç asal bölümden oluşan sıra tipli bir plana sahiptir (Resim 3). Yaklaşık 1000 m² kapalı alanıyla, Likya'daki en büyük hamamlardan biridir. Üst örtüsü ve güney duvarlarının bir bölümü dışında oldukça sağlam durumdadır (Resim 7, 12). Batıdaki bölüm, apodyterium-frigidarium, orta bölüm tepidarium, doğudaki ise caldariumdur (Resim 7, 9, 10). Hamama, Side Hamamları'ndaki gibi batıdan girilmektedir[6]. Kuzeyinde düzgün dikdörtgen iki pencere bulunan frigidariumun doğu duvarından tepidariuma geçilir. Tepidarium'da, kırmızıdan yeşile uzanan çeşitli renklerde mermer kaplama levha parçaları tespit edilmiştir. Kuzeyinde apsisle sonlanan tepidariumun (Resim 8, 10), kuzeydoğu köşesinden bir kapıyla caldariuma geçilir. Caldariumun doğu duvarında, biri küçük biri büyük iki kemerli açıklık bulunur (Resim 11, 12). Ortadaki büyük kemerli açıklığın doğusundaki işlevi bilinemeyen mekan, geç dönem yapısıyla birleştirilmiştir.

Frigidariumun sonradan eklendiği göz önüne alınacak olursa, orijinal planlamada tepidarium bulunmadığı, bugünkü tepidariumun, apodyterium ve frigidarium görevini üstlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hamamın duvarlarında, dışta iri ve düzgün kesme blok taşlar, içte ise opus caementumun kullanılmıştır. Tonozlarda da tuğla ve harçlı moloz taşın kullanıldığı görülür.

Hurmalık Hamamı, adını güneybatı bitişiğindeki Kuzey Afrika kökenli hurma ağaçlarından almıştır. Kentteki hamamların en kuzeyinde yer alması nedeniyle "Kuzey Hamamı" olarak da adlandırılan yapı, Tepeciğin güney eteğinde konumlanır (Resim 12). Hamam doğu-batı yönünde dizilmiş 3 dikdörtgen bölümden oluşan sıra tipli hamam planına sahiptir (Resim 4). Güneyinde dışa taşkın yarım yuvarlak apsis üzerinde 6 dikdörtgen pencereyle belirgin tepidarium, 29x7,50 m. genişliktedir (Resim 4, 13). Batı duvarından, 1,30 m. genişlikte iki kapı ile tepidariuma geçilir. Güneyinde 3 dikdörtgen pencere bulunan te-

---

1 Benndorf ve Niemann 1883, 148; Kalinka 1920, 142-143, 148, no. 396; Bean 1978, 62; Bayburtluoğlu 1983, 62; Farrington ve Coulton 1990, 55 vd; Yegül 1992, (büyük hamam) 258, 299, 300, fig. 391; Farrington 1995, 156 vd., res. 17, kat.no. 38; Korkut 2003, 53, 445 vd.; Gülşen 2007.

2 Kalinka 1920, 142, plan no. E; Bean 1978, 86; Bayburtluoğlu 1983, 63, plan no. 5; Farrington ve Coulton 1990, 55 vd; Işık 1990, 30; Işık 1991, 236; Çevik 1992, 393 vd.; Yegül 1992, 258, 299, 300, fig. 392-393; Bulba ve Kızgut 199,: 286 vd.; Çevik ve Kızgut 1994, 255 vd.; Farrington 1995, (kuzey hamamı) 18, 109, 111, 160, kat.no. 41; Kızgut ve Özhanlı 1996, 165 vd.; Kızgut ve diğ. 1997, 199-200; Kızgut 1998, 159-160; Gülşen 2007. Hurmalık Hamamı'nın kazıları, 2005 yılından itibaren F. Alanyalı başkanlığında yürütülmektedir.

3 Kalinka 1920, (planda hamam binası olarak gösterilmemiştir.) 142; Farrington ve Coulton 1990, 59 vd.; Farrington 1995, 19, 128, 129, kat.no. 39; Korkut 2003, 445 vd.; Gülşen 2007.

4 Kalinka 1920, 142, plan no. F; Farrington ve Coulton 1990, 55 vd.; Farrington 1995, 22, 108, 134, kat.no. 40; Korkut 2003, 445 vd.; Gülşen 2007.

5 Vitruvius, De Architectura V,10,1'de hamamların yer seçimi konusunda şöyle der: "Hamamlar için ilk olarak, mümkün olan en sıcak konum seçilmeli yani, kuzey ve kuzeydoğu yönleri dışında bir yön yeğlenmelidir. Mümkün olduğu kadar sıcak bir yapı sahası aranmalıdır. Sıcaklık ve ılıklık bölümleri güneybatıdan ışık almalı veya konum buna elverişli değilse her koşulda ışık güneyden gelmelidir; çünkü genellikle yıkanma zamanı gün ortasından akşama kadardır."

6 Abbasoğlu 1982, 142.

pidariumda duvardan ısıtma sistemine ait terracotta çivi yuvaları ve baca kanalları bulunmaktadır (Resim 15, 16)[7]. Tepidariumdan yine 1,30 m. genişlikte bir kapı ile en büyük oda olan caldariuma geçilir. Batı duvarı ortasında 8,50 m. genişlikte bir kemer ve her iki üst köşede birer pencere bulunan caldariumun, güney duvarına da 3 pencere açılmıştır. Caldariumun taban döşemesi ve mermerle kaplanmış havuzların yanı sıra, altta hypocaustun bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Caldariumun batı duvarındaki büyük kemerin altındaki apsisin içinde bir külhan, duvar diplerinde havuzlar ve altta, hypokaust döşemi bulunur (Resim 13)[8]. Güneye açılan kapının hypocaustla aynı düzeyde konumu, bu ısıtma sisteminin ikinci evreden olduğuyla açıklanabilir. Kare ya da dikdörtgen forma sahip taşıyıcı tuğla ayaklar, duvar dibinde kemerli bir üst örtüye sahiptir.

Güney ve batıdan geçen ortalama 4-5 m. genişlikteki yollar, güneybatı köşede bir kavşakla birleşmektedir (Resim 13). Doğu bitişiğinde tamamen çökmüş Palaestra bulunmaktadır. Hamamın güneydoğu köşesinde mozaikli bir bölümle sonradan sınırlanan güneydeki yol ve hamam arasında, tuğladan örülmüş üstü tonozla kapatılmış dükkanlar gene geç dönem eklentileridir (Resim 13).

Hurmalık Hamamı'nın frigidarium ve caldarium bölümleri apsislidir (Resim 13). Caldarium bölümünde büyük kemerli bir açıklık bulunur (Resim 13, 14). Bu alanların kapatılabilmesi ve birbirlerine bağlanması tonoz ve kemer sistemlerinin başarıyla uygulanmasıyla ilişkilidir. Hamamların çatıları tonoz örtülüdür. Duvarlar ve tabanlar mermerle kaplanabildiği gibi tabanlarda mozaik de bulunabilir.

Büyük bölümü ayakta olan hamamın beden duvarları, kireç taşından düzgün kesilmiş iri bloklardan örülmüştür (Resim 13-16). Üst örtüyü oluşturan beşik tonozlarda, tuğla ve kireç harçlı küçük moloz taşlar kullanılmıştır. Hypocaust'taki pilae ve kemerlerle, banyo ve havuz duvarlarında tuğla, duvar kaplamalarıyla taban ve havuz döşemelerinde ise mermer tercih edilmiştir.

Hamamın su ihtiyacı büyük olasılıkla 75 m. kuzeydoğusundaki, Mettius Modestus Takı üzerinden geçen kanaldan gelen suyun batı bitişiğindeki rezervuar yapısından karşılanmış olmalıdır.

Küçük Hamam, Ana Cadde'nin yaklaşık 75 m. kuzeybatısındaki tepeliğin kuzey yamacında yer alır (Resim 1, 2). Hamam kuzey-güney doğrultuludur ve 3 bölümden oluşur (Resim 5, 19). 0,95 m. genişlikteki giriş, frigidariumun doğu duvarındadır (Resim 21). Frigidariumun batısında, 0,60 m. kalınlıktaki karşılıklı iki plasterle bölümlenmiş birim, 1,70 m. genişliktedir (Resim 22). Güney duvarında iki pencere açılmıştır. Odanın kuzey duvarı ortasından 1 m. genişlikte bir kapıyla tepidariuma geçiş sağlanmıştır. Kareye yakın ölçülere sahip tepidariumun sağlam kalmış tonoz örtüsünün bir bölümü üzerinde, 1,30 m. genişlikte bir pencere açıklığı tespit edilmiştir (Resim 19, 25). Hamamın kuzeybatısında yer alan caldariuma, tepidariumun batı duvarındaki 1,05 m. genişliğindeki bir kapıyla girilir. Hamamın en büyük odası olan caldarium, kuzeyde 2,75 m. derinliğinde bir apsisle sonlanır (Resim 5, 19, 20, 24). Batı duvarında 2,35 m. genişlik ve derinlikteki kare planlı dışa taşkın bölüm, 1,10 m. genişlikte kemerli bir açıklıkla sonlanır (Resim 5, 19).

Hamamın genelinde birbirine sıkı bağlanmış poligonal taş işçiliği, tonoz örtü başlangıcındaki korniş (yatay atkı) düzgün dikdörtgen ve kuzey dış cephede ise bosajlı taş işçiliği kullanılmış olup duvarların içi, harçlı molozla doldurulmuştur (Resim 19-26). Alt bölümlerdeki kireç taşı işçiliğin yerini, tonozlarda tuğla almıştır (Resim 26). Frigidariumun batı duvarıyla, caldariumun güney duvarı dışındaki diğer duvarlar, beşik tonoz örtü başlangıcına dek sağlamdır. Hamam duvarlarının iç yüzlerinde terracotta çivi ve mermer levhaların dübel yuvaları bulunmaktadır. Tepidariumun köşelerinde ve doğu ile batı duvarlarının ortasında olmak üzere 6 adet, caldarium köşelerinde ve apsis ortasında beş olmak üzere toplam 11 adet ısıtma sistemine ait baca bulunmaktadır (Resim 23)[9]. Patara'daki diğer üç hamamdan ve Likya'ya özgü sıra dizili, yalın hamam planından farklı bir tasardadır (Resim 5,

7 Farrington ve Coulton 1990, 55 vd.; Farrington 1995, 18, 109, 111, 160, kat.no. 41; Korkut 2003, 445 vd.; Gülşen 2007.

8 1997 ve 1998 yıllarında, hypocaustun bir bölümü açılarak belgelenmiştir.

9 Gülşen 2007.

19)[10]. Yapının plan olarak Likya'daki en yakın benzeri Arykanda'daki yazıtlı ev hamamıdır[11].

Merkez Hamamı, Nero-Vespasian Hamamı'nın 50 m. kuzeybatısında, Korinth Tapınağı'nın 75 m. güneydoğusunda yer alır (Resim 1, 2). Yoğun bitki örtüsü içindeki yapı zorlukla görülebilmektedir (Resim 27, 28). Diğer üç hamamın ortasındaki konumu nedeniyle bu ad verilmiştir. Yan yana dizili üç bölümden ibarettir (Resim 6). Doğudaki frigidarium- apodyterium, orta bölüm tepidarium, batıdaki ise caldariumdur. İşlevi bilinemeyen doğudaki uzun ve dar bölüm bir geç dönem eklentisidir. Caldariumun batı duvarındaki kemerli bölüm, Hurmalık Hamamı'ndaki gibi batı güneşine ve caddeye yönlendirilmiştir (Resim 27). Düzgün kesme taş, poligonal ve yer yer moloz taş işçiliği birlikte kullanılmıştır (Resim 28). Duvarlarda mermer levha dübelleri ve ısıtma sistemine ait terracotta çivi yuvaları ve baca kanalları bulunmaktadır (Resim 29, 30).

Nero-Vespasian, Hurmalık ve Merkez Hamamı, yan yana dizilmiş odalardan oluşan sıra tipli hamamlar grubu içinde incelenmelidir. Küçük Hamam dışındakiler, planlama ve genel tasarda, Likya hamamları geleneğindedir. Yan yana sıralanmış odalardan, bazen de bu odalara dik yerleştirilmiş bir başka odadan oluşan bu plan türü muhtemelen İS. 1. yüzyılda gelişmiş olmalıdır[12]. Likya Hamamları, Pompei Forumu'ndaki hamam binaları geleneğinde olup, kökeni Merkezi İtalya ile Güney İtalya'daki hamam tiplerinden kaynaklanmaktadır[13].

Likya Bölgesi'nde, Patara Vespasian, Merkez ve Hurmalık Hamamları ile birlikte, diğer sıra tipli hamamlara; Tlos'ta Büyük Hamam ve Palaestra Hamamı, Simena Hamamı, Sidyma Hamamı (?), Phaselis'te ZB/ZC ve ZF Hamamları, Rhodiapolis Hamamı, Myra'da Tuğlalı Hamam, Limyra Hamamı, Pınara Hamamı, Apollonia Hamamı, Andriake'de Küçük Hamam, Arykanda'da Güney ve Kuzey Hamamı, Kadyanda'da Vespasian Hamamı, Kyaneae'da Antoninus Pius ve Kuzey Hamamı (?), Balboura Hamam'ı (?), Nisa Hamamı, Oenoanda'da Ml 1 ve Mk 1 Hamamları, Xanthus Güney ve Doğu Hamamları, Antiphellus Doğu ve Batı Hamamları örnek verilebilir[14].

Pamphylia bölgesi hamamlarında caldariumun, Likya'da ise yazıt, bezek ve heykellerle süslenmiş, apsisli ve en büyük oda niteliğindeki frigidarium bölümlerinin ön plana çıkarıldığı görülür[15]. Pamphylia'da Perge Güney Hamamı apsisli soğukluk bölümü ile bölgede tekildir[16] ve bu özelliğiyle Likya'daki Patara Hurmalık ve Tlos Büyük Hamamı ile benzerdir.

Patara Hurmalık Hamamı ve Tlos Büyük Hamam'ın soğukluk bölümlerinin güneyini kapatan apsisler pencerelidir. Hurmalık Hamamı'nda altı dikdörtgen pencereye karşılık, Tlos'ta yedi kemerli pencere açılmıştır (Resim 4). Kadyanda Vespasian Hamamı, Patara Küçük Hamam ve Pınara Hamamı, büyük bir apsise sahip olmalarına karşın penceresiz yapılmışlardır. Buna karşılık Oenoanda Ml 1 Hamamı, Phaselis ZB/ZC Hamamı küçük apsisli ve pencerelidirler.

Patara Vespasian ve Hurmalık Hamamı, Tlos Büyük Hamam ve Palaestra Hamamı, Xanthus Doğu Hamamı, Limyra Hamamı, Myra Hamamı, Kyaneae Antoninus Pius ve Kuzey Hamamı, Kadyanda Hamamı, Arykanda Kuzey ve Güney Hamamı, Apollonia Hamamı, Andriake Hamamı, Oenoanda Wl 1 ve Mk 1 Hamamları, Nisa Hamamı, Rhodiapolis Hamamı, Pınara Hamamı ve Sidyma Hamamları'nda, uzun duvarların kısa duvarlara olan oranı 1/1 ile 1/3 arasında değişmektedir.

Likya hamamlarında, genel olarak görülen palaestralara, apodyterium ya da tepidarium bölümlerinden girilir.

Likya'daki hamamlarda tabandan ısıtma (hypocaust) olmasına karşın, duvardan ısıtma sistemine her hamamda rastlanılmaz. Patara'daki, 4 hamamda da duvardan ısıtma vardır ve bu hamamlarda terracotta çivi

10 Farrington 1984, (güneybatı hamamı) 120.

11 Börekçi 1996, 6.

12 Yegül 1992, 57 vd.; Farrington 1995, 88 vd.

13 Farrington 1995, 88 vd.

14 Farrington 1995, 9, lev. 1.

15 Abbasoğlu 1982, 143.

16 Abbasoğlu 1982, 143, lev. XXIII, LXXIV.

tekniği kullanılmıştır (Resim 12, 15, 29)[17]. Likya'da 10 antik kentte, 14 hamam binasında terracotta çivi kullanımı tespit edilmiştir[18]. Patara örnekleri dışında; Balboura Arif Hamamı[19], Kadyanda Vespasian Hamamı[20], Kyaneae Antoninus Pius Hamamı[21] ve Kuzey Hamamı[22], Limyra Hamamı[23], Oenoanda Ml 1 Hamamı[24], Phaselis ZB/ZC Hamamı[25], Tlos Palaestra Hamamı[26], Rhodiapolis Hamamı[27] ve Sidyma Hamamı'nda[28] tespit edilmiştir. Roma Dönemi'nde duvardan ısıtma sistemi içinde kullanılan en yaygın malzeme "Tubuli" (delikli tuğla) olmasına karşın[29], Patara Hamamları'nda, Likya'nın genelinde olduğu gibi terracotta çivi tekniği kullanılmıştır[30]. Bu tercihte, ısıtma yöntemlerinin birbirlerine göre farklı açılardan üstünlükleri olmasına karşın, gelenekler, iklim, dayanıklılık, maliyet, teknik imkanlar, pratiklik, servis-bakım, yerel ustaların rahatça iş yapabilmesi ve ısıdan elde edilecek randıman etkili olmuş olmalıdır.

Terracotta çivilerin uzunluğu 18.5-25 cm. arasında değişmektedir[31]. Çivilerin gövdesi yuvarlak olup uç kısımları genelde dikdörtgen ya da karedir (Resim 17, 18)[32]. Hurmalık Hamamı kazılarında ele geçen çiviler, canlı kırmızı, kırmızımtırak sarı ve hatta kahverengiye uzanan dört farklı renk varyasyonunu içerir (Resim 17)[33]. Yuvaların içine terracotta çiviler yatay olarak yerleştirilerek harçlanmıştır. Çivilerin başındaki yaklaşık 10 cm. çapındaki, makara dizaynlı iki diskin ortasındaki yive, terracotta plakalar oturtulmuştur[34]. Çiviler hamam duvarlarıyla plakaların arasında kaldığından gözükmezler (Resim 18)[35]. Terracotta plakaların üzeri, harçlanmış mermer plakalarla kaplanmıştır[36]. Böylece hamamın beden duvarıyla plakalar arasında bir hava

17 Benndorf ve Niemann 1883, 142, 148; Kalinka 1920, (planda "E" ile gösterilmiştir) 142, 143, 148, no. 396; Bean 1978, 62, 86; Bayburtluoğlu 1983, (plan no. 5) 62, 63; Farrigton ve Coulton 1990, 59, 60, lev. 1; Yegül 1992, 258, 299, 300, fig. 391, 392, 393, 422; Farrington 1995, 105, 154-158, kat.no. 38-41, lev. 14, 17-19, 109, 111, 128, 129, 160.

18 Farrigton ve Coulton 1990, 59, lev. 1; Farrington 1995, 105, lev. 14.

19 Coulton 1987, 209, res. 3, 4; Farrington ve Coulton 1990, 55-59, lev. 1; Farrington 1995, 151. kat.no. 12, lev. 25, 195.

20 Benndorf ve Niemann 1883, 142, 148; Kalinka 1920, 240, 241, no. 651; Bean 1978, 44-45; Wurster 1980, 32, fig. 2; Bayburtluoğlu 1983, 83; Farrington ve Coulton 1990, 59, lev. 1; Farrington 1995, 105, lev. 14, kat.no. 14, lev. 3, 117, 123, 200.

21 Bean 1978, 109; Farrington ve Coulton 1990, 60, lev. 1; Kupke 1993, 13-16; Farrington 1995, 105, lev. 14, kat.no. 19, lev. 4, 114, 124.

22 Kupke 1993, (kütüphane olarak tanıtılmıştır) 11, fig. 4, no. 15.

23 Wurster 1976, 23-49; Ferrington ve Coulton 1990, 60, lev. 1; Farrington 1995, 153, kat.no. 26, lev. 16, 158.

24 Bean 1978, 172, res. 96; Farrington ve Coulton 1990, 60, lev. 1; Farrington 1995, 155, kat.no. 34, lev. 6, 33.

25 Bean 1978, 151; Bayburtluoğlu 1984, 310-312; Farrington ve Coulton 1990, 60, lev. 1; Farrington 1995, 159, kat.no. 44, lev. 13.

26 Wurster 1976, (A Hamamı) 34, fig. 7; Bayburtluoğlu 1983, 78-79; Farrington ve Coulton 1990, (A Hamamı) 60, lev. 1; Farrington 1995, (A Hamamı) 161, kat.no. 58, lev. 10, 35, 130-132, 156, 165.

27 N. Çevik başkanlığındaki Rhodiapolis kazıları 2006 yılında başlamış olup, hamam binasının kazısı bitirilmiştir. Sonuçlar ayrıntılı bir şekilde yayına hazırlanmaktadır.

28 Benndorf ve Niemann 1883, 58, fig. 40, lev. XII; Kalinka 1920, 60; Bean 1978, 81; Wurster 1980, 32; Bayburtluoğlu 1983, 71; Farrington ve Coulton 1990, 60, lev. 1; Farrington 1995, 160, kat.no. 50, lev. 14, 34, 157.

29 Kunze ve Schleif 1944, 68 vd., res. 35; Abbasoğlu 1982, 23; Brödner 1983, 21, res. T-12a, T-48a, Z-6, Z-52; Heinz 1983, 189, res. 195, 197; Adam 1984, 287-294; Biers 1985, 53, 102, no. 116, res. 31; Farrington ve Coulton 1990, 63 vd.; Yegül 1992, 363 vd., res. 442, 443, 448, 454, 455; Farrington 1995, 101 vd.; İnan 1998, 38 vd., res. 114.

30 Hayes 1983, 132 vd., res. 13; Farrington ve Coulton 1990, 56 vd.; Sackett 1992, 245 vd., res. 217; Yegül 1992, 363 vd., res. 455c; Farrington 1995, 101 vd., lev. 14; Radt 1999, 144 vd., res. 88; Korkut 2003, 445 vd.

31 Balboura: Coulton 1987, 209, res. 3, 4; Farrington ve Coulton 1990, 56, fig. 2, lev. Va-b; Farrington 1995, 104, res. 195. Patara: Korkut 2003, 455, res. 10.

32 Farrington ve Coulton 1990, 55, fig. 2.

33 Korkut 2003. 456.

34 Coulton 1987, 209, res. 3, 4. 1986 yılında, Balboura'daki yüzey araştırmaları sırasında bulunan terracotta çivinin niteliği ve kullanılış şekli, 1987'de Coulton tarafından, 1990 yılında da Farrington ve Coulton tarafından ayrıntılıca anlatılmıştır.

35 Radt 1999, 144 vd., res. 88; Korkut 2003, 445 vd., no. 48, res. 10. Patara Hurmalık Hamamı kazılarında, caldariumda bulunan terracotta çivilerin başındaki topuzların içindeki yivin etrafında kalın harç kalıntıları tespit edilmiştir. Çivilerin tamamen kaplama plakaları ve harçlı sıvanın içinde kaldıkları, dışardan görülmedikleri anlaşılmaktadır.

36 Farrington ve Coulton 1990, 59; Yegül 1992, 363; Radt 1999, 144 vd., res. 88; Korkut 2003, 445 vd.; Gülşen 2007.

boşluğu elde edilmiş olur. Bu hava boşluğu altta hypocaustla bağlantılıdır. Isıtılan geniş duvar yüzeyleri hypocaustun devamı gibi düşünülebilir.

Patara hamamlarında, mermer levhaları duvara sabitlemek amacıyla açılan çivi yuvaları içinde kalmış metal çivi kalıntıları bol miktarda görülmektedir (Resim 12, 15)[37]. Mermer kaplama metal çivi yuvaları daha küçük ölçülerde ve daha sığ iken terracotta çivi yuvaları büyük ve derindir. Bu çivi yuvaları, apodyterium ve frigidarium da dahil olmak üzere hamamın tüm iç bölümlerinde, hatta hamam binasının dış cephesinde de bulunabilir.

Nero-Vespasian, Hurmalık, Merkez ve Küçük Hamamı'nın duvarlarında düşey girintiler şeklinde baca kanalları tespit edilmiştir (Resim 16). Bu kanallar yanma sonucu çıkan duman ve gazların dışarı atılmasında kullanılmaktadır. Patara'da Hurmalık Hamamı ve Küçük Hamam gibi, Kyaneae Antoninus Pius Hamamı, Limyra Hamamları, Tlos'da Palaestra ve Büyük Hamam'da da dışa taşkın kornişler üzerinde duvardan ısıtma sistemlerinin bacalarını görmek mümkündür (Resim 23). Tonoz örtünün ağırlığını taşıyan kornişler duvar ısıtma sistemlerinin baca yuvaları için uygun birer çıkış kanalına dönüşmüştür.

Roma ile kıyaslandığında, imkanların daha sınırlı olduğu Likya'da, yerel ustaların iş yapabildiği bu yöntemin kullanımının yaygınlaşması kaçınılmazdır[38]. Likya'da genel olarak kullanılan yöntem; terracotta çivi yöntemiyken; Roma'da tegulae mammatae, daha çok da tubuli tercih edilmiştir[39] ve Likya'daki özgün ısıtma sistemi, tegulae mammatae sisteminin bir varyasyonu olarak görülmemelidir[40].

Merkezi Roma'da terracotta çivi tekniğinin kullanıldığı bir hamam örneğine rastlanmamasına karşın, Roma İmparatorluk Çağı'nda İtalya dışında, Pergamon, Kourion (Kıbrıs), Knossos, Maktaris (Tunus), Gortyn, Cherchel, Tehouda ve Timgad, Kuzey-Batı Avrupa'da ve Levant'da (Filistin-Suriye) sistem yaygın olarak bilinmektedir[41].

Roma'nın kendi merkezinde bile kullanmadığı terracotta çivi kullanımını, Likya'ya ya da eyaletlere ihraç etmesi mümkün görünmemektedir. Sistemin görüldüğü merkezlerde ise terracotta çivilerin tip, profil ve duvara sabitlendikleri aralıklar, Likya örneklerinden farklıdır[42]. Çiviler Likya'da genellikle blok taşların üzerine açılmış özel yuvalara sabitlenirken, diğer merkezlerde, binaların yapıldığı moloz ya da blok taşların arasındaki harca sabitlenmiştir[43].

Hamamlarda duvardan ısıtma tekniğinin ortaya çıkmasıyla, ısıtma sistemlerinde ve yapı planlarında çok önemli bir gelişme kaydedilmiş, geniş alanlara yayılan caldarium ve tepidariumları ısıtabilmek kolaylaşmış, büyük açıklıkları pencerelerle kapatmak mümkün olmuştur. Düz ya da apsisli ve büyük pencereli manzaralıklarıyla, yeni hamam planları ortaya çıkmış, dekoratif görünümlü, hareketli hamam cephelerinin kazanılması sağlanmıştır[44].

Tepidariuma giriş kapısının üzerindeki yazıtta bulunan "mutlak yönetici, kutsal Flavius Vespasianus,... askeri vali Sextus Marcius Priscus zamanında güvenceye alınan halkın paralarından ve Birliğin katkısıyla hamamı, içindeki süslemeleri ve havuzuyla birlikte temelden yaptırdı..." ibaresinden dolayı, hamam, "Vespasian Hamamı" olarak tanıtılmıştır[45]. Sonraki

---

37 Farrington ve Coulton 1990, 61; Farrington 1995, 111 vd., lev. 18; Korkut 2003, 457.

38 Farrington ve Coulton 1990, 58.

39 Crema 1959, 71-73; Brödner 1983, 21, res. T-12a, T-48a, Z-6, Z-52; Heinz 1983, 189, res. 195,197; Adam 1984, 287-294; Farrington ve Coulton 1990, 63 vd.; Yegül 1992, 359, 363 vd., res. 442, 443, 448, 454, 455; Farrington 1995, 101 vd.

40 Biers 1985, 46, 49, 53, 55, 78, 99, 102-103, no. 113-115; Farrington ve Coulton 1995, 65.

41 Pergamon: Radt 1999, 144 vd., res. 88. Knossos: Hayes 1983, 97-169; Yegül 1992, 363, no. 26. Curium, Maktaris, Gortyn, Cherchel, Timgat: Farrington 1995, 102, no. 7. Kuzey Avrupa ve Levant: Farrington ve Coulton 1990, 63, 64, no. 39-40.

42 Balboura: Coulton 1987, 205-211, res. 3-4; Farrington ve Coulton 1990, lev. Va, res. 2. Patara: Korkut 2003, res. 10.

43 Farrington ve Coulton 1990, 58. Likya'da terracotta çivi yuvaları genelde düşeyde 66, yatayda 52 cm. aralıklı iken, aynı sistemin görüldüğü örneğin Kuzey Afrika hamamlarında, yuvaların arası daha sıktır ve çivilerin boyun gövde geçişi "<" şeklinde keskin profillidir. Plakalarla birleşme yerlerinde sorunlar yaşama ihtimali ve kırılma olasılığı daha yüksektir. Burada tespit edilen örnekler, Likya'dakilerden daha kullanışsızdır.

44 Gülşen 2007.

45 Kalinka 1920: 396; Balland 1981: 2-4, no. 23.

yıllarda, Vespasian adının, silinen Nero adının üzerine yazıldığı anlaşılmıştır[46]. Ayrıca, hamamın da su ihtiyacını karşılayan, Delikkemer yazıtında verilen "Vespasian onarımından" dolayı su yolu da Nero zamanında yapılmış olmalıdır. Hamamın, Vespasian Dönemi'nde yapılan eklentilerle büyütmeye yönelik bir plan değişikliği geçirdiği ve bugünkü frigidariumun sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Hamam, Nero'nun son yılları Vespasian'ın ilk yılları olan, İS. 65-69 tarihleri arasında yapılmış olmalıdır. Patara Nero-Vespasian Hamamı, Anadolu'daki en erkenlerden birisi, Lykia'da ise bilinen en erken anıtsal Roma Dönemi hamamıdır. Kadyanda Vespasian ve Kandyba Hamamları da Likya'daki bilinen en erken hamamlar arasındadır. Patara'daki Merkez ve Hurmalık Hamamı'nda farklı yapım evreleri tespit edilmekle birlikte, arkeolojik verilerle yine Likya'daki en erken hamamlar arasında olduğu düşünülmektedir[47] ve benzer türdeki hamam binaları bunlardan çok daha geçe tarihlenmektedir[48]. Likya dışındaki bilinen örneklerin çoğu İS. 2.-3. yüzyıldandır[49]. Şu andaki bilgilerimizle Likya'da, Nero Dönemi'nden öncesine tarihlenen bir hamam yapısı bulunmamakla birlikte, "Likya'da Flaviuslar Dönemi'nden önce inşa edilmiş olan hiçbir hamam binasının bulunmadığı, kesindir" tezi artık geçerliliğini yitirmiştir[50]. Erken tarihiyle, Likya'ya özgü duvardan ısıtma elemanı, "terracotta çivi tekniği", Anadolu ve tüm Akdeniz havzasında[51] ve İmparatorluğun diğer eyaletlerindeki söz konusu örneklere bir model oluşturmuş olmalıdır[52].

Patara'daki dört hamamdan, Nero-Vespasian, Hurmalık ve Merkez Hamamları, art arda dizili yalın mekan düzenlemesiyle, Pompei hamamları geleneğindedir. Bu hamamlar İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'da geliştirilen ve Roma Hamamları'yla, gymnasiumların birleştirilmesiyle ortaya çıkan ve Ephesos'ta, dört hamamla temsil edilen "thermen-gymnasium" tipinde değildirler. Patara ve genel olarak Likya'daki hamamlar, her ne kadar Roma hamamları ile planlamada benzerlikler gösterse de, duvar işçiliği ve duvardan ısıtma sistemleri gibi ayrıntılarda farklılıklar gösterir. Likya'daki birçok hamamda, poligonal ve düzgün kesilmiş blok taş işçiliğinin bir arada kullanıldığını görürüz[53]. Likya'da sıkı birleştirilen poligonal duvarlar hamam yapılarına sağlamlık kazandırırken, aynı zamanda dekoratif açıdan da estetik görünmesini sağlamıştır. Birbirine sıkı bağlanmış poligonal taş işçiliği daha geç dönemlerde, harçlı daha gevşek bir tekniğe hatta harçlı moloz kullanımına dönüşmüştür. Bu durum Likya'nın genelinde görülmekle birlikte, komşu bölgelerle geliştirilen sıkı ilişkiler, Pamphylia ve Pisidia bölgelerindeki büyük taş işçiliği geleneğinin Likya'da yaygın bir şekilde kullanım bulmasına, Karia'da yaygın olan taş işçiliğinin "opus vittatumun", Likya'da yerel bir türe dönüşmesine olanak sağlamıştır. Likya hamamlarında birçok yapı evresi tespit edilmekle birlikte, İS. 141-142 yıllarındaki depremlerin ardından daha küçük çaplı bir yapılaşma, Antoninler Dönemi'nde başlatılmıştır. Planlar ve yapı malzemeleri çeşitlilik içindedir ve birçok teknik, yerel yapı malzemesiyle harmanlanarak geleneklere uygun bir şekilde sunulmuştur.

46 Stendon ve Coulton 1986, 56-59.

47 Işık 1999: 489 vd.; Işık 2000: 89-90; Korkut 2003: 458.

48 Bkz. dn. 41.

49 Farrington-Coulton 1990: 63-64, no. 39-40; Yegül 1992: 363, no. 26; Farrington 1995: 102, no.7; Curium ve Maktaris: Trayan Dönemi; Pergamon: İ.S. geç 2. yüzyıl; Knossos: geç Antoninler dönemi?: Ephesus Liman Hamamı, kesin olmamakla birlikte Domitian-geç 2 yüzyıl: Perge Güney Gymnasiumu: Hadrian Dönemi.

50 Farrington 1995: 52 vd.

51 Yegül 1992: 363, no.26.

52 Korkut 2003: 458; Gülşen 2007.

53 Yegül 1992: 258.

Kaynakça

Abbasoğlu 1982
H. Abbasoğlu, *Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) İstanbul,1982.

Adam 1984
J.P. Adam, *La construction romaine; Materiaux et technigues*, 1984.

Balland 1981
A. Balland, *Les inscriptions de I'épogue impériale du Létoon. Xanthos IX*, 1981.

Bayburtluoğlu 1983
C. Bayburtluoğlu, *Lycie*, 1983.

Bayburtluoğlu 1984
C. Bayburtluoğlu, "1983 Phaselis Kazısı Raporu" *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 1984, 301-312.

Bean 1978
G.E. Bean, *Lycian Turkey*, 1978.

Benndorf ve Niemann 1883
O. Benndorf ve G. Niemann, *Reisen in Lykien und Karien*, 1883.

Biers 1985
J.C. Biers, *The Great Bath on the Lechaion Road. Corinth XVII*, 1985.

Börekçi 1996
A. Börekçi, *Patara Küçük Hamam* (Lisans Tezi) Antalya, 1996.

Brödner 1983
E. Brödner, *Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen*, 1983.

Bulba ve Kızgut
M. Bulba ve İ. Kızgut, "Patara 1992 -Liman Hamamı-" *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı,* 1993, 279-301.

Coulton 1987
J.J. Coulton, "Balboura Survey, 1986" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 1987, 205-212.

Crema 1959
L. Crema, "L'Architettura romana" *Enciclopedia Classica* III, 12.1, 1959.

Çevik 1992
N. Çevik, Patara 1991. "Hurmalık", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı 2,* 1992, s. 393-394.

Çevik ve Kızgut 1994
N. Çevik ve İ. Kızgut, "Patara'93 -Hurmalık Hamamı-" *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 1994, 253-282.

Farrington 1984
A. Farrington, "Roman Imperial Lycian Bath Buildings" *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1984, 119-122.

Farrington ve Coulton 1990
A. Farrington ve J.J. Coulton, "Terracotta spacer pins in Lycian Bath Buildings" *Anatolian Studies* 40, 1990, 55-67.

Farrington 1995
A. Farrington, *The Roman Baths of Lycia. An Architectural Study,* 1995.

Gülşen 2007
F.F. Gülşen, "Wall Heating Systems of the Roman Period Lycian Baths, The Cases of Patara and Tlos" *Adalya* X, 2007 (Baskıda)

Hayes 1983
J.W. Hayes, "The Villa Dionysos Excavations at Knossos: The Pottery" *The Annual of the British School at Athens* 78, 1983, 97-169.

Heinz 1983
W. Heinz, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus*, 1983.

Işık 1990
F. Işık, "Patara 1989" *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 1990, 29-55.

Işık 1991
F. Işık, "Patara 1990 Etkinlikleri" *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 1991, 235-258.

Işık 1999
F. Işık, "Eine lykische Metropole erwacht aus ihrem 'Dornröschenschlaf'" *Antike Welt* 30/5, 1999, 477-493.

Işık 2000
F. Işık, *Patara. The History and Ruins of the Capital City of Lycian League,* 2000.

İnan 1998
J. İnan, *Eine Antike stadt im Taurusgebirge. Lyrbe?-Seleukeia*, 1998.

Kalinka 1920
E. Kalinka, *Tituli Asiae Minoris, II*, 1920.

Kızgut ve Özhanlı 1996
İ. Kızgut ve M. Özhanlı, "Patara 1994 -Hurmalık Hamamı-" *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 1995, 159-184.

Kızgut ve diğ. 1997
İ. Kızgut, M. Özhanlı, Ş. Aktaş ve F. Gülşen, "Patara 94 -Hurmalık Hamamı Kazısı-" *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 1996, 191-217.

Kızgut 1998
İ. Kızgut. "Patara 1997 -Liman Hamamı-" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 1998, 159-178.

Korkut 2003
T. Korkut, "Zur lykischen Badearchitektur im Lichte der Thermen von Patara" *İstanbuler Mitteilungen* 53, 2003, 445-459.

Kunze ve Schleif 1944
E. Kunze ve H. Schleif, *IV. Bericht über die Ausgrabungen in* Olympia 1940-1941, 1944.

Kupke 1993
B. Kupke "Arbeiten im Stadtgebiet von Kyaneai" *Lykische Studien 1: Die Siedlungskammervon Kyaneai (Hg. F. Kolb) Asia Minor Studien 9,* 1993, 9-23.

Radt 1999
W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole*, 1999.

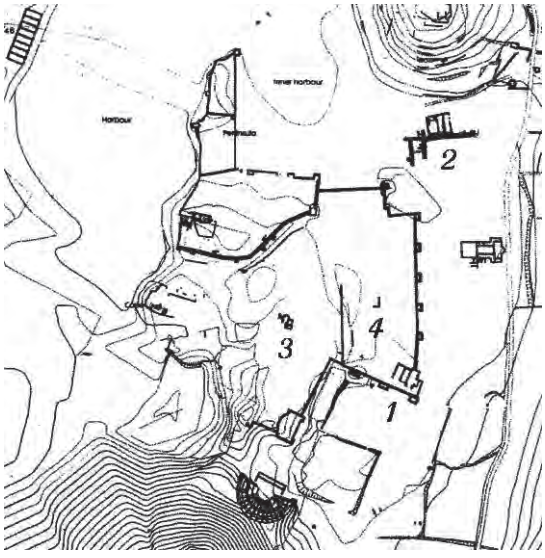
Sackett 1992
L.H. Sackett, "The Roman Pottery" *Knossos: From Greek city to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II The Annual of the British School at Athens, Supplement* 21, 1992, 147-256.

Stendon ve Coulton 1986
E. Stendon ve J.J. Coulton "Oinoanda: The Water supply and Aqueduct" *Anatolian Studies* 36, 1986, 15-59.

Wurster 1976
W. Wurster, "Antike Siedlungen in Lykien. Vorbericht über ein Survey-Unternehmen" *Archaeologischer Anzeiger* 91, 1976, 23-49.

Wurster, 1980
W. Wurster, "Survey antiker Stadte in Lykien" *Actes du colloque sur la Lycie Antique* (Ed. H. Metzger) 1980, 29-36.

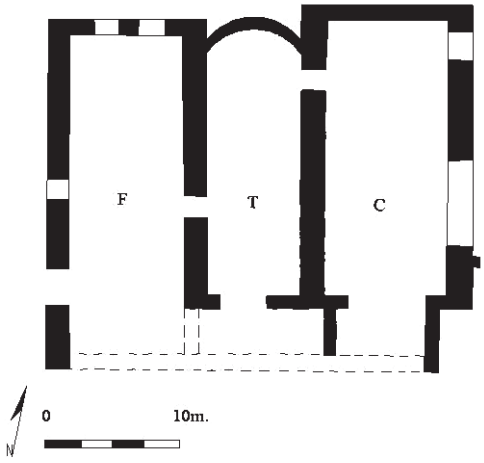
Yegül 1992
F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity,* 1992.

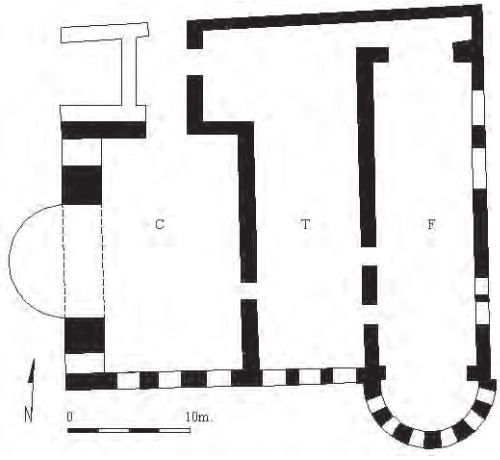
Res. 1 Patara'nın Planı. (F. Işık'tan)

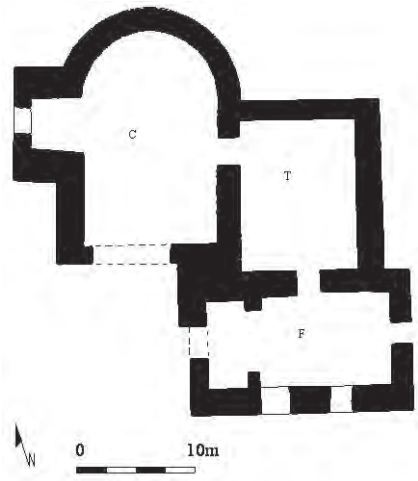
Res. 2 Patara Hava Fotoğrafı.
(Harita Genel Komutanlığı'na teşekkürler)

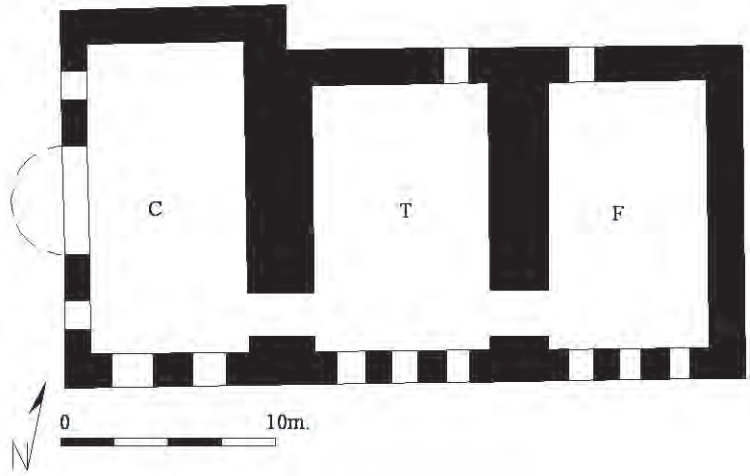
Res. 3 Patara, Nero-Vespasian Hamamı Planı.

Res. 4 Patara, Hurmalık Hamamı Planı.

Res. 5 Patara,Küçük Hamam Planı.

Res. 6 Patara Merkez Hamam Planı.

Res. 7 Nero-Vespasian Hamamı, frigidarium batı duvarı.

Res. 8 Nero-Vespasian Hamamı'nın, kuzeyden görünüşü.

Res. 9 Nero Vespasian Hamamı, frigidarium kuzey duvarı.

Res. 10.
Nero Vespasian Hamamı,
tepidarium kuzey duvarı.

Res. 11.
Nero Vespasian Hamamı,
caldarium doğu duvarı.

Res. 12.
Nero Vespasian Hamamı,
caldarium doğu duvarı.

Res. 13 Hurmalık Hamamı'nın, güneybatı köşesi ve yollar.

Res. 14 Hurmalık Hamamı, caldarium batı iç duvarı.

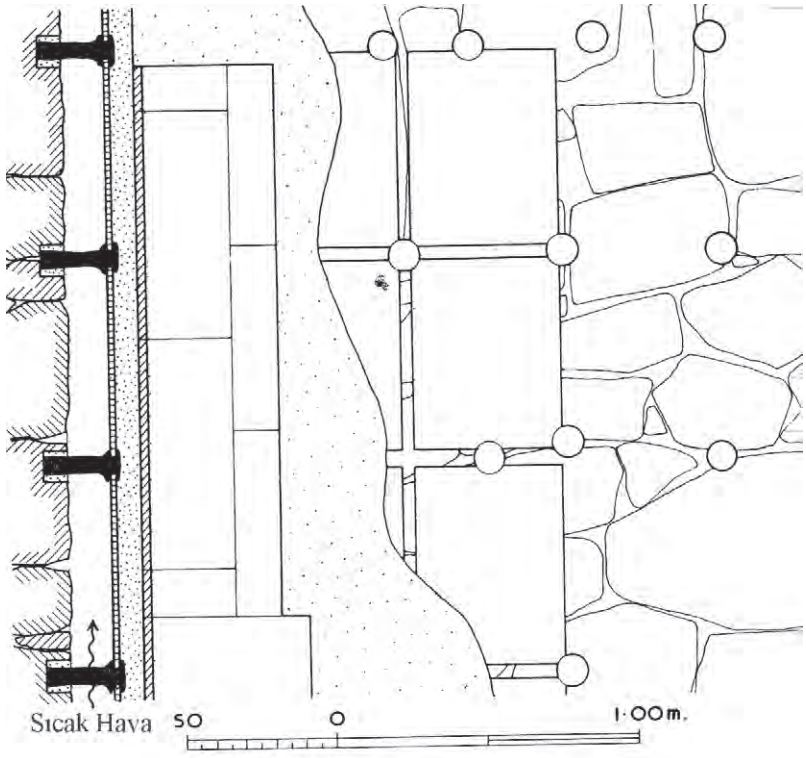
Res. 15 Hurmalık Hamamı, tepidarium batı duvarındaki, terracotta çivi yuvaları.

Res. 16 Hurmalık Hamamı, caldarium kuzey duvarındaki, baca kanalları.

Res. 17 Hurmalık hamamı'ndan terracotta çivi örneği. (T. Korkut'tan)

Res. 18. Terracotta çivi tekniğinin, şematik kullanımı. (JJ. Coulton'dan)

Res. 19. Küçük Hamam'ın hava fotoğrafı. (Anadolu Üniversitesi, Mimarlık Fakültesine teşekkürler).

Res. 20.
Küçük Hamam,
kuzeydoğudan görünüş.

Res. 21.
Küçük Hamam,
frigidarium doğu duvarı.

Res. 22.
Küçük Hamam,
frigidarium batı duvarı.

Res. 23 Küçük Hamam, tepidarium kuzey doğu köşe. Baca yuvası.

Res. 24 Küçük Hamam, caldarium kuzeydoğu iç görünüş.

Res. 25 Küçük Hamam, doğu duvarı ve tonoz başlangıcındaki pencere açıklığı.

Res. 26.
Küçük Hamam,
tepidarium doğu duvarı ve tonoz örtü.

Res. 27.
Merkez Hamamı,
batı duvarı.

Res. 28.
Merkez Hamamı,
güneydoğudan görünüş.

Res. 29 Merkez Hamamı, terracotta çivi yuvaları.

Res. 30 Merkez Hamamı, tepidarium güney duvarındaki baca kanalları.

Apollon'un Kökeni

Davut KAPLAN*

Abstract

The Origin of Apollon

The God of Apollon was worshipped in all Greeceland and very widespread. Cult regions of the God are various and the God was respected with different names. As to epics is the one of the most important Gods. The name of the God is not explained Inscriptions of Linear B and there is no evident about it. In addition to this we can see Apollo defends Troia in the Iliad and is enemy against to Greeks. Researchers bring forward to different opinions on the name of the God. Its roots researched in Greek, Anatolia (especially Lycia), Near East, Thesselia, Etrusk and Cyprus. We shall argue that Burkert's etymology deriving the name Apollo from a Dorain word for "assembly", "Àpέλλα", is linguistically and historically impossible. This means that the possibility of Anatolian origin is open again. It is argued that Apollo is a Pre-Greek-Anatolian name. The expected proto-form of this name is found in the name Appaliunas, a god of Wilusa/Ilios mentioned in a Hittite letter. This strongly suggests Anatolian origin of the name. This is confirmed by the Homeric epithet "Λυkeghn»j", which has long been recognised as an archaic formation meaning "born in Lycia". This fits well with the strong Anatolian connections of Apollo as well as his mother Leto and his sister Artemis.

Yunan Mitolojisi hakkında başlıca iki kaynak vardır; Homeros[1] ve Hesiodos'un[2] eserleridir. Bu iki yazarın yaşadıkları yıllar hakkında kesin bilgiler yoktur, ancak tarihçi Herodotos "*Peki nereden geliyordu bu tanrılar? Ta baştan beri mi vardılar? Biçimleri nasıldı? Daha düne kadar hiç bir şey bilinmiyordu. Zira Homeros ve Hesiodos benden, herhalde, dört yüz yıldan daha eski değildirler; Yunanlılar için tanrıların soy zincirini tertipleyen, tanrıların sıfatlarını, görevlerini, kendilerine özgü niteliklerini belirten, görünüşlerini anlatanlar onlardır…*"[3] ifadesi ile tanrı soylarını sayan ve niteliklerini belirleyen iki ozanı göstermektedir[4]. Homeros'un İllyada adlı eseri ise satırlara Apollon ile başlamaktadır[5]. Bu bakımdan Apollon antik destanlarda adı sık geçen bir tanrıdır ve Olympos'lu tanrılar içerisinde hiçbir tanrı Apollon kadar Olympos'un görkemini simgelemez.

Grek dünyasında bu kadar ön plana çıkan tanrı Apollon, bu panteona nasıl girdi? Kökeni nereye bağlıydı?[6] Apollon'un etimolojisi çok farklı çalışmalarla incelenmiş, fakat kökeni gibi karışık bir konu olarak varlığını korumuştur. Bütün araştırmacılar tanrının kökenini diğer tanrı isimlerinde olduğu gibi Linear B yazıtlarında aramışlardır. Fakat adının bu yazıtlarda geçmemesi sonucunda Miken halkının Apollon'a tapınmadıklarına karar verilmiştir[7]. "Apollon" kelimesinin Yunan etimolojisinde belirgin bir açıklaması yoktur ve bu kelimenin kökeni MÖ. 1. yüzyılda kullanılan apellai (άπελλαι)

* Arş.Gör. Davut KAPLAN, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06100 Sıhhiye/ANKARA.
E-Mail: davut_kaplan@yahoo.com

1 Homeros İllyada; Homeros Odysseia

2 Hesiodos

3 Herodotos, II/53.

4 Yalnız Herodotos'un bu 500 yıllık tarihi pek kabul görmemiştir. Homeros ve Hesiodos arasında sadece çağdaşlıkta değil yaratıcılıkta da önemli bir ayrım vardır. Hesiodos, Homeros'u iki yüzyıl arayla izlemektedir ve Homeros'un silik bir kopyası olarak görülmektedir.

5 Homeros, Mousalar'a seslenirken Atreusoğlu ve Akhilleus'un birbirlerine düşmanlığına sebep olarak *'…Apollon, Leto ile Zeus'un oğlu…'* ifadesiyle tanrı Apollon'u göstermektedir: Homeros İllyada I/5-10.

6 Bu yazıda özellikle tanrı Apollon'un arkeolojik kanıtlarının yanı sıra etimolojik kökeni ağırlıklı bir oranda ele alınacaktır.

7 Guthrie 1968, 73.

kelimesine dayandırılmaktadır[8]. Yapılan son araştırmalarda tanrı Apollon'un adı, bir Dor kelimesi olan "ἀπέλλα"dan[9] türetilmiş isme dayandırılmaktadır[10]. Aşağıda açıklanacağı üzere bu kelime de dilbilimsel ve tarihsel açıdan değerlendirildiğinde tanrının etimolojisi konusunda köken sayılmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Bu konunun "apellai" kelimesine dayandırılması ile tanrının Anadolu kökeni konusundaki tartışmalar tekrar başlamış görünmektedir, fakat sonuçta farklı coğrafyalar irdelenerek tanrının Anadolu kökenli olduğu tezi kuvvetle vurgulanacaktır. Bu kelime, çok tartışılmasına rağmen Apollon'un Grek öncesi adıdır. Aynı zamanda tanrının Anadolu isimlerinden biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır ve Anadolu kökeni konusunda ihtimali en yüksek örneklerden biridir. Bilindiği gibi, Apollon adının ilk şekli, bir Hitit mektubunda Wilusa/Ilios'un tanrısı olarak ifade edilen "Appaliunas" isminde bulunmaktadır. Appaliunas adı Apollon'un Anadolu kökenini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Buna ek olarak Homeros'un epithetinde "Λυχηγενής"[11] olarak geçen "Lykia'da doğmuş" ifadesi uzun zaman bilim dünyasında kabul görmüştür. Bu ifade, tanrının kız kardeşinin Artemis ve annesinin Leto olması gibi Anadolu ile bağlantısını daha güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tanrı Apollon'un etimolojik kökeni konusunda öne sürülen coğrafyalar arasında batılı araştırmacıların ısrarla savunmaya devam ettikleri Grek kökeni hala tartışılmaya devam edilmektedir. Grek kökenini açıklamak için birkaç noktadan hareketle özellikle Burkert'in ifadesini tekrarlamak gerekmektedir[12]. Yazarın iddia ettiği ve ısrarla savunduğu isim "apellai" kelimesidir. Fakat apellai'den daha açık olan ve tanrının kökenini açıklayıcı durumda bulunan ikinci isim ise "Λυχηγενής"tir[13]. Fakat genellikle Burkert'in 1992'deki görüşleri kabul edilmektedir[14]. Burkert'in de gözlemlediği gibi, Hint-Avrupalı unsur sadece tanrı adlarından Zeus ile sınırlandırılmıştır[15].

En çok kabul gören Grek kökeni, özellikle batı Anadolu kaynaklı Hint-Avrupa öncesi isimlerden türetilen bir dille ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Tekrar ifade etmek gerekirse, yer isimleri bu noktayı açık şekilde ifade etmektedirler; Haley'in[16] ve Brown'un[17] çalışmaları yer isimleri konusunda yeterince açıklayıcı örneklerle dolu olduğundan burada tekrarlanma ihtiyacı yoktur. Fakat bu çalışmaların aksine buradaki amaç Greklerdeki Hint-Avrupa öncesi saray isimlerinin başka coğrafyalardaki aynı unsurlarını bulmak önceliklidir. Muhtemelen, Grek temeli üzerine oturtulan "apellai" kelimesinde, bir grup dille ilişkili bir dilin varlığı konusunda tartışma söz konusudur. Ve bu dilin kökeni de arkeolojinin gösterdiği gibi Anadolu'dur. Olasılıkla bu gözlemin önemi yeterince fark edilmemiştir. Bunun nedenlerinden birisi önceleri baskın olan Doğu ve Anadolu'nun sonradan, Yunanistan ve Anadolu'nun binlerce yıl birlikte şekillenmiş olmalarında yatmaktadır. Bu bölgelerde az da olsa dilbilimsel ve kültürel anlamda bir birlik olması kaçınılmazdır. MÖ. 2. bin ilerisi belki 6. ve 7. binlerden itibaren geçerli bir dönem hakkında fi-

8 Guthrie 1968, 73. "Ağıl" ve "halk toplantıları" anlamına geldiği belirtilmektedir. Bir başka görüşe göre ise, Apollon adının eski bir Yunan kelimesi olan "defetmek" veya "bir tarafa koymak" ile yine bir eski kelime olan "yok etmek" kelimelerinin bir araya getirilmesinden ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Graves, ikinci görüşe bakarak Apollon'un İllyada'da yok edici olarak göründüğünü ve bunun geçerli olabileceğini düşünmektedir.

9 "Apellai" kelimesi assembly (meclis toplantısı, özel bir amaçla bir araya toplanmış insanlar/toplantı) anlamına gelmektedir: Farnell 1907, 98-99.

10 Beekes 2003a; Farnell 1907, 98-99.

11 Genellikle uzun zaman kabul gören ve Apollon'un epitheti olarak ifade edilen "Lycian-Born" anlamındadır: Liddel ve Scott, 1064.

12 "Nun ist es ebenso bezeichnend wie verwunderlich, das die griechischen Götternamen etymologische Durchsichtigkeit geradezu mit System vermeiden; …statt der lokal bezeugten gut, griechisch klingenden *Eleuthyia* hat sich die bizzare Eileithyia durchgesetzt; Ariadne stat Ariagne…"

13 Burkert, Greek Religion adlı eserinde (Burkert 1985, 182) içine kapanık bir durum ile ifade etmektedir: "the intelligible name forms are displaced". Bunun tersine farklı bir açıklamada da bulunmaktadır: "Clearly the object is to make the individuality of a person not physically present, stand out more memorably by giving him a striking name, just as orthographical complications are introduced into many English names". Bu teori hem şaşırtıcıdır hem de dayanağı olmayan temeller üzerine oturtulmak istenmiştir.

14 Burkert 1992, 79.

15 Bu yüzden kuşku duyulan Poseidon adı kısmen Hint-Avrupa kökenli bir isimdir. Genellikle kabul edilen bir diğer konu da çok sayıda yer isminin "IE"siz olmasıdır.

16 Haley 1928, 141-145.

17 Brown 1985.

kir yürütüyor olmamız, bizim problemimizi daha da güçleştirmektedir. Eğer bu isim Anadolulu gösterilirse Anadolu'dan ödünç alınmış, yoksa Yunanistan'daki bir kökenden alınmış olarak kabul görecektir.

Alışılmışın dışında ilk olarak Teselya formu "Απλουν˝ dikkat çeker[18]. Fraenkel bu problemi tartışmış olup[19], ifade ettiğine göre bu gibi kısaltılmış formlar özellikle Teselya ve Makedonya'da görülmektedir[20]. Fraenkel'in önerisi Apollon'un Teselya formu için bir açıklama sunmamaktadır. Garip bir şekilde Fraenkel[21] Thumb'un önerisini desteklemektedir[22]. Bu ifade aynı zamanda bizim düşüncemizi destekler. Burkert'in ifadesi[23] ve böyle bir sonuç, bir Grek kelimesi için yeterlidir[24]. Farnell ise tanrı adının kuzeyden göçerle geldiğinden bahsederken Hyperboreianlarla ilişkisi üzerinde durmaktadır[25].

Burkert'in tahmin ettiği gibi eğer "apellon" dor kökenli bir kelime ise ve bütün Grek dünyasına yayıldıysa, bu durumun Teselya'ya kadar varmamış olması yüksek bir ihtimaldir. Ayrıca "apellon" bu bölgeye yakın bir yerde yaşamıştır[26]. Şimdiye kadar çıkardığımız sonuç Burkert'in düşündüğü gibi Apollon adının kökeni olarak saydığı "apellon"un dor kökenli olduğu ve bütün Yunanistan'a yayılmış olmasıdır[27]. Bu bağlamda "apellon" önemlidir, çünkü bütün Teselya'ya yayılmamış ve o bölgeye kapalı kalmıştır. Bu bakımdan şimdiye kadar çıkan sonuç Apollon adının Yunan öncesi kökenli olması ihtimali ve aynı zamanda Dor kökenli olmasıdır[28].

Tanrı kelimesinde yer alan "e" ve "o" değişimi tartışmanın Grek kökenindeki ana nedenini oluşturmaktadır. "e" formu orijinal ve genel bir şekli olup, aşağıdaki düşüncelerden dolayı kabul edilmektedir:

18 "ων"dan türemiş "- ουν˝ Teselya'da olağandır: Beekes 2003a, 3.

19 Fraenkel 1956, 82-88.

20 Fraenkel, "Λάσαν τήν Λάρισσαν" ile başlar ve ekler: " ʾΑστο- < ʾΑρστο-, πέσσταντας, σκόρδα < σκόροδα, Βερ(ε)νίκα, Σπάρ(ά)δοκος". Bu gibi olağanüstü işaretlerin tınlamadan sonra sıklıkla kullanıldığına rastlanır. Fraenkel bu ses düşmesinin Apollon'un adını açıkladığını düşünmektedir. Bununla beraber bütün bu örneklerle "-**r**-"den sonra bir sesliye işaret ettiğini ifade etmektedir. Bu oluşumda "-r-" nin özel durumu için "Alexander"daki gibi Lat. "ter<* trs<* tris; -er <* -ros"a ihtiyaç duyulmaktadır. Sonuçta Fraenkel'in önerisi Apollon'un Teselya formu için bir açıklama sunmamaktadır. Garip bir şekilde Fraenkel, Thumb'un önerisini desteklemektedir: Beekes 2003a, 4.

21 Fraenkel 1956: 84.

22 Etrüsk ile karşılaştırma haklı gösterilemez. Çünkü bu dildeki ses düşmesi çok geçtir.

23 "Die thasselische Variante ist nach indogermanischgriechischen Lautgesetzen kaum zu erklären": Burkert 1975, 3.

24 Bu konu önemsiz görülebilir, fakat sonuçları bakımından önemlidir. Sesli bir harf Grekçe'de düşmez. "ὄφελος" için bir ˝*ἄφλος" bulunması düşünülemez. Ayrıca "αφενος" bir adjective olan "άφνειός"a sahiptir ve buradaki "-ε-˝ dilbilimi açısından ciddi bir problemdir. Genelde bu kelime dil bilimi açısından Anadolu'dan alınmış olarak düşünülmektedir. Diğer taraftan, Furnée, köken olabilecek çok sayıda kelime örneği vermektedir (Sessiz harften sonra sesli harf veya sesli harfle birlikte farklı örnekler vardır.) ve bu örnekler çoğunlukla tınlamadan önce yer alırlar. Bazı örnekler: "ἄκαρον- ἄγχραν˝, ˝ἴζαλή-ίσθλή", "κάπ(π)αρις-καπρία", "κόχλος-κοκαλια", "πηκτίς-μάγαδις", "σιφλός-σιπαλός", "Αἰγλάτας-ʾΑσγελάτας", Apollon'un bir soyadı. En iyi bilinen durum (önceki "-**r**-" ile düşünüldüğünde) ʾ ˝"Αρπυια-ʾΑρεπυία"dır: Beekes 2003a, 4. Ruijgh bizim görüşümüzü destekler (Ruijgh 1967) ve Teselya formunun tek "-l-" li "*Apelōn"un bir çeşitlemesinden gelmektedir ve ses düşmesini daha kolay yapar. Ruijgh'a göre Grek öncesi ses biriminin damaksı özelliği Grekçede bazen tercüme edilirdi ve bazen de görmemezlikten gelinirdi. Bu durum Achillues'ta olduğu gibi Achilleus=Achileus "-λλ-" yanında "-λ-" ile meydana gelmiştir.

25 Farnell 1907, 99.

26 Hegyi çalışmasında Apollon'un Hellen öncesi kökeni konusunda tartışmaktadır: Hegyi 1989. Fakat tartışma çok geneldir. Yazar, Hellen öncesi Apollon (örneğin Hyakinthos) kültü ile bağlantılı birçok ismi örnek göstermektedir. Bu doğrudur, fakat Grek dininin bulunduğu her yerde görülebilir.

27 "Apellon" kelimesi Apollon ile bir tutulmuştur. Özellikle Apollon'un erken formu Cook'un teorisine göre "Apellon"dur ve diğer bir teori ise kutsal otlarla (ökse) bağlantılı elma ağacıyla ilişkisi üzerinedir. Bkz. Harris 1925, 234.

28 "Απόλλων" ve "Απέλλων" kelimeleri diğer lehçelerde de yer almaktadır. Oysa vokalizme baktığımızda iki önemli konu dikkati çekmektedir; birincisi "-e-" ve "-o-" arasındaki ilişki ve diğeri ise böyle bir ilişkinin var olup olmayacağıdır. Burkert'in ifade ettiği gibi "-e-" formu tipik Dor özelliğidir. Fakat onun düşüncesinde bazı ciddi eksiklikler vardır. Burkert genelde o vokalizme sahip isimleri yorumlarken "e" ile olan değişimini kabul etmektedir. ("Apellon"daki ses vurgusuzdur.) Bu düşünce oldukça kabul edilebilir. Bu tür değişimler dilde oldukça normaldir ve Grekçede nadiren görülmektedir. Burada sesliler oldukça kalıcıdırlar. Schmidt, bu tür asimilasyonun özellikle kaba (adi) dilde sıkça ortaya konduğunu ifade etmektedir. Bu manada asimilasyonlar çok sınırlıdır. Gördüğümüz nokta "e" formlarının "o" formlarının yerini almış olmasıdır ve aynı zamanda en erken "o" formları tanrının kendi adında meydana gelmektedir ve özellikle "e" formu için "o" veya "on" sonekiyle takip edildiği zaman bu durum açıkça görülmektedir. Sonuçta "o" asimilasyon sonucudur. Bu yüzden Anadolu'daki İonia kentleri kişi isimlerindeki "e"nin yanı sıra tanrının adındaki "o"yu da barındırmaktaydı. Yalnız Atina ve Attika'da daima "o" idi. " ʾApellšaς", " ʾApell©ς", " ʾApellÁς", " ʾApell…ς", " ʾApell…on", " ʾApšllicoς". Bu, her zaman Burkert'in görüşüdür. Bununla beraber, "e"nin Dor olduğunu fark etmemiştir. "e" bir veya birçok bölgede "o"ya dönüşmüştür. Bütün lehçeler "e"ye sahiptir ve tipik bir Dor değildir. Lubotsky, bütün asimilasyonların -miras kalmış kelimelerden çok- ödünç alınmış kelimelerde sıklıkla görüldüğünü ifade etmektedir: Beekes 2003a, 5-6.

1. Burkert, Kıbrıs formu "apeilon"u ciddi bir zorluk (a serious difficulty=Eine ernsthafte Schwierigkeit) olarak ifade etmektedir. Kıbrıs formu "apeilon", "e"li form Dor kökenlidir. Bu ifade iki sorun ortaya çıkarmaktadır: Birincisi, Pers dönemindeki adı "Anahita" olan Anadolu'daki eski bir tanrıçadan alınmıştır. Bu karşılaştırma oldukça konu dışıdır. Pers adının zorla kabul ettirilmesi anlaşılabilir değildir; Kıbrıs'taki Dor adı bu düşünce çizgisinde açıklanamaz. Çok daha doğal olan bu Kıbrıs formu, mülteciler tarafından Kıbrıs'a getirilmiş kelimenin eski kullanımı olup, her zaman bu şekilde yorumlanmıştır. Yalnızca Burkert'in bir düşüncesi olan "e" formu Dor olmalıdır. Durum oldukça önemlidir ve görüldüğü gibi, "e" formları yalnızca Dor değillerdir. Burkert tarafından sunulan malzeme, "e" formları "o" formlarının yerini almış olmalıdır. Şimdiye kadar malzemenin de ortaya koyduğu gibi "e" formu özgündür.
2. Bir diğer nokta ise "-e-"li kişilik formlarıdır ve Anadolu'da Kolophon, Kyzikos, (Phokaia) Massalia, Chios, Erythrae, Priene, Iasos gibi isimlerde bulunmaktadır. Bu, en ihtimal dışı durumdur ve bu "-e-" formları ilk önce Dorlardan ödünç alınmıştır ve sonra Anadolu'ya getirilmiştir. Daha sonra Dorlar tarafından "Apellon"[29] formu ödünç alınmıştır. İonialılar kendi "e" formlarını Anadolu'ya getirmişlerdir. Görülen şudur ki "e" formu özgündür, Dor değildir.
3. Apellon'un "dativi aperjonei"= "Apeljonei" olan ve eğer Knossos'taki Miken yazıtı olan "pe-ro" yani "p-rjo" konusundaki Ruijgh'in[30] yorumu doğru ise "-e-"li form orijinaldir. Heubeck bunun mümkün olabileceğini kabul etmektedir[31]. Yalnız, Apollon gerçekten bir Dor tanrısıysa bu doğrudur. Bu düşünceyle başlamadığı için Miken gerçeği Apollon'un bir Dor adı olmadığını göstermektedir. Ve aynı zamanda başlangıçtan beri bir "-e-" formunun var olduğunu göstermektedir[32].
4. Daha eski "-e-" formu için bir başka kanıt belki de eski Phrygia'dan gelmektedir. M-05 yazıtı[33] "apelanOmekasteuanot" (O taştaki bir tahribatı, çatlağı göstermektedir) şeklinde okunmuştur. Mekas'ın ayrı bir kelime olduğunu bilinmektedir. Eğer Apollon'u tanımlıyorsa bu adın bir Dor etkisinden dolayı olduğu oldukça güvenilirdir. Bununla beraber "apelan"ın "Apollon" manasına geldiği de kesin değildir[34].

Dor kökenine başlamadan önce şimdiye kadar şu sonuçlar karşımıza çıkmaktadır: İsim, köken olarak "-e-"ye sahipti ve tanrının adında "-o-" vardı, bir sonraki hecede "-o-" takip etmekteydi; bu ilk önce sınırlı bir alanda oldu. Buradan İonik-Attik dünyanın Kültürel ve politik bakımdan daha büyük olmasından dolayı muhtemelen geniş bir şekilde yayıldı[35].

Şimdi Burkert ismin Dor kökenli olduğunu iddia etmekte ve yanılgıya düşmektedir. Gerçek konu şudur ki, Dor lehçesi "-e-"yi diğer lehçelerden daha iyi korumuştur. "e" formu eskidir ve bütün Grek dünyasında yaygındır (bazen "e", "o"ya dönüşmektedir) ve Dor lehçesinde daha iyi korunmuştur; fakat "e" formunun Dorlar arasında çıktığına dair herhangi bir işaret veya belirti, kanıt yoktur.

Burkert'in düşündüğü gibi (Dorca "apellai"den türetilmiş isim) tanrının adı Dor kökenli değildir. Homer'de Apollon adı çok sık kullanılmaktadır[36]. Burkert'in görüşü "apellai"den türetilmiş "apellon" adı diğer Grekler tarafından kendilerine alınmış ve (orada Apollon) olmuştur. Kısaca Burkert'e göre, Homer'deki Apollon adı, Dor lehçesindeki "Apellon"a kadar geri

29 Frisk 1960-1972, 124-125.

30 Ruijgh 1967, 56.

31 Heubeck 1957, 180; Heubeck 1961.

32 Heubeck burada yine rakam ve işaretler sistemini (apellōn) tekrar etmektedir.

33 Brixhe ve Lejeune 1984.

34 Beekes 2003a, 8.

35 Beekes 2003a, 8-9.

36 Homeros İllyada, I.1-52, II.763-767, IV.507-513, V.244-346, 437-470, 508-518, VI.452-453, VII.17-43, IX.404-405, X.515-522, XII.1-33, XV.143-156,220-261,355-366, XVI.513-531, 676-683, 698-711, 712-725, 788-806, XVII.70-82, 322-334, 582-590, XX.38-74, 79-110, 375-378, 441-454, XXI.435-469, 515-517, 544-611, XXII.1-20, XXIII.188-191, 382-384, XXIV.22-54, 605-606.

gitmektedir. Bu muhtemel değildir çünkü Homer Dor kökenli bir şey içermez[37]. Bu nokta üzerinde eksiksiz bir düşünce birliği vardır. Bunun manası ismin Dor kökenli olamayacağıdır. Ayrıca Ramsay tanrı adındaki a ve e değişimi konusunda "Aperensis" ile "Aperrensis" bağlantısını ifade ederken Apellon ve Apollon örneğini vermektedir[38]. Ramsay bu yazısında Apollon'un Anadolu'lu bir tanrı olduğunu, bir göçmen tanrı olarak Girit veya Delos yoluyla Delphi'ye götürüldüğünü ifade etmekte ve bu düşüncesini eski geleneklerin söylediklerine dayandırmaktadır.

Bütün bu tartışmalardan çıkan sonuç, Apollon adının Dor lehçesinden türediğine dair herhangi bir kanıt yoktur ve ayrıca Dor kökeni, dilbilimsel ve tarihsel bakımdan genel anlamda olası görünmemektedir.

Apollon'un kökeni konusunda özellikle Anadolu dikkate değer örnekler içermektedir. Burkert, Apollon'la aynı kökten gelmesi muhtemel olan iki kelimeyi reddetmektedir. Birincisi Lydialı Apollon olarak yorumlanan "Pλdans"tır[39]. Diğeri ise Wilusa'nın Aleksandus'u ve Hitit Kralı Muvattali arasında antlaşma metninde yer alan tanrılar listesindeki "Appaliunas"tır[40].

Burada da bir sorun vardır ve "Appaliunas"tan sonra metinde bir eksiklik vardır. Bu yüzden ismin başlangıcının olasılıkla tamam olmadığı görünmektedir. Burkert bu düşünceyi kabul etmez hatta "Aleksandus"u "Alexandros" olarak görmenin yanlış olacağını, şüpheli olduğunu savunur. Bu iki nokta değişmiştir ve artık her iki görüşte kabul edilmektedir[41]. Çünkü durum oldukça açıktır: Hitit kralı, antlaşmayı "Alaksandus"a dikte ettirmekte ve Wilusa'nın bütün tanrılarına dua etmektedir. "Appaliuna"da burada bir başka tanrıdır. Burada metinde bazı tanrıların isimleri korunmuştur ve "Appaliuna" da bu anlamda bölge için önemli bir tanrı olarak gözükmektedir ve özellikle Wilusa toprağında tapınım görmektedir. Bu durum Apollon'un İllyada'da Troia'yı nasıl savunduğuna mükemmel bir şekilde uymaktadır[42].

Apollon'un Lykia kökeni en dikkat çeken delillere sahiptir. Apollon her zaman Lykia ile bağlantılı olarak ele alınmış ve görülmüştür. Tanrının Lykia kökeni özellikle Wilamowitz[43] tarafından savunulmuştur. Fakat Farnell bu öneriyi çok zayıf olarak görmektedir[44]. Burkert'in etimolojiyi önermesine kadar bu düşünce uzun bir dönem ve yaygın bir şekilde kabul görmüştür[45]. Burkert'in kendisi etimolojiyi önerdikten sonra Doğu kökenini özellikle Lykia'yı fark etmiştir. Burkert bu kitabında[46] şu noktalara dikkat çekmektedir: 1. Homer onun Lykia kökenini ifade etmektedir; 2. Greklerin düşmanı ve Troia'nın savunucusudur; 3. Delos ve Lykia arasında eski bir bağlantı vardır; 4. Anadolu'da güneydoğu'dan Troas'a kadar uzanan kehanet merkezleri vardır[47]. Burkert bundan başka

37 Beekes 2003a, 8-9.

38 Ramsay 1928, 46,47.

39 Frisk 1960-1972, 1.122.

40 Frisk 1960-1972, 1.124-125. Burkert, Hrozny'nin bir Hitit altarı üzerinde okuduğu "Apulunas" gerçeğini hala tekrar etmektedir. Bu okumanın uzun zamandan beri yanlış bir ifade olduğu bilinmektedir ve tartışma varmış gibi yeniden ele alınmayacaktır. Ayrıca bkz. Özgünel 2001, 8.

41 Metindeki boşluk önemlidir fakat sorunlar abartılmıştır. Metin Starke tarafından yeniden çevrilmiştir: Latacz 2001, 138.

42 Grekçede "*Apelyon" gibi Kıbrıs kelimesi "Apeilon" gibi yeniden kurulmuş "apellon"a sahibiz. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu isim sanırım Grek öncesi kökenlidir. Şimdi yalnızca "a", "i", "u" gibi sesli harfler içeren Grek öncesi sesbirim sistemi yeniden yapılandırılmıştır: Beekes 2003. Aynı zamanda bu dil damak ünsüzü "λ̓" veya "λ̓ (᾿Αχιλ(λ)εύς) gibi Grekçede fonetiğine sahiptir. Olasılıkla "-li-"li formumuzda görüldüğü gibi "-li-"nin damak ünsüzü kalitesinin açıkladığı gerçek şudur: İkinci "a" Grekçedeki "e" gibi görünmektedir. Bu yüzden Grek öncesi "*Apal-un" kelimesini ve bu şekli tam anlamıyla Hitit metni vermektedir. Bunun manası Grekçe "*Apelyon"dan geliştirilmiş bir forma sahip metindir. Aynı zamanda Hitit metni sonunda "-as-" bulunan ve Grekçede "Apellōnos" olabilen tipik bir Hint-Avrupa/Hitit'tir: Beekes 2003a, 13-14.

43 Wilamowitz-Möllendorff 1903.

44 Farnell 1907, 99c.

45 Nilsson 1967, 529-564.

46 Burkert 1985, 144 vd.

47 Hellen öncesi geleneklerde derin kökleri bulunan ve eski geleneğe sahip kehanet merkezleridir: Burkert 1994, 51; Kehanetler konusuyla ilgili olarak bkz. Parke 1985, 184: "Zengin yerli kökenlere kadar giden bir kehanet geleneği vardır". Bu durumu daha çok Hieros Gamos'a benzeyen ve Patara'daki kehanetin işlevini açıklayan ifadede en açık şekilde Herodotos'ta görmekteyiz (Herodotos, I.184) ve bu durum açıkça Grek olmayan bir durumdur. "Didyma, Klaros, Hierapolis, Telmessus, Patara ve Seleukia gibi kentlerde Hellen öncesi dönemlerde aynı adı taşıyan veya taşımayan bu tanrıya adanmış aynı kentlerde Hellenler tarafından Apollon'a ait kültler vardır": Parke 1985: 198.

Suriye-Hitit bağlantısını kabul etmektedir; 5. Ugarit ve Kıbrıs'tan bilinen "Rešep", Apollon ile aynı görülerek karşılaştırılmaktadır; 6. Apollon kültü ile yedi rakamı bağlantılı görülmüştür. Aynı zamanda Hitit Koruyucu Tanrısı olarak ifade edilmektedir (fakat referanssızdır); 7. Apollon'un Kıbrıs'taki soyadı olan "Alasiotas", Kıbrıs'ın bronz çağındaki adı olan "Alashia"yı içermektedir. Bu oldukça etkileyici bir listedir.

Nilsson daha fazla örnek vermektedir[48]. En önemli konu Apollon'un Homerik epitheti olan "Λυκηγενής"tir. Bu kelimenin genelde kabul edilen manası "Lykia'da Doğmuş"tur. Bu terimin açıklaması Kretschmer'den itibaren bilinmektedir[49]. Kökende bu ifade "wolf" (kurt) kelimesini içermektedir[50]. Kretschmer'in bu ifadesi araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür. Apollon'un epitheti olan "Λύχειος" kelimesinin bir kurt (λύχος) anlamı içerdiğini ve aynı zamanda ışık tanrısı manasına geldiğini ifade etmektedirler[51]. Özellikle Wernicke, Yunanistan'ın hiçbir yerinde tanrı Apollon'a ışık tanrısı olarak tapınılmadığını ifade etmekte ve konuyu daha da ileri bir aşamaya taşımaktadır. Bununla beraber Lykia görüşü hiç de önemsiz değildir ve daha sonra Homeric epithette ortaya çıkarılmıştır. Kirk, "Λυκηγενής" yorumunun kesin olmadığını ifade etmektedir[52]. Kretschmer ise Grek kent isimlerinde sadece "ίη" değil aynı zamanda "-η" de bulunduğunu ifade etmektedir (örneğin Karia'nın eski adı "Φοινίκη"de olduğu gibi)[53]. "i"siz form Lykia'da bilinmektedir ve Hitit şekli "Lukkā"dan elde edilmiştir. Böylece "Λυκηγενής" Lykia için eski bir form içermektedir. Bu çözümün önemi "Λυκηγενής" formunun eski olmasındandır ve "born in Lycia" (Lykia'da doğmuş) anlamını ifade etmektedir. Bu yüzden en eski araştırmaların da gösterdiği gibi, Apollon adı Lykia'dan kaynaklanmaktadır. Homer, epithetlerinde devamlı olarak geleneksel bilgiden bahsetmektedir. Bu yüzden güvenilir bir iddia olan bu eski ifadeyi kabul etmekte en ufak bir şüphe yoktur[54]. Homeros'ta geçen "Λυκηγενής" kelimesi Apollon'un ışıkla ve güneşle ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu ifade önemlidir çünkü, Lykialı kahraman Pandaros, Troia savaşında Akhalara karşı dövüşürken güç ve kuvvetini ışık soylu bir tanrı olan Apollon Lykios'tan aldığını "Λυκηγενής" kelimesiyle açıklamaktadır. Bu bakımdan Apollon sadece bir Anadolu tanrısı değil aynı zamanda en eski Anadolu tanrılarından birisidir. Bu bakımdan "appaliunas" kelimesi tekrar önem kazanmaktadır.

Apollon'un kökeni için en önemli sonucu ortaya koyan, annesi Leto ve kız kardeşi Artemis'tir ve genelde kabul edildiği gibi bunların evleri Anadolu'dadır. Nilsson'un ifade ettiği gibi[55] Leto Yunanistan'da sadece Apollon ve Artemis'in annesidir. Bu yüzden Burkert, "Lykia'da Leto önemli tanrıçalar derecesine yükseltilmişti,… Onun rolü tanrı ikizlerinin (Apollon ve Artemis) annesi olarak basitçe tanımlanmıştır"[56] der. Graf[57] ise, Leto'nun Lykia'dan kaynaklandığını yazmaktadır. Bununla beraber bu yazarın kendi görüşüdür. Örnek verilen işaretler kolaylıkla başka türlü de açıklanabilir. Leto tipik bir Anadolulu olan "Anne" ismiyle anılmaktadır. 1996'da Oxford Classical Dictionary'de Leto'dan Graf şu şekilde bahseder: "Mitolojide Onun rolü sadece Artemis ve Apollon'un annesi olmasıdır" ve "O Delphi'deki kültte garip bir şekilde ilgisizdir ve yoktur". Açıklama ve görüşlerden de anlaşıldığı gibi

48 Nilsson 1967, 559-564. Burada, örneğin Delos'ta söylenen şarkılar Lykia'daki şarkıcılara atfedilmektedir.

49 Kretschmer 1933, 227 vd.

50 Freu, kurttan doğmuş (born of a wolf) ifadesini savunmaktadır (Freu 2002, 6 vd.): "En ce cas Λύκιος et Λυκηγενής seraient des altérations destinées à introduire la notion de le Lycie"

51 Taşlıklıoğlu 1954, 20-21; Farnell ise yerli Apollon'un politik toplantılardan çok, tanrının kurtlar ve yaban domuzları ile olan ilişkisi üzerinde durmaktadır: Farnell 1907, 99.

52 Kirk 1958.

53 Listeye "Εὐρώπη" de eklenmiş olmalı.

54 Lykia kökenine karşı Xanthos yazıtındaki "Natr" görüşü için bkz. Burkert 1985, 144. Burkert buna dayanarak Apollon'un Lykia kökenli olamayacağını ifade etmektedir. Eğer Yunanistan'da biz tanrı Apollon'un adını içeren bir yazıt bulsaydık ve bu yazıtta "Phoibos" kelimesi geçseydi o zaman Yunanistan'da Apollon adının bilinmediğini ifade etmemiz yanlış olurdu.

55 "Leto hat keine selbständige Existenz in Griechenland, sie ist nur Mutter des Apollon und der Artemis": Nilsson 1967, 562.

56 Burkert 1985, 17 vd.

57 Graf 1985, 61.

farklı coğrafya ve bölgelere geçen tanrılar, bu tanrılara inananlar değiştiği sürece az da olsa tanrı adları da değişmektedir. Bu küçük değişimler "lyk" (ışık) kökü ile ilişkili olan Lykia'lıların doğudan Girit veya Kıbrıs adası yolu ile bu bölgeye gelip yerleştikleri tezi ile ilişkilidir. Kendisine verilen Lykios epitheti, tanrının Anadolu'nun en eski tanrılarından biri olduğunu kuvvetle ifade etmektedir. Çünkü Lykios epitheti ona kendisinin Anadolu'ya getirilişinden çok sonra fakat nereden getirildiğini göstermesi açısından verilmiş ve tanrı olarak kabul edilmiştir. Bu yüzdendir ki Yunan pantheonuna ışık ve güneş tanrısı olarak alınmış ve farkında olunmadan tanrıya doğulu sıfatı verilmiştir[58]. "Anatole" doğuyu anlatırken "Lykios" (güneş) ise bu ülkenin tanrısı olmalıdır.

Şimdiye kadar ortaya konan çalışmalarda Anadolu ile ailenin bağlantısının ne kadar güçlü olduğu açıktır. Niobe[59] ve Marsyas gibi küçük hikayeler de kati şekilde Anadolu'da yerleşmiştir. Onların Grekler tarafından Anadolu'ya getirildiklerini düşünmek kolay değildir ve çevrelerine uyum sağlayıp kabul edilmelerinden çok onların köken olarak Anadolulu olduklarını düşünmek daha kolaydır. Aynı zamanda tanrılar (Dionysos gibi) genelde batıdan değil doğudan gelmişlerdir[60]. Eğer Apollon'un Anadolulu bir tanrı olduğunu bu anlamda kabul edersek kökeni konusundaki tartışmalara da açıklık getirmiş oluruz. Fakat daha sonra Grek kültürü baskın olmuş ve daha güçlü olmuşlardır. Bu gelişkin kültür öncesi Doğu ile etkileşim konusunda inanç sistemi birinci sırada gelmektedir. Eğer Grekler tanrılarla ilk olarak MÖ. 1200 civarında Anadolu'da karşılaştılarsa kendi dünyalarında gelişimlerini tamamlamışlardı. Bu yüzden MÖ. 7. yüzyılda Grek karakteri bir tartışma konusu değildir[61]. Bu bağlamda Grek pantheonunda öz tanrı gösterilen ve kabul edilen, Delos'ta merkezileştirilen Apollon, Zeus ve Leto'nun çocukları olarak gösterilmektedir. Fakat "doğu" anlamına gelen "Anadolu" ile Apollon kelimesi arasında bir bağlantının basit dahi olsa kurulması ve bu manada düşünülmesi olağandır. Bu bakımdan yukarıda ifade edilen "Λυκηγενής" sıfatı doğu ile olan bu ilişkiyi kolayca çözümler görünmektedir. Apollon'un Lykios sıfatı ışığı temsil etmektedir.

Apollon'un Etrüsk kökenine gelince şu ifadeler önemlidir: Halikarnassos'lu Dionysius[62] şöyle nakletmektedir: "İtalya'da genel bir kıtlık zamanında Pelasgianlar (Etrüskler) Zeus, Apollon ve Kaberioi için adakta bulunmuşlardı". Herodotos ise, Samothrake'deki Kaberioi kültünün bir Pelasg kültü olduğunu ve bu konunun çok açık olduğunu ifade etmektedir[63]. Gördüğümüz gibi Etrüskler Troia yakınından geldiler[64]. Bu ifadeler doğrultusunda Etrüskler Apollon'u Troia'dan getirdiler. Bilindiği gibi Halikarnassos'lu Dionysius detaylarda güvenilirdir (Etrüsklerin kökeni konusundaki genel görüşleri konusunda değil). Ve aynı zamanda bu konu üzerinde bu noktada şüphe götürmez gerçeklik payı vardır. Öyleyse Apollon'un kökenine böyle temelsiz iddialarla kanıt bulunamaz[65]. Bu bağlamda, Kyzkos kentinin kurucusu Apollon'un oğlu olabilir[66]. Aynı yazara göre Antandros/Andros'un erken tarihinde Apollon'un bir başka oğlu vardı. Kabul edilebilir olan, Apollon'un bu bölgede derin kök salmış olmasıdır[67].

---

58 Taşlıklıoğlu 1954, 50-52.

59 Bir başka versiyonda Leto aşağılanmıştır (Hyg. Fab.9) çünkü Niobe giyiminden dolayı alay konusu edilmiştir.

60 Doğulu özellik Apollon'un ışığın tanrısı olması ile de Anadolu kelimesiyle bağdaşmaktadır. Anadolu (Ἀνατολή) kelimesinin anlamı eski Yunanca'da güneşin doğduğu yer, o taraf memleketleri ve doğu anlamına gelmektedir. Bu bakımdan ışığın yükseldiği yer olan doğu aynı zamanda tanrıların da doğduğu yerdir. Klasik Yunan kaynakları da bu ifadeyi doğrulamaktadırlar. Örneğin Herodotos, Anadolu kelimesini "doğu ülkesi", "doğu memleketleri" ve "güneşin yükselmesi" anlamında kullanmaktadır: Herodotos I.204, II.142, IV.8, 40.

61 Ruijgh'in ifade ettiği gibi, Mikenliler bazı tanrıların Anadolu kökenlerinin farkında idiler. Bu yüzden Pylos'taki tabletlerdeki, "potinija asiwija / Potniai Aswiai" (veya Aswias) ifadeleri, tanrıların anası "matere teija / matrei thehijai"; Assuwa kuzeybatı Anadolu'dadır.

62 Dionysius, I.23.5.

63 Herodotos, II/52.

64 Beekes 2002.

65 Etrüsk adı "Apulu", daha sonra "Aplu" olmasından dolayı eski bir form değil, Grekçeden türetilmiş bir formdur: Beekes 2003, 17-18. Fakat daha erken dönemlerde Etrüskler'in kendileriyle beraber tanrıyı getirmedikleri anlamına gelmez.

66 Lochner-Hüttenbach 1960: 55.

67 Burkert 1975, 4. Bu eserde, Apollon'un Kyzikos'ta özel büyük bir saygısı ifade edilmiş, fakat referans verilmemiştir.

Bazı kanıtlar Kıbrıs ve Yakın Doğu için de öne sürülmüştür. Bu konuda Semitik tanrı "Resheph" ile Apollon'un bağlantısı üzerine olası dikkatleri ilk kez çeken araştırmayı Burkert'in kendisi 1975 yılında yapmıştır[68]. Burkert'in işaret ettiği gibi "Resheph" figürleri[69] Miken döneminden (MÖ. 12. yüzyıl) itibaren kutsal alanlarda Yunanistan'da bulunmuşlardır. "Resheph" bir musibet tanrısı (Herr des Pfieles) olarak onunla kişileştirilen "Nergal" gibi 2. binin başlarından itibaren bilinmektedir. Kıbrıs'ta ise "Resheph" Apollon ile ilişkili görülmektedir. Burkert, bir Miken-Minos Tanrısının Kıbrıs'ta "Resheph" ile birleştirilip kaynaştırıldığını öne sürmekte ve desteklemektedir[70]. Burkert aynı zamanda "Resheph" ile bağlantılı olan tanrı "Mkl"i (lokalizasyonu bilinmez) tartışmaktadır ve "Mkl" adı "Amyklai" ile karşılaştırılmıştır.

Schretter de Burkert gibi aynı konuları ele almaktadır[71]. Kıbrıs'ta Apollon'un eski bir kültü olduğunu tartışmaktadır. Tartışmanın birinci konusu "Apollon Alasiotas"ın varlığıdır. "Alashia" MÖ. 14. ve 12. yüzyıllarda Kıbrıs'ın adıdır. Bu önemli bir tartışma olarak görülmektedir. Masson'a göre adanın ana eteokıbrıs tanrısıdır[72]. Schretter'in tanrının adı "MKL" ile bağlantısı çok az inandırıcıdır. Halbuki bu "MKL" hakkında bilinenler çok azdır. Schretter, bu adın (kesin olmayan) "Amkul" ile bağlantısını desteklemektedir[73]. Fakat "Amkul" yeniden düzenlenerek "Apul" olmuştur ve böylece çift p (pp) Apollon'la bağlantılı görülmüştür. Bu düşünce kesinlikle yanlıştır ve Homer'deki Apollon'un ilk hecesinde zaten görülmektedir.

Diğer muhtemel işaret, Apollon'un Strabon[74] tarafından işaret edilen Kappadokia'nın güney bölümündeki Kataonia'nın, "Apollon Kataonia" olarak bilinmesidir. Fakat bu zaten Apollon ile özdeşleşmiş bir tanrıdır ve köken olarak gösterilemez.

Sonuç olarak gördüğümüz gibi Burkert'in bir Dor kelimesi olan "assembly" (ἀπέλλα)'dan türetilmiş Apollon adı, tarihsel ve dilbilimsel olarak mümkün değildir. Bunun manası, Apollon'un Anadolu kökeni konusundaki öneri ve ihtimallerin yine açık olmasıdır. Tartışılan konu Apollon'un Grek öncesi Anadolu adıdır. Bu adın beklenen ön şekli bir Hitit metninde geçen ve Wilusa/Ilios'un bir tanrısı olan "Appaliunas" adında bulunmaktadır. Bu güçlü bir şekilde ismin Anadolu kökenini desteklemektedir. Bu durum Homeric epithet olan "Λυκηγενής" ile de doğrulanmaktadır. Aynı zamanda bu isim "born in Lycia" anlamını veren arkaik form olarak da fark edilmiştir. Bu durum Apollon'un Anadolu bağlantılarını güçlü bir şekilde desteklemekte ve uymaktadır, annesinin Leto, kız kardeşinin Artemis olmasındaki gibi.

---

68 Burkert 1975, 1-21.

69 Bunların çoğunluğu ayakta durmakta ve sağ ellerinde mızrak tutmaktadırlar ve bu tip Zeus ve Poseidon figürlerinde de görülmektedir.

70 Burkert 1974, 108, 109. Eserde, "Resheph" adının Yunanistan'da var olduğunu teklif edilmektedir. Birincisi, Apollon "Ερυθίβιος" epithetidir. Bu epithetin temeli Rodosça "ἐρυτίβη=Att". "ἐρυσίβη" (rust in plants=bitkilerdeki pas rengi)'dir. Aynı zamanda bu kelime bir çok varyasyonunun da gösterdiği gibi (Ερεθίβιος, Ερυθίμιος, Ερεθειβ/μιάζω vb.) Grek öncesi bir kelimedir. "Resheph"in diğer adı Cicero'nun (ND, 3.57) ifade ettiği gibi Asklepios'un diğer adı "Arsippus"tur. Dilbilim açısından bu bana çok zor görünmektedir. Ve bir kadın adı vardır; Minyas'ın kızı "Arsippe"; Hesychus bu adı "ἡ Αλκέστις" gibi yorumlamaktadır. Bu yüzden bir yerel Grek adı olarak görülmektedir.

71 Schretter 1974.

72 Masson 1960, 135.

73 Schretter 1974.

74 Strabon, XII/2.6.

Kaynakça

Beekes 1998
R.S.P. Beekes, "Hades and Elysion" *Mir Curad: Studies in honor of Calvert Watkins* (Ed. J. Jasanoff ve diğ.) Inssbruck, 1998, 17-28.

Beekes 2003a
R.S.P. Beekes, "The Origin of Apollo" *Journal of Ancient Near Eastern Religions 3*, 2003, 1-21.

Beekes 2003b
R.S.P. Beekes, "Pre-Greek: A Language reconstructed" *Appendix to A Grek etymological dictionary,* 2003.

Boisacq 1916
E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque,* Paris, 1916.

Brixhe ve Lejeune 1984
C. Brixhe ve M. Lejeune, *Corpus des Inscriptions Paléo-Phrygiennes,* Paris, 1984.

Brown 1985
R.A. Brown, *Pre-Greek speech on Crete,* Amsterdam, 1985.

Burkert 1975
W. Burkert, "Apellai und Apollon" *Rheinisches Museum 118,* 1975, 1-21.

Burkert 1985
W. Burkert, *Greek Religion,* Cambridge, 1985.

Burkert 1992
W. Burkert, *The Oriental Revolution,* London, 1992.

Burkert 1994
W. Burkert, "Olbia and Apollo of Didyma: A New Oracle Text" *Apollo. Origin and Influences* (Ed. J. Solomon) London, 1994, 49-60.

Dionysius
Dionysius of Halicarnassus Vol I, 1937, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dionysius_of_Halicarnassus/1B*.html

Farnell 1907
L.R. Farnell, *The Cult of the Greek States* IV, London, 1907.

Fraenkel 1956
E. Fraenkel, "Zur griechischen Wortforschung" *Glotta 36,* 1956, 77-92.

Freu 2002
J. Freu, "Á Propos de l'épithéte Lykégenés" *Le Muséon 115*, 2002, 6-10.

Frisk 1960-1972
H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch 3*, Heidelberg, 1960-1972. http://www.indoeuropean.nl

Furnée 1972
E.J. Furnée, *Die Wichtigsten Konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen,* Paris, 1972.

Graf 1985
F. Graf, *Nordionische Kulte, Bibliotheca Helvetica Romana XXI,* Rome, 1985.

Graves 1975
R. Graves, *The Greek Myths I,* Aylesburg, 1975.

Guthrie 1968
W.K.C. Guthrie, *The Greeks and Their Gods,* Boston, 1968.

Haley 1928
J.B. Haley, "The Coming of the Greeks 1, The Geographical distribution of Pre Greek place-names" *American Journal of Archaeology 32,* 1928, 141-145.

Harris 1925
R. Harris, "Apollo at the Back of the North Wind" *Journal of Hellenic Studies 45.2*, 1925, 229-242.

Hegyi 1989
D. Hegyi, "Prehellenic Roots of the Greek Cult of Apollon" *Acta Antiqua Academiae Hungaricae 32,* 1989, 1-2, 5-21.

Herodotos
Herodotos, *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen) İstanbul, 1991.

Hesiodos
Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları* (Çev. S. Eyuboğlu ve A. Erhat) İstanbul, 1977.

Heubeck 1957
A. Heubeck, *Lydiaka, Untersuchungen zu Schrift, Sprache und Götternamen der Lyder. Erlanger Forschungen* 9, Erlangen, 1957.

Heubeck 1961
A. Heubeck, *Praegraeca. Sprachliche Untersuchungen zum vorgiechisch indogermanischen Substrat. Erlanger Forschungen* 12, Erlangen, 1961.

Homeros İllyada
Homeros, *İlyada* (Çev. A. Erhat ve A. Kadir) İstanbul, 1997.

Homeros Odysseia
Homeros, *Odysseia* (Çev. A. Erhat ve A. Kadir) İstanbul, 1998.

Kirk 1958
G.S. Kirk, *The Iliad: A Commentary* (Ed. G.S. Kirk) Cambridge, 1985.

Kretschmer 1933
P. Kretschmer, "Die Hypachäer, Alaksandus und andere umstrittene Namen der hethitischen Texte" *Glotta* 21, 213-257.

Latacz 2001
J. Latacz, *Troia und Homer, Der Weg zur Lösung einer alten Ratsels*, München, 2001.

Liddel ve Scott 1996
H.G. Liddel ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon,* Oxford, 1996.

Lochner-Hüttenbach 1960
F. Lochner-Hüttenbach, *Die Palasger*, Wien, 1960.

Masson 1960
O. Masson, "Cultes Indigenes, cultes grecs et cultes orientaux a Chypre" *Eléments orientaux dans le religion grecque ancienne,* Paris, 1958.

Nilsson 1967
M.P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion,* München, 1967.

Özgünel 2001
C. Özgünel, *Smintheion; Troas'ta Kutsal Bir Alan, Gülpınar'daki Apollon Smintheus Tapınağı*, Ankara, 2001.

Parke 1985
H.W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor,* London, 1985.

Ramsay 1928
W.M. Ramsay, "Anatolica Quaedam" *Journal of Hellenic Studies* 48.1, 1928, 46-53.

Ruijgh 1967
C.J. Ruijgh, *Etudes sur la grammaire et le vocabularie du grec mycénien,* Amsterdam, 1967.

Schmidt 1893
J.H. Schmidt, "Assimilation benachbarter einander nicht berührender vocale" *Zeitschrift fur Vergleichende Sprachforschung* 32, 1893, 321-394.

Schretter 1974
M.K. Schretter, *Alter Orient und Hellas,* Innsbruck: Institut für Sprachwissenchaft, 1974.

Strabon
Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)* (Çev. A. Pekman) 1993.

Taşlıklıoğlu 1954
Z. Taşlıklıoğlu, *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*, İstanbul, 1954.

Wilamowitz-Möllendorff 1903
U. Wilamowitz-Möllendorff, "Apollon" *Hermes* 38, 1903, 575-586.

Parion Nekropolü Mezar Tipleri

Hasan KASAPOĞLU*

Abstract

The Grave Types in Parion Necropolis

In the light of the findings obtained during the excavations between 2005-2006, a large number of graves were found in South Necropol observed to have been used from the Early Hellenistic Period extending into the Roman Period. These graves represent 9 main types as, monumental stepped tombs, sarchopagi, stone chest graves, masonrying graves, pan-tile graves, jar burials, pithos graves, wood chest graves and simple pit graves. As a result of the dense usage of the area most of the graves were in ruinous due to a grave settled later on. Considering the stone chest graves yielding prosperous findings of the early Hellenistic period and the monumental graves likely to belong the Roman period, we can suggest that Parion South Necropol was used both by the well-off citizens, probably those of the ruling classes, and by the common men. Besides different tomb styles of the same period, various burying traditions and the dense usage of the area are well enough to represent the homogeneous nature and density of the precinct's population. On the other hand the heavy usage during the roman period presents an apparent clue that the region developed and grew in population after having been announced "Colonia Pariana Iulia Augusta" (the colonized city of Augustus) by Augustus the Emperor (27 BC -AD. 14), that a diversity of the population came into being in the city having drawn moves from neighbouiring cities thanks to this richness and development, and that this diversity also reflected on the burial traditions.

Bugünkü Çanakkale ili, Biga ilçesi, Balıklıçeşme Beldesi'ne bağlı Kemer Köyü'nde yer alan Parion[1] antik kenti adını, Erythrai'li İason ve Demetria'nın oğlu Parion'dan[2] ya da Troia Kralı Priamos'un en küçük oğlu Paris'ten[3] almıştır. Parion'un, 'Paroslular'ın Kenti' anlamında kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir[4].

MÖ. 709 yılında kurulduğu düşünülen kentin[5], Erythrai'li, Miletos'lu ve Paros'lu göçmenler tarafından kolonize edildiği bilinmektedir[6]. Parion MÖ. 546 yılında Pers[7], MÖ. 334 Granikos Savaşı sonrası Büyük İskender egemenliğine girmiş[8] ve Hellenistik Dönem'in başlangıcında bir süre bağımsızlığını kazanmıştır[9]. MÖ. 302 yılında Lysimachos'un, MÖ. 281

* Arş. Gör. Hasan KASAPOĞLU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240-ERZURUM.
E-Mail: hasankasapoglu@gmail.com

Konuyla ilgili çalışmam konusunda beni yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Cevat BAŞARAN ve Yrd. Doç. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU'ya teşekkürü bir borç bilirim.

1 Leaf 1923, 81; Akşit 1971, 59; Umar 1983, 60; Başaran 1998, 349; Umar 2002, 318; Tavukçu 2004, 753; Aydın Tavukçu 2007, 4.

2 Leaf 1923, 83; Frisch 1983, 56; Başaran 1998, 350; Başaran 2005a, 20.

3 Başaran 1998, 350; Umar 2002, 317; Başaran 2006a, 36.

4 Başaran 2001, 19; Aydın Tavukçu 2007, 5.

5 Carpenter MÖ. 700'den sonra kurulduğunu düşünmektedir: Carpenter 1948, 9; Akşit, 1971, 59; Frisch 1983, 56; Umar 1983, 58; Başaran 2006a, 36; Aydın Tavukçu 2007, 3.

6 Strabon, XIII, I, 14; Dunham 1915, 57; Carpenter 1948, 9; Hammond 1967, 115; Akşit 1971, 59; Frisch 1983, 59; Boardman 1988, 248; Ehrhardt 1988, 36 vd.; Bouzek 1990, 19; Başaran 1998, 350; Başaran 2001, 19.

7 Sevin 1982, 269; Mansel 1988, 253; Başaran 2002, 16; Wiesehöfer 2002, 20; Herodotos, IV, 138; Başaran 2002, 16; Başaran 2005a, 20; Başaran 2006a, 36.

8 Cook 1973, 364.

9 Lloyd 1997, 172; Magie 2003, 26.

yılında da Kurupedion savaşıyla Seleukos'un egemenliği altına girdikten sonra, MÖ. 278-277 yıllarında Galat istilasından etkilenmiş olmalıdır[10]. "Apameia Barışı" sonrası Bergama krallığı egemenliğine giren kent[11], MÖ. 133 yılında Attalos III'ün (MÖ. 139-133) vasiyeti ile Roma'nın idaresine geçmiş[12], MÖ. 89 ile 73 yılları arasında Birinci Mithridates Savaşı sırasında, Aleksandreia Troas, Lampsakos ve İlion'un ile birlikte kente bağımsızlık verilmiştir[13]. Roma Çağı'nda kent "**Colonia Pariana Iulia Augusta**" (=Augustus'un Koloni Kenti Parion) ilan edilmiş[14], daha sonraki dönemde ise Roma'nın Hıristiyanlaşması sürecinde büyük bir kilise yapılarak önemli bir piskoposluk merkezi olmuştur[15].

Parion'un adından ilk defa Herodot[16] ve Ksenophon[17], daha sonra da Strabon[18] bahsetmektedir. Uzun yıllar sonra, 1801'de bölgede bulunan sikkelere göre, Parion'un bugünkü Kemer Köyü'nde olduğu Hunt[19] tarafından tespit edilmiştir. Leaf[20] tarafından da doğrulanan bu lokalizasyona ek olarak Kökten[21], Parion ve civarında bazı prehistorik araştırmalar yapmıştır. Ramsay'ın[22] da hakkında bilgi verdiği Parion'da Akşit, 1970'lerde Çanakkale Müzesi adına yüzey araştırması yapmıştır[23]. Bu ilk çalışmaların ardından 1997 yılından bugüne kadar kentte çeşitli araştırma ve kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir[24].

Parion Güney Nekropolü

Parion'un Güney Nekropolü kentin güney kapısı ve doğusundaki tepeler arasında, küçük bir vadi içerisinde, güneye ve batıya doğru sert bir eğimle alçalmaktadır. Nekropolün bulunduğu alandaki sert eğimden dolayı mezarlar yamaç üzerine açılan küçük çukurlara yerleştirilmişlerdir ve mezarlarda bir yön birliği de bulunmamaktadır (Çizim 1). Dolayısıyla alandaki tabaka belirleme çalışmalarında derinlik saptaması istenilen sonucu vermez.

Bu alanda 2004 yılında yapılmak istenilen okul inşaatı için açılan temel çalışmaları sırasında kaldırılan hafriyatla alandaki Geç Roma ve Bizans tabakaları tamamen ortadan kaldırılmıştır. 2005-2006 yıllarında yapılan çalışmalarda birçoğu üst üste gelerek birbirini tahrip etmiş vaziyette, çok sayıda mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu yoğunluktan anlaşıldığına göre, uzun yıllar boyunca bu alan nekropol olarak kullanılmıştır[25].

---

10 Mansel 1988, 471.

11 Demircioğlu 1993, 340; Başaran 2002, 18.

12 Başaran 2002, 18.

13 Erdemir 2004, 173.

14 Magie 1950, 869; Başaran 2005, 20; Başaran 2006b, 185; Başaran 2006a, 36; Aydın Tavukçu 2007, 14.

15 Ramsay 1960, 173; Başaran 1998, 350.

16 Herodotos IV, 240.

17 Ksenophon VII, 2, 7.

18 Strabon XII, 588.

19 Walpole 1818, 84-140.

20 Leaf 1923, 81.

21 Kökten 1949, 817 vd.

22 Ramsay 1960, 161.

23 Umar 1983, 35; Başaran 2005a, 20; Başaran 2006b, 185; Aydın Tavukçu 2007, 14.

24 Küçükefe 1992; Başaran 1998, 349-364; Başaran ve Tavukçu 2001, 229; Başaran ve diğ. 2003, 187; Başaran 2006b, 186; Kozanlı 2006, 28. 1991 ve 1996 yıllarında bitirme tez çalışmaları için yapılan yüzeysel gezilerde elde edilen bulgulara dayanarak Parion'da daha profesyonel çalışmaların yapılması gerektiği anlaşılmış ve 1997, 1999, 2002 yıllarında antik kent ve civarında yüzey araştırmaları yapılmıştır. Bu yüzey araştırmalarında, Parion'a yaklaşıldıkça buluntu sayısı ve kalitesinin arttığı, Parion'daki antik kent kalıntılarının gün geçtikçe zarar görüp kaybolduğu anlaşılmış ve bu durumun önlenmesi için vakit geçirilmeden arkeolojik kazılara başlanılması gerektiği belirtilmiştir. Son olarak 2004 yılında, Kemer köyü içerisinde yer alan Parion Güney Nekropolü'nün bulunduğu alana İlköğretim Okulu yapmak için başlanan temel hafriyatı çalışmalarında, iş makineleriyle çok sayıda mezarın tahrip edilmesi üzerine Çanakkale Müzesi tarafından alanda üç ay süreli bir kurtarma kazısı yapılmıştır. 350 m²'lik alanda gerçekleştirilen kazıda, değişik dönemlere ait, 200'ün üzerinde mezar tespit edilmiş, bunların 178 tanesi açılarak belgelenmiştir. Tüm bu çalışmaların ardından 2005 yılından bu yana Başaran başkanlığındaki ekip tarafından gerçekleştirilen bilimsel kazı çalışmaları kentin Güney Nekropolü, modern köyün girişinde bulunan antik su kemerinde, kentin Akropolü olduğu düşünülen Bodrum Burnu mevkiinde sürdürülmektedir.

25 Başaran ve diğ. 2006, 609 vd.; Aydın Tavukçu 2007, 21, 22.

2005 ve 2006 sezonu çalışmaları sonucu Güney Nekropolü'nde Anıt Mezar, Lahit Mezar, Tabanı Tuğla Döşeli Taş Örgü Mezar, Taş Sandık Mezar, Semerdam Kiremit Mezar, Basit Toprak Mezar, Ahşap Tabut Mezar, Urne Mezar, Pithos Mezar şeklinde adlandırılan 9 temel tipte yaklaşık 90 adet mezar ortaya çıkarılmıştır.

1. Parion Güney Nekropolü Ölü Gömme Gelenekleri

Parion Güney Nekropolü'nde bugüne kadar ortaya çıkarılan mezarlar ve bu mezarlara ait bulgular ışığında, küçük ayrıntılar da farklılıklar olsa da, kentte başlıca iki gömü geleneğinin uygulandığı anlaşılmıştır.

a. Kremasyon Gömü: Parion Güney Nekropolü'nde ortaya çıkarılan mezarların içerisinden ele geçen bulgulara dayanarak Semerdam Kiremit Mezarların büyük çoğunluğunda ve Urne Mezarlarda hem *birincil* hem de *ikincil kremasyon*'un[26] uygulandığı anlaşılmıştır. Dusenbery'nin[27] Samothrace Nekropolü'nde bulunan Roma Dönemi'ne ait urne mezarlarda belirttiği gibi kemiklerin tamamen kül olmamış halde ele geçmesinden dolayı kiremit mezarlardan, kremasyon gömünün uygulandığı mezarlarda uygulanan gömü işlemleri kremasyon gömülerde uygulanan ritüellerden ziyade inhumasyon gömü ritüellerine daha yakındır.

Parion'daki Semerdam Kiremit Mezarlarda uygulanan *birincil kremasyon*[28] şu şekilde olmalıdır (Resim 1-2): Nekropol alanı içerisinde yaklaşık 200x90 cm. ölçülerinde, yanma işlemi sırasında sirkülasyonu sağlamak amacıyla tabana doğru daralır biçimde açılan çukur içerisine, önce yanmayı sağlayacak kalın ağaç dalları ya da kütükler sonra tutuşmayı kolaylaştıracak çalı çırpı yerleştirilirdi. Daha sonra bu odun yığını üzerine ceset yatırılırdı. Bu çukur içerisinde ceset yakıldıktan sonra küller mezarın ortasına doğru toplanır, ölü hediyeleri bırakılır ve semerdam oluşturacak şekilde kiremitlerle kapatıldıktan sonra gömü çukuru tekrar önceden kazılan toprakla doldurulurdu. Bu mezarlarda *birincil kremasyon* yapıldığının kesin kanıtı olarak gömü çukurlarının kenar kısımlarında yaklaşık 5cm. kalınlığında yanık toprak katmanı izine ve mezar tabanlarında çapları yaklaşık 5-10 cm. olan yanık kütük kalıntılarına rastlanmıştır.

Urne Mezarlarda uygulanan *ikincil kremasyon*'da ise nekropol alanı içerisinde belirlenen yakma-kremasyon alanlarında ceset yakıldıktan sonra arta kalan küller ve kemikler toplanarak bir urne kabı içerisine konulmakta ve bu urne kabı nekropol alanında açılan çukur içerisine yerleştirilip üzeri toprakla örtülmektedir. Nekropolün E3c açmasında ve E4a-E4c açmaları arasında yer alan kremasyon alanları, bu işlem için kullanılmış olmalıdır. Özellikle taş sandık mezarların kuzeybatısında yer alan 220x100x20 cm. ölçülerindeki yanık tabakası, bu kısmın kremasyon alanı olduğunu göstermektedir (Resim 3). Buradaki odunlar Myson Ressamı'nın kırmızı figür tekniğinde yaptığı bir karınlı amphora[29] üzerindeki Kroisos'un yakılması sahnesindeki gibi ızgara sistemde yerleştirilmiştir. Ayrıca urne çukurlarında yakma işleminin gerçekleştirildiğini gösterir nitelikte izlerin bulunmayışı da *ikincil kremasyon*'un belirli alanlarda yapıldığını ispatlar niteliktedir.

b. İnhumasyon Gömü: Nekropolde uygulanan inhumasyon gömü örnekleri Hellenistik Dönemden Roma Dönemine dek yayılım gösterir (Resim 4). Hellenistik Döneme ait inhumasyon gömünün uygulandığı Taş Sandık Mezarlarda ve Roma Dönemine ait Semerdam Kiremit, Ahşap Tabut ve Basit Toprak Mezarlarda görülen inhumasyon gömülerde ceset sırtüstü ve kolları iki yana uzatılmış vaziyette yatırılmıştır. Ancak, Düz Semerdam Kiremit Mezarlardan M12'de ceset sol yanı üzerine ve yarı hocker (büzülmüş) vaziyette yerleştirilmiştir.

---

26 İkincil Kremasyon: Cesedin, nekropol alanı ya da mezar dışında yakılması olarak tanımlanır. Ceset yakıldıktan sonra geriye kalan parçalar özenle toplanır ve bir urne (=kül kabı) içerisine doldurulurdu. Daha sonra bu urne, nekropol alanı içerisinde açılan daha sığ ve küçük bir çukur içerisine gömülürdü.

27 Dusenbery 1998, 22.

28 Birincil Kremasyon: Cesedin, nekropol alanında kendi mezar çukuru içerisinde yakılarak aynı gömü çukurunda kremasyon kalıntılarının üzerinin herhangi bir kapama elemanı ile kapatılması ya da toplanan kalıntıların bir urne (kül kabı) içerisine doldurularak aynı gömü çukuruna gömülmesi olarak tanımlanan kremasyon türüdür.

29 Boardman 2002, Res. 171.

Roma Döneminde kremasyon gömü yoğunluğu gösteren nekropolde aynı dönemde inhumasyon gömü örneklerinin de görülmesi sosyal yapıdaki çeşitlilikten mi yoksa inhumasyonun daha ekonomik olmasından mı kaynaklandığı kesin olarak bilinememektedir. Gömme biçimlerindeki bu farklılıkları kimileri "moda" kavramı ile açıklamaya çalışırken[30], kimileri de dinsel inanışlardaki değişimin işareti olarak belirli bir kültürel farklılaşmayı vurgulamaktadır[31].

2. Mezar Tipleri

Parion'da 2005 yılından bu yana sürdürülen bilimsel kazı çalışmaları sonucunda Hellenistik Dönemden Roma Dönemine kadar çok farklı tiplerde gömü yapıldığı izlenen Güney Nekropol'de uygulanan[32] mezar tiplerini şu başlıklar altında inceleyebiliriz (Çizim 2-14).

1. Anıt Mezar

2. Lahit Mezar

3. Tabanı Tuğla Döşeli Taş Örgü Mezar

4. Taş Sandık Mezar

5. Semerdam Kiremit Mezar

5-1. Düz Semerdam Kiremit Mezar

5.1.a. Cesedin Toprak Zemine Yatırıldığı Düz Semerdam Kiremit Mezar

5.1.b. Cesedin Düz Kiremit Döşeli Zemine Yatırıldığı Düz Semerdam Kiremit Mezar

5-2. Dışbükey Semerdam Kiremit Mezar

6. Basit Toprak Mezar

6.1. Tekli Gömü Basit Toprak Mezar

6.2. Toplu Gömü Basit Toprak Mezar.

6.3. Başucuna Pithos Kapatılmış Basit Toprak Mezar.

7. Ahşap Tabut Mezar

8. Urne Mezar

9. Pithos Mezar

1. Anıt Mezar:

Nekropol alanındaki okul inşaatı temel çalışmaları sırasında biri tek sıra blok taşların oluşturduğu dikdörtgen biçimli podyumdan, diğeri ise büyük kumtaşı bloklardan oluşan bir podyum ve bunun üzerinde yer alan iki sıra basamaktan oluşan kare biçimli iki yapı ortaya çıkarılmıştır. 2004 yılı çalışmalarında Anıt Mezar olarak değerlendirilen bu iki yapıdan E4c-E5a açmaları içerisinde yer alan AM1 (Anıt Mezar 1) olarak, E5a-E5b açmaları içerisinde ve AM1'den yaklaşık olarak 60 cm. daha üst seviyede bulunan ise AM2 (Anıt Mezar 2) olarak adlandırılmıştır (Resim 5)[33].

2005 yılından itibaren sürdürülen çalışmalar sonucunda Anıt Mezar olarak değerlendirilebilen tek yapı olan AM1 en altta bazı kısımları moloz taşlarla doldurulan, yaklaşık 60 cm. yüksekliğe sahip, blok taşlardan oluşan bir podyum ve bunun üzerinde yer alan 2 basamaktan ibarettir (Çizim 2, Çizim 17, Resim 6). Kuzeydoğu-güneybatı yönünde yer alan mezarın poydum kısmı 310x263x310x269 cm. ölçülere sahip olup basamaklı kısmı üste doğru daralmaktadır. Podyum, güney ve batı tarafta büyük kalker bloklardan, doğu ve kuzey tarafta kumtaşı bloklardan oluşmakta; podyumun üzerindeki ilk basamak kumtaşı bloklardan, en üstteki ikinci basamak ise alt kısımları dışa profilli 3 cm.'lik çıkıntılara sahip mermer bloklardan oluşmaktadır. Basamak blokları kurşun kenetlerle birbirine tutturulmuşken podyum bloklarının bazılarında bulunan eski kenet delikleri bu blokların devşirme malzeme olduklarını göstermektedir. AM1'in üst yapısı hakkında bilgi verebilecek hiçbir kalıntı bulunmamaktadır. Basamakların en üst kısmında, mezarın içerisinde düzensiz şekilde yığılmış taşlarda yeterli veri sağlamamaktadır. Bu yüzden AM1 için yapılan yeniden kurma denemesi Atina'da[34] ele geçen, Klasik Döneme ait beyaz astarlı lekythoslar üzerinde betimlenen, sunak ya da mezar olduğu düşünülen, basamaklı, piramidal yapılar ve Dağlık Kilikia[35] (Kilikia Trakheia)'da ve

30 Özbek 2006, Dn.12.

31 Özbek 2006, Dn.13.

32 Başaran 2005a, 20-22; Başaran 2006a, 37; Başaran 2006b, 189, Res.3-4.

33 Başaran 2005a, 21, 22; Başaran 2006b, 189, 192, Res.3.

34 Boardman 1988, Res.257,258,269,270; Vermeule 1989, Fig. 5.

35 Kaya 2006, 16-18, Lev. IX.

Pisidia Bölgesindeki Cia Antik Kenti'nde[36] bulunan Roma Dönemine ait Anıt Mezarlar göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Muhtemelen gömü işleminin ardından üst kısımda, piramidal şekilde yukarı doğru daralan basamaklı kısmı yüzeyde görülebilen bir yapıyla mezar üzeri kapatılmıştır. Ancak alt kısmı kazılamadığı için bu yapının bir sunak olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

MÖ. 4. yüzyıldan itibaren gözde bir form olan podyumlu "Tapınak Biçimli Mezarlar", aslında dinsel inanış ve uygulamalardan çok, önceleri sadece yönetici sınıfa tanınmış bir ayrıcalık olarak siyasal ve ekonomik koşulların sonucu süregelmiş bir gelenek olup Roma Döneminde toplumda önemli konuma ve servete sahip hemen herkes tarafından yaptırılan bir mezar formu halini almıştır[37]. AM1 de, bu geleneğin devamı niteliğinde başlangıçtaki büyük podyumlu mezar anıtlarının minyatür bir kopyası olarak değerlendirilebilir. Öyleki MÖ. 1. yüzyıldan itibaren, artık ölümden sonra hatırlanmanın sadece zenginlere özgü bir lüks olmaktan çıktığı Roma nekropollerinde Mausolleum formunda mezar yapıları sevilerek kullanılmıştır[38].

AM1 alanda bulunan diğer mezar yapılarına oranla, göze çarpan farklılıkları ve kullanılan malzemenin yanı sıra boyutlarındaki anıtsallığıyla diğer mezarlardan ayrılır. Mezarın yakın benzerlerine aynı bölge içerisindeki Antandros[39] Melis Nekropolü'nde 2 ve 49 nolu mezarlarda rastlanmaktadır. Biri MÖ. erken 5. yüzyıl, diğeri MÖ. geç 5. yüzyıla tarihlenen bu iki mezardan özellikle MÖ. erken 5. yüzyıla tarihlenen 49 nolu mezar basamaklı yapısıyla AM1 ile yakın özellikler yansıtmaktadır. Yakın benzerliklerin olduğu bu örneklerin yanı sıra AM1'in, Phokai'de[40] sunak olarak değerlendirilmiş podyum kısımları ve Assos'daki[41] tapınak biçimli mezarlarla da benzer yönleri bulunmaktadır. Dağlık Kilikia (Kilikia Trakheia)'daki Elaiussa-Sebaste ve Kanytelis[42] (Kanlıdivane) gibi merkezlerde MS. 2. yüzyılın sonu ile MS. 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Tapınak Modelli Anıt Mezarlar, Pisidia bölgesindeki Cia[43] antik kentinde ise AM1 ile yakın boyutlarda Roma Dönemine tarihlenen bir Anıt Mezar bulunmaktadır. Troas Bölgesinde daha erken dönmeme ait birkaç benzeri bulunan Parion'daki Anıt Mezarların tarihleri hakkında kesin bulgular bulunmamakla birlikte, podyumlu lahde ait olduğu düşünülen AM2'nin temel kısmının altında ortaya çıkarılan, MÖ. 1. yüzyıl sonları ile MS. 1. yüzyıl ortalarına tarihlenen kiremit mezarları göz önünde bulundurarak bu kiremit mezarların AM2 ve hemen yakınındaki AM1 için Terminus Ante Quem olduğunu, en azından AM1 ve AM2'nin MS. 1. yüzyıl sonrasına tarihlendiğini söyleyebiliriz[44]. Ancak Anıt Mezar ya da bir sunak olabileceği düşünülen AM1 için kesin bir tarih belirlemek şimdilik mümkün değildir.

2. Lahit Mezarlar:

Parion Güney Nekropolü'nde bugüne kadar ortaya çıkarılan 90 mezardan yalnızca 3 tanesi lahittir[45]. Bunlardan 2004 yılı kurtarma kazısında ortaya çıkarılan ikisi yerel kireç taşından yapılmış olup, monolit birer tekne ve yine monolit birer kapağa sahiptirler (Çizim 3, Resim 7-8)[46].

Nekropolde 2006 yılı çalışmalarında ortaya çıkarılan yerel kumtaşından yapılmış, monolit tekneye sahip

36 Aydal ve diğ. 1997, 294.

37 Özbek 2007, 275-277.

38 Özbek 2006, 562; Özbek 2007, 275.

39 Polat 2002, 453-460; Yağız 2003, 28, 29.

40 Özyiğit 1999, 39-39, Res. 9, Çiz. 1-2.

41 Özbek 2007, Dn. 49.

42 Kaya 2006, 16-18, Lev. IX.

43 Aydal ve diğ. 1997, 294.

44 M73, M74, M76, M77, UM12 buluntuları benzerleri için bkz. Dusenbery 1998, 332, S200-5; Civelek 2001, 131-135, U48-U52; Aydın Tavukçu 2007, Kat.No: 41, 111-112.

45 Başaran 2006b, 189, 192, Res. 3; Aydın Tavukçu 2007, 155.

46 2004 yılından bu yana, Kurtarma Kazısını yapanlar tarafından herhangi bir bilgi verici yayın çıkarılmadığı için bu iki lahit mezar hakkında yeterli bilgi elimizde bulunmamaktadır.

bir diğer lahit de E3b-F3a açmalarında bulunmaktadır (Resim 9). Doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş olan lahitin doğu kısmı kırılmış ve teknesi 170x45x50 cm. ölçülerindedir. Lahitin tabanındaki boyuna çatlak ve doğu ucundaki kırık, ikinci kez kullanıldığını göstermektedir. İkinci kullanım sonrası lahdin üzeri yaklaşık 60x45 cm. ölçülerinde doğu taraftaki iki sırası çift katlı, enine yerleştirilmiş 6 adet düz kiremitle kapatılmıştır. Mezar içerisinde ele geçen yaklaşık 5 cm. çapındaki yanık ağaç dalları, lahitte birincil kremasyon yapıldığına işaret etmektedir. Lahitin ilk kullanımına ait kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte içerisinden ele geçen, ikinci kullanıma ait ölü hediyelerinden anlaşıldığı kadarıyla lahitin ikinci kullanımı Roma Dönemine tarihlenmektedir[47]. Ancak bölgede Assos[48], Tenedos[49], Antandros[50] gibi merkezlerin nekropollerinde Arkaik Dönem'den itibaren, Troia[51] ve Skepsis'de[52] ise Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'nde lahit mezar tipinin örneklerini görmek mümkündür.

Bu lahitlerin yanı sıra, 30 cm. yüksekliğinde tek sıra blok taşlardan oluşan, 362x239 cm. ölçülerindeki podyuma sahip olan ve daha önce AM2 olarak adlandırılan yapının da Antandros Melis Nekropolü'nde[53] ortaya çıkarılan Podyumlu Taş Lahit Mezarda olduğu gibi bir lahit mezara ait podyum kısmı olabileceği düşünülmektedir.. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde yer alan podyumun kuzeydoğusundaki taş temel kalıntısı bu kısımda AM2 benzeri bir yapının daha bulunduğunu düşündürmüştür. Ancak bu yapıya ait arkeolojik kalıntılar çok yetersizdir.

3. Tabanı Tuğla Döşeli Taş Örgü Mezar:

Parion Güney Nekropolü E4a açmasında güneydoğu-kuzeybatı yönünde yer alan, 2004 yılındaki kurtarma kazılarında ortaya çıkarılan[54] mezar, temel seviyesine kadar tahrip edilmiş durumdadır (Çizim 4, Resim 10). Ancak, temel seviyesindeki kalıntılardan, mezarın etrafının moloz taşlar ve harç kullanılarak örülmüş, yaklaşık 30 cm. kalınlığa sahip taş duvarla çevirili olduğu anlaşılmaktadır. Tabanı, iki dizi halinde yerleştirilen ve beş sıradan oluşan, 35x35x5,5 cm. ölçülerinde, kare biçimli, pişmiş toprak tuğlalarla döşenmiş olan mezar dıştan dışa ölçüleriyle 260x145 cm.'dir. Mezar tabanı, bazı kısımlarda yaklaşık 60 cm. yüksekliğe ulaşan moloz taşlarla oluşturulmuş bir altlık üzerine oturtulmuştur. Mezarın tabanına yerleştirilen pişmiş toprak tuğlaların üzerinde, köşeden köşeye çift çizgi halinde çapraz parmak izi oluklar bulunmaktadır. Tuğlaların harçla bütünleşmesini sağlayan bu oluklar, tuğlaların bu mezar için özel üretilmeyip, normal bir duvarda kullanılmak amacıyla üretilmiş olduklarını göstermektedir.

Bu mezarın Antandros[55] Melis Nekropolü'nde rastlanılan benzerinde mezar tabanına tuğlalar döşenmiş ve duvarlarında da harç kullanılmıştır. Ele geçen buluntuları ışığında MS. 2. yüzyıla tarihlenen Antandros örneğiyle olan benzerliğinden ve mezarın basit mimarisinden dolayı Tabanı Tuğla Döşeli Taş Örgü Mezarı, Antandrosdaki bu benzeriyle aynı döneme tarihleyebiliriz.

4. Taş Sandık Mezarlar:

Ana toprağa kazılan çukurun kenarlarının çeşitli yapı elemanlarıyla örülmesi ve üzerinin de doğal taş plakalar ya da farklı malzemeler kullanılarak kapatılmasıyla oluşturulan sanduka mezarların Neolitik Dönem'den itibaren kullanıldığı bilinmektedir[56]. MÖ. 2. binde Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde saptanan sanduka mezarların Beşiktepe ve Panaztepe'de, MÖ. 2. binin ikinci yarısına ait az

47 TSM5 buluntuları benzerleri için bkz. Dusenbery 1998; 231, S143-14.

48 Stupperich 1990, 13; Stupperich 1993, 16; Stupperich 1996, 11.

49 Özkan 1993, 198.

50 Polat ve Polat 2005, 26.

51 Polat 2005, 87.

52 Başaran ve diğ. 1997, 560.

53 Yağız 2003, 27-28.

54 Başaran 2006b, 198;Başaran ve diğ. 2006, 628.

55 Yağız, 2003, 43-45.

56 Özgüç 1948, 37.

sayıdaki örneklerde mezarlar çoğunlukla iri ve yassı taşlardan yapılmıştır[57].

Parion Güney Nekropolü'nde ortaya çıkarılan taş sandık mezarlar, her biri düzgün şekilde işlenmiş ortalama 11 cm. kalınlığa sahip kumtaşı plakalardan, iki uzun kenarda yer alanların uçlarındaki 15-20 cm.'lik kısımların yaklaşık 3-4 cm. yontulmasıyla oluşturulan oyuklara kısa kenar plakalarının geçirilmesiyle oluşturulmuş tekneye sahip, sandık biçimindeki mezarlardır (Çizim 5). Bu taş sandıkların üzerleri, iki ya da üç parçadan oluşan, kırma çatı şeklinde düzenlenmiş kumtaşı plakalarla kapatılmıştır. Mezarlardan bazılarının tabanları yine kumtaşı plakalardan oluşmaktayken bazıları toprak zemine sahiplerdir. Taş sandık mezarları oluşturan kumtaşı plakalarda herhangi bir bağlantı elemanı kullanılmamıştır ve yerleştirildikleri alanda dört yandan toprakla desteklenmişlerdir. Bununla birlikte bazı taş sandıklar yan yana yerleştirilerek bir kenarlarında ortak malzeme kullanılmıştır. Bugüne kadar ortaya çıkarılan taş sandık mezarlardan en büyüğü olan TSM1 243x87x82 cm., en küçüğü olan TSM6 ise 217x87x75 cm. ölçülerindedir. Taş sandık mezarların tümünde işçilik ve düzenleme aynıdır.

Parion Güney Nekropolü'nde 2005 yılında ortaya çıkarılan ve nekropolde bugüne kadar ele geçen en kaliteli, en güzel buluntuların yer aldığı taş sandık mezarlar, E4c açması içerisinde, kapak seviyeleri itibariyle -240 cm. derinlikte ele geçmişlerdir (Resim 11). Bu mezarlar açılış sıralarına göre TSM1, TSM2, TSM3, TSM4 olarak adlandırılmışlardır[58]. Taş Sandık Mezarlardan TSM2 kuzey-güney doğrultusunda diğer üç mezar ise doğu–batı doğrultusunda yerleştirilmişlerdir. Bu mezarlardan ele geçen buluntular ışığında mezarlardan ikisinin (TSM1-TSM3) birer kadına, birinin (TSM2) erkeğe ait olduğu anlaşılmış ve mezarların kentteki zengin ve yönetici tabakadan kişilere ait olduğu tahmin edilmektedir[59]. Bu 4 taş sandık mezardan birinde herhangi bir gömü izine rastlanmazken inhumasyon gömünün uygulandığı diğer 3 mezardan ele geçen altın takılar ve diğer malzemeler bu mezarların Erken Hellenistik Dönem-MÖ. 4. yüzyıl sonlarına tarihlendiğini göstermektedir[60]. Bu erken örneklerin yanı sıra aynı işçiliğe sahip Roma Dönemine ait bir örnek daha bulunmaktadır (TSM6) (Resim 12). Buluntuları ışığında MS. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen mezar içerisinde ele geçen, uçları kıvrık şekildeki büyük çiviler ve bu çiviler üzerindeki ahşap parçalarından, inhumasyon gömünün uygulandığı mezarda, cesedin ahşap bir tabut içerisinde getirilerek bu taş sandık mezar içerisine yerleştirildiği anlaşılmaktadır[61].

Blokların uç kısımlarındaki oyuklardan ve önceki kullanıma ait izlerden dolayı daha önce başka bir taş sandık mezarda kullanılmış oldukları anlaşılan 5 kumtaşı blok kullanılarak, blokların semerdam şeklinde çatılmasıyla oluşturulmuş bir mezar da TSM6'nın hemen üst kısmında ele geçmiştir (TSM7). Bu yönüyle bu mezar nekropolde kullanılan taş sandık mezarların ilerleyen dönemlerde tahrip edilerek malzemelerinin başka mezarlar için kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Parion Güney Nekropolü'nde Taş Sandık Mezarların Helenistik Dönem başlarından Roma Dönemi içlerine kadar kullanıldıklarını ve diğer mezarlara göre daha pahalı bir uygulama olması ve içlerinden ele geçen zengin buluntulardan dolayı, kentin zengin ya da soylu kişileri tarafından kullanılmış oldukları söylenebilir. Biçim ve fikir açısından lahitlerle benzer olmalarına karşın, gerek yapımları gerekse nakledilmeleri daha ekonomik olduğundan, Taş Sandık Mezarlar tercih edilmiş olmalıdır. Parion'da kumtaşı blokların elde edilebileceği taş ocakları bulunmamakla birlikte, Taş Sandık Mezarlarda kullanılan kumtaşı blokların kente en yakın konumdaki kumtaşı ocağının bulunduğu Biga ilçesi Gündoğdu beldesine bağlı Danişment köyünden getirilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Bu tipte mezarların kullanımını, Arkaik Dönemin başlarından itibaren, bölgenin önemli kentlerinden Assos[62] Nekropolü'nde, malzeme ve şekillerinin ben-

57 Akyurt 1998, 108.

58 Başaran ve diğ. 2006, 609 vd.

59 Başaran 2005a, 22; Başaran 2006a, 36-37; Aydın Tavukçu 2007, Kat. No:1-14,18,19,24,25.

60 Aydın Tavukçu 2007, Kat. No:1-14, 18, 19, 24, 25.

61 Eserlerin benzerleri için bkz. Dusenbery 1998, 381, S223-1; Aydın Tavukçu 2007, Kat. No: 134-136, 214.

62 Serdaroğlu 2005, 35-59; Stupperich 1990, 13-17; Stupperich 1993, 16-27; Stupperich 1996, 16-20; Tolun 2006, 201-202.

zerliği açısından Antandros[63] Melis Nekroplü'nde ve Arkaik ve Klasik Döneme ait mezarların ortaya çıkarıldığı Tenedos'da[64] görebilmekteyiz. Bunlara nazaran kente daha yakın olan Troia[65], Lampsakos[66] gibi merkezlerde de bu tip taş sandık mezarlar ya da lahit mezarların kullanıldığı bilinmektedir.

5. Semerdam Kiremit Mezarlar:

En basit anlamda, inhumasyon ya da kremasyon gömü yapılan mezarlarda cesedin üzerinin kiremitlerle örtülmesi olarak tanımlayabileceğimiz bu tipte toplam 56 mezar ortaya çıkarılmıştır. Parion'da bugüne kadar ortaya çıkarılan mezarlara, özellikle kesit görüntüsü açık bir şekilde görülebilen M80 mezarına bakıldığında, genelde kremasyon gömülerde kullanıldığı anlaşılan bu mezar tipinde uygulama şu şekildedir: Öncelikle nekropol alanı içerisinde cesedin yatırılması için yaklaşık 100-120 cm. derinliğinde, 200-220x90-100 cm. ölçülerinde bir çukur açılırdı. Bu mezarlardan kremasyon gömü uygulananlarda, gömü çukurları yakma işlemi esnasındaki sirkülâsyonu sağlamak amacıyla Klasik Dönemde Attika[67] bölgesi kremasyon gömülerinde uygulandığı gibi hem uzun hem de kısa kenarlarda üstten mezarın tabanına doğru daralarak, tabanda yaklaşık 50-60 cm.'lik genişlikte kalırdı (Resim 1-2).

İnhumasyon gömünün uygulandığı mezarlarda ceset gömü çukuru içerisinde doğrudan toprağa yatırılırken, kremasyon gömülerde yakma işlemi için elverişli olan gömü çukuru hazırlandıktan sonra çukurun tabanına kalın ağaç dalları ve tutuşturmayı sağlayacak çalı çırpı yerleştirilerek oluşturulan odun yığını üzerinde ceset yakılırdı. Yakma işleminin, gömü çukurunda yapılması sonucu, çukurun dört yanını çevreleyen toprakta yaklaşık 5 cm. kalınlığındaki kısımda toprak yanarak (pişerek) kırmızımsı bir renk alırdı. İnhumasyon gömülerde ceset yerleştirildikten, kremasyon gömülerde ise yakma işleminden artakalan küller mezarın ortasına doğru toplandıktan sonra ölü hediyeleri bırakılarak sunular yapılır ve daha sonra kiremitler yerleştirilirdi. Mezarların üzerlerini örten bu kiremitlerin uzun kenarları üst kısımda birbirine çatılarak semerdam şeklinde bir örtü oluşturulur ve mezarın iki uç kısmı da dikine ya da yatay yerleştirilmiş birer kiremit ya da düz bir taş plaka ile kapatılırdı. Bu örtü şeklini oluşturan kiremitler hem düz hem de dışbükey profile sahip kiremitlerden oluşmaktadır. Mezarlardan ele geçen ölü hediyelerinden seramik kaplar üzerindeki yanık izleri ve özellikle M36 mezarından ele geçen meyvelerin kısmen karbonlaşmış halde ele geçmeleri kremasyon gömülerdeki kapama işleminin henüz ateşin koru tam sönmemişken gerçekleştirildiğini gösterir niteliktedir. Gömüdeki en son işlem olarak çukur daha önce buradan çıkarılan toprakla doldurularak yüzeyde hafif tümsek oluşturacak şekilde kapatılırdı.

Mezarların üzerini örten iki farklı kiremit tipine göre Semerdam Kiremit Mezarları iki farklı alt tipe ayırabilmekteyiz.

5.1. Düz Semerdam Kiremit Mezarlar:

Cesedin ya da kremasyon işleminin uygulandığı ceset kalıntılarının üzerinin, düz kiremitlerin uzun kenarlarının ya da M12 ve M85'de olduğu gibi kısa kenarlarının birbirine çatılmasıyla, semerdam oluşturacak biçimde kapatıldığı mezar tipidir (Resim 13-14). 2005 ve 2006 yıllarındaki çalışmalarda bu tipte, bazıları sağlam bazıları kısmen korunmuş 29 mezar ortaya çıkarılmıştır (M1, M5, M6, M7, M8, M9, M12, M16, M17, M20, M22, M31, M33, M34, M35, M37, M38, M39, M41, M43, M48, M49, M50, M74, M75, M82, M83, M85, M86). Mezarın iki ucu yine düz birer kiremit ya da M43'de olduğu gibi devşirme bir stel parçası, M36'da olduğu gibi basit düz bir taş plaka ve M74'de olduğu gibi dışbükey kiremitle kapatılabilmekteydi.

Düz profile sahip kiremitler kullanılarak yapılan bu mezarlarda, kiremitle örtülen yan kısımlarda, 2-3 kiremidin yan yana dizilmesiyle oluşturulan 150-200 cm. uzunluk ve 35-50 cm. genişlik söz konusudur (Resim 15). Bu ölçülere hem mezar sahibinin fiziki özellikleri, hem de kremasyon bir gömüde, küllerin

63 Yalman 1992, 463; Özeren ve diğ. 1996, 164; Polat 2002, 457-460; Polat ve Polat 2005, 26;Yağız 2003, 45.

64 Özkan 1993, 192-199; Sevinç 1993, 311-320; Sevinç 1994, 113-127; Başaran ve diğ. 2004, 67-76.

65 Polat 2005, 85-88.

66 Körpe 1997, 171-194.

67 Kurtz ve Boardman 1971, 73-74.

orta kısma doğru ne kadar toplanabildiği etki etmekteydi. Mezarın iki uzun kenarına yerleştirilen kiremitler genellikle, yanlardan birleştikleri kısımlarda üst üste getirilerek yerleştirilmekte ya da bazen semerdam oluşturan ilk kiremit dizisinin üzerine ikinci bir kiremit dizisi yerleştirilmekteydi. Mezarları örten bu kiremitlerin bazen düz kısımları bazen de pervazlı kısımları dışa bakmaktaydı (Resim 16-18). Gömünün yapıldığı zaman ve bu düzenlemeyi yapan kişiye bağlı olarak kiremitlerin yerleştirilişi açısından çeşitli farklılıklar olabilmekteydi. Bu mezar tipinde cesedin direkt toprağa ya da kiremit döşeli zemine yatırıldığı iki alt tip bulunmaktadır. Buna göre:

5.1.a. Cesedin Toprak Zemine Yatırıldığı Düz Semerdam Kiremit Mezar:

Düz Semerdam Kiremit Mezarların en çok kullanılan tipi olan bu mezarlarda kremasyona tabi tutulacak ya da inhumasyon gömünün uygulandığı ceset, yukarda ölçülerini belirttiğimiz gömü çukuru içerisinde direkt toprağa yatırılmaktadır (M1, M5, M6, M7, M8, M9, M12, M16, M17, M22, M31, M33, M34, M35, M37, M38, M39, M41, M43, M48-50, M74, M75, M82, M83, M85, M86) (Çizim 6, Resim 16-18). Cesedin yerleştirilmesi veya kremasyon işleminin uygulanmasının ardından iki uzun kenara dikine ya da yatay iki-üç sıra düz kiremit, semerdam oluşturacak şekilde çatılır. Daha sonra mezarın iki uç kısmı da dik şekilde yerleştirilen birer düz kiremitle kapatılır. En son olarak da çukur, buradan çıkarılan toprakla tekrar doldurularak yüzeyde hafif bir tümsek oluşturularak mezarın yeri belirginleştirilir. Bu tipteki mezarlardan en küçük boyutlarda olan M38, kiremitlerin kapladığı alan itibariyle 100x45 cm. ölçülerinde, en büyük boyutlardaki M6 ise 200x35 cm. ölçülerindedir.

5.1.b. Cesedin Kiremit Döşeli Zemine Yatırıldığı Düz Semerdam Kiremit Mezar:

Gömü çukuru içerisinde tabana uzunlamasına yerleştirilmiş düz kiremitlerden oluşan zemin üzerine cesedin, inhumasyon olarak sırtüstü yatırıldığı mezar tipidir (M20) (Çizim 7, Resim 19). Mezarın tabanındaki üç düz kiremit de çerçeveli kısımları üste gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Parion Güney Nekropolü'nde bu tipte ele geçen tek örnek M20'nin taban kiremitlerinden her biri 67 cm. uzunluğa sahip, mezarın toplam uzunluğu 200 cm.'dir. Doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen mezarda, sadece tabanda yer alan kiremitler sağlam olarak ele geçmiştir. Ancak mezarın yanında ele geçen kiremit parçaları mezarın üzerinin de düz kiremitlerle kapatılmış olduğunu göstermiştir. Mezarın tarihi hakkında kesin bilgi verecek buluntu bulunmamakla birlikte mezarın kuzeydoğusuna yakın konumda, MÖ. 4. yüzyıl sonlarına tarihlenen küçük boyutlu bir bodur lekythosun[68] ele geçmesi, Taş Sandık Mezarların güneyinde yer aldığı konumu, tabanında yer alan kiremitler ve alanda ele geçen diğer Roma Dönemi kiremit mezarlarının aksine mezar hediyelerinin bulunmaması, bu mezarın Hellenistik döneme ait olduğunu göstermektedir[69]. Klasik Dönemde Attika[70]'da kullanılan kiremit mezar tipinin geç dönem uygulaması olarak düşünülebilecek Parion Nekropolü'nde ortaya çıkarılan tekil örnekle temsil edilen bu mezarın benzeri bir uygulama da Troia[71]'da MÖ. 1. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen M41 mezarında görülmektedir.

5.2. Dışbükey Semerdam Kiremit Mezarlar:

Dışbükey pişmiş toprak kiremitlerin uzun kenarlarının birbirine çatılmasıyla oluşturulan semerdam şeklindeki mezarlardır. 2005 ve 2006 yıllarındaki çalışmalarda bu tipte, bazıları sağlam bazıları kısmen korunmuş 27 mezar ortaya çıkarılmıştır (M4, M13, M14, M15, M18, M19, M21, M23, M26, M27, M29, M32, M36, M39, M40, M44, M47, M69, M70, M72, M76, M78, M79, M80, M81, M84, M88) (Çizim 8, Resim 20-23). Dışbükey kiremitler düz kiremitlere oranla daha uzun olduğu için bu tip mezarların uzun kenarlarında çoğunlukla 2 kiremit kullanılmıştır. Ancak bazı mezarların kısmen birbiri üstüne bindirilmiş şekilde 3 kiremitle oluşturulduğu da gözlenmiştir. Düz Kiremitli Mezarlarda olduğu gibi bu mezarların da başucu ve ayakuçları dikine yerleştirilmiş birer

68 Aydın Tavukçu 2007, Kat. No. 76

69 Parion Güney Nekropolünde 2007 yılında yapılan çalışmalarda benzer tipte ve Hellenistik Döneme ait olduğu düşünülen iki adet mezar daha ortaya çıkarılmıştır.

70 Kurtz ve Boardman 1971, 97.

71 Polat 2005, 84, MK41.

dışbükey kiremitle kapatılmışlardır. Mezarların, kiremitlerle kaplanan kısımları yaklaşık 160-200 cm. uzunluğa ve 40-60 cm. genişliğe sahiptir. Bu mezarların sağlam olarak ele geçenlerinden en küçük boyutlara sahip olanı M84, kiremitlerin kapladığı alan itibariyle 160x50 cm., en büyük boyutlara sahip olan M78 ise 195x60 cm. ölçülerindedir.

Bu tip mezarlardan kremasyon gömü uygulananların bazıları çift katlı kiremitlerle kapatılmış hatta bazı mezarlarda (M36, M80, M88) kiremitlerin çatıldıkları üst kısım harçla sıvanmıştır.

Semerdam Kiremit Mezarlara ait mezar taşı olabilecek herhangi bir buluntu henüz ele geçmemiştir. Fakat zamanında bu mezarların üzerlerinin toprakla kapatılarak yüzeyde hafif bir yükselti oluşturacak şekilde belirginleştirilmiş oldukları tahmin edilmektedir.

Mezarlar kiremitle kapatılmadan önce cesedin ya da kremasyon kalıntılarının toprakla kapatılıp kapatılmadığı tam olarak anlaşılmış olmamasına rağmen, mezar içlerinde görülen toprak sayesinde, ceset mezara yatırıldıktan sonra üzerinin az bir toprak tabakasıyla kapatılmış olduğu tahmin edilebilir. Ancak bu toprağın, zamanla kiremitler arasından sızarak mezarı doldurmuş olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Semerdam Kiremit Mezarlarda önemli olan bir konu da, mezarlarda kullanılan pişmiş toprak kiremitlerin çatı kiremitleri ile benzerliklerinin olup olmadığıdır. Antik dönemde ilk olarak, başlıca iki üretim merkezi olan Korinth ve Lakonia'da üretilmeye başlandıkları için bu iki yerin adlarını alarak; Korinth tipi ve Lakonia tipi kiremitler olarak adlandırılan çatı kiremitleri, daha sonra başka merkezlerde de üretilmişlerdir. Antik çağ yapılarında çatılarda kullanılan kiremitler, Eski Yunancada taşıyıcı direğin üzerine gelen kiriş anlamındaki "stroter" terimi ile tanımlanmaktaydı[72]. Stroter terimi genel anlamda Korinth tipli düz çatı kiremitleri için de kullanılmaktadır ve Anadolu'da antik dönemde kullanılan çatı kiremitleri Korinth tipidir[73].

Parion Güney Nekropolü'nde ele geçen düz kiremitlerin üzerinde, korinth tipli düz çatı kiremitlerinde olduğu gibi, yağmur suyunun geçmesini engellemek için dikdörtgen şeklindeki kiremidi üç yönden çevreleyen profiller bulunması, bu profillerden üst kısa kenarda bulunanın stroterlerde bulunan astragal kısmı gibi yarım yuvarlak profile sahip olup dış kenardan 1-4 cm. içerde yer alması, kiremidin diğer kısa kenarının yağmur suyunun akması için bu yüzde düz bırakılarak alt tarafına damlalık kısmı yerleştirilmesinden dolayı Parion Nekropolü'ndeki Düz Semerdam Kiremit Mezarlarda kullanılan 61-68 cm. uzunlukta 44-48 cm. genişlikteki kiremitler, antik çağ yapılarının çatılarında kullanılan korinth tipi kiremitlerle benzeşmektedir (Çizim 15, Resim 24-25). Kiremidin kısa kenarlarındaki bu uygulamanın nedeni, kiremidin damlalık kısmının bir diğer kiremidin üst çerçevesine daha kolay oturmasını sağlamaktır[74]. Sonuçta mezarlarda kullanılan kiremitler mimari yapılar için üretilmiş çatı kiremitleri olup, bu kiremitlerden M85'de kullanılanlar gibi hafif dışbükey olarak hatalı üretilmiş olanları dahi mezarlarda kullanılmış olmalıdır.

Nekropoldeki Dışbükey Semerdam Kiremit Mezarlarda kullanılan kiremitler ise, 79-85 cm. arası değişen uzunluğa, dışa doğru yaklaşık 6-9 cm. çıkıntı yapan kavisli kısımları 47-55 cm. arası değişen genişliğe ve 2-3 cm. kalınlığa sahip Lakonia tipli trapezoidal[75] şekilli dışbükey kiremitlerdir (Çizim 16, Resim 26-27). Ancak mezarlarda kullanılan dışbükey kiremitlerin çatılar için kullanılanlar gibi bir taraflarının dar olmaması nedeniyle, çatı kiremidi değil mezarlar için özel üretilmiş kiremitler oldukları tahmin edilmektedir. Bu kiremitlerden M69 mezarına ait olanlardan ikisi, üzerlerinde yer alan içi içe daire bezemesi ve 72x42 cm. ölçüleriyle diğer dışbükey kiremitlerden farklıdır (Resim 28). Nekropol alanının kuzeyindeki yamaçta, diğer mezarların bulunduğu zeminden yaklaşık 5 m. daha yüksekte bulunan M69, içerisinde cesedin ağzından ele geçen sikke nedeniyle tahmini olarak Geç Roma Dönemine tarihlenmektedir. Buda bize, zamanla mezarlarda kullanılan dışbükey kiremitlerin boyutlarının küçüldüğünü ve kiremitler üzerlerine çeşitli bezemelerin işlendiğini göstermektedir.

72 Barın 1988, 87

73 Özyiğit 1990, 303; Barın 1988, 87.

74 Martin 1965, 66-69, Fig.20-22; Bingöl 1976/1977, 52; Özyiğit 1990, 303-305; Barın 1988, 87.

75 Barın 1988, 87-88.

Mezarlarda kullanılan kiremitlerin bazılarının (M8, M36, M80, M85) üzerlerinde rastlanan pati izleri de dikkati çekmektedir. Hem düz kiremitlerin hem de dışbükey kiremitlerin iç kısımlarında görülen bu izler, kiremitler açık havada kurumaya bırakılmışken köpeklerin üzerlerine basması sonucu oluşmuş olmalıdır. Bu izlerin her iki tip kiremitte de görülmesi, en azından belirli bir süre aynı atölyede hem düz hem de dışbükey kiremit yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Tüm bu verilerden başka Semerdam Kiremit Mezarlarda dikkati çeken önemli bir husus da bu mezarlardan Dışbükey Semerdam tipinde olanlarda ölü hediyelerinin daha fazla sayıda ele geçmesidir. Bu önemli verinin yanı sıra bu mezarlarda kullanılan dışbükey kiremitlerin de bu mezarlar için özel üretilmiş mezar kiremitleri olduklarını varsayarsak, nekropolde bugüne kadar ortaya çıkarılan mezarlardan Dışbükey Semerdam tipinde olanlara gömülenlerin diğer kiremit mezarlara gömülenlerden daha zengin kişiler oldukları sonucunu çıkarabiliriz (Grafik 1-2).

6. Basit Toprak Mezarlar:

Bu tip gömünün en basit türü, gereği kadar açılan çukura ceset yerleştirildikten sonra üzerinin çukurdan çıkarılan toprakla örtülmesidir[76]. Kalkolitik Çağ ve Bronz Çağ kültürlerinin en basit mezar tipi olan toprak çukurların, Anadolu'da yaygın olduğu, ancak Orta Anadolu'dan Batıya doğru gidildikçe bu mezar tipinin azaldığı görülmektedir[77]. Batı Anadolu'daki erken örneklerine Baklatepe'de[78], Troia Ia'daki[79] megaron tipi yapının tabanında, Troia VIa'da[80] MÖ. 1800-1700 yıllarına tarihlendirilen evlerin tabanlarında ve Kumtepe I[81] tabakasında Erken Tunç Çağı I evresine ait Ic yapı katında rastlanmaktadır.

Parion Güney Nekropolü'ndeki Basit Toprak Mezarlar bazı gömü farklılıklarından dolayı 3 alt başlık altında ele almak uygun olacaktır:

6.1. Tekli Gömüye Sahip Basit Toprak Mezarlar:

Parion Güney Nekropolde 2005-2006 yıllarında yapılan çalışmalarda bu tipte 6 adet mezar ortaya çıkarılmıştır (Çizim 9, Resim 29-30). İnhumasyon gömünün uygulandığı bu mezarlarda, açılan basit bir çukur içerisine ceset sırt üstü yatırıldıktan sonra çukurdan çıkarılan toprakla çukur tekrar kapatılarak, yüzeyde hafif tümsek yapacak şekilde mezar belirginleştirilirdi. Bu mezarlardan dördü (M10, M28, M42, M51) kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiş olup bunlardan ikisinin başı kuzeyde diğerinin ise güneydedir. Diğer iki Basit Toprak Mezar ise kısmen tahrip edilmiş olup biri (M2), başı güneye denk gelecek şekilde kuzey-güney doğrultusunda, diğeri de (M3) başı doğuya denk gelecek şekilde doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmişlerdir. Büyük bir kısmı tahrip olmuş M3 mezarında ölünün başının sağ tarafında, yüzünü kısmen örten bir kap parçası ele geçmiştir. Bu mezarlardan, MS. 1. yüzyıl ortalarına tarihlenen M28'den ele geçen lagynos, unguentarium ve kandil haricinde ölü hediyesi olarak nitelendirilebilecek malzeme ele geçmemiştir[82]. Bu yönüyle ve basit mimarisiyle bu tip mezarların halktan fakir kişilere ait olabileceği ve çok sık kullanılmayan bir mezar tipi olduğu düşünülmektedir.

6.2. Toplu Gömüye Sahip Basit Toprak Mezar:

Gömü şekli bakımından Basit Toprak Mezarlarla aynı özellikleri yansıtan bu türün diğer mezarlardan tek farkı birden fazla cesedin bir arada gömülmüş olmasıdır. Toplu mezarlar, genellikle aile mezarlarından farklı olarak kitle gömüleridir ve belirili bir forma bağlı kalmaz[83].

Parion'da bugüne kadar bu tipte ele geçen tek örnek olan TM1'den yan yana konulmuş 4 yetişkin iskeletine ait kemikler ve ayrıca bunların güney ayakucunda bir çocuk iskeletine ait kemikler ele geçmiştir (Çizim 10, Resim 31-32). Kuzeydoğu-güneybatı yönünde yerleştirilen

76 Akyurt 1998, 4.

77 Özgüç 1948, 12-13; Bittel 1943, 171.

78 Erkanal ve Özkan 1998, 340,350; Erkanal ve Özkan 1999, 263-278.

79 Özgüç 1948, 6.

80 Akyurt 1998, 8.

81 Uhri 2005, 110.

82 M28 Buluntuları için bkz. Aydın Tavukçu 2007, Kat. No: 94, 161, 212.

83 Özbek 2007, 275.

mezarda iskeletlerin tümü gelişigüzel olarak başları kuzeye denk gelecek vaziyette topluca gömülmüşlerdir.

MÖ. 4. yüzyıldan Augustus zamanındaki yasağa kadar köle ve fakir kişilerin gömüldüğü bu tip mezarlara *"puticulu"*adı verilmekteydi[84]. İçerisinde ele geçen buluntular[85] ışığında MS. 2. yüzyıla tarihlenen mezar bu yönüyle kentte devam eden yerel geleneklerin devamının ispatı niteliğindedir. Ayrıca hem bu özelliği hem de mezar içerisinden ele geçen terrakotta figürinlerdeki doğulu tiple TM1 bu mezardakilerin farklı bir yerden buraya göç etmiş olabileceklerini düşündürmekte ve dolayısıyla da kentin nüfus yapısındaki çeşitliliğe de dikkat çekmektedir.

6.3. Başucuna Pithos Kapatılmış Basit Toprak Mezar:

Gömü çukuru içerisinde cesedin başı üzerine yarım bir pithosun ters çevrilerek kapatıldığı mezar türüdür. Cesedin üzerini ya da etrafını örten herhangi bir kaplama elemanı yerleştirilmediği için M45 mezarı Basit Toprak Mezarın bir alt tipi olarak değerlendirilmiştir (Çizim 11, Resim 33-34). Benzer şekilde bir uygulamayı, ölünün başının sağ tarafına yüzünü kısmen kapatacak şekilde yerleştirilen büyük bir kap parçasının bulunduğu M3 mezarında da görebilmekteyiz. Özellikle M45 deki yarım pithos parçasının mezarın yerini belirten bir mezar işaretçisi olarak kullanılmış olabileceği düşünülse de bulunduğu derinlik bu olasılığı ortadan kaldırmaktadır. Her iki mezarda da amaç ölünün yüzünü kapatarak topraktan korumak olsa gerek.

7. Ahşap Tabut Mezarlar:

Parion Güney Nekropol'ünde kullanılan mezar tiplerinden biride, Ahşap plakaların metal çiviler (Resim 35) kullanılarak birleştirilmesiyle oluşturulan, üzeri açık ya da kapalı ahşap sandık şeklindeki mezarlardır (Çizim 12). 2005 ve 2006 yılı çalışmalarında bu tipte 5 mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlardan üçü (M25, M71, M77) yetişkin, biri (M87) çocuk mezarı olarak değerlendirilmiştir.

Yaklaşık 100x55 cm. ölçülerindeki M87, diğerlerine oranla daha küçük boyutlu ahşap sandıktan oluşmaktadır (Resim 36). Çocuk mezarı olarak değerlendirilen, kuzeydoğu güneybatı doğrultusundaki mezarda çok sayıda pişmiş toprak figürin, pişmiş toprak kaplar ve kolye, bilezik gibi takılar ele geçmiştir. Bu figürinler ve diğer ölü hediyeleri tabut içerisinde cesedin iki yanına ve ayakucuna dizilmiş durumdadır. 2004 yılı çalışmalarında ortaya çıkarılan bazı çocuk mezarlarında da ahşap tabutun üzerine ve etrafına dizilmiş vaziyette değişik figürinler bırakılmıştır[86].

Buluntuların kapladığı alan ve çivilerin bulunduğu kısımlar göz önünde bulundurulduğunda, yaklaşık olarak 40x80 cm. ölçülerinde olduğu tahmin edilen M11[87] mezarında hiçbir kemik kalıntısının bulunmaması bu ahşap sandıktaki ölü hediyelerinin bir adak grubu olabileceğini akla getirmektedir (Resim 37). Çünkü aynı yıl F3c açmasında ortaya çıkarılan, etrafında ele geçen çivilerden anlaşıldığına göre, bu ahşap sandıktan daha küçük boyutlara sahip iki adak grubu daha ortaya çıkarılmıştır[88].

Nekropol alanında ortaya çıkarılan diğer üç ahşap tabut mezardan M25 165x40 cm. ölçülerinde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, M71 180x50 cm. ölçülerinde güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda ve bir kısmı alandaki bir başka mezar tarafından tahrip edilmiş M77 ise 35x130 cm. ölçülerinde kuzeydoğu güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiştir (Resim 4, 38, 39). Her iki mezarda da ölü hediyeleri tabutun içerisinde iskeletin ayakucuna bırakılmıştır. Ahşap Tabut Mezarlardan en geç tarihli olan M71 mezarı iskeletin ayakucunda ele geçen cam unguentariuma göre MS. 2. yüzyıla[89], en erken tarihli olan M11 mezarı ise MÖ. 1. yüzyıl sonlarına[90] tarihlenmektedir. Dolayısıyla eldeki veriler ışığında bu tip mezarların MÖ. 1. yüzyıl sonlarından MS. 2. yüzyıla kadar Parion Güney Nekropolü'nde kullanılmış olduğu söylenebilir.

---

84 Özbek 2006, 560.

85 Aydın Tavukçu 2007, Kat. No: 53, 54, 56, 218, 230, 231, 239, 241.

86 Kozanlı 2006, 28, 29.

87 Başaran ve diğ. 2006, 609 vd.

88 Başaran ve diğ. 2006, 609 vd.

89 Benzerleri için bkz. Aydın Tavukçu 2007, 148, Kat No:230-231.

90 Eserler ve benzerleri için bkz. Aydın Tavukçu 2007, 45-46,56,61, Kat No:31-33,48-52,59.

8. Urne Mezarlar:

Parion Güney Nekropolü'nde en yaygın kullanılan ikinci mezar tipi Urne Mezarlardır. Kremasyon gömülerden *ikincil kremasyon* uygulananlarda kullanılan bu mezar tipinde ceset yakıldıktan sonra yakma alanından toplanan yanık kemik parçaları çeşitli biçimlerde ve büyüklülüklerdeki kaplara doldurularak yakma işleminin yapıldığı alandan farklı bir yerde açılan çukura gömülmekteydi. Sağlam olarak ele geçen urne kaplarının çoğu tek ya da çift kulplu ve geniş gövdeli kaplar (UM5, UM6, UM7, UM8, UM12) olmakla beraber alanda ele geçen çok sayıda parçadan ve kısmen korunmuş kaplardan anlaşıldığı kadarıyla boyundan kulplu amphoralar, sivri dipli pithos benzeri kaplar (UM1, UM3) ve geniş gövdeli yarım pithoslar (UM2, UM4, UM9, UM10, UM11) urne kabı olarak kullanılmıştır (Çizim 13, Resim 40-43). Bu urne kaplarının bazılarının kendilerine ait kapakları bulunmakta (UM7, UM8, UM12) bazılarının ise ağız kısımları bir taş plaka (UM5) ya da seramik parçasıyla (UM6) kapatılmaktaydı. Bununla birlikte bazı urnelerin etrafına taş plaka, kiremit parçaları ya da moloz taşlar yerleştirilerek, Roma'daki Colchester[91] mezarlığındaki benzerleri gibi, urne basit bir koruyucu sandık içerisine yerleştirilmiştir (Resim 44). Bu urnelerden UM1 ve UM3'ün içlerinden herhangi bir kül ya da kemik kalıntısı ele geçmemesi bu kapların sunularda ya da Roma, Isola Sacra Mezarlığı[92]'ndaki kiremit mezarlarda olduğu gibi mezar işaretçisi olarak kullanılmış olabileceklerini ya da kenotaph[93] mezar olabileceklerini düşündürmektedir (Resim 45).

Bu güne kadar nekropolde ortaya çıkarılan urnelerden en erken tarihli olanı, TSM2 içerisinde ölünün ayakucunda devrik olarak ele geçen ve içerisinden 3 adet altın taç ve bir altın impression sikkenin ele geçtiği bronz amphoradır (Resim 46)[94]. Tek başına bir Urne Mezar olmasa da içerisinde ele geçen yanık kemiklerden dolayı bir urne olduğu kesin olan bronz amphora aynı zamanda Parion Güney Nekropoldeki en erken tarihli kremasyon geleneğine işaret etmektedir. Gerek içerisindeki ölü hediyeleri, gerekse üzerindeki kabartma figür ve bezemelerden dolayı Erken Hellenistik Döneme[95] tarihlenen amphorada ele geçen yanık kemik kalıntılarından bu urnenin yetişkin birine ait olduğu düşünülmektedir.

Bronz amphoradaki zengin buluntulardan başka, nekropolde ortaya çıkarılan urnelerden sadece bir kaçında (UM2, UM5, UM7, UM11, UM12) mezar hediyeleri ele geçmiştir. Bu mezar hediyeleri arasında pişmiş toprak ve cam unguentarimlar, lagynoslar, kandiller, terakota figürinler ve sikkeler bunmaktadır. Buluntulara göre bu mezarlar MÖ. 1. yüzyıl sonları ile MS. 2. yüzyıl arasına tarihlenmektedirler[96]. Tüm bu veriler ışığında, Parion Güney Nekroplü'nde Erken Hellenistik Dönemde ve Geç Hellenistik-Erken Roma Döneminde, sınıf ayrımı gözetilmeksizin *ikincil kremasyon* geleneğiyle paralel olarak Urne Mezarların kullanıldığını söyleyebiliriz.

9. Pithos Mezar:

Cesedin büyük bir pithos içerisine yerleştirilerek gömüldüğü Pithos Mezarlar, Batı Anadolu'da Tunç Çağı'ndan itibaren kullanılırken Parion Güney Nekroplü'nde çok daha geç bir dönemde uygulanmıştır. Burada ele geçen tek örnek PM1 mezarıdır (Çizim 14, Resim 47). Boyu 215 cm., karın genişliği ise 140 cm. ölçülerinde olan bu büyük pithosun iç kısmında görülen 19 adet kenet izinden, antik çağ'da kırıldığı ve tamir edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen, kırıldığı için artık saklama kabı olarak kullanılamayacağından dolayı mezar olarak kullanılmış olabilir.

Pithos, ağzı doğuya bakacak şekilde, doğu-batı doğrultusunda yan yatırılmış, iç kısımda tabanına bir miktar çakıl taşı serildikten sonra ceset, başı pithosun ağzına gelecek vaziyette, sırtüstü olarak pithosun içerisine yerleştirilmiş ve başı pithosun boyun kısmına

91 Toynbee 1971, 66, 101-103, Res. 22-23.

92 Toynbee 1971, 65,101, Res. 18-19.

93 Ölüsü bulunmayan ya da mezarı bir başka yerde olan kişilerin anısına dikilen boş mezarlara verilen ad.

94 Başaran 2006b, 188; Başaran ve diğ. 2006, Res. 7.

95 Bkz. Aydın Tavukçu 2007, 41; Richter 1946, 188; Richter 1984, 185, Res.180; Boardman 2005, 185, Res. 180.

96 Eserler ve benzerleri için bkz. Aydın Tavukçu 2007, Kat.No: 26, 27, 29, 61-64, 91, 93, 98, 200, 232. 2006 yılında ortaya çıkarılan UM12'ye ait unguentarimların benzerleri için bkz. Aydın Tavukçu 2007, Kat.No: 173; Civelek 2001, Lev. XXXII. U51, U52, U62.

yaslanmıştır. Ceset, pithosun içerisine yerleştirildikten sonra pithosun ağız kısmı büyük taş bloklarla kapatılmıştır. Mezar daha geç dönemde üst seviyede yapılan iki mezar çukurunun açılması sırasında kırılmış ve kısmen tahrip edilmiştir.

Bu mezar gerek boyutları gerekse gömü biçimiyle Batı Anadolu Tunç Çağı Mezarlıklarında kullanılan Pithos mezarlarla benzerlikler göstermektedir. Batı Anadolu'daki erken örneklerini Troya'da[97], Demircihüyük-Sarıket'teki[98] Tunç Çağı mezarlarında, Baklatepe[99] ve Beşiktepe[100] Erken Tunç Çağı'na ait mezarlarda görebildiğimiz pithos mezarların daha geç dönem örneklerine ise Assos[101] Nekropolü'ndeki Arkaik Döneme ait mezarlar arasında, Antandros[102] Nekropolü'nde Arkaik Döneme ait mezarlar arasında ve Tenedos'un[103] Arkaik ve Klasik Dönem nekropolü'nde rastlanmaktadır. Pithos mezarın en geç dönem örneklerini ise Samothrace[104] Nekropolü'nde Erken Helenistik Döneme ait yaklaşık 2 m. uzunluğundaki pithoslar ve ikinci kez kullanılan MÖ. 1. yüzyıl sonlarına tarihlenen bir pithos oluşturmaktadır.

Bölgedeki en yakın örnekleri Arkaik Döneme ait olan bu pithos mezarın içerisinden, ölüye ait iskelet haricinde herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Bu yüzden mezarı tarihleyebileceğimiz kesin bir bulgu bulunmamaktadır. Bununla birlikte Parion Güney Nekropolü'nde ortaya çıkarılan diğer mezarlar genel olarak MÖ. 1. yüzyıl ile MS. 1. yüzyıl arasına tarihlenmektedirler. Bu yönüyle de Pithos Mezarın bu mezarlarla aynı döneme ait olabileceği düşünülerek, Parion örneği bölgede erken dönemden itibaren var olan bir geleneğin devamı niteliğinde değerlendirilebilir.

Parion Nekropolü'ndeki Mezar Tiplerinin Bölgedeki Diğer Örneklerle Karşılaştırması

Parion Güney Nekropolü'nde görülen 12 farklı tipte gömü biçiminin sadece Pariona özgü olup olmadığını ve aynı bölgede bulunan kentlerin nekropolleri ile benzerlik ya da farlılıklarını ortaya koyabilmek için Troas bölgesi ve çevresindeki, kazısı yapılmış birkaç nekropolle karşılaştırılması gerekmektedir. Bu bakımdan Parion Güney Nekropolü mezar tiplerinin, Troas Bölgesi'nde bulunan Antandros, Assos, Dardanos, Skepsis, Troya, Neandria, Lampsakos ve bölgenin dışında bulunan Tenedos ve Samothrace adalarında ortaya çıkarılan mezarlarla karşılaştırılması sonucu aşağıdaki verilere ulaşılmıştır:

Troas bölgesinin güneyinde Edremit Körfezi'nin kuzey kıyısında yer alan Antandros antik kentinde, kremasyon ve inhumasyon gömü geleneklerinin bir arada uygulandığı nekropolde MÖ. 7. yüzyıldan itibaren kullanılan kremasyonlarda, Parion Nekropolü'ndeki kremasyon gömüye sahip Urne Mezarlar ve Semerdam Kiremit Mezarlarda olduğu gibi, çocuk kremasyonuna rastlanmamış, yerinde gömü ve urne kaplarında gömü olmak üzere iki farklı kremasyon uygulanmıştır. Nekropol'de tufa taşından yapılmış taş lahit mezarlar, pişmiş toprak lahitler, pithos mezarlar, urne mezarlar, *birincil kremasyon* ve inhumasyon gömünün uygulandığı kiremit mezarlar, sanduka mezarlar, silindirik pişmiş toprak mezar ve basit toprak mezarlar ortaya çıkarılmıştır[105]. Kiremit mezarların büyük çoğunluğunu oluşturan düz kiremit mezarlar genelde Klasik ve Hellenistik Dönemde kullanılmalarına rağmen Parion Nekropolü'ndeki kiremit mezarların yarısını

97 Akyurt 1998, 9,10.

98 Seeher 2000, 18-20.

99 Erkanal ve Özkan 1998, 340, 350; 1999, 263-278.

100 Korfmann 1985, 229-238; Korfmann 1988, 391-398; Korfmann 2000, 14-17

101 Stupperich 1990, 17-19; Utili 1999, 355.

102 Yalman 1992, 463; Özeren ve diğ. 1996, 164; Polat ve Polat 2005, 26.

103 Özkan 1993, 199.

104 Dusenbery 1998, 194,199,320.

105 Yalman 1992, 449-487; Özeren ve diğ. 1996, 161-177; Yağız 2003, 56-62; Polat ve Polat 2003, 456-462; Polat ve Polat 2005, 24-30.

oluşturan bu tip mezarların tamamı Geç Hellenistik ve Erken Roma Dönemine aittir. Bu yönüyle Parion örneklerinin bölgedeki geleneğin devamı niteliğinde değerlendirmesi doğru olacaktır.

Antandros'ta bugüne kadar ortaya çıkarılan mezarlar arasında az sayıda Roma Dönemine ait mezar bulunmasına rağmen, Parion'un Taş Sandık Mezarları ile Antandros Nekropolü'nde yer alan Taş Lahitlerin şekilsel benzerliği, Parion'daki AM1'in erken dönem örneği olarak değerlendirilebilecek basamaklı podyuma sahip Anıt Mezarların bulunması, kiremit mezarların kullanılması, çocuk gömülerinde kremasyonun uygulanmaması ve iki farklı ölü gömme geleneğinin (inhumasyon, kremasyon) bir arada uygulanması açısından Parion Güney Nekropolü ile Antandros Nekropolü mezarları arasında benzerliklerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Assos antik kentinin batı kapısı önünde, surlar boyunca uzanan yolun iki yanında, MÖ. 7. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi sonuna kadar kullanılan mezarların bulunduğu nekropolde inhumasyon ve kremasyon gömü geleneği bir arada kullanılmıştır[106]. Nekropolde pithos mezar, urne mezar, içerisinde çocuk gömülerinin bulunduğu küçük boyutlu amphoralar, taş plaklardan oluşan ya da monoblok yapılmış lahitler, podyum üzerinde büyük lahitler, oda mezarlar, anıtsal mezarlar karşımıza çıkmaktadır[107]. Pithoslardan büyük boyutlu olanlarda ölü hediyeleri bulunmamasına rağmen, çocuk gömülerinin bulunduğu küçük boyutlu pithos ya da amphora türü mezarlarda Parion Nekropolü'ndeki çocuk mezarlarında da görüldüğü gibi çokça ölü hediyesi ele geçmiştir. MÖ. 5. yüzyıla tarihlenen "taş sandık mezar" olarak da adlandırabileceğimiz taş lahitler Parion Güney Nekropolü'ndeki Taş Sandık Mezarlar gibi dört parça blok taşın birleştirilmesiyle oluşturulmuşlardır[108].

Dardanos'da 1989 yılında yapılan kurtarma kazısı ve yüzey araştırmasında Taş Sandık Mezar, Pişmiş Toprak Lahit Mezar, Pithos Mezar ve kremasyon gömünün uygulandığı Kiremit Mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Parion Nekropolü kiremit mezarlarında olduğu gibi *birincil kremasyon*'un uygulandığı mezardan, henüz yakma işlemi tam sonuçlanmadan küllerin üzerine bırakılmış çeşitli altın takılardan oluşan ölü hediyeleri ve kiremitlerin dışına bırakılmış terrakotta figürinler ele geçmiştir[109]. Bu mezarda ele geçen terrakottalar ve altın takılar sayesinde mezar MÖ. 4. yüzyılın sonlarına tarihlenebilmektedir[110]. Dardanos da ortaya çıkarılan Taş Sandık Mezarlar, Kiremit Mezarlar ve Pithos Mezarların Parion'da görülen mezar tiplerinden olmaları ve Dardanos'taki kiremit mezarlardan birinden ele geçen altın takılardan oluşan ölü hediyelerinin Parion Taş Sandık Mezarlarındakilerle olan benzerlikleri bölgenin ölü gömme geleneklerindeki birliği yansıtmaktadır.

Skepsis Antik Kenti'nde 1993 ve 1995 yıllarında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında çoğu Bizans Dönemine ait olan basit tuğla ve taş mezarlar, Geç Helenistik Döneme ait andezit taşından yapılmış taş lahit mezar ve yine Bizans Dönemine ait tabanı iki düz pişmiş toprak levha ile kaplı semerdam kiremit mezarlar ortaya çıkarılmıştır[111]. Parion Nekroplü'ndeki kiremit mezarlarla benzer olan bu mezarlar, kiremit mezarların Bizans Dönemi uygulaması olarak bölgede devam eden bir geleneğin varlığını göstermektedir.

Parion'a yakın bir konumda yer alan Lampsakos'da 1996 yılında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında iki adet kumtaşı lahit ve bir adet ostothek ortaya çıkarılmıştır[112]. İçlerinde ele geçen malzemeler ışığında MÖ. 350 ile Erken Hellenistik Dönem[113] arasına tarihlenen taş lahitlerin ölçüleri (236x82 cm, 11-13 cm. duvar kalınlığı) ve biçimleri, kırma çatı şeklinde ikişer parçadan oluşan kapakları ve yapıldıkları malzeme Parion Güney Nekropolü'nde bulunan taş sandık mezarlarla benzerlikler göstermektedir.

106 Stupperich 1990, 19,20.

107 Stupperich 1993, 29,30.

108 Tavukçu 1999, Kat. No: 69-74, 77-82; Serdaroğlu 2005, 42; Tolun 2006, 201-203.

109 Özkan 1990, 113-118; Tavukçu 1999, Kat. No: 42-47.

110 Tavukçu 1999, Kat.No:191; Sevinç ve Treister 2003, 215-260.

111 Özden ve diğ. 1994, 365-386; Başaran ve diğ. 1997, 557-563.

112 Körpe 1997, 177-181.

113 Körpe ve Treister 2002, 445.

Mezar tipleri ve buluntuları açısından Parion ile yakın benzerlikler yansıtan Troia'nın Hellenistik ve Roma Dönemi mezarlarından en sık karşılaşılan mezar tipi olan kiremit mezarlar MÖ. 2. yüzyıldan Geç Roma Dönemine kadar kullanılmıştır. Geç Hellenistik-Erken Roma döneminde yaygın olarak kullanılan, gerek tipleri gerekse içlerindeki ölü hediyeleri açısından Parion Güney Nekropolü'ndeki Dışbükey Semerdam Kiremit Mezarlarla yakın benzerlik gösteren semerdam biçimindeki kiremit mezarlarda genellikle dışbükey kiremitler kullanılmış olup, bu kiremitlerden bazıları üzerinde Parion'daki M69 mezarındaki gibi parmakla bastırılarak yapılmış şekiller bulunmaktadır. Troia'da sıkça kullanılan bir diğer mezar tipi olan taş sandık mezarlar ise Hellenistik Dönemden itibaren Bizans Dönemine kadar kullanım görmüştür[114]. Parion'daki Roma Dönemine TSM6 mezarındaki gibi Troia'nın çoğu Roma Dönemine ait hemen hemen tüm taş sandık mezarları içerisinde demir çiviler bulunması bu mezarların ahşap bir konstrüksüyonla birlikte kullanılmış olabileceklerini düşündürmüştür[115]. Troia'da ele geçen örnekler doğrultusunda lahit mezar kullanımının yaygın olmadığı söylenebilir. Kireç taşı ve mermer lahit örneklerinden hiçbiri sağlam olarak ele geçmemiş, bunlardan birkaç örneğini de Parion Güney Nekropolü'nde görebildiğimiz kireç taşı olanlar Roma Dönemine, mermer olanlar ise Geç Roma Dönemine tarihlenmektedir[116].

Neandreia'da, MÖ. 6. yüzyılın ilk yarısına ait pişmiş toprak mezarlar ve küçük taş sandık mezarlarda var olan kremasyonlardan Koldewey bahsetmektedir[117]. Ayrıca Koldewey'e göre Neandreia'da; iki dışbükey kiremidin birleştirilmesiyle oluşturulan silindir biçimli kiremit-tuğla mezar, pithos mezar, yaklaşık 60 cm. uzunluğunda küçük boyutlu basit taş sandık mezar, yaklaşık olarak bir yetişkin boyunda, 60 cm. genişliğinde ölçülere sahip iç kısımları düzleştirilmiş granit taş bloklardan oluşan taş sandık mezarlar bulunmaktadır[118]. Gerek kiremit kullanılması gerek taş sandık ve pithos mezarların bulunması Parion mezarlarıyla benzer yönler yansıtmaktadır.

Troas Bölgesi dışında, bölgeye yakın konumda olan Samothrace adasında ortaya çıkarılan mezarlara değinecek olursak; burada da Troas Bölgesi'nin genelinde hakim olan ölü gömme gelenekleri ve mezar tiplerinin hakim olduğu görülmektedir. Burada ortaya çıkarılan Arkaik ve Klasik Dönem mezarları genellikle ikincil kremasyon gömünün uygulandığı urnelerdir[119].

MÖ. 4. yüzyılın sonlarından itibaren Samothrace'de kremasyon gömü geleneği terkedilmiş ve Erken Roma Dönemine kadar inhumasyon gömü geleneği Samothrace "S" Nekropolü'nde yaygın gömü geleneği olarak kullanılmıştır[120]. Samothrace'de bu dönemde kullanılan inhumasyon gömünün uygulandığı mezarlar; Parion'daki Dışbükey Semerdam Mezarlar ve Pithos Mezarın erken örnekleri niteliğindeki semerdam kiremit mezarlar, pithos mezarlar, basit toprak mezarlar ve Parion'daki Erken Hellenistik ve Roma Dönemine ait Taş Sandık Mezarlarla aynı yapıya sahip olan, büyük kalker blokların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş taş sandık tipindeki mezarlardır. Bu mezarlardan en yaygın olarak kullanılanlar pithos mezarlar ve kompozit lahitlerdir. Pithos mezarlar yan yatırılarak ağız kısımları büyük bir taş plaka ile kapatılmıştır. Bu dönem mezarlarına ait altın takılar, gümüş sikkeler, terrakotta figürinler ve pişmiş toprak kaplardan oluşan en zengin buluntular pithos mezarlar ve taş sandık mezarlardan ele geçmiştir. Kiremit mezarlarda ise altın takılar haricindeki diğer ölü hediyeleri bulunmaktadır[121]. Bu yapısıyla da Parion Nekropolü'ndeki gibi sosyal sınıf ayrımı yapmaksızın herkesin aynı nekropol alanına gömülmüş olduğunu yansıtmaktadır.

---

114 Polat 2005, 87.

115 Polat 2005, 86, 87, 96.

116 Polat 2005, 96.

117 Koldewey 1891, 14 -16.

118 Koldewey 1891, 14 -16; Özkan 1993, 203.

119 Dusenbery 1998, 11-15, 73-178 (S1-S117)

120 Dusenbery 1998, 25.

121 Dusenbery 1998, 179-225 (S118-S139)

Samothrace Nekropolü'nde Geç Hellenistik-Roma Dönemi'nde ise inhumasyon ve kremasyon gömü geleneği bir arada kullanılmıştır. Parion Nekropolü Geç Hellenistik ve Roma Dönemi urne ve kiremit mezarlarıyla yakın benzerlikleri bulunan bu dönem mezarlarının Parion'dakiler ile tek farkı, buradaki kiremit mezarlarda birincil kremasyonun uygulanmamış olmasıdır. Bu dönemde ikincil kremasyonun yoğun olarak kullanıldığı urne kapları genellikle omuzdan kulplu khytra benzeri kapaklı depolama kaplarından oluşmaktadır. Dönemin diğer mezar tipleri ise dışbükey kiremitlerin kullanıldığı, bazılarının tabanlarına kiremit yerleştirilen semerdam kiremit mezarlar, pithos mezarlar ve kalker taşından yapılmış taş sandık mezarlardır[122]. Sonuç olarak Samothrace Nekropolü'nde MÖ. 4. yüzyıldan Roma Dönemi içlerine kadar kullanılan mezarlarda Parion'dakiler ile mezar tiplerinin uygulanması ve benzer mezar hediyelerinin bulunması açısından Samothrace Nekropolü ile Parion Güney Nekropolü yakın benzerlikler göstermektedir.

Arkaik ve Klasik Döneme ait mezarların ortaya çıkarıldığı Tenedos Nekropolü'nde MÖ. 5-4. yüzyıla ait, Parion taş sandıklarıyla aynı özellikte, taş sandık mezar tipinde iki çocuk mezarı ve çevresi düzgün olmayan taşlarla çevrili, ağız kısmı büyük taş plakalarla kapatılışmış pithos mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca nekropol alnında kiremit mezarların varlığına işaret eden pişmiş toprak çatı kiremidi parçaları da bulunmuştur[123]. Genel yapısıyla Pariondaki taş sandık mezarlara benzer mezarların bulunması ve ele geçen buluntular ışığında düz kiremitlerin kullanıldığı kiremit mezarların bulunması yönüyle Tenedos mezarları Parion mezarlarıyla benzerlikler barındırmaktadır.

Sonuç

Parion Güney Nekropolü'nde bugüne kadar yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan mezarlar Anıt Mezar, Lahit Mezar, Tabanı Tuğla Döşeli Taş Örgü Mezar, Taş Sandık Mezar, Semerdam Kiremit Mezar, Basit Toprak Mezar, Ahşap Tabut Mezar, Urne Mezar, Pithos Mezar olmak üzere 9 ana tip yansıtmaktadır. Bu mezarlardan 2005 ve 2006 yıllarındaki çalışmalarda ortaya çıkarılanlar; 29 Düz Semerdam Kiremit, 27 Dışbükey Semerdam Kiremit, 5 Taş Sandık, 1 Lahit, 12 Urne, 10 Basit Toprak ve 5 Ahşap Tabut Mezar olmak üzere yaklaşık 90 adet mezardan oluşmaktadır. Bunların dışında 2004 yılı kurtarma kazılarında da 200'e yakın mezar ortaya çıkarılmıştır.

Nekropoldeki yoğun kullanımdan dolayı mezarların birçoğu daha sonra yapılan gömüler tarafından tahrip edilmiş vaziyettedir. Bu mezarlardan nekropol alanındaki ilk kullanım evresi Hellenistik Döneme ait olanlar, 4 adet Taş Sandık Mezar (TSM1-4) ve bunlardan biri içerisinden ele geçen bronz bir amphoranın kullanıldığı Urne Mezardan ibarettir. Bu Taş Sandık Mezarlardan ele geçen zengin buluntular, bu mezar sahiplerinin büyük olasılıkla kentin yönetici tabakasından zengin kişileri olduklarını göstermekte ve kentin bu dönemdeki zenginliğine işaret etmektedir. Ayrıca bronz amphoranın kullanıldığı urne Hellenistik Dönem içerisinde hem inhumasyon hem de kremasyon (*ikincil kremasyon*) gömünün aynı mezarda yan yana kullanıldığını ve aynı mezarın birden fazla gömü için kullanılabildiğini göstermektedir. Hellenistik mezarların yanı sıra, alanda dağınık vaziyette ele geçen Arkaik ve Klasik Döneme ait seramik parçaları nekropolün kullanımının bu dönemlere kadar inebileceğine işaret etmektedir[124]. Ancak seramik parçalarından başka henüz erken dönem verileri ele geçmemiştir.

Hellenistik Döneme ait bu mezarlardan başka, eldeki veriler ışığında nekropol alanındaki ikinci ve en yoğun kullanım evresi olduğu anlaşılan, MÖ. 1. yüzyılın sonları ile MS. 2. yüzyıl arasına tarihlenen Geç Hellenistik ve Roma Dönemine ait mezarlarda ise çoğunlukla Semerdam Kiremit Mezar tipi kullanılmış olup, Basamaklı Anıt Mezar, Lahit Mezar, Taş Örgü Mezar, Basit Toprak Mezar, Ahşap Tabut Mezar, Urne Mezar ve Pithos Mezar gibi ana başlıklar altında topladığımız farklı mezar tipleri kullanılmıştır. Bu mezarlardan Anıt Mezarlar ve Taş Örgü Mezar bulundukları konum itibariyle nekropoldeki bugüne kadar ortaya çıkarılan en geç dönem mezar yapılarıdır.

122 Dusenbery 1998, 225-417 (S140-S260)

123 Özkan 1993, 199,207.

124 Bkz. Aydın Tavukçu 2007, Kat.No: 66-76.

Parion Güney Nekropolü'ndeki bu yoğun kullanım evresinde, inhumasyon ve kremasyon gömü gelenekleri bir arada kullanılmış olup, kremasyon gömülerde iki farklı uygulama ile *birincil kremasyon* ve *ikincil kremasyon* uygulanmıştır. Bu iki farklı uygulamadan *birincil kremasyon* sadece Semerdam Kiremit Mezarlarda, *ikincil kremasyon* ise sadece Urne Mezarlarda uygulanılmıştır. Mezarlarda belirli bir yön birliği bulunmamakta ve ölünün mezar içerisine yerleştiriliş yönünde de farklılıklar bulunmaktadır.

Antikçağ düşüncesine uygun olarak hem Roma dünyasında hem Anadolu dışında hem de Anadolu ölü gömme geleneğinde, mezar ölü için *domus aeterna* yani bir sonsuz ev idi[125]. Bu düşünceye paralel olarak mezar sahibinin zevkine ve ekonomik gücüne göre değişik gömü türü ve geleneği uygulamasını tercih edilebilmekteydi. MÖ. 133 yılında Attalos'un vasiyetinden sonra Asia eyaletinin kurulmasıyla Roma ölü gömme geleneği ve uygulamaları Anadolu'da hem bir şekilde devamlılık gösterdiği hem de yerel geleneklere bağlı olarak değişikliğe uğradığı görülmektedir[126]. Bu bağlamda Parion Güney Nekropolü'nde görülen farklı mezar tipleri ve gömü gelenekleri bu görüşü destekler nitelikte veriler sunmaktadır.

Nekropolde ortaya çıkarılan Erken Hellenistik Döneme ait Taş Sandık Mezarları, MS. 1. yüzyıldan sonraya tarihlenebilecek Anıt Mezarları ve Geç Hellenistik ve Roma Dönemine tarihlenen diğer farklı tiplerdeki mezarları göz önüne aldığımızda; Parion Güney Nekropolü'nün hem kentin zengin ve olasılıkla da yönetici tabakasından kişileri için hem de halktan kişiler için kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, Geç Hellenistik ve Roma Dönemine ait mezarların bazılarında terrakotta figürinler, pişmiş toprak ve cam malzemeler gibi zengin buluntular bulunmasına rağmen bazılarında hiçbir ölü hediyesine rastlanmaması, hatta bazı kiremit mezarlarda kaplama elemanı olarak kullanılan kiremitler iki kat kullanılmışken bazı mezarlarda bu uygulamaya rastlanamaması başlangıçta küçük ayrıntılar olarak görünse de nekropol alanında farklı kültür ve ekonomik seviyedeki insanların aynı nekropol alanına gömüldüklerini yansıtır niteliktedir.

Sonuç olarak Parion Güney Nekropolü'nden elde edilen veriler kentin Hellenistik Dönemdeki zenginliğinin, Geç Hellenistik ve Roma Dönemindeki yoğun kullanımla birlikte Roma geleneklerinin bazı esintilerinin bulunduğu yerel özelliklere sahip gömü geleneklerinin ve farklı gömü gelenekleri ile kentin İmparator Augustus (MÖ. 27-MS. 14) tarafından **"Colonai Pariana Julia Augusta"** ilan edilmesinin ardından gelişmişlik ve zenginlikle birlikte nüfus yapısında meydana gelen çeşitliliğin açık bir göstergesini sunmaktadır.

125 Özbek 2006, 561.

126 Özbek 2006, 561.

Kaynakça

Akşit 1971
İ. Akşit, *Turistik Çanakkale Rehberi,* 1971.

Akyurt 1998
İ.M. Akyurt, İ.Ö. 2. *Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* 1998.

Aydal ve diğ. 1997
S. Aydal, S. Mitchell ve L. Vandeput, "1996 Yılı Pisidia Yüzey Araştırması" *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 1997, 275-294.

Aydın Tavukçu 2007
Z. Aydın Tavukçu, *Parion Nekropolü 2005 Yılı Buluntuları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2007.

Başaran 1998
C. Başaran, "Parion 1997 Araştırmaları" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 1998, 349-364.

Başaran 2001
C. Başaran, "Parion'dan İki Gladyatör Steli" *Günışığında Anadolu, Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar,* 2001, 19-24.

Başaran 2002
C. Başaran, *Geçmişten Günümüze Bayramiç, Tarihi Coğrafyası ve Arkeolojisi,* 2002.

Başaran 2005a
C. Başaran, "Antik Troas Kenti Parion" *Toplumsal Tarih*, Sayı 142, 20-22.

Başaran 2005b
C. Başaran, "Jewellery Center in Antique Era: Parion" *Gold News*, Sayı 153, 2005, 106-111.

Başaran 2006a
C. Başaran, "Excavating Hellenistic Parion: A Royal Necropolis In Turkey" *Minerva* Vol. 17, No. 4, 2006, 36-37.

Başaran 2006b
C. Başaran, "Parion: Karanlıktan Gün Işığına" *Anadolu Arkeolojisine Katkılar,* 2006, 185-200.

Başaran ve diğ. 1997
C. Başaran, A.Y. Tavukçu ve M. Tombul, "1995 Yılı Skepsis Aşağı Kent ve Nekropolü Kurtarma Kazısı" *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 1997, 551-584.

Başaran ve diğ. 2003
C. Başaran, A.Y. Tavukçu, V. Keleş, E. Küçükefe ve Z. Aydın Tavukçu, "Kuzey Troas Parion Araştırmaları 2002" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, 2003, 185-192.

Başaran ve diğ. 2004
C. Başaran, A.Y. Tavukçu, Z. Aydın Tavukçu ve E. Küçükefe, "Bozcaada-Tenedos Araştırmaları 2002" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2004, 67-76.

Başaran ve diğ. 2006
C. Başaran, A.Y. Tavukçu, Z. Aydın Tavukçu, Ş.D. Ful ve A. Temur, "Parion Kazısı 2005" *28. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Sempozyumu* 1, 2006, 609-628.

Başaran ve Tavukçu 2001
C. Başaran ve A.Y. Tavukçu, "Kuzey Troas Parion Yüzey Araştırması 1999" *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2001, 225-236.

Barın 1998
G. Barın, *Klazomenai 4. Yüzyıl Evleri Çatı Kiremitleri ve Çatı Rekonstrüksiyonları* (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 1998.

Bingöl 1976/1977
O. Bingöl, "Bayraklı (Eski İzmir) Çatı Kiremitleri" *Anadolu XX,* 1984, 52-81.

Bittel 1943
K. Bittel, "Prehistorik Devirde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri" *II. Türk Tarih Kongresi,* 1943, 170-177.

Boardman 1988
J. Boardman, *The Greek Overseas,* 1988.

Boardman 2002
J. Boardman, *Kırmızı Figürlü Atina Vazoları* (Çev. G. Ergin) 2002.

Boardman 2005
J. Boardman, *Yunan Sanatı,* 2005.

Bouzek 1990
J. Bouzek, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea,* 1990.

Carpenter 1948
R. Carpenter, "The Greek Penetration of The Black Sea" *American Journal of Archaeology 52.1,* 1948, 1-10.

Civelek 2001
A. Civelek, *Tralleis Nekropolisi Buluntuları Işığında Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği (*Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2001.

Cook 1973
J.M. Cook, *The Troad,* 1973.

Cormack 1997
S. Cormack, "Funerary Monuments and Mortuary Practice in Roman Asia Minor" *The Early Roman Empire in East* (Ed. S. Alcock) 1997, 137-156.

Çevik 2000
N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri,* 2000.

Demircioğlu 1993
H. Demircioğlu, *Roma Tarihi,* 1993.

Dunham 1915
A.G. Dunham, *The History of Miletus: Down to the Anabasis of Alexander,* 1915.

Dusenbery 1998
E.B. Dusenbery, Samothrace, *The Necropoleis, Nekropoleis and Catalogues of Burials,* 1998.

Erdal 2002
Y.S. Erdal, "Baklatepe Geç Tunç Çağı Mezarından Çıkarılan Yanmış İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 2,* 2002, 115-130.

Erdemir 2004
H.P. Erdemir, "Roma'nın Küçük Asya'da İdari Bir Meselesi: Bağımsız Şehirler" *Adalya* 7, 2004, 171-184.

Ehrhardt 1988
N. Ehrhardt, *Milet und Seine Kolonien*, 1988.

Erkanal ve Özkan 1998
H. Erkanal ve T. Özkan, "1997 Yılı Baklatepe Kazıları" *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1998, 337-355.

Erkanal ve Özkan 1999
H. Erkanal ve T. Özkan, "1998 Yılı Baklatepe Kazıları" *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1999, 261-268.

Frisch 1983
P. Frisch, *Die Inschriften Von Parion*, 1983.

Hammond 1967
N.G.L. Hammond, *A History of Greece to 322 BC*, 1967.

Herodotos
Herodotos, *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen) 2004.

Kaya 2006
F.H. Kaya, *Soli/Pompeipolis Mezar Tipolojisi* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2006.

Koldewey 1891
R. Koldewey, *Neandria. Einundfünfzigstes Program Zum Winckelmann*, Berlin, 1891.

Korfmann 1985
M. Korfmann, "Beşik-Yassıtepe, Beşik-Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu" *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1985, 229-238.

Korfmann 1988
M. Korfmann, "Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von1985 und 1986 Grabungen am Beşik-Yassıtepe und im Beşik Graberfeld" *Archaeologischer Anzeiger* 1998, 391-397.

Korfmann 2000
M. Korfmann, Beşik-Tepe Das Spatbronzezeitliche Graberfeld, *Studia Troica Monographien*, Band 1, 2000.

Kozanlı 2006
C. Kozanlı, "Kuzey Troas'ın Zengin Kenti: Parion" *İdol 28*, 2006, 28-29.

Kökten 1949
İ.K. Kökten, "1949 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor" *Belleten 43*, 1949, 817-829.

Körpe 1997
R. Körpe, "1996 Lapseki Kurtarma Kazısı" *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1997, 171-194.

Körpe ve Treister 2002
R. Körpe ve M. Treister, "Rescue Excavations in the Necropolis of Lampsakos, 1996" *Studia Troica 12*, 2002, 429-450.

Ksenophon
Ksenophon, *Anabasis*, 1987.

Kurtz ve Boardman 1971
D.C. Kurtz ve J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971.

Küçükefe 1992
E. Küçükefe, *Troas Bölgesi ve Kentleri* (Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi) 1992.

Leaf 1923
W. Leaf, *Strabo on The Troad*, 1923.

Lloyd 1997
S. Lloyd, *Türkiyenin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, 1997.

Magie 1950
D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950.

Mansel 1988
A.M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 1988.

Martin 1965
R. Martin, *Manuel D'Architecture Grecque*, 1965.

Özbek 2006
Ç. Özbek, "Roma Dönemi'nde Anadolu'da Ölü Gömme Geleneği ve Ölü Kültü" *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması* (Ed. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen ve diğ.) 2006, 560-563.

Özbek 2007
Ç. Özbek, "Anadolu'nun Hellenistik ve Roma Dönemi Anıt Mezar Geleneğine Genel Bir Bakış" *Patronvs. Coşkun Özgünel'e 65 Yaş Armağanı* (Ed. E. Öztepe ve M. Kadıoğlu) 2007, 273-279.

Özden ve diğ. 1994
Ö. Özden, Ç. Türker ve T. Kekeç, "1993 Yılı Skepsis Antik Kenti Kurtarma Kazısı" *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1994, 365-386.

Özgüç 1948
T. Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, 1948.

Özeren ve diğ. 1996
Ö. Özeren, F. Ünal ve A. Üner, "Antandros Nekropolü 1995 Yılı Kurtarma Kazısı" *VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1996, 161-177.

Özkan 1990
T. Özkan, "Dardanos Höyüğü-Nekropolü Kurtarma Kazısı" *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1990, 113-118.

Özkan 1993
T. Özkan, *Tenedos Arkaik ve Klasik Nekropolü* (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1993.

Özyiğit 1990
Ö. Özyiğit, "Batı Anadolu'da Antik Dönem Çatıları" *X. Türk Tarih Kongresi 1*, 1990, 303-326.

Özyiğit 1999
Ö. Özyiğit, "1998 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları" *XX1. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, 1999, 33-46.

Polat 2002
G. Polat, "Antandros 2001 Kazıları" *XX1V. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, 2002, 453-462.

Polat 2005
B. A. Polat, *Troia'nın Hellenistik ve Roma Dönemi Nekropolleri* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2005.

Polat ve Polat 2003
G. Polat ve Y. Polat, "Antandros 2002 Yılı Kazıları" *XXV. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 2003, 453-465.

Polat ve Polat 2005
G. Polat ve Y. Polat, "Antandros 2003-2004 Kazıları" *XXVII. Kazı Sonuçları Toplantısı 2,* 2005, 21-30.

Ramsay 1960
W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,* 1960.

Richter 1946
G.M.A. Richter, "A Fourth-Century Bronze Hydria in New York" *American Journal of Archaeology 50.*3, 361-367.

Richter 1984
G.M.A. Richter, *Yunan Sanatı* (Çev. M. Barda) 1984.

Robinson 1959
H.S. Robinson, *The Athenian Agora Pottery of the Roman Period,* 1959.

Seeher 2000
J. Seeher, Die Bronzezeitliche Nekropole Von Demircihüyük-Sarıket, *Istanbuler Forschungen 44,* 2000.

Serdaroğlu 2005
Ü. Serdaroğlu, *Behramkale-Assos,* 2005.

Sevin 1982
V. Sevin, "Anadolu'da Persler" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 2,* 1982, 268-277.

Sevinç 1993
N. Sevinç, "Bozcaada (Tenedos) Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı" *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 1993, 311-320.

Sevinç 1994
N. Sevinç, "Tenedos Kurtarma Kazısı" *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri,* 1994, 113-127.

Sevinç ve Treister 2003
N. Sevinç ve M. Treister, "Metalwork From The Dardanos Tumulus" *Studia Troica 13,* 2003, 215-260.

Strabon
Strabon, *Coğrafya* (Çev. A. Pekman) 1987.

Stupperich 1990
R. Stupperich, "Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1989" *Ausgrabungen in Assos. Asia Minor Studien 2,* 1990, 7-23.

Stupperich 1993
R. Stupperich, "Dritter Vorbericht Über Die Grabung In Der Westtor-Nekropole Von Assos Im Sommer 1991" *Asia Minor Studien 10,* 1993, 1-35.

Stupperich 1996
R. Stupperich, "Vierter Vorbericht Über Die Grabung In Der Westtor-Nekropole Von Assos_Im Sommer 1992" *Asia Minor Studien 21,* 1996, 1-31.

Şahin 1996
N. Şahin, "Beyaz Lekythos'lar Işığında Klasik Devirde Atina'da Ölüm İkonografisi ve Ölü Kültü" *Türk Arkeoloji Dergisi 4,* 1996, 143-167.

Tavukçu 1999
A.Y. Tavukçu, *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1999.

Tavukçu 2004
A.Y. Tavukçu, "A Sculpture of Orpheus From Parium" *Anadolu'da Doğdu. 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan-Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* (Ed. T. Korkut) 2004, 753-759.

Tolun 2006
V. Tolun, "Assos Nekropolünden Klasik Dönem Atlı Heykelcikleri" *Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (Ed. T. Takaoğlu) 2006, 201-206.

Toynbee 1991
J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in The Roman World,* 1971.

Uhri 2005
A. Uhri, *Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri* (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2005.

Umar 1983
B. Umar, *Troas,* 1983.

Umar 2002
B. Umar, Troia, *Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi,* 2002.

Utili 1999
F. Utili, "Die Archaische Nekropole von Assos" *Asia Minor Studien 31,* 1999, XV.

Vermeule 1989
E. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry,* 1989.

Walpole 1818
R. Walpole, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey,* 1818.

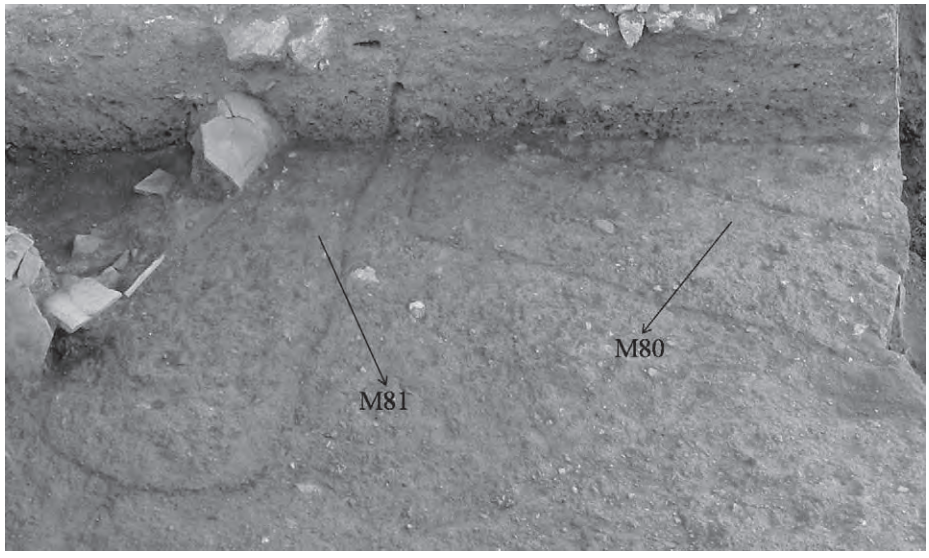
Wiesehöfer 2002
J. Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 2002.

Yalman 1992
B. Yalman, "Antandros Nekropol Kazısı" *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 1992, 449-487.

Yağız 2003
K. Yağız, *Antandros Melis Nekropolü Ölü Gömme Adetleri* (Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi) 2003.

Res. 1
M80-82 Kremasyon İzleri

Res. 2
M80-81 Kremasyon İzleri

Res. 3
Kremasyon Alanı

Res. 4
M71 İnhumasyon Gömü

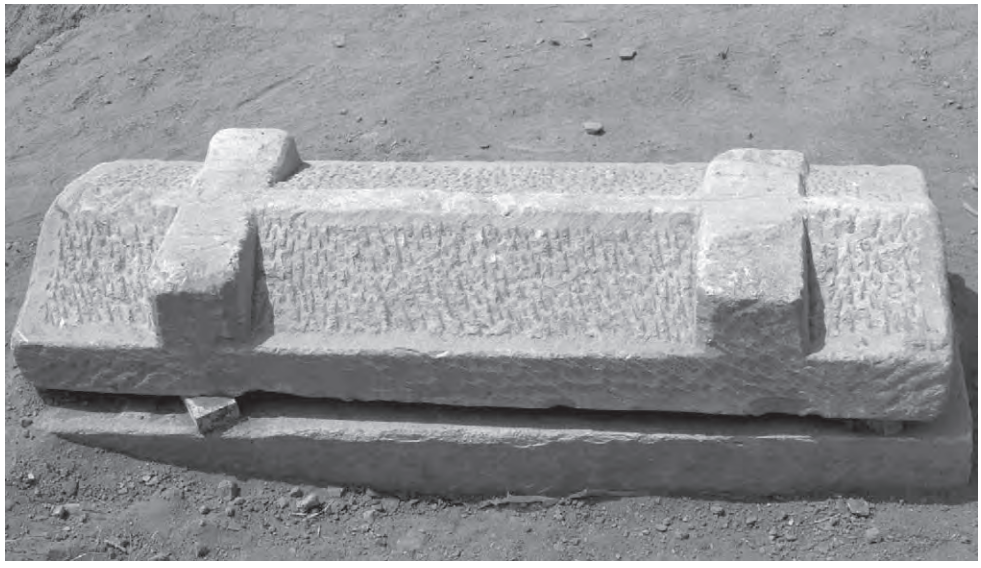
Res. 5
Anıt Mezar 1-2

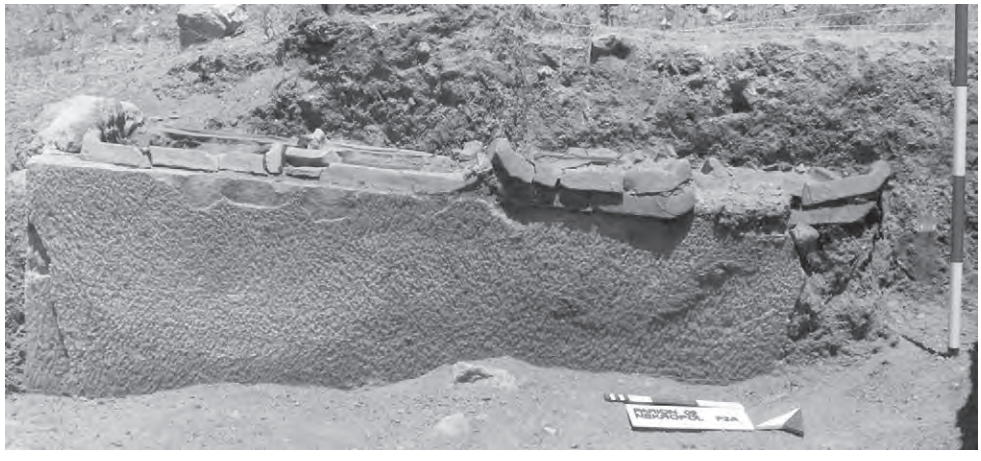
Res. 6
Anıt Mezar1

Res. 7
Lahit Mezar (Kireçtaşı)

Res. 8
Lahit Mezar (Kireçtaşı)

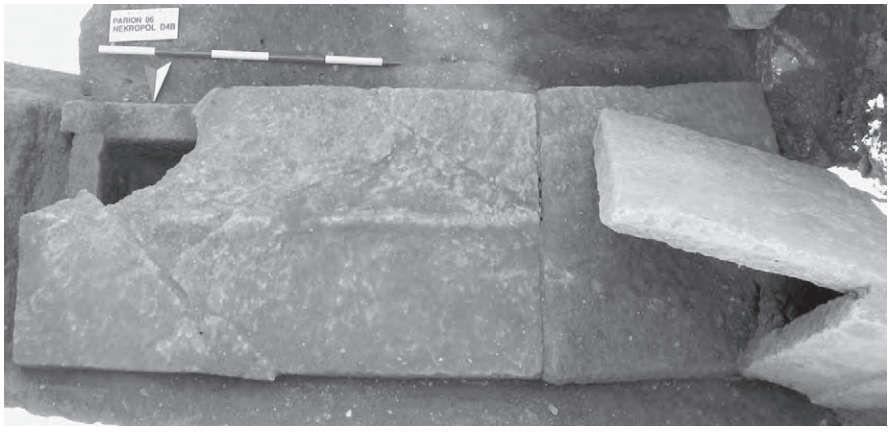
Res. 9
Lahit Mezar (Kumtaşı)

Res. 10 Tabanı Tuğla Döşeli Taş Örgü Mezar

Res. 11 TSM1-2-3-4

Res. 12
TSM6

Res. 13
M86

Res. 14 M74

Res. 15 M6

Res. 16 M7

Res. 17 M7

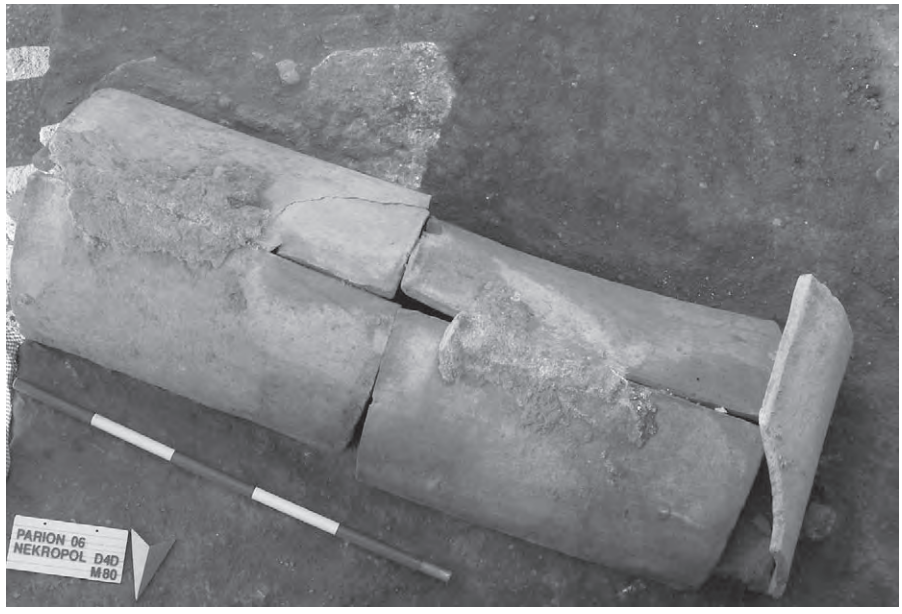
Res. 18 M83

Res. 19 M20

Res. 20 Y.K.D.

Res. 21 M80

Res. 22 M76

Res. 24 M74 Düz Kiremit Önyüz

Res. 23 M81

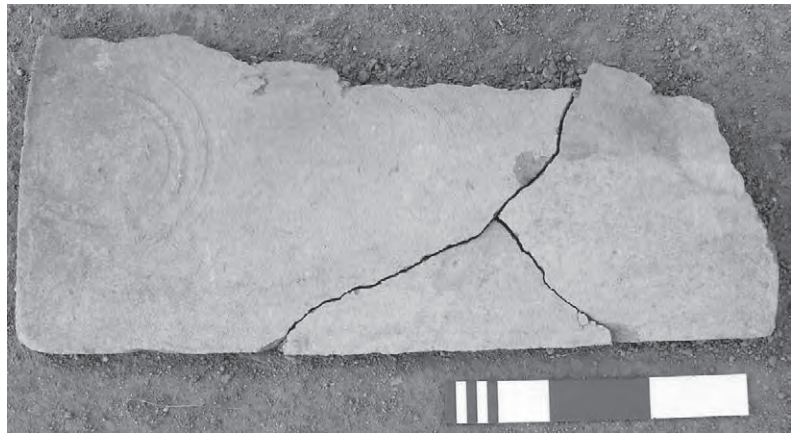
Res. 25 M74 Düz Kiremit Arkayüz

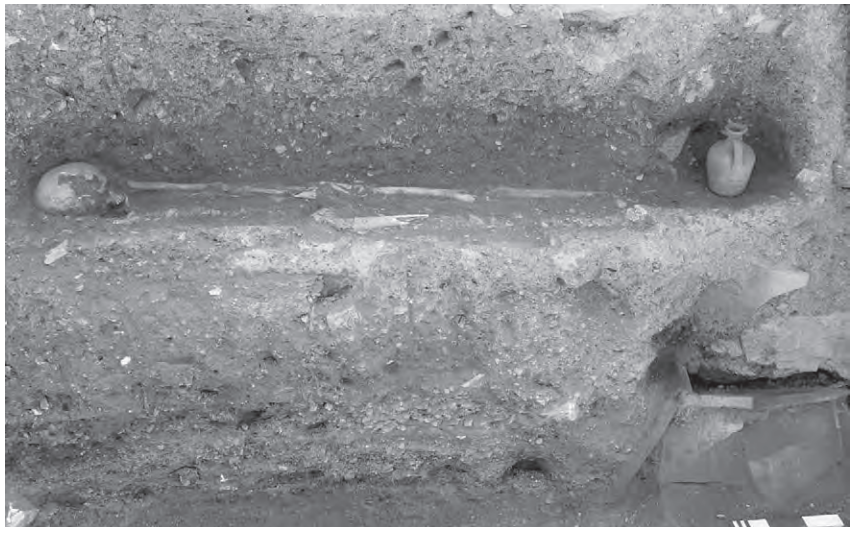
Res. 26 M81 Dışbükey Kiremit Önyüz

Res. 27 M81 Dışbükey Kiremit Önyüz

Res. 28 M69 Dışbükey Kiremit

Res. 29
M28

Res. 30
M42

Res. 31
TM1

Res. 32 TM1

Res. 33 M45

Res. 34 M45

Res. 35

Res. 36
M87

Res. 37
M11

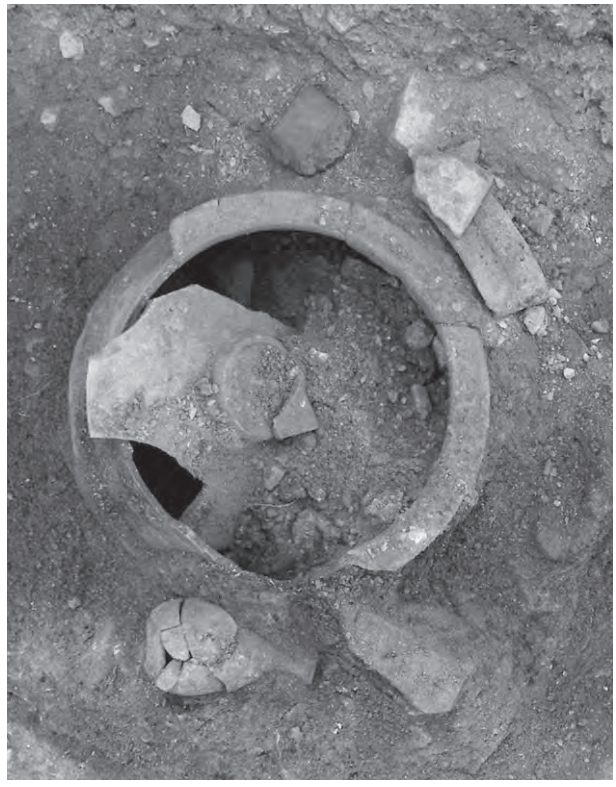
Res. 38
M77

Res. 39 M25

Res. 40 UM6

Res. 41 UM12

Res. 42 UM1

Res. 43 Urne Parçaları

Res. 44 UM5

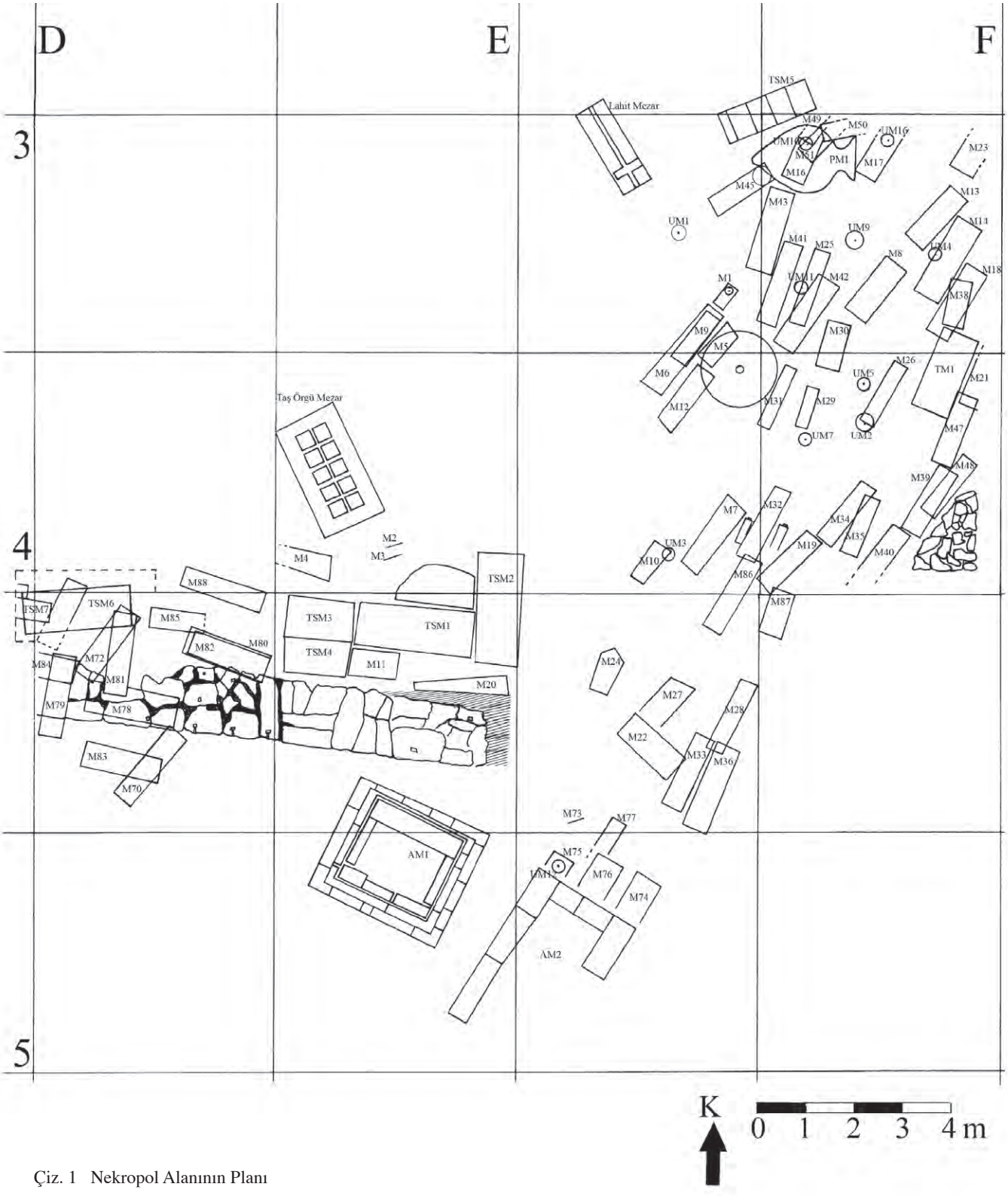
Res. 45
UM3

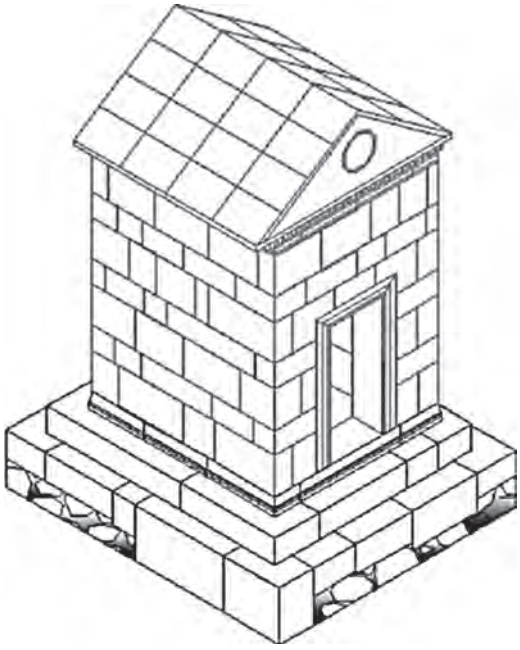
Res. 46
TSM2 Urne

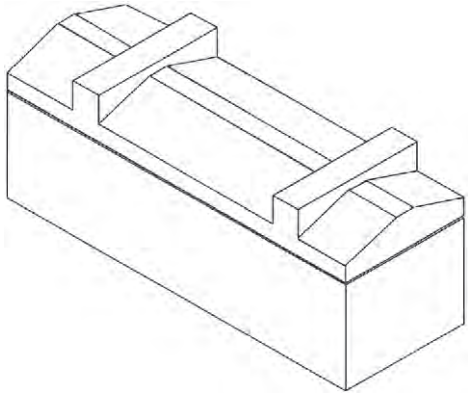
Res. 47
PM1

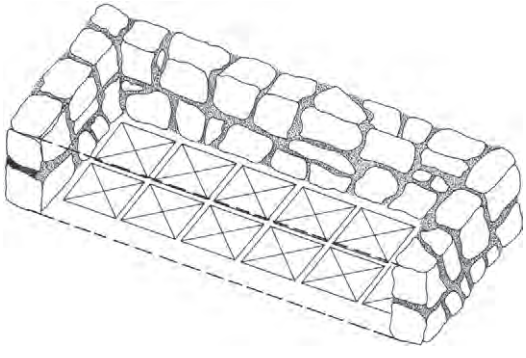
Çiz. 1 Nekropol Alanının Planı

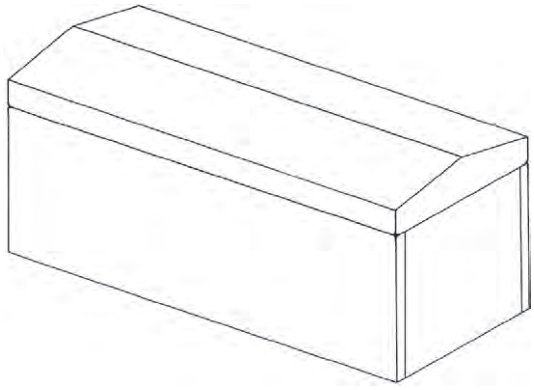
Çiz. 2 Anıt Mezar

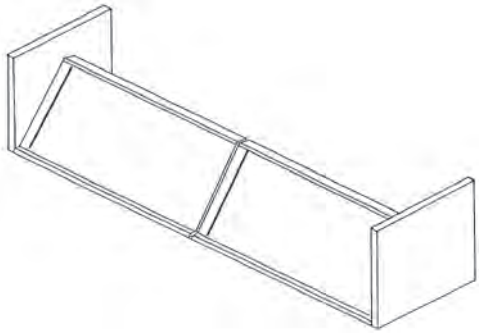
Çiz. 3 Lahit Mezar

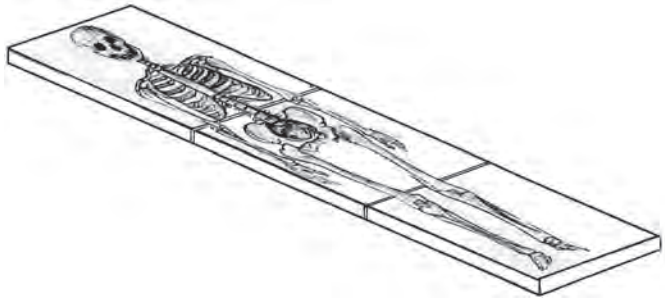
Çiz. 4 Taş Örgü Mezar

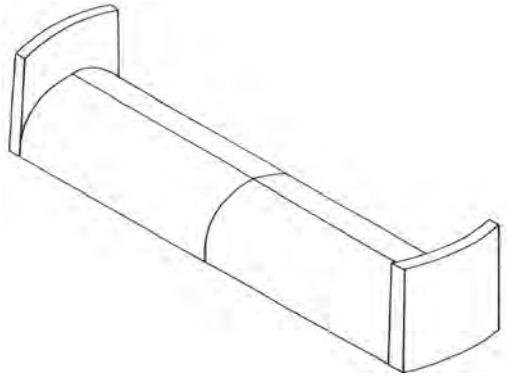
Çiz. 5 Taş Sandık Mezar

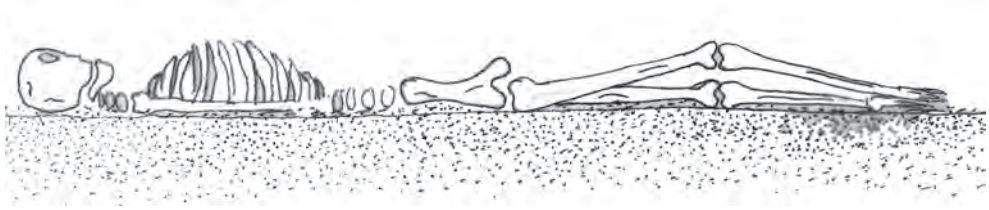
Çiz. 6 Cesedin Toprak Zemine Yatırıldığı Düz Semerdam Kiremit Mezar

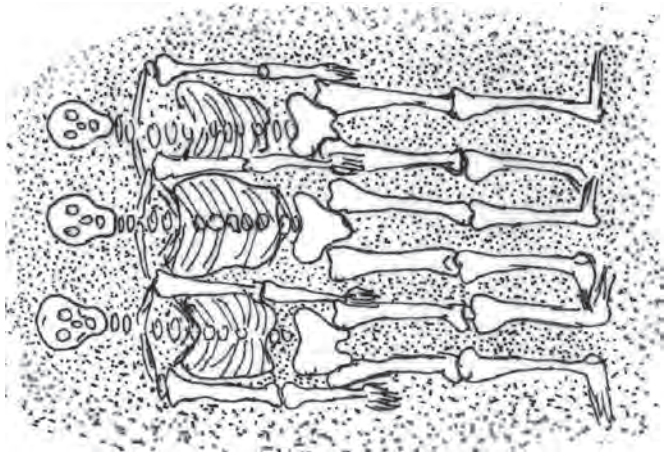
Çiz. 7 Cesedin Düz Kiremit Döşeli Zemine Yatırıldığı Düz Semerdam Kiremit Mezar

Çiz. 8 Dışbükey Semerdam Kiremit Mezar

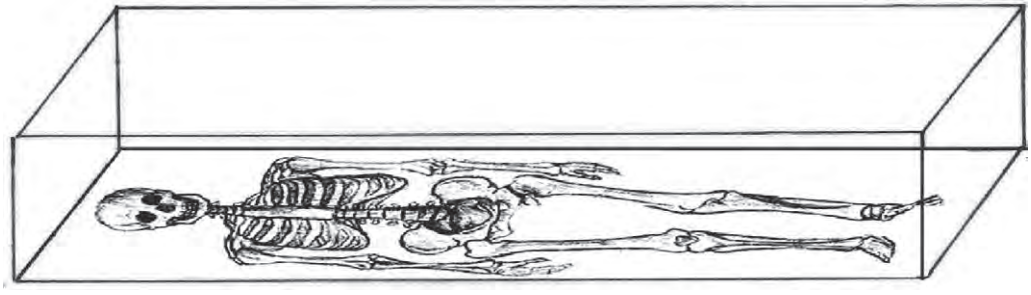
Çiz. 9 Tekli Gömü Basit Toprak Mezar

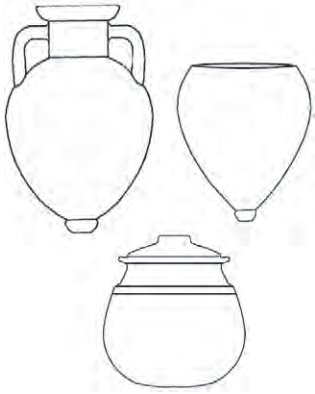
Çiz. 10 Toplu Gömü Basit Toprak Mezar.

Çiz. 11 Başucuna Pithos Kapatılmış Basit Toprak Mezar.

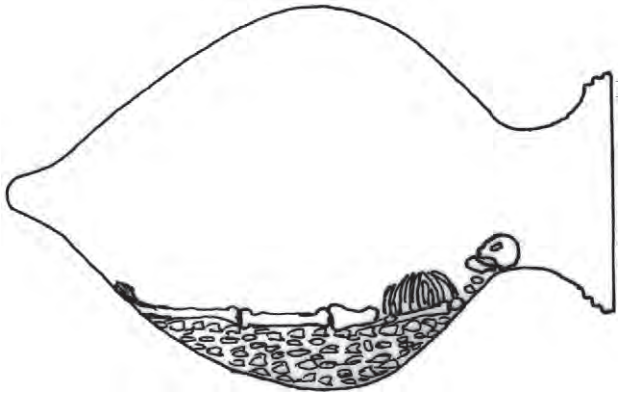
Çiz. 12 Ahşap Tabut Mezar.

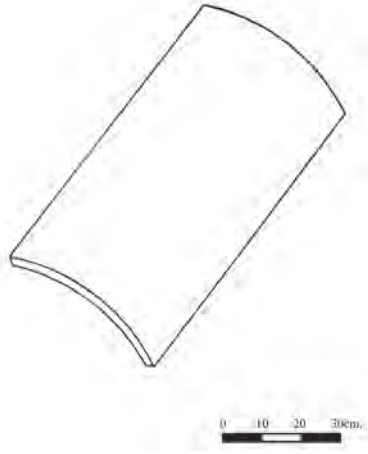
Çiz. 13 Urne Mezar

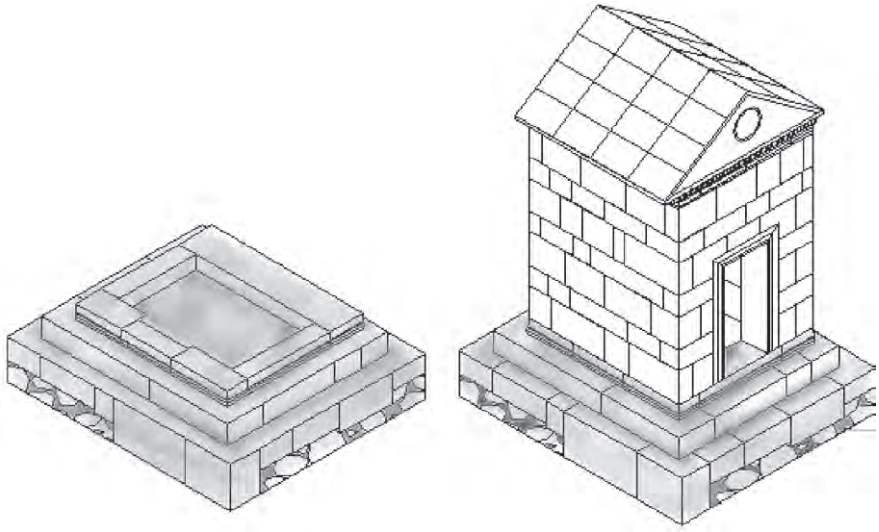
Çiz. 15 Düz Kiremit

Çiz. 14 Pithos Mezar

Çiz. 16 Dışbükey Kiremit

Çiz. 17 Anıt Mezar 1 Restitüsyon Denemesi

Grafik 1

Grafik 2

Kars İli Höyükleri[1]

Halim KORUCU[*]

Abstract

The Mounds in Kars Region

This essay is the summary of master thesis called “The Mounts of Kars City”. After introducing the geography of Kars and the studies having been carried out in the previous years, the detected mounts are taken into consideration. The study is ended by presenting the pre-historical and historical periods of Kars chronologically.

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi’nin kuzeydoğusunda sınır ilimizdir. Doğusunda Ermenistan, güneydoğusunda Iğdır, güneyde Ağrı, batıda Erzurum, kuzeyde Ardahan ile çevrilidir (Harita 1).Yüzölçümü 9442 km^2 olan il, ülke alanının %1.2’sini kaplamaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1768 m.dir. Büyük bir plato özelliği gösteren il topraklarının %51’i platolarla, %19’u ovalarla, %30’luk kısmı ise dağlık ve tepelik alanlarla kaplıdır[2]. Bölge araştırma yönünden oldukça fakirdir. 2003-2005 yılları arasında yaptığımız yüzey araştırmalarında 21 tane höyük tespit edilmiş, bunlar alfabetik sıraya göre aşağıda coğrafi özellikleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır.

Burada sürdürülen çalışmalarda toplanan seramikler Doğu Anadolu Bölgesi[3] başta olmak üzere Ermenistan ve Gürcistan’da yapılan çalışmalar ve elde edilen sonuçlarla karşılaştırılmıştır. Özellikle tabakaları tam olarak ortaya çıkarılmış ve karbon-14 metoduyla kesine yakın tarihlenen Erzurum Sos Höyük[4] ile Karaz[5], Pulur[6], Güzelova[7], Çiğdemli Höyük[8], Bulamaç Höyük[9] ve Elazığ[10], Adıyaman[11] ve Malatya[12], Ermenistan’da Arıç Yerleşimi ve Nekropolü[13], Gürcistan’da Trialeti[14] seramikleriyle form, malzeme, fırınlama ve renk benzerlikleri karşılaştırılmıştır.

1 Ağzıaçık Köyü-Yumrutepe (Resim 1)

Kars il merkezinin kuzeyinde, Susuz ilçesinin 6-7 km. kuzeydoğusunda yer alan tepenin kuzeyindeki Er Dağı’ndan doğan Yayla Deresi, Ağzıaçık köyünü

* Arş. Gör. Halim KORUCU, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ERZURUM. E-Mail: hkorucu@atauni.edu.tr

1 Bu makale yazar tarafından 2005 yılında Atatürk Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı’nda yapılan yüksek lisans tezinin özetidir.

2 Sevindi 1999, 10; Kars Valiliği Yıllığı 2002, 43.

3 Barkley 1891, 40; Kökten 1943, 603; Kökten 1944, 667; Kökten 1948, 463; Kırzıoğlu 1953, 17 vd.; Kökten 1953, 190; Balkan ve Sümer 1967, 103; Kökten 1970, 2-16; Güneri 1992, 149-186; Karamağaralı 1992, 509-538; Karamağaralı 1995, 493-512; Harmankaya ve Tanındı 1996; Karamağaralı 1996, 577-589; Karamağaralı 1998, 37-42; Aktan 1999, 117; Gündoğdu ve diğ. 1999, 10; Karamağaralı 1999, 431-439; Özbek ve Yükmen 2001, 145-153; Ceylan 2001a, 12; Ceylan 2001b, 165-179; Ceylan 2002, 311-325; Güneri 2002, 1-90; Ceylan 2003, 263-273.

4 Sagona ve diğ. 1996, 39; Sagona ve diğ. 1998, 245-251; Sagona 1999, 153-157; Hopkins 2003, 94; Karaosmanoğlu ve diğ. 2003, 305; Sagona 2003, 48.

5 Koşay ve Turfan 1959, 359.

6 Koşay ve Vary 1964, 24 vd.

7 Koşay ve Vary 1967, 8 vd.

8 Karaosmanoğlu ve diğ. 2002, 347.

9 Güneri ve diğ. 2002, 249-259, res. 10/60; Güneri ve diğ. 2003, 207-214.

10 Arsebük 1979, 81-92; Burney 1980, 162; Sevin 1987, 3.

11 Russell 1980, 110, fig. 14/280.7.

12 Russell 1980, 33, fig. 15/161.18.

13 Özfırat 2001, 34-35.

14 Özfırat 2001, 28.

geçtikten sonra Cilavuz Deresi'yle birleşir[15]. Kökten tarafından tespit edilen ve "Yumru-tepe" olarak adlandırılan höyük[16] Ağzıaçık Deresi kenarında köyün güney batısındadır. Üç tarafı dereyle çevrelenmiş olan tepenin doğu kısmı doğal kayalık olup yerleşim izleri daha çok tepenin üstünde ve güneybatı kısmında görülür. Kökten tarafından yapılan araştırmalarda Kalkolitik Dönem[17] ve Erken Tunç Çağ'a[18] tarihlenebilecek seramik parçaları ele geçmiştir.

2 Ataköy (Resim 2)

Kars il merkezinin 13 km. güneyinde, Kars-Kağızman karayolunun doğusunda yer alan Ataköy, kaya sığınakları ve mağaralarından dolayı "Mağaracık" ismiyle de bilinir. Kökten, 1942 yılında Kars'ta Borluk Deresi Vadisi boyunca, Borluk Köyü yakınlarında, Mağaracık Köyü'nde ve Azat Köyü'nde yüzey araştırmaları yapmıştır[19]. Kökten, Mağaracık Köyü'nün çevresinde birçok kaya sığınağı ve mağara tespit etmiştir. Bunlardan E Mağarası ön sekisinde ve iç tabanında gerçekleştirdiği sondaj kazılarında Kalkolitik Çağ'a ait taş aletler bulmuştur. Köyün yakınında bulduğu Moustérien tipindeki obsidyen aletlerin, yontma taş endüstrisinde kullanılan Orta Paleolitik Çağ aletleri olduğunu ifade etmiştir[20].

Ataköy'de yaptığımız araştırmada köyün içerisinde, batı tarafta, Kars Çayı'nın ince bir kolu olan Borluk Deresi'nin kuzeyinde bir tepe tespit edilmiştir. Kökten tüm dikkatini köyün çevresindeki mağaralara vermiş olacak ki, köy içerisinde yer alan yaklaşık 50x40 m. ölçülerinde, 10 m. yüksekliğindeki höyüğün tam orta kısmında yer yer mimari kalıntılar ve seramik parçaları görülmektedir. Yüzeyde devetüyü renkli, kazıma çizgi bezemeli, çark yapımı Tunç Çağ[21] ve el yapımı parlak kırmızı renkli Demir Çağ[22] seramik parçaları bulunan höyüğü gözden kaçırmıştır. Höyüğün batısında, yakın dönemde giriş kısmı doğal nedenlerle kapanmış bir mağara bulunmaktadır.

3 Azat Köyü (Resim 3)

Kars il merkezinin 8-9 km. güneyinde, Kars-Kağızman karayolunun doğusunda yer alır. Höyük, köyün güney bitişiğinde ve Borluk Deresi'nin kuzeyindedir. Kökten tarafından 1944 yılında saptanmış ve 1952 yılında kısa süreli bir kazı yapılmıştır[23]. Höyükte yapılan bu kazıda 5x8 m. ölçülerindeki açmayla kısmen tabakalaşması verilmiştir. Burada 4,5 m. derine inildiği halde ana toprağa ulaşılamamıştır[24]. A açması olarak adlandırılan açmada, Kalkolitik Çağ, Tunç Çağı, Hitit Dönemi, Urartu Dönemi ve Klasik Çağ tabakaları saptandığı ileri sürülmüştür. Ancak Hitit hakimiyetinin bölgeye ulaşmadığı son dönem araştırmalarından anlaşılmaktadır[25]. Kalkolitik Çağ tabakasının üstünde yoğun yangın izine rastlanılmıştır[26]. Bu kazı çalışmalarında taş duvarlı yapılara ait yoğun temel taşları bulunmasına karşın, kerpiç ya da harç kalıntılarına rastlanılmamış, mimarisi konusunda, plan ve kroki vs. verilmemiştir. Çalışmalarda Kalkolitik Çağ tabakasında, içi eflatun/mor boyalı bir parça ile dış karın kısmı kırmızı boya ve sarı zemin üstüne çekilmiş siyah çizgi bezemeli seramik parçaları bulunmuştur[27]. Kemikten dokuma tarağı, karaca boynuzundan iki tarafı delikli bileği taşı sapları, parmak kemiklerinden yapılmış üzeri çizgi bezemeli aletler, bakır veya tunçtan yapılmış delikli

15 Harmankaya ve Tanındı 1996; Bingöl 2003, 17.

16 Kökten 1948, 463; Özbek ve Yükmen 2001, 148.

17 Kökten 1948, 463; Özbek ve Yükmen 2001, 148.

18 Korucu 2005, 27, kat. 1-7.

19 Kökten 1944, 666.

20 Kökten 1944, 669, lev. XC, res. 9; Kökten 1948, 198; Harmankaya ve Tanındı 1996.

21 Korucu 2005, 27, kat. 8.

22 Korucu 2005, 36, 41, kat. 50-51, 78.

23 Yakar 1985, 251; Kökten 1953, 190; Harmankaya ve Erdoğu 2002; Bingöl 2003, 62.

24 Kökten 1944, 667.

25 Ünal 2002, 157.

26 Kökten 1944, 668; Mellaart 1958, 9-38; Yakar 1985, 280.

27 Kökten tarafından Bakır Çağı olarak nitelendirilen bu buluntular için, Harmankaya ve Erdoğu MÖ. 3. binin ikinci yarısı tarihini verir. Bkz. Harmankaya ve Erdoğu 2002.

iğne ve küpe, kazının diğer buluntularıdır[28]. Güneri tarafından yapılan yüzey araştırmalarında kırmızı-gri-siyah-alacalı ve çok parlak yüzeyli bir seramik grubundan parçalar bulunmuştur. Güneri, bu seramikleri Grup 2 olarak tanımlamış ve Sos Höyük seramikleriyle benzerlik kurmuştur[29].

Konumu itibariyle büyük öneme sahip olan höyük, ovaya hakim bir tepededir. Yaklaşık 80x60 m. ölçülerinde, 20 m. yüksekliğindeki höyüğün özellikle köylülerin toprak aldıkları kuzey kesiminde devetüyü ve gri-kiremit renkli, el yapımı Tunç Çağ[30] ve gri, devetüyü renkli çark yapımı Demir Çağ'a[31] tarihlenebilecek seramik parçaları ele geçmiştir.

4 Bozkale Köyü-Tekneli (Resim 4)

Kars'ın batısında, Paşaçayır yolunun sağ tarafında, il merkezine 5 km. uzaklıktadır. Tekneli Mevki, Bozkale Köyü'nün içerisinde, kuzeybatı tarafta yer almaktadır. Höyük, Tekneli Mevki'yi tam ortadan ikiye ayıran derenin güneyindedir. Bu höyüğün güneyinde koyu gri renkli, kazıma çizgi, nokta ve üçgenlerle bezemeli çark yapımı gövde parçası ile parlak siyah ve gri renkli çark yapımı boyun parçaları Tunç Çağ'a[32], kuzeyinde açık kahve-siyah ve gri renkli çark yapımı boyun ve dudak parçaları Demir Çağ'a[33] tarihlenebilir.

5 Carcı Köyü (Resim 5)

Arpaçay'ın kuzeyinde, ilçeden 5 km. uzaklıktadır. Çıldır Gölü'ne dökülen Carcı Deresi boyunca sıralanmış köylerden birisi olan bu köyde, Yükmen tarafından yapılan yüzey araştırmalarında dere yatağı boyunca 15 adet dolmen tespit edilmiştir[34]. Höyük, dolmenler bakımından büyük bir potansiyele sahip Carcı Köyü'nün içerisinden geçen derenin doğusunda yer alır. Burada Orta Çağ yerleşiminin mimari izleri ve açık devetüyü renkli kalitesiz işçilikli el yapımı seramik parçaları görülür[35].

6 Çakmak Köyü-Konk (Resim 6)

Kars il merkezinin kuzeybatısında, 5 km. uzaklıktadır. Sorgun Deresi'nin kuzeyinde, Çakmak köyünün güney tarafında, köylüler tarafından "Harabeler" olarak adlandırılan alanda yer alan höyük üzerinde yoğun mimari kalıntılara rastlanılmıştır. Tunç çağ yerleşim izleri taşıyan kazıma çizgi bezemeli, gri ve devetüyü renkli, el yapımı gövde ve dudak parçalarının[36] bulunduğu bu höyük yaklaşık 100x60 m. genişlikte, 10 m. yükseklikte, dikdörtgen biçimindedir.

7 Çamuşlu Köyü (Resim 7)

Kağızman'ın 15 km. kuzeybatısında, Kötek Deresi'nin batısındadır. Köylülerin "Ahmet'in Peyliği" dedikleri alanın doğusunda, yaklaşık 50x40 m. genişlikte ve 20 m. yükseklikte bir höyük yer almaktadır. 20. yüzyıl başlarına kadar kullanılmış bu alanda, geç dönem kullanımına ait mimari kalıntılar höyük yüzeyinde belirgin olarak görülür. Yakın dönemde yapılan evlerde kullanılmak üzere yapılardan taş alınması nedeniyle oldukça tahrip edilmiştir.

8 Hasçiftlik Köyü-Diktaştepe (Resim 8)

Kars'ın 9 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Bu köye giden yolun sol tarafında 6 km.'de "Diktaştepe" denilen bir yükselti yer almaktadır. Höyüğün kuzeyinden akan Sorgun Deresi, tepenin etrafını dolanarak Kars'a doğru devam etmektedir. Burada Özbek ve Yükmen tarafından yapılan çalışmalarda çok sayıda çakmaktaşı ve obsidyenden çekirdek, alet ve mikrolitlere rastlanılmıştır. Bu aletler genel görünüşleri ve teknolojik özellikleriyle Epipaleolitik/Mezolitik

28 Kökten 1944, 668.

29 Güneri 1992, 162, 171, res. 5.

30 Korucu 2005, 29, kat. 10-11.

31 Korucu 2005, 37, kat. 52-53.

32 Korucu 2005, 28, 30, kat. 12-14.

33 Korucu 2005, 33, 37, kat. 44, 45, 54.

34 Yükmen 2000, 153; Yükmen 2003, 30.

35 Korucu 2005, kat. 94-95.

36 Korucu 2005, 28, 33, kat. 15, 46.

kültüre benzetilmektedir[37]. Tepenin sadece güneydoğu yamacında bir tarlada bu aletlere rastlanıldığından dolayı burası "kamp yeri" olarak nitelendirilmiştir[38]. Tepenin güney tarafına oranla daha dik olan kuzeyde, doğal tahribatlar sonucunda izlenen kesitte mimari kalıntılar görülebilmektedir. Ayrıca tepenin yüzeyinde geniş zaman diliminde değerlendirilebilecek seramik parçaları bulunması, buranın sadece kamp yeri olarak kullanılmadığını, sürekli kullanım gördüğünü ve zaman içerisinde yeni yerleşimlerle tepenin yüksekliğinin arttığını ortaya koyar[39].

9 İncedere Köyü-Değirmenler (Resim 9)

Akyaka'nın batısında, ilçeye 14 km. uzaklıkta ve Kars Çayı'nın güneyindedir. Bu köyde Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü elemanlarınca yapılan araştırmada köyün doğusunda, yaklaşık 3 km. uzaklıktaki tepenin üzerinde bir höyük tespit edilmiştir[40]. Höyüğün alanı yaklaşık 80x60 m. olup yüksekliği 20 m. civarındadır. Değirmenler Mevki'nin batısında yer alan bu alanda ve köyün genelinde arkeolojik kalıntılar görülmektedir. Bu alanın suya yakınlığı, tarım için elverişli alanların genişliği, yüksekte oluşuyla da düşman saldırılarına karşı korunaklı yapısı yerleşim yeri olarak seçilmesinin başlıca nedenleridir. Kurumuş dere yatağının yakınında yer alan ve yakın dönemlere kadar yoğun bir şekilde kullanıldığı anlaşılan bu tepe üzerinde işlevleri tam olarak anlaşılamayan mimari kalıntılar görülür.

10 Kalecik Köyü (Resim 10)

Kars il merkezinin kuzeyinde, Susuz İlçesi'nin yaklaşık 12 km. kuzeydoğusundadır. Kalecik Köyü de Ağzıaçık Köyü gibi Yayla Deresi kenarında yer almaktadır. Kalecik doğal yapısı nedeniyle bir kale görünümündedir. Bütünüyle günümüz yerleşiminin altında kalan höyüğün doğusunda akan dereyle arasında yaklaşık 20 m. kot farkı vardır. Tepenin bu yönünde erken dönem yerleşimine ait taş duvar kalıntıları yer almaktadır. Köyün kuzey tarafının kayalık olması ve ele geçen seramiklerinde güneyde yoğun olması yerleşimin güneyde olduğunu gösterir. Ele geçen seramiklerin de bu tarafta bulunması yerleşimin güney tarafta olduğunu gösterir. Köye ismini veren kale Yayla Deresi'nin doğu tarafındaki dik tepededir. Kökten köyde bir höyükten söz eder, fakat tam yerini belirtmez. Bulduğu seramik parçalarının Batı ve Kuzeybatı Anadolu seramikleriyle benzediğini söylemekle yetinir ve bu seramiklerin form, renk ve bezemeleri hakkında da bilgi vermez[41]. Koşay, Kökten'in araştırmalarına dayanarak Susuz'da Eski Tunç Çağı seramik parçaları olan bir höyük olduğunu söyler[42]. Ancak o da Kökten gibi ayrıntılı bir bilgi vermez.

11 Kekeç Köyü-Tepecik (Resim 11)

Selim ilçesine 5 km. uzaklıktaki Kekeç Köyü sınırları içerisinde, Selim-Sarıkamış karayolunun 1 km. kuzeyinde "Tepecik" isimli bir tepe bulunmaktadır. Güneyinden Kars Çayı'na bağlı Güllü Deresi geçmektedir ve höyüğün üzerinde kaçak kazıcılar tarafından açılan çok miktarda çukur ve bu çukurlarda devetüyü, kiremit ve siyah renkli, bazılarının üzerleri kazıma çizgili, kalitesiz işçilikli, el yapımı Orta Çağ seramikleri[43] bulunmaktadır.

12 Koçköy-Danatepe (Resim 12)

Arpaçay'ın kuzeydoğusunda ve 21 km. uzaklıktadır. Taşdere Köyü'nden Arpaçay'a giden yol üzerinde ve Çetinkaya Deresi'nin batısında yer alır ve kot olarak çevre köylere oranla daha aşağı seviyededir. Höyük yüzeyinde Tunç Çağ'a tarihlenebilecek kazıma çizgi bezemeli, gri renkli, çark yapımı çanak[44] ve amorf Orta Çağ seramik parçaları yer almaktadır.

---

37 Özbek ve Yükmen 2000, 114.

38 Özbek ve Yükmen 2000, 115.

39 Korucu 2005, 15.

40 Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Kültür Envanteri, Sıra No: 118, Karar Tarih No: 9.5.1990/226.

41 Kökten 1953, 190.

42 Koşay 1984, 12.

43 Korucu 2005, 44-46, kat. 102-105.

44 Korucu 2005, 25-26, kat. 28.

13 Kötek Köyü (Resim 13)

Kağızman'ın batısında, Kötek nahiyesinde yer alan köy, buraya 10-12 km. uzaklıktadır. Kökten, 1942 yılında yaptığı araştırmada bu köyde bir höyük tespit etmiş ve Erken Tunç Çağ'a tarihlemiştir[45].

Höyük, köyün içerisinde Kars-Kağızman karayolunun kuzeyinde yer alır. Karayolu, güneyinden geçen Kötek Çayı'nın yatağı boyunca devam eder. Günümüz yollarının genel olarak eskiden kullanılan yollar üzerine yapıldığı düşünülecek olursa, höyüğün yola hakim yapısı yerleşilirken yapılan seçimin ne kadar doğru olduğunu gösterir. Höyüğün güney kısmı kayalıktır ve yol üzerinden gelebilecek saldırılara karşı korunaklı bir yapıdadır. 1950'li yıllarda meydana gelen depremlerden sonra köyde yerleşim höyüğün olduğu kısma doğru kaymıştır ve bu geç iskan sırasında evler yapılırken höyüğün kuzey tarafında büyük bir kısım tahrip olmuştur.

14 Ocaklı (Anı) Köyü (Resim 14)

Merkez ilçenin 42 km. güneydoğusunda, Digor'un kuzeydoğusunda yer alan Ocaklı Köyü'ndeki Anı antik kenti, Arpaçay'ın batı tarafında, geniş tabanlı vadisinden inen dar bir boğazda, savunmaya en elverişli mevkide yer almaktadır. Anı'daki buluntulardan ilk yerleşimin Paleolitik Dönem'de başladığı bilinir. Ancak kale şehri olarak Ortaçağda önem kazanmıştır. Aktan, Anı'daki kalıntılardan ilk olarak 1693 yılında İtalyan araştırmacı Carreri'nin söz ettiğini, bölgedeki bilinen ilk araştırmaların ise 1892/1893 yıllarında Marr tarafından yaptığını söyler[46]. 1942/1952 yılları arasında Kökten, Kars ve çevresiyle alakalı çalışmaları sırasında Anı'ya da uğramıştır[47]. 1965 yılında Balkan, Anı Harabeleri ve çevresinde kazı ve araştırmalara başlamıştır. 1990 yılından itibaren Karamağaralı tarafından kazı ve restorasyon çalışmaları sürdürülmektedir[48].

Balkan, Ocaklı Köyü'nde Harabeler içerisinde cami, hamam ve içkale eteklerinde de çalışmalar yapmıştır. İçkale'nin Bostanderesi'ne bakan eteklerinde, dış surların önünde yapılan çalışmalarda, buranın höyük olduğu tespit edilmiştir. Bu alanda yüzeyde yapılan araştırmalarda ele geçen seramik parçaları doğrultusunda tepe üzerinde 4x3x2 m. ölçülerinde bir sondaj açılmıştır[49]. Burada 1,40 m. derinlikte büyük bir binaya ait olduğu anlaşılan odaların taş duvarları ortaya çıkarılmıştır. Bu seviyede iç içe geçmiş, bazı yerleri çatlamış ya da kırılmış iki tandıra rastlanılmıştır. Birinci sondajın 20 m. kadar güneybatısında açılan 3,5x4 m. ölçülerindeki ikinci sondajda 1,40 m. derinlikte, planı tam anlaşılamamış bir yapının iki duvarı ve kapısı ortaya çıkarılmıştır. Burada da taban seviyesinde ağız çapı 50 cm. olan bir tandıra rastlanılmıştır. Bu tandır içerisinde çok miktarda sırlı ve sırsız seramik parçası bulunmuştur. Bu tandırdan başka daha aşağı seviyede bir çok tandır ve bu tandırların içerisinde iç içe geçmiş büyük küpler tespit edilmiştir. En büyük küp koyu kırmızı renkte ve cilalıdır. Küpün boyundan omuza geçiş noktasında dar bir şerit halinde geometrik bezekler bulunmaktadır. Küpün karın kısmında 4 cm. enindeki bir şerit üzerinde kabartma olarak işlenmiş stilize hayvan figürleri, bitki ve geometrik motifler vardır[50]. Aynı sondajda birinci tabanın altında 3 m. derinlikte ikinci tabakaya ait bir başka yapının tabanına ulaşılmıştır. Bu ikinci tabakaya ait yapının zemini nisbeten düzgün taşlarla kaplanmıştır. Birinci tabakada yer alan tandırlar ve bu tandırların içerisinde yer alan üzerleri hayvan figürleri, geometrik ve bitkisel motiflerle süslü küpler, Patnos Değirmentepe I. Tabaka Urartu Dönemi sarayında bulunmuş tandırlara ve küplere oldukça benzerdir[51].

Bostan Deresi'nin doğusunda, Balkan tarafından yapılan kazılar sırasında açılan çukurların birçoğu zamanla toprakla kapanmış olup, askeri bölge olması nedeniyle açılan siperlerle de höyük tahrip edilmiştir. Höyükte ele geçen malzeme bütünüyle, kentin ayakta kalan yapılarından dolayı Orta Çağ kenti olarak adlandırılan dönemdendir.

---

45 Kökten 1943, 603.

46 Aktan 1999, 117.

47 Kökten 1943, 603; Kökten 1944, 667; Kökten 1953, 190.

48 Karamağaralı 1998, 37-42; Aktan 1999, 117.

49 Balkan ve Sümer 1967, 104.

50 Balkan ve Sümer 1965, 106.

51 Balkan ve Sümer 1965, 105, 106.

15 Paşaçayır Mahallesi (Resim 15)

Kars şehir merkezinde, Paşaçayır semtine giden yolun sağındaki çeşmenin 100 m. ilerisinde yer alan höyük, konumu itibariyle dikkat çekicidir. Höyüğün kuzeyi ve doğusu kayalık olup güneyinden Kars Çayı akmaktadır. Bu korunaklı yapısıyla Kağızman-Kötek'teki höyükle benzerdir. Tepe, güneyinden geçen karayolunun yapımı esnasında kısmen tahrip olmuştur. Höyüğün yüzeyinde Karaz seramiğine benzer parlak siyah renkli, çark yapımı gövde parçalarıyla karşılaşılmıştır[52].

16 Taşdere Köyü-Kantepe (Resim 16)

Arpaçay'ın kuzeydoğusunda, ilçeye 27 km. mesafededir. Karahan Deresi'nin doğusunda ve Ermenistan sınırına oldukça yakın olan köyü diğerlerinden farklı kılan Kantepe Mevki'de yer alan doğal kayalıklar üzerine açılan kaya çanaklarıyla donatılmış kutsal alandır. Büyüklükleri ve şekilleri farklı olan çanaklar, Anadolu'da özellikle Hitit ve Urartu'da[53] olduğu gibi tanrılara libasyon yapmak için açılmış olmalıdır[54]. 40x30 m. boyutlarındaki höyük, kaya çanaklarının bulunduğu kutsal alana 50-60 m. uzaklıktadır.

17 Tepecik Köyü (Resim 17)

Arpaçay ilçe merkezinin 3 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Köyün güneyinde ve Peylik olarak adlandırılan alan, devetüyü, gri ve kiremit renkli, çark yapımı Tunç Çağ malzemesinin bulunduğu merkezlerden biridir[55]. Höyük, yaklaşık 50 m. genişliğe ve 120 m. uzunluğa sahiptir. Güneybatısından, Çıldır Gölü'nden gelen Telek Çayı'nın bir kolu olan Polat Deresi akmaktadır. Yerleşim alanı olarak seçilmesinde en önemli faktörlerin başında verimli bir toprak yapısına sahip olması, güneybatısından gelen ve tepenin kuzey tarafını dolaşarak doğuya doğru devam eden akarsuyun bulunmasıdır.

18 Üçpınar Köyü (Resim 18)

Akyaka'nın kuzeyinde ve ilçeye 5 km. uzaklıktadır. Üçpınar Deresi'nin doğusunda yer alan bu köyde yaklaşık 400 m^2lik alan içerisinde iki höyük yer almaktadır. Güneydeki höyüğün alanı kuzeydekine oranla daha büyüktür ve bu büyüklük ilkinin yaklaşık iki katıdır. Karayolunun hemen kenarında yer alan höyüklerin yakınında, köyün içme suyu ihtiyacının yüzyıllardır karşılandığı bir kaynak yer almaktadır. Genel olarak Akyaka'nın diğer köylerinde olduğu gibi bu köyde de tarıma elverişli alanlar oldukça fazladır. I. höyüğün üst kısmında, tam ortada, işlevi anlaşılamayan bir yapıya ait iki sıra, büyük blok taşlardan oluşan, mimari kalıntıları ve köylülerin toprak aldıkları kısımlarda kültür tabakaları görülür. Mimari kalıntılar ve kültür katmanları dışında yüzeyde yok denecek kadar az seramik parçası vardır. I. höyüğün kuzeyinde yer alan II. höyük daha küçüktür. II. höyüğün kuzey tarafında, ev yapmak için toprak alınan alanda tabakalaşma belirgin bir şekilde görülür.

19 Yalınçayır (Zöhrap) Köyü (Resim 19)

Arpaçay'ın 7 km. güneyinde olup, Büyükçayır Deresi'nin kuzeyinde yer alır. Kökten tarafından Kars'ta yapılan araştırmalarda bu köyde bir höyük tespit edilmiştir[56]. Ancak Kökten ne höyüğün yerinden bahsetmiş ne de ele geçen malzemenin değerlendirmesini yapmıştır.

Höyük köyün güneyinde köye giden yolun solunda yer almaktadır. Yaklaşık 70 m. çapındaki höyüğün büyük bir kısmı 1980'li yıllarda karayolu yapımı sırasında tahrip edilmiştir.

20 Yerlikavak (Seydi) Köyü-Ziyarettepe (Resim 20)

Akyaka'nın kuzeyinde, ilçeye 9 km. uzaklıktadır. Üçpınar Deresi'nin doğusunda, Ermenistan sınırına yakın olan köyün kuzeyinde yer alan ve "Çermik Dere" olarak adlandırılan alanda kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan çok miktarda seramik parçası ve mimari kalıntılar bulunmaktadır. Özellikle siyah kiremit renkli, el yapımı gövde parçası ve koyu kahve

52 Korucu 2005, 25-26, kat. 29-30.

53 Neve 1977/1978, 61-72, taf. 11-19; Işık 1995, 36; Gönültaş 2003, 26-30.

54 Işık 1995, 72, 74, 75, 110.

55 Korucu 2005, 25-26, kat. 31-34.

56 Kökten 1948, 463.

renkli, el yapımı Tunç Çağ buluntuları kayda değerdir[57]. Höyük, Çermik Deresi ile Ziyaret Tepe arasında kalan kısımdadır. Kurumuş dere yatağının yakınında yer alan höyük yaklaşık 40x20 m.lik bir alanı kaplamaktadır.

21 Yolgeçmez Köyü-Yumrutepe (Resim 21)

Selim'e 8-9 km. uzaklıkta olan bu köy Erzurum-Kars karayolunun 750 m. kuzeyinde yer alır. Köyün kuzeydoğusundan gelen Kars Çayı güney taraftan akarak Selim'e doğru devam etmektedir. Şeklinden dolayı "Yumrutepe" olarak adlandırılır. Tepenin kuzeyindeki kale, Demir Çağı özelliği göstermesine rağmen İlk Tunç Çağ'a kadar giden erken seramik parçaları da bulunmaktadır[58]. Obsidyen yatakları da bulunan tepenin güneydoğu kesiminde höyük yer alır. Modern köyün zaman içerisinde höyüğün olduğu alana kayması sonucu höyüğün büyük bir kısmı evlerin altında kalmıştır.

Sonuç

Höyüklerin coğrafi konumlarını tanıtıp seramik buluntularına göre tarihlendirdikten sonra daha önce yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlara da bakarak Kars tarihi hakkında şu değerlendirmeleri yapabiliriz: Denizden 1700 m. yükseklik ortalamasıyla soğuk iklim koşullarının yaşandığı Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki olumsuzluklara rağmen, maden yataklarının çokluğu, Kafkaslar, Anadolu ve Mezopotamya arasında bağlantıyı sağlayan stratejik konumu, hayvancılık için elverişli bitki örtüsüne sahip yaylaların varlığı vb. nedenlerden dolayı Kars bölgesine erken dönemlerden itibaren yerleşilmiştir.

Kars'ta Paleolitik Dönem'de avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insanların mağaralarda başlayan yaşam izlerini duvar resimlerinde görmek mümkündür. Kurbanağa ve Yazılıkaya duvar resimlerinin yanında Ataköy'de ve Ocaklı Köyü'nde mağara yaşantısı vardır. Obsidyen ve bazalttan aletler bu dönem insanlarının kullandığı araç gereçlerin başlıcalarıdır.

Kars'ta Neolitik Dönem'e ait herhangi bir yerleşim tespit edilememesine karşın Kalkolitik Dönem sonrasında ve özellikle de Tunç Çağlar'da Doğu Anadolu'nun genelinde karşılaşılan kültür izleri Kars'ta da görülmektedir. Erken Tunç Çağ'ın en önemli yerleşimlerinden biri olan Karaz Kültürü'nün etkisi Urmiye Gölü'nün güneyine, Filistin ve Kars'a kadar ulaşmıştır. Bu gelişkin kültürden Kars da nasibini almıştır. Yapmış olduğumuz yüzey araştırmasında Akyaka'da Yerlikavak; Arpaçay'da Koçköy, Tepecik ve Yalınçayır; Merkez'de Ataköy, Azat ve Bozkale; Selim'de Kekeç, Yolgeçmez; Susuzda Ağzıaçık, Kalecik Köyleri'nde yerli üretim Karaz seramik parçaları yanında bütün bölgede olduğu gibi Kars'ın genelinde sonraki dönemlerde kullanılan seramiklerde de Karaz seramiğinin yansımalarını görmek mümkündür. Bu döneme ait gerek tarak, gerekse nokta bezemeli ve geometrik süslemeli seramik parçalarının Doğu Anadolu'da benzerleri olduğu gibi Ermenistan, Nahçıvan ve Gürcistan'da da vardır. Bu da kültürel iletişim ve etkileşimin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.

Orta Tunç Çağ'dan itibaren Doğu Anadolu'da çok farklı bir kültürel süreç başlamıştır. MÖ. 3. binyılın sonlarında Elazığ-Malatya bölgesindeki yerleşmelerinden bir bölümü ağır bir yangınla tahrip edilmiş, bunun sonucunda yöre hemen hemen tümüyle ıssızlaşmıştır. Bunun yanında Van, Erzurum, Kars bölgeleri hatta tüm Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'da belirgin bir yıkım izi görülmemekle birlikte, yerleşik köy düzeni uzun yıllar boyunca terk edilmiştir. Höyükler üzerinde bu döneme ait olması gereken yerleşim izleri ya çok siliktir ya da hiç yoktur. Geç Tunç Çağ yerleşimleri Arpaçay'da Yalınçayır Köyü; Merkez ilçede Bozkale Çermik Deresi, Çakmak ve Hasçiftlik köylerinde görülür.

Erken Demir Çağ'da Urartu'nun Doğu Anadolu'daki ağırlığı tartışılmaz bir gerçektir. Kars ve çevresinde Urartu Dönemi'nde kurulan kaleler, ele geçen seramikler ve yazıtlar, bu devletin bölgedeki varlığının ve etkisinin arkeolojik kanıtlarıdır. Erken Demir Çağı yerleşimleri Akyaka'da Yerlikavak Köyü; Arpaçay'da Tepecik, Yalınçayır Köyü; Merkez İlçe'de Ataköy, Azat Köyü, Bozkale Köyü'nde Çermik Deresi, Hasçiftlik Köyü, Paşaçayır Mahallesi; Susuz İlçesinde Kalecik Köyü'nde görülür.

57 Korucu 2005, 25, 26, 30, kat. 40, 41.

58 Ceylan 2002, 315-317.

Yaptığımız araştırmada çalıştığımız yerleşim merkezlerinde Orta Demir Çağ'a ait seramik buluntularına rastlanılmamıştır. Geç Demir Çağ'a ait yerleşimler ise Arpaçay'da Yerlikavak Köyü; Kağızman'da Çamuşlu Köyü; Merkez ilçede Ataköy, Çakmak Köyü, Paşaçayır Mahallesi'ndedir.

Orta Çağ yerleşimleri Akyaka'da İncedere, Üçpınar, Yerlikavak; Arpaçay'da Carcı, Koçköy, Taşdere, Yalınçayır; Merkez'de Ataköy, Ocaklı; Selim'de Kekeç; Susuz'da Ağzıaçık ve Kalecik köylerinde görülür.

Kars'ta daha önce yapılan yüzey araştırması ya da kazı çalışmaları sonucunda kayıtlara geçen Akyaka'da İncedere; Arpaçay'da Yalınçayır; Kağızman'da Kötek; Merkez'de Azat, Ocaklı; Susuz'da Ağzıaçık, Kalecik Köyleri'ndeki höyüklerden başka Akyaka'da Üçpınar, Yerlikavak; Arpaçay'da Carcı, Koçköy, Taşdere, Tepecik; Kağızman'da Çamuşlu; Merkez'de Ataköy, Bozkale, Çakmak, Hasçiftlik Köyü ve şehir merkezinde Paşaçayır Mahallesi'nde; Selim'de Kekeç ve Yolgeçmez köyleri olmak üzere kayıtlarda geçmeyen 14 adet höyük tespit edilmiştir.

Kaynakça

Aktan 1999
M.F. Aktan, "Ani Araştırması" *2000'lerde Kars, Kars'ın Kurtuluşunun 79. Yıldönümünde "Kimlikli Gelişen Bir Kars İçin" Panel-Forum-Belgesel-Film,* 29-30 Ekim 1999.

Arsebük 1979
G. Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişki" *VIII. Türk Tarih Kongresi I,* 20-25 Eylül 1979, 81-92.

Balkan ve Sümer
K. Balkan ve O. Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor" *XIV. Türk Arkeoloji Dergisi 1-2,* 1965'ten Ayrıbasım, 1967, 104-118.

Barkley 1891
H.C. Barkley, *Asia Minor and Armeni*, 1891.

Bingöl 2003
A. Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) 2003.

Burney 1980
C. Burney, "Aspects of Excavations in Altınova, Elazığ" *Anatolian Studies XXX*, 1980, 157-169.

Ceylan 2001a
A. Ceylan, *Sarıkamış*, 2001.

Ceylan 2001b
A. Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları" *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 28 Mayıs-1 Haziran 2001, 165-179.

Ceylan 2002
A. Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması" *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 27-31 Mayıs 2002, 311-325.

Ceylan 2003
A. Ceylan, "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 26-31 Mayıs 2003, 263-273.

Gündoğdu ve diğ. 1999
H. Gündoğdu, A.M. Aktemur, İ.U. Kukaracı, A. Çelik ve Ş. Eraslan, *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 92, 1999.

Güneri 1992
S. Güneri, "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler" *Türk Arkeoloji Dergisi XXX*, 1992, 149-195.

Güneri 2002
S. Güneri, "1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler" *OLBA V*, 2002, 1-90.

Güneri ve diğ. 2002
S. Güneri, M. Erkmen ve B. Gönültaş, "Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları" *24. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 27-31 Mayıs 2002, 249-259.

Güneri ve diğ. 2003
S. Güneri, M. Erkmen, B. Gönültaş ve H. Korucu, "Bulamaç Höyük Kazıları 2002 Yılı Çalışmaları" *25. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, 26-31 Mayıs 2003, 207-214.

Harmankaya ve Tanındı 1996
S. Harmankaya ve O. Tanındı, "Ağzıaçık", "Borluk Deresi", Cilavuz/Su-suz",Tombultepe" *Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri I, Paleolitik/Epipaleolitik*, 1996.

Harmankaya ve Erdoğu 2002
S. Harmankaya ve B. Erdoğu, "Dündartepe" *Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri IV, İlk Tunç*, 2002.

Hopkins 2003
L. Hopkins, *An Ethnoarcheological Study of Sos Höyük and Yiğittaşı Village; Archaeology at the North-East Anatolian Frontier VI, Ancient Near Eastern Studies*, 2003.

Işık 1995
F. Işık, *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und Ihre Beziehungen zu denen Hethiter und Phryger,* 1995.

Karamağaralı 1992
B. Karamağaralı, "1991 Ani Kazıları" *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 25-29 Mayıs 1992, 509-538.

Karamağaralı 1995
B. Karamağaralı, "1992-1994 Ani Kazıları" *XVII. Kazı Sonuçları Toplan-tısı II*, 29 Mayıs-2 Haziran 1995, 493-512.

Karamağaralı 1996
B. Karamağaralı, "1995 Ani Kazıları" *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 27-31 Mayıs 1996, 577-589.

Karamağaralı 1998
B. Karamağaralı, "Ani Kazılarına Toplu Bakış" *Sanat Tarihi Dergisi IX*, 1998, 37-42.

Karamağaralı 1999
B. Karamağaralı, "1998 Ani Kazıları" *21. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, 24-28 Mayıs 1999, 431-439.

Karaosmanoğlu ve diğ. 2002
M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı ve B. Can, "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması" *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*, 27- 31 Mayıs 2002, 345-356.

Karaosmanoğlu ve diğ.
M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı ve B. Can, "2002 Yılı Pasinler Ovası Yüzey Araştırması" *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*, 26- 31 Mayıs 2003, 301-311.

Kars Valiliği 2002 Yıllığı

Kırzıoğlu 1953
F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, 1953.

Koşay 1984
H.Z. Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi,* 1984.

Koşay ve Turfan 1959
H.Z. Koşay ve K. Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" *Belleten 91*, 1959, 350-362.

Koşay ve Vary 1964
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, 1964.

Koşay ve Vary 1967
H.Z. Koşay ve H. Vary, *Güzelova Kazısı*, 1967.

Kökten 1942
İ.K. Kökten, "Doğu Anadolu Kars Bölgesi'nin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not" *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 1/2*, 1942, 119-121.

Kökten 1943
İ.K. Kökten, "Kars'ın Tarihi Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor" *Belleten VII*, 1943, 601-613.

Kökten 1944
İ.K. Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" *Belleten VIII*, 1944, 659-681.

Kökten 1948
İ.K. Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşmeler ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" *Türk Tarih Kongresi IV*, 1948, 195-209.

Kökten 1953
İ.K. Kökten, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında Yeni Gözlemler" *11. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 2-4*, 1953, 190-20.

Kökten 1966
İ.K. Kökten, "Yazılıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamışlı) Yeni Diptarih Resimleri" *Kars Eli 2/20*, 1966, 3-16.

Kökten 1970
İ.K. Kökten, "Yazılıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri" *Kars Eli 6/69*, 1970, 2-16.

Kökten 1975
İ.K. Kökten, "Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri" *Atatürk Konferansları,* 1975, 95-104.

Mellaart 1958
J. Mellaart, "The End of the Early Bronz Age in Anatolia and the Eagean" *American Journal of Archaeology 62.1*, January 1958, 9-38.

Neve 1977/1978
P. Neve, "Schalensteine und Schalenfelse in Boğazköy-Hattuşa" *Istanbuler Mitteilungen 27/28,* 1977/1978, 61-72.

Özbek ve Yükmen 2001
O. Özbek ve B. Yükmen, "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi 2*, 2001, 145-153.

Özfırat 2001
A. Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, 2001.

Russell 1980
H.F. Russell, *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, British Archaeology Research International Series 85*, 1980.

Sagona 1999
A. Sagona, "The Bronz Age-Iron AgeTransition in Northeast Anatolia: A View From Sos Höyük" *Anatolian Studies 49*, 1999, 153-157.

Sagona 2003
A. Sagona, "Sos Höyük" *ArkeoAtlas 2*, 2003, 48.

Sagona ve diğ. 1996
A. Sagona, M. Erkmen ve C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1995" *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı 1,* 27-31 Mayıs 1996, 137-145.

Sagona ve diğ. 1996
A. Sagona, M. Erkmen ve C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1996" *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 1,* 28 Mayıs-1 Haziran 1998, 245-251.

Sevin 1987
V. Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 6-10 Nisan 1987, 1-44.

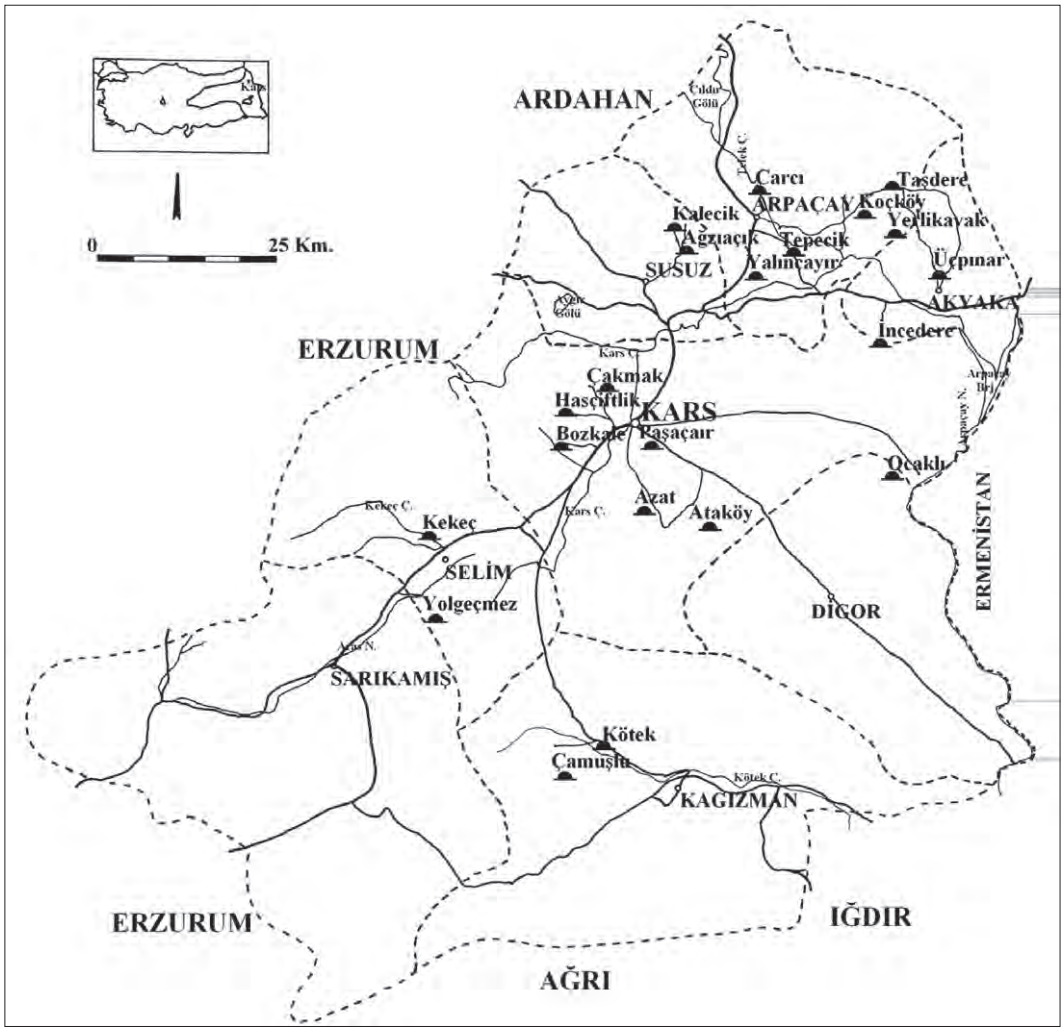
Sevindi 1999
C. Sevindi, *Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) 1999.

Ünal 2002
A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, 2002.

Yakar 1985
J. Yakar, The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolitic and Early Bronze Age, Part ii, *British Archaeology Research International Series* 268 (ii), 1985.

Yükmen 2000
B. Yükmen, "1999 Yılı Adıyaman, Kahramanmaraş, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırması" *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 22-26 Mayıs 2000, 151-156.

Yükmen 2003
B. Yükmen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri,* 2003.

Harita 1

Res. 1

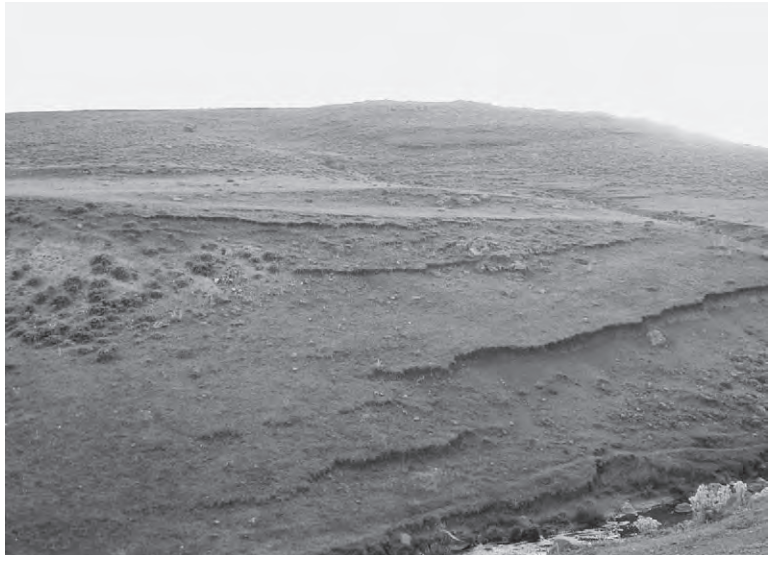
Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Res. 12

Res. 13

Res. 14

Res. 15

Res. 16

Res. 17

Res. 18

Res. 19

Res. 20

Res. 21

Res. 22

Artemis ve Apollon'un Benzerlikleri ve İkizliği Üzerine Bazı Düşünceler

Ertan KÜÇÜKEFE*

Abstract

Some Remarks on Similarities and Twins of Artemis and Apollon

Having a very significant place among the Olympians, the twins of Zeus and Leto are closely smilar to each other in many ways. The fact that especially Artemis represents moon light while Apollon stands for sun light is an important indication of mythological twinness of these two gods as far as their functions are concerned. With the addition of their connections with archery and water, it becomes clear that these two gods complete each other in terms of roots, functions and characterristics. This resamblance between the two gods can be considered as a result of the efforts within the belief system of greek mythology to deprive the gods of Anatolian origin of their roots and thus turn them into Greek gods. When the independent gods of Anatolia entered into Greek pantheon, they took their place as greek gods after having been given attributes smilar to their inborn ones. İn this study, the twinness of and smilarities between Artemis and Apollon are examined briefly.

Artemis ve Apollon'un işlevleri, karakterleri ve mitosları[1] incelendiğinde birbiriyle oldukça yakın benzerlikler taşıdığı gözlenir. Bu benzerlikler adeta iki tanrının doğumundaki ikizliklerinin de bir yansımasıdır. Aşağıdaki satırlar Artemis ve Apollon'un benzer özelliklerini ortaya koyarak doğumlarındaki ikizliklerinin işlev ve karakterlerine ne şekilde etki ettiğini anlayabilmek içindir.

Artemis ve Apollon'un doğumu konusundaki bilgileri ilkin Homeros (XXIV, 605) ve Theogonia adlı eseriyle Grek Pantheonunu şekillendirip yazıya döken Hesiodos'da (917-920) buluyoruz:

"Leto Apollon'u doğurdu Zeus'tan,
Bir de Artemis'i, ok atan tanrıçayı,
Uranos'un en güzel torunlarıydı bunlar,
Leto Zeus'un kollarında gebe kalmıştı onlara".

İki tanrının doğumu konusunda kabul edilen yaygın görüş budur. Ancak, Herodotos (II, 156), önce Aiskylos'un Artemis'i Demeter'in kızı olarak gösterdiğinden bahseder, ardından da Apollon ile Artemis'in Dionysos ve İsis'in çocukları olduğuna, Leto'nun onlara sadece sütannelik ve koruyuculuk yaptığına inanılan söylentilerin varlığından bahsetmektedir.

Artemis'in doğumuyla ilgili bir başka görüş ise, Çiçero'ya aittir. Çiçero, Tanrıça'nın Eros ile Persephone'nin kızı olduğunu, fakat, Oupis ile Glaukos'un da kızı olabileceğini ileri sürmektedir[2]. Bunlar, Artemis'in doğumu konusunda genelde kabul edilen görüşlerin aksini ifade eden ve bilim dünyasında pek fazla kabul görmeyen görüşlerdir. Dolayısıyla yaygın inanca göre, Zeus ile Leto'nun ikizleri olarak Delos Adası'nda[3] dünyaya gelmişlerdir[4]. Doğum olayı şu şekilde gerçekleşmiştir:

* Arş. Gör. Ertan Küçükefe, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 25240 ERZURUM. E-Mail: ertankucukefe@gmail.com

Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağan Kitabı fikrinin ortaya çıkmasında ve bu fikrin hayata geçirilmesinde büyük katkıları olan ve ayrıca bölümün vizyonunu böylesine güzel çalışmalarla ileride de en iyi şekilde temsil edeceklerine inandığım sayın Yrd. Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI ile sayın Yrd. Doç. Dr. Birol CAN'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

1 Karaosmanoğlu 2005, Apollon'u 52-65 ve Artemis'i 66-75 sayfaları arasında köken, işlev ve mitleri açısından ayrıntılı olarak incelemiştir.

2 Cicero, III, 23.

3 Delos: Ege denizinde, Kyklad takımadalarından biridir. Grek Mitolojisinde ikizlerin doğum yerinin asıl Yunanistan toprakları olmayıp kültür etkileşimi yönünden, Anadolu ile Yunanistan arasında köprü konumundaki adalardan birinde doğması, kültünün Anadolu'dan alınıp adalar yoluyla, Yunanistan'a geçmiş olabileceği varsayımının göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca Delos'un eski sakinleri Anadolu'luydu ve Thukydides Çağında Karia'lılar ile aynı biçimde ölülerini gömen bir halk idi. bkz. Umar 1982, 143.

4 Grimal 1997, "Artemis" mad.; Smith 1884, 59; Jobes 1962, 131.

Zeus'tan gebe kalan Leto, doğum yapmak için yer arar. Ancak Hera, doğum tanrıçası Eilethyia'yı Olympos'ta alıkoyar. Ayrıca yer tanrıçası Demeter' den Leto'yu kabul etmemesini ister. Leto gezer, dolaşır; sonunda üzeri kayalık, verimsiz ve çorak bir arazi olan Orytgia[5] ya da Asteria[6] Adası'na gelir. Leto sonradan adı "Parlak"[7] ya da "Sabit"[8] anlamlarına gelen Delos Adası'na yalvarır, eğer doğum için izin verirse, üzerinde ot bile bitmeyen kayalık adanın değişeceğini, yeşilleneceğini, bereketleneceğini; doğacak çocuklar için insanların akın akın kurban kesmeye gelecekleri söyler. Ada, sonunda bu yalvarışları kabul ederek doğuma izin verir. Leto doğum sancıları içinde kıvranırken gök kuşağı İris, Hera'yı kandırarak doğum tanrıçasını Olympos'tan aşağıya indirir.

Doğum tanrıçası Eileithyia'nın yardımıyla dokuz gün dokuz gece[9] doğum sancıları içinde kıvranan Leto, Kyhthos[10] dağının eteğinde bir palmiye ağacına dayanarak[11], bir görüşe göre ikizlerden önce, Apollon'u[12], fakat genelde kabul edilen görüşe göre de Artemis'i doğurur[13].

İlk olarak Artemis doğarak ikiz kardeşi Apollon'un doğumu sırasında annesi Leto'ya yardımcı olur. Bu özelliği Tanrıça'nın, doğumu kolaylaştırıcı, geliştirici ve bakire olmasına rağmen çocuk doğumlarından sorumlu tanrıça[14] olma işlevine de açıklık getirmektedir. Bu bilgilere "Delos'lu Apollon'a Övgü" de şu şekilde rastlıyoruz[15] :

"Selam sana ey ulu Leto,
Bu parlak çocukların annesi, mutlu ana.
Sensin kral Apollon'u, okçu Artemis'i doğuran.
Kayalı Delos'ta doğurduydun oğlunu,
Vermiştin sırtını koca dağa, Kynthos'un sarp eteklerine,
Kızını Ortygie'de doğurduydun,
İnopos akıntılarının orada,
Bir Fenike ağacı dibinde".

Böylelikle Artemis ile Apollo'nun doğumu gerçekleşir. Ancak mitoloji ikizlerin doğum yeri konusunda anlaşamaz. Apollon, Delos'ta doğarken, Artemis farklı bir yermiş gibi algılanan Ortygia'da doğar. İkizlerin doğum yeri konusundaki bu anlaşmazlık büyük oranda, Anadolu kökenli iki tanrının Grek mitolojisi tarafından sahiplenme çabaları sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Aynı zamanda Artemis'in bir epitheti olan *"Bıldırcın"*[16] anlamındaki Ortygia'nın, Delos'un eski adı olduğu da bilinmektedir. Fakat Ortygia adına Ephesos'ta[17] ve Tanrıça'nın savaş arabalarının gelip gittiği yer olarak gösterilen Syrakuza'da da rastlanmaktadır[18]. Syrakuza'daki Ortygia'nın Artemis'in doğum yeri olarak yansıtılması, ağırlığını Batı Anadolu ve Yunanistan'da gösteren Artemis için gerek mitolojik gerekse arkeolojik olarak kanıtlanması, hatta düşünülmesi bile güçtür. Bu fikir büyük olasılıkla Syrakuza'daki Apollon kültü ile bağlantılı olarak

---

5 Ortygia: "Bıldırcın Adası" anlamına gelmekte olup, bıldırcın aynı zamanda Tanrıça'nın kutsal hayvanıdır.Ada, bıldırcın sürülerinin bahardaki göçleri sırasında kısa süre uğrayıp dinlendikleri bir yerdir. bkz. Graves 1955, I. 57.

6 Grimal 1997, "Apollon" mad.

7 "Parlak" anlamı için bkz. Taşlıklıoğlu 1954, 15; Can 1994, 52; Erhat 1984, "Apollon" mad.; Jobes 1962, II. 131.

8 Günün birinde deniz tanrısı Poseidon'un yabasıyla denize vurması sonucu bir toprak parçası belirir. Üzeri kayalık olan bu ada ikizler doğana kadar oradan oraya sürüklenip dururmuş.Doğumun gerçekleşmesiyle birlikte, ada Zeus tarafından "sabit"leştirilmiştir. bkz. Erhat 1984, "Delos" mad.

9 Fink 1997, "Eileithyia" mad.

10 Kynthos ile bağlantılı olarak Kynhthia, Artemis'in takma adlarından biri olarak da geçmektedir. bkz. Fink 1997, "Kynthia" mad.

11 Çelgin 1986, 10.

12 Çelgin 1986, 10.

13 Grimal 1997, "Artemis" mad.

14 Jobes 1962, II 131.

15 Erhat 1984, "Artemis" mad.

16 Çelgin 1986, 10.

17 Kerenyi 1958, 117; Çelgin 1986, 10.

18 Seyffert 1960, 71.

ortaya çıkmıştır. Ephesos'taki Ortygia'ya gelince bilindiği gibi Anadolu kenti; Artemis kült merkezlerinin en büyüğü ve aynı zamanda Artemis inancının merkezi konumundadır. Bu nedenle, büyük olasılıkla savunulduğunun[19] aksine Ephesos'taki "Kenkhrios" ırmağı kıyısında bulunan Ortygia isimli korulukta doğmuş olabileceği fikri, sonradan ortaya atılmış bir efsane olmayıp, Tanrıça'nın Anadolu kökeni ile bağlantılı olmalıdır. Kaldı ki, Greek mitolojisi Apollon'a Artemis'ten çok daha fazla sahip çıkmış, Leto, Apollon, Artemis üçlüsünden hiç değilse Apollon'u kendilerine daha yakın gösterme çabasına girişerek "Tanrılar içinde en Yunanlı tanrı" olarak benimsemişlerdir[20]. Bu yüzden Apollon'un doğum yerini Yunanistan'a, Anadolu'dan daha yakın bir yer olan, Delos Adası olarak göstermek isterlerken, Artemis için ise, bu tür bir çabaya girişilmemiştir. Dolayısıyla Artemis- Ortygia arasındaki bağ kesin olarak yok edilemeyip en azından Ortygia - Ephesos ilişkisi olasılığı düşünülebilir.

Apollon'u sahiplenme çabaları aynı zamanda, tanrıça Artemis için de ipucu niteliğindedir. Çünkü, Grek mitolojisi bir taraftan Apollon'a sahip çıkarken diğer taraftan da Artemis - Leto ile arasındaki mitolojik bağı geliştirerek sağlamlaştırmıştır. Dolayısıyla iki tanrı arasında Anadolu'da var olan birlik daha da pekiştirilirek Yunanistan'a taşınmıştır. Böylece Leto - Artemis - Apollon üçlüsü, Grek inanç sisteminin önemli bir parçası olarak Olympos'lular arasındaki yerini almıştır.

Apollon'un da, kelime anlamı tam olarak belli değildir. İsminin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır: Taşlıklıoğlu'nun E.Boisacg'dan aktardığına göre[21], "Apel" köküyle bağlantılı olarak, "Harekete geçirmek, Meydana çıkarmak", meclis kurmak anlamlarına gelen kökten, "Harekete geçirici, canlandırıcı, koruyucu, meydana getirici" ya da "Apellai" kelimesinden "halk toplantıları ve defetmek, yok etmek" gibi anlamlara geldiği ileri sürülmüştür[22]. Bir başka görüş ise, yine kardeşi Artemis gibi, su ile ilişkili işlevine de ışık tutan, Anadolu'nun yerli halkı olan Luwi dilinde Su anlamına gelen Aba, Apa köklerinden "Su koruluğunda tapkı gören tanrı" anlamındaki Apulwana'dan Grekçe'ye Apollon olarak geçtiği yönündedir[23].

Böylece daha ilk bakışta, iki tanrı arasındaki mitolojik bağlantıya ek olarak, tanrıların işlev birliğine dayandırılabilecek etimolojik köken de kesin olmamakla birlikte ortaya çıkmaktadır. Çünkü, yukarıda belirtildiği gibi gerek Artemis'in gerekse Apollon'un pek dikkate alınmayan, ama gerçekte su ile bağlantılı işlevleri olduğu unutulmamalıdır. Zira, Artemis verimlilik ve aynı zamanda tabiatın egemeni özelliği gösteren Ana Tanrıça geleneğinin bir uzantısı olarak, ilkin insanoğlunun temel yaşam kaynaklarından biri olan su ile yakından ilgilidir. O halde aynı ilişkinin Apollon için de geçerli olup olmadığını önemlidir.

Bilindiği gibi Apollon tapınakları birer ön bilicilik merkezi durumundadır ki, tapınaklarının en önemli özelliği de budur. Anadolu'da Didyma Apollon ve Klaros Apollon tapınakları ön bilicilik yani gelecekten haber verme özelliğine sahip en önemli kehanet merkezleriydi. Didyma Apollon tapınağında kutsal bir su kaynağının bulunması[24], Klaros'ta ise, kutsal suyun bulunduğu yapay bir kuyunun[25] yer alması Apollon - su ilişkisinin kesin birer göstergesidir. Kaldı ki ön bilicilik işiyle uğraşan rahiplerin kehanette bulunmaları kutsal suyu içmeleriyle gerçekleşmektedir[26]. Su aynı zamanda Apollon'un sağlık işleviyle de bağlantılıdır. Bu yüzden her iki tanrı sağlık konusunda da yakın bir ilişki içerisindedir.

Sağlık Tanrısı Asklepios, tanrı Apollon'un oğludur[27]. Asklepios'un sağlık tanrısı olma özelliği, büyük ölçüde Apollon'un sağlıkla ilgili özellikleri mitolojik

19 Kern 1926, 103. 105; Graves 1955, 57; Simon 1884, 159.

20 Hamilton 1996, 16.

21 Taşlıklıoğlu 1954, 18.

22 Özcoşkun 1989, 5.

23 Umar 1993, 87.

24 Akurgal 1993, 456.

25 Akurgal 1993, 358.

26 Anabolu 1982, 11.

27 Kerenyi 1958, 126 vd.; Grimal 1997, "Asklepios" mad.

olarak oğlu olduğuna inanılan Asklepios'a aktarılmıştır. Aynı özellik tanrıça Artemis için de geçerlidir. Strabon'un[28] Artemis adının etimolojisini açıklamak isterken onu "Artemeas" yani insanlara sağlık getiren olarak yorumlaması tanrıçanın tıpkı kardeşi Apollon gibi sağlıkla ilgili olmasının bir göstergesidir. Artemis'in Syrakuza'da ve Lakonia'daki Karyai'de sağlık tanrıçası olarak hastaların yardımına çağrılması bundandır[29]. Yukarıda değinildiği gibi, suyla birleştirilen sağlık getirme özelliği nedeniyle, Artemis, sıcak suların tanrıçası olarak hastalıkları iyileştiren bir işleve sahiptir[30].

İki tanrıyı birbirine yaklaştıran en önemli benzerlik ise, gökyüzü ve ışıkla olan bağlantılarıdır. Apollon güneş ışığıdır, gündüzleri bütün dünyayı aydınlatır, karanlıkları görür, belki de bu yüzden görünmeyeni görme ve bilinmeyeni bilme kabiliyeti olan kehanet, en önemli yanıdır. Geceleri ise, yerini kardeşi Artemis'e, yani Ay'a bırakır[31]. Her ikisi de gökyüzündedir, ışınları birer ok niteliğindedir. Yine bu yüzden her iki tanrı da okçu özelliklere sahiptir[32]. Apollon Lykeios[33] ek adıyla ışık ülkesi Lykia kökenli iken, aynı zamanda Phoibos[34] ek adıyla da parıldayandır. Artemis de tanrısal ışıktır, ay ile bir tutulur. Aiskylos Ay'dan "Leto'nun Kızının Gözü"[35] olarak söz ederken, Orpheus'cu yazında da bir görüşe göre de ay, ilk üç gün Selene, altıncı gün Artemis, onbeşinci gün Hekate olur. Bir başka görüşe göre de Ay, yerin üzerindeyken Selene, içindeyken Artemis olur[36].

İki tanrı arasında işlev birliği görülen bir başka özellik ise, her ikisinin de okçu tanrılar olarak bilinmesidir. Aslında bu aynı zamanda Artemis'in en önemli işlevlerinden biri olan avcılık karakteri ile bağlantılıdır ve Tanrıça Homeros'ta hep avcı karakteriyle ön plana çıkar. "Uzaktan Vuran" anlamındaki Hekatos[37] Apollon'un, "Oklarını Uzağa Atan" anlamındaki Hekatebolos[38] ise, Artemis'in ek adıdır. Bunlara Artemis- Hekate ilişkisi de eklendiğinde, Apollon- Artemis, Hekatos - Hekate ya da Hekatos-Hekatebolos gibi birbiriyle bağlantılı isimler ortaya çıkmaktadır. Thomson'un[39] aktardığına göre, Aiskylos Artemis ile Hekate'yi tek bir doğum tanrıçası olarak gösterirken Strabon (XIII, II, 6.), Ege Adaları'ndaki Hekatennessos'un[40] Apollonnessos olduğunu, zira Hekatos'un Apollon'dan başkası olmadığını belirtir. Görüldüğü gibi Artemis yine kendisi gibi okçu olan kardeşi Apollon'la okçuluk ve okçulukla ilişkili ek adları konusunda da büyük bir uyum içerisindedir. Bu benzerlik ve birliktelik, daha pek çok konuda izlenmektedir. Ovidius'un "Dönüşümler" adlı eserinde[41] Apollon, Nymphe Daphne'ye belli başlı işlevleriyle kendini şöyle tanıtır:

> *"Gelecek, geçmiş ve şimdi, benim sayemde anlaşılır. Benimle şarkı, Lyra'nın tellerinden çıkan tınılarla harmoni kazanır. Okum hedefini tam vurur... Tıp benim buluşumdur; Dünya'nın her yerinde bana yardımcı derler ve şifalı otların gücü dahi bana boyun eğer".*

Apollon'un kendi ağzından duyduğumuz bu özelliklerin hemen hepsi kardeşi Artemis için de geçerlidir. Apollon- Artemis arasındaki doğumla birlikte gelen ikizlik özelliği, iki tanrının işlevleri, özellikleri ve ka-

---

28 Strabon, XIV, I, 6.

29 Çelgin 1986, 38.

30 Çelgin 1986, 39.

31 Seyffert 1960, 71.

32 Seyffert 1960, 71.

33 Taşlıklıoğlu 1954, 43.

34 Fink 1997, 52.

35 Thomson 1995, 255.

36 Thomson 1995, 256.

37 Umar 1993, 87.

38 Çelgin 1986, 23.

39 Thomson 1995, 256.

40 Hekatennessos; Ayvalık'ın karşısında Cunda adası civarında çok sayıdaki adalar grubuna verilen isimdir. bkz. Umar 1993, 309.

41 Ovidius, Metamorphoses I, 517-522.

rakterlerine de yansımıştır. Apollon erkek olarak ne ise Artemis de kadın; yani, tanrıça olarak odur. Bir başka deyişle, o günün insanoğlunu etkileyen, yaşantısını düzenleyen tek bir varlığın ya da şahsiyetin erkek ve kadın olarak birer temsilcisidirler. Belki de binlerce yıl hüküm süren kadın egemenliğine, anaerkil düşünceye karşı hemen hemen aynı nitelikleri üzerinde toplayan erkek bir tanrıyı oluşturma düşüncesinin bir sonucudur. Bu konuya kısmen paralel ilginç bir görüşe Cıbıroğlu'nda rastlanmaktadır[42]:

"Erkeği güzel göstermek için sanatçı, emeğini, ustalığını sonuna kadar kullanır. Özellikle Apollon heykellerinde yüze olağanüstülük kazandırmak için ince ince işler onu. Açıkça güzellik olayı kadının tekelinden alınmak istenir. Heykeltraşlar hiç bir kadın heykelinde yüze Apollon'un ki kadar özen göstermemişlerdir. Yalnız yüzde değil, vücuttaki kadınsı tavır, buna karşılık güzelleştirmeye önem verilen erkek gövdesi, güzellik kadar güce de önem verildiğini açıklayan şişirilmiş kaslar tanrı anayla yarışan yeni erkek tanrının propagandasını yapmak, onu sevindirmek içindir".

Yukarıda ileri sürülen fikirlerin doğruluğu, özellikle Apollon Belvedere heykeli incelendiğinde anlamını kendiliğinden bulacaktır.. Bu konuda belirtilmesi gereken bir başka ilginç fikri de, Thomson'da buluyoruz[43]:

"Denilebilirki Delphoi'li Apollon, kendisini yaratmış olan toplumsal değişikliklerin eksiksiz bir yansımasıdır. Ephesos'ta tanrılık anadan kıza geçerdi, Klaros'ta ve Delos'ta ise anadan oğula. Delphoi'de ana da, kız da ellerini eteklerini çektiler bu işten; oğulu yüce babasının yetkisiyle donatılmış olarak bıraktılar: Öylesine güçlü bir tanrı oldu ki, Apollon, Dünya'ya bir cilalı taş yontucuğunun kucağında bir bebek olarak geldiğini bile unuttuk neredeyse".

Sonuç olarak Artemis ile Apollon arasındaki benzerlikler ikizlikleriyle başlayıp işlevleri ve karakterleriyle devam etmiştir. Bu benzerlikler ek adlarında, işlevlerinde karakterlerinde ve mitoslarında açıkça görülmektedir. Ancak açıkça görülen bir başka nokta ise, bütün bu benzerliklerin aslında her iki tanrıyı Anadolu kökeninden uzaklaştırıp Hellenleştirmek için yapay zorlamalar olduğudur. Çünkü Apollon ve Artemis'in başlangıçta ikiz olmadıkları M.P.Nilsson, D.Knibbe ve F. Işık tarafından[44] ileri sürülmektedir. Bu çalışmaya iki tanrı arasındaki benzerlikler konu edilmiştir. Fakat Apollon daha ayrıntılı incelendiğinde bir çok yönden Artemis'e göre, farklılaşmaya ve anaerkil kökenden ataerkil kökene doğru yaklaşmaya başladığı gözlenmektedir. Bu özellikleri de bir başka çalışmaya konu olacaktır.

42 Cıbıroğlu 1996, 182.

43 Thomson 1995, 325.

44 Işık 2003, 81.

Kaynakça

Anabolu 1982
M.U. Anabolu, "Batı Anadolu'daki Apollon Tapınakları ve Kehanet Ocakları" *Bilim Birlik Başarı Dergisi 33*, 1982, 11-13.

Akurgal 1993
E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları,* 1993.

Can 1994
Ş. Can, *Klasik Yunan Mitolojisi,* 1994.

Cicero
Cicero, *De Natura Deorum* (Ed. H. Rackham) 1933.

Cıbıroğlu 1996
Y. Cıbıroğlu, *Kadının Yazısız Tarihi,* 1996.

Çelgin 1986
G. Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 1986.

Erhat 1984
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 1984.

Fink 1997
G. Fink, *Antik Mitolojide Kim Kimdir* (Çev. Ü. Öztürk) 1997.

Graves 1955
R. Graves, *The Greek Myths,* 1955.

Grimal 1997
P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü* (Çev. S. Tamgüç) 1997.

Hamilton 1996
E. Hamilton, *Mitologya* (Çev. Ü. Tamer) 1996.

Işık 1999
F. Işık, *Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege'de Buluşması*, Suna- İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1999.

Işık 2003
F. Işık, *Die Statuetten Vom Tumulus D Bei Elmalı* Lykia Anadolu-Akdeniz Kültürleri V 2000, 2003.

Jobes 1962
G. Jobes, *Dictionary of Mythology Folklore and Symbols CI – II,* 1962.

Karaosmanoğlu 2005
M. Karaosmanoğlu, *Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları,* 2005.

Kerenyi 1958
C. Kerenyi, *The Gods of the Greeks*, 1958.

Kern 1926
O. Kern, *Die Religion der Griechen*, 1926.

Otto 1934
W.F. Otto, *Die Götter Griechenlands,* 1934.

Özcoşkun 1989
M.T. Özcoşkun, *Anadolu'da Apollon Kültü ve Tapınakları* (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 1989.

Strabon
Strabon, *Coğrafya* (Çev. A. Pekman) 1987.

Seyffert 1960
O. Seyffert, *Dictionary of Classical Antiquities,* 1960.

Simon 1969
E. Simon, *Die Götter der Griechen,* 1969.

Smith 1884
W. Smith, *Dictionaire Classique de Biographie Anciennes*, 1884.

Taşlıklıoğlu 1954
Z. Taşlıklıoğlu, *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti,* 1954.

Thomson 1955
G. Thomson, *Tarih Öncesi Ege I* (Çev. C. Üster) 1995.

Umar 1982
B. Umar, *Türkiye Halkı'nın İlk Çağ Tarihi*, 1982.

Umar 1993
B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar,* 1993.

Sikkeler Işığında Bursa İlindeki Antik Kentler

Recep OKÇU*

Zusammenfassung

Antike Städte nach Münzenfunden in Bursa

Bursa ist eine der wichtigsten Städten der Türkei und wurde allmählich, durch die immer größere Zahl der Zuwanderer, viertgrösste Stadt dieses Landes. Sie war in der jüngsten Vergangenheit berühmt, weil sie die erste Hauptstadt des osmanischen Reiches war, aber auch in der Antike und in den prehistorischen Perioden war diese Stadt ein beliebter Siedlungsort. Dabei spielten vor allem die günstige und wichtige geographische Lage der Stadt, sowie ihr Klima mit den vier Jahreszeiten und Bodenschätze wichtige Rollen. In diesem Ort, in dem Mutter Natur ergiebig ist, leben seit nunmehr 8 000 Jahren Menschen. Die Feldforschungen und Ausgrabungen in der Umgebung von Bursa bestätigten ebenfalls die Wichtigkeit dieses Ortes. Vor allem die Forschungen über die Münzen geben gute Hinweise über die Geschichte der Stadt. Durch sie konnte man feststellen, dass neun autonome Städte in der Antike in Bursa existierten. Deshalb kann man auch behaupten, dass die Wurzeln vieler Orte in die Antike zurückgehen. Zum Beispiel lebt Myrleia im heutigen Mudanya, Kios im modernen Gemlik und Nikaia im modernen Iznik, weiter. Dank dieser Münzen können wir das feststellen.

Bursa İli, Anadolu'nun kuzeybatısında, Marmara Denizi'nin güneydoğu kıyı şeridi ile Uluabat ve İznik Gölleri'ni içeren eşsiz doğası, verimli toprakları ve Uludağ'ı kuşatan konumuyla hem günümüzde hem de yakın ve uzak geçmişte insanların yaşamak istediği cazip merkezlerden biri olmuştur. Son yıllarda sanayileşen ve hızla artan nüfusuyla Türkiye'nin dördüncü büyük ili konumuna gelen Bursa, asıl ününü yakın geçmişte Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması ile sağlamıştır. Bu nedenle bir Osmanlı Beldesi olarak tarihe geçen ve yakın geçmişi çok iyi bilinen kentin son yıllarda yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarla uzak geçmişi de aydınlığa kavuşmuştur. Yörede tespit edilmiş 40 civarında höyüğün varlığı, Ilıpınar, Menteşe ve Aktopraklık höyüklerinde yerli ve yabancı ekiplerin yaptığı bilimsel kazılar, bölgenin uzak geçmişinin günümüzden 8 bin yıl öncesine kadar uzandığını ortaya koymuş ve yöredeki prehistorik yaşamın tunç çağının sonlarına kadar (MÖ. 1200) kesintisiz devam ettiği anlaşılmıştır.

Balkanlara yakın olan bölge, Hitit Devleti'nin MÖ. 1200 yıllarında yıkılmasıyla Anadolu'da oluşan otorite boşluğundan fazlasıyla etkilenmiş, özellikle MÖ. 8. yüzyılda başlayan ve MÖ. 3. yüzyıla değin aralıksız devam eden Trak ve Kuzey Avrupa kavimlerinin istilalarına uğramış, güneyden ise Batı Anadolu'da kurulan İon kentlerinin organize ettiği kolonizasyon hareketlerine maruz kalmıştır.

Bursa İli ve yakın çevresi Hellenistik, Roma ve Bizans çağlarında da aktif olma özelliğini korumuş, Hellenistik dönemde Bithynia Krallığı'nın, Roma Dönemi'nde Bithynia eyaletinin, Bizans Dönemi'nde ise Hıristiyanların önemli dinsel merkezlerinden biri olmuştur. Hıristiyanlık esaslarıyla ilgili kararların alındığı büyük konsüllerden ikisi bu yörede (İznik'te) toplanmış, Uludağ eteklerinde ise, elliyi aşkın sayıda kilise kurulmuştur[1]. Bu kilise ve manastırların çokluğundan dolayı Uludağ, yakın zamanlara (1924) kadar "oros ton kalegeron" yani Keşişdağı olarak anılmıştır.

Yörede, günümüzde mevcut olan il, ilçe ve kasaba düzeyindeki kentlerden bazılarının temelleri MÖ. 6.-5. yüzyıllarda başlayan koloni hareketleri sonucu atılmış, Hellenistik ve Roma Dönemleri'ni kapsayan ve MS. 2. yüzyıl başlarına kadar olan süre içerisinde de toplam 9 adet otonom konumda kent kurulmuştur. Sikke basma

* Öğr. Gör. Recep OKÇU, Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, BURSA
E-mail: recep.okcu@mynet.com.tr

1 Janin 1975.

hak ve yetkisine sahip bu 9 kentten beşinin antik Bithynia bölgesinde, dördünün ise Mysia bölgesinde kaldığı gözlenmektedir. Zira bugünkü Bursa şehrinin coğrafi sınırları da antik Bithynia ve Mysia bölgelerine yayılır durumdadır. Söz konusu bölgeler, bugünkü Bursa şehrinin batısında, Uluabat-Mustafakemalpaşa-Karacabey aksında sınır oluşturmaktadır.

Orhaneli'den gelen Uluabat (Apolyont) gölüne girip çıkan Adranos-Rhyndakos (Orhaneli) ve Nilüfer Çayı ile onun devamı olan ve Karacabey civarında Marmara Denizi'ne dökülen Koca Çay bu iki bölgeyi ayıran sınır olarak kabul edilmektedir.

Bursa yöresinin tarihine ışık tutan 9 antik kentten bir kısmının varlığı toprak üzerinde görülen kale, sur vb. arkeolojik kalıntılarla bilinmekte iken bazılarının varlığından ise yalnızca bastıkları sikkeler sayesinde haberdar olunmaktadır.

Söz konusu kentlerin ad ve ad kökenleri, dönemleri, yer ve konumları ile antik bölgelere göre olan dağılımları ise şöyledir:

Bithynia Bölgesi kentleri; Kaisareia Germanika, Kios, Myrleia (Apameia), Nikaia, Prusia ad Olympum.

Mysia Bölgesi kentleri; Apollonia ad Rhyndacum, Hadianoi ad Olympum, Miletopolis, Plakia.

Bithynia Bölgesi Kentleri

Kaesareia Germanika (Resim 1a-b): Bugünkü yeri kesin olarak bilinmemesine rağmen, Bursa'nın 20-25 km. kadar batı kesiminde, Uluabat köyü ile Yaylacık köylerinin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Roma çağında kurulmuş bir kenttir. Plinius tarafından Helgas Germanikopolis olarak anılmıştır[2].

Kent, Germanicus tarafından yeniden adlandırılmış veya kurulmuştur. Bu yüzden kentin ilk sikkeleri üzerinde Germanicus şehrin kurucusu olarak ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ ΚΤΙΣΤΗΣ yazılmıştır. Kent, Germanicus (MS. 4-19) döneminden Valerianus (MS. 253-260) dönemine kadar sikke basmıştır. Sikkeler üzerinde şehrin adı ΚΑΙΣΑΡΕΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΒΕΙΘΥΝΙΑ ve ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ – ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ şeklinde yazılmış, tapınak, şehir suru ve kapısı, boğa ve kadırga, tanrı ve tanrıçalardan ise Zeus, Asklepios, Serapis, Herakles, Artemis, Aphrodite ve dağ tanrısı Olympos betimlemelerine yer verilmiştir. Bu kentin sikkeleri, Kommagene bölgesinde görülen ve adı sikkeler üzerinde ΚΑΙCΑΡЄΙѠΝ ΓЄΡΜΑΝΙΚЄѠΝ ΚΟΜ olarak yazılan Kaisareia Germanika sikkelerinden yazım farkıyla ayırt edilmektedir.

Kius/ Prusias ad Mare (Resim 2a-b): Antik çağın önemli liman kentlerinden biridir. Bursa şehrinin 30 km. kuzeybatısında günümüzün şirin bir ilçesi olan Gemlik'in antik çağdaki adıdır. Antik Kius kentinin ilk kuruluşu mitolojik bir hikayeye, Argonautlar efsanesine dayandırılır. Bu efsaneye göre; kent, Kius limanında demirleyen ve su getirmek için karaya çıktığında kaybolan Hylas'ı aramaya giden Herakles ve Polyphemos tarafından kurulmuştur[3]. Bu nedenle Kius kentine ait bazı sikkeler üzerinde şehrin kurucusu Herakles'in adına ΚΤΙCΤΗC olarak rastlanılır. Kent adını ise Kius Irmağı'ndan yani bu günkü Karsak Çayı'ndan almıştır. Ayrıca Kius'un bir kral olduğu ve kente adını verdiği de rivayet edilir.

Kentin bilinen ilk sikkeleri altın staterler ve gümüş drahmiler MÖ. 350-300 yılları arasına tarihlenir. Bu sikkelerin ön yüzünde tanrı Apollon'un başı, alt kısımda ise şehrin adı ΚΙΑ kısaltması ile verilmiştir.

Arka yüzde kentin deniz kıyısında olduğunu belirten gemi pruvası tasviri ve magistratların adları yazılmıştır. MÖ. 3. yüzyıla ait sikkeler üzerinde ise kentin adı ΚΙΑ veya ΚΙΑΝΩΝ olarak yazılmış, bu sikkelerin ön yüzlerde Herakles ve Mithras başları, arka yüzlerde Herakles'in atribüleri budaklı sopa ve sadak ile üzüm salkımları arasında kantharos betimlenmiştir.

Kios kenti, Bithynia Krallığı döneminde, Makedonya kralı V. Philippos tarafından MÖ. 202'de alınarak Kral I. Prusias'a verilmiştir. Bu yüzden kent "deniz kıyısındaki Prusias kenti" anlamında Prusias ad Mare adıyla anılmış ve bu tarihten sonra basılan sikkeler üzerindeki lejandlara ΠΡΟΥΣΙΕΩΝ adı ilave edilmiştir. Ancak Bithynia'nın MÖ. 72'de Roma'ya bağlanmasından sonra yeniden Kius olarak adlandırılmıştır.

Roma Çağı'nda ise, Claudius'tan (MS. 41-54) Saloninus (MS. 259) dönemine kadar sikke basan kentin adı, kurucusu Herakles ve imparatorlar Hadrianus

2 Umar 1993, 360.

3 Erhat 1972, 186.

ve Septimius Severus ile birlikte anılarak sikkeler üzerinde KIANO-KIANOI veya KIANΩN olarak yazılmış ve Athena, Serapis, Aphrodite, Eros, Hylas ve Kios betimlemelerine yer verilmiştir.

Myrlea (Resim 3a-b): Bursa'nın 25 km. kuzeybatısında bugünkü Mudanya ilçesidir. Myrleia antik kenti İonia Bölgesi'nin 12 büyük kentinden biri olan Kolophon'un kolonisi olarak kurulmuştur[4]. Orijinal adı Myrlea olan kent, MÖ. 202 yılında Makedonya kralı V. Philippos tarafından alınarak, Bithynia kralı I. Prusias'a verilmiştir. I. Prusias da kentin adını değiştirerek karısı Apama'nın adını vermiş ve kent bu dönemden sonra Apameia olarak adlandırılmıştır. Kentin adı kuruluşundan MÖ. 202 yılına kadar olan sikkeler üzerinde MYPΛ – MYPΛEA veya MYPΛEANΩN olarak yazılmıştır. Bu tarihten sonra basılan sikkeler üzerinde ise kentin her iki adı Myrleia ve Apameia, ΑΠΑΜΕΩΝ ΤΩΝ MYPΛEANΩN olarak birlikte kullanılmıştır. MÖ. 47/46 yılından sonra ise arka yüzlerdeki betimlemelere Roma'nın Bithynia eyaleti prokonsülü C. Vibius Pansa'nın adı ilave edilmiştir.

Hellenistik döneme ait kent sikkeleri üzerinde, Apollon ve Dionysos, Athena Pallas, Helios başı, peçeli Demeter. Arka yüzde lir, ispitli tekerlek, süvari, tos vurur durumda boğa ve oturan Athena, MÖ. 47'den sonra ise tanrı Hermes'in petasuslu başı ve onun atribüsü kantlı caduceus betimlemeleri görülür.

Kent, Roma Çağı'nda Augustus'dan Gallienus'a (MS. 253-268) kadar olan dönemde sikke basmıştır. Bu sikkeler üzerinde Apollo Clarius, Hermes, Diana Lucifera, Athena, Demeter ve Venüs gibi tanrı ve tanrıçalar ile Marsyas, Genius, Aeneas'ın döğüşü, kadırga ve yunus balığı betimlenmiştir.

Kentin adı ise COL.IVL.CONC. APAM.AVG.D.D. / C.I.C.A.APA.D.D. / C.I.C.A.D.D (Colonia Iulia Concordia Apameia Augusta Decurionum Decroto) şeklinde kısaltmalarla gösterilmiştir.

Nikaea (Resim 4a-b, 5a-b): Bursa'nın 80 km. kadar kuzeydoğusunda, İznik gölünün kıyısında ve bu göl ile aynı adı taşıyan ilçedir. Hellenistik dönem antik kentlerinin en önemlilerinden biridir.

Kent ilk kez MÖ. 316'da, Büyük İskender'in generallerinden Antigonos tarafından kurulmuş, adına kurucusundan dolayı Antigoneia denmiştir. Ancak MÖ. 305 yılında İpsos'ta (Çay-Afyon) yapılan savaşta Lysimakhos'un Antigonos'u yenmesiyle el değiştiren kent, Lysimachos'un karısı Nikaia'nın ismiyle anılmaya başlanmıştır. Hellenistik dönemde Bithynia Krallığı'na dâhil olan kentte bu krallığın sikkeleri geçerli olmuştur. Kentin otonom sikkeleri MÖ. 1.yüzyılda Proconsul C. Papirus Carbo ve C. Vibius Pansa zamanında darbedilmiştir. Bu sikkelerin ön yüzünde genç Dionysos ve Apollo başı, arka yüzlerde bu tanrıların atribüleri, proconsullerin adları ve BKΣ, ΔKΣ harfleriyle prokosüllük tarihleri gösterilmiş, oturan Roma, Nike ve Thyrsos betimlemelerine yer verilmiştir.

Roma İmparatorluk Çağı sikkeleri ise Augustus'tan Quietus'a (MS. 260-261) kadar olan dönemi kapsar. Bu dönem sikkelerinde NIKAIEΩN – NEIKAIE ΩN – NEIK - NIKAIЄIC ve NEIKAIEIΣ olarak yazılan şehir adlarına ΠPΩTOI ΠONT KAIBIO onursal yazıları ve magistrat adları eklenmiştir.

Çok çeşitli sikkeleri olan kentin kendine özgü Nikaia bayram oyunları ve şehir sur ve kale kapılarını gösteren sikkeleri farklı tiplerdir.

Prusa ad Olympum (Resim 6a-b, 7a-b): Bugünkü Bursa kentinin nüvesini oluşturan ve Hisar olarak adlandırılan mevkide, Bursa ovasına hakim tepede yer almaktadır. Üzerinde yeni kent dokusu ve Osmanlı yapıları vardır. Ancak antik kenti sınırlayan surların büyük bir bölümü halen ayaktadır.

Prusa kentinin kuruluşunun Kius kenti gibi Argonautlar seferi sırasında olduğu söylenir[5]. Kent, adını Bithynia kralı I. Prusias'tan (MÖ. 228-185) alır. Antik çağ yazarlarından Plinius, Prusa kentinin Kartaca savaşını Roma'ya karşı kaybeden Anibal (Hanibal)'ın I. Prusias'a sığınıp ondan himaye görmesi karşılığında bir şükran ifadesi olarak bu kenti kurdurup, Bithynia kralına ithaf ettiğini söyler. Olympum (Olimpos) tanrıların oturduğu varsayılan dağ olup, bugünkü Uludağ'ın antik dönemdeki adıdır.

Bithynia Bölgesi'nde Kral I. Prusias'ın adını taşıyan birkaç şehir olması nedeniyle bu kentin adı Roma Çağı'nda, Olympos ile birleştirilerek hem diğer Prusias kentlerinden ayırt edilebilmesi, hem de kentin coğrafi

4 Sear 1970, 348.

5 Erhat 1972, 186.

konumunun belirlenmesi için Prusa ad Olympum olarak anılmıştır.

Kent, Nikaia ve Nikomedia'da olduğu gibi Bithynia krallarının sonuncusu olan IV. Nikomedes'in vasiyeti üzerine, Bithynia'nın Roma'ya bağlanmasıyla otonom sikkeler basmaya başlamıştır. Bu dönem sikkeleri proconsul C. Papirus Carbo dönemine aittir. İmparatorluk sikkeleri ise Nero'dan Gallienus'a (MS. 253-268) kadar olan dönemi kapsar. Bu kentin adı sikkeler üzerinde ΠΡΟΥ CA – ΠΡΟΥ CAЄΩN – ΠΡΟΥ CAЄIC veya ΠΡΟΥ CAЄΩN – Π ΟΛΥΜΠΙΟΝ ΠΡΟΥCA ЄΩN ΔIA ΟΛΥΜΠΙΟΝ şeklinde yazılmıştır. Zeus, Hermes, Athena Pallas, Demeter, Poseidon, Selene, Asklepios, Hygieia, Aphrodite gibi tanrı ve tanrıçalar ile Hippokamp, çelenk ve altı sütunlu tapınak betimlemelerine yer verilmiştir.

Mysia Bölgesi Kentleri

Apollonia ad Rhyndacum (Resim 8a-b): Bursa'nın 35 km. batısında Uluabat olarak adlandırılan gölün kıyısında şimdiki Gölyazı beldesidir. Halk arasında Apolyont olarak da bilinir. Kent adını, Apolyont (=Uluabat) gölüne girip çıkan ve boğazda Marmara Denizi'ne dökülen Rhyndakos (=Adranos) ırmağından yani bugünkü Orhaneli çayından almıştır. Kentin Hellenistik dönem sikkeleri MÖ. 2.-1. yüzyıla aittir. Bu sikkeler üzerinde Zeus, Artemis, Apollon, Demeter, Hermes gibi tanrı ve tanrıçalar ile onların atribüleri resmedilmiş, kentin adı ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩ N olarak veya ΡΥΝΔΑΚΩ yani Rhyndakos nehrinin kısaltması ile beraber yazılmıştır.

Roma İmparatorluk Çağı'nda, Domitianus'dan Gallienus'a kadar olan dönemde sikke basan kentin adı sikkelerde ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΩΝ ΠΡΟC ΡΥΝΔΑΚΩ olarak yazılmıştır. Tanrı Apollon'un ayakta ve oturur durumda tasvirleri ile onun atribüsü lir, Piton yılanı ve nehir tanrısı Rhyndacus ana betimlemeler olarak sikkeler üzerinde verilmiştir.

Hadrianoi ad Olympum (Resim 9a-b): Uludağ eteklerinde, Bursa'nın 55 km. güneyinde bugünkü Orhaneli ilçesinin 2 km. kadar batı kesimindedir. Adını Roma İmparatoru Hadrianus'tan almıştır.

Kentin adına ilave edilen Olympum takısı kentin coğrafi konumunu belirtmekte olup Uludağ yakınlarında kurulmuş olduğuna işaret etmektedir. Adranos adı buradan geçen Orhaneli çayının eski adı olarak bilinir ve çay hala bu isimle anılır.

Kente ait sikkeler İmparator Hadrianus'tan Gallienus'a kadar olan dönemi kapsar. Sikkeler üzerinde kentin adı ΑΔΡΙΑΝΩΝ olarak, bazen de ΠΡΟCΟΛΥΜΠΩ ile birlikte yazılmıştır. Sikkelerde Zeus, Athena, Hermes, Dionysos, Asklepios, Telesphoros gibi tanrı ve tanrıçalar ile biga ve kenthauros, nehir tanrısı betimlemeleri işlenmiştir.

Miletopolis (Resim 10a-b, 11a-b): Bursa'nın 80 km. batısında Mysia bölgesinin kuzey sınırında, bugünkü Mustafakemalpaşa ilçesine 5 km. mesafede Melde Bayırı olarak adlandırılan mevkide, Bursa-Balıkesir karayolunun kenarında bulunmaktadır. Muhtemelen MÖ. 4. yüzyılda kurulmuş bir kenttir. Sikkeler üzerinde tanrıça Athena'nın başı ve onun atribüsü olan baykuş figürü ana betimlemedir. Bu betimlemede baykuş, tek başlı, çift vücutlu olarak resmedilmiştir.

Bazen baykuş yerine ayakta boğa figürü de kullanılmıştır. Şehrin adı ΜΙΛ–ΜΙΛΗΤΟ veya ΜΙΛΗΤΟΠΟΛΙΤΩΝ olarak yazılmıştır.

Roma İmparatorluk Çağı sikkeleri Vespasianus'tan II Philippus (MS. 247-249) zamanına kadar olan dönemde basılmıştır. Bu sikkelerde de Athena Pallas, Artemis, Hermes ve savaşçı figürü betimlenmiş, şehir adı ΜΙΛΗΤΟΠΟΛЄΙΤΩΝ veya ΜΙΛΗΤΟCΚΤΙCΤΗC olarak açıkça yazılmıştır.

Plakia (Resim 12a-b): Bulunduğu yer kesin olarak bilinmemekle birlikte, Karacabey İlçesi'ne bağlı Yeniköy yakınlarında, Kocaçay'ın Marmara Denizi'ne döküldüğü, boğaz olarak adlandırılan yerde olmalıdır[6].

MÖ. 4. yüzyılda kurulmuş ve varlığını Hellenistik dönemde sürdürmüş bir kenttir. Bronzdan ufak çaplı sikkeler basmış ve sur taçlı Kybele tasviri şehrin simgesi olarak gösterilmiştir. Bu sikkelerin arka yüzünde aslan, aslan başı veya boğa figürü görülmektedir. Şehrin adı ise ΠΛΑ veya ΠΛΑΚΙΑ olarak yazılmıştır.

6 Göktürk, 155.

Kaynakça

Erhat 1972
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1972.

Göktürk 2002
M.T. Göktürk, "Anadolu'da Her Sikke Bir Şehir. Anadolu'da Sikke Basan Kentler Üzerine Alfabetik Bir İnceleme" *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yıllığı*, 2002, 109-182.

Head 1963
B.V. Head, *Historia Numorum*, London, 1963, 436-465.

Janin 1975
R. Janin, *Les Eglises Et Les Monasteréres Des Grands Centres Byzantins*, Paris, 1975.

Sear 1970
Dr. Sear, *Grek Coins and their Values II, Asia-Africa*, London, 1970, 348-370.

Umar 1993
B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993.

Res. 1

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

Res. 11

Res. 12

Başlangıcından Roma Dönemine Kadar Mozaikler Üzerinde Görülen Meander Motifleri

S. Sezin SEZER*

Abstract

The Meandr Motifs on Mosaics from Beginning to Roman Period

Mosaic is a pictorial art which completes the architectural buildings and decorations, and it is the base of our study. Maeander is the most applied motives of the geometrical motives in the repertory of the mosaicists. Maeander is a geometrical motive which is transfered from the geographic shape of the Maeander (Büyük Menderes) river. Maeander samples on mosaics are seen from the end of the 5th and beginning of the 4th centuries B.C. and are used commonly then. 5 main types as swastika, hook, crenel, key and broken are distinguished during the classification of the maeander. Swastika has also four sub-types. Polychrome maeander is used together with monochrome ones. Usually filling ornaments are used between maeanders, but there are also some examples without filling ornaments. It is understood after the examination of maeander motive in the mosaic panel, that these are cannot be used as an dating material alone. Maeanders are used on the mosaic panels as a framework and emblama. It can safely be said that maeander is not a specially produced motive for mosaic because of it has been used long before in art and architecture widely. It is also seen nowadays, that is also used commonly in architectural decorations and on daily-wares.

Mimari yapıyı ve dekorasyonu tamamlayan bir resim sanatı olan mozaik[1], antik çağda yalnızca mimari yüzeylerin dekorasyonu için tasarlanmıştır[2]. Mozaik sanatçılarının repertuarlarının büyük bir bölümünü oluşturan geometrik karakterdeki desenlerin içinde bordür süsü olarak en çok tercih edilen motiflerin başında meander gelmektedir[3].

Mozaikler üzerindeki diğer geometrik bordür motiflerine nazaran meander motifi; kendi içinde farklı tiplere ayrılmasıyla ve meanderlerin aralarına yerleştirilen doldurma motiflerinin çeşitliliği ile daha farklı özelliklere sahiptir.

Meander; bir çizgi ya da banttan oluşan dik açılı, ya da eğrisel kıvrımların birbiri içine geçerek oluşturduğu geometrik bezemeye verilen isim olarak tanımlanmaktadır. Meander motifinin kökenini aramaya gidersek bu yol bizi Menderes Nehri'ne götürür[4]. Aynı coğrafi özelliklere sahip olan Batı Anadolu'daki iki Menderes nehrinden küçük olanı antik dönemde "Kaistros" ismini taşır, büyük olanının ismi ise ünlü ozan Homeros'un destanı İliada'daki dizelerde "Maiandros"[5] olarak ilk kez geçer. Büyük Menderes nehri, adının coğrafi tanımına[6] da uygun olarak akışını, döküleceği Ege Denizi'ne ulaşıncaya kadar hiçbir kesinti yapmadan yatağını, dönüşlerini sık sık ve sürekli değiştirerek, kıvrımlarını durmadan zenginleştirerek gerçekleştirmektedir. Bu özelliğinden yola çıkarak meander'i Menderes Nehri'nin coğrafi anlamdaki niteliklerinin geometrik boyuta dönüştürülmesiyle ortaya çıkan bir bezeme motifi olarak kabul edebiliriz[7].

* Arş. Gör. S. Sezin SEZER, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye / ANKARA, e-posta: sezinsezer1@hotmail.com

1 Mozaik, renkli küçük çakılların ve kesilerek biçimlendirilmiş taş, terracotta, cam gibi malzemelerin harç içine gömülmesiyle oluşturulmuştur.

2 Ling 1998, 6.

3 Dunbabin 1999, 291.

4 Erhat 1997, 198.

5 Homeros, II.869.

6 Menderes; yatak eğimi azalmış sularda, bir akarsu yatağının az eğimli tabanlarında ve ova düzlüklerinde çizdiği, genellikle art arda birbirini izleyen U biçimli büklümlere ya da S harfine benzeyen kıvrıma verilen isimdir.

7 Bingöl 1998, 5.

Mozaik sanatçılarının repertuarlarında yer alan süslemeli desenler kendi içlerinde çizgisel ve yüzeysel modeller olmak üzere iki kategoriye bölünmüştür: Yüzeysel modeller ilk önceleri konturlar ya da bordürler için kullanılmıştır. Yüzeysel modeller kategorisi içinde genellikle kafes-modeli, daire ya da sekizgenler üzerinde meander gibi basit geometrik formlar şemanın temelini oluşturmaktadır[8]. Klasik ve Hellenistik çağlarda dekoratif alanlardaki mozaikler İmparatorluk döneminden çok daha sınırlıdır. En erken çakıl mozaikler[9] dalga bandı ve meander gibi yaygın birkaç bordür modellerine bağlıdır. Bu repertuar özellikle tesseralardan[10] yapılmış mozaiklerin ortaya çıkmasından sonra gittikçe genişlemiştir fakat bu repertuar Delos ya da Bergama'da bile çok kapsamlı değildir. Birkaç motifin özel olarak mozaikler için geliştirilmiş olduğu görülür, standart süsleme sözcüklerinin çoğu Grek sanatına ve mimarisine aittir: piramidal üçgenler, boncuk-makara, meander, örgü bandı ve dalga bandı gibi motifler mozaikler üzerinde görülmeden çok uzun bir zaman önce diğer arkeolojik buluntu gruplarında geniş bir çeşitlilikle kullanılmıştır[11].

İncelenen dönem kapsamındaki mozaikler üzerinde meander motifi; çengel meander, kırık meander, mazgal meander, anahtar meander ve gamalı haç meander olmak üzere beş farklı tipi ile karşımıza çıkmaktadır. Gamalı haç meanderin ise düz gamalı haç meander, perspektif gamalı haç meander, doldurma motifi içeren düz gamalı haç meander ve doldurma motifi içeren perspektif gamalı haç meander olmak üzere dört farklı alt tipi bulunmaktadır.

Çengel Meander (Şekil 1): Meanderin kolları dönüşler yaparak bir çengel gibi sonlanmaktadır. Mazgal Meander (Şekil 2): Meanderin kolları bir mazgal sırası şeklinde düzenli aralıklarla devam eder. Kırık Meander (Şekil 3)**:** Meanderin kolları sürekli değildir ve kopuktur. Anahtar Meander (Şekil 4): Bu meander tipi anahtar dişlerini hatırlatan "I" harfi şekline sokulmuş kolların birbirine ters bakışımlı gamalı haç oluşturmasıyla meydana gelmiştir. Düz Gamalı Haç Meander (Şekil 5a)**:** Meanderin kolları kesintisiz olarak devam eder ve belirli noktalarda birbirlerini kesip gamalı haç oluşturur. Etki yalnız iki boyutludur ve düz meander olarak bilinir[12]. Perspektif Gamalı Haç Meander (Şekil 5b): Düz meanderlerin aksine, meanderin kolları belirli noktalarda birbirlerini keserek yanal perspektif şeklinde gamalı haç oluşturur. Meanderler üçüncü bir boyut etkisi verir ve perspektif meander olarak tanımlanır[13].

Doldurma Motifi İçeren Düz Gamalı Haç Meander (Şekil 5c): Düz meanderin kollarının oluşturduğu gamalı haçların arasında yer alan karelerin içine geometrik ya da bitkisel bir motifin yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Doldurma Motifi İçeren Perspektif Gamalı Haç Meander (Şekil 5d)**:** Perspektif meanderin kollarının oluşturduğu gamalı haçların arasında yer alan karelerin içine geometrik ya da bitkisel doldurma motifin yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Meander Tiplerinin Kronolojik Gelişimi

Meander motifi özellikle mozaikler üzerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Günümüze kadar yapılan kazılarda ortaya çıkarılan mozaikler üzerinde en erken meander motifi MÖ. 5. yüzyıl sonu-4. yüzyıl başlarına aittir[14].

MÖ. 4. yüzyıl boyunca mozaikler üzerindeki meanderlerin tümü düzdür. Bu dönemde perspektif meander yoktur. Meanderlerin renklerindeki çeşitlilik azdır ve genellikle siyah ve beyaz nadir olarak da kırmızı

8 Dunbabin 1999, 291.

9 Dunbabin, 279. Bu erken dönem mozaiklerde, nehir yatağı ya da deniz kıyısından toplanan doğal çakıllar kullanılmıştır. Çakıllar oldukça değişik ölçülerde olmakla beraber en yaygın olanları 1cm ve 2cm arasındadır. Çakıl-mozaik tekniğinin, ayrıntılı işlenmiş örnekleri Pella ve Vergina'da karşımıza çıkmaktadır. Bu döşemelerde geniş bir alanın renklendirilmesi ve desenin özel parçaları için çeşitli boyutlardaki çakıllar dikkatle seçilmiştir ve çakılların bazıları 5 mm kadar küçüktür.

10 Kesilmiş taş parçalarından başka cam ya da diğer malzemelerden oluşan ve yaklaşık olarak küp biçiminde olan tesserae mozaiğin temel malzemesidir.

11 Dunbabin 1999, 292.

12 Bruneau 1972, 54.

13 Bruneau 1972, 54.

14 Young 1965, 7, abb. 8.

ve sarı kullanılmıştır. Meander ile birlikte kullanılan motifler fazla çeşitli değildir ama meander ile en çok kullanılan motif dalga bandıdır[15]. Bunun yanında lotus-palmet frizi, örgü bandı, hayvanlar frizi ve kıvrık dallar meander ile birlikte kullanılan diğer süslemelerdir. Meanderler genellikle tek katlıdır, az da olsa çok katlı olanları da vardır[16]. Bu dönemde çengel meander örneği Gordion'da[17] (Resim 1); düz gamalı haç meander örneği Korinth'de[18] (Resim 2); doldurma motifi içeren düz gamalı haç meander örneği Olynthus'da[19] (Resim 3), Pella'da[20], Vergina'da[21], Assos'da[22] (Resim 4), Atina'da[23], Korinth'de[24], Voula'da[25], Sikyon'da[26] ve Eretria'da[27] görülmektedir. Dönemin en önemli örneklerinden Olynthus mozaiklerinin genelinde meanderler mozaik kompozisyonunda çerçeve olarak yer almışlardır[28]. Meanderlerin tümü düzdür ve hepsinde doldurma motifi kullanılmıştır. Doldurma motiflerinde geometrik şekiller ağırlıktadır. Meanderler genelde siyah ve beyaz olmakla beraber kırmızı ve sarı olanları da vardır.

MÖ. 3. yüzyıl'dan itibaren mozaikler üzerinde düz meanderlerin yanı sıra perspektif meander örnekleri[29] de görülmeye başlanmıştır. Siyah ve beyaz meanderin yanında polikrom meanderler de ortaya çıkmıştır. Meander ile birlikte; lotus-palmet frizi, boncuk-makara dizisi, örgü bandı, piramidal üçgenler, mazgal siperi bandı ve dalga bandı motifleri kullanılmıştır. Bu dönemde çengel meander örneği Motya'da[30]'; doldurma motifi içeren düz gamalı haç meander örneği, Nea Paphos'da[31], Gela'da[32], Olympia'da[33] (Resim 5), Sparta'da[34], Arpi'de[35] Bergama'da[36] (Resim 6) ve Theben'de[37]; düz gamalı haç meander örneği Morgantina'da[38] (Resim 7); doldurma motifi içeren perspektif gamalı haç meander örneği Morgantina'da[39] (Resim 8-9) ve Thmuis'de[40] görülmektedir. Dönemin

15 Williams ve Fischer 1976, 113-114, pl. 24; Salzmann 1982, 101, taf. 12,2, 101, taf. 12,3, 100, taf. 16,3, 98-99,taf. 18,1, 100, taf. 16,2, 102-103, taf. 14,1, 114, taf. 39,1, 95, taf. 23,1, 90-91, taf. 26,1.

16 Young 1965, 7, abb. 8; Salzmann 1982, 87, taf. 43,1.

17 Young 1965, 7, abb. 8.

18 Catling 1976, 6, fig. 6.

19 Robinson 1929, 65, abb. 13; Robinson 1930, 102, abb. 237-239; Robinson 1932, 24, taf. 4, 20, taf. 3, 21, abb. 3, 17,taf. 1,2, 19, abb. 2, 19, abb. 1; Robinson 1938, 59, pl. 16,1-2.

20 Petsas 1964, 7, fig. 4.

21 Salzmann 1982, 114, taf. 39,1.

22 Salzmann 1982, 85, taf. 61.

23 Salzmann 1982, 87, taf. 42,1, 87, taf. 42,3, 87, taf. 43,1.

24 Williams ve Fischer 1976, 113-114, pl. 24; Salzmann 1982, 96, taf. 56,1.

25 Salzmann 1982, 115, Taf. 17,2.

26 Salzmann 1982, 112, taf. 56,3.

27 Salzmann 1982, 90-91, taf. 26,1.

28 Robinson 1929, 65, abb. 13; Robinson 1930, 102, abb. 237-239; Robinson 1932, 24, taf. 4, 20, taf. 3, 21, abb. 3, 17, taf. 1,2, 19, abb. 2, 19, abb. 1; Robinson 1938, 59, pl. 16,1-2.

29 Stillwell 1963, 167, pl. 35, 13; Stillwell 1967, 248, pl. 73,4; Tsakirgis 1989, 397, fig. 3,4, 397, fig. 2, 398, fig. 5-6, 399, fig. 10, 401, fig. 1, 397, fig. 2.

30 Robertson 1965, 76, pl. XXII.

31 Karageorghis 1978, 931, fig. 111.

32 Salzmann 1982, 122, taf. 92,4.

33 Rumpf 1953, 123-124, abb. 11.

34 Daux 1966, 756, fig. 5.

35 Salzmann 1982, 84, taf. 67,1, 84, taf. 67,2, 84, taf. 68,1.

36 Bingöl 1997, 83, abb. 56.

37 Salzmann 1982, 77, taf. 94, 2-3.

38 Tsakirgis 1989, 397, fig. 3,4.

39 Stillwell 1963, 167, pl. 35,13; Stillwell 1967, 248, pl. 73,4; Tsakirgis 1989, 398, fig. 5-6, 399, fig. 10, 401, fig. 1, 397, fig. 2.

40 Brown 1957, 67-68, pl. XXXVIII.

en önemli örnekleri olan Morgantina mozaikleri üzerinde yer alan geometrik motifler içinde en yaygın olanı meander motifidir. Meanderler mozaik kompozisyonunda çerçeve[41] ve emblema[42] olarak yer almışlardır. Bir gamalı haç meander ile birbirini takip eden doldurma motifleri[43] Morgantina meanderlerinin tipik formudur; yalnızca bir tanesinde[44] doldurma motifi yoktur. Meanderlerin tümü perspektiftir, sadece iki tanesi[45] düzdür. Morgantina'daki döşemelerde tüm yüzeyi meander olan tip[46] yaygındır. Aynı zemin üzerinde iki ayrı meander tipi[47] olan mozaik de vardır. Morgantina mozaiklerinde genellikle açık zemin üzerinde koyu renk ile gölgelendirilmiş beyaz meander görülür. Gölgenin renk tonu çoğu kez koyu mavi iken, yalnızca birisinde[48] koyu mavi üzerinde kırmızı gölge vardır. Fakat iki tanesi[49] koyu zemin üzerine beyaz olarak yapılmıştır.

MÖ. 2. yüzyıl ve 1. yüzyıl'daki mozaikler üzerinde perspektif meander çok yaygındır. Kullanılan renklerin artması sonucu polikrom meanderler zirvededir. Düz meander varlığını devam ettirir. Meander ile birlikte kullanılan motiflerin sayısının ve çeşitliliğinin arttığı görülmektedir. Bu motiflerin arasında testere dişi motifi, mazgal siperi bandı, örgü bandı, yatay ve dikey pul motifi, perspektif küpler, piramidal üçgenler ve dalga bandı vardır. İki katlı meanderlerin sayısında bir artış görülür[50]. Bu dönemde mazgal meander örneği Palestrina'da[51] (Resim 10); doldurma motifi içeren perspektif gamalı haç meander örneği Bergama'da[52], Morgantina'da[53], Delos'da[54] (Resim 11, 12, 13, 14), Pompei'de[55], Taormina'da[56], Malta'da[57], Alexandria'da[58], Samos'da[59], Bergama'da[60] (Resim 15) ve Pheneos'da[61]; doldurma motifi içeren düz gamalı haç meander örneği Morgantina'da[62] (Resim 16), Delos'da[63] (Resim 17), Pompei'de[64], Emporiae'de[65],

41 Tsakirgis 1989, 397, fig. 2,3,4, 398, fig. 5-6, 401, fig. 1, 404, fig. 25, 405, fig. 27.

42 Mozaiğin merkezine yerleştirilen ve bağımsız olarak çalışılmış olan panel. Dunbabin 1979, Pl. 39; Stillwell 1963, 167, Pl. 35,13; Stillwell 1967, 248, Pl. 73,4

43 Tsakirgis 1989, 397, Figs.2-3-4, 401, Fig. 1, 404, Fig. 25, 405, Fig. 27

44 Tsakirgis 1989, 397, Fig. 3-4

45 Tsakirgis 1989, 406, Fig. 25, 397, Fig. 3-4

46 Stillwell 1967, 248, Pl. 73,4

47 Tsakirgis 1989, 397, Fig. 2-3-4

48 Tsakirgis 1989, 401, Fig. 1

49 Tsakirgis 1989, 404, Fig. 25, 397, Fig. 2-3-4

50 Tsakirgis 1989, 405, Fig. 27, 305, Fig. 271; Bruneau 1972, 133, Fig. 22; Curtius 1972, 39, Abb. 26; Dunbabin 1999, 53, Fig. 50; Ashby 1915, 34, Fig. 5, 38, Fig. 6; Kondoleon 1995, 19, Fig. 42; Brown 1957, 70, Pl. XXXIX, 2.

51 Campbell 1973, 208, Pl. IV,1.

52 Brown 1957, 70, pl. XXXIX,1.

53 Tsakirgis 1989, 405, fig. 27.

54 Bruneau 1972, 225, fig. 156, 235, fig. 168, 133, fig. 22, 136, fig. 30, 263, fig. 215, 268, fig. 221, 305, fig. 271; Joyce 1979, fig.10.

55 Pernice 1938, 70, taf. 36,5, 36, taf. 8,5, 91, taf. 42,5.

56 Boeselager 1983, 37-38, pl. 6.

57 Ashby 1915, 34, fig. 5, 38, fig. 6.

58 Parlasca 1975, 365, pl. CLXXIII,1.

59 Giannouli ve Guimier-Sorbert 1988, 551, fig. 1.

60 Bingöl 1997, 101, abb. 68; Brown 1957, 70, pl. XXXIX, 2.

61 Daux 1961, 682, fig. 1.

62 Tsakirgis 1989, 404, fig. 25.

63 Bruneau 1972, 311, fig. 282, 127, fig. 18, 264, fig. 217.

64 Pernice 1938, 60, taf. 24.5, 82, taf. 23,4, 82, taf. 23,1, 64, taf. 27,2, 76, taf. 33,6, 76, taf. 33,1, 78, taf. 35,2, 69, taf. 29,2, 76, taf. 33,2, 113, taf. 49,2, 36, taf. 8,5; Curtius 1972, 39, abb. 26; Joyce 1979, 254, pl. 33,3, 258, pl. 35,14, 254, pl. 33,2; Nappo 1997, 113, fig. 19; Clarke 1994, 95, fig. 6.

65 Dunbabin 1999, 144, fig. 148.

Soluntum'da[66], Herculaneum'da[67], Cefalu'da[68] ve Ptolemais'de[69]; düz gamalı haç meander örneği Arsameia'da[70], Masada'da[71] ve Pompei'de[72]; perspektif gamalı haç meander örneği Pompei'de[73] (Resim 18); kırık meander örneği Samasota'da[74] (Resim 19); anahtar meander örneği Pompei'de[75] (Resim 20) görülmektedir.

Dönemin en önemli örneklerini Bergama, Delos ve Pompei mozaikleri oluşturur. Bergama mozaiklerindeki meanderlerin tümü mozaik kompozisyonunda çerçeve olarak yer almışlardır. Meanderlerin çoğunluğu perspektif iken sadece bir tanesi düzdür[76]. Tümünde doldurma motifi bulunan meanderler çok renklidir. Özellikle menekşe rengi, turuncu, mavi, yeşil, siyah, kırmızı, beyaz renklerindeki meanderlerin ortası ve köşeleri açık ve koyu renk tonları ile gölgelendirilmiştir. Yalnızca beyaz ve kahverengi renklerinden oluşan sade meander de vardır[77]. Delos örneklerindeki meanderler mozaik kompozisyonunda çerçeve[78] ve emblema[79] olarak yer almışlardır. Delos meanderlerinin çoğunluğu[80] perspektif olmakla beraber düz[81] olanları da vardır. Meanderlerin hepsinde doldurma motifi kullanılmıştır. Polikrom perspektif meanderler oldukça zengindir ve bu sebeple bazı sık kullanılan renkleri detaylı olarak irdelemek zordur. Düz meanderler beyaz dışında siyahı ve biraz da diğer renkleri kullanırlar. Sıcak ve soğuk renklerin alternatifleri üzerine renk oyunları ile perspektif meander ve düz meander arasındaki farklılıklar göze çarpar. Siyah, beyaz, sarı, kırmızı, pembe, menekşe, turuncu, mavi, mor ve gri renklerde olan meanderlerin aralarına yerleştirilen doldurma motifleri açık ve koyu renk tonları ile gölgelendirilmiştir. Merkezi bir alanın etrafında birbirini takip eden konsantrik bordürler ile tesseralardan yapılmış dikdörtgen bir merkez Delos mozaiklerinin karakteristik özelliğidir. Tipik bordürmodelleri dalga bandı, örgü bandı -basit ya da kompleks, bazen üç boyutlu etkiye sahip- meander ve piramidal üçgenlerden oluşmaktadır, genellikle siyah ya da beyaz filletler'den bir seri bu bordürlere eşlik eder ya da onları böler. Merkez alan örneğin üç-boyutlu perspektif meander ile süslü ya da sade olabilmektedir[82]. Pompei mozaiklerindeki meanderlerin çoğunluğu düz iken çok az bir kısmı perspektiftir[83]. Pompei'deki meanderlerin büyük bir kısmı mozaik kompozisyonunda çerçeve olarak karşımıza çıkarken bunlardan altı tanesi ise emblemada[84] yer almıştır. Genelinde doldurma motifi varken yalnızca iki tanesinde[85] doldurma motifi yoktur. Meanderlerin genelinde siyah ve beyaz renk yaygındır. Sadece bir tanesinde[86] siyah ve beyazın dışında sarı ve kırmızı renk kullanılmıştır.

66 Wilson 1990, 120, fig. 108.

67 Dunbabin 1999, 53, fig. 50.

68 Boeselager 1983, 70-73, pl. 21.

69 Kondoleon 1995, 19, fig. 42.

70 Hoepfner 1983, 8, abb. 4, 8, abb. 4.

71 Dunbabin 1999, 187, fig. 200.

72 Dunbabin 58, fig. 57.

73 Pernice 1938, 36, taf. 8, 5.

74 Özgüç 1986, 301; Bingöl 1997, 109, abb. 75.

75 Pernice 1938, 82, taf. 23.3.

76 Radt 1999, 135-140, abb. 83.

77 Radt 1999, 135-140, abb. 83.

78 Bruneau 1972, 127, fig. 18, 225, fig. 156, 235, fig. 168, 136, fig. 30, 263, fig. 215, 305, fig. 271.

79 Bruneau 1972, 133, fig. 22, 268, fig. 221.

80 Bruneau 1972, 235, fig. 168, 133, fig. 22, 136, fig. 30, 263, fig. 215, 268, fig. 221, 305, fig. 271.

81 Bruneau 1972, 311, fig. 282, 127, fig. 18, 264, fig. 217, 225, fig. 156.

82 Dunbabin 1999, 292.

83 Pernice 1938, 70, taf. 36,5, 36, taf. 8,5, 91, taf. 42,5.

84 Joyce 1979, 254, pl. 33,3; Pernice 1938, 82, taf. 23,4, 82, taf. 23,1, 64 , taf. 27,2, 69, taf. 29,2, 113, taf. 49,2.

85 Dunbabin 1999, 58, Fig. 57; Pernice 1938, 36, Taf. 8,5.

86 Pernice 1938, 70, taf. 36,5.

Mozaiklerde MÖ. 5. yüzyıl sonu–MÖ. 4. yüzyıl başından itibaren karşımıza çıkan örneklerde düz gamalı haç meanderlere yer verilmişken, MÖ. 3. yüzyıl'dan itibaren mozaikler üzerinde perspektif gamalı haç meander de kullanılmaya başlanmıştır. Perspektif gamalı haç meanderin bilinen en erken örnekleri tessera teknikteki Morgantina mozaikleri üzerinde karşımıza çıkar[87]. Perspektif gamalı haç meander özellikle Delos ve Bergama gibi merkezlerdeki Hellenistik mozaiklerde yoğun olarak kullanılmıştır. MÖ. 1. yüzyıl'dan sonra perspektif gamalı haç meanderin kullanımı azalmış[88] ancak MS. 1. ve 3. yüzyıl'larda canlanarak tekrar popüler olmuştur[89].

Meanderlerin mozaik kompozisyonundaki yerlerine bakıldığında iki farklı kullanımı görülmüştür. Bunlardan ilki çerçeve bandıdır; çerçeve bandı kendi içinde mozaiğin çerçevesi[90] ve emblema çerçevesi[91] olarak ikiye ayrılır. Meanderin bir diğer kullanım yeri ise mozaiğin merkezindeki emblema[92]'dır.

Meanderlerin aralarına geometrik[93] ve bitkisel[94] doldurma motifleri yerleştirilmiştir. Bununla beraber doldurma motiflerinde geometrik şekiller ağırlıktadır. Doldurma motifleri hem düz meanderler hem de perspektif meanderler üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Perspektif meanderlerin doldurma motiflerindeki geometrik şekiller üzerinde açık ve koyu renk tonları ile oluşturulan gölgelendirme sonucu derinlik vurgulanmıştır[95].

Meander motifi mozaikler üzerinde karşımıza çıkmadan çok uzun bir zaman önce mimari, seramik, duvar resmi, terracotta mimari plaka, lahit, kumaş, takı (kemer, kolye, fibula vb.), stel, sikke, kandil, mobilya ve heykel üzerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Diğer arkeolojik buluntu gruplarındaki meanderler ile mozaikler üzerindeki meanderlerde büyük oranda benzerlik ve etkileşim söz konusudur[96].

Mozaik dekorasyonunda uzun bir geçmişe sahip olan bu bordür motifi bazı değişikliklerle Augustus'un başa geçmesinden sonra ve Roma İmparatorluğu dönemi boyunca da kullanılmaya devam edilmiştir[97].

---

87 Dunbabin 1979, 410.

88 Hinks 1933, I.viii.

89 Miller 1972, 346.

90 Robinson 1932, taf. 3, taf. 2; Petsas 1964, fig. 4; Salzmann 1982, taf. 61, taf. 26,1; Williams ve Fischer 1976, pl. 24; Rumpf 1953, abb. 11; Tsakirgis 1989, fig. 25; Brown 1957, pl. XXXVII; Joyce 1979, pl. 35,14; Pernice 1938, taf. 27,2, taf. 33,1, taf. 35,2, taf. 29,2, taf. 33,2, taf. 49,2, taf. 8,5; Boeselager 1983, pl. 6.

91 Catling 1976, fig. 6; Robinson 1929, abb. 13; Robinson 1932, taf. 4, abb. 3, taf. 1-2; Robinson 1938, pl. 16; Robertson 1965, pl. XXII; Karageorghis 1978, fig. 111; Daux 1961, fig. 1; Daux 1966, fig. 5; Salzmann 1982, taf. 39,1, taf. 67,1, taf. 67,2, taf. 94,2-4; Bingöl 1997, abb. 56, abb. 73, abb. 75, Brown 1957, pl. XXXVIII, XXXIX, XXXIX,1; Campbell 1973, pl. IV,1; Bruneau 1972, fig. 156, 30, 215, 271; Pernice 1938, taf. 24,5, 23,1; Joyce 1979, pl. 33,2; Clarke 1994, fig. 6; Curtius 1972, abb. 26; Hoepfner 1983, abb. 4; Ashby 1915, fig. 5, 6; Parlasca 1975, pl. CLXXIII,1; Kondoleon 1995, fig. 42; Giannouli ve Guimier-Sorbert 1988, fig. 1; Bingöl 1997, abb. 68; 75. Dunbabin 1999, fig. 57, 148, 50; Tsakirgis 1989, fig. 2-3-4.

92 Young 1965, abb. 8; Tsakirgis 1989, fig. 5-6,10,14-15; Stillwell 1967, pl. 73,4; Bruneau 1972, fig. 22,221; Joyce 1979, pl. 33,3; Nappo 1997, fig. 19; Pernice 1938, taf. 23,4,33,6,23,3; Wilson 1990, fig. 108.

93 Robinson 1929, abb. 13; Robinson 1932, taf. 4; Williams-Fischer 1976, pl. 24; Karageorghis 1978, fig. 111; Tsakirgis 1989, fig. 1; Bingöl 1997, abb. 56; Bruneau 1972, fig. 282,271; Pernice 1938, taf. 24,5,36,5,42,5,23,4,23,1,27,2,33,6,33,1,35,2,33,2,49,2,8,5,29,2; Curtius 1972, abb. 26; Joyce 1979, pl. 33,2,33,3,35,14; Kondoleon 1995, fig. 42; Wilson 1990, fig. 108; Dunbabin 1999, fig. 50,148; Ashby 1915, fig. 5,6; Rumpf 1953, abb. 11; Daux 1966, fig. 5; Nappo 1997, fig. 19; Petsas 1964, fig. 4; Salzmann 1982, taf. 26,1,42,1,42,3,43,1,13,61,56,3,56,1,17,2,92,4,94,2-4,16,3; Stillwell 1967, pl. 73,4; Brown 1957, pl. XXXVII; Boeselager 1983, pl. 21; Clarke 1994, fig. 6.

94 Robinson 1938, pl. 16; Tsakirgis 1989, fig. 14-15; Daux 1961, fig. 1.

95 Tsakirgis 1989, fig. 2,3,4; Giannouli ve diğ. 1988, fig. 1; Boeselager 1983, pl. 6; Bingöl 1997, abb. 68; Brown 1957, pl. XXXIX,2, XXXIX,1, XXXVIII; Parlasca 1975; pl. CLXXIII,1; Tsakirgis 1989, fig. 5-6,10,27; Bruneau 1972, fig. 156,168,22,30,215,221.

96 Sezer 2004, 235-244.

97 Waywell 1979, 310.

Kaynakça

Ashby 1915
T. Ashby, "Roman Malta" *Journal of Roman Studies 5,* 1915, 34-38.

Bingöl 1997
O. Bingöl, *Malerei und Mosaik der Antiken in der Türkei. Kulturgeschichte der Antiken, Welt- Band 67.* Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1997.

Bingöl 1998
O. Bingöl, *Magnesia ad Maeandrum: Menderes Magnesiası,* Ankara, 1998.

Boeselager 1983
D. Von Boeselager, *Antike Mosaiken in Sizilien: Hellenismus und Römische Kaiserzeit: 3.Jahrhundert v. Chr.- 3.Jahrhundert n. Chr.* Rome, 1983.

Bruneau 1972
P. Bruneau, *Exploration Archéologique de Délos; Les Mosaïques.* Paris, 1972.

Brown 1957
B.R. Brown, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and The Alexandrian Style.* Massachusetts, 1957.

Campbell 1973
S.D. Campbell, "A Hellenistic Mosaic in Ertyhrae" *Anatolian Studies XVII,* 1973, 207-209.

Catling 1976
H.W. Catling, "Archaeology in Greece 1975-76" *Archaeological Reports for 1975-76,* 1976, 3-33.

Charbonneaux ve diğ. 1971
J. Charbonneaux, R. Martin ve F. Villard, *Das Hellenistische Griechenland. München,* 1971.

Clarke 1994
J.R. Clarke, "Mosaic Workshops at Pompeii and Ostia Antica" *Fifth International Colloqium on Ancient Mosaics held at Bath, England, on September 5-12, 1987. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, Number Nine,* Ann Arbor, 1994, 89-102.

Curtius 1972
L. Curtius, *Die Wandmalerei Pompejis*, New York, 1972.

Daux 1961
G. Daux, "Chronique des Fouilles et Dècouvertes Archeologiques en Grèce en 1960" *Bulletin de Correspondance Hellenique 85,* 1961, 601-953.

Daux 1966
G. Daux, "Chronique des Fouilles et Dècouvertes Archeologiques en Grèce en 1965" *Bulletin de Correspondance Hellenique 90,* 1966, 715-1019.

Dunbabin 1979
K.M.D. Dunbabin, "Technique and Materials of Hellenistic Mosaics" *American Journal of Archaeology 83,* 1979, 265-277.

Dunbabin 1999
K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World.* Cambridge 1999.

Erhat 1997
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul, 1997.

Giannouli ve Guimier-Sorbert 1988
V. Giannouli ve A.M. Guimier-Sorbets, "Deux Mosaïques Hellénistiques à Samos" *Bulletin de Correspondance Hellenique 112,* 1988, 545-568.

Hinks 1933
R.P. Hinks, *Cataloque of the Greek Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum,* London, 1933.

Hoepfner 1983
W. Hoepfner, *Arsameia am Nymphaios, das Hierotheseion des Königs Mithradates I. Kallinikos von Kommagene nach den Ausgrabungen von 1963 bis 1967. Istanbuler Forschungen, 33,* Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1983.

Homeros
Homeros, *İliada* (Çev. A. Erhat ve A. Kadir) İstanbul, 1998.

Joyce 1979
H. Joyce, "Form, Function and Technique in the Pavements of Delos and Pompeii" *American Journal of Archaeology 83,* 1979, 253-263.

Karageorghis 1978
V. Karageorghis, "Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques a Chypre en 1977" *Bulletin de Correspondance Hellenique 102,* 1978, 879-938.

Kondoleon 1995
C. Kondoleon, *Domestic and Divine Roman Mosaics in the House of Dionysos.* London, 1995.

Ling 1998
R. Ling *Ancient Mosaics,* London, 1998.

Miller 1972
S.G. Miller, "A Mosaics Floor from a Roman Villa at Anaploga" *Hesperia 41,* 1972, 332-354.

Nappo 1997
S.C. Nappo, "The Urban Transformation at Pompeii, Late 3rd and Early 2nd c. B.C. 113" *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, Number, Twenty- two,* 1997, 91-120.

Özgüç 1986
N. Özgüç, "1985 Yılında Yapılmış Olan Samsat Kazılarının Sonuçları" *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı I,* Ankara, 1986, 297-304.

Parlasca 1971
K. Parlasca "Hellenistische und Römische Mosaiken aus Ägypten" *La Mosaïque Grèco- Romaine. IIe Colloque International Pour I'ètude de la Mosaïque Antique*, Vienne 1971, Paris, 1975, 363-369.

Pernice 1938
E. Pernice, *Die Hellenistiche Kunst in Pompeji VI, Pavimente und Figürliche Mosaiken*, Berlin 1938.

Petsas 1964
L. Petsas *Pella,* Lund, 1964.

Radt 1999
W. Radt, *Pergamon, Geschichte und Bauten einer Antiken Metropole,* Darmstadt, 1999.

Robertson 1965
C.M. Robertson, "Greek Mosaics" *Journal of Hellenic Studies 85,* 1965, 72-89.

Robinson 1938
D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus the Hellenic House. Part VIII.* Baltimore, 1938.

Robinson 1932
D.M. Robinson, "Mosaics from Olynthus" *American Journal of Archaeology*, Vol.36, No.1, 1932, 16-24.

Robinson 1929
D.M. Robinson "A Preliminary Report on the Excavations at Olynthus" *American Journal of Archaeology,* Vol.33, No.1, 1929, 53-76.

Robinson 1930
D.M. Robinson, *Excavation at Olynthus II, Architecture and Sculpture: House and Other Buildings.* London, 1930.

Rumpf 1953
A. Rumpf, *Malerei und Zeichnung der Klassischen Antike,* München, 1953.

Salzmann 1982
D. Salzmann, *Untersuchungen zu den Antiken Kieselmosaiken,* Berlin, 1982.

Sezer 2004
S.S. Sezer, "Roma Dönemine Kadar Mozaikler Üzerindeki Meander Motifinin Pişmiş Toprak Eserler ve Mimari Buluntular Üzerindeki Meander Motifi İle Karşılaştırmalı İrdelenmesi" *I.-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi,* Ankara, 2004, 235-244.

Stillwell 1963
R. Stillwell, "Excavations at Morgantina (Serra Orlando) 1962 Preliminary Report VII" *American Journal of Archaeology 67,* 1963, 163-171.

Stillwell 1967
R. Stillwell, "Excavations at Morgantina (Serra Orlando) 1966 Preliminary Report VII" *American Journal of Archaeology 71,* 1967, 245-250.

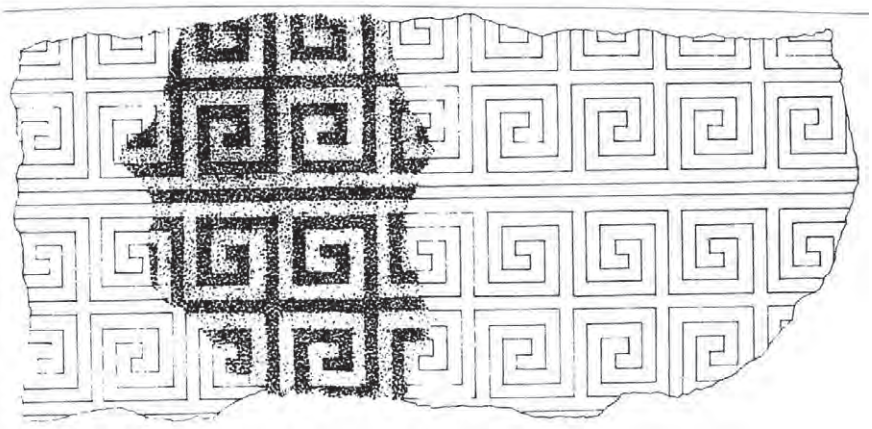
Tsakirgis 1989
B. Tsakirgis, "The Decorated Pavements of Morgantina I: The Mosaics" *American Journal of Archaeology 93,* 1989, 395-416.

Waywell 1979
S.E. Waywell, "Roman Mosaics in Greece" *American Journal of Archaeology* 83, 1979.

Williams ve Fischer 1976
C.K. Williams ve E. Fischer "Corinth, 1975 Forum Southwest" *Hesperia 45,* 1976, 99-162.

Wilson 1990
R.J.A. Wilson, *Sicily under the Roman Empire,* Warminster, 1990.

Young 1965
R.S. Young "Early Mosaics at Gordion" *Expedition Vol-7, Number 3,* 1965, 4-13.

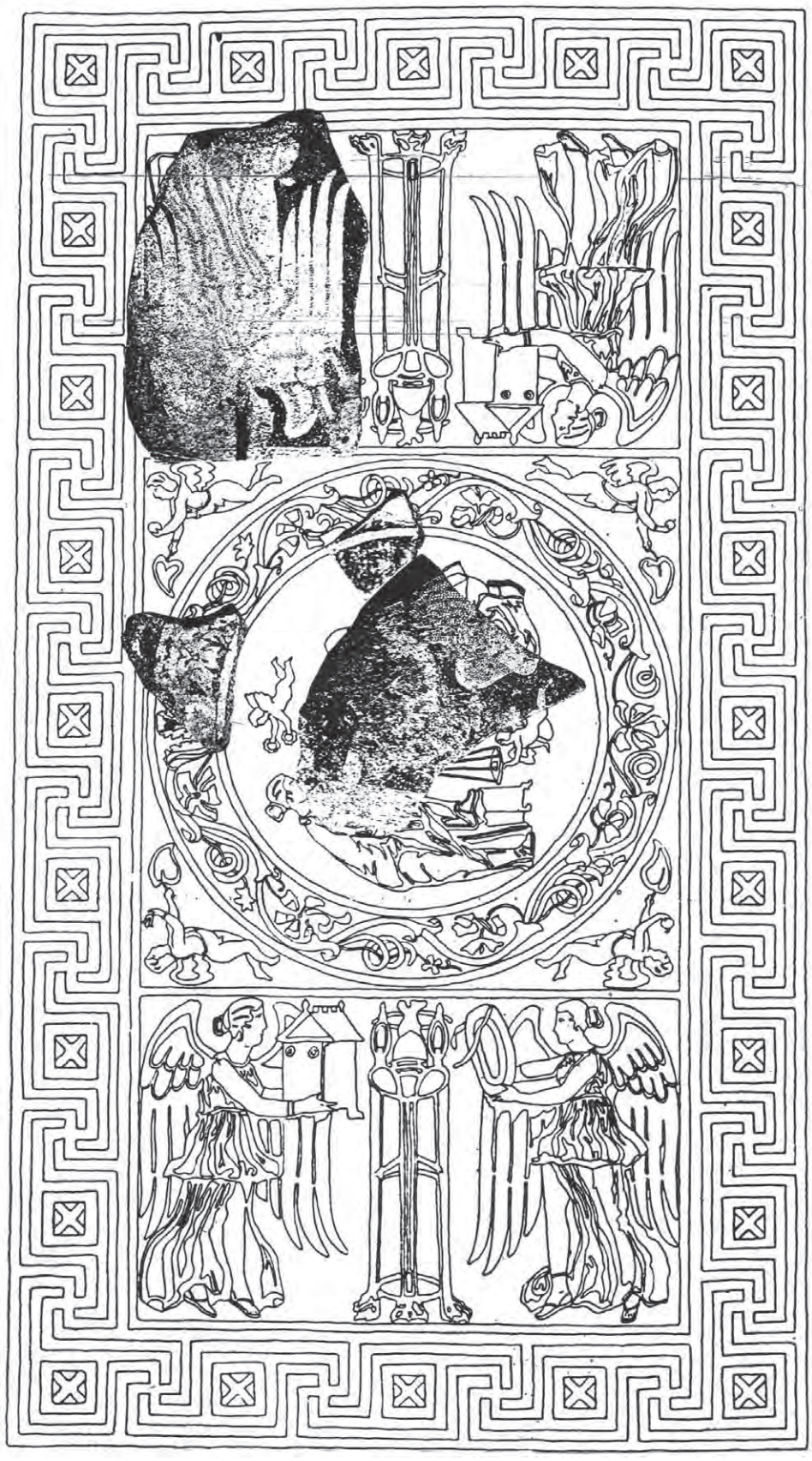
Res. 1

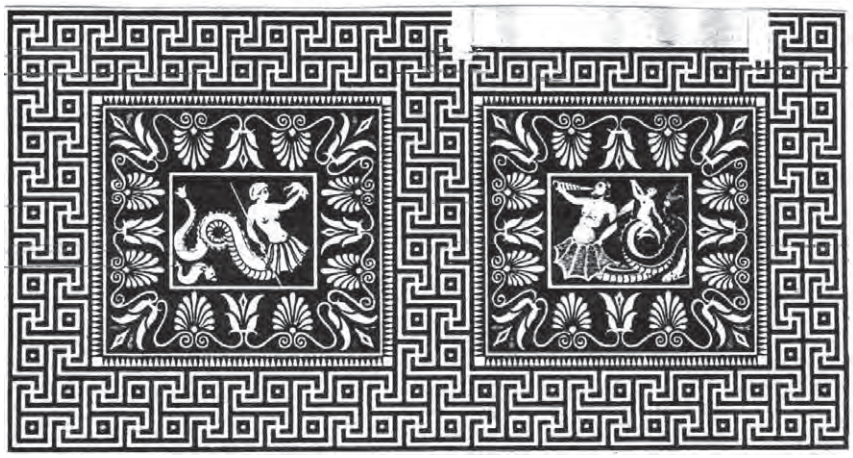
Res. 2

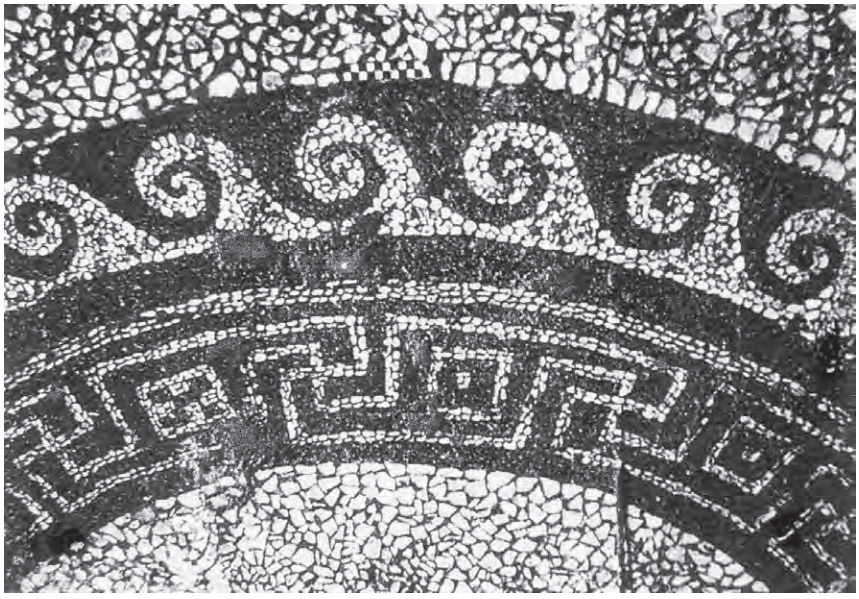
Res. 3

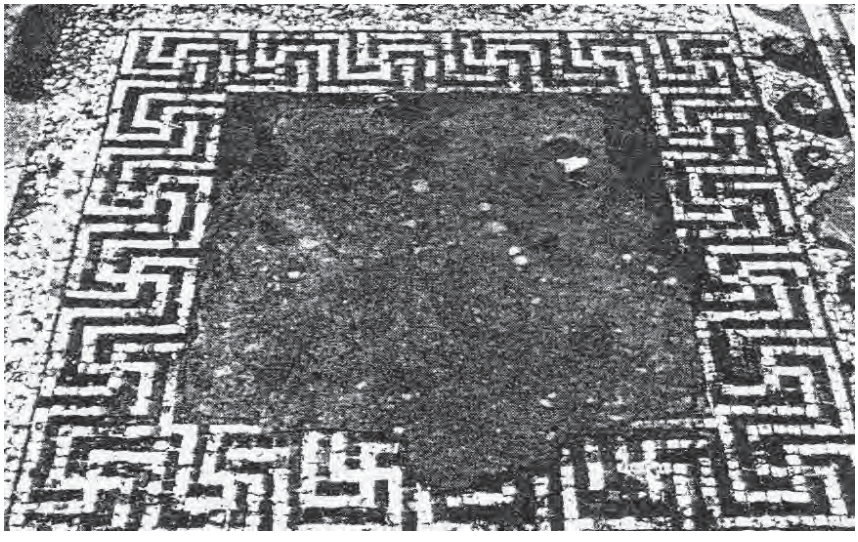
Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

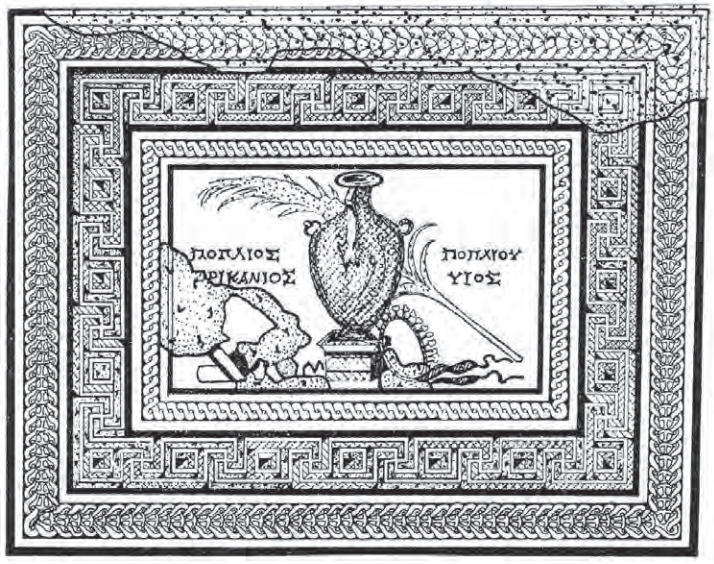
Res. 8

Res. 9

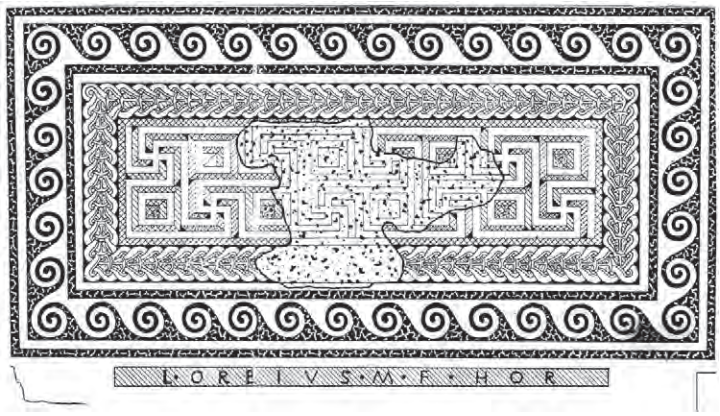
Res. 10

Res. 11

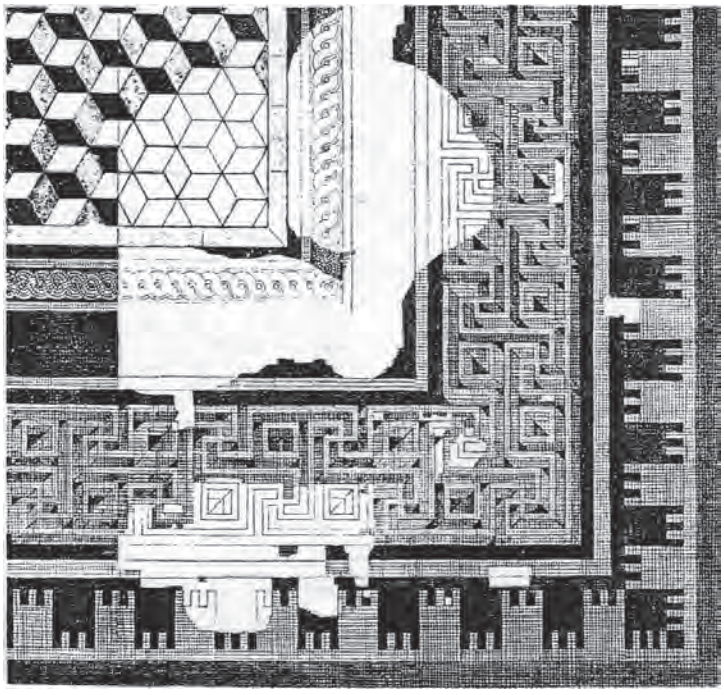
Res. 12

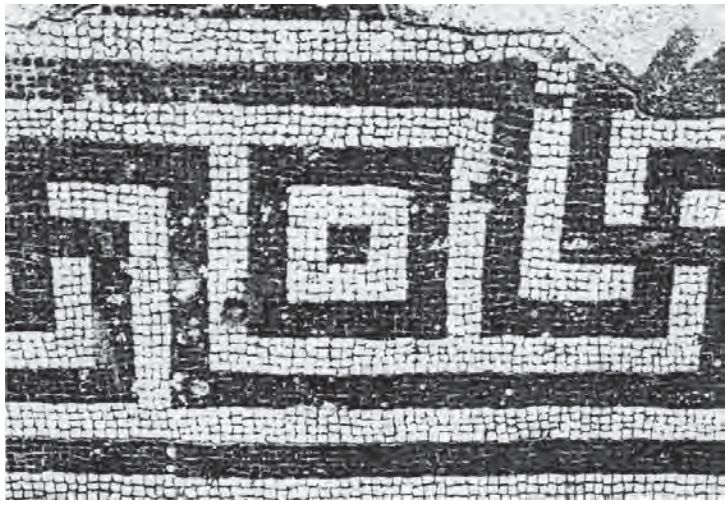
Res. 13

Res. 14

Res. 15

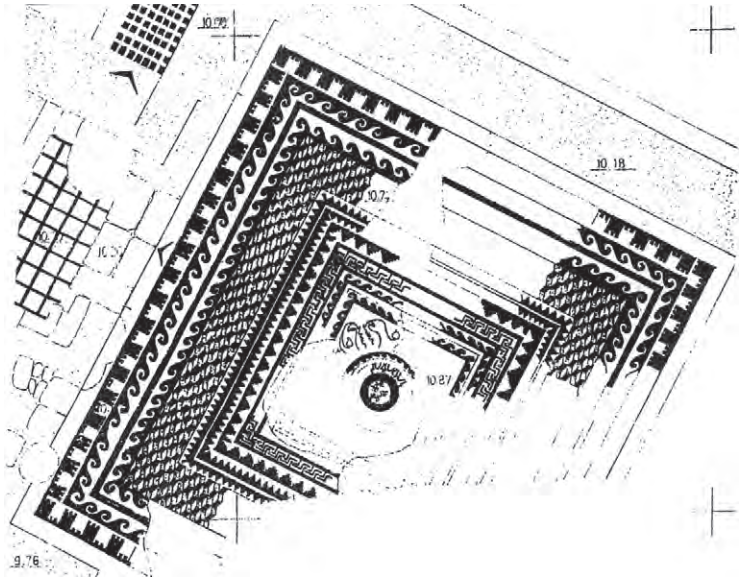
Res. 16

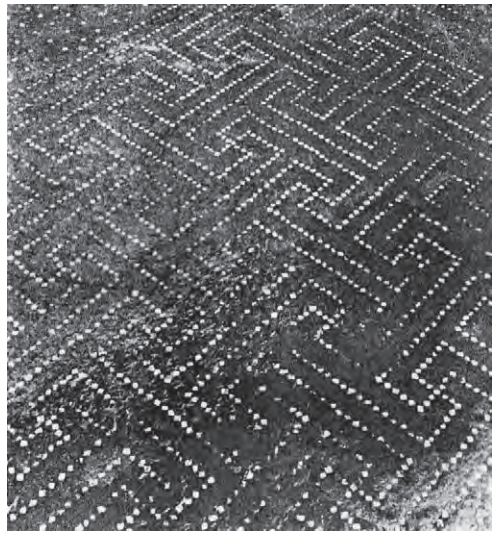
Res. 17

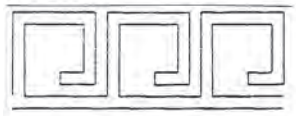
Res. 18

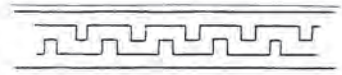
Res. 19

Res. 20

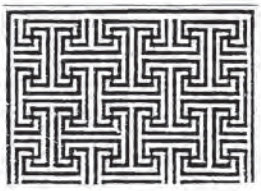
Şek. 1

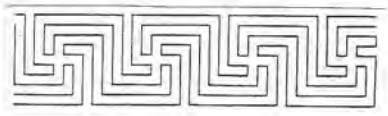
Şek. 2

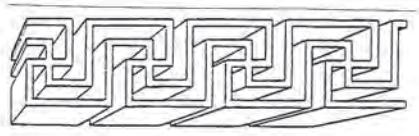
Şek. 3

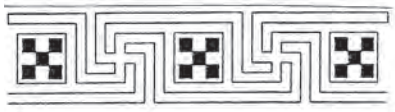
Şek. 4

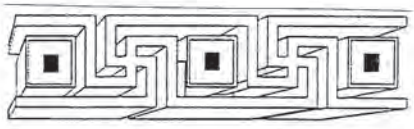
Şek. 5a

Şek. 5b

Şek. 5c

Şek. 5d

Hitit Sfenkslerinde Mısır, Suriye ve Fenike Etkileri

Akın TEMÜR*

Abstract

The Egyptian, Syrian and Phoenician Effects on Hittite Sphinxs

Sphinx, having begun to be seen through the middle of the third millennium BC. both in Egyptian and Front Asia arts, is generally described as having a lion's body and as being human headed and winged. At first it makes its name heard with "Great Sphinx", dated back to the Kefren period in Giza. Here the Sphinx is human bodied but not winged. Wings have come into being after Sphinx's getting into the Egyptian Art and now the lion bodied and winged outline of the Sphinx has been completed.

In Anatolia, on the other hand, Sphinx begins to be seen in the era of Assur Trade Colonies. Especially the ivory findings in Acemhöyük apparently show that Sphinx have arrived Anatolia from Egypt through Syria. The dense Egyptian and Syrian features on the Sphinx obtained prove this. The Sphinx, carrying Egyptian and Syrian characteristics in terms of shape, reach their peak with the door Sphinx of Alacahöyük and Boğazköy and at the same time remain to have started the leadership of a custom.

Sfenks MÖ. 3. binyılın ortalarına doğru hem Mısır hem de Ön Asya sanatlarında görülmeye başlar[1]. Genel olarak aslan gövdeli, insan başlı ve kanatlı olarak tanımlanan yaratık[2], adını Giza'daki Kefren Dönemine (MÖ. 2520-2494) tarihlenen "Büyük Sfenks" ile duyurur[3]. İlk örnek olarak kabul edilen Giza sfenksi aslan gövdeli ve insan başlıdır. Yaratığın henüz kanadı yoktur. Kanat eklemesi sfenksin Suriye sanatına girmesinden sonra (Orta Krallık-MÖ. 2040-1640) gerçekleşir. Yapılan değişikler sonucu ortaya, Suriye'ye özgü yeni bir tip çıkmış ve kanatsız Mısır sfenksi kanatları olan bir sfenkse dönüşmüştür.

Anadolu'da sfenks ilk olarak Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (MÖ. 1950-1750), Assur ve Suriye'den ithal edilen silindir mühürler, Anadolu'ya özgü damga mühürler ve Kapadokya tabletleri üzerinde görülür[4]. "Walters Mührü" olarak adlandırılan bir tablet üzerindeki mühürde oturur pozisyonda kanatlı iki sfenks işlenmiştir[5] (Resim 1, 2). Sol taraftaki sakalsız sfenks kabarık bir göğse sahiptir. Tüylü kanatlar omuzlardan yanlara, yukarı doğru açılmıştır. Sağ ön ayak ters ağaç dalı şeklindedir. Sağdaki sakallı sfenksin sol kanadı diğer sfenks ile benzer, ancak sağ kanadı işlenmemiştir. Ön sol ayak yerine, çene altından çıkan ters ağaç dalı şeklinde bir çıkıntı yerleştirilmiştir. Her iki sfenks de dik duran ve spiral oluşturan kuyruklara sahiptirler ve birer pençeleriyle ortalarında bir bitkiyi tutmaktadırlar. Sfenkslerde gözler üçgen şeklindedir ve iri bir burna sahiptirler. İki sfenksin de arkasında oturur pozisyonda, bir pençesi havada ve kuyruğu dik yukarı uzanan, aslan figürleri bulunmaktadır. Aslan figürlerinin yukarısında ise ters yönde kaba bir şekilde işlenmiş kuş figürleri yer almaktadır. Yerel stilde işlenmiş mühürlerden birinin üzerindeki sfenks ise sakallı ve kanatsız oluşuyla Mısır Kral sfenkslerini hatırlatmaktadır[6]. Ayakta durur pozisyonda kanatsız sfenks ilkin Koloni Dönemi'nin ikinci safhasında (MÖ. 19-18. yüzyıl) ortaya çıkar[7]. Bu sfenks, Walters

* Arş. Gör. Akın TEMÜR, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ERZURUM. akintemur@yahoo.com

1 Dessenne 1957, 175; Demisch 1977, 11.

2 Murray 1954, 261, 262; Jahn 1957, 646, 647; Grimal 1969, 428; Erhat 1978, 302; Bonnefoy 1981, 823; Saltuk 1990, 135; Can 1994, 486.

3 Perrot 1882, 243, 244, fig. 157; Bonnet 1952, 747; Pritchard 1969, 339, fig. 238; Martin ve diğ. 1975, 93, 94, abb. 163, 166; Demisch 1977, 18, abb. 21; Cotterel 1997, 50; Schulz ve diğ. 1998, 75, fig. 60, 61.

4 Özgüç 1965, 30; Canby 1975, 234; Darga 1992, 171.

5 Canby 1975, 229, fig. 2a.

6 Canby 1975, 234.

7 Özgüç 1965, 71, lev. XXIV.

mührü gibi, bir tablet üzerindeki mühürde Kültepe I-b'de ortaya çıkmıştır.

N. Özgüç'e göre sfenks figürü Anadolu'ya Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Mezopotamya'dan Suriye yoluyla girmiş olmalıdır[8]. U.B. Alkım ise sfenks figürünün Mısır'dan, Suriye üzerinden Anadolu'ya girdiğini söylerken[9], J.V. Canby sfenkslerin kökeninin Mezopotamya olmadığını, bu figürün Anadolu'ya Suriye'den değil, doğrudan doğruya Mısır'dan geldiğini, hatta buradan Suriye sanatına geçmiş olabileceğini savunur[10]. Sfenks motifinin, Mezopotamya'da Ur I (MÖ. 3. binin başları) ve Akkad Dönemi'nden (MÖ. 3. binin 3. çeyreği) beri varlığının bilinmesi, Mısır'da ise MÖ. 3. binin 2. çeyreğinden itibaren izlenmesi J.V. Canby'nin iddiasının doğru olamayacağını göstermektedir. Karum Çağı'nın, başka bir deyişle Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nın ilk evresine ait arkeolojik veriler, özellikle Acemhöyük buluntuları, Anadolu'nun o dönemde Kuzey Suriye ile yoğun kültürel ilişki içinde bulunduğunu kanıtlamaktadır. Burada bulunan fildişi eserler, Mısır'dan Suriye'ye, oradan da Anadolu topraklarına giren sanatın etkilerini çok iyi yansıtmaktadır. Bu eserler Mısır'dan alınan fildişinin, Suriye'de işlenip Anadolu'ya dış satımının yapıldığını gösterebileceği gibi, yine Suriye yolu ile dış alımı yapılan fildişinin Anadolu'da işlenmiş olabileceği biçiminde de yorumlanabilir. Bu fildişi buluntular, Hitit sanatına girmiş olan sfenksin Suriye üzerinden Anadolu'ya girmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemde sfenksin tarihi hakkında daha fazla bilgi Acemhöyük Sarayı'ndan çıkan kalıntılardan elde edilmektedir (Resim 3). Sarayın en son safhasına ait olabilecek bir fildişi sfenks sakalsız ve kalçaları üzerine dik oturmuş pozisyonuyla dikkatleri çeker[11]. Kuyruk, sırt boyunca dikey olarak yükseltilmiştir. Ağır bir yele, şal gibi vücudunun üst kısmını örter. Sfenksin saç stili hathor saç biçimine sahip olup, bu saç şekli köken olarak Mısır sanatına dayanır[12]. Ancak buradaki, hathor saç stilinin mahalli bir adaptasyonudur[13]. Alın üzerindeki tek bir kıvrım Mısır dönemine ait uraeusu[14] hatırlatır. Sfenkste kulak arkasından sarkan saçlar omuzlar üzerinde spiralle son bulmaktadır. Benzer bir saç şeması yine Acemhöyük'ten fildişi bir figürün üzerinde görülmektedir[15] (Resim 4). Buradaki sfenksin farkı başında polost benzeri bir başlığın bulunmasıdır. Boğazköy'de bulunan Hitit İmparatorluk dönemine ait fildişi bir plakanın üzerinde sfenks figürü görülür[16] (Resim 5). Plakanın üzerinde merkezi motif olarak, sakalsız bir sfenks figürü bulunmaktadır. Sfenks, saç örgüsü gibi göğüs boşluğu üzerine sarkan bir başlık taşır. Bu, Acemhöyük'ten çıkarılan örnekte olduğu gibi Mısır dönemine ait saç stilinin mahalli saç stiline adaptasyonunu gösterir[17]. Yine Boğazköy'den büyük ölçüde tahrip olmuş bir mühür üzerinde görülen iki sfenks geleneksel Hitit stilinde yapılmıştır[18] (Resim 6). Mühür üzerinde antitetik iki sfenks izlenmektedir. Soldaki sfenks küpeli olup, yüksek ve yuvarlak başlığa sahiptir. Sağdaki sfenks ise koni şeklinde boynuzlu başlık taşır. Her iki sfenks de kanatlıdır ve kuyrukları yukarı doğru kalkık şekildedir. İki figür arasında hayat ağacı olduğu düşünülen motif bulunmaktadır[19]. Altın bir yüzük taşı üzerinde[20] ise sfenks (Resim 7) yürür pozisyonda ve kanatsızdır. Tanrısal bir başlık

8 Özgüç 1965, 30.

9 Alkım 1974, 89.

10 Canby 1975, 234.

11 Canby 1975, 235, fig. 9, 10.

12 Hathor-Hator: Mısır'da kadınların, gökyüzünün, ölüler şehrinin tanrıçası. Hathor veya Hathorik saç şekli bu tanrıçanın saç şeklinden gelmekte olup, hem başlık olarak hem de saç stili olarak değerlendirilmektedir: Evans 1930, 420.

13 Canby 1975, 235.

14 Uraeus: Firavun amblemi olup firavun tacının alınlığında yer alan yılana verilen addır: Michalowski 1968, 563.

15 Akurgal 1995, res. 23b.

16 Canby 1975, 240, fig. 12; Bittel 1976, 169, abb. 187; Demisch 1977, 48, abb. 111.

17 Canby 1975, 240.

18 Canby 1975, 240, fig. 13.

19 Beran 1967, 29.

20 Akurgal 1961, 82, abb. 52; Bittel 1976, 206, abb. 237; Demisch 1977, 58.

taşıyan sfenksin gövdesinin ön kısmından tanımlanamayan ikinci bir baş çıkmaktadır. Bu şekliyle Khimaira'ya[21] da köken teşkil edebilecek bir örnektir. Kuyruk burada da yukarı doğru "S" çizmektedir. Sfenksin sırtında kanatlı tanrı figürü bulunmaktadır. Aslan, boğa vb. hayvanlar üzerindeki tanrı veya kral figürleri MÖ. 3. binden beri bilinen bir geleneğin devamıdır[22]. Burada tanrı sağ eliyle, sfenksin boynuna bağlı olan bir ipi tutmaktadır. Benzer bir görüntü MÖ. 3. bine tarihlenen bir Akkad silindir mührü üzerinde de görülmektedir[23].

Mühürler üzerindeki sfenks motifinin, genelde ikincil sahnelerde yer alması, onun bir tanrıyla ilişkisinin kabul edilmesini zorlaştırır. Ancak N. Özgüç, sfenksler üzerinde bulunan tanrıçayı "sfenksli tanrıça" olarak yorumlamıştır[24]. Böylece bir yandan sfenks motifi Anadolu'da tanrıçanın kutsal yaratığı olarak ortaya çıkarken, diğer taraftan ikincil sahnelerde koruyucu özelliğiyle tasvir edilmiş olmalıdır.

Hitit sanatında, Suriye sanatından aktarılan sfenks kullanılmıştır. Bununla birlikte Hititler, Mısırlıların anıtsal sfenkslerini de biliyorlardı. Alacahöyük ve Boğazköy sfenksleri bunun için iyi bir örnek teşkil eder[25]. Boğazköy güney kent kapısında dört sfenks bulunmaktadır. Bunlardan biri Berlin Staatliche Museum'da[26] (Resim 8), diğeri İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir[27] (Resim 9). Diğer ikisi restore edilerek yerine konmuştur. Buradaki sfenksler taş kapı pervazlarına üç boyutlu olarak işlenmişlerdir. Bunları yontan sanatçı bütün ağırlığı sfenkslerin başlarında yoğunlaştırmıştır. Sfenkslerde baş, yüksekliğin (2,50 m.) üçte birinden fazlasını oluşturmaktadır. Gövdeleri ise dışa taşkın, detaydan yoksun, küt bacakları, beş parmaklı aslanpençesi şeklinde ayaklarıyla kapı aslanlarına benzer biçimde yontulmuştur[28]. Kuyrukları yukarı dikilmiş ve uçları spiral şeklindedir. İstanbul'daki sfenks bu şekliyle, altın yüzük üzerindeki sfenkse (Resim 7) oldukça benzemektedir.

Berlin sfenksinde kanat (Resim 8) paralel ve eğik, son derece uyumlu, çizgilerle yumuşak bir görünüm sergilemekte olup, ön ayağın gerisinden başlayıp, arka ayakların üzerinde son bulan açılmış bir yapıya sahiptir[29]. Kanat yapısı bu şekliyle Suriye sfenkslerini hatırlatmaktadır[30]. İstanbul'daki örneğin kanatları tespit edilememiştir (Resim 9). M. Darga, bu sfenksin tamamlanamadığını kabul etmektedir[31]. Her iki sfenkste de (Resim 10, 11) yüz yuvarlak bir yapıya sahiptir. Pürüzsüz yüzde dolgun yanaklar ve kartal burun gözlenmektedir. Gözler başka maddelerden kakma olarak yapılmış olmalıdır. Bunların üstünde hafif kabarık kaşlar ve basık alın üzerinde ortadan ayrılmış saç demetleri işlenmiştir. Sfenksin göğsü üzerine dökülen saçlarının ucu spiral oluşturarak sona ermektedir. Göğüs üzerine dökülen bu perçemler oldukça uzun tutulmuş olup, bunların Hathor başlığı mı yoksa saç örgüsü mü olduğunu söylemek çok güçtür[32]. A. Perrot bunun saç örgüsü olduğunu kabul etmekte, bu saç stilinin at nalı gibi gövdenin sağında ve solunda bitmesini Mısırlılara benzetmektedir. R. Nauman, bunları saç örgüsü olarak kabul etmekte ve onları Mısırlı tanrıça Hathor'a benzetmektedir[33]. Bu konuda en geçerli açıklamayı yapan E. Meyer'e göre,

---

21 Khimaira için bkz. Temür 2000.

22 Demisch 1977, 58.

23 Boehmer 1965, abb. 477.

24 Özgüç 1979, 19, fig. 5.

25 Dessenne 1957, 184.

26 Potratz 1961, 313, abb. 53; Akurgal 1961, 77, abb. 66; Pritchard 1969, 329, fig. 666; Bittel 1976, 198, 199, abb. 266; Demisch 1977, 50, abb. 117; Frankfort 1989, 221, fig. 253; Naumann 1991, 295, res. 378; Darga 1992, 119, 123, res. 124; Akurgal 1995, 85, lev. 48b.

27 Contenau 1934, 196, pl. V; Akurgal 1961, 77, abb. 67; Bittel 1976, 198, 199, abb. 265; Darga 1992, 119, 123; Akurgal 1995, 85, lev. 37, 38.

28 Darga 1992, 120.

29 Canby 1975, 243.

30 Bossert 1951, 86, abb. 1106; Pritchard 1969, 288; Demisch 1977, 57, abb. 140; Frankfort 1989, 270, fig. 316.

31 Darga 1992, 120.

32 Canby 1975, 243.

33 Naumann 1991, 293, res. 378.

söz konusu olan "dizgili" bir saç stilidir. Hitit heykeltıraşları Mısırlılara ait iki saç stilini karıştırmışlardır. Bu karışım, firavunu temsil eden sfenksler ve Orta Krallık Dönemi'nde kraliçeler tarafından kullanılan tanrıça Hathor'un saç kıvrımlarını kullanmak suretiyle elde edilmiştir[34]. Hitit sfenkslerinde izlenen at nalına benzeyen ve kulak arkasından sarkan saç örgüleri bu bileşimin bir sonucudur.

Berlin'de bulunan sfenks ilginç bir baş süslemesiyle dikkat çeker (Resim 10). Sfenksin başlığının üzerinde üç katlı olarak yapılmış, karşılıklı spirallerden oluşan bir yapı mevcuttur. Spiraller aşağıdan yukarıya doğru daralmakta olup, bu spirallerin içlerinde çiçek rozetlere yer verilmiştir[35]. H. Demisch, içlerinde çiçek rozetlerden oluşan bu yapıyı hayat ağacı olarak kabul etmekte, benzerinin MÖ. 2. binde Suriye silindir mühürlerinde görüldüğünü[36], F. Matz ise baş süsünün Miken tanrıça figürlerinin başlarında izlendiğini ileri sürmektedir[37]. Bu görüşlerin yanı sıra, çiçek rozetlerin Mısır dişi sfenkslerinin kolyeleri içinde kullanıldığını görmüştük. Bu çiçek rozetler, Mısır'ın sembolü olan güneşin stilize edilmiş hali olup, Mısır hanedanına girmiş Suriyeli kadınları temsil eden sfenkslerin boyunlarındaki madalyon içinde görülür[38]. Çiçek rozet şüphesiz Mısır etkisidir, ancak hayat ağacını sembolize eden spiral motifi, H. Demisch'in de savunduğu gibi Suriye etkisidir[39]. Bu şekilde ortaya Mısır-Suriye etkili bir Hitit sfenksi çıkmıştır. Bu sfenkslerin cinsiyetleri konusunda da fikir birliği yoktur. M. Darga Boğazköy sfenkslerinin dişi olduğunu kabul etmektedir[40]. A. Dessenne ise sfenkslerin Mısır Kral sfenksleriyle olan benzerliği ve şehrin giriş kapısında bulunmalarından dolayı bunların dişi olamayacağını ifade etmektedir[41] Sfenkslerin burada kapı bekçisi veya koruyucusu olduğu herkesin kabul ettiği bir olgudur. Sfenkslerin ayaktaki duruşları, bu kapı bekçilerinin dinsel içerikli ve mimari işlevli rolleri doğu sanatlarına dayanır. Gerek Mısır gerekse Mezopotamya örneklerinde dişi sfenks bilinmesine rağmen, bunlar kapı bekçisi veya koruyucusu olarak kullanılmamıştır. Bu nedenle Boğazköy Yerkapı sfenkslerinin erkek olma ihtimali daha ağır basmaktadır.

Alacahöyük'de şehrin güneydoğu kapısında apotropeik[42] (kötülüklerden koruyucu) anlamda in situ durumda iki sfenks bulunmaktadır[43] (Resim 12) İki metreden daha yüksek taş lentoların ön kısmına yontulmuş sfenks protomları, Boğazköy sfenkslerinden daha katı bir biçim yansıtırlar[44]. Bu sfenkslerin bilinmeyen nedenlerden dolayı yarım kaldığı kabul edilmektedir[45]. Bundan dolayı hangi pozisyonda oldukları tam olarak belirlenememiştir. Araştırmacılardan J.V. Canby, ayağın pozisyonu ve karnın eğiminden dolayı sfenkslerin kalçaları üzerine çömelmiş olduğunu kabul ederken[46], M. Darga, bu sfenkslerin protom şeklinde yapıldığını kabul etmektedir[47]. Sfenkslerde dışarı taşkın, şişkin gövde; ayrık duran kısa bacakların üzerinde yer almakta olup ayakları aslanpençesi şeklinde sonlanmaktadır (Resim 13). Baş ise oldukça

34 Dessenne 1957, 116, 117.

35 Dessenne 1957, 119; Canby 1975, 243; Demisch 1977, 51; Darga 1992, 123.

36 Demisch 1977, 51, abb. 118.

37 Matz 1957, 1, abb. 11.

38 Helck 1955, 9, 10.

39 Spiral Girit-Minos kadın ve erkeklerin başlıklarında da görülür. Vermeule 1972, pl. XXVIIIa; Cook 1970, pl. VIII; Suriyeliler spiral motifini MÖ. 15. yüzyılda Giritlilerle yapılan ticari ilişkilerin sonucunda öğrenmiş olmalıdır: Alexiou 1991, 159, 160.

40 Darga 1992, 119.

41 Dessenne 1957, 118.

42 Darga 1992, 130.

43 Dessenne 1957, 184; Akurgal 1961, 88, abb. 88; Alkım 1968, 242, abb. 123, 124; Lloyd 1974, 223, fig. 182; Martin ve diğ. 1975, 35, abb. 59; Canby 1975, 237, fig. 11; Bittel 1976, 197, abb. 209, 212; Frankfort 1989, 215, 217; Naumann 1991, 295; Darga 1992, 130, 133, res. 132, 133; Akurgal 1995, 85, lev. 48a.

44 Alexander 1989, 157; Darga 1992, 130.

45 Darga 1992, 130.

46 Canby 1975, 239.

47 Darga 1992, 130.

ayrıntılı işlenişiyle dikkat çekmektedir (Resim 14). Saç biçimine baktığımızda belirgin Mısır tarzında, hathor saç stilinin özellikleri görülür. Alın üzerinde saçların altında bir bant ve omuzlardan inen uçları spiral şeklinde yuvarlanan saç tutamları, sağda ve solda rozetlerle sona ermektedir. Anadolu'nun bu saç şeklini MÖ. 18. yüzyıldan beri tanımış olduğunu Acemhöyük fildişi figürlerinin[48] (Resim 3, 4) saç stili kanıtlamaktadır[49]. Benzer saç modeli Karahöyük kazılarında çıkan terrakotta sfenks rytonunda[50] da izlenmektedir (Resim 15). Rytonun saç modeli, taştan yontulmuş Alacahöyük sfenkslerinde olduğu gibi başın iki yanından sarkıp, göğüs üzerinde spiraller oluşturmaktadır. Alacahöyük sfenkslerinde yüzler bir hayli tahrip olmasına karşın, yuvarlak yüzlerde dolgun yanaklar, küçük ağız, içeri çekik çene ve derin göz çukurları Boğazköy örneklerini hatırlatmaktadır (Resim 14). Ancak farklılık, Boğazköy sfenkslerinden özellikle İstanbul'da bulunanın yüzünde, yüzde hafif bir gülümsemenin olmasıdır[51] (Resim 11). Bu Yunan Arkaik heykeltıraşlık eserlerinde görülen gülümsemeyi andırır[52]. Sfenkslerin dikkat çeken diğer yönü güllerle süslenmiş kolyeleridir (Resim 14). Bu kolyenin bir Mısır alıntısı olduğu düşünülse de, Mısır kolyeleri buradakinin aksine, göğsün bir kısmını kapsayacak şekilde geniş işlenmiştir[53]. Diğer taraftan Mısır kolyeleri hiçbir zaman gül motifi içermez. Fakat genelde uzunlamasına değil dikey, geometrik motifli veya kılçık şeklindeki süslerden oluşmaktadır. Sonuç olarak diyebiliriz ki, hathor saç şekliyle birlikte kolye motifi de Mısır'dan alınmıştır[54]. Fakat Hitit sanatçıları bu özellikleri olduğu gibi kullanmayıp yöresel unsurlar da katmıştır[55].

Önemli konulardan biri de, giyim ve işleniş tarzının sfenkslerin cinsiyetlerini ortaya koyup koymadığıdır. Kolye ve küpelerinden dolayı Alacahöyük sfenkslerinin dişi olduğu iddia edilse de, bu unsurlar sfenkslerin dişi olduğunu kanıtlamak için yeterli değildir. Zira küpe Hitit sanatında sadece kadınlarda değil, erkeklerde de bir aksesuar olarak kullanılmıştır. Alacahöyük orthostatlarında[56] ve Yazılıkaya kabartmalarında[57] bunları rahatlıkla izleyebiliyoruz. Boğazköy Yerkapı sfenkslerinde olduğu gibi bu sfenkslerin de erkek olma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Alacahöyük sfenksleri, konumları itibariyle Boğazköy Yerkapı sfenkslerinden farklılık gösterirler. Boğazköy sfenksleri girişin hemen yanında yer alırken[58], Alacahöyük sfenksleri şehre bakan ana sur içerisine yerleştirilmiştir[59]. Bu sfenksler arasındaki geçiş yolu oldukça dar olup, diğer şehir kapılarının 1/3'ü büyüklüğündedir. Buradaki sfenksler büyük bir ihtimalle surları aşan düşman kuvvetlerini etkilemek için konmuş olmalıdır[60]. Sfenksli kapının kent yönündeki kapı geçişinde de taş blokları üzerinde bitmemiş sfenks veya aslan protomları bulunmaktadır[61].

Sfenksin MÖ. 2. binde Anadolu'ya geçerken tasvir özelliklerine göre değişimini ve Hitit sanatı içindeki gelişimi kısaca şöyle özetlenebilir: Hitit sfenkslerinin dişi olduğu kanısı yaygın olmakla birlikte, sfenkslerin dişi olduğuna dair yeterli kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte bunların erkek olduğu da ispatlanmış değildir. Sfenkslerin büyük bir kısmı, özellikle de mühürler üzerlerinde yer alanlarının cinsiyetleri belirsizdir. Sfenksler gerek küçük buluntularda gerekse

48 Poursat 1973, 133, taf. XI.5; Bittel 1976, 69, abb. 44; Demisch 1977, 51, abb. 120.

49 Darga 1992, 131, 133.

50 Darga 1992, 140, res. 147, 148.

51 Akurgal 1961, taf. 6-9.

52 Darga 1992, 123.

53 Mallowan 1966, fig. 504; Demisch 1977, abb. 47.

54 Dessenne 1957, 117.

55 Frankfort 1989, 123; Dessenne 1957, 117.

56 Akurgal 1961, taf. 92.

57 Akurgal 1961, taf. 77.

58 Naumann 1991, res. 172.

59 Canby 1975, 245; Naumann 1991, res. 379.

60 Canby 1975, 245.

61 Darga 1992, 133, res. 134.

büyük yontularda hem kanatlı hem de kanatsız olarak tasvir edilmişlerdir. Kanatlarda Suriye-Fenike stili görülmektedir. Sfenksler çoğunlukla ayakta durur pozisyonda işlenmiştir. Bunun yanında Acemhöyük örnekleri gibi oturur pozisyonda sfenksler de vardır. Hitit sfenksleri üzerinde özellikle Mısır etkisi yoğunluk kazanmıştır. Bu etki genelde "hathor" veya "hathorik" olarak adlandırılan saç stilinde kendini gösterir. Bunun yanında Mısır sfenkslerinin ayrılmaz bir parçası olan uraeus yılanı, gerek Assur Ticaret Kolonileri Çağında, gerekse Hitit çağında yoktur. Ancak ithal eserlerde uraeus yılanına rastlanmaktadır.

Hitit kapı sfenksleri bir geleneğin öncüleridir[62]. Her ne kadar Mısır'da koruyucu veya bekçi olarak tapınak ve kutsal alanlara girişte sfenkslere rastlansa da, kapı bekçisi olarak ilk defa Hitit sanatında karşımıza çıkar. Daha sonraki dönemlerde, özellikle Assur[63] ve Pers[64] sanatlarında da bu gelenek devam edecektir.

62 Demisch 1977, 50.

63 Potratz 1961, abb. 37, 57; Strommenger 1962, abb. 198, 199, 220; Pritchard 1969, fig. 646, 647; Parrot 1972, abb. 29, 30, 32, 35.

64 Berghe 1966, pl. 32c; Demisch 1977, abb. 133; Frankfort 1989, fig. 413.

Kaynakça

Akurgal 1961
E. Akurgal, *Die Kunst Der Hethiter,* München, 1961.

Akurgal 1995
E. Akurgal, *Hatti ve Hitit Sanatı*, İzmir, 1995.

Alexander 1989
R.L. Alexander, "A Great Queen on the Sphinx Piers at Alaca Höyük" *Anatolian Studies* 39, 1989, 151-158.

Alexiou 1991
S. Alexiou, *Minos Uygarlığı* (Çev. E.T. Tulunay) İstanbul, 1991.

Alkım 1974
U.B. Alkım, *Yesemek Taşocağı ve Heykel Atelyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar*, Ankara, 1974.

Alkım 1968
U.B. Alkım, *Anatolien* I, Paris, 1968.

Beran 1967
T. Beran, *Die Hethiter Glyptik von Boğazköy,* Berlin, 1967.

Berghe 1966
L.V. Berghe, *Archeologie De L'Iran Ancient*, Leidien, 1966.

Bittel 1976
K. Bittel, *Die Hethiter Die Kunst Anatoliens von Ende 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausend vor Christus*, München, 1976.

Boehmer 1965
R.M. Boehmer, *Die Entwicklung Der Glyptik Wahrend Der Akkad-Zeit,* Berlin, 1965.

Bonnefoy 1981
Y. Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* CL.2 (Ed. L. Yılmaz) Flammarion, 1981.

Bonnet 1952
H. Bonnet, *Reallexikon Der Agyptischen Religionsgeschichte,* Berlin, 1952.

Can 1994
Ş. Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul, 1994.

Canby 1975
J.V. Canby, "The Walters Cappadocian Tablet And The Sphinx In Anatolia" *Journal of Near Eastern Studies* 34, 1975, 225-248.

Contenau 1934
G. Contenau, *La Civilisation des Hittites Et Des Mitanniens,* Paris, 1934.

Cook 1970
J.M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, London, 1970.

Cotterell 1997
A. Cotterell, *Dictionary of World Mythology*, Oxford, 1997.

Darga 1992
M. Darga, *Hitit Sanatı*, İstanbul, 1992.

Demisch 1977
H. Demisch, *Die Sphinx, Geschichte Ihrer Darstellung von den Anfangen bis zur Gegenwart*, Urachhaus, 1977.

Dessenne 1957
A. Dessenne, Le Sphinx. *Etude Iconographique des origines a'la fin du seconde Millenaire*, Paris, 1957.

Erhat 1978
A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1978.

Evans 1930
A.J. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, London, 1930.

Frankfort 1989
H. Frankfort, *The Art And Architecture of The Ancient Orient*, London, 1989.

Grimal 1969
P. Grimal, *Dictiannaire De La Mythologie Greque Et Romaine,* Paris, 1969.

Helck 1955
H.W. Helck, "Die liegende und geflügelte weibliche Sphinx des Neuen Reiches" *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 3, 1955, 1-10.

Jahn 1957
J. Jahn, *Wörterbuch der Kunst*, Stuttgart, 1957.

Lloyd 1974
S. Lloyd, *The art the ancient near east,* Norwich, 1974.

Mallowan1966
M.E.L. Mallowan, *Nimrud and its Remains* I-II, London, 1966.

Martin ve diğ. 1975
R. Martin, H. Wolfgan ve S. Lloyd, *Architectur Der Frühen Hochkulturen*, Stuttgart, 1975.

Matz 1957
F. Matz, "Zu den Sphingen vom Yerkapu in Bogazköy" *Marburger Winckelmann-Programm*, 1957, 1-6.

Michalowski 1968
K. Michalowski, *L'Art de I'Ancienne Egypte,* Paris, 1968.

Murray 1954
A.S. Murray, *Manual of Mytholohy*, New York, 1954.

Naumann 1991
R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı* (Çev. B. Madra) Ankara, 1991.

Özgüç 1965
N. Özgüç, *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*, Ankara, 1965.

Özgüç 1979
N. Özgüç, "Gods and Goddesses With Identical Atributes During the Periot of old Assyrian Trade Collonies"*Florilegium Anatolicum-Melanges Offters a Emmanuel Laroche*, 1979, 277-288.

Perrot 1882
G. Perrot, *Historie De L'art Rans L'antiquite,* Paris, 1882.

Potratz 1961
J.A.H. Potratz, *Die Kunst Des Alten Orient,* Stuttgart, 1961.

Poursat 1973
J.C. Poursat, "Le Sphinx minoen; un nouveau document" *Antiachita Cretesi* 1, 1973, 111-114.

Pritchard 1969
J.B. Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures*, Princeton, 1969.

Saltuk 1990
S. Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1990.

Schulz ve Seidel 1998
R. Schulz ve M. Seidel, *Egypt, The World of the Pharaohs*, Könemann, 1998.

Strommenger 1962
E. Strommenger, *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*, München, 1962.

Temür 2000
A. Temür, *Pegasos ve Khimaira Mitolojisinin Kökeni ve Grek Seramik Sanatındaki Yeri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Semineri) Erzurum, 2000.

Vermeule 1972
E. Vermeule, *Greece in The Bronze Age*, London, 1972.

Res. 1

Res. 2

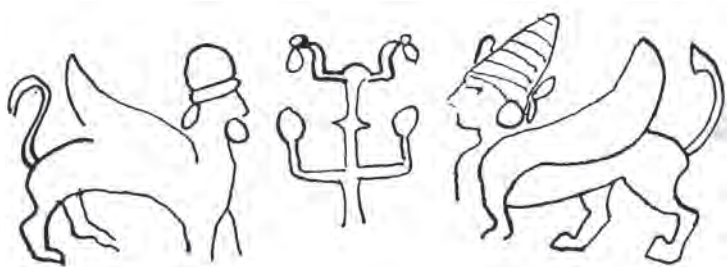
Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

Res. 7

Res. 8

Res. 9

Res. 10

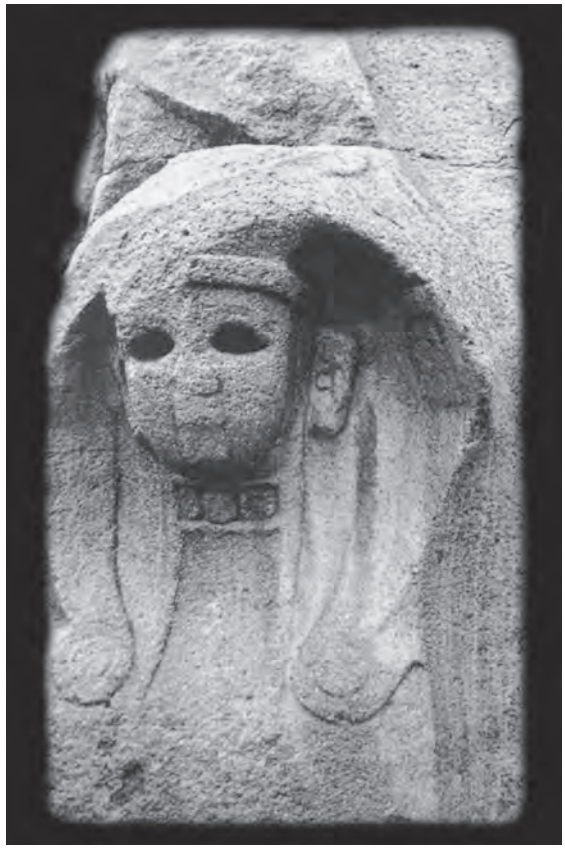
Res. 11

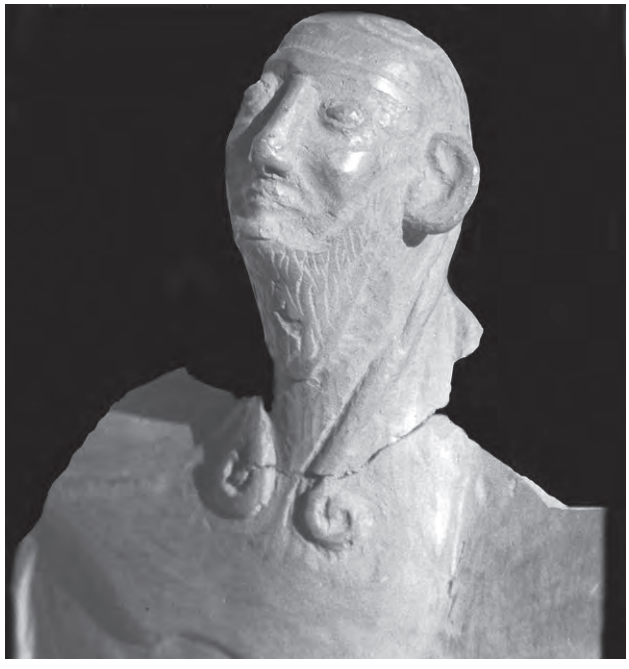
Res. 12

Res. 13

Res. 14

Res. 15

Ülkemizin köklü üniversitelerinden biri olan ve 1957'den bu yana bölge üniversitesi durumundan uluslararası bir eğitim kurumu düzeyine gelen Atatürk Üniversitesi, bölgede başka üniversitelerin kurulmasındaki rolüyle "Üniversite Kuran Üniversite" olarak anılır. Bu 50 yıllık eğitim serüveninin 35 yılına Arkeoloji Bölümü de tanıklık etmiştir. Erzurum Arkeoloji, ülkenin birçok üniversitesinde yeni bölümler açılmasındaki akademik katkısıyla "Bölüm Kuran Bölüm" sıfatını taşır.

Yıllar önce akademik hayatlarına Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde başlayan ve bugün ülke arkeolojisinin önemli isimleri arasında bulunan ilk dönem hocalarından, bugün bölümün genç kadrosunu oluşturan son kuşak arkeologlarına kadar taşınmıştır "Erzurum-Arkeoloji" ekolü ve ruhu. Atatürk Üniversitesi'nin 50. kuruluş yıldönümü armağanı olarak söz konusu bilim insanlarının katılımıyla hazırlanan bu kitap, bunun kanıtıdır. Bu armağan kitap, yolu bir şekilde Erzurum Arkeolojiden geçen bilim insanlarına ait 40 adet özgün çalışmayı kapsar. Kitabın nihai hedefi; Anadolu Arkeolojisinde "kalıcı" olabilmektir.

ISBN 978-975807190-6